

BA 601613 3
A5

PAIX et GUERRE
ENTRE les NATIONS

Реймон АРОН

МИР і ВІЙНА
МІЖ НАЦІЯМИ

Реймон АРОН **МИР і ВІЙНА**
МІЖ НАЦІЯМИ

Реймон Арон

МИР І ВІЙНА МІЖ НАЦІЯМИ

Raymond ARON

PAIX et GUERRE
ENTRE les NATIONS

Calmann-Lévy

Реймон АРОН

МИР і ВІЙНА МІЖ НАЦІЯМИ

Київ 2000

ББК 60.56

A84

Арон, Реймон.

Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К. : МП «Юніверс», 2000. — 688 с. —
Парал. тит. арк. фр.
ISBN 966-7305-24-4

У фундаментальній праці «Мир і війна між націями» всесвітньовідомий французький філософ і соціолог Реймон Арон (1905 — 1983 рр.) порушує одвічну проблему війни і миру між народами у контексті світової історії. Автор розлого досліджує причини виникнення війн і їх перебіг від найдавніших часів до сучасності, пропонує свої шляхи, хоч і вельми су-перечливі, уникнення війни і встановлення вічного миру на планеті.

Переклали з французької

Віктор ШОВКУН, Зоя БОРИСЮК та Григорій ФІЛІПЧУК

Це видання підтримане фондом OSI-Zug спільно з Центром видавничого роз-
витку Інституту відкритого суспільства (Будапешт) та Міжнародним фондом «Від-
родження» (Київ).

Sponsored by the OSI-Zug Foundation with the contribution of the Center for
Publishing Development of the Open Society Institut — Budapest and International Re-
naissance Foundation — Kyiv.

На обкладинці фрагменти «Гобелена королеви Матільди» (м. Байс, XI ст.).

Перекладено за виданням: Raymond
Aron. *Paix et guerre entre les nations.* —
Paris, Calmann-Lévy, 1992.

© Calmann-Lévy, 1962, 1984.
© МП «Юніверс», В. Шовкун, З. Борисюк,
Г. Філіпчук, переклад; І. Коптілов, художнє
оформлення, 2000.

ISBN 966-7305-24-4

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО

Переднє слово до восьмого видання*

«Розмірковуючи над станом роду людського, я в першу чергу зауважую очевидну суперечність в його організації, чим і зумовлюється його нестійкість. Як індивіди, ми живемо в громадянському стані й підпорядковуємося законам; як народи, кожен користується природною свободою, що в своїй основі робить наше становище ще гіршим, ніж коли б ці відмінності залишалися невідомими. Адже живучи одночасно у суспільному порядку і в природному стані, ми залежні від недоречностей як одного, так і другого, не знаходячи безпеки в жодному з них. Щоправда, досконалість суспільного порядку полягає у змаганні сили й закону, однак при цьому необхідно, щоб закон управляв силою; замість того щоб, як проповідують ідеї абсолютної незалежності володарів, діяла тільки сила, що звертається до громадян під ім'ям закону, а до чужинців під ім'ям державних інтересів, відбираючи в цих владу, а в тих волю до опору, так щоб сама згадка про правосуддя була достатньою для відвернення від насильства.

Що ж стосується того, що повсюдно називається міжнародним правом, цілком очевидно, що за відсутності підтримки його закони є лише химерами, слабшими за закон природи. Останній промовляє бодай до сердець окремих людей, тоді як міжнародне право має єдиною гарантією лише користь того, хто йому підкоряється, тож його рішення не настільки поважаються, наскільки цього потребує інтерес. Змішане становище, в якому ми перебуваємо, означає, що якій би з двох систем ми не віддали перевагу, роблячи надто багато чи надто мало, ми так нічого й не зробили й опинилися в найгіршому стані, в який тільки можна потрапити!¹

Я запозичив цю сторінку з уривку Жана-Жака Руссо про стан війни. Відправною точкою в «Мирі і війні між націями» стала класична теза: природний стан (або стан потенційної війни) між державами відрізняється в своїй основі від громадянського стану в тих самих державах. Громадяни підкоряються законові, навіть якщо він є виявом і одночасно приховуванням сили. Тобто в книжці йдеться про міждержавну систему: про систему, в яку інтегруються держави, причому кожна стежить за іншими, щоб забезпечити себе, вона державна, оскільки війна являє собою відношення не між індивідами, а між державами. «Війна — це аж ніяк не відношення людини до людини, а держави до держави, коли окремі особи стають ворогами лише випадково і зовсім не так як люди і навіть не як громадяни, а як солдати; не як члени вітчизни, а як її захисники»².

* Цей вступ взято з рукопису, над яким Реймон Арон працював на момент своєї смерті в жовтні 1983 року. На одному з аркушів рукопису чітка вказівка на його подвійне призначення: «Невелика книжечка або довгий вступ, який я збираюся написати, має дві мети: підготувати перевидання «Мир і війни між націями», збагативши його критичним поглядом на текст 1962 року, та створити есе, задумане мною після завершення «Мемуарів», яке б можна порівняти з «Jahre der Entscheidung» Освальда Шпенглера...» Перед вами, власне, такий «критичний погляд на текст 1962 року». Автор відповідає на зауваження з приводу теоретичного обрамування, яке він запропонував для дослідження міжнародної спільноти, розглядаючи, наскільки його основні постулати витримали випробування реальними подіями. (D.S. i J. — C.C.)

¹ Rousseau J.-J. *Écrits sur l'Abbé de Saint-Pierre* in *Œuvres Complètes*, vol. III, «La Pléiade», Gallimard, 1970, p. 610.

² Rousseau J.-J. *Le Contrat social*, I, 4, *ibid.*, p. 357.

Цю філософську теорію можна також інтерпретувати як ідеально-типову схему. Суто міждержавні війни слугують водночас соціологічною моделлю, а можливо, й ідеалом, доки не буде подолано природний стан і він не поступиться місцем мирному станові (або громадянському станові між державами).

Чи ж юридичні та філософські вигадки не прирікають цю книжку на анахронізм? Чи не звернена вона в минуле? Чи не є вона поверненням до докладного, застарілого опису міжнародної спільноти? Дехто докоряв мені за те, що дотримуюсь традиційного розуміння війни, який більшою або меншою мірою відображає практику європейського порозуміння. Подібну критику вважаю несправедливою. Звісно, я міг би написати інакшу книжку, та саме цю я назвав «Мир і війна між націями» (маючи на увазі між державами). Говорячи про війну, я мав на увазі те, що завжди розуміли під цим словом, тобто збройний удар між державами або випробування сили між більш чи менш організованими військами держав. Ні вбивства, ні тероризм, ні економічне змагання не є війною в тому розумінні, яке я вкладаю в це поняття.

Я завжди підкреслював особливі риси міждержавної системи наприкінці ХХ ст. — системи планетарної, войовничої навіть у позірно мирні періоди. Міждержавна система не зливається з міжнародною спільнотою. Вона відображає особливий і, як на мене, основний аспект цього суспільства. Я не ігнорував інші аспекти, хоча й не досліджував їх настільки системно. Тож хочеться запитати себе, чи виправданий мій вибір, чи не прирікає він мене поринати скоріше в минуле, ніж передчувати, передбачати майбутнє.

Я не вдався до поняття економічної системи, хоча й аналізував світовий капіталістичний ринок. Адже само собою зрозуміло, що національні економіки належать до певної системи або включаються в певну систему, якщо вкладати в це слово розуміння чогось цільного, де різні елементи пов'язані завдяки взаємовпливам. Модифікація бодай одного з них спричиняє зміну становища інших. Звичайно, взаємовпливи елементарних одиниць не симетричні. Навіть у системах, які не підлягають центральному, контролюючому чи регулюючому апаратові, окремі утворення за своїми параметрами і значущістю впливають фактично на всю систему.

Нині уявлення про світову економічну систему заступає міждержавну систему в інститутах, які присвячують себе *peace research**, віддаючи цьому термінові перевагу над терміном «міжнародні взаємини» або «міждержавна система». Економічна система ділиться на центр і периферію: промислові країни розміщуються у центрі, малорозвинуті країни та країни, що розвиваються, — на периферії. У центрі одночасно знаходяться США та інші індустріальні країни, перші експлуатують других, а разом вони експлуатують периферію. Ніщо не перешкоджає застосувати подібну дуальність у межах кожної країни: багаті держави залишають на своїй периферії дециму одержаного там прибутку. Периферія, зі свого боку, має центр, групу привілейованих, національну буржуазію, яка пов'язана з іноземним капіталізмом, а саме з капіталізмом центру економічної системи.

Таке уявлення живиться, очевидно, марксистськими ідеями. Будь-який статок створюється й поповнюється завдяки додатковій вартості, яку експлуататори одержують завдяки праці трудящих своєї власної країни та периферії. Так виникає аналогія між двома структурами: внутрідержавною й міждержавною. Дану імпліцитну теорію не знайдемо, принаймні в такій формі, ні в Маркса, ні навіть у Леніна в «Імперіалізмі — завершальній стадії капіталізму», але вона з них впливає. Вона замовчує власне міждержавне суперництво й конфлікти. Вона весь світ піддає аналізу через боротьбу класів у суспільствах, де панує капіталізм.

Міждержавна й економічна системи пов'язані численними зв'язками, які я ще матиму нагоду розглянути. Однак чи слід починати з тієї чи іншої, з вимог незалежності й суверенності держав чи з нерівноправної структури суспільств, чи відносин між суспільствами? Тут я залишаюся вірним головним думкам «Миру і війни». Століттями суперництво і збройні конфлікти між територіальними спільнотами, підпорядкованими центральної владі, належать до

* Мирне дослідження (англ.).

звичного перебігу історії. Великі діячі та герої командують арміями й управляють народами. З огляду на те, що сьогодні завойовники й законодавці є лише лубочними картинками або спогадами, що залишилися у шкільних підручниках, слід зберегти класичне уявлення про торгівлю між державами, не викидаючи за облавок протиставлення між громадянським станом суб'єктів або громадян у самих державах і станом війни між державами. Навіть якби це протиставлення більше не діяло, до нього слід було б звернутися в першу чергу, щоб висвітлити явища, котрі його, ймовірно, приглушують або ж виходять за його рамки.

Підемо далі. Пріоритет економічної системи, яка ґрунтується на нерівноправності центру й периферії, може виправдовуватись лише каузальним верховенством соціальних відносин над міждержавними. Проте це зовсім не так. Радянський Союз не належить ні до центру, ні до периферії. Ірак і Іран ведуть війну, котру марно намагалися прив'язати до економічної системи. Ймовірно, діяльність світового центру, тобто США, сприяла, а то й прискорила розвиток значних подій у післявоєнний період — поділ Європи на дві зони та деколонізацію; вони, можливо, і є політичним відображенням розвитку економічної системи, проте з першого погляду видаються перипетіями боротьби між організованими державами або між державами і населенням, що підпорядковується чужій владі. Краще почати з явищ очевидних, видимих без особливих зусиль, перш ніж проникнути — можливо — до глибинної суті подібних явищ.

Інше заперечення з приводу верховенства міждержавної системи стосуватиметься девалоризації кордонів та самостимування надвеликих держав, які самі собі забороняють використовувати всі наявні засоби вбивати й знищувати. Аргументів для захисту справи загрози національних держав і стирання кордонів не бракує. Нині мілітарний кордон усіх європейських демократій проходить між НДР та ФРН. Якщо вибухне війна, в неї будуть уплутані обидва блоки, що стануть суб'єктами дії. Лише нейтральні і добре озброєні держави, Швейцарія і Швеція, мають шанс на політичну автономію. Повітряні простори, які так ревно оберігають від чужих літаків, для ракет не існують. Усі ці факти не дають підстав для сумніву, але які висновки можна з цього зробити?

У деяких частинах світу, в Європі передусім, національні держави зводяться нанівець військовою могутністю Радянського Союзу та його тиском на країни Східної Європи. З одного боку, мілітарна імперія, з другого — мілітарний союз, що підтримується в мирний час. Утім, національні держави не зникають ні на схід, ні на захід від демаркаційної лінії. Якби пощастило і радянська армія повернулася додому, а Кремль дав свободу дії своїм союзникам, вони стали б самі собою, такими, якими були і є. Чехи, поляки, угорці не розчинилися б у загалі, де зникли б національні ідентичності. Вони, як і західні європейці, щонайбільше прагнули б до спільного ринку. Він не знищив кордони, хіба що спростив обмін благами і послугами.

Само собою зрозуміло, що виживання національної держави в Європі знаходить свій еквівалент і на інших континентах. Африканські держави прагнуть наслідувати європейські моделі, і не лише через утвердження визнаного суверенітету, а й через створення громадянського суспільства, свідомого своєї національності. В державах, сформованих у межах колоніальних кордонів, національна держава є метою, до якої прагне керуюча меншість. Подібні міркування можна висловити щодо країн Латинської Америки та Азії. Віднині держава настільки впливає на щоденне життя людей, що вони відмовляються від своєї ізоляваності, прагнучи належати цій державі, щоб впливати на неї.

Мені можуть заперечити, що національна держава піднімає знизу, що нації, навіть в Європі, уражені інфра- чи мікронаціональними заворушеннями (у Франції корсиканці, баски, бретонці). В африканських країнах держава скоріше придушує, ніж долає суперечки між племенами. Більше того, чимало держав розшматовано революціонерами, які схиляються до чужої ідеології чи якоїсь могутньої країни. Подібні міркування виникають самі собою; далі я аналізую¹ те, що можна назвати кризою національної держави внаслідок або гете-

¹ Див., зокрема розділ десятий і розділ двадцять четвертий.

рогенності системи, або гетерогенності населення у межах, визначених колонізаторами. Власне, ці так звані кризові явища набувають значущості при порівнянні з ідеальним типом національної держави. Ідеального типу не досягнуто навіть в Європі, на інших континентах населення держави найчастіше не формує націю ні об'єктивно, ні суб'єктивно (Японія — феноменальний приклад гетерогенного населення, що підпорядковане єдиному суверену). З цих добре відомих фактів не випливає, що нелегітимно брати класичну теорію міждержавних відносин за історичну модель — це спрощене уявлення міжнародного світу. Відмінність конфліктів усередині політичного утворення від конфліктів між такими утвореннями видається мені очевидною впродовж усієї історії, хоча громадянські війни, можливо, так само численні, як і війни між державами. Навіть у суспільствах без писемності, де немає ні чітко означених кордонів, ні ясно визначених керівних груп, етнологи виявляють і встановлюють лінію вододілу між суперечками, що вирішуються нудними промовами й компромісами, і суперечками, що вирішуються жорстокістю.

Тобто тип-ідеал, що випливає з тексту Руссо, нинішньої реальності не відображає; навпаки, його функція полягає у виявленні недосконалості міждержавної системи внаслідок надзвичайної гетерогенності всередині утворень, що вважають як себе, так і інших сувереними. Заодно можна було б висунути ще одне заперечення проти «Миру і війни». Чи досить уваги приділено явищам, котрі в міждержавну систему не входять, однак на неї впливають і самі зазнають впливу?

Я розрізнятиму явища транснаціональні, міжнаціональні і наднаціональні. Перші — ті, які, так би мовити, проникають через кордони, оминаючи певною мірою владу і контроль держав. Відтоді як останні відкрили кордони й відмінили митний збір, обмін благами і послугами ведеться між індивідами, держави в обмін здебільшого не втручаються. Так звані мультинаціональні компанії — компанії національні, що мають філіали в інших країнах — утворюють транснаціональну мережу, контрольовану головною компанією. Її керівництво не може не турбувати реакція іноземних урядів на її рішення, коли, наприклад, держава, до якої належить головна компанія, встановлює ембарго у філіалах, які вважаються французькою, німецькою чи англійською компаніями, залишаючись, однак, філіалами материнської компанії.

Економічна система у різних відношеннях вислизає з міждержавної системи: точніше, завдяки своїй політиці держави сприяють виробленню економічної політики, проте вона, будучи нерівномірно визначена державами залежно від вагомості кожної з них, утворює систему, відмінну від міждержавної, яку слід кваліфікувати радше як транснаціональну, ніж міждержавну або навіть міжнародну.

Транснаціональні реальності проявляються не менш очевидно і в неекономічних царинах. Віруванням, ідеологіям, науковим відкриттям відомі кордони. Навіть католицизм, наднаціональна ієрархічна організація не позбавляє національні церкви притаманного їм характеру, хоча вони всі або майже всі зазнають впливу тих самих течій, що тягнуть їх то ліворуч, то праворуч. За своєю структурою католицька церква прагне стати транснаціональною, навіть якщо це їй не зовсім вдається.

III Інтернаціонал, прагнучи бути міжнародним, по суті, є і міждержавним, і транснаціональним. У нього входять передусім партії-держави, які як переможці репрезентують країну. З огляду на це до них ставляться з повагою, що їй заслуговує успіх. Проте вони порушують ієрархічну структуру, до якої схильна радянська партія, хоча вона й проголосує рівність братніх партій. Марксистсько-ленінський рух має в собі водночас щось від транснаціональної релігії, що підпорядкована центральній владі, від наднаціональної ідеології, що поширюється у всьому світі, втілюючись в окремих країнах у національних партіях, та від міжнародного співтовариства, що створене й існує завдяки взаєминам між індивідами та групами, що належать до різних країн.

Наднаціональні явища утворюють іншу категорію, хоча їх іноді важко відокремити від міждержавних та міжнародних відносин. Так, Гаазький суд вважається наднаціональним. Судді призначаються національними урядами, проте після призначення вони виконують

своє ремесло як виразники законів, прийнятих усіма державами (принаймні тих, що входять до Міжнародного суду). Інакше стоїть справа з ООН — організацією, що в принципі створена державами для врегулювання конфліктів і збереження миру. По суті, в ООН усі держави ведуть політику *as usual**. Резолюції і рішення, за які голосує Генеральна асамблея, відображають переконання та інтереси більшості держав. Резолюція рідко коли відбиває шире почуття міжнародної спільноти. На Раді Безпеки право вето, яке мають п'ять постійних членів, призупиняє якусь рішучу дію, як тільки в конфлікт тим чи іншим чином залучено обидві великі держави.

Можливо, *міжнародним* чи *світовим товариством* можна назвати сукупність, що включає міждержавну систему, світову економіку (або світовий ринок чи світову економічну систему), транснаціональні й наднаціональні явища, коли прикметник «міжнародний» можна застосувати до всіх названих мною аспектів. Для зручності міжнародним товариством назвемо сукупність усіх взаємин між державами і приватними особами, це дає змогу мріяти про єдність людського роду. Не думаю, що вираз *міжнародне* чи радше *світове* товариство є справді поняттям. Не описуючи, він означає сукупність, яка одночасно включала б міждержавну й економічну системи, транснаціональні рухи, різні види обміну (торгівлі в широкому значенні XVIII сторіччя) між громадянськими суспільствами та наднаціональні інституції. Чи ж можна назвати суспільством той тип загалу, що не зберігає майже жодної з прикметних рис суспільства, яким би воно не було? Чи можна говорити про міжнародну систему, яка включала б усі форми міжнародного життя? Сумніваюся.

Відносини між державами необхідно аналізувати в їх сукупності. Вони утворюють систему, але не в строгому значенні слова. Держави підтримують між собою більш-менш регулярні відносини. До тієї самої системи належать держави, котрі усвідомлюють ризик бути втягнутими в загальну війну. Сьогодні всі держави належать певним чином до міжнародної системи, бодай своєю приналежністю до ООН чи через всюдисущість двох великих держав. Світова система поділяється на підсистеми, члени яких почувуються більш-менш захищеними від зовнішнього втручання в їхню зону, оскільки великі або взаємно нейтралізують одна одну, або ж віддаленість і мізерність ставок забезпечують їм відносну автономність. Система або підсистема заслуговує на таку назву, оскільки кожна важлива внутрішня подія відбивається на загалі.

Я вжив також термін «система», щоб окреслити світову економіку. У крайньому разі, можна вирізнити дві світові економіки, капіталістичну й соціалістичну, одна зосереджена довкола США, інша — довкола СРСР. Справді, існує певний начерк соціалістичної системи, але вона не виходить за межі Східної Європи; щонайбільше В'єтнам і Куба становлять нерозривну частину цієї системи, котра співвідноситься з іншою системою: одиницею вимірювання в торгівлі між соціалістичними країнами часто буває долар і вартість у доларах; Польща, Угорщина й Румунія заборгували Заходу значні суми. Деякі народні демократії належать або хочуть належати до Міжнародного валютного фонду. Єдиною економічною системою, яку можна кваліфікувати світовою, є капіталістична система, більшість радянських держав самі себе з неї виключають.

Запитання, що його могли б поставити критики, стосується місця міждержавної системи у міжнародному суспільстві. Чи ж у XX столітті про світ, що пережив дві війни, слід мислити у світлі схем, вивчених у XVIII — XIX сторіччях — в епоху європейської згоди та панування Європи у світі? Суперечка не закрита, але альтернатива миру і війни домінувала впродовж років, що минули після ліквідації Третього райху. Я вважав і досі вважаю, що у вивченні міжнародних відносин міждержавну систему важко не поставити у перший ряд.

Верховенство міждержавної системи апіорно виключає і каузальну перевагу економічної системи. Більше того, в післявоєнні роки марксистсько-ленінське чи ленінське тлумачення війн наштовхується на нездоланні перепони. Ленін схилився до думки, що війни між капіталістичними державами виникають з економічного суперництва. Та на цей

* Як звичайно (англ.).

раз економічне суперництво розвивалося всередині Атлантичного та Японо-Американського союзу. Пригадується радянська листівка, випущена в роки війни чи одразу після її закінчення, в якій автор наголошував, що головна суперечність протиставляє США і Велику Британію і вона виявляється в тісному союзі.

Економічне суперництво, що надалі триває між індустріальними державами, поглиблюється через уповільнення росту виробництва. Деякі перетворюють суперництво у війну. Але ворожість між блоками й устроями і донині бере гору над економічним суперництвом. Можливо, у третій частині книжки мені слід би проаналізувати своєрідність взаємозв'язків між міждержавною та економічною системами. Розквіт світової економіки в 1961 р. приглушив змагання; політичні союзники вибачили один одному властиве їм усім недотримання принципів. Навіть сьогодні «економічна війна» не руйнує Атлантичного союзу. Інтереси міждержавної системи переважають над втратами, яких зазнає економічна система.

Чи можна звинуватити мене в голлізмі, якщо я трактую державу як «дійову особу», а міждержавну систему як таку, що складається з дійових осіб? Зробивши такий вибір, я заборонив собі застосовувати звичайні методи соціології. Я писав так, наче рішення приймала держава, а не одна чи кілька осіб. Адже щоразу при проникненні до мікрорішень, до дійових осіб із плоти й крові впливають — само собою зрозуміло — роздуми, незгоди, індивідуальні ініціативи, прорахунки, які завершуються фразами на зразок: «Австро-Угорщина послала ультиматум Сербії», «австрійські гармати стріляли по Белграду». Кожна дипломатична криза піддається розшифруванню, яке історики застосували щодо періоду з липня по серпень 1914 р. Американські соціологи зроблять це щодо кубинської кризи. Чи слід у такому разі робити висновок, що химера якоїсь держави, яка уподібнюється з дійовою особою, є легітимною чи нелегітимною, що вона зміцнює чи ослаблює дослідження й розуміння?

Соціологам, *a fortiori** історикам завжди було відомо, що монарх, який приймає рішення, керівник держави чи уряду живе в оточенні радників, придворних і міністрів і самостійних рішень не приймає. Одні особи та органи управління надають йому інформацію, інші особи й органи виконують або перекручують його накази. Ще кілька століть тому фаворитки (або фаворити) часто вважались натхненниками володаря, проте історики, не вагаючись, говорили про політику «Франції» чи «Англії», немовби ці цілості подібні до людей і чинять так, як вони. Ця очевидна суперечність вирішується сама собою, якщо над нею задуматись.

Управління державами — дійовими особами міждержавної системи — здійснюється з використанням різних методів, починаючи з постійного діалогу між Білим домом і Конгресом в Америці і закінчуючи гіпнотичним абсолютизмом Гітлера. Але сам фюрер завдячує своїм знанням зовнішнього світу іншим, на інших він покладав і відповідальність за виконання його волі. З іншого боку, попри всі свої вагання, наради зі співробітниками, протидію Конгресу, президент США все ж таки послав у 1917 — 1918 рр. мільйони людей до Європи, а 1965 р. більш ніж півмільйонний експедиційний корпус до В'єтнаму. Структура організованої держави така, що рішення, прийняті нагорі, зумовлюють низку наслідків, здебільшого непередбачених відповідальними особами, якщо припустити, що їх можна ідентифікувати.

Нині той, хто вирішує, чи то президент США, чи Політбюро в Кремлі, залежить не стільки від окремих осіб (радників чи фаворитів), скільки від бюрократій або, якщо хочете, від комплексних організацій, де кожен має власні інтереси, суперечні інтересам інших. Блискуча книга Г.А.Аллісона про кубинську кризу висвітлює роль цих організацій та їхніх керівників, особистих радників президента¹. Відповіді комітету у складі трьох керівників штабу на запитання Дж.Ф.Кеннеді визначили остаточний вибір останнього. Можливо, подібні роздуми мали місце і в Москві. Само собою зрозуміло, що соціологи повинні про-

* Тим більше (*лат.*).

¹ Allison G. A. *Essence of Decision*, Boston, Little Brown, 1971.

аналізувати умови, за яких одна людина чи група людей визначають долю мільйонів собі подібних. Зворотний бік зовнішніх дій держав, хай який там режим, належить до відання соціолога. Але ця діяльність держав веде до війни або миру. Історики досі напевно не знають, чи війна 1914 р. почалася внаслідок рішення однієї особи. Говорячи про події, посилаються на оголошення війни головними воюючими сторонами і переходять до військових дій.

Дисципліна, яка присвячує себе міждержавним відносинам, як і будь-яка суспільна наука, може покладатися на методологічний індивідуалізм. Говорячи про Радянський Союз, Політбюро чи президента США, ми маємо на увазі наполегливі вимоги, що обумовлюють зовнішні дії згаданих держав, незалежно від способу їхнього функціонування та способу, за допомогою якого можна вивчити їхнє функціонування.

У другій частині «Миру і війни» я не розглядав, хоча, можливо, і мав би це зробити, різні установи, що впливають на дипломата чи його приневолюють. Я вирішив відмовитись від загальних міркувань про режими та нації. І висловив сумніви щодо констант закордонної політики з огляду на географію та перманентний інтерес; звідси випливає, що державу чи дійову особу не можна визначити, абстрагуючись від того, що я назвав сподом зовнішньої діяльності. А виходячи на теоретичний рівень, я завжди пам'ятав діалог між Клаузевічем і Леніном. Перший не ставив під сумнів поняття добра спільноти (чи національного інтересу, якщо послуговуватись сьогодишнім словником), судити про яке буде персоніфікований розум держави, тобто політика. На його думку, спільне добро існує і його має втілювати монарх. Захоплюючися Клаузевічем, Ленін заявляв, що в класовій державі спільного добра бути не може. Зовнішня діяльність держави має виражати волю того чи іншого класу. Як на мене, події, що мали місце після революції 1917 року, заперечують одночасно крайні теорії: СРСР діє назовні не так, як це робив чи зробив би царський режим, хоча й не викинув за облавок традиції й усі практики імперії Романових.

Тож я не думаю, що використання поняття раціональної дійової особи в міждержавному аналізі веде до голлізму чи передбачає анімістичне або раціональне бачення ходу історії. Ми знаємо і ще раз повторюємо, що люди творять історію, не знаючи тієї історії, яку вони творять. Розповідь про битву не може докладно описати індивідуальні поведінки, хоча й не заперечує вагомості тієї чи іншої поведінки. Результат битви здебільшого буває глобальним, але він не висуває голлістську концепцію. Соціологи охоче вживають вираз «спотворені наслідки». Поєднання індивідуальних вчинків суперечить намірам індивідів: кожен підприємець замінює робітників машинами, до цього його змушує конкуренція, проте зменшуючи норму прибутку, вони домагаються результату, що суперечить інтересам усіх, тоді як кожен раціонально керувався своєю метою. Спотворені наслідки, зумовлені поєднанням індивідуальних поведінок, характеризують один з аспектів функціонування суспільства. Напевно, поняття спотвореного наслідку можна було б пригадати стосовно висловлювання Вільгельма II «Я цього не хотів». На відміну від внутрідержавної міждержавна система не підлягає центральній владі чи якійсь центральній контролюючій інстанції. Як у мирний, так і в воєнний час кожна дійова особа грає свою роль, кожна повинна розраховувати переважно сама на себе, забезпечуючи своє існування і захищаючи власні інтереси. Відповідальні особи приймають рішення, погано знаючи кон'юнктуру, в оточенні союзників і супротивників, причому тривалість таких стосунків завжди невідома. Звідси випливає, що історик прагне поєднати посилання на індивідів з глобальними наслідками якоїсь війни чи епохи, яких, власне, ніхто й не прагнув. Звідси два підходи до тлумачення великих подій, наприклад початку війни 1914 р.: більшість істориків реконструюють те, що відбулося в кожній столиці від часу оголошення Австрією ультиматуму Сербії і до моменту оголошення війни; з іншого боку, Ленін і марксисты намагаються пояснити війну причинами, що були б на рівні катастрофи. Іноді перед мікророзповіддю історики вміщують розділ про глибинні сили, не розкриваючи зв'язку між ними й мікроподіями.

Можливо, в третій частині «Миру і війни» у мене проглядає тенденція до переоцінки логіки чи імпліцитної раціональності «дійових осіб» і недооцінки «споду» зовнішньої

діяльності, а також економічних, соціальних та психологічних змін, що не залежать від тих, хто вирішує. «Історія» — так називається друга частина, яку я присвятив станові планетарного суспільства, зафіксованому в певний момент. Як не парадоксально, я сам від себе не приховував, що частина під назвою «Історія» синхронна. Дивлячись на світ у 1983 р., через двадцять років, я мав би збагнути динаміку еволюції, належно оцінивши на цей раз вплив «споду» зовнішньої діяльності та модифікацій, що випливають з транснаціональних явищ.

Нинішню ситуацію можна порівняти з ситуацією 1961 р., бо вона, так би мовити, впізнана. Система залишається біполярною; кордони між двома частинами Європи не зрушилися ні на п'ядь, державні діячі і коментатори далі дискутують про роль ядерної зброї при захисті Європи і ризик ядерної війни; військове співвідношення між двома потужними державами змінилось на користь Радянського Союзу; європейці та Японія ліквідували економічне відставання щодо США. Останні втратили здатність або рішучість нести імперську ношу.

Міждержавна і економічна система

У «Мирі і війні» я розглянув ленінську тезу про імперіалізм і проаналізував різні аспекти дипломатично-мілітарних та економічних відносин.

Ленін нечітко розрізняв конфлікти економічні чи колоніальні від власне політичних чи воєнних конфліктів. Війну 1914 р. породили чвари капіталістичних держав (держав або їхніх банкірів та підприємців), нездатних мирно поділити багатства світу, який вони грабували. Заперечити цю тезу, звівши її до кількох основних положень, неважко. Остання фаза «європейського імперіалізму», розподіл Чорної Африки, стала певною мірою субпродуктом класичного суперництва між великими європейськими державами, частково витвором авантюристів, частково вираженням прояву могутності держав: деякі політичні діячі широко вірили, що національна торгівля залежить від баз і територій, якими вони володіють по світу. Прихильники колоніального імперіалізму у Франції, наприклад Жюль Феррі, виправдовували завоювання потребою експортувати свої товари і забезпечувати свої заводи сировиною. Хай що там думали можновладці та діловий світ, якою б не була відповідальність заморських конфліктів у вирівнюванні європейських держав, війна 1914 р. почалась на Балканах, де, висловлюючись високим стилем, зіткнулись інтереси слов'ян і германців, а простіше там, де Австро-Угорщина зіткнулась зі слов'янськими країнами, котрі підтримували ірредентизм слов'ян дуалістичної імперії. Ельзас і Лотарингія жили франко-німецьке ворогування більше, ніж марокканське питання. Велика Британія більше боялась німецького флоту у відкритому морі, ніж конкуренції товарів «Зроблено в Німеччині».

Сьогодні ми знаємо, що обидві війни пришвидшили розпад європейських імперій, поклали край існуванню колоній і пануванню Старого континенту, прискорили занепад великих європейських держав. Звичайно, людям, які нічого не знають про історію, яку вони самі творять, невідомі наслідки їхніх вчинків. Однак необхідно приписати якесь виняткове засліплення банкірам, промисловцям і державним діячам, допускаючи, що вони захотіли б зброєю вирішити другорядні конфлікти щодо африканських та азійських територій, від яких майже нічого не мали.

До 1914 р. на світовому капіталістичному ринку панувала британська імперія, центром якої був Лондон і Лондонська площа. З останньої чверті XIX сторіччя Англія втратила роль піонера в промисловості: вільгельмівська Німеччина вела перед у передових галузях, в електропромисловості й хімії. Німецький експорт розвивався швидше, ніж у Великій Британії, хоча вона й зберігала кількісну перевагу. Більше того, німецька експансія і далі скеровувалась скоріше в Європу, ніж на заморські території. Розподіл англійського експорту був цілком протилежним.

Економічна система або капіталістичний ринок, створений Великою Британією у XIX сторіччі, не перешкоджав іншим державам домагатися більших, ніж передова держава,

успіхів. Монетарна система оберталася довкола золота або фунта стерлінгів, прив'язано до золота, довготривале підвищення або зниження цін її не похитнули. Завдяки так званим невидимим прибуткам (відсотки від інвестицій за межами країни, перевезення вантажів, страхування) Об'єднане королівство компенсувало, та ще й з лишком дефіцит торгового балансу. Воно і далі позичало назовні частку надлишків від платіжного балансу.

Період з кінця XIX сторіччя, коли відкрили золоті копальні в Південній Африці, і до війни 1914 р. характеризувався швидкою експансією і нечуваним процвітаням. Ревізіоністи з-поміж соціал-демократів почали усвідомлювати еволюцію, що суперечила деяким передбаченням Маркса (або тим, що йому приписували): рівень життя «пролетарів» зростав одночасно із загальним збагаченням країни. У вину колоніальному визискуві Ленін ставив формування «робітничої аристократії», яка зраджувала справу пролетаріату, спокуюсившись «подачкою» капіталізму.

Впродовж останньої фази британського віку лише Японія змогла завдяки власним зусиллям увійти до вузького Клубу великих. Вона прийняла поведінку, обов'язкову для європейських держав, приналежних до цього клубу: колоніальний імперіалізм у Формозі (1895 р.) і в Кореї (1905 р.). Цей імперіалізм не був необхідним для розквіту японської економіки, так само як Західна й Екваторіальна Чорна Африка не задовольняла потреби французької економіки. Він розвинувся після першої світової війни і призвів до створення Маньчжукуо 1931 р., згодом до війни проти Китаю в 1937 р., до агресії 1941 р. проти США і Великої Британії і, нарешті, до поразки 1945 р. Відтоді Японія процвітає без застосування зброї на капіталістичному ринку, де домінують Сполучені Штати Америки.

В деяких аспектах світовий ринок з Лондоном у центрі відрізнявся від світового ринку, що після 1945 р. утворився довкола США. Ідеології економічного росту ще не існувало: як правило, капіталістичні економіки пожвавлювались завдяки динамічному зростанню. До 1914 р. національні доходи підраховували економісти. Державні діячі неясно уявляли успіхи одні одних, вони приблизно оцінювали нерівномірності економічного росту і відповідно багатства великих і малих держав. Державні діячі не вважали показник росту пріоритетним, вони частіше надавали більше ваги стабільності валюти і цін, ніж коефіцієнгові росту, про який, зрештою, нічого не знали. Більше того, величезні території, підпорядковані урядам Лондона і Парижа й позбавлені самостійності, індустріалізувались дуже повільно. Звичайно, британські урядовці створили в Індії структуру модерного суспільства, але у XX сторіччі вони вже не діяли за формулою, висловленою у Вестмінстері в XIX сторіччі: «Ми перебуваємо в Індії в наших власних інтересах». Попри все, британський світовий ринок існував поки що не в тому самому сенсі, що американський ринок після 1945 р.

Водночас із зникненням колоній ми спостерігали народження соціалістичного ринку. Втім, він, власне кажучи, не міг бути суперником ринку капіталістичного. Параметри обох ринків надто нерівні і менший певним чином залежить від більшого.

Які ж ознаки світового ринку самі по собі та стосовно міждержавної системи? В економічній системі монетарна система є першим правилом гри. Починаючи з 1945 р., по чергово превалюють дві різні монетарні системи, одна визначена 1945 р. в Бреттон-Вудсі, друга з 1973 р. — режим плаваючих курсів, еквівалентний, можливо, відсутності режиму.

Бреттон-Вудсівська система забороняла плаваючі обмінні курси, виражаючи вартість валюти в золоті, а водночас співвідносно до долара, оскільки у листі до Міжнародного валютного фонду уряд США зобов'язався підтримувати конвертованість долара в золоті.

Система Бреттон-Вудса давала доларові позірну перевагу, проти якої виступили європейці, зокрема французи: ставши еквівалентом золота, тобто як транснаціональною, так і національною валютою, конвертованою скрізь у будь-якій країні, долар дозволяв (і досі дозволяє) американцям купувати будь-який товар за їхню власну валюту. США єдине політичне утворення, яке зберігало свободу не застосовувати обмежувальних заходів у разі дефіциту балансу зовнішніх виплат.

Більшість положень, передбачених Бреттон-Вудсівською угодою, не відповідали не

тільки концепції та інтересам США. Лорд Кейнс висловив прагнення Великої Британії до іншої системи, подібної до центрального Світового банку. Втім, стабільність валютного курсу, що не допускала конкурентної девальвації, здавалася на той час бажаною для переважної більшості економістів і державних діячів. Як водиться, відповідальні особи, задку-ючи, просувались у майбутнє. Вони попереджували повторення 30-х років. Крах системи золотого еталона призвів до монетарної анархії, де всі засоби законні і де, зрештою, всі втрачають.

Чи ж Бреттон-Вудсівська система була приречена через свої внутрішні вади? Школа мислення, найпошлідовнішим і найкрасномовнішим виразником якої був Жак Рюефф, виявила, в чому полягав недолік конструкції: те, що золото було еталоном обміну, означало встановлення рівності між золотом і доларом, власне кажучи, як резервний запас нарівні з жовтим металом центральні банки використовували і валюту, зокрема долари, а також фунти стерлінгів. У США, де долари ідентифікувались з резервом, завдяки дефіциту зовнішнього балансу Сполучені Штати надавали у розпорядження центральних банків (зокрема, ФРН і Японії) надлишкову валюту, яку останні вкладали в цінні папери американської скарбниці. Відтак, дефіцит платіжного балансу ніяк не сприяв нейтралізації причин дефіциту. На думку Жака Рюеффа, золото як еталон обміну було приреченим з першого дня, оскільки цей еталон створював і підтримував інфляцію й дефіцит платіжного балансу США.

Справді, в 50-х роках дефіцит зовнішнього балансу США становив близько мільярда доларів на рік, провокуючи перерозподіл золота, що відповідало цілям Вашингтонського уряду. Президент Дж.Ф.Кеннеді був першим, хто серйозно поставився до дефіциту зовнішнього балансу і звернувся за оцінкою до найкращих економістів. Більшість з них, зокрема П.Е.Самуелсон, діагностували завищену оцінку долара, в усякому разі стосовно валюти основних конкурентів у міжнародній торгівлі ФРН, Японії тощо. Я не знаю, чи П.Е.Самуелсон рекомендував девальвацію долара, чи як і більшість його колег, вважав, що базова валюта не може бути знецінена, зобов'язання виправити розходження випало на долю знецінених валют або центральних банків, до яких надходили небажані долари.

У 60-і роки президенти-демократи Дж.Ф.Кеннеді і Л.Б.Джонсон примножили цілеспрямовані заходи щодо зменшення закупівель за кордоном і обмеження доступу іноземців на ринок капіталів США. Ці заходи виявились абсолютно неефективними, що було легко передбачити. Пізніше, в 1965 р., Л.Б.Джонсон розпочав справжню війну у В'єтнамі, а щоб ця експедиція залишалась безболісною для більшості американців, не запровадив додаткових податків на її фінансування. В США одразу ж зростає інфляція, збільшився зовнішній дефіцит. 1971 року президент Ніксон змусив європейців погодитись на девальвацію долара. Він погодився з президентом Помпіду часткову девальвацію долара стосовно золота (або, якщо хочете, погодився на переоцінку золота, унція якого замість 35 стала коштувати 42 долари). Але цієї девальвації було недостатньо для відновлення міжнародної рівноваги.

За двадцять років погляди керівних кіл Вашингтона змінилися. Дж.Ф.Кеннеді ще інтерпретував американський дефіцит як поразку і приниження країни. Американські економісти поступово поширили просту думку про те, що валюта кружляє довкола американського стрижня (чи сонця). Чому американців повинно непокоїти накопичення доларів у центральному банку ФРН чи Японії? Нехай керівники цих банків самі реагують на подібну кризу, інакше кажучи, їм самим переоцінювати свою валюту. Вони ж, американці, дотримуватимуться байдужої доброзичливості, *benign neglect*.

У 1971 р. Річард Ніксон через посередництво Джона Коннеллі змусив європейців піти на девальвацію долара, але угода 1972 р., укладена восени наступного року після зустрічі на Азорських островах американського і французького президентів, була нетривалою. Пригадую, в той час я написав статтю «Панування розвінчаного долара». Попри девальвацію, американські гроші зберегли транснаціональну роль валюти для підрахунку, проведення операцій і навіть резерву, і не через бажання імперіалістичного Вашингтона, а виходячи з потреб економічної системи. Золото знецінилось неповністю, та, починаючи з 1969 р., американські центральні банки вже не контролюють його ринок. Жовтий метал

«плавав» на ньому так само, як коливалась ціна будь-якого металу. Всупереч тому чим воно було, золото стало засобом спекуляцій, принаймні, на короткий термін (можна вважати, що в довготривалій перспективі вартість золота зросте щонайменше пропорційно до знецінення головних видів валюти).

1973 р. американські власті повністю реалізували свої наміри. Два роки до цього Ніксон прийняв нову ціну долара щодо золота, а в міру того як золото обумовлювало вартість валюти інших країн — твердий обмінний курс марки, єни і франка. Впродовж цих двох років долар залишався стрижнем, центром системи; країнам, які отримували надлишкові долари, слід було лише переглянути свій обмінний курс. Відповідальні особи у Вашингтоні маніфестували більшу, ніж будь-коли раніше, *benign neglect*.

Утім, відповідальні особи жалкували, що Ніксон поступився європейцям. Він задовольнився десятивідсотковою девальвацією стосовно всієї сукупності основних валют — девальвація була, очевидно, недостатня, тим паче, що напередодні виборів 1971 р. Ніксон відкрив клапани кредиту, що призвело до нової інфляції. 1973 р. вони з власної волі, без жодних консультацій, запровадили плаваючі курси всупереч принципам Бреттон-Вудса: ринок мав визначити вартість різних валют, як і ціну золота.

Так напередодні війни США встановили монетарну систему, що ґрунтувалась на стабільності обмінного курсу, а десь через 25 років нав'язали радикально іншу систему: відсутність фіксованих курсів. Чи ж вони прийняли ці рішення, вірніше, домовились про першу, а тоді нав'язали другу систему з огляду на власні інтереси чи з урахуванням своєї доктрини? Вибір між двома словами — інтерес і доктрина — зробити нелегко, адже досить часто доктрини обмежуються раціоналізацією інтересу.

У 1944 — 1945 рр., коли велись переговори про статті Бреттон-Вудсівського договору, американці побоювались конкурентноспроможних девальвацій, повтору битв 30-х років, оскільки, послуговуючись обмінним курсом, одні країни намагались зіштовхнути тягар безробіття на інші. Завдяки могутності своєї економіки та фінансів вони ризикнули стати першими жертвами такої анархії, втім, всі мали б поділяти такі побоювання. Більшість економістів усіх країн присягли, що за тогочасних політичних обставин встановлений режим був найкращим. Не дивлячись на лорда Кейнса, режим, ближчий до наднаціональної організації, що наслідував би модель національних організацій, привабити американців не міг. Вони боялися б, що будуть паралізовані правилами центрального банку; інші, налаштовані проти всемогутності великих держав, тим паче однієї, боялися б наслідків такої організації.

Чи ж Бреттон-Вудсівська система була сприятливою для американців за рахунок їхніх конкурентів? У 1947 — 1973 рр. європейці змогли зменшити розрив між рівнем життя у себе та в Америці і пережили найславетнішу фазу своєї економічної історії. Однак своїми славними тридцятими європейці завдячують американцям. Завищення вартості долара сприяло розвитку експорту Японії й Німеччини. Експансія європейських країн розгорнулася певним чином завдяки зовнішній торгівлі. Більше того, завищення вартості долара заохочувало американські компанії інвестувати в Європу. Коли-не-коли, керуючись націоналістичними міркуваннями, французькі міністри виступали проти американських інвестицій. Американці брали європейські позики на короткий строк, але робили довгострокові інвестиції в Європі, купуючи збанкрутілі підприємства та створюючи філіали. Отож, якщо абстрагуватись від політики, американські інвестиції сприяли експансії й процвітанню Європи. Вони збільшували обсяги інвестицій, завозили виробничі та управлінські технології, змушуючи національні підприємства докладати зусилля і розвиватись з огляду на конкуренцію. Інвестуванню сприяло і завищення вартості долара: коли долар упав до чотирьох франків, потік капіталів змінив напрямок, зросли інвестиції європейців у США, американські ж інвестиції в Європу зменшились.

Я завжди вважав, що для нас, французів і європейців, монетарний режим, існуючий до 1973 р., був найкращим у світі, який я не назвав би найгіршим, просто у світі, де в той чи інший спосіб тимчасово панує долар.

У того, хто цікавиться передусім міждержавною системою, виникає запитання: яке

співвідношення між монетарним режимом і міждержавною системою? Чи вплинув перший, принаймні частково, на другу і, зокрема, на застосування американськими властями правил Бреттон-Вудса?

На початку, коли обговорювались Бреттон-Вудсівські положення, США, вийшовши неураженими з війни і розбагатівши завдяки мобілізації своєї промисловості, відзначались надзвичайною економічною і фінансовою могутністю. Вони зберігали за собою майже необмежену владу в Міжнародному валютному фонді. Тобто, доки вони, хай там що, поважали правила, продиктовані значною мірою ними самими, вони мали від них менше користі, ніж їхні конкуренти.

Та не так стало після 1973 р. Досвід десяти років показав, що ринок впливає на зростання і зниження вартості долара. Внаслідок чергової переоцінки або недооцінки курс долара ніяк не відповідає паритетові купівельної спроможності. Цілком очевидно, він надалі використовує переваги, забезпечені його транснаціональним характером: дає змогу купувати зарубіжні товари і, що несподівано, дозволяє урядовцям Вашингтона допускати без тривоги дефіцити платіжного балансу. Періоди заниження і завищення вартості мають переваги й недоліки як для іноземців, так і для американців.

Коли долар вільно падав, європейці нарікали, що, користуючись пільговою ставкою митного тарифу, США повертають борги, що виникли при існуванні високої ставки митного тарифу, створюючи тим самим недобросовісну конкуренцію на ринках третього світу. Коли за три роки долар зріс із чотирьох до восьми франків, європейці, зокрема французи, нарікали, що нафта і деякі види сировини, оплачувані в доларах, обходяться американцям дешевше, ніж усьому світові. Щоправда, торговий дефіцит США давав узамін додаткові шанси експортерам. Та для більшості держав, для країн, що розвиваються, і для Франції залежності між високою ціною і поширенням експорту немає.

Хіба не завдяки своїй військовій могутності США нав'язали центральним банкам накопичування доларів, які вони вкладають в цінні папери американської скарбниці? Чи варто думати, як писав Кіндлебергер, що німці чи європейці накопичили долари, не знаючи, що з ними робити, бо взамін мали протекцію американців і саме завдяки їй лише частково сплачували вартість власної оборони? Нічого не кажучи й не пишучи про це, європейці частково фінансували захист, який їм забезпечували Сполучені Штати.

Звичайно, європейці враховували дипломатично-стратегічні дані, дискутуючи з американцями про торгівлю й валюту, проте наслідки розриву 1973 р. викликали пізніше сумніви щодо такого тлумачення. Чи ж для країн, заповнених надлишком доларів, Бреттон-Вудсівська система переоцінок не була кращою для всіх, окрім США, у порівнянні з плаваючими обмінними курсами. Як державне утворення французи нарікали на американські інвестиції. Мери великих міст, не вагаючись, створювали американським компаніям сприятливі умови для будівництва заводів, викриваючи одночасно імперіалізм долара в ідеологічних суперечках у Парижі. Якщо правителі Бонна передбачили наслідки плаваючих обмінних курсів, вони, можливо, і далі підтримували б долар на рівні 1973 р., виходячи з економічних інтересів, а не з покірності перед покровителем.

Нині політика Роналда Рейгана дратує й обурює більшість урядовців головних країн (за винятком Японії). Вона полягає в комбінуванні значного бюджетного дефіциту (100 млрд., близько 6% ВВП) та монетарних обмежень (до серпня 1983 р.). Монетарні обмеження призводять до значного зниження інфляції і підвищення процентних ставок. Так, у початковій фазі пошкваллення процентні ставки вищі, чого ніколи не було в цій фазі циклу. Процентні ставки притягують зарубіжні капітали і піднімають вартість долара на ринках. Існує ризик, що підйом економіки швидко буде загальмований: щоб уникнути повернення інфляції водночас із зростанням активності Федеральне резервне управління (*Federal Reserve Board*) мало б повернутись до обмежувальних дій.

Висловимо перше міркування. США і на цей раз мають вигоду від своєї унікальної ситуації. Жодна держава не може притягувати капітали, не дивлячись на значний бюджетний дефіцит (навіть якщо дефіцит платіжного балансу частково компенсується процентами від

зовнішніх інвестицій). Жодна держава не може собі дозволити подібного бюджетного дефіциту й успішно боротися проти інфляції виключно завдяки використанню монетарної зброї. (Коли виникла потреба, Японія витерпіла ще значніший бюджетний дефіцит, але японці заощаджують такий відсоток своїх прибутків (близько 32%), що індивідуальні збереження покривають дефіцит бюджету без інфляційних проявів.)

Чи Рейган може вести таку політику саме завдяки військовій могутності своєї країни? Як на мене, подібне формулювання не має ніякого сенсу. Звичайно, військова могутність становить частину єдиного цілого США. Я не бачу, як можна дати якусь розбірливу відповідь на запитання: «Чи США вели б себе таким чином, якби були не такими могутніми на землі, на морі і в повітрі?» Нереальна гіпотеза видається мені надто неправдоподібною, аби можна було вибрати «так» чи «ні». Вважаю, головне тут те, що США управляють своєю транснаціональною валютою, немовби вона є виключно національною. Вирішивши подолати інфляцію і не маючи змоги скоротити державні видатки (власне тоді було прийнято рішення про переозброєння), президент зобов'язав президента *Federal Reserve Board* загальмувати ріст цін. Цьому сприяло унікальне становище США. Транснаціональна валюта виконує свою функцію незалежно від стану державних фінансів та платіжного балансу.

Звичайно, були часи, коли Картеру довелося втрутитись у ринки, щоб підтримати курс долара. Рано чи пізно він упаде з досягнутої ним вершини. Не всі іноземні капітали йдуть тільки в країни з високою процентною ставкою, коли настає міжнародна криза вони надходять також у країну-притулок, в економіку, яка, попри все, досі найбагатша і, можливо, найдинамічніша в світі.

Чи справи виглядали б інакше, якби, з огляду на свою безпеку, європейці не залежали від США? Можливо, хоча зміні економічного краєвиду сприяло б формування справжньої єдності Європи. Якщо європейська спільнота стане еквівалентом США, трансатлантичні розмови наберуть інакшого забарвлення. Можливо, валюта Сполучених Штатів Європи відбере в долара його монополне становище, його статус одиниці транснаціональних розрахунків, та ні німецька, ні британська економіки не мають достатніх обсягів, аби стати опертям транснаціональної валюти.

Чи ж можна тоді говорити про монетарний імперіалізм? Чи США використовують переваги, що випливають з ролі долара? Ідеологія ринку забезпечує чисте сумління відповідальним особам Вашингтона: а саме протистояти глибинним процесам неможливо. Картер вирішив втрутитися тільки тоді, коли долар упав дуже низько. Зараз, коли я це пишу, долар перевищує вісім франків, і Роналд Рейган повертається до іншої форми *benign neglect*. Дебіторам, країнам, що уклали довгострокові договори на поставку нафти й газу за фіксовану ціну, коливання долара обходиться дорого.

Чи ж США зацікавлені в тому, щоб їхня валюта піднімалась вище або опускалась нижче рівноважного значення, що відповідало б паритетові купівельної здатності? Відповідь не впливає сама собою. Завищення вартості долара призводить до дефіциту торгового балансу (в період кризи, як і в 30-і роки, держави прагнуть скоріше зниження вартості); падіння ціни долара в 1978 — 1979 рр. сприяло американському експортові, полегшуючи завдання дебіторів американських банків та скарбниці. Може, обмінний курс, близький до курсу, визначеного паритетом купівельної здатності, більше підходив би самим Сполученим Штатам, а заодно економічній системі загалом?

Особисто я не сумніваюсь, але й не маю ілюзій, що зможу переконати радників чи відповідальних осіб Вашингтона. І ті, й інші пам'ятають 1960-і роки — період паралічу. Долар, прив'язаний до золота, не міг змінитися сам по собі; він коливався лише внаслідок коливань інших видів валюти. Коли в 1971 р. США поставили питання про цілком законну девальвацію, то наштотувались на опір своїх союзників і конкурентів. Відтоді вони відкидають будь-яку негнучку форму. І з задоволенням застосовують до самих валют думку про те, що ринок завжди правий. Поширення законів ринку на валюту веде до своєрідної загальної відносності. Вона вже не втілюється в реальній власності і здебільшого не прив'язується до

жодного товару. Долар, як і інші види грошей, вартий стільки, скільки купці готові витратити, щоб придбати його за франки, марки чи єни.

Доки ж США нав'язуватимуть плаваючий обмінний курс? Ніхто не ризикує щось передбачати. Такий режим може тривати далі у зв'язку з відсутністю режиму-замінника з боку європейців. Відновлення золотого стандарту і обмінного золотого стандарту (нарівні з золотом валюта слугує резервним інструментом) передбачає зміну позиції американських експертів, яка проявилася б лише тут і там. Серед економістів і в урядових колах домінує думка радше про відмову від колишньої негнучкості, ніж від сьогоднішніх коливань. Адже будь-яка реформа обмежила б свободу дії урядовців у межах країни. Президент Роналд Рейган хоче збільшити бюджет на оборону, зменшити податок на прибуток і подолати інфляцію. Політика *Federal Research Board* доповнює і примирює ці позірно відмінні, якщо не суперечливі, бажання. В результаті процентна ставка піднімається, а долар росте.

У відповідь на це чимало експертів з-поза Атлантики заперечать, що приток європейських капіталів у Сполучені Штати відбувався не так через процентну ставку, як через привабливість американської економіки, яку сьогодні чекає новий підйом, тоді як всі європейські економіки, схоже, зав'язли. Справді, може трапитись так, що ми присутні при повторенні перших повосенних років, коли Старий континент ще не віднайшов довіри до самого себе і довіри до світу.

Ніхто не може визначити співвідносне значення двох факторів: процентної ставки і пошуку прихистку (чи привабливості очікуваного багатства). Я більше, ніж будь-коли раніше, беру під сумнів екстраполяції. В 1973 — 1982 рр. у дипломатичній, економічній, а водночас і монетарній грі домінували два підвищення цін на вуглеводні. «Велика сімка», нафтові компанії, не встояли перед волею держав-виробників, але позбавлені власності на свердловини, вони залишилися господарями розподілу. Їхні прибутки, пропорційні вартості нафти-сирівцю, дали їм можливість інвестувати в інші джерела енергії. Американські банки отримали найбільшу частку надлишків доходів, що їх країни-виробники не змогли витратити. В 1982 р. ринок нафти зазнав коливань. Попри ірако-іранський конфлікт, попри зменшення виробництва в обох воюючих країнах, пропозиція надалі перевищувала попит. Останній зменшився з багатьох причин: відкриття нафтових родовищ поза межами країн ОПЕК, розширене застосування альтернативної енергії, економічніше використання дедалі дорожчої сировини. Для США ріст цін на вуглеводні ніколи не був причиною основної проблеми ні щодо інфляції, ні щодо зовнішнього дефіциту. Невдовзі після нафтового шоку Японія і ФРН відновили рівновагу своїх зовнішніх балансів, не докладаючи особливих зусиль і часу. Але найпередовішим країнам третього світу, наприклад Бразилії, довелося залізти в борги. Країни-виробники нафти Венесуела й Мексика так невдало використовували золоте дно, подароване їм природою і випадком, що в 1982 р. обидві були доведені до дефляційної політики, аби відновити рівновагу у зовнішніх платежах і зменшити заборгованість.

Два нафтові шоки не додали уяви керівникам Вашингтона і не виявили суті їхнього інтересу. Вони примножили заходи щодо попередження катастроф у себе і поза країною. Але не розробили єдиного плану. Країни, що розвиваються, змогли позичити долари, одержані з нафтодоларів. Позичивши гроші для підтримки звичного рівня й способу життя, через кілька років вони виявились нездатні сплатити відсотки за одержані займи, а ще менше повернути капітал цих позик.

Можливо, уявний план, подібний до плану Маршалла, був неможливим? Власне, азіатські країни, що швидко розвиваються, Південна Корея, Тайвань та Сінгапур, залагодили свої справи самі, власними силами. Південна Корея обтяжена боргами, але її економіка розвивається досить швидко і країна залишається спроможним дебітором. З іншого боку, країни-виробники нафти, такі як Венесуела й Мексика, вели себе так легковажно, що США ледве нав'язали їм дисципліну, необхідну для спільного проекту. В усякому разі, не залишається глобальних надлишків у країнах ОПЕК чи, кажучи загалом, у країн-виробників нафти. Від попередньої фази успадковано проблему загальної внутрішньої і зовнішньої заборгованості держав, а також заборгованість підприємств. США не є винятком, та, оскільки

їм довіряють власники фондів, вони нарощують свої борги, отримуючи капітали ззовні. Це їх не турбує, адже долар надалі притягує капітали з усього світу; вони цим переймаються ще менше, бо як кредитори, до яких звертаються в крайньому випадку, при потребі вони формують великі суми транснаціональної валюти, що може бути потрібною дебіторам у намаганні уникнути краху.

Ще один відступ: на які ж міркування про відносини між світовим ринком і міждержавною системою наводить попередній аналіз? Загалом кажучи, фінансове панування долара не є наслідком чи субпродуктом мілітарного верховенства США в тому розумінні, що світовий ринок не міг обійтися без транснаціональної валюти, а при відсутності золота цю роль могла грати лише американська валюта. Доки долар був пов'язаний із золотом, європейці воліли, щоб політика США була не такою інфляційною, але вони віддавали або мали б віддавати перевагу Бреттон-Вудсівській системі, а не плаванню обмінного курсу. Звичайно, американська валюта не відіграла б такої ролі без військової могутності на задньому плані; в минулому столітті фунт стерлінгів спирався на Королівський флот і на золото. Втім, різні держави більш-менш пристосувались до ситуацій, зумовлених економічною політикою Вашингтона. Вона була не настільки вже й імперіалістичною в тому плані, що інспірувалась прагненням домінувати чи експлуатувати. В перші повоєнні роки її інспірував «освічений егоїзм», якщо скористатись класичним висловлюванням, або менш песимістично, відчуття їхньої відповідальності за світ. Це відчуття притупилося поступово, в міру ослаблення верховенства США над європейськими і японськими конкурентами, а також у міру того як СРСР досягав рівня могутності, який можна було порівняти з могутністю американської республіки. Роналд Рейган та його політика символізують повернення країни до її природного егоїзму (егоїзм властивий усім державам), до політики, що є результатом різних засобів тиску на президента, а також ідей самого президента та суперечностей щодо різних цілей, які правляча команда ставить перед собою. В механізмі прийняття рішень турбота про відгомін американської практики серед решти світу не проявляється. Президент Ради економічних радників (*Council of Economic Advisers*) Мартін Фельдштейн може писати, що боротьба з інфляцією, яка включає завищену вартість долара, а відтак, і надлишок імпорту, обходиться країні дешевше, ніж дефляція, яка гальмує активність усієї економіки. Заторкуються деякі сектори експорту, але це обходиться дешевше, ніж будь-який інший антиінфляційний засіб.

Чи в рамках світового ринку американська економічна політика служить дипломатично-стратегічній політиці, чи навпаки? Можливо, вони незалежні одна від одної? Обидві політики (принаймні в економічному плані політика монетарна і торговельна, якою вона виходить з Вашингтона) не є ні незалежними, ні невіддільними одна від одної. Протягом першої фази турбота про міждержавну систему впливала на політику на світовому ринку. Сприяння реконструкції Західної Європи не було єдиною і навіть не першочерговою метою створення ГАТТ і МВФ; окрім плану Маршалла, американські урядовці прагнули запровадити міжнародний економічний порядок, який, цілком очевидно, відповідав би їхнім інтересам, збігаючись, однак, з інтересами всіх держав, оскільки, на їхню думку, світ вільного обміну відповідає інтересам спільноти (або західного світу, якщо хочете).

Разом з тим держави, включені у світовий ринок і приналежні до ГАТТ і МВФ, підлягають певною мірою дисципліні; проте вони вільні її не дотримуватись та переходити з одного, більш-менш ліберального чи деспотичного, режиму в режим соціалістичний, марксистсько-ленінського зразка. Тому в МВФ входять держави радянського блоку. Хоча організація світового ринку і надалі прагне оберігати країни, які до нього належать, від радянської спокуси.

Основні рішення, прийняті США в рамках міждержавної системи, зумовлені не економічними міркуваннями, наприклад, при відправленні експедиційного корпусу в Корею чи В'єтнам. Долар було поставлено на службу дипломатично-стратегічній політиці. В окремих випадках на допомогу третьому світові впливали і надалі впливають дипломатичні та стратегічні інтереси.

До цього місця помірковані та тверезі марксистичні читатимуть мене, особливо не протестуючи. В їхніх очах саме організація світової економіки і визначає імперіалізм, бо вона збагачує багатих і зумовлює зубожіння бідних, або ще тому, що розширює розколинку між багатими й бідними, замість того щоб її звужувати. Хоча на перший погляд таке міркування історичним досвідом не підтверджується.

З 1947 по 1973 рр. розколина між рівнем життя європейців і американців замість розширяться звузилась. Отже з цієї теорії слід виключити взаємини між індустріальними країнами. Як тільки вони входять у фазу неперервного, іноді рівномірного росту, то всі факти підтверджують думку, що найбагатші та найпередовіші не обов'язково зберігають своє верховенство. Німецька імперія наблизилась до рівня Великої Британії, не експлуатуючи колоній. Упродовж 35 років темпи росту в європейських країнах були нерівними, але вони аж ніяк не були пов'язані з експлуатацією малорозвинутих країн. На світовому ринку конкуренція між індустріальними країнами як така не сприяє домінуючій або найпередовішій економіці. Навпаки, відстаючі можуть взяти за модель країни, які вже пройшли подальший етап. Відтік робочої сили із сільського господарства у промисловість і сферу послуг призводить до зростання показників росту. 1950 р. Франція мала значно більший резерв сільсько-го населення, ніж Велика Британія.

Навіть марксист погодиться з цими твердженнями, які можна кваліфікувати як очевидні. Проте якщо він марксист-ленінець, то зауважить, що всі індустріальні країни Європи використовують американський імперіалізм. Теза «економічний імперіалізм» відображає світ, поділений на центр і периферію (кожне з цих слів ставиться скоріше у множині). США займають центр світової економіки, але в самих Сполучених Штатах також існує дуальність: центр — це буржуазія, що привласнює основну частину прибутку, який виробляється й надходить з-за кордону, периферія — це маси, експлуатовані центром, навіть якщо вони й одержують кілька крихт від загального прибутку, накопиченого США. В країнах, що розвиваються, які є периферією індустріалізованого центру, так само розрізняють центр національних капіталістів та периферію, що є подвійною жертвою національного і світового центрів.

Таке уявлення викликає низку питань і заперечень. Передусім питання щодо словника. Уявімо, що «центр» головних компаній експлуатує свою периферію, тобто, висловлюючись звичною мовою, капіталісти та привілейовані експлуатують нижчі класи — чи в такому випадку можемо говорити про імперіалізм? Меншість, яка керує великими державними та приватними компаніями і виконує урядові функції, не можна назвати «імперіалістичною» щодо маси населення. Для прикладу дозволяється взяти рівний (чи близький до рівного) розподіл доходів, могутності, престижу. В такому разі всі, хто є власниками певної кількості таких матеріальних або моральних багатств, які перевищують ті, що гіпотетично могли б їм припасти при егалітарному розподілі, кваліфікуватимуться як експлуататори або однодумці, або як ті, кому така експлуатація вигідна. Якщо керівники економіки та держави проходять як домінуючі особи в суспільстві, вони виявляються центром центру, або переважно зверхниками в оточенні домінованих-домінуючих чи домінованих серед домінуючих.

Вибір такого словника зумовлений позанауковими інтенціями. Всім комплексним суспільствам, починаючи від невеликих неолітичних, властива диференціація суспільних ролей чи функцій, тобто певна соціальна гетерогенність. Парето, який не боявся слів, раз і назавжди визначив у досліджуваних ним суспільствах еліту й масу (чи велику кількість). Не злічити соціологів, які критикували й уточнювали, заперечували й підтверджували згадані поняття, що включають також імпліцитну теорію. Втім, з цих нескінченних суперечок вилущується кілька банальних, очевидних міркувань. Якщо в основу покласти гетерогенність суспільства і визнати наявність еліти (тобто кількох осіб, які тримають ключові позиції у своїх руках), то завдання соціолога полягає не в підкресленні рис, спільних для всіх сучасних комплексних суспільств, а в порівнянні різних модальностей цієї гетерогенності, різних форм, яких набувають ці еліти, та взаємини між останніми й масами. Зокрема, при бажанні зберегти поняття експлуатації, необхідно визначити, в якій момент «привілейовані мен-

пості» починають експлуатувати такі-от класи чи загал суспільства завдяки надміру переваг, якими вони послуговуються порівняно з послугами, що їх вони надають спільноті.

На світовому ринку відношення центру до периферії витримує, в крайньому разі, характеристику імперіалістичного. В прямому розумінні імперіалізм включає в себе встановлення панування або верховенства якоїсь держави чи спільноти над країною, населенням та чужою державою. Включення переможеної держави в зону верховенства держави-переможця є чистої води імперіалізмом. Колоніальні завоювання Франції в Африці наприкінці минулого і на початку нинішнього століття становили історично специфічний різновид імперіалізму. Якщо це поняття розширити, про імперіалізм можна говорити ще й тоді, коли політична сутність певним чином домінує над іншими сутностями, або диктуючи, що їм слід робити в зовнішній політиці, або забороняючи обирати устрій на свій розсуд. Східноєвропейські держави належать до імперської зони Радянського Союзу. Чи ж держава третього світу належать до імперської зони США?

1956 року в Угорщині, 1968 р. в Чехословаччині, 1981 р. в Польщі СРСР показав, що він прагне утримувати право вето щодо устрою країн, що прийняли марксизм-ленінізм і належать до радянського блоку. Імперська держава залишила за собою право вдатися у Східній Європі до крайнього засобу, тобто до застосування військової сили. Вона не вдається до такого засобу на Кубі, але режим, чи, точніше, зв'язки режиму з СРСР роблять їх розрив малоймовірним.

В якій саме зоні і якими засобами витворюється «імперіалізм» США? Устрій двох сусідніх держав Канади й Мексики не зазнає тиску, подібного до панування Радянського Союзу над Східною Європою. Можуть закинути, що свобода дій Канади чи Мексики обмежується ймовірною загрозою санкцій з боку США. Пануюча держава обмежує самостійність вразливіших держав. Утім, з 1933 р., з часів «політики добросусідства», Сполучені Штати примирились з націоналізацією американських нафтових компаній у Мексиці. Підхід до панування над країнами Карибського басейну й Центральної Африки змінився, посилати морський флот вийшло з моди, але в кліматі «холодної війни» це знову стає можливим. Урядовці Вашингтона вже не посилають гранатометальників для охорони американських інвестицій, вони втручаються, щоб не допустити приходу марксистсько-ленінських партій до влади.

«Імперську зону» США окреслити нелегко. Якщо в цю зону включити всі держави, де стоять американські війська, то сюди ввійдуть члени Атлантичного союзу (за винятком Франції, що вийшла зі складу єдиного командування, та північних країн Норвегії і Данії, що не приймають американських баз). Таке міркування прийняти за умови уточнення й визначення його суті: власне, європейські держави самі звернулись до США з проханням укласти союз або гарантувати їхню безпеку. Через посередництво профспілок або своїх таємних служб США взяли участь у «холодній війні» в Італії і Франції між Комуністичною партією та поміркованими й антикомуністичними партіями. «Холодна війна» в країнах Західної Європи програна через комуністів. Команду Рейгана не обурило поява комуністів у французькому уряді. Попередні команди, зокрема команда Генрі Кіссінджера, наполегливо виступали проти «історичного компромісу» в Італії між Християнською демократією й Комуністичною партією. Загал атлантичної спільноти можна назвати «імперською зоною», приглушивши значення слова «імперська», вона протистоїть радянському блоку і кремлівські керівники слушно вважають, що будь-який напад на неї ризикований. Однак цей загал не випав з поля зоря радянських зазіхань. У Португалії впродовж кількох років після революції гвоздик комуністи, компартія й деякі працівники посольства Радянського Союзу брали участь у боротьбі, яка завершилась на користь демократів.

Ставлення США до країн, що знаходяться між комуністичним блоком і атлантичним об'єднанням, змінюється залежно від обставин і регіону світу. Так, Дж.Ф.Д'юлс організував усунення від влади президента Арбенза, якого запідозрили в поглядах, близьких до марксизму-ленінізму. Л.Б.Джонсон послав військові кораблі в Домініканську Республіку під претекстом охорони людей і майна США, яким загрожувала громадянська війна. Дж.Ф.Кеннеді

намагався скинути Фіделя Кастро, організувавши висадку 1500 кубинських вигнанців. Зона Карибських островів і Центральна Америка історично належали до імперської зони в тому плані, що хоча США і не включали ці малі країни у зону свого панування, проте залишили за собою право використовувати військову силу для захисту економічних інтересів. Згадана імперська зона відрізняється від атлантичної спільноти, навіть якщо її визначити так само: європейці захотіли ввійти в імперську зону, США опинились у ній поза своїм бажанням і дипломатія — чи сила — Вашингтона намагалася тримати керівників слухняними до імперських побажань Вашингтона.

Латинська Америка була неповністю залежною від янки. У XIX ст. першість належала Великій Британії, яка завдяки своєму капіталу брала участь в економічному розвитку країни. В Бразилію і Чилі інтелектуальні впливи надходили скоріше з Європи, ніж з Північної Америки. Дипломатія і громадська думка почали цікавитись Південним континентом Західної півкулі, власне, після другої світової війни. Декларація Монроє, про яку дискутували самі британці, протистояла передусім імперським зазіханням Іспанії і Франції.

Починаючи з 1945 р., США через посередництво OAS (Організацію американських держав) намагалися чинити тиск на дипломатію держав Латинської Америки у спробі об'єднати їх проти ймовірної марсистсько-ленінської революції. Вони домоглися успіху лише частково. Уряд Альєнде скинули скоріше самі чилійці, ніж ЦРУ, хоча таємні служби Вашингтона підтримували всіх супротивників влади, що відхилялась ліворуч. ЦРУ сприяло заколотам і замахам, проте схоже, що воно не несе прямої відповідальності за військове повстання, внаслідок якого влада перейшла до генерала Піночета.

Якщо підсумувати ці розпорошені міркування, то США не створили імперію янки в Латинській Америці, вони там навіть не мали неподільної імперської влади. Вони там не провокували й не перешкоджали державним переворотам і каудільо, проте вели дипломатію, що відрізнялась від дипломатії держав, «як усі інші», дипломатію, яку можна назвати імперіалістичною в тому плані, що вони брали більш чи менш значну участь у політичних битвах у самих державах. Вони там забезпечили перемогу своїх клієнтів. Вони охочіше підтримували демократів, вороже налаштованих до повстанців, наприклад Бетанкура у Венесуелі. Та найчастіше віддавали перевагу консервативним, іноді мерзеним, деспотам, ніж лівій революції, здатній скотитися до марксизму-ленінізму. На інших континентах американську дипломатію надихали такі самі ідеї й почуття, її більше обходило, як поширити демократію західного зразка (зрештою, часто неможливу), ніж як перешкодити марксистсько-ленінській революції. Якщо кваліфікувати імперіалістичною кожен дипломатію подібного типу, котра не просто веде переговори з закордонними урядами, а й намагається допомогти можновладцям чи кандидатам на владу в самій країні, що вважаються прихильними до американських інтересів, то неімперіалістичну дипломатію я бачу лише в малих країнах. Ні Франція, ні Велика Британія не відмовлялись від подібної імперіалістичної дипломатії, хоча й не мали засобів, котрі можна б порівняти з можливостями двох великих держав. Якщо виходити з такого визначення імперіалізму, то обидві великі держави найвищою мірою належать до імперіалістичних і не можуть ними не бути. З одного боку, могутність відмовляє їх від позиції глядача, нестабільність більшості держав у цьому революційному столітті, з іншого боку, схиляє їх до втручання, примножуючи нагоди протистояти, надихати чи підтримувати повстання. З цього випливає, що ні в протистоянні одна одній, ні в частковій співучасті обидві великі держави не домінують над перебігом політичної історії.

Уявлення про світ, розділений на центр і периферію, стосується головним чином не подібної нерівності могутніх і слабких, не подібного панування і впливу могутніх на слабких. В основному воно стосується економічних взаємин. Індустріалізовані країни купують сировину в країнах, що розвиваються. Іноді корисні копалини експлуатуються американськими, британськими, французькими і навіть швейцарськими компаніями. Ці зарубіжні компанії переробляють сировину тільки в країнах, де її добувають. Якщо узагальнити, є три основні способи експлуатації периферії індустріалізованими країнами: 1. Вони купують сировину за курсом, який за існуючих умов (тобто стосовно вартості промислових виробів, які

купує периферія) має тенденцію до зниження; 2. Зарубіжні компанії, розміщені на периферії, накопичують прибутки, що властиво самій природі капіталістичного устрою, а також завдяки поєднанню передової техніки й заробітної плати в країнах, що страждають від надлишку робочої сили стосовно капіталу; 3. Зарубіжні компанії об'єднуються з національними капіталістами: і ті, й інші накопичують прибутки, одержані завдяки праці тих, що отримують зарплату, таким чином периферія периферії страждає від подвійної експлуатації. Світовий центр створює практично всюди центри-супутники, які долучають свою експлуатацію до глобальної експлуатації периферії світовим центром.

Йдеться не про те, щоб докладно обговорити таке зображення економічного краєвиду та аргументів, які його обумовлюють. Немає сумніву, що в трактаті про міжнародні відносини розділ про світовий ринок був би таким самим довгим, як і розділ про міждержавну систему. У «Мирі і війні» йдеться виключно або майже виключно про міждержавну систему. Тож мені залежить на цьому нарисі про взаємозалежність міждержавної системи і світового капіталістичного ринку.

Чи мультинаціональні компанії відіграють роль авангарду чи поліцейської сили, які забезпечують слухняність країн, що розвиваються? В такому сенсі формулювання не витримує іспиту. Мультинаціональна компанія, яка експлуатує головне багатство, подароване природою малій країні, часто стає власницею так званого національного уряду. Такого ризику не існує для індустріалізованих країн (Франція чимало завдячує американським інвестиціям). Нині будь-яка південноамериканська, африканська чи азіатська держава може без особливого ризику націоналізувати американський філіал, за умови відшкодування збитків його власників.

Чи мультинаціональні, зокрема американські, компанії впливають на дипломатію США, з одного боку, і на країни, в яких вони влаштували свої філіали, з іншого? Великі компанії, безумовно, становлять лобі у Вашингтоні, одне серед численних лобі. Немає жодних підстав вважати, що всі ці конгломерати мають однакові дипломатичні інтереси і, відповідно, об'єднуються, щоб переконати членів Конгресу чи президентську команду. Лист, надісланий президентом — генеральним директором Міжнародного телеграфу й телефону президентові з приводу Чилі, свідчить, що деякі керівники таких компаній не відмовились від думки мобілізувати дипломатію США на службу інтересів одного з їхніх філіалів у тій чи іншій країні. Нафтові компанії також відіграли свою роль на першій фазі режиму Кастро, вони підкорились наказам Вашингтона, відмовившись підкорятись наказам Фіделя Кастро. Проведене мною дослідження свідчить, що відповідальність за розрив фіделівської Куби із США несе скоріше дипломатія президента США або Державного департаменту. Зрештою, можливо, цього розриву годі було уникнути за будь-якого розкладу.

Взявшись за аналіз міжнародної економіки як такої, я мав би звернутись до проблеми, яку так палко обговорювали прихильники й супротивники подібних «конгломератів». Зупинюсь на кількох моментах. Американські інвестиції принесли індустріалізованим, зокрема європейським країнам, значно більше користі, ніж страждань. Французький філіал ІВМ аж ніяк не загальмував розвиток французької інформатики. Він приніс прибутки нашій країні, і хоча належить американській компанії, однак відноситься до основних французьких експортерів. Поза тим, ці компанії, надто могутні для економік країн, де вони осіли, проводять раціональну стратегію з урахуванням власних інтересів, а не тих країн, де вони мають філіали. Іноді вони мобілізують у своїх інтересах ресурси, що могли б живити національний капіталізм. І нарешті, я підходжу до аргументу, що є запорукою при відображенні центру і периферії: чи ж мультинаціональні компанії є вищою мірою чинниками накопичення прибутку за рахунок економік, в яких вони виробляють або реалізують свій товар?

Підписатися під цим аргументом майже так само непросто, як і його відкинути. Немає сумніву, що краще стояти на боці багатих і «передових». Якщо компанії багатих країн працюють у бідних країнах, то це їм вигідно. Навіть незважаючи на маргінальні випадки — наприклад, при розповсюдженні товарів споживання, без яких країни, що розвиваються, легко обійшлися б, — зарубіжна компанія, яка спершу приносить капітали, ризикує поглинути

національний капітал, відсилаючи весь або частину прибутку свого філіалу. Але баланс привнесених капіталів і вивезених прибутків різний залежно від конкретного випадку. Він не був визначений у цілому, що не дозволяє, якщо не керуватись якоюсь ідеологією апіорно, твердити про систематичну експлуатацію периферії центром.

Нафта дає показовий і крайній випадок: «Велика сімка», сім великих нафтових мультинаціональних компаній, тривалий час тримали низькі ціни на нафту, що стосувались лише нафтових полів з найнижчою вартістю видобування. Коли держави ОПЕК забезпечили собі власність на землю, «Велика сімка» не виявила спротиву розпорядженням нових господарів. Прибутки «Великої сімки» зростали одночасно з курсом чорного золота. Колоніальна вартість до 1973 р., вартість нафти надалі збагачує «Велику сімку», а дотично й індустріалізовані країни, що мають мультинаціональні нафтові компанії. Лише «Велика сімка» та її конкуренти здатні транспортувати, розподіляти й очищати нафту. За відсутності щорічного прибутку від експлуатації нафтових полів компанії мають значні прибутки від інших фаз переробки нафти.

Останнє міркування. Міждержавна система, скерована на суперництво двох великих держав або двох таборів, співіснує зі світовим ринком, який не є ні причиною, ні результатом дипломатично-стратегічних відносин держав. Навіть якщо прийняти схему центр-периферія, економічна експлуатація здебільшого відрізняється від політичного тиску. Політична й економічна стратегії не перетинаються і не поєднуються в доктрині стримування. Геополітичний аналіз, яким його проголошує дипломатія на зразок Кіссінджера, цілком очевидно враховує місце і цінність різних територій на світовому ринку. Захист держав Перської затоки покладено на США з огляду на нафтові багатства цього регіону. А військовий захист Сальвадора обумовлений як геополітичними й стратегічними, так і політичними концепціями. Тобто США прагнуть обмежити експансію Радянського Союзу, формування марксистсько-ленінських режимів, більш чи менш тісно пов'язаних із СРСР; іноді таке бажання диктується економічними інтересами, іноді їх марно шукати — хіба що геополітика й теорія світового ринку збіглися й поєдналися. Щоб сприяти розширенню капіталістичного ринку, необхідно стримувати експансію марксизму-ленінізму. Щоб США зберігали верховенство в міждержавній системі, необхідно стримувати «міжнародний марксистський ринок».

Повернімося на хвилику до питання, яке я вже розглядав: чи міждержавна система, дійові особи якої підкоряються дипломатично-стратегічним міркуванням, не втрачає поступово свого значення? Хіба суперництво між двома великими державами ведеться не всередині спірних країн, котрі можуть бути втягнені революцією в одну чи іншу країну? Хіба в Європі боротьба ведеться не за допомогою слів, пропаганди і тероризму, а не ядерної зброї?

Моя відповідь не змінилась. Так, наразі найбільш індустріально розвинуті країни остерігаються прямого зіткнення, аби уникнути крайнього засобу — ядерної війни. Але жорстокість — і революціонерів, і терористів — займає значне місце у суперництві двох великих держав, навіть коли вони не залучають власні збройні сили. Радянська імперія тримається завдяки військовій могутності. Ізраїль має певну гегемонію в регіоні (як В'єтнам в Індокитаї), хоча його гегемонія залежить від взаємнейтралізації великих держав. І, на рещті, над конфліктами й союзами міждержавної системи витає уявне співвідношення сил СРСР і США. Ще й сьогодні ця система видається мені домінуючою, чи першорядною, в міжнародному суспільстві, хоча з плином часу вона начебто відходить на задній план. По суті, саме вона структурує міжнародне суспільство всупереч властивим йому рисам: страх, який викликає у політичних керівників ймовірність масштабної війни, розширення маргінальних засобів боротьби між державами та одночасне урізноманітнення обмінів між суспільствами, поява транснаціональної економіки.

ПЕРЕДМОВА ДО ЧЕТВЕРТОГО ВИДАННЯ

Ця, написана в 1960 — 1961 рр. книжка, з'явилась весною 1962 року. Тобто нове, шосте видання виходить через шість років після завершення першого. Загальний перегляд праці не був ані можливим, ані необхідним: це виключалось обсягом твору, в цьому також не було потреби з огляду на поставлені мною завдання. Я не хотів говорити про актуальність у тому розумінні, як цей термін сприймається щоденною пресою. Звичайно, третя частина «Історія» є спробою аналізу дипломатичного світу, в якому ми живемо і який розширився до меж планети, над яким тяжіє загроза термоядерної зброї, котрою володіють здебільшого держави-вельетні. Навіть дві перші частини «Теорія» і «Соціологія» міжнародних відносин певним чином зорієнтовані на сьогоднішній день. Мені передусім праглося виробити концептуальний інструментарій, необхідний, щоб виявити міждержавні відносини, а пізніше значення детермінантів, що впливають на такі взаємини і, вірогідно, закономірності, які можна виявити, вивчаючи минуле. Навіть історичне тлумачення третьої частини поза непередбачуваними перипетіями «холодної війни» та мирного співіснування має на увазі тривкі характеристики світу після 1945 р.

Пишучи всередині 1966 р., я, звісно, був би схильний надати трохи іншого забарвлення моїй думці з того чи іншого приводу. Втім, головне те, що інструментарій аналізу залишається придатним і надалі, а зміни, що відбулися за останні п'ять років, вписуються в окреслені рамки. Тож, далекий від нездійснених претензій резюмувати події 1961 — 1966 рр., я хотів би коротко показати, що більшість помітні трансформації на дипломатичному кону випливають з тенденцій, тривалий час зачасних і все ж помітних на час появи президента Кеннеді в Білому домі.

Головною ідеєю, на підставі якої я прагнув з'ясувати міжнародну кон'юнктуру, була ідея солідарності обох великих держав проти тотальної війни, першими жертвами якої були б вони самі. Неминучі вороги в поглядах через несумісність ідеологій, США і СРСР мають спільний найвищий інтерес. Вони не бажать і нездатні панувати разом, але враховуючи, що віднині кожен відкритий для ударів іншого, вони сповнені рішучості не самознищуватись. Така політико-стратегічна доктрина відкрито проповідувалась в університетах і спеціалізованих інститутах США, була офіційно прийнята президентом Кеннеді, якого переконали аргументи його радників з Гарварду та Rand Corporation.

Утім, на цей час логічна, негласна і обмежена угода між обома великими державами, якою ми її бачимо в 1966 р., була паралізована трьома фактами: непевністю щодо співвідношення ядерних сил, виступами пана Хрущова та берлінською кризою. Зрештою, світову думку менше збурили радянські нахваляння, ніж виборча полеміка в США. Відставання американців у випуску балістичних ракет (знаменита missile gap) було в 1963 чи 1965 р.? І якщо припустити, що це часткове відставання в дійсності не змінило глобальної рівноваги страху, то хіба ж усвідомлення, нехай ілюзорне, своєї вищості радянськими керівниками не підштовхнуло їх ризикнути й не визнати американської резолюції?*

* Ракетна прогалина (розрив) (англ.).

Ці питання цілком правомірні, оскільки п'ять років тому радянські керівники, пан Хрущов, а також військові письменники найчастіше висловлювалися так, наче ніяк не хотіли збагнути американський спосіб мислення. Радянський прем'єр погрожував, що правда, без уточнень, або перетворити на попелища аеродроми, використані американськими літаками-шпигунами (У-2), або ж відповісти на агресію імперіалістів у будь-якій точці планети, застосувавши балістичні ракети та ядерну зброю. Введеное Дж. Ф. Даллесом поняття про масовані удари у відповідь, від якого відмовився Дж. Ф. Кеннеді, стало російським. Американські автори пропонували доктрину гнучкої відповіді (flexible response), радянські вважали ескалацію неунікненною одразу після зіткнення двох великих держав. Тож я себе запитував, чи асиметрія стратегічних доктрин і радянська відмова підписати договір про припинення ядерних випробувань (фактичний мораторій, що тривав з 1958 р., було призупинено восени 1961, тоді коли друкувалось перше видання цієї книжки) не викликана помилкою при розрахунку: пан Хрущов сподівався мати зиск від страху перед атомною війною, цей страх був знайомий йому самому, хоча він і робив вигляд, що це не так.

Кубинська криза жовтня-листопада 1962 р. розвіяла цю ілюзію. Як тільки пан Хрущов мав необережність збудувати на Кубі базу балістичних ракет середньої дальності, як майже ультиматум американців змусив його вибирати між відповіддю в іншій зоні планети (де він мав би перевагу класичної зброї, яку можна порівняти з перевагою США на узбережжі Флориди), застосуванням крайніх засобів та відступом. Схоже, що кремлівські діячі зовсім не вважали, вибравши відступ і звинувачення китайців у «капітуляціонізмі» перед непередбачуваним ризиком тривалої кризи.

Ніхто не зробив жодного пострілу, окрім кубинців, що збили американський спостережний прилад, проте дипломатичні ноти, підтримані військовими приготуваннями, передали в Москву послання, значення якого було ясним. Залякування перестало бути абстракцією. Радянські керівники виявили, можливо, навіть зі здивуванням, що за певних обставин президент США не відступає перед загрозою прямої конфронтації навіть з державою, яка володіє термоядерною зброєю. Криза й поразка стали уроком для пана Хрущова. Він відмовився змінити *statu quo* в колишній столиці райху і віднині притримувався такої самої, як і Дж. Ф. Кеннеді, мови щодо атомної війни. Нічого не змінилося і після того, як пан Хрущов покинув політичну сцену, а в Білому домі з'явився Л. Б. Джонсон.

Причому в міру того як радянські стратеги продовжують проявляти певний скептицизм щодо тонкощів, котрі так полюбляють американські аналітики, твердячи, що локальні війни спровокують застосування крайніх заходів, якщо в них будуть втягнуті ядерні країни, кремлівським діячам доводиться бути обережнішими за радників американського президента, навіть без урахування верховенства щодо кількості ядерної зброї і носіїв, котре віднині всі спостерігачі визнають за США.

В усякому разі, після фази прискорення гонки озброєнь в 1961 — 1962 рр., яке я констатував, завершуючи роботу над цією книжкою (спершу відновлення випробувань в атмосфері СРСР, згодом США), настала фаза заповільнення, одна й друга перипетії відповідають логіці цієї своєрідної ворожості, яку стримує спільне бажання не загинути. Підписання в липні 1963 р. Московського договору про часткове призупинення ядерних випробувань і встановлення прямої лінії між Кремлем і Білим домом стали символами союзу між ворогами проти тотальної війни — війни, яка для кожного з них мала б значно катастрофічніші наслідки, ніж локальна поразка в будь-якій точці планети.

І хоча основна мета російсько-американського зближення полягала в зменшенні ядерної небезпеки, воно перебуває в політичному контексті, який його частково спровокував і на який воно діє у відповідь. Сьогодні нам більше відомо про різні епізоди китайсько-радянського конфлікту. В 1957 р. між Москвою і Пекіном було укладено угоду, що передбачала радянську допомогу у виконанні китайської атомної програми. Через два роки, після операцій, проведених китайськими військами в Формозькій протоці 1958 р., Радянський Союз цю угоду розірвав. Він прагнув зберегти монополію на ядерну зброю в соціалістич-

ному таборі, це бажання і стало причиною розриву між двома могутніми країнами, які твердили про свою приналежність до марксизму-ленінізму. Цей конфлікт відповідав віковичному досвідові стосунків між сувереними державами: одна прагла зберегти за собою найвищу відповідальність у стратегії альянсу, інша жила традиційні й законні прагнення ні від кого не залежати. Такі суперечливі вимоги датуються не атомним віком, та як їх примирити, коли прийняття рішень пов'язано з ядерною зброєю, тобто з життям і загибеллю мільйонів людей?

Можливо, пан Хрущов вирішив підписати Московський договір 1963 р., лише втрапивши надію відновити єдність соціалістичного табору. Адже, підписуючи договір зі своїм ворогом, очевидна мета якого полягала в тому, щоб ускладнити союзникові шлях до ядерної зброї, він підтвердив перед усіма розкол, поглиблений публічним характером полеміки. Звичайно, французький уряд інтерпретував Московський договір так само, як і угоду з Пекіном: три члени Атомного клубу намагались перешкодити іншим державам мати те, чого домоглися самі. Відносини між Парижем і Вашингтоном зіпсувались через договір, який, на думку вашигтонських керівників, відповідав інтересам миру, відтак самого людства, а генерал де Голль розглядав як прояв егоїзму, а то й цинізму держав, «цих незворушних монстрів».

Якими б поганими не були сьогодні відносини між Вашингтоном і Парижем, якими б подібними не були французька і китайська відмови підкоритися владі «вождя» відповідного табору, відмінності значно очевидніші, ніж риси подібності, тому що дипломатія демократичних держав підкоряється іншим правилам, ніж дипломатія держав тоталітарних. Для цементування союзу спільної ідеології недостатньо, однак розкол між Москвою і Пекіном, якщо припустити, що в його основі лежить протистояння національних інтересів, не набув би такого характеру, якби обидва суперники одразу ж не переводили власну концепцію поставлених цілей та відповідної стратегії на мову ідеології, намагаючись повернути на свій бік інші марксистсько-ленінські партії в усьому світі. У своїх союзах, як і в своїх суперечках, комуністичні держави не керуються виключно своєю ідеологією і не є байдужими до історичної філософії, в яку вони, начебто, вірять. США і Франції простіше залишатись союзниками, навіть не прийшовши до згоди, оскільки стратегічні суперечності, великі політичні дискусії й розходження в поглядах належать до нормального перебігу демократії.

Хіба розрядка між СРСР і США, китайсько-радянський конфлікт, зусилля Франції і Китаю створити національні атомні сили, дипломатія де Голля, незалежна від дипломатії США в Європі й опозиційна до американської діяльності в Південній Азії, не свідчать про кінець біполярної системи й початок нової фази в міжнародних відносинах?

Пригадаймо, що біполярність зберігала ефективність лише в мілітарному плані і в якомусь обмеженому регіоні планети (простіше, у Північній півкулі). Тож з військової точки зору біполярність продовжує існувати в тому, що зброя, якою володіють СРСР і США, незрівнянно потужніша за ту, що належить будь-якій іншій державі. Старий континент залишається розділеним, як Німеччина і Берлін. Проте спосіб життя людей за таких реальних обставин — термоядерна біполярність, розділення Старого континенту — змінився.

Руйнівні можливості велетнів не здатні пропорційно панувати над своїми друзями чи ворогами. Найстрашніша зброя не викликає страху в тих, хто її позбавлений. Албанія протистойть СРСР, а Куба — США. Все відбувається так, наче ядерна сила тим важче перетворюється в дипломатичну могутність, чим страшніша й жорстокіша зброя, чим використання як крайнього засобу проти держави, що її не має, виявляється, так би мовити, немислимим. Або ж, послуговуючись іншою формулою, все відбувається так, наче російські й американські термоядерні установки взаємно паралізують одна одну і служать для попередження розширення локальних конфліктів, маючи, втім, обмежений вплив на відносини між двома великими і малими державами, зокрема у Південній півкулі.

Звичайно, було б помилкою недооцінювати постійний, хоча здебільшого невидимий вплив ядерної зброї, який частково можна порівняти з впливом британського флоту в минулому столітті. Від північних районів Сибіру до південно-східних теренів Азії Народний Китай ганьбить союзника «ревізіоніста» та «ворога-імперіаліста». До відкритої агресії він не вдається і навіть не ризикує здійснити інтервенцію у В'єтнам. США можуть безкарно тримати гарнізон у Західному Берліні, послати 300-тисячну армію до Південного В'єтнаму, бомбардувати Північний В'єтнам власне тому, що є наймогутнішою військовою державою світу. Втім, здатні зруйнувати Північний В'єтнам, вони, проте, не певні щодо необхідності змусити до капітуляції керівників Ханоя, а ще менше — бійців в'єтконга. Хоча військова сила залишається підвалиною міжнародного порядку, вона не скрізь і не за всяких обставин залишається вирішальною.

Упродовж останніх років усередині двох європейських блоків накопичуються симптоми дезинтеграції. Скориставшись китайсько-радянським конфліктом, східноєвропейські держави, кожна по-своєму, заявили про прагнення до самостійності, всі відновили зв'язки із Заходом, відкинувши виключне панування російської культури та марксистсько-ленінської ідеології. Товари, люди, ідеї щораз більше проникають через те, що було залізною завісою. Між східноєвропейськими й західноєвропейськими країнами дедалі частіше укладаються двосторонні угоди у царині торгівлі, техніки та культури. Після 1956 р. московське керівництво погоджується з поступовим перетворенням монолітного блоку в союз, очолений найсильнішою державою, не забираючи, проте, в інших держав ні певної свободи у вирішенні внутрішніх справ, ні можливості брати участь у розробці спільної стратегії. Після кубинської кризи це саме керівництво погоджується, принаймні тимчасово, з нинішнім статусом Берліна, не розмахуючи зброєю в домаганні змін.

У такій заспокоїлій атмосфері, при відсутності справжнього страху перед військовою, члени Атлантичного союзу відчують меншу потребу в солідарності з США, чия протекція їм ще необхідна, але в усякому разі видається набутою. Зокрема, французька дипломатія, яка з 1958 р. в різний спосіб утверджувала свою незалежність (виведення різних контингентів з атлантичної організації, вето на вступ Великої Британії у спільний ринок, визнання КНР, критика американських дій у Південному В'єтнамі), пододала і наступний етап, вишовши зі спільного командування НАТО. Завдяки цим обставинам Старий континент набуває іншого, ніж п'ять років тому, вигляду. З огляду на останні події, цілком можливо уявити на історичному обрії об'єднання Європи «від Атлантики до Уралу».

Наразі йдеться лише про менш чи більш віддалені ймовірні наслідки. Доки Німеччина залишатиметься розділеною, зберігатиметься основна ставка у «холодній війні» в Європі і не будуть ліквідовані наслідки другої світової війни. Саме на території НДР перебуває двадцять радянських дивізій, становлячи загрозу для Західної Європи й змушуючи східноєвропейські держави дотримуватись мінімальної дисципліни. Територіальне врегулювання, відмінне від того, яке спочатку сприяло відродженню, а пізніше розрядці в Західній Європі, можливе лише шляхом повільної еволюції. Переговори, які могли початися хоч би завтра, вимагатимуть участі всіх: як урядів Бонна і Вашингтона, так і урядів Парижа й Москви.

Поза двома європейськими блоками існують держави, що не приєдналися, з неймовірно широким діапазоном нейтралітету і нейтралізму, у 1966 р. їх стало значно більше і вони менш об'єднані, ніж 1961 р.. Афро-азіатський міф майже вичерпався. Дві могутні держави тепер менше цікавляться африканськими державами з огляду на їхню нестабільність, слабкість і опір, який вони пасивно чинили російським та китайським «інфільтруванням». Можливо, міжнародна система прагне до поділу на підсистеми з власною рівновагою сил у деяких з них, з місцевими суперечностями (Близький Схід, Індійський субконтинент), які залишалися б певним чином пов'язаними з планетарною системою, не будучи, однак, її віддзеркаленням.

Нині, в липні 1966 р. у міжнародних відносинах домінує одна подія — війна у В'єтнамі. Вона, як і війна 1950 р. у Кореї, значною мірою зумовлена, напевно, випадковими обставинами. Шістнадцять років тому кремлівські діячі припустилися помилки і прорахувалися щодо американських намірів. США поступово ув'язли у В'єтнамі, так і не прийнявши вповні свідомого рішення щодо цього. Відтоді їхнє головне завдання полягає не в тому, щоб зберегти демократію у Південному В'єтнамі, а щоб продемонструвати свою матеріальну й моральну спроможність протистояти як підриwnій діяльності, так і відкритій агресії.

При всій своїй трагічності війна у В'єтнамі, ще більше ніж війна у Кореї (яка посягла значний страх у всьому світі), могла стати лише перипетією за єдиної умови: перебіг історії залишається під контролем людей. Ні Китай (через брак засобів), ні СРСР (через свою віддаленість) не мають шансів на успішне втручання. Північний В'єтнам може поступово досягти своєї мети, погодившись змінити свою методичку, вийти з джунглів та рисових полів і сісти за стіл переговорів.

* * *

З яким би оптимізмом чи тривогою ми не дивилися в близьке майбутнє, фундаментальні проблеми міждержавних відносин залишаються незмінними.

Якщо великі держави будуть розсудливими, то не затіють смертоносну війну. І хоча філософи часто називали Людину мудрою істотою, вони рідко коли так само впевнено вживали цей прикметник щодо історії людства.

Брєнні, липень 1966 року

* * *

З причин, викладених мною у передмові в липні 1966 року, я вважаю зайвим робити якісь уточнення до видання 1975 року. Читач сам зможе вирішити, чи мій метод і концепції, прийняті п'ятнадцять років тому, придатні для розуміння нинішнього світу.

Париж, липень 1975 року

Право людей природно ґрунтується на такому принципі: різні нації повинні робити для себе якнайбільше добра в мирні часи і якнайменше зла в часи війни, не завдаючи шкоди своїм справжнім інтересам.

Монтеск'є.

Про дух законів, I, 3

ВСТУП

Концептуальні рівні розуміння

Неспокійні часи схиляють до роздумів. Криза грецького поселення заповіла нам «Республіку» Платона і «Політику» Арістотеля. Релігійні конфлікти, що роздирали Європу XVII сторіччя, призвели до появи разом з «Левіафаном» та «Політичним трактатом» теорії нейтральної держави, яка, на думку Гоббса, обов'язково абсолютна і ліберальна, принаймні до філософів, як вважав Спіноза. В столітті Англійської революції Локк виступив на захист і проілюстрував громадянські свободи. У той час, коли французи, самі того не знаючи, готували Революцію, Монтеск'є і Руссо визначили сутність двох режимів, які повинні виникнути після розпаду, раптового чи поступового, традиційних монархій: репрезентативні уряди, схильні до поміркованої політики завдяки рівновазі сил, і так звані демократичні уряди, що посилятимуться на волю народу, відкидаючи будь-які обмеження своєї влади.

Одразу після другої в цьому столітті війни США, чия історична мрія полягала в тому, щоб триматись осторонь від справ Старого континенту, виявилися відповідальними за мир, процвітання і навіть за існування половини планети. Вони тримали ґарнізони в Токіо й Сеулі на заході і в Берліні на сході. З часів Римської імперії Захід не знав нічого подібного. США стали першою справді світовою могутньою державою, адже планетарне об'єднання дипломатичної сцени досі не мало аналогів. Стосовно світоазійської маси Американський континент займав позицію, яку можна порівняти з позицією Британських островів стосовно Європи: США перебирали на себе традиції острівної держави, намагаючись звести в центрі Німеччини та посередині Кореї перепону експансії домінуючої на землі держави.

Ситуація, що склалася внаслідок спільної перемоги США і СРСР, не дала жодного великого твору, рівного згаданим нами. Міжнародні відносини стали університетською дисципліною. Зросла кількість кафедр, чий керівники взялися за вивчення нового предмета. Пропорційно зросло число книг і підручників. Чи увінчались ці зусилля успіхом? Перш ніж відповісти на поставлене запитання, слід з'ясувати, що американські професори намагались відкрити чи розробити вслід за державними діячами і навіть громадською думкою.

Історики почали вивчати «міжнародні відносини», не чекаючи доки США вийдуть у перший ряд. Втім, вони їх скоріше описували або переповідали, ніж аналізували чи пояснювали. Проте жодна наука не обмежується описом та розповіддю. Тим паче, яку користь могли мати державні діячі і дипломати з історичного знання про минулі століття? Зброя масового знищення, майстерність у підривної діяльності, всюдисущість військової сили завдяки авіації й електроніці запроваджують нововведення як у матеріальному, так і в людському аспектах, через що уроки минулих століть видаються, щонайменше, двозначними. Принаймні ці уроки не можуть бути засвоєні, якщо вони не інтегровані в теорію, що включає в себе і перше, і друге, виявляючи константні характеристики, щоб опрацювати, а не усувати елементів нового.

В цьому й полягало остаточне питання. Спеціалісти з міжнародних відносин не хотіли просто йти вслід за істориками: як і інші вчені, вони прагли дійти до загальних

положень і розробити основу доктрини. Лише геополітика цікавилась міжнародними відносинами, турбуючись про абстрагування і пояснення. Втім, німецька геополітика залишила погані спогади, в усякому разі, посилення на просторові рамки не могло бути метою теорії, чие завдання полягало в тому, щоб охопити множинність причин, що впливають на відносини між державами.

Теорію міжнародних відносин легко характеризувати в загальних рисах. «Вона передусім дає змогу впорядкувати дані. Вона корисний інструмент для розуміння»¹. І далі: «теорія потребує, щоб критерії відбору проблем з метою поглибленого аналізу були чітко визначені. Не завжди визнають, що при вивченні й аналізі якоїсь окремої проблеми в тому чи іншому контексті, при виборі практично завжди присутня підспудна теорія». І, нарешті, «теорія може бути інструментом для розуміння не лише однакових рис і закономірностей, а й випадкових чи ірраціональних явищ». Хто може заперечити такі формулювання? *Впорядкування даних, відбір проблем, з'ясування закономірностей і випадковостей* — у кожному разі, в соціальних науках будь-яка теорія повинна відповідати трьом названим вимогам. Проблеми виникають поза цими незаперечними положеннями й вимогами.

Теоретик часто буває схильним до спрощення реальності, до тлумачення поведінки шляхом розкриття прихованої логіки діючих осіб. Ганс Й.Моргентау пише: «Теорія міжнародних відносин є раціонально систематизованим підсумком усіх раціональних елементів, котрі спостерігач виявив в об'єкта (*subject matter*). Така теорія є зразком раціонального короткого викладу міжнародних відносин, картою міжнародної арени»². Відмінність між емпіричним та історичним тлумаченням міжнародних відносин можна порівняти з різницею між фотографією та малярським портретом. «Фотографія показує все, що можна побачити неозброєним оком. Намальований портрет не показує всього, що можна побачити неозброєним оком, він показує те, чого око бачити не може: людську сутність особи, яка служить моделлю».

Замість відповіді інший фахівець запитує: які, власне, «раціональні елементи» міжнародної політики? Чи досить розглянути лише раціональні елементи, аби зробити ескіз і намалювати портрет, що відображає би сутність моделі? Якщо теоретик відповідає негативно на обидва запитання, йому слід обрати інший шлях — соціологію. Визначивши мету — намалювати карту міжнародної арени, — теоретик намагатиметься врахувати *всі* елементи, а не зосереджуватиме увагу лише на раціональних складниках.

До подібного діалогу між прихильниками «раціонального схематизму» і «соціологічного аналізу» — діалогу, чия сутність та імплікації співрозмовники вловлюють не завжди, — часто додається суперечність чисто американської традиції, а саме, ідеалізму й реалізму. Реалізм європейських дипломатів, охрещений сьогодні макіавеллівським, за Атлантикою вважається типовим для Старого Світу, ознакою корупції, якої намагалися уникнути, емігруючи в Новий Світ і країну необмежених можливостей. Однак, ставши пануючою потужною державою внаслідок краху європейського порядку й перемоги власної зброї, США поступово і не без внутрішньої розгубленості усвідомлюють, що їхня дипломатія дедалі менше схожа на давній ідеал, вона шораз більше уподібнюється практиці, властивій їхнім ворогам і союзникам, яку вони раніше так суворо засуджували. Чи морально купувати радянську інтервенцію в війні проти Японії за рахунок концесій на шкоду Китаю? Пізніше виявилось, що ця справа не оплатилась, і Рузвелт куди доцільніше *мав* би купити невтручання СРСР. Та хіба раціональніший розрахунок був би моральнішим? Рузвелт вчинив правильно чи помилився, залишивши східних європейців під впливом Радянського Союзу? Захищати під примусом обставин означало ско-

¹ Thompson Kenneth W. *Towards a theory of international politics*. American political science review, vol. XLIX, n.3, september 1955.

² Ці рядки взято з доповіді Г. Й. Моргентау під назвою: «*L'importance théorique et pratique d'une théorie des relations internationales*» (с.5).

ристанись аргументом європейців, який американці, сильні своїми чеснотами й географічним положенням, так довго зі зневагою й обуренням відкидали. Воєнний головнокомандувач несе перед своїм народом відповідальність за власні вчинки, успіхи й прорахунки. Хороші наміри й повага до приватних чеснот несуттєві: дипломатія й стратегія керуються зовсім іншим законом. За таких обставин у чому ж полягає опозиція між реалізмом та ідеалізмом, макіавеллізмом та кантіанством, між корумпованою Європою та доброчесною Америкою?

Ця книжка прагне передусім висвітлити, а тоді вже стати вище подібних дискусій. Обидві концепції теорії не є суперечливими, вони взаємодоповнюють: раціональний схематизм і соціологічні положення є послідовними моментами при концептуальному осмисленні соціального світу.

Розуміння однієї царини діяльності не дозволяє вирішити антиномії діяльності. Можливо, саме історія вгамує колишню вічну суперечку між макіавеллізмом та моралізмом. Проте, йдучи від формальної теорії до з'ясування причин, а пізніше до аналізу визначеної кон'юнктури, я сподіваюсь проілюструвати метод, який можна застосовувати до інших об'єктів, показуючи одночасно межі нашого знання й обставини історичного вибору.

Щоб окреслити у вступі структуру книжки, мені потрібно дати спершу визначення міжнародних відносин, а тоді уточнити характеристики чотирьох названих нами рівнів концептуалізації: *теорія, соціологія, історія, праксеологія*.

1

Нещодавно на інавгураційному уроці голландський історик¹, який отримав призначення на створену в його країні в Лейдені кафедру міжнародних відносин, намагався дати визначення дисципліни, котру йому доручили викладати. На завершення він зізнався про поразку: його пошуки не привели до встановлення меж у царині, що він збирався вивчати.

Поразка дуже повчальна, бо остаточна, відтак — очевидна. «Міжнародні відносини» не мають чітко визначених меж у реальності, вони матеріально невіддільні і не можуть бути відокремлені від інших суспільних явищ. Втім, це міркування прийнятне щодо економіки й політики. Якщо справді «the proposal for developing the study of International Relations as a self contained system has failed» («Пропозиція щодо розвитку досліджень з міжнародних відносин як самодостатньої системи провалилась». — *Англ.*), то справжнє запитання виникає поза цією поразкою і стосується її суті. Зрештою, спроба зробити з вивчення економіки замкнуту в собі систему також провалилася; проте цілком правочинно існує економічна наука, чия реальність і можливу окремішність ніхто не піддає сумніву. Отже, чи моє дослідження міжнародних відносин має власний центр інтересу? Чи воно спрямоване на колективні феномени і на типи людської поведінки з властивою їм специфічністю? Чи специфічна сутність міжнародних відносин піддається теоретичному осмисленню?

Міжнародні відносини, судячи з визначення, є відносинами між націями. В такому разі, термін *нація* береться не в історичному значенні, набутому з часів Французької революції, він визначає не окремий різновид політичної спільноти, коли індивіди значною мірою усвідомлюють своє громадянство, а держава здається уособленням раніше існуючої національності. У формулі «міжнародні відносини» нація дорівнює будь-якій політичній, територіально організованій спільноті. Попередньо скажемо, що міжнародні відносини — це відносини між *політичними утвореннями*, останнє поняття охоплює грецькі поліси, римську та єгипетську імперію, а також європейські монархії, буржуазні

¹ Vlekke B.H.M. *On the study of international political science*, The David Davies Memorial Institute of International Studies, London (без дати).

республіки й народні демократії. Таке визначення містить подвійну складність. То чи слід включати у відносини між політичними утвореннями відносини між індивідами, що до цих утворень належать? Де починаються й де закінчуються політичні утворення, тобто політичні, територіально організовані об'єднання?

Чи поїздка молодих європейців на вакації за межі своєї батьківщини належить до явищ, що цікавлять спеціаліста з міжнародних відносин? Коли у французькій крамниці я купую німецький виріб, а французький імпортер веде переговори з виробником із-за Райну, такі економічні обміни належать до «міжнародних відносин» чи ні?

Виходить, що однаково складно відповісти як ствердно, так і заперечно. Відносини між державами, власне міждержавні взаємини, належать передусім до міжнародних відносин: угоди є безсумнівним прикладом міждержавних відносин. Уявімо, що економічні обміни від країни до країни повністю регулюються угодою, укладеною між державами: в такому разі вони цілковито підлягають вивченню як міжнародні відносини. А тоді уявімо, що економічні обміни через кордони звільнені від чіткого регулювання при наявності вільного обміну: тоді купівля німецьких виробів у Франції, продаж французьких товарів у Німеччині одразу стають індивідуальними діями, не маючи ознак, властивих міжнародним відносинам.

Подібна складність реальна, та, як на мене, було б помилкою перебільшувати її значення. Жодна наукова дисципліна не має чітко окреслених меж. При першому підході зовсім неважливо знати, куди сягають міжнародні відносини, уточнювати, з якого моменту взаємини між індивідами перестають бути міжнародними відносинами. Нам необхідно визначити центр інтересу, справжнє значення феномена чи поведінок, що становлять осердя цієї специфічної царини. Так, у центрі міжнародних відносин знаходяться відносини, названі нами міждержавними, які ведуть до зіткнення між утвореннями як такими.

Міждержавні відносини проявляються в і через специфічні поведінки, поведінки символічних, як я вважаю, персонажів, — *дипломата й солдата*. Дві і тільки дві особи діють повноправно вже не як будь-які члени, а як *представники* спільнот, до яких вони належать: *посол* при виконанні своїх обов'язків є політичним утворенням, від імені якого він виступає, *солдат* на полі битви є політичним утворенням, від імені якого він несе смерть собі подібному. Удар віялом алжирського дея саме тому набув значення історичної події, що він прийшовся на посла. Громадяни цивілізованих держав убивають із чистим сумлінням саме тому, що вони у формі і діють з обов'язку.

Посол¹ і солдат *усоблюють* і *символізують* міжнародні відносини, а вони, будучи міждержавними, ведуть до дипломатії і війни. Міждержавні відносини мають прикметну рису, що відрізняє їх від усіх інших суспільних відносин: вони відбуваються під тінню війни або, висловлюючись точніше, за своєю природою відносини між державами несуть альтернативу між війною та миром. Тоді як кожна держава намагається зберегти за собою монополію на силу, держави, взаємно визнаючи одна одну впродовж історії, визнають тим самим легітимність війн, які ведуть між собою. За деяких обставин взаємознання держав-ворогів доходило до свого логічного завершення: кожна держава використовувала тільки своє регулярне військо і відмовлялась провокувати спротив у середині держави, з якою воювала, спротив, який ослабив би державу-ворога, порушивши водночас легітимну монопольність сили, яку вона прагла зберегти.

Наука миру і наука війни, наука міжнародних відносин може слугувати підґрунтям для мистецтв дипломатії і стратегії, двох доповнюючих і протилежних методів, за якими ведеться торгівля між державами. «Війна належить не до царини мистецтв і наук, а до царини суспільного існування. Вона є конфліктом великих інтересів, що регулюється

¹ Само собою зрозуміло, що в такому абстрактному означенні і державний діяч, і міністр закордонних справ, і прем'єр-міністр, і керівник держави за певних обставин можуть також вважатись послами. Вони репрезентують політичне утворення як таке.

кров'ю, і лише цим відрізняється від інших конфліктів. Її краще було б порівняти не з якимось мистецтвом, а з торгівлею, котра також є зіткненням людських інтересів і діяльності; вона скоріше схожа на політику, яку у свою чергу ще більше, принаймні частково, можна розглядати як різновид торгівлі у великому масштабі. Більше того, політика є матерією, в якій розвивається війна, в ній приховані її рудиментарно сформовані риси, як в ембріонах містяться властивості живих створінь»².

Отже, ми тепер розуміємо, чому міжнародні відносини становлять центр інтересу окремої дисципліни і чому ніяк не вдається окреслити їхні межі. Історики ніколи не відділяли розповідь від подій, що стосуються відносин між державами, такий поділ був би справді неможливим, настільки перипетії військових кампаній і дипломатичних комбінацій тісно переплелися зі злигоднями національних доль, із суперництвом королівських родин чи суспільних класів. Наука міжнародних відносин, як і історія, не може обходити численні взаємозв'язки між тим, що відбувається на дипломатичному кону, і тим, що діється на національних сценах. Вона також не може чітко відділити міждержавні відносини від взаємин між індивідами, що цікаві для ряду політичних утворень. Доки ж людство не здійснить свого об'єднання у всевітню державу, існуватиме основна відмінність між внутрішньою і зовнішньою політикою. Одна прагне зберегти монополію сили за власниками легітимної влади, друга приймає множинність центрів збройних сил. Політика, наскільки вона торкається внутрішньої організації спільнот, іманентно має на меті підпорядкування людей всевладдю закону. Політика, в міру її стосунку до відносин між державами, має, здається, значення — ідеальне і об'єктивне водночас — для простого виживання держав при наявності потенційної загрози, яку підтримує існування інших держав. Звідси й звичайна опозиція класичної філософії: мистецтво політики вчить людей жити в стані миру всередині спільнот, воно вчить спільноти жити або в стані миру, або в стані війни. У своїх взаємовідносинах держави не виходять з природного стану. Якби вони з нього вийшли, не було б і теорії міжнародних відносин.

Можуть заперечити, що така опозиція, зрозуміла на рівні ідей, втрачає свою чіткість на рівні фактів. Вона справді передбачає, що політичні утворення можна окреслити й ідентифікувати. Так буває у випадку, коли утворення представлені дипломатами й солдатами, інакше кажучи, коли вони справді забезпечують монополію легітимної сили і взаємно визнають одні одних. При відсутності самосвідомих націй і юридично організованих держав внутрішня і зовнішня політика схильні до поєднання: одна не обов'язково мирна, інша не радикально войовнича.

До якої ж рубрики слід віднести взаємини між сувереном і васалами у середньовіччі, коли король чи імператор не мав ніяких збройних сил, підпорядкованих безпосередньо йому, а барони давали обітницю на вірність, а не на дисципліну? По суті, видається, що фази нечіткої верховної влади і розпорощених збройних сил не піддаються концептуалізації, тоді як вона підходить для політичних утворень, що розмежовані у просторі і розділені свідомістю людей і непохитністю ідей.

Нечітке розмежування конфліктів, де стикаються інтереси політичних утворень, і конфліктів, що виникають всередині політичного утворення, трапляється іноді навіть у періоди міцної, законно визнаної верховної влади. Досить, аби в одній провінції, невіддільній частині території якоїсь держави, частина населення відмовилась підкорятись центральній владі і розпочала збройну боротьбу, аби бої і громадянська війна стали розглядатись з точки зору міжнародного права як війна зарубіжна тими, хто вважає повстанців виразниками вже існуючої або новонародженої нації. Якби Конфедерація перемогла, США розпалися б на дві держави, і Сецесійна війна, громадянська на початку, закінчилася б як війна зарубіжна.

² Clausewitz Karl von. *De la Guerre*, livre II, chap. IV, p. 45. Посилання зроблено на Editions de Minuit, Paris, 1950.

Спробуймо уявити в майбутньому універсальну державу, яка охоплювала б усе людство. Теоретично армії більше не буде (солдат не є ні поліцейським, ні катом, він ризикує своїм життям супроти іншого солдата), буде лише поліція. Якщо якась провінція чи партія візьметься за зброю, єдина планетарна держава оголосить їх заколотниками і поставиться до них як до таких. Але ця громадянська війна, епізод внутрішньої політики, ретроспективно стане поверненням до зарубіжної політики, якщо перемога заколотників приведе до розпаду всесвітньої держави.

Таку двозначність предмета «міжнародні відносини» не можна приписати недосконалості наших концептів: вона вписана в саму реальність. Вона ще раз, якщо потрібно, нагадує нам, що на перебіг відносин між політичними утвореннями по-різному впливають події в межах самих утворень. Вона нам також нагадує, що ставкою у війнах є існування, створення або ліквідація держав. Вивчаючи торгівлю між державами, фахівці часто забувають, що надмірна слабкість не менш небезпечна для миру, як і надмірна могутність. Найчастіше у зонах, з приводу яких вибухають збройні конфлікти, відбувається розпад політичних утворень. Держави, які знають або вважають, що вони приречені, пробуджують зазіхання суперників або, роблячи відчайдушну спробу врятуватися, призводять до вибуху, що їхньому поглинає.

Чи, охоплюючи період від виникнення й до зникнення держави, дослідження міжнародних відносин втрачають чіткість меж і самобутність? Той, хто наперед уявляє, що міжнародні відносини можна відділити *конкретно*, буде розчарований цим аналізом. Проте таке розчарування зовсім невиправдане. Маючи основною темою дослідження міжнародних відносин в їх специфічному значенні, тобто в їх розумінні як альтернативи й чергування миру й війни, дисципліна, покликана вивчати міжнародні відносини, не може абстрагуватись ні від різних особливостей торгівлі між націями й імперіями, ні від численних детермінантів, що впливають на світову дипломатію, ні від обставин, в яких виникають і зникають держави. Наука чи загальна філософія політики матиме міжнародні відносини як один з розділів, але цей розділ збереже свою самобутність, оскільки в ньому *йтиметься про політичні утворення, кожне з них вимагає права самому вершити свою долю і самостійно приймати рішення боротися чи ні.*

2

Спробуємо охопити міжнародні відносини на трьох рівнях концептуалізації і перейти до розгляду етичних і прагматичних проблем, що постають перед людиною дії. Перш ніж приступити до характеристики трьох рівнів, хотілося б показати, що дві інші сфери діяльності людини — спорт і економіка — підлягають подібному розрізненню способів концептуалізації.

Розглянемо спорт, який у Франції називають *football association*. Теорія, призначена для непосвячених, полягає в уточненні природи гри й правил, яким вона підлягає. Скільки гравців протистоять один одному з різних сторін середньої лінії? Якими засобами мають право користуватися гравці (право торкатися м'яча головою, а не рукою)? Як гравці розподіляються на різних лініях (нападаючі, півзахисники, захисники)? Як вони комбінують свої зусилля і перешкоджають задумам супротивників? Абстрактно теорія відома і гравцям, і уболівальникам. Тренеру непотрібно нагадувати її членам команди. Проте у визначених правилами рамках можуть виникнути різноманітні ситуації, або без будь-чийого задуму, або наперед продумані задіяними особами. Для кожної гри тренер наперед розробляє план, уточнює завдання кожного гравця (цей півзахисник прикриватиме оцього нападаючого суперника), визначаючи обов'язки й відповідальність різних гравців за певних типових або передбачуваних обставин. На другому етапі теорія розпадається на численні розмови з різними учасниками: існує теорія ефективної поведінки крайнього нападаючого, центрального нападаючого та захисника, а також ефективної поведінки всієї або частини команди за певних обставин.

На наступному етапі теоретик вже не є ні вчителем, ні тренером, він стає соціологом. Як проходила гра, але тепер не на чорній дошці, а на стадіоні? Які характеристики методів, застосованих гравцями тієї чи іншої країни? Чи існує латинський, англійський, американський футбол? Яка частка успіху припадає на технічну віртуозність і на моральний стан команд? Відповіді на ці запитання неможливо без історичного дослідження; необхідно спостерігати за перебігом матчів, розвитком методів, розмаїттям технічних прийомів і темпераментів. Спортивний соціолог зможе виявити причини, що обумовлюють перемоги однієї нації в певний період чи постійно (виняткове обдарування, кількість учасників, державна підтримка тощо).

Соціолог залежить одночасно від теоретика й історика. Не розуміючи логіки гри, він марно намагатиметься простежити еволюцію гравців. Він не зуміє виявити суть різних застосованих тактик, закріплення гравців індивідуально й за зонами. Але загальних міркувань про фактори могутності чи причини перемоги недостатньо, ні щоб пояснити поразку угорської команди на передостанньому Кубкові світу, ні щоб повністю вдовольнити нашу цікавість. Перебіг особливого матчу ніколи не можна визначити ні логікою гри, ні загальними причинами успіху, деякі матчі, як і деякі показові війни, заслуговують на розповідь, яку історики зазвичай присвячують подвигам героїв.

Після соціолога й історика настає черга четвертого персонажа, невіддільного від гравців арбітра. Правила записані словами, але як їх тлумачити? Чи факт, що є умовою санкцій — дотик рукою — насправді був здійснений за тих чи інших обставин? Рішення арбітра безповоротне, але гравці і уболівальники, безперечно, судять суддю мовчки або вголос. Колективний спорт, зіткнення команд, викликає низку похвальних або критичних суджень, які гравці висловлюють одні про одних, партнери про партнерів, команда про команду-суперницю, гравці про арбітра, уболівальники про гравців чи арбітра. Всі судження коливаються між оцінкою ефективності (гарно грає), оцінкою коректності (поважає правила), оцінкою морального стану спортсмена (команда діяла в душі гри). Навіть у спорті все, що суворо не заборонено, не є, однак, морально дозволено. І нарешті, теорія футболу могла б розглядати спорт сам по собі, стосовно людей, які в нього грають, або щодо всього суспільства. Чи цей спорт сприяє фізичному й моральному здоров'ю гравців? Чи уряд повинен підтримувати його?

Відтак, ми знову підійшли до чотирьох, визначених нами рівнів концептуалізації: *схематизм понять і систем, загальні причини подій, еволюція спорту або перебіг особливого матчу, пратматичні та етичні судження*, або про поведінки в межах даної царини, або про саму царину, що розглядається як ціле.

Дипломатична або стратегічна поведінка має певні аналогії зі спортивною поведінкою. Вона одночасно включає співпрацю й змагання. Будь-який колектив перебуває серед ворогів, друзів, нейтральних або байдужих. Не існує дипломатичного майданчика, обмеженого лінією, але існує дипломатичний кін, де фігурують усі дійові особи, здатні втрутитись у разі загального конфлікту. Місця гравців на полі не визначаються раз і назавжди правилами чи звичними тактичними підходами, проте вгадуються деякі характерні угруповання дійових осіб, котрі утворюють стільки ж схематично окреслених ситуацій.

Схильна до співпраці і протиборства, поведінка закордонної політики ризикована за своєю природою. Дипломат і стратег діють, тобто приймають рішення, ще не зібравши всі бажані відомості й не маючи певності. Їхня діяльність ґрунтується на ймовірностях. Вона була б нерозважливою, якби відмовилась від ризику, вона стає розважливою тою мірою, якою враховує ризик. Ніколи не вдасться уникнути непевності, пов'язаної з непередбачуваністю людських реакцій (що робитиме *інший*, генерал чи державний діяч, Гітлер або Сталін?), таємничістю, якою себе оточують держави, неможливістю знати все до прийняття рішення. «Знаменита спортивна непевність» має свій еквівалент у політичній, рішучій або нерішучій дії. Не наслідуймо істориків, які вважають, що минуле завжди було фатальним, і виключають людський фактор з подій.

Визначення, використані нами для характеристики соціології (причини успіху, національний характер практики тут і там) та історії спорту (чи матчу), можна також застосувати до соціології й історії міжнародних відносин. У різних царинах відрізняються здебільшого лише раціональна теорія і праксеологія. При порівнянні з футболом закордонна політика видається навдивовижу невизначеною. Мета дійових осіб полягає не в тому, щоб просто загнати м'яч за білу лінію. Правила дипломатичної гри кодифіковані недосконало, гравець порушує їх, коли вбачає в цьому свою вигоду. Тут немає арбітра, і навіть коли сукупність дійових осіб намагається винести судження (Організація Об'єднаних Націй), національні представники не підкоряються рішенням цього колективного арбітра, про чю безсторонність також можна дискутувати. Якщо суперництво націй нагадує спорт, то досить часто це буває вільна боротьба — *catch*, яка достовірно буде тим, що вона наслідуює.

Якщо узагальнити, то спортивна поведінка має три характерні риси: мета і правила гри чітко визначені: матч проходить у межах замкнутого простору, кількість гравців відома, обмежена назовні система структурована сама в собі; поведінки підлягають правилам результативності й рішенням арбітра, тож моральні чи напівморальні судження стосуються духу, в якому гравці ведуть власне гру. Що стосується соціальних наук, то можна запитати себе, чи визначено і наскільки визначено їхню мету і правила, чи поєднані і наскільки поєднані в систему її учасники, чи підпорядковуються і якою мірою індивідуальні поведінки підпорядковуються вимогам результативності та моральності.

Від спорту перейдімо до економіки. Кожне суспільство, незалежно від того, чи воно це усвідомлює, має економічну проблему і вирішує її певним чином. Кожне суспільство повинне задовольняти потреби своїх членів, застосовуючи обмежені засоби. Диспропорція між бажаннями і благами відчувається не завжди. Буває, що прийнявши певний спосіб життя за нормальний, традиційний, спільнота не прагне нічого більшого поза тим, чим володіє. Така спільнота бідна сама по собі, але не для самої себе. Додамо — і це видається парадоксом лише на позір — що, попри неймовірне зростання їхніх багатств, суспільства ніколи не були такими свідомими своєї бідності, як у наш час. Бажання прогресують швидше за наявні ресурси. Обмеження ресурсів видається обурливим від того моменту, як здатність до виробництва починає, хоч і хибно, видаватись не обмеженою.

Економічність належить до фундаментальних категорій думки, є виміром індивідуального та колективного існування. Ця категорія не сплутується з категорією рідкісності чи бідності (диспропорція між бажаннями й ресурсами). Економіка як *проблема* передбачає лише рідкісність чи бідність, економіка як *рішення* передбачає, що люди здатні долати свою бідність різними способами, що вони мають можливість знаходити інші засоби, окрім використання своїх ресурсів, інакше кажучи, передбачає наявність вибору, про який на острові знав і сам Робінзон: у Робінзона був час для праці, він міг довільно розподілити свій день на години праці й дозвілля, певною мірою працювати для засобів споживання (їжа) і для інвестування (дім). Те, що суттєве для індивіда, ще суттєвіше для спільноти. Оскільки робоча сила є первинним ресурсом людських суспільств, можливості використання цих ресурсів від початку надзвичайно різноманітні. В міру ускладнення економіки, множаться можливості вибору, і ресурси стають взаємозамінними. Один предмет може служити для різних цілей, різні предмети можуть використовуватись з однією метою.

Бідність і вибір — коли бідність є проблемою, що постає перед спільнотами, а певний вибір є *одним*, прийнятим фактично рішенням — визначають економічні обшари людського існування. Люди, які не знають бідності, бо їм невідоме бажання, не усвідомлюють економічних вимірів. Вони живуть так, як жили їхні предки, як завжди жили самі. Звичка настільки сильна, що може виключити мрію, невдоволеність, прагнення до прогресу. Якби разом з *рідкісністю* зникла необхідність вибору і важкої праці, настала б

постекономічна фаза. Троцький десь написав, що вже тепер на горизонті історії видніється достаток, і лише дрібні буржуа відмовляються повірити в це радісне майбутнє, вважаючи евангельське прокляття вічним. Постекономічний період допустимий за умов, що виробництво досягне рівня, коли кожен зможе споживати відповідно до своїх забаганок і з поваги до інших не братиме з купи більше належної йому частки.

Футболісти намагаються загнати м'яч у простір, обмежений двома вертикальними стовпами, що на висоті двох метрів з'єднані горизонтальною перекладиною. Люди як об'єкти економіки прагнуть *якнайкраще* використати недостатні ресурси, так, щоб вони принесли *максимум задоволення*. Економісти реконструювали, різними способами опрацювали логіку таких індивідуальних виробів, ще й сьогодні теорія маргіналізму залишається найпоширенішою версією раціонального втілення економічних поведінок, взятих у самих індивідів з огляду на шкалу переваг в їх виборі.

І хоча теорія проходить шлях від індивідуального вибору до глобальної рівноваги, з логічної й філософської точки зору я вважаю, що краще відштовхуватися від спільноти. Специфічні риси економічної реальності насправді проявляються на рівні загалу. Можливо, в основних рисах індивідуальні шкали переваг у виборі не дуже відрізняються в межах даного суспільства, адже всі індивіди приймають більш-менш спільну систему цінностей. Проте види діяльності, скеровані на максимізацію індивідуального задоволення, були б визначені нечітко, якби гроші не ввели суворий і універсально відомий засіб. Негри слушно віддавали перевагу дрібничкам супроти слонової кістки доти, доки предмети обміну не належали до одного і того самого ринку і не мали своєї вартості в грошах.

Визначення кількості грошей дає змогу визначити систему національних рахунків усієї економіки. Такі бухгалтерські тотожності, починаючи від фізіократичної картини до сучасних досліджень національного рахівництва, не дає пояснень щодо змін, а представляє очевидності, на підставі яких економіка намагається встановити змінні величини, первинні і похідні, або детермінанти і функції. Заодно з'являється можливість спостерігати взаємну солідарність змінних величин, взаємозалежність елементів економіки. Зміна однієї ціни непрямо обумовлює зміну всіх цін. Зменшити чи збільшити інвестиції, знизити чи підняти процентні ставки, означає раз у раз впливати на національний продукт, а також на розподіл цього продукту між категоріями.

Всі економічні теорії — мікро- чи макроскопічні, ліберального чи соціалістичного спрямування — наголошують на взаємозалежності економічних змінних величин. Теорія рівноваги у стилі Волреса чи Парето реконструює сукупність, відштовхуючись від індивідуальних виборів, визначаючи точку рівноваги, котра буде водночас точкою максимізації виробництва і задоволення потреб (при наявності певного перерозподілу прибутків у точці відліку). Кейнсіанська теорія чи макроскопічні теорії охоплюють безпосередньо загальну єдність системи і прагнуть виявити визначальні змінні величини, на котрі необхідно діяти, щоб уникнути неповної зайнятості, максимально піднести національний продукт тощо.

Отже, на перший погляд здається, що мету економічної діяльності визначено: максимізація задоволень для індивіда, який вибирає розумно, максимізація грошових ресурсів у подальшій фазі, оскільки гроші є універсальним посередником між благами. Проте в такому визначенні є деякі непевні моменти: наприклад, з якого часу індивід віддає перевагу дозвіллю, а не зростанню своїх прибутків? Непевність, або, якщо хочете, невизначеність стає ще очевиднішою, коли йдеться про спільноту.

«Економічна проблема» постає перед спільнотою: саме вона шукає рішення завдяки певній організації виробництва, обміну і розподілу. Подібне рішення містить як частку співпраці між індивідами, так і частку змагання. Ні взята загалом спільнота, ні економічні суб'єкти не перебувають у ситуаціях, що визначають раціональним якийсь одне рішення.

Максимізація національного продукту або зменшення невідповідності між активом і

пасивом, максимізація росту або підтримання високого рівня споживання, максимізація співпраці, нав'язаної авторитарно органами державної влади, або вільний розвиток механізмів конкуренції — по суті, ці три альтернативи чітко визначені всіма суспільствами, але вибір не належить до наслідків, логічно вирахованих з огляду на іманентну мету економічної діяльності. Якщо враховувати плюралістичність цілей, на які посиляються суспільства, то донині в будь-якому економічному рішенні є негативні і позитивні сторони. Досить врахувати вигоди довготривалого розвитку (на які жертви ладні піти нині суціль задля користі тих, що прийдуть після них?) та розмаїття суспільних груп (який розподіл випливає з певної організації виробництва?), аби жодне рішення економічної проблеми не можна було назвати раціонально обов'язковим за певних обставин. Іманентна мета економічної діяльності не визначає однозначно ні вибору суб'єктів, узятих поодиночку, ні вибору спільнот, узятих загалом.

Які ж модальності теорії раціонального типу економіки згідно з цим аналізом? Оскільки між фазою неусвідомленості і можливою фазою достатку економічна проблема залишається фундаментальною, теоретик намагається розробити спершу основні *поняття* економічного плану як такі (виробництво, обмін, розподіл, споживання, гроші).

У другому, найважливішому розділі йдеться про аналіз, розробку та реконструкцію економічних *систем*. Маргіналісти, кейнсіанці, фахівці національного рахівництва, теоретики ігор, хай про що вони там сперечаються, також прагнуть, і їм це вдається, виявити виразну текстуру економічного цілого, взаємозв'язки змінних величин. Суперечності не стосуються самої текстури, вираженням якої є бухгалтерські тотожності: ніхто не сумнівається щодо рівності активу й пасиву стосовно заощаджень та інвестицій, проте така рівність є статистичним результатом *ex post*, а механізми, завдяки яким вона досягається, складні, часто незрозумілі. В дискусії йдеться про те, щоб визначити, чи і за яких обставин надмір заощаджень може призвести до неповної зайнятості, чи і за яких умов заощадження не викликають природної реакції покласти край неповній зайнятості та за яких обставин і чи взагалі можлива рівновага без повної зайнятості.

Інакше кажучи, ні схема рівноваги Волреса, ні сучасні схеми національного рахівництва не надаються до заперечення як *схеми*. Всупереч цьому, моделі неповної зайнятості чи кризи, взяті з теорій, є спірними в міру того, як вони схиляють до пояснення чи завбачення подій. «Кризові моделі» — відносини, встановлені між різними змінними величинами системи — можна порівняти зі «схемами ситуацій» у грі з тією лише різницею, що економічні суб'єкти ризикують не знати достеменно ситуацію, створену відносинами між змінними величинами, тоді як футболісти чітко бачать позицію своїх суперників та партнерів.

Економічна теорія, яку ми щойно окреслили, намагається ізолювати економічне ціле — сукупність поведінок, які фактично розв'язують, вдало або й невдало, проблему бідності — і підкреслити раціональність таких поведінок, тобто виборів у використанні обмежених ресурсів, кожен з яких має різноманітні застосування. Кожна теорія, хай що там її надихнуло, замінює конкретних людей суб'єктами економіки, чия поведінка спрощена і наче раціоналізована. Вона зводить до невеликої кількості чинників різноманітні обставини, що впливають на економічну активність. Деякі причини вона вважає *екзогенними*, причому відмінність між ендогенними й екзогенними факторами різна в різні епохи і в різних авторів. Необхідною проміжною ланкою між теорією і подією є соціологія. Переростання теорії в соціологію може відбуватися по-різному.

Поведінка суб'єктів економіки, підприємців, робітників, споживачів ніколи не визначається однозначно поняттям *якогось* максимуму: вибір на користь підвищення прибутків чи зменшення зусиль залежить від психологічних даних, котрі не можна звести до загального формулювання. Отже, на фактичну поведінку підприємців чи споживачів впливають спосіб життя, моральні та метафізичні концепції, ідеологія та колективні цінності. Таким чином, існує соціологія або економічна психосоціологія, мета якої зрозуміти поведінку суб'єктів економіки шляхом порівняння з теоретичними схемами або

уточнення справді зроблених виборів між різними, теоретично розробленими видами максимізації.

Завдання соціології може також полягати у включенні економічної системи в соціальне ціле і в спостереженні за взаємовпливами різних сфер діяльності.

Зрештою, об'єктом соціології може бути історична типологія економік. Теорія визначає функції, що повинні виконуватись будь-якою економікою. Визначення цінностей, збереження цінностей, розподіл колективних ресурсів між різними сферами використання засобів, адекватність виробів бажанням споживачів — усі ці функції так чи інакше завжди виконуються. Кожний режим характеризується модальністю, згідно з якою забезпечуються всі необхідні функції. Так, щоб залишитись у нашій епосі, кожен режим надає більшого чи меншого значення централізованому плануванню і механізмам ринку: перше репрезентує спільну діяльність, підпорядковану вищій владі, другі — є різновидом конкурентноздатної діяльності (конкуренція, що відповідає правилам, забезпечує функцію розподілу прибутків між індивідами і дає результати, які не були ніким ні задумані, ні вирішені, ні бажані).

Історик економіки залежить як від теоретика, котрий надає йому інструменти для розуміння (поняття, функції, моделі), так і від соціолога, який вказує, в яких рамках відбуваються події, і допомагає збагнути відмінність соціальних типів. Що ж до експерта, міністра чи філософа, тобто тих, хто радить, вирішує та діє, то їм необхідно знати раціональні схеми, детермінанти системи і закономірності кон'юнктури. Більше того, щоб прийняти рішення за чи проти якогось режиму, а не за чи проти якогось заходу, застосованого в рамках певного устрою, потрібно передусім знати ймовірні переваги й вади кожного устрою, а тоді те, що вимагається від економіки: що таке гарне суспільство, як такі-от установи економічного профілю впливають на існування? Праксеологія, яка обов'язково йде за теорією, соціологією й історією, ставить запитання про посилки такого поступового розуміння: в чому людяність економічних параметрів?

Мета економічної діяльності не така проста, як мета спортивного чину, і хоча існує кілька понять максимуму, теорії можуть реконструювати поведінки суб'єктів економіки, визнаючи певним чином встановлений максимум, а відтак наслідки раціональності. Економічна система структурована не так жорстко, як система, створена в ході футбольного матчу: в економічній системі відсутня чітка визначеність фізичних меж та гравців, проте взаємозалежність між змінними величинами економічної системи та системою національних рахунків дає змогу проникнути в текстуру цілого на підставі елементів, якщо висунуто гіпотезу раціональності. Втім, правила діяльності прагнуть до раціональності на рівні теорії і до поміркованості на конкретному рівні. Вони утверджують *ефективність*, коли поставлена однозначна мета, *моральність*, коли йдеться про повагу до правил конкуренції, *останні цінності*, коли постає питання про економічні параметри життя, про працю й дозвілля, достаток і могутність.

3

Повернімось до зарубіжної політики і запитаймо себе, як у цій царині визначаються рівні концептуалізації.

Поведінка кожної людини, якщо це не просто рефлекс чи вчинок відсталого, цілком зрозуміла. Та є різні способи розуміння. Поведінка студента, який приходить на лекцію, бо надворі холодно чи йому нічого робити між двома лекціями, зрозуміла. Її навіть можна назвати «логічною» (згідно з висловлюванням Парето) або «раціональною» (за термінологією Макса Вебера), якщо вона стає засобом сховатись від холоду чи приємно згаяти вільну годину. Зате вона не має таких самих характеристик, як поведінка студента, який прийшов на лекцію, сподіваючись, що пощастить і на іспиті йому випаде питання з теми, яку висвітлює викладач, чи як поведінка підприємця, який приймає кожне рішення, лише звірившись з останнім річним балансом, чи як поведінка центрального

нападаючого, який не висувається, щоб збити з пантелику центрального півзахисника, який його прикривав.

Які ж спільні риси поведінки цих трьох осіб — студента, підприємця і гравця? Аж ніяк не спосіб психологічної установки. Як особистість підприємця може бути жадібним до грошей або, навпаки, байдужим до заробітку. Студент, який складає список лекцій для відвідування, розраховуючи свій час та ймовірність запитань, що можуть бути винесені на іспит, може любити чи ненавидіти ті чи інші дисципліни, хоче мати диплом через себелюбство, через необхідність заробляти на життя. Так само футболіст може бути любителем чи професіоналом, мріяти про славу чи багатство, але він зважає на вимоги ефективності, котрі випливають із самої гри. Інакше кажучи, ці поведінки включають більш-менш свідомий розрахунок, комбінування засобів з огляду на кінцеву мету, готовність до ризику залежно від імовірності. Сам розрахунок диктується і ієрархією схильностей, і кон'юнктурою, котра, як у гри, так і в економіці відзначається виразною текстурою.

Поведінка дипломата та стратега виявляє деякі з цих характеристик, хоча з огляду на подане вище визначення вона не має ні такої чіткої, як у футболістів, мети, ні навіть цілі, яку за певних умов можна раціонально визначити завдяки максимуму, як у суб'єктів економіки. По суті, специфічність поведінки дипломата-стратега полягає в пануванні ризику війни, необхідності протистояти супротивникам у процесі нескінченного суперництва, коли кожен залишає за собою право вдатися до крайнього засобу, тобто до насильства. Теорія спорту розгортається від кінця (забити м'яч у ворота). Теорія економіки також співвідноситься з кінцем завдяки поняттю максимізації (хоча можна розглядати різні модальності такого максимуму). *Теорія міжнародних відносин відитовхується від плюралізму автономних центрів прийняття рішення, тобто від ризику війни, саме на підставі цього ризику вона й виводить необхідність розраховувати засоби.*

Деякі теоретики хотіли знайти еквівалент раціонального кінця у спорті й економіці і стосовно міжнародних відносин. Мета одна — перемога, кричить наївний генерал, забуваючи, що військова перемога вдовольняє самолюбство завжди, а от політичні наміри не завжди. Вимога одна — національний інтерес, урочисто проголошує теоретик, лише на децицію менш наївний у порівнянні з генералом, так наче до інтересу досить притулити прикметник «національний», аби він став однозначним. Політика між державами — це боротьба за могутність і безпеку, твердить інший теоретик, так наче між однією й другою ніколи не виникало суперечності, наче особи колективні на відміну від окремих осіб тримаються тому, що воліють жити, а не дошукуватися сенсу життя.

Читаючи книжку, ми матимемо нагоду розглянути подібні теоретичні спроби. На самому початку обмежимося тезою, що дипломатико-стратегічна поведінка не має очевидного завершення, проте ризик війни змушує прораховувати сили й засоби. Альтернатива миру й війни дає змогу розробити засадничі поняття міжнародних відносин, що ми й спробуємо показати в першій частині цієї праці.

Власне така альтернатива дозволяє нам поставити і «проблему зарубіжної політики» так, як ми поставили проблему економіки. Люди тисячоліттями жили в замкнених суспільствах, які ніколи повністю не підпорядковувались вищій владі. Щоб вижити, кожна спільнота повинна була розраховувати передусім на себе, але вона мала чи мала б робити внесок у спільну справу міст-ворогів під загрозою колективної загибелі в боротьбі між собою.

Подвійна проблема індивідуального й колективного виживання так ніколи не була ґрунтовно вирішена жодною цивілізацією. Остаточно її могла б вирішити лише універсальна держава чи панування закону. Епоху, коли спільноти не підтримували регулярних відносин між собою, можна назвати переддипломатичною, а епоху універсальної держави, де буде місце лише для міжособної боротьби, — постдипломатичною. Доти, доки кожна спільнота буде змушена думати про власний порятунок, а заодно про порятунок

дипломатичної системи і роду людського, дипломатико-стратегічна поведінка ніколи не буде визначатися раціонально, навіть у теорії.

Така відносна невизначеність не забороняє нам розробити в першій частині теорію раціонального типу, відштовхуючись від основоположних понять (стратегія і дипломатія, засоби і цілі, могутність і сила, слава та ідея) до систем і до типів систем. Дипломатичні системи не окреслюються на карті, як спортивний майданчик, не об'єднуються ні бухгалтерськими тотожностями, ні взаємозалежністю змінних величин, як економічні системи, проте в цілому кожна дійова особа добре знає, з якими супротивниками і партнерами вона матиме справу.

Виявляючи моделі дипломатичних систем, розрізняючи типові ситуації, окреслені в загальних рисах, теорія імітує економічну теорію, яка розробляє кризові моделі або моделі недостатньої зайнятості. Однак через відсутність однозначної мети дипломатичної поведінки раціональний аналіз міжнародних відносин не може розвинутися в глобальну теорію.

Розділ четвертий, присвячений типології миру й війни, служить перехідним містком між першою і другою частинами, між іманентною інтерпретацією поведінок у закордонній політиці і дає соціологічне пояснення матеріальних та соціальних причин перебігу подій. Соціологія шукає обставини, що впливають на ставки в конфліктах між державами, на цілі, які ставлять перед собою діючі особи, на долю націй та імперій. Теорія виявляє виразні текстури соціального цілого; соціологія показує, як змінюються детермінанти (простір, кількість, ресурси) та суб'єкти (нації, режими, цивілізації) міжнародних відносин.

Третя частина, присвячена теперішній кон'юктурі, скерована передусім на випробування способу аналізу, який впливає з двох перших частин. Утім, у деяких відношеннях, через планетарне розширення дипломатичного кону і виготовлення термоядерної зброї нинішня кон'юнктура є унікальною й безприкладною. Вона створює ситуації, які можна проаналізувати за «моделлю». З огляду на це, третя частина, трохи з нижчим рівнем абстракції, включає раціоналізуючу теорію разом із соціологічною теорією дипломатії планетарної і термоядерної доби.

В той же час вона є закономірним вступом до останньої, нормативної і філософської, частини, де переглядаються первісні гіпотези.

Економіка поступається рідкісності. При достатку замість проблеми економічних розрахунків зберігаються проблеми організаційні. Так само і війна перестане бути інструментом політики, коли вона загрожуватиме спільним самогубством воюючим сторонам. Потужність промислового виробництва робить бодай трохи актуальною утопію достатку, деструктивна здатність зброї оживляє мрії про вічний мир.

Всі суспільства пережили «проблеми міжнародних відносин», багато культур були зруйновані, бо не змогли локалізувати війни. В наш час гіперболічна війна загрожує не тільки одній культурі, а й усьому людству. Попередження такої війни стає для всіх учасників дипломатичної гри метою, настільки ж очевидною, як і захист чисто національних інтересів.

Згідно з глибокою і, можливо, пророчою думкою Канта, людство мусить пройти кривавий шлях воєн, щоб одного дня прийти до миру. Саме через перебіг історії звершується притлумлення природної жорстокості, навернення людини на розум.

ЧАСТИНА ПЕРША

Теорія

ПОНЯТТЯ І СИСТЕМИ

Розділ I

СТРАТЕГІЯ І ДИПЛОМАТІЯ, або Про єдність зовнішньої політики

«Війна — це акт насильства, мета якого — примусити супротивника виконати нашу волю»¹. Це відоме визначення Клаузевіца стане для нас вихідною точкою: воно має не меншу вартість сьогодні, аніж тоді, коли було написано. Війна як суспільний акт передбачає боротьбу різних воель, тобто боротьбу між політично організованими спільнотами. Кожна з них прагне взяти гору над іншою. «Таким чином, насильство, тобто насильство фізичне (бо не існує насильства морального поза поняттями держави й закону) — це засіб, мета якого — накинати іншому нашу волю»².

1. Війна абсолютна і війни реальні

З цього визначення Клаузевіц робить висновок, що війна має тенденцію доходити до крайнощів або, іншими словами, набувати своєї абсолютної форми. Глибинна причина цього в тому, що ми назвемо *діалектикою боротьби*.

«Війна — акт насильства, і немає межі виявам цього насильства. Кожен із супротивників намагається підкорити своїй волі другого, а це викликає взаємну реакцію, яка, за логікою поняття, мусить дійти до крайнощів»³. Той, хто утримується від застосування найбрутальніших методів, весь час боїтиметься, щоб супротивник не здобув над ним перевагу, відкинувши всі докори сумління. Війни між цивілізованими країнами аж ніяк не менш жорстокі, ніж війни між дикими племенами. Тому що глибинна причина війни — це ворожий намір, а не почуття ворожості. В більшості випадків, коли ворожі наміри знайдуть свій вияв з обох сторін, пристрасті та ненависть не забаряться проникнути в серця тих, хто воює, але теоретично можна уявити собі велику війну, в якій не буде ненависті. Коли йдеться про народи цивілізовані, можна принаймні стверджувати, що «інтелект більше впливає на їхню поведінку під час війни, і це він навчає їх застосовувати силу ефективніше, аніж вони змогли б, якби підкорялися тільки брутальним спонукам інстинкту»⁴. Залишається безсумнівним, що бажання розбити ворога, невід'ємне від поняття війни, не було ані притлумлене, ані відкинуте, попри поступ цивілізації.

Метою воєнних операцій, в ідеалі, є роззброїти ворога. Отже, якщо «ми хочемо примусити супротивника актом війни виконати нашу волю, треба або справді його роззброїти, або поставити в такі умови, коли він відчуватиме загрозу цієї мо-

¹ Clausewitz. I, i, p. 51.

² Там само, с. 51.

³ Там само, с. 53.

⁴ Там само, с. 53.

жливості». Але супротивник не є «мертвою масою». Війна — це зіткнення живих сил. «Поки я не розбив супротивника, я маю всі підстави боятися, що мене розіб'є він. Я не відповідаю за свої вчинки, бо він диктує мені свій закон, як я диктую йому свій»¹.

Війну ми виграємо тільки тоді, коли супротивник підкориться нашій волі. Треба спочатку визначити, якими засобами він володіє, і з цього зробити висновок про зусилля, що їх він буде спроможний докласти. Але воля до опору не піддається виміру. Супротивник робить те саме, й обидва, докладаючи всіх можливих зусиль, щоб зламати волю ворога, розпочинають змагання, яке знову ж таки неминуча логіка боротьби доводить до крайнощів.

Ця діалектика має суто абстрактний характер, вона не може бути застосована до воєн реальних, що відбувалися й відбуваються на теренах людської історії, вона тільки прояснює, що відбулося б у короткотривалому двобої між двома суперниками, які відзначалися б однаковою взаємною ворожістю й однаковим бажанням перемогти. Водночас ця абстрактна діалектика нагадує нам, що насправді може статися в тих випадках, коли пристрасті або обставини наблизять реальну історичну боротьбу до її ідеальної моделі, а отже, й до абсолютної війни.

В реальному світі «війна не буває ізольованим актом, що виникає раптово і без жодного зв'язку з попереднім життям держави». Вона не складається з «одного якогось рішення або кількох одночасних рішень». Вона «нічого сама не вирішує»². Супротивники спочатку добре знайомляться один з одним, вони приблизно оцінюють свої відносні ресурси, а іноді й свою та супротивникову волю до перемоги. Ніколи жодному з супротивників не вдається зібрати всі свої сили. Доля націй не вирішується в якийсь один момент³. У наміри ворога, в разі його перемоги, ніколи не входить непоправний крах переможеного. Як тільки до гри втручаються численні фактори — заміна чистої ідеї ворога реальним супротивником, тривалість операцій, імовірні наміри воюючих сторін — військова акція змінює свою природу: вона перестає бути суто технічною акцією — коли просто збирають і застосовують усі засоби, щоб перемогти та роззброїти супротивника — і перетворюється на акцію авантюру, на обчислення ймовірностей на основі відомостей, доступних партнерам-супротивникам політичної гри.

Війна — це гра. Вона вимагає водночас хоробрості й розрахунку, ніколи розрахунок не виключає ризику, готовність приймати небезпеку на всіх рівнях по черзі знаходить свій вияв то в обачливій стриманості, то в зухвалій відчайдушності. «Від самого початку сюди домішується гра можливостей і ймовірностей, везіння і невезіння, й у ритмі цієї гри бринить кожна нитка, груба чи тонка, з яких зіткана її тканина, що дуже уподібнює таку людську діяльність як війна до гри в карти»⁴.

«Війна лишається, проте, серйозним засобом досягнення серйозної мети». Її початковий елемент, властивий і тваринам, і людям, — це ворожість, що її треба розглядати як сліпий природний імпульс. Сама ж воєнна акція, яка є другим елементом, включає в себе гру ймовірностей та випадковостей, що перетворюють її на «вільну діяльність душі». Але тут додається третій елемент, який, у кінцевому підсумку, підкоряє собі два інші: війна — це акт політичний, вона виникає з політичної ситуації і є результатом політичних мотивів. За своєю природою, вона на-

¹ Там само, с. 54.

² Там само, с. 55 — 56.

³ Підготовка до єдиної сутички, яка має все вирішити, призводить до абсолютної війни, згідно з Клаузевицом. У XX сторіччі виникає побоювання, що сучасна зброя може створити таку ситуацію. Досі такого ще не було.

⁴ Там само, с. 65.

лежить до чистого розуму, оскільки є інструментом політики. Почуттєвий елемент цікавить передусім народ, елемент випадковості — командувача та його армію, інтелектуальний елемент — уряд, і саме цей останній елемент є вирішальним і має підпорядковувати собі всі інші.

Таким чином, відома формула Клаузевіца «війна — це не просто політичний акт, а справжній інструмент політики, продовження політичних відносин, реалізація їх іншими методами»¹ жодною мірою не є виразом войовничої філософії, це проста констатація очевидного факту: війна — не мета в собі, воєнна перемога — так само. Торгівля між державами не припиняється в той день, коли заговорять гармати, воєнна фаза вкладається в послідовність взаємин, що завжди підпорядковані тим намірам, які спільноти мають одна щодо одної.

Підпорядкування війни політиці, як інструмент підпорядковується меті, імпліцитно закладене у формулу Клаузевіца, лежить у основі і є виправданням різниці, яку ми проводимо між війною абсолютною і війнами реальними. Скочення до крайнощів уселяє тим більше побоювання, реальні війни з тим більшою ймовірністю наближаються до війни абсолютної, чим більше насильство вислизає з-під влади керівника держави. Політика ніби зникає, вона проголошує за своєю єдиною метою розгром ворожої армії. Та навіть у цьому випадку війна набуває тієї форми, яка є результатом політичного задуму. Видно чи не видно політику у воєнних акціях, ці останні однаково детермінуються політикою, якщо ми визначимо її як «персоніфікований інтелект держави». Бо, зрештою, саме політика, тобто глобальне осмислення всіх обставин діями держави, слушно чи неслучно ухвалює взяти за єдину мету розгром збройних сил ворога, не беручи до уваги наступних завдань, не думаючи про можливі наслідки самої перемоги.

Клаузевіц — це теоретик абсолютної війни, а не доктринер тотальної війни чи мілітаризму, так само як Волрес — теоретик рівноваги, а не доктринер лібералізму. Концептуальний аналіз, спрямований на те, щоб виділити суть людського діяння, було помилково ототожнено з визначенням мети. Іноді справді здається, що Клаузевіц захоплюється війною, яка прагне повністю реалізувати свою природу, і виливає всю свою зневагу на вкрай недосконалі війни вісімнадцятого сторіччя, коли всілякі маневри та переговори зводили до мінімуму брутальність і невпинний шал воєнних сутичок та боїв. Але хоч ці почуття і прозирають то там, то там, вони виражають лише емоційне ставлення автора. Клаузевіц відчуває перед війною, доведеною до своїх крайнощів, щось подібне до священного жаху, зачарування, порівнянне лише з тим, яке пробуджують у душах космічні катастрофи. Війна, в якій супротивники доходять до крайнього насильства з метою зламати волю ворога, що чинить упертий опір, є, на думку Клаузевіца, грандіозною й жахливою водночас. Щоразу, коли входять у суперечність великі інтереси, війна наближається до своєї абсолютної форми. Будучи філософом, Клаузевіц ані радіє цьому, ані обурюється. Теоретик раціональних дій, він нагадує керівникам війни та миру принцип, що його повинні шанувати і ті, й ті: першість має належати політиці, війна — це лише інструмент для досягнення цілей, визначених політикою, один момент або один аспект відносин між державами, кожна держава має підпорядковуватися політиці, тобто розумінню довготривалих інтересів спільноти.

Домовімся називати стратегією здійснення воєнних операцій у їхній сукупності, домовімся називати дипломатією реалізацію взаємин з іншими політичними утвореннями. І стратегія, й дипломатія мають обидві підпорядковуватися політиці, тобто концепції «національного інтересу», яку створює спільнота або ті, хто

¹ Там само, с. 67.

бере на себе відповідальність за неї. У мирні часи політика обслуговується дипломатичними засобами, не виключаючи застосування зброї, принаймні для остраху. Але й у часи війни політика не відмовляється від послуг дипломатії, оскільки ця остання відповідає за стосунки з союзниками та з державами, які дотримуються нейтралітету, а також неявно застосовує свої методи й у стосунку до ворога і тоді, коли вона погрожує йому розгромом, і тоді, коли відкриває перспективи для миру.

Ми розглянемо тут «політичне утворення» як дійову особу, освітлену інтелектом і підштовхвану волею. Кожна держава спілкується з іншими державами; поки між ними панує мир, вони повинні якось уживатися між собою. Щоб не вдаватися до насильства, вони намагаються переконувати одна одну. Від того дня, коли вони почнуть воювати, вони вдаються до методів примусу. В цьому розумінні, дипломатію можна назвати мистецтвом переконувати без застосування сили, а стратегію — мистецтвом перемагати найменшою кров'ю. Але примус — це також засіб переконувати. Демонстрація сили може примусити супротивника поступитися, вона радше символізує можливий примус, аніж дійсний примус реальний. Той, хто має збройну перевагу в часи миру, спроможний накинати свою волю союзникові, суперникові чи супротивникові, навіть не застосовуючи зброї. А коли йдеться про державу, яка здобула собі репутацію справедливої або поміркованої, то вона завжди має найліпші шанси досягти своїх цілей, не вдаючись до крайнощів військової перемоги. Навіть у часи війни вона волітиме радше переконувати, ніж примушувати.

Різниця між дипломатією і стратегією дуже відносна. Ці два аспекти взаємодоповнюють одне одного в єдиному мистецтві політики — мистецтві управляти взаєминами з іншими державами з максимальною користю для «національного інтересу». Якщо стратегія, будучи, за своїм визначенням, мистецтвом здійснення воєнних операцій, не застосовується, коли не відбуваються операції, то воєнні засоби є невід'ємною часткою дипломатичних заходів. І навпаки, слова, повідомлення, обіцянки, гарантії, погрози входять до арсеналу керівника держави, яка веде війну, будучи застосовувані до союзників, до нейтралів і навіть до сьогоднішніх ворогів, цебто до вчорашніх або завтрашніх союзників.

Комплементарна дуальність мистецтва переконувати і мистецтва примушувати віддзеркалює ще істотнішу дуальність, яку розкриває нам початкове визначення Клаузевіца: війна — це випробування воль. Будучи явищем людським як випробування воль, війна, за своєю природою, включає в себе психологічний елемент, який ілюструє знаменита формула: переможеним є лише той, хто визнає себе переможеним. Єдиний шанс на перемогу Наполеон дістав би в тому випадку, якби Олександр визнав себе переможеним після падіння Москви. А що Олександр не втратив мужності, то Наполеон, начебто увійшовши до Москви переможцем, насправді вже зазнав поразки. Воєнний план Наполеона був єдино можливим, але він ґрунтувався на парі, яке французький імператор програв через рішучість Олександра. Англіїці переможені, горлав Гітлер у липні 1940 р., але вони настільки дурні, що цього не усвідомлюють. Те, що англійці не визнали тоді себе переможеними, стало для них вирішальною передумовою кінцевого успіху. І байдуже, була то мужність чи неусвідомлення: головне, що воля англійців до опору не зламалася.

В абсолютній війні, де доведене до крайнощів насильство закінчується роззброєнням або знищенням одного із супротивників, психологічний елемент зрештою стирається. Але тут йдеться про крайній випадок. Реальні війни відбуваються між спільнотами, кожна з яких об'єднується й виражає себе через волю. З цього погляду, всі вони є війнами психологічними.

2. Стратегія і мета війни

Відношення між стратегією та політикою виражається подвійною формулою: «Війна повинна цілком відповідати політичним намірам, а політика — пристосовуватися до наявних засобів війни»¹. В якомусь розумінні, дві частини формули можуть здатися суперечними, оскільки перша підпорядковує війну політичним намірам, а друга стверджує, що політичні наміри залежать від наявних засобів війни. Але думка Клаузевіца і логіка дій не залишають місця для сумнівів: політика не може визначати цілі, абстрагуючись від засобів, які вона має у своєму розпорядженні, а, з другого боку, «вона не проникає глибоко в деталі війни: ніхто не виставляє вартових і не розсилає патрулі, керуючись міркуваннями політики. Але її вплив виявляється вирішальним, коли йдеться про загальний план війни, кампанії, а часто навіть і однієї битви»². Проілюструємо вищевказані абстрактні твердження на прикладах.

Неможливо вести війну, не розробивши наперед її стратегічного плану: «всяку війну слід насамперед осмислювати, виходячи з імовірності її характеру та її домінуючих властивостей, які можна логічно вивести з наявних даних та політичних обставин»³. У 1914 р. всі воюючі сторони помилилися стосовно природи війни, яку вони розв'язали. В жодній із тих країн ані головні штаби, ані міністерства не обміркували й не підготували мобілізацію промисловості та населення. Ні центральні імперії, ні союзні держави не розраховували на тривалий конфлікт, наслідки якого визначатимуться більшими ресурсами одного з двох таборів. Генерали кинулись у війну, яка, певно, здавалася їм веселою розвагою, переконані, що вже перші битви виявляться вирішальними, як то було в 1870 р. Мовляв, стратегія тотального розгрому принесе перемогу, й державні діячі переможного табору величю продикують умови миру розбитому ворогові.

Коли французька перемога на Марні та стабільність фронтів на сході й заході розвіяли ілюзію короткочасної війни, політика мусила поновити свої права, бо вона зникає лише в момент войовничого пароксизму, коли насильство не знає ніякого стриму, а кожен із супротивників тільки й думає, як би показати себе фізично сильнішим. І справді, в період між 1914 і 1918 рр. політика не припиняла активно діяти, але, передусім із боку союзних держав, вона начебто й не мала іншої мети, як усіяло роздмухувати полум'я війни. Спочатку союзники намагалися досягти перемоги через стратегію воєнного розгрому, але згодом їм довелося перейти на стратегію виснаження супротивника. Та не було такого моменту, коли б вони всерйоз подумали про те, що могли б досягти певних цілей і без абсолютної перемоги — цілковите роззброєння ворога, мир продиктований, а не досягнутий внаслідок переговорів, стали найвищою метою війни. В такий спосіб вона наблизилася до своєї абсолютної форми, і дійшло навіть до того, що діячі держав зрікалися своїх прав на користь генералів, які командували арміями, і замість цілей політичних, що їх вони були неспроможні визначити, поставили перед собою суто воєнну мету — розгром ворожих армій.

Не виключено, що ця відмова від політики була неминучою у зв'язку з обставинами. Хіба Німеччина погодилася б віддати Ельзас-Лотарингію, якби її не примусила до цього воєнна поразка? Хіба французька опінія прийняла б укладення компромісного миру, миру без анексій і контрибуцій, після того як народів довелось принести на олтар війни стільки жертв, а правителі надавали йому стільки щедрих обіцянок? Таємні угоди, укладені між союзниками, містили в собі стіль-

¹ Clausewitz. VIII, 6, p. 798.

² Там само, с. 705.

³ Там само, с. 706.

ки вимог і давали стільки врочистих обіцянок, що найменша ймовірність переговорів без остаточної перемоги могла б зруйнувати крихку коаліцію майбутніх переможців. І нарешті, війна спричинила таку гостру ворожість, що це стало новим неусувним фактором, який кардинально перемінив колишню ситуацію: здавалося, що було поставлено під знак запитання сам статус Європи, і державні діячі навіть уявити собі не могли, що повернення до *statu quo ante** дасть бодай найменший шанс досягти стабільності.

Можливо, великими війнами слід вважати саме такі, які, підкоряючись розбурханим пристрастям, кінець кінцем вислизують з-під впливу людей, котрі перебувають у ілюзії, що управляють ними. Ретроспективно, спостерігач не завжди помічає інтереси, які сприяли вибухові пристрастей і виключили компроміс. Можливо, як я схильний вірити, індустріалізована битва за самою своєю суттю не може не заражати маси бурхливою ненавистю і не вселяти державцям бажання перекроїти малу Старого континенту. Факт полягає в тому, що перша велика війна нашого сторіччя стала ілюстрацією цього сповзання війни до її абсолютної форми, коли воюючі сторони втрачають із виду свою політичну мету.

Ситуація, коли воєнна мета — перемога — заступає собою будь-яку іншу мету мирного спрямування, ще невідворотніше дала про себе знати під час другої світової війни. Генерал Жиро, солдат, який не читав Клаузевіца, повторив у 1942 р.: єдина наша мета — перемога. Але найсерйознішим було те, що президент Рузвельт, хоч і не промовив цієї фрази, проте діяв так, ніби визнавав її цілковиту слушність. Розгром — і якомога швидший — збройних сил ворога став найвищим імперативом, що підкорив собі планування та здійснення всіх операцій. Вимагаючи від ворога безумовної капітуляції, цивільний воєначальник наївно демонстрував своє незрозуміння зв'язків між стратегією і політикою.

Безумовна капітуляція відповідала логіці громадянської війни в Сполучених Штатах. Ставкою в тій війні було саме існування єдиної північноамериканської держави, заборона окремим штатам відокремлюватися від Федерації. Перемога північан означала знищення Конфедерації. Вимога безумовної капітуляції мала раціональне значення, вона закликала до конкретних, логічно вмотивованих дій лідерів Конфедерації та генерала Лі, головнокомандувача останніх південних армій. Нічого подібного не було у випадку з Німеччиною: ані Радянський Союз, ані американці не мали на меті покінчити з державним існуванням Німеччини. Тимчасове припинення цього існування принесли переможцям не менше незручностей, аніж вигод. У всякому випадку, стратегія, що поставила собі за єдину мету цілковитий розгром збройних сил Німеччини та безумовну капітуляцію райху, була вразлива для критики з трьох поглядів.

Усі погоджуються з тим, що ліпше виграти війну з найменшими втратами (ця формула в стратегії означає приблизно те саме, що формула найнижчих цін у економіці). Вимога безумовної капітуляції спонукала німецький народ учинити розпачливий, відчайдушний опір. Американські керівники запевняли, що хотіли уникнути повторення ситуації, яка виникла в 1918 — 1919 рр., коли німці активно протестували проти порушення обіцянок, даних у «14 пунктах» президента Вілсона. Насправді, ці протести не відіграли ніякої або майже ніякої ролі в невдалому фіналі Версальського миру. Перемога союзників у 1918 р. ні до чого не привела тому, що війна розбудила революційні сили, і тому, що англосакси не захотіли захищати ними ж таки запроваджений статус. Якби американці вгадали долю, приготовлену переможній Німеччині, вони б самохіть не звузили свободу свого маневру і залишили б собі додатковий шанс перемогти, не вдаючись до крайнощів насильства.

* Попереднього статусу-кво (лат.).

Спосіб, у який одержано воєнну перемогу, неминуче впливає на хід подальших подій. Було аж ніяк не байдуже, що війська визволителів прийшли в Європу в 1944 р. з трьох напрямків — сходу, півдня й заходу. Немає сенсу спекулювати на тому, що сталося б, якби англо-американці висадилися на Балканах. Чи цей план був здійсненим? Якою була б реакція Сталіна? З погляду теорії, слід визнати помилкою, що американське рішення визначалося виключно наміром розгромити головні сили німецької армії і що оцінка політичних наслідків одного й другого методів розглядалася Рузвелтом та його дорадниками як невиправдане втручання політики в стратегію.

І нарешті, коли ти воюєш у коаліції, ти повинен постійно тримати в полі зору потенційні розбіжності між союзниками, а не обмежуватися аналізом ворожих дій сьогоденного супротивника. Мені здається, що слід проводити радикальну різницю між *союзниками постійними* і *союзниками випадковими*. Постійними союзниками треба вважати такі держави, котрі, хоч би якими розбіжними були окремі їхні інтереси, не мисляться в передбачуваному майбутньому суперниками, що опиняться в протилежних таборах. У ХХ сторіччі Велика Британія і Сполучені Штати були *союзниками постійними*, бо англійський політичний клас дійшов мудрого висновку, що в той день, коли Англія перестане бути володаркою морів, *pax americana**, стане єдиним прийнятним заміником для *pax britannica*** . Франція і Велика Британія теж мали всі підстави взаємно вважати себе постійними союзниками від 1914 р. Великій Британії слід було б, можливо, з роздратуванням, але без тривоги чи невдоволення, дивитись на зростання, тимчасове й хистке, французької могутності. Посилення постійного союзника не має викликати ані неспокою, ані заздросів.

Посилення випадкового союзника, навпаки, слід розглядати в довготерміновому плані як очевидну загрозу. Справді-бо, випадкові союзники не зв'язані з тобою чимось іншим, аніж спільною ненавистю до ворога, спроможного вселити достатній страх, аби забути про суперництво, яке розділяло ще вчора і яке знову розділятиме завтра держави, що уклали тимчасовий союз. До того ж не виключено, що ці випадкові союзники є, за самою своєю природою, постійними ворогами: маємо на увазі держави, які, з огляду на клітинки, що їх вони займають на дипломатичній шахівниці, або на свою ідеологію, приречені воювати між собою. Рузвелт, відмовившись вести війну з урахуванням можливих повоєнних реалій, мріючи про те, що три (або й два лідери) розділять панування над усім світом, віддавши перевагу радянській імперії перед імперіями французькою та британською, сплутав випадкового союзника із союзниками постійними і не зміг розгледіти істотної ворожості, прихованої під маскою тимчасового співробітництва.

Катастрофічні наслідки гіперболізованої війни постфактум були почасти списані на одержиме прагнення домогтися воєнної перемоги будь-якою ціною і будь-якими засобами. Схоже на те, що політичні поразки Заходу, яких він двічі зазнавав після триумфу своєї зброї (перша поразка — це спроба переможеного здобути реванш, і друга — надмірне посилення тимчасового союзника, але постійного ворога), сприяли пробудженню у свідомості державців розуміння того, що політиці слід віддавати першість. Війна в Кореї майже в чистому вигляді пропонує нам протилежний приклад війни, кожна мить якої визначалася політикою й ніколи не обмежувалася прагненням здобути воєнну перемогу. Хоча, коли генерал Макартур проголосив: «Немає нічого, що зрівнялося б з перемогою»¹, то здалося, що він поділяє концепцію, якої дотримувався Рузвелт, — поставити собі за мету домогти-

* Американський мир (лат.).

** Британський мир (лат.).

¹ Якщо перемога в цьому контексті не означає перемогу воєнну, то ця фраза або не виражає нічого, або виражає банальну істину.

ся цілковитого розгрому збройних сил ворога і після цього продиктувати йому свої умови миру.

Президент Трумен та його радники вагалися щодо політичних завдань, які їм слід було виконати. Чи поставити собі за мету лише зупинити агресію північно-корейських військ і відновити *statu quo ante*, тобто поділ Кореї по лінії кордону, який проходив уздовж 38 паралелі, чи домогтися об'єднання двох корейських держав, згідно з рішенням Організації Об'єднаних Націй? Само собою зрозуміло, що всі американські керівники віддали б перевагу другому розв'язанню проблеми перед першим, але, на відміну від того, що відбулося під час двох великих війн, вони не виходили з імперативу — воєнна перемога за будь-яку ціну, бо добре розуміли, до яких наслідків це призведе (загальна мобілізація, залучення союзників, нещадна війна тощо); тому вони більше дбали про те, щоб не перетворити локальну війну на війну світову, й запитували себе, які завдання можна розв'язати в рамках, окреслених небажанням розширити конфлікт.

Після висадки в Імшоні та розгрому північнокорейських армій президент Трумен, послулавшись поради генерала Макартура, який не вірив у китайську агресію, пішов на ризик і звелів військам перейти через 38 паралель. Інтервенція китайських «добровольців» стала сигналом до першого розширення зони воєнних дій. Китай перетворився на учасника війни, хоч і не офіційного, і тоді американські керівники знову поставили перед собою завдання обмежити масштаби конфлікту, для якого театр бойових операцій був ніби просторовою проекцією і символом. Навесні 1951 р., знову і востаннє, було поставлено питання про те, як досягти доступних цілей, не побільшуючи масштабів війни. А незабаром і це питання було знято з порядку денного і, відмовившись від досягнення бодай локальної чи часткової перемоги, американські керівники вже не мали інших амбіцій, як укласти мир, що практично означав повернення до колишнього статус-кво.

Кого ж слід вважати переможцем у тій війні? Американців, які відбили північнокорейську агресію? Чи китайців, які відбили спробу американців ліквідувати Народну Республіку Північна Корея? Не давши себе перемогти наймогутнішій державі світу, китайці підняли свій престиж. Але й американці підтвердили вартість гарантій, які вони надають у всіх кутках планети, й переконливо довели, що вони не стануть терпіти відвертих агресій (порушення кордонів регулярними арміями). І не вимагає доведення той факт, що тільки прагнення американців обмежити масштаби конфлікту перешкодили їм домогтися локальної перемоги (якби восьмій армії підкинули ще дві-три дивізії, вона, якщо й не розбріла б комуністичний Китай, то принаймні китайських «добровільців» вона розбила б).

Контраст між суто політичними методами, застосовуваними під час війни в Кореї, і суто мілітарним перебігом двох світових воєн не пояснюється лише помилками людей. З радянського боку другу світову війну вели, керуючись насамперед політичними міркуваннями, я хочу сказати, з цілковитим урахуванням певних наслідків воєнних дій та майбутньої перемоги. Це з американського боку абсолютно не брали до уваги, чи світ, яким він стане після тотальної воєнної перемоги, відповідатиме довготривалим інтересам Сполучених Штатів. Очевидно, немає потреби пояснювати, що американцям слід було добре подумати, аби уникнути вельми прикрих наслідків воєнного тріумфу, не допустити до надмірного посилення випадкового союзника, але перманентного ворога, надмірного ослаблення сьогоdnішнього ворога, але й майбутнього союзника супроти сьогоdnішнього союзника, що став занадто могутнім. Природа кожної війни залежить від численних обставин, що їх стратег повинен належно оцінювати, хоча далеко не завжди він спроможний змінити їх.

Цілком можливо, що, починаючи з 1915 р., перша світова війна мусила котитися своїм плином до самого кінця, бо керівники держав обох ворожих таборів

були нездатні сформулювати умови компромісного миру та умовити свої народи прийняти їх. Цілком можливо, що, навіть якби від Гітлера не вимагали беззастережної капітуляції, він однаково затягнув би весь німецький народ у темряву, де панують боги, для яких передусім важить чистота раси й крові. Цілком можливо, що, незалежно від того були чи не були б укладені ялтинські домовленості, Радянський Союз здійснив би інтервенцію на Далекому Сході й зібрав плоди перемоги, підготовленої американськими збройними силами. Проте залишається очевидним, що ні в Європі, ні в Азії американські стратеги не підкорили тактику здійснення воєнних операцій проти ворога та налагодження стосунків із тимчасовим союзником тим цілям, яких вони хотіли б досягти після війни. Стратеги не знали, яка Європа і яка Азія відповідали б американським інтересам. Вони не розуміли, що їхніми ворогами були не просто Японія та Німеччина, а *певна конкретна Японія і певна конкретна Німеччина*.

Не досить визначити завдання, союзника та ворога, щоб скористатися з плодів перемоги. І якщо державний розум чітко не визначить своїх цілей, не розгадає істинної природи ворогів та союзників, тріумф зброї лише випадково може стати автентичною, тобто політичною, перемогою.

3. Виграти або не програти

Вибір стратегії залежить водночас від цілей війни і від наявних засобів. Ми щойно проаналізували крайні випадки воєн, які вже відбулися: одні ставили перед собою завдання за будь-яку ціну домогтися воєнної перемоги, другі — уникнути розповсюдження конфлікту. Але між цими крайніми випадками виникають більшість реальних воєн, де стратегія обирається як функція і воєнних можливостей, і намірів.

Мабуть, найрозумнішою альтернативою на рівні стратегії буде така: «Виграти або не програти». Стратегія може передбачати вирішальну перемогу над збройними силами ворога з тим, щоб потім продиктувати роззброєному супротивникові умови переможного миру. Та коли співвідношення сил виключає таку можливість, військові керівники ще мають шанс поставити перед собою скромнішу мету — не програти війну, не дозволити сильнішій коаліції взяти гору, підірвати її волю до перемоги.

Німецькі автори (Г. Дельбрюк) знайшли яскравий приклад такої стратегії в Семилітній війні. Фрідріх Другий не плакав ілюзії перемоги австро-російські армії, але він розраховував на те, що зможе протриматися достатньо довго, поки його супротивники морально виснажаться і їхній союз розпадеться. Відомо, що смерть імператора справді спричинилася до крутого повороту в російській політиці. Пам'ять про цей щасливий випадок настільки глибоко закарбувалася в німецькій свідомості, що Геббельс, довідавшись про смерть Рузвельта, повірив, що чудо, яке врятувало Фрідріха Другого, повториться: хіба спілка між Сполученими Штатами і Радянським Союзом не суперечила природі речей не менше, аніж спілка між Санкт-Петербургом і Віднем?

Інші, не такі давні приклади, проілюструють перманентність цієї проблеми. Реально оцінивши співвідношення сил, яку мету має поставити перед собою стратег? Таким після 1915 — 1916 рр. було запитання, відповідь на яке розділила німецьких генералів та керівників держави. Чи центральні імперії повинні поставити собі за мету домогтися перемоги, яка дозволила б їм продиктувати з позиції сили вигідні для них умови миру? Чи, враховуючи перевагу союзних країн у ресурсах і силах, центральним імперіям слід відмовитися від претензій на перемогу й обмежити свої амбіції компромісним миром, який ґрунтуватиметься на тому, що обидва табори визнають свою неспроможність розгромити супротивника?

Всупереч тому, в що повірили більшість французів, наступ під Верденом, у рамках стратегії генерала фон Фалькенгайна, мав на меті не так розбити, як виснажити французьку армію. Німецьке командування розраховувало настільки її ослабити, щоб навесні та влітку 1916 р. вона була вже неспроможна здійснювати наступальні операції великого масштабу. В такому разі німецька армія здобула б можливість, не турбуючись про свій західний фронт, розпочати широкі наступальні операції на Сході й домогтися там успіху, який переконав би, якщо й не примусив би, союзників розпочати мирні переговори.

Проте наступна команда, Гінденбург-Людендорф, навпаки, обрала протилежний варіант альтернативи. До весни 1918 р. німецькі армії намагалися форсувати події. Росія в 1917 р. була виведена з гри; все більше й більше американських військ висаджувалися в Європі. Співвідношення сил, сприятливе для німців ще на початку 1918 р., почало швидко змінюватися не на їхню користь. Головний штаб німецького командування спробував домогтися перемоги, перш ніж на позиції вийде ще одна американська армія, не виснажена в боях, з невичерпними ресурсами. Історики й теоретики (передусім Г. Дельбрюк) висунули припущення, що стратегія на вирішальний розгром армії супротивника була помилкою вже з 1917 р. Військовим керівникам радше слід було б заощаджувати засоби, звести втрати німецьких армій до мінімуму з тим, щоб протриматися якомога довше в надії, що союзники будуть виснажені війною й погодяться на мирні переговори. Відмовившись від спроб здобути вирішальну перемогу, така стратегія за допомогою окремих успішно здійснених наступальних операцій могла б переконати ворога теж відмовитися від амбіцій на перемогу.

Ще разючіший приклад цієї діалектики перемоги та поразки дає Японія 1941 р. Як могла держава, вже багато років утягнута у війну з Китаєм, якій не видно було кінця, піти на штурм усіх європейських позицій у Південно-Східній Азії, водночас кинути виклик Великій Британії і Сполученим Штатам, тоді як вона виробляла не більш як шість мільйонів тонн сталі на рік, а Сполучені Штати — вдсятеро більше? На що розраховували ініціатори війни, відповідальні за цю екстравагантну авантюру?

Розрахунок був такий: завдяки несподіваній атаці на Перл-Гарбор японський флот на кілька місяців здобуде владу над морями, принаймні до Австралії. Армія та авіація зможуть завойовувати Філіппіни, Малайзію, Індонезію й, можливо, американські аванпости на Тихому океані (Гуам). Заволодівши величезною територією, багатою на поклади головних видів сировини, Японія здобуде можливість належно організувати свої збройні сили й підготуватися до оборони. Жоден з її найекзальтованіших адміралів чи генералів навіть не мріяв про те, що японські війська колись увійдуть до Вашингтона й продиктують американцям мир із позиції сили після повного розгрому Сполучених Штатів. Японські лідери, що взяли на себе відповідальність розв'язати війну, розраховували на те, що зможуть чинити достатньо тривалий опір американському контрнаступові й цим підірвати супротивника до перемоги (яка, на їхню думку, й так була слабкою, адже Сполучені Штати — країна демократична).

Цей розрахунок виявився хибним у двох аспектах. За чотири роки американські підводні човни та авіація знищили майже весь торговельний флот Японії. Вона була, по суті, розгромлена ще до того, як американські бомби перетворили на попіл її міста, а Рузвельт заплатив Радянському Союзові, щоб той вступив у війну (хоча мав би заплатити йому за те, щоб він від цього утримався). Японський розрахунок спрацював не більше і в плані психології. Демократичні країни справді часто сповідують мирні ідеології: проте вони далеко не завжди мирно настроєні. В усякому разі, після того як Японія їх розлютила, американці відповіли нещадними ударами: атака на Перл-Гарбор надала японському флоту тимчасову владу

над азійськими водами, але вона ж таки зробила вкрай неймовірною відмову від перемоги. Успіх воєнного розрахунку на першій фазі війни виключив успіх психологічного розрахунку на її заключній фазі. Не можна твердити й того, що японські лідери могли б обрати крашу стратегію¹: жодна не обіцяла їм перемогу в боротьбі з супротивником, чиї сили були незрівнянно більші.

Надія перемоги, виснаживши волю ворога, набуває зовсім іншого значення у випадку революцій та повстанських війн. Меншини чи народні маси повстають проти усталеного ладу, ніколи не думаючи про «співвідношення сил». Більшість часу, на папері, заколотники не мають жодних шансів на успіх. Ті, в чиїх руках влада, командують армією, поліцією: як можуть узяти над ними гору люди неорганізовані й неозброєні? І вони ніколи її не візьмуть, якщо влада зможе розраховувати на послух своїх підлеглих. Але паризькі повстанці в 1830 й 1848 рр. здобули перемогу, тому що ні солдати регулярної армії, ні національна гвардія в 1848 р. не виявили бажання воювати, а монархи, покинуті цілим прошарком політичного класу, втратили мужність і поквапилися зректися влади й податися у вигнання.

Заколоти, що їх моральна слабкість армій перетворює на революції, не мають стосунку до теорії міжнародних відносин. Ми згадали про них тому, що війни, які ми називаємо повстанськими, мають деякі ознаки революцій: передусім, це вирішальне значення психологічного елемента. В російській громадянській війні між партією революції і партією консерваторів, між більшовиками, які на той час уже захопили державну владу, і генералами, котрі прагнули реставрації, воля правлячих меншин і настроїв народних мас вплинули на розвиток подій не менше, аніж наявність матеріальних ресурсів у одного й другого табору. (Але в Іспанії матеріальна перевага генерала Франко спричинилася до його перемоги значно більшою мірою, ніж розбрат у республіканському таборі.) Вандейці воювали проти революційної влади не менш відчайдушно, ніж «сині» за свій новий світ. Не будемо вдаватися до міфології. Погано озброєні повстанці непереможні в тих випадках, коли можновладці не можуть або не хочуть більше захищатися. Російські армії в дев'ятнадцятому та двадцятому сторіччях цілком ефективно «навели порядок» у Варшаві та в Будапешті.

Війни, які ми називаємо сьогодні «повстанськими», наприклад, тоді, коли населення якоїсь колоніальної країни повстає проти панування європейців, перебувають десь посередині між війною громадянською і війною зовнішньою. Якщо територія колонії юридично приєднана до метрополії — як у випадку Алжиру — війна, з погляду міжнародного права, є громадянською (суверенітет Франції над Алжиром був визнаний усіма державами), хоча повстанці вважають її війною зовнішньою тією мірою, якою вони прагнуть домогтися політичної незалежності. В Тонкіні, в Аннамі, в Тунісі, в Марокко, — тобто, в країнах, які не були колоніями, але над якими Франція встановила протекторат або суверенітет, — аспект «міжнародного конфлікту», навіть із погляду міжнародного права, має перевагу над аспектом «громадянської війни».

Ми розглядаємо проблему, яку ставлять перед нами повстанські війни, аналогічно проблемам, що їх мусить розв'язувати стратег, розробляючи свій план війни, оскільки вождь повсталих, як і вождь консервативних сил, неминуче постає перед альтернативою: *виграти або не програти*. Хоча тут є одна різниця: в 1916, 1917 і навіть 1918 рр. головнокомандувачі обох сторін ще плекали надію зруйнувати спроможність ворога до опору. Нівель навесні 1917 р., Людендорф навесні 1918 р. розраховували зламати супротивника в результаті прямого наступу.

¹ За винятком, можливо, того випадку, якби, за пропозицією адмірала Ямамото, вони пішли ще далі у своїй первісній авантурі й спробували окупувати Перл-Гарбор.

Обидва мріяли про розгромну перемогу суто наполеонівського зразка — перемогу, яка не давалася жодному з таборів до самого кінця, коли один остаточно вичерпав свої сили, а другий дістав підкріплення від американців, що й розв'язало проблему. Але у випадку повстанської війни, коли одна з воюючих сторін має у своєму розпорядженні структуру державного управління і поліцію, організовує порядок, мобілізує регулярну армію, диспропорція сил є такою, що лише один із супротивників може мріяти про розгромну перемогу. Консервативна партія бажає перемогти, партія повстанців прагне, щоб її не роздушили і не знищили. Тут ми маємо справу з типовою асиметрією: один хоче виграти, а другий не хоче програти.

Але ця асиметрія, яка формально нагадує асиметрію Семилітньої війни (Фрідріх Другий проти могутньої коаліції), по суті, має зовсім інше значення. Фрідріх сподівався домогтися компромісного миру в той день, коли супротивники зрозуміють, що перемогти його неможливо, а якщо й можливо, то це забере в них надто багато часу, зусиль та ресурсів. Не будучи переможеним, прусський король міг вважати себе відносним переможцем, по-перше, тому що зберігав всі свої колишні територіальні надбання, а по-друге, тому що його героїзм сприяв утвердженню його слави. Не можучи перемогти, коаліція традиційно великих держав фактично визнавала новачка своєю рівнею. Але якщо партія повстанців, не будучи знищена, — Нео-Детур, Істиклаль, — приходять до влади і проголошують незалежність своєї країни, вона здобуває в політичному плані цілковиту політичну перемогу, оскільки вона досягла своєї мети — незалежності батьківщини, — а колоніальна держава або держава протекторату зрікається влади, яку була колись захопила. В таких випадках повстанцям досить не зазнати воєнної поразки, щоб виграти в політичному плані. Але чому консервативна сторона визнає свою політичну поразку, якщо її військові сили не розбиті? Чому їй треба домогтися остаточної перемоги (придушити повстання), якщо вона не хоче програти?

Щоб зрозуміти, якими будуть політичні наслідки боротьби, в якій жодна зі сторін не здобула воєнної перемоги, слід пригадати іншу асиметрію, притаманну парі повстанець-колонізатор. Націоналісти, які закликають до незалежності своєї країни (що існувала або не існувала в минулому, що живе або не живе в серцях мас) плекають набагато палкіші почуття, ніж правителі колоніальної системи. Принаймні в нашому сторіччі, вони вірять у святість своєї справи більше, ніж їхні супротивники — у легітимність свого панування. Шістдесят років тому француз був не менше переконаний у цивілізаторській місії Франції, ніж англієць у необхідності нести *the white man's burden**. Але сьогодні він уже сумнівається, що має моральне право не дозволяти народам Африки та Азії мати свою батьківщину (яка не може бути Францією), навіть якщо ця батьківщина — тільки мрія, навіть якщо вона неспроможна здобути незалежність, яка була б реальною.

Ця асиметрія тільки підсилюється зміною колоніального балансу. Сьогодні управляти територією означає взяти на себе відповідальність за її ефективне використання. Найчастіше ця відповідальність означає більше, ніж розширення або використання природних ресурсів даної території. Тож чи варто дивуватися, що консерваторові одного дня набридає платити ціну пацифікації та інвестицій населенню, яке з ним воює? І коли повстанці здобувають суверенітет, якого вони домагалися, колишні колонізатори не обов'язково сприймають цей факт як свою цілковиту поразку.

Здавалося б, очевидна простота мети — незалежність або залежність — маскує складність ситуації. Якби імперська держава дивилася на незалежність свого протекторату або колонії як на абсолютне зло, як на непоправну поразку, ми повернулися б до елементарного дуалізму друг-ворог. Націоналіст — тунісець, ма-

* Тягар білої людини (англ.).

рокканець, алжирець — був би ворогом, і не *тимчасовим* чи навіть *перманентним*, якщо ми повернемося до термінів, визначених раніше, він був би ворогом *абсолютним*, таким, з яким неможливе жодне замирення, ворогом, саме існування якого є вже агресією і якого, отже, якщо бути до кінця логічним, треба знищити. *Delenda est Carthago** — це формула абсолютної ворожнечі, ворожнечі між Римом і Карфагеном; ці два міста разом існувати не можуть, одне з них зайве. Якщо Алжир повинен залишитися *виключно* французьким, націоналістичним, які прагнуть незалежного Алжиру, слід безжально ліквідувати. Для того щоб у середині XX сторіччя мільйони мусульман перетворилися на французів, треба, щоб вони не могли навіть мріяти про алжирську націю і забули про тих, хто «пішов за неї на смерть».

Можливо, якась частка французів і хотіли б, щоб усе було так, проте дійсність є менш логічною, більш гуманною. Колоніальне владарювання передбачає розмаїті модальності поступок, наслідки яких далеко не еквівалентні, й деяким із цих модальностей слід віддати перевагу над застосуванням сили. Інтереси монополії можуть більшою або меншою мірою захищатися людьми, які правитимуть у колишній колонії, чий статус буде піднято до незалежної держави. З огляду на це, колоніальна влада має справу не з одним, чітко визначеним ворогом, *націоналістом*, вона повинна обрати, виокремити свого ворога. Так, в Індокитаї західна стратегія повинна була б і, певно, могла б обрати собі за ворога націоналіста-комуніста, але не націоналіста, вороже настроєного або просто байдужого до комунізму. Таке рішення засвідчило б, що Франція не вважає незалежність асоційованих із нею держав за щось глибоко протилежне її інтересам. Франція мала б набагато більше шансів виграти війну, розділивши комуністів та націоналістів і задовольнивши основні вимоги цих останніх. Але на думку чиновників, котрі мислили в імперських термінах, ця стратегія, попри всю свою раціональність, була стратегією відомого фольклорного персонажа Грібуя, який рятується від дощу, стрибаючи у воду.

Після 1945 р. у війнах, які ми називаємо повстанськими, консервативна влада регулярно опинялася перед лицем супротивників, що ділилися на три різновиди: комуністи, непоступливі націоналісти (ті, хто був за цілковиту незалежність) і націоналісти помірковані, котрі схилилися до прогресивних реформ і часом задовольнялися наданням їхній країні автономії. Серед непоступливих одні прагнули співпраці з колоніальною державою, інші відкидали таку можливість. Сьогоднішні екстремісти з плином часу, бувало, перетворювалися на поміркованих. Залежно від конкретних обставин, залежно від останніх намірів консервативної стратегії, вищеназвані три групи або об'єднувалися у спільний фронт, або виступали кожна окремо. Коли імперська влада відмовляється від свого суверенітету, її ворогами залишаються тільки комуністи та ті націоналісти, які хочуть порвати із Заходом. Король Мохаммед П'ятий і пан Бургіба, Істікляль і Нео-Детур можуть стати правителями та партіями дружніх держав. Знову ж таки, вчорашній ворог сьогодні перетворюється на друга. Не існує мудрої політики без уміння забувати.

Останнім часом поширилася переконаність, що перемога націоналістичних рухів давно вписана в книгу долі, згідно з детермінізмом історичного розвитку. Численні причини сприяли перемозі революціонерів Азії та Африки над європейськими імперіями. Але в цьому плані формального аналізу само собою напрошується одне зауваження. Різниця в рішучості між супротивниками була позначена набагато різкіше, аніж різниця в матеріальних засобах. Асиметрія волі, інтересів, ворожості у воєнному діалозі між консерваторами та повстанцями стала вирішальною причиною того, що французькі автори назвали поразкою Заходу.

* Карфаген має бути знищений (лат.).

А сьогодні чи вистачить нам волі, щоб зупинити націоналістичний рух? Алжирські події, з певного погляду, можна порівняти з подіями в Тунісі та в Марокко. В Алжирі французька стратегія також вагається над визначенням супротивника, іноді зараховуючи у вороги всіх націоналістів, іноді, навпаки, обмежуючи їх лише активістами Фронту національного визволення або навіть «безкомпромісними» активістами ФНВ. У Алжирі також французька стратегія наштовхнулася на труднощі досягнення військової перемоги, яка має бути повною, аби ніхто не зміг поставити її під сумнів і яку робить неможливою сама природа партизанської війни з повстанськими загонами, розсіяними в горах і матеріально підтримуваними з-за кордону. Але всім цим класичним аргументам протистоїть інший: партизани мають ще менше шансів здобути перемогу над регулярною армією. Якщо правителі готові будуть витратити сотні мільярдів франків протягом невизначено тривалого часу, якщо армія при звичається до того, що полювання на партизанів — це нормальне застосування нею зброї та своїх професійних навичок, якщо опінія метрополії пристосовується до цього нескінченного конфлікту й погодиться на необхідні жертви, неможливість перемоги стане очевидною — а такою вона є насправді — для обох сторін, причому не менш очевидною для повстанців, аніж для сил правопорядку, адже перші несуть значно більші втрати, аніж ці останні.

В Алжирі французи, які там давно освоїлися, видаються не менш затятими, ніж повстанці, й своєю затятістю вони зуміли заразити й частину тих своїх співвітчизників, які живуть у метрополії. Сумнівно, щоб ця затятість вплинула на кінцевий результат. Але що вона вплине на хід подій, сумніватись не випадає.

4. Окремі битви і стратегія

Політика визначає не тільки загальну концепцію. У певних випадках вона також впливає на перебіг якоїсь однієї битви, визначає рівень ризику, який може собі дозволити командувач армії, обмеження, що їх стратег муситиме накласти на ініціативи тактика.

Розгляньмо ще кілька прикладів, які проілюструють ці формули. Той, хто командує армією або флотом, має не більше резону ставити перед собою «мету цілковитої перемоги», аніж генерал, відповідальний за широкий театр операцій. У знаменитій Ютландській битві, останній, де зішлись віч-на-віч морські ескадри без участі авіації, адмірал Джеліко не забував ні на мить про те, що в цей день він міг програти не лише одну битву, а й усю війну. Натомість, щоб домогтися стратегічно необхідного результату, йому не було потреби знищити німецький флот. Перед ним стояло завдання лише відбити його напад (що мав на меті прорвати блокаду), водночас зберігши чисельну перевагу над ним. Цього було досить, щоб досягти успіху, необхідного для кінцевої перемоги. Одне слово, якщо ми повернемося до раніше запровадженої термінології, англійський флот виграв битву завдяки тому, що її не програв. Німецький флот, навпаки, зазнав поразки, тому що не зміг її виграти. Співвідношення сил не змінилося: союзники залишилися володарями морів.

З огляду на загальну стратегічну перспективу, адмірал Джеліко мав цілковиту рацію, не ставши переслідувати німецький флот, бо цим він наразив свої лінійні кораблі на небезпеку атаки підводних човнів або міноносців. Безперечно, що знищення німецького флоту додало б слави *Royal Navy**, підірвало б німецький бойовий дух, зміцнило б упевненість союзників у своїх силах, вплинуло б на опінію нейтральних держав. Але всі ці вигоди були маргінальними, другорядними, вони були дріб'язковими супроти того, що довелося б наразити на небезпеку англійсь-

* Королівському військово-морському флотові (англ.).

кий флот, необхідний для збереження контролю над морями, а отже, й для самого існування західного табору.

До речі, ця обачливість була цілком виправдана подальшим ходом подій. Надалі німецький флот майже не впливав на розвиток воєнних операцій, хоча в результаті цієї битви, в якій жоден із супротивників не здобув вирішальної перемоги, та внаслідок кількох своїх головних і тактичних успіхів, він підняв свій престиж. Але якщо головнокомандувач іноді й може розглядати славу як свою найвищу мету, то підлеглий командир не має права ставити перед собою іншого завдання, аніж те, яке узгоджується із загальним планом війни.

У цьому випадку місцева субординація загальному стратегічному планові війни має суто військовий характер, безвідносно до політики. Але так не можна сказати про рішення німецьких військових керівників вести нещадну підводну війну до переможного кінця. Пам'ятна записка, яку склав із цього приводу Макс Вебер, є чудовою ілюстрацією політико-воєнного розрахунку, без якого не обійтися за подібних обставин.

Питання полягало зовсім не в тому, чи підводна війна без будь-яких обмежень — тобто потоплення торговельних суден без попередження — відповідала чи не відповідала нормам міжнародного права. Насправді вона суперечила тим домовленостям, яких дотримувалися головні світові держави до 1914 р., але й той спосіб, у який воювали на морі союзники (блокади морських шляхів, маскування військових кораблів під мирні), був далеко не бездоганим. У плані строго раціонального підходу головним було вгадати, чи проголошення нещадної підводної війни до переможного кінця не спровокує негайний вступ у війну Сполучених Штатів Америки і чи відсутність такого проголошення не затримає американського втручання бодай на короткий час.

Та навіть якби таке проголошення і справді спричинило негайне втручання Америки, його все ж таки можна було б визнати цілком виправданим, якби німецькі підводні човни змогли забезпечити ефективні протиблокадні дії, перешкодити або затримати перекидання в Європу великої американської армії і, врешті, якби німецька армія була спроможна здобути перемогу, перш ніж свіжа американська армія дасть відчутти себе на полях битви. Та жодна з цих умов не була реалізована. Стратегічні рішення команди Гінденбург-Людендорф — нещадна підводна війна до переможного кінця, наступ на західному фронті, відправлення достатньо великих сил на схід для утримання досягнутих там перемог — якщо й не були радикально хибними, були, щонайменше, занадто авантюрними. Керівники центральних імперій зіграли ва-банк, не остерігшись ані кинути виклик Сполученим Штатам, ні організувати наступ на кількох напрямках, що не дало тотальної перемоги, але прискорило неминучу поразку. Ми тут додамо, щоб читач не втрачав відчуття історичної іронії, що американський військово-морський флот застосував тактику, яку в 1917 р. називали нещадною підводною війною без усяких обмежень, із першого ж дня воєнних дій проти Японії.

Обмеження військових операцій залежно від політичної необхідності — тактика, яку американські генерали застосовували в Кореї, а французькі генерали — в Алжирі, не мала в собі нічого оригінального. Цілком імовірно, що бомбардування маньчжурських аеродромів у 1951 або в 1952 рр. і не призвело б до розширення театру бойових операцій або збільшення числа учасників війни. Але таке бомбардування не змогло б істотно вплинути на перебіг бойових дій, оскільки китайські «міги» не атакували американських позицій і не перешкоджали американським бомбардувальникам виконувати свої завдання. Більше того, на бомбардування маньчжурських аеродромів китайці змогли б відповісти нальотами на корейські порти або й на американські бази в Японії. Неписані домовленості цієї обмеженої війни включали взаємну повагу до «зон безпеки», до «святилищ», які перебу-

вали поза територією, на якій зіткнулися в двобої дві Корея, підтримувані відповідно китайцями й американцями.

Дещо відмінним є випадок французького рішення щодо Тунісу (після 1955 р.). Ця країна теоретично зберігає нейтралітет стосовно конфлікту між ФНВ і французькими властями в Алжирі, який, за нормами міжнародного права, не є війною¹. Насправді Туніс, на чий території розміщуються війська ФНВ, не поводить себе як нейтральна країна, він допомагає повстанцям, що суперечить міжнародним звичаям минулих часів, але відповідає практиці сьогодення. З юридичного й морального погляду, Франція мала би право здійснювати рейди на бази алжирських партизанів. Але тут важливо з'ясувати, якими будуть наслідки та ціна таких рейдів і яку вони можуть дати користь.

Вторгнення, бодай на короткий час, у Туніс, мабуть, зробило б неминучою евакуацію решток «французької колонії», воно примусило б уряд пана Бургіби порвати стосунки з Францією і шукати підтримки десь-інде. Воно спровокувало б осуд (байдуже, виправданий чи ні) афро-азіатської опінії, значною мірою й опінії західноєвропейської. Такі політичні невігоди могли б урівноважитися тільки здобуттям незаперечної військової переваги. Але для того, щоб остаточно знищити бази постачання ФНВ у Тунісі, треба було б на тривалий час окупувати країну (чого головний штаб французької армії не планує, бо не має для цього засобів, незалежно від міркувань політичної доцільності чи недоцільності). А тимчасова окупація Тунісу, загрожуючи непередбаченими наслідками у сфері політики, водночас дуже мало вплинула б на фундаментальні обставини алжирського конфлікту.

Цей аналіз не так спрямований на те, щоб довести якусь конкретну тезу, а щоб прояснити деякі міркування загального характеру. В сучасній історії Європи ми тепер дуже рідко маємо ситуації, коли воєначальники мають повну свободу робити *все*, що вважають за ефективне й доцільне в суто воєнному плані. Слід вважати радше правилом, аніж винятком, наявність обставин, за яких генералам доводиться відмовлятися від певних дій з огляду на міжнародне право, на думку союзних або нейтральних урядів.

Мабуть, тут доцільно буде розглянути останній приклад рішення, ухваленого з політико-воєнних міркувань, яке не виправдалося ходом подій і за яке міністри та генерали намагаються скласти відповідальність одні на одних — рішення захищати Лаос, у зв'язку з чим організувати оборону навколо укріпленого табору в Дьєн-Б'єн-Фу. Бідолашній генерал тепер запевняє, що рішення захищати Лаос проти вторгнення В'єтміну було ухвалене «головним командуванням», тобто, власне, урядом у Парижі. Він пояснює далі, що це рішення передбачало будівництво укріпленого табору в Дьєн-Б'єн-Фу, на єдиних позиціях, з яких можна було обороняти Лаос. Знову ж таки, нам не випадає детально аналізувати цей випадок, тобто визначати, чи справді будівництво укріплень у Дьєн-Б'єн-Фу було єдиним можливим варіантом рішення захищати Лаос, чи цей табір можна було організувати так, щоб опір виявився ефективним, і нарешті, чи цей табір, попри видимість, виконав принаймні одну зі своїх функцій: зберегти столицю Лаосу й відтягти головні сили В'єтміну від тонкінської дельти.

Ретроспективна полеміка між урядом та військовим командуванням стосовно Лаосу та Дьєн-Б'єн-Фу цікавить нас із двох поглядів, оскільки вона зачіпає два аспекти відношень між стратегією і політикою. З політичного погляду було справді дуже важливо захистити Лаос, одну з тих «приєднаних держав», керівники та населення яких були найменш вороже настроєні до Франції. Втрата Лаосу, неістотна з погляду воєнної стратегії, завдала б тяжкого удару по престижу Франції в

¹ Хоча почасти визнається, що ФНВ перебуває «в стані війни».

усьому Індокитаї, вона публічно засвідчила б слабкість французької зброї. Але було б помилкою робити висновки, що в цьому випадку політичні міркування увійшли в суперечність із міркуваннями воєнної доцільності. Турбота про престиж, моральне значення території належать, звичайно, до політичної категорії, але не вони формують її повністю. За будь-яких обставин часткові політичні аргументи можуть увійти в суперечність із частковими аргументами воєнного плану. Але тут не йдеться про конфлікт між стратегією та дипломатією, бо як у категорії воєнних проблем, так і в категорії політичних проблем завжди існують аргументи *за* і аргументи *проти* певного рішення.

Було б помилкою змішувати *часткові* мотиви політичного порядку із власне самим політичним порядком, який за самою своєю суттю є чимось тотальним, поглядом інтелекту, що має все об'єднувати. «Політика об'єднує і примиряє всі інтереси внутрішнього управління, а також усі інтереси, пов'язані з проблемами людяності та всіма тими питаннями, які порушує філософський погляд на речі, бо саме політика репрезентує всі ці проблеми та інтереси перед іншими державами»¹. Чого бракувало правителям, які там, у Парижі, мали за обов'язок вести війну на Далекому Сході, то це тотального погляду на цю ж таки війну, на інтереси, які вони хотіли в такий спосіб захистити, на цілі, що їх вони самі ж таки перед собою поставили. Невже після того, як у континентальному Китаї до влади прийшли комуністи, вони все ще сподівалися розгромити В'єтмін? Якщо так, то вони мали абсолютно хибне уявлення про співвідношення сил. Чого вони хотіли — бодай частково підтримати французький авторитет у приєднаних державах чи утримати ці останні поза зоною активності В'єтміну? Якщо вони схилилися до першого полюсу альтернативи, тоді вони підкоряли істотне — обмежити комуністичну експансію — другорядній меті, модальності відносин між Францією та приєднаними державами. Чи планували вони переговори безпосередньо з В'єтмином, чи розширені переговори за участі Китаю, Радянського Союзу та західних держав? За наявності такої стратегічної перспективи було б можливим уточнити необхідні засоби та ті гарантії, що їх треба було зберегти за будь-яку ціну. За відсутності цієї глобальної перспективи та чітко визначених засобів політика вчинила помилку, проти якої застерігав ще Клаузевіц: «Якщо політика вимагає від війни те, чого війна не може дати, вона діє всупереч своїм принципам: вона повинна знати інструмент, який хоче застосувати, а отже, знати й те, що є природним і чого абсолютно не можна уникнути»². В Індокитаї, якщо ми й далі говоритимемо словами Клаузевіца, йшлося не про «згубний вплив політики на війну» взагалі, а про згубність певної конкретної політики. «Адже в тому випадку, коли політика сподівається нереальних наслідків від певних воєнних заходів і дій», вона здійснює шкідливий вплив на війну, спрямовуючи її не туди куди слід. «Як ото коли людина, котра не володіє мовою, говорить іноді не зовсім те, що вона хотіла б сказати, так і політика часто віддає накази, які не збігаються з її ж таки намірами»³.

Найгірше, коли політика взагалі не віддає ніяких наказів або коли політичний лідер і військове командування взаємно ігнорують одне одного. В Індокитаї військове командування ухвалило рішення обладнати укріплений табір у Дьєн-Б'єн-Фу перед самою Женевською конференцією, про скликання якої воно нічого не знало. Міжнародна конференція сплутала всі аспекти проблеми, зокрема й аспекти воєнні. Вона підбурила В'єтмін докласти всіх зусиль, хоч би чого вони коштували, й домогтися напередодні переговорів ефективною видовищною пере-

¹ Clausewitz. VIII, 6, p. 705.

² Там само, VIII, 6, с. 706.

³ Там само, VIII, 6, с. 707

моги. Вона мала б спонукати головний штаб французької армії виявити надзвичайну обачливість. В'єтмін *мусив* прагнути ефектного видовищного успіху, а французький експедиційний корпус *мусив* би за всяку ціну не дати йому такої нагоди.

5. Дипломатія і військові засоби

Повернімося до однієї з формул Клаузевіца, яку ми вже цитували: політика повинна знати інструмент, який вона збирається застосувати. Ця формула не менш істинна в часи миру, аніж у часи війни. До самої війни в Кореї політика Американської республіки коливалася від однієї крайності до другої — в часи війни її цікавила лише військова перемога, в часи миру вона була цілком байдужа до будь-яких міркувань воєнного характеру. Алексіс де Токвіль уже відзначив цю схильність Америки до подвійної необачності — обмаль солдатів у нормальні часи, обмаль витонченої дипломатії, коли говорять гармати, і він побачив у цьому вияв демократичного духу.

Раціональність, навпаки, вимагає думати про мир, попри гуркотнечу битв, і не забувати про війну, коли гармати мовчать. Стосунки між державами тривають, дипломатія і війна — це тільки їхні взаємодоповнювані модальності, одна й друга одержують перевагу по черзі, без того, щоб котрась із них повністю зникла на користь другої, крім хіба що в крайніх випадках або абсолютної ворожнечі, або абсолютної дружби чи нерозривного союзу.

Байдужість до воєнних чинників у часи миру може проявлятися у двох формах: одна в наші часи характерна для Сполучених Штатів, друга — для Франції. Перша полягає в тому, що потенціал озброєнь сприймається як реальна сила, коли вважають, що дипломатичні ноти звучать однаково переконливо, незалежно від того, чи вони підтримані статистикою виробництва продукції чорної металургії, чи могутнім флотом броненосців, авіаносців та ескадрильями бойових літаків. Починаючи з 1931 р. і до літа 1940 р., Сполучені Штати водночас відмовлялися і визнавати японські завоювання, і протиставити цим завоюванням реальну військову силу.

Другою модальністю дипломатії, яка не узгоджується із стратегією, модальністю французького зразка, є така, що характеризується суперечністю між війною, яку ти маєш засоби вести, і війною, що її тебе зобов'язують при необхідності розв'язати дипломатичні угоди. Між 1919 і 1936 рр. окупація або демілітаризація лівого берега Райна давала змогу Франції нав'язувати свою волю Німеччині за умови, що вона матиме бажання та мужність застосовувати силу. Поки французька армія контролювала мости через Райн, вона мала, на випадок конфлікту, майже вирішальну перевагу. Вона була спроможна уже в перші дні воєнних дій завдати удару в саме серце індустріального арсеналу райху. За такої воєнної кон'юнктури тилові союзи з країнами, що утворилися внаслідок розпаду австро-угорської імперії, не тільки створювали ідеальні умови для безпеки Франції, вони фактично забезпечували Франції гегемонію на Старому континенті. Поки Німеччина була відкрита на своєму західному кордоні, охоплена кільцем ворожих держав на півдні та сході, Франція поширювала свою могутність до самих кордонів Радянського Союзу. Але щоб зберегти своє панівне становище, вона потребувала армії, спроможної здобути наступальні вигоди з демілітаризації лівого берега Райна й перешкодити райхсверові знову захопити цю зону, таку важливу з воєнного погляду. Коли настав критичний момент, у березні 1936 р., військовий міністр, як і головний штаб, зажадали загальної мобілізації, перш ніж зважитися на воєнний контрудар. Франція не мала наступальної армії і, прокладаючи лінію Мажино, вона виявила тенденцію до оборонної стратегії, яка відповідала духові, але не потре-

бам консервативної дипломатії: щоб утримати Версальський статус та систему альянсів на Балканах та у Східній Європі, Франція мала би бути спроможною на воєнні ініціативи з тим, щоб перешкодити Німеччині порушити основні пункти Версальського договору.

Після того як війська райхсверу знову окупували Райнську область й останній перетворився на масову армію, зобов'язання, які Франція взяла на себе щодо Чехословаччини, Польщі або Румунії, змінили свою суть. Франція обіцяла протистояти німецькій агресії, проголосивши війну, яка мала бути війною дуже тривалою, на зразок тієї, що точилася в 1914 — 1918 рр. Якби така війна вибухнула, східні союзники мали підтримати Францію своєю військовою силою, але ця сила була вельми ненадійною, оскільки становище тих країн було дуже вразливим, і німецька хвиля могла накрити їх навіть швидше, аніж вона накрила Сербію та Румунію під час попереднього конфлікту. Більше того, французькі зобов'язання можна було представити як такі, що ховали в собі ризик війни, яка не здавалася неминучою. Зрештою, хіба Гітлер не задовольнився б після того, як йому пощастило б на основі своєї ідеології об'єднати всіх німців у один райх? (*Ein Volk, ein Reich, ein Führer*)*.

Дипломатія, яка намагається діяти, не маючи армії, завжди готової до воєнних дій, або яка має армію, що неспроможна виконувати завдання, які ставить перед нею дипломатія, — ці два порушення раціонального порядку пояснюються психологією правителів та народів, а також помилками інтелектуального плану. До настання ери стратегічних бомбардувальників та балістичних ракет Сполучені Штати ніколи не мали сусіда, спроможного їх настрахати. Перед ними лежав простір, який вони відвойовували в індіанців (для цього досить було озброїти колоністів) та в природи (навіщо тут солдати?). Так звана політика сили була винаходом деспотичних режимів, одним з аспектів європейської зіпсутості, від якої жителі нового континенту визнали за ліпше втекти якнайдалі. Відмова визнавати територіальні зміни, спричинені застосуванням збройної сили, виражала водночас невідрізнювану ідеологію права, бажання не розв'язувати війну і туманну віру в кінцевий триумф моралі над насильством.

Американське роззброєння 1945 р., *bring the boys back***, стало останнім епізодом цієї політики (або цієї антиполітики) традиційного зразка, останнім виявом радикального розриву між війною та миром. Перед країною стояло завдання виграти війну: відклавши всі свої інші справи, вона зробила цю роботу і зробила її добре. Тепер настав час повернутися до мирного життя, до промисловості, до торгівлі, до спорту, тобто до того, чим займаються громадяни вільної демократичної країни, після того як відіб'ють охоту в людей лихих і навіжених, у фашистів чи імперіалістів відривати їх від мирного життя.

Розрив політико-мілітарної єдності у Франції мав також психологічну причину. Версальський статус був штучним у тому розумінні, що він перестав би відображати справжнє співвідношення сил, якби Велика Британія і Сполучені Штати одного дня проголосили, що змінили своє ставлення до нього на вороже або індіферентне. І якби до того ж Радянський Союз та переозброєна Німеччина об'єдналися, щоб його зруйнувати, то Франція, залишившись тільки зі своїми континентальними союзниками, не мала б сили, щоб його врятувати. З погляду логіки така нестабільність європейського порядку після 1918 р. мала б спонукати Францію зберегти якомога надовше ті переваги, які вона дістала від перемоги (роззброєння Німеччини, беззахисна Райнська область), і максимально з них скористатися. Раціональна логіка диктувала Франції стратегію активної оборони, підтриману

* Один народ, одна держава, один фюрер (нім.).

** Повернення хлопців додому (англ.).

постійною загрозою вдатися до активних воєнних дій (не виключаючи також спроб замирити Ваймарську Німеччину, задовольнивши деякі її вимоги¹). Але відчуття потенційно невігідного становища почало діяти ще тоді, коли існувала фактична гегемонія. Військова організація віддзеркалювала прагнення до безпеки та оборонних тенденцій тоді, коли дипломатія ще оберталася в сузір'ї гегемонічних претензій.

Координація між дипломатією та стратегією набуває зовсім нового характеру після 1945 р., унаслідок бурхливого розвитку технічних засобів війни. До атомної ери ніхто не думав про те, що залежно від обставин можна буде застосовувати різні види зброї. Сьогодні ж ніхто не має наміру застосовувати хай там у якій війні термоядерну або навіть тактичну атомну зброю. Колись природа конфлікту визначала обсяг застосовуваних реальних чи потенційних збройних сил та коефіцієнт їхньої мобілізації. Тепер вона визначає вид застосовуваної або готової до застосування зброї.

За всієї очевидності, війни в майбутньому будуть ще більше політизовані, ніж у минулому. Тепер годі навіть уявити, щоб воєначальникам було дозволено вигравати війни байдуже як і байдуже якою ціною. Саме поняття «виграти війну», мабуть, кардинально змінилося, й питання ціни, яке завжди виникає, стає вирішальним: чи є сенс знищувати ворога, якщо він у відповідь знищить вас?

Узагальнюючи, можна сказати, що всі вчорашні питання виникають та виникатимуть і надалі. Яка частка потенційних сил має бути постійно готова до мобілізації? Виходячи з яких стратегічних можливостей треба організувати військову підготовку? Які цілі політика спроможна в тому чи в тому випадку ставити перед армією? Але до цих класичних запитань віднині додаються й запитання зовсім іншого виду. Скільки можна уявити собі варіантів війни залежно від зброї, яка в ній застосовується? До скількох таких воєн держава має спроможність підготуватися? До якої міри можна адміністративно розділити апарати військового управління, що будуть задіяні в різних випадках? Чи можуть бути використані одні й ті самі війська у випадку війни тотальної, обмеженої війни із застосуванням атомної зброї, обмеженої війни із застосуванням зброї класичної? Організація національної оборони завжди відображала стратегічну доктрину, проте знаряддя битви могли бути більш або менш численними й застосовувалися по-різному. Але ж воєначальникам раніше не доводилось обирати між різними колекціями зброї. А сьогодні розмаїття можливих колекцій зброї є очевидним.

Водночас постає трохи в іншій подобі небезпека, відома вже понад півсотні років: у критичний момент дипломатія ризикує стати полонянкою механізмів війни, які готуються заздалегідь і які правителі можуть запустити в дію або не запустити, але змінити їх потім уже не зможуть. Протягом фатального тижня в липні 1914 р., який передував вибухові, начальники штабів у Росії та в Німеччині двічі мусили пояснювати своїм монархам та їхнім радникам, що здійснити певний захід було технічно неможливим. Цар жадав провести часткову мобілізацію проти Австрії, але така мобілізація не була заздалегідь передбачена, вона змішала б усі плани й призвела б до цілковитого хаосу. Так само єдина стратегія, яка була опрацьована імперським головним штабом, передбачала війну на два фронти з початковим наступом на заході. Райх, у свою чергу, не зміг би ані мобілізувати свою армію проти однієї Росії, ані після такої мобілізації залишатися якийсь час у стані бойової готовності: Францію треба було атакувати й розгромити її якомога швидше, поки Росія не встигне зібрати свої головні сили. В якийсь момент, коли доля ще вагалася, автоматика воєнних машин, настроєних згідно з воєнними планами, запрацювала, й люди були втягнуті в цей процес майже супроти їхньої волі.

¹ Ця теоретична можливість перестала існувати після приходу до влади Гітлера.

Сьогодні стратегія, яку ми називаємо стратегією залякування, вимагає, щоб апарат репресалій був настроєний заздалегідь. Чи існує ризик, що цей апарат включиться внаслідок помилки? Або що він буде включений згідно з наперед укладеними планами, тоді як, із різних причин, воєначальники захочуть помінати ці плани (скажімо, вдатися до репресалій часткових замість репресалій тотальних)? До 1914 р. автоматизм, про який ідеться, був автоматизмом «адміністративних механізмів», військових бюрократій, на які лягало завдання мобілізації. В 1960 р. слід уже боятися іншого автоматизму — автоматизму електронних машин — не менш як автоматизму заздалегідь укладених стратегічних планів. У 1914 р. державні діячі мали кілька днів, щоб ухвалити рішення. В 1960 р. вони матимуть на це лише кілька хвилин.

Дуже просто, звичайно, уявляти собі ситуацію лише з двома дійовими особами: «я» і супротивник. Але, передусім у наші часи, держави середніх розмірів, як правило, опиняються перед лицем супротивної коаліції, але водночас вони мають союзників, які теж зацікавлені завдати поразки спільному ворогові, проте можуть бути настроєні вороже або індиферентно до цілей, що їх ставлять перед собою їхні спільники в боротьбі. Так, у період між 1939 і 1945 рр. ані Сполучені Штати, ані Велика Британія не мали наміру рятувати французьку імперію. Навіть на Заході держави, об'єднані спільним бажанням розбити Третій райх, не ставили перед собою однакових цілей.

Цікаво відзначити, що головні незгоди, які виникли між американцями та англійцями, не були спричинені справжніми розбіжностями інтересів. Сполучені Штати були не менш зацікавлені, ніж Велика Британія, обмежити радянську експансію, запобігти «советизації» Східної Європи. Проте стратегія вторгнення на заході, атака, здійснена на ворожу «фортецю», була продиктована суто воєнними аргументами. Річ у тому, що в ті часи Рузвелт та його радники не були такими свідомими, як сьогоднішні американські керівники, спільності західних інтересів і неусувної ворожості Радянського Союзу.

Розбіжності в поглядах на те, в який спосіб найліпше здобути перемогу, можуть чимало зашкодити ефективним діям союзної коаліції. Але рідко буває так, щоб той чи той спосіб перемогти давав однакові вигоди всім партнерам. Отож цілком логічно, що кожна держава бажає співпрацювати для спільної перемоги, але так, щоб не ослабити себе у відношенні до своїх союзників. Таке суперництво згубно відбивається на ефективності воєнних операцій.

Ця роздвоєність міркувань, — захист власних інтересів і бажання зробити свій внесок у спільну справу, — перетинаючись із поліморфізмом війн і створює сьогоднішню кон'юнктуру Атлантичного альянсу. Правило, якого найчастіше дотримуються держави, що воюють у лавах коаліції, це концентрація сил на тій ділянці фронту, де інтереси власної країни видаються особливо важливими. З цього погляду війна в Індокитаї, навіть розглядувана як один із фронтів боротьби проти наступу комунізму, була помилкою з боку Франції, яка використала значну частину своїх сукупних ресурсів на театрі воєнних дій, що є для неї другорядним, як зрештою, і для всього Заходу.

Більш виправданим, із цього погляду, є перекидання головних сил французької армії до Алжиру. Безперечно, це ослабило коаліцію, щит НАТО тепер став дуже тонким. Оскільки інші західні держави не вважають алжирський націоналізм чимось дуже страшним, вони схильні критикувати Францію водночас і за те, що вона не робить обіцяного внеску в армію Атлантичного союзу, і за те, що вона підриває взаємини між Заходом та ісламським світом. Та хоч ці докори й свідчать про загальний погляд альянсу, з цього аж ніяк не випливає, що французьке рішення було помилковим. Ослаблення армії Атлантичного співтовариства не побільшує відчутно небезпеку війни в Європі; а перекидання французьких дивізій до Північ-

ної Африки дає нашій країні шанс зберегти свій контроль над південним узбережжям Середземномор'я. Якщо цей суверенітет має для Франції життєво важливе значення, то застосування головної ударної сили французької армії в Алжирі уявляється цілком виправданим, навіть якщо це й не подобається іншим членам альянсу.

Небезпека полягає лише в тому, що коли всі члени альянсу почнуть міркувати так само,— я не дуже підриваю загальний інтерес, зате роблю велику послугу своєму власному,— то це, зрештою, може привести до перемоги ворога. Нейтрал, що бажає перемоги якомусь табору, але вважає, що ті жертви, яких вимагає приєднання до нього, будуть для нього надто значними, водночас дуже мало підсиливши ту партію, якій він від щирого серця бажає успіху, такий нейтрал має слухність — але тільки за умови, що він не матиме послідовників. Бо інакше може статися, що залишиться тільки одна держава, яка захищатиме інтереси життєво важливі для всіх. Адже тільки лідер коаліції з повним правом сприймає спільні інтереси як свої власні.

Рішення про свій особистий внесок у спільні справи альянсу, яке мусить ухвалювати для себе кожен союзник, стало за останні роки значно важчим з огляду на альтернативу між застосуванням зброї класичної і зброї атомної. Учора Велика Британія, сьогодні Франція заявили про своє бажання приєднатися до Атомного клубу; яка роль залишиться для класичної зброї, якщо атомні бомби та засоби їхньої доставки знайдуть широке розповсюдження? В такому разі сама проблема вибору стає двозначною: навіщо Франції потрібна атомна зброя — щоб захиститися від можливої радянської агресії та можливого радянського шантажу чи щоб зміцнити свої позиції всередині Атлантичного альянсу?

Єдність політики, що включає в себе війну і мир, дипломатію і стратегію, виключає цілковиту солідарність між союзниками. Лише чудо змогло б забезпечити повний збіг інтересів між усіма учасниками коаліції. Сила коаліції завжди буде меншою, аніж сума сил, якими вона розпоряджається на папері.

* * *

Пріоритет політики — це теоретичний постулат, а не заклик до дій. Але цей теоретичний постулат має таку природу, що з нього більше користі, аніж зла, якщо ми щиро бажаємо понизити рівень насильства.

Пріоритет політики справді дозволяє уникнути крайнощів, не дозволити, щоб ворожість проявилася у вигляді чистої пристрасті та нічим не обмеженої ворожості. Чим більше керівники держав міркують у термінах вартості та вигоди і чим менше вони схильні кидати перо й хапатися за меч, тим більше вони задовольняються частковими успіхами й відмовляються від сп'яніння блискучими перемогами. *Раціональна лінія політики* — це єдина *розумна лінія*, якщо держава ставитиме перед собою завдання забезпечити виживання якомога більшого числа своїх громадян, якщо вона дбатиме про їхнє процвітання і прагнутиме пролити якомога менше їхньої крові.

Безперечно, що підкорення війни цілям політики ще не означає її остаточної пацифікації. Природа війни залежить від цілої сукупності історичних обставин. «Якщо політика є грандіозною і могутньою, такою буде й війна, і вона зможе навіть досягти вершини, де набуде своєї абсолютної форми»¹. Але якщо війна формується за образом політики, якщо вона змінюється залежно від тих цілей, які ставить перед собою ця остання, пацифікація перестає бути чимось неймовірним.

¹ Clausewitz. VIII, 6, p. 704.

Розрахунок може зробити очевидним для правителів, що присмак війни відчуватиметься сильніше, аніж смак перемоги.

Причому такий розрахунок має переконати всіх дійових осіб конфлікту. Без чого він не принесе ніякої користі й може, спричинивши розбіжність у рішучості супротивників, сприяти загостренню тих процесів, які він мав би пом'якшити. На цьому рівні знову виринає принцип полярності: обмеження масштабів війни не залежить від одного з її учасників. «Якщо одна з воюючих сторін ухвалює великі рішення щодо своєї участі в збройному конфлікті, її шанси на успіх будуть ніякими, в разі інша сторона не піде їй у цьому назустріч»¹. Теорія війни в атомну еру була б набагато простішою, якби поведінка кожного з учасників підпорядковувалася реакції іншого.

Для того щоб діалог, дипломатичний чи воєнний, мав раціональні наслідки, необхідно, щоб обидва співрозмовники вміли досягти згоди.

¹ Там само, 1, 2. — С. 81.

Розділ II

МОГУТНІСТЬ І СИЛА, або Засоби зовнішньої політики

Мало понять застосовуються так часто і так часто хибно розуміються, як поняття *могутності* (*puissance, power, Macht*). Англійці говорять про *power politics*, німці — про *Macht Politik* з акцентом критики або покори, жаху або захвату. Мовою французькою вислів «*politique de puissance*» звучить якось дивно, мов переклад із якоїсь іноземної мови. Дуже мало французьких авторів вихваляли політику могутності з таким запалом, як це робили декотрі німецькі доктринери — прихильники *Macht Politik*. І мало хто з французьких авторів засуджував політику могутності з такою переконаністю, з якою кілька американських моралістів засуджували *power politics*.

У своєму найзагальнішому значенні, могутність — це спроможність робити, виробляти або руйнувати. Вибухівка — і так само морський приплив, вітер, землетрус — мають могутність (або потужність), яку можна виміряти. Могутність людини або людського колективу не можна виміряти точно з причини розмаїття цілей, які вона перед собою ставить, і засобів, що їх вона застосовує. Той факт, що люди застосовують свою могутність проти до себе подібних, надає цьому поняттю, в політиці, його автентичного значення. Могутність індивіда — це його спроможність *робити*, але, передусім, це спроможність впливати на поведінку або на почуття інших індивідів. Я називаю могутністю на міжнародній сцені спроможність одного політичного утворення накидати свою волю іншим таким утворенням. Одне слово, політична могутність — не абсолют, а відношення між людьми.

Це визначення спонукає нас провести кілька відмінностей: відмінність між *могутністю оборонною* (тобто спроможністю політичного утворення нікому не дозволяти нав'язувати собі чужу волю) і *могутністю наступальною* (спроможністю політичного утворення накидати іншим свою волю); відмінність між *ресурсами або військовою потугою спільноти*, що їх можна оцінити об'єктивно, і *власне могутністю*, яка, будучи відношенням між людьми, залежить не тільки від матеріалів чи інструментів; відмінність між *політикою сили* і *політикою могутності*. Всяка міжнародна політика передбачає постійне зіткнення воль, тому що вона визначається взаєминами між суверенними державами, які прагнуть усе вирішувати вільно. Тією мірою, якою ці спільноти не підкоряються законам чи якомусь арбітрові, вони є, за самою своєю суттю, суперниками, оскільки на кожній із них відбиваються дії інших, а отже, кожна неминуче підозрює у ворожих до неї намірах. Але таке зіткнення воль не обов'язково призводить до збройної боротьби, потенційної чи реальної. Взаємини між політичними спільнотами не завжди мають характер війни, хоча й мирні стосунки перебувають під впливом — хоч і не детермінуються ними — воєнних здобутків, минулих або майбутніх.

1. Сила, могутність, влада

У французькій, англійській та німецькій мові однаково розрізняються два поняття: *la puissance et la force, power and strength, Macht und Kraft*, тобто *могутність і сила*. Я не думаю, що увійду в суперечність із духом мов, якщо віднесу перший термін до людських взаємин, до людської діяльності, а другий — до засобів, до м'язів індивіда або до збройних ресурсів держави.

У фізичному розумінні, дуже людина — це така, яка завдяки своїй вазі або своїм м'язам володіє засобами чинити опір іншим або підкоряти їх своїй волі. Але сила мало важить, якщо не підключити до неї нерви, винахідливість, рішучість. Аналогічним чином, коли йдеться про людські спільноти, ми маємо всі підстави проводити різницю між *силами*, військовими, економічними, моральними тощо, і могутністю, яка є застосуванням цих сил за певних обставин і для здійснення достеменно визначених завдань. Оскільки сили можна приблизно оцінювати, можна оцінити — з певним допуском на помилку — й могутність у її відношенні до наявних сил. Але існують такі великі розбіжності між могутністю оборонною та могутністю наступальною, між могутністю в часи війни та могутністю в часи миру, могутністю в межах певної географічної зони та могутністю поза цією зоною, що вимірювання могутності як чогось абсолютного й цілком реального, я думаю, радше завдасть шкоди, ніж принесе користь. Воно завдасть шкоди керівникові держави, який повірить, що володіє достеменною інформацією, тоді як насправді в його розпорядженні буде оманливо точний вимір неоднозначної результанти. Воно зашкодить і вченому, який замість розглядати стосунки між державами, тобто організованими людськими спільнотами, зосередить свою увагу на конфронтації людських мас, позбавивши в такий спосіб об'єкт вивчення його автентичного смислу.

Поняття сил, у свою чергу, допускає різні тлумачення. Щонайменше до початку атомної ери суттю війни, її найвищим виявом, була битва. Сутічка між солдатами, хоч би якою була відстань між бойовими шеренгами, що визначалася поступом у озброєннях, залишалася найвищим випробуванням, яке можна було порівняти до виплат готівкою, що ними завершуються в кінцевому підсумку всі кредитні операції. В день розв'язки, тобто в день вирішальної битви, долю війни вирішували тільки реально мобілізовані сили, метал і порох, перетворені на гармати й набої, громадяни, втягнуті в битву. «Війська потребують не вугілля, сірки та селітри, міді й цинку, з яких виготовляються порох і гармати, а вже готової зброї та набоїв до неї»¹.

Назвімо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє *на папері*, назвімо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і в часи миру. В часи війни *реальна сила* — це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру реальна сила не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці.

Між силами потенційними і силами реальними стоїть мобілізація. Сили, які можуть бути використані тим або тим політичним утворенням у його суперництві з іншими, пропорційні не їхньому потенціалу, а *потенціалу їхньої мобілізації*. Цей останній, у свою чергу, залежить від численних обставин, які можна звести до двох абстрактних термінів: *спроможність і воля*. Умови спроможності, еконо-

¹ Clausewitz, II, 2, p. 139.

мічної або адміністративної, та колективної рішучості, до якої закликають керівники і яку підтримують маси, змінюються від епохи до епохи.

Могутність можновладців — чи однієї вона природи з могутністю політичних утворень?

Неважко помітити, що існує тісний зв'язок між двома поняттями¹: між *владою* в межах політичного утворення та *могутністю* цього політичного утворення. Політичне утворення постулює себе в протиставленні, воно стає саме собою, набуваючи здатність до зовнішніх дій. Але діяти як політичне утворення воно може тільки через посередництво якоїсь людини або кількох людей. Ті, хто *досягає могутності*, якщо ми буквально перекладемо німецький вираз (*an die Macht Kommen*) стають вождями, людьми, які репрезентують політичне утворення в його стосунках із зовнішнім світом. Але разом з тим вони беруть на себе обов'язок мобілізувати сили спільноти, щоб дати їй змогу вижити в джунглях, де б'ються між собою «холоднокровні потвори». Іншими словами, оскільки міжнародні взаємини аж ніяк не регулюються законами природи, *люди, наділені владою*, тобто ті, хто відповідає за націю перед зовнішнім світом, — це водночас *люди, наділені могутністю*, інакше кажучи, ті, хто має широку спроможність впливати на поведінку до себе подібних і на саме існування спільноти.

Цей аналіз не приводить нас до змішування понять *могутності* та *влади*. Діяльність державця неоднозначна, вона не відбувається в одному універсумі, залежно від того, куди вона спрямована — всередину чи назовні, — навіть якщо й там, і там вона має тенденцію впливати на поведінку інших людей. Незалежно від того, чи то йдеться про спадкового монарха, чи про лідера якоїсь партії, чи добувся він до влади за правом народження, чи внаслідок виборів, ця влада має бути легітимною, і чим більше людей визнають легітимність правителя, тим легше йому домогтися від них послуху. Умови, за яких той чи той діяч здобуває верховну владу, в переважному числі випадків строго кодифікуються, те саме можна сказати й про модальності, згідно з якими суверен має розпоряджатися своїм підлеглими. Вибір глави держави й ті методи, якими він здійснює свою владу, все більше й більше інституціоналізуються. Ця інституціоналізація в сучасних суспільствах набуває легального характеру, виражаючись у абстрактних формулах. Але в усі часи та епохи завжди існувала різниця, принаймні неявно виражена, між наказами завоювника і наказами легітимного суверена. Принаймні на початку завоювання застосовує або погрожує застосувати силу в її чистому вигляді, суверен же мовби уособлює всю спільноту, згідно з традицією або законом, які зафіксували правила престолонаслідування, посилаючись або на якусь вищу силу, або на волю народу.

Проте змішування понять *влади* і *могутності* не пояснюється тільки роллю, яку відіграють ті, хто при владі, на міжнародній сцені. Ці останні часто за своїм походженням є людьми, які були наділені могутністю і завдяки цьому змогли захопити владу. Політичні утворення, конституційні режими, всі вони існують завдяки застосуванню насильства. В усіх школах малих французів навчають: за тисячу років королі створили Францію. І ніколи автори наших підручників не бентежаться ані згадкою про війни, проти феодалів або чужоземних держав, у процесі яких королі здійснювали об'єднання нації, ані спогадом про жорстоке насильство, завдяки якому революціонери в 1789, в 1830 і в 1848 рр. скидали монархів із престолу. Навіть у 1958 р. голосування в Національній Асамблеї радше замаскувало незаконність приходу до влади нового режиму, аніж скріпило цю подію печаттю законності. Погроза застосування насильства, — в тому випадку йшлося про висадку парашутно-десантних сил, — це теж одна з форм насильства.

¹ В англійській і німецькій мовах вони позначаються одним словом, *power*, *Macht*.

Від таких незаперечних фактів дуже легко здійснюється перехід до вдавано реалістичного витлумачення, яке виражає соціологія Парето. Боротьба за владу як така завжди буде суперництвом у царині могутності, причому дійовими факторами цього суперництва щомиті виступають активні меншини. Легалізація влади не змінює значущості та суті цього явища: правлячі класи мають звичай воювати між собою так само, як це роблять політичні утворення, і той клас, що здобуває перемогу, застосовує свою могутність так само, як і будь-який переможець, коли той приходить до влади і починає правити.

Таке витлумачення, на мій погляд, перекидає суть політики¹, яка є не тільки боротьбою між індивідами та групами за здобуття командних позицій і розподіл добра, якого на всіх не вистачить, а й водночас прагненням побудувати справедливий суспільний лад. Але залишається слушним, що боротьба за владу та її здійснення всередині спільнот зберігають певні спільні характеристики із суперництвом за могутність між незалежними політичними утвореннями.

Той, хто владарює за допомогою законів, більшою або меншою мірою зберігає могутність, тобто спроможність накидати іншим свою волю завдяки впливу, який він має на своїх компаньйонів, своїх партнерів, своїх суперників або своїх підлеглих, завдяки *престижеві*, що ним він користується у вузьких і в широких колах. Варто відзначити, що така могутність, чи то йдеться про правителів, чи про групи тиску, ніколи точно не визначається легальним розподілом атрибутів чи прерогатив. Ступінь впливу, який реально здійснюють індивіди чи угруповання, участь тих або тих в ухваленні рішень державної значущості, що стосуються або взаємин з чужоземними державами, або відносин між окремими фракціями спільноти, залежать від того, які засоби дій мають у своєму розпорядженні ті або ті, а ще від таланту, що його кожен вкладає в застосування цих засобів. Конституція виключає вияви відвертого насильства, вона накреслює ті рамки, що обмежують встановлені нею правила, за якими має відбуватися боротьба за владу. Але вона не пригнічує стихію, «суперництва за могутність».

Учасники внутрішньої політичної гри також надихаються не тільки своїми ідеологічними переконаннями, а й прагненням здобути могутність. Ті, хто перебуває при владі, задовольняють свої амбіції, рідко очищені від будь-якого персонального інтересу, навіть у тих випадках, коли вони цілком переконані, що служать спільноті. Статті Конституції, офіційна практика парламентів, адміністрацій та урядів ще не дозволяють достеменно з'ясувати, як реально розподіляється могутність усередині якоїсь країни. Якою спроможністю володіють ті, хто має гроші або партійну підтримку, захищає певні ідеї або створює плетиво інтриг, переконувати правителів або чинити їм перешкоди, купувати прихильність преси або адміністративного апарату, збуджувати спалахи незацікавленого ентузіазму, впливати на погляди еліти або юрби? Загальної відповіді на всі ці запитання не існує. Незаперечним уявляється тільки те, що було б наївним судити про це, буквально посилаючись на статті Конституції або на процедури легального права. Але було б цинічним і невідповідним дійсності вважати Конституцію за просту фікцію, а законних представників влади — за підставні особи або рупори чийось думок. Не можна собі уявити, щоби правила гри зовсім не впливали на шанси гравців або щоб представники законної влади погодилися виконувати чийось волю (хай навіть волю тих, кому вони завдячують свій злет нагору).

Так само ми спостерігаємо схожість і відмінність між здійсненням «внутрішньої політики» і здійсненням «зовнішньої політики» і причини того, чому теорія першої відрізняється від теорії другої, уявляючи очевидними, принаймні на перший погляд. Теорія зовнішньої політики припускає, що її рушійні елементи — по-

¹ Розглядуваної як окрема система всередині суспільної сукупності.

літичні утворення — не маючи над собою ані арбітра, ані закону, вважають війну за цілком можливий засіб розв'язання наявних проблем, а звідси — розрахунок сил, без чого поведінка політичного утворення, якому загрожує агресія, була б логічно невиправданою. Натомість теорія політики внутрішньої є неоднозначною, в тому розумінні, що її основоположні концепції не позбавлені суперечностей. Щоб звести цю невизначеність до її елементарних складових, політику слід осмислювати в термінах постійного суперництва (*Who gets what? How? When?**), у термінах доконечної потреби за всяку ціну зберегти внутрішній мир (бо громадянська війна — це найвище зло, незалежно від того, за який суспільний лад люди воюють), у термінах пошуків найдосконалішого порядку і нарешті, в термінах замирення між взаємодоповнюваними і розбіжними устремліннями (рівність і ієрархія, прагнення утвердити свій авторитет і взаємне визнання тощо).

Держави, які визнають суверенітет одна одної, а отже, і взаємну рівність, за своїм визначенням, не мають владних претензій одна до одної. Проте державні діячі, які командують адміністративним апаратом, військом, поліцією, розміщуються на вершині ієрархічної піраміди закону. Різниця між двома видами поведінки, дипломатично-стратегічною, з одного боку, й політичною — з другого, мені видається істотною, хай навіть між ними чимало схожості. Могутність на сцені міжнародних подій відрізняється від могутності на сцені внутрішній, тому що вона має інші виміри, застосовує інші методи, розгортається на інших теренах.

2. Елементи могутності

Чимало авторів виділяли елементи могутності або сили, проте не завжди зазначаючи, чи мають вони на увазі військову потугу, чи глобальну спроможність до дій, чи посилаються вони на час миру, чи на період війни. А без таких розрізень їхні класифікації видаються довільними, гетерогенними, і жоден подібний список не уявляється ані певним, ані незаперечним.

Наприклад, американський географ Спикмен перелічує десять таких факторів¹: 1) площа території; 2) природа кордонів; 3) кількість населення; 4) наявність або відсутність сировинних матеріалів; 5) економічний і технологічний розвиток; 6) фінансова потуга; 7) етнічна гомогенність; 8) ступінь соціальної інтеграції; 9) політична стабільність; 10) національний дух.

Професор Г. Моргентгау виділяє вісім таких факторів²: 1) географія; 2) природні ресурси; 3) обсяг індустріального виробництва; 4) стан військової підготовленості; 5) населення; 6) національний характер; 7) національна мораль; 8) якість дипломатії.

Рудольф Штайнмец³ також знаходить вісім факторів: 1) населення; 2) розміри території; 3) багатства; 4) політичні інститути; 5) якість управління; 6) національна єдність і національне злиття; 7) ступінь поваги та приязного ставлення з боку чужоземців; 8) моральні якості.

І нарешті, один німецький автор⁴ напередодні другої світової війни ХХ сторіччя, Гвідо Фішер, розкласифікував елементи могутності в три категорії:

1. Політичні фактори: географічне розташування, розміри держави, кількість і густота населення, досконалість організації і культурний рівень, тип кордонів і ставлення з боку сусідніх країн.

* Що хто має? Як? Коли? (Англ.)

¹ *America's strategy in World Politics*, 1942, p. 19.

² *Politics among nations*, New York, 1949, p. 80 і наступні.

³ *Soziologie des Krieges*, 2e éd, 1929, p. 227 — 260.

⁴ «Der wehrwirtschaftliche Bedarf», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, t. IC (1939), p. 519.

2. Психологічні фактори: економічна гнучкість і винахідливість. Наполегливість і спроможність до адаптації.

3. Економічні фактори: родючість ґрунтів та наявність корисних копалин. Індустріальна організація і технологічний рівень. Розвиток комерції і стан трансакцій. Фінансова потуга.

Всі ці спроби класифікації дуже подібні між собою за винятком останньої. Усі вони беруть до уваги однаковою мірою як географічні реалії (територію), так і матеріальні (наявність сировинних ресурсів), як економічні та технічні характеристики, так і характеристики суто людського плану, такі як політична організація, моральна єдність народу і якість управління та командування. Не випадає сумніватися, що всі ці елементи впливають тією або тією мірою на силу, потенційну чи актуальну, політичних утворень. Та, як мені здається, жодна з цих класифікацій не відповідає тим вимогам, які має право пред'являти до себе кожна теорія.

Виділені елементи повинні бути *однорідними*, інакше кажучи, розміщуватися на одному щаблі узагальнення в стосунку до історії: кількість людей, характеристики території, якість озброєнь або якість організації в усі епохи впливали на силу націй; що ж до фінансових ресурсів, то вони нічого не важили для монгольських завойовників і дуже мало — для Александра Македонського.

Згаданий список елементів має бути *повним*, а з цього випливає, що вони мають виражатися через поняття, які покривали б конкретне розмаїття явищ, що змінюються від епохи до епохи. Навіть мілітарні імплікації географічного розташування можуть змінюватися з розвитком транспортної та бойової техніки, але вплив географічного розташування на можливості дій політичних утворень є константою.

І нарешті, класифікація має бути такою, щоб дозволяла *зрозуміти, чому фактори могутності не є тими самими від сторіччя до сторіччя і чому могутність, за самою своєю суттю, може бути вимірною тільки приблизно*. Це останнє зауваження є водночас цілком очевидним і, в стосунку до багатой наявної літератури, парадоксальним. Коли ми читаємо теоретиків, то часто виникає спокуса повірити, що вони мають у своєму розпорядженні непомильні терези, на яких уміють точно зважувати могутність політичних утворень. Якби таке зважування було можливим, війни ніколи не виникали б, оскільки результат щоразу був би наперед відомий. Або принаймні вони пояснювалися б лише людським безумством. Війни на морі відбуваються лише тому, писав Анатоль Франс у своєму романі «Острів Пінгвінів», що ієрархія флотів піддається сумніву. Кожна армія вважає себе наймогутнішою у світі, й лише випробування битвою встановлює автентичну ієрархію.

Повернімося знову до Клаузевіца. Ніхто не наголошує на вирішальній ролі, яку відіграє у війнах випадковість, більше, аніж цей теоретик-раціоналіст. «Війна — це царина випадку. Жодна інша сфера людської діяльності не дає стільки простору для цього чужинця, бо жодна з них — і то з будь-якого погляду — не перебуває з ним у такому постійному контакті. Випадок підкреслює невизначеність кожної ситуації і плутає перебіг будь-яких подій»¹. «У війні розмаїття, невизначена делімітація всіх стосунків сприяють тому, що на сцену виходять безліч факторів. Більшу частину таких факторів не можна оцінити інакше, як за законами теорії ймовірностей. Бонапарт цілком слушно зазначив із цього приводу, що велике розмаїття рішень, з якого доводиться обирати єдино правильне воєначальникові, поставили б перед якимось Ньютоном або якимось Ейлером математичну задачу цілком гідну їхнього генія»². І нарешті: «Велика невизначеність усіх даних стано-

¹ Clausewitz. I, 3, p. 101.

² Там само. I, 3, с. 101.

віль особливу трудність війни, бо всі дії, так би мовити, відбуваються ніби в сутінках, які часто надають речам вигляду мовби туманного або місячного, вони привносять у будь-яку ситуацію збільшені виміри і забарвлюють її в гротесковий колір. Таким чином, оскільки можливість об'єктивної оцінки зводиться до мінімуму, доводиться значно більше покладатися або на талант, або на прихильність випадку¹.

Чи можна собі уявити, щоб теоретик могутності опанував невизначеність війни і, склавши до купи вагу розмаїтих елементів, наперед визначив, як розгортатимуться битви? Не викликає сумніву, що спроможність однієї спільноти накинути свою волю іншій не тотожна її воєнним можливостям. І якщо нам не вдається передбачити результат тієї або тієї битви, то це тому, що мілітарна потуга не піддається точному виміру, а глобальна могутність якоїсь держави — тим паче.

Я пропоную розрізнати три основні елементи: по-перше, *простір*, що його займає те чи те політичне утворення, по-друге, його *наявні матеріальні ресурси і знання*, яке дає змогу перетворювати ці ресурси на зброю, а також *кількість людей і вміння робити з них солдатів (або, іншими словами, кількість та якість знарядь війни та воїнів)* і, по-третє, *спроможність до колективних дій*, куди ми включаємо організацію армії, дисципліну, якій підкоряються ті, хто воює, якість цивільного управління та військового командування в часи війни і миру, а також солідарність громадян перед лицем випробувань як у годину успіхів, так і в годину невдач. Ці три терміни, у своєму абстрактному вираженні, вміщують у собі всю сукупність необхідних характеристик, оскільки вони еквівалентні такому висловлюванню: могутність спільноти залежить від сцени, на якій їй доводиться діяти, та її спроможності використовувати ресурси, матеріальні та людські, що їх вона має у своєму розпорядженні. Отже *середовище, ресурси, колективні дії* — такими, очевидно, є детермінанти могутності, незалежно від того, в якому сторіччі це відбувається і хоч би якими були модальності колективного суперництва між політичними утвореннями.

Ці три терміни однаково вартісні при аналізі могутності на всіх рівнях, від тактичного шабля невеличких політичних утворень до стратегічного рівня, де воюють між собою мільйонні армії, та до рівня дипломатичного, на якому постійно суперничають держави. Могутність французької роти регулярного війська, що стикається віч-на-віч із ротою алжирської армії національного визволення, залежить від терену, на якому розгортається бій, від наявності боєприпасів та якості зброї і, нарешті, від дисциплінованості та якості командування обох підрозділів. На найвищому шаблі стратегії або політики спроможність організувати армію, мобілізувати цивільних, вишколювати солдатів — усе це, так би мовити, інтегроване у військову потугу й, мабуть, підпорядковується другому терміну; щодо третього, то його, либонь, репрезентують тільки поведінка воєначальників, їхній стратегічний талант, а також рішучість народу.

Ця класифікація не так виражає універсально вартість твердження, як пропонує модель, що пояснює історичні зміни. Зокрема, тільки перший термін не залежить від мінливостей, пов'язаних із розвитком техніки виробництва та нищення.

Певні ситуації сприяють посиленню могутності того, хто захищається², іншими словами, створює перешкоди для завойовників: наявність гір, річок, великих відстаней, пустель. Найчастіше, та сама територія, яка забезпечує відносний за-

¹ Там само. II, 2, с. 133.

² Існує два аспекти оборонної могутності: в часи війни вона зводиться до спроможності зупинити напасника, в часи миру вона залежить від цієї оборонної спроможності, а також від єдності спільноти.

хист тій або тій спільноті, водночас обмежує для неї можливості зовнішньої інтервенції. «Малі держави»¹ вважають дарунком неба перепони, створені природою, оскільки вони ніколи не претендують на те, щоб грати провідну роль, а отже, й не зацікавлені в нарощуванні наступальної могутності. Таким чином оборонна² могутність спільноти є функцією характеристик території, на якій вона живе.

Саме гірському рельєфу завдячує Швейцарія свою виняткову спроможність боронитися за часів війни, саме завдяки своїм величезним відстаням Росія мала щастя ніколи не бути цілком окупованою, відтоді як московські князі визволилися з-під монгольського ярма. Ні Наполеон, ні Гітлер, попри всі свої военні успіхи, які в останнього були ще блискучішими, ніж у першого, не спромоглися здолати опір царя та мужиків, комуністичної держави та народів, які її населяють. Втрата Москви не підірвала мужність Олександра, а Гітлер так і не зміг узяти Москву. В перші два роки війни (1941 — 1942) Росія змогла врятуватися завдяки своїй географії та хибам модернізації (поганій якості доріг) не меншою мірою, ніж завдяки заводам, побудованим до війни і перекинутим на Урал.

Держава, яка плекає великі амбіції, повинна покладатися на власні територіальні бар'єри, зберігаючи водночас можливості зовнішньої інтервенції. Донедавна відстані позбавляли і царську Росію, і Росію радянську великої частки її наступальної спроможності в той самий час, як вони зміцнювали її спроможність до оборони. Протягом багатьох сторіч Англія володіла територією, яка, будучи віддаленою від материка, а отже, й незручною для вторгнення, являла собою ідеальну базу для далеких експедицій або навіть для відправлення на континент експедиційних корпусів. Ані Венеція, ані Голландія не мали територіальної бази, що була б у такій безпеці. Що ж до Франції, то вона мусила розподіляти свої ресурси між сухопутною армією і військово-морським флотом і була особливо вразлива, з огляду на відносно близьке розташування її столиці до відкритого північного кордону.

Жоден, навіть найперший з трьох факторів, простір, не є незалежним від історії. Так, не випадає сумніватися в тому, що важкодоступна територія побільшує оборонну спроможність і применшує спроможність наступальну політичного утворення. Сьогодні племена, які населяють Алжир, не менш спроможні використовувати переваги свого рельєфу для організації опору французькій паціфікації, аніж сімнадцять сторіч тому, коли вони не менш ефективно протидіяли паціфікації римській. Але щодо Англії, то її вразливість чи невразливість прямо залежить від рівня розвитку військової техніки — в одному випадку протоки, які відокремлюють її від материка, були важливим вузлом стратегічних шляхів, а в другому — вони є сміховинно вузькою смужкою води, яка з'єднує два однаково закриті моря, причому і суходіл, і повітря тепер пропонують набагато практичніші шляхи сполучень.

Що стосується двох інших факторів, твердження найзагальнішого порядку тут малоцікаві. Можна, звичайно, сказати, що за однаковості всіх інших умов кількість є вирішальною як на дипломатичному полі, так і на полі битви, та оскільки всі умови ніколи не є однаковими, це твердження нічого нам не повідомляє. Можна було б оголосити значущим порядок, у якому розташовуються ці три елементи: ефективність зброї, колективні дії, кількість солдатів — надмірна нерівність у

¹ Ми уникаємо тут виразу «малі потуги», щоб уникнути лексичної плутанини. Застосування слова «потуга» для позначення фактору дій, а не лише його спроможності до дій легко пояснюється. Оскільки суперництво потуг невід'ємне від міжнародного життя, то часто змішують діячів і їхню спроможність діяти, встановлюючи ієрархію факторів дій залежно від їхньої спроможності.

² У воєнному розумінні.

озброєннях не може бути компенсована ні дисципліною, ні числом (саме завдяки цьому римляни мали перевагу над варварами, а регулярне військо — над народним ополченням або збунтованими масами). Але було б бажано — а це неможливо — уточнити міру нерівності, яка не може бути компенсована. Народи, що не мають власної індустрії, винайшли в ХХ сторіччі партизанську війну, яка дозволяє їм оборонятися від народів, озброєних найсучаснішими знаряддями вбивства. Навіть при зіткненні політичних утворень, одне з яких має величезну технічну перевагу, винахідливість та рішучість можуть відкрити слабкому секрет тривалого, якщо не переможного, опору.

Вивчення, історичне чи соціологічне, елементів глобальної сили політичних утворень включає в себе два головні етапи.

Спочатку треба визначити складові військові сили. В кожному історичному добу ефективність механізму досягається поєднанням певних видів зброї, певної організації і певної достатньої кількості зброї та солдатів.

На другому етапі аналізу вивчається зв'язок між військовою силою і власне спільнотою. Якою мірою перевага в озброєнні та в організації відбиває перевагу технічну й суспільну (за припущення, що ці два останні види переваги можна визначити об'єктивно)? Армія — це завжди організація суспільна, за самою своєю суттю покликана виражати дух колективізму. Мобілізаційний коефіцієнт, тобто пропорція людей, спроможних воювати й ефективно мобілізованих, залежить від структури суспільства, від кількості громадян у їхньому відношенні до кількості негромадян (якщо тільки громадянам надається честь носити зброю), від числа людей шляхетного походження, коли йдеться про суспільство, де участь у боях простолюдина заборонена.

У всіх суспільствах і в усі епохи існує мобілізаційна межа: треба залишити на роботі достатньо чоловіків, щоб виробляти ресурси, необхідні для життя спільноти (теоретичний мобілізаційний коефіцієнт буде вищим, якщо в країні надмір селянського населення, якщо можна збирати ті самі врожаї з меншою кількістю робочих рук. Але ефективний коефіцієнт рідко досягає коефіцієнта теоретичного і навіть рідко наближається до нього, оскільки рівень мобілізації визначається суспільними обставинами, традиційними методами воювати, острахом дати зброю прошарковим людям, яких вважають у суспільстві нижчою кастою або які настроєні вороже до основного населення.

У тих випадках, коли організація армії і методи воювати перетворювалися на звичай, можна легко пояснити, чому перевага якоїсь армії або якогось виду зброї могла тривати десятиріччями, а то й сторіччями. Суспільна меншина, яка всередині країни утримувала монополію на володіння зброєю, мала змогу зберігати своє панування майже до нескінченності — якщо тільки вона не розкладалася, тобто не втрачала свою єдність і свою волю. Політичне утворення, якому щастило досконалим поєднати різні види озброєнь (важку і легку кавалерію, важку і легку піхоту, таранну й металеву зброю, спис і кирасу тощо), мало шанси надовго зберегти свою перевагу. Історики або філософи не завжди вміли опертися спокусі приписати *доблесті* велич імперських народів і пояснювати їхню перевагу в зброї сукупною перевагою, перевагою звичаїв та культури.

Не треба навіть удаватися до детального дослідження, аби зрозуміти, що пропорційна залежність між ресурсами спільноти та її військовою потугою стає більш очевидною в міру того, як війна раціоналізується й мобілізація цивільних громадян та засобів виробництва починає розглядатися як нормальне явище і стає узвичаєною практикою. Це уже в ХХ сторіччі виникла хибна ілюзія, що, оцінивши ресурси тієї або тієї країни, можна точно визначити її військову потугу й могутність у загальному розумінні. Звісно, правда, що в добу тотальної мобілізації, потужність військового механізму прямо залежить від кількості людей у спільноті.

Але моральні переваги малого числа все ще можуть схилити шальки терезів на той або той бік, і існує надто багато способів, завдяки яким якість бере гору над кількістю. Завоювання неозорих імперій одним полководцем та його найближчими помічниками належить минулому¹. Або, в разі винятку, невеличке військо має спочатку підкорити свою власну країну, яка послужить йому базою для подальших завоювань. Але треба мати особливий смак до історичних аналогій, щоб уподібнити походи Чингісхана до великої авантюри, яку здійснила більшовицька партія на чолі з Ленінім. Чингісхан був насамперед геніальним полководцем, Ленін — геніальним політиком. Перший зумів зібрати під свою оруду всі армії, усунувши можливих суперників, другий, будучи за самою своєю суттю неозброєним пророком, водночас зумів підкорити собі й людські душі, й збройні сили.

3. Могутність у часи миру й у часи війни

Могутність політичного утворення в часи миру може бути проаналізована, виходячи з тих самих категорій — географічного середовища, ресурсів, спроможності до дій; але тоді як могутність у часи війни залежить передусім від військової сили та від уміння використати її, могутність у часи миру — іншими словами, спроможність нав'язати іншим свою власну волю — також залежить від засобів, застосування яких, у кожную історичну добу, вважалося цілком легітимним згідно з міжнародними звичаями. Тут нам доведеться розглядати вже не військовий механізм, а засоби насильницького характеру (або засоби насильства, які толеруються в часи миру). Що ж до спроможності до колективних дій, то вона, в цьому випадку, виражається через уміння переконувати або примушувати, не вдаючись до сили (коли йдеться про наступальну стратегію) і через уміння не дозволити одурити себе, залакати, вразити або розколати (в разі стратегії оборонної).

Між «могутністю в часи миру» й «могутністю в часи війни» традиційна дипломатія Європи припускала, з принципу, існування туманної пропорційної взаємозалежності. Політичні утворення, які дістали назву «великих держав», визначалися передусім за обсягом їхніх ресурсів (території та населення), а також їхньої військової потуги. Пруссія у XVIII сторіччі, Японія на початку XX сторіччя були прийняті на рівній нозі до клубу «великих», тому що вони довели свою могутність на полях битви.

Статус великої держави надавав певні права: жодна важлива справа не могла вирішуватися всередині системи без того, щоб не спитатися думки кожної з великих держав. Коли якась велика держава здобувала або завойовувала десь якусь перевагу, інші великі держави, з огляду на свій титул, вимагали за це певної компенсації.

Статус великої держави був вигідний тією мірою, якою мирний взаємообмін на укладені угоди мали тенденцію віддзеркалювати співвідношення сил (більше гадані, ніж реальні). Мала держава, як правило, поступалася великій, тому що та була сильнішою. Велика держава, опинившись у ізоляції на якій-небудь конференції, поступалася перед волею коаліції, чий об'єднаний потенціал переважав власний. Коли треба було мирно завершити якийсь процес, то просто посилялися на співвідношення сил, бо таке посилення, як здавалося, пропонувало відносно об'єктивний критерій і замінювало випробування зброєю, наслідок якого вважався наперед відомим, з огляду на співвідношення сил. Та поступово, а надто після закінчення другої світової війни держави стали все менше й менше вдаватися до цих політичних торгів, до цього мудрого макіавеллізму, аж поки вони остаточно зникли з політичного обрію.

¹ Проте уже в XX сторіччі Ібн-Сеуд зумів об'єднати арабські племена за допомогою меча.

У період між двома війнами дипломати припустилися стількох помилок, до абсурду переоцінивши силу Італії, знехтувавши могутність Радянської Росії, що поняття «великої держави» стало вельми сумнівним. Великі держави вчорашньої Європи, Велика Британія і Франція, хочуть і далі залишатися великими у сфері планетарної дипломатії, і їхні претензії начебто ратифіковані постійним представництвом у Раді Безпеки ООН. Але реальний статус цих великих держав насправді є настільки непевним, що їхній офіційний статус майже не додає їм престижу і не приносить якихось відчутних вигод. Атомна зброя поставила під знак запитання уявлення: зброя стає все менш застосовною, мірою того як робиться дедалі більш страхітливою. Світська чемність та світський цинізм покинули стіни державних канцелярій. Дипломатія, в традиційному значенні цього терміна, ще до якоїсь міри відіграє певну роль у взаєминах між союзниками, але значно менше важить у стосунках між ворогами чи навіть у відносинах між блоками та незаангажованими. В кінцевому підсумку й передусім, ніхто, ані «мала держава», ані «велика», не вважає себе зобов'язаною поступатися сильнішому, відколи сильніший не може або не хоче ефективно застосовувати свою силу. Тактика «виклику» («ти не посмієш мене приборкати») сьогодні є узвичаєною практикою міжнародних взаємин¹.

Щоб приборкати якусь державу або примусити її поступитися, інша держава або коаліція держав може вдатися до економічного тиску. Так, рішенням Ліги Націй були декретивно запроваджені санкції проти Італії: заборона купувати певні товари, заборона продавати якісь інші. Цей псевдоблок виявився неефективним, оскільки не всі до нього приєдналися. Італія знайшла достатньо торговельних партнерів, щоб забезпечити собі той мінімум іноземної валюти, без якої вона не могла обійтися. Заборона продавати їй певні види товарів не була поширена на сировинні матеріали, брак яких завдав би їй смертельного удару. Блокада, за допомогою якої радянський блок спробував приборкати югославських розкольників, зумів домогтися не більшого, оскільки Захід прийшов на допомогу державі, саме існування якої свідчило про можливість не ототожнювати прихильність до марксизму з приналежністю до табору, очолюваного Радянським Союзом. Сполучені Штати, у свою чергу, марно намагалися задушити режим Фіделя Кастро, організувавши проти нього економічну блокаду.

Отже, економічні заходи далеко не завжди виявляються ефективними. Приклади, які ми щойно розглянули, мають специфічний характер: там ішлося про спроби економічного приборкання або застосування економічних заходів замість воєнних. Крах таких спроб засвідчив неможливість організації універсальної коаліції, спрямованої проти якоїсь однієї держави. Зброя блокади цілком могла б, у нашу історичну добу, виявитися неподоланною; проте для цього необхідно, щоб держава, проголошена кримінальною, не знайшла собі зовні жодного союзника. Досі така гіпотеза ніколи не справджувалася.

Натомість, у двосторонніх стосунках, щоб скріпити дружбу, зцементувати коаліцію, економічні засоби дуже часто виявляються корисними і навіть незамінними. План Маршалла сприяв створенню Північноатлантичного пакту. Держава спроможна впливати на інші держави, якщо вона є їхнім головним торговельним партнером (падіння попиту на сировину буде катастрофою для країни, яка добуває з експорту цієї продукції більшу частину своїх валютних надходжень). Держава здатна також впливати на ті держави, які чекають від неї фінансової допомоги або відчують себе так чи так прив'язаними до її економічної системи. В наш час особливо згода країн, які ми називаємо малорозвиненими, залишатися в тій або в

¹ Тобто йдеться про відмову підкоритися «вимогам сили». Застосована Бургібою в 1962 р., ця тактика, проте, спричинила рішучу реакцію з боку французьких військ.

тій зоні впливу, залежить від того, знаходять вони чи не знаходять там допомогу для своєї індустріалізації. Відтепер держава має дуже мало шансів зберегти своє верховенство над численним населенням залежних від неї країн, якщо вона не бере на себе обов'язки робити інвестиції, необхідні для зростання їхнього життєвого рівня.

В економічному плані теж існує різниця між оборонною спроможністю і спроможністю наступальною. Малорозвинена країна часто здатна чинити ефективний опір імовірним санкціям: лише незначна частка населення постраждає від припинення зовнішньої торгівлі. Натомість велика держава, що прагне створити коаліцію, якою вона могла б керувати, мінімально вдаючись до сили, має потребу в значних економічних ресурсах (технічно підготовлених фахівцях, капіталах, які можна було б інвестувати за кордоном тощо).

Політичні засоби, які застосовували держави впродовж історії людства у своїй миротворчій діяльності, були спрямовані або на еліту, або на народні маси політичних утворень. У всі епохи великі держави проникали, за допомогою агентів і грошей, у суспільства малих держав, розкладаючи свідомість людей або вербуючи собі прихильників. Уже давно наявність у країні «партій зарубіжного впливу» розглядається як наслідок і ознака слабкості. Ми називаємо «балканізованими» ті держави, чия орієнтація у сфері зовнішньої політики була предметом змагання між різними партіями, кожна з яких віддавала перевагу якійсь одній великій державі й могла бути звинуваченою в тому, що вона служить чужоземному хазяїнові.

Новим у нашому сторіччі можна вважати, — ця новизна є наслідком демократичних свобод, — те, що слова та рупори офензивних держав спрямовуються не лише на панівні меншини, а й на народні маси. Кожен табір, кожна держава-велет намагається переконати підданих, по той бік демаркаційної лінії, що їх визискують, пригнічують, кривдять. Пропагандистська та радіовійна засвідчують перманентність конфлікту між державами і невтомне застосування засобів тиску. В цій грі могутність не є функцією мілітарної сили чи економічних ресурсів. Тут перемагає той режим, який вміє вербувати собі щирих прихильників або більш охоче витрачає гроші на гвалтування мізків.

І в цьому випадку фактори оборонної спроможності є зовсім іншими, аніж фактори спроможності наступальної. Найперша і чи не єдина умова могутності оборонної — це єднання спільноти, відданість народних мас режимові, згода між членами урядової еліти в питаннях національного інтересу. Так, наприклад, Швейцарія або Швеція, які не мають ані змоги, ані бажання впливати на думки чи поведінку інших держав, дуже мало вразливі до зовнішніх тисків.

Окрім засобів економічних і засобів психополітичних, — і то все більше й більше в нашу історичну добу, — держави вдаються в часи миру і до насильства. Я проведу тут різницю між *насильством символічним* і *насильством потаємним*, або *розсіяним*. Символічне насильство виражається через дії, які ми звикли називати *дипломатією канонерок*. Військовий корабель, що заходить у порт країни, яка не сплатила своїх боргів, хоче зректися своїх зобов'язань або націоналізувати концесію, надану чужоземній компанії, символізує спроможність і рішучість присилувати таку країну до послуху, хай навіть через застосування зброї. Такого символу завжди виявлялося досить; перехід до дій, так би мовити, ніколи не був необхідним. Закликаний до послуху, «слабкий» ніде не знаходив підтримки і йшов на поступки. Від того дня, коли дужчому таки довелося вдатися до дій, символічне насильство вийшло з ужитку. Французько-британська експедиція в Суец у 1956 р., можливо, досягла б мети, якби внутрішня опозиція була готова усунути від влади Насера, якби цей останній у годину небезпеки залишився сам-один або розгубився чи втратив мужність. Проте нічого такого не сталося, і погрози вдатися до насильства виявилось не досить.

Якщо символічне насильство належить дев'ятнадцятому сторіччю, то розсіяне, або потаємне насильство стало широко застосовуватися в двадцятому. Потаємне насильство — замахы в сутінках — завжди розсіяне, розсіяне насильство партизанів часто має місце просто неба. Терористичні мережі міст завжди потаємні, партизанські загони діють розсіяно, але часто вони носять уніформу і живуть відкрито, в горах або лісах. Держави, які не перебувають між собою в стані війни, воюють у мирний час силами терористів та партизанів. Єгипет формував команди терористів і засилав їх на територію Ізраїлю. Алжирських партизанів готували в Єгипті або в Марокко, «армія визволення» постачається з Тунісу й Марокко. Застосування, в часи миру, слів та потаємної зброї для повалення державного ладу більше не вважається суперечним правам людини. Тут знову ж таки оборонна могутність залежить від національної єдності: революціонери ніколи не зможуть досягти своїх цілей, якщо не знайдуть бодай мінімуму добровільної співучасті з боку населення. Спроможність до репресивного насильства є також детермінантою оборонної могутності, спрямованої проти спроб заколоту. В Угорщині Радянський Союз багато втратив від свого «морального престижу», але водночас виграв у плані «престижу жорстокості». Як то сказав Макіавеллі, для володаря іноді буває вигідно, щоб його боялися більше, аніж любили.

Спроможність до колективних дій, у часи миру, виражається через уміння застосовувати всі ці засоби і чинити опір цим самим засобам, коли до них удається супротивник. Дипломатична спроможність, у строгому значенні цього слова, має подвійний аспект: або, в глобальному розумінні, дипломатична спроможність — це запровадження в практику сукупності цих засобів, вибір засобів, що відповідають тій або тій ситуації, або, у вузькому розумінні, вона є якістю діяльності, завдяки якій держава заводить собі друзів і роззброює потенційних ворогів і завдяки якій, нарешті, переговори, що відбуваються віч-на-віч, приводять до бажаних результатів.

Дипломатія, позбавлена засобів економічного або політичного тиску, дипломатія, яка не вдається до символічного або потаємного насильства, перетворюється на чистої води умовляння. Та й узагалі такої дипломатії, либонь, не існує. Схоже на те, що дипломатія, яка видає себе за чисту, завжди нагадує, хай навіть імпліцитно, що вона володіє засобами залякування і завжди зможе їх застосувати, якщо так вирішить. Щонайменше чиста дипломатія з усіх сил намагається переконати супротивника та сторонніх спостерігачів, що вона воліє спокушати, а не примушувати. Супротивник повинен почуватися вільним у своєму виборі, навіть якщо в глибині душі він уже готовий поступитися перед силою.

Реальна дипломатія наближається до чистої дипломатії, коли вона має справу з державами нейтральними або цілком незалежними, коли вона ставить перед собою мету завоювати симпатії або розвіяти упередження. В дипломатії безпосередніх контактів, коли обидві сторони переговорів зустрічаються віч-на-віч і обмінюються аргументами, слово важить дуже багато, оскільки співрозмовники тільки те й роблять, що говорять та слухають. Таким чином, переговори для дипломатії — це те саме, що початок бойових дій для стратегії: це ніби розрахунок готівкою, в якому знаходять своє остаточне розв'язання кредитні операції.

Проте тут існує й фундаментальна різниця. Дипломатична підготовка завершується конференцією, так само як підготовка військова завершується збройними сутичками. Але простір для маневру під час переговорів обмежується потенційними силами коаліцій (у тому випадку, коли до воєнних дій іще не доходило) або наслідками боїв (коли війна вже відбулася): тому, хто провадить переговори, іноді вдається, використовуючи розбіжності в поглядах між супротивниками, залагодити шкоду, завдану війною. Але в цьому випадку йдеться не стільки про переговори віч-на-віч, скільки про дипломатію «нечисту» — перегрупування сил, яка має більше шансів використати кон'юнктуру. Натомість у той день, коли роз-

починаються бойові дії, на терези кладеться найістотніше, тобто перемога або поразка. Дипломатичний діалог у його чистому вигляді лише підтверджує той вирок, який ухвалили події, саме вони виступають суддями між претензіями супротивників.

4. Невизначений характер міри могутності

Можливо, нам корисно буде розглянути один окремих випадок, перш ніж ми уточнимо менш абстрактні терміни, в які вкладаються наші три визначальні категорії — *середовище, засоби, спроможність до колективних дій*. Ідеться про конкретний історичний період, період між двома війнами, тобто відрізок часу між 1919 і 1939 рр.

У той період техніка бою та організація армії дозволяли проводити тотальну мобілізацію і віддавати їй перевагу. Всіх громадян, спроможних воювати, могли тоді перевдягти в солдатські мундири за умови, що промисловість була в спроможності їх спорядити. Оскільки тотальна мобілізація була тоді правилом, потенціал військової потуги вважався пропорційним економічному потенціалу. Насправді ж, ця пропорційність часто порушувалася і в кількісному, і в якісному відношеннях.

Яку економічну кількість можна вважати мірою військового потенціалу? Хоч би які цифри ми вибрали, — чи то сукупість виробленої національної продукції, чи то загальну продукцію індустрії, чи то окремі статистичні дані промислового виробництва, — така оцінка завжди буде помилковою. Цифра сукупної національної валової продукції буде неточною мірою тому, що сільськогосподарська продукція та продукція сфери послуг не можуть бути мобілізовані на потреби війни, як, скажімо, чорна металургія або машинобудування. Те саме можна сказати і про цифру, яка вимірює індустріальну продукцію, бо ж не так легко буде перекинути робітників та машини, які працюють у загальній сфері виробництва, від кондитерської промисловості до авіації, у військову галузь, як, наприклад, перекваліфікувати автомобільну промисловість на виробництво танків. І нарешті, якщо ми скористаємося тільки цифрою загального обсягу важкої індустрії та машинобудування, ми ризикуємо припуститися протилежної помилки. За наявності часу, перекидання робітників та машин із галузі в галузь може зайти дуже далеко. Індустріальні зусилля з переведення своєї промисловості на потреби війни, яких доклала Франція між 1914 і 1918 рр., попри те, що частина її території була окупована німцями, вражають своєю масштабністю: вже наприкінці воєнних дій американська армія теж мала на своєму озброєнні гармати та снаряди, вироблені на французьких заводах. Правда також, що в той час зброя, навіть літаки, була відносно простою, якщо рівняти з тодішнім рівнем розвитку науки та можливостями техніки.

Перехід від економічного потенціалу до військової потуги сьогодні також залежить від «спроможності до колективних дій» у формі техніко-адміністративної спроможності. Один німецький професор, чие ім'я сьогодні цілком забулося, Пленге¹, опублікував у 1916 р. цікаву працю, центральною темою якої була антитеза між ідеями 1789 р. та ідеями року 1914-го. На його думку, ідеї 1914 р., в кінцевому підсумку, зводилися до одного головного слова: *організація*. Для того аби вся нація працювала на потреби війни, одні — в солдатській уніформі, другі — на фабриках та в конторах, треті — на полях, виробляючи все що треба для прогодуння населення та постачання армії, необхідно, щоб адміністрація була спроможна розподілити населення для виконання тих чи тих обов'язків, зменшити до

¹ Plenge J., 1789 und 1914. Die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes, Berlin, Springer, 1916.

крайньої межі кількість робітників, які виготовляють вироби не найпершої потреби, дати кожному громадянину, в міру можливості, ту роботу, до якої він найкраще пристосований. Під час останньої війни найбільшого відсотка мобілізації серед держав Заходу досягла Велика Британія. Гітлерівська Німеччина розв'язала війну, не мобілізувавши ані всієї своєї промисловості, ані всіх своїх робочих рук, вона не зважилася на тотальну мобілізацію ані після польської кампанії: ані після вторгнення у Францію, ані навіть після того, як вермахт напав на Росію. Знадобилася поразка під Сталінградом для того, щоб було оголошено про тотальну мобілізацію німецьких ресурсів, при тому, що вербувалися мільйони робітників на окупованих територіях.

У часи війни коефіцієнт мобілізації є передусім функцією адміністративної спроможності, але, з другого боку, він залежить і від згоди народних мас піти на жертви. Починаючи від певної часової точки, спрямовані на виграш війни зусилля не можна буде побільшувати без того, щоб не знижувався рівень життя цивільного населення. Допоки можна знижувати цей рівень, не завдаючи шкоди моралі населення? На це запитання немає загальної відповіді. Здається, проте, що люди звичні до низького життєвого рівня, легше погоджуються терпіти нестатки, аніж ті, хто призвичаївся до високих життєвих стандартів. Що начебто спростовує таку суто теоретичну формулу: можливості мобілізації тим більші, чим краще живеться населенню країни в часи миру. В абстракції, розбіжність між наявними умовами життя населення і тим мінімумом, нижче якого опуститися неможливо, має бути значно більший у багатих країнах, аніж у бідних, проте ці перші не завжди вміють обійтися без того, що другі поміщають у категорію надлишковості.

Зрештою, супротивники воюють не своїми потенціалами, а реально мобілізованими силами. А те, наскільки їх пощастило мобілізувати, залежить від території і від часу, від географічної карти і від розгортання бойових операцій. Глобальний потенціал може бути паралізований або цілком блокований, коли не буде якоїсь важливої сировини (що означатимуть тисячі танків, якщо їхні баки з-під пального будуть порожні?). І навпаки, панування над морями дозволяє, в поєднанні з валютними резервами або іноземними позиками, додати до власного потенціалу ще й потенціал країн, які легально дотримуються нейтралітету (так сталося, коли Сполучені Штати, нейтральні від 1914 по 1917 рік, приєдналися до союзників). Але досвід першої війни надав франко-британським військовим силам впевненості, яка не мала реального підґрунтя. Вони наперед вирішили — так би мовити, постулювали, — що час грає на їхню користь. Рано чи пізно мобілізація ресурсів західного світу гарантує їм перевагу, а супротивник неминуче виснажитья й програє війну. Але ж для цього треба було, щоб поразка на самому початку воєнних дій не віддала в руки ворогові частину потенціалу держав коаліції. Без перемоги на Марні, здобутої в 1914 р., французи не змогли б провести тотальну мобілізацію всього свого потенціалу. Без битви за Англію була б неможливою, починаючи від 1940 р., тотальна мобілізація британського потенціалу, потім американського. В 1939 р. франко-британський потенціал був би лише цифрами на папері, якби ці дві демократичні держави не мали у своєму розпорядженні час, а також панівне становище на морях. Проте Франція часу не мала, а Велика Британія, попри все, таки зберегла свободу плавання на морях.

Після того як ми оцінимо військові сили з погляду їхнього людського та індустріального потенціалу, з тими застереженнями, про які ми щойно згадували, постає запитання про їхню якість. Якою буде, в кожній фазі бойових дій, відносна цінність німецької, французької, англійської, італійської, американської дивізій? Єдиним об'єктивним критерієм виміру тут може бути тільки сама битва. Тому в часи миру приблизна оцінка здійснюється з посиленням на результати битв. Аж до битви під Єною прусська армія зберігала престиж перемог Фрідріха Вели-

кого. До 1949 р. французька армія ототожнювалася з тією, яка воювала під Верденом (1916 р.) або в Шампані (1918 р.).

Стосовно гармат і армії виникає те саме запитання: якою мірою якість зброї віддзеркалює якість індустрії? Якою мірою ефективність війська виражає бойовничий дух народу? Інакше кажучи, чи можна оцінити військову потугу за станом нації? Чи військова потуга залежить передусім від факторів, властивих самій мілітарній системі?

Гітлер не вірив, що Сполучені Штати зможуть уже під час воєнних дій створити першокласну армію, адже вони не мали відповідних традицій, а отже, й не мали такого суспільного прошарку, який можна було б порівняти з німецьким офіцерським корпусом, з огляду на те, що американський народ віддавав перевагу глибоко мирній, комерційній діяльності. Але, на своє лихо і на наше щастя, фюрер помилився. Подальші події переконливо продемонстрували дві нові очевидні істини. Забезпечення армії кваліфікованими командирами має не меншу вагу в ХХ сторіччі, аніж у сторіччі ХІХ, але таке забезпечення вже не вимагає існування окремого суспільного класу, що присвятив би себе військовому ремеслу. Чимало мілітарних проблем — організація, матеріально-технічне забезпечення — сьогодні мало чим відрізняються від проблем промисловості або транспорту. Інженери й техніки швидко засвоюють обов'язки, які їм доручають виконувати у військовому апараті і які дуже схожі на їхнє цивільне ремесло. Але більше того: громадяни процвітаючої країни спроможні давати солдатів, сержантів та офіцерів, здатних переносити труднощі та небезпеки найсучаснішої війни.

Іншими словами, чудо легендарного вождя, який лише завдяки своєму генію та своєму талану забезпечує своїй країні почесне місце на світовій сцені, чудо, яке зумів здійснити Мохаммед-Алі і яке було можливим ще в минулому сторіччі, уявляється цілком неможливим у нашому. Коли йдеться про регулярні армії, людський та промисловий потенціал окреслює вузькі межі для діяльності вождя. Неможлива велика сучасна армія без великої індустрії. Всяка країна, яка має велику індустрію, спроможна поставити на ноги велику армію.

Ми висунули два останні твердження, які мають стосунок, до неможливого, в суто теоретичному плані, але було б помилкою надавати цьому незаперечному відношенню тієї строгості, якій воно насправді не відповідає. Та вирішальна роль, яку відіграв десяток німецьких броньованих дивізій, які брали участь у нападі на Польщу, потім — на Францію, потім — у перших переможних битвах на російському фронті, могла б нагадати, якщо є в тому потреба, що військові еліти зберігають свій вплив і в сторіччі, в якому панує кількість. Здається, що в цьому останньому випадку тренуваність армії та висока досконалість технічних засобів поєдналися з пристрасною солдатів та офіцерів, що дозволило створити надзвичайно ефективний інструмент війни, який безнадійно затупився під Москвою, в листопаді-грудні 1941 р. Вермахт ще здобував перемоги, він мав і інші ударні сили, але вже ніколи йому не вдалося створити еквівалент того броньованого корпусу, який був для нього на сході, заході, потім знову на сході, найефективнішою групою прориву.

Хто засумнівається в тому, що якість військового суспільного класу та ефективність армії перебувають під впливом політичного режиму та психології нації? Залежно від престижу, який має в народі ремесло військового, залежно від моральної та матеріальної ситуації офіцерів у державі, вербування військових кадрів і відбуватиметься більш або менш успішно, найкращі уми або щиро віддаватимуться вченню проблем національної оборони, або не матимуть до них найменшого інтересу. Вельми сумнівно, щоб обставини, за яких німецька армія викувала висококваліфіковані кадри командування, могли бути відтворені у Федеративній Республіці, де не збереглося ані аристократії, яка віддано служила інтересам

держави, ані віри у велич батьківщини, ані престижу військового мундира, де немає ані східних колонізованих земель, ані юнкерів, ані імперських перспектив.

З усіх цих взаємовідношень, складних і витончених, у певні епохи робилися висновки, що виливалися в досить-таки карикатурну думку: «Якщо не існує дисципліни в державі, то не існує й у армії». Цитуючи цю формулу, Ренан віддає хвалу такій дисциплінованій державі. Насправді анархія, яка впадає у вічі там, де панують демократичні режими, не виключає ані дисципліни на виробництві, ані дисципліни в казармах. З 1945 по 1958 р. ІV Республіка не мала стабільного уряду, проте всі офіцери французької армії зберігали військову дисципліну й суворо стежили за дисципліною своїх підлеглих. З протилежного боку, пропагандисти правого фашистського крила кінєць кінцем повірили у свої власні фантазії, нібито дуче перетворив італійців на націю левів і дав Італії (яка не мала ані вугілля, ані сталі) військові сили найвищого рангу. Шпенглер писав з цього приводу, що Муссоліні зумів прибрати до своїх рук Північно-Африканську імперію, яка випала з ослаблих рук французької демократії.

Так само індустрія з високим рівнем технологічного розвитку зможе за нормальних умов виготовляти ефективну зброю, але в мирні часи індустрія на Заході прагне підвищувати продуктивність праці, а отже, виготовляти якомога дешеві товари. Та коли виготовляють зброю, про її вартість ніхто не думає. Держава, яка не шкодує грошей на розвиток промисловості, прямо орієнтованої на виробництво знарядь війни, в кінцевому підсумку почне виробляти не гіршу, а то й кращу зброю, аніж її суперник, чия промисловість у середньому виробляє продукцію набагато вищої якості (це ми бачимо на прикладі Сполучених Штатів і Радянського Союзу).

І нарешті, не забуваймо, що якість зброї в нашу епоху ніколи не досягає свого найвищого рівня. Прогрес у цій галузі триває і впродовж самих бойових дій. Для вдосконалення певних видів зброї вимагалось стільки часу, що першу світову війну закінчували з тими моделями, які були відомі вже тоді, коли вона починалася (далекобійні гармати військово-морського флоту). Але артилерія була традиційною зброєю, яка до настання ери електроніки та систем автоматичної корекції знала лише незначних удосконалень протягом першої світової війни та в період між двома війнами. Зате авіація прогресувала надзвичайно швидко в 1914 — 1918, потім в 1919 — 1939 рр. (а надто в останні роки перед війною) і нарешті протягом другої світової війни. Той, кому довелося закінчувати війну на літаках моделей, які вважалися найкращими на початку бойових дій, на той час уже безнадійно відставав. У 1941 р. японці мали на своєму озброєнні «Зеро», найліпший винищувач із задіяних на Далекому Сході. Але вони не змогли витримати гонки озброєнь: у 1945 р. вони не мали іншої ради, як застосовувати літаки-самогубці, а їхній флот на той час був уже знищений. Науково-технічне змагання, яке визначає нині суперництво військових сил, виграти неможливо. І в якісному, і в кількісному відношеннях перевага постійно переходить від одного табору до другого. Французька авіація другої світової війни була б зовсім іншою, якби мала у своєму розпорядженні зайвих півроку, іншими словами, якби індустріальну мобілізацію було проведено на півроку раніше або якби війна почалася на півроку пізніше. Загалом промисловість, вища в технічному плані, має більше шансів узяти гору; проте не слід забувати, що завдяки більшій концентрації в якомусь одному секторі та чи та промисловість може надолужити своє загальне відставання, та, зрештою, й у виробництві мирної продукції пальма першості не завжди належить якійсь одній країні.

Поза цими підрахунками співвідношення сил треба брати до уваги й інтелектуальні спроможності вищого командування тут і там, до якої міри втручаються в планування бойових операцій державні діячі з одного боку та з другого, і нарешті,

наскільки віддані народи своєму режимові, наскільки вони зможуть виявити рішучість, коли настане час випробувань. Чи маси Радянського Союзу будуть вірними державі та партії, які несуть відповідальність за колективізацію на селі та велику чистку? Чи німецький та італійський народи з ентузіазмом підуть за своїм фюрером і своїм дуче? Чи будуть спроможні народні маси демократичних країн витримати жакіття війни? Чи то йдеться про головнокомандувачів, чи про народи, сформульовані наперед відповіді не можна вважати незаперечними, знання, на якому вони ґрунтуються, буде завжди неповним.

Та відповідь, яку дають на це запитання події, є завжди спростуванням теоретично встановлених відношень між поведінкою народів і природою режиму. Італійці так і не дали себе переконати, що війна на боці Третього райху була варта найвищих жертв; партизани, які воювали з німецькими військами в Північній Італії після падіння фашизму, мали зовсім інші моральні переконання, аніж солдати (до речі, дуже погано екіпіровані), відкликані з Лівії. Німецькі народні маси ніколи не зраджували свого фюрера, але в німецьких керівних колах змова, що призвела до замаху на Гітлера 20 липня 1944 р., мала широкі розгалуження: націонал-соціалістичний режим був, по суті, набагато менш єдиним, аніж американська або британська демократії. В Радянському Союзі не існувало змови в керівних колах, але на першій фазі війни велика частина народних мас, передусім неросіян, зустрічали загарбників без ворожості, а певні військові підрозділи воювали без особливого запалу. Одне слово, двома країнами Європи, де режим і народ утворювали єдність, були гітлерівська Німеччина й демократична Англія, з тією лише поправкою, що національно об'єднана Англія була спроможніша пережити воєнні поразки, аніж національно об'єднана Німеччина.

З огляду на ці розрахунки, до яких висновків приходимо ми після аналізу *post eventum** подій, які сталися в 30-ті роки? В часи миру тоталітарні держави були, попри видиму рівність сил, могутніші, аніж держави демократичні. Вони могли похвалитися фасадом національної єдності, тоді як ці останні не приховували своїх суперечок. Франція і Велика Британія були країнами пересиченими, консервативними, тоді як Німеччина та Італія прагнули реваншу. Режим, де всім командує одна людина, де всі обговорення відбуваються в таємниці, такі режими більше спроможні вселити віру в свою неподолану силу та свою незламну рішучість, аніж режими, де преса залишається вільною, а в парламенті точаться відкриті дискусії. В дипломатичному покері тоталітарист часто блефує і майже завжди виграє — доти, доки суперник піддається на блеф.

Італійська політика в період від 1935 по 1941 рік являла собою низку «блефів» та «парі». Коли Муссоліні проголосив, що він радше готовий розпочати війну проти Великої Британії та Франції, аніж відмовитися від завоювання Ефіопії, то найімовірніше, що він лише нахвалявся зробити те, чого зробити він ніяк не міг. Те, що сталося в 1943 р., либонь, сталося ще б у 1936-му, якби Муссоліні мав дурість затягти Італію у конфлікт, заздалегідь програвий, із франко-британською коаліцією. Його блеф мав тоді повний успіх, оскільки прихильники санкцій не бажали наражатися на ризик війни, а правлячі кола Франції та Великої Британії не були єдині щодо можливостей та наслідків імовірного повалення фашизму. В 1940 р. йшлося вже не про блеф, а про парі — парі, що війна вже фактично завершена і, втрутившись у неї, Італія має шанси одержати найбільшу частку трофеїв.

Німецька політика розвивалася в зовсім іншому стилі. Її можна поділити на дві фази. В період між січнем 1933 р. по березень 1936 р. Німеччина не мала військової потуги, спроможної стримати воєнну виправу Франції. Гітлер ішов на ризик,

* Після події (лат.).

принаймні видимий, послідовно порушуючи всі головні пункти Версальського договору. Його дипломатична техніка була технікою виклику: він кидав Франції виклик, провокуючи її застосувати силу, щоб заборонити Німеччині вдаватися до заходів, які мали на меті лише виправити несправедливості, що випливали з Версальського договору. Поставлена перед викликом, Франція вдавалася до протестів — найгірше з розв'язань між двома крайнощами (однаково неприйнятними для французької опінії), прямою згодою і воєнною операцією.

Починаючи з 1936 р., техніка виклику застосовувалась і далі, проте в іншій формі. Гітлер кидав виклик Франції та Англії, провокуючи їх застосувати військову силу, тому що тепер це неминуче призвело б до великої війни, яку Німеччина все ще мала багато шансів програти, але яка за всіх обставин стала б катастрофою для пересечених і консервативних країн. З 1938 р. гітлерівська Німеччина вже мала перевагу в реальних силах, набагато меншу, ніж вона намагалася вдати, проте достатню для перемоги над Чехословаччиною в 1938р. та Польщею в 1939 році. У випадку великої війни західні держави могли б здобути перемогу лише після тривалих зусиль, після того, як їм пощастило б завершити мобілізацію свого значно більшого потенціалу. Тепер Гітлерові залишилося подолати останній етап, після чого він здобував начебто дуже серйозні шанси на перемогу навіть у випадку виникнення великої війни, — нейтралізувати головного ворога на сході (Радянський Союз) і скористатися цим для того, щоб спочатку ліквідувати другорядного ворога на сході (Польщу), а потім і континентального ворога на заході.

Починаючи від цього моменту, підрахунок потенціалів не означав більше нічого, тому що вся авантюра ґрунтувалася на послідовності кампаній і парі: розбити Польщу раніше, ніж утрутиться Франція, розбити Францію до того, як Велика Британія встигне мобілізувати свої ресурси, а якщо доведеться воювати й з Радянським Союзом, то розбити Радянський Союз раніше, ніж Велика Британія буде спроможна висадитися на континенті. Всі ці парі були виграні, крім останнього. Поклавшись на гарантію, яку західні держави надали Польщі, Сталін визнав за доцільне зберегти сили, підписавши з Гітлером пакт про ненапад. Польща була стерта з географічної мапи, перш ніж французька армія бодай зворухнулася; Франція була виведена з гри за той час, коли Велика Британія мала не більш як десять дивізій. Але Велика Британія не зазнала вторгнення в 1940 р. і не була паралізована бомбуваннями. Попри катастрофічні поразки 1941 р., Радянська армія прийшла до тям під Москвою. Це останнє програне парі потягло за собою цілу низку інших. У грудні 1941 р. Сполучені Штати були втягнені у війну внаслідок японської агресії. Війна на два фронти, яку Німеччина вже вела і яку прогнала, війна, якої головний штаб німецької армії не переставав боятися і вважав її наперед програною, ставала неунікною, невблаганно руйнуючи надії фюрера. Німецькі опозиціонери, які заздалегідь передбачили виникнення коаліції Схід-Захід у випадку великої війни, а отже, й неминучу поразку Третього райху, переконалися у слушності своїх передбачень. Окремі виграні парі та успіхи лише пригальмували настання фатальної розв'язки.

Японське парі, укладене в 1941 р., було *безглуздим*, оскільки, на папері, Імперія Вранішнього Сонця не мала жодного шансу виграти й могла б уникнути поразки лише в тому випадку, якби американці виявилися надто ледачими або надто боягузливими, щоб перемогти. Гітлерівське парі було *авантюрним*, і керівник легітимної держави ніколи на це не зважився б, адже шанси зазнати поразки були безмірно великими, а Німеччина могла б здобути так багато, й не воюючи, а тільки загрожуючи війною. Але це парі не було програне наперед.

Гітлер вигравав усі битви аж до замирення в червні 1940 р. Саме тут, якщо висловитися словами Клаузевіца, був *кульмінаційний пункт перемоги*. Починаючи

від цього моменту, Гітлер став робити усе більше й більше помилок. Він не зважився поставитись до Франції ні як до неблаганного ворога, ні як до країни, яка може стати твоїм союзником; він не насмілювався висадитися на Британські острови й, у кінцевому підсумку, вирішив кинути безробітний вермахт на завоювання Росії. Взявши на себе відповідальність за дипломатію, він сам же таки викував великий альянс, виникнення якого прагнув відвернути за будь-яку ціну. Взявши на себе відповідальність за стратегію, він не мав мужності довести до крайньої межі концентрацію своїх сил, що, можливо, дало б йому шанс досягти вирішального успіху. Взявши на себе відповідальність за безпосереднє керівництво збройними силами, він підніс принцип «ані кроку назад» до рівня категоричного імперативу. Будучи в ролі головнокомандувача, він до самого кінця сподівався, що ворожа коаліція розпадеться, і, в кінцевому підсумку, наклав на себе руки посеред катастрофи вагнерівських масштабів, задовго до того втративши будь-який зв'язок із реальністю.

Гітлер не мав монополії на помилки. Якщо, в кінцевому підсумку, Сталін обхитрував своїх союзників, то цього аж ніяк не слід приписувати його генію. Після розгрому Німеччини жодної перешкоди не залишилося б на шляху російського вторгнення в Європу. Досить було б американцям іще в 1942 р. зрозуміти, яка суперечність існує між радянськими й американськими інтересами, й господареві Кремля довелось б туго. Але так не сталося. Запрошений добити Японію ударами милосердя і сповнений рішучості окупувати Європу, відхопивши собі половину Німеччини, Сталін прийняв без подальших умовлянь те, що йому було так люб'язно запропоновано.

* * *

Яка роль могутності або сили в практиці міжнародних відносин? Сьогодні це запитання вважається класичним у військових навчальних закладах Сполучених Штатів Америки. Відповідь на нього не може бути однозначною, тому що одне й те саме поняття *power**, як ми вже бачили, включає в себе і *ресурси*, і *збройні сили*, і *могутність*.

Статус політичного утворення в системі міжнародних зв'язків визначається обсягом ресурсів, матеріальних або людських, які воно може присвятити дипломатично-стратегічній діяльності. В кожен історичну епоху великі й могутні держави хвалилися тим, що можуть кинути численні ресурси на підготовку наступальної війни й, зокрема, на мобілізацію численних когорт. Міжнародне суспільство включає в себе ієрархію престижу, яка віддзеркалює приблизно ієрархію, встановлену за результатами колишніх битв.

Співвідношення сил фіксує також, великою мірою, внутрішню ієрархію воєнних союзів: але ця ієрархія не обов'язково відбиває співвідношення могутності, де розташований найвище кидає свою волю тим, хто перебуває нижче від нього. Відтоді як той, хто перебуває вище, стає неспроможний застосовувати військову силу, він мусить удатися до засобів тиску, непрямих і часто неефективних, або до процедур переконування. Воєнні союзи завжди керуються великими державами, але мала держава нерідко затягує велику туди, куди та зовсім не мала бажання йти. Малий зберігає також за собою останнє слово в дискусії, у якій ідеться про його власні інтереси, бо ж ставить велику перед альтернативою поступитися або застосувати силу. Тактика відмови або обструкції, така, до якої часто вдавався генерал де Голль між 1940 і 1944 рр. у своїх стосунках із Великою Британією та Сполученими Штатами, безліч разів давала слабкому змогу накидати свою во-

* *Могутність, влада (англ.)*.

лю сильному. Коли вільні французи облаштувалися на архіпелазі Сен-П'єр-е-Мік-лон, Сполучені Штати могли б вигнати їх звідти, хіба що застосувавши силу, і в самому розпалі війни Рузвельт ніколи не зміг би дати наказ воювати проти французів, які символізували свою батьківщину, окуповану спільним ворогом.

Навіть відносини між державами-суперниками не є, за нормальних часів, чистим і очевидним відображенням співвідношення сил. Посередники, як правило, помиляються, оцінюючи сили тих і тих. І більше того, вони не вважають себе зобов'язаними сприяти укладенню такого договору, який імовірно став би результатом воєнної сутички між цими державами. Доки люди «розмовляють» замість «воювати», доти міркування фактичної і правової доцільності не можуть не впливати на співрозмовника. Дипломатія, що заступає війну, не може завжди прагнути досягти результату, визначеного цією останньою. «Нехай кожному дається стільки, скільки він заслужив своєю зброєю», — так сказав генерал де Голль¹, але якщо ця фраза й істинна, то лише в туманному розумінні й на великій відстані. Ця формула є цінною і мудрою порадою — держави не повинні ставити перед собою мету, що не відповідає б можливостям їхніх ресурсів, проте застосовувати її буквально не можна, адже це означало б повне нерозуміння того, наскільки тонкими є відносини між незалежними спільнотами.

Диспропорція між потенціалом націй і досягненнями їхньої дипломатії часто призводить до того, що політичні утворення об'єднуються проти котрогось із них, хто, як їм здається, претендує на роль «порушника спокою». За своїм визначенням, суверенні держави мають за ворога того, хто прагне до гегемонії, тобто того, хто міг би позбавити їх їхньої незалежності, відібрати в них спроможність вільно ухвалювати свої рішення. Тож не дивно, що дипломат класичної школи, такий собі Бісмарк, боявся надмірного зростання сили райху. Він прагнув, щоб райх обмежив свої амбіції і підкорив свій злет до могутності міркуваннями мудрості та поміркованості. З погляду «залізного канцлера», необхідною умовою німецької безпеки було те, щоб його країна поставила себе на службу європейському порядку, бо це був певний засіб уникнути такої ситуації, коли суперники, принижені й стривожені перемогами Пруссії, організуються супроти неї в коаліцію. Протягом першої фази періоду, який настав після 1870 р., переможена Франція, а не переможна Німеччина, розширювала свої територіальні надбання. Дуже рідко між 1870 і 1914 рр. представник райху виявляв спроможність переконувати опонентів пропорційно до тих збройних сил, які могла мобілізувати його країна на випадок війни — чи то внаслідок відсутності дипломатичного таланту, чи то внаслідок того стихійного опору, на який наштовхується кожна країна з гегемонічними нахилами.

Або «вселенська монархія», якщо ми запозичимо термін, створений авторами XVIII сторіччя, або обмеження ініціатив — ця альтернатива була неписаним законом європейської системи, як, зрештою, і кожної системи держав. Або велика держава не бажає терпіти рівних собі, й тоді вона повинна доводити свою владу до крайньої межі; або вона погоджується існувати в ролі першої серед суверенних, і тоді вона мусить домогтися, щоб усі визнавали її першорядну роль. В обох випадках великій державі доведеться жити серед постійних небезпек, ніколи не здобуваючи всіх необхідних перемог, завжди під підозрою, що вона прагне абсолютної домінації.

Якщо держави прагнуть бути великими, аби досягти цілковитої безпеки, вони є жертвами химерної ілюзії, але колективна велич, упродовж усієї історії людства, була власною ж таки винагородою.

¹ Цю фразу було написано в кінці рапорту, складеного в січні 1940 р. полковником де Голлем.

Розділ III

МОГУТНІСТЬ, СЛАВА ТА ІДЕЯ, або Про цілі зовнішньої політики

Політичні утворення намагаються накинути одне одному свою волю: такою є гіпотеза, на якій ґрунтується наше визначення війни, запозичене в Клаузевіца й водночас концептуальне формування міжнародних відносин. Звідси постає одне запитання: чому політичні утворення прагнуть накинути одне одному свою волю? Які завдання ставить перед собою кожне з них і чому ці завдання є або здаються несумісними?

Якщо ми повернемося в той момент, коли спалахує велика війна, досить легко визначити, з більшою або меншою точністю, які цілі ставить перед собою кожна держава з тих, що взялися за зброю. Австро-Угорщина хотіла, в 1914 р., усунути загрозу, яку становили для цієї дуалістської монархії претензії південних слов'ян. Франція, яка була погодилася на анексію Ельзасу-Лотарингії, не змирившись із цим морально, в той день, коли заговорили гармати, віднайшла своє бажання, не торкнута й палке, повернути собі титул матері-батьківщини для своїх утрачених провінцій. Італійці претендували на землі, що належали імперії Габсбургів. Союзники, фактично, були не менш розділені, аніж їхні супротивники. Царська Росія прагнула заволодіти Константинополем та Протоками, тоді як Велика Британія постійно чинила спротив таким амбіціям. Лише очевидна німецька загроза спонукала лондонський уряд таємно підписатися — і то тільки на папері! — під тим, про що вона так довго навіть чути не хотіла.

Можливо, райх уселяв своїм суперникам ще більший страх через те, що його воєнні цілі не були відомі. В годину перших успіхів ті цілі видавалися грандіозними і туманними. Всілякі неофіційні ліги та угруповання мріяли про «африканський пояс» або про *MittelEuropa**. Головний німецький штаб ще в 1917 — 1918 рр. вимагав анексії або окупації частини бельгійської території, зі стратегічних міркувань. Велику й могутню державу, яка не проголошує чітких і визначених цілей, завжди підозрюють у необмежених амбіціях. Провінції (Ельзас-Лотарингія, Триєст), стратегічні позиції (Босфор і Дарданелли, узбережжя Фландрії), релігійні символи (Константинополь) — такими були явні ставки конфліктів між європейськими державами. Але водночас результат конфлікту мав визначити співвідношення сил, місце Німеччини в Європі та Великої Британії у світі. А чи можливо в абстрактному аналізі, спрямованому на розв'язання загальних проблем, вирізнити типові цілі, які ставлять перед собою держави і які роблять їх ворогами-суперниками?

* Середня Європа (нім.).

1. Одвічні цілі-завдання

Відштовхнімося від схеми міжнародних відносин: політичні утворення, горді своєю незалежністю, прагнучи утвердити свою спроможність самим ухвалювати великі рішення, є суперниками вже самим тим фактом, що вони самостійні. Кожне з них може, в кінцевому підсумку, покладатися тільки на себе.

Отже, яким є найголовніше завдання, що його може ставити перед собою політичне утворення? Відповідь на це запитання ми знаходимо в Гоббса, в його аналізі *природного стану*. Кожне політичне утворення прагне вижити. В цьому однаково зацікавлені як правителі, так і їхні піддані, бо й тим і тим хочеться зберегти спільноту, яку вони складають разом завдяки спільно прожитим століттям, спільній расі або спільній долі.

Якщо ми визнаємо, що воюють не заради самої війни, тоді воююча сторона, яка диктує умови миру по завершенні бойових операцій, прагне створити собі такі умови, щоб їй знову не довелося воювати в близькому майбутньому і щоб вона могла зберегти переваги, здобуті силою зброї. Погодьмося, що за нормального стану речей у природі кожне, чи то індивід, чи то політичне утворення, насамперед прагне *безпеці*. Що жорстокішими бувають війни, то більше люди мріють про безпеку. В Німеччині також, від 1914 до 1918 р., чимало міркували про те, як забезпечити країні надійну безпеку, чи то домігшись роззброєння такого чи такого з її супротивників, чи то захопивши ті або ті ключові позиції.

Безпека у світі незалежних політичних утворень може ґрунтуватися або на слабкості суперників (їхньому повному або частковому роззброєнні), або на власній силі. Якщо ми припустимо, що безпека є кінцевою метою політики держав, то найефективнішим засобом її досягнення буде встановлення нового співвідношення сил або модифікація колишнього з тим, щоб потенційні вороги, з огляду на свою слабкість, не мали спокуси взяти на себе ініціативу й розв'язали війну.

Співвідношення між цими двома поняттями — *безпека* і *сила* — висуває численні проблеми. На нижчому рівні треба спершу зазначити, що «максимізація» ресурсів не обов'язково веде за собою «максимізацію» безпеки. В традиційній Європі жодна держава не могла побільшити кількість своїх підданих, своїх багатств і своїх солдатів, не розбудивши почуття страху й заздрості в інших держав і не спровокувавши таким чином утворення ворожої коаліції. В будь-якій заданій системі існує *оптимум сил*, переступивши через який, ти ризикуєш спричинити діалектичне заперечення. Той, хто додає собі сили, може водночас відносно себе ослабити, оскільки частина його союзників можуть перекинутися до нейтралітету, а частина нейтралів — до протилежного табору.

Якщо, з міркувань очевидної доцільності або необхідності, ми визнаємо своєю пріоритетною метою безпеку, тоді стане можливим побудувати для себе раціональну поведінку. Треба буде тільки визначити оптимум сил за кожної сукупності конкретних обставин і діяти відповідно. Серйозніша трудність виникає, коли ми намагаємося з'ясувати, яким має бути співвідношення між цими двома цілями, силою і безпекою. В тому, що людина, чи то як індивід, чи то як частка колективу, прагне вижити, сумніватись не випадає. Але індивід не підкоряє всі свої бажання єдиній пристрасті — вижити. Існують цілі, задля досягнення яких він готовий іти на ризик смерті. Те саме можна сказати й про колективи. Адже вони прагнуть бути сильними не тільки для того, щоб відбити агресію й утішатися благами миру, а й для того, щоб їх боялися, шанували або захоплювалися ними. У найзагальнішому розумінні, вони хочуть бути сильними, тобто спроможними накидати свою волю сусідам та суперникам, для того, щоби впливати на долю людства, на майбутнє цивілізації. Дві згадані вище цілі пов'язані одна з одною:

що більшу силу має людина, то менше наражається вона на ризик зовнішнього нападу, але вона знаходить також у цій своїй силі та у своїй спроможності нав'язувати свою волю іншим, втіху, яка не потребує шукати собі якогось обґрунтування. Безпека може становити кінцеву мету: нічого та нікого не боятися — це доля, гідна заздросів. Але й сама могутність може становити кінцеву мету: що тобі небезпека, коли ти пережив сп'яніння владою?

Та навіть на цьому рівні абстракції перелік цілей-завдань не видається мені повним: я додав би сюди ще третій термін, який я назвав би *славою*. У своєму есе, яке має заголовок *On Balance of Power**, Девід Г'юм¹ пояснює поведінку полісів радше духом змагання, аніж розрахунками обачності: «It is true, the Graecian wars are regarded by historians as wars of emulation rather than of politics; and each state seems to have had more in view the honour leading the rest, than any well grounded hopes of authority and dominion». («Безперечно, що грецькі війни розглядаються істориками як спричинені духом суперництва, а не потребами політики; і як на мене, то кожна держава радше прагнула здобути провідне становище серед інших держав, аніж плекала добре обґрунтовані надії на право владарювати чи панувати над ними». — *Англ.*). Протиставляючи *jealous emulation to cautious politics***, Г'юм таким чином сформулював антитезу між поняттями, що їх ми позначимо як *боротьба за славу* і *боротьба за могутність*.

Коли спалахує війна, виникає небезпека, що військова перемога перетворюється на самоціль і примушує забути про політичні завдання. Прагнення до *абсолютної перемоги*, тобто до миру, безапеляційно продиктованого переможцем, часто виражає бажання слави, а не бажання сили. Відразу до *перемог відносних*, до сприятливого миру, підписаного після досягнення часткових успіхів, пов'язана із самолюбством, яке опановує людей, як тільки вони стають на прю одні з одним.

Нам можуть заперечити, що слава — це тільки інша назва або інший аспект могутності: мовляв, коли могутність визнається всіма, тоді слава про неї й розповсюджується в усьому світі. В якомусь розумінні, таке заперечення має вагу, й можна було б звести три завдання-цілі до двох: або той випадок, коли політичні утворення прагнуть до безпеки й сили, або той, коли вони хочуть, щоб усі визнавали їхню зверхність, а вони мали змогу накидати іншим свою волю, здобувши собі лаври переможця. Таким чином, одна з цих цілей буде матеріальною — сила, а друга — моральною, невід'ємною від людського діалогу; вона визначатиметься через велич, освячену перемогою та підкоренням супротивника.

Проте поділ на три категорії видався мені адекватнішим, тому що кожен із трьох термінів не тільки виражає специфічне поняття, а й відповідає конкретно визначеному ставленню. Клемансо прагнув *безпеки*, Наполеон — *могутності*, а Людовік XIV — *слави* для Франції (або для самого себе²). В 1918 р. кожен розумний державець міг би прагнути тільки однієї мети: зробити все, аби Франція ніколи більше не встряла в таку жорстоку війну, яку тоді могутня коаліція держав щойно довела до переможного кінця. Наполеон — принаймні починаючи з певної дати, мріяв про панування над Європою, він уже не вдовольнявся честю бути повсюди осліваним як непереможний полководець, навіть похвала Клаузевіца, «сам Бог війни в людській подобі», певно, видалася б йому недостатньою винагородою. Він був шанолубом, який прагнув до почестей реальних, а не видимих, і він знав, що жодна держава не стане скорятися іншій, якщо ця перша не

* «Про рівновагу сили» (*англ.*).

¹ Нижче (в розд. п'ятому) ви знайдете повніший аналіз Г'юмового есе.

** ...Задрісне суперництво обачливій політиці (*англ.*).

² Але це не виключає того, що кожен хотів також досягти цілей, позначених двома іншими термінами.

має засобів примусити її до цього. Людовік XIV, хоч і віддавав перевагу славі, але могутність, либонь, цінував аж ніяк не менше. Він хотів, щоб його визнавали найпершим серед усіх, він користався зі своєї сили, щоб захопити якесь місто, а потім перетворити його на фортецю, але цей подвиг він розглядав лише як такий собі напівсимволічний спосіб зайвий раз продемонструвати свою силу. Він не думав про те, щоб перетворити Францію на країну з величезною територією, з ресурсами, які переважали б спільні ресурси всіх її супротивників. Він мріяв тільки, щоб ім'я Людовіка XIV й ім'я Франції ототожнювалося в захопленій уяві народів.

Цей попередній аналіз був би більш небезпечним, аніж корисним, якби ми не доповнили його ще одним. Адже якщо ми визнаємо значущість цих абстрактних понять, ми можемо відчутти бажання відкинути славу як щось ірраціональне¹ й засудити необмірковане накопичення засобів сили як діяльність, суперечну власній меті (втрата сил союзників не тільки компенсує, а й, починаючи з певної точки, переважить побільшення власних сил). У такий спосіб ми повернемося до того міркування, що безпека — єдина мета. Та ліпше облишмо цей абстрактний аналіз і розгляньмо політичне утворення, що являє собою людську спільноту, яка займає певний фрагмент простору. Якщо ця спільнота, — так ми принаймні припустимо, — може бути прирівняна до особи, тобто якщо вона має розум і волю, то які цілі вона може перед собою ставити?

Людська спільнота розташовується на певній території: тож цілком логічно вона може дійти висновку, що землі їй відведено надто мало. В суперництві народів володіння територією — це найперша ставка. По-друге, владар може оцінювати свою велич за кількістю своїх підданих. У такому випадку він прагнутиме захопити чужу територію не так задля землі, як задля тих людей, що на ній живуть. І нарешті, озброєний пророк іноді менш турбується тим, щоб підкорити собі якийсь народ, як тим, щоб повернути його на свою віру. Він цілком байдужий до земних та підземних багатств, він не рахує ані кількості робітників, ані кількості солдатів, він прагне розповсюдити істинну віру, він хоче, щоб організація, яка відповідає внутрішньому змісту життя і внутрішньому змісту історії поступово поширилася на все людство.

У цьому випадку тернарне відношення також видається мені цілком адекватним. Усі завдання, які ставлять перед собою держави, за різних історичних обставин, неминуче зводяться до одного з трьох факторів, які я зараз назву: до *території, людей і душ*. Бо й справді, хіба суспільства воюють не за те, щоб розширити площі оброблюваної землі, яка ховає в собі й підземні багатства, щоб підкорити людей, котрі сьогодні є чужинцями, а завтра стануть рабами або співгромадянами, або щоб забезпечити тріумф якоїсь ідеї, релігійної чи суспільної, що її та або та спільнота проголошує універсально істинною, водночас беручи на себе місіонерську роль?

У конкретній реальності ці завдання розділити важко. За винятком тих рідкісних випадків, коли жителів або цілком винищують, або зганяють зі своєї землі, завойовник водночас підкоряє собі територію і людей, які там живуть. Якщо тільки повернення не відбувається внаслідок самої сили прозелітизму, пророк ніколи не стане правити людьми, перш ніж не подбає про спасіння їхніх душ. Проте існують і випадки, коли ці три категорії чітко розділені: так, хрестоносці прагнули насамперед визволити Святу Землю і не ставили собі за мету повернути мусульман на християнську віру. Ізраїльтяни хотіли захопити палестинську територію, де було колись царство Давидове, і не думали про те, щоб завоювати чи повернути палестинських мусульман. Європейські монархи збирали під

¹ Було б помилкою це зробити: людина годується не тільки хлібом.

свою руку провінції — територію та людей, — бо могутність і престиж владарів вимірювалися розмірами їхніх володінь. Що ж до навернення невірних, то це, либонь, ніколи не було виключною метою хай там якоїсь держави. Лише незброєні пророки мріють про чисте навернення, але, як казав Макіавеллі, вони гинуть. Держави іноді бувають профетичними, але вони завжди озброєні. Неправда, що ідея є тільки інструментом або виправданням волі завоювати територію або підкорити собі людей. У свідомості релігійних або ідеологічних вождів триумф віри, розповсюдження ідеї можуть мислитися — і то цілком щиро — як справжня мета завойовницьких дій. Це тільки в очах безбожників ця мета видається камуфляжем імперіалізму: історики й теоретики, що теж є, у своїй більшості, безбожниками, надто легко схиляються до цього цинічного витлумачення.

Яке існує співвідношення між абстрактною і конкретною низками категорій? Було б надто довільним підкоряти другу першій, як і проголошувати зворотню підпорядкованість. Розширення території, побільшення матеріальних та людських ресурсів є, безперечно, елементами безпеки й могутності, а іноді навіть об'єктом слави. З цього аж ніяк не випливає, що завоювання провінції ніколи не відбувається заради самого завоювання провінції. В поверненні Ельзасу-Лотарингії в лоно матері-вітчини французи ніколи не вбачали засобу досягнення якоїсь вищої мети, воно було для них добром у самому собі, добром, що не потребувало якогось іншого виправдання. Без Ельзасу-Лотарингії Франція почувала себе скаліченою; повернувши собі відтіяні від неї Страсбург і Metz, вона віднаходила свою цілісність. Протягом сторіч міста та місцевості набувають для тих людей, які там живуть, історичної значущості, цінності символу. Питання полягає уже не в тому, чи палестинські мусульмани або ізраїльтяни змогли б знайти собі десь-інде таку саму родючу землю або не менші, а то й більші, ресурси. Бо саме там, навколо Тиверіадського озера та на Єрусалимському плато, саме там, а не в жодній іншій точці планети прагнули євреї (які більше не вірили ані в Бога, ані в Старий Заповіт) відновити спільноту, яка проголосила б себе легітимною спадкоємицею напівлегендарного минулого.

У нашу історичну добу ніякі гарантії порядку та справедливості неспроможні зупинити процес формування національних претензій: активні меншини, здатні вести за собою народ, хочуть належати до політичного утворення власного вибору. Кіпріоти зажадали батьківщини, яка не була б ані Великою Британією, ані британською імперією: справедливе врядування, автономія, достатньо високий рівень життя — ніщо не може компенсувати відсутності власного політичного утворення. Вибір між двома прагненнями — залишатися на місці чи не втратити батьківщину — в кінцевому підсумку, схилився в Європі до другого варіанту: великі переселення народів, так би мовити, позначили перевагу відчуття нації над відчуттям рідної землі.

В обох низках категорій третій фактор виділяється окремо: *слава* та *ідея*. Не можна сказати, щоб ці два фактори були тісно пов'язані один з одним: навпаки, слава — це поняття пусте, воно існує лише в свідомостях і, можливо, передусім у свідомості того, хто її прагне. «Улюбленець слави» задоволений думкою, що її, як йому здається, складають про нього інші. Таким чином, людина «славетна» — це досить-таки кумедний персонаж. Навіть якщо він не помиляється й правильно оцінює почуття, які вселяє іншим, «улюбленець слави» мусив би нічого не здогадуватися про свій талан і бути до нього байдужим, аби цілком заслуговувати його. Але, разом з тим, мета завжди мовби віддаляється від нього, мірою того як він до неї наближається. Жодні здійснені подвиги ніколи не розвіюють сумніви тих, котрі прагнуть слави.

Ідея — незалежно від того, чи це християнство, чи комунізм, чи це віра в бо-

жественну природу Христа, чи віра в досконалість певної організації суспільства — є, навпаки, чимось цілком визначеним. Хай навіть інквізитори ніколи не зможуть бути певними в цілковитій щирості новонавернених. Хай навіть членам Політбюро ніколи не вдасться викоренити «капіталістичні» нахили селян, хай навіть відступництво відроджується знову й знову, на завтра ж такі після виключення з партії попередніх «уклоністів». Хай там як, але принаймні ідея завжди має для того, хто в неї вірить, цілком визначений зміст, тоді як слава невловна, бо вона пов'язана з діалогом свідомостей.

Проте й ця мета, за самою своєю сутністю, розташована в безконечності. Коли йдеться про істину, нам ніколи не щастить зробити стільки, аби бути певними: більш нічого не залишилося зробити. Релігії спасіння мають універсальне покликання, вони звертаються до всього людства, бо ж звертаються до кожної окремої людини. Пророк, який береться їх поширювати, ніколи не завершить своєї місії, хіба що йому вдасться обійти всю планету. Війни за славу і війни за ідею мають людську природу, але вони зовсім інакші, аніж війни за багатства землі чи багатства надр. Хрестоносці — то істоти глибокодумні й небезпечні. Високе панство, яке б'ється за престиж, ніколи не закінчить воювати. Незалежно від того, якою буде мета: перемоги заради того, щоб тебе визнали переможцем, чи перемоги, щоб утвердити істину, досить аби обидві сторони воювали з однаковою рішучістю, й насильство неминуче дійде до крайньої межі. Найгуманніші за своїм походженням, війни бувають по-нелюдському жорстокими, бо не знають пощади.

Таким чином, буде вельми спокусливо постулювати третю тернарну низку категорій, яка відповідатиме платонівській моделі, — це будуть категорії тіла, серця і духу. Йдеться про територію чи про людей, про безпеку чи силу, ставка, в кінцевому підсумку, буде завжди матеріальною: політичні утворення хочуть розширити свій життєвий простір або накопичити ресурси з тим, щоб жити поза небезпекою або мати засоби для її відвернення. Але ні безпека, ні сила неспроможні пом'якшити амбіції спільнот: кожна з них прагне вивищуватися над іншими, щоб суперники визнавали її першість. Політичні утворення мають власне самолюбство, як і окремі особи, а може, навіть, воно в них вразливіше. З цих же таки міркувань вони віддають перевагу п'яному тріумфові перед вигодами домовленого миру. Іноді прагнення до слави не може бути задоволене інакше, як тільки розповсюдженням ідеї, що її єдиним носієм схильна вважати себе та або та спільнота. І нарешті, дух оживляє діалектику насильства і доводить його до крайнощів, як тільки він поєднує свою долю з долею держави, тобто озброєної спільноти людей.

Звичайно ж, воля до безпеки та сили також доводить супротивників до крайньої межі насильства. В кінцевому підсумку, політичне утворення може почути себе в цілковитій безпеці лише за умови, що в нього більше не залишиться ворогів, інакше кажучи, коли воно розширить свої кордони до розмірів уселенської держави. Але бажання досягти безпеки та розвинути силу не переходить у волю до безмежної могутності, якщо тільки самолюбство або віра не оживить і зрештою не перекине розрахунки практичного інтересу. Якби Пірр, Наполеон або Гітлер прагнули тільки забезпечити собі надійний мир і добути певні вигоди, вони ніколи не пішли б на такі жертви.

Переможці іноді виправдовують свої авантюри, посилаючись на процвітання, якого їхній народ досяг після перемоги над ворогом. Такі утопії правлять їм за виправдання, а не за джерело натхнення. Ці провідники людей розглядають могутність лише як інструмент для здобуття слави, побудованої на тріумфі якоїсь ідеї, і їм байдужісінько, пізнають люди радість життя чи ні.

2. Історичні цілі-завдання

Як і теорія могутності, ця теорія цілей-завдань має понадісторичну значущість, і водночас вона дозволяє зрозуміти суть історичного розмаїття. В усі епохи цілі-завдання держав зводилися до факторів двох тернарних серій або навіть, якщо ми воліємо розглянути спрощену формулу, до трьох факторів останньої абстрактно-конкретної серії. Але численні обставини — пов'язані з рівнем розвитку мілітарної та економічної техніки, з інституціональними та ідеологічними аспектами — втручаються, щоб обмежити та уточнити цілі-завдання, які ставлять перед собою керівники держави.

Повернімося до першого фактору, що є найстабільнішою ставкою в людських конфліктах, — до життєвого простору, тобто території. Від самого світанку історії й до нинішньої атомної ери людські групи сперечаються за землю, на якій одна зі сторін конфлікту живе, і на яку друга сторона зазіхає. Спільноти розподілили землю між своїми членами та легалізували приватну власність. Але якщо сама спільнота проголошує своє право на володіння певними землями, то інші спільноти далеко не завжди визнають за нею це право. Упродовж перших тисячоліть історичної фази племена відступали під натиском завойовників, які прихотили зі сходу, щоб самим, у свою чергу, підкорити собі народи, що давно осіли на заході. Степові кочовики зуміли захопити владу над осілими народами і створили ієрархічні суспільства, в яких воїни складали касту, котра вивищувалася над масою простих трудівників.

У новітні часи боротьба за землю втратила ту простоту та брутальність, які позначали її колись. Проте вона буває не менш жорстокою, коли вибухає. Ізраїльтяни та палестинські мусульмани не можуть утворити однієї спільноти й не можуть жити на одній землі; тому або перші, або другі приречені терпіти несправедливість. У Північній Африці французькі завоювання дев'ятнадцятого та двадцятого сторіч призвели до часткового витіснення берберського й арабського населення, оскільки французькі колоністи наділялися землею, що належала тубільним племенам, селам або родинам. Здобуття незалежності Тунісом та Марокко призвело до витіснення, більш або менш швидко, тепер уже французьких колоністів. Алжирська війна, в якомусь розумінні, має своєю ставкою землю, яку і мусульмани, і французи однаково вважають своєю і на якій вони тимчасово вимушені співіснувати, причому і ті, й ті вимагають суверенітету, зміст якого перші вкладають у слово «незалежність», а другі — у слово «інтеграція».

Для французів, які облаштувалися на протилежному березі Середземного моря, Алжир — це земля, на якій жили їхні батьки, а отже, так би мовити, це їхня батьківщина. Але яке значення має Алжир для самої Франції? Чому Франція¹ раптом надумалася, починаючи з 1830 р., поширити свій суверенітет на землю, якої вона ніколи не окупувала в минулі сторіччя? Відповісти на це запитання нелегко, адже державні та військові діячі, які планували або здійснювали вторгнення в Африку, самі або не знали, навіщо вони це роблять, або їхні оцінки мотивів дуже розходилися.

Одні робили наголос на тій небезпеці, яку становили для судноплавства берберські пірати, — мовляв, захоплення алжирського узбережжя допоможе її відвернути. Інакше кажучи, вони ставили на перше місце *восний мотив*. Для інших основним аргументом були можливості заселення великих територій, і вони говори-

¹ Коли ми вживаємо такі слова та вирази, тобто, коли персоніфікуємо політичну спільноту, ми не вводимо ніякої метафізики: очевидно, що це рішення ухвалили люди, які діяли від імені Франції. Адже сама тема, яку ми розглядаємо в цій книжці, вимагає, щоб ми наділяли держави розумом і волею.

ли про французьку імперію з населенням у сто мільйонів людей і розташовану на обох узбережжях Середземного моря. Інакше кажучи, вони водночас думали і про *розширення французького життєвого простору*, і про побільшення французької людності¹. Й нарешті сьогодні, більше ніж учора, полюбують перелічувати економічні вигоди, які дає Франції суверенітет над Алжиром, що є і великим резервуаром робочої сили, і клієнтом, і постачальником для економіки метрополії — джерелом сировини й, зокрема, після 1956 р., нафти. Інакше кажучи, в цьому випадку йдеться про *економічні вигоди*. Тобто, цей приклад дозволяє нам виокремити три типові аргументи на користь завоювань: *воєнна або стратегічна важливість, територіально-демографічна важливість, територіально-економічні вигоди*.

Кожен із цих аргументів підкоряється законові змін. Воєнна, економічна або демографічна цінність землі змінюється разом з бойовою технікою і технікою виробництва, разом з розвитком людських взаємин та розвитком інституцій. Ті самі позиції мають більшу або меншу стратегічну вагу залежно від стану міжнародних відносин (відколи російська армія отаборилася за двісті кілометрів від Райну, давній кордон між Німеччиною та Францією не означає більше нічого), залежно від озброєнь (і Босфор, і Суецький канал утратили велику частку своєї стратегічної цінності, тому що тепер їх дуже легко або «замкнути», скинувши туди кілька атомних бомб, або «перестрибнути через них» за допомогою сучасної авіації). Навіть якщо Алжир завтра здобуде незалежність, безпека середземноморського судноплавства **вже не** порушуватиметься берберськими піратами.

Демографічний аргумент постає в двох радикально різних формах. Життєвий простір завжди має велику цінність, а надто коли він або зовсім незаселений, або заселений дуже рідко. Хіба можна недооцінювати історичні наслідки того факту, що європейці дістали у своє розпорядження, починаючи з XVI сторіччя, незаселені простори Америки? В XIX сторіччі, коли смертність значно знизилася, а давній рівень народжуваності падав дуже повільно, мільйони англійців, німців, скандинавів, потім італійців і слов'ян змогли перетнути Атлантичний океан і заселити неозорі простори Північної Америки. В часи Паризького договору французів у Канаді нараховувалося близько 65 тисяч, а вже менш як через два століття їх стало понад п'ять мільйонів. Навіть сьогодні, коли держави ставлять собі за мету, щоб їхнє населення «плодилося й розмножувалося», загарбання незаселених територій є ідеальним засобом (звідси спокуса — справді диявольська! — очистити територію, щоб зробити її придатною для завойовників; Гітлер не зміг опертися цій спокусі).

Натомість захоплення вже заселеної території ставить перед завойовником проблеми, які в різні сторіччя бували різними. Монархи мали тенденцію вимірювати свою велич кількістю своїх провінцій та своїх підданих. Зі збільшенням числа підданих зростала кількість робітників і солдатів. У ті часи, коли боялися олігантропії, нестачі людей, розширення суверенітету над заселеними землями вважали за благо. Цю традиційну концепцію взяли під сумнів ліберальні економісти, для яких обмін товарами мав і мусив нехтувати державні кордони. Розширення суверенітету призводило до зайвих адміністративних витрат, не приносячи метрополії ніякого додаткового прибутку².

Антиколоніальна аргументація лібералів, яка мала великий відгомін у Англії в

¹ «Нехай скоріш настане той день, коли наші співгромадяни, яким сьогодні доводиться так скрутно в нашій французькій Африці, висадяться на землі Марокко й Тунісу й нарешті заснуть цю середземноморську імперію, яка не тільки тішитиме нашу пиху, а й буде, безперечно, в майбутньому світоустрої останнім ресурсом нашої величі». Цей текст ми взяли з кінця книжки «Нова Франція» Прево-Парадоля.

² Див. нижче, частина друга, розділ дев'ятий.

минулому сторіччі, проте не перешкодила експансії англійського імперіалізму, була спростована очевидною дієвістю традиційних ідей і кількома первісними феноменами індустріальної ери. Як можна сумніватися, що завоювання приносять вигоду, стають доказом і символом величі, коли у військовому плані вони коштують мало, а метрополія знаходить у своїй імперії дешеву сировину та сприятливі захищені ринки? І проімперське праве крило політиків, і марксистки були згодні в глибині душі, що колонії дають безперечні вигоди: високі відсотки прибутку, гарантію збуту фабричних виробів, надійне джерело промислової сировини. Єдина різниця між першими й другими полягала в тому, як вони оцінювали імперіалістичну колонізацію і яку приписували їй мету. Марксистки засуджували експлуатацію, яка, на їхню думку, була причиною та завданням імперіалізму, а праве проімперське крило виправдовувало цю діяльність, називаючи її цивілізаторською місією, прибутковість якої для держави-колонізатора воно не соромилося визнавати.

Аргументація лібералів здобула широку підтримку після другої світової війни внаслідок конвергенції політичних та економічних мотивів. Або європейці в колонії не проживали, й у цьому випадку принцип рівності народів давав тубільному населенню право на державну незалежність. Або вони там проживали, й тоді принцип індивідуальної рівності забороняв ставитися до аборигенів зверхньо, й через загальне виборче право готував прихід до влади більшості, цебто колонізованого народу.

Водночас до свідомості колоніальних держав почало доходити, що «цивілізаторська місія» коштувала дорого, якщо до неї ставилися всерйоз. Певні індивіди, певні компанії здобували вигоду з колоніальної ситуації, але для спільноти в цілому баланс переставав бути позитивним, мірою того як створення адміністративної інфраструктури народної освіти, підвищення загального життєвого рівня долучилися до обов'язків метрополії.

Змушені обирати між *перевагами* володіння територією і *ціною*, в яку їм стала обходитися відповідальність за долю колонізованих народів, європейські держави, на чолі з Великою Британією, обрали деколонізацію (або, якщо точніше, Велика Британія обрала, а Франція з плином часу була приневолена зробити цей вибір). Передача суверенітету була пов'язана з певним ризиком дипломатичного і мілітарного характеру: замість командувати, ексімперіалістична держава мусила відійти домовлятися. Військові сили Індії перестали служити британським інтересам на Середньому Сході. Але й у воєнному плані відмова від суверенітету коштувала менше, аніж боротьба проти націоналізму. Франція вийшла з війни в Індокитаї значно більш ослабленою, аніж вона була б, якби зуміла домовитися з Хо-Ші-Міном у 1946 р. Велика Британія втратила б значно більше, долаючи опір індійського націоналізму, навіть якби ця боротьба була для неї успішною десь протягом життя однієї людської генерації, аніж вона втратила після того, як мирно передала суверенітет партії Конгресу та Арабській лізі.

Ці міркування, хоч би якими вони були загальними, дозволили нам виділити два засадничі фактори історичної трансформації цілей-завдань: по-перше, змінюються *техніка бойових дій і техніка виробництва*, внаслідок чого змінюється й стратегічна вартість позицій, як і економічна вартість земельних, підземних та людських ресурсів, а по-друге, в кожну з історичних епох *методи організації спільнот* або сприяють певним методам панування, або, навпаки, виключають їх. У всі історичні часи завойовники дуже рідко визнавали, що перемога накладала на них більше обов'язків, аніж надавала їм прав. Перевага в озброєннях прирівнювалася до переваги в якості цивілізацій. Переможені ніколи не мали слушності, й покора переможцеві вважалася легітимною санкцією поразки. Розділ, в якому Монтеस्क'є висловлюється на тему завоювань, належить уже тому сто-

річчю, в якому присуд, ухвалений за допомогою зброї, більше не вважали справедливим вироком трибуналу Історії або Провидіння¹.

Доктрина імперій ще більшою мірою залежить від концепцій, які мають стосунок до взаємин між правителями й підлеглими, між різними народами, аніж від концепцій, пов'язаних із війною та привілеями сили. Коли громадянство дарувалося лише невеликій кількості людей у полісах, коли зброю було дозволено носити лише аристократам, які розпоряджалися трудівниками як своєю власністю, тоді нікому й на думку не спадало встановити раціональну межу для завоювань: кількість підданих і кількість рабів могла зростати без того, щоб у відповідній пропорції зростало й число громадян. Палівний народ мав цілковиту волю вирішувати надавати чи не надавати громадянство тим чи тим підкореним народам, й імперія тривалий час толерувала таке становище, коли певна кількість підкорених племен не була інтегрована в римську цивілізацію. Так само королі Франції або Пруссії були переконані, що їхні сили зростають мірою того, як зростають території їхніх держав та кількість їхніх підданих. Вважалося за очевидне, що бажання людей підкорятися якомусь одному володарю, а не іншому, не має братися до уваги, а здебільшого такого бажання і взагалі не було. Релігійні чвари, які заливали Європу кров'ю, підтверджували слушність давньої політичної мудрості: ліпше заборонити людям замислюватися над проблемами, які безпосередньо їх стосуються. Щоб відновити мир в Європі, треба було наказати всім і кожному вірити в істини, які стверджувала церква і які боронив монарх.

Ситуація радикально змінилася після Французької революції, коли умами поступово заволідали дві нові ідеї: юридична рівність членів спільноти і прагнення підданих належати до спільноти власного вибору, спільноти, яку вони вважали своєю.

Перша ідея, доведена до своєї логічної крайності, передбачала усунення різниці між переможцями й переможеними всередині спільноти, як і різниці між суспільними станами, між аристократами й простолюдинами. «Таким чином завойовник, який поневолює цілий народ, повинен завжди знати засоби (а таких засобів без ліку) визволення його з цього рабського стану»². В еру демократії, додамо тут ми, імперське панування має своїми неминучими наслідками або повернення підкореним народам державної незалежності, або інтеграцію колоній у очолений метрополією мультинаціональний союз (більш або менш федеральний чи централізований). Вибір між цими двома варіантами менше визначається бажаннями державних діячів, аніж природою метрополії. Мононаціональна держава, така як Франція, навряд чи може стати центром мультинаціонального суспільного утворення. Держава з універсальними претензіями, на зразок Радянського Союзу, схильна здійснювати політику великомасштабної інтеграції.

Друга ідея, тісно пов'язана з першою, полягає в тому, що бажання підлеглої людності належати до тієї чи тієї спільнотин *не можна* відкидати і *не слід* перешкоджати його здійсненню силою. Не випадає сумніватися, що національна ідея коливається між двома формулами, — формулою національності, вкарбованою в історичне, якщо не біологічне буття народів, і формулою особистого добровільного вибору, тобто людина, кожна група сама повинна ухвалити рішення, до якого політичного утворення вона належатиме. Згідно з першою формулою Ельзас у 1871 р. був радше німецьким, згідно з другою — французьким.

Національна ідея не була чимсь абсолютно новим, і автентичні громадяни полісів або монархій не з цілковитою байдужістю ставилися до того, якому воло-

¹ «Обов'язок завойовника — відшкодувати бодай частину заповдіяного ним зла. Я так описав би право на завоювання: це — право необхідне, законне і тяжке, право, яке завжди зобов'язує сплачувати величезний борг, щоб віддати належне людській природі» (*Esprit des Lois*, IX, 4).

² *Esprit des Lois*, IX, 3.

дарю вони мають підкорятися. Проте навіть аристократи мали право переходити на службу від одного суверена до іншого, не ризикуючи накликати на себе звинувачення в зраді. Поширення громадянства на всіх членів спільноти глибоко змінило значення національної ідеї. Якщо всі піддані ставали громадянами, якщо їм було не байдуже, якому володареві підкорятися, бо вони хотіли брати участь у житті держави, політичні утворення вже не повинні були ставити собі за мету завоювання байдуже якої території або байдуже якого народу. Порушення цієї заборони часто призводило до неабияких труднощів і витрат на боротьбу з бунтівничим населенням.

Іншими словами, конкретні цілі-завдання, що їх ставлять перед собою політичні утворення, еволюціонують не тільки з розвитком техніки бою та техніки виробництва, вони також розвиваються разом з розвитком історичних ідей, які визначають організацію спільнот та управління ними. В тривалому часі держава не повинна застосовувати дві філософії, одну для внутрішніх, а другу для зовнішніх потреб. Вона не може до безконечності утримувати під своєю владою людей-громадян і людей підлеглих. Якщо вона захоче зберегти за своїми зовнішніми кордонами людей підлеглих, то в кінцевому підсумку вона принизить своїх власних громадян до рівня підлеглих.

Конкретні цілі-завдання держав, у певний історичний період, ще не визначаються точно *станом техніки* (техніки бою і техніки виробництва) та *історичними ідеями*. Не меншою мірою слід брати до уваги й те, що ми назвемо разом з теоретиками міжнародного права, *звичаям*. Поведінка держав у відношенні до інших, ті дії, що їх вони вважають легітимними, ті хитрощі та брутальні методи, від яких вони вважають за потрібне утримуватися, не детермінуються прямо організацією армії або економіки. Стратегічно-дипломатична поведінка позначена впливом звичаю. Традиція поєднує, від покоління до покоління, цілі, грандіозні або туманні й далекі, від досягнення яких державні діячі іноді неспроможні відмовитися, попри всі аргументи здорового глузду. Коли уряд Третьої Республіки, в 1917 р., уклав таємну угоду з царським урядом, підтримавши російські претензії на Босфор і Дарданелли в обмін на підтримку власних претензій на лівий берег Райну, *звичай торговельних оборудок* і *традиція природних кордонів* узяли гору над технікою та ідеями тієї епохи. Можливо, економічна та ідеологічна раціональність зрештою візьме гору над звичаями минулого та пристрастями обставин, але на це потрібен тривалий час.

3. Наступ та оборона

Два поняття — *наступ* та *оборона*, — писав Клаузевіц, — це два найголовніші поняття стратегії. А чи можна їх вважати, і в якому розумінні, також ключовими поняттями зовнішньої політики, тобто політики дипломатично-стратегічної?

Коли договірні сторони, на конференціях із роззброєння, хотіли провести різницю між «наступальною зброєю» та «оборонною зброєю», вони були неспроможні обминути таку суперечливу ситуацію: держава-агресор може застосувати й оборонну зброю, як і та держава, на яку вчинено напад, — зброю наступальну (якщо, звичайно, ми припустимо, що ці поняття, які мають смисл на рівні тактики або стратегії, можуть адекватно застосовуватися й до зброї).

Якого смислу набувають у політиці ці поняття, котрі первісно позначали тільки особливості проведення бойових операцій та сутичок? На найвищому рівні абстракції я вже провів різницю між *можутністю наступальною* і *можутністю оборонною*, тобто між спроможністю спільноти накидати свою волю іншим спільнотам і спроможністю спільноти не дозволити іншим накидати їй свою волю. На полі дипломатичному оборона полягає в тому, що держава нама-

гається зберегти свою незалежність і далі жити по-своєму, не допустити до такої ситуації, коли б її внутрішні закони або її зовнішні дії потрапили в залежність від законів та декретів іншої держави. Держави, які ми назвали «малими», найчастіше не мають, та й не можуть мати інших амбіцій, окрім оборонних. Вони хочуть зберегтися такими, якими вони є, вогнищами вільної думки і вільних рішень. Натомість держави, які дістали в нас назву «великих», хочуть мати спроможність, що її ми назвали наступальною, — іншими словами, спроможність впливати на інші політичні спільноти силою переконання або силою примусу. «Великі держави» повинні брати на себе ініціативу, утворювати альянси, стаючи на чолі коаліцій. Держава найвищої категорії, яка користується лише зі своєї «оборонної могутності», стає в позу «ізоляціонізму», вона відмовляється брати участь у змаганні, відмовляється увійти в систему, вона прагне, аби тільки їй дали спокій. Ізоляціонізм — такий, політики якого дотримувалася Японія у XVIII сторіччі або Сполучені Штати після першої світової війни — не завжди слід вважати, в таких його виявах, поведінкою, гідною похвали. Ізоляціонізм Японії не мав тяжких наслідків для інших держав, але ізоляціонізм Сполучених Штатів сплутав усі розрахунки сил. Німеччина двічі знехтувала потенціал далекої держави, що взяла собі за звичай абстрагуватися від світової політики.

На нижчому рівні часто плутають наступ і претензії, оборону й консерватизм. За певної історичної кон'юнктури, держави задоволені — передусім ті, які продиктували свої умови миру по закінченні останньої війни — прагнуть зберегти статус-кво, держави невдоволені хочуть його змінити. Так, Німеччина, після 1871 р., була на позиціях консерватизму, Франція — на позиціях ревізіонізму, а ставкою їхньої гри була провінція Ельзас-Лотарингія. Після 1918 р. Франція перейшла на глобальні консервативні позиції, а Німеччина почала висувати претензії вже на всіх дипломатичних фронтах, на всіх кордонах.

Протиставлення держав як ревізіоністських та консервативних не обов'язково визначає розподіл ролей та відповідальностей на той момент, коли вибухає війна. Інакше кажучи, цілком можна припустити, що консервативна держава першою береться за зброю. Наприклад, бачачи, що всі невдоволені держави гуртують сили, вона завдає превентивного удару і в такий спосіб знешкоджує агресію, якої осертігається або яку вважає неминучою. Монтеск'є у своєму трактаті «Дух законів» доходить до того, що визнає певну легітимність за цими превентивними агресіями або за цими консервативними наступальними діями. «Між суспільствами, право на природний захист іноді веде за собою необхідність атакувати, коли один народ бачить, що подальший мир дозволить іншому народові набути засоби знищити його і що атака саме в цей момент — єдиний засіб перешкодити цьому знищенню»¹. Операція Ізраїлю в Синаї, в листопаді 1956 р., може бути виправдана таким правом «превентивної агресії».

Коли спалахує війна між двома коаліціями, в ній з обох сторін беруть участь і держави консервативні, і держави ревізіоністські: в 1914 р. Німеччина, настроєна консервативно щодо територіального статусу на сході, взяла на себе ініціативу розпочати війну проти ревізіонно настроєної Франції, але в рамках великої війни з участю багатьох держав. І нарешті, держава або табір держав, не формулюючи конкретних претензій, можуть почуватися постійно скривдженими: їм не дісталася справедлива частка багатств, що відповідала б їхній могутності. Така держава вважає, що здатна перемогти й здобути грандіозні вигоди на випадок перемоги. До 1914 р. Італія і Франція висували куди конкретніші, куди більш визначені претензії, аніж Німеччина. Але скидається на те, що ця остання була значно більше

¹ *Esprit des Lois*, X, 2.

схильна пустити в діло зброю, аніж дві держави, її суперниці, які хоч і висували значно переконливіші вимоги, але були слабшими.

Отже, протиставлення держави ревізіоністської державі консервативній є часом оманливими. Схильність брати на себе ініціативу початку бойових дій залежить також від початкового співвідношення сил, від шансів на успіх, які кожна держава або кожен табір собі приписує. Консерватизм рідко буває цілісним, вдоволення рідко буває повним. Якщо тільки трапиться нагода, держава, яку відносять до вдоволених, охоче змінить на свою користь кордони територій як ворожих держав, так і держав-союзників. Наступальну війну далеко не завжди розв'язують ті, хто зазнав поразки у війні попередній.

Так само, внаслідок іншого парадоксу, невдоволена й агресивно настроєна держава охоче створює видимості мирних ініціатив. У липні 1914 р. уряд у Відні кинув заклик до «локалізації конфлікту», в той самий час, як австрійські гармати обстрілювали Белград. Не можна стверджувати, що держава, яка першою оголяє меч, чинить підступно, коли вона проголошує своє бажання не розширяти театру воєнних дій або не побільшувати кількість сторін, зтягнутих у війну. Якщо вона прагне не великої загальної війни, а політичного успіху, вона може досягти своєї мети й без втручання інших держав системи. В 1914 р. Росія не мала змоги перешкодити Австрії напасти на Сербію, не створивши принаймні ймовірність вибуху великої загальної війни. Перед початком 1939 р. консервативна коаліція могла зупинити невдоволений Третій райх лише загрозою вибуху великої війни. Після повторної окупації лівого берега Райна Франція втратила шанс (який вона завдячувала Версальському договору) обмеженої та ефективної відповіді.

Завдання, які ставить перед собою держава, її роль на початку збройного конфлікту не цілком визначають характер її політики. Тут треба також брати до уваги ті наслідки, які має спричинити перемога тієї або тієї держави табору. Чи справді Афіни розв'язали Пелопоннеську війну й чи громадяни Афін свідомо прагнули здобути гегемонію над грецькими полісами? Чи справді Німеччина Вільгельма Другого була відповідальною (і якою мірою) за вибух, який стався 1914 р.? Хоч би яку відповідь ми дали на ці запитання, очевидно, що в разі поразки Спарти, Афіни запанували б над усім грецьким світом; а якби зазнали поразки західні союзники, вільгельмівська Німеччина здобула б на континенті таку перевагу сил, яка була б для інших європейських націй рівнозначна втраті власної незалежності. А що історія дає нам мало таких прикладів, коли б держави-гегемони не зловживали своєю силою, то держава, яка здобуває гегемонію внаслідок перемоги у війні, вважається агресивною, хоч би якими намірами вона керувалася.

Ще більш наступальною видається нам політика держави, яка прагне не тільки радикально змінити співвідношення сил, а й порушити внутрішній статус держав. Так, революційна Франція не обов'язково мусила виявляти агресивність у дипломатичному плані, вона могла й не брати на себе ініціативу розв'язання війни, але вона не могла не атакувати королів та принців у найвразливішому для них пункті, тобто не виступати проти самого принципу легітимності. Ми маємо чимало вчених розвідок про дипломатію Республіки, де активно дискутується питання, наскільки вона стала продовженням монархічної дипломатії, наскільки перейняла її цілі, якщо не методи. Але при цьому не завжди наголошувалося на тому факті, що був очевидним для будь-якого сучасника тих подій: від людей тоді абсолютно не залежало, відповідатиме чи не відповідатиме звичаям дипломатія Республіки. Вона була за самою своєю суттю *революційною*, тією мірою, якою французькі ідеї випромінювалися на всю Європу й розхитували престולי. Не може не бути революційною політика держави, чия перемога означала б крах традиційних держав, руйнацію стародавнього принципу легітимності.

Жодна з цих антитез — консервативний-ревізіоністський, атакований-агресор, традиційний-революційний — не зводиться, на рівні стратегії, до протиставлення між обороною та наступом. Навіть у тому випадку, коли держава є агресивною або революційною, верховний головнокомандувач може дати наказ командувачеві армій тримати оборону — або тимчасово, коли збройні сили держави ще не мобілізовані, або постійно, якщо він покладає головні надії на великі обшири своєї території, або на терплячість свого населення. Ініціатива розв'язання війн не обов'язково веде за собою вибір певної стратегії. Німеччина навіть у тому випадку, якби стала жертвою агресії в 1914 р., мусила б застосувати план Шліффена — напасти на Францію протягом першої фази конфлікту з тим, щоб завдати їй вирішальної поразки, перш ніж зосередити всі зусилля проти Росії. Франція, яка вважала, що на неї вчинено напад, кинула свої війська на штурм Ельзасу. Стратегія — чи то наступальна, чи то оборонна, чи то у своїй сукупності, чи на якомусь одному фронті — не визначається тільки політикою держави, тими заходами, до яких вона вдається, чи тими цілями, до яких вона прагне, вона також залежить від співвідношення сил, схеми воєнних дій, а ще від того, як ставляться воєначальники до двох способів «використання бойових операцій у загальних інтересах війни».

Ми знаходимо тут формули, які доповнюють ті, що їх ми розглянули в першому розділі. На найнижчому тактичному рівні дії солдата, роти, батальйона, полку підлягають міркуванням строго воєнного плану. В той день, коли розпочинається битва, воєначальник прагне здобути в ній перемогу, незалежно від того, готовий він задля цього піти на більший чи менший ризик, чи ставить він перед собою на меті здобути повний успіх, чи неповний, орієнтуючись на конкретні обставини й ті цілі, які стоять перед кожним із супротивників. Натомість опрацювання загального плану війни залежить, і в теорії, і на практиці, від політики, яку здійснює держава, і разом з тим від співвідношення сил та географії розгортання бойових операцій. І попри те, що воєначальник повинен *завжди* брати до уваги міркування політичного плану, не існує ніякої взаємно однозначної відповідності між різними смислами дипломатичного наступу та оборони, такими, якими ми їх щойно розглянули, і двома модальностями стратегії, що їх виділяє Клаузевіц.

На Далекому Сході Японія між 1931 і 1937 рр. вочевидь здійснювала політику *агресивну й революційну*. Вона створила так звану імперію «Маньчжукуо», відокремивши Маньчжурію від Китаю, вона намагалася, й не робила з цього таємниці, створити «новий порядок», який поширився б на Азію від Мукдена до Джакарти. Саме Японія розпочала воєнні дії проти Китаю в 1937 р. проти Сполучених Штатів, Великої Британії та голландських володінь у 1941 р. Щодо обраної нею стратегії, то вона була наступально-оборонною: на першій фазі війни, користуючись локальною і тимчасовою перевагою, японські адмірали та генерали сподівалися досягти бучних успіхів і здобути великі територіальні завоювання; на другій фазі вони поклали надії на те, що витримають оборону й виснажать волю до боротьби Сполучених Штатів. Це поєднання політики завоювань та наступально-оборонної стратегії, що ставило на меті укладення жаданого миру, спочатку начебто мало шанси на успіх. Досить рідко буває, що держава, якій вдається здійснити такі грандіозні задуми, досягає цього, не здобувши повної воєнної перемоги. Але не випадає сумніватися й у тому, що ревізіоністська, завойовницька, революційна держава може обрати собі оборонну стратегію, сподіваючись виснажити, фізично й морально, своїх супротивників, не ставлячи за мету розгромити їх чи роззброїти.

У протилежному випадку, держава, яка не має амбіцій до перемоги й не несе відповідальності за розв'язання воєнних дій, іноді може поставити собі за мету цілковитий розгром супротивника й воліє замість непрямих методів та обхідних

операцій удатися до навального штурму оборонних редутив ворога. Чи можна твердити, що воєначальник, який прагне до абсолютної перемоги, водночас ставлячи перед собою обмежені цілі, діє нелогічно й нераціонально? Такий висновок був би хибним. Усе залежить від того, чи погодиться ворог здатися, перш ніж вичерпає всі свої засоби до опору: так, Гітлер боронився до краю, не маючи жодної надії на успіх. Перемога, абсолютна в мілітарному плані, навіть якщо вона не є необхідною для реалізації політичних задумів, увінчує переможця славою і водночас дає тверду точку опори для його дипломатії. Зрештою, видається цілком нормальним, що після того як розпочалися бойові дії, воєначальники намагаються досягти якнайповнішої перемоги, хоч би якими були вигоди, що їх розраховує здобути з цієї перемоги політика.

Вибір стратегії, наступальної чи оборонної, воля до перемоги, повної чи обмеженої, віддання переваги прямому штурмові чи обхідним маневрам, жодне з цих рішень не може бути відокремлене від політики, але жодне з них цілком не детермінується нею. Можна здобути абсолютну перемогу, виснаживши супротивника, можна знищити збройні сили ворога з тим, щоб потім продиктувати йому умови поміркованого миру, можна зробити ставку на втому ворога, щоб зберегти свої завоювання — проте все це аж ніяк не виключає того, що найчастіше агресивна держава веде війну наступальну, а революційна держава застосовує стратегію цілковитого розгрому супротивника і прагне до абсолютної перемоги. Складність взаємодій, у які вступають між собою суверенні держави, численні смисли політичного наступу та політичної оборони, схрещення стратегічного і дипломатичного розуміння цих термінів переконали авторів сімнадцятого та вісімнадцятого сторіч, що ліпше не запроваджувати *юридичного* розрізнення між агресором та жертвою і визнавати за всіма сторонами право на легальність. Концептуальний аналіз засвідчує, що для такої обачності принаймні існують причини — і то цілком обґрунтовані.

Вибухає війна 1914 р. Нагодою для її розв'язання стало вбивство в Сараєві: але до якої міри воно стало її *причиною*? Чи тодішній історичний контекст, суперництво між державами, гонитва озброєнь дають підстави твердити, що, раніше чи пізніше, такий вибух був би неминучим? Якщо ж ота подія — вбивство, потім ультиматум — стала тільки нагодою, яке ми маємо право складати на одну державу та на кількох людей тягар відповідальності за війну, до якої спричинився цілий комплекс історичних обставин?

Причини, що лежать на поверхні, і причини глибокі не обов'язково мають узгоджуватися. Чимало авторів стверджували, що комерційна конкуренція між Великою Британією та Німеччиною, яка, безперечно, мала місце в липні 1914 р., була набагато актуальнішою причиною, аніж порушення бельгійського нейтралітету. Та яким чином це порушення вплинуло на англійських державців: чи воно дало їм тільки *привід* для того, щоб оголосити війну Німеччині, чи стало тим *мотивом*, яким вони обґрунтували своє рішення?

Не досить буде провести різницю між нагодою і причиною, приводом і мотивом, щоб зважити заслуги і провини. Після того як слово беруть гармати, кінець важить набагато більше, ніж початок. Які *цілі* ставлять перед собою воюючі сторони? Якими будуть імовірні *результати* перемоги тієї чи тієї з них? Одне слово, якими є *ставки* війни, причому ставка визначається як відстань між двома світами, світом, над яким панували Афіни, і світом, над яким панувала Спарта, світом, над яким панував Другий або Третій райх, і світом, над яким панували росіяни та ангლოსакси? В цьому розумінні, ставку ніколи не можна повністю визначити наперед, хоча дійові особи завжди більш або менш усвідомлюють собі, що саме поставлено на карту.

Проте й ставка не є останнім словом аналізу. Дуже ймовірно, що народи вою-

ють не за ті аргументи, які їм дають. Цілком можливо, що автентичні причини заховані в глибині колективної підсвідомості. Можливо, агресивність є функцією від кількості людей або від кількості людей молодих. Можливо, суверенні держави просто приречені воювати, тому що вони бояться одна одної.

Теоретики європейського громадського права, якими так захоплюється Карл Шмітт¹, рекомендували монархам поміркованість і мир, проте, усвідомлюючи невизначеність людських суджень та неоднозначність політичних дій, вони закликали монархів не змішувати право й мораль. Агресор, у тому випадку, якщо його можна визначити без тіні сумніву, був винним з погляду моралі; проте значно меншою мірою його вважали порушником закону, а злочинцем із погляду загального права він узагалі не був.

4. Невизначеність дипломатично-стратегічної поведінки

Людську поведінку завжди можна витлумачити в термінах засобів і цілей, якщо тільки дія є не простим рефлексом, а дійова особа не втратила глузд. Усе, що я сказав, усе, що я зробив, не може не мати в моїх очах, якщо не в очах інших людей, певних наслідків: ніщо нам не заважає згодом розглядати ці наслідки як цілі, а ті дії, що їм передували, як засоби. Проте схема засіб-ціль, *zweckrational*, згідно з концепцією Макса Вебера, не є необхідним вираженням ані психічного механізму, ані навіть логіки дій. І якщо протягом двох попередніх розділів ми весь час говорили про засоби і про цілі, то тільки з єдиною метою — уточнити природу дипломатично-стратегічної поведінки і, водночас, характер та межі теорії міжнародних відносин.

Ми виходили з протиставлення економічної поведінки поведінці дипломатично-стратегічній, причому перша з них має відносно визначену ціль (хоча, залежно від обставин та від людей, вона й набуває різного змісту), а саме, максимізацію певної кількості, яка, на найвищому рівні абстракції, називатиметься *вартістю* або *офелімітністю*, а друга на самому своєму початку не має інших характеристик, крім того, що над нею завжди нависає тінь війни, а отже, цим самим, вона змушена брати до уваги співвідношення сил. Розмаїття засобів і цілей, яке проаналізували в попередніх розділах, дозволяє нам чіткіше усвідомити собі протиставлення між цими двома видами поведінки.

Теоретик економічної науки остерігається вважати, що він спроможний накинути або навіть осмислити ззовні цілі, до яких прагнуть індивіди. Він наділяє індивідів шкалою преференцій або транзитивних варіантів вибору: якщо котрась особа віддає перевагу А перед В і В перед С, вона не віддасть переваги С перед А. Саме через свій вибір економічні суб'єкти виражають свої преференції, які економіст гіпотетично наділяє однаковою раціональністю (або ірраціональністю). Той, хто віддає перевагу дозвіллю перед примноженням свого доходу, діє не більш ірраціонально, аніж мільйонер, який руйнує своє здоров'я ради побільшення прибутків. Теорія долає хаос індивідуальних варіантів вибору завдяки грошам, що є мірою вартостей і універсальним засобом накопичення статків. Максимізацію грошових доходів можна вважати за раціональну мету, оскільки індивід має вільний вибір у використанні накопичених грошей. Гроші — це тільки засіб купувати товари, а вибір товарів залежить від кожного; теоретик, не порушуючи інтимність свідомості і шануючи розмаїття вподобань, поступово вибудовує економічну систему, обмежуючись тим припущенням, що суб'єкт, аби максимізувати свої втіхи, прагне максимізувати грошові засоби, необхідні для їхнього задоволення. Коли йдеться про поведінку індивіда, економіст не має іншого визначення

¹ Schmitt, Carl. *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des jus Europaeum*, Cologne, 1950.

для інтересу, як шкала преференцій, що змінюється від індивіда до індивіда, або максимізація *офелімітності*, вимірюваної монетарними кількостями.

Щоб перейти від *індивідуального інтересу* до *інтересу колективного*, економісти мусять долати чимало труднощів, які безліч разів обговорювалися. Чи не найбільша проблема полягає в тому, що всяке визначення колективного інтересу, якщо ми й далі станемо зважати на індивідуальні преференції, вимагає проводити порівняння між задоволеннями одних і невдоволеннями інших. Вельми спокусливо припустити, що бідняк, чий дохід трохи збільшується, дістає від цього більше задоволення, аніж те невдоволення, яке переживає багатий, чий дохід трохи зменшується. Виходячи з таких міркувань, обґрунтовують необхідність передавати частину доходів, що їх одержують багаті класи, класові бідняків, і тенденцію до вирівнювання доходів. Особисто я поділяю такі погляди та моральні ідеї, що їх надихають, але це міркування не є раціональним, у розумінні очевидності або доказовості, на відміну від, скажімо, математичних тверджень або навіть тверджень, які мають стосунок до волресіанської схеми рівноваги. Порівняння втіхи, яку переживає один індивід, із невдоволенням іншого не має психологічного смислу, воно передбачає підхід, абсолютно чужий тому, що виражає себе в теорії індивідуальної економічної поведінки. В. Парето, як мені уявляється, не помилявся, коли дійшов висновку, що лише пункт *максимальної вигоди для спільноти* є об'єктом раціонального визначення. Лише доти, доки можливо збільшувати вдоволення одних, не поменшуючи вдоволення інших, ми маємо право абстрагуватися від конфліктів між індивідами та групами. В таких випадках ніхто не зазнає кривди, а дехто здобуває вигоду. За умови, що державний діяч нехтуватиме те невдоволення, яке спізнають окремі люди, спостерігаючи успіх інших, за умови, що він не думатиме про наслідки перерозподілу доходів, він може вважати свої дії науково обґрунтованими доти, доки йому вдається досягати *максимальної вигоди для спільноти*.

Сам В. Парето не взяв до уваги, що ця *максимальна вигода для спільноти* є водночас *максимальною вигодою спільноти*. Розглядаючи спільноту як одне ціле, ми доходимо висновку, що вона не обов'язково забезпечує найбільшу можливу кількість своїх членів найбільш можливою кількістю задоволень. Вона повинна, чи принаймні може, поставити собі за мету досягти могутності, престижу або слави. Сума індивідуальних задоволень не дорівнює загальній вигоді політичної спільноти, що розглядається як одне ціле. А дипломатично-стратегічна поведінка, за самим своїм визначенням, діє, орієнтуючись на інтереси всієї спільноти, якщо скористатися мовою Парето, або на «національний інтерес», якщо ми застосуємо мову теоретиків, котрі вивчають міжнародні відносини. Але чи можливо, в абстрактному плані, дати цьому інтересові раціональне визначення, яке правило б за критерій або ідеал для людей, що правлять державою? Три попередні розділи цієї книжки, як мені здається, дають на це негативну відповідь.

Щоб дати «раціональну інтерпретацію» дипломатично-стратегічної поведінки, щоб опрацювати загальну теорію міжнародних відносин, яку можна було б порівняти з економічною теорією, чимало авторів потрудилися над створенням поняття *могутності* (*power* або *Macht*), перетворивши його на поняття фундаментальне, еквівалентне поняттю вартості (або корисності чи офелімітності). Але насправді це поняття не може виконувати цю функцію.

Припустімо, що ми розуміємо під могутністю потенціал ресурсів: але ж такий потенціал аж ніяк не можна ототожнювати з раціонально поставленою метою. Хоча, власне йдеться тільки про ті ресурси, які можна мобілізувати з огляду на зовнішню загрозу; в цьому випадку, поставити собі за найвищу мету максимізацію потенціалу означало б визнати абсолютне верховенство за колективною силою або могутністю. Але спільнота, яка розширює свою територію та збіль-

шує кількість свого населення, стає іншою; вона або деградує, або розквітає. Класичні філософи завжди вважали, що для кожної політичної спільноти існують свої оптимальні виміри. За яким правом теоретик зовнішньої політики має визнати слушність одержаних могутністю на шкоду тим, хто передусім дбає про згуртованість та добродієність свого полісу?

Чи може, ми будемо схильні визначити могутність не як потенціал ресурсів, а як реальні сили, тобто ресурси, актуально мобілізовані з метою ефективного здійснення зовнішньої політики? Тоді за яким правом максимізація мобілізаційного коефіцієнта вважатиметься за очевидну або раціональну мету? В усі часи, орієнтуючись на відчуття зовнішньої небезпеки та на почуття народу, глава держави намагається визначити справедливий коефіцієнт мобілізації. Й у цьому випадку також немає підстав усе підкоряти вимогам дипломатично-стратегічної мобілізації.

Чи може, нарешті, ми визначимо могутність як спроможність накидати свою волю іншим? У такому разі могутність не буде остаточною метою ані для індивіда, ані для спільноти. Політик завжди є людиною амбітною, він прагне до могутності, тому що політична діяльність, за самою своєю суттю, включає в себе елемент могутності як складову міжлюдських зв'язків. Але великий політик прагне до могутності не задля неї самої, а для того, щоб здійснити якусь місію. Так само й спільнота хоче могутності не заради неї самої, а щоб досягти якоїсь іншої мети — наприклад, миру, слави, — щоб потішити свою гордість, розповсюдивши ідею, здатну вплинути на долю людства.

Іншими словами, максимізувати ресурси або сили означає для спільноти максимізувати засоби свого впливу на інших. Звичайно ж, не можна припустити, навіть у вигляді спрощеної гіпотези, що спільнота не ставить перед собою іншої мети, крім як здобути максимум засобів впливати на інших. Максимізувати ефективну могутність — це максимізувати важко збагненню реальність (спільнота, яка найдужче впливає на інших, далеко не завжди свідомо прагне накидати комусь свою волю), це також перекрутити істинний зміст дипломатично-стратегічної діяльності. Ефективна могутність справді надихає амбіції певних людей або певних народів; але вона не є сама в собі раціонально визначеною метою або завданням.

І нехай нам не заперечують, що економічні суб'єкти не більше прагнуть максимізувати корисність, аніж суб'єкти дипломатичні — максимізувати могутність. Між цими двома випадками існує радикальна різниця. Безперечно, що *homo oeconomicus* існує лише в нашій раціоналістичній реконструкції, але відношення між *homo oeconomicus* і конкретним економічним суб'єктом фундаментально відрізняється від відношення між *ідеально-типовим дипломатом* (який визначається через дослідження максимізації ресурсів, *сили* або *могутності*) і дипломатом історичним. Дві «економічні людини» — людина з теорії і людина з практики — схожі одна на одну, як схожі одна на одну фотографія ретушована і фотографія в своєму первісному вигляді. Людина з теорії реалізує ліпше свою суть, аніж людина з практики, адже вона має у своєму розпорядженні вичерпну інформацію і не робить помилок у обчисленнях. Але якщо і перша, й друга мають за мету лише максимізацію тієї самої кількості (грошових доходів, виробленої продукції, негайних або довготермінових прибутків), досконалі обчислення однієї допомагають зрозуміти, а іноді й виправити недосконалі обчислення другої. Що ж до теоретичного *homo diplomaticus*, який матиме на меті лише максимізацію ресурсів, актуальних сил або могутності, то він не буде ідеалізованим портретом дипломатів усіх часів, він буде карикатурним спрощенням певних дипломатичних персонажів, що діяли в якусь певну епоху.

Підрахунок балансу сил, від якого *ідеальний дипломат* не може ухилитися, не є ні першим, ні останнім словом дипломатично-стратегічної поведінки. Дружні

або ворожі взаємини в будь-який певний момент не бувають наслідком лише одного співвідношення сил: *дипломат* намагається підтримувати рівновагу, але дружні ворожі взаємини певного виду постають перед ним як необоротні. *Спочатку* він не ставить на меті максимізувати ресурси, він бажає тільки здобути якусь провінцію, якусь стратегічну позицію, якість символічне місто. Евентуально не підпорядкування абстрактної силової мети меті конкретній і близькій не суперечить ані логіці людських дій, ані логіці суперництва між державами. Вигнати невірних зі Святих Місць для тих, хто вірує в Христа та в муки Христові, цей захід має зовсім іншу логіку й обґрунтування, аніж застосування сили саме по собі. Навіть прагнення до реваншу є не більш ірраціональним, аніж воля до могутності та влади. Політичні утворення змагаються між собою: задоволення власного самолюбства, перемога або престиж є не менш реальними, аніж задоволення потреб, які ми називаємо матеріальними, таких як завоювання тієї або тієї провінції або того чи того народу.

І не тільки історичні цілі-завдання політичних утворень не виводяться зі співвідношення сил, не менш неоднозначними видаються і їхні кінцеві цілі. Безпека, могутність, слава, ідея — то цілі дуже різномірні за самою своєю суттю, і звести їх до одного результату можна лише в тому випадку, якщо ми спотворимо людську суть дипломатично-стратегічної діяльності. Якщо суперництво між державами можна прирівняти до гри, то ставки в цій грі не можна визначити через одне поняття, вартісне для всіх цивілізацій і для всіх епох. Дипломатія — це гра, в якій актори то ризикують накласти головою, то воліють саму перемогу, не думаючи про ті вигоди, які вона їм принесе. Тому кількісно уявити ставку в цій грі неможливо: ми не тільки не знаємо наперед, якою є ставка (що робитиме переможець), але й для того, хто воює, перемога є достатньою сама по собі.

Розмаїття конкретних цілей-завдань і цілей-завдань кінцевих не дало б нам змоги сформулювати раціональне визначення «національного інтересу» навіть у тому випадку, якби він не містив у самому собі неоднозначність, яку можна отожнити з неоднозначністю колективного інтересу в економічній науці. Спільноти складаються з індивідів, і кожен індивід та кожна група мають власні цілі та завдання, намагаються максимізувати власні ресурси, мають власну частку в національному доході або власне місце у внутрішній структурі суспільної ієрархії. Інтереси цих індивідів або цих груп, якими вони виражаються в їхній реальній поведінці, мимоволі не узгоджуються між собою і не складаються до купи, щоб утворити спільний інтерес. Навіть у плані економіки спільний інтерес не виводиться з інтересів приватних або колективних за допомогою якогось таємничого обчислення засобів або компенсацій. Відсотки зростання капіталу, розподіл ресурсів між споживанням та інвестуванням, частка, спрямована на підвищення внутрішнього добробуту, й частка, спрямована на зовнішню діяльність, визначаються рішеннями, які можуть надихатися мудрістю, але які неспроможна підказати наука¹.

Іпоготів, національний інтерес не зводиться до інтересів приватних або приватно-колективних. У якомусь обмеженому розумінні, це поняття корисне, воно пробуджує в громадян свідомість політичної єдності, якої вони є тимчасовими членами, єдності, яка їм передувала і яка їх переживе. Воно нагадує одноденним правителям, що безпека й велич держави повинні бути цілями їхньої дипломатії, хоч би якою ідеологією вони керувалися.

З цього аж ніяк не випливає, що національний інтерес має бути, може бути, чи

¹ Єдиною наукою, яка могла б евентуально заступити мудрість, є наука, що розвинулася з теорії ігор, вона може сформулювати правила, згідно з якими спільна воля утворюється із суперечностей між індивідуальними волями.

повинен бути визначений, абстрагуючись від внутрішнього режиму, від прагнень, притаманних різним класам, від політичного ідеалу спільноти. Хоча спільнота не завжди змінює свої цілі-завдання, коли вона змінює конституцію, історичну ідею або правлячу еліту. Але як вдається політичним утворенням, пройшовши через кілька революцій, зберегти ті самі амбіції і ті самі методи?

Безперечно, що з формального погляду поведінка всіх дипломатів видається схожою. Будь-який державець прагне здобути якомога більше союзників і якомога поменшити кількість своїх ворогів. Тому вже через кілька років революціонери залюбки звертаються до проектів, опрацьованих режимом, який вони повалили. Незаперечно безперервність виходить із національної традиції і нав'язується імперативами розрахунку сил. Залишається тільки показати, що державні діячі, натхнені різними філософами, діють однаково за однакових обставин і що партіям слід би, якби вони вміли мислити не менш раціонально, ніж людина-дипломат, однаково оцінювати національний інтерес. Але довести таке твердження мені уявляється неможливим, сама гіпотеза видається абсурдною¹.

Хіба демократи, фашисти та комуністи, в період між двома війнами, могли ставити перед собою однакові цілі? Кожна еліта, що приходить до влади, прагне зміцнити і свою владу, і державу, за яку вона взяла на себе відповідальність. Та оскільки перемога Гітлера вела за собою розповсюдження тоталітарних режимів, то демократи в будь-якій іншій країні Європи могли виявити прихильність до Третього райху, лише принісши в жертву себе, під тим приводом, що їхня батьківщина стане сильнішою в націонал-соціалістичній Європі. Чи можна вважати, що рішення державних діячів, які погоджуються прийняти смерть у надії, що їхня країна стане могутнішою під владою інших людей, диктується незаперечною раціоналістичною логікою? Хіба може логіка наказувати, щоб могутність держави цінувалася вище, ніж свобода її громадян?

Чи повинен німець бажати триумфу гітлерівської Німеччини, яка, в його очах, ганьбить Німеччину автентичну? Коли кожна держава й кожен табір засвоює якусь ідею, індивід часто розкривається між приналежністю до певної спільноти і відданістю своєму ідеалові. Чи то він обере свою батьківщину тілесну, чи свою батьківщину духовну, його дії не можна схвалювати чи засуджувати, орієнтуючись на одну логіку політики. Національний інтерес політичного утворення як такого конкретно визначається, мабуть, лише за обставин, коли суперництво зводиться до такої собі гри, з більшими або меншими ставками, в якій жоден із гравців-суперників не ризикує ані своїм життям, ані своєю душею.

Але якщо дипломатична поведінка ніколи не визначається лише співвідношенням сил, якщо могутність не є ставкою дипломатії, як ото матеріальна вигода є ставкою економічної науки, тоді ми доходимо неминучого висновку, що не існує загальної теорії міжнародних відносин, яку можна було б порівняти із загальною теорією економіки. Теорія, яку ми тут ескізно накреслимо, ставить на меті проаналізувати смисл дипломатичної поведінки, виділити засадничі поняття, уточнити змінні, що їх слід розглянути, аби зрозуміти весь комплекс. Але вона не пропонує «вічної дипломатії», вона не намагається сконструювати закриту систему.

¹ Див. нижче, розділ десятий.

Розділ IV

МІЖНАРОДНІ СИСТЕМИ

Я називаю міжнародною системою сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи.

Я не без вагань застосовую термін «система» для визначення сукупності, яку пов'язують у одне ціле відношення суперництва, яка організується навколо конфлікту і яка набуває своєї найочевиднішої сутності тоді, коли її члени-учасники беруться за зброю. Політична система визначається організацією, взаємними відносинами партій, взаємодією своїх елементів, правилами врядування. До якої міри ми знаходимо її еквівалент у випадку міжнародної системи?

На наступних сторінках я спробую сформулювати відповіді на ці запитання. Відразу скажу, що термін *система* може, на нашу думку, застосовуватися тут у тому значенні, якого він набуває у виразі *система партій*. Адже цим терміном також визначається сукупність колективних діячів, що перебувають між собою у відносинах суперництва. Щоправда, суперництво партій підпорядковується правилам конституції, якій міжнародне право не має точного відповідника. Але кількість, розміри та засоби діяльності партій не передбачаються текстами закону: партії — це, передусім, угруповання, які перебувають між собою в стані війни. При цьому різниця між ними та акторами, які грають на міжнародній сцені, все ж таки залишається істотною, оскільки *ultima ratio** партій є виборчий бюлетень, а *ultima ratio* держав — снаряди і бомби. Проте якщо партії визнають за доцільне вдаватися до аргументації кулеметних черг, а держави одного дня інтегруються у всесвітню імперію, дійові особи національного й інтернаціонального масштабу значно зближать свої позиції.

Міжнародна система, як і система партій, включає в себе відносно невелику кількість дійових осіб. Коли кількість дійових осіб зростає (так, до Об'єднаних Націй входять близько сотні держав), кількість головних дійових осіб не зростає в тій самій пропорції, а часто й узагалі не зростає. У планетарній системі 1950 р. ми нараховуємо тільки дві наддержави і щонайбільше п'ять або шість могутніх держав, актуальних або віртуальних. Головні дійові особи також ніколи не мають відчуття, що вони підпорядковуються системі так, як, скажімо, фірма середніх розмірів підпорядковується законам ринку. Структура міжнародних систем завжди є *олігополітичною*. В кожному з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин.

* Останній аргумент (*лат.*).

1. Конфігурація співвідношення сил

Найпершою характеристикою міжнародної системи є *конфігурація співвідношення сил*, поняття, що включає в себе кілька аспектів: якими є межі системи? Яким є розподіл сил між різними дійовими особами? В який спосіб дійові особи розташовуються на географічній мапі?

До нашої епохи — точніше кажучи, до 1945 р. — ніколи не існувало міжнародної системи, яка охоплювала б усю планету. Лише трохи більше ніж сто років тому посол Його Величності британського короля мусив докласти неабияких зусиль, щоб здобути аудієнцію в китайського імператора, бо відмовився підкоритися ритуалам, які вважав принизливими для себе (падати навколішки), а на свою пропозицію зав'язати комерційні стосунки між Британією і Китаєм він одержав таку зневажливу відповідь: що могла виробити ця невеличка далека країна такого, чого б Серединна Імперія не могла виготовити так само добре або й краще? В ту епоху дві серйозні причини об'єдналися, щоб виключити Китай із системи європейських держав: *фізична відстань* не дозволяла Китаю здійснювати військові операції в Європі, водночас обмежуючи й військову потугу європейців на Далекому Сході; *моральна відстань* між культурами ускладнювала діалог, робила взаєморозуміння неможливим.

Котрий із цих двох критеріїв, політико-воєнна участь чи комунікація, є важливішим для визначення належності до системи? Мені здається, що перший. До однієї групи належать лише ті актори, які грають у одній виставі. Вистава, в якій грають актори міжнародної трупки, — це загальна велика війна, можлива або реальна; і тут мало важить, що один з акторів розмовляє трохи іншою мовою. Безперечно, що протягом тих періодів, коли система конституюється, тобто тоді, коли відносини між державами перестають бути випадковими або анархічними, учасники здебільшого входять до тієї самої культурної зони, поклоняються тим самим богам, шанують ті самі заборони. Грецькі поліси, як і європейські держави, водночас ясно усвідомлювали і свою глибоку спорідненість, і постійний характер свого суперництва. Але Перська імперія, що на неї греки дивились як на чужу — варварську — країну, й Турецька імперія, чию ісламську віру християнніші європейські монархи аж ніяк не могли нехтувати, теж були затягнуті в конфлікти та розрахунки грецьких полісів та європейських монархів. Вони були елементом співвідношення сил, хоч і не були інтегральною частиною культурного транснаціонального ансамблю.

Невизначеність меж має стосунок не тільки до дипломатичної або воєнної участі та спорідненості культур. Вона має стосунок також до розширення, іноді швидкого й непередбаченого, дипломатичного поля, залежно від розвитку техніки та політичних подій. Підкоривши грецькі поліси своєму законіві, македонські царі створили політичне угруповання, ресурси якого вможлилювали далекі завоювальницькі походи. Міжнародна система розширювалася мірою того як зростали ті політичні одиниці, що її утворювали, стаючи в такий спосіб спроможними охоплювати, і думкою, і дією, більш широкий історичний простір.

До 1914 р. європейські держави нехтували можливість втручання Сполучених Штатів. Ця держава вочевидь не була мілітарною і не відігравала великої ролі на європейській сцені. Досить цікаво буде поміркувати над цією помилкою, що сплутала всі розрахунки.

В економічному плані Сполучені Штати були невід'ємними від Європи протягом сторіч. Їхня історія була б зовсім іншою, якби в XIX сторіччі надлишок європейського населення не виявив за океаном незаселені й багаті, придатні для обробітку землі. Велика Британія, будучи володаркою морів, мала змогу користуватися, протягом великих війн Революції та Імперії, принаймні частиною ресурсів

із далеких континентів. Європейські завоювання, що розпочалися з XVI сторіччя, мали нагоду довести, що відстані віднині не були неподоланною перешкодою для мілітарних акцій. На початку XIX сторіччя прогрес транспортних засобів, здавалося, обмежувався морськими засобами пересування. Велика Британія закріпилася в Індії, але, щоб добутися від Рима до Парижа, Наполеонові треба було майже стільки часу, скільки й Цезареві. Натомість у дев'ятнадцятому й на початку двадцятого сторіччя засоби наземного транспорту нечувано розвинулися завдяки будівництву залізниць, а потім і винайденню двигуна внутрішнього згорання. Ці види прогресу роблять ще більш не виправданим нехтування елементарного правила зворотного зв'язку: якщо військові сили європейських держав змогли дістатися до Індії чи до Мексики, то чом би військовим силам Сполучених Штатів не висадитися на Старому континенті?

Це нехтування можливості повернення в Європу вбраних у солдатську уніформу нащадків європейських емігрантів, що оселилися по той бік Атлантики, як мені здається, пояснювалося кількома причинами. Свого часу іспанцям знадобилося чимало експедиційних сил, щоб підкорити Центральну та Південну Америки. Європейці, в ту саму епоху, коли вони владарювали над світом, виділяли на воєнні операції, які сьогодні ретроспективно видаються нам братовбивчими, левову частку своїх ресурсів. Вони погано уявляли собі, що через Атлантичний океан можна перекинути великі армії. Професіонали військового ремесла мали тенденцію переоцінювати важливість наявності офіцерського корпусу і, ще більшою мірою, аристократичного класу, з якого цей корпус набирався або вважалося, що він із нього набирається. Афористичне протиставлення Епінала: «держава комерційна або держава мілітарна» перешкоджало осмисленню нового факту приблизної пропорційності між індустріальним потенціалом і потенціалом мілітарним. До того ж, з якого дива Сполученим Штатам, що неприхильно ставилися до всіляких альянсів (не бажали *вплутуватися*) від самого початку свого існування, що завжди прагнули триматися осторонь від європейських конфліктів, втручатися у війну, причини виникнення якої були неясними, а ставки неоднозначними? Цей останній аргумент не був повністю хибним, але він не брав до уваги того факту, що перші битви не розв'язали конфлікту, і воєнні дії розтяглися на довгі роки. Іншими словами, державним діячам та генералам не слід було нехтувати того факту, що Сполучені Штати *матеріально* були спроможні послати велику армію до Європи. Не зумівши передбачити, що війна набере таких масштабів внаслідок масового призову, мілітаризації промисловості та приблизної рівноваги сил, вони були захоплені зненацька в той день, коли динамізм конфлікту спричинився до втягнення в нього Сполучених Штатів і до розширення на Америку європейського дипломатичного поля.

Це поле, межі якого окреслюються як технікою транспорту та війни, так і відносинами між державами, ділиться на окремі політичні утворення та на групи таких утворень (тимчасові альянси або постійні коаліції). Географія дипломатичного поля не змінюється або змінюється дуже повільно. Натомість сила кожного з таких утворень і кожного з таких союзів змінюється — і часом дуже швидко. Тому так звані *константи*, нав'язувані географією, часто бувають оманливими. Не географія, а проєкція на географічну мапу певного співвідношення сил підказує про дружні чи ворожі стосунки, початкові або постійні. З розвитком цього співвідношення сил може виникати потреба в іншій раціонально обґрунтованій політиці. Підручники дипломатичної історії навчали на початку нашого сторіччя про те, як доцільно укласти «тилові альянси» — ця традиція начебто диктувалася географією і справді диктувалася конфігурацією співвідношення сил. Держава, розташована в центрі Європи, має бути сильнішою за Францію для того, щоб «тиловий альянс», створюваний з метою відновити рівновагу і створити загрозу війни на два фронти, мав сенс. Ти-

ловий альянс із Польщею або Радянським Союзом, спрямований проти Федеративної Республіки зі столицею в Бонні, чи навіть проти завтрашньої об'єднаної Німеччини (що простягатиметься аж до лінії Одер — Нейсе), був би безглуздим. Навіть об'єднана Німеччина була б слабкішою від Західної Європи (Франції в союзі з англосаксонськими країнами) або від радянського блоку. Навіщо ж Франції намагались ослабити, створюючи для нього загрозу з двох боків, сусіда, якого не варт боятися?

Безперечно, географічне розташування альянсів впливає на курс дипломатії. Залежно від того, яку територію вони займають, політичні утворення мають інші ресурси, інші завдання, інші прагнення. Альянси, безперечно, мають безпосередній стосунок до відносного розташування держав: могутніший союзник менше непокоїть, якщо він далеко. Якщо сусідня держава не є «перманентним союзником», вона легко перетворюється на ворога. Та, попри все, істотною характеристикою системи є конфігурація співвідношення сил, а територіальні аспекти набувають своєю дипломатичного значення лише залежно від локалізації великих держав і держав маленьких, стабільних держав і держав нестабільних, невралгічних пунктів (у воєнному або політичному плані) та зон пацифікації.

Аби визначити, що ми розуміємо під конфігурацією співвідношення сил¹, найпростішим буде протиставити дві типові конфігурації, конфігурацію багатополярну і конфігурацію біполярну. В першому випадку дипломатичне суперництво розгортається між кількома політичними утвореннями, які належать до одного класу. Тут можливі різні комбінації рівноваги, розриви відносин альянсу належать до нормальних процесів дипломатії. В другому випадку, два політичні утворення настільки вищі класом за всіх інших, що рівновага є можливою лише у формі двох коаліцій, причому більшість середніх і малих держав змушені приєднуватися до табору котроїсь із двох великих держав.

Та хоч би якою була конфігурація, її учасники утворюють ієрархію, більші або менші офіційну, істотно детерміновану тими силами, які кожен з них вважається спроможним мобілізувати: нагорі цієї ієрархії перебувають великі держави, на низу — малі, причому перші привласнюють собі право втручатися в усі справи, навіть у ті, які не стосуються їх безпосередньо, а другі не мають жодних амбіцій виходити за вузьку сферу власних інтересів та дій, а іноді навіть готові не ремствуєючи підкорятися рішенням, які ухвалюються, в тому, що стосується їх безпосередньо, внаслідок порозуміння між собою великих держав. Мета цих останніх — моделювати обставини, мета малих держав — пристосуватися до цих обставин, які, у своїх істотній частині, від них не залежать. Це протиставлення, взагалі, дуже спрощене і виражає радше теорію, ніж реальність: той спосіб, у який малі держави *пристосовуються* до обставин, надає конкретної форми самим обставинам.

Розташування сил на дипломатичному полі є *однією* з причин, які детермінують процеси об'єднання держав. У крайньому випадку, дві держави, які не мають особистих причин сваритися, можуть перетворитися на ворогів, з огляду на «фатальність свого розташування». Дві домінуючі держави майже неминуче стають супротивниками (за винятком тих випадків, коли вони дуже тісно поєднані) з тієї простої причини, що рівновага може існувати лише тоді, коли кожна з них належатиме до протилежного табору. А коли суперництво саме по собі створює ворожнечу, розум або пристрасті потім знаходять безліч аргументів на її виправдання. У війні також лють часто виникає із самої боротьби, а не з тих ставок, які в ній розігруються.

Тут ідеться про крайній випадок. Альянси не є механічним наслідком співвідношення сил. Висловлюючись простіше, можна сказати, що коли якісь великі держави входять у конфлікт з огляду на розбіжність чи суперечність своїх інте-

¹ По-німецькому, *Gestaltung der Kraftverhältnisse*.

ресів або своїх претензій, інші держави, великі чи малі, приєднуються до котроїсь із них або з міркувань власної вигоди (вони сподіваються одержати більше, якщо перемаже цей табір, а не той), або із сентиментальних міркувань (населення більше симпатизує якійсь одній стороні), або з прагнення сприяти утриманню рівноваги. Велика Британія мала славу країни, яка обирає собі позицію, *виключно* керуючись цим останнім мотивом. Здебільшого байдужа до деталей континентальної мапи, вона мала за єдину мету запобігти гегемонії або пануванню там якоїсь однієї держави. Ця політика чистої рівноваги була логічною, тому що Велика Британія не мала амбіцій на континенті (після Столітньої війни), не прагнула ані до територіальних завоювань, ані до підкорення якихось народів. Для безпеки та процвітання Англії було вкрай важливо, щоб континентальні сили не могли зорганізуватися проти неї в коаліцію, тому британська дипломатія не могла дозволити собі розкш віддати перевагу міркуванням ідеології. Рациональна логіка вимагала від неї бути водночас порядною і цинічною: виконувати свої зобов'язання щодо союзників у часи війни, але ніколи не дивитися на жоден альянс як на щось постійне.

Якщо політики континентальних держав не могли абстрагуватися від міркувань ідеологічного або афективного характеру за прикладом політиків острівної держави, то провину за це слід складати не на державних діячів, а на обставини. Європейські монархи вели тривалі суперечки за провінції та фортеці. Вторгнення сусідів залишали по собі гіркі спогади. Навіть у добу династичних воєн, суверени не мали змоги вільно добирати собі союзників та ворогів. Після анексії Ельзасу-Лотарингії жоден французький уряд, хоч би яким він був авторитарним, не погодився б на повне замирення з Німеччиною.

Союзні відносини і відносини ворожнечі іноді детермінуються лише співвідношенням сил, іноді суперечкою, яка має точно визначений предмет, а найчастіше — поєднанням цих двох факторів. У тому, що стосується тривалих відносин союзництва чи ворожнечі, протиставлення інтересів та збіг прагнень стоять на першому місці. Тривалий період воєн, що точилися між Францією та Великою Британією, з одного боку, був спричинений ворожнечею, неминучою у ставленні острівної держави до першої держави Старого континенту, але водночас колоніальні інтереси Франції та Англії вступали між собою в конфлікт на далеких землях та океанах; отож цілком логічно, що Англія мала за постійну мету намагатися розгромити французький флот або принаймні зробити його неспроможним кидати виклик верховенству на морях англійського флоту, оскільки панування над океанами гарантувало британській імперії експансію та безпеку. В ХХ сторіччі простий підрахунок балансу сил уже недостатній для пояснення британської політики. Зрештою, в теорії, Англія могла б увійти до спілки з Європейським континентом, щоб запобігти американській гегемонії; але про це ніколи не йшлося. Американська гегемонія сприймалася правлячим класом Лондона як щось подібне до гегемонії англійської, тоді як гегемонія німецька була б визнана чужою, принизливою, неприйнятною. Перехід від *pax britannica* до *pax americana* не змінив усесвіту, він якщо й поранив, то радше самолюбство, аніж душу. *Pax americana* не зміг би прийти на зміну *pax britannica* без того, щоб Англія не вчинила відчайдушного опору: лише воєнна катастрофа змогла б розчистити дорогу, по якій би перший прийшов на зміну другому.

2. Системи гомогенні й гетерогенні

Зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру,

географічну та воєнну, відносини союзництва та ворожнечі, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі. З огляду на ці міркування, різниця між системами гомогенними і системами гетерогенними видається мені фундаментальною¹. Я називаю гомогенними системами такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики. Я називаю гетерогенними, натомість, системи, в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності. У період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією європейська система була водночас багатополлярною і гомогенною. Європейсько-американська система, що утворилася після 1945 р., є водночас біполярною і гетерогенною.

Гомогенні системи, на перший погляд, відзначаються більшою стабільністю. Правителі тут не нехтують інтереси, династичні чи ідеологічні, які їх об'єднують усупереч інтересам національним, що їх протиставляють. Визнання гомогенності знаходить свій найвищий і найурочистіший вияв у формулі Священного союзу. Правителі суверенних держав обіцяють один одному взаємну підтримку проти революціонерів. Священний союз був затаврований лібералами як змова монархів проти народів. Він не мав «національного» виправдання, оскільки зміна політичного режиму в минулому сторіччі не призводила до розпаду альянсів: перемога революції в Іспанії, можливо, й була небезпечною для Бурбонів, але не для Франції. В наш час кожен із двох блоків прагне застосовувати, для внутрішнього вжитку, формулу Священного союзу. Радянська інтервенція в Угорщину дорівнювала проголошенню права, для російських армій, вторгтися в будь-яку зі східноєвропейських країн з метою придушення контрреволюції (насправді будь-якого повстання проти режиму, що претендував називатися соціалістичним). Священний союз проти контрреволюції або революції є, в кінцевому випадку, необхідним для виживання кожного з двох блоків.

Гомогенність системи сприяє обмеженню насильства. Оскільки люди, що перебувають при владі в тих країнах, які вступають у військові сутички, залишаються свідомі своєї солідарності, вони намагаються поводитися стримано. Революціонери виступають як спільні вороги всіх правителів, а не лише союзників з держав або учасників одного з альянсів. Якби революціонери прийшли до влади в одній з держав, режим у інших державах також похитнувся б. Страх перед революцією спонукає воєначальників або змиритися з поразкою, або обмежити свої претензії.

Гомогенна система видається стабільною також тому, що вона передбачувана. Якщо держави мають аналогічні режими, то вони можуть бути тільки традиційними, успадкованими від часу, а не імпровізованими. В країнах із такими режимами державці підкоряються давно випробуваним правилам або звичаям: суперники чи союзники приблизно знають, чого їм сподіватися чи боятися.

І нарешті, за своїм визначенням, держави і ті, хто говорить від їхнього імені, схильні проводити різницю між ворогами своєї держави і своїми політичними супротивниками. Ворожнеча міждержавна не веде до ненависті, вона не виключає укладання угод, замирення після битви. Державні діячі, переможці чи переможені, можуть зав'язувати стосунки з ворогом, не остерігаючись, що їх звинуватять у зраді ідеологи, дорікаючи їм за поблажливе ставлення до «злочинця»², або

¹ Я запозичив це розрізнення з чудової праці пана Пануайса Папалігураса: «Теорія міжнародного суспільства» («*Téorie de la société internationale*»), дисертації, захищеної в Женевському університеті в 1941 р. На цю книжку мою увагу звернула панна Герш.

² Саме в цьому дорікав Т. Веблен керівникам союзних держав у 1918 р.

«ті-що-йдуть-до-кінця» мовляв, вони принесли в жертву національні інтереси, аби забезпечити виживання свого режиму¹.

Гетерогенність системи призводить до протилежних наслідків. Ворог тут виступає також супротивником, у тому розумінні, якого цей термін набуває у внутрішніх війнах, поразка завдає шкоди не тільки інтересам нації, а й інтересам правлячого режиму. Можновладці в таких випадках воюють і за себе, а не тільки за державу. Монархи або керівники республіки далекі від того, аби вбачати в повстаннях протилежного табору загрозу проти державного ладу, спільного для всіх воюючих сторін, навпаки, вони вважають за нормальне сприяти розбратові в стані ворога. Противники тієї фракції, яка перебуває при владі, хоч би якими вони були, перетворюються на союзників національного ворога, а отже, в очах своїх благонадійних співгромадян, на зрадників. Ситуація, яку ми називаємо ситуацією Священного союзу, захоочує правителів підкоряти свої конфлікти інтересам спільного принципу легітимності. Обставини так званого ідеологічного конфлікту — це такі обставини, за яких кожен табір рекламує певну ідею і за яких обидва табори внутрішньо поділені, оскільки певна кількість співгромадян, там і там, не прагнуть або не прагнуть від усієї душі перемоги своєї батьківщини, якщо вона означатиме поразку ідеї, до якої вони прихиляються і яку уособлює ворог.

Такі перехреснення громадянських конфліктів із конфліктами міждержавними посилюють нестабільність системи. Належність держав до того чи того табору ставиться під сумнів, потрапляючи в залежність від результату внутрішньої боротьби; звичайно ж провідні держави не можуть залишати це поза своєю увагою. Сутички між партіями *об'єктивно* стають епізодами міждержавних конфліктів. Коли вже розпочалися воєнні дії, укладення компромісного миру стає надзвичайно складною справою, повалення уряду або режиму ворожої держави майже фатально перетворюється на одну з цілей війни. Етапи великих воєн — релігійних, воєн Французької революції та Імперії, воєн ХХ сторіччя — збігалися в часі з постановкою під сумнів принципу легітимності та організації держав.

Цей збіг не є випадковим, але причинний зв'язок тут може абстрактно мислитися в два способи: насильницький характер воєн *створює* гетерогенність системи або, якраз навпаки, ця гетерогенність є, якщо не причиною, то принаймні історичним контекстом великих воєн. І хоч ніколи не вдається категорично обрати один з двох термінів альтернативи, виключивши другий, внутрішні війни і міждержавні конфлікти ніколи не поєднуються в однаковий спосіб. Гетерогенність не тільки є відносною, вона може набувати різних форм.

У 1914 р. якою були європейська система — гомогенною чи гетерогенною? З багатьох поглядів здавалося, що домінує гомогенність. Держави взаємно *визнавали* одна одну. Найменш ліберальна серед них, Росія, попри все, надавала право своїм опонентам існувати, висловлювати критичні погляди. Ніде істинність ідеології не декретувалася державою й не проголошувалася визначальною для її міцності. Громадяни легко перетинали кордони, й вимога пред'явити паспорт на кордонах Росії викликала обурення. Жоден з правлячих класів не ставив собі за мету повалення режиму в потенційно ворожій країні. Французька *республіка* не мала претензій до внутрішнього ладу Німецької *імперії*, а ця остання мала не більше охоти втручатися у внутрішні справи *імперії* царів. Французька республіка увійшла до спілки з царською імперією згідно з традиційними вимогами збереження рівноваги.

Проте ця гомогенність, очевидна доти, доки панував мир, була вкрита тріщи-

¹ Саме за це Гвісмен та інші письменники лівого крила звинувачували партію миру, яка його домоглася в 1871 р. Мовляв, чи не вдалося б, продовжуючи революційну війну, домогтися кінцевого (збройного) успіху?

нами, які війна поглибила. В середині держав два принципи легітимності, принцип спадковий і принцип виборний, конфлікт між якими був однією зі ставок у війнах Французької революції та Імперії, уклали тимчасове нетривке замирення. Порівняно до сьогоднішніх фашистських або комуністичних режимів імперія Вільгельма і навіть царська імперія були «ліберальними». Але верховна суверенна влада і далі належала нащадкам правлячої династії. Гетерогенність абсолютистських режимів (суверен визначається за народженням) і режимів демократичних (суверен признається народом) існувала в потенції. Звичайно ж, оскільки Росія була союзником західних демократій, жоден із двох таборів не міг відкрито використати це протиставлення. Після російської революції пропаганда союзників не забарилася це зробити.

Були й серйозніші речі: відносини між населенням і державою не стабілізувалися в XIX сторіччі. Так, німецька імперія і королівство Італія утворилися під гаслом права національностей на самовизначення. Але Райх, у Ельзасі-Лотарингії, надав національній ідеї такого смислу, з яким ліберали у Франції та деінде ніяк не могли погодитися: чи національність була долею, яку мова та історія нав'язували індивідові, чи свободою для кожного обирати свою державу? Крім того, територіальний статус Європи, опертий на династичну спадковість і на прагнення до рівноваги, не був сумісний з національною ідеєю, хоч би як ми її тлумачили. Австро-Угорщина була імперією багатонаціональною, як і Оттоманська імперія. Поляки не були ані німцями, ані росіянами, ані австрійцями, і всі вони підлягали чужоземному закону.

Відразу ж після проголошення війни всі втягнуті в неї держави прикрилися національною ідеєю, щоб використати її динамізм на свою вигоду. Імператори поквапилися дати полякам урочисті й туманні обіцянки, ніби вони невиразно відчували, що поділ Польщі залишався неспокутуваним гріхом Європи. А може, універсалізація військової професії навіяла правителям думку, що віднині війна повинна мати смисл для тих, хто ризикує своїм життям?

Ця гетерогенність принципу легітимності (Як мають визначатися правителі? До якої держави повинен належати той або той народ?) не входила в суперечність із глибинною культурною спорідненістю членів європейської спільноти. Вона не навіювала жодній з держав бажання знищити правлячий режим іншої. В часи миру кожна держава розглядала режим іншої держави як справу, котра її не стосується. З ліберальних міркувань Франція або Велика Британія надавали притулок російським революціонерам, але вони не давали їм ані грошей, ані зброї для організації терористичних загонів. Натомість, у період від 1916 по 1917 рр., щоб виправдати свою рішучість довести війну до абсолютної перемоги, щоб перекопати солдатів союзних армій, що вони захищають свободу, щоб відвернути німецький народ від свого режиму, пропаганда та дипломатія союзників почали нападати на абсолютизм як на причину війни та німецьких «злочинів», проголосили право народів самим визначати свою долю (звідси розпад Австро-Угорщини) як основу справедливого миру і, нарешті, заявили, що відмовляються вступати в переговори з правителями, відповідальними за велику різанину. Непівгомогенна в 1914 р., європейська система стала безповоротно гетерогенною в 1917 р. внаслідок шаленства війни і потреби, перед якою опинилися західні держави, виправдати свою рішучість домогтися вирішальної перемоги.

Так само напередодні Пелопоннеської війни грецькі поліси були відносно гомогенними. Вони воювали разом проти персів, вони поклонялися одним богам, святкували ті самі свята, змагалися на одних іграх. Їхні інституції, економічні чи політичні, належали до однієї категорії, вони були варіаціями на одну тему. Та коли між Афінами і Спартою вибухнула війна не на життя а на смерть, кожен табір пригадав, що тут він обстоює демократію, а там — аристократію (олігархію). За-

вданням було не так розпалити завзяття своїх воїнів, як ослабити супротивника й завести собі друзів у супротивних лавах. Така гетерогенність, оперта лише на один елемент політики, часто буває достатньою, щоб перетворити міждержавну ворожнечу на палку ідеологічну ворожість. Відчуття спільної культури розвіюється, і воюючі сторони тепер думають тільки про те, щоб їх розділяє. Можливо, навіть, найзагрозливіша для миру або поміркованості гетерогенність є саме тією, яка утворюється на тлі спільноти.

Гетерогенність грецьких полісів у часи Пелопоннеської війни чи гетерогенність європейських держав у 1917 або в 1939 рр. була, попри все, менш вираженою, аніж гетерогенність міжнародних систем, що склалися з грецьких полісів та перської імперії, з грецьких полісів та Македонії, з християнських королівств та Оттоманської імперії, а тим паче, тих, які склалися з іспанських конкістадорів та імперії інків або ацтеків, з європейських колонізаторів та африканських племен. Ці приклади, в абстрактних термінах, дають нам змогу виділити три типові ситуації: 1) політичні утворення, що належали до однієї цивілізованої зони, часто підтримували регулярні відносини з політичними утвореннями, які перебували поза цією зоною й чітко усвідомлювались як інші або чужі; греки, з висоти своїх уявлень про вільну людину, дивилися з певною поблагливістю на підданих східних імперій; іслам відокремив християнські королівства від Оттоманської імперії, проте це не заважало королеві Франції укласти альянс із повелителем правовірних (каліфом); 2) іспанці, з одного боку, інки та ацтеки, з другого, були *істотно* різними; конкістадори здобули перемогу, незважаючи на чисельну меншість, завдяки ненависті племен, підкорених панівним імперським народом, і водночас завдяки ефективності своєї зброї, що наводила на супротивників жах; конкістадори зруйнували цивілізації, яких вони не могли або не хотіли зрозуміти, навіть не усвідомлюючи, що чинять злочин; 3) мабуть, відносини між європейцями та чорношкірими африканцями істотно не відрізняються від попередньо розглянутих відносин між іспанцями й інками; сьогодні антропологи остерігають нас, щоб ми не дивилися згорда на специфічну «культуру» тих, кого наші батьки називали дикунами, і не квапилися встановлювати ієрархію цінностей. Та попри все, мені все ж такі здається обґрунтованим проводити різницю між архаїчними племенами та доколумбовими цивілізаціями.

Що стосується жорстокостей і жаху, то навряд чи вдасться вибудувати порядок «більше-менше» між війнами, в яких сходяться споріднені й гетерогенні утворення, війнами, в яких беруть участь утворення, що належать до різних цивілізацій, війнами між завойовниками й цивілізаціями, що їх вони не спроможні зрозуміти, й, нарешті, війнами між цивілізованими народами та дикими племенами. Усі завойовники, незалежно від того, були вони монголами чи іспанцями, вбивали або грабували. Воюючі сторони не обов'язково мають бути чужими одна одній, аби виявляти жорстокість: достатньо буває політичної гетерогенності, яка часто створюється або принаймні загострюється війною. Більше того, війна між політичними утвореннями, які належать до однієї родини цивілізацій, часто буває нещаднішою, аніж будь-яка інша, бо вона також є війною громадянською і релігійною. Війна між державами перетворюється на громадянську війну, коли кожен табір пов'язує себе з якимось політичним угрупованням усередині держав, що перебувають у стані війни, вона перетворюється на війну релігійну, якщо індивіди більш прихильні до певного різновиду держави, аніж до самої держави, якщо вони порушують громадянський мир, вимагаючи собі права вільно обирати свого Бога або свою церкву.

Міжнародні системи, які охоплюють споріднені та сусідні держави, є водночас театром великих воєн і краєм обіцяним для імперської уніфікації. Дипломатичне поле розширюється мірою того, як політичні утворення інтегрують у себе більшу

кількість давніших елементарних утворень. Після македонських завоювань грецькі поліси сукупно утворили одну політичну єдність. Після переможних походів Александра та Риму весь басейн Середземного моря підкорився одним законам та одній волі. Мірою того як змінюється імперія, різниця між цивілізаційною спорідненістю і державною приналежністю має тенденцію стиратися. Імперія перебуває в стані постійної війни: на своїх кордонах — з «варварами», усередині — з бунтівним населенням або «нецивілізованими» масами. Щодо вчорашніх супротивників, то вони часто перетворюються на співгромадян. Ретроспективно більшість воєн видаються війнами громадянськими, бо в них брали участь політичні утворення, яким згодом судилося злитись в угруповання вищого порядку. До ХХ сторіччя японці якщо й вели великі війни, то тільки між собою, китайці воювали між собою і проти варварів, монголів і маньчжурів. А втім, хіба могло бути інакше? Спільноти, як і особи, перебувають у постійному конфлікті зі своїм сусідом, бо він інший, навіть якщо у фізичному та в духовному плані він їм дуже близький. І тільки у випадку великих політичних утворень історик, озираючись на кілька сторіч назад, має підстави визнати, що цивілізація, до якої належав їхній сусід, була автентично іншою.

Після 1945 р. дипломатичне поле розширилося до обрії всієї планети, і дипломатична система, попри всі внутрішні гетерогенності, прагне до юридичної гомогенності, виразом якої є Організація Об'єднаних Націй.

3. Транснаціональне суспільство і міжнародна (міжнаціональна) система

Міжнародні системи, як ми вже сказали, включають у себе політичні утворення, які мають між собою регулярні дипломатичні відносини. За нормальних обставин такі відносини, звичайно, супроводжуються відносинами між індивідами, які входять до різних політичних утворень. *Міжнародні системи становлять міждержавний аспект суспільства, до якого належать народи, підлеглі різним правителям.* Еллінське суспільство в V сторіччі до нашої ери або європейське суспільство в двадцятому сторіччі після Різдва Христового є реальностями, які ми схильні назвати транснаціональними, радше ніж міжнаціональними (інтернаціональними) або наднаціональними.

Транснаціональне суспільство виражає себе через комерційний обмін, міграції населення, спільні вірування, організації, що переступають через кордони, або нарешті церемонії чи змагання, відкриті для всіх цих політичних утворень. Транснаціональне суспільство живе тим активнішим життям, чим більшою є свобода обміну, міграцій або комунікацій, чим міцнішими є спільні вірування, чим численнішими — ненаціональні організації, чим урочистішими — колективні церемонії.

Життєспроможність транснаціонального суспільства легко проілюструвати на прикладах. До 1914 р. економічний обмін між країнами Європи здійснювався цілком вільно, і цю свободу більше гарантували золотий еквівалент та конвертованість грошей, аніж законодавчі акти. Робітничі партії об'єдналися в Інтернаціонал. Була відновлена давньогрецька традиція Олімпійських ігор. Попри розмаїття християнських церков, релігійні, моральні і навіть політичні вірування були фундаментально аналогічними по обидва боки того чи того кордону. Француз міг обрати собі для проживання Німеччину — і для цього йому не треба було долати багато перешкод, і так само німець міг жити у Франції. Цей приклад, як і подібний приклад еллінського суспільства V сторіччя до Р. Х., ілюструє відносну автономію міждержавного порядку — від миру, і від війни — в контексті транснаціонального суспільства. Якщо навіть індивіди вільно зустрічаються і знають

одне одного, обмінюються товарами та ідеями, цього ще не досить, аби між окремими політичними утвореннями запанував мир, хоча ці комунікації, безперечно, необхідні для пізнішого утворення міжнародної (інтернаціональної) або наднаціональної спільноти.

Протилежний приклад — це Європа і світ у 1946 — 1953 рр. і навіть сьогодні, хоча після 1953 р. певне транснаціональне суспільство стало потроху відновлюватися понад залізною завісою. Комерційний обмін між комуністичними країнами і країнами Західної Європи було зведено до мінімуму. Тією мірою, якою він ще зберігся, він мав стосунок лише до держав (принаймні з одного боку). «Радянський індивід» не мав права на вільний обмін з «індивідом капіталістичним» без посередництва державної адміністрації. Він не міг вступити з ним у безпосередній контакт, не накликавши на себе підозри. Міжіндивідуальні комунікації були здебільшого заборонені, якщо тільки вони не виражали комунікації міждержавні: державні чиновники та дипломати розмовляли із західними колегами, але тільки у сфері виконання своїх службових функцій.

Цей цілковитий розкол транснаціонального суспільства мав характер очевидної патології: відтоді відбулися деякі зміни — тепер Радянський Союз представлений на наукових конгресах і спортивних змаганнях, він приймає зарубіжних туристів і дозволяє кільком тисячам радянських громадян щороку відвідувати Захід, персональні контакти із західними громадянами не повністю заборонені. Російські дружини англійських льотчиків змогли приєднатися до своїх чоловіків. Комерційний обмін поступово зростає. Проте сумнівно, щоб ця часткова реставрація транснаціонального суспільства змінила головне: гетерогенність у тому, що стосується принципу легітимності, форми держави та соціальної структури, залишається радикальною. Християнська спільнота має дуже обмежений вплив, бо політичні вірування домінують над віруваннями релігійними, ці останні тепер перетворилися на приватну справу; і нарешті, жодна організація, політична, профспілкова чи ідеологічна, не може скликати до купи радянських громадян і громадян західних, якщо тільки вона не служить, відкрито чи таємно, інтересам Радянського Союзу. Гетерогенність міждержавної системи непоправно розділяє транснаціональне суспільство.

В усі епохи транснаціональне суспільство регламентувалося звичаями, конвенціями або специфічним правом. Стосунки, які могли підтримувати громадяни країни, що перебувала в стані війни, з громадянами ворожої держави, були передбачені радше звичаєм, аніж законом. Конвенції, укладені між державами, уточнювали статус громадян однієї з них, якщо вони перебували на території іншої. Міжнародне право оголошує законним або незаконним створення транснаціональних рухів або участь у професійних чи ідеологічних організаціях, які претендують вважатися наднаціональними.

З погляду соціологічної науки, я схильний називати приватним міжнародним правом право, яке регламентує це транснаціональне суспільство, таке, що його ми спробували охарактеризувати, тобто суспільство недосконале, складене з індивідів, які належать до окремих політичних утворень і які, у своїй якості приватних осіб, входять у взаємні стосунки. Те, що багато юристів приєднують до внутрішнього права все приватне міжнародне право або його частину, слід вважати цілком нормальним. Чи то йдеться про родинні, чи комерційні стосунки, норми, застосовні до іноземців або до взаємин між громадянами даної країни та іноземцями, є інтегральною частиною системи норм розглядуваної держави. Навіть якщо ці норми є результатом угоди, підписаної з іншою державою, з цього не випливає істотних змін: наприклад, угоди про подвійне оподаткування гарантують певну взаємність у ставленні країн-учасниць до громадян іншої країни і водночас захищають платників податків обох країн від подвійного обкладання. Наслідки

конвенцій, укладених між державами, мають місце всередині законодавчої системи кожної з них.

Натомість пропозиції, заборони та зобов'язання, передбачені в договорах, укладених між державами, є складовими міжнародного публічного права. Ми розглянули, в двох попередніх параграфах, *конфігурацію співвідношення сил*, потім *гомогенність* або *гетерогенність систем*. Регламентация міжнародних відносин розташовується в точці перетину двох попередніх студій. До якої міри і в якому розумінні міждержавні відносини, в часи миру і в часи війни, підкоряються праву в тому сенсі, в якому підкоряються йому сьогодні — і, в певному розумінні, підкорялися завжди — міжіндивідуальні стосунки в родині та в комерції?¹

Відносини між державами, як і всі інші суспільні відносини, ніколи не були абсолютно свавільними. Всі цивілізації, які ми називаємо вищими, проводили різницю між членами племені (або полісу, або держави) і чужинцями, а також між різними видами чужинців. Міждержавні договори були відомі з найдавніших-давен, їх знала як давньоєгипетська імперія, так і імперія хеттів. Кожна з цивілізацій мала певний написаний кодекс, що диктував, як поводитися з чужоземними послами, з полоненими і навіть із ворожими воїнами під час битви. Що нового дало міжнародне публічне право?

Держави уклали між собою численні угоди, конвенції або договори, одні з яких цікавлять насамперед *транснаціональне суспільство*, а інші мають стосуюнок водночас і до нього, і до *міжнародної системи*. До першої категорії належать, наприклад, поштові конвенції, конвенції з питань гігієни, еталонів ваги та вимірів, до другої — морське право. Міжнародні конвенції регламентують у колективних інтересах держав, а не тільки в інтересах індивідів використання океанів або річок, транспортних і комунікаційних засобів. Розширення міжнародного законодавства відбиває розширення колективних інтересів транснаціонального суспільства або міжнародної системи, дедалі більшу потребу підпорядкувати спільним законам співіснування на одній планеті, навколо тих самих океанів і під тим самим небом людських спільнот, політично організованих на територіальній базі.

А проте чи змінює міжнародне право сутність міждержавних відносин? Суперечки щодо міжнародного права² зазвичай розгортаються у плані, проміжному між позитивним правом, з одного боку, й ідеологіями та філософіями — з другого, тобто в плані теорії, яку можна назвати, скориставшись висловом М. Ф. Перру, «імплицитно нормативною». Обов'язки, передбачені міжнародним правом, впливають із договорів, укладених державами, або зі звичаю. «Право народів розпоряджатися власною долею», «принцип національностей», «колективна безпека» натомість є дуже туманними формулами, які мають впливати на поведінку державних діячів, а часом і на витлумачення юристами позитивного права. Та не можна сказати, щоб вони правила за основу для системи нормативних актів, що вони накладають на держави якісь обов'язки або дають їм точно визначені права. А юрист, який бажає визначити природу міжнародного закону, намагається сформулювати в концептуальній формі позитивне право, виділити з нього його специфічний смисл. Але це витлумачення не включається в саме позитивне право. Це останнє допускає різні витлумачення. Юридична теорія, навіть більшою мірою, ніж економічна теорія, містить у собі елемент доктрини, Вона прояснює смисл юридичної реальності, але це уявне відкриття є також витлумаченням, во-

¹ Суспільна регламентация існувала завжди, але не завжди вона була юридично опрацьована і, тим паче, не завжди існувало писане право.

² Ми не будемо щоразу додавати «публічного». Але само собою зрозуміло, що міжнародне право, про яке ми далі говоритимемо, є правом того різновиду, яке юристи називають публічним.

но перебуває під впливом уявлення, що його теоретик формує собі про те, яким має бути міжнародне право.

Це останнє, майже на одностайну думку юристів, має за важливу, якщо не головну, основу договору. Проте вони рідко підписуються *вільно* всіма договірними сторонами. Вони виражають співвідношення сил, вони освячують поразку однієї сторони й перемогу іншої. Щодо принципу *pacta sunt servanda*^{*}, то навіть якщо він не є первісною нормою або моральною підвалиною міжнародного права, він є умовою його існування. Але водночас міжнародне право має тенденцію набувати консервативного значення. Це переможець у останній війні посилається на нього, виступаючи проти претензій переможеного, який за останній час відновив свої сили. Іншими словами, стабілізація юридичного порядку, заснованого на взаємних зобов'язаннях держав, буде задовільною лише в таких двох випадках: або якщо держави уклали договори, що всіма вважаються справедливими, або йдеться про випадок, який визнається всіма і який може бути розглянутий, посилаючись на незаперечні критерії справедливості.

Уявляється очевидним, що договори іноді доповнюють, керуючись формулою *pacta sunt servanda, rebus sic stantibus*^{**}: залишається тільки зрозуміти, коли зміни в наявній ситуації виправдовують внесення поправок у договір. Західні держави мають право, юридично незаперечне, окупувати частину колишньої столиці райху. Але ця їхня присутність пов'язувалася з проектом об'єднаної Німеччини. А що від цього проекту, зрештою, відмовилися, й поділ Німеччини був прийнятний, то чи треба модифікувати договори, оскільки контекст змінився? На це запитання немає юридичної відповіді.

Якщо міжнародне право має своїм джерелом договори, то це означає, що суб'єктами права виступають держави. Але водночас головні історичні події, ті, завдяки яким держави народжуються і вмирають, є зовнішніми¹ щодо юридичного порядку. Прибалтійські держави перестали існувати, вони не є більше суб'єктами права; все, що Радянський Союз нині робить на територіях, які в 1939 р. перебували під естонським або литовським суверенітетом, більше не підлягає міжнародному праву, принаймні з погляду тих держав, які перестали «визнавати» Естонію, Латвію і Литву (тобто з погляду майже всіх держав). Коли держава стирається з мапи світу, вона стає жертвою порушення міжнародного права, але якщо ніхто не прийде їй на допомогу, про неї незабаром забудуть, і державу, котра завдала їй смертельного удару, не перестануть приймати на асамблеях націй, що називають себе миротворчими. Ідеології майже не дозволяють стверджувати або заперечувати, мають чи не мають певні народи право конституюватися в державну націю в абстракції чи за якихось незвичайних конкретних обставин. Іншими словами, навіть дуже добросовісний спостерігач часто вагається, перш ніж оголосити, що таке порушення територіального статусу-кво є справедливим чи несправедливим, що воно відповідає або суперечить короточасним чи довгочасним інтересам народу, який воно безпосередньо зачепило, або міжнародної спільноти.

^{*} Договорів слід дотримуватися (*лат.*).

^{**} Договорів слід дотримуватись, якщо обставини не змінилися (*лат.*).

¹ Або, якщо хочете, вони є творцями цього порядку. Деякі сучасні юристи, наприклад Г. Кельзен, згідно з якою заперечують, що народження або смерть держав є фактами метаюридичними. Визнаючи теорію, згідно з якою визнання є більше актом політичним, аніж юридичним, але в жодному випадку не конструктивним, вони стверджують, що саме міжнародне право класифікує як державу факт, який заслуговує цієї класифікації. «Юридичне існування нової держави не залежить від її визнання, а від об'єктивного здійснення певних умов, які міжнародне право вважає достатнім для визнання держави». (*Théorie générale du droit international public. Recueil de cours de l'Académie de droit international*, 42, 1932, p. 287.) Якщо ми приймемо цю систему, то будемо змушені сказати, що історичні події створюють фактичні умови, які одержать від міжнародного права (а не від волі тих держав, що вже існують) визнання факту народження або смерті держави.

Права держав вступають у силу, якщо можна так сказати, того самого дня, коли самі держави починають їх визнавати. Неорганізовані бунтівники не мають ніякої легальної протекції. Легітимна влада вважає їх за злочинців і мусить ставитися до них як до таких тією мірою, якою сама вона прагне самозберегтися. Якщо повстанці організуються і захоплюють владу над частиною території, вони одержують певне право вважатися воюючою стороною, ситуація перетворюється на ситуацію громадянської війни і, на практиці, різниця починає стиратися між «легітимною владою» і «бунтівниками», що тепер виступають як два уряди-суперники, а питання про легальність чи нелегальність тих, хто воює, має вирішити збройна боротьба. Міжнародне право в таких випадках може лише підтвердити результат збройних змагань і арбітраж сили. Упродовж кількох років Фронт національного визволення Алжиру перетворився з «банди заколотників» на «уряд у вигнанні». Мине ще кілька років боротьби за національний суверенітет, і він уже діятиме цілком вільно в кордонах незалежного Алжиру.

Юристи опрацювали правила, дотримання яких слід вимагати від держав або яких вони самі повинні дотримуватися у випадку громадянських воєн. На практиці спостерігаються великі варіації, навіть у нинішні часи, залежно від численних обставин. Існують, як ми вже бачили, два крайні випадки: гомогенна система може призвести до утворення Священного союзу, покликаного спільно захищати усталений лад, до придушення французькою армією в 1827 р. іспанської революції або армією Миколи Першого — угорської революції в 1848 р. Натомість у гетерогенній системі кожен табір підтримує повстанців, які виступають проти правлячого режиму у ворожому таборі. Правила «невтручання» були опрацьовані й більш або менш застосовані протягом проміжних періодів, коли ні можливо-владці, ні революціонери не були солідарними через кордони. Якщо не існує ні інтернаціоналу народів, ні інтернаціоналу царів, держави утримуються від того, щоб прийняти сторону суверена або повстанців, бо реально перемога того чи тих не зачіпає їх глибоко.

Юридичні норми потребують витлумачення. Їхній смисл не завжди очевидний і застосування їх до конкретного випадку може викликати суперечки. А міжнародне право не визначає такого органу, який би був найвищим авторитетом у питаннях витлумачення. Якщо держави не беруть на себе зобов'язання розв'язувати свої суперечки в Міжнародному суді¹, кожен із підписантів зберігає за собою, в глибині душі, право самому витлумачувати договори. І якщо держави мають різні юридичні та політичні концепції, міжнародне право, під яким вони підписалися, включить у себе суперечливі інтерпретації, воно реально подрібниться на численні категорії, побудовані на тих самих текстах, але які, проте, приводитимуть до несумісних результатів.

Достатньо, наприклад, щоб якісь держави «визнавали», а якісь «не визнавали» ту саму державу й той самий уряд, аби одного дня відчулися наслідки цих несумісних витлумачень. Припустимо, держави погоджуються в тому, якої поведінки їм слід дотримуватися щодо «повстанців», а якої щодо законного уряду, але якщо з погляду одних повстанцями будуть ті, хто з погляду інших є «законною владою», тоді юридичний порядок, що охоплює гетерогенну систему, відразу виявить свою внутрішню суперечність. Одні сприймають Фронт національного визволення Алжиру як «банду заколотників», а інші — як «законний уряд». Уряд Демократичної Республіки Німеччини буде або «так званим урядом», або «законним урядом». Перехід північнокорейських армій через лінію 38 паралелі буде або «епізодом громадянської війни», або «актом агресії».

Нам заперечать, що ці витлумачення не однаково правдоподібні, й ми не ста-

¹ Або якщо вони самостійно вирішуватимуть, звертатися туди чи не звертатися.

немо цього заперечувати. Демаркаційна лінія в Кореї була проведена внаслідок домовленості між Радянським Союзом і Сполученими Штатами. «Повстанці» в 1958 р. не здійснювали регулярної влади на жодній частині алжирської території. З погляду об'єктивності, для спостерігача, який застосовував би традиційні критерії, не обтяжені ідеологією, одне витлумачення, безперечно, мало б перевагу над іншим. Але чому держави повинні схилитися до цього витлумачення, якщо воно несприятливе для їхніх задумів? Держави дбають про дотримання юридичного порядку, що відповідає їхньому спільному інтересу, в тих випадках, коли вони визнають одну, їх і їхні режими. Але таке взаємовизнання носить обмежений характер у гетерогенній системі, з огляду на ідеологічне суперництво. Кожен табір не обов'язково прагне знищити держави з іншого табору, але він, безперечно, намагається ослабити їх або повалити їхні режими: юридичне витлумачення, навіть неймовірне за конкретних обставин, використовується як інструмент підривної війни, як засіб дипломатичного тиску.

І нарешті, навіть коли спільнота держав погоджується щодо спільного витлумачення (в Угорщині законним урядом був уряд Імре Надя, повстання було народним, а не організованим чужоземцями чи американськими агентами), залишається ще перешкодити державі, яка порушує закон. Тут міжнародне право також відрізняється — і то в дуже істотному пункті — від права внутрішнього. Єдиними ефективними санкціями проти того, хто припустився незаконного вчинку, є застосування сили. Проте й держава-винуватець має свої збройні сили, й вона не погодиться прийняти вирок арбітра або підкоритися рішенню, проголосованому на якійсь асамблеї. Тому зусилля, спрямовані проти порушника міжнародного права, пов'язані з ризиком спричинити війну. Або Грібуї*, або Ганді: або, щоб покарати порушників закону, розв'язують війну, відвертати яку має за функцію цей закон; або обмежуються тим, що таврують порушення і терплять його, проте завоювники здебільшого менш чутливі до методів ненасильства, ніж британці ХХ сторіччя.

4. Узаконити війну чи оголосити її поза законом?

Сама назва знаменитого трактату Гроція «Про право на мир і на війну» не покриває всієї зони застосування міжнародного права, але вона, безперечно, покриває один з його головних об'єктів. Адже цієї формули достатньо, щоб нагадати про дилему, яка постає перед юристами і філософами: чи повинне міжнародне право легалізувати війну чи, навпаки, оголосити її поза законом? Повинне воно передбачити чи виключити її можливість? Повинне воно обмежити її чи заборонити?

До 1914 р. відповідь на це запитання, яку давала історія, була однозначною. Міжнародне публічне європейське право ніколи не ставило собі за мету чи принцип оголосити війну поза законом. Навпаки, воно передбачало форми, в яких вона має оголошуватися, воно забороняло застосування певних засобів, регламентувало умови замирення або підписання миру, накладало певні зобов'язання, яких мали дотримуватися нейтральні держави щодо тих, котрі воювали, які мали брати на себе воюючі сторони стосовно цивільного населення, полонених тощо. Одне слово, тодішнє міжнародне право легалізувало й обмежувало війну, воно не вважало її за злочин.

Оскільки війна була легальною, супротивники могли виступати в ролі ворогів без взаємної ненависті й не паплюжачи один одного. Воювали між собою держа-

* Персонаж із французького фольклору, який робить усе навпаки. «Щоб урятуватися від дощу, Грібуї стрибає у воду».

ви, а не особи. Звичайно ж, легальний характер війни не усував морального питання, справедливою чи несправедливою вона була. Але навіть супротивник, відповідальний за несправедливу війну, вважався легальним ворогом¹.

Чому фахівці з класичного права ставили поруч *моральні судження* про відповідну поведінку держав, які зійшлися в битві, та *судження юридичні*, що легалізували конфлікт для обох сторін? Причина цього чітко означена в творах сімнадцятого і передусім вісімнадцятого сторіч: звичайно ж, припускалося, що монархи не повинні, якщо вони мудрі й добродесні, розв'язувати війну задля слави або розваги, прагнути заволодіти землями або багатствами, що їм не належали, але чи могли суверени забувати про вимоги своєї безпеки? Якщо якийсь владар збирає стільки війська, що незабаром він буде в спромозі розгромити своїх сусідів, то чи мають ці останні пасивно спостерігати за порушенням рівноваги сил, що є єдиною гарантією безпеки у відносинах між державами?

Знавці класичного права не тільки розуміли двозначності, проаналізовані нами вище, розуміли те, що треба проводити різницю між військовими діями й агресією, між первісною відповідальністю і відповідальністю, яка виникає в процесі конфлікту, *вони визнавали моральну легітимність акції, продиктованої вимогами збереження рівноваги, навіть якщо ця акція була агресивною*. Вони підписалися б, з більшими або меншими застереженнями, під висловлюванням Монтеск'є², яке ми цитували вище і згідно з яким «право на природний захист іноді веде за собою необхідність атакувати». Виходячи з цих міркувань, стало важко з певністю визначати, хто ж автентичний агресор (на відміну від агресора видимого). Мораль рівноваги містила в собі казуїстику певного виду й не виключала звернення до зброї.

Як Ж.-Ж. Руссо, так і Гегель надали крайнього виразу ідеям, що надихали це право європейських народів. У своєму «Суспільному договорі» Руссо писав: «Війна не є відношенням між людьми, це відношення між державами, де окремі індивіди бувають ворогами лише вряди-годи і не як люди і навіть не як громадяни, а як солдати. Не як діти батьківщини, а як її захисники. Таким чином, кожна держава може мати за ворогів лише інші держави, а не людей, беручи до уваги той факт, що між об'єктами різної природи не може виникати справжніх стосунків». У війні чисто міждержавній індивіди не мають причини ненавидіти одне одного, й держава-переможець повинна припинити заподіювати зло підданам ворожої держави, як тільки та визнає свою поразку. Насильство обмежується зіткненням між арміями.

Ще радикальнішими є тексти Гегеля, в останній частині «Філософії права»: «Міжнародне право виникає внаслідок відносин між незалежними державами.

¹ Наприклад, Емер де Ваттель у своєму трактаті «Право людей або принципи природного закону, застосовані до поведінки і до справ націй і суверенів» (*Vattel Emer de. Le droit des gens ou principes de la lois naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains* (1758. Liv. III, chap. III, parag. 39)) пише: «Проте може статися, що обидва супротивники чинять по совісті; а в сумнівній справі важко бути певним, на чьому ж боці право. А що нації рівні та незалежні й не можуть виступати суддями одна щодо одної, то в будь-якій справі, що допускає сумніви, збройні дії обох сторін, які воюють між собою, повинні визнаватися легітимними, принаймні щодо їх зовнішніх наслідків і доти, доки справу буде розв'язано». Або ще чіткіше: «Формально війна, що стосується її наслідків, має розглядатись як справедлива обома сторонами».

² Ваттель ставить стримано до формули Монтеск'є, він вважає, що для збереження рівноваги державам ліпше організуватись у конфедерацію, аніж вести превентивну війну, а проте він пише (liv. III, chap. III, parag. 42): «Це біда людського роду, що майже завжди доводиться припускати наявність бажання гнобити там, де виникає можливість гнобити безкарно... Ми, мабуть, не знаємо таких прикладів, коли б якась держава помітно збільшила свою могутність, не давши цим іншим державам справедливих підстав для тривоги...» І нарешті таке висловлювання про легітимність превентивної атаки: «Цілком виправдано йти назустріч небезпеці, беручи до уваги як ступінь видимості, так і розміри лиха, що вам загрожує».

Його зміст у собі й для себе має форму «так-має-бути», оскільки його реалізація залежить від окремих суверенних волей». Така формула дорівнює твердженню, що з огляду на велику кількість суверенних держав, конкретні обов'язки, що накладаються міжнародним правом, не можуть бути підкріплені санкціями: вони залишаються на рівні «так-має-бути» як мораль.

«Основою права народів як універсального права, що має цінуватися державами в собі й для себе як щось відмінне від конкретного змісту договорів, є те, що договори слід шанувати. *Pacta sunt servanda*. Бо саме на них ґрунтуються взаємні зобов'язання держав. Та оскільки їхні відносини опираються на принцип їхньої суверенності, з цього випливає, що вони перебувають, одна щодо одної, в природному стані і що їхнє право не конституїроване в якійсь верховній над ними владі, а що їхні взаємні стосунки мають свою реальність у окремій волі». Це та сама формула, до якої приводить аналіз, розглянутий у попередньому параграфі. Міжнародне право конститується зобов'язаннями, що їх узяли на себе, імпліцитно чи експліцитно, держави, у відношенні одні до одних. А що держави не відчужують свій суверенітет у той день, коли беруть на себе ці зобов'язання, війна стає можливою або тому, що сторони не доходять згоди щодо витлумачення договорів, або тому, що одна з них або інша прагнуть змінити їхні умови.

«Нагомість, навіть у війні як неюридичній ситуації насильства та випадковості, зберігається зв'язок у тому факті, що держави взаємно визнають одні одних як таких. У цьому зв'язку вони оцінюють одні одних як таких, що існують у собі й для себе. І то настільки, що навіть у війні вони визначають війну як тимчасовий стан». Війна — це юридична ситуація, передбачувана заздалегідь, яка уриває більшість зобов'язань, що їх беруть на себе держави одні щодо одних у часи миру, але яка разом з тим не втрачає свого легального статусу. Воюючі сторони не застосовують яких завгодно засобів і в той час, як зривається з ланцюга насильство, вони не забувають про майбутнє поновлення своїх юридичних відносин (про це йдеться лише за умови, що саме існування держави не є ставкою воєнного конфлікту).

Ця класична концепція ніколи не задовольняла деяких філософів, вона погано узгоджується з обов'язковим характером права, вона стала неприйнятною для народної opinio після світової війни. Стільки смертей, стільки матеріальних руйнувань, стільки жахів не могли більше сприйматися як сумісні з плином людських справ. Війна більше не повинна була вважатися епізодом у міждержавних стосунках, її слід було оголосити, у прямому значенні цього терміна, поза законом. А що переможці звинуватили в розв'язанні війни переможених, то ініціатива розв'язання воєнних дій була визнана ретроспективно злочинною. Було створено Лігу Націй, завданням якої було зберігати мир. Десятьма роками пізніше, за ініціативою Сполучених Штатів, пакт Бріана — Келлога ще вчистіше проголосив протизаконність застосування війни як інструменту політики.

Юридична система Ліги Націй і пакту Бріана — Келлога зазнала невдачі тому, що невдоволені держави хотіли змінити усталений порядок і тому, що міжнародна організація не мала засобів ані нав'язати в мирний спосіб зміни, які в тому чи в тому випадку передбачала правова система, ані зупинити революційні держави. Коли Японія перетворила Маньчжурію на «Маньчжукуо» й була осуджена Лігою Націй, вона покинула Женеву. Агресія була очевидною, але що могла вдіяти Асамблея, коли держави, які мали силу, були сповнені рішучості не застосовувати її? Так само й Німеччина покинула Женеву, невдоволена політикою Ліги в питаннях роззброєння.

Італійська авантюра в Ефіопії мало в чому відрізнялася від багатьох інших аналогічних авантур, здійснених європейцями в Азії або в Африці. Але Ефіопію

прийняли до Ліги Націй, де було проголошено рівність держав, великих чи малих, цивілізованих чи варварських¹, і тому італійську агресію не можна було знехтувати без того, щоб не зруйнувати самі основи юридичного порядку, що стали наслідком першої світової війни та французької політики. Були проголосовані санкції й почасті застосовані, але Ліга утрималася запроваджувати санкцію, яка мала найбільше шансів виявитися ефективною (продаж нафти). А тепер згадаймо, що держави, члени Ліги Націй, і навіть тільки дві найголовніші серед них (Франція і Велика Британія) мали значну перевагу над Італією, на той час ізольованою, бо Німеччина, зайнята своїм переозброєнням, не могла б надати їй підтримку. Ризик, що Італія відповість силою на загрозу застосування сили, був невеликий — такою різницею була різниця в ресурсах між державою-агресором, з одного боку, й державами консервативного спрямування, з другого. Але чи то правителі в Парижі й Лондоні не мали бажання повалити фашистський режим, чи то вони не хотіли наразити себе бодай на найменший ризик війни, хай там як, а були запроваджені такі санкції, які не могли ані паралізувати Італію, ані спровокувати з її боку збройну відповідь. Та хоч би якими були мотиви державних діячів, було очевидно, що уряди й народи не погодилися б піти на жертви збройної боротьби задля справи, яка мало стосувалася або здавалося, що мало стосується, безпосередніх національних інтересів. Якщо міжнародне право, яке забороняє агресії та завоювання, має свої витoki в транснаціональному суспільстві, то це суспільство тоді не існувало або існувало в дуже слабкій формі, судячи з почуттів та бажань людей.

Проте міжнародна спільнота не відмовилася від спроб запровадити юридичний формалізм, який би заборонив війну як засіб урегулювання суперечок або зміни територіального статусу, після того як він зазнав стільки невдач, не зумівши відвернути війни в Маньчжурії, в Ефіопії, в Китаї і, нарешті, велику світову війну, що водночас охопила Європу й Далекий Схід. У 1945 р. було зроблено спробу застосувати міжнародне право, яке виключає війну з життя суспільства, для покарання верховодів гітлерівського режиму. На Нюрнберзькому процесі «змова проти миру» була тільки одним із пунктів звинувачення, спрямованого проти провідників Третього райху, а воєнні злочини в даному контексті нас не стосуються. Натомість спроба перейти від констатації агресії, міжнародного злочину, до визначення і покарання винних, ілюструє один з аспектів проблеми, яка виникає тоді, коли міжнародне право намагається вивести всі наслідки з правила: «Війна оголошується поза законом».

У такому випадку одна з воюючих сторін — держава або блок — є юридично злочинною. Які наслідки випливають із цієї «криміналізації» війни, що колись називалася несправедливою? Будьмо оптимістами: припустімо, що злочинна держава зазнала поразки. Як її покарати і кого вважати злочинцями? Може, справді слід покарати саму державу; іншими словами, відхопити клопоть її території, заборонити їй озброюватися, позбавити її частини суверенітету? Але найважливіше, щоб умови миру відвертали загрозу нової війни: отже, чи буде мудро, якщо бажання, хай навіть справедливе, покарати винного, вплине не тільки на наше ставлення до переможеного ворога, а й на умови миру, які ми йому накинемо? Нагадаємо, що йдеться поки що про оптимістичну гіпотезу. Неважко собі уявити, в який спосіб застосував би переможний райх право карати «злочинні» держави (Польщу, Францію, Велику Британію).

Чи, може, треба карати не державу або націю, а осіб, через посередництво яких держава вчинила «злочин проти миру»? Тут видається повністю прийнятною єдина формула, яка часто виринала в промовах сера Вінстона Черчилля: *One man, one*

¹ За припущення, що ідеї нашого часу ще дозволяють проводити між ними різницю.

*man alone**. Якщо одна людина сама ухвалила рішення, яке заангажувало цілий народ, якщо одна людина мала абсолютну владу й діяла в самотині, тоді ця людина уособлювала злочинну державу, й вона заслуговує бути покараною за злочин нації. Але така гіпотеза ніколи повністю не реалізується, помічники головного беруть участь в ухваленні рішень, вони змовляються з ним проти миру і за розв'язання війни. До якої межі слід просунути пошуки винних? Якою мірою обов'язок коритися або солідарність із батьківщиною можуть розглядатися як виправдальні обставини?

До речі, навіть якби цей пошук злочинних індивідів, котрі мають платити за державу, якої вони були провідниками або інструментами, був би юридично задовільним, він був би обтяжений небезпеками. Хіба керівники держави поступилися б, перш ніж вичерпають усі засоби до опору, якби вони знали, що в очах ворога вони злочинці і їх судитимуть у випадку їхньої поразки? Можливо, це й аморально, але часто буває набагато розумнішим пощадити керівників ворожої держави, бо інакше ці люди пожертвують, у марній надії врятувати самих себе, життям і багатствами своїх співгромадян або своїх підданих. Якщо війну визнати злочинною, вона буде нещадною.

Більше того. Навіть у випадку останньої війни, де головна відповідальність явно лягала на Німеччину, було б помилкою категорично заявляти, що всі винні держави були в тому таборі, а всі невинні — в цьому. Міжнародна система до 1939 р. була гетерогенною. І, до речі, та гетерогенність була дуже складною, тому що три режими були настроєні один на одного вкрай вороже, і кожен із них був схильний скинути своїх двох супротивників «у мішок». Із погляду комуністів, фашизм і парламентаризм були тільки двома модальностями капіталізму. На думку західних держав, комунізм і фашизм репрезентували дві версії тоталітаризму. З погляду фашистських режимів, парламентаризм і комунізм, що виражали думку демократичну й думку раціоналістичну, були двома етапами дегенерації — етапом плутократії й етапом деспотичної зрівнялівки. Але, у випадку потреби, кожен із цих режимів погоджувався визнати елементи спорідненості в одного зі своїх супротивників. Під час війни Сталін проводив різницю між фашистськими режимами, які обмежують свободи й забороняють робітничі організації, і режимами буржуазної демократії, які принаймні терплять профспілкові об'єднання та не забороняють діяльність партій. Але в часи німецько-радянського пакту він вітав любов німецького народу до свого фіурера і говорив про «зустріч двох революцій». Західні демократи в часи антифашистської коаліції, або Великого альянсу, переконували себе в тому, що існує спільність прагнень, характерних для інтелектуалів та політиків лівого крила, проте коли на демаркаційну лінію опустилася залізна завіса, вони швидко пригадали, що червоний тоталітаризм нічим не кращий за тоталітаризм коричневий. Що ж до фашистів, то вони були готові, залежно від обставин, увійти до спілки або з комунізмом, у інтересах революції, або з буржуазними демократіями проти радянського варварства і в інтересах оборони цивілізації.

Ця тріочна гетерогенність, якщо можна так висловитися, виключала утворення блоків, об'єднаних схожістю внутрішнього режиму, тобто обставини, до яких приводить ідеологічний дуалізм. Вона надавала також перевагу державам, що були тактично вільні у своїх маневрах, спроможні входити до спілки з будь-яким зі своїх ворогів проти іншого. А Франція і Велика Британія могли увійти до спілки з Радянським Союзом проти фашистських держав (до того ж тільки невідворотність агресії примусила правих на це погодитися, проте вони ніяк не могли укласти альянс із фашистами, з огляду на неподоланий опір лівих. У кінцевому

* Одна людина, тільки одна людина (англ.).

підсумку, Радянський Союз здобув найбільше козирів, оскільки він міг обрати собі за тимчасового союзника кого завгодно зі своїх ворогів і міг також бути прийнятий за союзника кожним із них.

Між Радянським Союзом і західними демократіями існував один спільний інтерес — перешкодити Третьому райхові настільки посилитися, що він самостійно став би могутніший за той або той із ворожих блоків. Але запобігти виникненню війни входило до інтересів Франції та Англії, а для Радянського Союзу це було не обов'язково. Відвернути перший німецький удар на захід відповідало радянським інтересам, так само як у інтереси Заходу входило, щоб німці спочатку напали на Радянський Союз. Німецько-радянський пакт не виходив за рамки традиційного макіавеллізму.

Але починаючи з того моменту, коли всі держави взяли участь у цій трагічній грі, агресія проти Польщі, потім проти Фінляндії і Прибалтійських країн, попри свою цілковиту очевидність у юридичному плані, могла вже бути витлумачена як оборонний упереджувальний захід проти передбачуваної гітлерівської агресії. Коли задуми сусідньої і могутньої держави стають очевидними, то чи повинна обрана жертва пасивно чекати? Вторгнення французьких військ у Німеччину в травні 1936 р., можливо, й було б засуджене світовою opinio, але воно врятувало б мир. Цю неможливість визначити єдиний критерій «ініціативи» для прояснення відповідальностей фахівці з класичного права добре знають, і саме в ній вони вбачають головну причину потреби легалізувати війну. Що ж до нюрнберзьких суддів, серед яких сидів і один росіянин, то вони явно обминули своєю увагою агресію, в якій, поза всяким сумнівом, згідно з буквою закону, Радянський Союз був винний щодо Польщі, Фінляндії та Прибалтійських держав. То була неминуча стриманість, яка, проте, аж надто добре ілюструє формулу несправедливості: *які терези — такою буде й вага*.

У міжнародній системі, яка існувала перед війною, прагнення невдоволених держав змінити тодішній статус-кво було головною реалією. Серед держав, яким загрожувало це революційне прагнення, одні були більш консервативними, інші — менше. Але всі вони були зацікавлені в тому, щоб не допустити німецької гегемонії, кожна хотіла зупинити гітлерівську авантюру найменшим для себе коштом і здобути з перемоги максимум вигод. У кінцевому підсумку, кошти для всіх виявилися величезними, але не менш величезними були й вигоди, які дістала саме та держава, яка — мабуть, зі страху перед коаліцією капіталістичних держав — надала Гітлерові можливість розпочати грандіозну різанину.

За подібних обставин моралістові набагато легше осудити всі ці маневри, аніж політиків знайти їм заміну.

5. Неоднозначності визнання та агресії

Юридичний порядок, створений після другої світової війни, виразом якого є Організація Об'єднаних Націй, заснований на тих самих принципах, що й порядок Версальського миру та Ліги Націй. Цього разу натхненником цього порядку стали Сполучені Штати і вони прагнуть його підтримувати, замість спочатку запропонувати його концепцію, а потім відійти вбік, як це вони зробили після першої світової війни.

Цей юридичний порядок відтоді поширився майже на все населення Земної кулі (найпомітніші винятки — це Німеччина, з огляду на її поділ, та комуністичний Китай) і вже внаслідок цього він застосовується до реальностей, історично й політично гетерогенних. Ця гетерогенність, прикрита принципом рівності держав, є гетерогенністю самих політичних утворень: Ємен, Ліберія, Гаїті проголошуються суверенними державами, що наділені тими самими правами й прерога-

тивами, як і Радянський Союз, Велика Британія, Сполучені Штати. Дехто вбачає в цьому вирішальний поступ супроти дипломатичної кон'юнктури початку нашого сторіччя, тоді як європейці воліли б зберегти домінацію, яку вони раніше здійснювали над більшістю неєвропейського світу. На щастя чи на лихо, але еволюція є незаперечною: п'ятдесят років тому юридична рівність надавалася дуже небагатою із тих держав, які перебували поза європейською та американською сферами, сьогодні вона надається всім, незалежно від того, якими вони володіють ресурсами і які їхні інституції. Міжнародне право, яке раніше було тільки правом християнських націй, потім правом цивілізованих націй, сьогодні поширилося на нації всіх континентів, за умови, що вони є миролюбними (*peace loving*)¹.

Ще більшою мірою, аніж історична гетерогенність², підриває сучасний юридичний порядок гетерогенність політична. Комуністичні держави й держави демократичні — це не просто різні держави, це, в кінцевому підсумку, вороги. Згідно зі своєю доктриною, радянські керівники дивляться на капіталістичні держави як на держави, схильні до збройної експансії й приречені на загибель. Згідно зі своїм тлумаченням комуністичної ідеології, керівники Сполучених Штатів переконані, що кремлівські господарі прагнуть здобути владу над світом. Інакше кажучи, держави кожного блоку, з погляду держав протилежного блоку, не можна вважати миролюбними (*peace loving*), що, згідно з Хартією³, дає їм право участі в Об'єднаних Націях. Якби ліберальні держави діяли за логікою своїх переконань, вони не допустили б тоталітарні держави, що є, як вони вважають, імперіалістичними, в міжнародну юридичну спільноту, а ці останні так само вчинили б із першими.

Натомість було ухвалене рішення ігнорувати цю подвійну гетерогенність, історичну та політичну, принаймні в Женеві та в Нью-Йорку. Атлантичний пакт і Варшавський пакт, чий засоби пропаганди обмінюються гомеричними звинуваченнями і чий держави-учасники нарощують військові приготування, виражають неприховану ворожість, підперту фактами та ідеями. В Об'єднаних Націях держави, зовні ворожі, перебувають у стінах однієї асамблеї і, залежно від політичної погоди, то обмінюються запевненнями у своїх добрих намірах, то звинувачують одні одних у найгірших зловживаннях.

Щодо історичних нерівностей, які склалися між державами, то цей факт було враховано тільки при виборі п'ятьох постійних членів Ради Безпеки (Сполучених Штатів, Радянського Союзу, Великої Британії, Франції, Китаю). Місце Китаю залишається в 1960 р. зайнятим представникам Чан Кайші, тобто націоналістичного режиму, який отаборився на Формозі. На засіданнях Асамблеї один голос дорівнює іншому голосу⁴, хоча в реальній дійсності кожна велика держава має своїх клієнтів-прибічників.

Поеднання юридичної та історичної гетерогенності, з одного боку, та юридичного формалізму рівності держав, з другого, надають вирішального значення поняттю визнання. Оскільки держава має право робити на своїй території все, що входить у рамки її суверенітету, оскільки вона має навіть право⁵ звертатися по допомогу до іноземного війська, все це залежить від того, що я назвав би *урядовою інкарнацією держави*. Одні й ті самі факти одержують протилежну юридичну кваліфікацію залежно від того, чи той або той уряд *визнається* законним.

Висадки американських парашутистів у Лівані, англійських парашутистів у Йорданії (1958 р.) не були визнані суперечними міжнародному праву та Хартії,

¹ Див.: Röling B. V. A. *International law in an expanded world*, Amsterdam, 1960.

² Див. нижче, розділ тринадцятий.

³ Стаття 4.

⁴ Радянський Союз, як відомо, має три голоси, оскільки Україна та Білорусія розглядаються як окремі держави.

⁵ Щодо цього права юристи ще сперечаються, але воно вже увійшло в практику.

оскільки це сталося на прохання «законного уряду». Якщо король Іраку та Нурі Саїд зуміли врятуватися від замаху змовників¹ і покликали на допомогу англійські та американські війська, то хіба інтервенцію цих останніх можна визнати незаконною? Припустимо, що угорський уряд, законний із погляду Об'єднаних Націй, був би не тим, який очолював Імре Надь, а урядом «сталіністів», тоді інтервенція російських дивізій, покликаних «законним урядом», навряд чи більше суперечила б міжнародному юридичному формалізму, ніж висадка американських військ у Лівані. Досить тільки визначити «суб'єкт права» — і наслідки неминучі: в деяких випадках виникає питання про те, чи якась держава, що реально існує (Демократична Республіка Німеччина, Північна Корея), може бути визнаною «суб'єктом права», законною державою; в інших — ставлять питання про те, яка група людей чи яка партія має репрезентувати державу, чийого існування ніхто не заперечує (обидва блоки не ставлять під сумнів існування Угорської держави, але хто очолював законний уряд 3 листопада 1956 р. — Кадар чи Надь?)²

Цим і пояснюється, чому проблема визнання стоїть у самому центрі дипломатичних дебатів, після 1945 р., чи то йдеться про Корею, чи про Китай, чи про Німеччину. Юристи опрацювали теорії, «імпліцитно нормативні», визнання, багато сперечалися про різницю між визнанням *де-факто* і визнанням *де-юре*, констатували, що різні держави підходять до цього по-різному. Ці підходи і ці відмінності прояснюються лише звертанням до політики.

Відштовхнімося від констатації незаперечної істини: згідно зі звичаєм, держави мають певну свободу в тому, визнавати їм чи не визнавати певну державу, яка щойно виникла (наприклад, Гвінея, в 1958 р.), або якийсь уряд, котрий щойно прийшов до влади. Сполучені Штати застосували політику невизнання щодо революційних урядів Південної Америки, посилаючись на «територіальні зміни, нав'язані застосуванням сили», користуючись невизнанням як дипломатичним інструментом. Керівники Сполучених Штатів сподівалися перешкодити державним переворотам та територіальним завоюванням, даючи наперед знати, що вони не приймуть наслідки таких дій. Минуло чимало років, поки вони нарешті визнали *де-юре* радянський уряд (16: від 1917 по 1933 рр.). І хоча визнання *де-юре* не означає схвалення методів та принципів режиму, який визнають, дипломати додали поняття визнання *де-факто*, проміжне між невизнанням і визнанням повним і цілковитим³.

Зброя невизнання, в кінцевому підсумку, виявилася малоефективною і проти революцій, і проти зовнішніх завоювань. Вожді революції, як і керівники імперіалістичних держав, знають, що в довготерміновому плані сила реальності є невідпорною. Неможливо безконечно довго ігнорувати реальну владу під тим приводом, що походження її не відповідає правилам доброго тону, а її методи гідні осуду. Проте й після цього визнання не стало процесом простим і автоматичним. Навпаки, можна, соціологічно, якщо не юридично, розрізнити дві модальності визнання *де-факто* і дві модальності визнання *де-юре*.

Я назву імпліцитним визнанням *де-факто* таке визнання, яке полягає в тому, що з фактичною владою входять у стосунки, при цьому заперечуючи законність її існування. В такий спосіб здійснюються взаємини західних держав із Німецькою Демократичною Республікою. Щоб якомога применшити елемент визнання,

¹ Зайвий аргумент на користь того, щоб негайно їх стратити.

² 3 листопада 1957 р. угорський уряд, безперечно, очолював Кадар: міжнародне право забуває про народження і смерть урядів.

³ Ця різниця, з юридичного погляду, видається сумнівною, оскільки визнання, навіть *де-юре*, має бути визнанням лише факту, що така-то держава, такий-то режим чи такий-то уряд існує. Ефективне управління незалежною спільнотою, яке здійснює група людей, — таким має бути неідеологічний зміст визнання, але в гетерогенній системі визнання завжди має політичні наслідки та ідеологічні імплікації. Так, уряди використовують визнання чи невизнання, а також модальності визнання у своїх власних інтересах.

наявний у договорах, західні держави, і передусім керівники Бонна, наполягають на тому, щоб економічні угоди між двома Німеччинами підписувалися чиновниками найнижчого рангу. Бо якби угоди з НДР уклалися в досконалій і належній формі, на урядовому рівні, це було б реальним визнанням *де-факто*.

Що стосується визнання *де-юре*, воно, залежно від обставин, має два різні історичні смисли. Якщо режими в двох державах, що визнають одна одну, однакові або різні, проте не ворожі, визнання вважається дійсним за всіх обставин. Такі держави можуть і воювати, проте жодна не прагне повалити режим у другій і не підбурює та не підтримує повстанців. Натомість коли дві держави мають режими, відверто ворожі один одному, і визнають одна одну *де-юре*, жоден з двох урядів, які перебувають при владі на початку воєнних дій, не переживе поразки. Навіть у часи миру ідеологічна ворожість виражається в безлічі способів, бо жодна з таких держав неспроможна цілком відокремити національні інтереси від інтересів ідеологічних.

На всіх територіях, визволених арміями Сходу або Заходу, суперечка про визнання набула гострого характеру. В Кореї тільки Республіка Південної Кореї була визнана Об'єднаними Націями, оскільки Північна Корея вперто відмовлялася виконати рішення Організації Об'єднаних Націй про проведення вільних виборів та об'єднання країни. Більше того, 38 паралель уперше перетнули північнокорейські армії; отже, не виникало сумніву, хто відповідає за агресію (початок воєнних дій). Але, згідно з ідеологічною інтерпретацією органів радянської пропаганди, північнокорейська агресія була передусім громадянською війною, спробою справжньої Кореї (Кореї комуністичної) визволити з-під імперіалістичного ярма корейців, що жили по той бік демаркаційної лінії. Виглядало так, ніби Організація Об'єднаних Націй спромоглася мобілізувати на боротьбу з агресором нейтралів, чого колись не пощастило зробити Лізі Націй у випадку з агресією Італії. В реальній же дійсності, лише участь американського війська дала змогу вчинити опір агресорові, а не резолюція Об'єднаних Націй, що стала можливою лише внаслідок відсутності Радянського Союзу¹. А втім, жертва потерпіла не менше, аніж агресор, і командування військом Об'єднаних Націй не тільки не спромоглося вигнати північнокорейських та китайських агресорів, а вступило з ними в переговори, як учинив би будь-який уряд, прагнучи покласти край другорядному конфліктові через укладення миру без перемоги.

У Німеччині західні держави відмовляються визнати *де-факто* або *де-юре* НДР, оскільки, з їхнього погляду, Федеративна Республіка зі столицею в Бонні репрезентує всю Німеччину. Радянський уряд, навпаки, визнає Федеративну Республіку нарівні з НДР; Совети багато чого досягли цим визнанням, яке служить їм аргументом проти західних держав — чому це, мовляв, вони не хочуть визнати Панков, якщо Радянський Союз визнає Бонн?

Ще більше дивує невизнання комуністичного Китаю Сполученими Штатами та більшістю західних держав. Комуністичний режим у Пекіні має всі характерні ознаки законного уряду, принаймні в нього їх не менше, аніж у режимів європейського Сходу. Вашингтон, звичайно, може вважати його незаконним, але за умови, що незаконним він вважатиме і радянський режим у Росії. Що ж до китайської агресії проти Кореї чи китайського ставлення до кількох американських громадян, то ці факти не відрізняються від тих, які час від часу ставлять за провину і Радянському Союзові. Невизнання комуністичного Китаю є лише засобом зберегти престиж законності уряду Чан Кайші. Це дає також право Сполученим Штатам захищати Формозу, Кемой і Мацу проти нападу китайських комуністів, посилаючись на угоду, укладену із законним урядом Китаю.

¹ З цієї причини законний характер резолюції видається сумнівним.

Таким чином комуністичний уряд у Пекіні не «визнається» західними державами, попри те, що всі фактичні ознаки (ефективний контроль над територією та населенням), необхідні й достатні, згідно з більшістю юристів, для того щоб претендувати на визнання. І навпаки, ФНВ, що має свою штаб-квартиру то в Каїрі, то в Тунісі, визнається більшістю керівників арабських держав, хоча він не здійснює регулярної влади над жодною частиною алжирської території. В гетерогенній системі визнання — це засіб дипломатичних або воєнних дій. Воно ставить на меті надати моральну підтримку імпровізованим або революційним організаціям. Визнання ФНВ — це проголошення симпатії до табору алжирського націоналізму, це ствердження, що принцип самовизначення засуджує політику Франції й освячує дії повстанців.

Завершімо аналіз: для того, щоб визначення суб'єктів права не підлягало жодним сумнівам, треба, щоб принцип і витлумачення принципу легітимності теж були незаперечними: в яких випадках і за яких умов можна говорити про самовизначення? За якими методами слід визначати законність урядів? Але та сама гетерогенність, яка перешкоджає однозначному визначенню суб'єктів права, так само не дозволяє дати загальноприйнятне визначення агресії.

Причини, чому всі спроби чітко визначити агресію зазнали невдачі, є численними і комплексними¹. Ставлення різних держав до цієї проблеми диктувалися, за кожних конкретних обставин, міркуваннями власної вигоди та зручності. В 1945 р. американці хотіли ввести визначення агресії (те, що було опрацьоване на Конференції з питань роззброєння в 1933 р.) у статут Нюрнберзького трибуналу, але росіяни вчинили цьому затятий опір. Через десять років уже росіяни, в Об'єднаних Націях, були настроєні прихильно до того, щоб визначити агресію, але американці, які на той час могли бути підведені під таке визначення, поставилися до цієї пропозиції вороже. Визначення агресії видається мені неможливим і, до того ж, непотрібним, хоч би якими були характеристики міжнародної системи. Під терміном «агресія» дипломати, юристи, прості громадяни розуміють, більш або менш плутано, *незаконне* застосування сили, пряме чи непряме. А відносини між державами були і є такими, що не уявляються можливими загальні й абстрактні критерії, у світлі яких різниця між законним і незаконним застосуванням сили була б автоматичною й очевидною.

Якщо всяке застосування збройної сили, за будь-яких обставин, є незаконним, то не менш незаконною є також загроза застосувати силу. Але як розрізнити загрозу, яка не має потреби бути явною, аби бути ефективною? Які права надати державі, котра вважає, що їй загрожують? Це правда, що Хартія Об'єднаних Націй забороняє не тільки застосування сили, а й загрозу такого застосування, але така формула — чисте лицемірство: оскільки не існує трибуналу, спроможного розв'язувати суперечки щодо міждержавної справедливості, усі держави поклалися й далі покладаються тільки на самих себе, коли йдеться про те, щоб таку справедливість поновити, жодна з них не підпишеться із щирим серцем під тезою, що загроза застосувати силу на оборону справедливої справи має прирівнюватися до загрози необґрунтованої.

Більше того, було б надто спрощеним розглядати тільки збройну силу і пряме застосування такої сили. Якщо поставити собі на меті опрацювати міжнародний карний кодекс, треба буде визначити правопорушення й злочини, які можуть скоювати держави навіть поза екстремальним злочином «застосування збройної сили». Мають бути засуджені також різноманітні засоби економічного, психоло-

¹ Ви знайдете деталізоване дослідження спроб визначити агресію в Лізі Націй та в ООН в книжці Ежена Аронеану «Визначення агресії» (Aronneau Eugène. *La définition de l'agression*, Paris, 1958.)

гічного, політичного примусу й тиску. Але які процеси «економічного тиску» слід визнати неприйнятними? Яка пропаганда буде злочинною, а яка — припустимою?

Таким чином, у гомогенній системі неможливо визначити агресію, тому що звернення до сили (або загроза застосування сили) внутрішньо пов'язане з відносинами між державами, які вважають себе незалежними. В гетерогенній системі неможливо визначити агресію, тому що режими, настроєні вороже один до одного, безперервно нападають одні на одних і цілком свідомо чинять злочин непрямої або ідеологічної агресії.

Було докладено чимало марних спроб подолати першу перешкоду, визначаючи або в загальних термінах, або переліком обставин, за яких звернення до сили вважалося б законним чи незаконним. Але внаслідок таких спроб труднощі тільки відсувалися або примножувалися. Якщо застосування сили вважалося законним у випадку виправданої оборони, тоді виникає потреба у визначенні цього останнього поняття. Якщо ми оглядаємося назад і визначаємо агресора як того, хто завдав першого удару, ми можемо заплутатися в казуїстиці понять *атака* та *ініціатива*. Адже ніколи не буває відомо, хто почав перший. Той, хто почав перший, не завжди буває порушником. Держава, яка опинилася в небезпеці, не завжди має час, щоб удатися до засобів, які ми називаємо мирними.

Зрештою, хіба держава, якій не вдалося домогтися справедливості (згідно з нашим уявленням про справедливість), повинна до безконечності терпіти несправедливість? Перелік обставин, за яких застосування сили не є легітимним, може гарантувати безкарність тим, хто порушує закон, захопити міжнародну анархію і, в кінцевому підсумку, спровокувати такий розвиток подій, який якраз хотіли відвернути.

Щодо гетерогенної системи, то там тільки «збройна агресія», якщо ми скористуємося терміном, ужитим у Хартії, тобто перехід кордонів регулярними арміями, може бути чітко ідентифікована. Всі форми непрямої агресії там є узвичаєною практикою. Іронічно, але не дивно, що радянські представники в комісіях ООН, яким було доручено визначити поняття агресії, запропонували таку формулу:

«Має бути звинувачена в непрямій агресії держава, яка:

- а) заохочує підривну діяльність, спрямовану проти іншої держави (акти тероризму, саботаж тощо);
- б) розпалює громадянську війну в іншій державі;
- в) сприяє заколотам у іншій державі або політичним змінам, сприятливим для агресора»¹.

Само собою зрозуміло, що, з погляду Советів, лише Атлантичному блоку відомі «злочинні» секрети підривної війни.

У період між двома війнами один з комітетів, так званий «комітет Політіса», дав визначення агресії через перелік випадків. Чотири з цих п'яти випадків установити було легко²: «Оголошення війни іншою державою; вторгнення збройних сил на територію іншої держави, навіть без оголошення війни; атака наземними, морськими або повітряними силами території кораблів або аеродромів іншої держави, навіть без оголошення війни; морська блокада узбереж або портів іншої держави». За умови, що вдається визначити, хто перший розпочав такі злочинні дії, усі ці випадки видаються досить простими. Але п'ятий випадок набув сьогодні дивної актуальності. «Підтримка озброєних банд, які, зорганізувавшись на території держави-агресора, проникають на територію іншої держави; або відмова, попри вимогу держави, яка зазнала агресії, вжити на своїй території всіх доступних заходів, щоб позбавити вищеназвані банди будь-якої підтримки або протекції».

¹ Aroneanu. *Op. cit.*, p. 292.

² Там само, с. 281.

Розгляньмо лише цей останній випадок: організація озброєних банд або терпиме ставлення до них справді суперечить давнім звичаям відносин між державами, але якщо держава й справді завинила в такій непрякій агресії, якою має бути відповідь? Протести навряд чи виявляться ефективними, військове втручання може поставити нас перед необхідністю розв'язувати відоме рівняння Грібуя: повага до міжнародного права = каральна війна. Вельми сумнівно, щоб французька армія стала переслідувати загони алжирських повстанців на туніській та марокканській територіях, навіть якби Організації Об'єднаних Націй не існувало.

Визначення Політіса також включало перелік обставин, які не давали законних підстав для збройного втручання іноземної держави: «Внутрішня ситуація в державі, наприклад, її політична, економічна або соціальна структура, вади її управління, заворушення, які виникають внаслідок революцій, контрреволюцій або громадянських воєн; міжнародна поведінка держави, наприклад, порушення нею або небезпека порушення прав або матеріальних чи моральних інтересів іноземної держави або її громадян, розрив дипломатичних або економічних відносин, заходи економічного або фінансового бойкоту, суперечки, які мають стосунок до економічних, фінансових або інших зобов'язань щодо іноземних держав, прикордонні інциденти, які не підпадають під визначення агресії, наведене в першій статті». Заборона чужоземного втручання у випадку революції або контрреволюції прямо може бути застосована до радянської акції в Угорщині, а заборона застосовувати силу для захисту матеріальних інтересів, яка поставила б у небезпечне становище іноземну державу, дуже точно пасує до французько-британської акції проти Єгипту. Це визначення агресії було введене в кілька пактів, укладених Радянським Союзом, зокрема з Прибалтійськими країнами та з Фінляндією¹. Проте воно не допомогло врятуватися цим останнім. Організація Об'єднаних Націй зрештою відмовилася від чіткого визначення агресії, і вона більш охоче застосовує інші поняття, включені в Хартію, такі як порушення миру, загроза мирові або міжнародній безпеці, замах на територіальну цілісність або політичну незалежність держав. Вона обмежила застосування терміна «агресія» лише одним випадком, тим, коли регулярні війська якоїсь держави перетинають кордони іншої без згоди цієї останньої. Пропаганда, підривні агенти, терористичні банди переходять туди-сюди через державні кордони, не будучи формально осуджені ані міжнародними організаціями, ані навіть інтерпретаторами міжнародного права.

Юридичний формалізм поступився перед реальностями «холодної війни».

* * *

Жодна юридична система не дала відповіді, навіть у теорії, на два фундаментальні запитання: як уникнути, щоби будь-яка модифікація статусу-кво не здійснювалася через порушення права? Або, якщо сформулювати цю саму проблему іншими словами, на які критерії мають посылатися арбітр або суд, наказуючи здійснити мирні зміни, без чого конкретне міжнародне право, засноване на волі держав, може виконувати лише охоронні функції? Відштовхуючись від гіпотези, що права та обов'язки держав точно визначені, як визначити реальні механізми їхнього здійснення, що заслуговували б на підтримку держав?

Ліга Націй так і не дала відповіді на перше запитання. Організація Об'єднаних Націй шукала відповіді на друге, проте історична та юридична гетерогенність планетарної системи не дозволила їй її знайти.

¹ Там само, с. 286.

Розділ V

СИСТЕМИ БАГАТОПОЛЯРНІ ТА СИСТЕМИ БІПОЛЯРНІ

Зовнішня політика як така може бути тільки *power politics*, тобто політикою могутності. Що стосується поняття рівноваги — *balance* — то воно застосовне до всіх міжнародних систем, які існували до атомної ери (і, мабуть, лише до цих останніх).

У попередніх розділах ми провели різницю між силами — сукупністю засобів тиску або примусу, що їх мають у своєму розпорядженні держави — і *могутністю* — спроможністю держав, де кожна розглядається як окрема одиниця, впливати на інших. Отже, ми маємо всі підстави вживати такі терміни, як «політика могутності» і «рівновага сил». Перший вираз означає, що держави не визнають ні арбітра, ні суду, ані закону, вищих за свою волю, тобто вони повинні завдячувати своє існування та свою безпеку лише самим собі або своїм союзникам. Якщо я віддаю перевагу рівновазі сил перед рівновагою могутності, то тільки тому, що сили легше виміряти, аніж могутність. Але якщо сили врівноважені, то й могутності врівноважені бодай приблизно. Жодна держава не може накинати іншим свою верховну волю за винятком тих випадків, коли вона володіє настільки могутніми ресурсами, що її суперники наперед визнають марність будь-якого опору.

1. Політика рівноваги

Абстрактна теорія рівноваги, мабуть, із найпереконливішою простотою викладена в невеличкому есе Г'юма, яке має назву *On the balance of power* («Про рівновагу могутності»).

Девід Г'юм бере за відправну точку таке запитання: чи є ідея рівноваги новітньою ідеєю, чи тільки сама формула винайдена недавно, а ідея стара як світ? Істинним є другий термін альтернативи: «In all the politics of Greece, the anxiety with regard to the balance of power is apparent, and is expressly pointed out to us even by ancient historians. Thucydides represents the league which formed against Athens, and which produced the Peloponesian war, as entirely owing to this principle. And after the decline of Athens, when the Thebans and Lacedemonians disputed for sovereignty, we find that the Athenians (as well as many other Republics) always threw themselves into the lighter scale, and endeavoured to preserve the balance». («У всій політиці Греції стурбованість щодо рівноваги сил є очевидною, й античні історики говорять нам про це цілком однозначно. Фукидід пише, що союз держав, який утворився проти Афін і який розв'язав Пелопоннеську війну, переконано дотримувався цього принципу. А після занепаду Афін, коли за верховну владу вже змагалися фіванці та лакедемонці, ми бачимо, що афіняни (як і багато інших республік) завжди ставали на бік слабшого і в такий спосіб зберігали рівновагу». — *Англ.*)*

* У виносках оригіналу дається французький переклад 1754 р., виданий у Амстердамі. Тут ця і наступні цитати з Г'юма перекладені безпосередньо з англійської.

Подібним чином діяла і Перська імперія: «The Persian monarch was really, in his force, a petty prince, compared to the Graecian republics; and, therefore, it behoved him, from views of safety more than from emulation, to interest himself in their quarrels, and to support the weaker side in every contest». («Перський цар, за своєю силою, був реально слабким правителем порівняно до грецьких республік; а тому йому доводилося, більше з погляду власної безпеки, аніж у інтересах суперництва, виявляти інтерес до їхніх суперечок і в кожному випадку підтримувати слабшу сторону». — Англ.) Послідовники Александра Македонського діяли за тим самим принципом: «They showed great jealousy of the balance of power; a jealousy founded on true politics and prudence, and which preserved distinct for several ages the partition made after the death of that famous conqueror». («Вони виказували велику зацікавленість у підтриманні балансу могутності; то була зацікавленість, підперта політичними міркуваннями та міркуваннями обачності, й завдяки цьому пощастило на кілька сторіч зберегти результати поділу, зробленого по смерті того славетного завойовника». — Англ.) До цієї системи входять народи, які здатні втрутитися у війну. «As the Eastern princes considered the Greeks and Macedonians as the only real military force with whom they had any intercourse, they kept always a watchful eye over that part of the world». («А що східні володарі розглядали греків та македонців як єдину реальну військову силу, з якою їм, можливо, доведеться мати справу, вони завжди пильно стежили за цією частиною світу». — Англ.)

Якщо вважається, що античні народи не розумілися на політиці рівноваги, то причиною цьому є подиву гідна історія Римської імперії. Є загальновідомим фактом, що Рим розбивав своїх супротивників по черзі, одного за одним, бо ті були неспроможні вчасно укладати союзи, які могли б їх урятувати. Філіпп Македонський залишався нейтральним аж до того моменту, коли почав здобувати свої перемоги Ганнібал, і тоді тільки він необачно увійшов із переможцем до спілки, «upon terms still more imprudent» («умови якої були ще більш необачними». — Англ.) Родоська та ахейська республіки, чия мудрість античні історики підносять дуже високо, надали допомогу римлянам у їхніх війнах проти Філіппа та Антіоха. «Massinisa, Attalus, Prusias, in gratifying their private passions, where all of them the instruments of Roman greatness, and never seem to have suspected they were forging their own chains, when they advanced the conquests of their ally». («Массініса, Аталл, Пруссій, задовольняючи свої особисті пристрасті, усі вони були інструментами римської величі і, як здається, їм ніколи навіть на думку не спало, що вони виконують свої власні кайдани, коли вони допомагали завоюванням свого союзника». — Англ.) Єдиним володарем, який, упродовж римської історії, здавалося, зрозумів принцип рівноваги, був Герон, цар Сиракуз: «Nor ought such a force ever to be thrown into one hand as to incapacitate the neighbouring states from defending their rights against it». («Не слід давати таку силу в одні руки, яка зробить сусідні держави цілковито неспроможними захищати свої права проти цієї сили». — Англ.) Такою є найпростіша формула рівноваги, ніколи жодна держава не повинна володіти такими силами, які б унеможливлювали сусіднім державам боронити проти неї свої права. Це формула надто проста й заснована на *common sense and obvious reasoning**, тож малоімовірно, щоб вона не дійшла до свідомості античних правителів.

На підставі цього ж таки принципу Девід Г'юм далі аналізує європейську систему і суперництво між Францією та Англією. «A new power succeeded, more formidable to the liberties of Europe, possessing all the advantages of the former, and labouring under none of its defects, except a share of that spirit of bigotry and persecution, with which the house of Austria was so long, and still is, so much infatuated».

* ...тверезому глузді та очевидних раціональних висновках (англ.).

(«Виникла нова могутня держава, ще небезпечніша для європейських свобод, що володіла всіма перевагами попередньої і не мала жодної з її вад, окрім частки того духу святенництва та утисків, якими так відзначалася і досі відзначається австрійська династія». — *Англ.*) Для французької монархії, що перемагала в чотирьох війнах із п'яти, але так і не спромоглася ані значною мірою побільшити свої територіальні завоювання, ані здобути повну гегемонію над Європою (*total ascendant over Europe*), Англія належала до супротивників першого рангу. Сьогодні не можна не дивуватися, читаючи ту критику, яку Г'юм закидає англійській політиці. Як і греки, пише він, «we seem to have been more possessed with the ancient Greek spirit of jealous emulation than actuated by the prudent views of modern politics». («Ми, здається, були більше опановані античним грецьким духом заздрісного суперництва, аніж обачними поглядами сучасної політики». — *Англ.*) Англія провадила без вигоди для себе війни, що починались як справедливі й, мабуть, із необхідності, а проте могли би бути завершені значно раніше й на тих самих умовах. Ворожесті Англії до Франції сприймається як щось очевидне за будь-яких обставин, і союзники розраховують на англійські сили як на свої власні й виказують крайню непоступливість, а розплачуватися за війну доводиться Англії. І нарешті, «we are such true combatants that, when once engaged, we lose all concern for ourselves and our posterity, and consider only how we may best annoy the enemy». («Ми такі затяті воятники, що як тільки ми встряли в катавасію, ми втрачаємо всякий інтерес і до своєї власної долі, й до долі наших нащадків і думаємо лиш про те, як найсильніше дошкулити ворогові». — *Англ.*)

Надмір войовничого запалу видається Г'юмові невиправданим, з огляду на економічні жертви, до яких він призводить, і особливо лякає його тому, що може одного дня довести Англію до іншої крайності, «rendering us totally careless and supine with regard to the fate of Europe. The Athenians, from the most bustling, intriguing, warlike, people of Greece, finding their error in thrusting themselves into every quarrel, abandoned all attention to foreign affairs; and in no contest ever took part, except by their flatteries and complaisance to the victor». («Зробивши нас цілком байдужими й нечутливими у відношенні до долі Європи. Афіняни, будучи спочатку найкрикливішими, найбільш схильними до інтриг, найвойовничішими людьми в усій Греції, потім зрозуміли, що вони помилялися, втручаючись у кожну суперечку, й узагалі перестали приділяти увагу зовнішнім справам; і відтоді вони не брали участі в жодній війні, хіба що іноді вихваляли переможця та підлещувалися до нього». — *Англ.*)

Девід Г'юм прихильно настроєний до політики рівноваги, тому що він вороже ставився до великих імперій: «Enormous monarchies are probably destructive to human nature in their progress, in their continuance, and even in their downfall, which never can be very distant from their establishment». («Величезні імперії, мабуть, деструктивно впливають на людську природу в своєму поступі, у своїй тривалості й навіть у своєму падінні, яке ніколи не буває надто далеко від їхнього утворення». — *Англ.*) А як же Римська імперія? Девід Г'юм відповідає, що Римська імперія мала певні переваги, і причина цього в тому, «that mankind were generally in a very disorderly, uncivilized condition before its establishment» («що до її утворення людство жило вкрай розбещеним, нецивілізованим життям». — *Англ.*) Невтримна експансія монархії, — тут Г'юм має на увазі монархію Бурбонів, — створює сама по собі перешкоди до піднесення людської природи (*thus human nature checks itself in its airy elevation*). Ми анітрохи не спростимо думку Г'юма, якщо скажемо, що антитезою політики рівноваги буде вселенська монархія. А що вселенська монархія жахає Г'юма не менше, ніж Монтеск'є, адже з розширенням своєї території держава фатально втрачає свої чесноти, політика рівноваги раціонально впливає як із історичного досвіду, так і з необхідності зберігати моральні цінності.

Занепад Риму розпочався, казав Монтеस्क'є, коли величезні розміри імперії зробили Республіку неможливою. Якби імперія Бурбонів збільшилася надміру, дворяни відмовлялися б служити десь далеко, в Угорщині або в Литві, «forgot at court and sacrificed to the intrigues of every minion or mistress who approaches the prince» («забуті при дворі й віддані на поталу інтриг якого-небудь фаворита або коханки, наближених до короля». — *Англ.*) Монархові довелося б удатися до послуг найманців, «and the melancholy fate of the Roman emperors, from the same cause, is renewed over and over again, till the final dissolution of the monarchy» («і сумна доля римських імператорів, спричинена тими самими обставинами, поверталася б знову й знову, аж до остаточного розпаду імперії». — *Англ.*)

Політика рівноваги підкоряється правилам здорового глузду, вона впливає з того факту, що державам, які прагнуть зберегти свою незалежність, треба бути обачними, аби не опинитися в залежності від доброї волі держави, котра матиме засоби диктату, яким неможливо буде вчинити опір. Цю політику не схвалюють державні діячі або доктринери, які вбачають у відкритому чи прихованому застосуванні сили, що іноді вироджується в насильство, ознаку й вираз людської злостивості. В такому разі нехай би ці цензори придумали заміну, юридичну чи духовну, рівновазі незалежних воль. Ця ж таки політика рівноваги визнається моральною, або принаймні історично виправданою, тими, хто боїться вселенської монархії і прагне, щоб вижили незалежні держави. Вона ж таки сприймається як аморальна, або принаймні анархічна, тими, хто, навпаки, воліє, щоб у певний час і на певній території розмаїті суверенні держави об'єднувалися під егідою однієї великої імперії. Недогматичний спостерігач висловиться на користь міждержавної рівноваги або імперії залежно від обставин, адже малоімовірно, що оптимальні розміри державної території (оптимальні для кого? оптимальні для чого?) будуть однаковими для всіх епох.

Політика рівноваги, на найвищому рівні абстракції, зводиться до маневрів, спрямованих на те, щоб перешкодити одній державі зібрати сили, які перевищували б сили її супротивників, об'єднаних у коаліцію. Кожна держава, якщо вона прагне зберегти рівновагу, виступить проти держави або коаліції, які видаються спроможними забезпечити собі таку перевагу. Це загальне правило годиться для всіх міжнародних систем. Але для того щоб опрацювати конкретні правила політики рівноваги, треба розглянути моделі систем, залежно від *конфігурації співвідношення сил*.

Дві найтипівіші моделі — це ті, які я називаю багатополярними¹ і біполярними: або головних дійових осіб, чії сили не дуже нерівні, є відносно багато; або, навпаки, дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи, змушені визначати свою позицію щодо двох «блоків», приєднуючись або до того, або до того, якщо не випаде нагода залишитись осторонь. Можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами.

2. Політика багатополярної рівноваги

Уявімо собі міжнародну систему, що складається з багатьох держав-суперниць, чії ресурси, хоч і неоднакові, проте, не створюють між ними великої розбіжності — наприклад, це будуть Франція, Німеччина, Росія, Англія, Австро-Угорщина, Італія в 1910 р. Якщо ці держави хочуть зберегти рівновагу, вони по-

¹ Здебільшого автори називають *balance of power* (балансом сил. — *Англ.*) системи, які я називаю багатополярними.

винні дотримуватися певних правил поведінки, що впливають із небажання об'єднатися у вселенській монархії.

Оскільки в такій ситуації ворог, за визначенням, — це той, хто має шанси здобути вирішальну перевагу над іншими, переможець у війні (той, хто здобув із неї найбільше вигод) негайно опиняється під підозрою з боку своїх учорашніх союзників. Іншими словами, дружба й ворожнеча є, за самою своєю суттю, тимчасовими, тому що вони визначаються співвідношенням сил. Виходячи з тих самих міркувань, держава, чії сили зростають, повинна брати до уваги у своїх розрахунках те, що окремі з її союзників приєднуються до протилежного табору з метою зберегти рівновагу сил. Передбачивши таку реакцію, спричинену потребами забезпечити свою оборону, держава, чії сили зростають, учинить розважливо, обмеживши свої амбіції, якщо вона не прагне здобути гегемонію або заснувати імперію. Якщо ж вона прагне до гегемонії, вона стає порушником рівноваги системи і має всі підстави сподіватися на вороже ставлення з боку держав, настроєних консервативно.

Чи ж можливо піти далі, аніж викласти ці досить-таки банальні загальники, і перелічити правила, яких мають дотримуватися дійові особи багатопольярної системи, якщо вони хочуть поводитися раціонально (знову ж таки йдеться про раціональність гіпотетичну, яка залежить від постулату, що дійові особи хочуть зберегти систему)? Один американський автор, Мортон А. Кеплен¹, сформулював шість правил, необхідних і достатніх для функціонування схематичної системи, яку він назвав *balance of power* і яка, на мою думку, аналогічна тій, що ми розглядаємо.

Ось ці шість правил: 1) кожна дійова особа повинна прагнути побільшити свої *спроможності* (*можливості*), але вона повинна віддавати перевагу методам переговорів перед методами війни; 2) вона повинна здатися до зброї, радше ніж відмовитися від нагоди побільшити свої спроможності; 3) вона повинна радше припинити бойові дії, аніж вивести з гри одну з «головних дійових осіб системи»²; 4) вона повинна протистояти будь-якій коаліції чи індивідуальній дійовій особі, що прагне посісти панівне становище щодо інших держав системи; вона повинна стримувати (*constrain*) тих учасників системи, які обстоюють принцип наднаціональної організації; 6) вона повинна дозволяти державам, раніше переможеним чи відкритим, повертатися в систему в ролі прийнятних партнерів, а також вона повинна допускати дійову особу, яка була раніше другорядною, в категорію головних дійових осіб. До всіх головних дійових осіб треба ставитися як до прийнятних партнерів.

З цих шістьох правил треба відразу виділити четверте, яке є простим вираженням принципу рівноваги, принципу, який вартісний для всіх міжнародних систем і про який ми вже говорили, викладаючи зміст есе Девіда Г'юма. Жодне з інших правил, витлумачене буквально, не уявляється таким загальним і очевидним.

Перше з них — те, яке вимагає від усіх дійових осіб якомога побільшувати свої *спроможності* (ресурси, засоби, сили) — годиться для всякої системи, що визначається боротьбою всіх проти всіх³. Оскільки кожен може розраховувати тільки на себе, всяке збільшення ресурсів слід вітати за умови, що все інше залишається незмінним. Але буває рідко, що якась держава побільшує свої ресурси без того, щоб ресурси її суперників не зазнали змін або не змінилося ставлення до неї з боку тих або тих. Те, що переговорам слід віддавати перевагу перед розв'язуванням

¹ Kaplan Morton A. *System and process in international politics*, New York, 1957, p. 23 sqq.

² Головна дійова особа системи — це в загальноприйнятій мові «велика держава» або держава, яка володіє такими силами, що становить один із головних елементів системи рівноваги.

³ Там само, с. 23.

війни, можна визнати за один із постулатів раціональної політики, аналогічний принципу докладення найменших зусиль для одержання конкретної економічної вигоди (у виробництві або в прибутках). Цей постулат вимагає також, щоб дійові особи абстрагувалися від свого самолюбства чи прагнення до слави.

Правило, яке вимагає радше вдатися до зброї, аніж відмовитися від нагоди побільшити свої «спроможності», не є ані раціональним, ані розумним. Безперечно, що в теорії, за однаковості всіх інших умов, кожна дійова особа, що виступає на міжнародній сцені, прагне до максимуму спроможностей. Але якщо ми спробуємо визначити, за яких обставин буде раціональним, для держави, вдатися до застосування зброї, ми прийдемо до формул, майже позбавлених конкретного змісту, таких, наприклад: держава повинна брати на себе ініціативу розв'язання війни, якщо вигоди, які вона сподівається здобути від перемоги, переважають імовірну вартість воєнних операцій, причому різниця між вигодами і вартістю має бути тим більшою, чим більшим є ризик не домогтися перемоги або зазнати поразки. Та хоч би якою була точна формула, що на ній ми зупинимо вибір, шансу побільшити свої спроможності недостатньо для того, аби виправдати розв'язання війни.

Класичні автори стверджували, що розумним і легітимним мотивом для взяття на себе ініціативи за початок воєнних дій є загроза гегемонії, що виникає внаслідок посилення якогось суперника. Не аморально, проте необачно, пасивно спостерігати за тим, як одна з держав набуває такої переваги, що існування суспільства починає залежати від її ласки.

Правила третє й шосте мають тенденцію суперечити одне одному або принаймні вони ілюструють різні евентуальні можливості. В багатополярній системі рівноваги розумний державний діяч завагається, перш ніж вилучити з гри одну з головних дійових осіб. Він не стане домагатися повної перемоги, остерегаючись, що, продовжуючи війну, він знищить свого тимчасового ворога, чие існування, проте, необхідне для підтримання рівноваги системи. Але якщо усунення однієї з головних дійових осіб поведе за собою, прямо чи непрямо, вихід на сцену іншої рівнозначної дійової особи, він тоді запитає себе, чия присутність на сцені подій йому більш вигідна — колишньої чи нової дійової особи?

П'яте правило еквівалентне принципів: всяка держава, котра, в такій системі, підпорядковується якійсь ідеології або діє згідно з якоюсь наднаціональною концепцією, має як така вважатися за ворога. Цей принцип, строго кажучи, не передбачається ідеальною моделлю багатополярної рівноваги. Звичайно ж, оскільки такий тип рівноваги нормально виражається в суперництві держав, кожна з яких дбає виключно про власний інтерес і покладається тільки на власні сили, держава, яка набирає собі прибічників поза своїми кордонами, тому що проголошує себе оборонцем тієї або тієї універсальної доктрини, становить загрозу для інших. Але з неминучою ворожнечі, яка виникає між національними державами і державою — носієм транснаціональної ідеї, не слід робити висновок, що національні держави повинні оголошувати їй війну: все залежить від співвідношення сил і від того, наскільки імовірно через застосування зброї поменшити привабливість транснаціональної ідеї.

Загалом кажучи, всі ці правила неявно припускають, що збереження рівноваги та самої системи є єдиною метою або принаймні головною турботою держав. Насправді не завжди буває так. Єдиною державою, яка, більш або менш свідомо, діяла згідно з цією гіпотезою, є Англія, бо вона справді не мала іншого інтересу, як збереження системи й ослаблення, в кожному з епох, найсильнішої держави, здатної прагнути до гегемонії. Жодна з континентальних держав теж не могли цілком нехтувати модальності рівноваги, навіть якщо вона не прагнула домінації. Володіння фортецями та провінціями, прокладення кордонів, розподіл ресурсів —

такими були ставки конфліктів, що їх континентальні держави прагнули розв'язати на свою вигоду. І якщо задля досягнення своєї мети вони були готові, в разі потреби, прибрати зі сцени головну дійову особу, це не було ірраціональною поведінкою, бо вистачало інших дійових осіб, аби успішно реконструювати систему. Вилучення Німеччини з числа головних дійових осіб внаслідок поділу її території не було ірраціональним із погляду французької політики, яка зміцнила свої власні позиції, не зменшивши число головних дійових осіб до небезпечної кількості.

Суто національна політика європейських держав тривала лише протягом короткого періоду, між релігійними війнами та війнами Французької революції. Кінець релігійних воєн ознаменувався не тим, що держави, які проголошували примат транснаціональної ідеї, були поставлені поза законом або приречені на неминучу поразку, а тим, що було проголошено примат держави над індивідом; держава стала визначати ту церкву, до якої індивіди мали прихилитися, якщо й не вірували в її канони, така держава толерувала навіть розкольників за умови, що їхній релігійний вибір стане суто приватною справою. Європейський мир XVII сторіччя був досягнутий зусиллями комплексної дипломатії, яка поновила рівновагу між державами і заборонила суперечкам між церквами та віруваннями підданих порушувати цю рівновагу. Суверени повернулися від ситуації «ідеологічної війни» до ситуації «Священного союзу»: всякий заколот проти усталеної влади, хай навіть вона була поганою, осуджувався навіть правителями держав-суперниць. Стабільність влади була визнана важливішою за ослаблення якоїсь держави, потенційно ворожої, через розколи або повстання.

Мабуть, автор, чий тези ми обговорюємо, підписався б під вищеподаними зауваженнями. Шість правил, ним сформульованих, це ті правила, яких би дійові особи, досконало раціональні, дотримувалися в ідеально типовій багатополлярній системі. Та навіть визнаючи, що ці правила годяться для системи ідеального типу, я все ж таки не підписався б під ними. *Чиста дипломатія* не може й не повинна здійснюватися лише з огляду на рівновагу, яка детермінується небажанням наляжати до вселенської монархії та множинністю головних дійових осіб. Поведінка економічних суб'єктів детермінується ринком ідеального типу, тому що кожен прагне максимізувати свою вигоду або свою офілімітність. Поведінка дипломатичних суб'єктів у системі багатополлярної рівноваги не має такої однозначної мети: за рівності всіх інших умов кожен суб'єкт прагне до максимуму ресурсів, але якщо збільшення ресурсів вимагає війни або провокує розпад альянсів, він не наважиться піти на ризик. Стабільність даної системи має за умову збереження головних дійових осіб, але жодна з них раціонально не зобов'язана поставити стабільність системи над тим чи тим зі своїх власних інтересів. Неявно припускати, що держави мають за мету збереження або функціонування системи, це повернутися обхідним шляхом до помилки, якої припускаються деякі теоретики політики могутності: тобто змішувати розрахунок засобів або контекст ухвалення рішень із самою метою.

Неможливо ані передбачити дипломатичні події, виходячи з аналізу типової системи, ані продиктувати монархам поведінку, що залежала б від типу системи. Модель багатополлярної рівноваги допомагає зрозуміти системи, які реалізувалися в процесі історичного розвитку, і правила, що їх ми запозичили в американського автора, описують обставини, сприятливі для тривалого виживання такої системи.

Строго «національні» держави взаємно вважають себе суперниками, а не смертельними ворогами; правителі таких держав не відчують загрози особисто з боку правителів сусідніх держав; усяка держава є для будь-якої іншої можливим союзником, до сьогоднішнього ворога ставляться поблажливо, бо завтра він може стати партнером, а сьгодні його існування необхідне для рівноваги системи.

Дипломатія в такій системі реалістична, іноді навіть цинічна, але вона поміркована й розумна. І коли ми сьогодні бачимо, до яких згубних наслідків може призвести дипломатія іншого зразка, ця мудрість, позбавлена ілюзій, ретроспективно видається нам не лише ідеальним типом, а й справжнім ідеалом.

Дипломатія, яку ми називаємо реалістичною і яка породжена системою багатополлярної рівноваги, не відповідає найвищим вимогам філософів. Держава, яка перекидається до протилежного табору на другий день після перемоги, завдає великої прикрості своїм союзникам, які, можливо, принесли набагато більше жертв на олтар спільної перемоги. Дипломатія чистої рівноваги нехтує і повинна нехтувати почуття, вона не має ані друзів, ані ворогів у собі, вона не вважає, що ці гірші за тих, вона не осуджує війну як таку. Вона мириться з егоїзмом або, якщо хочете, моральною відсутністю держав (тобто їхнім прагненням до могутності й слави), але ця обміркована відсутність у кінцевому підсумку виявляється менш непередбачуваною, та, мабуть, і менш жадливою, аніж пристрасті, можливо, ідеальні, але сліпі.

Дипломатія Сполучених Штатів, аж до 1945 р., була одним з антиподів цієї традиційної й обачливої аморальності. Сполучені Штати зберегли спогад про дві великі війни у своїй історії — війну проти індіанців і війну громадянську. Тобто їхнім ворогом не була якась чужоземна держава, існування якої визнають і з якою далі мирно співіснують по завершенні бойових дій. Дипломатичні відносини, альянси та конфлікти не сприймалися як щось невід'ємне від нормального плину життя держав: війна була прикрою необхідністю, з якою доводилося змиритись, нав'язаним випадковими обставинами завданням, яке слід було виконати якомога краще і якомога швидше, вона не була епізодом неперервної історії. Таким чином, американська опінія мало думала і про минуле, і про майбутнє, коли почалася війна. Ворог був винний, він заслуговував покарання, він був злочинцем, якого слід було виправити. Після чого запанує мир.

Та коли після 1945 р. і Сполученим Штатам довелось поміняти союзників, вони спробували були, за прикладом генерала Макартура, проголосити, що вони погано розподілили ролі та заслуги, що Китай, якимсь непомітно для них, перекинувся на бік неправих, а Японія тим часом перейшла на нашу сторону барикади. Якщо ворог є завжди уособленням зла і якщо зміна союзників буває іноді неминучою, тоді доводиться дійти висновку, що добро й зло спроможні втілюватися в різних оболонках. Згідно з Макіавеллі, *доблесть* упродовж історії переходила від одного народу до іншого. Згідно з дипломатією моралізаторів, вона й справді спроможна на такі міграції, хоч вони розуміють її зовсім не так, як розумів Макіавеллі.

Ненавидіти її чи захоплюватися нею, вважати її згубною чи неоціненною, дипломатія рівноваги не є наслідком вільного вибору державних діячів, вона — результат обставин.

Географічна сцена, організація держав і військова техніка повинні перешкоджати концентрації сили в одній або двох державах.

Багато держав, які володіють приблизно однаковими ресурсами, — це структурна характеристика багатополлярної системи. У Стародавній Греції, як і в Європі, географічне середовище не було ворожим незалежності полісів або царств. Оскільки політичною одиницею там було місто-держава, неминучим наслідком цього було те, що існувало багато центрів, у яких ухвалювалися незалежні рішення. Говорячи словами Г'юма, «якщо ми візьмемо до уваги, що кожна республіка мала досить мало жителів супроти всього населення, що в ті часи облога міст була нелегкою справою, а кожен благородний вільний еллін відзначався винятково хоробрістю», ми дійдемо висновку, що утримувати там рівновагу було неважко, а створити імперію — дуже непросто. У Європі після безлічі середньовічних суверенітетів Велика

Британія, а потім Росія створили неподоланні перешкоди на шляху до утворення великої імперії. Принцип державної легітимності, династичної чи національної, не схвалював неосязних амбіцій. Європейські армії, між XVI і XX сторіччями, не були споряджені для далеких завоюницьких походів: солдати Наполеона пройшли пішки від кордону до Москви. З відстанню вони втрачали свою боєздатність навіть швидше, аніж воїни Александра Македонського.

Прагнення до рівноваги тим більше надихає дипломатію, що люди — як правителі, так і піддані — воліють, щоб їхні політичні утворення були незалежними. Грецькі громадяни не відокремлювали своєї свободи від свободи їхнього міста. Вони зуміли спільно захистити цивілізацію вільних людей від Перської імперії, заснованої, в їхніх очах, на деспотизмі однієї людини. Воюючи одні проти одних, вони боронили незалежність рідних полісів. Французька монархія першою палко зажадала цілковитої незалежності, рішуче відмовилася підкоритись імперії. Народи прагнули самостійності, вираженням якої була національна держава. Це прагнення до державної незалежності, до абсолютного суверенітету іде всупереч тенденціям ідеологічної дипломатії, воно підтримує певну міждержавну гомогенність на шкоду конфліктам віри або ідей. Воно допомагає «інтеріоризувати» правила рівноваги, які перестають бути закликками до обачності і стають моральними або звичасвими імперативами. Збереження рівноваги визнається за спільний обов'язок громадян держави. Ансамбль європейських держав, що живуть у згоді, стає таким собі органом арбітражу, спільних роздумів, навіть ухвалення колективних рішень.

Проте треба також, щоби зміни у співвідношенні сил не були надто швидкими. Хоч би якими були пасивність та байдужість мас, ліпше буде, якщо розпад альянсів не відбуватиметься щодня. Хоч би якими мудрими були державні діячі, ліпше буде, якщо переміщення ресурсів не відбуватимуться з такою швидкістю, що вчорашні розрахунки сьогодні будуть уже радикально хибними. Система краще функціонує з уже відомими дійовими особами і з приблизно стабілізованим співвідношенням сил. Жодна з умов, узятих окремо, недостатня, щоб гарантувати виживання багатополарної системи. Прагнення до незалежності, в кінцевому підсумку, придушється бурхливими транснаціональними пристрастями. Турбота про спільну систему нездатна нічого вдіяти з гетерогенністю яскраво вираженого характеру. Не всі дійові особи є для інших прийнятними партнерами, якщо народи відокремлені один від одного спогадами, що їх вони не можуть стерти з пам'яті, або болем відкритих ран. (Після 1871 р. Франція не могла входити до спілки з Німеччиною, навіть якби розрахунки рівноваги свідчили на користь такого альянсу.)

Починаючи від років, які передували 1914, посилення райху та неподоланне протистояння між Німеччиною і Францією сприяли трансформації системи: альянси набували постійного характеру, кристалізувалися в «блоки». Між двома війнами транснаціональні ідеології комунізму, а потім фашизму зробили систему гетерогенною до такої міри, що усвідомлення спільного інтересу підтримувати систему повністю зникло: ворожнеча політичного характеру всередині держав накладалася на напруженість міждержавних відносин і загострювала їх до краю. Мілітарна революція, спричинена винайденням двигуна внутрішнього згорання, здавалося, проклала шлях до великих завоювань. Саме тоді з ностальгічним розпачем теоретики стали згадувати про дипломатію Рішельє, Мазаріні, Таллейрана.

Система багатополарної рівноваги, така, якою вона була в «прекрасну епоху» (*la belle époque*), є історичним компромісом між природним страхом і правлінням закону. Це — природний стан, тому що найсильніший залишається ворогом, оскільки він найсильніший, тому що кожна дійова особа, в кінцевому підсумку, є

єдиним суддею власної поведінки і залишає за собою право обирати мир чи війну. Але цей *природний стан* уже не є боротьбою всіх проти всіх, без правил і без меж. Держави взаємно визнають одна за одного право на існування, вони хочуть, і вони знають, що вони хочуть, зберегти рівновагу і навіть певну солідарність перед лицем зовнішнього світу. Грецькі поліси усвідомлювали свою глибоку спорідненість супроти «чужих» варварів¹. З погляду азіатів, європейські завойовники були не просто суперниками — вони здавалися їм об'єднаними в один «агресивний блок».

Цей проміжний етап — проміжний між природним станом і пануванням закону (або між джунглями і вселенською монархією) є, за самою своєю суттю, тимчасовим. Він залишає, в теорії, суверенам свободу воєнних ініціатив, якщо вони уявляються необхідними, щоб перешкодити посиленню небезпечного суперника. Рівновага — це радше імператив обачливості, аніж спільне благо системи; бо якщо війни, спрямовані на ослаблення сильних, відбуваються часто, система стає безживною, надто дорогою, ненависною. Ризик тим більший, що буває важко розрізнити, коли йдеться про «ослаблення сильних», а коли — про «приниження гордих». Чому грецькі поліси так часто воювали між собою — з бажання зберегти свою безпеку чи з гордого прагнення панувати? Що надихало дипломатію Людовіка XIV — турбота про безпеку чи любов до слави? Був час, коли кабінетну дипломатію, до якої теоретики-реалісти виявляють сьогодні стільки поблажливості, суворо засуджували, бо історики ставили на карб королям та їхній войовничій політиці війни, що кваліфікувалися, слухно чи неслухно, як війни за престиж. Система європейської рівноваги, можливо, й обмежувала (в певні епохи) насильницький характер війн, але вона ніколи не зменшувала їхньої частотності.

Отже, система перебуває ніби в стані нестабільного компромісу, постійно пориваючись або повернутися в джунглі, або податися в напрямку «вселенської імперії» чи «юридичного порядку». Подвійне усвідомлення спільної цивілізації та постійного суперництва є, в глибині, суперечливим. Якщо домінує дух суперництва, війна стає непримиренною, і витончена дипломатія сходить зі сцени. Якщо ж домінує дух культурної спорідненості, потяг до об'єднання держав або до організованого миру стає неподоланим. Чому греки, замість застосовувати одні проти одних свою військову потугу, не об'єднали своїх зусиль, щоб розгромити імперію персів? Чому європейці не домовилися спільно панувати над Азією та Африкою, замість винищувати одні одних у братовбивчих війнах?

Відзначимо: ці запитання, в історичному плані, завжди ставилися *постфактум*. Філіпп, Александр та їхні речники багато говорили, вже після того як поліси втратили свою незалежність, про велич, що її змогла б досягти Греція, якби зуміла об'єднатися. Вже після 1918 р. Валері заявив, що європейська політика, на його погляд, мала б довірити американцям управління Старим континентом. Справді, європейці завжди кидали свої головні сили на війни, в яких вони билися одні з одними. Якщо французи й послали за море великі армії, то це сталося уже в ту епоху, коли вони марно намагалися утримати в боротьбі з націоналізмами останні клапті своїх володінь, у ту епоху, коли вони втрачали, а не будували свою імперію.

А втім, легко пояснити, чому ці видимі відхилення осмислюються як такі лише *постфактум*. Держави бояться своїх суперників, народи бояться своїх сусідів,

¹ Див.: Vattel, *op. cit.*, liv. III, chap. III, parag. 47. — Європа утворює політичну систему, одне тіло, де все пов'язане відносинами та розмаїтими інтересами націй, які населяють цю частину світу. Це вже не безладне скупчення ізольованих частин, кожна з яких мало цікавилася долею інших і рідко переймалася тим, що не торкалося її безпосередньо. Постійна увага суверенів до того, що відбувається, активна діяльність міністрів, постійні запрошення перетворюють новітню Європу на щось подібне до Республіки, чії незалежні, але пов'язані спільним інтересом члени об'єднуються, щоб зберегти порядок і свободу.

і ті, й ті набагато більше прагнуть панувати над своїми ближніми, аніж володіти далекими землями чи чужими народами. Величезні імперії іспанців та англійців, чи то ми припишемо їх прагненню до авантюрних пригод чи до грабунків, любові до золота чи до влади, могли бути створені лише за умов виняткової військової переваги завойовників. Війни, в яких такої переваги немає, найчастіше відбуваються в зоні однієї цивілізації. Китайці або японці, як і європейці, передусім воювали між собою.

Можна по-людському зрозуміти, чому ми так ностальгічно спогадуємо аморальну й помірковану дипломатію рівноваги. Але ця ностальгія є, за своєю суттю, ретроспективною. Ті, хто жалкує за часами, коли дипломати були байдужими до ідей, сьогодні, очевидно, живуть у гетерогенній системі й у добу ідеологічних конфліктів. Ті, хто захоплюється витонченим поєднанням національного егоїзму та пошаною до рівноваги, є сучасниками непримиренних воєн між кандидатами в імперії, між віруваннями, водночас світськими і духовними, невід'ємними від держав, які воюють одні з одними. Ті, хто зачудовано милується витонченими комбінаціями, можливими в середовищі багатьох дійових осіб, сьогодні споглядають дипломатичне поле, окуповане застиглими блоками.

Люди, в тому числі й люди, котрі правлять державами, не вільні визначити розподіл сил і характер, ідеологічний чи нейтральний, дипломатії. Лепше буде зрозуміти розмаїття світів, аніж мріяти про світ, якого більше немає, тому що нам не до вподоби той світ, який є.

3. Політика біполярної рівноваги

Я називаю *біполярною* таку конфігурацію співвідношення сил, коли більшість політичних утворень групуються навколо двох із них, чії сили переважають сили інших. Різниця між багатополлярною і біполярною конфігураціями стає очевидною для спостерігача тими наслідками, як логічними, так і історичними, до яких призводить кожна з конфігурацій.

Хоч би якою була конфігурація, до неї застосовується головний закон рівноваги: мета кожної з дійових осіб — це не опинитися під владою суперника. Та оскільки дві великі ведуть гру, оскільки малі держави, навіть об'єднавшись, неспроможні врівноважити одну з великих, принцип рівноваги тут застосовується до відносин між двома коаліціями, кожна з яких утворюється навколо одного з двох головних гравців.

У такій системі відрізняються три види дійових осіб (а не тільки «малих» і «великих»): двоє тих, що стоять на чолі коаліцій, держави, які зобов'язані брати участь у конфліктах і надавати допомогу одному або другому з головних, і, нарешті, держави, які можуть і прагнуть залишитися поза конфліктом. Ці три види дійових осіб діють за різними правилами.

Провідники коаліцій мусять стежити за тим, щоб *не дати* занадто посилитися другій великій державі або її коаліції, і одночасно *підтримувати* єдність у власній коаліції. Ці два завдання пов'язані одне з одним багатьма способами. Якщо один із союзників перекидається до протилежного табору або переходить від заангажованості до нейтралітету, співвідношення сил змінюється. На найабстрактнішому рівні, засоби, які застосовує провідник коаліції, щоб зберегти її єдність, належить до двох категорій: одні засоби спрямовані на протекцію, інші на покарання; одні наголошують на вигодах, які одержують союзники, інші підкреслюють загрозу каральних заходів, що їх буде вжито проти розкольників або зрадників. Рациональне застосування подібних засобів залежить від численних обставин: державі, яка боїться іншої коаліції, велика держава гарантує підтримку, тобто безпеку; тій же, якій немає чого боятися, вона пропонує фінансові

вигоди; вона намагається залякати ту з малих держав, яку їй не вдається звабити або переконати.

Фуکیدід запитував себе, якою мірою Афіни були відповідальні за розпад альянсу, яким вони керували і який не зміг пережити поразку. Ліга, що теоретично складалася з рівноправних полісів, перетворилася на щось подібне до імперії, керованою володарем, чия рука була тяжка і який вимагав, щоб йому сплачували данину. Грецький історик висловлює припущення, що найсильніший завжди прагне зловживати своєю силою. Та навіть поза цим мотивом вічної психології сучасний історик може висувати з оповіді Фуکیدіда й інші тлумачення. Союз «острівних держав» не завжди спроможний зберегти свою єдність, коли зовнішня небезпека минає. Союз, складений із рівних держав, повинен бути миролюбним, не мати іншої мети, як безпека та свобода своїх членів. Якщо Афіни стали на шлях імперіалізму, вони самі прирекли себе на бруталність. Ніхто не спроможний уникнути рабської залежності від власної могутності.

Політичні утворення, які, з покликання чи з необхідності, гуртуються навколо того чи того з двох таборів, також діють, виходячи з двох міркувань: з одного боку, інтерес коаліції є їхнім власним інтересом, але інтерес коаліції повністю не збігається з їхнім власним. Повернімося думкою до альянсів, які виникають у межах багатополлярної системи: кожна з головних дійових осіб, об'єднаних у тимчасові союзи, тривожиться зростанням могутності свого головного союзника (або своїх головних союзників) навіть у той час, коли ворог (або вороги) ще не переможений (ще не переможені). Вигоди спільної перемоги не завжди розподіляються справедливо: частка, що дістається тій або тій державі, залежить більше від того, яку вона має силу на момент переговорів, а не від її заслуг під час воєнних дій (ця «реалістична» пропозиція спричинила скандал у Франції, коли англійці висунули її в 1918 р.). Але в біполярній системі суперництво між союзниками має зовсім інший характер. Що чіткіше виражена ця конфігурація, то більше дві великі держави переважають своїх партнерів і то більше альянси мають тенденцію залишатися постійними. Входячи до постійного альянсу, протиставленого іншому альянсові, так само постійному, другорядна держава головним чином зацікавлена в безпеці або в перемозі союзу, до якого вона належить¹, і тому вона легко мириться з посиленням своїх партнерів-суперників. У цьому зв'язку оповідь Фуکیدіда знову й знову доводить нам, що союзники боялися Афін — і боялися дуже. Другорядні держави почуватимуть себе цілковито солідарними зі своїм «блоком» (*його* успіх — це *мій* успіх), якщо доля кожного, всередині альянсу, не залежатиме від відносин сил партнерів, якщо головна держава — керівник блоку — виконуватиме лише функції оборонця або арбітра; але, м'яко кажучи, таке буває рідко.

Оскільки світ такий, яким він є, то кожне політичне утворення намагається змінити політику альянсу в напрямку свого власного інтересу або зберегти якомога більше своїх сил на заходи, які стосуються його безпосередньо. В 1959 р. французькі дипломати в першу чергу сподівалися від спільної політики Атлантичного блоку — це, що ангосакси підтримають пацифікацію Алжиру, завдання, на здійснення якого Франція кинула більшу частину своїх збройних сил, звівши до мізеру свою участь у створенні НАТОвського щита. Труднощі дипломатії або стратегії коаліцій, хоча трохи й пом'якшуються всередині коаліцій постійних, зцементованих спільною ідеологією або зовнішньою загрозою, проте, не зникають повністю, ідентичні в своїй основі: різні способи маневрувати, воювати й перемогати неоднаково вигідні для партнерів. Навіть якщо ці останні й погодяться щодо оцінки ризику та шансів, — а так буває не завжди, враховуючи непевність таких

¹ Якщо вона увійшла до нього добровільно.

оцінок,— вони матимуть раціональні мотиви для суперечок, настільки можливі методи, дипломатичні або стратегічні, спричиняють нерівний розподіл негативних жертв та ймовірних вигод для союзників, навіть щирих.

Що ж до держав незаангажованих, то вони спочатку набираються серед політичних утворень, зовнішніх щодо системи, тому часто вони не мають жодної причини ставати на бік тієї чи тієї коаліції, а іноді вони навіть мають вигоду з великої війни, що ослаблює обидві воюючі сторони. Держава, зовнішня щодо системи, має підстави обмірковано втрутитись у конфлікт у двох випадках: або якщо вона вважає, що перемога одного з двох таборів принесе їй вигоди, які переважають витрати, неминучі при наданні підтримки для досягнення цієї перемоги; або якщо вона боїться перемоги одного з двох таборів, що видається їй імовірною без її втручання. Цей останній випадок проявляє мотивацію американців у 1917 р. (хоча не виключає того, що вони могли мати й інші причини для висадки свого війська в Європі). Можливо, інтервенцію персів, у кінці Пелопоннеської війни, слід віднести до першого випадку.

Що ж до держав, які перебувають у системі, то їхній вибір — приєднатися до когось чи зберегти нейтралітет — насамперед залежить (а ми припускаємо, що зберегти нейтралітет хочеться всім) від того, наскільки безпечно тій чи тій державі залишитися на самоті. Географічна ситуація і власні ресурси малої держави є двома вирішальними факторами: аж ніяк не випадково, що в 1949 р., коли було укладено Атлантичний пакт, Швейцарія і Швеція, які до нього не приєдналися, мали дві найсильніші армії на континенті, на захід від залізної завіси. Натомість, пише Тібодє, коментуючи Фуکیدіда, могутня морська держава ніколи не погодиться на нейтралітет одного окремого острова.

Конфігурація багатополярна і конфігурація біполярна ніколи радикально не протиставляються як два чисті типи. На одному кінці кожна головна дійова особа є ворогом і можливим партнером усіх інших. На другому — є тільки дві головні дійові особи, ворожі одна одній уже за своїм розташуванням, навіть якщо вони не є ворогами ідейними. Тут альянси носять тимчасовий характер, там — вони довготривалі; тут союзники не визнають над собою головного, там — усі політичні утворення, окрім двох гравців, підкоряються волі провідника. Тут кілька утворень залишаються поза альянсами, там — усі політичні утворення, з доброї волі чи з примусу, змушені входити до спілки з одним або з другим провідником, приєднуватися до того або до того блоку.

Очевидно, що можливі й проміжні конфігурації, і навіть у реальному житті вони мають місце частіше, ніж чисті типи. Навіть у межах гомогенної багатополярної системи дійова особа рідко може увійти до спілки байдуже з ким чи протиставити себе кому завгодно: різні обставини (для якоїсь провінції, суперечка щодо лінії кордону), народні емоції нерідко перешкоджають зближенню, якого не виключає тверезий розрахунок. Навіть у системі з багатьма головними дійовими особами одна або дві з цих останніх мають перевагу на усіма іншими. Якщо між двома альянсами виникає велика війна, кожен із них перебуває під більшим впливом котрогось із союзників порівняно з іншими. Одне слово, коли вибухає велика війна, багатополярна конфігурація має тенденцію наближатися до конфігурації біполярної. Ось чому Тібодє і Тойнбі відразу ж порівняли війну 1914 — 1918 рр. з війною Пелопоннеською, хоча до 1914 р. європейська система була ще багатополярною: це порівняння стосувалося генералізації конфлікту, що помалу-малу втягнув у себе всіх учасників системи, звівши у двобої два союзи — один, очолений острівною державою (Афінами й Англією), другий, згуртований навколо держави континентальної (Спарти й Німеччини). Відтоді коментатори не раз зверталися до Фуکیدіда, коли хотіли наголосити на біполярній конфігурації, тому що світ після 1945 р. являє саме таку конфігурацію. Але, за всіма ознаками, давньо-

грецька система відрізняється за своєю природою від системи сучасної, так само, як перевага Афіні і Спарти над іншими полісами була іншого виду, аніж перевага сьгоднішніх гігантів.

Таким чином, питання не в тому, щоб сформулювати закони, за якими функціонуватиме чи еволюціонуватиме біполярна система. Геометрію дипломатичних взаємин можна порівняти зі схемами битви, намальованими німецькими теоретиками війни (подвійне охоплення флангами: битва під Каннами; прорив одним флангом: битва під Лойтеном тощо). Дипломатичних конфігурацій, як і схем битви, небагато, тому що розташування сил у системі або пересування армій відбуваються за кількома типовими моделями. Проте теорія моделей не дозволяє ані стратегові визначити наперед маневри, які він муситиме здійснити, ані історикові передбачити, що станеться з даною системою, багатополлярною чи біполярною.

Щонайбільше можна намалювати кілька структурних характеристик біполярної системи. Ця система не може бути як така менш стабільною чи більш войовничою, аніж система багатополлярна, але в такій системі набагато більшою є загроза всеосяжної і непримиренної війни. Справді-бо, якщо всі політичні утворення належать до того чи того табору, то будь-який локальний конфлікт стосується всієї системи. Рівновага між двома таборами може бути порушена поведінкою численних малих утворень. Оскільки «третього», який міг би взяти на себе функції арбітра, немає, дві великі держави перебувають у постійному протистоянні, безпосередньо чи через проміжних осіб. Щоб порозумітися, вони мусять провести демаркаційну лінію, розподілити зони впливу, заборонити перебіжництво: союзник однієї з великих держав не має права переходити в табір другого, і кожен з двох зобов'язується не підбурювати до непослуху союзників другого. Здається, що правила такого виду, більш або менш чітко сформульовані, існували в Греції протягом періоду, що передував Пелопоннеській війні. Двом полісам, які задавали тон у тій грі, було нелегко дотримуватися цих правил, а ще складніше було домогтися, щоб їх шанували їхні відповідні союзники.

У такій системі, як правило, конфлікти між великими державами виникають через сателітів і розгортаються навколо їхньої долі. Але, залежно від жорсткості чи від гнучкості коаліцій, відповідальність за конфлікти в першу чергу лягає або на сателітів, або на провідників. У Греції, описаній Фукидідом, перевага Афіні на морі, а Спарти на суходолі не була величезною. Флотів Коркіри та Коринфу вистачило, щоб змінити співвідношення сил. Великі не здійснювали верховне командування над своїми союзниками, і ці останні могли, заради власних інтересів, затягти своїх головних у авантюру боротьби не на життя а на смерть.

І нарешті, ця система, яка, через відсутність «третього», робить велику війну дуже ймовірною, неминуче визначає також характер цієї війни — вона стає ідеологічною. Щоб уникнути збройного конфлікту, великі держави мусять заборонити союзникам перекидатися з табору в табір. Та коли збройні сутички вже розпочалися, як можуть відмовитися вони від спроб організувати розкол у ворожому таборі? Дві великі держави рідко мають одні й ті самі інституції, тим більше що їхні збройні сили організовані по-різному. В союзних державах неодмінно утворюються угруповання, одні з яких вимагають миру, інші — війни, одні прихильні до одного з провідників, інші — до другого. Такі зміни позицій, принаймні почасті, спричиняються відданням переваги певним видам інституцій. Помалу-малу всі держави стануть розвиватися між прихильниками однієї коаліції і прихильниками другої, а кожна з коаліцій намагатиметься використати ці внутрішні суперечки для ослаблення союзників ворога.

Мир у системі з біполярною конфігурацією вимагає стабілізації цієї клієнтури прихильників за взаємною згодою держав-провідників, а отже, й заборони набирати собі прибічників у державах супротивного блоку. Ця заборона відпадає, ко-

ли зав'язується боротьба не на життя, а на смерть. Але мир набуває характеру «холодної війни», коли ця заборона перестає діяти ще до виникнення збройного конфлікту.

4. Біполярна система грецьких полісів (міст-держав)

Формальний аналіз, який ми щойно провели, дає нам не засоби передбачення, а схему певного виду. Якщо задано біполярну конфігурацію, історик або соціолог має пройти через такі етапи, щоб досягти розуміння подій: 1) Які саме коаліції увійшли в конфлікт? Наскільки жорсткою є кожна з них? Які інструменти могутності застосовує кожна з держав — провідник коаліції? Який ступінь переваги має кожна з великих держав над своїми партнерами, союзниками чи сателітами? 2) Якщо в системі вибухнула війна не на життя, а на смерть, що стало для неї приводом і причиною? 3) Як розгортається конфлікт до або протягом битви не на життя, а на смерть між двома коаліціями, між провідними державами, між ними і їхніми відповідними союзниками? Іншими словами, треба зрозуміти природу і структуру кожної з коаліцій, зовнішні та глибинні причини їхнього протистояння і, нарешті, стиль та модальності їхньої битви.

Перша книга про Пелопоннеську війну дає нам чудовий приклад застосування цих принципів. Ми наведемо з неї один уривок — як ілюстрацію такого аналізу: «Під загрозою великої небезпеки, в той час як лакедемонці, чії сили домінували, взяли на себе провід над об'єднаними силами греків, афіняни, перед наступом мідійців, вирішили покинути своє місто й перебралися з усіма своїми пожитками на кораблі, перетворившись у такий спосіб на жителів моря. А потім, коли всі разом вони відбили наступ варварів, навколо афінян і навколо лакедемонців почали гуртуватися грецькі народи, які відійшли від царя, або учасники недавньої війни. Бо саме ці дві країни показали себе наймогутнішими; сила однієї з них була на суходолі, сила другої — на морі. Протягом якогось часу вони жили у згоді, потім лакедемонці та афіняни, увійшовши в конфлікт, розпочали війну за участю своїх союзників; а щодо інших греків, то в усіх випадках суперечок вони тепер зверталися з проханням про допомогу до цих двох... Спарта мала під своєю гегемонією союзників, які не платили їй данину, зате вона подбала, аби в усіх цих країнах правила олігархія, що з нею їй зручно було б спілкуватися; що ж до Афінів, то вони з часом примусили своїх союзників — крім Хіоса та Лесбоса — віддати кораблі й наклали на всіх данину»¹. Дві держави домінують над іншими, кожна має військову потугу специфічного типу, всі інші поліси-держави гуртуються навколо них. Панування Афінів є фінансовим (союзники платять їм данину) і морським (кораблі союзників «інтегровані» в афінський флот). Союз Спарти опирається на олігархічний характер режимів, що правили полісами, які об'єдналися навколо неї, а також, як це часто повторював Фукидід, на прагнення полісів зберегти свою свободу, якій загрожувала могутність Афінів.

Як провідні держави можуть не шанувати договір, який вони уклали, щоб уникнути війни, ми можемо бачити у випадку з Коркірою, значення якого стає очевидним, як тільки ми застосуємо до нього сучасні поняття. Коркіра і Коринф (перша була колонією другого) засперечалися щодо Епідавра, який вони обоє вважали своєю колонією. Коркіра була містом «незаангажованим» — цей факт визнавався в їхніх суперечливих заявах усіма партіями. Чому Коркіра трималася осторонь пактів? Згідно з коринфійцями, тому, «що їхнє місто було незалежним за самим своїм географічним розташуванням» (1, 37, 3); згідно з глашатаями Коркі-

¹ Фукидід. *Історія*, кн. I, 18, 2 — 3. (Тут і далі дається в перекладі з французького перекладу Жаклін де Ромійї, використаного Ароном. — *Пер.*)

ри, які прийшли просити допомоги в Афіні, тому що вона визнала мудрим «не наражати себе на небезпеки альянсу з чужоземною державою, як того хотілося нашою ближньому» (1, 32, 4), а тепер, у годину небезпеки, відкрила, що ця її самотність є безумством і слабкістю. Обшир і переплетення альянсів роблять нелегкою справою для більш-менш значущих політичних утворень не приєднуватися до тієї або тієї великих держав.

Чи відповідає договору, який Афіни й Спарта уклали між собою в інтересах миру, щоб незаангажована держава приєдналася до одного з двох таборів? Суперечить чи не суперечить пакту перехід від нейтралітету до альянсу? Згідно зі свідченнями всіх ораторів, пакт забороняв перебіжництво, той, хто входив до однієї коаліції, не мав права її покинути. Адвокати за Коринф так і сказали афінінам: «Ви не повинні запроваджувати звичай, що дозволяв би приймати до себе перебіжчиків із чужого табору» (1, 40, 4). Якщо один табір прийматиме перебіжчиків із другого, протилежний табір віддячить йому тим самим. «Якщо ви прийматимете до свого союзу греків, які завинили перед нами, і їх підтримуватимете, то побачите, що й ваші союзники такого самого гатунку почнуть перекидатися до нас; і звичай, який ви запровадите, завдасть вам більше шкоди, ніж нам» (1, 40, 6). Найвищим правилом має бути таке: «Кожен повинен сам карати своїх союзників» (1, 43, 1).

Справа Коркіри, яка просила заступництва Афіні, була складною. Формально Коркіра, будучи раніше містом незаангажованим, не підпала під пункт заборони приймати перебіжчиків. Коринфійці з цим погодилися: згідно з текстом договору, «місту, яке його не підписувало, дозволено приєднуватися до того з двох союзів, до якого воно захоче» (1, 40, 2). Але дух договору виключає, сказали коринфійці, утворення союзів, які, за своєю суттю, завдають шкоди іншому табору. «Цей пункт договору не має на увазі тих, хто робить це з метою зашкодити іншому союзові, він має на увазі тих, хто не порушує своїх зобов'язань, переходячи під захист іншої держави, людей, які не втягнуть у війну державу, що надає їм свою протекцію, а саме це вам загрожує, якщо ви не вчините мудро». В сучасному розумінні, договір, про який ідеться, мав дві двозначності. Він ставив за мету уникнути порушення рівноваги сил, а приєднання тих чи тих незаангажованих держав, що прямо не заборонялося, до котрогось із союзів загрозувало спричинити таке порушення. По-друге, незаангажовані держави, яким залишили право вільно обирати, до кого їм приєднуватися, не могли посилатися на договір. Якби Коркіра, що відмовилася підкорятись Коринфові (чиєю колонією вона була) і навіть мала намір воювати з ним, стала союзницею Афіні, це приєднання стало б, за своїм духом, агресією проти Коринфу, а отже, й проти Спарти. Афіняни до такої міри були свідомі значущості свого вчинку, що уклали з Коркірою простий оборонний союз, у якому йшлося про взаємну допомогу у разі нападу на Коркіру, Афіни чи їхніх союзників. Наступальний союз передбачав би ризик участі Афіні у нападі на Коринф, а отже, війну зі Спартою.

Який мотив визначив поведінку афінян? Якщо вірити Фукідідові: розрахунок сил у часи, коли кожен відчував наближення невідвортної війни. «Що ж до війни, коли ми зможемо стати вам у пригоді, то ті з вас, хто в неї не вірить, припускаються серйозної помилки, вони не усвідомлюють, що Спарта, зі страху перед вами, неминуче розв'яже війну» (1, 33, 3). Ось так говорили посланці Коркіри перед Афіньською асамблеєю. А ось що пише Фукідід: «Війна з Пелопоннесом видавалася неминучою в будь-якому випадку, й афіняни не хотіли віддавати Коркіру з її сильним флотом у руки коринфійців, але спочатку вони хотіли спровокувати якомога більше сутичок між ними, з тим, щоб ослабити Коринф та інші морські держави, перш ніж доведеться воювати з ними» (1, 44, 2). У Греції були три морські держави, з якими треба було рахуватися,— це Афіни, Коркіра та Коринф.

Якби зі страху порушити договір Афіни дозволили, щоб дві останні об'єдналися, то чи не втратили б вони лица, показавши свій страх, а водночас і пожертвували значною військовою перевагою? Коли перевага провідних держав над своїми партнерами не є величезною, вони радше йдуть за своїми союзниками, ніж спрямовують їх. Адже вони не можуть покинути їх, не ризикуючи небезпечно ослабити свої сили. Афіни не мали такої значної переваги, яка дозволила б їм знехтувати підтримку Коркіри.

Конфлікт, який виник через Потидею і який Фулідід вважає за другу безпосередню причину великої війни, формально належав до того самого типу. Потидея була колонією Коринфу і союзницею Афін. Афіняни вважали, що мають цілковите право і повинні покарати свого союзника, який перекинувся до протилежного табору. Але тут вони наштотхнулися на коринфійців, які бажали захистити свою колонію. Лакедемонці, в порушення договору, підбурили на повстання проти Афін союзне місто, що сплачувало їм данину, і навіть воювали проти них на боці потидейців (1, 66). Переплетення відносин між полісами — відносин між метрополією і колонією, відносин між полісом-гегемоном і його союзником — часто внеможливілювали чітко визначити, хто правий, а хто винний.

Але, як вважає Фулідід, ці двозначності «міжнародного права» не були реальною причиною конфлікту. Історик каже про це сам у своїй знаменитій формулі: (1, 23, 6). «Справжньою (ἀληθεστάτην πρόφασιν), хоч і найменш видимою причиною, було, на мою думку, те, що афіняни, посилюючись, уселили страх лакедемонцям і цим підбурили їх до війни». Коринфійці, говорячи перед Асамблеєю Спарти та її союзників, звинуватили афінян у тому, що ті вдавалися до незаконних дій, суперечних духу справедливості та змісту договорів. Але головним звинуваченням було, що Афіни збиралися взяти на себе «роль тирана у відношенні до всіх без розбору, що вони командують одними і хочуть підкорити своїй волі й інших» (1, 74, 3). Щодо голосування лакедемонці, які вирішили, що відбулося порушення договору й треба починати війну, Фулідід повторює, що спартанці не стільки прислухалися до думки союзників, скільки боялися, щоб Афіни не поширили свою владу ще далі, бо, на мою думку перших, уже й так більша половина Греції опинилася в руках афінян» (1, 88, 1).

Міркування рівноваги та міркування рівності (справедливості, дотримання укладених угод) постійно змішуються в оповіді та в дебатах першої книги Фулідіда, присвяченої вивченню того, що ми назвали б дипломатичною кон'юнктурою та першоджерелами війни. Але історик не вагається визнавати перші за вирішальні і вкладати в уста дійових осіб признання, неможливі в нашу добу, яку ідеологія та роль мас прирікають на лицемірство. Так, делегати від Афін заявили на Асамблеї Спарти: «Отже, ми не бачимо нічого дивного або суперечного людській природі ані в тому, що ми погодилися прийняти запропоновану нам владу (ἀρχήν), ані в тому, що ми не випустили її з рук, будучи присилувані до цього трьома важливими причинами: честю, страхом і вигодою. Зрештою, не ми перші вдалися до такого способу зміцнення своєї влади, адже споконвіку ведеться, що слабкий мусить підкорятися сильному (δυνατοτέρου). Разом з тим, ми переконані, що достойні нашої влади, та ви й самі так думали аж до сьогодні, коли прагнення до власної вигоди спонукали вас послатися на справедливість, але ж міркування справедливості нікого ще не примусили пропустити нагоду зміцнити свою могутність за допомогою сили» (1, 76, 2).

Одержимість рівновагою, страх, який уселяє спартанцям розширення афінської імперії, протест союзників проти гегемонії Афін мають за головну причину не матеріальні незручності, які виникають від того, що править один, найсильніший. Звичайно ж, союзники невдоволені тим, що доводиться сплачувати данину і перебувати у васальній залежності, а Спарта боїться навіть, що в разі, ко-

ли сила Афін стане непереможною, виникне безпосередня загроза самому її існуванню. Але Девід Г'юм правильно зрозумів думку Фукідіда, коли він пише, що самолюбство більше важило для полісів у їхній боротьбі, аніж турбота про власну безпеку — тобто йшлося радше про *jealous emulation**, аніж про *cautious politics***. Держава-гегемон прагне честі владарювати над іншими не менше, а може, й більше, аніж комерційних або фінансових вигод такого владарювання. Грецькі поліси бунтують проти необхідності комусь підкорятися, бо така покора негідна вільного міста, як не годиться вільній людині віддаватися в рабство тиранові (тобто володарю абсолютному і свавільному). Таким чином, Афіни, демократична й острівна держава, видаються коринфійцям та іншим союзникам Спарти головною небезпекою для свободи грецьких міст-держав. Фукідід, громадянин Афін, не звинувачує свою батьківщину за прагнення до імперської влади, тому що це властиво людським пристрастям, але він і не заперечує, що табір Спарти — це табір традиційних свобод.

Про те, що смислом тієї війни було збереження незалежностей, свідчить і промова Перикла, який закликав Асамблею ухвалити рішення про війну. Головний його аргумент — «не поступитися лакедемонцям» (1, 140, 2). Поступитися ультиматумові — це вже прийняти рабство. «Адже будь-яка вимога, велика чи мала, яку ставлять рівному собі ще до рішення суду, претендує на поневолення». І мало важить, який для цього обрано привід. Нехай ніхто не думає, що «вмерти за мегарську постанову» — це вмерти за дрібничку; адже тут ідеться про багато істотніше, про збереження незалежності, без якої немислима свобода.

Коли Перикл виголошував цю промову, він вважав, що війна неминуча, і так само вважали провідники протилежного табору. Впродовж усієї цієї історії, яку Фукідід викладає нам усю цілком і яка вся обснована павутиною рішень, ухвалених дійовими особами, її учасники постійно відчують — це відчуття вони передають і читачам, — що над ними тяжіє неунікний вирок долі. Цар Спарти Архідам має не більше ілюзій, аніж Перикл, щодо тривалості війни, якщо вона вибухне: будучи обидва мудрими, будучи обидва передбачливими, обидва вирішивши воювати або змирившись із неминучістю війни, вони знають, що жодному з двох таборів перемога не дасться легко. Кожен із них має перевагу в одній зі стихій, Афіни на морі, а Спарта — на суходолі. Переваги на морі не досить, щоб подолати опір Спарти, і так само перевага в голлітах не зможе поставити на коліна Афіни. Отож посланець Коринфу й Перикл по черзі проголошують: «Ми переможемо, тому що ми сильніші», а історик викладає нам аргументи тих і тих у такий спосіб, що ми бачимо, як із фатальною неминучістю наближається початок гіперболізованої війни, результат якої, на початку невизначений, можна приписати або грі випадковостей, яка обмежує, проте не цілком усуває людський інтелект, або помилкам переможених.

Деякі аналогії виникають самі собою в уяві читача. Як ми вже знаємо, порівняння між Пелопоннеською війною та деякими війнами сучасної історії було здійснене кількома авторами, зокрема Тібоді і Тойнбі. Таке порівняння, як ми знаємо, може мати смисл лише в тому випадку, якщо обмежити його значущість та його радіус дії. Тібоді пригадує Громадянську війну в Сполучених Штатах та європейські війни, починаючи з епохи Карла П'ятого. Перше порівняння видається позбавленим глузду. Громадянська війна в США мала своєю ставкою самі існування держави, адже кілька федеральних штатів вимагали права на вихід із федерації. Той факт, що ця війна перетворилася на «тотальну» і тривала до абсолютної перемоги в термінах стратегії виснаження, ще не виправдовує історичної

* Ревниве змагання (англ.).

** Обачну політику (англ.).

аналогії з великою війною, що відбувалася в масштабах міжнародної системи, а часом утягувала в себе навіть маргінальні або зовнішні політичні утворення. З усіх європейських війн лише війна 1914 — 1918 рр. або, можливо, сукупність двох війн 1914 — 1918 рр. і 1939 — 1945 рр. мають *формально* аналогічні характеристики.

Таке порівняння, наголосимо на цьому ще раз, може бути суто формальним. У Греції найдужче боялися таласократії, можливо, тому, що саме вона здавалася найбільш спроможною визискувати чи гнобити, а може, й тому, що наймогутнішою морською державою були саме Афіни, а вони мали набагато більшу перевагу сил над своїми союзниками, ніж Спарта — над своїми. Тібоде відзначав ще такий аспект: у Греції саме держава з режимом найсприятливішим у плані особистих свобод вважалася — і слушно — загрозою для свободи міст-держав. У 1914 р. континентальна держава була найближча до гегемонії і водночас найавторитарніша (якщо не брати до уваги царську Росію).

В сучасній Європі, як і в античній Греції, саме гіперболічне роздмухування пожежі великої війни становить у очах істориків, схильних до порівнянь, найголовніший факт, який потребує пояснень і веде за собою багато наслідків. У кінцевому підсумку, система багатополярної рівноваги, така, як у античних греків та в сьогоденних європейців, приречена на безславний кінець, якщо вона приводить до таких неосяжних і виснажливих конфліктів. Варто також відзначити, що вибухові Великої Війни передувало утворення двох коаліцій, кожна навколо однієї з провідних держав, які позначали перехідний стан між фазою державних вольностей і фазою імперіалістичної уніфікації.

Пелопоннеська війна, як і війна 1914 — 1918 рр., закінчилася перемогою табору, який хотів зберегти вольності окремих держав. Часткова гегемонія Спарти тривала недовго, як і наступна гегемонія Фів. Відмовившись від єдиної гегемонії, яка могла бути тривалою, грецькі поліси були підкорені Македонією, потім Римом. Відкинувши гегемоністські прагнення Німеччини, європейські держави опинилися, з одного боку, під спільним пануванням радянської Росії і комуністичної доктрини (або практики), а з другого — під американською протекцією. Можливо, якщо ми процитуємо афінських послів, ця остання є тим більш гіркою, що вона маскується принципом рівності. «Вони звикли ставитися до нас як до рівних, і якщо коли-небудь, усупереч їхнім сподіванням, їм доведеться бодай у чомусь поступитися, внаслідок якихось рішень або дій нашої влади, то, замість бути вдячними за те, що їх не позбавили найголовнішого, вони обурюються навіть більше, аніж якби від самого початку ми знехтували закон і силоміць примусили їх підкоритися — бо в цьому випадку їм би й на думку не спало протестувати та заперечувати, що слабкий мусить поступитися сильному» (1, 77, 3).

Перемоги табору, який обстоє вольності держав, не досить, щоб урятувати систему рівноваги, розхитану насильством, тривалістю та ціною великої війни.

* * *

Ми навіть не спробували скласти список правил поведінки, які виводяться з біполярної конфігурації співвідношення сил¹. Причини того, чому такі правила є малозначущими або довільними, однакові, чи то йдеться про біполярну конфігурацію, чи про конфігурацію багатополярну. Утримання конфігурації не є найпер-

¹ Мортон А. Кеплен розрізняє жорстку біполярну систему та «гнучку» (*loose*) систему, але в обох випадках він вводить у свою модель елементи, характерні для сучасної системи (міжнародну дійову особу, наприклад). Суперечка з ним була б довгою і малокорисною для нашої мети.

шою або найвищою метою дійових осіб. Отож нелегітимно, або, якщо хочете, неконструктивно розглядати як правила поведінки ті приписи, шанувати які необхідно для збереження системи. Єдине універсальне й формальне правило — це правило рівноваги в тому туманному значенні, якого надав йому Девід Г'юм: кожна дійова особа (я додав би, *головна*) намагається не потрапити під владу інших. Вона побільшує свої ресурси або свій мобілізаційний коефіцієнт, вона маневрує на дипломатичному полі, укладає або розриває альянси, аби тільки уникнути цього поневолення, що суперечить її уявленню про себе і може виявитися фатальним для її безпеки. Це прагнення «не опинитися під владою іншого» виражатиметься в різних формах поведінки, залежно від того, чи існує багато головних дійових осіб із приблизно рівними спроможностями, чи «два гіганти», які підім'яли під себе всіх своїх суперників. Поєднання волі «не опинитися під чужою владою» і типові конфігурації дозволяють накреслити моделі систем. Але моделі, які характеризуються лише двома ознаками — прагненням до рівноваги і конфігурацією співвідношення сил, — залишаються в багатьох аспектах невизначеними, щоб ми могли висувати з них закони функціонування або еволюції.

Чи можливо, відштовхуючись від попереднього аналізу, перелічити змінні, що їх повинні брати до уваги соціологічні або історичні студії міжнародної системи? Застосування поняття «змінна величина» видається мені дискусійним, оскільки всі ці дані є істотно якісними й навіть не включають у себе розрізнення між «більше» і «менше». Але якщо ми замінимо термін «змінна величина» якимсь нейтральним терміном, то мені здається ефективним і цілком можливим висувати з попередніх розділів список головних елементів міжнародної системи або, якщо хочете, список запитань, на які має дати відповіді дослідження міжнародних систем.

Два елементи визначають сутність систем: *конфігурація співвідношення сил і гомогенність або гетерогенність системи*. Але кожен із цих двох елементів, у свою чергу, ділиться на складові. Дійові особи розташовуються в географічно-історичному просторі, межі якого визначені більш або менш чітко. На цих кордонах діють інші дійові особи, напівінтегровані в систему, напівзовнішні щодо неї. Сили, наявні в кожній дійовій особі, залежать від ресурсів та від коефіцієнта мобілізації: цей останній, у свою чергу, залежить від режиму — економічного, військового та політичного. Внутрішні режими, які впливають на співвідношення сил, прямо визначають природу і ставки конфліктів. Одне й те саме політичне утворення іноді змінює свої цілі, коли змінює режим. Діалог між політичними утвореннями залежить від класів або людей, які перебувають при владі: на одному кінці такого діалогу маємо солідарність царів проти народів, як говорили в минулому сторіччі (або, у Східній Європі, солідарність комуністичних партій проти контрреволюції), на другому — солідарність правителів однієї держави (або одного табору) з повстанцями або революціонерами, які діють усередині супротивної або ворожої держави (або табору). Поміж цими двома крайнощами розташовується дипломатія невтручання, коли кожна держава забороняє собі, хоч би якими були її ідеологічні симпатії або її національний інтерес, втручатися у справи будь-якої іншої держави чи то на користь офіційної влади, чи то на користь революції у випадку громадянської війни, відкритої чи латентної.

Гомогенність і гетерогенність включають у себе різні модальності, незліченні нюанси. Система є більш або менш гомогенною чи гетерогенною: гомогенною в одній зоні, гетерогенною в іншій; гомогенною в часи миру, гетерогенною в часи війни; гетерогенною з частковим дотриманням дипломатичного правила невтручання, гетерогенною із застосуванням дипломатичної техніки підривної революційної діяльності. Гетерогенність може бути гетерогенністю соціальних структур або гетерогенністю політичних режимів, гетерогенністю

більше ідей, аніж реальностей, або навпаки, гетерогенністю більше реальностей, аніж ідей. У всякому разі, не можна зрозуміти природу суперництва та діалогу політичних утворень без урахування усталеної влади в кожній із них, тих концепцій легітимності, які в них панують, їхніх зовнішніх амбіцій, стратегії і тактики правлячих класів.

Конфігурація співвідношення сил приводить, через посередництво мобілізаційного коефіцієнта, до внутрішнього режиму, гомогенність або гетерогенність систем приводить, через посередництво техніки дій, до співвідношення сил. Два терміни — співвідношення сил і гомогенність системи — не є двома змінними, строго окресленими, а двома взаємодоповнюваними аспектами будь-якої історичної констеляції. Аналіз цих двох аспектів приводить до способу функціонування системи на рівні соціології, до плину історичних відносин на рівні історії: розрахунок сил і діалектика режимів або ідей однаково необхідні для інтерпретації дипломатично-стратегічної поведінки в будь-яку епоху; ні цілі, ні засоби, ні законність чи незаконність дій не визначаються адекватно лише одним розрахунком сил або однією діалектикою ідей. Після того як ми дійшли висновку, що всередині п'ятого сторіччя до нашої ери система грецьких полісів була біполярною і що планетарна система всередині двадцятого сторіччя після Різдва Христового також біполярна, відкривається поле діяльності для соціолога та історика — уточнити природу, структуру та функціонування двох систем.

Різниця між змінами в системі і змінами системи цілком відносна. Поля дипломатичної діяльності можуть називатися системами, тому що кожна подія в будь-якій точці розгляданого простору має відлуння в усьому просторі. Але ці системи не мають механізму саморегуляції, завдяки якому вони зберігалися б із тієї простої причини, що жодна з головних осіб не підкоряє свої амбіції завданню підтримання системи. Афіни прагнули — чи їм накінуло таке прагнення — гегемонії, й вони не мали за мету кристалізацію біполярної структури чи досягнення рівноваги між своїм союзом і союзом лакедемонським.

Одне й те саме явище може розглядатися і як зміна в системі і як зміна системи, залежно від кількості характеристик, використовуваних для визначення історичної системи. Французька революція, безперечно, призвела до виникнення нової системи, оскільки вона створила фундаментальну гетерогенність. А чи знаменує собою зміну системи прихід до влади Наполеона Третього? Чи спричинило зміну системи об'єднання Німеччини в 1871 р.? Чи призвело воно до радикального оновлення європейської системи? Ці запитання не видаються надто вербальними. Найпростішим буде провести розрізнення між родом і видами, згідно зі звичаями старої доброї логіки. Коли конфігурація сил стає істотно іншою або коли гомогенність поступається місцем гетерогенності, тоді відбувається родова зміна. Коли ж гетерогенність або біполярність акцентується або пом'якшується, тоді ми говоримо або про зміну в системі, або про видову зміну. Моделі або типи міжнародних відносин слугують і повинні слугувати лише для підготовки конкретного дослідження.

Фукідід накреслив нам стилізовану модель двох держав, одна з яких опиралася на морську силу, а друга — на потугу наземного війська, одна з яких була населена «людьми, що прагнули до всього нового, з живою уявою і вмінням реалізувати свої задуми», а друга — «людьми, котрі тільки зберігають набуте і нічого не винаходять» (1, 70, 2), одна з яких була відкрита, а друга — закрита для чужоземців. Скільки разів цитувалася протягом останніх років знаменита фраза Токвіля, котрий провів паралель між двома народами, яким тасмнича воля Провидіння визначила панувати кожному над половиною світу, причому один здійснює своє панування за допомогою плуга, а другий — меча! Конфронтація суспільства двох різних типів, двох режимів, двох ідеологій, двох концепцій міжнародного світу є

також класичною, тому що вона необхідна для історичного та соціологічного розуміння нашого світу. Система залежить і від того, якими конкретно є два її полюси, а не тільки від того, що їх два.

Система, яка охоплює всю планету, *за своєю природою*, відрізняється від системи грецьких полісів або системи європейських держав. Радянський Союз і Сполучені Штати Америки не наражаються на той самий ризик бути затягнутими, попри власне бажання, у війну через суперечки своїх союзників або своїх сателітів, що й Спарта або Афіни. Засоби знищення, якими володіють два протагоністи, мабуть, змінюють саму *суть* дипломатично-стратегічного суперництва. В усіх планах, кількісні відмінності приводять до якісних революцій.

Розділ VI

ДІАЛЕКТИКА МИРУ І ВІЙНИ

Війна властива всім історичним епохам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодиноці чи великими масами, навмання чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот.

Таким чином ми можемо дійти висновку, що «формальна типологія» війн і миру є ілюзорною, що має цінність лише соціологічна типологія¹, яка описує конкретні модальності явищ. Проте якщо попередній аналіз допомагає висвітлити логіку дипломатичної і стратегічної поведінки, формальна типологія, яка з нього виводиться, можливо, й принесе якусь користь.

1. Типи миру і типи війни

Я був узяв за вихідну точку війну, тому що дипломатично-стратегічна поведінка має стосунок до ймовірності виникнення збройного конфлікту, тому що цей останній є, так би мовити, розв'язкою кредитних операцій. Цього разу ми візьмемо за відправну точку мир, оскільки мир, у раціональному плані, є тією метою, до якої прагнуть суспільства.

Це твердження не суперечить принципів єдності зовнішньої політики, безперервності відносин між націями. Дипломат не забуває про можливості розв'язання суперечок за допомогою застосування зброї та вимоги, які ставить до держави таке застосування, водночас маючи на меті уникати насильницьких засобів. Суперництво між політичними утвореннями не починається з розриву договорів і не завершується з укладенням перемир'я. Та хоч би яким було завдання зовнішньої політики — володіння територією, панування над людьми, тріумф якоїсь ідеї — це завдання не слід ототожнювати з війною як такою. Деякі люди люблять битву саму по собі, деякі народи займаються війною, як інші займаються спортом. Але на рівні цивілізацій, які ми називаємо вищими, коли держави легально зорганізовані, війна може бути тільки засобом для досягнення певної мети, якщо її свідомо бажають, або катастрофою, якщо вона виникає з причини, невідомої для її учасників.

Досі мир уявлявся нам як *припинення, на довгий або короткий час, модальностей насильницького суперництва між політичними утвореннями*. Ми кажемо, що панує мир, коли взаємини між націями не включають у себе мілітарних засобів боротьби. Та оскільки ці мирні стосунки розвиваються на тлі минулих битв і під страхом чи у сподіванні битв майбутніх, *принцип миру* в тому значенні, якого надає йому Монтеस्क'є у своїй теорії врядування², не відрізняється, за своєю приро-

¹ Читач знайде її в розділі дванадцятому, в другій частині книжки.

² Тобто почуття, або, як ми сказали б, сьогодні, імпульс або емоції, необхідні для підтримки певного типу врядування — почуття доблесті, честі, страху.

дою, від принципу воєн: мир опирається на могутність, тобто на співвідношення між спроможностями політичних утворень накидати свою волю іншим. Оскільки співвідношення могутності в часи миру, хоч і не точно віддзеркалюють співвідношення реальних або потенційних сил, проте виражають його більш або менш приблизно, різні типи миру можна співвіднести з типами співвідношення сил. Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінують-ся силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства.

Можуть заперечити, що, виходячи з цього факту, імперський мир перестає бути, за своїм визначенням, «кон'юнктурою зовнішньої політики». Мовляв, імперський мир у такому випадку не відрізнятиметься від громадянського миру, він буде нижчого порядку, ніж порядок імперії. Це заперечення можна б визнати слухним, якби воно було чисто абстрактним, не пов'язаним із даними історії. Та якщо ми й маємо випадки, коли імперський мир, щойно його встановлено, нічим не відрізняється від миру національного, уподібнення імперського миру до миру громадянського означало б нерозуміння розмаїття ситуацій.

Наприклад, мир, який настав у німецькій імперії після 1871 р., попри ті клапті суверенітету, що його зберегла Баварія, мірою того, як минали роки, усе менше й менше відрізнялися від внутрішнього миру Французької республіки. Натомість грецькі поліси, підкорені Філіппом, зтягнуті Александром у похід на завоювання Азії, не втратили своєї політико-адміністративної незалежності, вони не були позбавлені всіх атрибутів, які ми вважаємо конститутивними атрибутами суверенітету, вони завжди мали напихваті зародок збройних сил на той випадок, якби захотілося повстати. Юдейська війна може нам нагадати, якщо в цьому є потреба, всю нетривкість римського миру; переможені ним народи не були цілком роззброєні, стародавні інституції та монархи віднині перебували під протекцією Риму, імперський порядок не усував їх від влади, а навпаки, прикривав своєю могутністю. Іншими словами, *імперський мир* переходить у мир громадянський мірою того, як стираються спогади про колишні самостійні політичні утворення, мірою того, як індивіди, що населяють вмиротворену зону, починають почувати себе менш прив'язаними до спільноти, традиційної або локальної, і більш — до держави-завойовника.

Імперія, яку Бісмарк викував із вогню й заліза, перетворилася на національну державу. Римська імперія до самого свого кінця була лише пацифікованою зоною. Королі Франції викували французьку націю, протягом якогось часу Франція підтримувала в Північній Африці імперський мир.

Між *миром рівноваги* і *миром імперії* розташовується *мир гегемонії*. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити *статус-кво*, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створювати імперію.

В системі політичних утворень, які ревниво оберігають свою незалежність, гегемонія є нетривкою модальністю рівноваги. Після 1870 р. німецький райх утримував своєрідну гегемонію, і Бісмарк сподівався, що інші європейські держави приймуть її, з огляду на помірковану політику його уряду, що намагався приспати їхні побоювання та недовіру. Наступникам канцлера пощастило менше; вони

не змогли запобігти утворенню альянсів, які відновили рівновагу. Можливо, Німеччина Бісмарка й не заслуговує на те, щоб ми назвали її державою-гегемоном, оскільки ця гегемонія була обмежена континентом, а цей континент не утворював закритої системи. Досить узяти до уваги Велику Британію та її заморські володіння, і стає очевидно, що по-справжньому райх не був гегемоном. Просто він мав перевагу на суходолі, як раніше мала її Франція протягом першої половини правління Людовіка XIV або Іспанія в XVI сторіччі. Англія завжди перешкождала тому, щоб подібна гегемонія трансформувалася в імперію або принаймні в гегемонію незаперечну. Німецька *перевага* перетворилася б на гегемонію, якби райх, розбивши Францію і Росію, зміг би підписати переможний або компромісний мир із Великою Британією. Вільгельмівський райх задовольнився б гегемонічним миром, гітлерівський райх продикував би умови миру імперського.

У Північній Америці гегемонічний мир, який там забезпечують Сполучені Штати, не нагадує систему рівноваги навіть на перший погляд, він є результатом тривалої диспропорції, виписаної на географічній мапі й акцентованої історією, між силами республіки Сполучених Штатів і силами Мексики та Канади. В минулому сторіччі Сполученим Штатам довелося вести велику війну, але не для того, щоб побільшити територію свого суверенітету, а для того, щоб зберегти свою федерацію. Приєднання Луїзіани, Флориди, Каліфорнії та Техасу вимагало тільки доларів та кількох воєнних операцій, що обійшлися недорого. І лише тоді, коли південні штати захотіли відокремитися від федерації, пролилися ріки крові. Але після того як федерацію пощастило консолідувати, після того як західні та південні території були завойовані й окуповані, а індіанці або інші європейці витіснені або відкинуті, Сполучені Штати стали надто сильною державою, аби на Американському континенті могла встановитися система міждержавної рівноваги, вони були надто байдужими до слави, аби там правити, вони не потребували більше територій, аби загрозувати незалежності сусідніх держав, на півночі та на півдні. Поєднання методів гегемонії та політики добросусідства дістало назву *американського миру*. Гегемонія Сполучених Штатів спричинилася й до миру, який запанував у Південній Америці після того, як Організація американських держав, створена за наполяганням Сполучених Штатів, заборонила відкриті війни між державами — своїми членами. (Проте внутрішні чвари, конфлікти між режимами та відлуння світової дипломатії спричинилися до створення там атмосфери своєрідної «холодної війни».)

Ні античний світ, ні Азія, ні сучасна Європа не знали тривалого періоду між рівновагою та імперією. Греко-латинська цивілізація Середземномор'я після тривалих періодів смуту розвинулася до імперського миру. В Азії три великі цивілізації¹ по черзі існували в умовах миру рівноваги та миру імперського. В Японії мир рівноваги ретроспективно розглядається як феодална роздрібненість, тому що *імперський мир* династії Токугава перейшов у *громадянський мир*, чому сприяла гомогенність культури та інституцій. Імперська єдність, запроваджена в Китаї понад дві тисячі років тому завдяки вирішальній перемозі, яку одна з держав здобула над своїми суперниками, не залишила місця для іншого розвитку подій, як чергування періодів розпаду та періодів відновлення, громадянських воєн і імперського миру, що водночас був і миром громадянським. Що стосується зовнішньої політики, то імперія вагалася між обороною за Великим муром і можливостями експансії. Переможена монголами, потім маньчжурами, вона ніколи не входила (аж до XIX сторіччя) в перманентну систему міжнародних відносин між рівними. Що стосується Індії, перед тим як вона підпала під британську зверхність, то вона ніколи повністю не знала чогось подібного до миру сегунів або ми-

¹ Це слово *вжито* в розумінні «культур» Шпенглера або «суспільств» Тойнбі.

ру Серединної імперії, проте не вдалося їй також розвинути й систему рівноваги, яку можна було б порівняти з системою рівноваги грецьких полісів або європейських держав.

У формальному плані, історичний простір або об'єднується під владою однієї сили чи одного суверенітету, або фрагментується на автономні центри рішень та дій. У першому випадку ми говоримо про вселенську імперію, у другому — про держави-суперниці. Система рівноваги з багатополлярною конфігурацією прагне стабілізувати відносини між політичними утвореннями, які визнають одне одного, й обмежити конфлікти, що виникають між ними. Але в реальній дійсності конфлікти, в ту чи в ту історичну епоху, завжди набували таких масштабів та інтенсивності, що партнери-суперники, які належали до однієї цивілізації, здавалися непримиренними ворогами, відповідальними за спільну руїну, кожному, хто знає історію тих сторіч, які збігли між часом учасників і часом спостерігача, майбутнім перших і минулим другого.

Тернарна класифікація миру водночас пропонує нам більш формальну і більш загальну класифікацію війн: «досконалі» війни — тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є *міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо *інфрадержавними* або *інфраімперськими* війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського.

Міждержавні війни перетворюються на імперські, коли одна з дійових осіб міжнародної системи, добровільно чи ні, встановлює свою гегемонію або свою владу над суперниками в разі перемоги. Міждержавні війни мають тенденцію розростатися в гіперболічну війну, коли одна з дійових осіб прагне здобути нищівну перевагу в силах: таким був випадок Пелопоннеської війни або війни 1914 — 1918 рр. Насильницький характер конфлікту може бути спричинений не особливою ефективністю військової техніки, не пристрастями воюючих сторін, а гегемонією співвідношення сил. Саме величина ставки — свобода грецьких полісів або незалежність європейських держав — розпалює войовничий дух. Великі війни часто позначають перехід від однієї конфігурації до іншої, від однієї системи до іншої, і сам цей перехід пояснюється багатьма причинами.

В загальному розумінні, не можна приписувати війнам якоїсь категорії того або того конкретного характеру. Війни інфрадержавні або інфраімперські, війна євреїв проти Риму, шуанів проти Революції, війни за відокремлення південних штатів, визвольні війни в Алжирі, в яких б'ються між собою організована влада і народи, що не хочуть їй підкорятися, часто належать до найбільш жорстоких; вони є, в певних своїх аспектах, війнами громадянськими, а надто в тих випадках, коли офіційна влада має перевагу. Схожим чином, війна стає імперською, коли одна з воюючих сторін бере собі за гасло транснаціональний принцип, і міждержавний конфлікт заряджається політичними пристрастями. В таких випадках ворог стає водночас і чужинцем, і ідейним супротивником (або еретиком, або зрадником).

Проте було б небезпечно надто наполягати на цих абстрактних поняттях. Люди не завжди бувають зацікавлені в збереженні політичного утворення, до якого вони належать, або історичної ідеї, що її уособлює їхня держава. Є політичні утворення, які переживають самих себе, і є ідеї, позбавлені смислу. Та навіть якби ці категорії й визначали нещадний характер ворожнечі, ця остання не детермінує ані тривалості бойових дій, ані поведінки бійців.

2. Ставки війни і принципи миру

Обидві ці формальні типології вимагають, щоб ми продовжили наш аналіз. Якщо три види миру, рівновага, гегемонія та імперська влада, мають за *принцип*¹ могутність, то напрошується запитання, а чи немає іншого *принципу* миру, окрім могутності? Якщо війни конкретне не визначаються за своїм міждержавним, наддержавним або інфрадержавним характером, то виникає запитання, за якими іншими ознаками можна їх визначити?

Почнімо з цього останнього запитання. Численні класифікації війн можливі й були запропоновані. І хоча жодна з них не уявляється цілком очевидною, багато, мабуть, мають певну практичну цінність. Не є також очевидним, що розмаїття війн організується в якусь гармонійну схему. Проте мені здається, що до попередньої типології, обґрунтованої тим, що вона опирається на типи миру та на структуру міжнародної системи, можна додати ще дві типології, одна з яких буде оперта на *природу політичних утворень та історичних ідей*, що їх уособлюють воюючі сторони, друга — на *природу зброї та військового апарату*. Перша з цих двох типологій передбачає посилення на цілі, а друга — на засоби.

Є звичним говорити про війни *феодальні*, про війни *династичні*, про війни *національні*, про війни *колоніальні*. Всі ці вирази дають зрозуміти, що спосіб внутрішньої організації спільнот накладає свій відбиток, надає свого стилю воєнним стосункам між політичними утвореннями. Справді-бо спосіб організації впливає на визначення, якщо не визначає цілком, умов, за яких виникають конфлікти, та ставок, що в них розігруються, розуміння державними діячами того, що законне і що незаконне, їхніх поглядів на дипломатію та війну. Принцип легітимності², якщо ми повернемося до попереднього виразу, відповідає водночас на два запитання: хто керує державою? Якій державі мають належати така-то територія чи такі-то люди? Війни мають безпосередній стосунок до принципу легітимності, який паує в тому просторі й часі, в якому вони виникають. Принцип легітимності створює нагоду для конфлікту або є його причиною. Взаємини васал-сюзерен накладаються одні на одні таким чином, що виникають суперечності. Воля до влади й могутності спонукає певних васалів не виконувати свої зобов'язання. Межі легітимних дій дуже важко точно визначити, коли стільки підданих мають у своєму розпорядженні певні військові засоби і зберігають певну свободу рішень. Поки території та люди належать певним правлячим династіям, ставками у війні є або якась провінція, що за неї сперечаються два суверени, вдаючись до аргументів права чи гармат, або трон, на який претендують два монархи. З того дня, як колективна свідомість починає визнавати за людьми право обирати собі політичну спільноту, війни стають національними незалежно від того, чи дві держави претендують на одну й ту саму провінцію, чи народ розділений між двома традиційними політичними утвореннями, хоче утворити власну державу. І нарешті, якби опінія завтра визнала, що доба націоналізму завершилася, й економічні або мілітарні вимоги великих політичних утворень повинні бути на першому місці для підданих, тоді війни набули б такого імперського характеру, якого вони раніше ніколи не мали. Колишні завойовники, римляни в басейні Середземного моря, європейці в Азії та Африці, не заперечували національної ідеї, вони або нехтували її, або вважали, що вона не має глузду для народностей або суспільних класів, які вони вважали нижчими і негідними чи то в даний момент, чи то завжди, піднятися до рівня громадян. Цього ж разу завойовники заперечували б ідею в ім'я матеріальних потреб.

¹ Це слово, я нагадую, тут уживається в тому розумінні, якого йому надає Монтеск'є.

² Само собою зрозуміло, що тут він узятий у своєму звичайному значенні, а не в значенні Монтеск'є.

Ні гітлерівці, ні комуністи не посилалися на такі потреби. Керівники Третього райху виправдовували свої дії — і теоретики нацизму щиро в це вірили — расово перевагою німецького народу. Теоретичним обґрунтуванням для советизації світу, згідно з тезами марксизму-ленінізму, є перевага або неминуча перемога режиму, який вони охрестили «соціалістичним». У нашу епоху, а можливо, й в інші епохи завойовники відчують потребу виправдовувати свої дії, з погляду моралі або історії, у власних очах.

Принципи легітимності спричиняють три види конфліктів: ті, що виникають із множинності можливих інтерпретацій, ті, до яких призводить суперечність між колишнім статусом і новим принципом, ті, що є наслідками самого застосування принципу та змін, які відбуваються у співвідношенні сил.

Претензії англійського короля на трон Франції належать до першої категорії, як і непримиренні претензії Німеччини та Франції на Ельзас, землю, населену людьми германської культури та діалекту, що в середні віки належала імперії, а потім була завойована Людовіком XIV, землю, чие населення в 1871 р. бажало залишитися французьким. У 1914 р. територіальний статус Європи являв собою компроміс між національною ідеєю і спадщиною династичних прав. Поділена Польща, багатонаціональні імперії Австро-Угорщини та Туреччини були справою минулих сторіч і не відповідали ідеям сторіччя нинішнього. Але будь-яка переміна національного статусу таїла в собі небезпеку порушення рівноваги. Охоронці європейського порядку належали минулому і, можливо, вони трудилися задля миру. Прихильники національної ідеї, по суті, працювали на війну, хоч нібито й прагнули миру.

Немає потреби нагадувати про численні випадки, коли якийсь правитель, абсолютний монарх або демократична республіка бажали «округлити» свою територію, щоб поменшити кількість міждержавних конфліктів. Тенденція виправдовувати свої дії, прагнення до легітимації більше створюють okazji для суперечок, аніж дають змогу поставити стосунки між державами на правову основу. Навіть якби перманентна нестабільність матеріальних даних (економічних, політичних, демографічних) не вимагала безперервного відновлення хисткої рівноваги, неминучий розвиток історичних ідей накладав би на державних діячів тяжке завдання примиряти мінливі імперативи справедливості з постійною необхідністю збереження рівноваги. У світлі цього аналізу стає ще очевиднішим, чому знавці класичного права проводили різницю між війнами законними і війнами справедливими, полишаючи на моралістів завдання визначати категорії справедливості й закликаючи правителів не ставити свого ворога поза законом.

Досі ми перераховували ті історичні ідеї, які були, так би мовити, державними, іншими словами, могли правити за підвалини політичної організації спільнот. Серед них є ідеї національні, релігійні або ідеологічні. В певні періоди конфлікти ідей і суперництво могутностей нерозривно переплітаються. Іноді прагнення до національної або державної могутності панує над релігійною або ідеологічною вірою, іноді буває навпаки. Ми вважаємо реалістом такого державного діяча, навіть якщо він є високим сановником церкви, який використовує пристрасні мас лише на користь інтересам політичного утворення, що йому він служить, інтересам, які в його очах збігаються з ослабленням держав-суперниць. Але мораліст чи історик не повинні звинувачувати тих, хто, на всіх щаблях суспільної драбини, ставлять тріумф або принаймні здоров'я своєї церкви або своєї істини над інтересами посилення держави, можливо, ворожої до найвищих цінностей.

Принцип легітимності часто буває джерелом конфліктів (це не означає, що він є справжньою причиною), іноді він освячується наслідками воєнних дій: вбивство австрійського ерцгерцога сербськими націоналістами підпало порох — із цього полум'я вийшли національні держави. Але Європа, якою вона стала

після 1918 р., хоч вона й не роздиралася стількома національними чварами, як Європа довоєнна, перебувала в стані ще хисткішої рівноваги. Війна, що вибухнула 1939 р., спровокована прагненням до імперської влади, завершилася виникненням двох світів, кожен з яких був більш або менш прихильний до ідеї, сповідуваної однією з фракцій переможного альянсу.

Історична ідея прив'язується до військового апарату. Протягом сторіч політична організація і організація мілітарна перебували у взаєминах зворотного зв'язку. В умовах античної цивілізації всі громадяни — але не метеки й не раби — були воїнами. Таким чином, грецький поліс мав у своєму розпорядженні військову силу, чисельність якої — велика чисельність, а не мала, як твердить легенда — часто була підвалиною його існування. Імперія вимірювала свої сили кількістю дворян, які мали право носити зброю, а не кількістю підданих. Антична Греція, а не Перська імперія, була, як показав Г. Дельбрюк¹, невичерпним резервуаром солдатів.

Військовий апарат залежав також від наявних інструментів і більш або менш ефективного застосування цих інструментів. Таранна і ментальна зброя визначали відстань між учасниками бою. Вплив пороху на обсяг ресурсів, необхідних для війська, а отже, й на розміри політичних утворень є банальною істиною історичних хронік. Система призову та індустрія, універсалізація військової служби та страхітливе зростання коефіцієнта мобілізації є джерелом гіперболічного характеру, якого набула війна 1914 — 1918 рр.: то була війна демократична, оскільки воювали «цивільні, вбрані в солдатську форму», війна почасти ідеологічна, оскільки громадяни вірили в те, що «захищають свою душу»², війна матеріальних ресурсів, яка тривала аж до цілковитого виснаження втягнутих у неї держав, бо жодна з армій, навіть здобуваючи перемоги, не могли повністю знищити свого супротивника, а матеріальні ресурси, фізичні й людські, що їх мали змогу мобілізувати обидві сторони, були величезними.

Подвійна залежність військового апарату від суспільної та політичної організації і від техніки нищення не дозволяє в цьому абстрактному аналізі виділити чисті типи, які можна було б охарактеризувати одним словом. Кожен військовий апарат — це застосування зброї залежно від структури суспільної ієрархії або, якщо ми обернемо формулу навпаки, розгортання певного суспільства з урахуванням ефективності зброї та різних її комбінацій. Якщо люди, беручи участь у війні, завжди були, з одного боку, позитивними, в розумінні Огюста Конта, тобто якщо вони прагнули досягти своїх цілей і модифікувати свою поведінку залежно від свого досвіду та раціональних розрахунків, то, з другого боку, вони ніколи, аж до нинішніх часів, не були виключно розважливими, я хочу сказати, спроможними абстрагуватися від моралі та звичаїв, щоб думати про свої воєнні дії лише в термінах чистої ефективності. До речі, така розважливість, орієнтована виключно на перемогу над ворогом як на єдину мету, була б неповною, а іноді й нераціональною з погляду інтересів привілейованого класу: структура військового апарату не може певним чином не впливати на структуру суспільства. Якщо правлячий клас дає зброю невдоволеним класам, ризикуючи ослабити свою владу, то хіба він діє розважливо? Рідко бували в історії правлячі класи, які, зразок реформаторів Мейджі, брали на себе ініціативу політичної та соціальної революції, щоб заволодіти військовим апаратом, необхідним для сили та незалежності батьківщини. Найчастіше привілейовані класи бувають неспроможні повалити лад, який надає їм усі їхні вигоди і який став несумісним із вимогами військового апарату: ось тоді і з'являється Ататюрк, який ліквідує Оттоманську імперію і засновує нову державу.

¹ Див. нижче, розділ восьмий.

² Ці два вирази запозичені в Поля Валері, з його вступної промови на виборах у Академію.

Це тільки в нашу епоху військова техніка, наслідуючи приклад техніки індустріальної, визволяється від будь-яких пут і прогресує цілком вільно, байдужа до того, які наслідки матиме її прогрес для людини. Починаючи від того моменту, коли виробництво або принаймні спроможності виробництва перетворюються, або здається, що перетворюються, на мету в собі, хіба не слід сподіватися, що так само перетвориться на мету в собі і руйнація або спроможності до руйнації? Індустрія і війна — близькі й нерозлучні родичі. Розвиток першої, до якого закликають великодушні серця, забезпечує ресурсами другу, що її проклинають люди доброї волі. Навіть мова нагадує нам про цей нерозлучний альянс, який символізують подібність автомобілів і танків, довгих робітничих вервечок і солдатських колон, бронетанкових дивізій і біженців, що втікають із міст. Навіть саме слово «могутність» визначає спроможність накидати свою волю своїм ближнім і маніпулювати природою.

Звичайно ж, різниця існує, хоч про це часто й не знають. Використання людиною для своїх потреб води й повітря, перетворення вугілля на тепло, а тепла на енергію, імовірно приборкання термоядерних реакцій, які спонтанно відбуваються на сонці, всі незліченні можливості, передбачувані й строго обчислені, використання природних ресурсів — усе це належить до сфери техніки. Чи то йдеться про те, щоб перетворити енергію, одержану від спаленого вугілля та нафтопродуктів, на роботу, виготовити *речі*, для яких космос надає нам усі елементи, але не моделі (трансформатори, автомобілі, холодильники тощо), або поліпшити та розмножити рослини й ті види тварин, з яких годується людство, поведінка людини залишається істотно технічною, іншими словами, вона створює *комбінацію засобів для досягнення певних цілей*. Неточність нашого знання й випадковості, що супроводжують застосування в конкретній дійсності законів, відкритих у лабораторії, створюють коефіцієнти невизначеності, примушують давати запас міцності, проте від цього технічна поведінка принципово не змінюється, не змінюється людська влада над природою.

Влада над людьми теж позначається раціональністю, відтоді як робітники, що підкоряються начебто владі до себе подібних, насправді підпорядковуються імперативам техніки. Керівництво, яке здійснюють техніки й інженери, це не стільки персональна влада, скільки свідомість дисципліни, якої гуманізована природа вимагає від усіх. Натомість дипломатично-стратегічна діяльність прагне заблокувати або переконати іншу волю, інший центр автономних рішень, одне слово, свідомість, реакція якої на зовнішній виклик приховує істотну непередбаченість: всяка свідомість може віддати перевагу смерті перед послухом.

Спільний прогрес техніки виробництва і техніки нищення вводить *принцип миру*, відмінний від могутності, якому звичай уже дав свою назву. *Мир страху* — це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару. В цьому розумінні, мир страху може бути також кваліфікований як мир безсилля. Коли між політичними утвореннями панував традиційний мир, могутність кожного визначалася спроможністю накинути суперникові свою волю через застосування або загрозу застосування сили. В атмосфері ідеального миру страху між суперниками більше не буде нерівності, бо кожен із них володітиме термоядерними бомбами, які, впавши на міста іншого, вигублять мільйони людей. Чи можна ще говорити про більшу або меншу могутність, про рівновагу чи нерівновагу тоді, коли сторона, яка має термоядерні бомби і засоби їхньої доставки, хай навіть найменш досконалі, може завдати своєму ворогові втрат, що будуть непропорційно великими супроти вигод нехай там якої перемоги?

Мир страху фундаментально відрізняється від миру будь-якого іншого виду (рівноваги, гегемонії, імперської влади). Рівновага сил є завжди приблизною,

двозначною, їй щомгиті загрожує або перехід до протилежного табору якогось другорядного політичного утворення, або нерівномірний розвиток головних держав. Оцінка сил завжди буде приблизною — тільки у випробуванні розкриваються справжні можливості армій і народів. Розгортання воєнних дій згідно з дипломатичними і стратегічними комбінаціями створює додаткову невизначеність. Саме визначеність техніки і вселяє страх. Ті руйнування, яких найслабший має змогу завдати своєму ворогові, хоч і не можуть бути заздалегідь виміряні, виявляється в будь-якому випадку достатніми, щоб зробити війну безглуздою — так опорна міцність мосту, яку точно виміряти не можна, є, в усякому, разі достатньою, щоб витримати максимальну вагу, яку йому одного дня доведеться нести.

Такої досконалості в запровадженні миру, опертого на страх, ще не досягнуто, навіть між Сполученими Штатами і Радянським Союзом. Можливо, її не вдасться досягти ніколи¹. Бо й справді, вона вимагає абсолютної певності в тому, що жодна з воюючих сторін не зможе, за допомогою несподіваної атаки, знищити ті засоби ворога, які могли б завдати удару у відповідь або звести їх до такого рівня, що ймовірна відповідь не завдасть агресорові «неприйнятних» втрат. Досі такої певності ні в кого немає. Сьогодні або завтра один з таборів може вдосконалити свої засоби пасивної (сховища для населення) й активної (ракети проти стратегічних бомбардувальників та балістичних снарядів) оборони, а також свої засоби агресії (кількість і точність балістичних ракет) до такої міри, що керівники відчують спокусу повторити авантюру Перл-Гарбора на термоядерному рівні, інакше кажучи, здійснити масивну атаку на всі наступальні засоби ворога та на кілька його міст: чи не доведеться жертві агресії капітулювати, оскільки її відповідь уже не зможе значно ослабити агресора і спричиниться вже до повного її знищення? Хоч би якою неймовірною видавалася ця гіпотеза, мир страху стане досконалим лише тоді, коли вдасться подолати або звести до мінімуму перевагу, яку сьогодні матиме той, хто завдасть удару першим.

Окрім вразливості засобів відплати, досі існує також непевність щодо «обсягу терпимих руйнувань» або щодо «порогу насичення». Ініціатива війни стане абсолютно безглуздою, коли агресор точно знатиме, що він також буде повністю знищений або що кількість термоядерних бомб, необхідних для цілкового виведення з ладу засобів відплати ворога, буде такою, що його власне населення або й усе людство зазнає непоправної шкоди від радіоактивних випадів. Хоч би якими були розбіжності між експертами, такої певності ми ще не маємо. Звідси постає таке запитання: починаючи з якого обсягу руйнувань, війна перестає бути виправданим інструментом політики? Після Тридцятилітньої війни німецьке населення зменшилося вдвічі. В 1941 р. перші битви обійшлися Радянському Союзові в кілька десятків мільйонів жителів та в третину промисловості, що опинилися під владою німців. Проте Радянський Союз пережив ці втрати і в кінцевому підсумку здобув перемогу.

Звичайно ж, утратити внаслідок окупації чи втратити внаслідок знищення, втратити за кілька хвилин чи втратити за кілька років — це явища не рівнозначні. Задовольнімося поки що констатацією нового фактору, який вводить у наші розрахунки наявність термоядерної зброї: ця зброя вможливорює такі руйнування, що вартість війни з раціонального погляду має видаватися набагато вищою, ніж вигоди перемоги. В цьому розумінні, зброя масового знищення може поставити під сумнів формулу Клаузевица, що «війна — це продовження політики іншими засобами».

Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: *мир задоволення*. Валері десь писав, що справжній мир буде

¹ Див. детальний аналіз нижче, в розділі чотирнадцятому.

можливий в такому світі, в якому всі держави будуть задоволені своїм статусом. Але такий світ завжди віддзеркалює ті відносини, які склалися внаслідок останнього випробування сил. Статус, який задовольняє одних, розбуджує в інших прагнення до реваншу, й тому існують лише періоди тимчасового замирення, більш або менш хисткого¹.

Якими, в ідеалі, є умови миру задоволення? Можливо, теорія цілей допоможе нам відповісти на таке запитання. Політичні утворення мусили б спочатку відмовитися від прагнення підкорити собі території, що перебувають поза межами їхнього суверенітету, або чуже населення. Ця перша умова не є ні абсурдною, ні навіть нездійсненною. Уявімо собі людей, свідомих своєї національності, тобто політично-культурної спільноти, до якої вони хочуть належати; чого б тоді керівникам держав прагнути приєднувати примусом групи людей, які почувають себе тут чужинцями, або забороняти їм обирати собі національність за власним бажанням?

Припустімо, що національну ідею повсюди визнано й чесно запроваджено в життя. Чи цього досить? Звичайно, ні: треба, щоб політичні утворення не прагнули ані розширювати свої територіальні володіння, ані побільшувати свої ресурси, матеріальні або людські, ані нав'язувати іншим свої інституції, ані втішатися найп'якнішою з перемог — гординою панувати. До задоволення, породженого повагою до якогось принципу легітимності, має додатися небажання суперничати за землю і за людей, за силу і за ідеї, за своє самолюбство, нарешті.

Жодна з цих гіпотез не є суперечливою, ні навіть як така нездійсненною. Але стережімося: нічого не вдасться зробити, поки залишається щось зробити. Задоволення буде тривалим і сталим за умови, що воно буде загальним. Якщо котрась із дійових осіб і далі плекатиме амбіції або буде запідозрена в тому, що вона їх плекає, як зможуть інші не повернутися до інфернального циклу суперництва? Якщо інший — сусід, просто зловмисник — обмірковує, як би вкоротити нам віку, то не вжити проти цього заходів остороги було б нерозумним, навіть злочинним. Але які заходи остороги можуть бути ефективними проти переваги в силі, проти застосування цієї переваги тоді, коли вона ще існує, проти накопичення ресурсів для гарантування цієї переваги?

Іншими словами, мир задоволення передбачає, що довіра буде загальною; таким чином він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка поклала б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки. Але ця революція, за умови навернення душ, повинна зачепити й інституції. Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили. Таку заміну може дати вселенська імперія, оскільки вона скасує автономію центрів ухвалення рішень. Панування закону, в розумінні Канта, теж було б такою заміною настільки, наскільки держави погодилися б підкорятися рішенням арбітра, суду або якоїсь асамблеї і не сумнівалися б у тому, що така покора закону є почесною для всіх. Але як розвіяти сумніви в ефективності такої системи, якщо спільнота не буде спроможна карати відступників від цього закону?

Вселенська держава і панування закону поняття не еквівалентні, перша виникає як результат здійснення політики сили, друге — як результат еволюції міжнародного права. Але і перша, й друге мають своєю кінцевою метою скасування того, що було суттю міжнародної політики — *суперництва держав, які мають за честь і за обов'язок самочинно творити справедливість*.

Слід, проте, зазначити, що ніколи не було міжнародної системи, яка охоплюва-

¹ Valéry Paul. *Regards sur le monde actuel*.

ла б усю планету. Часткові системи майже не знали іншого миру, як мир сили (могутності). Якщо в певних зонах, у певні періоди, вгадувалися зачатки миру задоволення, то відносини могутності, які існували в ширшій зоні, на вищому рівні, не дозволяють припустити, що *принципом* того миру було задоволення. Після 1945 р. ми спостерігаємо, як то там, то там пробиваються паростки миру страху (між Радянським Союзом і Сполученими Штатами) і миру задоволення (у Західній Європі). Але міжнародна система сьогодні прагне перетворитися на планетарну й разом з тим традиційні типи набувають нового вигляду й взаємно накладаються та комбінуються, утворюючи надзвичайно складні сполучення.

3. Агресивний мир

Мир, типи якого ми розглянули на попередніх сторінках, визначався тільки як відсутність війни, а не за якоюсь позитивною якістю (якщо ми скористаємося термінологією Спінози). Навіть мир задоволення не виводить нас за межі світу егоїзму. Таке поширене в нашу епоху поняття «холодної війни» — чи дає воно підстави переглянути різницю між миром і війною? Я так не думаю. Було вже сказано, що за формулою Клаузевіца війна — це продовження політики іншими засобами, а тепер виникає бажання обернути цю формулу: політика — це продовження війни іншими засобами. Але ці два висловлювання, з формального погляду, еквівалентні. Обидва вони виражають продовження суперництва і застосування засобів, по черзі насильницьких і ненасильницьких, для досягнення цілей, які не відрізняються за своєю суттю. Щонайбільше, можна твердити, що діапазон ненасильницьких засобів, які вважаються легітимними в часи миру, має тенденцію збільшуватися, а настанова Монтеск'є «держави повинні творити якомога більше добра в часи миру і якомога менше лиха — в часи війни» здається такою далекою від реальної практики, якою раніше ніколи вона не була. Та, либонь, вона ніколи й не була дуже до неї близька.

Ситуація, що її ми описуємо як «холодну війну», має кілька характерних ознак, одні з яких нагадують нам про *мир страху*, інші — про *подвійну, історичну й ідеологічну, гетерогенність* системи, яка поширилася майже на всю планету. Ці характерні ознаки, мені здається, можуть бути підведені під три терміни — *злякування, переконування, підривна діяльність*, — які виражають три модальності дипломатично-мілітарної стратегії «холодної війни».

Мир страху передбачає застосування стратегії, яку ми назвемо злякування. Кожна з двох великих держав, маючи у своєму розпорядженні приблизно еквівалентні засоби масового знищення, час від часу погрожує другій вдатися, в разі потреби, до цих засобів як до останнього аргументу. Чи мир страху передбачає перманентність, визначальний характер «холодної війни» (якщо не відбудеться загального й контрольованого роззброєння)? Про це важко судити. Але у своїй актуальній фазі мир страху має особливі характеристики.

Насамперед це його найперша фаза. Людство ще не призвичаїлося до цього нового світу, воно досліджує його навромацьки, неспроможне обійтися без цієї перманентності загрози термоядерної війни, не бажаючи привести цю загрозу в дію, невпевнене в тому, що вдасться протягом тривалого часу зберігати рівновагу між стратегічним застосуванням загрози термоядерного удару і її невиконанням.

У той час, коли Сполучені Штати володіли атомною монополією, Радянський Союз мав незаперечну перевагу в класичній зброї. Нерівність ризику, на який наражалися партнери Атлантичного альянсу, європейці — з одного боку, американці — з другого, створювала клімат взаємної недовіри: прагнення до миру держави, яка мала найменше втратити у випадку війни, ніколи не здавалося надто рішучим союзникам, котрим, у разі виникнення конфлікту, не було чого сподіватися, навіть

від перемоги. Ця атмосфера недовіри остаточно розвіялася навіть не тоді, коли Радянський Союз став виготовляти атомні та термоядерні бомби, а вже згодом, коли в нього з'явилися свої стратегічні бомбардувальники, а передусім балістичні ракети, і всі жителі західного світу відчули, що вони плывуть на одному кораблі.

Але в ту мить виникла нова причина боятися: а чи вдалося вже досягти миру, опертого на страх? До якої міри поступ Сполучених Штатів або Радянського Союзу в гонитві озброєнь, виготовлення бомб і засобів їхньої доставки, в пасивній обороні населення та в активній обороні проти засобів доставки ядерної зброї спроможний порушити мир, опертий на страх? Або, якщо ми застосуємо інший вираз, либонь, точніший, наскільки рівновага страху є стабільною чи нестабільною в розумінні рівноваги сил? Якби рівновага страху була *досконалою*, в тому розумінні, якого ми надали цьому термінові вище, поняття рівноваги сил утратило б усяке значення. Але теоретики і державні діячі не доходять згоди щодо цього пункту. Гонитва винаходів спричиняє, слухно чи неслухно, глуху тривогу, що рівновага страху буде не менш хисткою, аніж колишня рівновага сил.

Водночас людство сушить собі голову над такою проблемою: бажано чи не бажано побільшувати число членів Атомного клубу? Не бракує аргументів на користь кожного з двох варіантів альтернативи. Чи можуть держави, які не мають атомної зброї, сподіватися завтра на захист із боку свого союзника? Чи візьмуть на себе Сполучені Штати величезний ризик піддати небезпеці руйнування свої міста, щоб захистити сьогодні Західний Берлін, а завтра Західну Європу? І більше того, чи повірять росіяни в те, що Сполучені Штати підуть на такий ризик? Але, з другого боку, хіба не жахливо уявити собі, що через десять-п'ятнадцять років такі держави, як Єгипет або Китай, володітимуть зброєю, вибухова потужність якої вимірюється тисячами (20 тисяч у випадку бомби, скинутої на Хіросіму) і мільйонами тонн тринітротолуолу (для бомб термоядерних)?¹ Одне слово, люди завжди розв'язували війни, до яких вони готувалися. Порада *Si vis pacem para bellum** виправдовувала таку підготовку, але ніколи, хоч би як точно її дотримувалися, не відвертала війну. Тож чи можна в дипломатичній діяльності застосувати погрозу почати війну, якої хочуть уникнути *майже* будь-якою ціною?

З миром страху поєднується ідеологічне суперництво, характерне для всіх гетерогенних систем. У системі, яка охоплює Північну Америку, Європу та Північну Азію, дві головні особи не конфліктують ні за володіння територіями, ні за владу над народами. І Сполучені Штати, і Радянський Союз — це країни не густо населені, вони мають великі запаси придатної для обробітку землі і можуть не боятися зростання свого населення. Але в біполярній системі головні гравці, неспроможні правити разом, приречені на суперництво, коли будь-який поступ одного сприймається як загроза для другого. Сьогоднішні великі держави не можуть правити спільно через несумісність їхніх інституцій та принципів законності². Отож уся планета і всі країни та кордони стали театром, у якому розігрується драма їхнього конфлікту, що його вони не хочуть розрубати мечем і неспроможні залагодити в процесі переговорів.

Не всі гетерогенні системи породжували щось подібне до модальностей сьогоднішньої «холодної війни». Нові елементи спільно виникли з поєднання індустрії та призовної системи, техніки та демократії. Під час першої світової війни

¹ Одна термоядерна бомба має більшу вибухову потужність, аніж усі бомби, скинуті на Німеччину в 1939 — 1945 рр.

* Якщо хочеш миру, готуйся до війни (*лат.*).

² Часто ставлять таке запитання: чого більше прагнуть Сполучені Штати та Радянський Союз — безпеки (або могутності) чи, навпаки, якнайширшого розповсюдження своїх ідей? Та до чого б не прагнули державні діячі там і там, вони не можуть не прагнути до цього і там, і там, бо одна держава тягне за собою другу.

воюючі сторони відкрили, що цивільні люди, «вбрані в солдатську форму», не погоджувалися з такою легкістю, як професіонали, помирати невідомо за кого й невідомо за що. Пропаганда, організація ентузіазму як у тилу, так і на фронті включає в себе, з необхідності, елементи ідеології, політичне та моральне виправдання справи, за яку видається стільки життів і стільки матеріальних ресурсів. Логіка такого виправдання стала воєнною необхідністю. Якщо справа союзників була справедливою, то справа центральних імперій такою не була. Якщо переконаність у справедливості своєї справи підтримувала мужність бійців і становила елемент сили, значить, було корисно розповсюджувати по той бік лінії вогню сумніви щодо природи тієї справи, яку боронили або вірили, що боронять, солдати та населення супротивного табору. Таким чином, кожен табір неминуче переходив від організації ентузіазму в своїх лавах до організації настроїв зневіри у стані ворога.

Досить кількох технічних засобів радіо, телебачення та приходу до влади революційних партій, щоб ця війна пропагандистських засобів, газет, листівок та радіохвиль стала перманентною. Речники союзників прагнули відвернути німецький народ від його режиму (і в цьому вони почасти досягли успіху): «Ви воюєте не за себе,— кричали вони на всіх можливих регістрах,— ви воюєте за ваших володарів, деспотів, які одурили вас, привели на край провалля, ми ж воюємо не з німецьким народом, а проти імперського деспотизму!» Хоч би як оцінювати Версальський договір, він мусив виглядати, в очах переможених, як зловісна насмішка над сподіваннями, пробудженими в їхніх душах пропагандою воюючих демократій. Не інакше було в 1939 — 1945 рр.: кожна партія силкувалася переконати народні маси ворожих країн, що вони б'ються за купку експлуататорів, капіталістів, плутократів, нацистів, євреїв або комуністів, а не за батьківщину чи справедливий режим. Досить дивно, але ці пропагандистські зусилля, в кінцевому підсумку, взаємно нейтралізувалися або, радше, вони були нейтралізовані помилками державних діячів або стратегів. Усі народи пішли до кінця за своїми вождями: німецькі окупаційні армії відродили в душах поневолених народів дух традиційного патріотизму, брутальність окупантів у Росії викувала єдність радянського режиму з населенням, англо-американська вимога безумовної капітуляції позбавила противників націонал-соціалізму їхнього найсильнішого аргументу — пропонувати ворогові шанс уникнути абсолютної поразки.

Після того як Європу було поділено на советизовану зону й зону плюралістської демократії, вироблена в часи війни звичка організовувати радіопередачі іноземними мовами сприяла тому, що організація зовнішнього пораженства, якщо не вітчизняного ентузіазму, стала постійним і нормальним аспектом відносин між націями. Інвективи проти чужоземних режимів не досягають такої самої гостроти, як і під час воєнних дій. Передачі західних радіостанцій, спрямовані на країни Східної Європи, намагаються набувати радше інформативного, ніж відверто бойовничого характеру. Але інформація — це зброя, вона перетворюється на зброю, відтоді як адресується до народів держави понад головами її правителів і ламає монополію, на яку претендує держава. Мінімальний результат, на який орієнтується психологічна зброя в часи «холодної війни», — це перешкодити тоталітарним режимам залишитися віч-на-віч зі своїм народом; біля них завжди присутній «третій» — чужоземець, ворог, демократії, світова опінія. Він не усуває, але обмежує новітню форму царського права, права на офіційну брехню, на виключність володіння словом або його витлумаченням.

Важко точно виміряти ефективність стратегії переконування, але досвід показує, що вона неспроможна похитнути ані режими радянського зразка, ані режими плюралістської демократії або, якщо застосувати поняття, що їм я відаю перевагу, режими монополістичних партій і режими конституційно-плюралістичні, бе-

ручи до уваги, що перші керуються національною партією, яка здійснила революцію, а другі формують волю мас і дають їм відчуття, що вони беруть участь в управлінні своєю державою. Не західна стратегія переконування спричинила польське та угорське повстання 1956 р., так само як і радянську стратегію переконування не можна вважати відповідальною за крах ІV Республіки.

Та все відбувається зовсім інакше з того дня, коли переконування трансформується в підривну діяльність, інакше кажучи, коли до слова, яке визначає, що добре, а що погано (який режим веде свій народ до світлого майбутнього, а який йому «чужий»), додаються дії, спрямовані на те, щоб повалити усталений лад і замінити його на інший. Ми говоримо про *підривну діяльність*, а не про *підривну або повстанську війну*, бо це останнє поняття видається мені двозначним. Воно намагається злити до купи юридично визначений різновид конфлікту і спосіб воювати. Існує очевидний зв'язок між конфліктами, в яких спочатку лише одна з воюючих сторін має міжнародне визнання, і процесами підривної діяльності: революційна партія, яка має на початку дуже мало організованого війська, змушена вдаватися до підривних, повстанських методів. А проте ці два поняття є концептуально різними і справді часто відрізняються в своєму реальному вираженні.

З погляду права, війни, що їх французькі автори взяли за звичку називати *повстанськими* або *революційними*, належать до того виду конфліктів, які ми вже назвали інфрадержавними або інфраімперськими. Їх можна приєднати до категорії війн громадянських, тому що спочатку лише один з таборів визнається міжнародною спільнотою. Але не всі громадянські війни можна вважати повстанськими; війна за відокремлення південних штатів, хоч і була, з юридичного погляду, громадянською, проте в ній зіткнулися дві сили, організовані із самого початку. Виступ проти офіційної влади, як, наприклад, заколот генерала Франко, не завжди супроводжується застосуванням засобів, які, з погляду французьких теоретиків, є самою суттю *повстанської* війни, зокрема наверненням та мобілізацією народних мас. Підривна діяльність — це зброя, яку застосовує національна чи революційна партія, щоб повалити владу, яка має у своєму розпорядженні військової та адміністративний апарат.

Хоча революційні партії і належать до однієї юридичної категорії, хоча вони майже всі вдаються до підривної діяльності, варто, проте, розрізнити кілька випадків залежно від відносин між *офіційною владою* і *революційною партією*. В Китаї ставкою боротьби було управління державою, існування якої було незаперечним. І Чан Кайші і Мао Цзедун хотіли, обидва, бути на чолі одвічного Китаю. Які люди і в ім'я яких ідей візьмуть під свій контроль Серединну імперію і пристосують її до вимог індустріальної ери — такими були питання, що їх мала розв'язати громадянська війна. В Індонезії, в Індокитаї, в Тунісі, в Марокко, в Алжирі ставкою була незалежність народу, що перебував під чужоземним пануванням, і держава, яка мала здобути суверенітет коштом держави-протектора. Алжирська війна народилася з бунту. Націоналісти з ФНВ — це бунтівники, і французький уряд заявляє, що йдеться про його внутрішню справу. Але з історичного й соціологічного погляду, всі війни, що їх французькі автори називають *війнами повстанськими*, від Індонезії та Індокитаю до Алжиру, належать до категорії, яка не визначається поняттям громадянської війни: ці війни імперського розпаду, підривні з погляду теоретиків екс-імперіалістичної держави, мовою націоналістів називаються визвольними війнами. Ми нічого не зрозуміємо про природу цих конфліктів, якщо побудуємо свій аналіз лише на вивченні техніки підривної діяльності і забудемо про два істотні факти: симпатію, з якою велика частина світової opinio ставиться до антиколоніальної боротьби, і спільність раси, мови та релігії, що об'єднує революціонерів з народними масами, а не народні маси з офіційною владою.

В абстрактному плані, *підривна, повстанська діяльність має на меті визволити якийсь народ з-під впливу офіційної влади, адміністративного та морального, й інтегрувати його в інші структури, політичні або військові, часто шляхом і в процесі збройної боротьби*. Очевидно, що її успіх або невдача залежать насамперед від того, які спонтанні взаємини складаються між активною меншиною, яка веде боротьбу, і масами населення.

На думку Заходу, в таких випадках найбільше важать ті відносини, які складаються між активною меншиною і комунізмом (доктриною правлячої партії радянського блоку). Коли ця меншина складається з комуністів або керується ними, як це було в Індокитаї, війна за національне визволення приводить із собою режим, який приєднується до радянського табору. Коли така меншина включає в себе комуністичну фракцію, західна стратегія вагається між страхом перед комуністичним наступом і бажанням протегувати «національному визволенню» (припускається, що помірковані націоналісти чинитимуть комуністам опір). Коли меншина є антикомуністичною, західні стратеги (окрім тих, які належать до ексімперських сил) схильні підтримувати націоналістичний рух, з ідеологічних симпатій або з розрахунку. Та буває, що речники ексімперських сил починають запевняти, що національна революція обернеться на вигоду комуністам, попри наміри та переконання націоналістів.

Та хоч би якими були переваги та невігоди двох західних стратегій, можливих на колоніальних територіях,— одна поступається, а друга чинить опір вимогам націоналістів,— результати на сцені подій визначаються насамперед тими взаєминами, які складаються між революціонерами і масами, а не взаєминами між революціонерами та блоками, що воюють на світовій сцені. Результати цих війн набувають історичного значення в масштабах планетарної дипломатії; але причини перемог і поразок визначаються передусім локальними причинами.

4. Діалектика антагонізму

Залякування, переконання, підривна діяльність — ці три поняття визначають способи дій, тобто поведінки, спрямованої на те, щоб змінити поведінку інших людей, настроєних нейтрально або вороже. Аналіз цих трьох способів дій, навіть на найабстрактнішому рівні, буде неповним, оскільки він нехтує діалектичну сутність політики, закон антагонізму. В будь-якому з цих процесів беруть участь *принаймні* дві дійові особи: саме в діалозі дійових осіб і визначається суть діяльності.

Стратегія залякування видавалася *однобічною*, доки Радянський Союз не мав засобів завдати Сполученим Штатам ударів, яких були спроможні завдати вони йому. Ця асиметрія була радше видимою, ніж реальною, доти, доки Європа залишалася беззахисною. Та потім зникла навіть ця видимість асиметрії, і водночас почав зароджуватися сумнів щодо доцільності стратегії залякування, відтоді як вона стала *обопільною*. Чи є сенс погрожувати вбивством, якщо по смерті супротивника негайно настане і наша власна смерть? Чи може бути інструментом дипломатії погроза вчинити спільне самогубство?

У третій частині книжки ми розглянемо детально проблеми дипломатії атомної доби. А поки що обмежимося тим, що назвемо три можливості, які включає в себе, в абстрактному плані, взаємна спроможність деструкції. Якщо війна означає колективне самогубство, в такому разі великим державам або не слід воювати між собою, або в разі виникнення війн їм не слід застосовувати зброю такої руйнівної сили, що її використання було б позбавленим глузду, або їм слід розв'язувати свої суперечки через війни між своїми сателітами, союзниками або нейтральними державами. Отже, мир, неатомна війна за участю чи без участі членів Атомного

клубу — такими будуть три гіпотетичні можливості. Обмеженої, неатомної війни між грандами системи досі не виникало, так наче головні гравці не довіряють самим собі, боячись, щоб сп'яніння битвою та прагнення перемоги за всяку ціну не заглушили голос розуму і простий інстинкт самозбереження.

Обопільність залякування має тенденцію, як мені здається, нейтралізувати стратегію, яка не може бути переконливою, не будучи односпрямованою. Чим більш нелюдською буде погроза, тим рідшими будуть обставини, за яких вона сприймається серйозно. Будучи односпрямованою, стратегія залякування погрожує супротивникові смертю. Будучи спрямованою в обидві сторони, вона применшує небезпеку, що тепер майже однаково загрожує всім учасникам гри. Обопільність знижує частоту застосування, вона побільшує неймовірність здійснення термоядерної погрози.

Асиметрія у випадках переконування має стосунок до різниці між режимами, які беруть участь у цій грі. Конституційно-плюралістичний режим толерує існування партій, які співчувають іншій країні та іншому режимові. Хоч він і має право, згідно зі своїми принципами, нетерпимо ставитися до конспіративної діяльності, що є першим етапом заклоту, на практиці він, хоч і не завжди успішно, вміє проводити різницю між переконуванням і підривною діяльністю, пропагандою і змовою. Таким чином, західні демократії не перешкоджають «іноземним націоналістам» висловлювати свої погляди та створювати організації, тоді як під владою тих режимів, яким ці останні надають підтримку, нікому не дозволено виступати на захист цінностей Заходу.

Проте було б помилкою перебільшувати наслідки «нерівності шансів». Захід присутній у Радянському Союзі, незважаючи на «радіоглушіння». Коли радянські керівники повторили гасло, яке кинув ще Сталін напередодні Першого п'ятирічного плану, «наздогнати й випередити Сполучені Штати», вони тим самим визнали американську перевагу у виробництві, в продуктивності праці, в рівні життя. Економісти, філософи, пропагандисти читають західних авторів і перебувають із ними в постійному діалозі. Іноді надмір офіційної пропаганди призводить до дивовижних протилежних результатів. Деякі люди по той бік залізної завіси уявляють собі життя на Заході навіть кращим, ніж воно є, настільки їх дратує карикатурне зображення капіталізму, що розповсюджується офіційними засобами пропаганди. Режим, опертий на державну монополію політичної інтерпретації, можливо, в довготривалій перспективі є вразливішим, аніж режим (якщо він функціонує нормально), відкритий для діалогу, як внутрішнього, так і зовнішнього¹.

Обопільність ще яскравіше виявляється у випадку підривної діяльності, тому що реакція тут навдивовижу схожа на виклик, репресивні заходи на підривну діяльність, звідки утворюється разюча симетрія дії і протидії, революціонерів і консерваторів. Перші прагнуть розкласти спільноту, яка існує, спочатку вирвати з неї індивідів, а потім інтегрувати їх у іншу спільноту. Підпільна організація є ядром цієї нової спільноти: коли їй удається взяти під свій контроль органи державного управління та органи судочинства, заміна колишньої спільноти на спільноту бунтарську завершена. Якою може бути мета репресій, як не знищити підпільну організацію, ядро майбутньої спільноти, і повернути матеріально й морально населення в рамки спільноти, що існувала раніше? Ця мета не уявляється нездійсненною, твердять теоретики репресій, хоч би якими були почуття населення, оскільки лише меншість спроможна на ту енергію, мужність та жертви: яких вимагає підпільна діяльність, а без твердого ядра активістів народні маси схиляються до пасивності.

Стратегія переконування, тобто сукупність процесів, спрямованих на те, щоб

¹ Див. нижче, розділ вісімнадцятий, підрозділ 3.

модифікувати або консолідувати почуття, опінії та переконання людей, входить складовим елементом до стратегії підривної діяльності та репресій. Націоналіст ФНВ прагне довести алжирському мусульманинові, що той ніколи не був, не є і не буде французом, а отже, він ніколи не матиме іншої батьківщини, крім Алжиру. Працівники французької психологічної служби переконують того ж таки алжирця, що хоч він ніколи не був повністю французом, віднині він ним буде, що алжирська батьківщина, обіцяна йому ФНВ,— це омана, яка принесе йому тільки лихо. Суперечка з приводу мусульман між поборниками алжирської незалежності і прихильниками французького Алжиру перетворюється на діалектику підривної діяльності та репресій у той день, коли революціонери застосовують насильство, щоб розхитати існуючу спільноту, й показати на фактах розкол між мусульманами та французами. В цей момент терор як вирішальний елемент стратегії залякування стає чи не головною зброєю підривної діяльності.

Слово «терор» у наш час застосовувалося принаймні в чотирьох контекстах: його вживали німці, коли говорили про бомбування своїх міст союзною авіацією, консервативно настроєні представники офіційної влади — німецької окупаційної у Франції або французької колоніальної в Алжирі,— щоб затаврувати дії учасників Опору або націоналістів, усі автори для характеристики одного з аспектів тоталітарних режимів і, нарешті, коли йшлося про взаємне тероризування страхом застосування термоядерної зброї між двома великими державами. Такі різні застосування одного слова відкривають певні глибокі характеристики нашої епохи і спорідненість між трьома сьогодишніми стратегіями.

Бомбування міст, «повітряні терористичні рейди», як висловлювалися німецькі засоби інформації, переслідували суто матеріальні цілі. Вони примушували ворога витратити великі ресурси на пасивну або активну протиповітряну оборону, на розчистку руїн, на підтримання діяльності комунальних служб. Прямо чи непрямо, вони зменшували виробництво. Називаючи ці нальоти «терористичними рейдами», німецькі власті заперечували їхню воєнну функцію, приписували їм єдину мету — ослаблення колективної волі до опору. Правильна чи хибна, ця інтерпретація була німецькою реплікою на стратегію союзників. Вона, можливо, й справді мала за головну мету підірвати моральний дух населення, хоча в цьому не признавалася. Якби призналася, вона знизила б ефективність методу: німці повинні були думати, що руйнування їхніх міст відповідало воєнній необхідності. Німецький уряд, навпаки, був зацікавлений у тому, щоб затаврувати «терористичні рейди», бо це, з одного боку, виставляло супротивника в непривабливому світлі, а з другого, розбуджувало в цивільному населенні, яке терпіло від бомб, гордість і волю триматися, як трималися солдати на передовій.

Ми називаємо *терористичною* таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами. У цьому розумінні жорстокі акції революціонерів, які не розрізняють жертви, є терористичними, як були терористичними зональні бомбардування англо-американської авіації. Нерозбірливість сприяє розповсюдженню жаху, оскільки невідомо, хто є мішенню, і кожен відчуває себе в небезпеці. Насправді бомбардування були набагато ефективнішими, коли мали за мету зруйнувати шляхи сполучення або заводи, на яких виробляли синтетичний бензин. Нерозбірливість у виборі мішеней була, певно, помилкою навіть у психологічному плані. Зруйнування заводів підірвало віру населення, тоді як купи руїн, навалених без очевидної воєнної мети, радше драгували людей, аніж підривали їхню волю до опору. Можливо, терористичні акти в містах давали б такий самий протилежний сподіванням революціонерів ефект, якби вони відбувалися серед однорідного населення. Коли ж ідеться про населення змішане, як у Алжирі, роздратування однієї зі спільнот спричиняє розкол, якого власне й прагнуть повстанці і який консерватори намагаються відвер-

нути. Бо розкол між громадянами французького кореня й алжирськими мусульманами підтверджує тезу ФНВ і спростовує запевнення офіційної влади.

У випадку «нерозбірливого тероризму» в громадян французького походження виникає реакція дивитись на всіх мусульман як на осіб підозрілих, а то й помститися на перших, які трапляться під руку. Якщо тероризм не обирає свої жертви, то репресивна відповідь на нього теж навряд чи їх обиратиме. Будучи під підозрою, всі мусульмани почувають себе виключеними зі спільноти, яка існує. Між ними і французами вже немає довіри. А де немає довіри — там немає й спільноти: якщо люди не знають, чого їм сподіватися одним від одних, вони більше не живуть у суспільстві. Усі бояться, й кожен почуває себе самотнім.

Помилки, неминучі при здійсненні репресивних заходів, прискорюють цей процес розпаду. Коли карають багато невинних, відмова від будь-якої активної діяльності перестає бути гарантією безпеки. Активісти не матимуть проблем при вербуванні нових бійців від того дня, коли ризик порушити закон не здається набагато більшим від ризику пасивності, що з погляду того ж таки закону невинна.

Так само можна зрозуміти, як здійснюється перехід від терору, створюваного діалектикою підривної діяльності та репресій, до терору, що береться за озброєння урядом. Пригадаймо промову пана Хрущова і той опис сталінського світу, який він зробив. Чому жоден із членів Політбюро не зміг виступити проти деспота й покласти край злочинам, здійснюваним «у ім'я культу особи»? Пан Хрущов називає як істотну причину те, що такого виступу народ би не зрозумів і не підтримав, але з його слів ясно вгадується інший резон: найвищі сановники держави більше не наважуються довіряти один одному. Ще ніколи теорія Монтеск'є про страх як *принцип* деспотизму не одержувала переконливішого підтвердження й не була проілюстрована так яскраво. Коли хтось один командує, без закону й без правил, страх сковає всіх людей ланцюгами спільної безпорадності.

Нинішній голова Ради Міністрів Радянського Союзу дорікнув Сталіну й у тому, що той не робив ніякої різниці між формами вини й запровадив у практику метод колективного покарання. Якщо опозиціонери й помилялися, сказав пан Хрущов, то це ще не означало, що всі вони були зрадниками або агентами гестапо. А що будь-який ухильник розглядався як ворог, то й почали змішувати чесних комуністів із ухильниками. Результат у цьому випадку був також типовим для явищ революційного періоду — узагальнення підозри. Не випадково-бо є поняття *підозри* ключовим поняттям усіх фаз терору. Немає ліку тим, і винним, і невинним, хто відчував, як насувається на нього тінь неясної загрози. Та й хіба можуть не опинитися під підозрою тисячі, а то й мільйони людей, коли влада в їхній країні нова й почуває себе оточеною ворогами?

Під підозрою опиняються не лише індивіди, а й великі суспільні групи. Вони виправдовують підозру вже самим своїм існуванням, навіть якщо не беруть участі в жодній діяльності. Всі «колишні» потрапляли під підозру в яacobинців. Інородці бралися під підозру в часи сталінського безуму, й пан Хрущов говорив про депортацію цілих народів, причому українцям пощастило уникнути цієї долі лише тому, що їх надто багато. Між індивідами більше немає різниці в тому, наскільки тяжко хто завинив, адже ухильник не відрізняється від зрадника, але залишаються відмінності колективного характеру, певні групи є більш підозрілими, аніж інші.

Починаючи від якогось моменту, підривна діяльність і репресії настільки переплутуються, що утворюють одне інфернальне коло властиво політичного терору. В будь-якій війні поразенців звинувачують у тому, що вони готують поразку, хоча вони її тільки передбачають, і цим своїм передбаченням, буває, що й справді її наближають. Як може офіційна влада не зазнати шкоди від тих своїх громадян, які ставлять під сумнів її дії або її легітимність? Француз, який ставить під сумнів існування «французького Алжиру», *об'єктивно* підтримує алжирських націо-

налістів. Якщо абстрагуватися від намірів, то його можна уподібнити до зрадника, бо фактично він допомагає ворогові. Так само мусульманин, який відмовляється підкорятися ФНВ, підтверджує законність французьких претензій. Він є зрадником своєї алжирської батьківщини, як француз-ліберал, у очах ультра, є зрадником Франції.

Якщо обирати між консерваторами й революціонерами, то саме ці останні часто вдаються до найбільш крайніх форм політичного терору під час воєн, які ми називаємо підривними. Чи йдеться про те, щоб утримати від розпаду підпільне ядро, чи про те, щоб розворушити млявих, переконання часто не дає сподіваного ефекту. Треба, щоб зневіра каралася смертю, бо зневіра чигає на бійців, яким доводиться лише з рушницями в руках воювати проти танків і літаків; треба, щоби будь-які спроби вступити в переговори з ворогом, будь-яка непокора вождям каралася нещадно, бо ж легітимність політичної організації, яка перебуває або у вигнанні, або в підпіллі, стоїть на дуже хистких підвалинах. А «кобораціоністів» слід усувати, бо своїм прикладом вони заохочують інших відмовлятися від вимог, за які стільки людей борються і вмирають. Коли діалектика підривної діяльності та репресій розтягується на довший час, тоді консервативна держава поступово обмежує свободи, а революціонери примножують акти насильства з тим, щоб викувати свою власну спільноту й водночас розвалити змішану спільноту, якій вони оголосили війну.

З об'єднаної стратегії переконування та підривної діяльності розвивається так звана техніка перевиховання або промивання мізків. Зусилля, характерні для підривної діяльності й спрямовані на те, щоб розвалити спільноту, яка існує, й інтегрувати викорчуваних звідти індивідів у нову спільноту, відбувається вже не підпіллям, а при світлі дня, в таборах, де збирають узяті у полон солдатів ворога. Там результати бувають асиметричними: кілька американських солдатів були навернені, тисячі китайських солдатів (які раніше служили в націоналістичних арміях) відмовилися повернутись на батьківщину. *Ця техніка не завжди себе виправдовує.* Французькі солдати та офіцери, взяті в полон у Індокитаї, також мусили пройти випробування перевихованням: його мета полягала не в тому, щоб зробити їх членами в'єтнамської спільноти, а в тому, щоб навчити їх тлумачити свою війну та й цілий усесвіт згідно з ідеологією свого ворога. Приписавши Франції гріх імперіалізму і визнавши за В'єтнімом славу боротьби за свободу, ці французи принизили б свою батьківщину й визнали слухність своїх тюремників. Результати такого перевиховання рідко тривають більш як кілька тижнів після визволення, розвіюючись під впливом національного середовища.

Методи такого духовного перевиховання не менш давні, аніж спроби релігійного навернення, незалежно від того, чи то інквізитори прагнуть урятувати душі, чи то революціонери хочуть добути від переможених чи «колишніх» клятвену обіцянку зректися своїх політичних поглядів. Ті зізнання, з якими виступали підсудні на московських процесах, були тільки комедією каяття, жакливою і гротескною. Либонь, більшість китайських інтелектуалів не вірять у ту версію власного минулого, яку вони, в кінцевому підсумку, самі ж таки зредагували, використавши поняття партії, що здобула тріумф. Але віра й скептицизм не завжди розділяються в душах бійців або полонених, перевихователів або перевихованих. В якомусь розумінні, соратники Леніна, вже дивлячись смерті у вічі, й далі вірили, що «партія — це пролетаріат» і що Сталін, який був її вождем, не відокремлював себе від пролетарської справи. Ідеологічна думка просувається вперед, тримаючись за ланцюг ідентифікацій, вона, як правило, цілком логічна, хоч нерідко й цілком безглузда. Немає нічого легшого, як підписатися під розумуваннями, правдоподібними в самих собі, але абсурдними, якщо порівняти їх із реальністю.

Підривна і репресивна діяльність обидві перероджуються в техніку перевиховання, бо й та, й та прагнуть розвалити одну спільноту й викувати з неї іншу. Спільноти, які руйнуються і які будуються, за умов громадянської війни є ідеологічними, а у випадку війни за визволення — національними. Таким чином, шанси на успіх першого й другого варіантів перевиховання визначені наперед, і то не якістю відповідних методів, а людською природою. Марокканський націоналіст ніколи не зможе перекинутися на бік тих, хто воює за велич Франції, хоч би скільки довелося йому просидіти в таборі і хоч би якою високою була майстерність психоінженерів. Не більше придатні для перевиховання й алжирці, які воюють за свободу свого народу. Ідеї більш піддатливі, аніж душі; національність закарбована в душах, а не в ідеях.

* * *

«Холодна війна» виникла на злитті двох історичних потоків, один з яких приніс нам винайдення термоядерних бомб і балістичних ракет, безперервне оновлення арсеналів зброї, дедалі більш руйнівної, та засобів її доставки, дедалі швидших і ефективніших, а другий наголосив на психологічному елементі конфліктів коштом фізичного насильства. Злиття цих двох потоків пояснити неважко: що більше інструменти сили вивисуються над людськими масштабами, то менш вони стають застосовними. Неосяжний розвиток техніки повертає війну до її суті як випробування людських воель, чи в тому випадку, коли погроза приходить на зміну діям, чи тоді, коли взаємне безсилля великих держав робить неможливими прямі конфлікти між ними і водночас розширює простір, де лютує, без особливого ризику для людства, насильство підпільне або розпорошене.

Якщо мир страху, цей триумф генія винахідливості, застосованого до науки нищення, збігся з ерою підривної діяльності, то історичні процеси теж почасти є цьому причиною. Друга світова війна прискорила занепад Європи, підірвавши престиж і силу тих, котрі на початку цього сторіччя вважали себе господарями всесвіту. Самі ж такі західні держави навернулися до практики, яку запровадження регулярних армій та воєнного права мали на меті скасувати або обмежити: мобілізації тих, які стали називатися солдатами без уніформи. В 1914 — 1918 рр. обов'язкова військова служба універсалізувала обов'язок носити зброю, від якого були звільнені лише ті, чия праця була визнана кориснішою для спільноти, аніж жертва. В 1939 — 1945 рр. універсалізація участі у війні набула іншої форми, пасивної під бомбардуваннями, активної в лавах опору. Цивільні стали добровільно мобілізувати себе на боротьбу з окупантами. Ефективний чи ні у плані загального перебігу війни, опір цивільних засвідчив, що у війні виникла нова ставка: перефразовуючи процитовані нами вище слова Валері¹, ми скажемо, що «людина, не вбираючись у солдатську уніформу, вийшла захищати свою душу». Перемога будь-якого з таборів тепер означала чи здавалося, що означала, насильницьке навернення душ.

Мир страху тримається на глобальній і страхітливій загрозі, що нависла над людством. Підривна діяльність накладає на кожного індивіда обов'язок обирати свою долю, свою партію, свою націю. Термоядерна загроза приводить людей у стан такої собі колективної пасивності. Психологічна зброя, в руках революціонерів або консерваторів, спрямована на всіх людей, бо спрямована на кожного окремо.

¹ Див. вище, с. 163.

ЧАСТИНА ДРУГА

Соціологія

ДЕТЕРМІНАНТИ І РЕГУЛЯРНОСТІ

Різницю між *теорією* і *соціологією*, в суспільних дисциплінах, настільки ж легко провести в абстракції, наскільки важко дотримуватися її на практиці. Навіть у економічній науці, теорію якої побудовано строго й систематично, межі часто бувають розмитими. Які дані й причини слід віднести до чистої теорії? Які дані й причини слід визнати за зовнішні щодо економічної системи як такої (екзогенні)? Залежно від епохи й навіть у одну епоху, економісти відповідають на ці запитання по-різному. Проте в будь-якому випадку треба, щоб спочатку була опрацьована теорія у своїх поняттях і за своєю логікою, а вже потім виділити з неї проблеми, дотичні до соціології.

У першій частині цієї книжки ми змогли виділити поняття, за допомогою яких зручно тлумачити логіку здійснення зовнішньої політики. В перших трьох розділах ми по черзі проаналізували взаємозалежність дипломатії і стратегії, фактори, від яких залежить могутність політичних утворень, і, нарешті, цілі, що їх прагнуть досягти державні діячі. У трьох останніх розділах ми піддали аналізу не здійснення зовнішньої політики саме по собі, взяте окремо зі своїми засобами й цілями, а міжнародні системи. Аналіз систем включав у себе два етапи, спочатку визначення характеристик, притаманних якій завгодно системі (гомогенність або гетерогенність, співвідношення сил і юридична регламентація), далі — опис двох ідеальних типів системи (багатополярні та біполярні). Аналіз систем привів нас до діалектики миру та війни, тобто до переліку типів миру і типів війни, включаючи й проміжні форми, нещодавно названі «холодною війною» або агресивним миром, або революційною війною.

Теорія, побудована в такий спосіб, надає вивченню міжнародних відносин у їхньому конкретному розвитку три види послуг: 1) вона підказує соціологові та історикові, які головні елементи має включати в себе опис ситуації (межі та природу дипломатичної системи, цілі та засоби дійових осіб тощо); 2) якщо соціолог або історик хоче вийти за межі опису й зрозуміти, як здійснюється зовнішня політика якогось політичного утворення або як виконує свої обов'язки державний діяч, що взявся керувати цим останнім, він може використати теорію як критерій раціональності, зіставивши політику, яка була б логічною з погляду теорії, з тією, що здійснюється насправді; 3) соціолог або історик може й повинен дошукуватися причин, внутрішніх або зовнішніх, у стосунку до дипломатичних відносин, які детермінують утворення, перетворення і зникнення міжнародних систем (так само як соціолог економіки прагне з'ясувати причини, економічні або позаекономічні, що визначають народження або смерть того чи того режиму: феодалного, капіталістичного або соціалістичного).

У попередньому абзаці ми зумисне поставили поряд соціолога та історика. Бо завдання першого, як мені здається, розташовується десь посередині між завданнями теоретика та історика. Останній витлумачує події зовнішньої політики, він простежує розвиток політичного утворення, дипломатичної системи, цивілізації, що розглядається як окрема унікальна сукупність. Соціолог же встановлює формули, які, в певному розумінні, мають загальний характер і стосуються або того, *в який спосіб певна причина впливає* на могутність або на цілі-завдання політичних утворень, на типи миру й типи війни, або *регулярних послідовностей чи то*

схем становлення, які вкарбовані в реальність, хоча дійові особи не завжди й не обов'язково їх усвідомлюють.

Таким чином, теорія пропонує нам перелік явищ-наслідків, явищ детермінованих, для яких соціолог має знайти явища-причини, детермінанти. Ось ці детерміновані явища, за порядком розділів попередньої частини: 1) *фактори могутності* (або яку вагу мають фактори могутності в ту або ту епоху? Як вони поєднуються?); 2) *вибір певною державою і в певну епоху певних цілей, радше, ніж якихось інших*; 3) *обставини, необхідні або сприятливі для конституювання якоїсь системи (гомогенної або гетерогенної, багатополлярної або біполлярної), радше, ніж якоїсь іншої*; 4) *характеристики миру і характеристики воєн*; 5) *частота воєн*; 6) *порядок, якщо такий існує, за яким чергуються періоди воєн і періоди миру; схема, якщо така існує, за якою змінюється доля, мирна чи воєнна, суверенних утворень, цивілізацій, людства*. Ці детерміновані явища належать, як ми бачимо, до двох видів: або вони є даними, виходячи з яких можна зрозуміти логіку здійснення зовнішньої політики, або вони є процесами глобального становлення, що створюються людьми й можуть бути помічені спостерігачем, який дивиться на явище здалеку.

З одного боку, вивчення, навіть причинне, детермінованих явищ першої категорії входить у сферу діяльності історика. Тільки він доводить аналіз до конкретного випадку, осмисленого й поясненого в усіх своїх деталях. Але соціолог спроможний досягти певного узагальнення у розгляді явищ та відношень, якщо йому вдасться поділити матеріал за детермінантами, а не за явищами-наслідками. Перелік детермінант має бути систематичним, якщо від цього соціологічного есе сподіваються якоїсь користі.

Політичні утворення, чії мирні-воєнні відносини ми аналізуємо, є людськими спільнотами, організованими на територіальній основі. Люди, які живуть суспільством на певному обмеженому просторі,— такими є політичні утворення, чий суверенітет зливається з властивостями спільноти, розташованої на певній ділянці планети. Перша відмінність між двома видами причин впливає з цього визначення: матеріальні або фізичні причини, з одного боку, моральні або соціальні причини — з другого, якщо ми знову звернемося до словника Монтеस्क'є.

Причини першої категорії, які ми шойно назвали фізичними або матеріальними, діляться на три види, на які вказують три наступні запитання: який простір займають люди? Скільки людей займають цей простір? Які ресурси вони там знаходять? *Простір, населення, ресурси* або, якщо хочете, назви дисциплін, що мають справу з цими детермінантами, *географія, демографія, економіка* — такими будуть заголовки трьох наших наступних розділів.

Неможливо без певної шгучності так само поділити на три розділи вивчення соціальних детермінант. Річ у тім, що ці останні не утворюють так чітко трьох окремих видів, як детермінанти фізичні. Проте й у випадку соціальних причин ми прагнемо знайти регулярні відношення і, передусім, типові послідовності (якщо вони існують). Тож ми маємо всі підстави розділити наше дослідження залежно від того, яке ми розглядаємо історичне утворення, становлення яких начебто відбувалося за якимсь глобальним законом — так принаймні видається нам пост-фактум. Серед таких історичних утворень я схильний виділити три головні (протягом шести тисяч років людської історії): *нація, цивілізація, людство*.

У першому з цих трьох розділів ми розглянемо вплив, який режим, властивий кожному з політичних утворень, справляє на здійснення дипломатії або стратегії, і водночас запитаємо себе, чи нація — завдяки своїй константності чи необхідній еволюції — є головною детермінантою. В другому розділі ми спробуємо з'ясувати, чи історія кожної цивілізації пропонує послідовність, регулярну й передбачувану, типових фаз, кожна з яких характеризується певним способом здійснення

зовнішньої політики, визначеною частотністю або стилем воєн. І нарешті, в третьому розділі ми поставимо те саме запитання щодо всього людства. Чи мали досі і чи матимуть завтра нації, цивілізації, людство позначену неминучість миру або війни?

Цю саму відмінність можна подати й у такий спосіб. Ми починаємо від зовнішньої політики якогось конкретного політичного утворення. Маючи на меті виділити причини суспільного порядку, які його детермінують, ми виходимо спочатку на спільноту, організовану в певний спосіб, і ми повинні з'ясувати, яку роль відіграє у здійсненні цієї політики нація, а яку — режим. Але нація і режим розташовані в ширшому суспільному середовищі, яке ми називаємо цивілізацією: Німеччина Третього райху була інтегральною частиною Європи ХХ сторіччя, а остання — лише тимчасовим періодом західної цивілізації. Але ця цивілізація, у свою чергу, була пов'язана з іншими цивілізаціями. Якою мірою ці інші цивілізації відрізняються від Заходу стосовно практики миру і війни? Якою мірою слід брати до уваги природу суспільства, а якою — природу людини? Ось у такій логічній послідовності виникають запитання, сформульовані на початку трьох останніх розділів.

Я не думаю, що в цьому плані ми пропускаємо бодай одну проблему з тих, які має ставити перед собою соціолог. Три перші розділи приділяють увагу просторовому виміру, три останні — часовому. Простір, кількість населення, ресурси визначають матеріальні причини або засоби політики. Нації, з їхніми режимами, цивілізації, людська і соціальна природа конституюють детермінанти більш або менш тривалі. В перших трьох розділах наш метод є аналітичним, він намагається ізолювати дію трьох причин, у яких різні соціологічні школи шукали остаточного пояснення. В трьох останніх розділах найчастіше застосовується синтетичний метод, оскільки там розглядаються великі суспільні утворення, в яких діють неясно означені дійові особи.

Але чи то йдеться про матеріальні причини, чи про причини соціальні, про вимір просторовий, чи про вимір часовий, наше дослідження спрямоване на сучасність. І лише для того, щоб висвітлити визначальні характеристики нашої епохи, ми зазираємо, в кожному з розділів, у минуле.

Розділ VII

ПРО ПРОСТІР

Весь міжнародний порядок аж до нашого сьогодення був принципово територіальним. Він передбачає домовленості між суверенітетами, розподіл простору. Таким чином, міжнародне право включає в себе парадокс, який, за певних обставин, видається скандальним: воно визнає політичні утворення як суб'єкти права, і єдині (або майже єдині) суб'єкти права, й водночас воно цілком нехтує індивідів¹.

Парадокс, який розбудив іронію Паскаля, є насправді не таким великим. «Те, що істинне по цей бік Піренеїв, хибне — по той». Міжнародне право, тієї мірою, якою воно хоче поставити себе на службу стабільності, *наказує* цьогобічним піренейцям вважати за істинне те, що тогочасні піренейці мають за обов'язок відкидати як хибне. Логіка цих суперечливих обов'язків символізується правилом, яке поклало край конфліктам між католиками й протестантами в Німеччині: *cujus regio, hujus religio**. Кожен повинен сповідувати ту релігію, до якої прихилиється його монарх. Держави визнають взаємно права одна одної, заперечуючи права окремих осіб.

Ще й сьогодні Організація Об'єднаних Націй практично пускає повз увагу протести індивідів проти гноблення їх національною владою. Хоч би якими імпровізованими були держави, від того дня, коли проголошується їхня незалежність, вони діють як повні господарі в межах своїх кордонів². Вони володіють якимсь клептом земної кори з усіма людьми та речами. Моря й океани поки що не поділені й залишаються власністю всіх або нічиєю, але повітря, у свою чергу, до висоти, яка ще точно не визначена, роздано у володіння держав.

Перехід через лінію, яка розділяє території політичних утворень, вважається в повному сенсі за *casus belli*** доказ агресії. В часи війни простір відкритий для пересування солдатів. Стратегією є рух, вона залежить від наявності транспортних та комунікаційних засобів. Використання території — вельми істотне для тактики; окупація тих або тих земель була, протягом століть, головною метою армій, що брали участь у воєнних діях. Приєднання територій, близьких або далеких, завжди вважалося законною амбіцією монархів і освяченням перемоги.

Таким чином, два типові моменти міжнародних відносин, мир і війна, як здається, вимагають, щоб їх розглядали під географічним кутом зору, аналізуючи у їхньому відношенні до простору договори, які кладуть край битвам, що спричинили обвал раніше встановленого порядку. Географічне вивчення зовнішньої по-

¹ Міжнародний суд у питаннях прав людини, передбачений проектом об'єднаної Європи, теоретично має покінчити з цим парадоксом.

* Чия влада, того й релігія (*лат.*).

² Через тиждень після проголошення незалежності колишнього бельгійського Конго уряд нової держави оголосив агресію інтервенцію бельгійського війська, яке прийшло, щоб захистити бельгійських громадян.

** Випадок війни (*лат.*).

літики є інтегральною частиною того, що дістало назву гуманітарної або політичної географії: вивчення взаємин між середовищем і людськими спільнотами, пристосування спільнот до середовища, перетворення цього останнього руками, знаряддями та мозком людини. Але з причин, які ми вже вказували, географічне вивчення міжнародних відносин стало розвиватися окремо й конституювалося в напівавтономну дисципліну.

Ми не маємо наміру, в даному розділі, систематично оглянути факти, зібрані геополітиками чи пропоновані або опрацьовані ними теорії, наша мета — шляхом критичної або епістемологічної рефлексії уточнити природу й межі геополітики.

1. Про географічне середовище

Простір може розглядатися по черзі як *середовище*, *театр* і *ставка* зовнішньої політики.

Останнє з трьох понять не вимагає спеціального розтлумачення. Адже держава розглядається, так би мовити, як власник певного простору, а кожен його фрагмент може бути предметом конфліктів між індивідами або групами. Так ісламська держава, яка здобула незалежність, Туніс або Марокко, не має бажання надавати французам право на володіння землею, що нею вони користуються з ласки протекторату. Мусульмани покинули Палестину (в надії туди повернутися) на початку війни, яку ізраїльтяни називають визвольною. На одному окремому клаптику земної поверхні одне населення замінило інше. Ця подія може правити за ілюстрацію, якщо в ній є потреба, того факту, що в ХХ сторіччі земля не перестала бути ставкою у чварах між спільнотами.

Натомість різниця між *середовищем* і *театром*, яку рідко проводять у літературі, вимагає кількох пояснень. Гуманітарна географія описує суспільства, що живуть на певній землі, в певному кліматі, вона намагається осмислити й пояснити, який вплив здійснюють на спосіб життя людей та їхню соціальну організацію характеристики середовища, а також ті зміни, що привносяться в них суспільствами, які там облаштувалися. Середовище, яке вивчає й визначає географія, є водночас природним і історичним, воно конкретно визначене, воно включає в себе всі ті ознаки, що їх уміють виділити фахівці з фауни, флори, земель та клімату й що їх учений вважає інструктивними.

Розглядуваний як театр, простір сприймається як менш конкретний, а, так би мовити, більш абстрактний, він спрощений, стилізований, схематизований поглядом спостерігача. Поле битви, яке стратег повинен окинути одним оком, не буде вже середовищем, кліматичним чи географічним, особливості якого географ ніколи не зможе описати повністю, воно буде кадром специфічної активності. Ділянка землі, на якій відбувається футбольний матч, може й мусить бути охарактеризована виключно тими якостями (розмірами, твердістю, сухістю, вологістю тощо), які впливають на поведінку гравців. Так само й наша планета, театр міжнародних відносин, визначається тільки тими характеристиками, які мають брати до уваги творці міжнародної політики. Саме тою мірою, якою планетарний простір осмислюється як схематичні рамки міжнародної політики, геополітика надає змогу подивитися на дипломатичну історію під несподіваним і цікавим кутом зору. А що рамки ніколи не зможуть повністю детермінувати розвиток гри, то геополітична перспектива, завжди неповна, легко вироджується у виправдувальну ідеологію.

Розгляньмо спочатку простір як конкретне середовище. Чого можуть навчити нас географічні студії про манеру буття людських спільнот у цілому, про міжнародні відносини зокрема? Відразу спадає на думку припущення, досить-таки банальне. Перевага географічних студій насамперед і передусім у тому, що вони

розвіюють ілюзії або легенди про *детермінізм* клімату або рельєфу. Що детальнішими й глибшими є ці студії, то менше відкривають вони регулярних відношень причинного зв'язку.

Нагадаємо читачеві про ті сміливі висновки, до яких свого часу прийшов Монтеस्क'є:

«Ці родючі землі є рівнинами, на яких важко змагатися із сильнішим. Отож доводиться йому скоритися, а коли ти йому скорився, дух свободи відлітає й уже не повернеться до тебе; володіння землею буде запорукою вірності. Але в гірських краях є можливість зберегти те, що ти маєш і що ти хочеш зберегти. Свобода, тобто коли ти підкоряєшся лише самому собі, це — єдине добро, яке варто захищати. Отже, вона більше панує в краях гірських і важкодоступних, аніж у тих, які вона, здавалося би, більше облагодіяла»¹.

«Ми вже згадували про те, що велика спека знесилоє людей і підриває їхню мужність і що в холодному кліматі легше зберегти певну силу тіла й духу, яка робить людей спроможними на тривалі, тяжкі, великі й сміливі зусилля... Отож не слід дивуватися, що легкодухність народів, які живуть у теплому кліматі, майже завжди перетворювала їх на рабів, а мужність народів, загартованих у холодному кліматі, допомагала їм зберігати свою свободу. Це наслідок, який випливає з природної причини»².

Стерильність землі Аттики сприяла утворенню там народного уряду; а родючість ґрунтів Лакедемону — уряду аристократичного»³.

Ніхто сьогодні не думає, що мужність чи легкодухність народів залежить від клімату, що політична доля Спарти або Афін була наперед викарбувана на землях, якими володіли ці два поліси, що поняття доброї або поганої землі, родючих чи неродючих ґрунтів достатні для визначення якості території, що всі гори належать до однієї категорії — і так само рівнини. Ризикуючи бути звинуваченим у непотрібному педантизмі, я візьму на себе сміливість уточнити причини, пов'язані з суттю і з методом, які свідчать про необґрунтованість припущень Монтеस्क'є.

Взаємозалежність між кліматом і манерою буття людей, про яку він говорить, імпліцитно передбачає успадкування набутих характеристик. Але сьогодні біологи заперечують існування спадковості подібного виду. Ми вважаємо цілком за слушне припустити, що клімат може бути сприятливим або несприятливим до людської діяльності загалом і до певних видів діяльності зокрема. Але той вплив, який справляє клімат на спосіб вираження успадкованих нахилів, ніколи не буває такого порядку, щоб цілі групи, народи або раси були навечно позначені чеснотами або вадами, славними чи бридкими. Клімат не робить людей болягузливими чи хоробрими.

Термін, що його Монтеस्क'є називає як причину, ніколи не був визначений із достатньою строгістю, щоб йому можна було приписати постійну дію. Що більше прогресують наші знання, то більш розкладаються грубо визначені поняття. Існує надто багато різних видів тепла або холоду, посушливості чи вологості, рівнин або гір, аби можна було певний тип соціальної організації (або навіть певний тип проживання) прив'язати до загального типу клімату або рельєфу.

Та навіть якби нам пощастило уникнути помилки надто туманного визначення причини, ми навряд чи прийшли б до географічного детермінізму. Визначмо

¹ *Esprit des lois*, XVIII, 2.

² *Там само*, XVII, 2.

³ *Там само*, XVIII, 1.

якусь природну ситуацію настільки точно, наскільки нам хочеться,— ми все одно зможемо дійти висновку, що вона не дозволила б людям жити інакше, аніж вони в ній живуть. Якщо це ситуація єдина, унікальна, як можна довести, що реакція людей могла бути тільки такою, якою вона в ній була і не могла бути якоюсь іншою? Регулярність є єдиним доказом неминучості співіснування. Більше того, неможливість такого доведення є обґрунтуванням і підтвердженням прямої констатації того, що природа в цьому аспекті залишає людині широкий простір для ініціативи. Навіть тоді, коли природа ставила людину в особливо тяжкі умови життя, як, наприклад, у випадку ескімосів, і ми слушно захоплюємося винахідливістю й мудрістю архаїчних суспільств, що зуміли пристосуватися до таких невіддільних обставин, тобто вижити, ми не робимо з цього висновку, що такий спосіб пристосування був єдино можливим.

А втім, *недетермінованість* природним середовищем не має нічого спільного з *недетермінізмом*. Географічний детермінізм (або всяка інша теорія, що стверджує детермінованість людських суспільств або якогось аспекту людських суспільств *однією* причиною певного виду) передбачає філософію об'єкта, а не загальний принцип детермінізму. Цей останній принцип аж ніяк не стверджує, що в певному кліматі чи на певній території усі суспільства наділені певними характеристиками: досить буде, щоб спосіб життя та методи організації залежали ще від історії, а не тільки від географії, щоб на них впливали численні причини, а не тільки дія природного середовища, і тоді географія сама сприятиме спростуванню того виду детермінізму, який колись називали географічним.

Виходячи з цих зауважень, ми накреслимо таку формулу: завжди можна зрозуміти відношення людини або спільноти до географічного середовища, але рідко можна (чи й ніколи не можна) *пояснити* це відношення, якщо таке пояснення вимагає, щоб відношення, яке встановилося, було *необхідним*. Зрозуміння, так би мовити, гарантоване *a priori*: якщо групі вдалося вижити, значить, її реакція на середовище була більш або менш адекватною; якщо ж група вимерла, то й у цьому випадку зрозуміти її відношення до середовища можна — інтерпретатор спробує з'ясувати, які вірування, забобони чи упередження перешкодили людям ужити заходів, необхідних для їхнього порятунку.

Чи означає це, що географічне середовище, незалежно від того, фізичне воно чи географічне, ніколи не впливало на явища суспільного життя? Такий висновок був би хибним. Природні феномени, на стадії доісторичного розвитку, впливали і часто впливали безпосередньо на поведінку людей. Міграції наших предків зазнавали впливу, якщо не визначалися цілком, змінами клімату. Можливо, як вважає А. Тойнбі¹, цитуючи Дж. Чайдла, географія першою кинула виклик, на який повинні були відреагувати люди, створюючи цивілізацію:

«Тоді, коли європейська Північ була покрита кригою аж до Гарца, коли Альпи та Піренеї понадівали на себе льодовикові шапки, високий атмосферний тиск над Арктикою завертав на південь дощові урагани Атлантики. Циклони, які сьогодні перетинають Центральну Європу, тоді проходили над Середземномор'ям та Північною Сахарою й, віддавши велику частку своєї вологі Ліванові, тяглися далі через Месопотамію та Аравію аж до Персії та Індії. Сахара, сьогодні випалена сонцем, тоді поливалася регулярними дощами, а далі на схід зливи випадали не тільки частіше, аніж сьогодні, а й розподілялися протягом усього року. Отже, тоді на африканській Півночі, в Аравії, в Персії та в долині Інду існували райські землі, не менш квітучі, аніж сьогоднішні північні береги Середземного моря. Тоді у Франції та Південній Англії жили мамонти й шерстисті носороги, а Північна

¹ Див.: *L'Histoire, trad. française, Paris, 1951, I vol., p. 83.*

Африка мала не менш багату фауну, аніж та, яку сьогодні знаходимо на берегах Замбезі в Родезії.

Її чудові прерії і прерії Південної Азії були населені не менш густо, аніж холодні степи Європи, і можна припустити, що в цьому сприятливому і стимулюючому середовищі людина досягла значно більшого прогресу, аніж на оточеній льодовиками Півночі»¹.

Але по закінченні льодовикової епохи афроазійський простір пережив глибоку еволюцію в напрямку до посушливості, й водночас дві або три цивілізації виникли на землях, які доти, як і вся решта населеного світу, були зайняті лише примітивними суспільствами палеолітичної доби. Наші археологи закликають нас розглядати наступ посухи на Афразію як виклик; утворення цивілізацій стало відгуком на цей виклик.

«Тепер ми підійшли до великої революції, і незабаром ми зустрінемо людей, які стали господарями власних потреб завдяки розведенню одомашнених тварин та культурі вирощування хлібних злаків. Навряд щоб цю революцію можна було пояснити інакше як тією кризою, що виникла внаслідок танення північних льодовиків і наступного зниження високого атмосферного тиску над Арктикою, що тиснув і на Європу, після чого атлантичні бурі змінили свій напрямок і стали проходити не над Південним Середземномор'ям, як колись, а над Центральною Європою, як сьогодні.

Ця подія неминуче мала загострити до максимуму винахідливість жителів цього регіону, раніше вкритого суцільними преріями.

Опинившись віч-на-віч із посухою, що ставала дедалі нещаднішою, внаслідок зміщення на північ циклонічної зони мірою того, як танули європейські льодовики, народи, які раніше жили лише з полювання, були поставлені перед трьома можливостями. Вони могли податися на північ або на південь, слідом за кліматом, до якого вони призвичаїлись; вони могли залишитися там, де й були, і підтримували жалюгідне животіння, полюючи на рідку дичину, яка змогла пережити катаклізм; і нарешті вони могли — не покидаючи своєї рідної землі — стати незалежними від примх середовища, одомашнивши тварин і зайнявшись хліборобством»².

Чи справді протягом останніх п'яти або шести тисяч років, тобто періоду, який ми називаємо історичною фазою цивілізацій, кліматичні явища були безпосередньою причиною подій, звеличення та занепаду народів, міграцій, спричинених посухою, які призводили до великих завоювань? Автори підтверджують цю гіпотезу, і серед них Елворт Гантінгтон³, який вірить у коливання клімату та періодичні посухи в Центральній Азії. Іспанський історик Олаґуе теж переконаний, що зменшення випадання дощів було однією з причин, безпосередньою і головною, іспанського занепаду⁴. Інші автори це заперечують із не меншою переконаністю.

«Наступ пустель на Іспанію тісно пов'язаний із людським втручанням, — пише пан Роже Гайм⁵, — почавшись тоді, коли Фердинанд та Ісабела Католики значно збільшили кількість овець, які випасалися в горах, із метою побільшити свої персональні прибутки від продажу вовни на європейському ринку, і коли водночас стали інтенсивно руйнувати ліси, вирубуючи там великі дерева, необхідні для

¹ Childe G. *The most Ancient East*, 1934, chap. II. Французький переклад опубліковано під назвою: *L'Orient préhistorique* (Payot).

² Childe. *The most Ancient*, chap. III.

³ Huntington Ellworth. *The pulse of Asia*, 1907.

⁴ Olague Ignacio. *Histoire d'Espagne*, Paris, 1957.

⁵ Директор Національного музею природничої історії, у «Фігаро літтерер», 21 листопада 1959 р.

будівництва кораблів непереможної Армади. Таким чином, хоча вже п'ять тисяч років не відбувалося істотних змін у кліматі, не було якихось значних природних флуктуацій на поверхні Земної кулі, й зокрема в басейні Середземного моря, проте вади господарювання, знищення лісів, політична нестабільність, унаслідок чого занедбуються методи, якими має надихатися сільське господарство в посушливій країні, а сьогодні ще й демографічний фактор, який лякає своїми тяжкими наслідками, буквально з кожним днем погіршують становище».

Думки розходяться щодо первинності чи вторинності кліматичних змін. Для одних кліматичні коливання стоять на першому місці, незалежні від людської волі, й саме вони є першоджерелом важливих подій. Для інших вони відбуваються внаслідок людських помилок та людської недбалості. Виснаження ґрунтів, вирубування лісів створюють географічне середовище, де цивілізація, неспроможна виправити власні помилки, в кінцевому підсумку знайде свою загибель.

Хоч би якої інтерпретації дотримуватися,— ми не маємо достатньої компетенції, щоб розв'язати цю суперечку,— ці приклади допоможуть нам виділити й уточнити модальності каузальності середовища. Ми говоримо про історичну каузальність¹ природного явища, коли воно круто змінює життя спільноти, причому про вплив людини тут говорити не доводиться: зруйнування Лісабона землетрусом або Помпей виверженням Везувія належать до категорії, визначеної в такий спосіб. Те саме можна сказати й про посуху, що все більше руйнує Іспанію, *якщо вона не спричинена діяльністю людей*.

Людство — це вид, який протягом відомого нам історичного періоду безперервно перетворював умови свого існування. Середовище стає іншим, навіть коли воно не змінилося, якщо спільноти винаходять нові знаряддя, якими стануть перетворювати його собі на вигоду. Фізичні дані змінюються залежно від наукового знання та технічних інструментів. У цьому розумінні, географічне середовище, таке, яким воно є конкретно, підготовлене природою й оброблене людською працею, бере участь у історичній мінливості.

Але в кожному епоху це середовище, утворене поєднанням природи та людства на певному етапі його еволюції, впливає на долю спільнот. Воно є водночас *спонукою і межею*, сприятливе або вороже зусиллям суспільств, поблажливе або безжальне до їхніх вад.

Припустімо, що річкові цивілізації², цивілізації Нілу, Тигру та Євфрату, Жовтої річки почали завдячувати своє виникнення викликові, який кидала їм необхідність добувати засоби до прожитку через обробіток землі, відрегулювати водостоки, забезпечити зрошення полів. «Гідравлічні» цивілізації мають специфічні характеристики, спричинені цими вимогами колективного виживання, ті самі, які визначають «азіатський метод виробництва», один з режимів, про які говорить Маркс у своєму вступі до праці «До критики політичної економії». Але такі цивілізації набагато вразливіші, ніж ті, що успішно процвітають в умовах помірною клімату і дають індивідам та невеликим групам шанс, у разі потреби, самим виплутатися з халепи. Історія Франції була б менш тривалою, якби політичні заколоти, що їх не бракувало упродовж останнього тисячоліття, призводили не тільки до дезорганізації державного управління, а й до руйнації апарату, необхідного для прибуткового господарювання. Коли цивілізація виживає лише завдяки тому, що кожного року підтверджує свою перемогу над бунтівною природою, люди мусять підкорятися набагато суворішій дисципліні,

¹ Розглянуту в подвійному *формальному* смислі: йдеться про послідовність унікальну й *матеріальну*; йдеться про явище, яке належить до становлення людських суспільств.

² Тут ми посилаємося на дуже важливу книжку Карла А. Вітфогеля: Wittfogel Karl A. *Oriental despotism*, New Haven, 1957.

але іноді навіть їхня згода жити в тотальній державі не допомагає їм врятуватися від катастрофи.

Середовище, таке, яким воно історично склалося через поєднання фізичних ресурсів та технічних засобів, не тільки спонукає людей організовуватись у чітко визначені структури, не тільки не прощає помилок та недбалості, воно й накреслює межі, яких спільноти не можуть переступити. Навіть сьогодні, попри дедалі більшу незалежність, яку здобуває наш вид у відношенні до фізичного середовища, розселення людських мас, хоч і не строго детермінується кліматичними умовами, проте значною мірою визначається ними. Різні регіони Земної кулі були неоднаково придатними для розвитку цивілізацій. Кількість людей, котрі можуть вижити на певно означеній території, хоч би яким був стан техніки їхнього виробництва, залежить від фізичних даних — ґрунту, рельєфу, клімату. Вплив фізичного середовища, хоч його й не можна виділити окремо і хоч він не є єдиною детермінантою, діє, проте, безперервно, і його межі визначити неможливо. Чи можна побудувати в самому серці Африки суспільства індустріального типу? Схоже на те, що ми схильні недооцінювати той тиск, який природа здійснює навіть сьогодні, навіть у нашому сторіччі, на людські суспільства.

Попередній аналіз, який годиться для політичної географії в цілому, і поготів надається до пояснення впливом природного середовища особливостей зовнішньої політики. *Розташування (die Lage)* є істотно фактором історичним, оскільки залежить від обставин, які підкоряються закону перемін (у сфері техніки пересування, транспортних засобів, військової техніки, ефективного взаємообміну людьми й товарами, співвідношення сил між політичними утвореннями однієї географічної зони тощо). Розташування Марселя стало зовсім іншим, відтоді як перемоги армій ісламу закрили Середземне море для комерційного судноплавства. Географічні координати тієї або тієї країни, звичайно, залишаються незмінними. Але вони є тільки однією причиною серед багатьох, вони запрошують до певних дій, вони накреслюють рамку можливостей, вони, певно, будуть присутні, явно чи неявно, в усі сторіччя, в усіх аспектах національної долі. Але вони виявляють себе через розташування, яке змінюється з посиленням або загибеллю держав, через інституції, що в кожен епоху позначають ідеї, мрії, зброя та зброю людей.

Іноді ми відчуваємо спокусу, — а такий собі А. Курно навіть піддався цій спокусі, — прочитати постфактум на географічній мапі долю європейських народів. Історія, в тривалому часі, стерла сліди випадковостей і сприяла здійсненню закону, впровадженого географією. Іспанія, Франція, Велика Британія, в кінцевому підсумку, набули розмірів, які узгоджуються з природним рельєфом їхнього розташування. Проте в реальній дійсності Піренеї ніколи не відокремлювали Іспанію від загального потоку європейської цивілізації: її армії, протягом певного історичного часу, відігравали провідну роль у подіях на континенті. Династичні союзи перейшли через кордони, накреслені географією, але географія не дозволила іспанським провінціям набути тієї однорідності, якої набули провінції Франції. Чи була французька єдність «наперед визначена», як вважає дехто сьогодні? До такого твердження слід принаймні поставитися з певною стриманістю, воно має свої нюанси. Кордони сучасної Франції були й залишаються темою суперечок. Розповсюдження однієї мови, створення національної спільноти, куди увійшли фламандці, бретонці, провансальці та беарнійці, можливо, й полегшувалося географією: але як легко було б знайти «глибинні причини», якби таке об'єднання не відбулося!

Було б парадоксальним заперечувати, що конфігурація Швейцарії або Франції, острівне розташування Великої Британії не впливали постійно на дипломатію цих країн упродовж сторіч. Швейцарія завдячує своєму географічному розташуванню оборонні можливості, не співмірні ані з кількістю її жителів, ані з ресурсами її

економіки. Але треба було певних історичних обставин, аби виникла конфедерація, а потім — гельвеційська федерація і щоб ця остання взяла собі на озброєння політику нейтралітету, яка дала їй неоціненну змогу зберігати свою єдність тривалий час, протягом якого її сусіди — великі європейські нації — майже безперервно воювали між собою. І все ж таки історія швейцарських кантонів — їхня спроможність чинити опір агресорам і зберігати свою незалежність, утворити нейтральну державу і примусити сусідів шанувати цей нейтралітет — мабуть, завдячує географії набагато більше, аніж історія будь-якої іншої нації Старого континенту.

Так само легко спекулювати на паралелізмі між подвійним покликанням Франції — континентальним та морським — і ваганнями її дипломатії. Маючи північний кордон, відкритий для вторгнень і до того ж розташований так близько від її столиці, Франція мусила постійно думати про свою безпеку, завжди таку хистку. Але, розташована на далекій західній околиці невеличкого азіатського мису, вона не могла й не дослухатися до гуркоту океанських хвиль, що кликали її в далекі морські експедиції. Вона розділила свої сили між дипломатією континентальної гегемонії (або безпеки) та імперською дипломатією заморських завоювань і не домоглася повного успіху ані в першому, ані в другому напрямку.

Та, либонь, найпереконливіше аналіз накреслює межі для географічної інтерпретації, коли йдеться про Англію, хоч у цьому випадку така інтерпретація видається особливо обґрунтованою і зовні неспростовною. Само собою зрозуміло, що успіхи Англії були б немислимыми без її острівного розташування. Безпека щодо зовнішніх агресій, якої не мали до такої міри ані Венеція, ані Голландія, значні ресурси продовольства, поля зернових культур на Півдні, а ще вугільні шахти надавали англійській дипломатії свободи дій, невідомої для континентальних держав. Тобто, з одного боку, Англія завдячувала свою оборонну могутність природі. Вона могла триматися поза європейськими конфліктами, ставати на бік партії, на той час найслабшої, розв'язувати ту чи ту проблему шляхом вторгнення на материк, у слушний момент, силами експедиційного корпусу, зберігати свої головні сили для здобуття переваги на морях та імперської експансії.

Цей образ, що малюється у шкільних підручниках, не є фальшивим, хоч він і спрощений та схематизований. Англія користалася зі свого острівного розташування, щоби здійснювати політику, яка була б неможливою для держави, розташованої інакше. Але ця політика в той же час не була *детермінована* цим розташуванням. Воно залишило людям значний простір для незалежних рішень, воно давало їм змогу обирати між ними. Той вибір ніколи не був випадковим, і його завжди можна раціонально пояснити, але він не нав'язувався природним середовищем.

В абстрактному плані, спільнота, яка володіє всім островом, може відчуті спокусу або замкнутися в собі (порвати відносини зі світом), або провадити активну дипломатію. Ця остання, у свою чергу, може бути спрямована в трьох напрямках: завоювання на континенті, далекі заморські експедиції, добровільний нейтралітет. Кожен із цих чотирьох видів політики застосовувався, в той чи в той період, однією з двох острівних держав, Великою Британією і Японією.

Коли ця остання завершила своє об'єднання в XVII сторіччі, вона не скористалася ним, щоб укинутися в авантюри. Навпаки, під час ери Токугава сегуни ставили перед собою мету домогтися, так би мовити, повного усамітнення на своєму острові. Ідеал стабільного суспільства й витонченої цивілізації вимагав, щоб імперія максимально уникала контактів із варварами, взаємообміну із Заходом.

Після реформи Мейдзі Японія змінила свою поведінку, але постійно вагалася між двома варіантами дій, відкритих для острівної держави, — завоюванням континенту чи завоюванням островів. Нездатна ухвалити рішення чи виявити спро-

можність вибору, вона, в кінцевому підсумку, мусила водночас воювати з Китаєм, який японські армії марно намагалися окупувати, та Сполученими Штатами й Великою Британією, морськими державами, що здійснювали протекторат над островами (Філіппінами, Індонезією). Англія, в історичній перспективі, здійснювала більш раціонально свої заходи. Фаза завойовницьких походів на континент завершилася в неї із закінченням Столітньої війни. Після об'єднання в одну державу королівств Англії і Шотландії Велика Британія найчастіше діяла так, наче вона зрозуміла логіку європейської рівноваги, й обернула всі свої амбіції на океани, на флот, комерцію та імперію.

Після 1945 р. Японія і Велика Британія, наближені до континенту технічним прогресом, поступаючись у силі великим материковим державам, інтегрувалися обидві в систему альянсу зі Сполученими Штатами. Дві острівні держави тепер віддали свою безпеку під американську протекцію, під захист наймогутнішої морської потуги. Велика Британія зробила цей вибір, не вагаючись або майже не вагаючись, з огляду на спорідненість англійської та американської цивілізації. Натомість японська опінія є далеко не такою одноставною, настільки штучним видається розрив традиційних зв'язків із Китаєм. Зведена до другорядної держави, хіба не могла б Японія залишатися нейтральною, не замикаючись у собі, як у часи сегунів, але й не перетворюючись на сателіта континентальних держав? Навіть англійці ставлять перед собою такі запитання, принаймні в непрямій формі протесту проти американських баз та термоядерного озброєння.

Острівне розташування має братися до уваги при схематичному аналізі дипломатичних можливостей, проте воно не створює, саме по собі, причинного зв'язку. Острівна держава не приречена бути великою морською потугою. Лише в XVI сторіччі англійці справді стали морським народом. Щодо японців, то вони так ніколи ним і не стали. Вони до кінця залишилися народом, прив'язаним до своєї рідної землі, мало схильним до еміграції, мало схильним довіряти свою долю непевності морських хвиль. Острівне розташування — це виклик, але не примус.

2. Схеми Макіндера

На попередніх сторінках ми непомітно перейшли від першого терміна до другого, від *середовища* до *театру*. Простір, сказали ми, починає розглядатись як театр, а не як середовище, коли спостерігач бере до уваги лише певні характеристики, лише ті, що, як вважається, впливають на специфічну поведінку. Наприклад, геополітик бачить у географічному середовищі «терен дипломатичної і воєнної гри». Середовище спрощується до абстрактного кадру, народи перетворюються на дійових осіб, то з'являючись на сцені світу, то зникаючи з неї.

Що ж саме зберігає політик від конкретної реальності в схематизмі сцени та дипломатично-стратегічних дійових осіб? Здійснення зовнішньої політики геополітик бачить як *інструментальний* процес, застосування певних заходів для досягнення певних цілей. Ресурси — люди, зброя, зброя — мобілізуються державами для захисту своєї безпеки або для експансії. А лінії експансії, як і загрози безпеці, накреслюються заздалегідь на мапі світу, принаймні в тому випадку, якщо географ уміє фіксувати свій погляд на природних даних, від яких залежать процвітання та могутність націй. Геополітика поєднує *географічну* схематизацію дипломатично-стратегічних відносин із географіко-економічним аналізом ресурсів, з інтерпретацією дипломатичних напрямів думки як функцій способів життя та середовища (осілий, кочовий, на суходолі, на морі). Ці дуже загальні формули будуть уточнені та прояснені у світлі одного прикладу. В нашому сторіччі англієць Макіндер, мабуть, більше, аніж будь-хто інший, посприяв популярності геополітики. Він сформулював кілька ідей, що їх німецька школа підхопила й поставила

на службу імперіалізму. Книжки сера Гелфорда Макіндера, стислі й змістовні, зробили значний внесок у епістемологічний аналіз, який і є метою нашого дослідження.

У 1904 р. з'явилося есе під назвою «Географічна вісь історії»¹, де було вперше викладено центральну тему думки Макіндера. В 1905 р. вийшла друком ще одна його стаття (в *National Review*), *Manpower as a mesure of national and imperial strength* («Робоча сила як вимір національної та імперської сили»), де наголошувалося на вирішальному впливі продуктивності (або прибутковості) людської праці. Головна книжка, в якій підсумовано найістотніші здобутки думки Макіндера, *Democratic Ideals and Reality* («Демократичні ідеали та реальність»), з'явилася в 1919 р. Через чверть століття, в 1943 р. *Foreign Affairs* опублікувала статтю, що мала, так би мовити, характер заповіту, *The Round World and the Winning of Peace* («Круглий світ і завоювання миру»). Той самий географічний схематизм послужив авторові для аналізу проблем, які виникли напередодні закінчення другої світової війни, після того як він марно намагався використати його відразу по завершенні першої.

Мабуть, найкращим методом підсумувати думки нашого автора буде взяти за вихідну точку те, що я називаю *географічним схематизмом*, інакше кажучи, нагадати й визначити два поняття: *World Island* і *Heartland* («світовий острів» і «центральна земля»). Океан покриває дев'ять дванадцятих Земної кулі. Один материк, або сукупність трьох материків Азія-Європа-Африка, покриває дві її дванадцятих. Решта суходолу, остання його дванадцята частка, представлена меншими островами, двома Америками, Австралією. В цій планетарній географічній схемі дві Америки розташовуються щодо світового острова приблизно так, як Британські острови щодо Європи.

Друге поняття, поняття *центральної землі* або *regionu-oci*, не було визначене в однакових термінах². Проте невизначеність у точній делімітації цієї величезної зони не поширюється на саме поняття. *Центральна земля* займає і північну, і внутрішню частини Євразійського материка. Вона тягнеться від Арктичного узбережжя до пустель Центральної Азії, а своїм західним кордоном вона має перешийок між Балтійським і Чорним морями, а може, між Балтійським морем і Адріатичним.

Центральна земля має три ознаки, які належать до сфери фізичної географії, але мають політичну значущість, і які сполучаються, хоч і не збігаються. Вона являє собою найбільшу на поверхні земної кулі рівнину: азіатські рівнини, степи Європейської Росії тягнуться через Німеччину та Нідерланди до Іль-де-Франса та Парижа, тобто до самого серця Заходу. Там протікають кілька найбільших на Земній кулі річок, впадаючи або в Арктичне море, або у внутрішні моря (Каспійське, Аральське). І нарешті, це рівнина, вкрита травою (*grassland*) і сприятлива для пересування народів та воїнів, верхи на верблюдах або конях. Центральна земля, принаймні зі сходу, неприступна для вторгнення військово-морських збройних сил. Вона прокладає дороги для наступу на захід військової кінноти.

Виходячи з такого спрощеного прочитання географічної мапи, нам легше буде зрозуміти три знамениті тези Макіндера. *Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом.* Саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбіль-

¹ *The geographical pivot of history*, опубліковане в *Geographical Journal* у 1907 р. Доповідь, виго-лошена в Королівському географічному товаристві в Лондоні, що лягла в основу статті, датується 1904 р.

² Я беру тут терміни, використані в статті-заповіті з *Foreign Affairs*.

ший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання.

Сама теорія побудована на основі географічного схематизму з одночасним урахуванням одного *константного елемента* (протиставлення суходолу-море, континентальні-морські) і *трьох змінних елементів* (техніка пересування по суходолу й на морі, населення та ресурси, що їх можна використати в суперництві націй, обшир дипломатичного поля). Пишучи на початку сторіччя, в ті часи, коли успіхи Англії були бучними, а її становище уявлялося невразливим, Макіндер дивиться назад і вперед, озирається в минулі сторіччя, щоб відкрити там умови, необхідні для перемоги острівної держави, і зазирає в майбутнє, намагаючись угадати, чи зникнуть колись обставини, яким Англія значною мірою завдячує свою велич.

Аргументів не бракує, щоб визнати фундаментальним, упродовж усієї історії людства, протиставлення між континентом і морем, між континентальною потугою і морською. Дві стихії, земля і вода, як здається, символізують два способи буття людей, вони формують у них два типові види поведінки. Земля комусь належить, якомусь індивідуальному або колективному власникові; море належить усім, тому що воно не належить нікому. Континентальні імперії надихаються духом володіння; імперії, створювані морськими державами, надихаються духом комерції. Вони не завжди бувають бажаними (згадаймо домінацію Афін, якою описує її Фукидід), вони рідко бувають закритими.

Якщо земля й вода — це дві стихії, які змагаються між собою на планетарній сцені, то це тому, що міжнародна політика, за словами Клаузевіца, є обміном і комунікацією. Війни створюють відносини між індивідами та спільнотами, але зовсім у іншому стилі, аніж комерція. Кочовики суходолу й води, верхівці та моряки, є будівничими імперій двох різних типів, професіоналами різних битв. Рух і маневр відігравали не однакову роль на суходолі й на морі. Бажання звести до мінімуму випадковість у битві й протиставити ворогові суцільний фронт не має еквіваленту на неозорому обширі океанів. До технічних відкриттів, які оновили засоби комунікації, той, хто зважувався розв'язувати свої воєнні суперечки на морі, неминуче мусив прийняти невизначеність долі, мусив довіритися імпровізації, бути готовим до непередбачених обставин, оскільки на морі кожен може виявити ініціативу. Напередодні битви під Саламіном афіняни всім містом повантажилися на свої кораблі. В 1940 р. французи відмовилися визнати, що Франція може існувати десь-інде, як не на рідній землі. То було подвійне символічне рішення держави, яка обрала море, і держави, що ніколи не погодилася б відірвати себе від землі.

Макіндер усвідомлює цей дуалізм, але його дослідження живиться долею своєї країни й на неї орієнтується. З погляду дипломатії і стратегії, острівне розташування починає існувати лише з моменту політичного об'єднання острова. В плані міжнародного порядку, держава стає острівною від того дня, коли в неї не залишається жодного земного сусіда. Британські острови об'єднані, континент — роз'єднаний: таким є контраст, який у першу чергу визначає велич Сполученого Королівства. Але цей контраст, мабуть, не є вічним: не те, щоб єдність королівства перебувала під загрозою, але єдність континенту не уявляється більше немислимою.

З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті ХХ сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної невблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими

ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більш не залишаться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті: таким було Середземне море в часи римського панування. Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островах або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу.

Велика Британія протягом сторіч здобували вигоду з обставин; Європа була розділена, безпека Британських островів гарантована, ці останні володіли ресурсами в промисловій сировині та в людях, що не поступалися ресурсам будь-якої держави-суперника, інші континенти не мали достатньо потужних збройних сил. Виявивши дар передбачення,— англійський географ уже на початку нашого сторіччя зрозумів, що дві головні змінні величини розвиваються в напрямку, несприятливому для морської могутності.

Між сімнадцятим і вісімнадцятим сторіччями морська мобільність була значно вищою, аніж мобільність земна. Але Макіндер порівнює дві події, що відбувалися тоді майже водночас,— англо-бурську війну і війну в Маньчжурії. Спроможність Росії вести війну досить великими силами за десять тисяч кілометрів від своїх баз, на кінці єдиної залізниці, вразила його більше, аніж спроможність Англії постачати морським шляхом усе необхідне для свого експедиційного корпусу в Південній Африці. Наближався час, коли двигун внутрішнього згорання мав значно побільшити ефективність наземного сполучення. Вислів Шпенглера: «Кінські сили парових двигунів відновлять еру великих завойовницьких походів, що завершилася з набігами азіатських кочовиків» міг би застосувати й Макіндер, який у двох розділах¹, присвячених перспективі морських кампаній і кампаній наземних, розглядає імперії минулих сторіч: імперії вершників — скіфів, парфян, гунів, арабів, монголів, турків, козаків,— що приходили з високогірних плато, степів або пустель, імперії морських держав, від Криту й Афін до Венеції й Англії.

Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу, центральна земля має всі можливості заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу. Східна Європа є тією перехідною зоною, де центральна земля виходить у свої маргінальні регіони, які відкриті в океан і на яких зіштовхуються та змішуються слов'яни й германці. В 1905 і 1919 рр. Макіндер боявся, щоб німці, перемігши слов'ян, не спромоглися об'єднати центральну землю в одну суверенну територію й у такий спосіб здобути перевагу над силами Сполученого Королівства. Він бачив на обрії великий, досі належно не використаний простір, який послужить базою наземній державі, що здобуде незаперечну перевагу завдяки чисельності своїх сил над державою морською. Саме у зв'язку з цією історичною кон'юнктурою пояснюються і почасти підтверджуються три тези, про які ми згадували вище: хто панує над Східною Європою, той панує над центральною землею, а отже, й над усесвітом.

З цього аналізу автор робить висновки, зокрема в 1919 р., коли він запропонував їх на розгляд редакторам мирного договору. Коли ми перерахуємо думки Макіндера, радника короля, в 1960 р., то нам здається, що його спіткала найгірша з невдач: державні діячі з ним погодилися, але історія його висміяла. Оскільки свободі народів та величі Англії загрозувало можливе об'єднання центральної

¹ У вид.: *Democratic Ideals and Reality*.

землі, важливо було передусім перешкодити такому об'єднанню, тобто в 1919 р. не допустити, щоб німці перемогли слов'ян (у 1945 р. уже слов'яни перемогли німців). Для досягнення цієї мети географ, поєднуючи англійську традицію зі своїми особистими (і професійними) якостями, запропонував утворити між двома великими державами пояс менших незалежних держав, щоб жодна з цих двох не змогла підкорити другу, не порушивши планетарної рівноваги. Так і було зроблено: малі незалежні держави спочатку надали двом великим нагоду об'єднатися, щоб поділити між собою зону роз'єднання, а потім перетворилися на поле битви, на якому зустрілися німецькі й російські армії, а в кінцевому підсумку перейшли у володіння наземної держави, яка вперше в історії окупувала всю центральну землю, маючи численний гарнізон і передову техніку.

То виходить, що історія останніх сорока років спростувала передбачення відомого географа? Історик Жак Бенвіль, представник традиційної школи, краще передбачив наслідки територіального статусу Версальського миру. Незалежні держави, що розташувалися між Росією (радянською) і Німеччиною (що претендувала на вічність), здалися йому від самого початку неспроможними вижити, оскільки вони неспроможні були об'єднатися. Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, всі ці так звані національні держави, які проте мали великі меншини із сумнівною лояльністю, ніколи не змогли утворити спільного фронту проти німецького ревізіонізму та ревізіонізму слов'янського, що, звичайно ж, у кінцевому підсумку, були ворогами, але схильними до того, щоб частину шляху пройти разом.

На все це, як мені здається, географ міг би дати два варіанти відповіді. Жоден територіальний статус, сказав би він, не утримається сам собою, якщо держави-переможці, котрі нав'язали його державам тимчасово переможеним, утратять до нього цікавість або ослаблять себе взаємними чварами. Звичайно ж, Версальський статус був ненадійним, оскільки дві великі континентальні держави ставилися до нього вороже. Але західні держави мали всі засоби для ефективних дій у той день, коли б Німеччина спробувала порушити усталений порядок: Німеччина була розброєна, лівий берег Райну окупувало французьке військо і лише потім він залишився без захисту. Редактори мирного договору були менш відповідальні за майбутню катастрофу, аніж державці, які той договір мали застосовувати. Німеччина була розбита коаліцією, яка включала в себе морські держави, Велику Британію й Сполучені Штати. Американський ізоляціонізм, англійська нерішучість залишили одній Франції завдання, яке було їй над силу: і якщо Версальський статут зазнав краху, то це сталося не тому що він був, за своєю внутрішньою суттю, гірший, аніж який-небудь інший, з погляду моралі або політики, а тому що держави, які мали за обов'язок оберігати його, знехтували цей свій обов'язок.

Другий варіант відповіді можна було б сформулювати у формі запитання: а що ж треба було робити? Зруйнувати німецьку єдність, як пропонувала одна зі шкіл французького націоналізму? Навряд чи стала б можливою реставрація *кількох* Німеччин. Урятувати дуалістську монархію? Вона вже не існувала на той час, коли збиралася Мирна конференція: дипломати лише підтвердили своїм актом розпад, який фактично відбувся. Можливо, якби на два роки раніше вдалося б укласти мир, сепаратний або загальний, це продовжило б анахронічне життя Центральної Європи під владою Габсбурзької династії. Та в 1918 р. про це пізно було думати.

Насправді геополітична перспектива, накреслена Макіндером чи кимось іншим, дозволяла поставити проблему, але вона не диктувала ніякого розв'язання. Перешкодити Німеччині або Росії об'єднати центральну землю, розпочавши цей процес зі Східної Європи, — такою була найперша вимога світової рівноваги, умова свободи народів. Як можна було запобігти такому об'єднанню, що його загрожував здійснити німецький імперіалізм чи то своєю перемогою, чи то своєю

поразкою? Пояс малих держав, які розділяли б великі держави,— цей метод не був абсурдним, хоч він і зазнав краху. Цей крах навіть ретроспективно не спростовує ідею, оскільки після 1920 р. англосакси забули найочевиднішу науку минулої війни: жоден європейський порядок не міг утриматися без активної участі англосаксів, об'єднаних із демократичними державами континенту.

Це була наука, яку Макіндер, у всякому разі, пишучи в 1943 р., здобув з аналізу катастрофи. Війна тоді ще не закінчилася: англійський географ не міг ясно визначити ані сьогоdnішнього союзника, ані завтрашнього ворога. Але не випадає сумніватися, що він відчув небезпеку об'єднання центральної землі слов'янами, в кінцевому підсумку, переможуть німців. Сьогодні гарнізон центральної землі численний. Росія має вдвадцятьоро більшу територію, в чотири рази більше населення, аніж Франція. Але відкритий кордон Росії лише вчетверо довший, аніж французький. Сьогодні на Захід можуть навалитися не монголи й не азіатські кочовики верхи на конях, а танки і самохідні гармати. Моторизовані завойовники будуть озброєні за останнім словом західної техніки. Чи то загроза йтиме від німців, чи то від росіян, вона виходитиме з центральної землі, й протиставити їй можна лише союз між народами, які населяють маргінальні зони Євразійського материка, та острівними народами, британцями або американцями. Географ бачить, як у нього на очах вимальовується на географічній мапі атлантичний союз із передовим плацдармом у Франції, авіаносцем, заякореним на широті Європи (Британські острови, які можна порівняти з Мальтою в Середземному морі), резервами та арсеналом по той бік Атлантики.

Але, можливо, сьогодні перспектива виглядає інакше. Морські держави не мають більше за мету перешкодити німцям або слов'янам підкорити єдиному пануванню центральну землю: російська армія отаборилася в Берліні й не має наміру звідти піти. Ідея континентальної імперії, що покриває центральну землю, реалізована. Чи дозволяє нам третя теза Макіндера: *хто владарює над центральною землею, той владарює над усесвітом*, передбачити результат сьогоdnішнього конфлікту? На це запитання неможливо відповісти, не уточнивши модальність географічних присудів.

3. Від географічного схематизму до ідеологій

Сам Макіндер охоче говорить про географічну каузальність (*geographical causation in universal history*)*. Насправді ж у його загальних поглядах на всесвітню історію немає жодного сліду географічної каузальності, в строгому значенні цього терміна.

Безперечно, він говорить про *географічні фактори*, тобто про нерівномірний розподіл землі та води на поверхні планети, про наявність мінеральних багатств та сільськогосподарських ресурсів у різних регіонах Земної кулі, про неоднакову густоту населення залежно від клімату, рельєфу та родючості ґрунтів. Населення сконцентроване, цивілізація розповсюдилася в краях із помірним кліматом. Лише тридцять мільйонів¹ людей живуть на дванадцятьох мільйонах квадратних кілометрів, що є гірськими плато, які з півдня обмежують світовий острів. Мільярд людей живуть у мусонних країнах. Лише кілька десятків мільйонів населяють тропічні ліси Африки та Південної Америки. Сьогодні модно ділити людство на розвинені та на недорозвинені народи або говорити про радянський блок, західний блок і третій світ. Щодо Макіндера, то він намагається узгодити модальності

* Географічну каузальність (причинність) у всесвітній історії (англ.).

¹ Всі ці цифри, наведені Макіндером, є даними двадцятирічної давності (від початку 1960-х рр., коли писалася ця книжка. — Прим. пер.)

людського розселення з географічними даними. Але він був би останній, хто зміг би припустити, що кількість населення *детермінується* природним середовищем, оскільки політичні проблеми, на його думку, у своїх трансформаціях та модифікаціях безпосередньо втручаються в перерозподіл людських мас на поверхні нашої планети.

Географічне бачення всесвітньої історії є повчальним, попри свою неповноту й схематичність, бо воно виводить на поверхню факти величезної значущості: протягом століть історія знала два види завойовників, два види кочовиків — вершників і мореплавців; перипетії дипломатичної діяльності неодноразово визначалися боротьбою між суходолом і морем, причому перемога діставалася то першому, то другому залежно від того, яка потуга, континентальна чи морська, володіла більшими ресурсами, від того, кому з цих двох сприяла тогочасна техніка. Найважливіші фактори *пов'язані* з географічними рамками. Номадизм вершників і мореплавців — це спосіб пристосування до середовища, спосіб бути людиною, який треба помістити в певний простір, аби зрозуміти його. Монголи та араби сформувалися, такі, якими вони були, в степах або в пустелях. Проте вони не були створені цими неосяжними рівнинами під неозорим небом, якщо говорити про це не в символічному розумінні. Чингісхан і Магомет були історичними персонажами, і географія подає лише один аспект їхнього походження. Отже, було б не виправданим, хоч і спокусливим, висновувати з *географічного* прочитання всесвітньої історії якісь передбачення або ідеології.

Геополітики, й передусім геополітики німецькі, не завжди могли опертися цій спокусі. Від тридцятих років, а ще більшою мірою сьогодні саме собою виникає запитання у зв'язку з проблемою співвідношення між морським і наземним: у конфлікті між континентальною імперією та імперією морською, хто в наш час має більше шансів на перемогу? Щодо Макіндера, то він ніде не дає експліцитної відповіді на це запитання. Єдиним універсально значущим правилом, яке можна вивести з його творів і яке сформулював також Жозеф Прюдом, є: в кінцевому підсумку перемагає найсильніший (найчисленніший, найбагатший, найпотужніший у плані виробництва).

У теорії Макіндера у багатьох відношеннях виступає як анти-Маган. Тоді як цей теоретик військово-морського флоту, що писав наприкінці XIX сторіччя, не сумнівався в тому, що володіння морями відіграє у війнах визначальну роль, наш географ, намагаючись проникнути поглядом у майбутнє, застерігає, що боги незабаром віддадуть свою прихильність суходолові. Залізниця, мотори дозволять людям освоїти тверду поверхню не менш ефективно, ніж пароплави дозволили опанувати морями й океанами. Те, що завдавало болю англійському патріотові, пробуджувало надії німецьких націоналістів. Доба морської могутності закінчується, настає ера могутності континентальної. Великі відстані втрачають свою високу ціну на світовому ринку. Та хоч би яким було значення цих глобальних поглядів, було б марним, учора, виводити з них результат другої світової війни, і буде марним, сьогодні, робити висновок про перевагу континентальної потуги. Мабуть, число причин, які детермінують долю держав або коаліцій, є надто великими, щоб можна було з науковою точністю передбачити на короткий термін результат розв'язання тієї або тієї політичної чи воєнної кризи. Але в кожному випадку, передбачення такого порядку має формуватися на основі розгляду *всіх* даних, а не аналізу самохоть обмежених варіантів.

Макіндер не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо зрозуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру. І все ж таки він був біля джерел багатьох географічних ідеологій. А ці останні завжди зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім — завдяки своїм розмірам або своїй якості

— є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами. Водночас ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, про яку необхідність ідеться — економічну чи стратегічну. *Ідеологія життєвого простору* належить до першої категорії, *ідеологія природних кордонів* — до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, друга — у Франції. Макіндер не підписувався під німецькою ідеологією життєвого простору, але він її підготував, висунувши химерну концепцію, однаково протиставлену як манчестерському лібералізму, так і *грабіжницькому протекціонізму (protection of a predatory type)*.

Він зрозумів краще, аніж багато з його сучасників, природу того, що ми називаємо індустріальним суспільством, а він називає *going concern* (цей вираз можна перекласти як «підприємство, що працює»). Сучасну націю можна порівняти з індустріальним підприємством: вона багатіє з розвитком своїх виробничих потужностей, мірою зростання продуктивності праці. Кількість людей, спроможних прожити на певному просторі, збільшується, коли зростає продуктивність праці. Саме завдяки сучасній промисловості змогла Німеччина подвоїти за півстоліття кількість свого населення.

З цих фактів він не зробив висновку, що боротьба за території втрачає свою інтенсивність та своє значення, оскільки зростання продуктивності дозволяє не розширювати площу земель. Навпаки, він з'ясував, як йому здалося, що скупчення населення на невеликих територіях породжує нову ненависть між народами, розбуджуючи привид колективного голоду. Що більше німців збирається в кордонах райху, то більше бояться вони, що одного дня їм стане мало місця, а отже, й хліба та промислової сировини.

Йому здавалося, що як манчестерський лібералізм, так і протекціонізм німецького стилю ішли всупереч гармонійному розвитку індустріального суспільства протягом періоду, що передував першій світовій війні. Й перший, і другий, у його очах, прагнули перешкодити врівноваженому зростанню, конче потрібному для кожної нації, принаймні кожному регіонові світу. Під урівноваженим зростанням він розумів, згідно з філософією національної економіки Ф. Ліста, наявність у кожній великій економіці всіх важливих галузей промисловості. Але вільний обмін сприяв такому становищу, коли передові нації зберігали за собою володіння ключовими індустріями. Пункт про націю, наділену статусом найбільшого сприяння, такий, який Німеччина нав'язала Франції у Франкфуртському договорі, а згодом і Росії, в одній з простих комерційних угод, привів до схожих наслідків.

Німці, писав Макіндер, мають потребу в слов'янах, щоб ті виробляли для них частину продуктів харчування і купували їхні промислові вироби. Таким чином, дух паніки підштовхує їх до завойовницьких авантур, мета яких — утримати панівне становище, необхідне для їхнього існування. Але щоб досягти цієї мети, вони повинні спочатку знищити на континенті плацдарми острівних або морських держав. Поки Англія з фаталістичною впертістю чіпляється за лібералізм, який став анахронічним, Німеччина, охоплена тривогою, ладна скотитися до канібалізму, а більшовицька Росія провалюється в анархію, неминучим результатом якої буде нещадний деспотизм, пророкує географ.

Спочатку врівноважений розвиток національних економік, потім — рівновага між націями та між регіонами світу, — такою є єдина дорога до миру.

Було неважко розвинути ці ідеї, щоб висунути з них географічну *ідеологію*. Досить було висунути твердження, що спільнота, чиє існування залежить від земель, рудників або заводів, розташованих за межами її кордонів, перебуває в постійній небезпеці. Якщо висловитися ще простіше, ще більш грубо, то досить було накинути спільнотам природне прагнення до експансії, щоб простір став *ставкою*, а не тільки *театром* міжнародної політики. Німецька доктрина життєвого простору

ру, японська доктрина співпроцвітання надихаються обидві натуралістичною філософією, згідно з якою політичні утворення можна порівнювати з живими істотами, чия воля до життя ототожнюється з волею до завоювань.

Готуючи свої пропагандистські матеріали, німці та японці остерігалися доходити до самих джерел своєї метафізики. Вони говорили про те, що їм бракує простору (*Volk ohne Raum*)*, а отже, вони повинні за будь-яку ціну задовольнити свою потребу в більших територіях, щоб мати більше посівних площ під зернові культури для прогодування свого населення, більше корисних копалин, які давали б досить сировини їхнім заводам і фабрикам. Імперіалізм ставав неминучим і легітимним, оскільки йшлося про питання життя або смерті. Така аргументація вочевидь ґрунтується на гіпотезі, що наша планета надто мала, аби всі народи могли жити на ній, процвітаючи: брак простору стосується всього людства, і це неминуче призводить до нещадної боротьби між державами.

Така ідеологія сформувалася не в епоху великих завоювань, а в епоху виникнення свідомості, яку Поль Валері назвав свідомістю кінця світу¹. Великі завоювання, від монголів і до іспанців, майже не турбувалися про те, щоб якось виправдати свої походи, а тій мірі, в якій вони все ж таки намагалися це робити, вони говорили про перевагу їхньої сили, їхньої цивілізації або їхніх богів. Від шістнадцятого до двадцятого сторіччя європейці фантастично розширили свій життєвий простір. І тільки в ХХ сторіччі, коли вся планета вже була підкорена або здавалася підкореною, німці, які вийшли на сцену останніми, раціоналізували свою гіркоту та свої проблеми, створивши біолого-географічну ідеологію.

У 1960 р. загальна опінія, завжди готова до швидкої переорієнтації, бачить тільки брехню або софістику в пропаганді вчорашніх імперіалістів. Хіба можна повірити, що переможені в останній війні кінче погребували розширення свого простору, коли сьогодні 100 мільйонів японців, скупчені на своїх чотирьох островах, утішаються рівнем життя, якого не знали японці, що були не так давно володарями величезних азіатських територій, які сьогодні теж процвітають, коли 55 мільйонів німців, жителів Федеративної Республіки, ось уже десять років мають найвищі на Заході темпи зростання свого виробництва та свого добробуту, і це зростання значною мірою пояснюється великим напливом біженців, тобто великою густотою населення, яку так осуджували вчорашні пропагандисти?

Сьогоднішні спостерігачі не мають іншої ради, як прийти до висновку, що імперіалістична ідеологія, яка виводиться з геополітики, віднедавня увійшла в перехідну фазу. Макіндер та його німецькі учні ясно констатували, що індустріальна система дозволяє значно побільшувати кількість людей, спроможних жити без проблем на певній території. Але вони не довели свого аналізу до його логічного кінця: вони чітко не осмислили, які можливості відкриваються перед людством внаслідок зростання інтенсивності його розвитку. Будучи в полоні колишніх концепцій, вони вважали, що ті держави, які потрапляють у залежність від зовнішнього світу в забезпеченні свого населення продовольчими товарами, опиняються в небезпеці. Крім того, вони зберегли давню переконаність у тому, що селяни повинні складати істотний відсоток від усього населення, і припускали, що в певних випадках лише територіальна експансія вможливіє збереження цієї пропорції. І нарешті, вони не зрозуміли, що в нашу історичну добу захоплення певної території має радикально протилежний зміст залежно від того, заселена ця територія чи незаселена. Втративши Корею, Формозу й Маньчжурію, японці втратили своє становище правлячого класу щодо населення своїх колоній

* Народ без простору (*nim*).

¹ Правду кажучи, Валері думав не так про захоплення всієї землі, як про налагодження контактів між усіма частинами людства, між усіма регіонами.

або протекторатів. Але разом з тим вони звільнилися від обов'язку розпорощувати свої інвестиції. У випадку Японії зруйнування імперії радше сприяло, аніж зашкодило, розвиткові національної економіки, радше прискорило його, ніж уповільнило.

Проте таке витлумачення географічних ідеологій і такий погляд на японську та німецьку імперії, створені та зруйновані зусиллями попередньої генерації, не переконає повністю історика. Чи можливо, що ми до такої міри розумніші за тих, хто жив безпосередньо перед нами, і навіть за нас самих, якими ми були двадцять років тому? Невже гітлерівський та японський задуми були не тільки злочинними, а й абсурдними, а поразка цих країн мала неминуче привести їх до процвітання?

Усе не так просто. Військова потуга не перебуває в прямій пропорційній залежності від обсягу виробництва та рівня продуктивності праці. Японія, роззброєна і змушена жити тільки на своїх островах, живе краще або не так погано, як учорашня імперіалістична Японія. Але ця остання була великою й могутньою державою, сьогоднішню ж Японію не можна вважати навіть другорядною серед великих держав: у військовому плані, вона не спроможна захистити себе, вона є радше тягарем, аніж підтримкою, для своїх союзників. Так само Федеративна Республіка є багатшою, аніж райх: вона виробляє стільки продукції на душу населення, скільки цей останній ніколи не виробляв, вона забезпечує кожному своєму громадянинуві набагато вищий рівень життя, аніж його мали піддані Гітлера. Але кожен підданий Гітлера був причетний до слави великої й могутньої держави. Громадянин же, який довірив управляти своєю державою канцлерові Аденауеру, завдячує свою безпеку військовій силі Сполучених Штатів, він є глядачем великих історичних конфліктів. Іншими словами, імперіалістичні амбіції, мабуть, не можна вважати ірраціональними, якщо їх метою була колективна могутність, спроможність впливати на плин історії.

Та навіть у плані економічному двадцять п'ять років тому проблеми не здавалися таким очевидними, як сьогодні. Небезпека потрапити в залежність від закордону не здавалася тоді виключно військовою, її сприймали і як загрозу економічну. Макіндер писав у 1919 р., що німці мусять миритися з необхідністю перетворити слов'ян на постачальників продовольства і покупців своїх фабричних виробів. Із цього хибного припущення випливає, що індустріалізація однієї країни вимагає, щоб інша залишалася неіндустріалізованою. Я називаю це припущення хибним у загальному плані; але воно відбивало, принаймні на початку ХХ сторіччя, цілком реальний стан взаємин, що склалися між німцями та слов'янами.

Події тридцятих років, «велика депресія» надали тимчасової вірогідності цим сумнівним концепціям, які виводилися з незавершеного аналізу індустріальної системи й водночас із традиційних ідей, що вперто не бажали поступатися новим. Брак сировини відчувався тим гостріше, що бракувало й твердої валюти. Бар'єри, виставлені перед японським експортом, сприяли виникненню в керівників японської імперії та в японської громадської думки цілком виправданих побоювань. Розпад світової економіки, повернення до двосторонніх домовленостей, усе нові й нові протекціоністські заходи, всі ці наслідки «великої депресії» були такими за своєю суттю, що й справді доля країни, чие існування залежало від мінливостей міжнародних взаємин, уявлялася, та й була реальною, ненадійною і хистокою. Якщо сьогодні такою є доля всіх або майже всіх країн і народи до цього звикли, то це аж ніяк не перешкоджає зрозуміти, що в тридцяті роки така залежність жахала і сприяла виникненню панічних настроїв.

Таким чином, останній успіх географічних ідеологій видається пов'язаним з трьома видами обставин. Народи осілого способу життя, які давно відвикли від далеких походів верхи на конях та безперервних битв і давно перестали поклада-

ти всі свої надії лише на бога війни, внаслідок діалектичного перевернення, були підбурені зі своїх фізичних потреб вивести закон природи, фактичне право й історичну легітимність. Напіврозуміння індустріальної системи призвело до того, що вони побачили більше небезпек, аніж шансів на успіх у зростанні інтенсивності виробництва, в збільшенні кількості людей, які живуть на певній обмеженій території. І нарешті вибухнула криза такої неймовірної сили, що, здалося, всі найгірші побоювання підтвердилися, і привид голодомору замаячів на обрії. І зненацька німці та японці мовби повернулися в ті далекі часи, коли народи шукали своє спасіння в переселеннях на нові землі.

Ідеологія природних кордонів історично має спільні ознаки з ідеологією життєвого простору. Остання виникає тоді, коли завоювання треба чимось виправдовувати, і це виправдання не так легко вивести зі спіритуалістичних доктрин. Так само ідеологія природних кордонів служить для виправдання якоїсь лінії кордону, коли ліпших аргументів немає.

У часи королів та династичного принципу монархи вирішували між собою, хто має володіти тими або тими містами чи провінціями. Воля народів майже не бралася до уваги й була недостатньою для підтвердження легітимності чи нелегітимності передачі суверенітету. Завоювання Людовіка Чотирнадцятого викликали обурення не тому, що нехтували почуття та бажання народів, а тому, що здобувалися в насильницький спосіб, а іноді навіть без проголошення війни. Ідея природних кордонів мала тим більший успіх у XIX сторіччі й здавалася тим переконливішою для революціонерів, що вона якоюсь мірою виправляла вади нових ідей. Республіка не могла загарбувати або віддавати провінції на зразок королів, котрі дивилися на свої землі та на своїх підданих як на свою приватну власність. У той період слави та піднесення вона не анексувала території, вона визволяла народи від тиранії. Правда, для цього ще треба було, аби народи були готові вітати як своїх визволителів солдатів, котрі проганяли їхніх королів, щоб вони визнали за Французькою республікою або однією із сателітних республік право уособлювати їхню власну свободу (тоді ще не вміли організувати масові маніфестації народної підтримки). Коли Франція зазнала поразки, вона закликала Німецьку імперію визнавати право народів самим визначати свою долю. Коли ж вона опинилася в стані переможців, то не втрималася від спокуси висунути гасло природних кордонів, яке дозволяло їй нехтувати думку населення приєднаних територій.

Природний кордон, у тому випадку, коли ця формула має якийсь сенс, — це кордон, заздалегідь проведений на фізичній мапі, позначений або річкою, або гірським хребтом, а отже, такий, який легко захищати. Природний кордон мав би називатися стратегічним або воєнним. Воєнний аргумент є еквівалентом аргументу життєвого простору — в його біологічному чи економічному розумінні, — він виступає заміником аргументу морального. Потреба забезпечити власну безпеку виправдовує анексію чужої провінції в той самий спосіб, як і життєва потреба в завоюванні великих територій.

Географічне вивчення кордонів майже не додає аргументів доктрині так званих природних кордонів. Справді-бо, політичні кордони упродовж багатьох століть не менш часто відхилялися від лінії фізичного поділу (річок або гірських хребтів), аніж збігалися з ними. Минуло лише сто років, відколи Альпи стали лінією кордону між Італією і Францією. Піреней позначають політичний, але не мовний, кордон між Іспанією і Францією. По обидва боки Піреней живуть каталонці, а ще більше там басків. Райн, який не позначає лінгвістичного кордону, не став, проте, і політичним кордоном між німцями та французами.

Можливо, нам заперечать, що політичний кордон є надійнішим і має більше шансів зберегтися, коли він освячений географічним декретом? Це — ілюзія.

Стабільність кордону якщо й залежить від фізичних або стратегічних даних, то лише незначною мірою. Вона передусім залежить від відносин між спільнотами, що їх розділяє даний кордон. Якщо цей кордон відповідає уявленням епохи про легітимність, він не створює причин для конфлікту. В цьому розумінні, найстабільнішим кордоном буде такий, який визнається справедливим обома державами-сусідами, незалежно від того, добрим чи поганим він буде зі стратегічного погляду. А втім, значення кордону не є чимось постійним, воно змінюється залежно від розвитку бойової техніки та конфігурації воєнних союзів. У Європі шістдесятих років Райн перестав бути невралгічною зоною. Він завжди сприяв контактам між народами й обміну товарами та ідеями. По завершенні франко-німецького суперництва його політико-воєнна функція змінилася, тому що віднині він тече не між ворогами, а між партнерами.

А як щодо кордону між зонами різних цивілізацій — чи є він більш видимим, більш постійним на карті, аніж кордон між політичними утвореннями? Так, наприклад, на лінії, яка тягнеться від Балтійського до Адріатичного моря, від Щецина до Триєста завжди зупинялися орди завойовників-кочовиків, що накочувалися з азійських глибин. Причину цього зрозуміти неважко: натиск завойовників послаблювався зі зростанням відстані. Та, попри все, було б помилкою розраховувати лише на географію для збереження безпеки Західної Європи. Якби Захід не був захищений більш нічим, окрім лінії Щецин-Триєст, були б усі підстави боїтися за його майбутнє.

Жодного з так званих природних укріплень не досить, аби зупинити агресора. Результати боротьби між народами кочовими й осілими ніколи не визначалися наперед лише наявністю географічних перешкод. Тим більше, перемога комуністичного деспотизму чи західних демократій, співіснування цих двох цивілізацій, стабілізація майбутнього кордону між двома світами — це події, для яких географічні ознаки простору будуть театром, а не єдиною чи бодай головною детермінантою.

4. Географічний простір у добу науки

Чи географічний погляд на історію втрачає сьогодні своє значення? Чи людство визволяється з-під тиску середовища мірою того, як воно здобуває владу над природними силами? Чи спільноти, спроможні процвітати без завоювань, не стануть більш миролюбними, і простір уже не буде головною ставкою боротьби між народами?

Те, що технічний поступ сам по собі веде до певного визволення людства, до послаблення на нього тиску природного середовища, заперечувати важко. Кількість людей, спроможних вижити на певній території, не обмежується якимсь точним, заданим наперед числом. Кількість варіантів вибору для людської спільноти, яка живе на тому чи тому клапті землі, збільшується, як побільшується число професій, доступних для кожного індивіда. Засоби боротьби проти холоду й спеки дозволяють оселятися в регіонах світу, раніше цілком безлюдних. Можна передбачити, що настане час, коли вчені стануть спроможні, без надмірних інвестицій, змінювати клімат. Більше, аніж будь-коли, земля стає витвором людських рук, хоча вона існувала ще тоді, коли людства на ній не було, й, безперечно, існуватиме значно довше за нього.

Проте було б надзвичайно небезпечно ототожнювати це визволення, поступове й часткове, з цілковитою незалежністю. Якщо ми розглянемо тільки один, але найважливіший приклад, то кількість людей, спроможних вижити на тому чи тому клапті земної поверхні, хоч і не можна обмежувати певним, заданим наперед числом, але й до безконечності вона зростати не може. Ситуація уявля-

ється настільки складною, що історики та географи, обговорюючи важливість простору для виживання людей, переходять від однієї крайності до другої.

Один американський історик, В. П. Вебб¹, вбачає в тому факті, що, починаючи з XVI сторіччя, європейці володіли величезними площами земної поверхні, головну причину, яка пояснює певні особливості їхніх суспільств (лібералізм, мобільність тощо). В 1500 р. 100 мільйонів європейців жили на території в 3,75 мільйона квадратних миль. Після завоювання Америки вони одержали в своє розпорядження 20 мільйонів квадратних миль, тобто територію, яка приблизно в п'ять разів перевищувала поверхню Європи. Тобто за короткий проміжок часу кожен європеєць, так би мовити, дістав у своє володіння 147 акрів землі замість 24-х, не рахуючи природних багатств (золота, срібла, хутра тощо). Сучасна епоха, та, яка почалася в шістнадцятому сторіччі й триває до двадцятого, була неймовірно сприятлива для європейських народів. Вони користалися такими вигодами, яких не мало жодне інше населення і в минулому і навряд чи коли матиме в майбутньому.

Протягом цих благословених сторіч населення Європи не переставало зростати. В 1900 р. кількість населення на одну квадратну милю повернулася до цифри 27, яка на 1940 р. досягла вже 35-ти. Отже, сьогодні домашній простір європейців ще більш заповнений, аніж на світанку новітніх часів. Американський історик робить із цього висновок, що особливості сучасних суспільств, і передусім їхні ліберальні інституції зникнуть разом із винятковими обставинами, які їх породили. Тобто європейські суспільства повернуться до спільної долі, стануть у одну шеренгу з іншими.

Легко заперечити В. П. Веббові, що він перебільшує значущість цифр, які наводить. Густота населення в 27 людей на квадратну милю в 1900 р. аж ніяк не може бути прирівняна до цієї самої густоти в 1500 р. Густота населення має вимірюватися в залежності від рівня розвитку технічних засобів, тобто в залежності від продуктивності або одиниці площі, або одного робітника. Якщо ми приймемо такий спосіб підрахунку, тобто єдиний об'єктивно значущий спосіб, сьогоdnішня густота населення, навіть якби вона була вдвічі або втричі більшою від густоти 1500 р., з погляду суспільної реальності була б від неї меншою. Ставши на таку позицію, один із сучасних демографів, М. А. Сові, стверджує, що жодна ділянка земної поверхні нині не потерпає від абсолютного перенаселення — хіба що за винятком Голландії. В усіх інших місцевостях лихо є наслідком недостатнього економічного розвитку, а не надлишку людей.

Ми не станемо тепер обговорювати цю концепцію, з якою ще зустрінемося в наступному розділі, але відзначимо, що сьогоdnішнє розселення на поверхні нашої планети людей та розподіл на ній природних багатств дає підстави припустити, що боротьба за простір навряд чи припиниться, попри ту часткову незалежність від природного середовища, яку здобули людські спільноти. М. Вермо-Гоші опублікував цікаве дослідження цього розселення та розподілу, з якого ми й запозичуємо нижчеподані цифрові дані на 1955 р.²

Загальна площа земної поверхні, не покритої океанськими водами, складає 135 мільйонів квадратних кілометрів. Оскільки сьогоdnі населення світу становить 2784 мільйони душ, площа *середньої одиначної ділянки* (тобто земної поверхні, яка припадає на одну окрему людину) дорівнює 4,8 гектара. Визначмо тепер два поняття. Ми назвемо *індивідуальною продуктивністю праці* тієї чи тієї країни результат, який одержимо, коли поділимо національний дохід держави на число її жителів, а *територіальною продуктивністю* — результат від ділення національного доходу на число квадратних кілометрів території.

¹ Webb W. P. *The Great Frontier*. Boston, 1952.

² Опубліковано в бюлетені S.E.D.E.I.S., n° 726, juillet 1959.

Сполучені Штати мають територію в 9,4 мільйона квадратних кілометрів, національний дохід у 324 мільярди доларів, населення — 157 мільйонів людей. Одинична ділянка в них має площу 5,6 гектара, індивідуальна продуктивність становить 1940 доларів, територіальна продуктивність — 34 100 доларів. У СРСР одинична ділянка має 11,2 гектара (площа території — 22,4 мільйона квадратних кілометрів, населення — 200 мільйонів людей), індивідуальна продуктивність — 600 доларів (національний дохід — 120 мільярдів доларів), територіальна продуктивність становить 5400 доларів. У Європі одинична ділянка має площу 1,1 гектара (територія 3,91 мільйона квадратних кілометрів, 360 мільйонів людей), індивідуальна продуктивність становить 65 доларів (національний дохід — 232 мільярди доларів), територіальна продуктивність — 58 000 доларів.

В американській зоні Канада має площу одиничної ділянки в 62,5 гектара, індивідуальну продуктивність — 1320 доларів, територіальну продуктивність — 2100. В Латинській Америці площа одиничної поверхні становить 11,3 гектара, індивідуальна продуктивність — 280 доларів, територіальна продуктивність — 2500 доларів.

У радянській зоні європейські сателіти мають площу одиничної поверхні в 2,5 гектара, індивідуальну продуктивність — 600 доларів, територіальну продуктивність — 26 000 доларів. Китай має площу одиничної поверхні в 1,5 гектара, індивідуальну продуктивність — 100 доларів, територіальну продуктивність — 6200 доларів. Некомуністична Азія має індивідуальну продуктивність у 100 доларів і територіальну продуктивність — 5200.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

	Площа в млн. кв. км	Дохід в млрд. доларів	Населення в млн.	Одинична ділянка га	Індивідуальна продуктивність	Територіальна продуктивність
1. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ	9,40	324	167	5,6	1940	34 100
Зона:						
Канада	9,96	21	16	62,5	1320	2100
Латинська Америка	20,50	15,5	183	11,3	280	2500
РАЗОМ	39,86	396,5	366	10,9	1080	10 000
2. СРСР	22,40	120	200	11,2	600	5400
Зона:						
Східні сателіти	2,55	60	100	2,5	600	26 000
Китай	9,70	65	650	1,5	100	6200
РАЗОМ	34,65	245	950	3,7	260	7000
3. ЄВРОПА	3,91	232	360	1,1	650	58 000
Зона:						
Африка	30,13	28	233	13,5	125	930
Азія	16,61	86	870	1,9	100	5200
Австралія-Океанія	8,56	12,5	18	57,3	830	1500
РАЗОМ	59,21	358,5	1468	4,0	250	6000
4. СВІТ	133,72	1000	2784	4,8	360	7500

Ці цифри є приблизними, з огляду на непевність у обчисленні національного доходу. Більше того, їхнє значення до певної міри знецінюється тим фактом, що при обчисленні площі території не береться до уваги якість земель та природа клімату. Північні простори, якими володіють Канада та Радянський Союз, не можуть вважатися рівнозначними родючим землям Західної Європи. Але ці неминучі помилки, які дуже важко виправити (різниця між оброблюваними землями й необроблюваними є відносною), не применшують значущості головних даних.

Серед розвинених країн можна виділити дві категорії: ті, в яких індивідуальна продуктивність перевищує середню (360 доларів) більше, аніж територіальна продуктивність (це ми спостерігаємо у випадку Сполучених Штатів та Радянського Союзу), і ті, в яких натомість територіальна продуктивність перевищує середню більше, аніж індивідуальна продуктивність (як, наприклад, у Західній Європі). Навіть у абсолютних цифрах територіальна продуктивність Західної Європи (58 000) перевищує продуктивність Сполучених Штатів (34 000).

Тепер, якщо ми подивимося на речі з погляду воєнних переваг, то мала площа одиничної ділянки є подвійним джерелом слабкості: по-перше, вона перешкоджає розпорошенню ресурсів, що в епоху термоядерної зброї дає неабиякі вигоди, а по-друге, вона побільшує залежність країни від закордону в тому, що стосується про годування людей та постачання заводів і фабрик сировинними матеріалами. Країни з високою територіальною продуктивністю, — а Англія, де вона досягає 250 000 доларів, є одним з найразючіших прикладів такої країни, — приречені на те, щоб багато чого купувати на зовнішніх ринках і багато чого там продавати. Протягом кількох попередніх сторіч міжнародна торгівля відбувалася в затінку Смоугастого Джека¹, що майорів над кормою кораблів *Royal Navy*. Європейське населення не могло обійтися без заморських продуктів харчування та сировинних матеріалів, а війська та флот гарантували вірність постачальників. У нашому сторіччі ці підкріплені мілітарною потугою гарантії вже не діють. Закликаючи до розширення життєвого простору або до створення зони спільного азіатського процвітання, Німеччина і Японія прагнули уникнути залежності або, радше, економічної солідарності. Відмовившись від цих амбіцій або від цих ілюзій, європейці тепер проповідують марноту завоювань і переваги вільного торговельного обміну: у світі вистачить місця для всіх. Ця теорія відповідає також новій ситуації. На відміну від учорашніх імперіалістичних ідеологій, вона навчає держави розв'язувати свої проблеми на ринку, а не на полі битви.

Так само серед країн, які ми називаємо країнами, що розвиваються, можна відразу вирізнити дві категорії: країни з відносно високою територіальною продуктивністю (Китай — 6200 доларів) і відносно низькою (Латинська Америка — 2500 доларів). Китай уже мав велику густоту населення ще до того, як розпочався процес індустріалізації. Латинська Америка має індивідуальну продуктивність, яка майже втричі перевищує продуктивність Китаю, і вона має у вісім разів більше території на одну душу населення. Отже, основні дані набагато сприятливіші для Латинської Америки, ніж для Китаю, що, проте, аж ніяк не означає, що останній не зможе розвиватися набагато швидше, ніж перша.

Ці цифри жодною мірою не дають підстави для припущення, що одного дня народи, яким бракує простору, знову вирушать у похід, який урвався внаслідок розгромної і остаточної поразки німецького та японського імперіалізмів. Навпаки, все свідчить за те, що в недалекому майбутньому, принаймні протягом кількох наступних десятиріч, одинична ділянка важитиме менше, аніж технічна спроможність населення. Країни спільного ринку вже досягли територіальної продуктивності майже в 200 000 доларів. Та це не перешкодило їм, починаючи з 1950 р., тоб-

¹ *Union Jack* — так британці називають свій прапор.

то з кінця періоду реконструкції, досягти найвищих у вільному світі темпів зростання. В часи миру необхідність купувати за кордоном частину продуктів харчування та промислової сировини, з одного боку, спричиняє залежність (підтримання конкурентноспроможних цін має визначальну вагу), але й дає чималі переваги (продавець сировинних матеріалів залежить від покупця принаймні не менше, ніж той від нього: Європа боялася, в 1956 р., що їй не вистачить нафти, країни, що живуть на гроші, які одержують за експлуатацію нафтових свердловин, боялися втратити клієнтів). Так само серед країн, які розвиваються, не ті з них розвиватимуться найшвидше протягом наступних десятиріч, котрі мають найбільшу ділянку території на душу населення, а ті, котрі здійснюватимуть найефективнішу політику індустріалізації. Іншими словами, *протягом нинішньої історичної фази імперіалістичні держави не звертатимуться до ідеології життєвого простору і брак території не буде прямою причиною евентуальних спроб здійснити завоювання*. З цього, проте, не слід робити висновок, що різниця в територіальній продуктивності вже ніколи не впливатиме на хід подій. Сьогодні росіяни та американці, що беруть участь у змаганні за світову гегемонію, мають перевагу над європейцями в тому, що густота населення відносно низька, і це дозволяє екстенсивно розвивати сільське господарство, залишає великий резерв для демографічного та економічного зростання, гарантує, що через одне або кілька сторіч навіть повільне зростання індивідуальної продуктивності, поєднане з істотним зростанням кількості населення, призведе до помітного збільшення глобальних ресурсів. У Європі Франція ще не переступила межу демографічного оптимуму¹ могутності та добробуту, але Західна Німеччина та Велика Британія не можуть побільшувати своє населення без того, щоб не зростає також відсоток продовольчих товарів та фабричної сировини, які їм треба буде завозити з-за кордону. Це не є неподоланною перешкодою (Федеративна Республіка це довела протягом останніх десяти років). Але в загальному плані це, звичайно ж, обставина несприятлива. Висловлюючись конкретніше, можна припустити, що одного дня китайці порівняють, який клапоть території припадає на одну душу їхнього населення, а який — на душу населення сусідніх країн. У будь-якому випадку, чи то народи спробують змінити перерозподіл простору шляхом застосування сили, чи задовольняться розподілом, коригуючи через торговельний обмін різницю в густоті населення, площа, яка припадає на одного жителя, залишиться одним із факторів, що визначатимуть темпи демографічного зростання. На момент підписання Паризького договору в Канаді налічувалося 60 000 французів, сьогодні там живуть уже 5 мільйонів їхніх нащадків. Вони нічим не відрізнялися від тих своїх співвітчизників, які залишилися на батьківщині, але неосяжність канадської території сприяла виживанню більшості їхніх дітей.

Тимчасове припинення боротьби за простір завдяки ресурсам, які дало народам зростання інтенсивності виробництва, збіглося в часі зі зміною того, що можна було б назвати «сміслом простору» (цей вираз ми запозичили в професора Карла Шмітта²: *Raumsinn*). Смісл простору в кожен епоху визначався тими уявленнями, які люди складали про середовище, в якому їм випало жити, методами пересування та війни на суходолі й на морі, тими ставками, які суспільства вкладали в свою боротьбу.

Сьогоднішнє планетарне людство уявляє зону свого проживання інакше, аніж уявляли його собі річкові цивілізації типу давньоєгипетської, цивілізації закритих морів, такі як давньогрецька та римська, або навіть континентально-океанічні цивілізації, якою була цивілізація західна від часу перших заокеанських експе-

¹ Див. нижче, розд. восьмий.

² Schmitt Carl. *Land und Meer, eine weltgeschichtliche Betrachtung*, Leipzig, 1944.

дицій і аж до нашої епохи. Комунікаційні лінії, а отже, й лінії стратегічні, сьогодні вже не ті, що вчора. Літак доставляє пасажирів із Парижа в Токію, пролітаючи над Північним полюсом. Сполучені Штати і Радянський Союз більше не розділені Західною Європою та Атлантичним океаном: з огляду на швидкість стратегічних бомбардувальників або балістичних ракет, ці країни опинилися зовсім близько одна від одної, і вони мають, так би мовити, на Великій Півночі спільний кордон.

Протиставлення суходолу й моря — те, яке символізувало контраст між далекими виправами за море й поступовим захопленням сусідніх територій або між власницьким і прив'язаним до рідної домівки духом жителя суходолу й авантюрним і комерційним (пірат чи купець — яка різниця?) духом моряка, — має тенденцію пом'якшуватися або набирає іншого характеру. Кораблі та їхні команди сьогодні не перебувають у цілковитій самоті, наодинці із собою протягом багатьох тижнів. Піратів легко виявляють за допомогою літаків, радіозв'язок дозволяє перегруповувати кораблі й підкоряти їх суворій дисципліні навіть тоді, коли страх перед знищенням диктує їм необхідність розсіятися.

Якщо вдатися до міфічних термінів, то є спокуса сказати, що земля й вода віднині підкоряються закону повітря й вогню. Один і той самий дух панує тепер і над жителями суходолу, і над моряками — дух науки. І там, і там один воєначальник маніпулює людьми, маневрує, згідно з одним планом, підрозділами, авіаносцями чи дивізіями. Якщо дух індивідуальної ініціативи, несподіваної атаки, героїчного бандитизму, спрямовуваного шляхетними чи брудними намірами, ще знаходить для себе можливість виявляти себе, то вже не посеред пустелі пісків або пустелі океанських хвиль почувається повстанець у своїй стихії, а в горах або лісах. Унаслідок застосування бойових літаків море перестало бути ареною авантюрних пригод. Унаслідок застосування бойового вогню військові бази втрачають своє значення або, точніше, бази вже не мають фіксованого місця. Сьогодні основою захисту Сполучених Штатів від несподіваної атаки є не пасивний захист бомбосховищ для населення, і навіть не активний захист за допомогою гармат, літаків або ракет або військового захист, здійснюваний через використання фортифікаційних споруд або морських портів, — сьогодні вони можуть захиститися лише силою можливого удару, завданого у відповідь на агресію. Нині безпека цієї країни менш гарантується закопуванням у землю чи віддаленістю від ворога, аніж повсюдністю. Підводні човни з атомними двигунами, озброєні ракетами «поларис», розташовуються скрізь і ніде, десь на воді або під водою, невразливі й миротворчі. Історія зробила вибір між теорією *res nullius** і теорією *res omnium*** : море належить усім. Також і повітряний простір, починаючи від певної висоти, належатиме всім *через використання супутників*. Можна збити ракетами шпигунського літака, такого як У-2, але супутники фотографують земну поверхню й передають фотографії.

Вирушивши на завоювання океанів, а потім і повітряного простору, європейець, до якого сьогодні приєдналося все людство, звертає свій погляд і свої амбіції в міжзоряний простір. Чи закриті суспільства перенесуть свої провінційні чвари поза межі нашої планети та нашої атмосфери, як ото колись англійці та французи воювали між собою в снігових пустелях Канади? Чи володарі індустріального суспільства наведуть, нарешті, порядок і мир, не залишивши непослухам іншого безпечного притулку, як темні закапелки та самотина їхньої свідомості?

* Того, що не належить нікому (лат.).

** Того, що належить усім (лат.).

Розділ VIII

ПРО КІЛЬКІСТЬ

Ми вже не раз торкалися проблеми кількості населення в попередньому розділі. І справді, як можна говорити про простір, не згадуючи про те, скільки людей живуть на кожному з його фрагментів? Саме зв'язок між розподілом природних ресурсів і розподілом населення на поверхні Земної кулі наштовхнув Макіндера на створення теорії географічного схематизму, яку ми вже розглядали. Саме через кількість людей, які на ньому живуть, простір впливає на плин історії та на долю націй.

Кількість людей, спроможних вижити на певному клапті земної поверхні, очевидно, змінюється зі зміною рівня розвитку технічних засобів. Якщо припустити, що цей рівень залишається однаковим, — а протягом тривалих періодів історії¹ це припущення мало відходило від реальності і ще менше від того уявлення, яке люди мали про цю реальність, — тоді події та інституції, перемоги й катастрофи, режим власності і громадський лад можна цілком слушно вважати за прямі причини варіацій кількості населення.

Але цей спосіб логічних розважань, сам по собі цілком обґрунтований, приводив іноді найученіших авторів до абсолютно хибних висновків. Монтеस्क'є вважав, що Європа у XVIII сторіччі обезлюднюється². Він звинувачував паризьку централізацію в тому, що вона сприяє зменшенню кількості французів:

«Це безперервні об'єднання по кілька малих держав призвели до такого зменшення. Колись кожне французьке село було столицею, а сьогодні ми маємо лише одну велику столицю; кожна частина держави була центром могутності; сьогодні все тягнеться до одного центру; і цей центр, так би мовити, і є самою державою».

Кількість є детермінантою ненависною для людей, і вже з цієї причини — таємничою. Вона анонімна, невловна. Люди персоніфікували, перетворювали на добре або зле божество землю чи море, вогонь чи повітря, нафту чи вугілля, соціалізм чи капіталізм, трести чи маси. І тільки військовий геній міг визнати, не будучи звинуваченим у цинізмі, що небо віддає свою прихильність переважно великим арміям.

Кількість є найкращим поясненням подій для тих, хто полюбить *демифікувати*. Вона часто також прикро вражає або драгує тих, хто не бажає узгоджувати свої амбіції з можливостями своїх ресурсів.

¹ Пригадаймо тут і надалі, що під історією ми розуміємо досить короткий період існування людства, коли вже розвинулися суспільства вищого виду або цивілізації, період тривалістю десь у шість тисяч років.

² *Esprit des lois*, XXIII, 19 et 24.

1. Невизначеність кількості

Перше запитання, яке виникає перед нами у зв'язку з кількістю, є також запитанням, на яке найважче відповісти. Щоб з'ясувати, до якої міри кількість визначала силу армій, могутність націй, результати битв, велич держав, треба точно встановити, скільки населення мала та або та країна, якою була численність військ, що брали участь у битвах. А річ у тому, що цифри, які дають нам автори хроніки, часто не тільки не відповідають дійсності, а й вражають своєю безглуздістю. Іноді складається враження, що точність у цих матеріях уселяла авторам жаж.

Згідно з Геродотом, перська армія, яка вирушила у завойовницький похід проти грецьких полісів, налічувала два мільйони воїнів (не рахуючи помічників та слуг). Досить прикинути, якою була б відстань між першими та останніми шеренгами такої армії, вишикуваної в колони, і абсурдність такої оцінки стане очевидно¹. Історики тривалий час перебували під враженням цих свідчень, що їх давали сучасники тих подій, у всіх інших відношеннях гідні цілковитої довіри. Ще й сьогодні багато з них не готові підписатися під аргументованими висновками Г. Дельбрюка (які мені видаються цілком переконливими), згідно з якими під Маратоном афіняни — піхота з добровольців-громадян — була численнішою, аніж перська кіннота².

Хоча автори середньовічних хронік і поміркованіші у своїх помилках, їхнім цифрам теж не слід вірити. Вони нарахували 120 000 бургундців під Грансоном, Г. Дельбрюк поменшує це число до 14 000³. Не випадає сумніватися — і це дуже легко довести, проаналізувавши тодішні можливості управління та постачання, — що у великих битвах історії, до XVIII сторіччя, брали участь армії, в яких було лише по кілька тисяч воїнів. Військо, з яким Александр Македонський вирушив завойовувати Азію і яке налічувало близько 40 000 воїнів, було не маленькою, як нас навчали в школі, а величезною армією за масштабами тієї епохи.

Ці цифрові фантазії мають у своїй основі два психологічні механізми. Перший із них я назву *ілюзією величезної кількості*. Нам тим легше буде зрозуміти цей механізм, що він діє і в нашу епоху. В 1940 р. французам здавалося, що кількість німецьких парашутистів, танків та літаків була величезною. Насправді ж у бойових операціях було задіяно лише кілька тисяч парашутистів (4500 кадрових солдатів). Танків, які прорвали лінію французької оборони, налічувалося не більше як 2580; літаків, які бомбували військові тили, було 3000, але ті успіхи, яких вони досягли, значно побільшили їхню кількість. Таким чином, нормани, гусити та монголи, що тероризували Європу, мали у своїх лавах лише по кілька тисяч воїнів.

Дещо інший механізм пояснює ті помилки, яких припускалися британці, коли підраховували число німецьких літаків, збитих у битві за Англію влітку 1940 р. 185 літаків, збитих за один тільки день, насправді були тільки 46-ма літаками. Одна й та сама жертва називалася — і, можливо, цілком слушно — кількома пілотами англійських винищувачів. Порахувавши всі названі в такий спосіб жертви як різні літаки, ми збільшуємо реальну кількість утричі або й учетверо. Ілюзія вели-

¹ У цьому розділі я часто посилатимуся на працю: Delbrück Hans. *Geschichte der Kriegskunst, im Rahmen der politischen Geschichte*, t. I, Berlin, 1900, I, p. 10. Геродот пише, що загальна численність армії Ксеркса становила 4 200 000, таке військо утворювало б колону завдовжки в 420 миль. У той час як голова колони підходила б до Фермопіл, її хвіст перебував би ще в Суве, по той бік річки Тигр.

² Там само, с. 38 і далі. Щодо цифри в два мільйони перських воїнів, яку називає Геродот, Жан Берар (Bégarard Jean. *Population*, 2e année, 1947, n° 2, p. 304) пише, що вона принаймні вп'ятеро побільшує реальне число, а може, й більше. Якби вона побільшувала дійсне число тільки вп'ятеро, залишилося б 400 000 перських воїнів — число так само неймовірне, як і два мільйони.

³ Там само, с. 8—9. Резюмовану аргументацію Дельбрюка можна знайти в лекціях, опублікованих англійською мовою: *Number in history*, London, 1913.

чезної кількості народжується не тільки тоді, коли кожен очевидець має відчуття, що перед ним безліч людей, а й тоді, коли припускають, що кожен очевидець бачив іншого ворога.

Нам залишається ступити ще тільки один крок, аби побачити другий механізм, який я назву *зацікавленою фальсифікацією*. Кількість людей, які пройшли маршем у Парижі від площі Республіки до площі Бастилії у травні 1958 р., була різною залежно від політичних пріференцій різних газет, збільшуючись або зменшуючись удвічі або й утричі. Кожен табір завищує втрати, понесені супротивною партією, і систематично занижує свої власні втрати.

Іноді ілюзія величезної кількості поєднується із зацікавленою фальсифікацією. Чи справді стародавні греки вірили, що армія Ксеркса така величезна, якою вони її бачили, чи хотіли підняти в такий спосіб свій престиж? Чи хмари німецьких танків та літаків були необхідними тільки для того, щоб виправдати поразку, чи французи щиро були переконані в точності цифр, які забезпечували їм алібі й водночас відповідали істині їхніх вражень?

Попри критичні студії, здійснювані істориками, кількість воїнів, які брали участь у великих битвах, не скрізь установлена з точністю, що не підлягає сумніву. Разом із тим роль чисельної переваги чи чисельної недостатності залишається, за самим своїм визначенням, нез'ясованою. Нез'ясованість здається мені ще більшою в тих випадках, коли йдеться про кількість населення. Часто буває важко відрізнити *депопуляцію часткову*, яка зачіпає привілейовані класи або принаймні ті, які беруть участь у війнах, від *депопуляції глобальної*. Античні автори не залишають сумнівів щодо першого феномена: ми знаємо з великою точністю, якою була чисельність афінських і спартанських громадян на різні дати. Проте було б ризиковано робити з цього висновки щодо сукупного населення, включаючи метеків і рабів. А залежно від того, йдеться про громадян чи про сукупне населення, феномен не є одним і тим самим. В одному випадку йдеться про *диференційовану плодючість* різних класів, за які відповідає соціальна організація, а в другому — про певного роду загальне виснаження.

Та навіть якщо першу перешкоду вдається подолати, навіть якщо цифрові дані стосовно чисельності армій та кількості населення встановлено, визначити, наскільки вплинули на хід подій фактори кількості, буває нелегко. Розгляньмо історичний приклад, до речі, добре відомий, щодо якого ми маємо достеменні й надійні цифри. Франко-німецька війна 1870 р. ділиться на дві фази: на першій регулярні війська Другої імперії, що склалися з професійних солдатів, зазнали поразки від численніших армій Пруссії та її союзників; на другій — армії, поквапно зібрані урядом національного порятунку, попри свою чисельну перевагу, теж були розбиті. То яким же факторам треба приписувати поразку армій Наполеона Третього: меншій їхній чисельності, кращій якості пруських гармат чи поганому вишколу французького командування? Якою мірою вплинула на розвиток подій кожна з цих трьох причин? Протягом минулих сторіч бувало, хоч і не так часто, що автори посилалися на аргументи кількості, пояснюючи успіх тієї або тієї армії, але й сьогодні дуже рідко вдається з'ясувати, наскільки такі пояснення вірогідні за певних обставин чи в якийсь визначений період історії.

Оскільки в наші наміри не входить детальний аналіз конкретних випадків, — а лише такий аналіз дозволив би звузити межу невизначеності, — ми спробуємо сформулювати міркування досить загального характеру, які торкалися б двох головних проблем: як впливає кількість на силу або могутність і який зв'язок існує між населенням (або перенаселенням) і війнами.

Нагадаймо спочатку про зміни порядку кількості. На полі битви під Марафоном було десь від 3 до 5 тисяч озброєних афінян. Александр Македонський вирушив завойовувати Азію з військом (величезним як на той час) у 40 тисяч воїнів.

Наполеон зібрав армію, яка була в десять разів численнішою. Армія Гітлера, яка зосередилася на російському кордоні в червні 1941 р. для тієї самої мети, налічувала вже мільйони, а не сотні тисяч солдатів. У часи, коли народився Ісус Христос, на Землі жило близько 100 мільйонів людей, на початку XVII сторіччя — 600 мільйонів, сьогодні — вже три мільярди.

Ані сила, ані культурний внесок спільнот ніколи не були пропорційними до числа людей у кожній з них. Хоч би як пояснювали ми грецьке чудо та здобутки Афін — щасливим збігом культурних обставин чи даром, записаним у спадковий код, — ми мусимо визнати, що в історії «одна людина ніколи не дорівнювала одній людині». І всередині політичних утворень, і в змаганні між ними мала кількість не раз булава творцем долі.

На полях битви чисельність майже завжди була важливим фактором. Зокрема в зоні цивілізацій, коли ні зброя, ні організація супротивників істотно не відрізнялися, вона часто визначала результат конфлікту. І все ж таки слід обмежити або скоригувати попереднє твердження двома зауваженнями. У випадку, коли на полі битви зустрічаються суперники, які належать до глибоко відмінних спільнот, невеличке військо іноді досягає нечуваного успіху. Вислів «завоювання в стилі Кортеса» став класичним у літературі. Кілька десятків іспанських вершників були першокласною силою в битвах із ацтеками Доколумбової Мексики. Так само бувало і в Європі, коли кілька тисяч варварів, які приходили з Азії, вселяли жах народам, незрівнянно численнішим.

З другого боку, в античні часи і навіть згодом, протягом сторіч, які передували сучасності, не існувало строгого пропорційного співвідношення між кількістю населення і числом воїнів. Величезні імперії іноді створювалися на дуже вузькій основі, що ми бачимо на прикладах і Риму, і арабів, і монголів. Завдяки високому рівню мобілізації, набагато ефективнішій організації, розповсюдженню на переможених прав громадянства невеличка спільнота могла підкорити своєму законіві всю зону даної цивілізації, ніколи при цьому не втрачаючи чисельної рівності або переваги на полях битви. Уміння озброїти велике число людей було доказом високого мистецтва політики, так само як уміння концентрувати сили і досі є доказом високого мистецтва стратегії.

Щоб вийти за межі цих міркувань загального характеру, ми розглянемо окремо два типові періоди, античні часи — з одного боку і Європу XIX — XX сторіч — із другого. У грецькому світі Афіни вважалися спільнотою величезною, оскільки в них налічувалося напередодні Пелопоннеської війни 40 тисяч громадян, а разом з метеками та рабами — 200 тисяч душ, а може, й більше. В Європі XIX сторіччя Франція була, здавалося, приречена на занепад, оскільки її населення зростало дуже повільно. Переходячи від Афін п'ятого сторіччя до Різдва Христового до Франції дев'ятнадцятого сторіччя, ми замінюємо тисячі (а строго кажучи, десятки тисяч), про які нам повідомляють грецькі автори, мільйонами, що їх нам дають сучасні демографи, а розрахунки статичного характеру (якою має бути кількість людей у ідеальному полісі?) аналізом динамічним (якими мають бути, в ідеальному випадку, темпи зростання?)

З другого боку, співвідношення між силою держав і силою армій, між кількістю населення і числом солдатів не є однаковими і не можуть бути однаковими в епоху відваги та в епоху нафти або атома, як висловився Ж.Ф.К.Фюллер¹. Поки зброя була простою й мало коштувала, мобілізаційний коефіцієнт був функцією соціального режиму. В нашу епоху цей коефіцієнт залежить від економічних ресурсів та міцності центральної влади. Кількість машин має більшу вагу, аніж кількість людей.

¹ Fuller J. F. C. *L'Influence de l'armement sur l'histoire*, Paris, 1948.

Саме з цих двох поглядів, що відбивають певний спосіб ставити демографічну проблему, з погляду співвідношення між кількістю населення та числом солдатів і з погляду співвідношення між силою держави і силою армії, ми й проведемо порівняння між античністю і новітніми часами.

2. Ідеал стабільності і демографічна та політична нестабільність

Давньогрецькі філософи поставили проблему, яку ми назвемо проблемою *оптимальної* кількості населення¹, що аж ніяк не має нас дивувати, оскільки вони не вдовольнялися об'єктивним, нейтральним вивченням фактів або причин і намагалися знайти кінцеву мету порядку або добра. Поліс (місто-держава), із їхнього погляду, був утворенням, у межах якого мало організовуватися життя спільноти. Отож Платон, як і Арістотель, ставлять перед собою запитання, якою має бути кількість населення в державі, щоб бути не стільки *ідеальною*, скільки *природною*. Десятеро індивідів не утворюють державу, пише Арістотель, десять разів по десять тисяч — теж ні². Платон у «Законах»³ пропонує число 5040. «Число 5040 має дивовижні арифметичні властивості: воно є добутком перших семи цілих чисел; тому воно має ту перевагу серед близьких йому чисел, що кількість дільників у нього найбільша. Звідси постають великі адміністративні зручності, коли, наприклад, виникає потреба в тому, щоб поділити населення на рівні частини, розподілити громадян або рекрутів, виписати їх стовпцями у списках громадського обліку або вишикувати в колони на полі військових маневрів»⁴.

Ці чудернацькі міркування не слід вважати ані позбавленими глузду, ані навіть безнадійно анахронічними. Мета держави, тобто політики, — не могутність, а життя згідно з вимогами тверезого розуму. А що добродесне життя можливе тільки в суспільстві, то тим більше треба визначити число громадян, яке сприяє порядкуві, що відповідав би вимогам тверезого глузду або робить його можливим. Тут протиставляються або можуть бути протиставлені одне одному два міркування: потреби захисту від зовнішнього ворога вимагають великого числа громадян, а потреби моральної впорядкованості — мало. Примирення цих двох протилежних потреб вимагає золотієї середини: держава має бути ні надто малою, ні надто великою. Афіни, в яких набиралося 40 тисяч жителів були державою, хворою на гігантизм.

«Факти засвідчують, що важко або й неможливо добре правити державою, яка має надто велике населення; принаймні ми бачимо, що жодна з тих держав, які, на загальну думку, управляються добре, не може побільшувати своє населення понад усяку міру. Це факт очевидний, і він підтверджується аргументами тверезого глузду: бо закон — це певний порядок, і добрі закони, безперечно ж, запроваджують добрий порядок; а надто численне населення неспроможне сприяти запровадженню доброго порядку... Держава, в якій буде надто мало людей, не зможе бути самодостатньою; а властивістю держави є бути самодостатньою. Та держава, в якій населення буде дуже багато, безперечно, зможе задовольнити всі свої потреби, але як плем'я, а не як держава. Там нелегко буде організувати політичний порядок. Чи знайдеться воєначальник, який зміг би командувати занадто великим збіговиськом людей?.. Який глашатай примусить себе почути, якщо він не

¹ *Ethique à Nicomaque*, IX, 10, 1170 b 31 — 32.

² Moreau Cf. J. *Les Théories démographiques dans l'antiquité grecque*, *Population*, 4e année, n°4, oct.-dec., 1949, p. 597 — 613.

³ *Lois*, V, 737e — 738a.

⁴ Moreau J., *ibid.*, p. 605.

володітиме гучним голосом? Таким чином, держава утворюється відразу ж, як тільки в ній набирається досить люду, щоб налагодити всі зручності життя згідно з правилами політичної організованості. Можливо, що місто, число жителів у якому перевищує цю міру, вважатиметься державою, більшою за своїми масштабами; але, як ми вже говорили, цей надлишок має межі. А які вони, ці межі? Самі факти відразу нам про це повідомлять. Політичні акції здійснюють або ті, хто править, або ті, хто підкоряється; й обов'язок того, хто править, — це впорядковувати й судити. Забезпечити права кожного й настановити суддів по їхній справедливості можна тільки в тому випадку, якщо співгромадяни знають одне одного й шанують одне одного; коли це не так, судді, безперечно, працюватимуть украй погано. З цього погляду, було б недобре діяти, не подумавши, а очевидно, що саме це й відбувається в перенаселеній державі. Більше того, в такій державі і для чужоземців, і для своїх стає легко проникати в уряд; бо не важко уникнути нагляду в надто великому натовпі громадян. Отож очевидно, що найдоцільніша межа населення держави — це така межа, яка дозволяє найбільшу можливу кількість жителів для обслуговування взаємних потреб, але не таку, за якої нагляд за громадянами стає важко здійснений. Закінчімо на цьому те, що ми вважали за слушне сказати щодо кількості громадян у державі¹.

Оскільки метою є держава, яка відповідала б правилам золотієї середини, ні надто велика, ні надто мала, досить велика, щоби бути самодостатньою і змогти захистити себе, досить мала, щоб громадяни знали одне одного й політичний режим був добрим, політика в галузі населення, яку пропонували Платон і Арістотель, прагнула запобігти перенаселенню чи депопуляції, іншими словами, вона намагалася підтримувати стабільне населення, адже його надмір або замалий простір, *стенохорія*, становили в класичну епоху неабияку небезпеку. Грецьке уявлення про те, що населенням, чисельність якого перевищує певну межу, неможливо управляти згідно з вимогами раціонального глузду, сьогодні відкинута, проте воно тривалий час вважалося за очевидне мислителями Заходу. Його відлуння відчувається в перших книгах «Духу законів», де тип уряду пов'язується з розмірами території і де деспотизм подається як неминучий у неозорих імперіях Азії.

Цей ідеал стабільності був, насправді, породжений крайньою нестабільністю кількості населення, з одного боку, і політичною долею спільнот — із другого. «Ми схильні уявляти собі античну Грецію як країну, де панували Афіни й Спарта. Але таке уявлення є не тільки занадто спрощеним, а й неточним по суті. Афіни й Спарта змагалися за гегемонію в п'ятому й четвертому сторіччях до нашої ери і були великими центрами Еллади в епоху, яка позначає апогей античної грецької цивілізації, але вони відігравали цю роль лише в ту епоху. В мікенську епоху були міста, котрі, як Пілос або Трифілія, перестали існувати в класичну добу або, як Мікени й Тирінф, втратили всяке значення. В архаїчну епоху, у VIII — VII сторіччях до нашої ери, великими метрополіями були Халкіда та Еретрія у Євбеї або Коринф і Мегара у власне Греції. В Малій Азії такими центрами були Фокея і Мілет. Після четвертого сторіччя гегемонія, за яку в п'ятому змагалися Афіни й Спарта, незабаром переходить до Фів у Беотії, жителі якої мали славу вайлуватих недотеп, потім до Македонії, яка доти розвивалася поза межами еллінського світу і видавалася справжнім еллінам лише наполовину грецькою². Та й хіба могла фортуна не бути непостійною в ті часи, коли місто-держава, яка налічувала 10 тисяч громадян, уже вважалася великою державою?

Місто-держава «велетенських» розмірів, як Афіни, мала ще більш непевне

¹ Aristote. *Politique*, IV (VII), 4, 1326 a 17-b 24.

² Berard Jean, *ibid.*, p. 309.

майбутнє. Населення Афін могло вижити, лише імпортуючи велику частку необхідних йому продовольчих товарів, щонайменше половину, а то й більше. Їхні жителі мусили зайнятися різними видами другорядної за своїм значенням діяльності, які в наш час називаються промисловими. Афіни торгували продукцією своїх рудників (срібло з Ларіума, мрамур із Пентеліка), виробами своїх ремісників (керамікою, текстилем, кораблями), вони залежали від своїх метеків і від своїх рабів, від своїх клієнтів і своїх постачальників. А така залежність у ту епоху мала зовсім інше значення, ніж у нашу. Морська імперія Афін, що утворилася поступово внаслідок союзів, які грецькі поліси укладали між собою проти персів, трималася лише завдяки перевазі їхнього флоту та данині, яку сплачували їм союзники, що перетворилися на сателітів. Ті види економічної діяльності, які не опираються на розвиток засобів виробництва, які пов'язані з первинним сектором (рудники) або з третинним (торгівля, послуги), завжди дуже чутливі до мінливостей, спричинених воєнними перемогами та поразками. В античному світі імперська велич і багатство були абсолютно нероздільні.

Ідеал стабільного населення не був лише реакцією на непостійність фортуни, він відповідав також надлишкові та нестачі людей, від яких Греція по черзі терпіла. Надлишок населення спричинився до великої колонізації, яка відбувалася у восьмому та сьомому сторіччях до нашої ери. Він спричинився також до надміру воїнів, готових, у разі потреби, служити як найманці. Ця велика кількість людей, навчених військовому ремеслу, дозволяє пояснити перемоги Александра Македонського. Греція була, ще в IV сторіччі, великим резервуаром солдатів. Об'єднання полісів, хай навіть примусове, створювало еквівалент великої й могутньої держави. Будучи незалежними, грецькі поліси виснажували себе в нікому не потрібних війнах. Підкорившись одному володареві, вони стали спроможні на великі завоювання. В четвертому, а потім ще й у третьому сторіччі Греція терпіла вже від протилежної напасти — *олігантропії*. На початку IV сторіччя кількість афінських громадян зменшилася на чверть (30 тисяч замість 40 тисяч). Ще разючішою була депопуляція Спарти. Згідно з Геродотом, у 480 р. до нашої ери кількість гоплітів становила 8 тисяч. У 371 р., напередодні битви під Левктрами, їх було вже тільки 2000. А на середину III сторіччя їх залишилося тільки 700. Жан Берар цитує Полібія, який констатує і пояснює цей феномен:

«Уся Греція терпить від зниження народжуваності та від нестачі людей, і її міста безлюдніють, тому що чоловіки нашої епохи, які люблять розкоші, гроші, а також неробство, не хочуть більше одружуватися, а якщо й одружуються, то не бажають мати велику родину й задовольняються, щонайбільше, одним або двома дітьми, щоб залишити їх багатими й виховувати їх у розкошах».

I, коментуючи античного історика, сучасний історик, говорячи про перші сторіччя нашої ери, пише:

«Кількісне та якісне ослаблення населення, що поступово поширилося на всі провінції імперії, особливо було помітне в Греції. Прикро констатувати, але склалося враження, що життя в безпеці невинно розніжило народи, що зусилля та боротьба були необхідні для їхнього загартування та для створення умов для високої народжуваності»¹.

У випадку Спарти не випадає сумніватися, що закони були прямою причиною її депопуляції. Спартанські громадяни були, протягом усього свого життя, воїнами. Вони не мали права займатися ніякою прибутковою діяльністю. Для того щоб за таких умов кожен громадянин міг зберегти достатньо ресурсів, аби платити за свою частку в спільному трапезуванні, мав установитися невідчужуваний майорат, який не міг не справляти малтузіанського впливу. Також у всіх грецьких

¹ Berard Jean, *op. cit.*, p. 312.

полісах, навіть у класичну епоху, здійснювалися всілякі заходи, спрямовані на те, щоб запобігти зростанню населення (пізні шлюбні, підкидання дітей, дітовбивство). Від такої практики не відмовилися й у наступні сторіччя. Малтузіанство диктувалося структурою поліса, тією різницею, яка існувала між рабами й вільними, істотно політичним та воєнним покликанням громадян.

Таким чином, розмір політичних утворень справляв головний вплив на хід грецької історії. Поліс (місто-держава) був типовою формою колективної організації (хоч би якими були причини цієї організації). Сукупно поліси змогли вчинити опір Перській імперії, і то в досить простий спосіб — шляхом утворення тимчасових союзів. Вони навіть спромоглися вирядити потужне військо на завоювання Азії, після того як були підкорені волею Філіппа та Александра. Та коли Александр поставив на службу своїм амбіціям сили Греції, які залишалися віртуальними в часи *jealous emulation** (якщо ми запозичимо вираз Девіда Г'юма), поліси вже не мали перед собою майбутнього, не мали жодних причин залишатися такими, якими вони були. Втративши свою незалежність і за відсутності якогось Цезаря, що залучив би їх до здійснення своїх масштабних задумів, вони були приречені на неминучу загибель.

Як і чому невеличке місто-держава, розташоване на задвірках цивілізації, яку ми називаємо елліністичною, досягло нечуваного злету й запровадило тривалий мир, що панував не тільки над грецькими полісами, як свого часу зробила Македонія, а й над історичним простором, незрівнянно більшим за своїми розмірами? Великі шанувальники римських діянь, Арнолд Тойнбі та Жером Каркопіно, наголошують на причинах суто політичного або морального характеру. Арнолд Тойнбі¹, наприклад, нараховує п'ять таких причин: сприятливе географічне розташування, великодушне ставлення до народів, які ставали союзниками Риму і приймали його гегемонію, великодушність у визнанні римського громадянства за своїми союзниками та підданими, ліберальна інституція подвійного громадянства і, нарешті, практика заснування колоній на щойно підкорених територіях. Сімона Вайль протиставляє цьому аналізу інший елемент римської політики, реальність якого незаперечно: ефективність терору, в якій, на жаль, не доводиться сумніватись: «Ніхто ніколи не міг зрівнятися з римлянами у вправному застосуванні жорстокості. Коли жорстокість є наслідком примхи, хворобливої вразливості, люті, ненависті, вона часто має фатальні наслідки для того, хто до неї вдається; але жорстокість холодна, розрахована, жорстокість, що становить метод, жорстокість, яку не може пом'якшити ані мінливість настрою, ані будь-які міркування обачності, пошани або жалості і якої не уникнеш ані виявами мужності, гідності та енергії, ані вдавшись до покори, благань та сліз, така жорстокість є незрівнянним інструментом панування. Бо будучи глухою та сліпою, як сили природи, і водночас ясновидючою та передбачливою, як людський розум, вона завдяки цьому страхітливому поєднанню паралізує душі відчуттям фатальної неминучості»². Сімона Вайль не вагається порівняти римлян із гітлерівцями і, застосовуючи сучасні поняття, приходить до такої інтерпретації: «Римляни підкорили світ завдяки своїй серйозності, дисципліні, організації, послідовності у своїх поглядах і методах; завдяки своїй переконаності в тому, що вони — вища раса, створена повелівати народами; завдяки обмірковуваному, розраховуваному, методичному застосуванню найбезжальнішої жорстокості, холодної підступності, найлицемірнішої пропаганди, до яких вони вдавалися одночасно або по черзі; завдяки незламній рішучості та готовності всім пожертвувати задля слави, ніколи не боялися небезпек і не знати

* Ревнивого змагання (англ.).

¹ Toynbee Arnold. *A study of history*, t. 12, Oxford Univ. Press, 1961, p. 380 sqq.

² Weil Simone. *Ecrits historiques et politiques*, Paris, 1960, p. 28.

жалості, не поступатися ніяким людським почуттям; завдяки своєму вмінню руйнувати засобами терору саму душу свого супротивника або присипляти його надією, перш ніж поневолити його, вдавшись до зброї; і нарешті, завдяки такому вправному застосуванню найбрутальнішої брехні, що вони зуміли заморочити нею навіть своїх нащадків і досі нас нею морочать»¹.

Було б важко заперечувати роль, яку відіграла ця психологічно-мілітарна техніка в завоюваннях Риму, як і в будівництві всіх імперій. Проте в нас немає підстав сумніватися й у тому, що після фази застосування терору великодушність володаря, який надавав переможеним права римського громадянства, розповсюдження подвійного громадянства сприяли зміцненню влади Риму і давали деякі підстави співати хвалу імперії тим, хто втратив свою свободу.

Та, хоч як це дивно, ані шанувальник, ані огудник римських діянь не спробували бодай побіжно проаналізувати те, що було й залишається головною умовою створення імперії, — воєнні успіхи римлян. Будівничі імперії, за своїм визначенням, найчастіше закладають перші камені в її підмурівок на полях битви. То на чому ж ґрунтувалася мілітарна перевага Риму?

Грубо кажучи, Рим не мав незаперечної або величезної переваги в зброї. Звичайно ж, стародавні народи не застосовували одну й ту саму зброю. Спосіб воювати залежав від способу життя та від суспільної організації. Незалежно від того, чи воїни античного світу билися верхи на конях чи пішими, чи були вони важко чи легко озброєні, чи застосовували вони зброю ближнього бою чи зброю металю, вони не були взаємозамінними, вони не воювали за одним типовим методом. Але головні міста-держави були спроможні добувати собі більшість видів зброї, і хоча метал не завжди був однакової якості, не викликає сумніву, що детермінантою мілітарної переваги була не якість зброї.

Перевага римських легіонів на полі битви, безперечно, пояснювалася досконалістю їхньої організації, їхньої тактики або, можна сказати, їхньою маневреністю спробою.

На думку Г. Дельбрюка, до якого ми знову звертаємося, вирішальною зброєю Філіппа була кавалерія: македонські вершники були спроможні зберігати колективний порядок у самому розпалі бою. Поєднання нещадності й дисципліни було запорукою перемоги в ту епоху, оскільки види озброєнь фундаментально не відрізнялися.

Те, що Філіпп завдячував дисциплінованості своєї важкоозброєної кавалерії, римляни завдячували досконалій структурі своїх легіонів, які шикувалися в три ешелони, завдяки чому вони були менш вразливі й набагато маневреніші, аніж спартанська, фіванська чи македонська фаланга. Тоді як фаланга була неспроможна захищати свої фланги або тил, легіон умів навіть після того, як битва вже почалася, змінювати фронт. Чи то йдеться про Філіппову кавалерію, чи про римські легіони, головне пояснення їхньої сили вкладається в категорію: «спроможність до колективних дій». Ці оригінальні методи бою здебільшого вимагають певних змін у озброєннях, небаченого раніше поєднання між видами воїнів та видами зброї (довші або коротші списи, важчі або легші обладунки, інше співвідношення між піхотою та кіннотою тощо). Але насамперед слід відзначити, що військова перевага, яка ґрунтується на *спроможності до колективних дій* і пов'язана з військовою дисципліною², не може так просто передаватися чи запозичуватися, оскільки вона залежить від суспільних структур, вона вимагає тривалої муштри. Римляни поступово довели до високої досконалості організацію, тактику та озброєння легіону, але вони ніколи б не мали такого інструменту війни, якби запек-

¹ Weil Simone. *Ecrits historiques et politiques*, Paris, 1960, p. 24.

² Delbrück H., I, 1, p. 239.

ла боротьба з Карфагеном не перетворила мобілізованих громадян на професіоналів¹.

Маневрена спроможність легіону була однією необхідною умовою перемоги: чисельність легіонерів — другою. Згідно з даними того самого автора, в період кризи мобілізаційний коефіцієнт у Римі був надзвичайно високим, 10 відсотків від кількості вільного населення, 30 відсотків від кількості чоловіків зрілого віку². «Великодушність» щодо переможених дозволяла Римові побільшувати кількісний склад своєї армії мірою того, як розширювалася зона римського панування. І хоч би якими великими ставали підлеглі їм території, римляни регулярно виводили на поле битви не менше, а то й більше, воїнів, ніж їхні вороги. Імперія утримувалася не престижем незначної меншини, а регулярною мобілізацією легіонів.

Та, попри все це, простір усе ж таки обмежував могутність римських легіонів. Завдяки неозорим розмірам та рідкій заселеності своїх територій германці уникали, на добро собі чи на шкоду, долі, яка спіткала кельтів Галлії. Германці не були романізовані, вони й далі розмовляли своєю *Ursprache*^{*}, тобто своєю рідною мовою, а не мовою, запозиченою у своїх переможців. Зіткнувшись із Парфянською імперією, Рим задовольнився миром співіснування.

З цих факторів римського успіху кількість (воїнів) майже завжди замовчувалася, маневрена спроможність легіонів згадувалася дуже рідко й майже завжди змішувалася з римськими чеснотами. Звичайно ж, ефективність дій заслуговує на те, щоби вважатися чеснотою, але це чеснота політична, а не моральна, і вона не включає в себе ані культурних, ані духовних цінностей. Оскільки історики віддали данину римським *чеснотам*, що нібито сприяли заснуванню імперії, вони не могли не приписати їй розпад занепадові їхньої моралі. Мілітарна потуга залежить від кількості солдатів, яких імперія спроможна мобілізувати, від дисципліни легіонів, від їхнього бойового духу. Та коли легіони починають усе більше й більше покладатися на варварів, коли вони стають неспроможні поставити на своїх кордонах неприступний бар'єр, а іноді й перемогти на полі битви, це є доказом того, що військова машина втратила свою ефективність, а така втрата мілітарної ефективності неминуче віддзеркалює розпад держави і втрату громадянських чеснот³.

Після того як історики стільки вихваляли Римську імперію, їм важко не опла-

¹ Delbrück H., *ibid.*, I, 1, p. 333 і також с. 277:

«...Der zweite punische Krieg zeigt uns das letzte massive Auftreten dieser Fechtart in gewaltigen Schlachten [die manipular-Taktik], ihre Niederlage, ihre Unzulänglichkeit und die Umbildung zu einer neuen Taktik, deren technische Kunst den Römern binnen zwei Generationen die Weltherrschaft giebt».

І ще: «Das entscheidende Moment der alten Geschichte liegt also darin, dass die Römer im Verlaufe des zweiten punischen Kriege endlich ein Kriegswesen ausbildeten, das im Stande war, Hannibal in offener Feldschlacht zu überwinden und dadurch die Kraft Karthagos völlig zu brechen» (с. 330).

«Таким чином, Сципіонова армія має характер армії солдатів-професіоналів і не тільки своїми чеснотами, а й своїми пороками, в тому, з якою погордою ставиться вона до власного цивільного населення» (с. 333).

² Г. Дельбрюк оцінює в мільйон вільне населення Риму на початку Другої пунічної війни. Отже, мобілізація 22 — 23 легіонів у 212 або 211 рр. до Р.Х. вимагала неабияких зусиль.

I, 1, с. 309 і далі, зокрема с. 319: «...im Hannibalischen Kriege haben jahrelang über 20 Legionen d.h. mindestens 70 000 Man ohne Bundesgenossen unter Waffen gestanden, d.h. nahezu 30% der erwachsenen männlichen und fast 10% der gesamten freien Bevölkerung».

^{*} Правомовою (*нім.*).

³ Так, наприклад, Жером Каркопіно писав у «Етапах римського імперіалізму» (Carcopino Jérôme. *Les etapes de l'impérialisme romain*, Paris, 1961): «Мілітарний занепад Риму пояснюється, якщо ми добре над цим поміркуємо, двома причинами, які не діють у нашому сучасному світі: раповим збільшенням кількості ворогів, чие озброєння мало чим поступалося римському, і професійній спеціалізації армії, в якій неминуче гасне вогонь громадянської самовідданості» (с. 267).

кати її загибель. Але в часи, коли ми осуджуємо колоніальні імперії, наліпивши їм ярлик колоніалізму, видається парадоксальним, що люди так беззастережно стають на бік завойовників.

3. Французький досвід

З погляду давньогрецьких філософів, достатня кількість людей є необхідною умовою безпеки, але мета полягає в тому, щоб досягти дружби між громадянами, а така мета нездійсненна в перенаселеній державі. На думку сучасних авторів, чисельність населення є передумовою могутності, а ця остання, у свою чергу, зумовлює *ранг*. Оскільки держави втягнуті в постійне суперництво і деякі з них побільшують свою могутність дуже швидко, інші мусять не відставати від них під загрозою занепаду. Порівняння темпів зростання, демографічного й економічного, сьогодні замінює пошуки золотієї середини.

Минуло вже сторіччя, як Прево-Парадоль написав у своїй книжці, що мала великий успіх: «Коли сьогоднішній керівник нашої країни заявив, що ранг держави вимірюється числом людей, яких вона може озброїти, він лише надав надто абсолютної форми слушній ідеї, бо треба також брати до уваги відносну якість цих людей, а не лише їхню кількість. Наприклад, Ксеркс зумів озброїти набагато більше людей, аніж Греція, а проте завдяки величчю своєї душі Греція здобула над ним перемогу. Та коли йдеться про нації, що цивілізовані однаковою мірою й складаються з відважних громадян, які однаково дорожать почуттям честі, ця максима стає абсолютно точною, і саме численніша нація здобуває більший військовий і політичний вплив, із усіма матеріальними та моральними перевагами, які з цього випливають»¹.

Саме Франції, яка першою в Європі потерпіла від падіння народжуваності, довелося пережити найбільше тривог, намагаючись дати раду розмаїтим проблемам недостатньої чисельності свого населення. Перша з них — це та, яку поставлено в наведеній вище цитаті: до якої міри існує пропорційна залежність між кількістю населення держави, силою її армії та її місцем у світі? Друга проблема виникає у зв'язку з колоніальними завоюваннями Франції в XIX сторіччі: чи можливо компенсувати відносний занепад метрополії, набираючи солдатів у Азії та Африці?

Починаючи з тридцятих років, виникає ще одне побоювання: чи демографічна стагнація не веде за собою стагнацію економічну? Неправильним було б твердити, що малі родини спроможні гарантувати забезпечене майбутнє кожному зі своїх дітей, навпаки, досвід показує, що в плані динамічному, а не статичному, в національному, а не мікроскопічному підрахунку усе відбувається зовсім інакше. Демографічне зростання, принаймні в деяких випадках, стимулює більш аніж пропорційне зростання ресурсів.

І нарешті, після другої світової війни вже не Франція, а весь Захід змушений зі страхом дивитися на порівняльну статистику чисельності свого населення. Хіба ми не бачимо, як до різниці між рівнем життя білої привілейованої меншості й великих мас кольорового населення додається різниця в процесах, які відбуваються в протилежному напрямку, бо ж чисельність найшвидше зростає саме там, де вбогість робить бажаною стабілізацію кількості населення або принаймні уповільнення темпів його зростання?

Якщо ми окинемо загальним поглядом європейський шлях, який Франція пройшла за останні більш як сто років, буде важко заперечувати, що закон чисельності утнув їй лихий жарт. У 1800 р. було близько 28 мільйонів французів, у 1940 р. — 41,9 мільйона. За той же таки час населення Сполученого Королівства

¹ *La France nouvelle*, Paris, 1868, p. 174.

збільшилося з 11-ти (16-ти з Ірландією) до 46,4 мільйона, населення Німеччини — з 22-х до 70 мільйонів, населення Італії — з 18-ти до 44-х¹, населення Сполучених Штатів — з 5, 308 до 131,7 мільйона. Населення царської Росії, до якого ми маємо менш точні підрахунки, збільшилося протягом ХХ сторіччя в 2,5 рази.

У 1800 р. Франція зі своїми 28,2 мільйонами представляла 15% європейського населення, Австро-Угорщина з 28-ма — 15%, Італія з 18-ма — 9,2%, Німеччина з 23-ма — 13%, Британські острови (включно з Ірландією) — 9%, Росія з 40 мільйонами — 21%. В 1900 р. частка Франції зменшилася до 10% (40,7 мільйона, частка Австрії — до 12% (50 мільйонів), частка Німеччини зросла до 14% (56,4), частка Британських островів — до 10,6% (41,5), частка Росії — до 24% (100). В ХХ сторіччі порівняння між Францією та її європейськими суперниками ще несприятливіше для Франції. Французьке населення тепер узагалі не зростає, населення країн-суперниць — ще зростає.

За приблизною оцінкою, зміни у співвідношенні сил ішли за змінами у співвідношенні між чисельностями населення. Проте кілька коректив відразу ж спадають на думку. Англія на початку ХІХ сторіччя посідала на світовій сцені місце аж ніяк не співмірне з її людськими ресурсами. Острівне розташування Англії доти, доки їй не доводилося вступати в битви з великими арміями континентальних держав, давало їй незрівнянні переваги (які сьогодні вже не існують). З протилежного погляду, приклад Росії нагадує нам, що закон чисельності населення в нашу епоху діє лише в поєднанні із законом чисельності машин. У 1914 р. внаслідок недостатньої індустріалізації, а можливо, й унаслідок того, що її політичний режим був неспроможний повести за собою націю, сила Росії була далеко не пропорційною кількості її населення.

Що стосується Франції, то її воєнна фортуна не була прямо детермінована кількістю ані в 1870-му, ані в 1939 рр. Навіть припустивши, що в 1870 р. перші поразки стали наслідком меншої чисельності армій імперії, ми змушені будемо погодитися, що ця низька чисельність була наслідком недосконалої мілітарної системи, а не недостатності людських ресурсів нації (які в той час приблизно дорівнювали людським ресурсам ворога). Так само, хоча перевага потенціалу Третього райху, людського й індустріального, над потенціалом Франції була величезною, не ця перевага стала визначальним фактором розгромної перемоги в травні-червні 1940 р. Одна з причин блискавичного завершення тієї кампанії — це чисельна перевага німців у танках, а надто в літаках, але головною причиною була дуже вдала стратегія наступу (йдеться про план генерала фон Манштейна, який передбачав розколоти надвоє сили союзників, прорвавши їхню оборону на стику Арденн) й оригінальна тактика, нечуване поєднання вогню та руху, масованих танкових ударів та повітряних атак на безпосередні тили поля битви. Це в 1914 — 1918 рр. та в кінці конфлікту 1939 — 1945 рр. Другий і Третій райх були, в кінцевому підсумку, розчавлені кількістю — солдатів та, ще більшою мірою, гармат, танків і літаків.

Європейський досвід Франції свідчить про вплив кількості на перебіг дипломатичної та воєнної історії, але в більш витончений спосіб. Справді, Франція мало не загинула внаслідок своєї перемоги в 1918 р., вона знайшла трагічний порятунок у своїй поразці 1940 р. З усіх воюючих сторін саме Франція від 1914-го по 1918 р. доклала відносно найбільших зусиль у мобілізації як своїх індустріальних, так і людських ресурсів, вона також зазнала пропорційно найвищих втрат

¹ Ці цифри не враховують еміграцію. Країни, чис населення зростало швидко, водночас найбільше посприяли заселенню Америки та домініонів: 17 мільйонів людей виїхали зі Сполученого Королівства між 1825-м і 1920 рр., 6 мільйонів німців виїхали до Сполучених Штатів протягом того самого періоду, 9 мільйонів італійців покинули свою країну між 1876-м і 1925 рр.

(близько 1,4 мільйона загиблих супроти 2 мільйонів у Німеччині). На Мирній конференції Франція перебувала в ореолі дорого оплаченої слави, але вона була тоді також однією з найослабленіших націй Європи, і тільки раптове зростання народжуваності могло поставити її на ноги. В 1940 р., маючи військовий апарат, пристосований до механізованої та моторизованої війни, Франція могла б — у теорії — воювати кілька місяців, можливо, рік або два. Поки на заході тривали б воєнні дії, Радянський Союз грав би роль *tertius gaudens**, а англосакси залишили б Францію наодинці з її важким тягарем. На той час німецька індустрія війни, підсилена промисловими потужностями Центральної Європи (Чехословаччини, Австрії), значно переважала французьку (індустрія Англії до 1942 р. не була ще мобілізована). В 1941 р. Німеччина змогла б виставити на передову ще кілька десятків додаткових дивізій. Отож якби французька кампанія тривала рік або півтора року, матеріальні та людські втрати Франції збільшилися б утричі, вчетверо, а може, й у більше разів. Чи змогла б Франція піднятися на ноги після такого нового кровопролиття?¹

Парадоксом новітньої історії Франції є той факт, що її демографічний занепад збігся в часі з її імперською експансією. Вельми спокусливо розв'язати цей парадокс, пояснивши першим останню. Мовляв, Франція шукала в Африці джерело додаткових людських ресурсів, які допомогли б їй відновити рівновагу з потенціалом своїх суперників.

Таке витлумачення є майже єдиним, яке може надати видимої раціональності зовнішній поведінці Франції, зокрема за Третьої Республіки. Чому Франція, якій не треба було експортувати ані надлишок людей, ані надлишок промислових виробів, чому опортуністична, а потім і радикальна республіка, чому вони підкорили стільки територій, створивши другу колоніальну імперію світу? Звичайно ж, історики, які задовольняються історичними поясненнями, — тобто тими, що їх відверто зневажають філософи й соціологи, — можуть нагадати, що після того як було захоплено місто Алжир, покинути країну Алжир було б значно важче, аніж завершити її окупацію². Далі, французький Алжир не міг би почувати себе в безпеці, якби його не прикрили подвійним протекторатом над Тунісом і Марокко. Що ж до походу на Чорну Африку, то він був радше європейським, аніж специфічно французьким. Оригінальною характеристикою Франції була ідеологія цивілізаторської місії, яка передбачала певну асиміляцію колоній і метрополії. Рекрутський набір став одним із перших практичних застосувань цієї доктрини, що не була позбавлена певної абстрактної великодушності.

Посилення завойовника внаслідок його завоювань, мобілізація переможених — це явища ендемічного характеру протягом усіх століть людської історії. Ще й сьогодні, в 1960 р., попри майже вселенське поширення націоналізму, тисячі мусульман воюють під французьким прапором, будучи або цілком байдужими до

* Букв. «третій, який радіє» (*lat.*). Тобто третя особа, яка дістає користь від боротьби між двома супротивниками.

¹ Чи змогли б союзники виграти війну, якби британці, зрештою, втратили свій експедиційний корпус після річних боїв?

² У своїй промові, виголошеній у Палаті депутатів 15 січня 1840 р., генерал Бюжо сказав: «Обмежена окупація видається мені химерою і химерою небезпечною». І трохи далі: «То, може, нам покинути Алжир? Але ж офіційна Франція, якщо я застосую вираз, якого немає в моїй повсякденній мові, офіційна Франція цього не хоче; тобто письменники, аристократія письменного столу цього не хоче». І нарешті: «Так, на мою думку, захоплення Алжиру є помилкою; та оскільки ви бажаєте припуститися цієї помилки, оскільки для вас неможливо не припуститися її, треба щоб ви припустилися її велично, бо це єдиний спосіб здобути з неї бодай якусь користь. Отже треба, щоб ця країна була завойована, а могутність Абд ель-Кадера знищена...»

Цю промову опубліковано в *Par l'épée et par la charrue. Ecrits et discours de Bugeaud*, Paris, P.U.F., 1948, p. 61 — 71.

батьківщини, яку проголошує ФНВ, або підштовхувані ненавистю до партизан, або просто примушені до цього злиднями. Дуже рідко, в минулому, люди знали (чи мали потребу знати), чому, власне, вони воюють. Відданість своєму вождеві, покора режимові, який на той час існує, дисципліна в її чистих і простих виявах частіше зцементовували армії, аніж віра в націю чи ідею.

Європейські імперії, з цього погляду, аж до 1945 р. нічим особливо не відрізнялися від попередніх. Сполучене Королівство не змогло забезпечити собі панування в Азії та на Близькому Сході, якби не мало до своїх послуг, на додачу до *Royal Navy*, армію з індійських рекрутів. Ця армія з індійських рекрутів під британським командуванням, навіть якщо її офіцери були у своїй більшості індійцями, давала змогу уряду Її Величності охороняти мир у регіоні Перської затоки та Суецького каналу і далі на схід, аж до кордонів Індокитаю. Так само алжирці, марокканці, сенегальці воювали на полях битв у 1914 — 1918 рр. Щодо алжирців, то вони не тільки сприяли пацифікації своєї власної країни, а й брали участь у останніх завоюваннях Французької республіки.

Чи підсилення армії метрополії шляхом мобілізації тубільного населення має за умову чи за межу певний точно визначений відсоток неримлян у римських легіонах, в'єтнамців у французькому експедиційному корпусі в Індокитаї, африканців у африканській армії? Очевидно, що в кожному певну епоху небезпечно перевищувати певний відсоток, хоча він не завжди залишається одним і тим самим.

Так, у наш час існує істотна різниця між принципами формування британської індійської армії або французької африканської армії і «пожовтінням» французького експедиційного корпусу в Індокитаї. Британська індійська армія служила вірно британській короні протягом усієї війни 1939 — 1945 рр., попри відмову співробітництва з боку партії Конгресу. Так само марокканські полки, в яких лише офіцери й частина унтер-офіцерів були французами, воювали за Францію в 1939 — 1940 рр. і навіть у Індокитаї, аж до 1954 р. Але чи залишилися б марокканські війська вірними Франції, якби вона ще протягом кількох років застосовувала політику сили в Північній Африці? Чи перекинулися б до націоналізму, який надихав їхніх співвітчизників, марокканські офіцери чисельністю понад 200 чоловік, що належали до регулярних кадрів французької армії? Ніхто цього не знає. В реальній дійсності, в наші часи ці армії здебільшого скорялися вимогам суто військової дисципліни, проте це аж ніяк не означає, що якнайліпше організоване військо залишається нечутливим до почуттів народу, з якого набрані його солдати.

Інтеграція, в більшій або меншій пропорції, яка, проте, не має набагато перевищувати третину, в'єтнамців або алжирців у військові частини метрополії є своєрідним відступом від узвичаєної практики. Влада не має більше довіри до однорідних контингентів, у яких лише кадровий офіцерський корпус набирався з імперського народу. Командування наперед погоджується зі зниженням ефективності, воно заздалегідь прикидає можливий відсоток дезертирства. Це метод досить-таки небезпечний: у випадку невдач дезертирство може набрати масового характеру (що реально й сталося в Індокитаї після поразки під Д'єн-Б'єн-Фу).

Чи є імперська спроможність мобілізації підкорених народів числовою функцією, що визначається кількістю цих останніх і кількістю народу імперського? В такій грубій формі кількість ніколи не визначає долю імперій. Якби було так, то Британська імперія ніколи не існувала б. Але Британська імперія, з багатьох поглядів, є винятковою. Для того щоб народ, такий малочисленний, зміг запанувати над стількома територіями, над стількома мільйонами людей, навіть не запровадивши в себе обов'язкової військової повинності, для того щоб імперію вдалося утримувати зусиллями такої малої кількості моряків, чиновників та професіоналів, для того щоб таке чудо стало можливим, не вистачило б лише політичної геніальності, для цього треба було ще й виняткового збігу незвичайних об-

ставин. Ця імперія, ставши однією з найнеосяжніших, які знала історія людства, була також, у масштабі сторіч, однією з найменш тривалих. Англія здійснювала свою владу на такій відстані через посередництво Індійської імперії. Було важко перетворити Індію на сучасну в адміністративному та військовому плані державу, не розбудивши її національних почуттів. З плином часу відносини між народом-завойовником і народом підкореним розвиваються або до повної інтеграції в єдину спільноту, або до розпаду на дві окремі спільноти. Так чи інак, нерівність у суто військовому плані забувається або стирається. Рівність має тенденцію відновлюватися або через розширення імперського громадянства¹, або через автономію, або незалежність чужоплемінних народів. Британців було надто мало, вони були надто свідомі своєї расової відмінності, вони володіли надто далекими землями і панували над надто різними народами, щоб уникнути неминучого — розпаду їхньої імперії на численні й цілком суверенні політичні утворення (попри існування Співдружності, яка, з погляду небританців, виглядає все більш і більш фіктивним утворенням).

Всередині Французької імперії диспропорція в кількості між імперським народом і народами чужоплемінними була меншою. Проте не настільки меншою, щоб спричинитися до інших наслідків. Інтеграція, що є тільки іншою назвою, назвою для асиміляції², вимагає, щоб усім підданим надавалося громадянство, чи то римське, чи французьке. В такий спосіб вона підносить підкорені народи до статусу громадян, проте прирікає їх на суперництво за краще становище з тими громадянами, які народились у Римі або у Франції.

Природа сучасної економіки ускладнює імперську політику інтеграції, яка не терпить надто великої розбіжності між рівнями життя всередині одного політичного утворення (зокрема й у тих випадках, коли люди в ньому відрізняються і своєю мовою, і своїми звичаями). Але поза цими причинами економічного порядку³ спільне громадянство може задовольнити чужоплемінні народи лише за двох умов: воно має надаватися й одержуватися як висока честь, воно має відкривати більше перспектив, аніж їх закривати. Ще в 1936 р. французьке громадянство сприймалося алжирцями як честь. Але в 1960 р., воно перестало бути честю, яка відкриває дорогу до кар'єри. Чи багато алжирців у Алжирі, який став французьким, змогли б піднятися до найвищих посад у суспільстві, суперничаючи з французами корінного походження?

Розпад Французької імперії, значно прискорений збігом різних подій, став логічним результатом завоювань, що їх стагнація французького населення від самого початку зробила нетривкими. Франція могла озброювати солдатів, яких вербувала серед чужоплемінних народностей, але вона не спромоглася дати цим народностям французьке громадянство, повсюдно й без винятків. Вона не спромоглася дати його, коли воно було бажаним. Вона марно пропонувала його вже тоді, коли еліти підкорених народів, раніш покірні й слухняні, стали прагнути відповідальностей та вигод державного суверенітету.

Знання майбутнього, яке стало минулим, завжди додає мудрості, й тепер ми добре розуміємо, що ілюзорною була надія (яку плекали кілька авторів минулого сторіччя) компенсувати відносний кількісний занепад французької людності аф-

¹ Нерівність може й далі існувати між громадянами й негромадянами або, всередині єдиної спільноти, між кастами, походження та ієрархія яких простежуються до колишніх взаємин між завойовниками й завойованими. Всередині політичних утворень соціальна нерівність може бути, принаймні частки, кристалізацією відношень між військовими потугами.

² Інтеграція чужоплемінних народів у політичну спільноту метрополії не передбачає стирання особливостей мови, релігії, звичаїв, що їх, як здається, вимагає асиміляція. Але обидва ці терміни визначають однакові умови політичного громадянства.

³ Які ми розглянемо в наступному розділі.

риканськими завоюваннями. Якби зниження народжуваності мало своєю причиною брак простору, володіння Алжиром поклало б край цій негативній тенденції розвитку. Та чи досить було французам погодитися перетнути Середземне море, аби їхня плодючість стала такою, якою була раніше, протягом багатьох століть, а всі їхні діти виживали, як у Канаді? Не було жодних підстав для ствердної відповіді на таке запитання. У французькому Алжирі високими темпами розмножувалася не меншина, яка прибула з Європи, а мусульманська більшість. Французька імперія в Середземномор'ї, про яку мріяв Прево-Парадоль і на яку він покладав такі палкі надії, сподіваючись, що завдяки їй його батьківщина у світі, де панували англосакси, зможе уникнути долі, котра спіткала Афіни в Римській імперії, розпалася тому, що вона була населена не громадянами, а підданими. Відзначмо не без смутку: результат усієї цієї авантюри більше узгоджувався із законами історії, аніж сама авантюра. Нація, чие населення не зростає, має мало шансів зберегти імперію, навіть якщо вона знайшла можливість її створити.

Якщо колонізація, протягом якогось періоду, підсилює могутність метрополії, деколонізація, проте, далеко не завжди призводить до її ослаблення. Справді було б не виправданим порівнювати те, чого коштує метрополії незалежність її колоній чи протекторатів, із вигодами, які вона мала від цих самих територій та населення, коли мирними засобами здійснювала там свою суверенну владу. Наприклад, Франція, безперечно, втрачає військові бази, резервуар солдатів, широку зону свого державного суверенітету, яка надавала їй водночас престижу й засоби до дій. Але треба порівняти, чого коштувала їй відмова від деколонізації і чого коштувала б деколонізація, якби вона вчасно на неї погодилася. Чи не була б Франція могутнішою в період від 1946-го по 1954 рік, якби їй не довелося воювати в Індокитаї? Чи не була б вона ще могутнішою сьогодні, якби зуміла домовитися з Хо-Ші-Міном у 1946-му або в 1947 рр.? Зміцніла чи ослабла її потуга внаслідок алжирського конфлікту? В 1840 р. маршал Бюжо вважав, що необхідність тримати близько 100 000 солдатів по той бік Середземного моря ослаблювало Францію на її головних позиціях, якими він вважав кордон по Райну. Те саме питання постає і в 1960 р.

Іншими словами, імперії є джерелом сили доти, доки вони не завдають надто багато клопоту. Сьогодні ми тримаємо в Алжирі стільки солдатів, скільки є там дорослих європейців, що потребують захисту. «Колоністи» Бюжо, замість гарантувати французький мир, не можуть існувати в масі мусульманського населення без того, щоб біля кожного з них не стояв чоловік зі зброєю в руках, що прибув із метрополії. Якщо утримання імперії вимагає більше війська, аніж вона може дати, якою має бути найбільш раціональна політика, згідно з реалістичними підрахунками, погодитися на її розпад чи опиратися йому?¹

Французьке поразенство, виплекане всередині XIX сторіччя відносним зменшенням кількості населення Франції, посилилося в нинішньому сторіччі відносною повільністю економічного зростання і теорією, згідно з якою стагнація демографічна й стагнація економічна йдуть у парі. Держава буде подвійно ослаблена в тому випадку, якщо її населення зменшується або залишається на стаціонарному рівні: вона матиме у своєму розпорядженні менше солдатів і менше робітників, продуктивність праці або, якщо хочете, збільшення прибутку на душу населення в ній також будуть меншими або зростатимуть повільніше, аніж у країнах із великою народжуваністю.

Щоб осмислити цю проблему в її повноті, треба подивитися на неї під двома

¹ Співвідношення в кількості між військами метрополії, необхідними для будівництва імперії, і контингентами, які набираються в імперії, у свою чергу, залежить між співвідношення в кількості на полі битви між регулярними військами і силами повстанців. Про це ми поговоримо далі.

кутами. Як впливає демографічне зростання на зростання економічне? І як, у свою чергу, впливає це останнє на перше? Щодо цього другого пункту ми скажемо лише кілька слів. Демографи рідко доходять згоди і щодо самих фактів і щодо їхнього витлумачення навіть тоді, коли йдеться про події, що відбулися протягом недавніх сторіч¹. Одні з них вважають, що зростання населення, яке ми спостерігаємо, починаючи від XVI або XVII сторіччя, було відносно автономним, оскільки воно відбувалося навіть на тих континентах, які мало нас цікавлять або й зовсім не цікавлять із погляду економічного поступу. Населення Китаю, згідно з одними, зросло, між 1650-м і 1930 рр. від 70-ти до 340 мільйонів, згідно з іншими, від 150-ти до 450 мільйонів. Якщо в окремих випадках демографічне зростання не спричиняється відповідним зростанням ресурсів² (поліпшенням техніки виробництва, комерційною організацією, зміцненням безпеки тощо), то чи слід віднести його на рахунок мінливої життєспроможності народів? Чи може формула життєспроможності, яка має вочевидь біологічне пояснення, ховати за собою численні й складні феномени соціального порядку?

Що стосується протилежної дії — кількості людей на обсягу ресурсів — то все вочевидь залежить від рухомості ресурсів (яка змінюється залежно від епохи) і вже досягнутої густоти населення. Якщо ми подумки припустимо константність технічних засобів (що неявно робить Монтеск'є в своєму трактаті «Дух законів»), то рухомість ресурсів, а отже, й кількість людей буде функцією соціальних причин: суспільного ладу, розподілу власності, надходжень від зовнішньої торгівлі, розвитку ремесел або промисловості. Сьогодні нікому не спаде на думку припустити, що технічні засоби можуть залишатися константними. Протилежна небезпека нам загрожує набагато більше. Як можливу чисельність населення аналіз дає ту кількість людей, яка змогла б вижити у випадку застосування відомої техніки, а не ту, що визначається наявністю технічних засобів, що їх розглядуване населення справді спроможне використати.

В абстрактному плані, економічно-демографічний потенціал, як і потенціал військовий, залежить від трьох змінних величин: простору, інструментів, спроможності до колективних дій (у виробництві чи у війні). Традиційно аналіз прагнув насамперед визначити, в якій точці досягає свого екстремуму крива середньої індивідуальної продуктивності. Хоч би яким був рівень розвитку техніки, певна кількість населення необхідна, щоб освоїти територію, здобути вигоду з розподілу праці, з тієї добавки, яку додають до продуктивності кожної окремої людини продуктивні сили, які виникають зі співпраці. *Оптимум добробуту* досягається в тій точці, де починає діяти *закон зниження продуктивності*, тобто коли *продуктивність додаткового працівника стає нижчою за продуктивність середню*. Досить легко зрозуміти, що точок оптимального добробуту може бути багато залежно від рівня суспільної організації та рівня розвитку технічних засобів. Прогрес, технічний та економічний, визначається якраз тим, що він зміщує точку, де крива середньої продуктивності (тобто відношення сукупної продуктивності до числа працівників) змінює напрямом. *Оптимум добробуту* не збігається з *оптимумом могутності*, якщо ми погодимось на тому, що могутність вимірюється ресурсами, матеріальними й людськими, які має у своєму розпорядженні держава для досягнення своїх зовнішніх цілей. *Додатковий працівник, який виробляє менше, аніж працівник середній, нижче від точки оптимального добробуту, виробляє все ще більше за мінімум, необхідний для виживання*. Держава спро-

¹ Див.: Wagemann E. F. *Menschenzahl und Völkerschicksal, Lehre von den optimalen Dimensionen Gesellschaftlicher Gebilde*, Hambourg, 1948.

² Впровадження культури вирощування картоплі стало, на думку Вільяма Лейнджера, головною причиною зростання населення в Європі та в Азії в XVII сторіччі.

можна забирати на свої потреби частину продукції, виробленої цим додатковим працівником. Середній прибуток знижується, але ресурси держави зростають.

Ці теоретичні визначення, які ми запозичили в пана Альфреда Сові¹, допомагають зрозуміти ту ідею, яку можна виявити на кінчику пера більшості авторів. При заданому рівні технічного розвитку та суспільної організації, турбота про політично-військову могутність часто навіть переважає бажання збільшити населення понад ту кількість, якої ми прагнули б у тому разі, якби дбали тільки про рівень добробуту. «Керівники» хочуть мати якомога більше підданих і не лише для того, щоб набирати більше солдатів, а й щоб стягувати з них податки на утримання держави та війська.

У наш час абсолютні цифри економічного зростання, статистичні дані щодо обсягу національної продукції — як валової, так і прибуткової — включають у себе водночас результати зростання кількості людей і продуктивність праці кожного з них. Якщо населення швидко зростає, може також швидко зростати й національний продукт, хоча продуктивність праці кожного окремого робітника зростає значно повільніше. Натомість стаціонарне населення спроможне забезпечувати економічне зростання лише тією мірою, якою зростатиме середня продуктивність праці незалежно від того, чи працівник вироблятиме більше, працюючи в тій самій галузі виробництва, чи працівники переходитимуть із галузі з низькою продуктивністю в галузь, яка забезпечує продуктивність набагато вищу. Звідси неминує впливає такий висновок, якому французький досвід надав і практичної вірогідності: надто повільне збільшення кількості людей спричинятиме також (іноді? часто? завжди?) уповільнення темпів зростання продуктивності. А в нашу індустріальну епоху військова потуга залежить від рівня продуктивності праці не меншою мірою, аніж від кількості людей (що вищою є продуктивність праці, то більшим буде надлишок ресурсів над рівнем існування, який держава може використовувати для своїх потреб). За такої гіпотези, демографічний занепад призводить до зниження військово-політичної потуги в два способи: через зниження, або принаймні через надто повільне зростання, як людського потенціалу, так і економічного.

Не випадає сумніватися в тому, що обсяг національної французької продукції між 1850-м і 1913 рр. зростав значно нижчими темпами, аніж обсяг національної продукції Німеччини. Перший, якщо вірити цифрам Коліна Кларка², збільшився за цей період від 16,6 до 36 мільярдів франків. Другий, від 10,6 до 50 мільярдів марок. У першому випадку він лише трохи більше ніж подвоївся, в другому — зріс майже вп'ятеро. Ця різниця в прогресі стає трохи меншою, якщо ми усунемо вплив кількості населення й розглянемо реальну продукцію на кожну зайняту у виробництві особу. Ця продукція у Франції зросла від 426-ти у 1850 — 1859 рр. до 627-ми в 1911 р. (у міжнародних одиницях виміру), в Німеччині — від 406-ти до 930-ти.

Теоретично низька народжуваність створює певні обставини, сприятливі для зростання. Родина, в якій лише двоє дітей, має більші можливості для заощаджень. Така спільнота може вкладати менше коштів у освіту молодших генерацій, а отже, вона спроможна інвестувати більше в кожного працівника, зайнятого у виробництві. Але у французькому випадку інші причини були сильнішими. Зростання не визначається лише суто економічними причинами або, щонайменше, ці останні, у свою чергу, визначаються напрямом думок і поведінкою економічних суб'єктів (менеджерів, держави). Неважко збагнути, що демографічна стагнація сприяє формуванню напряму думок та поведінки, мало сприятливих для зростання.

¹ *Théorie général de la population*, 2 vol., Paris, 1952 et 1954.

² *Conditions of Economic Progress*, 2e édit., London, 1951.

Статистичні дані не дають нам підстав сумніватися в тому, що саме так і було у Франції в XIX і в першій половині XX сторіччя. Але власне вплив демографічної стагнації на консервативну поведінку французької буржуазії та французької держави не так легко виокремити. Ані законодавство, ані ідеологія французького суспільства не були орієнтовані на зростання. В тому, що демографічна стагнація дозволила розвиватися консерватизмові, сумніватись не випадає. Але чи зробила вона його *неминучим* — щодо цього можна сперечатися. Ніхто ще не довів, що за відсутності демографічного зростання країни приречені на дуже повільний або нульовий економічний поступ.

Сьогодні ми знаємо феномени зростання набагато краще, аніж знали їх колись. В умовах планового режиму керівники, які за це відповідають, мають засоби визначати обсяги інвестицій, які почасти визначають темпи зростання. Навіть за режимів західного типу держава має засоби втручатися в процеси з метою коригувати, в напрямку підвищення або зниження (більш природно, в напрямку підвищення), темпи зростання, якими вони були б у тому випадку, якби суспільні механізми діяли стихійно, а поведінка економічних суб'єктів була цілком спонтанною.

У Франції, де населення перебувало в стані стагнації, а знання економічних феноменів було недостатнім, економічне зростання в XX сторіччі відбувалося відносно швидко між 1900-м і 1910 рр., потім у період від 1920-го по 1929 р. Депресію 1930 — 1939 рр. можна віднести на рахунок кон'юнктурних обставин. Безперечно, що японське і німецьке «чудеса» аж ніяк не спростовують науки, яку ми здобули з французького досвіду. Повернення на Японські острови близько 7 мільйонів людей, після поразки, більш як 10 мільйонів у Федеративну Німеччину створили тиск надлишкового населення, що був еквівалентом високої народжуваності. Проте навряд чи хто ризикне стверджувати, що економічне зростання неминуче уповільниться того дня, коли покоління почнуть оновлюватися, не побільшуючи загальної кількості населення. Крива зростання кількості людей і крива зростання середньої продуктивності не є взаємно незалежними, але вони не пов'язані між собою каузальним зв'язком, прямим і безумовним, який би точно визначав, наскільки зростає середня продуктивність зі зростанням кількості населення.

Чи ті побоювання, які пережили французи, починаючи від середини минулого сторіччя, передаються нині всім народам західного світу? Раніше Франція розвивалася не так швидко, як її суперники на Старому континенті. Чи можна твердити, що західні народи, якщо розглядати їх як одне глобальне ціле, втягуються в гонитву зростання кількості населення? Перш ніж відповісти на це останнє запитання, я хотів би обговорити так звану демографічну теорію воєн. Суспільства воювали з метою скоротити надлишок своїх людей, і без цього вони просто не могли обійтися.

4. Перенаселення і війна

Один факт є очевидним, неспростовним: на війні вбивають людей або, якщо ви волієте нейтральнішу формулу, людські смерті є постійним результатом війни. Мисливець убиває тварин, воїн — до себе подібних. Ми побудуємо перший варіант теорії, яку збираємося розглянути, перейшовши від *постійного наслідку до функції*. Оскільки всяка війна поменшує кількість живих, то чи не можна сказати, що зменшення кількості людей є соціальною функцією цього унікального явища, водночас соціального й антисоціального? Відштовхуючись від цього, можна сформулювати й другий варіант цієї ж таки теорії: якщо на війні вбивають людей, то виходить, що живих надміру багато. Усі суспільства розв'язували вій-

ни, і якщо ми не маємо інших даних, окрім надлишку людей, — а цей надлишок виникає в історії з тією самою регулярністю, що й війна, — то чи не приводить це нас до висновку, що загальною причиною феномена війн є просто існування цього надлишку людей?¹

Перехід від постійного наслідку до функції видається мені, з методологічних міркувань, або дуже проблематичним, або геть позбавленим змісту. Твердити, що постійний наслідок розкриває мету розглядуваного явища, — це такий собі спосіб фіналістичного витлумачення, позначений досить грубою приблизністю. Те, що всі війни мають схожий характер, не обов'язково відбиває саму суть збройних конфліктів. Загибель людей може бути неминучим супровідним фактором інших наслідків або інших притаманних війнам функцій, наприклад, підсилення наявних спільнот або утворення спільнот нових.

Зменшення кількості живих не є єдиним результатом збройних конфліктів між політичними утвореннями. Ці конфлікти повсюди дають для політичних утворень одремленість від інших, або сприяють виникненню нового утворення, що поглинає всі ті спільноти, які брали участь у війні. Якщо ми розглядатимемо держави та їхні війни статично, ми схильні будемо бачити в цих останніх розрив суспільних зв'язків або, як висловлюється Сорокін, приклад «аномії». Якщо ж ми помістимо війни в плин історії, ми не зможемо не побачити в них пружину руху, а висловлюючись іще точніше, прогресивне розширення зон суверенітету, а отже, й зон миру.

Додамо, нарешті, що війни не завжди бувають кривавими; вони далекі від того, щоб за будь-яких обставин ефективно виконувати функцію, яку їм приписують. Епідемії роблять це набагато швидше. Навіть у Європі відразу після великої війни 1914 — 1918 рр. грип «іспанка» викосив приблизно стільки ж людей, скільки кулемети та шрапнель за цілих чотири роки. Ритуали або правила, за якими відбуваються битви, часто мають своїм наслідком зниження втрат, тобто ціни, з погляду мораліста, ефективності, з погляду соціолога, який вважає, що війна має своєю функцією «послаблення демографічного тиску».

Розгляньмо тепер не функцію, а причину. Повторімо спочатку те саме міркування: надмір живих (хоч би як оцінювався цей надмір) не є єдиним явищем, яке спостерігається з тією самою регулярністю, що й війна. Поділ людства на політично відмінні утворення теж має місце повсюди, де виникають феномени воєнного протистояння. Аргумент «війна має своєю головною причиною феномен, який завжди їй передує або її супроводжує» не видається мені переконливим, — це свідчить лише про те, що всі війни є явищами одного типу. Та навіть якщо ми визнаємо цей аргумент за слушний, він не підтверджує теорію, яку ми називаємо демографічною. Бо ж існує принаймні ще один суспільний феномен, який зустрічається на шляхах історії цивілізації не менш часто, аніж надлишок людей: це множинність людських спільнот, причому політичні утворення, у формі військових суверенітетів, виражають множинність варіантів суспільного буття, можна навіть сказати, множинне розмаїття організованого в суспільні форми людського життя.

Якщо абстрагуватися від цих загальників, то як можна довести або спростувати тезу, згідно з якою перенаселення є причиною воєвничості, тією пружиною, яка спонукає незалежні людські спільноти воювати між собою? Оскільки «метод присутності» не дає нам бажаного доказу, адже гадана причина не одна регуляр-

¹ У Франції з найбільшою переконливістю так звану демографічну теорію війни сформулював п. Гастон Бутуль. Ми посилаємося на його головну працю: Bouthoul Gaston. *Les Guerres. Eléments de polémologie*, Paris, 1951.

но супроводжує факт, який ми хочемо пояснити, можна спробувати застосувати до цього «метод відсутності». Чи в тих випадках, коли надлишку населення немає, спільноти втрачають дух войовничості? На жаль, у масштабах людства тут може йтися лише про суто ментальне припущення, тому що, згідно з тією ж такою теорією, яку ми коментуємо, перенаселення є явищем ендемічним.

Проте історія дає нам приклади часткового досвіду: чи стає войовнича країна миролюбною, коли послаблюється тиск населення? Чи імперіалістична Франція Революції та Імперії перетворилася на мирну країну десь на середину XIX сторіччя, коли знизилися темпи народжуваності? Чи романтична Німеччина ставала імперіалістичною мірою того, як зростала кількість німців і, передусім, молодих німців? Константуємо спочатку, що Франція, яка нібито на вернула до пацифізму, воювала в минулому сторіччі не менш часто, аніж у сторіччя попередні; вона воювала ще частіше в двадцятому. Те, що Німеччина замінила Францію в ролі «порушника спокою», не викликає сумніву, але доводить лише одну банальну істину: держава, яка становить загрозу для свободи інших, — це в кожному дану епоху та держава, чи сили зростають найшвидше. В 1850 р. Франція вже не була «порушником спокою» європейської системи, так само як у 1950 р. Федеративна Республіка зі столицею в Бонні вже не є «порушником спокою» системи планетарної. Але почуття людей, чи вони піддаються автоматично під дипломатичну роль, яку виконує на цей момент їхня держава? Це досить-таки сумнівно. Напади войовничого шовінізму нерідко опановували Францію в минулому сторіччі. Японія після 1945 р., затиснута на своїх островах, маючи густоту населення більшу, ніж у 1938 р., є не менш миролюбною, а отже, й антиімперіалістичною, ніж вона була імперіалістичною двадцять років тому.

Щоб перейти від туманного й вірогідного твердження — війна, яка несе смерть людям, має бути пов'язана з демографічними факторами — до тверджень точних, хоч і не доведених, треба спочатку строго визначити фактор, якому ми приписуємо каузальну дію: перенаселення або тиск населення. Само собою зрозуміло, що кількість людей не є адекватною мірою тиску населення. У XVIII сторіччі Франція була перенаселена, маючи 40 мільйонів душ, сьогодні вона населена недостатньо. Два століття тому цифра в 45 мільйонів перевищувала оптимум добробуту та оптимум могутності, сьогодні ж вона, безперечно, нижча за другий і, з великою ймовірністю, за перший.

Перенаселення на певному заданому просторі визначається у відношенні до ресурсів, які самі є функцією технічних засобів. Та якщо абсурдно оцінювати тиск населення, розглядаючи одну голу цифру кількості людей, то не більш розумно буде вимірювати його, орієнтуючись на число осіб, які були б спроможні тут вижити за умови використання всіх процесів, що їх пропонують сучасна наука й індустрія. Орієнтуючись на цей другий метод, ми прийдемо до висновку п. Сові, згідно з яким лише Голландія має абсолютний надлишок населення¹: в таких випадках подальше збільшення кількості людей призводитиме до зменшення середнього прибутку на душу населення, навіть за умови застосування найпереводіших методів виробництва. Тут ще слід додати «середнього прибутку в його відношенні до оптимуму добробуту», тобто у відношенні до прибутку, що його міг би мати кожен, якби людей було менше. Це зменшення у відношенні до теоретичного оптимуму аж ніяк не тотожне реальному зменшенню: навпаки, у випадку Голландії загальне зростання триває, виробництво продукції на душу населення збільшується. І лише статистик проголошує, що продукція, вироблена на одну душу населення, зростала б швидше, якби не діяв закон зниження продук-

¹ А проте, згідно з п. А.Сові (Sauvy A. *Population*, juillet 1960), середній прибуток на душу населення, в Голландії, і далі зростає швидше, аніж у країнах, де має місце стагнація населення.

тивності праці, якби інвестиції, необхідні для того, щоб відібрати в моря додаткові території, не зростали також зі зростанням населення.

Іншими словами, щоб уточнити поняття перенаселення, треба взяти до уваги водночас простір, засоби виробництва й соціальну організацію. Коли геологи або біологи запевняють нас, що сьогодні на планеті змогли б прожити в цілковитому достатку 8 або 10 мільярдів людей за умови застосування всіх набутих людством знань, вони повідомляють нам щось про науку, але дуже мало про людське суспільство. Звичайно цікаво знати, який світовий урожай чаю або рису можна було б зібрати завдяки розповсюдженню найпередовіших японських методів, це говорить нам про те, які можливості існують для подальшого зростання, проте ця інформація анічогісінько не повідомляє нам про перенаселення як соціальний фактор та про евентуальний вплив цього фактору на частоту та інтенсивність воєн.

То, може, доцільно буде визначити перенаселення не в статичних, а в динамічних термінах, вважати, що ми маємо справу з перенаселенням у тому випадку, коли крива зростання кількості людей випереджає криву зростання ресурсів? Таке визначення могло б нас задовольнити, якби кожне суспільство було гомогенним, якби всі суспільства належали до одного й того самого виду. В минулому прибутки іноді розподілялися так, що вбогість народних мас зростала зі зростанням кількості людей (бо знижувалася платня), але водночас зростало й багатство привілейованих. Чи можна говорити про перенаселення в цьому випадку? Як на мене, то перенаселення має місце тоді, коли воно супроводжується «зубожінням великої кількості людей» (тобто зубожінням народу, тому що він стає все численнішим). Проте порівняння кривої зростання кількості людей і кривої зростання ресурсів не підтвердить факту перенаселення, якщо орієнтуватися на це визначення. Більше того, швидке зростання кількості населення, скупчення молодих людей, явища, типові для Європи XIX сторіччя, що їх п. Бутуль розглядає як характеристики вибухової ситуації, не вкладаються в поняття перенаселення, визначене через порівняння кривої зростання кількості людей з кривою зростання ресурсів. Європейське населення зросло в XIX сторіччі більше, ніж у будь-якому іншому, попри те що мільйони людей, як ми вже згадували, подалися в еміграцію. Зростання кількості людей, що залишилися жити на землі Старого континенту, було значним, а проте крива зростання кількості людей ніколи не вивисувалася над кривою зростання ресурсів. Прибуток на душу населення в німців не перестає збільшуватися аж до 1914 р.: отже, не було ніякого перенаселення, в строгому значенні цього терміна. То виходить, що войовничість німців пояснюється тільки їхньою біологічною вітальністю?

Щодо мене, то я розглянув би інше визначення: чом би нам не сказати, що надлишок людей має місце в тому випадку, коли певна кількість серед них змушені, з огляду на певні суспільні обставини, залишатися без діла, є постійним резервом військової сили і коли їхнє можливе вилучення не призводить до зниження виробництва. Внаслідок певної рефлексії я дійшов висновку, що феномен, визначений у такий спосіб і який я відтепер називатиму *надлишком людей*, спостерігається надто часто, аби дозволити об'єктивне вивчення розмаїтих співвідношень між кількістю населення та його схильністю воювати. Античні суспільства постійно мали такий «надлишок людей». Власне, це поняття є відносним для суспільства, в якому праця розглядається як найголовніше заняття, а війна — як така собі розкіш; для громадян полісів усе було інакше. Те, що праця необхідна для забезпечення існування, було відомо всім, але саме політиці та війні цілком присвячував себе громадянин. В європейських суспільствах, які не знали рабства і які накла-

¹ Див.: Bouthoul G., *op. cit.*, p. 323.

дали лише на людей шляхетного походження обов'язок ризикувати своїм життям у битвах, застиглисть суспільної організації навіть більшою мірою, аніж стагнація техніки, створювала, в ендемічному плані, надлишок людей. Армії здавалися тим нормальнішим явищем, що вони мобілізували нероб за покликанням (дворян і аристократів) та нероб вимушених (безробітних і волоцюг). Смерть перших держав розглядала як свою славу, до смерті других ставилася байдуже. Доба демократії і цивілізація праці принципово відмовляють у праві на існування цим двом категоріям нероб.

Надлишок людей не зник із розвитком новітніх суспільств. Аграрне перенаселення, про яке часто йдеться, коли ми говоримо про країни, що розвиваються, є явищем того самого порядку: оскільки рідко кому вдається мобілізувати на працю зайві робочі руки (лише комуністичний Китай запевняє, що йому не вдалося), більшість сільських регіонів світу мають надлишок людей, а отже, в разі раптового зникнення частини селянського населення, виробництво там не зменшиться. Навіть у Франції нинішнього сторіччя, яка вийшла на шлях модернізації, історики відзначають наявність — і то у великій кількості — непотрібних людей, що пояснюється повільними темпами індустріалізації та застиглистю соціальних структур. Звичайно, було б смішно пояснювати іспанську, алжирську, італійську або мексиканську війни тільки тиском бездіяльних людей. Проте цілком виправдано пояснювати цим фактом той ентузіазм, з яким правителі розв'язували ці війни, й ту байдужість, із якою їх прийняла опінія.

Три фактори, що мають стосунок до населення, різні, хоч і споріднені, можна співвіднести зі схильністю до війни: *надлишок людей, перенаселення* (глобальне або часткове)¹ й біологічну життєспроможність. Жоден із цих трьох факторів не можна назвати, в загальному або догматичному значенні, *причиною* воєн або воєнничості (тут слід зважити й на те, що каузальне відношення вимагає однаковості всіх інших факторів; а в цьому випадку всі інші фактори не можуть бути однаковими). Але кожен із них має певний стосунок до феноменів війни, хоч цей стосунок і не піддається точному визначенню. Надлишок людей, у найзагальнішому значенні цього терміна, є ендемічним феноменом у всіх людських суспільствах, значення яких майже не змінюється, а організація — кристалізується. Фаза, яку ми називаємо історичною, має дві ознаки, так би мовити, негативного характеру: рівновага кількості тут не підтримується, як у невеликих закритих і архаїчних спільнотах², майже природним механізмом; спроможність до ініціативи, нововведень, технічної або соціальної адаптації є ще слабкою (не сама в собі, а у відношенні до поставлених проблем). Люди, непотрібні для виробництва, фатально існували майже завжди. А що в той же час завоювання, експлуатація і грабунк переможених є джерелами збагачення, то перетворення нероб на воїнів, які приносять, у разі перемоги, воєнну здобич, є діяльністю раціонально виправданою. Навіть якби такі спільноти мислили в економічних категоріях, вони не припустилися б помилки, віддавши перевагу воїнові над трудівником. Бо перший не тільки захищає другого, він — і досить-таки часто — навіть *виробляє* більше за нього. В минулому сторіччя ієрархія цінностей уже була зовсім іншою: економічна продуктивність війн (а надто тих, які розв'язав Наполеон Третій у Італії або в Мексиці) уже не могла зрівнятися з продуктивністю праці. Хоча офіцери ще почасти зберегли за собою античний престиж героїв. Я не хочу сказати, що війни припинилися б, якби надлишок людей було усунуто, і тим більше я не хочу ска-

¹ Я називаю частковим переселенням відхилення кривої кількості від кривої ресурсів не для всього населення, а для якоїсь його частини.

² Там, до речі, рівновага насправді не підтримується постійно. Одні спільноти зменшуються, інші збільшуються. Існують спільноти, які не знають писемності, але не існує таких, які не знають змін. Проте ці суспільства не є історичними *для себе*.

зати, що війни *детермінувалися* у своїй частоті в своїй інтенсивності, кількістю людей, яким не було до чого докласти руки. Я лише дотримуюся тієї думки, що «надлишок людей» — це феномен, який завжди супроводжує явища війни і сприяє їхньому кращому осмисленню. Більшість суспільств мали у своєму розпорядженні людей, економічно незайнятих, які, взявшись за зброю, *виробляли славу* або награване добро.

Перенаселення, глобальне чи часткове, рівнозначне акцентуації попереднього феномена. За певних обставин кількість робочих рук, які використовуються в сільському господарстві, стає більшою за звичайну, за ту, яка була раніше. Бідняки, волоцюги, люди неінтегровані швидко розмножуються. Суперництво за робочі місця спричиняє зменшення платні, навіть якщо продуктивність праці одного робітника залишається незмінною або зростає. Ні досвід, ні абстрактний аналіз не свідчать про те, що такий збіг обставин неминуче призводить до виникнення війн або що вони є найчастішим виявом такого збігу обставин. Хвороба усуває неінтегрованих не менш ефективно, аніж картеч. Надмір робочих рук здебільшого має тенденцію послаблювати претензії непривілейованих. Це правда, що деякі історики пояснюють мінливості китайської історії коливаннями кількості людей. Та навіть за цієї гіпотези, перенаселення передусім — це джерело внутрішніх чвар, заколотів, повстань, династичних перемін, а не воєн між суверенними політичними утвореннями.

Що стосується європейської історії, то, за свідченнями демографів, від десятого до тринадцятого сторіччя мало місце певне збільшення кількості населення, в чотирнадцятому воно зменшилося внаслідок спалаху чорної моровиці, в п'ятнадцятому була стагнація, в шістнадцятому значне зростання, а в наступному — стагнація або зменшення населення в Центральній Європі, у вісімнадцятому — велике й загальне зростання, в дев'ятнадцятому — бурхливе зростання. Причому історичний період, який настав після чорної моровиці, мав меншу кількість воєнних конфліктів, а трьом періодам війн — хрестовим походам, Тридцятилітній війні та війнам двадцятого сторіччя передували фази демографічного зростання. Може бути, що масштабне зменшення населення пом'якшує насильницький характер воєнних конфліктів, але з трьох вищенаведених прикладів два перші не свідчать на користь такого припущення. Важко виміряти інтенсивність феномена війн у середні віки, що змінювалася від сторіччя до сторіччя; залежність між імпульсивною силою хрестових походів і тодішньою чисельністю населення залишається, щонайменше, нез'ясованою. Що ж до третього прикладу, війн ХХ сторіччя, то він приводить нас до третього поняття, яке ми запропонували, а саме — до *біографічної життєспроможності*.

Справді, як ми вже відзначали, ані Німеччина, ані Європа не терпіли, в 1913 р., від перенаселення. Ідеологія народу без життєвого простору (*Volk ohne Raum*) ще не існувала. Керівники та опінія райху *знали*, що глобальне багатство зростало у них швидше, аніж кількість людей. Якщо демографічне зростання і стало причиною виникнення німецького імперіалізму, причиною воєн, у безодню яких провалилася європейська цивілізація, то істотні фактори цих подій слід шукати не в голих цифрах чи порівнянні кривих на графіку зростання, а в підсвідомості чи в темряві, яка огортає життя спільнот.

Німеччина та Європа не мали ніякої потреби посилати на смерть десятки мільйонів своїх людей, аби забезпечити тим, хто виживе, більш високий рівень життя. Жодна країна не перейшла через оптимум свого добробуту. Жодній не могло навіть на думку спасти, що її придушив тягар кількості. Молодих людей, у пропорційному відношенні, було в Німеччині значно більше, як і в будь-якій країні з великою народжуваністю, аніж у тих країнах, де народжування забезпечувало лише оновлення поколінь. Наявність великого резервуару солдатів могла навіяти

«правителям» певні амбіції, але вона не могла навіяти їм страх за самих себе та за свій режим. Якщо й справді європейські війни ХХ сторіччя мали своєю функцією «ослаблення демографічного тиску», згідно з формулою п. Бутуля, то цей тиск кількості, який спричиняє запеклий характер битв, створюється не густотою населення й не колективним зубожінням, а таким собі буянням життєвої снаги, подібним до того, яке затягує в бійку або в ігрища підлітків, у чиїх жилах клекоче надто гаряча кров. Ми дуже мало знаємо про закони, які визначають майбутнє спільнот, щоб радикально виключити гіпотезу про зв'язок між плодючістю та войовничим темпераментом. І все ж таки можна з певністю твердити, що цей зв'язок має місце не завжди і що навіть у тих випадках, коли його начебто встановили, на думку спадають інші пояснення.

Той же таки автор, який має славу теоретика воєн, спричинених тиском кількості, ясно пише: «Перенаселення не обов'язково призводить до зовнішньої або громадянської війни»¹. Перенаселення, каже він, запускає в дію інституції, які забезпечують вилучення зайвих людей, і війна — це лише одна з таких інституцій нарівні з іншими. Це формула очевидна, але малоінструктивна. Вона еквівалентна такому твердженню: в заданому просторі, при заданих ресурсах спроможна вижити лише певна визначена кількість людей. А що існує тенденція постійно перевищувати цю кількість, то спеціальні суспільні механізми вилучають надлишок.

Японці в минулому не раз удавалися до заходів, свідомих і систематичних, спрямованих на те, щоб перешкодити утворюватися такому надлишкові. Окрім цієї рідкісної практики, надлишок населення регулярно вилучають епідемії, голодомори й умови праці. Чи можна розглядати війну як доповнення або замітник вилучення людей через механізми пізніх шлюбів, дитиновбивства або підвищений рівень смертності молоді, бажаний і організований? Те, що війни вбивають і, передусім у наші часи, вбивають людей молодих — факт незаперечний. Проте я не вважаю, що можна порівнювати й протиставляти «азіатське розв'язання проблеми» (зависока смертність унаслідок тяжких умов праці) розв'язанню європейському (послаблення демографічного тиску через періодичні війни). До минулого сторіччя «європейське розв'язання» не відрізнялося за своєю природою від розв'язання азіатського: зависока смертність молодих людей та хвороби виконували основну роботу з вилучення зайвих ротів. У минулому сторіччі умови, за яких здійснювалася ця функція в Європі, змінилися. Але демографічне зростання вже не призводило до утворення ані абсолютного надлишку (у відношенні до кількості людей, які претендували на виживання), ані навіть надлишку відносно (стосовно до кількості людей, яка забезпечувала б оптимальний добробут). Якщо ж воно зробило Німеччину імперіалістичною, а європейців — войовничими, *супроти економічного резону й без потреби*, то тут напрошується висновок, що плодючість, зростання кількості молодих людей за певних, не досить з'ясованих обставин штовхають народи, їхніх керівників та опінію до воєнних авантур. Але якщо «вибухова ситуація» й захоочує до імперіалізму, досвід століть нам нагадує, що ані цезарі, ані народи не мають потреби в такому захооченні, щоб виплекати високі амбіції й повірити у свос покликання панувати.

5. Від бензину до атома і електроніки

Історична епоха, яка починається з 1945 р., глибоко відрізняється в тому, що стосується впливу кількості населення, як від попередніх десятиріч, так і від сторіч європейської експансії.

У новітні часи європейці здобули вигоду з унікально сприятливого для них збі-

¹ Bouthoul G., *op. cit.*, p. 323 — 324.

гу обставин. Перед ними були відкриті широкі незаселені простори Північної Америки. Між 1840 і 1960 рр. 56 мільйонів жителів Європи покинули свій Старий континент, з яких 37 мільйонів емігрували до Сполучених Штатів. Водночас, завдяки своїй перевазі в засобах виробництва та у військовій техніці, вони накінували свій закон народам Африки та Азії, вони були водночас багаті й могутні, мовби поставили собі на меті довести, що колишня альтернатива вибору між добрутом і славою давно стала анахронічною.

Заселення безлюдних земель, розширення зони європейського суверенітету змінилося, після 1945 р., розпадом імперій, створених європейцями в Азії та в Африці. Європейським меншинам довелося покинути країни, що здобули незалежність, і повернутися в метрополію. Неєвропейці, у свою чергу, почали освоювати машини, завдяки яким невеличкий азіатський мис здобув владу над світом. А що народи так звані «країн, які розвиваються» мають вищу середню плодючість, аніж країни економічно набагато розвиненіші, то не випадає дивуватися, що в Західній Європі й навіть на всьому Заході став поширюватися страх, що ці народи розчавлять їх своєю кількістю, той самий страх, який навів стільки похмурих передчуттів французам після 1850 р.

Згадаймо спочатку, що в 1700 р. європейці склали близько п'ятої частини людського роду (118 мільйонів супроти 560-ти). В 1900 р. вони склали вже четверту частину світового населення (400 супроти 1608-ми). Напередодні останньої війни їх усе ще було приблизно чверть. Навіть за припущення, що цей відсоток зменшиться і впаде від однієї четвертої до однієї п'ятої, ітиметься лише до повернення того співвідношення кількостей, яке вже існувало менш як три століття тому.

А втім, співвідношення європейці — неєвропейці тепер не має великого значення, оскільки європейці нині діляться на два ворожі блоки, один з яких співчуває (або діє так, ніби співчуває) повстанням кольорових народів проти білого панування, а другий у військовій сфері та в сфері моралі горнеться до Сполучених Штатів. Проте порівняння темпів демографічного зростання по обидва боки залізної завіси не виправдовує пораженьських настроїв тих, хто одержимий кількістю. Скидається на те, що населення Сполучених Штатів зростає сьогодні так само швидко, як і населення Радянського Союзу (річні темпи зростання по той бік Атлантичного океану коливаються навколо 1,5% протягом останніх років). Темпи зростання в західній частині Старого континенту нижчі, аніж по той бік залізної завіси. Проте поступове збільшення народжуваності у Франції та Великій Британії, яким особливо загрожувало вилюднення, тенденція до зниження народжуваності в країнах Східної Європи, які індустріалізуються, дозволяють особливо не тривожитися з приводу цієї різниці в темпах зростання народжуваності.

А що можна сказати про відносні темпи демографічного зростання в Сполучених Штатах і в Латинській Америці, де перші репрезентують індустріалізовані країни, а друга — країни, які тільки виходять на шлях розвитку. Немає жодних підстав сумніватися, що в цих останніх населення зростає набагато швидше, ніж у Сполучених Штатах. Між 1940 і 1950 рр. людність Бразилії в середньому примножувалася за рік на 2,7%, людність Мексики мала річні темпи зростання в 3,1%. Через тридцять років від сьогодні населення Латинської Америки подвоїться, якщо ми приймемо гіпотезу, що така середня річна народжуваність збережеться там і надалі. На кінець нинішнього сторіччя воно, ймовірно, перевищить населення Америки англомовної, але ці коливання співвідношень у кількості людей не становлять прямої небезпеки для народів, які не так швидко розмножуються, зате скоріше збагачуються.

Народи, де дохід на душу населення є відносно невеликим, де селяни нічого не знають про новітні методи обробітку землі й де індустріальне виробництво по-

свідає лише незначний відсоток у виробництві загальному, мають тенденцію в нашу епоху «плодитися та розмножуватися». Визнаймо цей факт, який приблизно пояснюється збереженням традиційних темпів народжуваності і зниженням смертності, що стало можливим унаслідок поліпшення гігієни (це поліпшення вже не передбачає, як раніш, істотного нагромадження ресурсів). Таке швидке зростання людності в новоутворених країнах радше ослаблює їх, аніж зміцнює; воно ослаблює їх як у економічному плані, так і в політичному.

Велика кількість молодих людей, яку п. Бутуль розглядає як фактор, що підбурює націю до війни, служить справі націоналістів, які прагнуть прогнати колонізаторів. Хо-Ши-Мін, перед тим як має початися війна в Індокитаї, скаже в розмові з одним французом: «Ви вбиватимете по десятеро наших людей за кожного свого співвітчизника, якого вб'ємо ми. Але через тривалий час перемога буде за нами». Половина алжирського населення — це люди віком менш як двадцять років, і всі вони — націоналісти. Але після того як незалежність здобуто, ситуація міняється на протилежну, і те, що було ефективною зброєю в боротьбі проти колонізаторів, стає джерелом слабкості в боротьбі проти бідності. Доти, доки не розпочнеться кумулятивний процес економічного розвитку, інвестиції, вкрай необхідні для освіти молоді, доводиться робити коштом інвестицій, спрямованих на підвищення продуктивності праці людей дорослих. Відрахування, які робить держава на свої дипломатичні та військові потреби, забирають або частину національного доходу, призначеного для споживання, або частину, призначену для інвестицій. За винятком тих випадків, коли режим не знає жалю, військові видатки, як правило, змагаються з витратами на інвестиції. Індія мала б сьогодні набагато більші дипломатичні можливості, якби темпи народжуваності зменшилися в ній наполовину.

Таке твердження аж ніяк не входить у суперечність із наукою французького досвіду. Після того як створено адміністративну та інтелектуальну інфраструктуру, що її вимагає модернізація економіки, підтримання відносно високих темпів народжуваності (або, якщо вони низькі, імміграція чужоземних робітників), сприяє, як засвідчує досвід, зростанню продуктивності праці або доходу на душу населення. Навіть упродовж останніх десяти років (1950 — 1960) виробництво на одну душу активного населення більше розвивалося в тих країнах, де активне населення зростало найвищими темпами. Виробництво на одну активну людину зросло на 5,6% на рік у Японії, де за десять років кількість робочих рук збільшилася на 37%, на 5,8% у Федеративній Німеччині, де кількість робочої сили зросла на 28%, на 4,4% у Нідерландах, де робоча сила зросла на 15%, на 4,4% в Італії, де робоча сила зросла на 14%. Два відповідні відсотки були 2,6% і 8% для Сполучених Штатів, 1,9% і 4% для Норвегії, 2,2% й 4,5% — для Великої Британії. *На тому рівні розвитку, якого досягли західні країни*, збільшення кількості робочих рук, що полегшує перетікання робочої сили, підсилює її творчу спроможність, і в таких випадках майбутнє видається сприятливим не лише для зростання загального обсягу національної продукції (що зрозуміло само собою), а й для виробництва продукції на душу населення, тобто для продуктивної праці. Проте нічого подібного не відбувається ані в країнах Латинської Америки, ані в Азії, ані там, де темпи демографічного зростання перевищують 2% на рік. Можливо, що занадто швидке побільшення людності справді становить небезпеку для Заходу, але не прямо, а через революції та авторитарні режими, які можуть прийти до влади внаслідок зубожіння надто численних мас, примноження нікому не потрібних робочих рук.

Проте не годиться забувати й про актуальні відношення між кількістю людей у державі та її військовою потугою, між військовою потугою та дипломатичною могутністю. Могутність, оборонна або революційна, народів, що мають високу

народжуваність, стає невідпорною. Партизани неспроможні перемогти регулярну армію, проте вони створюють такі умови, що підтримання порядку починає коштувати для неї занадто дорого, а пацифікація стає неможливою. Після того як престиж завойовників розвіюється, велика кількість підкореного населення колонії з фатальною неминучістю починає нейтралізувати перевагу колонізаторів у організації та в зброї, і створюється навдивовижу парадоксальна ситуація, коли ці останні мусять мобілізувати сотні тисяч солдатів для боротьби з кількома тисячами повстанців. 9 мільйонів мусульман проти 1 мільйона європейців, 20 000 регулярних бійців армії визволення проти 400 000 французьких солдатів, удесятеро або двадцяттеро разів більші втрати в людях із боку націоналістів, аніж із боку французів, удесятеро, а то й удвадцяттеро більші витрати на війну для французів: якби наші державні діячі замислилися над тим, що можуть означати такі цифри, в них не залишилося б найменшого сумніву щодо кінцевого результату подій.

Надто численні й убогі народи, будучи непереможними на своїй території, цілком безпорадні поза її межами. Бо концентрація економічних ресурсів, необхідних для виробництва вирішальної зброї, прогресувала водночас із деструктивною силою озброєнь. Потрібна була досконала система адміністрації європейських монархій, щоб успішно фінансувати мобілізацію армій у XVII та XVIII сторіччях. Лише ті держави, які дістали назву великих, були спроможні протягом першої і другої світових воєн озброїти мільйони людей згідно з найновішими досягненнями науки, дати їм гармати, танки, авіацію. В добу атома й електроніки клуб «великих» ще більше звужився: лише ті з них, які ми називаємо наддержавами, володіють нині арсеналами термоядерної зброї та засобами доставки найновіших зразків — балістичними ракетами й стратегічними бомбардувальниками.

Вплив кількості буває різним, у нашу епоху, тому що різними є засоби битви. Закон кількості діятиме інакше в щоденних боях, де стріляють із гвинтівок та кулеметів, аніж у масштабних евентуальних битвах із застосуванням зброї масового знищення. Араби готові скинути ярмо західного панування, але сьогодні вони неспроможні доскакати на своїх конях до Пуат'є. Народи Заходу не стають біднішими мірою того, як скорочується зона їхнього суверенітету: навпаки, вони збагачуються швидшими темпами. Нестабільність силових співвідношень залежить почасти від того, що суперництво між народами відбувається на багатьох територіях. Вона залежить також від швидкості, з якою народи здобувають індустріальні знаряддя могутності.

У світі античної Греції великі держави мали від 10 000 до 20 000 громадян: тому неважко пояснити, чому тодішні «великі держави» зберігали свою могутність недовго й чому лише протягом одного сторіччя *la vertu*¹, за висловом Макіавеллі, перейшла від Афін до Фів або від Македонії до Риму. В XX сторіччі потрібні лише кілька десятків років, щоб побудувати важку індустрію. В 1960 р. Радянський Союз виплавив більш як удвічі більше сталі, аніж великий німецький райх у 1939 р. І Китаю знадобиться не більше як п'ятнадцять років, щоби збільшити своє виробництво сталі десь на 20 мільйонів тонн, тобто на кількість, яка перевищує всю річну продукцію сьогоденної Франції. Перевага, яку певні країни завдячували своєму передовому індустріальному розвитку, поступово стирається і незабаром зовсім зникне мірою того, як поширюватиметься індустріальний тип суспільства. Співвідношення сили залежать від відносної кількості людей і відносної кількості машин: ця остання змінювалася за останні сто років навіть значно швидше, аніж перша.

А що буде, коли закінчиться фаза індустріалізації, й усі народи матимуть при-

¹ Доблесть (*it.*).

близно однакове виробництво, — чи можна припустити, що тоді співвідношення сил залежатиме виключно від кількості людей? Чи навпаки, від сьогодні вирішальне значення матиме лише якість машин? Що зможуть удіяти мільйони танків проти однієї термоядерної бомби? Що зможуть удіяти десятки термоядерних бомб проти держави, яка матиме лінію оборони, непроникну для стратегічних бомбардувальників та балістичних ракет? Не будемо гратися в пророків. Обмежимося констатацією того факту, що в боротьбі між суперниками одного порядку могутності (або, якщо хочете, грубої сили) саме якість найімовірніше матиме вирішальне значення. Наявність великого вибору балістичних ракет, певно, зробить те саме для Північної півкулі, що зробила для античного світу маневрена спроможність римських легіонів. Але місце стратегів сьогодні зайняли вчені.

Розділ IX

ПРО РЕСУРСИ

Про територіальну та кількісну перевагу дійові особи конфліктів найчастіше не думають: протягом століть головними ставками в битвах між державами вважалися золото, гроші, раби, нафта. Історики та філософи не були зобов'язані з'ясувати, чи спільнотам, які воювали між собою, бракувало дорогоцінних металів або сировини: найчастіше їм ставилося за мету звинувачувати їх у цинізмі або викривати їхнє лицемірство. Люди, говорили вони, також надихаються передусім прагненням до слави або амбіціями перемоги. Це тільки в наші часи так звана економічна інтерпретація претендує на оригінальність. Оскільки наша цивілізація не визнає пріоритет праці, вчені та ідеологи охоче уявляють собі, що вони відкривають глибокі й таємничі сили, коли пояснюють плин дипломатичної історії суто економічними причинами.

Я умисне вибрав термін *ресурси*, найтуманніший і найзагальніший, віддавши йому перевагу перед терміном *економіка*. Справді, за цим останнім, мабуть, доцільніше зберегти його точний і звужений зміст. Я розумію під ресурсами сукупність матеріальних засобів, які мають у своєму розпорядженні спільноти для забезпечення свого виживання. Люди становлять частину ресурсів, коли вони є рабами, тобто коли до них ставляться як до речей. У всіх інших випадках вони виступають як суб'єкти діяльності, через яку речі перетворюються на блага, тобто служать задоволенню людських потреб або людських бажань. Поняття ресурсів покриває дуже широку зону, від земних та підземних багатств і до продуктів харчування та промислових виробів. Воно певною мірою включає в себе реальності, до яких відсилають нас поняття простору й кількості. Зв'язок між простором і кількістю населення залежить від ресурсів, тобто водночас від природного середовища (або від речей) і від спроможності його використати, а ця остання спроможність, у свою чергу, залежить від знання, яким володіють люди, та від ефективності їхніх колективних дій.

Поняття *економіки* не застосовується до якоїсь частки сукупних ресурсів, що її можна виокремити, а до того аспекту діяльності, через який речі перетворюються на блага. Назвімо працею діяльність, через яку люди діють на речі з метою їхнього використання. Ця діяльність включає в себе технічний аспект і економічний. Перший логічно зводиться до поєднання засобів, спрямованих на досягнення певних цілей. Після неолітичної революції суспільства вміють обробляти землю і сприяти біологічним процесам, завдяки яким плоди землі досягають і людський рід плодиться та розмножується. Але від самого світанку історії трудова активність включає в себе інший аспект, а саме, добір рідкісних засобів і, передусім, засобу, рідкісного за самою своєю суттю, часу кожного окремого робітника й робітників, узятих колективно. Існує можливість провести різницю між *технікою* й *економікою* на найнижчому рівні, на рівні індивідуального працівника. Але доцільніше розглянути цей аспект на рівні колективному. Розбіжність між

бажаннями (принаймні потенційними) та можливостями задовольнити їх тут постає в повному світлі, і так само чітко усвідомлюється необхідність вибору, без якого неможливе жодне суспільне існування. Спільнота *обирає* певний *розподіл наявної праці* між різними професіями, певний *розподіл благ* — між класами. Від розподілу праці переходять до розподілу доходів через *спосіб обігу*. Всяка економічна система, тобто сукупність інституцій, через які задовольняються потреби, включає в себе три характеристики, залежно від режимів розподілу праці, обігу благ та розподілу доходів.

З цього випливає, що коли йдеться про співвідношення між ресурсами та зовнішньою політикою, то, мабуть, можна розрізнити три види даних, які можуть бути причинами: *первинні ресурси*, ті, що їх ми беремо з природного середовища, *знання та вміння*, які дають змогу експлуатувати ресурси, *спосіб організації*, що застосовується до виробництва та обігу й визначає економічний режим, тобто той спосіб, яким розподіляються між індивідами трудові обов'язки та дохід від колективних зусиль. Вичерпне дослідження мало б, як здається, встановити типи для кожного з цих аспектів економічної системи й визначити дію кожного з них на поведінку та долю держав. Але такий метод міг би затягти нас у дослідницький пошук, якому майже не видно кінця. Тому мені здається доцільнішим, — і досвід, мабуть, виправдає подібне спрощення, — сконцентрувати наш аналіз навколо трьох проблем, що аналогічні тим, які ми розглядали в попередніх розділах: спочатку ми поговоримо про *ресурси як засоби сили*, далі — про *ресурси як цілі воюючих сторін*, *ставки воєнних конфліктів* або *причини війни*. На завершення, ми проведемо *коротке порівняльне дослідження впливу різних режимів новітньої економіки на зовнішню поведінку держав*.

Перша тема підводить нас до класичних запитань: яким є співвідношення між процвітанням, багатством, добробутом, з одного боку, й політичною або воєнною силою — з другого? Друга ставить перед нами одвічну проблему: чому люди воюють між собою? Чи воюють вони за золото, чи за славу? Коли вони воюють за багатство, а коли для того, щоб спізнати сп'яніння перемоги? І нарешті, третя тема спрямовує нас у майбутнє: чи праця й війна будуть до нескінченності взаємодоповнюваними видами людської активності, чи певний вид праці робить немисливим або, можливо, бажаним усунення війн?

1. Чотири доктрини

Економісти, історики, філософи протягом багатьох століть обговорювали проблеми, які ми щойно сформулювали. Але вони не обговорювали їх окремо. Відповідь, знайдена на одну з цих проблем, майже неминуче веде за собою відповідь на іншу. Залежно від концепції, якої ті чи ті автори дотримуються в питаннях праці або обміну, вони називають багатство шкідливим або сприятливим для величчя народів фактором, ототожнюють або ні комерцію та війну за їхньою суттю, вважають, що обмін провокує конфлікти або, навпаки, втихомирює.

Отже, я спробую виділити чотири ідеальні типи, які назву *меркантилізмом*, *лібералізмом*, *національною економікою* та *соціалізмом*. В історичному плані, кожна з цих доктрин подавалася по-різному. Доктрини складні або з деякими відтінками зустрічаються частіше в реальній дійсності, аніж ці чисті доктрини. Наступні резюме не ставлять на меті відтворити точну думку бодай якогось із мислителів, що належать до чотирьох перелічених мною шкіл. Я тільки намагаюся виділити логічні каркаси цих чотирьох інтелектуальних споруд.

Меркантилістична доктрина про відношення, які існують між економікою та політикою націй, має за свою відправну точку, за свій принцип знамениту сентенцію: «Гроші — це нерв війни». Прочитуймо, вибравши серед безлічі можли-

вих цитат, наступні рядки, взяті з «Трактату політичної економії» Монкретьєна (1615 р.): «Той хто вперше сказав, що гроші — це нерв війни, говорив цілком слушно, бо хоч це і не єдиний нерв, окрім грошей, конче треба мати ще й добрих солдатів, досвід кількох сторіч навчає нас, що гроші — все ж таки головне. Золото в багато разів могутніше, ніж залізо»¹. Протилежне відношення між війною та грішми констатує Макіавеллі у своєму знаменитому тексті².

Якщо дорогоцінні метали — це нерв війни, вони є також виміром сили націй, тому що, в кінцевому підсумку, їхня сила розкривається в той день, коли відбувається те, що ми називаємо «випробуванням сили». Воля до могутності, таким чином, логічно знаходить свій вираз через зусилля, докладені для того, щоб зібрати якомога більше золота та грошей. Проте існують два методи для досягнення цієї мети, один — це війна, а другий — торгівля. Кожна держава побільшує свій резерв дорогоцінних металів шляхом воєнного грабунку або обміну. Але, — я подаю твердження, яке спрямовує меркантилістичну думку, — не існує природної різниці між цими двома методами. У своїй глибинній суті вони — однакові.

Послухаймо Кольбера³: «В державі, яка проводить різницю між своєю величиною і своєю могутністю, неодмінно має бути багато грошей». Якщо це так, то хіба торгівлю, від якої залежить накопичення золота й грошей, а отже, й могутність держав, не слід розглядати лише як ще один різновид війни? «Торгівля спричиняє постійну битву в часи миру і в часи війни між націями Європи, битву, яка повинна вирішити, хто матиме в часі (торгівлі) найбільші вигоди»⁴. І ще: «Торгівля — це безперервна й мирна війна духу та промисловості між усіма націями»⁵. А в наступному сторіччі Дюто (*Dutot*, 1738 р.) підхоплює цю ідею: «Зберігати мир із метою здобути для нас великі торговельні переваги — це те саме, що вести війну проти наших ворогів»⁶.

Деякі англійські автори луною відгукуються на думки, висловлені континентальними авторами. Вони також відмовляються проводити різницю між торговельною першістю та політичною гегемонією: «Whoever Commands the ocean Commands the Trade of the World, and Whoever Commands the Trade of the World Commands the Riches of the World and Whoever is master of that, Commands the World itself»⁷. («Хто контролює океан, той контролює світову торгівлю, а хто контролює світову торгівлю, той контролює багатства світу, а хто володіє всім цим, той володіє світом». — *Англ.*) Зближення між *рівновагою торгівлі і рівновагою сил* — таким є висновок із цієї манери думати: «The balance of power can no other way be maintained or continued but by the balance of trade»⁸. («Рівновага сил не утримуватися або тривати інакше, як через рівновагу торгівлі». — *Англ.*)

Ототожнення торгівлі з війною висновується з таких міркувань: оскільки, щоб нагромадити запас дорогоцінних металів, потрібен позитивний торговельний баланс, а всі держави не можуть мати позитивного балансу, торгівля ніколи не бу-

¹ Цю цитату можна знайти на сторінках 141 — 142 книжки Монкретьєна (*Montchrestien. Traité de l'économie politique*, Paris, Pion, 1889). Я запозичив цю цитату, як і наступні, з книжки Е. Сільбернера. (*Silberner E. La Guerre dans la pensée économique du XVIe au XIIIe siècles*, Paris, 1939). У ще одній книжці того самого автора: *La Guerre et la Paix dans l'histoire des doctrines économiques*, Paris, 1957, йдеться про XIX сторіччя.

² Machiavel. *Discours sur la première décade de Tite-Live*, II, 10.

³ Цитується Сільбернером, с. 261. Colbert. *Lettres, Instructions et Mémoires*, Paris, 1862, t. II, 1re partie, p. CCLXIX.

⁴ Там само, т. 6, с. 266.

⁵ Там само, т. 6, с. 269.

⁶ Цитується Сільбернером, с. 53. Dutot. *Réflexions sur le commerce et les finances* у книжці: *Economistes financiers du XVIIIe siècle*, Paris, Guillaumin, 1849, p. 1005.

⁷ Цитується Сільбернером, с. 106, прим. 57. Evelyn. *Navigation and Commerce*, London, 1674, p. 15.

⁸ Цитується Сільбернером, с. 106, прим. 60. *The Golden Fleece*, 1737, p. 21.

ває вигідною для всіх. Той, хто купує більше, аніж продає, втрачає золото й гроші, а отже, розоряється в процесі обміну або, іншими словами, *програс у валюті*. Обмінний курс дорогоцінних металів створює різницю між зовнішньою та внутрішньою торгівлею, оскільки внутрішня торгівля не впливає на запаси золота й срібла, а зовнішня, навпаки, визначає їхній обсяг. Ще в середині XVIII сторіччя один французький автор дуже точними словами сформулював таку тезу: «Справжня й істотна торгівля нації — це ті обміни, які вона здійснює з націями чужоземними. І навпаки, обмін, який відбувається лише між підданими однієї держави, є не стільки реальною торгівлею, скільки простим переміщенням вигод, яке полегшує споживання, проте нічого не додає до сукупного багатства нації й анітрохи не побільшує її переваги»¹.

Гонитва за дорогоцінними металами спричиняє торговельну експансію, і зовнішня торгівля має агресивний характер у відношенні до суперників, бо запаси золота й срібла обмежені, що обмежує й обсяг можливих обмінів. Меркантилісти будують свої теорії в межах кінченного світу, в статичному універсумі. Обмін не є сприятливим для того, хто купує, він сприятливий для того, хто продає. Але, як писав один італійський автор, Ботеро, «Дуже поширений засіб збагатитися коштом іншого — це торгівля»². «Ми втрачаємо стільки ж, скільки чужоземець добуває»³.

Якомога менше залежати від іноземних постачальників, виробляти якомога більше продукції, необхідної для королівства, захищати національних ремісників проти небезпечної конкуренції ремісників чужоземних — ці поради, сформульовані точно й строго, є невід'ємною часткою тих зусиль, яких треба докладати для збереження позитивного торговельного балансу. «Королівство, спроможне самостійно задовольнити власні потреби, є завжди багатшим, сильнішим, грізнішим»⁴.

У рамках цієї доктрини питання про відповідальність за конфлікти зовсім не ставиться. Конфлікт — це щось цілком природне, неминує, тому що інтереси держав цілком суперечні. «Ті, кому випало правити державами, повинні мати їхню славу, розширення та збагачення за свою головну мету»⁵. Якщо французи можуть розширити свою торгівлю, лише розгромивши голландців, то чому вони мають вагатися застосовувати силу для реалізації своїх законних амбіцій? Хоча, за самою своєю суттю, меркантилісти не є прихильниками воєнних розв'язань. Сказати, що «гонитва за великими торговельними вигодами» є еквівалентом війни проти наших ворогів, — це такий собі спосіб визнати, що торгівля замінює війну. Але якщо ми постулюємо неминучість принципового суперництва між державами, війна стає, так би мовити, перманентною, незалежною від того, чи набуває вона форму відкритої битви, чи закамурфльовану форму торгівлі. Вибрати ту чи ту форму — це для можновладців питання зручності й вигоди.

Боден не закликає до війни, але він зводить вибір між війною і миром до раціонального розрахунку. Монарх, навіть могутній, якщо він мудрий і великодушний, «ніколи не вимагатиме ані війни, ані миру, якщо необхідність, котра непідвладна законам честі, не присилує його до цього; і він ніколи не дасть битви, якщо вигоди від імовірної перемоги не переважатимуть тих втрат, яких він зазнає в разі перемоги своїх ворогів»⁶. Можливо, ось ця фраза відтворює сера Вільяма

¹ Цитується Сільбернером, с. 109. Plombanie Goyon de La. *La France agricole et marchande*, Avignon, 1762, t. 2, p. 468.

² Цитується Сільбернером, с. 108. Botero G. *Raison et gouvernement d'Etat*, Paris, Guillaume-Chaudière, 1599, liv. VIII, p. 262.

³ Silberner, p. 108. Montchrestien, *op. cit.*, p. III.

⁴ Silberner, p. 110. Montchrestien, p. 11.

⁵ Silberner, p. 26. Montchrestien, p. 11.

⁶ Silberner, p. 20. Bodin J. *De la République*, Paris, 1576, liv. V, p. 593.

Темпла, у своїй правдивості та в своїй поміркованості, виражає весь той пацифізм, на який спроможний меркантилізм. «Ось максима, з якою, я гадаю, неможливо не погодитися: ніколи мудра держава не почне воювати, крім тих випадків, коли їй треба захопити якусь територію або захиститися від нападу»¹.

Ліберал не тільки ставить перед собою інші цілі, ніж меркантиліст, він і факти тлумачить по-інакшому, аніж той. Те, що я виграю, інший втрачає, твердить меркантиліст. У процесі вільного обміну той, хто здобуває найменшу вигоду, все ж таки її здобуває, відповідає йому ліберал (тепер ідеться про ліберальний тип). Варіанти цієї формули набувають різних форм, більш або менш витончених. Але вузол аргументації, в ліберальній доктрині, так само простий, як і в доктрині меркантилістичній.

Згідно з цією доктриною, торгівля — це не засіб здобути бажані блага, позбавивши інших того, чим вони не користуються, а метод, вочевидь мирний, побільшити свою частку запасу дорогоцінних металів. Від того дня, коли одержимість дорогоцінними металами зникне, коли розвиток засобів виробництва розвіє ілюзію, що існує раз і назавжди фіксований обсяг благ, який через торгівлю розподіляється між націями, війовничі характеристики обміну зітруться, а його мирний аспект, навпаки, стане очевидним. Якщо кожний із тих, хто бере участь у обміні, вирішує вільно, не може виникнути такої ситуації, коли котрийсь із них «втрачає на обміні», навіть якщо в грошових одиницях він нічого на ньому не виграє.

Разом з одержимістю дорогоцінними металами зникне також уявлення про істотну різницю між зовнішньою та внутрішньою торгівлею. Досконалий лібералізм виходить із гіпотези про вселенську республіку обміну. Чи розташована якась провінція в межах кордонів, чи поза ними — яка різниця? Адже покупці зможуть добути товари, що виробляються в цій провінції, лише в обмін на товари, якими володіють вони. В ідеальному варіанті, у відношенні до людства, взятого глобально, існує лише одна торгівля, яку військова потуга держав безсила змінити. Згідно зі знаменитим висловом Бенталя: «Conquer the whole world, it is impossible you should increase your trade one half-penny»². («Завоюю ти хоч цілий світ, ти не зможеш розширити свою торгівлю навіть на півпенса». — *Англ.*)

Звідси ліберали доходять висновку — і цілком логічного в їхньому випадку теж, — що торгівля принципово протилежна війні. Торгівля замирює пристрасті, тоді як політичне суперництво їх розпалює. Вже у XVIII сторіччі формули, протилежні формулам меркантилізму, зустрічаються частіше. Кене більше не визнає, що зовнішня торгівля визначає велич націй і є, за своєю суттю, агресивною. «Взаємна торгівля між націями обопільно підтримується багатствами продавців і покупців»³. «Митниці, — пише Дюпон де Немур, — є одним з виявів взаємної ворожнечі між націями»⁴. А в 1771 р. абат Бодо створює формулу, яка чудово доповнює формули Кольбера сторічної на той час давності: «Протиставлення інтересів є суттю політики узурпації. Єдність інтересів є суттю економічної політики»⁵.

¹ Silbner, p. 65. Temple Sir William, trad. franç. *Les œuvres mêlées de M. le chevalier Temple*, Utrecht, Schonben, 1693, p. 38.

² Цитується Сільбернером, с. 260, прим. 18. Bentham. *Principles of international law*, essay IV, p. 557, in: *The works of J. Bentham*, Edimbourg, 1843, t. II.

³ Цитується Сільбернером, с. 196. Quesnay, article «Grains» de l'Encyclopédie in: *Œuvres économiques et philosophiques*, publié par Oncken, Francfort et Paris, 1888, p. 240.

⁴ Цитується Сільбернером, с. 204. Déclaration de Dupont au Conseil des Anciens (séance du 4 floréal an IV. *Moniteur universel* du 28 avril 1796, n° 219, p. 875).

⁵ Цитується Сільбернером, с. 207. Abbé Baudeau, *Première introduction à la philosophie économique*, in *Physiocrates*, E. Dain, Paris, Guillaumin, 1846, t. II, p. 742.

Після того як ліберали заявили про те, що, як висловився Мелон¹, «дух завоювань і дух торгівлі взаємовиключаються в межах однієї нації», вони (на відміну від меркантилістів, для яких міжнародні конфлікти не були проблемою, тому що належали до природного порядку речей) мусили дати пояснення війнам. Тут, як мені здається, існують три можливі відповіді. Перша полягає в твердженні, що торгівля й політика належать до двох присутньо різних категорій. Держави перебувають у постійному суперництві не тому, що вони мають суперечні економічні інтереси, а тому, що їхні правителі або народи прагнуть слави або нових територій. Друга відповідь наголошує на різниці між справжніми інтересами держав або націй і тим, як правителі уявляють собі ці інтереси. Або що ліберали проводять різницю між економікою, такою, якою вона була б у республіці обмінів, і економікою, якою вона є насправді, спотворена приватними монополіями. Нарешті, остання відповідь посиляється на проблему перенаселення. Попередників у Малтуса було багато. Той самий автор, який вважає, що дух торгівлі й дух завоювань взаємовиключаються, визнає, що перенаселення — легітимна причина для завоювань.

Перша відповідь еквівалентна спробі обмежити значущість економічного витлумачення політики. Немає законних підстав уявляти собі світ схожим на вселенську республіку обмінів. Політичне суперництво між державами — це найперша даність: вигоди та невигоди того чи того економічного методу не слід розглядати у відношенні до всього людства, що уявляється єдиним, а залежно від тих наслідків, якими цей метод обернеться для держав, що в реальній дійсності суперничають між собою. (Досить узяти це твердження й об'єднати його з відносно новим фактором індустріалізації, щоб одержати принцип, якого дотримується школа національної економіки.)

Частіше зустрічається друге тлумачення, те, що пояснює конфлікти різницею між економікою, якою вона би мала бути, й економікою, якою вона є насправді. Головна його ідея, що проходить через усю літературу минулого сторіччя й знаходить свій повний вираз у таких творах, як книжки Гобсона або Нормана Енджела, либонь, вийшла ще з-під пера Кене — це різниця між торговцями й торгівлею, між специфічними інтересами окремих осіб і загальним інтересом спільноти. «Торговці черпають із багатства націй, але нації не черпають із багатства торговців... Усі війни й усі ревізиції, пов'язані з торгівлею, не можуть мати іншої мети, крім монополії, можливо, й мимовільної з боку самих купців, але завжди згубної для націй, які не роблять різниці між своїми інтересами та інтересами своїх торговців і які розоряються, підтримуючи війни, покликани забезпечити національним представникам їхньої комерції виняткові привілеї, що завдають самим націям лише шкоди»².

І на завершення, ліберал у стилі Бентама стверджує, що війни завжди коштують дорожче, аніж дають прибутку, навіть для переможця, що завоювання, за своєю суттю, справа кепська. З якого дива брати на себе тягар управління чужоземними територіями? Якщо вони будуть суверенними й водночас відкритими для обміну, метрополія матиме ті самі вигоди, що їх вона добуває зі своїх колоній, заощадивши гроші, яких їй коштує їх утримувати.

Не можна твердити, що події ХХ сторіччя спростували цей доктринальний оптимізм, який спонукає економістів, котрі надихаються ідеями лібералізму, ліпше усвідомлювати різницю, яка існує між країнами капіталістичного режиму, такими, якими вони є, й ідеальним типом ліберальної економіки. Книжка Л. Роббінса

¹ Цитується Сільбернером, с. 172. *Essai politique sur le commerce*, у вид.: *Economistes financiers du XVIII siècle*, E. Dain, Paris, Guillaumin, 1843, p. 733.

² Цитується Сільбернером, с. 197. Quesnay, *ibid.*, p. 461 et 489.

про економічні причини конфліктів¹ або Шумпетера² про імперіалізм ідуть у кільватері традиції, започаткованої Кене або Адамом Смітом, тобто економістами, які складають відповідальність за війни на дух монополізму та пережитки меркантилізму. Один Т. Веблен відкриває новий розділ, знову заговоривши про злиття духу торгівлі з духом війни і підживлюючи індустрію вогнищем духу миру.

Економісти історичної й національної школи не підписалися б під жодною з цих двох крайніх тез. Вони відкинули б меркантилістичну формулу: «торгівля — це продовження війни іншими засобами», але вони відкинули б і формулу лібералізму (Бентамову): «All trade is in its essence advantageous even to that party to whom it is least so. All war is in essence ruinous». («Всяка торгівля за самою своєю суттю вигідна, навіть тій стороні, якій вигідно найменше. Всяка війна, за своєю суттю, руйнівна». — *Англ.*) Або це: «Between the interest of nations, there is nowhere any real conflict; if they appear repugnant any where it is only in proportion as they are misunderstood»³. («Між інтересами націй ніде не існує реального конфлікту; якщо вони і вселяють відразу, то лише в тій пропорції, в якій їх не зрозуміли». — *Англ.*)

Історична школа — за своїм визначенням, так би мовити, — бере за відправну точку історичну реальність. А ця реальність, звичайно ж, включає в себе розгородження простору, фрагментацію людства. Суперництво між державами не зводиться до економічної конкуренції. Нації воюють не тільки для того, щоб завоювати багатства або створити сприятливі умови для торгівлі. Баланс воєн не має встановлюватися лише у відношенні до сукупності людей і в термінах благ і товарів. Захищаючи країну від вторгнення чужоземного війська, армії є продуктивними вже мірою тих багатств, які вони рятують. Здобуваючи перемоги, вони потенційно приносять своїй державі та народові не тільки воєнну здобич, а й можливості та засоби процвітання.

Це витлумачення, помірковане й раціональне, відношень між економікою (або торгівлею) і війнами (або завоюваннями) було б, напевне, прийняте більшістю лібералів, у минулому сторіччі, як таке, що узгоджується з досвідом. Якщо постулювати фатальну неминучість поділу людства на держави-суперниці, тоді армії необхідні націям, навіть якщо вони коштують дорого. То ж є усі підстави написати, як написав Кене: «Державний діяч жалкує за людьми, посланими на війну, як жалкує господар за землею, по якій доводиться прокопати рів, необхідний для того, щоб зберегти своє поле»⁴. Якщо без цього рову поле витопчуть, то з цим ровом воно хоч і втратить дещо порівняно з оптимумом, можливим за умови, що простір не буде розгороджено, проте в реальному світі все ж таки дасть прибуток. Так само й ліберал має підстави побідкатися, що всяка війна дорого коштує, навіть для переможця, в тому випадку, коли він уявляє собі модель уселенської республіки, де пануватиме мир і яка не знатиме ані кордонів, ані солдатів. Та оскільки історія є такою, яка вона є, важко заперечувати, що переможні війни іноді приносили вигоду народам, побільшували їхні шанси на добробут.

Таким чином, нова й важлива ідея, яка домінує над думкою школи, що її я волів би назвати національною, радше ніж історичною, не стосується ані балансу збройних конфліктів, ані того, осуджувати чи не осуджувати солдатів. Оригінальність національної школи в тому, що вона застосовує певні аргументи меркантилістів, розглянуті з позицій індустріальної економіки. Ф. Ліст не заперече ані що війни розв'язуються аж ніяк не з метою забезпечити добробут індивідів, ані що вони, за самою своєю суттю, руйнують багатство. Але існування політичних утво-

¹ Robbins L. *The economic causes of war*, London, 1939.

² Schumpeter J. *Imperialism and social classes*, Oxford, 1951.

³ Цитується Сільбернером, с. 261. Bentham, *op. cit.*, p. 552 et 559.

⁴ Цитується Сільбернером, с. 193. Quesnay, *op. cit.*, p. 219.

рень, що відокремлені одне від одного,— це факт. Економіст не має права не цікавитися долею спільноти, до якої він належить, і мислити в термінах людства, що не знає кордонів,— це, можливо, й ідеал, але поки що для нас недосяжний. І таким чином, сьогодні вільний обмін не однаково сприяє процвітанню всіх націй. Навпаки, він має тенденцію освячувати або зміцнювати верховенство націй найпередовіших, тобто тих, які вже володіють індустрією. Яким чином менш розвинуті нації зможуть, у свою чергу, досягти успіху в індустріальних перегонах, якщо вони широко відкривають свої кордони для фабричних виробів? Вільний обмін прирікає їх залишатися протягом нескінченно тривалого часу постачальниками сировини. В епоху, коли індустрія є умовою могутності, усунення митних бар'єрів матиме тенденцію увічнити нинішню нерівність між аграрними країнами і країнами індустріалізованими, тобто нерівності в силі та в життєвому рівні, суперечні справедливості, а може, й миру.

Ліст дуже ясно осмислив теорію гармонійного розвитку, про яку ми згадували вище¹. Оскільки такий гармонійний розвиток можливий лише всередині достатньо широких рамок, ми легко переходимо до поняття великого простору. Створення широких економічно-політичних утворень — це перший етап шляху до республіки обмінів. Прихильник національної економіки не стане заперечувати, що цей перший етап може потребувати застосування сили. Для того щоб нація змогла, в основному, забезпечувати власні потреби, їй треба спочатку захистити свою молоду індустрію, передусім ті її галузі, які мають життєве значення. Іноді виникає також потреба округлити територію свого суверенітету.

У кінцевому підсумку, Ф. Ліст не виключає миру, що ґрунтуватиметься на рівновазі націй та національних економік. Поза утворенням великих сукупностей, вільний обмін виявиться плідним, оскільки він налагодить меркантильні взаємини між рівними партнерами. Вселенський мир не утвориться з вільного обміну, але цей останній, імовірно, стане можливим, коли людство перестане воювати завдяки заходам тимчасового протекціонізму, завдяки зміцненню політико-економічних утворень, між якими воно природно розподіляється. Мабуть, соціалістична школа є тим напрямом думки, доктрину якого стосовно конфліктів та воєн найважче резюмувати в кількох реченнях. Соціалісти-утопісти схильні вважати, що мир між державами стане логічним наслідком внутрішнього миру націй. Поки лютуватимуть злидні, поки не буде усунуто несправедливість, боротьба між індивідами та класами триватиме. Соціалісти-утопісти, як мені здається, не створили оригінальної і зв'язної теорії про відношення між боротьбою класів і суперництвом між державами. Але вони, більш або менш ясно, постулювали, що замирення між людьми й групами всередині держав, побудованих на принципах справедливості, саме собою приведе до замирення між державами.

Соціалізм, що надихається марксистом, натомість обстоює кілька простих і категоричних ідей. Він твердить, що війни є фатально неминучими за капіталістичного режиму. Він запозичує в однієї з фракцій ліберальної школи пояснення воєн через зіткнення економічних інтересів. До цього він додає твердження, що з приходом соціалізму нагоди або причини для збройних конфліктів зникнуть. Спрощуючи, виникає спокуса сказати, що, згідно з марксистами, меркантилісти правильно описують войовничий характер торгівлі за *капіталістичного* режиму, а ліберали — мирний характер торгівлі *після того, як капіталістичний* режим відійде.

Економіка є воєнною в умовах капіталізму, вона буде мирною, коли настане соціалізм. Все питання в тому, щоб зрозуміти, чому події розвиваються саме так. Ліберальні економісти звинувачували дух протекціонізму та монополій, діяльність

¹ Див. розд. сьомий, підрозділ 3.

великих компаній або трестів, які хочуть зберегти для себе внутрішні ринки й завоювати ринки зовнішні. Ленін підхоплює всі звинувачення, сформульовані економістами, що надихалися ідеями лібералізму, і спрямовані проти елементів, породжених імперіалізмом (приватних інтересів, привілейованих груп). Але він радикально змінює цю інтерпретацію, проголосивши, що імперіалізм аж ніяк не можна ставити за провину суспільним меншинам, бо він є неминучим виявом капіталізму, який досяг певної фази у своїй еволюції (так званої монополістичної). Під впливом Дж. А. Гобсона та Рудольфа Гільфердінга¹ він проголошує, що капіталізм приречений розвинутися в імперіалізм і що мирний перерозподіл планети між приватними монополіями або державами неможливий. Ленінізм віднаходить істотну спорідненість між торгівлею і війною. Але меркантилістична діалектика була прозоріша, аніж діалектика ленінізму: гонитва за дорогоцінними металами, кількість яких не може безконечно збільшуватися, логічно створювала ситуації суперництва та конфліктів. Чи те саме відбувається у випадках гонитви за ринками, сировиною або надприбутками?

Чому економіка буде мирною за соціалістичного режиму? Марксистки більше стверджували це, аніж довели на ділі. Істина цього твердження їм здавалася самоочевидною, оскільки вони приймали за очевидну теорію, згідно з якою конфлікти між державами пояснюються економічними причинами, але фраза Жореса, безліч разів повторювана, «капіталізм несе в собі війну, як хмара грозу», ніколи не була випробувана на практиці. Залишається без відповіді запитання: які саме аспекти капіталізму — приватна власність на засоби виробництва, ринковий механізм, концентрація власності або могутності в національних або інтернаціональних компаніях — спричиняють, випадково або неминуче, війни між державами?

Ці чотири школи не протиставляються одна одній по всіх пунктах. Якщо йдеться про політичні конфлікти, певні ліберали² погоджуються з більшістю меркантилістів та економістів національної школи, проголошуючи, що суперництво між державами стоїть на першому місці і що війни не завжди мають своєю причиною протиставлення комерційних інтересів. Соціалісти, як і ліберали, мають за кінцеву мету — згідно з доктриною — добробут індивідів. Національна школа, як і школа меркантилістична, нібито служить інтересам величчя націй. Ці школи визначаються й протиставляються через інтерпретацію, яку вони дають торгівлі або обміну, що розглядається як суть економічного життя. Згідно з меркантилістами, *торгівля — це війна*, згідно з лібералами, *торгівля — це мир*, за умови, що вона буде вільною. З погляду національних економістів, вона *буде мирною*, коли всі країни стануть розвиненими, з погляду марксистів, *торгівля — це війна* за капіталізму, вона *буде миром* з приходом соціалізму.

2. Історична інтерпретація доктрин

Теорії завжди підтверджуються чи спростовуються історичними обставинами лише почасти. Чи то найвищою метою проголошується могутність держави, чи добробут громадян, досить аби змінилися умови розподілу сил, щоб погляди економістів на різні види людської активності теж зазнали цілком пояснених змін.

В епоху мужності, в античні часи, військова сила істотно залежала від кількості, від фізичної снаги воїнів, від організації армії. Також спосіб життя, сприятливий для кількості та якості війська, тобто життя селянське, вважався протягом багатьох віків прикрашеним усіма чеснотами, як мирними, так і воєнними. В 1940 р.

¹ *Das Finanzkapital, eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus* (з'явилася в 1909 р.), Vienne, 1920.

² Див., наприклад: Robbins Lionel, *op. cit.*

маршал Петен ще проголошував хвалу «землі, яка ніколи не зрадить»; він був готовий, під впливом своїх реакційних радників та доісторичних вірувань, підготувати реванш через повернення в поля. Стюлі, в кінці XVI сторіччя, мав більше підстав твердити, що «сильні люди — це люди селянського гарту, тому що промислове виробництво відучує громадян від того важкого трудового життя, яке тренує їх і робить із них добрих солдатів». Ремесла та міста лише розбещують і псуять. Фабричне виробництво виснажує народи, розкоші розніжують людей. Держави прощівляють простотою і невивагливістю.

Хоча всі ці тези виходили з-під пера філософів аж до середини XVIII сторіччя, сьогодні, починаючи від світанку новітніх часів, їх можна вважати істинними лише почасти. Солдати застосовують порох і гармати — тож їх треба дечого навчити. «В часи мужності», висловлюючись словами Фуллера, громадяни Риму навчилися своєї тактичної майстерності лише завдяки пунічним війнам: сама тривалість військової служби перетворила їх на професіоналів. Елітні війни, які в шістнадцятому та сімнадцятому сторіччях домінують на полях битви, на суходолі, а тим паче на морі, це вже не аматори, аристократи чи буржуа. Чи то йдеться про озброєння, чи про муштру, вони цілком залежать від політичної влади, — міста, герцогства, держави, — яка володіє достатніми фінансовими ресурсами для того, щоб мобілізувати їх, спорядити, організувати військові підрозділи або корабельні екіпажі, щоб купити або виготовити для них кораблі й гармати.

Макіавеллі, на початку XVI сторіччя, є як теоретик війни реакціонером: він не вірить у ефективність артилерії, він не розуміє необхідності мати в своєму розпорядженні «нерв війни». З любові до античного світу, в згоді зі своєю політичною доктриною, він бажає, щоб армія формувалася з громадян, і далі дивиться на піхоту як на царицю битв. В епоху, коли наступальні війни та піратство приносили значну воєнну здобич, коли заморська торгівля вимагала військових кораблів, а не лише суден, навантажених мирним товаром, меркантилісти були менш далекі від історичної істини, менш порочні в тих порадах, які вони давали монархам, аніж це здається нам сьогодні. Політичні утворення не так відрізняються одні від одних кількістю своїх людей чи своїм промисловим потенціалом, як неоднаковою спроможністю мобілізувати ресурси. Військова потуга насамперед і передусім залежала від цієї мобілізаційної спроможності. Місто, яке збагатилося через торгівлю, Венеція, змогло стати великою військовою державою, щедро оплачуючи послуги своїх найманців, солдатів і моряків. Велике королівство втрачало можливості до активних дій, якщо в його скарбниці не знаходилися кошти, що давали змогу швидко мобілізувати національне військо або набрати волонтерів. Формула Макіавеллі «хто має солдатів, той знайде гроші» виявилася істинною, але в такому розумінні, якого флорентієць, либонь, не передбачав: держава, яка монополізувала поліцейні сили, набувала цим самим спроможність реквізувати на свої потреби значну частину ресурсів країни. Військова потуга і далі залишалася функцією потенціалу та мобілізаційної спроможності. Та оскільки ця остання від якогось часу, здавалося, була набута всіма державами, то саме потенціал тепер виходив на передній план і перетворювався на диференціальний фактор.

На кінець XVIII сторіччя суперечки про відносну ефективність заліза й золота, піхоти й артилерії вичерпалися. Хоч би якою була вартість, у яку ми й далі оцінюємо коштовні метали, багатство націй (те, що ми називаємо економічним зростанням або розвитком), либонь, уже залежить від запасу золота й срібла, якими кожна з них володіє. Мир у державі, громадянський порядок, активність торговців та фабрикантів, дух ініціативи — ось глибинні причини збагачення, яке відбувається в одних державах швидше, в інших — повільніше. Час піратів минув. Коли панує мир, торгівля набуває цілком мирного характеру, й ніхто вже її не називає «закамуфльованою війною». Британські автори тим охочіше наго-

лошують на миротворчій сутності обміну, що їхня батьківщина має від нього найбільші вигоди.

Водночас досить відкрити очі, аби констатувати, що «добročесність завжди винагороджується»: присвячуючи себе справі миру, народи гарантують собі безпеку, будують свою могутність. Адам Сміт відзначає, що умови застосування військової сили вже не є такими, якими вони були в минулому. Колись примітивні народи були також народами сильними. Зброя та знаряддя були простими й мало відрізнялися: диференціальним фактором була фізична снага, бойова відвага. Розвиток ремесел та розкоші підривали бойовий дух воїнів, не вносячи ніяких удосконалень у знаряддя битви. Образ Епіналя був образом Римської республіки, піднесеної на найвищий щабель могутності доброчесністю її громадян-селян і скинутої в провалля багатством та розбещеністю імперського міста. Це в Капуї Ганнібалові воїни приохотилися до життєвих утіх і підготували свою поразку. Відтоді інший образ Епіналя заступає той, який сучасні автори запозичили з античної літератури. Цивілізація, завдяки розвитку ремесел, здобуває віднині перевагу над варварством. Багатство й могутність ідуть поруч, оскільки і перше й друга будуються на підвалинах промислового виробництва.

Саме в цьому пункті виникає заперечення «національних економістів». Якщо промисловий розвиток приносить водночас багатство й могутність, він стає пріоритетною метою. Обмін, вільний обмін — вже не більш як його засоби. Таким чином, твердять ці економісти, вільний обмін між політично-економічними утвореннями, які не досягли однакової фази розвитку, паралізує або гальмує ті, котрі відстають. «Національні економісти» підтримують тезу промислового розвитку, але за умови належного митного захисту та гармонійного поступу.

Всередині двадцятого сторіччя, як і всередині дев'ятнадцятого, ці школи ще існують, хоча їхні доктрини із плином часу набувають дедалі витонченіших форм: одна пропагує принцип запровадження вільного обміну, друга ставить над усе необхідність гармонійного розвитку та індустріалізації. Почасті неоднакові темпи зростання залежать від суто практичних причин: у який спосіб впливає ліберальна політика в галузі зовнішньої торгівлі та індустріалізації, якщо країна тільки-но вийшла на шлях економічного розвитку? Жоден економіст не відповість на таке запитання простим і категоричним твердженням. Економіст ліберальних тенденцій визнає необхідність протекціоністських заходів, принаймні часткових і тимчасових. Економіст протекціоністських тенденцій визнає корисність певних обмінів. Але досі існують обидві орієнтації — одна спрямована на політичне об'єднання великих територій, де б якомога більшою мірою самозадовольнялися внутрішні потреби, друга на утворення планетарної солідарності, що виникне внаслідок максимально інтенсивного обміну.

Перевага, яка віддається формулі політичного об'єднання великих територій, найчастіше диктується більше політично-воєнними міркуваннями, аніж економічними. Могутність держави визначається і її ресурсами та мобілізаційним коефіцієнтом, і водночас її залежністю від закордону. Та чи та промисловість або армія можуть бути паралізовані браком якоїсь сировини або специфічного продукту. Гонитва за продуктивністю веде до міжнародного поділу праці, що заходить настільки далеко, наскільки є змога, гонитва за могутністю забороняє віддавати комусь бодай єдину життєво важливу деталь механізму вітчизняного виробництва. Аргументація «націоналів» звучить переконливо в універсумі, покрайному на суверенитети, що суперничають між собою, аргументація лібералів передбачає існування вселенської республіки або має на меті створити умови для її виникнення.

Таким чином, теорії, які стосуються співвідношення між ресурсами та військовою потугою або могутністю держав, пояснюються легко. Усі вони, залежно від епохи, відбивають якусь частку істини. Проте одна з них не є істинною цілком,

тому що жодна не враховує систематично всі численні детермінанти. Якщо ми припустимо наявність у держав аналогічної зброї, тоді співвідношення сил визначатимуть енергію солдатів, чисельність і організацію війська. Якщо ми візьмемо чисельність у дужки, залишиться дуальність примітивного шалу та організації. *Це диференціальний фактор, характерний для певної епохи, що його теоретик виокремлює і розглядає як єдину причину.*

Проте не забуваймо, що в кожному епоху існують випадки маргінальні, виняткові або нетипові. Мілітарна могутність Афін ґрунтувалася на копальнях, торгівлі, флоті, імперії. Тому ця могутність була хисткою, вона тривала недовго, підбивши під себе систему міст-держав лише на короткий час. Так само й Карфаген, який примусив тремтіти Рим, підписався б під формулою меркантилістів: гроші — це нерв війни. Але в кінцевому підсумку громадянам Карфагена довелося самим воювати проти римського війська, перш ніж вони зазнали остаточної поразки в кінці третьої пунічної війни. Але Ганнібал, який мало не розгромив Рим, очолив війско з найманців та контингентів, наданих у його розпорядження союзниками.

Перестрибнімо через багато сторіч: ніхто в наші часи, не став би запевняти, що чим примітивніше живуть воїни, тим вищою є їхня боєздатність. Для тих, хто пілотує літаки й водить танки, рівень освіти важить набагато більше, аніж простота звичаїв. Але в лісстих горах Алжиру формула античних авторів знаходить своє підтвердження. Селянин-кабіл набагато пристосованіший до нічних сутичок, до рукопашного бою та засідок, аніж молодий француз із окупаційної армії, що звик до міського життя та електричного освітлення. Цей останній залишається господарем становища завдяки чисельності та високій організації його армії, досконалій техніці її озброєнь. Проте якісна перевага в специфічних видах збройних сутичок, навіть у добу індустрії, не на боці цивілізації.

Частка більш загальної істини зберігається й у твердженні, яке приписує воєнну перевагу народам бідним над народами багатими. Загально визнано, що сила регулярних армій залежить від їхнього озброєння, а воно, у свою чергу, — від індустрії. Таким чином мілітарна потуга буде пропорційна людському та індустріальному потенціалу, якщо спроможність до мобілізації ми візьмемо в дужки, тобто припустимо, що вона однакова в різних державах. Але в реальній дійсності ця спроможність ніколи не буває однакова. Вона визначається двома змінними величинами: ефективністю державного управління та готовністю народних мас терпіти нестатки. Обсяг ресурсів, які можна мобілізувати на потреби війни, вимірюється різницею між глобальною продукцією та її мінімумом, необхідним для виживання народу. Звичка до простого життя зменшує кількість харчів, які потрібні для прогодування діючої армії. Вона також дозволяє знизити життєвий рівень цивільного населення і, разом з тим, збільшує різницю між сукупною продукцією і тим мінімумом цивільного споживання, який далі зменшувати не можна.

І нарешті, режим, у свою чергу, є більш або менш спроможним переконати людей, щоб вони погодилися на зниження свого життєвого рівня, або присилувати їх до цього. Якоюсь мірою розподіл колективних ресурсів, у часи миру й у часи війни, диктується системою управління. Новітня альтернатива добробуту та могутності відтворює, в оновленій формі, античну альтернативу життєвої простоти, матер доблесті та розкошів, які є джерелом розбещеності. Залишається ще з'ясувати, чи життєва простота з примусу, що її накидають населенню сучасні деспотизми, є, з морального та політичного погляду, подібною до тієї, яку так вихваляли давньогрецькі та римські автори.

Якщо відносно легко пояснити, звертаючись до історичних реалій, теорії, що мають стосунок до співвідношення між ресурсами й силою, то цього не можна сказати про теорії, які розглядають економічні причини конфліктів. Теорії першого типу не є правдивим відтворенням реальності, вони її спотворюють, перетво-

рюють, але незмінно зберігають якийсь *один* її аспект, автентично істотний. Натомість економічні інтерпретації конфліктів видаються тим моднішими, чим істотніші заперечення вони викликають.

Протягом тисячоліть, коли техніка або стояла на місці, або розвивалася дуже повільно, сила була одним з методів розподілу благ, значно ефективнішим, аніж обмін. Кількість багатства, яким завойовники мали змогу заволодіти, була величезною, порівнянною з тією кількістю, що її вони створювали своєю працею. Раби, дорогоцінні метали, данина або податки, що накладалися на підкорені народи, — вигоди перемоги були очевидними, грандіозними. Тому класичні автори, ніколи не забуваючи згадати про економічну продуктивність імперії, майже завжди стверджували, що вона була бажаною сама по собі.

Натомість, у сучасну епоху, економічні вигоди перемоги, хоч якими іноді вони бувають істотними, стали видаватися досить скромними або й мізерними супроти тих додаткових благ, які щороку приносить індустріалізованим народам технічний або організаційний прогрес. Тому саме в наші часи найавторитетніші автори дотримуються думки, що імперіалізм зберігає свою тасмичну привабливість лише доти, доки тиск «трестів» та апетит до грошей не зроблять нікому не потрібною діяльність дипломатів і солдатів.

Цей видимий парадокс є насправді найкращим вступом до проблеми економічної інтерпретації міждержавних конфліктів. Протягом тисячоліть історичного періоду нерівність між привілейованими класами й основною масою людей у розвинених суспільствах, між різними спільнотами була екстремальною. Низька продуктивність праці не дозволяла забезпечити всіх благами розкошів або дозвілля. Чи то йшлося про землю, чи про коштовні метали, чи про рабів або палаци — якщо ними хтось володів, то це означало, що інший усього цього позбавлений. Власність була, за своєю суттю, монополістичною. Абстрактна теорія економіки доводить, що, за певного розподілу благ, механізм вільних обмінів дає найбільші вигоди. Проте вона не стверджує, що скривджені мають пасивно погоджуватися з розподілом, реалізованим у визначний момент історії. Звідси легко напрашувалася висновок, що *have not** можуть застосувати силу, аби відібрати в класу щасливців те, чим він володіє.

Бідність усіх суспільств, що їх ми знаємо, починаючи від світанку цивілізації, керівний розподіл багатства в самих спільнотах та між ними, величезний обсяг багатства, яке можна добути насильством, порівняно з тими, що їх дає праця, усі ці факти конституювали перманентні структурні умови конфліктів між класами або державами, і саме з огляду на них видаються ретроспективно раціональними завойовницькі війни.

Чи означає це, що таким залишався постійно, впродовж століть, основний мотив завойовників? Жоден історик не буде настільки необачним або, радше, дурним, щоб це стверджувати. Кочовики пустель або степів, араби або монголи, жили таким життям, у якому битва була спонтанним виявом, головною активністю. Вони воювали заради самої війни, вони нападали на осілі народи, тому що війна була їхньою втіхою, а імперія — їхнім покликанням. Наказ, що його Бонапарт видав для своєї італійської армії, де вказувалося на контраст між бідністю солдатів і багатствами, які постали перед їхніми очима, не був потрібний для того, щоб кинути на штурм Європи диких вершників Азії.

Імперіалізм Афін або Риму дає ще один приклад економічної інтерпретації. Велич, повідомляють нам античні автори, була тоді нероздільно політичною й економічною, військово-морською і торговельною. Афіни не змогли б існувати як місто-держава зі своїми більш як 40 тисячами населення, зі своїми розкошами та

* Тут «неімущі» (англ.).

святковими церемоніями без розвинутої мережі торговельних зв'язків та данини, яку їм сплачували союзники. У випадку поразки вони втрачали і свої надбання, і свою славу. Проте Фукідід не вважає — і ми схильні з цим погодитися, — що афіняни були жадібними насамперед до багатства. Не цим вони надихалися, а радше гордим прагненням панувати, яке не знало меж і привело їх до катастрофи.

Римський імперіалізм, а надто імперіалізм останніх років Республіки та часів існування Імперії, мав численні причини економічного порядку. Місто, яке стало страховиною величезним, потребувало африканського збіжжя. Без данини, яку сплачували переможені, дармові роздачі харчів плебсу та ігри були б неможливими. Римляни з привілейованих класів, патриції або вершники, збагачувалися в провінціях, як, скажімо, проконсули чи орендарі. Нікому тоді й на думку не спало б, нікому не спаде й сьогодні застосувати до Римської імперії формулу Бентама: колонії дорого коштують метрополії. Але ніхто також не сприйняв як маскування жадібності ту пораду, яку дає Вергілій римському народові: *tu regere populos memento**. Імперія не мала потреби знаходити собі виправдання, коли вона була економічно вигідною.

Чому імперія, з настанням новітніх часів, усе більше й більше інтерпретувалася в економічних або спіритуалістських термінах і все менше й менше в термінах відверто політичних, за прикладом стародавніх греків? На своїй першій фазі, приблизно від шістнадцятого до вісімнадцятого сторіччя, імперські завоювання були вочевидь прибутковими. Хоча було б безглуздом твердити, що дослідники нових земель і навіть торговці надихалися лише бажанням вигоди, лише жадібністю до золота й срібла. Та й психологія іспанських конкістадорів у Америці не дає підстав для грубого спрощення. Цілком можливо, що вони думали й про свою релігійну місію, з тим щоб заспокоїти гризоти сумління, стривоженого величезною кількістю нагробованих багатств та гіркою долею, яку вони принесли тубільному населенню тих земель. Вивезення дорогоцінних металів, володіння величезними заморськими територіями зробили Іспанію могутньою та багатю. То чи є сенс дошукуватися, якими саме мотивами керувалися завойовники?

Утворення Французької та Англійської імперій на землях Індії або Америки, попри їхню відмінність, у багатьох відношеннях, одна від одної та їх обох від імперії Іспанської, теж пояснити неважко. Причини, з яких англійці, французи, іспанці або голландці оселялися в Америці, на території сьогоднішніх Сполучених Штатів або Канади, були численними. Одні вирушали в далеку дорогу за наказом властей, другі — щоб зберегти за собою право любити Бога згідно з імперативами свого сумління, треті — щоб знайти по той бік Атлантичного океану шанси на заможніше або вільніше життя, четверті — щоб скористатися вигодами торгівлі, далекої й авантюрної. Створення нової Франції або Нової Англії на майже незаселених територіях пояснювалося само собою, як пояснювалася само собою торгівля з Індією або створення військових баз компаніями, чисю очевидною метою було збагачення.

Помилки, яких припустилися сучасники у своїй оцінці Паризького договору і які так часто згадуються французькими авторами, були спричинені різницею між актуальною важливістю і важливістю віртуальної тієї або тієї території. В 1763 р. Санта-Домінго був для Франції ціннішим надбанням, аніж Канада, величезні вкриті снігами й кригою простори якої не давали нічого метрополії, крім таких-сяких хутер та кількох рідкісних металів. Тоді ще не розуміли, що простори, відкриті для заселення, є найвищим багатством. Зв'язок між духом торгівлі й духом авантюри, між цікавістю й жадібністю, між вигодами торгівлі й військовою здобиччю, між монополією прапора й політичним суверенітетом був тоді настільки для

* Пам'ятай, що ти пануєш над народами (лат.).

всіх очевидним, що суто економічна теорія європейської експансії не могла мати, до XIX сторіччя, ані переваг оригінальності, ані переваг цинізму. Вона видалася б тоді надуманою й непотрібною схематизацією.

Клімат повільно змінюється в XIX сторіччі. Філософи й моралісти ставлять під знак запитання легітимність воен та завоювань, тоді як, зі свого боку, ліберальні економісти ставлять під сумнів вигоду колоній або імперій для метрополій. Імперіалістам доводиться боронити свої позиції на двох фронтах. Вони змушені віднині шукати обґрунтування для того, що досі, як здавалося, цілком укладалося в звичний плін людських діянь, виправдовувати імперію як у плані ідей, так і в плані матеріального інтересу проти тих, хто осуджує її як несправедливу, й проти тих, хто вважає, що вона надто дорого коштує. Саме цим пояснюється, що в промовах Жюлья Феррі одна тирада присвячується цивілізаторській місії Франції (або білої людини), а друга — необхідності, в інтересах торгівлі та в інтересах престижу, підносити триколовий прапор у всіх чотирьох кінцях планети. Інтерпретатори англійського колоніалізму також удаються до аргументів цих двох різних типів: Джозеф Чемберлен закликає до процвітання через зміцнення імперії, а Ред'ярд Кіплінг — узяти на свої плечі *white man's burden*.*

Водночас теоретики соціалізму, гуманітарії, тлумачі ідеалістичних надій Заходу починають закликати до боротьби проти правлячого класу, класової нерівності, воен. Вони відносять збройні конфлікти на рахунок капіталізму. А імперіалісти, як і ліберали, постачають їх доказами капіталістичної відповідальності. Імперіалісти вихваляються багатствами, що їх колонії приносять метрополії, а ліберали, принаймні ті з них, які вороже настроєні до колоній і переконані в мирному характері новітньої економіки, звинувачують привілейовані групи суспільства в злочинних діях. Марксистичні підхоплюють аргументи тих і тих, аби довести, що «імперіалізм — це кінцева стадія капіталізму».

3. Імперіалізм і колонізація

Імперіалізм, згідно з його найпростішим і найбільш загальним визначенням, — це дипломатично-стратегічна поведінка політичного утворення, яке будує імперію, тобто підбиває під свій закон чужоземні народи. Римляни, монголи, араби були будівничими імперій, — і ми маємо всі підстави називати їх імперіалістами.

Численні сумнівні випадки виникають на кордонах цього феномена, що ніколи не був відсутній у хроніці сторіч. Чи слід говорити про імперіалізм, коли народи спільноти-завойовника і спільнот підкорених належать до тієї самої культури й, можна сказати, до однієї національності? (Чи був імперіалістом Бісмарк — творець Німецької імперії?)¹ Чи слід говорити про імперіалізм, коли правителі царської Росії та Радянського Союзу докладають зусиль, щоб зберегти державну єдність, яка об'єднує чимало дуже різних народів? Чи можна твердити, що об'єднання в одну державу німців не було імперіалістичним до тієї міри, до якої воно відповідало їхнім прагненням, що збереження Російської імперії не є імперіалістичним до тієї міри, до якої чужоплемінні народи погоджуються в ній перебувати? Навіть для дуже сумлінного спостерігача нелегко буде виміряти відносну силу народних почуттів, прихильних чи ворожих до будівництва або утримання імперії. Для того, аби чітко провести кордони імперіалізму, треба, щоб кордони між націями були видимі на карті культур, мов або народних прагнень.

* Тягар білої людини (англ.).

¹ Ці запитання не є риторичними, а проте вони не потребують відповіді. Кожне з них вільне від конкретного змісту своїх слів. Ідеться тільки про те, щоб пояснити поняття й виокремити різні аспекти даного феномена.

Імперіалізм — явище неоднозначне також у іншому розумінні. Чи зникне він лише внаслідок того факту, що державні суверенітети стануть офіційно шануватися? Чи народи Східної Європи, які були визволені радянською армією і де сьогодні правлять комуністичні партії, мають моральне право осудити імперіалізм червоної Москви? Між так званим легітимним впливом великих держав і так званим злочинним імперіалізмом кордон дуже розмитий. У межах гетерогенної системи будь-яка з провідних держав змушена впливати на внутрішні справи держав другорядних, принаймні до тієї міри, яка необхідна, щоб відвернути там перемогу партії, пов'язаної з ворожим табором¹.

Колонізація, така, якою її практикували грецькі поліси у восьмому та сьомому сторіччях до нашої ери або європейці в Америці, після XVI сторіччя, є феноменом іншого виду. Колоністи з Коринфу, які заснували Коркіру, заселили вільну територію, пуритани, котрі припливли з Англії, мусили воювати не так з індіанцями, як із природою. В плані тривалого часу колонізація впливає більше на відносне розташування народів під сонцем, аніж імперіалізм (за умови, що той не доходить до винищення переможених). Індія не могла довго залишатися під суверенітетом її британської Величності, Сполучені Штати розмовляли й далі розмовляють англійською мовою.

Європейські імперії були створені почасти імперіалізмом, почасти колонізацією. В Північній Америці колонізація мала перевагу над імперіалізмом, у Азії та Африці імперіалізм домінував над колонізацією. Щодо випадку з Іспанською імперією, побудованою в Південній Америці, то він був проміжним. У обох випадках люди, які прибувають із метрополії, оселяються на підкореній території. В одному з крайніх випадків ця меншина складається лише з людей військових та адміністраторів, які здійснюють імперську владу. Найчастіше до неї входять також люди цивільні, землевласники або діловики, які користуються з привілею належати до панівного народу й здобувати з цього вигоду. Коли імперська меншина остаточно влаштовується і коли вона є достатньо численною, то саме вона бере на себе ініціативу порвати з метрополією й заснувати незалежну державу. Але з цим вона не втрачає свою владу й багатістю. Імперське панування триває в межах новоутвореної держави: за екстремальних обставин, існує одна держава і два народи. Коли меншина, що прибула з метрополії, не досить численна або коли вона не змішується з тубільним населенням, вона потрапляє в залежність від мінливостей фортуни. «Французькі колонії» в Тунісі й Марокко перебувають у процесі ліквідації. Вони не змогли наслідувати ані правлячі класи іспанського походження, які «визволили» від метрополії республіку Південної Америки, ані європейських іммігрантів у Північній Америці.

Імперіалізм і колонізація мають надто багато різновидів, аби можна було застосувати одну й ту саму інтерпретацію до всіх сторіч і до всіх країн. Це марксистська теорія імперіалізму та ліквідація європейськими державами своїх імперій у Азії й Африці поклали край суперечкам щодо природи імперського феномена. Залишивши збоку грецьку колонізацію, яка відбулася у VIII сторіччі до нашої ери, та європейську в Америці, що почалася з XVI сторіччя, ми хотіли б поставити лише одне запитання: імперіалізм XIX сторіччя — чи можна ставити його в провіну капіталістичному режимові?

Я волів би почати з історичного дослідження, яке не втручатиметься в теоретичні лжедебати, але постачить аргументи на користь тієї чи тієї інтерпретації. Ось три факти, що їх автори коментують до безконечності: великомасштабний експорт європейських капіталів у кінці XIX сторіччя та на початку двадцятого,

¹ Діалектика імперіалізму, в гетерогенній дипломатичній системі, не виключає розрізнення між ступенями втручання, впливу або домінації.

похід на Африку¹, війна 1914 р. Ленінська теорія імперіалізму пов'язує воедино всі ці три теорії. Вона буде принаймні поставлена під сумнів, якщо насправді вони не обов'язково пов'язані між собою.

Історичні дослідження експорту капіталів та колоніальних завоювань здійснювалися багато разів². Вони не підтверджують простих і догматичних інтерпретацій.

Дві країни, які протягом півсторіччя, що передувало війні 1914 р., підкорили найбільші території, Франція та Велика Британія, були також тими країнами, які, в економічному плані, найменше потребували здобувати собі нові володіння. Франція мала стаціонарне населення, її індустрія розвивалася повільно, тож вона не знала ані надлишку людей, ані нестачі сировинних матеріалів, ані потреби знайти нові ринки збуту для своїх фабричних виробів. У Великій Британії населення та промислове виробництво зростали швидше, але кран еміграції залишався відкритим і, зі своїми домініонами та суверенітетом над Індією, Сполучене Королівство не задихалося від нестачі життєвого простору. Правда, Франція і Велика Британія обидві мали надлишок капіталу, але вони вклали в свої колонії лише малу частину від цього надлишку.

З 40 чи 45 мільярдів золотих франків³, поміщених зовні напередодні 1914 р., лише 4 мільярди були інвестовані в імперію. Найбільша частина цього капіталу була вкладена в Європі (27,5 мільярди — з них 11,3 у Росії), 6 мільярдів — у Латинській Америці, 2 — в Північній Америці, 3,3 — у Єгипті, Суеці та в Південній Африці, 2,2 — в Азії. З поміщених за кордоном британських капіталів половина була інвестована в імперію, але дуже мала їхня частина в недавні імперські надбання в Африці.

Насамперед нам треба з'ясувати, чому Франція й Англія мали стільки вільного капіталу, який можна було помістити десь за кордоном. Традиційно на це запитання відповідають, що нерівність розподілу доходів спричинила таку ситуацію, але цифри не повністю підтверджують це класичне пояснення. Річні французькі накопичення⁴ оцінюються в 2 мільярди за період 1875 — 1893 рр., у 3,5 мільярди за період 1900 — 1911 р. і 5 мільярдів напередодні війни. Щодо національного доходу, то він був десь порядку 27 — 28 мільярдів у 1903 р., 32 — 35 мільярдів у 1913 р., можливо, вищий за 35 мільярдів у 1914 р.: накопичення не перебільшували, в середньому, 10 — 12% від національного доходу, а зовнішні інвестиції — близько 35%⁵. Сукупна сума заощаджень не була надмірно завищеною, тож, мабуть, винятково сильною була спокуса експортувати капітал або відносно слабкою потреба на капітал для інвестицій у метрополії (ймовірно, ці обидва фактори діяли водночас).

¹ Цей період дипломатичної історії досліджується Вільямом Л. Лангером у його книжці (Langer William L. *Diplomacy of imperialism*, а також Паркером Т. Муном (Moon Parker T. *Imperialism and world politics*, New York, 1927).

² Класичними книжками є: Staley E. *War and the private investor*, New York, 1935; Feis Herbert. *Europe as world banker*, New Haven, 1930 et Cairncross A. K. *Home and foreign Investment*, Cambridge, 1953.

³ Національний дохід був порядку 35 мільярдів золотих франків.

⁴ Див. Pupin R. *La richesse de la France devant la guerre*, Paris, 1916, et *La richesse privée et les finances françaises*, Paris, 1919; Lescure J. *L'épargne en France*, Paris, 1914.

⁵ При цьому не слід забувати, що зовнішні інвестиції все більше й більше бралися з прибутків на попередні інвестиції. Французькі інвестиції за кордоном почалися після війни 1870 р., починаючи з 1886 р. Вони були в середньому порядку від 450 до 550 мільйонів франків від 1886 по 1890 р., від 519 до 619 мільйонів від 1891 по 1896 р., від 1157 до 1257 від 1897 по 1902 р., від 1359 до 1459 від 1903 по 1908 р., від 1239 до 1339 від 1909 по 1913 р. (ці цифри взято з Feis H., *op. cit.*, р. 44 з посиланням на Moulton H. G. et Lewis C. *The french debt problem*, N. Y., 1925). Доходи від зовнішніх капіталовкладень протягом цих періодів регулярно дорівнюють зовнішнім інвестиціям або перевищують їх (Feis, р. 44).

Що ж до Великої Британії, то тут один англійський економіст¹ наводить такі цифри на 1907 р.: вартість закладення фіксованого капіталу підіймалася до 275 мільйонів фунтів, надбавка на готівку — до 20, надбавка на нерухоме майно — до 30; обслуговування капіталу коштувало 175 мільйонів фунтів, чисті інвестиції всередині країни складали 150 мільйонів фунтів, а чисті зовнішні інвестиції — 135 мільйонів фунтів. Одне слово, ці останні становили майже половину сукупних інвестицій. «It was also symptomatic that Britain herself had invested abroad about as much as her entire industrial and commercial capital, excluding land, and that one tenth of her national income came to her as interest on foreign investment»². («Було також симптоматичним, що Британія сама інвестувала за кордоном приблизно стільки ж, скільки складав весь її індустріальний та комерційний капітал, за винятком землі, і що одна десята її національного прибутку надходила їй у вигляді відсотків на іноземні інвестиції»). — *Англ.*)

З цих двох причин одна принаймні дуже добре відома з історичних досліджень. Французькі капітали приваблювалися за кордон перспективою одержання надприбутків, які не завжди діставалися власникам цих капіталів³, а посередникам, банкірам. Цих надприбутків було б не досить, щоб спричинити відплив французьких капіталів у Росію або на Балкани, якби уряд не використав фінансову могутність країни як інструмент своєї дипломатії. Іноді позички давалися на будівництво стратегічно важливих залізниць, — як у Росії, — іноді вони гарантували контроль над національною індустрією тієї або тієї країни, іноді забезпечували її вірність союзу з Францією або надавали підтримку партії, прихильній до «союзників», проти партії, прихильної до центральних імперій.

¹ Cairncross A. K. *Home and foreign investment*, Cambridge, 1953, p. 121.

² Там само, с. 3. Можливо, ось такі дані здадуться ще більш разючими: «In the forty years 1875 — 1914 capital at home (other than land) increased from about £ 5000 m. to about £ 9200 m. or by over 80%. Foreign investment rose from £ 1100 m. to, say, 4000 m. in 1914 or by some 250%. Taking absolute figures, capital investment probably consisted of three parts home and two parts foreign investment. Of the investment at home, a large part was needed merely to maintain capital per head, for the number of employed persons rose by about 50% between the boom years 1873 and 1913. Out of a surplus of £ 4500 m. beyond what was necessary in order to keep domestic capital per head constant, not far short of £ 3000 m. or some 60 — 65% was actually employed to increase Britain's foreign investment» (p. 4). («За сорок років, 1875 — 1914, капітал удома (за винятком землі) збільшився від близько 5000 мільйонів фунтів до близько 9200 мільйонів фунтів або більш як на 80%. Закордонні інвестиції зросли від 1100 мільйонів фунтів до, скажімо, 4000 мільйонів у 1914 р. або приблизно на 250%. Якщо ми візьмемо абсолютні цифри, то капіталовкладення, мабуть, склалися з трьох п'ятих внутрішніх інвестицій і двох п'ятих закордонних. Щодо внутрішніх інвестицій, то велика їхня частка була потрібна для того, щоб утримати стабільним капітал, який припадав на душу населення, бо кількість зайнятих у виробництві людей зросла десь на 50% між роками буму, 1873 і 1913. З надлишкової суми в 4500 мільйонів фунтів понад ті кошти, які були потрібні, щоб утримувати внутрішній капітал на душу населення постійним, не набагато менше від 3000 мільйонів фунтів або приблизно 60 — 65% було використано на збільшення зовнішніх інвестицій Британії»).

³ Чи закордонні інвестиції давали вкладникам більше прибутку, аніж порівнювані інвестиції вдома?

Кернкросс ставить це під сумнів у випадку французьких капіталовкладень: «It has been estimated that in 1899 the yield on domestic securities at the price of issue averaged 4,28% while the yield on foreign securities was no more than 3,85%. At the market price in 1900 the yields were 2,23 and 3,84% respectively. The difference, whether positive or negative, was trifling» (p. 225). («Було прикинуто, що в 1899 р. прибуток на внутрішні цінні папери за випускною ціною становив, у середньому, 4,28%, тоді як прибуток на зовнішні цінні папери не перевищував 3,85%. За ринковою ціною прибутки були 2,23 і 3,84% відповідно. Різниця, чи то позитивна, чи то негативна, була мізерною».)

Файс (с. 36), цитуючи французьких авторів, стверджує, що прибутковість зовнішніх капіталовкладень була вищою, ніж прибутковість відповідних капіталовкладень у Франції, 3,13% і 4,20% відповідно в 1903 р.; 3,40 і 4,62% — в 1911 р.

Справді, не випадає сумніватися, що прибутковість зовнішніх капіталовкладень у випадку Англії була вищою. В 1905 — 1909 рр., згідно з Кернкроссом (с. 227), прибутковість була такою: внутрішні капіталовкладення — 3,94; колоніальні капіталовкладення — 3,94; закордонні капіталовкладення — 4,97.

Зовнішні інвестиції Великої Британії перебували під набагато меншим впливом дипломатичних міркувань, ніж французькі, й цілком можливо, навіть сьогодні, що у своїй сукупності вони принесли Великій Британії набагато більше вигод, ніж невиконані. Прибутковість облігацій чужоземних держав та цінних паперів чужоземних компаній була загалом вищою, ніж прибутковість вітчизняних капіталовкладень. Розподіл капіталів між різними галузями виробництва (1531 мільйон фунтів були вкладені в будівництво залізниць) та між різними регіонами світу (понад половину було інвестовано в Північній та Південній Америках, приблизно половину — в імперії) підтверджує економічну мотивацію руху англійських капіталів.

Протягом останнього періоду перед війною 1914 р. Німеччина, у свою чергу, приєдналася до «клубу позикодавців», підштовхувана водночас політичними амбіціями та прагненням до економічної експансії. Німецькі банкіри або шукали надприбутків, або прагнули прилучитися до великих проєктів, які давали їм контроль над певними галузями індустрії. Іноді німецький уряд, у свою чергу, намагався використати капітали, щоб вимостити собі дорогу до політичного впливу або орієнтувати на свою користь дипломатію якої-небудь країни на Балканах або на Близькому Сході. Тим часом німецька економіка, яка розвивалася швидше, ніж економіки Великої Британії або Франції, мала набагато вищі темпи приросту накопичень, але також і набагато більшу потребу у використанні власних капіталів. Німецькі капіталовкладення за кордоном були порядку від 22 до 25 мільйонів марок. Річний експорт капіталу, інвестованого на тривалий термін, протягом двадцятих років, які передували війні, становив близько 600 мільйонів марок і в 1914 році не перевищував 2% національного доходу².

Досить-таки цікаво буде порівняти експорт європейських капіталів до першої світової війни з допомогою країн, що розвиваються, після другої. Тут має місце подвійна схожість. В обох випадках експорт капіталів сприяв успішному розвитку країн, які вийшли на шлях модернізації: англійські капітали, в кінці дев'ятнадцятого сторіччя й на початку двадцятого, допомогли Аргентині побудувати залізницю, а Сполученим Штатам — велику індустрію; так само американські капітали потужно сприяли відродженню Західної Європи, а російські капітали, можливо, дозволять Єгиптові спорудити Асуанську греблю. Сьогодні, як і вчора, експорт капіталу не є повністю незацікавленим: європейські позички мали на меті одержання надвисоких прибутків або були на службі національної дипломатії; американські дари керуються, принаймні почасти, політичними міркуваннями. Але було б помилкою, в плані історії, обурюватися проти того, що Кант називав «радикальним злом»; не вимагаймо від людей, щоб вони творили добро задля самого добра, задовольнімося тим, що їхній егоїзм та їхнє суперництво призводять до результатів, яких люди доброї волі намагалися б досягти без жодної задньої думки.

Позички капіталів у 1900 р., допомога країнам, що розвиваються, в 1960 р., пов'язані з суто політичною конкуренцією між державами. Франція позичала гроші Росії для того, щоб прискорити російську мобілізацію на випадок великої війни. Вона позичила гроші Румунії в надії, що та приєднається до табору союзників. Сполучені Штати допомогли Європі, сподіваючись, що процвітанню поставить греблю на шляху наступу комунізму. Вони допомагають країнам, які розвиваються, щоб ті не просили допомоги радянської, невиразно сподіваючись, що ідеї супроводжуватимуть капітали та інженерів. Натомість нам відразу впадає в око одна очевидна різниця: масштаби допомоги, що надавалася тоді й тепер, далеко не

¹ Див.: Cairncross, *op. cit.*, p. 224 — 235.

² Див.: Feis, *op. cit.*, p. 71 — 72.

однакові. Доходи всіх зовнішніх капіталовкладень склали 6% від національного доходу Франції напередодні війни 1914 р., близько 9% від національного доходу Англії. Щорічні позички, які давала Франція напередодні війни, склали близько 4% її національного доходу, ще більший відсоток становили вони у Великобританії. 1% від валової американської національної продукції дорівнював би, в 1960 р., 5 мільярдам доларів, 3% — 15 мільярдам. Потреби внутрішніх інвестицій більше не залишають вільними такі значні капітали. Сукупні залишки від загального балансу, які, до 1914 р., мали тенденцію постійно збільшувати зовнішні капіталовкладення, вже не мають місця після 1945 р. Навпаки, американські залишки від зовнішніх операцій поступово були збалансовані й по той бік океану експортом капіталів, видатками на утримання американських військ та урядовою допомогою чужоземним країнам.

Обсяг вільних капіталів, французьких і англійських, не перешкодив, у період від 1880 по 1914 р., ані збільшенню виробництва, ані зростанню життєвого рівня¹. Не можна бути певним, що багаті класи дали найбільшу частку накопичення. У Франції дрібна буржуазія жила так, як звикла жити, й намагалася заощаджувати якомога більше. Товари тривалого споживання тільки почали тоді з'являтися. Можливості тратити гроші не множилися так швидко, як сьогодні. Нарешті, й це, мабуть, є найістотнішим фактором, за капіталістичного режиму, який існував до 1914 р., інвестиції вносилися передусім унаслідок рішень, які ухвалювалися підприємцями. А психологія цих останніх не зводиться до міркувань, що їх опрацьовує чиста теорія. Дух ініціативи, творчості, інвестицій змінюється із соціальним контекстом. Він є іншим у 1960 р., аніж він був у 1910 р.

Хай там як, а надлишок капіталів не був прямою причиною ані колоніальних завоювань, ані війни 1914 р. Навіщо Франції було завойовувати Північну Африку або Чорну Африку, з огляду на надлишок своїх капіталів, якщо вона їх туди не вкладала? (Те саме міркування стосується й Великої Британії.) Суперництво за вигідне розміщення надлишкових капіталів — це не міф. Проте міфом є те, що капіталісти, банкіри або промисловці, керуючись своїм класовим інтересом і прагнучи збільшити свої надприбутки, підбурили свої уряди на завоювання колоній або на розв'язання війни. В тому, що стосується колоній, історичне дослідження дає змогу прийти до трьох досить-таки очевидних висновків: 1) не існує ніякої пропорції між важливістю колоніальних завоювань, здійснених різними країнами Європи в кінці XIX сторіччя, і потребою, яку кожна з цих країн у них мала б, якби теорія², що пояснює колоніальний імперіалізм «суперечностями капіталізму», відповідала дійсності; 2) нещодавно набуті колонії, тобто насамперед ідеться про французьку та німецьку імперії в Африці, поглинули в себе лише невелику частку зовнішньої торгівлі метрополій. Обмін між індустріалізованими країнами мав набагато більшу вагу в абсолютних цифрах, аніж обмін індустріалізованих країн із країнами неіндустріалізованими. Політичне підкорення цих останніх не вело за собою — ані загалом, ані негайно — зростання обмінів із метрополією; 3) у кількох випадках збройних конфліктів або колоніальних завоювань приватні групи, великі компанії або авантюристи зіграли певну роль, здійснили тиск на дипломатів або діячів держави. Але в утворенні «дипломатії імперіалізму» (згідно з тим змістом, якого надає цьому виразу В. Л. Лангер) суто політичні імпульси видаються значно сильнішими, аніж економічні мотивації. Амбіції величі й слави, які надихали правителів, визначали більшою мірою плин подій, аніж тиск акціонерних товариств, більш або менш замаскований.

¹ Проте здається, що між 1900 і 1914 рр. життєвий рівень майже не зростав.

² Тобто теорія, яка посиляється на пошуки нових ринків збуту та можливостей одержання надприбутків.

Неможливо точно виміряти ефективність кожної з причин і з'ясувати точний мотив кожного індивіда. Якщо ми розглянемо випадок із французькою імперією в Африці, не постулюючи наперед його інтерпретацію, факти не свідчать за те, що французький уряд утрутився в події в Тунісі для того, щоб захистити інтереси другорядних компаній; навпаки, він послався на ці інтереси, щоб виправдати інтервенцію, в якій діячі нашої держави побачили засіб перешкодити проникненню в Туніс італійців, гарантувати безпеку алжирських кордонів і дати доказ французького відродження. Так само в Марокко банки та компанії були радше привабливі можливостями, які їм надавало його завоювання, аніж це вони підштовхнули парламент та міністрів кинутися в цю авантюру. На півдні Сахари місіонери, дослідники, офіцери були спочатку активнішими й діяльнішими, ніж великий капітал. Американський історик Стейлі (E. Staley) у своїй книжці *War and the private investor* («Війна і приватний інвестор») пише, що воля державних діячів набагато частіше спричиняє завоювання, аніж інтриги капіталістів.

Цю інтерпретацію не слід сприймати як догматичну. Вона не виключає таких випадків, як війна з бурами або запровадження англійського протекторату над Єгиптом, коли події були повністю або в принципі спровоковані діяльністю приватних груп. Вона не виключає, що після того як індивіди запроваджують там чи там суверенітет своєї держави, французький або британський, компанії користаються з цього або щоб добути концесії на володіння землею, або щоб забезпечити собі найвигідніші умови торгівлі, або щоб одержати надприбутки з експлуатації багатих корисних копалин за умов низької заробітної платні. Сказати, що країни Західної Європи не мусили завойовувати Африку для того, щоб зберегти капіталістичний режим або добробут народних мас, це не те саме, що твердити, ніби після того як завоювання здійснено, колонізатори не гнобили й не визискували переможених, як це робили всі завойовники впродовж багатьох сторіч людської історії.

Європейський імперіалізм у Африці тому виглядає таким фальшиво таємничим, у витлумаченні декотрих істориків, що він не новітній, якщо новітніми ми вважатимемо лише феномени, детерміновані економікою. Навіть якби, за прикладом Леніна, ми описали економіки капіталістичних країн як такі, що неминуче втягуються, незалежно від свого бажання, в необмежену експансію, спрямовану на експлуатацію та поділ планети, ми не змогли б пояснити в цих термінах того факту, що малодинамічна Франція запровадила свій суверенітет над територіями, на які вона не відправляла ані надлишок свого населення, ані надлишок капіталів, ані надлишок фабричної продукції. Імперські завоювання залишалися, в уяві державців, ознакою величчя. Європа перебувала в мирі, Західна півкуля була захищена доктриною Монро. Тож треба було захопити все, що залишалося напихваті, й неписаний закон компенсацій, якому підкорялася дипломатія кабінетів, зобов'язував держави по черзі претендувати на ту чи ту частину континенту, без якого всі вони могли б обійтися без найменшої шкоди для себе.

Цей імперіалізм, проте, породжував не менше конфліктів між великими державами, аніж будь-який інший: райх почував себе так, ніби французі завдали йому особистої кривди, утвердившись у Марокко, його принижувало те, що сусідня республіка, хоч якою вона була ослабленою, розширювала свої території, тоді як він залишався мовби ув'язненим у межах власних кордонів. Економісти ліберальних переконань, зі свого боку, твердили, що відродження меркантильного духу множить причини конфліктів. В економічному плані, казали вони, важливий не суверенітет, а поведінка того, хто його здійснює. Хай лиш суверен забезпечить для всіх конкурентів рівні умови, й кольори прапорів, які майоритимуть над будівлями громадського призначення, не матимуть жодних наслідків. Але колоніальний дух усе більше й більше просякав стародавнім духом меркантилізму. Держава, ко-

лонізатор або протектор, надавала лише своїм націоналам концесії на володіння землею або рудниками та найвищі посади в адміністративному апараті, лише своїм судноплавним компаніям право на торгівлю з метрополією. Ліги, що поставили собі за мету популяризувати імперіалістичну експансію у Великій Британії та у Франції (як, наприклад, «Морська та колоніальна ліга»), не тільки не замовчували вигод імперіалізму, а навпаки, намагалися всіляко їх перебільшити. Громадська думка схилилася до байдужості або скептицизму. Пропаганда була спрямована не так проти «марксистів», як проти «лібералів». Виступаючи проти перших, посилалися, в разі потреби, на «цивілізаторську місію», виступаючи проти других, мусили доводити, що метрополія завдячує колоніям добру частку свого процвітання.

Чи справді правителі та народи були до такої міри переконані в слушності своєї ідеології, що вони могли б захотіти або прийняти війну 1914 р., спрацьовану на поділ планети, як необхідну й неминучу? Ніщо не свідчить на користь такого припущення. Війна спалахнула не внаслідок колоніальних конфліктів між різними національностями на Балканах. У Марокко французькі та німецькі банки були схильні порозумітися, навіть більшою мірою, ніж державні канцелярії. Зате доля південних слов'ян поставила під сумнів існування Австро-Угорської імперії, а отже й усю систему європейської рівноваги. А хіба англійці сповнилися рішучості розгромити Німеччину тому, що прагнули усунути торговельного конкурента? Ця легенда про війну не витримує перевірки дійсності. Певні сектори англійського експорту справді потерпали від експорту німецького. Обидві країни вивозили за кордон усе більше й більше своїх товарів, але при цьому німецька торгівля розвивалася швидшими темпами. Чи можна, проте, сказати, що англійська опінія передчувала загрозу? Англійська опінія була не менш свідома того, що дві економіки не тільки конкурували між собою, а й доповнювали одна одну, будучи одна для одної найкращим замовником і найкращим постачальником. Голос лібералів, які розвінчували даремність завоювань, звучав гучніше, ніж голос ретроградів меркантилізму, які закликали до зброї, щоб урятувати торгівлю.

Насправді війна 1914 р., як і європейський імперіалізм у Африці, за своєю суттю, *феномен цілком традиційний*. Вона була, на своєму початку, загальною військовою типового характеру: всі держави, які входили до міжнародної системи, були втягнуті в боротьбу, тому що вона поставила під знак запитання структуру цієї системи. Державні діячі надто пізно відкрили, що індустрія більше формує природу війни, ніж дає привід для конфлікту.

4. Капіталізм та імперіалізм

Факти, які ми навели й прокоментували в попередньому параграфі, *не спростовують* окрему теорію імперіалізму, але вони роблять *правдоподібною* більш складну його інтерпретацію, аніж ті, які пропонуються марксистами або деякими лібералами. В епоху, коли завоювання стали менш прибутковими, а війни набагато руйнівнішими, більш ніж у будь-яку іншу, невинувато було б пояснювати перші й другі дією суто економічного механізму. Чи, може, абстрактний аналіз капіталістичного режиму дозволить реабілітувати ідею, яку аналіз емпіричний начебто спростовує?

Згадаймо спочатку, що тенденція капіталістичної економіки, себто економіки прогресивної й індустріальної, поширюватися на весь світ не підлягає сумніву. Всі наукові школи це визнають. Але теорія повинна довести нам, що капіталістична економіка не зможе обійтися без територій, які ще не стали капіталістичними, або що вона приречена, з огляду на свої внутрішні суперечності, поділити світ на колоніальні імперії та сфери впливу і що цей поділ не може бути здійснений мирно.

Про перший варіант доведення,— капіталістичні економіки, аби нормально функціонувати, не можуть обійтися без участі народів, ще незнайомих із капіталістичним способом виробництва,— ми скажемо лише кілька слів. Цей варіант був запропонований Розою Люксембург, відкинута Ленінін та провідними марксистами, і він не являє собою чогось більшого, ніж історичний курйоз.

Доведення бере за відправну точку поділ новітньої економіки на два сектори той, що виробляє засоби виробництва, і той, що виробляє продукти споживання. Кожен із цих двох секторів виробляє вартість, яка розкладається, згідно з марксистськими концепціями, на постійний капітал, капітал змінний і додаткову вартість. Запишемо це у формулах:

$$I = C_1 + V_1 + p_1 \text{ (засоби виробництва);}$$

$$II = C_2 + V_2 + p_2 \text{ (продукти споживання).}$$

У процесі простого виробництва-відтворення додаткова вартість може бути «реалізована» (в марксистському значенні цього терміна) лише за умови, що постійно утримуватиметься рівність між сумою змінного капіталу та додатковою вартістю сектора I і постійним капіталом сектора II¹.

Розгляньмо тепер процес, який називається розширеним виробництвом-відтворенням. Частина додаткової вартості двох секторів споживається капіталістами, друга частина реінвестується в такий спосіб, щоб побільшити постійний капітал. Це інвестування частини загадкової вартості є складником процесу, який Маркс називає нагромадженням капіталу.

Візьмемо за відправну точку нагромадження капіталу в секторі I. Додаткова вартість розкладається на дві частини: одна буде спожита капіталістами, друга, що буде перетворена на капітал для наступної фази. Відтепер рівняння $C_2 = V_1 + p_1$ трансформується. Сукупна вартість засобів споживання, тобто сукупна вартість сектора II, має дорівнювати сумі змінного капіталу сектора I, змінного капіталу сектора II, споживаної частини додаткової вартості сектора I і споживаної частини додаткової вартості сектора II ($II = V_1 + V_2 + p_1c + p_2c$). Крім того, сукупна вартість сектора I має дорівнювати сумі постійних капіталів двох секторів плюс реінвестована частина додаткових вартостей двох секторів. У межах режиму, визначеного цими двома схемами, процес розширеного виробництва-відтворення може безперешкодно відбуватися лише за умови, що цих рівностей дотримано.

А чи справді їх дотримуються? Роза Люксембург, її послідовники та її критики перебрали чимало числових прикладів і, в кінцевому підсумку, дійшли висновку, що цих рівностей можна дотримати за умови, що темпи нагромадження капіталу в секторі II (засоби споживання) детермінуватимуться темпами нагромадження в секторі I. А втім, цей висновок має, так би мовити, характер очевидності. Автори виходили з припущення, що існує необхідна рівність між постійним капіталом сектора II і сумою змінного капіталу та споживаної капіталістами додаткової вартості сектора I. Цієї рівності буде дотримано лише в тому випадку, коли збільшення одного з двох членів рівності спричиняє збільшення другого. Марксисти, визнаючи, що нагромадження капіталу є істотним феноменом і пружиною капіталістичного режиму, передбачають насамперед зростання сектора I через реінвестицію майже всієї додаткової вартості. Вартість сектора II — інакше кажучи, засобів споживання — не повинна перевищувати вартість споживання робітниками двох секторів ($V_1 + V_2$) плюс частина додаткової вартості одного й другого сектора, споживана капіталістами. В протилежному випадку, додаткова вартість не змогла би бути «реалізована», тобто вартості, в тій фізичній формі, в якій

¹ За простого виробництва-відтворення змінний капітал і додаткова вартість повністю споживаються. Таким чином сума ($C_2 + V_2 + p_2$) репрезентує сукупність наявних засобів споживання. Для того щоб $V_1 + p_1$ були спожиті, треба щоб вони дорівнювали C_2 .

вони утворюються, не знайшли б відповідного попиту. Наприклад, може виникнути така ситуація, коли існуватиме надлишок, який не вдасться продати (або реалізувати), вартості, втіленої в засоби споживання, що не знайдуть споживача всередині цієї системи.

Ідея про надлишок засобів споживання, які не вдається продати в межах капіталістичної системи (пов'язана з марксистським уявленням про те, що капіталізм підкоряється закону концентрації і що платня утримується на найнижчому можливому рівні), буде підсилена й оновлена, якщо ми розглянемо співвідношення між двома секторами. Насправді нагромадження не полягає тільки в реінвестуванні значної порції додаткової вартості з метою виробити більше благ, згідно із самою органічною структурою капіталу. Якби було так, то не виникало б неподоланих труднощів дотримуватися в процесі розширеного виробництва-відтворення рівності $C_2 = V_1 + p_1$. Але сутність технічного прогресу, кажуть нам Роза Люксембург та її коментатори, полягає в модифікації відношення C до V ; таким чином, утримання пропорційного співвідношення між постійним капіталом одного сектора і змінним капіталом другого є суперечним і неможливим. Або принаймні якщо повірити одному з пізніх послідовників Рози Люксембург, «умови рівноваги вимагають, у кінцевому підсумку, уповільнення ритму технічного прогресу й навіть ритму зростання обсягу продукції в другому секторі мірою того, як процес акцентується в секторі I — і то настільки, що в тому випадку, коли в другому секторі технічний прогрес почне розвиватися дуже швидко, можна собі уявити, що це неминуче призведе до цілком протилежного процесу в другому секторі — зупинки або навіть зменшення зростання обсягу виробництва»¹.

Чи можливо знайти у фактах доказ цієї суперечності? Я так не думаю. В процесі першої фази індустріального розвитку капіталістичні країни мають, можливо, тенденцію експортувати продукти споживання, але ж ішлося про фабричні вироби, такі, як тканини. Сьогодні країни третього світу, які виходять на стежку індустріалізації, також бажають продавати за кордон текстильну продукцію і не тому, що в другому секторі утворюється надлишок вартості стосовно внутрішньої купівельної спроможності, орієнтованої на придбання продуктів споживання, а тому, що такі фабричні вироби є простішими, виготовити їх у технічному плані легше, ніж більшість виробничої продукції. В наш час так звані капіталістичні країни експортують усе більше виробничої продукції у відсотковому відношенні до загального обсягу їхнього експорту з тієї простої причини, що країни, які виходять на шлях економічного розвитку, бажають устаткуватися і зберігають свої невеличкі резерви валюти для купівлі обладнання. Було б авантюризм робити звідси висновок, що співвідношення між двома секторами приходить до нормативного надлишку виробничої продукції.

Більше того, вдосконалення методів обробки землі протягом останніх п'ятдесяти років не підтверджують суперечності між необхідною рівністю C_2 і V_1^2 , з одного боку, модифікацією співвідношення C і V — з другого. Технічний поступ у сільському господарстві був, залежно від країн та періодів капіталізму, повільним або швидким. Він був уповільнений у тих країнах, де додаткова продукція спричиняла або загрожувала спричинити зниження цін і в будь-якому разі кінце мала бути вивезена на експорт. Він прискорився близько двадцяти років тому в Сполучених Штатах з причин, як здається, радше технічних, ніж соціальних. Складність змінних величин, які визначають технічний поступ у капіталістичному сіль-

¹ Goldmann Lucien. *Recherches dialectiques*, Paris, 1959, p. 336.

² Ця рівність спрощена: у своїй повній формі вона виглядає так: $C_2 + CS_2 = V_1 + VS_1$ (CS_2 — це додатковий постійний капітал другого сектора, VS_1 — додатковий змінний капітал першого).

ському господарстві, є такою, що вона виключає можливість знайти у фактах підтвердження «суперечності», відкритої Розою Люксембург.

Те, що швидкість нагромадження капіталу в секторі I має тенденцію сповільнювати технічний поступ у секторі II, може підтвердити один історичний досвід — досвід Радянського Союзу. Виробництво та продуктивність прогресували там у секторі I швидше, ніж у секторі II. Надлишку продукції в другому секторі не було, та оскільки капіталістичний закон нагромадження капіталу діяв на повну потужність у секторі I, а додаткова вартість, привласнювана державою, реінвестувала у великих масштабах ані змінний капітал сектора I, ані постійний капітал сектора II швидко не зросла. Повільні темпи поступу в сільському господарстві Радянського Союзу, чи то йдеться про обсяги виробництва, чи про продуктивність праці, не мали своєю єдиною причиною силоміць прискорюваний ритм нагромадження в секторі I. Опір селян колективізації теж відіграв у цьому неабияку роль. Радянський випадок не менш яскраво ілюструє механізм, передбачений деякими марксистами й можливий лише за режиму планового господарства: якщо прискорювати ритм нагромадження в секторі I, єдиний спосіб уникнути надлишку продуктів споживання — це знизити ритм нагромадження і технічного поступу в секторі II.

Для нас не важливо детально обговорювати теоретичні схеми Рози Люксембург, які являють хіба що історичний інтерес. Але цілком очевидно, що збільшення коефіцієнта капіталізації, тобто вартості машин, на яких працюють оплачувані робітники, не може бути виражене без грубого спрощення формулою зростання C у відношенні до V. Частка вартості постійного капіталу, що переходить на кожен товар, залежить від тривалості праці машини, від коефіцієнта амортизації, від обсягу продукції, виробленої однією машиною. Цикли виробництва стають усе довшими. Ані частка заробітної платні в національному доході не зменшується, ані відношення вартості капіталу до вартості виробленої за рік продукції не зростає. В кінцевому підсумку, всі теорії суперечностей капіталістичного режиму ґрунтуються на гіпотезі, згідно з якою реальна заробітна платня залишається на найнижчому рівні.

Таким чином, я схильний вірити, що найліпший (або найменш поганий) спосіб переосмислити в «економічну теорію імперіалізму» факти, описані Дж. А. Гобсоном і використані Леніним,— це той, який пропонує п. Джон Стрейчі у своїй останній книжці¹, а саме, розглянути експорт капіталів та політико-економічний імперіалізм як два шляхи, відкриті перед капіталізмом, тоді як третій — це зростання купівельної спроможності має через збільшення реальної заробітної платні.

Дж. А. Гобсон описує імперіалістичний рух останньої чверті XIX сторіччя та початку XX сторіччя. Всередині країн існують меншини, палко зацікавлені в завоюваннях. Правлячий клас знаходить у далеких підкорених землях престижні й добре оплачувані посади для своїх дітей. Підприємства, промислові або комерційні, нагромаджують надприбутки. Капіталісти вкладають свої гроші в усіх чотирьох кутках світу й поступово перетворюються на рантьє, паразитів національної економіки, яка, у свою чергу, паразитує на тілі економіки світової.

Історичні дослідження не спростовують це глобальне видіння такого собі симбіозу між деякими особистими інтересами й імперіалістичною дипломатією європейських країн. Проте вони приводять до більш нюансованої більш складної інтерпретації, згідно з якою ініціатива позичок капіталу та завоювань часто виходить від політиків, а не від промисловців чи комерсантів і мотивується дипломатичними міркуваннями, радше ніж гонитвою за прибутками. Вони також засвідчують, до якої міри надуманою є теорія, що її Ленін хотів побудувати на фактах,

¹ Strachey John. *The end of empire*, London, 1959.

зібраних Гобсоном, теорія, яку можна резюмувати в трьох твердженнях: експорт капіталів був неминучим, захоплення нових територій або створення зон впливу — необхідним, мирний поділ планети є неможливим.

П. Джон Стрейчі підхоплює перше твердження, щоб урятувати один з історичних елементів теорії. Він цитує уривок із книжки Леніна¹ з розділу четвертого: «Безперечно, що якби капіталізм міг розвинути сільське господарство, яке сьогодні значно відстає від індустрії, якби він міг підняти життєвий рівень широких мас населення, які повсюди, попри карколомний прогрес техніки, приречені існувати надголодь і скніти в убогості, то не було б і мови про надлишок капіталів. «Дрібнобуржуазні» критики капіталізму доречно й недоречно посилаються на цей аргумент. Але в такому разі капіталізм не був би капіталізмом, бо нерівність його розвитку та напівголодне існування мас є істотними й неминучими передумовами цього способу виробництва... Необхідність експорту капіталів спричинена «надмірною зрілістю» капіталізму в деяких країнах, де немає можливостей для «вигідних» капіталовкладень (сільське господарство перебуває в занепаді, народні маси — в убогості)».

Ми знаємо сьогодні, що капіталістичний режим — приватна власність на засоби виробництва та механізми ринку — може, не руйнуючи себе, підняти життєвий рівень народних мас. Ми навіть знаємо, що таке зростання життєвого рівня відповідає очевидним інтересам правлячого класу. Віднині дискусія концентрується на двох пунктах: 1) чи ідеальний капіталізм — типовий, аналізований як чиста модель — справді тяжіє до нагромадження капіталу й знедолення широких мас, і лише діяльність громадських організацій у сприятливих умовах політичної демократії стає на перешкоді стихійній діяльності спонтанних сил, чи справжня адекватна модель капіталізму — це одночасне зростання виробництва, продуктивності та життєвого рівня народних мас? 2) чи експорт капіталів та політично-воєнний імперіалізм справді мали, в кінці дев'ятнадцятого сторіччя й на початку двадцятого, своєю безпосередньою і примусовою причиною розподіл доходів, брак можливостей для прибуткового інвестування у своїй країні?

Побудова моделі капіталізму ніколи не обходиться без певної сваволі. Цілком можливо сконструювати таку його модель, яка включатиме в себе тенденцію до пауперизації суспільства. Але в реальній дійсності, навіть якщо ми абстрагуємося від можливого втручання демократичної держави, економічний режим, такий, який ми мали на Заході в кінці дев'ятнадцятого й на початку двадцятого сторіччя, хоч, можливо, й сприяв посиленню концентрації багатства, ніколи не призводив до трагічного зубожіння мас. Варто лише згадати про існування величезної резервної армії промислових робітників, і стає цілком очевидно, що зростання продуктивності праці (або скорочення необхідного робочого часу в термінології марксистів), щонайменше, забезпечує стабільність реальної заробітної платні, але найчастіше детермінує її підвищення.

Не випадає сумніватися, що ми не припустимося більшої помилки, побудувавши таку модель ринкової економіки, яка передбачатиме зрівноважений розвиток усіх країн, що входять до однієї системи, усіх регіонів або всіх класів у межах однієї з них. Залежно від численних обставин процес нагромадження капіталу має тенденцію зменшувати або збільшувати різницю між економічними спільнотами. Чи протягом періоду, який ми розглядаємо, нерівності в доходах між класами *примусили* європейський капіталізм до експорту капіталів та імперіалізму? Принаймось: дуже важко відповісти на це запитання категоричним «так» або «ні». Було б парадоксальним заперечувати, що існував зв'язок між соціальною структурою, розподілом доходів і надлишком капіталів. Проте було б авантюризм твер-

¹ *Imperialism, Stade final du capitalism*, Paris, Editions sociales, 1945, p. 57.

дити, що зовнішні капіталовкладення були не тільки *спокусливими* (з огляду на вищі прибутки), а й такими, *без яких годі було обійтися*. Переплетення політичних та економічних мотивацій, як ми вже бачили, не дозволяє побудувати одну просту теорію.

А втім, навіть якщо ми погодимося з тим, що вбогість має та експорт капіталів споріднені між собою, цього буде не досить для економічної інтерпретації імперіалізму.

Величезний обсяг капіталів, інвестованих європейцями в територію, над якими вони не здійснювали суверенітет, скромні розміри сум, укладених туди, де цей суверенітет вони здійснювали, свідчать про відносну незалежність цих двох рухів — руху капіталів і пересування військ. Якщо ми не візьмемо до уваги Францію, чий завоювання в Північній Африці були тривалими, повільними й дорогими, то країни Європи, як правило, приєднували до себе ті території, для завоювання яких їм не доводилося докладати надмірних зусиль. Європейці не захищали свої найважливіші інвестиції політичним суверенітетом, вони підкоряли країни слабкі або анархічні або для того, щоб створити там умови для прибуткових обмінів, або щоб здобути собі вигідні стратегічні позиції, або щоб округлити й захистити вже приєднані території, або, нарешті, щоб зажити собі слави.

Чи можемо ми сказати, як це згадує то там, то там Ленін, що різні способи — зона впливу, протекторат, колонія, — якими європейці здійснювали своє панування, мало важать, що вони є лише зовнішнім виявом одного й того самого глибинного факту — європейської домінації? Така відповідь рівнозначна визнанню різниці між економічним рухом і рухом політичним. Ця розбіжність ніколи так не впадала в око, за новітніх часів, як у кінці XIX сторіччя. Завоювання Південної Америки іспанцями, експлуатація людей і природних багатств європейськими хазяями, після того як вони там утвердилися, — явища нероздільні. Завоювання Індії, що почалося з комерційної діяльності однієї з англійських компаній, дає ще один приклад такого переходу, узгодженого з традицією, від експлуатації до запровадження суверенітету. І лише з кінця XIX сторіччя, коли капіталізм був уже не тільки комерційним, а й індустріальним, європейці стали поводитися зовсім інакше — завойовувати землі, не шукаючи там багатства, вкладати капітали в ту чи ту країну, не підкоряючи її своїй політичній владі.

Що стосується третього твердження, — мирний поділ планети неможливий, — то воно, якщо глянути на нього при повному світлі, постає таким, яким воно є, тобто цілком надуманим. Неможливість мирного поділу або справедливого компромісу є одним із пережитків меркантилістичної доктрини. Хіба великі компанії, банки, держави надихалися таким духом монополізму, що це робило війну неминучою? Ні факти, ні теоретичні розважання не дають жодних підстав для такого твердження. Європейцям не довелося докладати особливих зусиль для того, щоб розмістити свої капітали в усіх чотирьох кінцях світу. На початку XX сторіччя світова економіка переживала фазу експансії та зростання цін. Монополістичне виключення стало дуже рідкісною практикою. Колонізатори або позикодавці здобували собі переваги в економічному суперництві, вони не відбирали всіх шансів у своїх конкурентів.

Чи можемо ми сказати, разом з п. Джоном Стрейчі, що нерівний розвиток метрополій був неподоланною перешкодою для мирного поділу? Те, що капіталістичні країни мали неоднакові темпи демографічного та економічного зростання, — факт незаперечний, але це почалося не з капіталізму. Нестабільність міжнародних відносин, яка триває століттями й тисячоліттями, справді призводить до постійних коливань у співвідношенні сил між державами. Ці коливання, особливо протягом двох останніх сторіч, залежать як від кількості людей та фабрик, так і від авторитету суверенів. Темпи розвитку прямо визначають конфігурацію диплома-

тичної системи. На початку ХХ сторіччя розміри різних колоніальних імперій не були пропорційні силам (економічним або військовим) метрополій. Якщо саме в цьому була причина війни, як запевняє Ленін, то таке пояснення не має нічого спільного з марксизмом-ленінізмом: виходить, що воєнні настрої в Німеччині пояснювалися почуттям заздрості до суперників, які знайшли собі краще місце під сонцем. Для того щоб ця інтерпретація виникнення конфліктів унаслідок нерівного розвитку мала право вважатися економічною теорією фатальної боротьби за поділ світу, держава, якій дісталася мало колоній і яка вважає себе несправедливо обділеною, мусила б, під тиском економічної необхідності, напасти на своїх суперників, наділених несправедливими привілеями. Якщо монополія — силове виключення конкурентів — явище невіддільне від капіталістичних економік, країна, яка розвивалася найшвидшими темпами, Німеччина, мусила би бути паралізована через слабкість своїх монополій або внаслідок витіснення з ринку монополіями інших держав. Проте в 1913 році не спостерігалось нічого подібного: розвиток Німеччини тривав, причому вона розвивалася швидше, ніж інші європейські держави; і зовнішня торгівля, і експорт капіталів прогресували однаковою мірою. Як теоретичний аналіз, так і емпіричні дослідження приводять до одного традиційного висновку: можливо, мирний поділ світу справді був неможливим, але то не капіталізм, а тисячолітня жадібність дала поштовх до війни. Якби державні діячі та народи діяли згідно з економічною раціональністю війни, 1914 рік не мав би місця. Ні монополії, ні діалектика не робили б неминучим те, що було ірраціональним.

Новітня індустріальна економіка перша ставить під сумнів економічну вигоду завоювань. Рабство стало раціональним, у економічному значенні цього терміна, від того дня, коли продуктивність рабської праці почала давати надлишок, який дістався хазяїну, іншими словами, коли раб став виробляти більше, ніж було треба для його виживання. Завоювання були раціональними за тієї умови, що вартість воєнної здобичі перевищувала видатки на війну або на управління підкореними територіями. Імперія була раціональною доти, доки торгівля була, за своєю суттю, монополістичною, ішла в кільватері прапора або ставила за мету оволодіння дорогоцінними металами, запас яких був обмежений. Ця раціональність, для економіки, розглядуваної у своїй сукупності, перестала бути такою очевидною від того дня, коли багатство стало залежати від вільної праці, коли обмін став вигідним для обох учасників, коли виробники й торговці почали вбачати весь свій інтерес у вільній конкуренції.

Ліберали й соціалісти більш або менш усвідомлюють цю своєрідність новітньої економіки. Але, констатуючи факти імперіалізму, вони наголошують на інших не менш реальних її аспектах, які роблять імперіалізм поясненням. Економіка обмінів, тією мірою, якою вона є водночас індустріальною, заряджена динамізмом певного виду. Вона має тенденцію поширюватися на цілий світ і втягувати в себе все людство. Маркс написав про це в «Комуністичному Маніфесті», й він мав рацію.

Не будемо з'ясовувати, чи, внаслідок якоїсь таємничої недосконалості, той або той режим, побудований на засадах приватної власності, стає неспроможним споживати власну продукцію. За будь-яких обставин, певним секторам промисловості вряди-годи загрожує перевиробництво. Зростання відбувається без загального плану, серіями незрівноважених творчих виплесків. То як тут заперечувати, що панування над зовнішніми територіями полегшує продаж фабричних виробів, які не знаходять покупців у метрополії?

Більше того, європейська або світова економіка не відповідала ідеальній моделі Бентама. Трести, картелі, утримання внутрішніх цін на високому рівні, демпінгова практика експорту — усі ці прояви торговельної війни, суперечні суті віль-

ної економіки, не зникли. Соціологи та економісти ліберальних поглядів звинувачували за ці пережитки духу монополій імперіалістичні зазіхання капіталістичних і буржуазних націй, тоді як соціалісти намагалися довести, що цей дух монополій та завоювань невіддільний від самого капіталізму.

І перші, й другі помилялися. Тією мірою, якою він був наділений економічним походженням та економічною значущістю, *імперіалізм кінця XIX сторіччя не був останньою стадією капіталізму, а останньою стадією меркантильного імперіалізму, а цей, у свою чергу, був останньою стадією імперіалізму тисячолітнього.* Гобсон і Шумпетер¹ слушно звинувачували привілейовані меншини, які штовхали до імперіалізму, суперечного духу індустрії та торгівлі. Але вони забували, що люди, а тим більше держави, завжди прагнули панувати заради самого панування.

Навіть у тих випадках, коли імперія є економічно стерильною, народи або ті, хто виступає від їхнього імені, вельми рідко відмовляються від слави владарювати.

5. Капіталізм і соціалізм

Вся новітня економіка надає державам безпрецедентну можливість діяти поза своїми кордонами, тому що вона побільшує різницю між мінімумом, необхідним для життя населення, і наявними благами. Чим більша ця різниця, тим більшим є коефіцієнт мобілізації державою колективних ресурсів. Очевидно, що війна не є єдино можливим застосуванням за кордоном мобілізованих ресурсів: допомога є іншим таким застосуванням, але війна була найчастішим. Те, що виробнича спроможність створює надлишок, який люди нерідко споживають, убиваючи одне одного, це твердження є істинним для будь-якої економіки з будь-якої епохи й за будь-якого режиму. Очищене від пристрастей та плутанини, нагромаджених за сто років пропаганди й ідеологічних чвар, питання про те, в який спосіб може вплинути на шанси для миру та ризик війни вибір між капіталістичним режимом (приватна власність і ринкові механізми) та режимом соціалістичним («громадська власність і планова економіка»), приводить, теоретично, до досить простої формули: які ставки, okazji, причини конфліктів, невіддільні від капіталізму, соціалістичний режим зможе усунути? Які ставки, okazji та причини він створить? За визначенням, будуть усунути суперництво за капіталовкладення та воєнні інтервенції держав із метою захистити надбання своїх громадян, яким загрожуватимуть грабіжницькі податкові закони. Так само, не буде більше приватних інтересів, які тиснули б на правителів, щоб одержати привілейовані митні права (що їх конкуренти вважатимуть незаконними або агресивними), не буде й інших привілеїв, суперечних правилам чесної конкуренції. Проте всі можливості для виникнення конфліктів між державами із соціалістичною економікою не зникнуть.

Умови міжнародних обмінів за режиму світового ринку з відносно вільними цінами часто видаються несправедливими тому або тому з учасників унаслідок того, що вони мають різну вагу, економічну та політичну. Маленька країна, що добуває майже всю свою іноземну валюту з продажу якоїсь *однієї* сировини, часто

¹ Hobson J.A. *Imperialism*, London, 1902 і Schumpeter Joseph, *op. cit.*

На мою думку, помилка Шумпетера пояснюється тим, що він змішує новітню сучасність із давньою історією. Як відомо, Шумпетер пояснював імперіалізм арабів, якщо ми розглянемо один тільки приклад, продовженням, у нових умовах, звичного для них способу життя. Арабські вершники не припиняли своїх завоювань, тому що в пустелі війна була постійною, нормальною діяльністю, пристосованою до тих обставин. Але новітні суспільства диференційовані й не можуть бути визначені за своєю працею, як визначалися араби своїми верховими наскоками. Капіталісти або буржуа не присвячують себе справам, як арабські вершники присвячували себе війні. Згідно з економічними розрахунками, вони мають любити мир і бути антиімперіалістами. Але вони не застосовують економічні розрахунки до всього свого існування.

змушена коритися закону покупця, а надто покупця головного. Попри все, механізми ринку, навіть міжнародного, навіть недосконалого, ставлять перешкоди застосуванню воєнної сили для впливу на торговельні операції. З того дня коли на зміну цим операціям прийдуть переговори між урядами, все стане залежати від людей та від режимів. Одержавлення міжнародної торгівлі значно посилює можливість експлуатації слабого сильним. Російські дії, за часів Сталіна, ціна, за яку поляки *мусили* продавати своє вугілля, ілюструють, які небезпеки внутрішньо притаманні соціалізму цього виду доти, доки існують численні суверенітети.

Режим, заснований на приватній власності, доти, доки він є по-справжньому ліберальним і доки держава, навіть ворожа, його шанує, має ту перевагу, що він поменшує вигоди воєнної перемоги. Переваги, які приносить переміщення прикордонних стовпів, є обмеженими в тому випадку, якщо індивіди зберігають свою справу і свою власність. Коли Сарр був включений у економічну структуру Франції, прибутки, які одержували з нього французи, оплачувалися тими, що їх вони туди давали. А тепер ті товари, яких вони більше не надсилають до Сарру німецького, вони, можливо, продають десь-інде — і то за добру ціну.

Соціалізм не сприяє подібному розподілу власності та суверенітету. Вітчизняні підприємства й люди підкоряються планові, волі держави, але покупці та продавці за кордоном діють згідно з власними інтересами й уподобаннями. Отже, в цьому випадку лінія кордону має життєво важливе значення. Планувальники не люблять залежати від рішень, які не підкоряються їхнім наказам і тому непередбачувані, а отже, й недосконалі. Анексія усуває непередбачуваність, вона дає змогу призначити своїх співвітчизників на командні посади, передати державі-завойовникові власність на майно, відібране в громадян переможеної держави. В теорії, планова економіка підсилює мотиви бажати розширення території свого суверенітету.

Т. Веблен вважав, що новітня система виробництва як така є мирною, але натомість підприємці, комерсанти, акціонерні компанії, корпорації, прагнучи до високих прибутків, є творцями конфліктів і вивуватцями воєн. Він забував, що система виробництва, сама по собі, не визначає, ані які товари буде вироблено, ані як колективні ресурси будуть розподілені між різними використаннями, а доходи — між класами. Ці визначення, суто економічні, даються або ринковими механізмами (більш або менш контрольованими чи орієнтованими державою), або меншій суперечності з реальними потребами соціальної матерії.

У першому випадку до експансії або протекціонізму державу підштовхують «приватні інтереси», які надихаються певними амбіціями або відчують певну загрозу. Деякі з них, зазнавши невдачі на комерційних теренах, мобілізують опінію або державу проти конкурентів. Навіть якщо гравці приймають усі правила гри, поразка, яка призводить до втрати робочих місць для трудівників або доходів для капіталістів, викликає розчарування й злість, які, у свою чергу, впливають на людей, відповідальних за дипломатичну політику. Такий режим являє тим меншу небезпеку для відносин між державами, чим більше спроможні його керівники діяти згідно з міркуваннями довготривалої вигоди й не змішували тимчасові жертви, що їх неминуче час від часу доводиться приносити в комерційних баталіях, з остаточним зубожінням.

У другому випадку, головна змінна величина конституюється *політичним* режимом і людьми. Темпи зростання, частка інвестицій у національному продукті, за визначенням, є об'єктом рішень, ухвалених планувальниками, тобто керівниками держави. Є всі підстави боятися, що держави, уявляючи себе втягнутими в суперництво з могутності, поширять на економіку традиційне суперництво з військовою погуги. Але, припустивши, що все людство підлягає соціалістичному режимові, можна також уявити собі планування добробуту та уповільнення гонитви за зростанням продукції.

Отже, жоден режим, чи буде він капіталістичним, чи соціалістичним, не робить війну неминучою, хоча ні той, ні той не усуває всіх причин її виникнення. Важко навіть визначити, в абстракції, котрий із цих режимів створює найбільш сприятливі чи несприятливі умови для збереження миру. В чому не випадає сумніватися, то це в тому, що конфронтація режимів, у рамках міжнародної системи, примножує причини і підвищує ставки конфліктів. Радянський Союз не має ніякої потреби завойовувати нові території, щоб покращити умови життя свого народу. Радянські громадяни легко зможуть пристосуватися до того, що капіталізм виживе в інших регіонах світу: так званий марксистсько-ленінський режим, заснований на абсолютній владі однієї партії й на єдиній державній доктрині, проте не менше схильний до експансії, хоча й не з економічної необхідності, а з політичної та ідеологічної. Ця необхідність почасти пояснюється конкретикою обставин: повстанці та революціонери всього світу відчують привабливість радянської системи та радянської моделі. Але ця необхідність походить також від способу жити й мислити, притаманного більшовикам, їхнім керівникам та активістам: політична битва, по суті, триває перманентно, а що міжнародні відносини імітують боротьбу між партіями, вони також сприйматимуться як воєнні аж до всесвітнього розповсюдження спасенної істини.

Будь-яка ідеократична велика держава, хоч би яким був її економічний режим, є *імперіалістичною*, якщо такими вважати зусилля, спрямовані на розповсюдження однієї ідеї й на те, щоб накинати чужоземним країнам якийсь один спосіб урядування. В будь-якому разі, такі зусилля видаються імперіалістичним державам, які прагнуть зберегти свої власні інституції, навіть тоді, коли ідеократична велика держава віддає перевагу внутрішнім переворотам перед зовнішнім вторгненням і остерігається анексувати народи, які вона навіртає на свою віру. Хрестоносці ніколи не видавали себе за посланців миру. Це вже в наші часи вони намалювали голуба на своєму гербі.

Розділ X

НАЦІЇ І РЕЖИМИ

У попередніх розділах ми аналізували детермінанти, які вживають безпосередньо на силу політичних утворень і конституюють елементи ситуації, саме ті, що їх мусять оцінювати учасники. Простір, ресурси і кількість — це можливі ставки конфліктів, цілі, що їх ставлять перед собою ті, хто керує політичними утвореннями, й водночас ці фактори можуть бути невизнаними причинами колективних дій. Співвідношення між простором, кількістю та ресурсами визначають у кожному епоху оптимальний добробут або оптимальну могутність, вони, можливо, приводять у дію, за певних обставин, войовничий імпульс народів, вони служать виправданнями, більш або менш щирими, для завойовників.

У трьох наступних розділах ми розглянемо вже не детермінанти ситуації, а способи буття та поведінки учасників, тобто ті суб'єкти дипломатичної історії, які ми назвали політичними утвореннями. Водночас ми зустрінемося з іншим варіантом пояснення воєн. Замість нагадувати про невичерпний детермінізм потреби одвічної гонимості за золотом або багатствами, ми обговоримо звинувачення, висунуті на адресу «вічної Німеччини», «деспотичного, комуністичного або демократичного режиму»¹, гіпотезу про фатальне майбутнє цивілізацій або, нарешті, теорію про людську природу: походження людини та завершення історії. В цьому розділі ми спочатку розглянемо політичні режими (підрозділ 1), національні константи (підрозділ 2), щоб потім перейти через посередництво нації, що розглядається як історичний тип політичного утворення (підрозділ 3) та розмаїття воєнних організацій (підрозділ 4) до сучасної кон'юнктури, що характеризується крайньою гетерогенністю і держав, і засобів битви.

1. Політичні режими

Я візьму за відправну точку запитання, що їх коментатори зовнішньої політики знову й знову ставлять після 1945 р.: якою є зовнішня політика Радянського Союзу — російською чи комуністичною? Перебуває вона чи не перебуває під впливом ідеології, яку проголошує революційна держава? В абстрактних термінах це можна сформулювати так: в якусь певну епоху, чи визначається поведінка дійових осіб міжнародної системи (і до якої міри) політичним режимом?

Політичні режими певної епохи, які керують організацією суспільства певного типу, неминуче мають якісь спільні характеристики. Але вони відрізняються принаймні способом призначення тих, хто здійснює суверенну владу, способом, яким ці останні ухвалюють свої рішення: а отже, й відношеннями, що встановлюються між індивідами, опінією, суспільними групами, з одного боку, тими, хто править, — із другого. Одні й ті самі люди не приходять до влади за всіх режимів,

¹ У розділі про ресурси ми вже розглядали подібну проблему, що стосувалася марксистсько-ленінської теорії імперіалізму.

вони діють у неоднакових умовах і перебувають під різним тиском. Постулювати, що ті самі люди за різних обставин або різні люди за однакових обставин ухвалюють еквівалентні рішення, приводить нас до дивної філософії, передбачає одну або другу з двох наступних теорій: або дипломатія суворо *детермінується* імперсональними причинами, — індивідуальні автори виступають на сцені, але грають ролі, завчені напам'ять, або поведінка політичного утворення диктується «національним інтересом», який піддається раціональному визначенню, а перипетії внутрішньої боротьби і змін режиму не можуть модифікувати (або не повинні модифікувати) це визначення. Кожна з цих двох філософій може бути спростована фактами.

Хіба Сталін мав те саме бачення світу, що й Микола Другий? Невже законний наступник цього останнього дивився б на світ такими самими очима, як і воєнничий більшовик, що вийшов переможцем у боротьбі проти діадохів? Невже Гітлер мав те саме бачення німецького майбутнього, що й Штреземанн або Брюнінг? Хіба провідник якої-небудь демократичної партії або хтось із династії Гогенцоллернів кинув би Німеччину на штурм західних демократій та Радянського Союзу так, як це зробив фюрер Третього райху?

Ці запитання риторичні, заперечить нам читач. Цілком очевидно, що відповіді на них будуть негативними: стратегія і тактика Гітлера були зовсім іншими, аніж імовірна стратегія й тактика Штреземанна або потенційного наступника прусського короля. Під стратегією я розумію водночас довготермінові цілі й репрезентацію історичного універсуму, який пояснює цей вибір; під тактикою — реакції на специфіку дня, а також поєднання засобів, спрямованих на досягнення наперед визначених цілей. Уявляти собі, ніби стратегія й тактика політичного утворення (національного чи імперського) залишаються постійними, хоч би яким був режим, — це цілковитий абсурд. У цьому розумінні, твердження: дипломатія Радянського Союзу є комуністичною, а не російською не може бути відкинуте. В усякому разі, тягар доказів лягає на тих, хто схильний його заперечувати.

Та поза цією очевидністю й постає справжня проблема. До якої міри зовнішня політика змінюється зі зміною режиму? Зазначмо відразу: це питання не теорії, а фактів. Відповідь на нього, либонь, буде різною залежно від епох та кон'юктур. У наш час зміни режимів призводили до дипломатичних переворотів. Зовнішня діяльність держав перебуває під не меншим впливом ідеологій, аніж організації суспільств.

Візьмімо два приклади, Третього райху і Радянського Союзу. Гітлерівська авантюра надихалася філософією, в якій змішалися теорії різних походжень: расистська теорія Гобіно або Г'юстона Чемберлена, геополітична теорія Макіндера й Раусгофера, зневага до слов'ян, що розглядалися як *Untermenschen**, ненависть до євреїв, проклятої раси, що її треба було винищити як зловредних звірів, потреба в просторі для заселення на сході Європи, відразу до християнства, семітської релігії слабких тощо... В 1930 р. жоден із політичних діячів Ваймарської республіки не передбачив би з усією ясністю можливості тих дій, до яких удався Гітлер: став канцлером у 1933 р., переозброїв армію, анексував Австрію, ліквідував Чехословаччину, вивів із гри Францію, вчинив агресію проти Радянського Союзу і так далі¹. Деякі з цих цілей були спільними для Гітлера й для німецьких консерваторів (розширення життєвого простору), інші були спільними з великою частиною німецької опінії (рівність прав, переозброєння, аншлюс). Проте ані ті, хто пе-

* Люди нижчої раси (нім.).

¹ Я не стверджую, що вже 1933 р. Гітлер обміркував послідовність етапів здійснення свого задуму. Але він знав чого прагне досягти: перемоги над Радянським Союзом, розширення німецького простору.

реживав ностальгію за німецькою імперією, ані партії Ваймарської республіки не плекали таких великих амбіцій, натхнених подібною концепцією світу.

Тактика була, мабуть, більш специфічно гітлерівською, ніж стратегія. Вона глибоко відрізнялася від традиційної або демократичної тактики, тому що застосовувала на міжнародній сцені методи, випробувані в ході внутрішніх баталій. Розширена стратегія, якщо скористатися виразом, що був у моді двадцять років тому, включала в себе постійне застосування пропаганди, яка доповнювала й оновлювала класичні прийоми дипломатії. «Виклик» був, протягом першого періоду, головним інструментом його успіху. Замість підкорятися волі сильнішого, згідно з усталеною практикою державних канцелярій, Гітлер діяв так, ніби він був хазяїном становища, кидаючи своїм супротивникам виклик і погрожуючи, в умовах миру, застосувати силу, щоб примусити його поступитися.

Той самий акт, у якому поверхові оглядачі вбачають доказ того, що сталінська або гітлерівська дипломатії не були ідеологічними, я маю на увазі німецько-російський пакт 1939 р., є, якщо його правильно витлумачити, доказом чи не протилежного, принаймні доказом того впливу, який здійснюють режими, в нашу епоху, на плін подій. Справді-бо, режим, аналогічний режимові Ваймарської республіки, або, скажімо, режим, який походив би від царизму зразка 1900 р., не зміг би протягом одного дня повернути свою пропаганду в протилежний бік. Правда, Ваймарська республіка уклала пакт Рапалло, і райхсвер відбував військові навчання за участю Червоної армії. Королі та імператори колись здійснили спільний поділ Польщі. Але в ХХ сторіччі дипломатія всіх не революційних режимів утратила здатність до цинізму, який продемонстрували 1939 р. Сталін і Гітлер. Змушена переконувати опінію, виставляти союзників як хороших, а ворогів як поганих, дипломатія європейських держав, консервативних чи парламентарних, є скромною в постановці перед собою далеких цілей, маючи обмежене поле для маневрів у кожен даний момент. І тільки режими, правителі яких мають, бодай на короткий термін, цілковиту свободу поведінки, тобто не оглядаються на опінію, можуть, із хвилини на хвилину, спалити те, чому вони щойно поклонялися, вклякнути перед тим, що вони недавно спалювали, навіть не остерігаючись, що піддані будуть усім цим глибоко стурбовані, бо одні з них узагалі не вірять жодній пропаганді, другі вірять у істину, яка проголошується, істиною в певний конкретний момент, треті завжди готові повірити в необхідну тактичну хитрість своїх володарів.

У цьому плані, ми сформулюємо такі твердження: дипломатичні маневри бувають тим витонченішими, чим авторитарнішими є режими, тобто менше правителі відчують тиск політичних груп або опінії, з другого боку, завдання дипломатії змінюються зі зміною режимів, і тим категоричніше вони детерміновані, чим ідеологічнішим є режим. Ці два твердження є вірогідними, посередньо інструктивними й потребують кількох корекцій. Сказати, що тактична гнучкість є мірою свободи дій правителів, — це радше банальність, аніж закон. З другого боку, якщо правителі вірять у розвиток, у детермінований поступ історії, вони не можуть не узгоджувати своїх планів із цією профетичною візією. З цього не випливає, що окремі рішення ніколи не зачіпаються ідеологією або що стратегія завжди залишається залякною. Розгляньмо приклад поведінки радянської дипломатії. Загалом, вона надзвичайно гнучка у своїй тактиці і постійна у своїх цілях та в своєму уявленні про світ. Коментатори, схильні заперечувати вплив ідеології, доклали чималих зусиль, аби довести, що більшість радянських рішень можуть бути витлумачені в суто раціональних термінах, тобто в термінах розрахунку сил. Пакт із Третім райхом відсунув війну на захід, що відповідало б національним інтересам Росії за хай там якого режиму. Підкорення Москвою країн Східної Європи створило захисний щит і водночас відповідало традиційним ам-

біціям панславівзму. Конфлікт зі Сполученими Штатами узгоджується з усіма прецедентами і визначається, так би мовити, геометрією співвідношення сил: дві великі держави в біполярній системі є ворогами, з огляду на своє розташування. Такий метод розуміння не є життям, але він неповний і може призвести до помилкових висновків.

Контраст між застиглістю стратегії і гнучкістю тактики не пояснюється виключно ідеологічним характером першої, неідеологічною суттю другої. Ідеологія радянської держави є такою, що вона толерує тактичну гнучкість, якщо не закликає до неї. Марксистсько-ленінське бачення історії зводиться, в основному, до послідовності режимів, у якій соціалізм приходить на зміну капіталізму, причому соціалізм визначається як влада комуністичної партії, злитої з пролетаріатом. Але ступінь розвитку виробничих сил не фіксує порядку, в якому різні країни приходять до соціалізму. Що ж до того, як саме та чи та країна приходить до соціалізму, то цей процес може бути внутрішнім або зовнішнім, через кризу або війну, державний переворот або інтервенцію Червоної армії. І нарешті, починаючи від утворення першої держави, що назвала себе соціалістичною, війни можуть виникати або між капіталістичними державами, оскільки вони схильні до імперіалізму, або між соціалістичним і капіталістичним табором, тому що, в кінцевому підсумку, перемога першого фатально неминуча.

Хоч би як розвивалися події, їх можна пояснити або принаймні знайти для них теоретичне обґрунтування. Сполучені Штати і Велика Британія конфліктують між собою? Нічого не може бути логічнішого, адже їхні економіки конкурують одна з одною. Обидві ці держави укладають союз? Цьому не слід дивуватися — суперечності знаходять свій вираз у тісній співпраці. Радянський Союз укладає з Третім райхом пакт, керуючись логікою обставин? Обидві пропаганди вихваляють об'єднання двох революцій. Той же таки Радянський Союз, з огляду на обставини, входить до спілки із західними демократіями? Більшовизм знову братається із соціал-демократією у великій родині лівих сил. Усе відбувається по черзі: спочатку виникають війни між імперіалістичними країнами, після чого ймовірність воєн між соціалістичними країнами й країнами капіталістичними зростає.

Але остаточна мета не завжди уявляється однозначною. Стратегічна мета Гітлера — створення німецької імперії на розширеному просторі — була конкретно визначена. Стратегічна мета Радянського Союзу не визначена з тією самою точністю. Чи йдеться про всевітнє розповсюдження режиму, який московські лідери охрестили соціалістичним (влада однієї партії в союзі з пролетаріатом тощо)? Чи про світову імперію Радянського Союзу або Комуністичної партії (більшовиків) СРСР? Ці дві формули будуть рівнозначними лише в тому випадку, коли в боротьбі проти капіталізму соціалістичному табору вдасться зберегти свою єдність. У кінцевому підсумку, війна буде лише неминучим етапом перед усе-світньою перемогою соціалізму.

Чи слід погоджуватися з тими, хто заперечує вплив ідеології, й пояснювати лише діяльністю інституцій (модальностями ухвалення рішень) різницю в політиці режимів? Але навіть у випадку Радянського Союзу такий висновок був би хибним. Більшовицьке бачення світу не дозволило радянським керівникам, під час другої світової війни, повірити в тривалість автентичності альянсу із західними демократіями. Усвідомлення ворожнечі, в самий момент співробітництва було продиктоване доктриною. Російсько-американське суперництво було вписане в геометрію співвідношення сил: запекла ворожнеча була підсилена, якщо й не створена ідеологічним протистоянням. Але більше того, доктринальні міркування, в обох випадках, змінили розрахунок сил і визначення національного інтересу.

Політика, яку ми називаємо реалістичною, ставить на меті поменшити ресур-

си своїх ворогів, актуальних або потенційних, побільшити ресурси своїх союзників, переманити на свій бік неприєднані держави. Сталін почав ставитися до Югославії як до ворога від того дня, як вона відмовилася коритись директивам із Москви. Чи можна припускати, що росіяни з югославами посварилися б, якби обидві держави не проголошували одну ідеологію? Чому Хрущов уперто вдає, ніби не боїться Китаю, сприяє його індустріалізації, хоча представники Заходу не перестають остерігати його проти небезпеки вторгнення жовтих полчищ, «незліченних і жалюгідних»?¹ Згідно з комуністичною філософією світу, будь-яка соціалістична держава не становить небезпеку для іншої соціалістичної держави, аргументи простору та кількості не переконують, не можуть переконати повністю того, хто вірує в євангелію марксизму-ленінізму. Як може не мінятися уявлення про національний інтерес зі зміною режимів, коли кожен із них, сповідуючи свою доктрину, інакше обирає собі друзів і ворогів?

Якщо дивитися в очі фактам, то мені здається, що Радянський Союз поводить-вся, по черзі, спочатку в стосунку до Гітлера, потім до своїх союзників у війні, до своїх сателітів, до Сполучених Штатів (а сьогодні поводить-ся в стосунку до Сполучених Штатів і Китаю) в такий спосіб, який можна логічно пояснити лише стилем мислення, прив'язаним до ідеологічної доктрини².

Чи можливо сформулювати кілька загальних тверджень про масштаби тих змін, які привносить у дипломатію заміна одного режиму на інший? На перший погляд, виникає спокуса думати, що революція має тим більші дипломатичні наслідки, чим ближче зачіпає вона інтереси держав-акторів, які грають головні ролі. Справді-бо, всяке здійснення зовнішньої політики включає в себе, з необхідності, елементи пристосування до обставин. Елементи пристосування складатимуть тим більшу частину, ініціатива — тим меншу, якщо відповідальний актор гратиме меншу роль, інакше кажучи, матиме у своєму розпорядженні менше сил.

Проте до цього твердження треба внести поправки. Другорядна держава, за своїм визначенням, не детермінує головні події, стиль дипломатичного суперництва. Це успіх Гітлера, а не Муссоліні змінив курс європейської історії. Але всередині гетерогенної системи перипетії партизанських конфліктів усередині держав можуть призвести до того, що та або та держава перекинеться до протилежного табору або перейде на позиції нейтралітету. Не тільки було б хибним вважати, що «національний інтерес» малих держав чужий ідеологічним міркуванням, він, у гетерогенній системі, невіддільний від цих міркувань. У 1960 р. ніхто не зміг би визначити національний інтерес Франції, не взявши до уваги, що історичні обставини вимагають від неї робити вибір між різними режимами.

Для того щоб теорія незначущості режимів надала бодай якоїсь вірогідності, треба уявити собі дипломатичну систему в просторі, кордони якого не змінювалися століттями, систему відносно гомогенну, де всі учасники більш або менш підкоряються однаковим написаним правилам дипломатії і стратегії. Географічна незмінність дипломатичного поля позначає межі експансії різних держав. У кінці XIX сторіччя, коли великі світові держави ототожнювалися з державами європейськими, й ці останні, як республіканські, так і царистські, зав'язували стосунки згідно з поміркованим макіавеллізмом кабінетів, байдужість державних канцелярій до ідей та режимів визнавали за ідеал, поступово реалізовуваний разом з поступом цивілізації. Треба бути зовсім сліпим, щоб перетворити на вічну модель схему дипломатії, притаманної історичній епосі.

¹ Цей вислів, якщо ви пам'ятаєте, належить генералові де Голлю.

² Навіть у питаннях тактики не можна не спостерігати особливості та регулярності, які характеризують московських керівників. Див.: Leites N. *The operational code of politburo*, New York, 1951.

2. Національні константи

Поза всіма цими констатаціями, на яких не треба було б і наголошувати, якби певні автори вперто не заперечували їх, постає одне дуже серйозне питання — про національні константи. Чи «національний інтерес» тієї або тієї спільноти залишається фундаментально однаковим упродовж історії?

У попередньому розділі ми показали, чому національний інтерес не може бути об'єктом раціонального визначення. Якщо економіст без вагання ставить собі за мету певний максимум (товарів, національного продукту або прибутку), то це тому, що політична економія є наукою про засоби. Економіст не каже людям або спільнотам, що вони повинні робити зі своїми благами (які визначаються у відношенні до бажань). Якби соціолог був спроможний сказати, що це таке — національний інтерес, визначений раціонально, він зміг би диктувати діям держави, як їм слід поводитися з погляду науки. Але він цього не знає. Аж ніяк не очевидно, що йдеться в цьому випадку про максимізацію сил, оскільки вона вимагає, щоб у розпорядження держави було віддано якнайбільшу можливу частку ресурсів спільноти: то чому люди мають використовуватися як засіб для досягнення державної величі, а не навпаки? Максимізація могутності теж навряд чи сюди підходить, тому що людська якість не вимірюється спроможністю, якою володіє особа, індивідуальна чи колективна, підкоряти своїй волі інших. Одне слово, численність цілей, до яких може прагнути спільнота, істотна роздвоєність спрямованої назовні могутності та спільного добра (міцність держави чи моралі громадян) роблять національний інтерес метою пошуку, а не критерієм діяльності.

Не повертаючись до цієї аргументації, можна запитати, чи ці невизначеності не є радше теоретичними, аніж практичними? В строгому розумінні не існує «колективного інтересу», науково визначеного: але хіба в реальній дійсності економісти не доходять приблизної згоди в тому, що їм розуміти під колективним інтересом, хоч і не завжди вони одноставної думки про те, якими засобами його досягти? Так само й «національний інтерес», — хіба ж не легко зрозуміти, що це таке, на практиці, ознайомившись, скажімо, з реалістичними розрахунками дипломатів і стратегів? Я вважаю це заперечення радикально хибним: невизначеність у цьому випадку є не тільки теоретичною, а й практичною.

В економічному плані, врахування категорії часу додає ще одну невизначеність до тих, які веде за собою перехід від індивідуального інтересу до інтересу колективного. Тут уже більше не йдеться про те, щоб знати, чи збагачення одних оплачується жертвами інших. Економічне зростання, хоч воно й призводить до зубожіння, принаймні тимчасово, певних груп або індивідів, має тенденцію в якомусь середньому часі, загалом, поліпшувати становище всіх і навіть сприяє згладжуванню нерівностей. Проте якщо ми вводимо до розгляду категорію часу, правитель та його радники повинні в кожний певний момент стежити за дотриманням рівноваги між актуальними бажаннями споживати й потребами нагромадження. Немає жодного резону, який примушував би нас віддавати перевагу майбутнім генераціям перед генерацією сьогоденньою або навпаки. Не існує оптимальних темпів розвитку як таких. Протистояння між економіками радянськими та економіками західними, боротьба думок у західному світі щодо відносних темпів зростання доводять, що ця неоднозначність колективного інтересу має політичне й історичне значення.

Якщо замість розглядати спільноту глобально, ми приділимо головну увагу умовам існування якоїсь групи, що входить до політичного утворення, ми відкріємо, навіть у вузькоекономічному плані, ще одне джерело невизначеності. В плані економіки, всякий суспільний клас, що, згідно з гіпотезою, розглядається як одна цілісна група, зацікавлений одержувати найбільшу можливу частку від національного доходу. Але чи не може він за іншого режиму одержувати більшу

частку? То як же має визначатися інтерес непривілейованого класу — в рамках нинішнього режиму чи у його відношенні до іншого режиму? Альтернатива реформи або революції постає перед усіма тими, хто хоче змінити порядок, який існує. Жоден вибір ніколи не дістається задарма. Поставивши собі за мету революцію, даний клас найчастіше втрачає ті вигоди, які були б для нього доступними, якби він обрав за поле своєї діяльності режим усталений.

Ці економічні невизначеності мають свій еквівалент у плані політики. Мобілізація державою важливої частини ресурсів зменшує (в загальному плані) суму інвестованих ресурсів, тобто ресурсів, спрямованих на зростання обсягу національного продукту. Актуальна мобілізація сил гальмує зростання сил віртуальних. Вартість великої армії, в часи миру, якщо вона не компенсується приєднанням нових територій та надбанням нових ресурсів, може бути прирівняна до споживання: її доводиться віднімати від нагромадженого доходу. Альтернатива озброєння та інвестицій є однією з форм альтернативи споживання нинішніми поколіннями й інвестиціями, спрямованими на благо поколінь майбутніх.

Зростання сил, унаслідок внутрішнього розвитку чи внаслідок перемог, можна прирівняти до збагачення одного класу всередині спільноти. Воно не може перейти через певну межу, не спричинивши реакції, яка його анулює (принаймні в рамках однієї дипломатичної системи). Інші політичні утворення відчують для себе загрозу й намагаються відновити рівновагу, вступаючи в коаліції, що усунули б нерівність сил, створену непропорційним зростанням одного з них. Можливо, існує оптимальна межа для кожної окремої спільноти, на якій вона володіє максимальними силами, сумісними з толерантністю її суперників. Та навіть якщо ця межа існує в теорії, державні діячі не поводяться настільки раціонально, щоб поставити її досягнення собі за мету: чом би їм не віддати перевагу величчю з усіма її небезпеками перед безпекою, якщо ця не обіцяє їм нічого, крім сірого пересічного існування?

Подібно до того як непривілейований клас воліє покладати надії на революцію, радше ніж змиритися з долею, що судилася йому за усталеного режиму, та чи та держава наперед готова змиритися з ворожістю суперників, якої коштуватимуть їй її успіхи. Вона ставить собі за мету утворення іншої системи або, власне, радикально іншої конфігурації співвідношення сил. Об'єднання німців, приєднання до райху Австрії та Судетів не могли не спричинитися до зближення між росіянами й англосаксами; чи впливало з цього, що національний інтерес Німеччини (якої Німеччини?) вимагав, щоб вона відмовилася від цих грандіозних проєктів?

І нарешті, максимізація сил або могутності якоїсь спільноти ще не стане раціональним імперативом для всіх індивідів, членів цієї спільноти навіть у тому випадку, коли така максимізація не спричинить відвертої супротивної реакції. Так, чимало німців бажали загибелі Третьому райхові — і хіба ми маємо підстави вважати їх безумцями? Що кожен патріот повинен бажати для своєї країни якнайбільших територій, якнайліпших кордонів, якнайбільшої відносної могутності — ці видимо очевидні істини рідко повністю підтверджувалися протягом століть. Католики й протестанти ставили свою церкву понад свого монарха. Французькі емігранти воювали проти революційних армій, не відчуючи ані найменших докорів сумління. Третій райх вербував чимало добровольців на боротьбу проти комунізму — хоча їх було менше, аніж активістів, які працюють на п'яти континентах світу в інтересах революції, що її для них уособлює Радянський Союз.

Чому ці незаперечні факти часто не бралися до уваги? Чому верховенство націй у відношенні до режимів не впадає в зірке око історичної філософії, коли вона оживає під пером істориків (Трейчке), коментаторів (Волтер Ліппман) або державних діячів (Шарль де Голль)? Нагадаймо спочатку факти, яких ми вже не раз торкалися.

Розташування тієї або тієї держави на географічній мапі накладає її дипломатії чи стратегії певні орієнтації, які мають шанс бути тривалими, а то й перманентними. Що чіткіше це розташування визначається у фізичних термінах, то тривалішими будуть орієнтації. Що стабільнішою буде дипломатична система, то менше зміна режиму модифікує ці орієнтації. Велика Британія, тією мірою, якою вона користалася зі свого острівного розташування, прагнучи перешкодити утворенню будь-якої гегемонії на сусідньому континенті й побудувати за морями комерційну імперію, давала спостерігачам та суперникам відчуття, а надто заднім числом, що вона діяла згідно з непохитною доктриною, якої не могли порушити жодні внутрішні чвари чи заколоти. Росія мусила відчувати постійну спокусу пробитися до виходу у відкриті моря, Німеччина, не маючи фізичних кордонів, по черзі прагнула до експансії, то на схід то на захід, то на південь. Але тут варто зазначити й про те, що Радянський Союз ніколи не виявляв до Стамбула такого інтересу, який мала царська Росія, наступниця Візантії, до Константинополя. Залежно від режимів, держави не однаково оцінюють важливість того або того міста, тієї або тієї провінції. Залежно від рівня розвитку воєнної техніки, змінюються стратегічні цінності. І нарешті, співвідношення сил, а не територій, визначає реалістичні розрахунки. Певна константність національних політик походить від константності, якою є територіальна конфігурація співвідношення сил у цілі політичного утворення, нерухомого в структурі цієї конфігурації.

Ця константність тим часом може бути витлумачена й інакше. Хіба французи не залишалися тими самими й тоді, коли вони були хрестоносцями, й тоді, коли служили у війську короля, й тоді, коли руйнували Бастилію. Хіба німці не були тими самими і за часів, описаних Тацітом германців, і тоді, коли вони воювали під соціал-націоналістичними штандартами Гітлера? Національні стереотипи, в тій формі, якої вони набувають у часи війни, не заслуговують на науковий аналіз. Але одне запитання варто поставити: якою мірою особливості національного характеру детермінують дипломатичну або стратегічну поведінку держави? Якою мірою константність цієї поведінки свідчить на користь гіпотези про перманентність цього характеру?

Немає й мови про те, щоб провести тут критичне дослідження концепції національного характеру. Ми обмежимося кількома ремарками, необхідними для висвітлення власне нашої проблеми, тобто, як може вплинути «національний характер» на дипломатично-стратегічну поведінку держави?

Поняття характеру є психологічним, а не біологічним. Воно стосується манери реагувати, не роблячи різниці між природженим і набутиим. Характером називають той спосіб, у який індивід переживає і виражає почуття, бажання, пристрасті. Один індивід схильний до спалахів гніву, другий — завжди спокійний, один відчувається щасливим у самотині, другий її ненавидить, один завжди невдоволений, завжди в пошуках розваг або нагоди піднятися вгору по службовій драбині, другий задовольняється тим життям, яким наділяють його обставини. Характер розміщується між темпераментом — виразником фізичних і психологічних даних — й особистістю, почасти довільною конструкцією, побудованою на темпераменті й життєвому досвіді.

Психоаналітики вбачають у характері — кристалізації, ніколи не остаточній, специфічної манери реагування — спільний результат успадкованої природи і перших років власного існування. Одні психологи применшують частку спадковості, інші — перших років досвіду. Ті, хто дотримується крайніх поглядів, хто заперечує тиск природи й виставляє свободу як абсолют, витлумачують характер як алібі покірливості або боягузтва: скажімо, хтось виправдовує свою недбалість, посилаючись на свою неухважність, свою невірність — посилаючись на свою потребу перемін. Навіть у цьому випадку характер не зникає: він залишає-

ться законом поведінки, видимий для інших, створований кожним із нас вільно, з власного вибору, постійно оновлюваного.

Якщо ми хочемо застосувати це саме поняття до спільноти, виникає перша неоднозначність. Чи характер нації визначається кількістю індивідів, що живуть у одній спільноті й наділені однаковим характером? Або чи розташовується він над індивідуальною психологією, в плані того, що антропологи називають культурою? Кожна спільнота має власну ієрархію цінностей, своє уявлення (або кілька уявлень) про вірцеве життя. Кожна виховує дітей *по-своєму*, навчає їх у родині, в школі, в громадських місцях поводитись «як годиться». Правила пристойної поведінки змінюються від країни до країни, вони змінюються також у одній країні, від століття до століття. Вияв одвічних бажань — любові, амбіцій — марковано культурами. Незалежно від того, чи кількість дратівливих або амбітних є константою, чи різною для різних рас або народів, люди виявляють по-різному своє роздратування або свої амбіції, неоднаково оцінюють атмосферу згори або атмосферу суперництва, палко прагнуть до влади або геть до неї байдужі.

Дипломатично-стратегічна поведінка належить до типу реакцій, які можуть бути детерміновані психокультурною спадщиною тієї або тієї людської групи.

Такі люди, як Монтеск'є або Токвіль, звичайною повсякденною мовою, без застосування так званих наукових методів, на мою думку, дали нам цікаві приклади «імпресіоністських інтерпретацій» національного характеру та дипломатії, яка керується національним характером.

«Дух нації», про який говорить Монтеск'є, є поняттям так само неоднозначним, як і поняття національного характеру, але, можливо, йому слід віддати перевагу, тому що воно робить наголос на внескові культури та історичної спадщини. «Кілька факторів управляють людьми: клімат, релігія, закони, укази уряду, приклади минулого, звичаї, манери; звідси формується загальний дух, який є результатом усього цього»¹. Французька нація не народилася такою, яка вона є, вона сформувалася подіями, що їх довелося їй пережити, звичаями, які запроваджувалися поступово, та особливостями свого державного управління. Дух нації — це радше результат, аніж джерело, він допомагає осмислити чийсь долю як неповторний акт, але він не повинен зупиняти пошуку; він допомагає зрозуміти, але сам він має бути пояснений. Коли Монтеск'є відносить до національної ідіосинкретії типові методи дипломатії: «Англія... суверенно заздрісна до торгівлі, яка відбувається на її території, мало зв'язує себе договорами і керується лише своїми законами. Інші нації поступилися інтересами комерції задля політичних інтересів, ця ж країна завжди поступалася політичними інтересами на користь інтересів комерційних»², — характер, у його психологічному значенні, до цього майже непричетний. Тут ідеться про звичку, яку географічне розташування та досвід сторіч поступово перетворили на другу природу.

Портрет французької нації, намальований у кінці книжки Токвіля «Старий режим і революція» — це така собі ода хоробрості, але він ілюструє, на мою думку, той зразок витлумачення національної константи, який має право на законне існування: «Коли я розглядаю цю націю саму по собі, я знаходжу її більш незвичайною, аніж будь-яка подія з її історії. Чи коли-небудь з'являлася на землі ще одна надія, яка була б наповнена такими контрастами і така екстремальна в кожній зі своїх дій, нація, яка більше б керувалася враженнями й менше — принципами; яка завжди б творила більше лиха або добра тоді, коли ніхто від неї цього не сподівається, то опускалася нижче загального людського рівня, то підіймалася набагато від нього вище; чи існував ще коли-небудь народ, настіль-

¹ *Esprit des lois*, XIX, 4.

² *Esprit des lois*, XX, 7.

ки незмінний у своїх інстинктивних принципах, що його можна впізнати вже на портретах, зроблених дві або три тисячі років тому, й водночас такий непостійний у своїх повсякденних думках та в своїх уподобаннях, що кінець кінцем він перестав упізнавати самого себе й часто дивується не менш, аніж чужинці, дивлячись на те, що він зробив; найпосидючіший і найрутинніший з усіх, коли його залишають наодинці з собою, але як тільки його відривають, усупереч його бажанню, від його домівки та його звичок, ладен податися хоч на край світу й на все відважитися; наділений неприборканим темпераментом, він, проте, краще вміє пристосуватися до життя у свавільній і навіть насильницькій імперії якогось монарха, аніж до життя у вільній і добре впорядкованій державі, керованій усенародно обраними громадянами; сьогодні він проголошує себе ворогом будь-якого послуху, завтра починає служити з такою палкою відданістю, на яку не спроможні навіть нації, якнайменше пристосовані до покори й служіння; його можна вести за ниточку, й ніхто навіть не подумає опиратися, але він відразу стає некерованим, коли подаги йому приклад опору; він завжди обманює своїх володарів у такий спосіб, що ті або дуже його бояться, або не бояться зовсім; він ніколи не буває таким вільним, щоб не давати ніяких надій себе поневолити, ні таким підневільним, щоб утратити всяку надію зламати своє ярмо; він на все спроможний, але показує чудеса вправності лише на війні; він обожнює випадковість, силу, успіх, блиск і гамір більше, аніж справжню славу; він більше спроможний на героїзм, аніж на добродесність, на геніальність, аніж на тверезий глузд, більше здатний плекати грандіозні задуми, аніж творити великі діяння; це найобдарованіша й найнебезпечніша з усіх націй Європи й найпристосованіша до того, щоб ставати, по черзі, об'єктом захвату, ненависті, жалості, страху, але ніколи — байдужості»¹.

Різні твердження, які стосуються політичної поведінки французів, мають більш або менш загальний характер. Суміш альтернативних варіантів недисциплінованості та послуху є, мабуть, більш тривалою характеристикою, аніж відданя переваги цезаризмові і мала схильність до «вільної і добре впорядкованої держави, керованої всенародно обраними громадянами». В усякому випадку, сукупність цих характеристик дозволяє пояснити чимало епізодів з історії Франції, проте вона не пояснює жодного епізоду, якщо розглядати його окремо. В тому що стосується зовнішньої політики, Токвіль робить наголос на двох рисах характеру: «... він обожнює випадковість, силу, успіх, блиск і гамір більше, аніж справжню славу... він більше здатний плекати грандіозні задуми, аніж творити великі діяння». Ці твердження рівнозначні зведенню до «рис характеру» ефективної поведінки та подій. Вони виокремлюють те, що можна назвати стилем поведінки, який залишається константним під час усіх несподіваних переворотів і перетворень техніки та вірувань.

Відносна константність «стилю» зовнішньої політики видається мені спостереженням, з яким цілком можна погодитися. Але цей стиль, залежно від обставин, наближається або до раціонального розрахунку, або до психосоціальних тенденцій, або до культурної системи. Вплив економічних міркувань на зовнішню політику Великої Британії — це кристалізація необхідності в звичку. Французька амбіція слави походить від сліду, залишеного на системі цінностей аристократичною спадщиною, та від передачі на спільноту самолюбства, виплеканого в кожному французі духом суперництва, який культивується в школі. Дипломатія, що буває іноді легалістською, а іноді радикальною (як, скажімо, вимога Сполучених Штатів про безумовну капітуляцію), може бути пояснена як націо-

¹ Tocqueville Alexis de. *L'Ancien Régime et la Revolution*, Paris, Gallimard, 1952, Œuvres complètes, t. II, p. 249 — 250.

нальним минулим — скажімо, відмовою європейської дипломатії від пригладженого макіавеллізму — так і поєднанням брутальності й нетерпимості.

Ці приклади мають не більш як ілюстративну цінність. Кожен з них потребував би розлогих коментарів. Жодне з попередніх тверджень не претендує на доведену істинність. Ми хотіли лише показати, що нам може пояснити звернення до національних констант, існування яких ми маємо всі підстави припускати. Ми розуміємо наші висновки в таких термінах.

Хоч би якими були константи, приписувані французам, німцям, іспанцям, англійцям як окремим народам, психо-культурний характер ніколи сам-один не відповідає за стратегічно-дипломатичну поведінку політичного утворення. Ця поведінка є надто інструментальною, вона включає в себе надто важливий елемент розрахунку, аби той самий «характер» чи той самий «дух» виражався в однаковій поведінці, коли зовнішні дані змінюються. Якщо ми помічаємо дипломатичні константи, то вони детермінуються перманентністю географічних, технічних або політичних обставин так само або й значно більше, ніж сталістю національних характерів. Коли змінюються обставини, то не поведінка залишається подібною до самої себе, а строго кажучи, її стиль.

Що ж стосується стилю, то ми не включаємо в нього ані агресивності, ані пацифізму, ані негуманності. Національні стереотипи ішли слідом за флуктуаціями політичних фортуна. Коли якась держава брала на себе роль «порушника спокою», нація здобувала у своїх сусідів та в міжнародній opinio publici славу імперіалістичної за своєю природою. За часів Терору, жорстокість французів осуджувалася в усій Європі. Жоден народ не має монополії на жакіття, проте винищення шістьох мільйонів євреїв є унікальним і до сьогодні: внаслідок удосконалення техніки людиновбивства, стародавня практика виродилася в організацію геноциду. Можливо, культура «Меча й хризантеми»¹ й навіює японській нації прагнення домагатися для себе найвищого рангу. Але це прагнення змогло привести їх і до ізоляції за режиму Токугава, й до імперіалізму першої половини ХХ сторіччя, і навіть до пацифізму, який утвердився в країні після 1945 р. Можливо, система національної освіти і вселяє французам любов до слави. Проте ця любов зможе задовольнити себе й інакше, аніж у битвах та в розширенні географічних зон, над якими майорить триколовий прапор. Росіяни теж не приречені здійснювати агресивну дипломатію доти, доки їхніх дітей сповиватимуть у пелюшки. «Типова особистість» не більше, аніж «дух нації», дозволяє передбачити поведінку держави.

3. Нації і націоналізми

Плутанину між методом і змістом, між перманентністю розрахунку сил і псевдоконстантністю цілей і методів розглядає одна галузь філософії — експліцитна в кінці минулого сторіччя, вона існує й сьогодні, хоча й не зовсім ясно сформульована: згідно з нею, нація — це головний актор, що виступає на сцені історії, в якомусь розумінні, єдиний автентичний актор, той самий, що в усіх випадках залишається по завершенні процесів, які тривають століттями. «Нацизм відійде, німецький народ залишиться». Ця формула видається очевидною доти, доки її не застосовують до сусідньої держави. Чи можна сказати: «Комунізм відійде, російський народ залишиться або російська імперія залишиться»? Чи існують межі для народу, який живе протягом усього часу, поки змінюються режими? Досі ми розрізняли політичне утворення і режим, але, розглядаючи сучасні приклади, ми імпліцитно припускали існування політичних утворень одного ви-

¹ Назва знаменитої книжки Рут Бенедікт про Японію.

ду — так само, як колись Арістотель вивчав вплив режимів, подумки уявляючи собі грецький поліс як зразок політичного утворення. Ми повинні тепер поставити перед собою запитання про вплив *видів політичного утворення*, як і про вплив режимів, отже, проаналізувати відношення між цими двома поняттями.

Перший фактор, із якого випливає різниця між внутрішньою політикою і політикою зовнішньою, — це множинність варіантів суспільного ладу, кожен із яких накладається всім членам *однієї* спільноти. Обов'язковий характер норм, які визначають колективне існування, розмаїття цих норм створюють протиставлення між *співвітчизником* і *чужоземцем*. Цей останній як такий не завжди є ворогом. Іноді невеличкі закриті суспільства ставляться без ворожнечі до *чужоземних звичаїв*, виявляючи до них цікавість або не виявляючи. Сила зв'язків, які поєднують індивіда з його групою, і несумісність імперативів, які управляють поведінкою відносних груп, вводять протиставлення між *тим самим* та *іншим*, фрагментують людство, так би мовити, на окремі породи.

Токвіль¹ та багато інших після нього звернули увагу на те, що в деяких індіанських племенах існує інституційна дисоціація, яка провіщає елементи, характерні для суспільств зі складною структурою. У мирний час на чолі племені стоїть такий собі цар, чия влада передається йому в спадок, релігійна за своєю сутністю, але якщо спалахує війна, вони призначають вождя, який поведе їх на битву. Роздвоєність, яку п. Дюмезіль відкриває на світанку історії між вождем релігійним і вождем військовим, можна виявити вже в кількох архаїчних спільнотах. Вона є віддзеркаленням істотної різниці, яку відкриває аналіз. Усяка спільнота має подвійне визначення, всередині вона визначається через систему норм або цінностей, зовні — через військову незалежність або військовий суверенітет. Чужинець — це той, проти якого не є злочином битися не на життя, а на смерть.

Карл Шмітт, понад чверть сторіччя тому, опублікував брошуру під назвою *Der Begriff des Politischen*² («Віра політиків». — Нім.), де протиставлення між другом і ворогом розглядалось як джерело виникнення і суть політики. Ця теорія, як мені здається, передбачає, що зовнішня політика має стояти на першому місці або принаймні що політика не повинна формуватися без урахування того факту, що спільнот існує багато. В межах одного політичного утворення політика не вводить протиставлення між *другом* і *ворогом*, вона лише визначає ієрархію управління, легітимізовану звичаєм або віруваннями. Філософська рефлексія не може й не повинна постулювати боротьбу не на життя, а на смерть як основу порядку, навіть якщо в реальній дійсності, на тій фазі розвитку, яку ми називаємо фазою цивілізацій, спільноти часто розколюються на партії, і кожна з них, щоб викувати устрій, який би відповідав її вподобанням, ладна ставитися до свого супротивника так, ніби він є ворогом, а іноді, можливо, і змушена це робити³.

Філософ, який силкується побудувати, подумки або в дійсності, суспільство високого зразка, схильний розглядати як перешкоду той факт, що політичних утворень існує багато. Як жити згідно з вимогами раціонального розуму, якщо інший, чужинець, близький або далекий, може вдертися в твоє життя в будь-яку мить? Платон і Арістотель, як ми вже згадували, обговорюючи проблему кількості, шукали компромісів між вимогами *добра* й потребами оборони. Але, в ідеальному випадку, добре суспільство має бути одним-єдиним у світі, ізольоване на якомусь острові або посеред незорої пустелі. Мислителі, які припускали, що добродієсне суспільство неодмінно має бути також обдароване благами фортуни,

¹ *Œuvres complètes*, publiées par J. P. Mayer, t. V, p. 74.

² München, 1932.

³ Часто буває так, що ненависть і як наслідок жорстокість є запеклішою між супротивниками, членами одного суспільства, аніж між чужинцями. Проте це не заважає тому, що супротивники, навіть у розпалі битви, не забувають про те, що їм судилося жити в одній спільноті.

либонь, не робили різниці між доброчесністю й доброчинністю політичною. Іноді вони підписувалися під конвенційним оптимізмом, згідно з яким суспільства, де панує справедливість, уже цим будуть сильними.

Різниця між «культурами», тобто способом колективного життя, яке керується звичаями та віруваннями, і «військовим устроєм», що запроваджується на випадок конфлікту з іншою спільнотою, існувала на всьому протязі тисячоліть існування цивілізацій (або складних суспільств) у формі різниці між «культурною спільнотою» і «політичним утворенням». Жодне з цих двох понять не є, в теорії, досконало прозорим; кордони між «культурними спільнотами» та «політичними утвореннями» рідко проводилися з достатньою точністю. Але справді, люди, які воюють під одними прапорами, не завжди поклоняються тим самим богам. Іншими словами, відношення між «культурним устроєм» і «військовим устроєм» постійно змінюються й розмиваються. «Культурні устрої», споріднені між собою, прагнуть до політичної незалежності й тому затягуються в перманентне суперництво, внаслідок чого між ними нерідко спалахують війни (для прикладу, можна згадати про грецькі поліси). «Військові устрої», що їх піддані сприймають індиферентно, накладаються на розмаїття культур.

Яка спорідненість мови або звичаїв лежить у основі племінної єдності, єдності народу? Мабуть, марно шукати тут якийсь один критерій. Мова розділяла кельтів та германців, незважаючи на те, що діалекти різних племен, і кельтських, і германських, не були однаковими. Так само й сьогодні, в колишньому бельгійському Конго, мови дозволяють проводити приблизну різницю між етносами. Але королівства та імперії Африки, до європейської колонізації, були побудовані на воєнних перемогах і на кристалізації відношень панування, створених цими перемогами: якесь одне плем'я або частина племені перетворилася на панівний клас або на військову касту.

Отже, той факт, що культурна спільнота й політичне утворення не збігаються, є правилом, а не винятком, на протязі людської історії. Те, що вони не збігаються, пояснюється двома головними причинами: з одного боку, політичне утворення, такий собі грецький поліс, виникає як унаслідок *панування*, здійснюваного завойовниками над чужоплемінним населенням, так і внаслідок фрагментації одного народу на військові утворення, кожне з яких надихається відчайдушною волею до незалежності. Спартанці не були імперіалістами у відношенні до інших греків, якими були Афіни, але їхній внутрішній устрій визначався необхідністю утримувати в рабській покорі тих, хто прийшов на ту землю раніше від них. Раби та метеки, в полісах, не були властиво ані чужинцями, ані співгромадянами. Іноді вони прилучалися до культури своїх володарів і, в кінцевому підсумку, одержували громадянство, іноді жили поруч зі своїми панами, проте ті так і не визнавали їх рівними собі.

Грецький поліс мав і хотів мати водночас військовий і політичний устрій і, внаслідок цього, був такою спільнотою, в якій людина могла реалізувати своє людське начало. Людина є людиною лише з іншими людьми, і не тільки в родині, угрупованні, об'єднаному спільним біологічним корінням, але й у громадському місці або на полі битви, дискутуючи або воюючи з іншими людьми для того, щоб визначити, як треба по-справжньому жити в спільноті. Поліс, достатньо великий, щоб він міг захистити себе, і достатньо малий, щоб усі його громадяни могли знати одне одного, — це природне утворення, і його режим (*πολιτεία*) є організацією, яка відповідає кінцевій меті природи, індивідуальної і колективної.

Нація, в кінці XIX сторіччя, здавалася європейським історикам або мислителям не менш природним утворенням, аніж поліс — мислителям давньогрець-

¹ Тобто відповідним природному порядку або внутрішній кінцевій меті природи.

ким. У нації культурна спільнота та військовий устрій об'єднуються, внаслідок чого виникає політичне утворення, водночас *відповідне природі*, тому що всі індивіди мають у ньому однакові громадянські права й *ідеальні*, бо в той день, коли кожна нація здійснить своє покликання, мир запанує між спільнотами, які будуть вільними, а отже, й настроєними по-братерському. Стародавні греки були менш наївними: вони добре розуміли, що політично-військові утворення, які прагнуть бути незалежними, є водночас суперниками, приреченими, внаслідок нестабільності співвідношень сили, не довіряти одне одному.

Навіть якби множинність автономних політичних утворень і не робила неминучою політику сили, оптимізм філософії національностей ґрунтувався б на хибному уявленні про історичну реальність. Принцип національностей сприяє виникненню конфліктів не меншою мірою, аніж цьому сприяв династичний принцип. Якщо ми визначаємо національність як людське угруповання, що характеризується власним стилем життя й культури, своїм усвідомленням власної єдності й бажанням її зберегти, національності можна приблизно ідентифікувати із зовні при тому, що кордони між «чужими» національностями часто дуже важко відрізнити від розмежувань, які існують між групами, що входять до однієї й тієї самої національності. Але за яких обставин це прагнення до культурної автономії надає людям право вимагати для себе державної незалежності? Якщо раптом населення, що належить до тієї або тієї мовної чи культурної зони, захоче утворити політичне об'єднання, яке належатиме до іншої зони, то чи слід прислухатися до бажання живих, чи зберегти спадщину мертвих, тобто тих, хто два століття тому підкорився закону завойовників, які після цього прийняли їх у своє громадянство?

Всі національності — групи, що характеризуються особливим відтінком мови й культури, — не можуть розвинутися до нації, тобто групи, яка прагне утворити власну державу й стати автономним суб'єктом на історичній сцені. В Центральній і Східній Європі, якщо не вдатися до масового переселення людей, жодна держава не може бути національною. Чехословачина — країна не менш багатонаціональна, аніж колишня Австро-Угорщина. Югославія об'єднала слов'янські народності, які мають дещо різні мови і мали дуже неоднакову історію, які навіть не належать до однієї релігії, причому не всі з них лояльно настроєні до нової держави, що теоретично мала б виражати їхню спільну волю.

Нація як ідеальний тип політичного утворення має три головні характеристики: участь усіх підданих у житті держави через подвійну форму загального військового обов'язку та загального виборчого права, збіг зони поширення цієї політичної волі з межами однієї культурної спільноти, цілковита незалежність національної держави у плані зовнішніх відносин. Нація — це завжди результат історії, витвір сторіч. Вона народжується через випробування, виходячи з тих почуттів, що їх переживають люди, але не без застосування сили, сили політичного утворення, яке руйнує утворення, що існували раніше, або сили держави, котра підкоряє собі регіони або провінції.

Визначена в такий спосіб, нація вважалася в кінці XIX сторіччя шедевром історії, гідним завершенням її сторічних зусиль. Люди спільно створювали одну культуру й через плебісцит, щодня поновлюваний, вирішували, що їм треба спільно й жити. Кожна нація проголошувала свою власну незалежність і водночас заявляла про те, що шанує незалежність інших націй.

Почуття ідеологів змінилися. Сьогодні спалюють те, чому поклонялися в кінці минулого сторіччя. Нація не тільки не визволила людей, а й привела їх, як висловився Ренан, до зоологічних воєн. Бажання бути однією нацією розвинулося в колективну пиху, в претензію на власну вищість, а що суверенні нації втяглися в суперництво за могутність, завоювання не тільки не припинилися з утворен-

ням нових держав, а набули набагато більшої інтенсивності. Війни королів і царів перетворилися на війни народів. Люди повірили в те, що на полях битви вирішується не тільки доля провінцій, а й доля культур.

Звинувачення, висунуті проти націй, видаються сьогодні не менш переконливими, аніж ті, що їх афіняни або спартанці могли б висунути проти полісів у другому сторіччі до Різдва Христового. Ми взяли собі за звичку застосовувати до воєн той самий прикметник, який служить для характеристики політичних утворень. Оскільки ці останні були національними, національними були й війни. А що війни зруйнували Європу, то чи не слід зробити з цього висновок, що саме нації несуть відповідальність за цю спільну руїну?

В якомусь розумінні, цей висновок видається незаперечним. Дипломатична система кінець кінцем руйнує сама себе, коли вона провокує надто багато конфліктів і вони надто дорого коштують. Після того як усі політичні утворення, що склали систему, втрачають свою велич або й незалежність, спостерігачеві неважко похизуватися своєю ретроспективною мудрістю й висловити докір братам-ворогам за те, що вони забули про свою культурну спорідненість і виснажили одне одного в даремних війнах. Чому поліси знехтували еллінський патріотизм, а нації — патріотизм європейський? Чи не мали вони більше спільного, аніж погоджуватися визнати? Те, що їх роз'єднувало, не могло служити виправданням боротьби не на життя, а на смерть¹.

Аргументація правдоподібно логічна, але трохи позбавлена історичного смислу. Зони цивілізації регулярно фрагментуються на політичні утворення, які протистоять одні одним унаслідок прагнення до автономії, що надихає кожне з них. Патріотизм, любов до нації є наслідком перенесення на політичне утворення спонтанної прив'язаності до рідної землі або до своєї спільноти. Такий патріотизм наділений більшою афективною силою, аніж туманне уявлення про еллінську або європейську цивілізацію. Це тільки історик, озируючись назад на катастрофу, осуджує пристрасті, які живим аж ніяк не здавалися безглуздими. Чи можна твердити, що греки посіли б зовсім інше місце в Римській імперії, якби вони об'єдналися вільно, замість підпасти під ярмо Македонії, а вже потім — Риму? Чи відіграли б європейці зовсім іншу роль у планетарній системі, якби вони об'єдналися у федерацію, замість розв'язувати нещадні війни, якими, по черзі й марно, Іспанія, Франція, Німеччина намагалися видерти одна в одній гегемонію? Безперечно, що так, але чи була можливою федерація між державами або націями, кожна з яких над усе хотіла залишитися єдиною володаркою своєї долі? Французи або англійці віддали перевагу американській гегемонії над гегемонією імперії Другого, а потім і Третього райху: чи не вчинили вони помилки? Сполучені Штати не є частиною Європи, в географічному розумінні цього терміна, вони більше не належать до первісної зони західної цивілізації. То чи ближче, чи далі розташовані вони від автентичного смислу цієї цивілізації, аніж гітлерівська Німеччина або сталінська Росія?

Утворення, які є ширшими за політичні і яким люди, з погляду істориків, що озирються назад уже після подій, не віддали своєї віри та своєї вірності, є неозначними, погано видимими на географічній мапі, малореальними у свідомостях. Європейці іноді доходили згоди про те, щоб перерозподілити колонії або помститися, в Китаї, за кривди, завдані їхнім посольствам. Якби вони скорилися бажанню досягти могутності європейської, а не німецької, французької або ро-

¹ Ніщо не заважає скористатися цією самою аргументацією, аналізуючи виникнення двох європейських партій, після 1945 р., двох фракцій білої раси або двох версій індустріального суспільства.

сійської, вони були б колективно набагато сильнішими, хоча азіати та африканці й не думають, що таке посилення було б добром для людства. Якби європейці об'єдналися, то, за визначенням, вони б уже не воювали між собою: чи жили б вони в мирі? Протягом тих сторіч, коли існував римський мир, воєн не бракувало, вони були просто іншими.

Чи можна твердити, що найгірші війни — це війни національні, оскільки вони народні, й висловити жаль, що люди зажадали права побудувати собі націю й здобули це право? Твердження та жаль сьогодні в моді: кожен народ — так нам твердять антинаціоналісти — вважає себе наділеним унікальною місією, кожен народ поступається наївній гордині й змішує велич своєї культури з могутністю своєї держави. Коли ця гординя опановує спільноту великих масштабів, вона штовхає політичне утворення до агресивності й авантюри. Коли ж вона обирає собі за об'єкт малу спільноту, вона спричиняє розпад держав і розмноження занадто дрібних політичних утворень.

Я не збираюся заперечувати руйнівницьку сутність націоналізму, який не тільки виражає цілком виправдану любов до свого народу і своєї культури, а й часто буває насичений нечистим почуттям, у якому поєднуються пристрасті, пиша та амбіції. Але критики націоналізму, які полюбляють критикувати також нації, часто забувають про здобутки політичних утворень такого виду. Нація має за свій принцип і свою кінцеву мету участь усіх підданих у житті держави. Саме для того, щоби брати участь у цьому житті, меншини вимагають визнання своєї мови. Історик, який захоплюється часом, коли кожна суспільна функція виконувалася людьми однієї національності (в Оттоманській імперії, наприклад), забуває, що ця гетерогенність була результатом завоювань і що вона виключала участь у політиці більшої частини населення. Заперечувати сучасну націю — це відкинути перехід до політики забезпечення рівності, цієї одвічної мрії народів.

Громадянство, надане мільйонам людей, привело за собою запровадження загального військового обов'язку. Цей останній, у свою чергу, став, по суті, невичерпним джерелом постачання людського матеріалу, який заводії війни вкинули в топку протягом 1914 — 1918 рр. Хто, справді, не жалкує за тими часами, коли держави, готуючись воювати, мобілізували для цього лише обмежену частку своїх ресурсів? Набір солдатів-професіоналів, у нижчих класах суспільства, передбачав його ієрархічну структуру, обмеження господарства, привілеї аристократії. Ностальгія за Старим Режимом видається тим безглуздою, що монархічні сторіччя, якщо окинути їх глобальним поглядом, були не менш войовничими, аніж наше демократичне сьогоднішнє. Тридцятилітня війна, в XVII сторіччі, коштувала Німеччині дорожче, аніж тридцятилітня війна (1914 — 1945 рр.) у сторіччі двадцятому.

А втім, якщо вже складати відповідальність на держави національного типу, то треба зробити деякі аналітичні розрізнення. Ідеальний тип нації (тенденція до злиття культурної спільноти та політично-військового суверенітету, участь усіх підданих у політичному житті, тобто загальне виборче право й загальна честь носити зброю), далеко не було реалізоване повністю в Європі напередодні 1914 р. Старий континент був поділений на держави, які проголошували себе суверенними, але у своїй більшості не були національними ані фактично, ані теоретично. Війна 1914 р. вибухнула й набула екстремальної інтенсивності протягом фази переходу від традиційних і династичних держав до держав національних. А відомо, що крах принципів більше, аніж будь-який конкретний принцип, сприяє роздмухуванню воєн.

Перед 1914 р. методи зовнішньої політики європейських держав були однотипними. Державні канцелярії парламентських демократій сповідували ту саму філософію пригладженого макіавеллізму, що й династичні держави імперії Рома-

нових, Гогенцоллернів або Габсбургів. Хоч би яку відповідальність покладали на тих і на тих за розв'язання війни 1914 р., мені здається незаперечним, що в питаннях стратегії й тактики методи дипломатично-стратегічної поведінки різних політичних утворень не відрізнялися за своєю природою. Таємні договори, укладені союзниками з Італією (щоб домогтися її участі у війні) або царською Росією з Французькою республікою в 1917 р., передбачали анексії, відокремлення провінцій, перерозподіл зон впливу.

Але макіавеллізм усіх європейських держав був під час першої війни прикладним порівняно з макіавеллізмом гітлерівців або сталіністів. Методи погроз і викликів, відверті порушення вчисто взятих на себе зобов'язань, застосування у сфері міжнародних відносин засобів революційного заколоту, непередбачені масштаби та страхітлива жорстокість дій більше не належать до реалістичної традиції кабінетів і тим паче не були вони характерні для епохи національностей. Дипломатія-стратегія Третього райху, як і дипломатія-стратегія Радянського Союзу, була, між двома війнами, *ідеологічною* та *імперською* й уже фактично не національною. В період від 1939 до 1945 р. нації уже втратили ту згуртованість, яка була їм притаманна від 1914 до 1918 р. Кількість ідеологічних зрадників — німців, які віддавали перевагу поразці своєї батьківщини перед перемогою Гітлера, росіян, які воювали проти режиму, що його вони вважали деспотичним, навіть кількість тих французів, котрі бажали перемоги Німеччині з прихильності до фашистських ідей або з відрази до громадянських воєн у Європі, — показують, що нація вже не відчувалася всіма людьми як найвища цінність і єдиний принцип політичної організації.

Підбиймо підсумки. Європа самохіть зруйнувала себе війнами, які можна назвати національними, тому що конститутивний принцип політичних утворень був у ті часи національним. Цей принцип став однією з причин того гіперболічного характеру, якого набули війни ХХ сторіччя. Але було б нерозумно складати відповідальність тільки на нього, в 1914 р., чи то за розв'язання війни, чи то за розширення її масштабів на всю систему. Ще нерозумніше було б уявити собі, що якийсь наднаціональний принцип політичного утворення — континентальний, ідеологічний — був би як такий сприятливіший для миру. Повірити, що європейська спільнота була б мирною, тоді як нації — войовничими, означало б повторити помилку тих, котрі вірили, що нації принесуть мир, тоді як королі не могли існувати без війни. Що ж до тих, котрі розглядають ідеологічні або імперські політичні утворення як щось перехідне, а національні утворення — як щось єдино тривке, то вони, самі про те не здогадуючись, позначають печаттю вічності історичну філософію дев'ятнадцятого європейського сторіччя.

4. Військові організації та режими

Існують три види світової влади — економічна, політична, військова. Могутність, яка вивисує одних людей над іншими, може мати під собою три основи: багатство, владу, яка визнається легітимною, зброю. В різних випадках або багатство пливе в руки тих, хто владарює, або влада приходить до тих, хто багатий. Проте немає підстав припускати, що відношення, каузальні чи хронологічні, між цими трьома факторами завжди будуть однаковими.

Так само, як існують три види світської влади, існують і режими трьох різновидів у кожній спільноті — економічний, політичний та військовий. Подібно до того, як через режим, політичний або економічний, намагаються пояснити зовнішню поведінку держав, у військових організаціях шукають причини їхньої дипломатії-стратегії. Зрештою, хіба не природно, що ті, чие ремесло — війна, впливають на тих, які роблять вибір між війною і миром?

Військовий режим, як і режим економічний, визначається через розв'язання двох проблем, одна з яких технічна, друга — гуманітарна. Перша стосується озброєнь або інструментів, засобів руйнування або засобів виробництва, друга — людських взаємин, у казармі або на заводі, на полі битви або на робочому місці. Військова організація, якщо її проаналізувати, відкриває нам багато різних аспектів, як і організація економічна.

Діяльність воєнна, як і діяльність виробнича, є інструментальною й кооперативною: вона вимагає, аби бійці дотримувалися дисципліни для того, щоб досягти бажаної мети — перемоги. Технічні імперативи почасти панують над взаєминими, які встановлюються між солдатами та їхніми командирами (або між робітниками та майстрами чи інженерами), проте їх недостатньо, щоб детермінувати природу соціальних стосунків між солдатами й офіцерами, між рабами й рабовласниками, між селянами та поліщуками, інакше кажучи, між різними щаблями ієрархічного устрою битви або виробництва.

Економічний режим не зливається з технікою виробництва, він знаходить свій вираз через соціальні взаємини між людьми на роботі, через розподіл ресурсів між різними галузями виробництва, власності та доходів — між індивідами й класами, через модальність обмінів товарами та послугами. Характеризуючи економічні епохи людства, Маркс виділив спеціальні різновиди взаємин між людьми на роботі (рабство, кріпосне право, наймана праця) й дав історичне виправдання стародавнім формам експлуатації людини людиною, пов'язавши їх із низькою продуктивністю праці. Рабство — це одна з можливих відповідей на слабку продуктивність праці, але воно не є єдиною такою відповіддю, воно не було конче необхідним (можна уявити собі модель накопичення додаткової вартості на користь небагатьом і без запровадження рабства). Так само в складних економіках, де обмін відбувається в світовому масштабі, розподіл ресурсів між галузями виробництва, доходів між класами, пристосування пропозиції до попиту можуть здійснюватися принаймні двома різними методами. Техніка виробництва, організація праці на полях та фабриках, організація продуктивного суспільства, опертого на ринковий обмін, — ці три фактори перебувають у тісних відношеннях, без того, щоб один із них можна було назвати причиною, а другий — наслідком, без того, щоб історичні переміни обов'язково мали своїм джерелом один із цих трьох факторів.

Три аналогічні фактори знаходимо й у військовому устрої. Спільні дії бійців мають підкорятися дисципліні, що забезпечувала б їхню ефективність. Але практична дисципліна часто є виявом суспільної ієрархії. Ефективний устрій військової сили залежить, у кожному епоху, від технічних вимог та соціальної структури. Чи якщо ви віддаєте перевагу іншій формулі, при заданій техніці бою, людські взаємини між вояками або між індивідами та суспільними класами мають певні межі, в яких вони можуть змінюватися. Так само причину історичних перемін можна знайти в будь-якому з цих трьох факторів. Воєнна революція запускає в рух революцію соціальну або навпаки. Порох і гармати забезпечують перевагу регулярним арміям, організація яких вимагає ресурсів, недоступних для феодальних князівств: централізована держава стає необхідною в плані техніки. Якщо глянути у зворотному напрямку, то це Французька революція дала змогу набирати до війська сотні тисяч людей і разом з тим оповила тактику (глибокі колони, стрільці, обкладання країни спеціальним податком тощо).

Ще меншою мірою, аніж економічний, військовий устрій був упродовж історії об'єктом вільного вибору та раціональних підрахунків. Він не тільки має бути ефективним зовні, спрямованим проти потенційного ворога, він ще й повинен сприяти стабілізації суспільної структури. Південна Африка не може озброїти чорношкірих, яким вона відмовляє в громадянській або економічній рівності.

Рим вагався давати зброю рабам. Феодальна знать (у середні віки) зберігала за собою монополію застосування важкої зброї. Армія кожної спільноти віддзеркалювала відношення між класами, які, у свою чергу, залежали від військової сили кожного класу не менше, аніж від розподілу власності.

Два види запитань можуть бути поставлені стосовно військового режиму. Якщо ми маємо якийсь заданий тип військової організації, то який вплив може визначити вибір між тією чи тією модальностями цього типу? З другого боку, якою мірою тип політичного утворення є функцією типу військової організації?

У 1870 р. прусська армія складалася з призовників, а французька була армією професіоналів. Чи вибір між професійною армією і армією, вкомплектованою призовниками, якимсь уплинув на формування зовнішньої політики? З другого боку, прусський офіцерський корпус комплектувався переважно з аристократії. Чи на стосунки між солдатами й офіцерами впливало походження цих останніх? Чи спричинило це якісь наслідки, що відбилися на методах здійснення зовнішньої політики?

У минулі часи було узвичаєною практикою складати на військові класи головну відповідальність за виникнення збройних конфліктів. Шумпетер — і не тільки він — протиставляв дворян, професію, розвагою і виправданням яких була війна (французьке дворянство, приручене Людовіком XIV, діставало у винагороду села й славу), буржуазії, яка, будучи призначена до економічних підрахунків, мала схильність обчислювати й ірраціональність війн. На початку ХХ сторіччя було модно осуджувати мілітаристську філософію, вихваляння армії та бойових дій, що було, як усім здавалося, улюбленим заняттям пруської аристократії. Місце, яке посідав солдат у пруській державі, було біля витоків німецького імперіалізму. У Франції, після 1918 р., ненависть до війни вилася в рух антимілітаризму.

Ми знаємо сьогодні, що ті звинувачення були поверховими і частковими. Незалежно від того, який клас перебуває при владі, дворянство чи буржуазія, він прагне зробити свою спільноту могутньою. Мілітаристи не завжди бувають воїновничими, антимілітаристи не завжди домагаються миру. Макс Шелер писав, що французи більше ненавидять військове життя, ніж війну, і що німці натомість більше люблять солдатське життя, ніж війну: в цьому дотепному порівнянні, безперечно, є частка істини. Що ж до впливу, який генеральні штаби здійснюють на діячів держави, то він, залежно від обставин і країн, надихався прагненням до завоювань (французька імперія Третьої Республіки була почасти творінням армії) або страхом перед війною (у Франції напередодні 1939 р.).

Жоден із генеральних штабів, ані французький, ані німецький, ані російський, не хотіли, безпосередньо й свідомо, вибуху, який стався в 1914 р., і не провокували його. Хоча й жоден із них не був рішуче настроєний проти нього. Всі готувалися до великого випробування, бо передбачали його. Чи це передбачення, бува, не належало до жанру *self-fulfilling prophecies**, інакше кажучи, пророцтв, які ефективно сприяють власному здійсненню? Ніколи не вдається достеменно з'ясувати, до якої міри сподівання відповідальних людей є причиною подій, що їх вони передбачають. У тому, що стосується безпосередніх витоків війни, то конкретна відповідальність генеральних штабів, як ми вже бачили¹, обмежується негнучкістю їхніх планів. Російський генеральний штаб не міг погодитися на часткову мобілізацію, не дезорганізувавши цим весь механізм загальної мобілізації. Німецький генеральний штаб теж не врахував у своїх передбаченнях, що війна може мати обмежений характер. У цьому розумінні вони сприяли неминучому

* Пророцтва, які самі себе здійснюють (англ.).

¹ Див. розд. перший.

розширенню австро-сербського конфлікту у великомасштабну війну, але тут не стільки йдеться про свідомі наміри людей, як про певний вид бюрократичного детермінізму.

Військова інституція європейських держав напередодні війни 1914 р. мала подвійне походження: традиція офіцерського корпусу, яка тривала від часів Старого Режиму, й революційна новина призову. Офіцери вважалися консерваторами, в усякому разі, вони були настроєні прихильно до так званих правих гасел (порядок, законна влада тощо). Але вони були консерваторами не тільки у своїх політичних переконаннях, а й у ставленні до своєї професії. Ні з того боку, ні з протилежного вони не передбачили, якою буде тривалість війни, скільки ресурсів знадобиться для прохарчування та спорядження мільйонів солдатів, з якою фантастичною швидкістю розвиватимуться механізовані та моторизовані види зброї, на землі й у повітрі. Ретроспективно вони здаються не стільки відповідальними за конфлікти, скільки за повільний розвиток технічного прогресу до 1914 р. Їм менше дорікають за те, що вони розпочали велику різанину, скільки за те, що вони не передбачили (передусім на заході), якою буде вбивча сила вогнепальної зброї, й це спричинило сотні тисяч зайвих смертей. Успіх пропаганди, спрямованої проти військових класів, значною мірою пояснюється однією історичною помилкою. Багато пересічних людей, як і багато соціологів, повірили в мирне покликання новітніх суспільств, буржуазних, індустріальних або капіталістичних. Оскільки цей соціальний тип вважався сприятливим для миру, то одні звинувачували за велике смертовбивство військовий режим, інші — економічний.

Ще десь на початку XIX сторіччя розповсюдилася сен-сімоністська концепція про фундаментальну антиномію між війною і працею. Розвиток засобів виробництва, розмноження заводів і фабрик вражали спостерігачів. Законознавці, метафізики, ідеологи, дипломати складали привілейований клас того соціального типу, який мав скоро вимерти: вчені, інженери, банкіри, промисловці, ті, котрі нагромаджували знання й керували видами діяльності, від яких залежало існування та процвітання всіх, мали стати автентичними керівниками майбутнього суспільства. Офіцери належали до вчорашньої еліти і скоро мали поступитися своїм місцем технікам та інженерам.

Огюст Конт дав теоретичне пояснення антитезі між суспільством Старого Режиму, феодальним за своєю суттю, і суспільством завтрашнім, індустріальним. Усяке суспільство ставить перед собою якусь мету — і то тільки одну. Війна, спочатку наступальна, потім оборонна, була метою мілітарних суспільств; праця стане метою суспільств індустріальних. Це від неї прийдуть цінності, що їх визнаватиме опінія, це вона створить ієрархію авторитетної влади й престижу. Герберт Спенсер і Карл Маркс обидва продовжили або підхопили сен-сімоністську й позитивістську концепцію. Перший підкорив пацифікацію індустрії та вільному обміну, другий — соціалізові.

Головний аргумент Огюста Конта — суспільство ставить перед собою пріоритетну, якщо не виключну, мету — здається мені як такий хибним. Чому спільноти мали б надавати своєму існуванню якоїсь осмисленої єдності, якщо індивідам це не вдається? Що наукова й технічна спроможність, набута людством, відкриває нову й оригінальну, в певному розумінні, фазу історії, цього ніхто заперечувати не стане. Що ця фаза має бути мирною, що суспільства, які прагнуть перетворити нашу планету, разом з тим відмовляються воювати між собою та гнобити одні одних — це може бути надією, але, звичайно ж, не безперечною істиною.

Цей сумнів видається тим ґрунтовнішим, що засоби виробництва й засоби руйнування мають одне походження і, так би мовити, спільну природу. Не може такого бути, щоб управління силами природи не давало нам як субпродукт тех-

нічного панування зброю, усе більш і більш досконалу. Огюст Конт це розумів і пояснював пацифізмом, що був притаманний новітнім суспільствам, слабку ефективність тодішньої зброї, порівняно з ефективністю тієї, яку могла б спроектувати й виготовити наука¹. Ця розбіжність між станом науки і вбивчою силою наявної зброї відійшла в минуле.

Огюст Конт сподівався, що зникнення військового класу, характер нової еліти освятять пацифізм індустріальних суспільств. Ми знаємо сьогодні, що принаймні протягом століття, яке збігло після смерті Огюста Конта, історична еволюція відбувалася зовсім інакше. Тотальна мобілізація людей і машин для задоволення потреб воєнного монстра спричинила появу нової інтерпретації. Індустріальне суспільство відвернулося від свого мирного покликання, але його не спонукали до цього запліснявілий дух військового класу чи правителі, просякнуті тим самим духом. Індустріальне суспільство відразу після того, як воно перестало бути буржуазним і ліберальним і стало технічним та організованим, само собою, спонтанно, перетворилося на суспільство мілітаризоване. Пригадаймо-но сумно-відомий декрет Конвенту: «Молоді люди воюватимуть. Одружені чоловіки куватимуть зброю, підноситимуть провіант для артилерії, готуватимуть припаси. Жінки лагодитимуть однострої солдатів, ставитимуть намети й доглядатимуть поранених. Діти розмикуватимуть стару білизну на корпію, а старі знову візьмуть на себе місію, яку вони виконували в часи античності: виступатимуть на громадських форумах, надихатимуть мужністю юних воїнів, пропагуватимуть ненависть до королів і любов до Республіки». Тут є все, зокрема й організація ентузіазму (любов до Республіки), й ідеологічна пропаганда (ненависть до королів). Загальний військовий обов'язок, масовий набір рекрутів, тотальна мобілізація матеріальних, людських і духовних ресурсів віддзеркалюють саму суть новітнього суспільства, індустріального, але також і демократичного.

Німецький соціолог Й. Пленге² проголосив, що ідеї 1914 р. — організаційні — прийшли на зміну ідеям 1789 р. — свобода, рівність, братерство, — причому масовий призов рекрутів став між ними мовби проміжною ланкою. Е. Юнгер символізував новий порядок двома типами, робітника й солдата, взаємодоповнюваними й спорідненими. Армія більше не складалася із селян, що їх завербували до війська дворяни, а з робітників, керованих інженерами. Усе більша кількість чоловіків в уніформі виконували функції, аналогічні тим, що їх здійснювали цивільні люди в часи миру. Схожість двох організацій особливо впадала в око в американській армії зразка 1945 р., переповненій офіцерами, які завдячували своє звання своїй професійній компетенції, а не властиво військовій освіті. Сьогодні людей у бій веде вже не аристократ, а інженер — інженер по зброї й інженер людських душ.

За іронією історії, заміна в армії дворян та інженерів, передбачена Огюстом Контом, справді в певний спосіб відбулася, але індустрія стала військовою, а не суспільство мирним. Індустрія була мобілізована працювати на потреби війни, а війна просякла духом індустрії. В 1945 р. кошмар *garrison State**, тобто держави, цілком і постійно структурованої для потреб війни зі своїми суперниками, висів над душами людей.

Після того події ще раз стали розвиватися в протилежному напрямку. Виготовлення атомної і термоядерної зброї вселило людству страх перед жахливою катастрофою, але воно також дало державам нагоду визволитися від рабської за-

¹ Я детально проаналізував концепцію Огюста Конта в *La Société industrielle et la guerre*, Paris, 1959.

² Plenge J. *1789 und 1914, die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*, Berlin, Springer, 1916.

* Держави-гарнізону (англ.).

лежності від індустріальної мобілізації. Неймовірність війни між великими світовими потугами із застосуванням класичної зброї дозволяє державам обмежити ті галузі своєї економіки, які працюють на підготовку до бойових дій. Перед суспільствами атомної ери, які можуть більше не боятися заколотів і чвар, постає вже не видіння держави-гарнізону, а образ комфортабельного буржуазного добробуту з мільйонами автомобілів, над якими нависає тінь апокаліпсису. Разом з тим жодна зі спрощених теорій про роль у державі військових класів або відношення між засобами війни і типом політичного утворення вже не витримує випробування практикою.

Повернімося до античного світу. Політичні утворення, в яких усі громадяни мали право носити зброю, не були більш мирними, ніж ті, що надавали цю честь лише якійсь одній меншині. Афіни, демократичне місто-держава, були більш імперіалістичними, ніж Спарта з її олігархічним режимом. Свої перші завоювання Рим здійснив легіонами, які склалися з громадян. І тільки під час пунічних воєн легіони, з огляду на тривалість військової служби, стали здобувати професійну підготовку. Військовий режим змінився зі зміною структури політичного утворення, причому не виникало враження, що дипломатична поведінка цього останнього стала безпосередньо визначатися інтересами військового класу.

Римська імперія належала до того типу суспільств, які відрізнялися від полісів. Вона була споруджена легіонами, вона ними утримувалася. Військовий режим відповідав потребам імперії. Але не існувало ніякої пропорційності між природою зброї й розмірами політичного утворення. Перевага легіонів була якісною, вона визначалася організацією й дисципліною. Навіть у межах зони імперського миру не існувало ані справжньої монополії на збройні сили, ані якоїсь єдиної і суверенної держави. Чужоземні народності зберігали своїх керівників і свою зброю. Залежно від провінцій і від епох, римське панування набувало всіх можливих форм, від тотальної інтеграції до простого протекторату.

Збільшення політичних утворень у античному світі, як здається, мало своєю причиною переваги якогось поліса, його законів, його звичаїв, його воїнів або особистих якостей одного солдата. Необхідна концентрація була концентрацією влади, військової або державної, спрямованою на те, щоб зібрати військо й підтримувати його дисципліну. Розвиток технічних видів зброї відкрив нову еру. Тепер необхідна концентрація стала концентрацією економічних ресурсів. Оскільки малим політичним утворенням бракувало людей, фабрик, грошей, вони не могли утримувати збройні сили такого типу, які мали утворення великі. Середньовічна подрібненість стала несумісною з природою зброї. Утворення європейських держав стало логічним наслідком економічних вимог військового режиму.

Цей процес тривав до самого 1914 р., прориваючи глибокий рів між державами, чиї солдати були споряджені індустрією, і тими, які на суходолі й, ще більше, на морі, залишалися на попередньому етапі розвитку техніки. Всі європейські держави, малі або великі, мали армії й флоти одного типу, ефективність яких була пропорційна чисельності населення. Але народи Африки та більшість азіатських держав не мали аналогічних у якісному відношенні збройних сил, окрім Японії, що зуміла провести в себе автономну модернізацію, та Індії, що підлягала британській короні. Європейська система рівноваги, європейські імперії виражали, в дипломатичному плані, з одного боку — подібність, з другого — несхожість між різними типами військової організації.

У 1914 р. бельгійська армія була маленькою французькою армією, з тими самими дивізіями, піхотою, артилерією, кавалерією, саперними підрозділами, з тією самою зброєю, яка вся виготовлялася або могла бути виготовлена на національних заводах. У 1939 р. броньовані та повітряні армії вже мали якісну відмінність: малі держави вже не могли самі виготовляти всю потрібну їм

зброю із великими зусиллями організовували сучасну армію в поменшеному масштабі. В 1960 р. якісна відмінність є екстремальною, тому що атомною і термоядерною зброєю володіють лише три держави (причому володіння термоядерною зброєю не дає Великій Британії ефективних засобів у разі необхідності завдати удару у відповідь). Утворення дипломатично-воєнних блоків, кожен під проводом держави, яка володіє атомною зброєю, є природним, якщо й не необхідним, наслідком цієї гетерогенності в засобах війни.

Водночас перевага регулярних армій над імпровізованими загонами бійців зменшилася. Ефективність партизанської війни проти окупаційних армій, у тилу російського фронту, в Югославії або у Франції, оцінюється по-різному. Партизани не більше спроможні розбити регулярну армію в двадцятому сторіччі, аніж у дев'ятнадцятому, але вони мають змогу, якщо це дозволяє рельєф території і вони мають підтримку населення, продовжувати опір протягом років. Розпад європейських імперій, який має чимало й інших причин, почасти пояснюється зменшенням переваги кадрових солдатів над партизанами.

Гетерогенність політичних утворень, які складають планетарну систему, відбуває розмаїття техніки бою. З одного боку, європейські нації хочуть об'єднатися, щоб повернути собі воєнну автономію, яку вони втратили, увійшовши до атлантичної коаліції. Злиття культурної спільноти з політичним утворенням поставлено під сумнів унаслідок економічної концентрації, яка вимагає військової сили індустріального типу. З другого боку, держави з населенням у кілька мільйонів, які множаться в Африці, засновують свою незалежність на спроможності чинити опір чужоземному пануванню. Вони перебувають поза злиттям між культурною спільнотою і спільнотою політичною; націоналізм вигнав колонізаторів, але нація ще не звелася на ноги.

Діалектика культурної спільноти й політичного суверенітету, громадянського устрою й устрою військового не тільки не йде до єдиного й остаточного примирення, а набирає нових форм. Ніколи ще такі різні спільноти не брали участі в одній і тій самій історії.

В кінці попереднього розділу я показав, що індустрія дала людям безпрецедентні засоби збагачуватися без завоювань і без експлуатації, але вона їм дала також безпрецедентні засоби для того, щоб убивати одне одного. Оскільки індустрія розвивалася у світі, поділеному на спільноти, що суперничають між собою, вона була поставлена на службу національним або імперським амбіціям. Поки існує суперництво між державами, жоден економічний режим, ліберальний чи плановий, не може гарантувати, що техніка виробництва не виродиться в техніку нищення.

Підбиваючи підсумки цього розділу, я не хочу сказати, що той чи той тип політичного утворення або політичного режиму, тип організації або військового режиму є як такий войовничим або мирним. Або принаймні, що коли є суспільства або режими, чийм покликанням є завоювання і війни, то не існує таких, чийм покликанням є мир. В нашу епоху головний фактор — це гетерогенність державних утворень, політичних режимів, техніки бою. Багатонаціональні держави, наднаціональні інтеграції, імперіалістичні блоки, супердержави співіснують, як співіснують і ворожі ідеології, як співіснують кулемети, танки, тактична атомна зброя та балістичні ракети з термоядерними зарядами.

Ніхто не здивується, якщо таке співіснування буде мирним більше на словах, ніж у діях, та коли ми думасмо про можливу катастрофу, можна тільки радіти з того, що, попри все, співіснування все ж таки триває у відносному мирі.

Розділ XI

У ПОШУКАХ ПОРЯДКУ СТАНОВЛЕННЯ

Той аналіз, який ми провели в попередньому розділі, дозволив нам зробити висновки лише негативного змісту. Вони мають на меті остерегти дійових осіб історії та істориків проти систематичних і неповних перспектив, вони не дали нам ніякого загального твердження, закону або константи щодо того, якою має бути стратегічно-дипломатична поведінка чи то політичних утворень певного типу, чи то економічного, суспільного або військового режиму.

Неправда, що цілком національні держави обов'язково будуть миролюбними: натхнені гординою, нації можуть бути у своєму відношенні до інших імперіалістичними або такими здаватися. Неправда, що новітня ринкова економіка не може обійтися без завоювань, а новітня економіка, підпорядкована центральному планові, є як така миролюбною. Неправда, що народи залишаються такими самими протягом всієї своєї історії, німці — завжди жорстокі, англійці — завжди підступні, французи — завжди легковажні. Неправда, що смак до війни та колективна воля до могутності народжуються з народженням військового класу й зникають, коли зникає він. Ні нації, ні режими не є як такі константними.

Ці негачії мають не лише ту перевагу, що спростовують хибні ідеї. Вони нагадують нам про головні змінні величини, які має брати до уваги будь-яке конкретне дослідження. Оскільки дипломатично-стратегічна поведінка є інструментальною й авантюрною, якість рішення можна зрозуміти лише з урахуванням психо-соціології дійової особи та супутніх обставин. Супутні обставини конституюються співвідношеннями сил, викарбуваними в історичному просторі. Іноді колективну дійову особу можна зрозуміти, тільки ототожнивши її з особою індивідуальною (режим абсолютного диктатора), іноді вона виглядає як результат численних тисків. У обох випадках слід розрізняти цілі, які вона перед собою ставить, манеру, в якій вона осмислює світ і спосіб дій, що його вона обирає з власної волі або під дією більш або менш примусових впливів.

Але ця дуальність — супутні обставини або співвідношення сил, стратегія, філософія і тактика дійової особи — є штучно спрощеною. Насправді рішення пояснюється не так реальними супутніми обставинами, як тим уявленням, що складає про них дійова особа. З другого боку, супутні обставини, для кожної дійової особи, конституюються не тільки тим співвідношенням сил, яке можна розрахувати, а й імовірною поведінкою інших дійових осіб, суперників, ворогів або союзників. Стратег або дипломат, прагнучи досягти якоїсь мети, не комбінують засоби, за прикладом інженерів, вони йдуть на ризик, за прикладом азартних гравців.

Будь-яка властиво історична розвідка, тобто така, що має за об'єкт конкурентну подію або послідовність подій, має простежити за переплетінням причин, діалектикою ситуацій і дійових осіб, реакцією одних дійових осіб щодо інших. Константи, що їх, звичайно ж, можливо висвітлити, стосуються якогось аспекту,

властивого або супутнім обставинам, або дійовим особам. Ці константи завжди є не тільки частковими, а й приблизними: коли відносні сили головних дійових осіб, у межах тієї або тієї системи, залишаються в часі приблизно однаковими, дипломатія будь-якої з них має деякі перманентні ознаки (французька традиція укладати «союзи навпаки»). Коли одна з дійових осіб ставить перед собою досить чітку мету, визначену її географічним розташуванням, вона діятиме, протягом сторіч, згідно з правилами, які будуть очевиднішими для її суперників, аніж для неї самої (англійська дипломатія *balance of power*)*. Крім того, не слід забувати, за яких обставин ці константи виявляють себе і яких трансформацій буде досить, щоб ці константи втратили свою константність.

Історична розвідка має на меті осмислювати й вирізняти, в кожен даний момент або в послідовності подій, сталі дані й мінливі обставини, не постулюючи наперед, що зміни завжди започатковуються подіями того самого виду. Що ж до соціологічної розвідки, то якщо вона не задовольняється тим, що ми називаємо константами приблизними й частковими, вона повинна взяти на озброєння інший метод. Переплетіння причин, діалектика держав і режимів — факти незаперечні; але можливо, що на вищому рівні, в глобальній перспективі, можна помітити або регулярності, або схему становлення. Традиційні мислителі, які не ставили під сумнів незв'язність подій, розглядуваних у всіх їхніх конкретних подробицях, приділяли не більше уваги й з'ясуванню абстрактних причин, які визначають велич і занепад держав. Ми спробуємо, в цьому розділі, проаналізувати класичні міркування про долю зброї та народів.

Теоретично, перед нами відкриваються два шляхи. Оскільки йдеться про те, щоб охопити думкою великі сукупності, наше перше запитання стосується природи цих сукупностей. Чи будемо ми відштовхуватися від *історичного суб'єкта*, тобто нації, держави або цивілізації, уподібнюючи їх до індивідів, чи від *історичного об'єкта*, тобто від сторіччя, епохи або іншого часового проміжку, осмисленого як тривалі сукупні обставини?

Перший шлях мені видається перспективнішим, аніж другий. Щоб охарактеризувати епоху, треба виділити змінну величину, що її ми оцінюємо як домінуючу. Вибір цієї змінної величини завжди проблематичний. Навіть якщо ми дивилися на епоху під якимсь одним кутом зору — наприклад, у відношенні до розвитку міжнародних відносин, — було б невиправданим ізолювати кінцеву причину або специфічну характеристику. Історики характеризують кожен епоху — одні, називаючи державу, яка здійснювала в ті часи гегемонію, другі — вид політичного утворення і природу воєн (монархічні держави, національні держави, релігійні війни, династичні війни), треті — методи організації армій і техніку бою (загальний військовий обов'язок, тотальна мобілізація, індустріальна техніка). З погляду зовнішньої політики, яким було століття, що збігло між 1815 і 1914 рр. — століттям національностей чи століттям індустрії? Чи воно позначене насамперед конститутивним принципом держав (національностей), чи інструментами, наданими в розпорядження солдатів? Чи атомна ера започатковує іншу дипломатію, іншу стратегію? Конституювання об'єктивних сукупностей передбачає використання гіпотез про відношення між детермінантами.

Звернімо на другий шлях і відштовхнімося від історичних суб'єктів — націй, цивілізацій, людства. Аналізи, які ми пропонуємо в трьох наступних розділах, матимуть за мету три проблеми: які причини визначають успіх або невдачу націй? Чи всі цивілізації мають однакову долю? Чи були в людській історії епохи дипломатії?

* Рівноваги сил (англ.).

1. Доля націй

Я розгляну лише європейські нації. Саме в Європі, як ми вже бачили, нація досягла своєї завершеної форми, коли народ і держава настільки зблизилися, що «воля французів бути однією нацією» змогла видатися глибинною причиною історичної безперервності. Складалося враження, що держава виникає з народу, а не народ утворюється внаслідок сторічної діяльності держави.

Нація в тому значенні, якого це слово набуло після Французької революції, є утворенням недавнього часу, але здається цілком виправданим бачити в новітній Франції продовження Франції монархічної й назвати французьку націю спільною французів, об'єднаних багато століть тому в одну державу, що була по черзі династичною й демократичною, і наділених спільною волею. Що стосується сучасних істориків, то вони не менше міркували над становленням нації, аніж давньогрецькі мислителі над становленням режимів.

І тут, і там проблема була висунута досвідом. Одна й та сама держава (чи місто-держава) знала різні режими, жоден з яких не міг досягти стабільності. Революція, в обох* значеннях цього слова, здавалася найхарактернішим феноменом політичного життя: один режим брутально проганявся іншим, але ці послідовні кризи, в кінцевому підсумку, приводили до вихідної точки. Послідовність режимів самоорганізовувалася в цикл, порівнянний з обертаням космічних тіл. Натомість визначальним фактором європейської історії була нестабільність національних доль, а не режимів. Спочатку Іспанія, потім Франція мусили замислитися над проблемою занепаду, німці — над розмаїттям історичних форм, у яких вони виразили свій геній, англійці, аж до недавнього часу, щиро захоплювалися невимримим прогресом своєї долі.

Історики і філософи часто схильні розглядати в одному плані могутність і велич, ослаблення і занепад. Знамениті рядки Монтеск'є в *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains*¹ («Міркування про причини величі й занепаду римлян». — Фр.) імпліцитно містять у собі таку плутанину: «Аж ніяк не фортуна панує над світом. Про це можна було б запитати в римлян, які знали безперервне процвітання, коли ними управляли в один спосіб, і безперервні невдачі, після того як вони обрали собі інший. Існують загальні причини, часом моральні, часом фізичні, які діють у кожній монархії, підносять її, підтримують або штовхають у провалля; всі події та нещасливі випадки підкоряються цим причинам; і якщо випадковість якоїсь битви, себто причина конкретна, руйнує державу, то обов'язково загальна причина, яка призвела до того, що ця держава мусила загинути внаслідок однієї битви: одне слово, головний плин подій втягує в себе всі конкретні випадки».

Або ще²: «І зовсім не Полтавська битва стала причиною загибелі Карла: якби він не був розгромлений на тому полі, він зазнав би поразки на іншому. Випадковості долі можна легко відокремити одну від одної; та не можна відбити натиск подій, які безперервно народжуються з природи речей». Тут підтверджується дія загальних причин і водночас визнається, що остаточний вирок здійснює зброя, поставлена на службу кредиту або дебету законів, режимів або людей.

Ми знаємо, що ні в теорії, ні на практиці *воєнний* успіх чи невдача не можуть бути точною мірою моральних заслуг народу або якості тієї чи тієї культури. Іноді розквіт культури збігається з кульмінацією перемоги: так, короткий період

* Маються на увазі два значення французького слова *revolution*: «революція» (тобто «суспільний переворот» і «обертання»).

¹ Chap. XVIII.

² *De l'Esprit des lois*, X, 13.

афінської гегемонії, між подвигами греко-перських війн та катастрофами Пелопоннеської війни, був також епохою Фідія, Перікла й Сократа. Але зовсім інакшою була доля німців. Найславетніші здобутки німецької думки ми знаходимо там, де існувало *багато* Німеччин, у періоді політичної безпорадності, а не протягом півсторіччя німецької гегемонії, між проголошенням імперії у Версалі й вибухом 1914 р. В нашу епоху творча спроможність народів не виявляється пропорційно економічній або мілітарній силі держав. Гітлер збіднив німецьку культуру, тоді як його дипломатія тріумфувала. Большевизм задушив російську літературу й думку, паралізував письменників і митців, попри ту славу, яку він здобув на світовій сцені для колишньої царської імперії, перетвореної на Радянський Союз.

Автори минулого знали про ці відмінності. *Virtu** Макіавеллі, якість, що передається від народу до народу, надихає переможців і покидає імперії, які входять у стадію занепаду, є завжди, з погляду філософів, відмінною від *vertu*** моралістів. Можливо, певні філософи і мріяли про режим, за якого люди водночас досягнуть моральної добродетності (*vertu*) і політичної доблесті (*virtu*) і громадяни підкоряться мудрецам, а мудреці — істині. В цій ідеальній державі, достатньо могутній, щоби бути прихистком від агресій, мудрість матиме у своєму розпорядженні силу, а сила підпорядкується мудрості. Але реальні держави, перебуваючи в полоні постійного суперництва, мусять бути сильними, незалежно від того, в який спосіб цього буде досягнуто — чи підпорядкуванням нерозумних мас правилам неблаганної дисципліни, чи деспотизмом насильства.

Не всі автори надавали політичній доблесті — добродетності еліт і народних мас — того песимістичного витлумачення, якого надавав їй Парето. Макіавеллівська думка, ставши позитивістською, ворожою до ідеалізму, визначила доблесть (або добродетність) мас як сліпу відданість, доблесть (або добродетність) правителів як спроможність удаватися до насильства й хитрощів, тобто в обох випадках вона була суперечною тій добродетності, яку націоналісти називали моральною. Доблесть (або добродетність) античних республік, якою мислить її Монтеस्क'є, була, безперечно, моральною по-іншому, тому що вона передбачала простоту звичаїв, патріотизм, пошану до законів. Водночас, навіть у витлумаченні Монтеस्क'є, вона є добродетністю солдата тією самою мірою, як і громадянина. Вона аж ніяк не видається сумісною з добробутом, ані прихильною до мистецтва й письменства.

Монтеस्क'є має не набагато більше ілюзій, аніж Сімона Вайль¹, щодо методів, якими Рим владарював над античним світом. Він захоплюється римськими законами, твердістю Сенату за несприятливих обставин, суворістю покарань, яким піддавали тих, хто чинив опір Римові або його зраджував, умінням вербувати собі союзників або слуг. Як міг він розглядати це ефективне застосування зброї і брехні як модель моральності, він, котрий наказував державам творити якомога менше лиха в часи війни, робити якомога більше можливого добра в часи миру? Монтеस्क'є вагався між двома системами цінностей, одна з яких ставила на верхній щабель завойовників, а друга — миротворчу діяльність і творіння духу. Явно він ніде не говорив про несумісність між поведінкою завойовників та імперативами моралі. Політична добродетність, що опиралася на закони та звичаї, правила за перехідний місток між заслугами окремих людей і успіхом держави. Але таке примирення вимагало, щоб військова потуга істотно залежала від спромож-

* Добродетність, доблесть (*ит.*).

** Добродетність, доблесть (*фр.*).

¹ Див. вище, розд. восьмий. Дослідження Сімони Вайль, уривок із якого ми процитували, було написано напередодні війни 1939 р. У ньому порівнювалися методи Риму з методами Гітлера.

ності до колективних дій і щоб ця спроможність, у свою чергу, схвалювалася сама по собі, за свою ефективність, хоч би якими були застосовувані нею засоби. Сьогодні ми відмовляємося вірити в те, що велич могутності має завжди приписуватися доброчесності, навіть політичній, і що спроможність до колективних дій зливається з якістю політичної цивілізації.

Теорії, що стосуються долі націй, неминуче віддзеркалюють концепції, які мають стосунок до детермінант сили і водночас до візії становлення. Міркуючи над долею держав та імперій, філософи й історики недооцінювали роль матеріальних факторів та кількості, звертали мало уваги на роль військових навичок, тобто організації, дисципліни, тактики. Вони виходили з припущення, що політичні заслуги вимірюються воєнними успіхами. Звідси, одні з них ушановували за політичні заслуги держави або народу якусь одну людину, творця законів або героя. Занепад держави відбувався внаслідок виродження якоїсь династії, після приходу до влади спадкоємця, що був негідний засновника. Інші робили наголос на законах та звичаях, що також рано чи пізно псувалися внаслідок діяльності механізму, мабуть, подібного до того, який спричиняв виродження династій: маси втрачають свої вірування: еліти, колись згуртовані волею до могутності, помалу-малу розкладаються, приохотившись до земних насолод. Таким чином, історичний час сприймається як сила дезінтеграції: від вершини, позначеної подвигами героя, мудрістю творця законів або доблестю предків, суверени й народи просто не могли не скотитися вниз. Уявлення про цикли режимів, мабуть, являє собою єдину ідею, яка, в політичному плані, пропонує альтернативу уявленню про неминучість фатального занепаду.

Прилучення до історичної свідомості, визнання розмаїття інституцій, типів політичних утворень і самих ідей, що змінюються від епохи до епохи, нав'язали новітнім авторам думку про два інші механізми занепаду. Зміна, а не перманентність є віддільною неминучою і водночас бажаною. Звідси, консерватизм може спричинитися до руїни. Пруські армії, під Єною, відстали на одне покоління. Французькі армії під Седаном, у 1870-му або 1940 рр., у свої чергу, пленталися десь у хвості прогресу в галузі озброєнь і тактики. Спроможність оновлюватися більшою мірою, аніж уміння зберегти стабільність, є виразом спроможності до колективних дій.

Чим пояснюється паралельна спроможність оновлюватися? У кожній країні, за кожних обставин, це може пояснюватися по-різному. Схильність до інтелектуальних лінощів притаманна більшості індивідів; усі інституції, всі спільноти мають тенденцію не змінюватися в своєму бутті. Організація армії, спосіб добору офіцерів, корпоративний дух можуть пояснювати той факт, що збройні сили однієї нації поступаються збройним силам другої, яка належить до тієї самої цивілізаційної зони. Філософи, й передусім Гегель, запропонували глобальну інтерпретацію того, що можна назвати історичним консерватизмом. Людська спільнота, організована в «державу могутності» (*Macht Staat*) черпає свою життєспроможність з історичної ідеї. І якщо такої ідеї бракує або вона перестає відповідати потребам епохи, спільнота мовби потроху втрачає свою субстанцію, вона все менше й менше спроможна створювати цінності культури. Якщо національні держави належить минулому, то чи зможе Франція відмовитися від історичної ідеї, яка злилася, так би мовити, із самим її буттям?

Ще в минулому сторіччі розпочалася, у Франції, дискусія про французький занепад. Факти могли бути легко витлумачені згідно з дією одного чи двох класично визнаних механізмів. Після Революції, твердила одна школа, Франція більше не має незаперечного суверена, чия легітимність одностайно визнавалася б громадянами, вона не може більше воювати, тому що в неї нема короля¹. В такий спо-

¹ Тут варто згадати і про книжечку М. Семба, соціаліста: Sembat M. *Faites un roi ou faites la paix*, Paris, 1914.

сіб національна криза цілком трансформується в кризу конституційну. Нація, розколота в питанні про власну державність, втрачає спроможність виступати на світовій сцені. Народ, який перемиг, у кінцевому підсумку, серед усіх кандидатів на утворення імперій, — це народ англійський (або англосаксонська раса), відповідає їй друга школа. Жереб було кинуте, й результат воєн між Францією й Англією, у XVIII сторіччі, вирішив, хто владарюватиме над світом. Жодна з перемог об'єднаної Німеччини не скасує цей вирок історії, ухвалений остаточно й безповоротно. Але ж переможець — це такий народ, який має репрезентативні інституції, Реформу й парламент. Тож, відмовившись від ліберальних інституцій, Франція тільки прискорила своє падіння. Неминучим це падіння робить, твердила третя школа, зниження темпів народжуваності: в тривалому часі, серед націй, які перебувають на одному рівні цивілізації, остаточно ієрархія встановлюється за кількістю населення. Немає такого військового генія, який міг би здобути перемогу на полі битви, якщо цю битву програє ще в колісці.

Ці пояснення не виключають одне одне. Їх можна всі об'єднати, але вони комбінуються по-різному в кожному з конкретних випадків. Розкол суспільства в питанні про форму державності, безперечно, став для Франції — і то на протязі всього XIX сторіччя — однією з причин її ослаблення. Єдність нації — еліти й мас — є однією з детермінант сили. Відмова від реформ спричинила падіння монархії, прив'язаність до звичаїв і вірувань, опір «набутих інтересів» переминам, навіть необхідним для загального добра, певний обскурантизм, підтримуваний церквою й клерикалізмом, — ці феномени досить тяжко давили на суспільство й також були серед причин занепаду. Що ж до впливу, спричиненого падінням народжуваності, то він очевидний. Але яким є відношення між законами та звичаями, між Французькою революцією і зниженням темпів народжуваності? Чи можна винуватити батьків, які не хочуть мати більше ніж двох дітей, і в якому смислі?

Сучасні дані про цю проблему такі, що ніхто не може не визнати важливості *кількості й техніки*. Доброчесність безпорадна проти атомних бомб; сорок п'ять мільйонів французів ніколи не зрівняються ні на полях битви, ні на фабриках та заводах із двомастами мільйонами росіян. Ієрархія безжалюбно визначається кількістю. Але, поза цими очевидними фактами, існують і традиційні невизначеності.

Співвідношення між причинами моральними і причинами матеріальними, якщо ми застосуємо мову Монтеск'є, або між законами і звичаями, якість інституцій і народів сьогодні так само неясні, так само неоднозначні, як і в минулому. Падіння народжуваності почалося у Франції перед Революцією. Законодавство про спадщину не могло не вплинути несприятливо на розміри родини, а сімейний кодекс, навпаки, спричинився до поновлення колишніх темпів народжуваності, але закони ніколи не бувають чимось більшим, аніж обставинами, які детермінують звичаї. Демографічне зростання й зростання економічне залежать від клубка причин, який дуже важко розплутати.

Більше, аніж будь-коли, ми сьогодні дошукуємося, наскільки споріднені чи протиставлені добродієність політична й добродієність моральна, історична життєспроможність і якість культури або колективного існування. Було б невинуватим песимізмом твердити про наявність радикального протиставлення: готовність іти на жертви, підвищений відсоток інвестицій, швидкість технічного прогресу вимагають від правителів і від народу переваг морального порядку. Але чи слід хвалити правителів, які примусом виривають згоду в підданих? Що стоїть за ліберальних режимів, то вони, навпаки, надають громадянам змогу не погоджуватися на жертви, яких люди під авторитарними режимами неспроможні уникнути. Але чи можна вважати, що високі темпи зростання самі по собі є доказом колективної добродієності?

Інституції, які, з нашого погляду, є конститутивними для політичної цивіліза-

ції, не суперечать як такі ефективності, якщо під нею розуміти зростання життєвого рівня або продуктивності праці. Але авторитарний режим має засоби за короткий час зібрати для своїх власних цілей значно більшу частку колективних ресурсів. Було б марним сподіватися, що народи одночасно прийдуть і до цивілізації, і до воєнної слави. Якщо, за браком кращого терміна, ми назвемо *історичною життєспроможністю* сукупність якостей, які дають перевагу націям у суперництві за могутність, ніхто не стане твердити, що найжиттєспроможніші нації є також найморальнішими; радше навпаки, є всі підстави запитати, до якої міри колективна життєспроможність сумісна з повагою до людей і до свобод.

Це запитання не нове, але його повторюють знову й знову. Воно не нове тому, що ніколи чесноти, які давала народам могутність, не збігалися *обов'язково* з тими, що їх рекомендували людям дотримуватися церква та різні школи філософії. Його повторюють знову й знову. Воно виникає сьогодні, тому що необхідність брати до уваги потреби кількості обмежує ту волю, яка надавалася цезарям і феодалам. Разом з тим, виродження династії та корупція режимів більше не видаються фатальною неминучістю. Жодна схема становлення не виокремлюється з хаосу подій — ані схема біологічних циклів, ані схема гниття від давності. Ретроспективно, послідовність злетів, у Європі, до вершин величчя та могутностей більше не видається підпорядкованою якомусь законові.

Іспанія і Франція доклали значно більше зусиль, аніж Сполучене Королівство й Німеччина, щоб побудувати теорію занепаду. Історія Сполученого Королівства, після XVII сторіччя, видається безперервною, історія Німеччини або німців — перервною. Географічне розташування двох народів почасти пояснює цей контраст. Захищені своїм острівним становищем, британці не платять за свої внутрішні сутички чужоземним вторгненням, вони мають кращі шанси залагодити свої чвари, навіть релігійні, без втручання з боку хай там яких чужинців. Після XVI сторіччя вони вже не прагнули континентальних завоювань коштом народів, які входять до однієї з ними сфери цивілізації. Навіть утративши імперію, вони зберігають свою єдність, свою незалежність, престиж своїх інституцій. Територія, заселена германськими племенами, перетворюється на поле битви, коли на ній немає могутньої держави. Реформа, зі своїм кортежем війн та чужоземних інтервенцій, обійшлася Німеччині в два сторіччя політичного безсилля. Після XVIII сторіччя й утворення на сході Російської імперії, чії ресурси є практично необхідними і яка спроможна запозичити або придбати інструменти сили, центральне розташування Німеччини стало водночас спокусливим і небезпечним. Оскільки шляхи до експансії на далекі землі були йому перетягі англійським флотом, об'єднаний райх мусив або задовольнитися процвітанням та вирішальним впливом на континенті, або відродити амбіції створення того, що Монтеस्क'є називав уселенською монархією, того, що ми називаємо гегемонією, коли йдеться про Вільгельма Другого, та імперією — у випадку Гітлера. Ця спроба наштовхнулася на ту саму перешкоду, об яку розбилася ініціатива Наполеона: союз континентальних держав, вороже настроєних до найсильнішої серед них, та володарки морів, Англії, здобув, у кінцевому підсумку, перемогу. Але й за цих умов, у XX сторіччі, Німеччина змогла б перемогти, якби європейська система замкнулася в самій собі. В обох випадках знадобилося американське втручання, яке й визначило кінцевий результат.

Ні англійці, ні німці не медитують сьогодні над проблемою занепаду: перші здобули перемогу у війні, яка позначила кінець їхнього владарювання, другі виграли стільки битв, перш ніж програли останню¹, що їм і на думку не спадає пояснювати поразку своєю воєнною слабкістю. Вони звинувачують у цьому горди-

¹ Як і французи, в 1815 р.

ню та безумство свого вчорашнього вождя і не ставлять під сумнів мужність та самовідданість свого народу чи своїх солдатів. «Німеччина, зваблена в самих глибинах своєї душі, в одному пориві пішла за своїм фюрером. До самого кінця вона зберегла йому відданість, доклавши задля нього стільки зусиль, скільки ніколи не докладав задля свого вождя жоден народ у світі»¹. Задум Гітлера був надлюдський і нелюдський. Він здійснював його невтомно. Аж до останніх годин агонії на дні берлінського бункера він залишався таким самим неблаганним, незламним і нещадним, яким був у дні своїх найблискучіших перемог»². Нелюдськість задуму є звинуваченням проти його ініціатора, а не проти виконавців. Німецька велич була вбита безумством однієї людини, вона не вмерла від виснаження, як велич Іспанії або Франції.

Ці дві нації справді не впали від одного удару, як Німеччина, вони не були переможними до останнього дня, як Сполучене Королівство, вони просто потроху-потроху занепадали. Звідси запитання, яке іспанські автори знову й знову ставили собі у вісімнадцятому та дев'ятнадцятому сторіччях: чому іспанська піхота, перед якою тремтіла вся Європа, не панує більше на полях битви? Чи наплив золота й срібла загальмував розвиток ремесел і торгівлі, створив хисткий достаток, оманливе багатство? Чи, може, саме враження про занепад було у XVIII сторіччі хибним або перебільшеним, оскільки сполучення трону Іспанії з імперією було явищем випадковим і тимчасовим? У XIX сторіччі, після руїни наполеонівських воєн і втрати імперії в Америці занепад став очевидним і трагічним; громадянські війни та економічна стагнація скинули в глибоке провалля державу, яка чотириста років тому була головним «порушником спокою».

Лінія французької історії є зовсім іншою. Після 1815 р. падіння було катастрофічним, попри те, що Франція Реставрації, на відміну від Німеччини 1945 р., зберегла єдність і незалежність. Але спогад про перемоги рятує від ганьби й приниження. Франція поступилася величезній коаліції: до самого кінця її вождь був геніальним, а солдати — доблесними. Мрія про реванш витала над часами покори й смирення. Десь близько середини минулого сторіччя автори політичних трактатів почали підбивати баланс. Французьке королівство було першим у Європі протягом другої половини сімнадцятого сторіччя і частини сторіччя вісімнадцятого. Армії Республіки та Імперії протягом кількох років були на голову вищими, ніж армії їхніх супротивників. Що залишилося, в кінцевому підсумку, від стількох воєн, убитих та перемог? Людовік XIV примусив ненавидіти себе всю Європу. Щоб посадити свого онука на іспанський трон, він розпочав війну, якій не видно було кінця, й дозволив Англії випередити себе в перегонах за панування на морях та заснування імперій у Індії та в Америці. Наполеон повторив спробу здобути гегемонію, маючи в своєму розпорядженні незрівнянно могутніші засоби,— а в кінцевому підсумку, залишив Францію меншою, аніж вона була тоді, коли він прийшов до влади. Зневірившись у своїх грандіозних сподіваннях, Франція неблаганно занепадала, розшарпана конфліктом легітимностей, ослаблена зниженням темпів народжуваності.

Обставини, яким Іспанія, Франція, Німеччина завдячували свій злет до вершин могутності, були надто розмаїтими, щоб укластися в одну схему. Безперечно, що «порушник спокою», тобто держава, яка претендує на гегемонію в дипломатичній системі, повинен мати у своєму розпорядженні більші ресурси. Іспанія, за тих часів, коли іспанський король був імператором у Німеччині й сувереном у Південній Америці, мала також найвищий рівень процвітання в Європі. Франція сімнадцятого й вісімнадцятого сторіччя мала найбільше населення й найдоскона-

¹ Див.: de Gaulle. *Le Salut*, Paris, 1959, p. 174.

² Там само, с. 175.

лішу систему державного управління. Німеччина Вільгельма Другого мала найпередовішу промисловість на континенті. В кожну з епох обставини сили об'єднувалися на користь держави з гегемонічними претензіями.

Визначені абстрактно, ці обставини є завжди одними й тими самими: потенціал ресурсів і мобілізаційний коефіцієнт. Але відносна частина дорогоцінних металів, комерційних прибутків від сільського господарства та ремесел у сукупному обсязі ресурсів не залишається постійною. Спроможність до колективних дій може збільшуватися або зменшуватися раптово або поступово, залежно від якості центральної влади та системи державного управління, від процесу збирання до купи провінцій, того, як успішно здійснює держава свій суверенітет над далекими територіями. Іспанія не могла зберегти назавжди те, що вона завдячувала династичному шлюбові; суверенітет, здійснюваний над далекими територіями, теж не триває вічно. Якісна перевага однієї з націй на полях битви рідко буває довшою за тривалість життя одного або кількох поколінь (між державами однакової природи часто жодна не володіє такою перевагою протягом певного часу). Перевага в кількості та в ресурсах переходить від держави до держави залежно від перипетій дипломатичної історії та змінних модальностей багатства. Якщо існує загальне твердження, підкріплене фактами, то це те, що велич могутності протягом минулих сторіч європейської історії мала небагато шансів бути тривалою. Обставини сили були надто нестабільними для того, щоб фортуна була постійною. Обставини, яких було достатньо, щоб підсилити або ослабити спроможність до колективних дій, були численними й випадковими (енергійний або безпорадний суверен, об'єднання або розпад династій): частка мобілізаційного коефіцієнта у його відношенні до частки потенціалу (тобто, за певних обставин, політичних даних у їхньому відношенні до даних економічних) була, протягом сторіч, які передували дев'ятнадцятому, відносно значною. І нарешті, сприятливі фактори, які, по черзі, діяли на користь Іспанії, Франції, Німеччини, Англії, були різними: то ж як може йтися про один темп, один стиль, одну схему занепаду?

Французькі та іспанські медитації на цю тему приводять до одного запитання, наполегливого, загадкового. Коли Ренан писав, у 1871 р.: «Принижена Франція, ти втратила французький дух», — чи тужив він за патріотизмом? Чи шукав він шляхетні причини для ностальгії за могутністю? Чи, може, справді нація, яка знала «велич і славу», нездатна пристосуватися до умов існування держави другого або третього рангу? А чи справді нація, яка грала певну роль на світовій сцені й більше її не грає, приречена зачахнути? Одне слово, чи могутність держави, навіть досягнута засобами, суперечними імперативам релігії або моралі, є необхідною умовою високої якості колективного існування та творіння духу?

Досвід європейської історії не дозволяє дати на ці запитання категоричну відповідь. Той факт, що занепад культури супроводжував занепад могутності або йшов за ним, можна твердити у випадку Іспанії, але значно менше підстав вважати, що так сталося у випадку Франції. Що ж до Німеччини, то там про це й мови не може бути. Проте запитання не стає від цього менш невідступним. Воно актуальне й вічне. Воно торкається таємниці історії, воно занурює нас у найсучаснішу актуальність. Чи мав Гітлер підстави твердити, що земля належить сильним і жорстоким? Чи приречені європейські нації на занепад, якщо вони залишатимуться націями?

2. Доля цивілізації

Історичний занепад європейських націй був прискорений двома війнами ХХ сторіччя, розпадом європейських імперій у Азії та Африці, що, у свою чергу, був пришвидшений, якщо не спричинений цими війнами. Але європейські нації, які

вийшли за європейські рамки й розташувалися на планетарній сцені, були, в кінцевому підсумку, витіснені з першого ряду і, якщо ми станемо на позиції крайнього песимізму, приречені на безсилля й занепад. Поза межами «маленького азійського мису» європейські нації фатально наштовхнулися на політичні утворення іншого «порядку величі», тому що ті належали до іншого типу.

Царська імперія, попри те що династія Романових стала, з XVIII сторіччя, наслідувати європейські монархії, належала, історично, до іншої породи, аніж нації Старого континенту. Як політичне утворення вона була державою імперського типу, останньою з імперських споруд, вибудуваних у степах; але, вперше в історії, завойовники тут наступали із заходу на схід, а не зі сходу на захід. Царська кавалерія захопила ті регіони Середньою Азії, де ще збереглися, в Самарканді або в Тифлісі, спогади про монгольських імператорів та їхні гробниці. Водночас Російська держава, творіння великих московських князів, доклала всіх зусиль, щоб об'єднати в один народ слов'янські народності Європи (чий мови відрізнялися) і народності неслов'янські. Тривала й фаза, вже давно завершена в Західній Європі, заселення необжитих земель — власне, на рівнинах Східної Європи відбувалося те саме, що й на незорих західних просторах Північної Америки. Утворення держав європейського типу на просторах Росії й Америки містило в собі зародок погіршення статусу націй (яке могло загальмуватися внаслідок усіляких політичних випадковостей та війн). Серед держав, які сьогодні існують, лише Китай та Індія, можливо, й завтрашня Бразилія, можуть рівнятися своїми масштабами з цими двома гігантами.

Співіснування, в межах однієї системи, держав різного типу не є явищем безпрецедентним. У античному світі грецькі поліси воювали з імперією персів; Римська імперія відсунула свої кордони так далеко, що зіткнулася з народностями, які жили племенами. Міста-держави, королівства, імперії, варварські народи були політичними утвореннями, різними за своїми розмірами, побудовані на різних конститутивних принципах. Так само в дипломатичній грі, що відбувалася на теренах Європи, брали участь вільні міста, феодалні князівства, багаті торговельні міста-держави, на зразок Венеції, монархії, що відбували процес переходу в національні держави, тобто дуже неоднорідні політичні утворення. З погляду своєї внутрішньої структури — відносин між державою й церквою, потім між державою й ідеологією — європейська система теж ніколи не була гомогенною.

Гомогенність європейської системи в XIX сторіччі була поверховою. Всі політичні утворення запозичили ідеї та практику традиційних державних канцелярій. Парламентарні республіки, ліберальні або авторитарні імперії приблизно дотримувалися неписаних правил кабінетної дипломатії. Династичні держави запроваджували в себе ліберальні інституції; республіки зберігали певні звички династичних режимів; багатонаціональні імперії дослухалися до національних претензій, проте поки що не розпадалися. Всі ці компроміси розлетілися на друзки в XX сторіччі, тоді як дедалі більша технічна рівність зменшувала диспропорцію між територією та ресурсами, з одного боку, придатною до мобілізації військовою силою — з другого. Гітлер усе ще не вірив у мілітарну потугу Сполучених Штатів, посилавшись на те, що вони не мали військового класу. Багато спостерігачів, до 1939 р., вважали, що Муссоліні значно підсилив військову потугу Італії або що, внаслідок своєї технічної відсталості чи свого режиму, Радянський Союз зможе зіграти хіба що другорядну роль у драмі другої світової війни.

Нинішнє розмаїття політичних утворень, яке відсунуло на другий план європейські нації, відрізняється від тих розмаїть, що їх знала європейська система в минулі сторіччя. Новітні монархії переважали феодалні князівства, але всі народи мали право сподіватися, що вони підіймуться до цієї історичної форми. Новизна була політичного порядку. За кілька років або за кілька десятків років відста-

вання мало бути подолане. Історична ідея була потенційно відкрита для всіх, крім народів, які стали такими бранцями своєї історії, що були неспроможні з неї визволитися.

Погіршення статусу націй починає здаватися, в нашу епоху, неунікним вироком невідвортної долі. Приблизна пропорційність між силою і ресурсами, між ресурсами і кількістю людей та сировинних матеріалів, між силою, яка може бути мобілізована, й могутністю, не дозволяє сподіватися, що геній вождя або доблесть народу зможе подолати перевагу кількості. Навіть якщо темпи економічного зростання тут вищі, аніж там, навіть якщо нації малих територій матимуть вищу народжуваність, аніж народи великих територій, перші навряд чи коли-небудь приєднаються до других, оскільки в них завжди буде менше ресурсів, а отже, й могутності.

Нації можуть плекати надію (або страх), що політичні утворення великих територій розпадуться у свою чергу. Така можливість аж ніяк не виключена у випадку Індії, чия єдність ґрунтується на єдності цивілізації, манери жити, думати та вірувати, а не на єдності політичної традиції, мови або раси. В більш тривалому часі єдність Радянського Союзу також навряд чи зможе уникнути мінливостей політики, незважаючи на те що єдність, яка витримала випробування революційною ситуацією, між падінням царизму й утвердженням при владі більшовизму, має шанси зберегтися й надалі, й іноді навіть здається, що вона зміцнюється. Навряд щоб у доступному для наших поглядів майбутньому з єдністю Сполучених Штатів або Китаю могли виникнути проблеми, що призвели б до їхньої фрагментації на держави-суперниці (хоча розпад унаслідок внутрішньої боротьби ніколи не видається неможливим).

Вигоди, якими фортуна обдарувала чотири великі держави, Сполучені Штати, Радянський Союз, Китай, Індію, є далеко не однаковими. Сполучені Штати — це колонія європейських націй (у тому розумінні, в якому говорять про колонії, засновані грецькими полісами). Прибувши в Америку з усіма технічними досягненнями європейської цивілізації, емігранти змогли запровадити єдиний суверенітет над величезною територією. Вони також дістали змогу скористатися традиціями, ідеями, технічними засобами Старого континенту, не будучи розгороджені національними бар'єрами, не будучи затиснуті на маленьких клаптиках землі. Слов'яни європейського Сходу, які тривалий час перебували у не вигідному становищі, оскільки їм випало жити на шляхах монгольських інвазій і в суворому кліматі, спізнали перемену фортуни. Вони заселили простір, наполовину безлюдний; високі темпи демографічного зростання в минулому сторіччі дозволили їм розселитися на неозорих територіях. Заселення і захоплення земель збройною силою відбувалися водночас. Дві історичні ери злилися в одну. В Радянському Союзі, як і в Сполучених Штатах, колонізація відбувалася майже одночасно з піднесенням цих держав на вершину піраміди міжнародної системи.

Серединна імперія є однією з найстародавніших і найтриваліших держав у історії людства. Протягом останнього сторіччя вона ще збільшилася, заселивши північні регіони, розташовані за Великим муром, що тривалий час був кордоном і захистом імперського миру. Єдність імперії підтримувалася впродовж віків освіченим чиновництвом, майже релігійним авторитетом імператора, перманентністю сімейних і локальних структур, престижем культури, через письмо доступної для всіх китайців, хоч би яким було розмаїття їхніх розмовних діалектів. Комуністичний режим, поширивши свою центральну владу на всю китайську територію, будує фабрики, навчає всіх читати й писати: побудована на авторитарних та індустріальних засадах комуністична держава, що претендує на підтримку всього народу, перетворила Китай на гіганта.

Серед чотирьох держав, чий розмір є гігантськими, лише Індія ще не досягла

величі могутності, а якщо коли-небудь і досягне, то матиме найменші шанси серед цих чотирьох її зберегти. Сьогодні головна для неї проблема — це малий обсяг ресурсів, які спроможна мобілізувати держава, з огляду на те, що людей у ній значно більше в пропорційному відношенні, аніж машин. Населення зростає значно швидше, аніж продуктивність праці, відносно ліберальний режим не дозволяє ефективно подолати це відставання. Політичний та адміністративний клас, який прийшов до влади в державі, запозичив свою мову в учорашнього завойовника, а не взяв її з національної спадщини, як у Китаї. Китай перетворюється на націю, в європейському значенні цього терміна, якщо він уже нею не є, Індія є і залишається цивілізацією, в європейському значенні цього терміна.

Чи має бути витлумачене як типовий момент західної «цивілізації» зниження статусу європейських націй, яке ми приписуємо розширенню дипломатичного поля?

Ми не маємо наміру аналізувати тут поняття цивілізації, в тому значенні, в якому його живив Тойнбі (або культури, в розумінні Шпенглера). В якій мірі ці величезні утворення (скажімо, еллінська цивілізація чи цивілізація західна) є *реальними*? Де їхні межі? Які причини завдячують вони свою своєрідність? Чи мають вони історії, які можна розглянути окремо? Чи ці історії є однаковими, й тоді схожість долі дає найкращий доказ реальності цих історичних об'єктів?¹ Єдина проблема, яка нас тут займає, — це проблема схеми становлення, що впорядковує видимий хаос відношень між політичними утвореннями. В тому, що стосується відношень, чи всі цивілізації проходять через типові фази, послідовність яких визначена наперед?

Нагадаймо ідеї Тойнбі, в тій формі, якої надав їм К. Райт². Становлення всіх цивілізацій розкладається на чотири типові фази: *генеза, розвиток, надлам* (або *занепад*) (*breakdown*) і *розпад*. Що стосується відношень між політичними утвореннями, то тут автор теж виділяє чотири типові фази: фаза *войовничих держав* (або *героїчна доба*), фаза *часів лихоліття*, після якої приходить *стабільність світової держави*, і нарешті фаза *занепаду або розпаду*. Залишимо збоку початкову героїчну фазу, різну для різних цивілізацій, бо два найхарактерніші моменти — це *часи лихоліття* і *світова держава*, перший розпочинається з *надламу* (Пелопоннеська війна) і закінчується утворенням світової держави (яку було засновано в 31 р. до Р. Х. і яка існувала до 378 р. після Р. Х.)³.

Зведене до своєї основної суті, це бачення можна резюмувати в таких термінах: держави, чийм призначенням є війна, народжуються й розвиваються водночас із самою цивілізацією; починаючи з якоїсь критичної події, війни стають деструктивними й нетворчими, вони спричиняють надлам у тілі цивілізації. Войовничі держави виснажують себе у своїх війнах і погоджуються на утворення імперії, яка підкорить їх одному володареві, але принесе їм мир. «Імперія — це мир», якщо ми пригадаємо знаменитий вираз, але цей мир є радше перепочинком перед процесом розпаду, який він готує.

Історик, який обирає собі за поле інтелектуальної діяльності дослідження цивілізацій, неминуче знаходить протиставлення двох фаз, часів лихоліття і світової держави, адже ці фази визначаються в такий спосіб, що вони мусять, у тій чи в тій формі, з'являтися в процесі розвитку всіх цивілізацій. На старті авантюри ми завжди знаходимо відносно невеликі політичні утворення. Оскільки війна

¹ Ви знайдете в книжці, опублікованій у Парижі в 1961 р.: *L'histoire et ses interprétations*, дискусійні матеріали про теорію Арнолда Тойнбі, впорядковані Реймоном Арном, зауваження щодо цих проблем.

² Wright Quincy. *A study of war*, Chicago, 1942, I, p. 117 sqq, 462 sqq.

³ Я розглядаю приклад еллінської цивілізації, бо саме він, як мені здається, підказав Тойнбі теорію, яку ми обговорюємо.

між політичними утвореннями — явище ендемічне, ймовірно, так би мовити, *a priori*, що ці утворення виснажуються і що, в кінцевому підсумку, одне з них бере гору над усіма іншими. Часи лихоліття та світова держава (з погляду міжнародних взаємин) не додають майже нічого до двох теоретичних і формальних понять, якими є мир рівноваги і мир імперський. Важливі питання виникають, як мені здається, поза цими подібностями, поверховими і, так би мовити, неминучими.

Чи ці фази мають приблизно однакову тривалість? Чи світові держави бувають усі одного виду? Досить прочитати твір Тойнбі, аби констатувати, що імперії (або світові держави) приходять або значно раніше, або значно пізніше призначеного їм часу й що порівнювати їх між собою нелегко¹. Оттоманська імперія є світовою державою цивілізації східного християнства, що запізнилася на кілька сторіч. Світова держава Китаю вперто не бажає відходити, хоча термін її буття давно закінчився: таким чином, вона приречена перетворитися на «скам'янілість», оскільки вона запізнилася на побачення зі своєю смертю². А поруч із нею свого часу утворилася японська імперія Токугава, фаза політичного об'єднання острівного народу гомогенної культури, об'єднання, що стало можливим завдяки діяльності сегуна (або мажордома палацу), який узяв на себе обов'язки імператора, чий суверенітет ніколи формально не заперечувався. Включити до однієї категорії Римську імперію, споруджену спільнотою, яка сама належала до зони (або, якщо хочете, до одного з прикордонних регіонів цієї зони) в кінцевому підсумку підбитої під імперський мир. Оттоманську імперію, чії володарі сповідували іншу релігію, аніж народи, яким вони нав'язали свій мир, Монгольську імперію, засновану степовими вершниками, не менш хистку, аніж неосяжну, та імперію, що її невеличкий далекий народ, завдяки перевазі свого військово-морського флоту, заснував і розширив протягом двох сторіч на Індійському субконтиненті,— це радше скомпрометувати, аніж підтвердити метод історичних порівнянь. Завойовники, які приходять іззовні, зі степів або з океанів, монголи або британці, беруть участь у становленні цивілізацій, для яких вони є чужинцями. Імперії кочовиків, у той момент, коли вони заснуються, не детермінуються автономним становленням цивілізацій. Лише імперії, які завершують часи лихоліття, являють собою певний вид фатальної неминучості для кризи, що її вони покликані розв'язати,— це імперський мир, у який переходить мир рівноваги.

Кожна з цих двох фаз має характеристики, добре визначені у відношенні до міжнародних взаємин, характеристики, що їх спробував виділити К. Райт, витлумачуючи думку Тойнбі³. Протягом часів лихоліття міжнародна система перебуває в стані певної рівноваги, політичні утворення різних типів (міста-держави, монархії, імперії) зав'язують між собою стосунки, мирні або войовничі, які постійно змінюються. Мілітарні системи не всі належать до одного типу, є серед них системи аристократичні (лише дворяни мають право носити зброю або принаймні складають вирішальну силу), є системи демократичні (всі громадяни, що не означає «всі люди», повинні брати участь у воєнних діях), але внаслідок тривалості кампаній аматори мають тенденцію перетворюватися на професіоналів, а війна розглядається воюючими сторонами як останній крайній засіб розв'язання наявних проблем. Вона стає об'єктом юридичного опрацювання, яке визначає межі та

¹ В томі XII (Oxford University Press, 1961) гетерогенність становлення різних цивілізацій ще зайвий раз підкреслюється. Періоди синтезу між цивілізаціями відокремлюють смерть однієї від народження іншої.

² У своїх «Повторних міркуваннях» Тойнбі висловлює припущення, що може існувати «китайська модель», або радше «модель китайського зразка», що відрізняється від «еллінської моделі», яку він раніше вважав загальною (с. 186 і далі).

³ *Op. cit.*, I, chap. VII et Appendice 24, p. 677 — 678.

модальності воєнних дій, обов'язки та права воюючих сторін і сторін нейтральних. Вона виконує історичну функцію, яку легко з'ясувати: вона сприяє розширенню дипломатичного поля і, разом з тим, надає можливості для розповсюдження культури, більш або менш вульгаризованої.

У часи світової держави війни більше не виникають між монархіями або полісами, які взаємно визнають одне одного й не забувають про свою спорідненість у той момент, коли беруться за зброю, вони тепер ведуться між імперіями та варварами, не схожі на двобій між рівними суперниками, іноді між двома імперіями, приреченими співіснувати, оскільки військові сили однієї з них неспроможні завдати остаточної поразки військовим силам другої, іноді між імперською армією й повстанцями (Рим проти збунтованих євреїв), яким не терпиться скинути з себе імперське ярмо, які хочуть зберегти і свої закони, і своїх богів. Імперські війни проти варварів, внутрішньоімперські війни проти повстанців, міжімперські війни за встановлення кордонів суверенітету — всі ці три види воєн усе частіше й частіше ведуться професіоналами, озброєними й спорядженими державою. Філософія тепер вихваляє не війну, найвищий вираз громадянської доблесті, а мир, який приносить безпеку й дозвілля людям культури. Війна виконує стабілізаційну функцію: в той день, коли імперська сила виявиться недостатньою, заворушення варварів у межах імперії та за її кордонами прискорює обвал цієї грандіозної споруди.

Застосовуючи аналогічні схеми, Шпенглер і Тойнбі, проте, приходять до зовсім різних висновків про сьогоденний стан подій. Шпенглер — песиміст, який вважає надію (історичну й релігійну) боягузством. Людина — це хижий звір; наука й техніка — це знаряддя волі до могутності. Тільки меншини є автентично творчими. Рівність між людьми, демократичні інституції проголошують і прискорюють занепад. Над творчою меншиною Заходу нависла загроза бути затопленою подвійним бунтом білих мас і мас кольорових. Передавши решті людства секрети своєї сили, Захід загине, ставши жертвою закону кількості. Ми живемо в часи цезарів: гідність велить нам, індивідам західної культури, що виродилася в цивілізацію¹, гідно підготуватися до своєї смерті.

Шпенглер захоплювався пруським духом, духом послужливості, строгості й дисципліни, духом аристократизму. Він зневажав націонал-соціалізм, бо знаходив у ньому вульгарність, невміння пристойно поводитись і відсутність стилю — риси, характерні для демократичної епохи. Він сподівався, що 30-ті роки стануть «вирішальними роками», коли завершиться поділ планети. У своєму захваті перед деспотами та своєму презирстві до парламентських режимів, він пов'язував із Муссоліні здійснення своїх імперських надій у Середземномор'ї, проте події не підтвердили його сподівань. Немає сумніву, він би сприйняв перемоги антиколоніалізму, розпад колоніальних імперій у Азії й Африці як етапи на шляху цілковитої дезінтеграції західної цивілізації. ООН здавалася йому вершиною лицерства, гидкою і зловісною комедією: цивілізовані країни прийняли там «варварів» так, мовби визнавали їх за рівних собі, дозволяючи «варварам» розв'язувати своїми голосами історичні конфлікти.

Тойнбі підхоплює разом з поняттями, сьогодні вульгаризованими, внутрішнього й зовнішнього пролетаріату, ідею про подвійний бунт. Творча меншина, — він також віддає тільки меншинам ініціативу культури, — залишається завжди ізольованою в лоні пересічного людства. Іноді це останнє готове піти за прикла-

¹ Це словник Шпенглера, а не наш. Ми розумітимемо, на подальших сторінках цієї книжки, культуру в тому значенні, якого надають їй американські антропологі, або у вужчому значенні — як творчу діяльність мистецтв або думки. Ми вживасмо термін «цивілізація» в двох смислах: або в смислі грандіозних утворень Тойнбі, або як якість існування, що знаходить свій вираз о слові «цивілізований».

дом або відгукнутися на заклик вищих особистостей, але ніколи воно не проникається цінностями та значущістю найвищих витворів людського духу. Мірою того як розширюються політичні утворення, як примножують війни кількість рабів і переможених, сила зброї мусить прийти на зміну неспроможності морального авторитету. Чи то вони перебувають у державі, чи поза її кордонами, пролетарі відірвалися від свого коріння. Вони живуть у цивілізації, але вони їй не належать, вони не інтегровані в неї; вони прислухатимуться до слів пророка і стануть вірними вселенської церкви, яка утвориться в лоні світової держави занепащої цивілізації. Тойнбі погоджується зі Шпенглером щодо фактів: занепад цивілізації, бунт внутрішнього й зовнішнього пролетаріату. Але ієрархія цінностей у нього протилежна: на вершині він розташовує порив до божественного, а не подвиги цезарів. Таким чином, тимчасовий занепад є, в його очах, обіцянкою духовного відродження. Імперія — це рамки для церкви, а церква є душею цивілізації, яка виникне в майбутньому.

Ми не маємо наміру обговорювати тут ці розлогі інтерпретації. Ми тільки запитуємо себе, чого вони нас навчають, чи допомагають вони нам зрозуміти сучасний період. Ці порівняльні дослідження цивілізацій на зближенні між античним світом і сучасним. Безперечно, що схожість між ними існує. Але чи ці схеми навчають нас найістотнішого? Чи дозволяють вони нам накреслити контури нашого майбутнього?

Візьмімо, для прикладу, одну з тем Шпенглера: фаза цивілізацій (урбаністична концентрація, розвиток технічних засобів, демократична або демагогічна політика тощо) є також фазою великих воєн, громадянських і зовнішніх. Цезарі мають свої армії, й імперія — це результат хаотичних конфліктів. Якщо поділяти таке бачення, а, здається саме таким було воно в Шпенглера, коли він писав *Der Untergang des Abendlandes**, то Захід підійшов до тих воєн, які позначили перехід від Римської республіки до Імперії; тобто він уже зовсім близько від свого тисячоліття — віку, відведеного живим організмам, які називаються культурами. Згідно з хронологією Тойнбі, 1914 р. був еквівалентом 431 р. до Р. Х., тобто до початку Пелопоннеської війни, яка стала моментом «надламу».

Чи урбаністична й технічна фаза суспільства і є власне фазою занепаду? Чи така думка лише відбиває особисті вподобання історика? Хіба виробничі потужності, наукові знання, що їх нині мають у своєму розпорядженні жителі Заходу, не досягли такого розвитку, що урбаністична цивілізація ХХ сторіччя означає не загибель культури, а радше початок існування нового типу суспільства, якому, хоч би що там було, судилося вижити?¹

Розгляньмо детальніше той аспект цивілізацій, який нас передусім цікавить, — міжнародні відносини, і приймімо хронологію Тойнбі, в якій війна 1914 р. відповідає Пелопоннеській війні. Творчий центр цивілізації — Стародавня Греція або Західна Європа — втягується у війну не на життя, а на смерть, що призводить водночас до виснаження вогнища й розсіяння світла. Моральна зв'язність суспільного тіла в кожному з утворень і в усій цивілізації разом остаточно рветься. Політичний суверенітет розповсюджується на більш широкий простір, але він нав'язується силою зброї й не зможе подолати внутрішній розкол. На якій стадії цього процесу ми перебуваємо нині, в 1960 р.?

Європейські нації були, в 1914 р., еквівалентами грецьких полісів. Жодна схема, як нам здається, не вимальовується в процесі становлення націй — так само й становлення грецьких полісів не являло якогось регулярного порядку перемін. То одна то друга, за сприяння перипетій громадянських воєн або фортуни, завдя-

* «Занепад Заходу» — книжка Шпенглера.

¹ Якщо не станеться воєнної катастрофи.

ки перевазі своїх законів або сприятливому збігові обставин, набувала найвищого рангу. Після чого вона досить швидко його втрачала, виснажена своїми діями або зраджена долею. Іспанська монархія, об'єднана династичними шлюбами в імперію і підсилена ресурсами Америки, Французьке королівство, коли до його родючої землі та сприятливого клімату додалася політична й адміністративна єдність, Німеччина, коли вона вийшла з хаосу й почала швидко побільшувати чисельність свого населення й кількість своїх машин, по черзі брали на себе роль «порушника спокою» — роль почесну й гірку.

Чи можна сказати, що сьогодні європейські нації увійшли до Атлантичного альянсу, як грецькі поліси — до Римської імперії? Чи *pax americana** є лише етапом до *pax sovietica***? Чи ні та, ні та з цих гіпотез, підкріплених прецедентами, не є обгрунтованою, чи тому що нація, на відміну від поліса або імперії, є константною реальністю, чи тому що зброя масового знищення неминуче знецінить або оновить зовнішню політику? Хоч би якою була відповідь, вона буде переконаливішою, якщо ґрунтуватиметься радше на аналізі сучасності, аніж на порівняннях, випадкових і поверхових.

Повернімося в рамки, накреслені Шпенглером і Тойнбі. Західна цивілізація має, у відношенні до всіх цивілізацій минулого, кілька специфічних характеристик, які мають стосунок до міжнародних відносин. Нації надають усім, хто в них живе, а не лише вільним людям, права політичного та воєнного громадянства. Національність — це спадщина сторіч, вона вкарбована в почуття мас. Чи може патріотизм цивілізації або імперії народжуватися в той самий спосіб, у який формувався римський імперський патріотизм? Чи радянський патріотизм нагадує імперський почуття громадян Риму? Жодне з почуттів цього порядку не існує в серцях європейців у відношенні до Атлантичного блоку. Ніхто навіть не спромігся довести, що народжується патріотизм європейський.

Ніколи досі жодна цивілізація не була в контакті зі стількома іншими цивілізаціями; ніколи ще жодна цивілізація не підкоряла собі стільки земель, не ламала стільки звичаїв, не передавала стільки знань і сили людям, які були нею переможені, поневолені, експлуатовані. Визволення Індії, відновлення Китайської імперії не мали нічого спільного з повстанням зовнішнього пролетаріату. Ніхто не знає, що є еквівалентом Римської імперії — *pax americana* чи *pax sovietica*, чи настане мир, який накриє систему, що розкинеться від Сан-Франциско до Москви, захопивши в себе й Токіо або Берлін, або навіть буде ще ширшою, поглине решту Азії, Африку та Південну Америку. Та й як це можна знати, коли планетарна система, яка нині вимальовується, є безпрецедентною і коли наступна фаза людської історії, можливо, покличе до життя цивілізації, несхожі на цивілізацію Заходу, історичного Китаю або східного християнства, а можливо, також, що всі цивілізації утворюються з минулого, оскільки історія нашого вчора є універсальною?

І нарешті, політичні утворення завжди залежали від історичної ідеї, міжнародних інституцій і техніки бою. В наші часи ідея більш прихильна до нації, ніж до імперії, оскільки перша проголошує право народів розпоряджатися самими собою і вважає за необхідне прихильність підданих до держави. Якщо влада здійснюється людьми іншого кольору або іншої раси, людьми, які говорять іншою мовою або поклоняються іншим богам, чи зможуть піддані вважати таку державу своєю? Міжнародні інституції і досі діяли в тому самому напрямку, що найменше на шкоду європейським імперіям. Метрополії, ослаблені, не мали у своєму розпорядженні більш ніякого наднаціонального принципу, щоб виправдати своє панування. Радянський Союз має досить сили, щоб запобігти будь-яко-

* Американський мир (лат.).

** Радянський мир (лат.).

му втручання з боку ООН, терпіти мовні та культурні автономії, викоренити «буржуазні націоналізми». І нарешті, військова техніка завдяки своїй роздвоєності — зброя масового знищення, зброя індивідуального знищення — сприяє виживанню держав-ліліпутів, дозволяє мілітарну уніфікацію величезних зон, помешану спроможність сильних гнобити слабких. Нам сьогодні далеко до Римської імперії, що утримувалася сама-одна, або майже сама-одна, своє верховенство, яке легіони, завдяки перевагам своєї дисципліни та організації, боронили впродовж століть від стихійної маси неорганізованих воїнів.

Деякі з феноменів, що позначили становлення інших цивілізацій, так чи так проявилися й протягом останніх сторіч західної історії. Але специфічні характеристики цих типових фаз є цікавішими за ті, які нагадують уже бачені. В цьому випадку історичні порівняння мають допомогти нам зрозуміти ті речі, які ніколи не повторюються двічі.

3. Квантитативне дослідження

Досліджуючи схеми становлення, ми можемо вийти на інший шлях і застосувати інший спосіб. Досі ми користувалися методом прямого спостереження та концептуального порівняння; тепер виникає потреба застосувати квантитативний метод із причин, які неважко зрозуміти. Схеми становлення, так би мовити, — це спільний і несвідомий результат діяльності людей та зчеплення подій. Частота або інтенсивність якогось феномена належить до тієї категорії дій, які можна приписати всім і нікому конкретно. Які результати дає «соціометрія» такого характеристичного факту міжнародних взаємин, яким є війна?

Таке дослідження має подолати дві труднощі: яке визначення війни слід нам застосувати? В яких рамках ми вимірюватимемо її частотність, визначатимемо її інтенсивність?

Визначення, яке ми прийняли в теоретичній частині, «збройний конфлікт між політичними утвореннями», цілком достатнє на рівні поняття, не виокремлює феномен війни в плані конкретної історії. Протягом більшості сторіч міжнародне право не було достатньо опрацьоване, кордони держав не були достатньо чітко окреслені для того, щоб можна було ясно визначити природу збройних конфліктів — чи як такі, що відбуваються *всередині* суверенного політичного утворення, чи як такі, що відбуваються між різними суверенними політичними утвореннями. Навіть у наш час виникають сумніви в тих випадках, коли юридичне визначення конфлікту змінюється між початком і закінченням воєнних дій. Так, у 1954 р. алжирська війна була, на одноставну думку міжнародної громадськості, внутрішнім *заколотом*, а вже в 1960 р. ті держави, які визнали уряд НРА, розглядали її як *війну зовнішню*¹.

Екстремальним визначенням можна вважати те, яке запропонував статистик Л. Ф. Річардсон². Зрештою, що таке війна, як не масове вбивство людей іншими людьми? Звичайний убивця вбиває одного або двох, війна знищує смертних у ве-

¹ Принаймні як війну за національне визволення.

² Ідеї Л. Ф. Річардсона в резюмованому вигляді викладено у відповідному розділі колективної праці, опублікованої Т. Г. Піером: Pear T. H. *Psychological factors of peace and war*, London, 1950.

Нещодавно вийшли друком дві книжки Л. Ф. Річардсона: Richardson L. F. *Arms and insecurity*, quadrangle books, Chicago, 1960 (published by Nicolas Rashevsky and Ernesto Trucco); і *Statistics of deadly quarrels*, quadrangle books, Chicago, 1960. Перша з них присвячена дослідженню гонитви озброєнь. Стилий виклад її змісту та обговорення даються в книжці: Rapoport A. *Fights, Games and Debates*, University of Michigan Press, 1960. У другому трактаті в більш загальному плані йдеться про «чвари, які призводять до смерті людей». Ми не маємо наміру детально обговорювати тут цей метод та його результати.

ликих кількостях. Між звичайним убивством і війною розміщуються колективні форми розбою, гангстеризм, бандитизм: проміжні терміни включають у себе всі види анархії або організації. Взявши за середню цифру 32 людини на мільйон, які щороку гинуть унаслідок убивств, а за середню цифру світового населення — 1358 мільйонів, ми побачимо, що кількість людей, які гинуть від убивств за сто років, обчислюється мільйонами (5 мільйонів від 1820 по 1939 р.). Отже, стає само собою зрозумілим, що об'єктивний і квантитативний метод буде нічого не вартий, якщо він не братиме до уваги, що *суть* людських дій є абсолютно різною, залежно від того, йдеться про вбивство, чи про війну, хоч у обох випадках вони призводять до смерті людей.

Мова пропонує багато різних слів для позначення розмаїтих модальностей застосування сили, більш або менш організованої¹: якщо події відбуваються в межах однієї держави, ми говоримо про бунт, заколот, повстання або революцію, якщо між державами — про інтервенцію, каральну експедицію, паціфікацію. В якісному плані неважко уточнити плани, пов'язані із застосуванням цих слів. Бунт уявляється чимось спонтанним, він зачіпає інтереси лише обмеженої частини населення й відбувається на обмеженому, відносно невеликому просторі: бунтівники повстають проти закону, усталеного порядку, влади, вони застосовують силу і їх приборкують силою, але вони не завжди бувають політично організованими і не завжди ставлять перед собою власне політичні цілі (повалення уряду або режиму). Бунт переходить у заколот не так у тому випадку, коли він набуває більших масштабів, як тоді, коли з'являються організатори, що висувують певні політичні вимоги. Заколотники, принаймні в негативному плані, знають, чого вони хочуть. Революція² — це бунт або заколот, який призводить до повалення усталеної влади, уряду чи режиму. В тому випадку, коли ні влада, ні повсталі не здобувають негайної перемоги, в країні вибухає громадянська війна. Квантитативний аналіз не дає змоги чітко визначити ці відмінності, що в реальній дійсності часто бувають дуже розмитими. Ці різні випадки підпадають під одне поняття, яким користується Сорокін і яке він називає «внутрішніми чварами», маючи на увазі бурхливі конфлікти із застосуванням наявної зброї між більш або менш організованими групами всередині однієї зони суверенітету.

Той факт, що модальності застосування сили державою поза її кордонами позначаються кількома різними термінами: інтервенція, каральна експедиція, поліційна операція, паціфікація, — пояснюється гетерогенністю народів або політичних утворень, які розв'язують свої суперечки силою зброї. В XIX сторіччі французи говорили про завоювання або паціфікацію Алжиру, тому що тоді вони не визнавали ані алжирської держави (яка, можливо, й не існувала), ані того, що алжирці такі самі люди, як і французи. Формула «алжирська війна» уже ім-

Що стосується проблеми, яку ми розглядаємо в цьому розділі, то висновки Річардсона узгоджуються з висновками К. Райта та з тими ідеями, які ми пропонуємо. Наприклад, за період 1820 — 1949 рр. Річардсон не помічає ніякої чітко вираженої тенденції до зниження частотності воєн. Він лише ладен визнати, що з плином часу великі війни стають частішими, а малі — рідшими.

Різні держави не брали участі у війнах однаково часто, але якась одна держава, залежно від історичного періоду, воювала рідше або частіше. Тому не уявляється можливим кваліфікувати ту чи ту державу як миролюбну або войовничу. Держави мали тенденцію втягуватися у війни з частотою, пропорційною до числа держав, із якими вони мають спільні кордони.

Водночас Річардсон констатує, що зростання населення протягом періоду 1820 — 1949 рр. не супроводжувалося пропорційним зростанням частотності воєн та пов'язаних із ними людських втрат. Він доходить висновку, що це вказує (хоч і не є незаперечним доказом) на те, що людство стало менш войовничим.

¹ Часто сила буває організованою лише з одного боку.

² Повстанням ми називаємо явище, яке має більш загальний характер, ніж заколот, проте не переходить у революцію.

ліцитно включає в себе визнання слушності вимог алжирських націоналістів. Що стосується цих останніх, то, судячи з їхніх висловлювань, алжирська держава не переставала існувати ніколи. Обидві сторони, як то ведеться в нинішньому сторіччі, зайнялися активним переписуванням історії. Одна сторона запевняє, що в 1830 р. тут існувала *tabula rasa*, друга визнає вірчі грамоти алжирської держави, наділяючи її минулим. Термінами «інтервенції» або «каральні експедиції» також іноді позначають збройні виправи армії проти тих народностей, які мовби визнавалися нижчевартисними і яких чужоземна держава хотіла радше покарати, ніж підкорити.

Найпереконливішими спробами подолати концептуальні труднощі є ті, до яких удавалися Квінсі Райт і Сорокін. Перший поєднує два критерії, один юридичний (окремі суверенітети), другий — квантитативний (кількість бійців має перевищувати 50 тисяч)¹. Разом з тим він надає змогу зблизити два явища, дуже різні за своєю природою, заколоти — з одного боку, зовнішні війни — з другого. Так, кількісний критерій, який він застосовує, — кількість бійців, — дає підстави зробити висновок, що тільки громадянські війни можна прирівнювати до воєн зовнішніх. А з погляду соціології, якщо не теорії, громадянські війни й справді мають характеристики, які дозволяють порівнювати їх із війнами зовнішніми.

Ще більш задовільним є, як на мене, метод Сорокіна, котрий бере за відправну точку різницю між внутрішніми чварами і війнами між державами. В тому, що стосується інтенсивності феномена війни, Сорокін² поєднує кілька критеріїв, усі вони в нього — квантитативні: кількісний склад армій, число жертв, тривалість операцій, пропорційне відношення військових до чисельності всього населення. Ці критерії є прийнятними, хоч вони й не дозволяють виміряти ані соціальну вартість, ані історичну значущість воєн. Кількість загиблих має не таку вагу, як відношення цієї кількості до чисельності населення та його спроможності відновлюватися. Кілька десятків загиблих під Трафальгаром заважили більше на терезах історії, аніж сотні тисяч французів або німців, убитих і пораних під Верденом. І все ж таки, щоб оцінити інтенсивність збройного конфлікту, розумно буде запровадити кілька критеріїв: площу зони, на якій він розгортається, його тривалість, інтенсивність насильства, чисельність мас, що їх він безпосередньо торкається (кожній країні приписується покажчик, пропорційний її вазі в сукупному масиві досліджуваної цивілізації). Але для того, щоб такий метод справді був розумним, він має враховувати єдиний квантитативний аспект, що стосується внутрішнього насильства в державі. Я маю на увазі різницю між конфліктами «творчими» і тими, які, з погляду історії, видаються марними. Більшовицькій партії, згідно зі знаменитою формулою, знадобилося не більше зусиль, щоб узяти владу, аніж підняти перо. Мільйон іспанців загинули в громадянській війні, даремну жорстокість якої так добре символізує монумент, споруджений Франко.

Приймімо квантитативний метод із його неминучими обмеженнями. В яких рамках слід його застосовувати і до яких результатів він приведе? Квінсі Райт та його колеги розглянули всі війни (в тому розумінні, якого вони надають цьому терміну), що відбулися протягом періоду, який тривав від 1480 по 1941 р. Вони нарахували їх 278³ у лоні новітньої цивілізації і також з'ясували, в скількох збройних конфліктах брала участь кожна з головних країн¹: Англія воювала 78 разів,

¹ Див.: Wright Q., *op. cit.* I, appendice XX, p. 636.

² Sorokin P. A. *Social and cultural dynamics*, New York, 1937; зокрема т. III, частини II і III. Ідеї Сорокіна дуже добре резюмовані в книжці: Lowell F. R. *History, Civilization and culture*, London, 1952.

³ *Op. cit.*, p. 638 sqq.

Франція — 71, Іспанія — 64, Росія — 61, Австрія — 52, Туреччина — 43, Польща — 30, Швеція — 26, Савойя (Італія) — 25, Пруссія — 23, Голландія — 23, Сполучені Штати — 13, Китай — 11, Японія — 9. Якщо ми обмежимося періодом 1850 — 1941 рр., результати будуть такими: Велика Британія — 20, Франція — 18, Савойя (Італія) — 12, Росія — 11, Китай — 10, Іспанія — 10, Туреччина — 10, Японія — 9, Пруссія (Німеччина) — 8, Сполучені Штати — 7, Австрія — 6, Польща — 5, Голландія — 2, Данія — 2, Швеція — 0. Ознайомившись із цими даними, статистик відчуває цілком виправдану спокусу зробити висновок, що проголошена Хартією Об'єднаних Націй відмінність між *peace loving nations** та іншими народами існує хіба що в лицемірній уяві державних діячів із табору переможців.

Цей висновок справді видається правдоподібним. Ми знаємо, сьогодні в 1960 р., з якою легкістю трансформуються «національні стереотипи» з волі дипломатичних перипетій. Який образ творила собі американська опінія з японців, китайців, росіян, німців у 1941 р.? Якими вона уявляє собі сьогодні ті самі народи, що змінили свої дипломатичні ролі на протилежні, японці з ворогів стали союзниками, а китайці — із союзників ворогами, а росіяни й німці, у свою чергу, так само помінялися ролями. Кількість воєн, що в них якась країна брала участь, вимірюється радше тією роллю, яку кожна держава грає на міжнародній сцені, аніж агресивність держави чи її народу. Якщо Іспанія посідає третє місце в класифікації, встановленій за роки 1480 — 1941 і спускається на сьоме в періоді 1850 — 1941 рр., то причина цього не в її наверненні до пацифізму, а в падінні її політичної могутності.

Той факт, що частота участі якоїсь держави у війнах пропорційна тим позиціям, які вона займає на дипломатичному полі, свідчить про те, що мудрість націй не помиляється, вважаючи, всупереч будь-якій пропаганді, що держави варті одна одної. І не в тому річ, що в кожній даний момент вони однаковою мірою воєнничі, імперіалістичні, жорстокі. Немає сумніву, що вдоволені народи менш агресивні, аніж народи, які претендують на покращення свого становища або перейняті революційними настроями. Тобто поведінка народів детермінується і співвідношенням сил. Але ми не знайдемо серед націй першого рангу такої, яка на протязі тривалого часу була б постійно миролюбною або постійно воєнничою.

Застосувавши іншу модель оцінки, Сорокін приходить до тих самих висновків щодо тенденції до внутрішніх заворушень, тобто пояснює, чим саме визначається більший чи менший ступінь насильства під час заколотів або повстань. Кульмінаційні точки насильства в одній зоні цивілізації розташовуються не однаково для різних політичних утворень. Кожна нація має свою історію, але з погляду статистика або мораліста всі національні історії схожі одна на одну.

Що стосується останніх п'яти сторіч історії європейської, то, як нам здається, послідовна зміна порушників рівноваги, флуктуації у співвідношенні сил не мали якоїсь чітко вираженої закономірності, в тому напрямку чи в іншому. За період 1500 — 1715 рр. К. Райт нараховує 143 війни, за період 1716 — 1941 рр. — 156. Щоправда, коли він розглядає коротші періоди, тривалістю в півстоліття, він спостерігає неоднакову частотність збройних конфліктів. Але в цих коливаннях він не знаходить ніякої регулярності.

Саме тут і постає питання вирішальної ваги. Той факт, що ХІХ сторіччя, після 1815 р., було в Європі відносно мирним, добре відомий усім історикам, і якби статистикам захотілося спростувати це враження своїми статистичними

¹ Там само, с. 650.

* Миролюбними націями (англ.).

даними, боюся, що ми з ними не погодилися б. В історичному плані, між 1816 і 1914 рр. в Європі не було ані такого конфлікту, який би перетворився на загальну війну, ані воєнних дій, що призвели б до радикальних змін у внутрішньому устрої тих або тих держав чи до руху ідей або інституцій. Хоча навряд чи є підстави не погодитися з тим, що конфлікти в цей період мали місце, і їх можна нарахувати тим більше, що вони були локалізовані, що народи Європи примножували свої заморські експедиції в ті періоди, коли не воювали між собою. Битви можуть тривати постійно, але їхній вплив на історію є не завжди однаковим.

Багато філософів та вчених намагалися відкрити закон мінливостей цього впливу. Вельми спокусливо уявити собі цикли, вихід на поверхню історії таких собі біологічних феноменів. Але жодна з подібних спроб не видається мені переконливою. Хоча справді після якоїсь великої війни або тривалого періоду воєн (1791 — 1815 рр.) усе відбувається так, ніби народи хочуть взяти якийсь час на перепочинок, ніби нації, на зразок живих істот, мусять після великих випробувань відновлювати свої сили. Але як сприймати ці формули біологічного резонансу — як просте порівняння чи як наочний образ?

Інтервал між двома війнами дорівнює інтервалу між двома послідовними поколіннями — так вважають одні: найразючіший приклад — це вибух другої всеєвропейської війни через двадцять років після замирення в 1918 р. Інші дотримуються думки, що інтервал між великими війнами має бути тривалістю в два покоління, як у випадку 1870 та 1914 рр. Мовляв, сини не забувають науку попередньої різанини, на відміну від онуків, які з новим войовничим запалом виходять на поля, де панує слава й жах. Ані перша, ані друга гіпотези, як на мене, не виражають якоїсь загальної істини. Після великих побоїщ, як правило, настає більш або менш тривала фаза замирення. Ті, хто вбачає в перенаселенні головну причину, яка штовхає людей убивати одне одного, говорять про «демографічну релаксацію». Ті, хто уявляє собі чергування певних процесів експансії та стиснення, войовничої вітальності та відносного заспокоєння, пояснюють вибухи насильства таємничими законами колективного життя спільнот. А якщо події не вкладаються в запропоновану схему, то чом би дослідникові не ототожнити з війнами революції та внутрішні заколоти. Досить трохи поворошити мозком, і стає очевидно, що кризові явища французької історії XIX сторіччя організуються в майже регулярну послідовність 1830, 1848, 1870, 1890 рр. Признаюся, що подібні погляди на історію не здаються мені наділеними якимсь точним значенням. А як щодо людських втрат, без яких не обходиться жодна з громадянських або зовнішніх воєн, — чи можуть вони бути прямою причиною революції, такої, яка вибухнула в 1830 р., або дипломатичного конфлікту, як, скажімо, конфлікт, спровокований у 1870 р. амбіціями Пруссії та слабкістю Наполеона Третього?¹

З усіх квантитативних досліджень праця Сорокіна видається мені найзмістовнішою. Врахування різниці між внутрішніми заворушеннями та зовнішніми війнами дозволяє не змішувати істотно неоднакові явища та давати їм належну оцінку, з'ясувати роль насильства у внутрішній політиці держав, визначати частоту та інтенсивність зовнішніх конфліктів між ними. Те, що ці два феномени мають тенденцію зливатися в один при народженні й смерті держав, що за певних обставин вони взаємонакладаються і взаємопідсилюються, аж ніяк не заважає тому, що вони мають різний смисл і відіграють різну роль у історії.

Перевага статистичного дослідження, здійсненого Сорокіним, як на мене, полягає у висвітленні ним того факту, що дві криві не йдуть паралельно. Застосо-

¹ Я тут посилаюся на гіпотези, висунуті К. Моразе в: *Morazé C. Les Français et la République*, Paris, 1956.

ване до подій, які відбувалися в античному світі, дослідження відкриває, що війни досягають свого кульмінаційного пункту в III сторіччі до нашої ери (сторіччя пунічних воєн) і що натомість крива внутрішніх заворушень іде вгору аж до першого сторіччя до нашої ери. Звичайно, не варт дивуватися, що у випадку Риму пунічні війни, переможець у яких здобував гегемонію над Середземноморським басейном, позначають кульмінаційний пункт «феномена воєн», тоді як кілька сторіч, протягом яких відбувався перехід від Республіки до Імперії, тобто період збройних сутичок між партіями та кандидатами на верховну владу, позначили кульмінацію феномена «внутрішніх заворушень». Проте якщо ми визнаємо придатність цього методу, його результати, принаймні результати негативного порядку, не можуть нам здатися незначущими.

Сорокін заперечує, що можна встановити зв'язок між війнами і внутрішніми заворушеннями, між інтенсивністю першого або другого феномена і процвітанням або занепадом спільнот. Він заперечує, що можна помітити або регулярну тенденцію до збільшення чи зменшення, або регулярні коливання між більшим і меншим. Внутрішні заворушення в лоні західної цивілізації досягали трьох окремих кульмінацій, у VIII сторіччі, в XIII — XIV сторіччях, у XIX і XX сторіччях. Ці три періоди збігаються з переходами між двома типами культури, які Сорокін називає *духовним (ideational)* і *сенсуальним (sensate)*.

Ми не вважаємо за потрібне обговорювати тут концепції Сорокіна в усій їхній сукупності. Ми не переконані в тому, що поняття, якими він користується для характеристики типів культури, є єдино можливими або найкращими з можливих. Типологія, яку застосовують до цивілізацій, таких далеких між собою в часі й таких різних за стилем життя, за самою своєю природою, не може не бути дискусійною. Мені важко погодитися з тим, що війни і внутрішні заворушення можуть бути підведені під одне й те саме поняття *break-down of social relations**. Ми згодні визнати, що саме в цьому криється зміст внутрішніх заворушень, оскільки кожна спільнота прагне створити устрій, який толерує застосування сили лише для підтримки своєї стабільності. Але ж застосування сили для розв'язання конфліктів між спільнотами вважалось протягом століть немінучим, законним, відповідним суті міждержавних взаємин. Отже, війна як така не є «надламом суспільних взаємин», тому що вона пов'язана з природою політичних суспільств. Та оскільки політичні суспільства найчастіше створюються силою і мірою того, як розширюються, стають більш гетерогенними, вони переживають іноді внутрішні заворушення, інтенсивність яких зростає мірою того, як поменшується інтенсивність внутрішніх війн. Імперія, яка відмовляється від експансії, все ще мусить придумувати заколоти та забезпечувати престолонаступництво.

З другого боку, збіг між посиленням інтенсивності внутрішніх заворушень і фазами переходу між двома культурами зберігає смисл і для тих, хто не приймає типологію Сорокіна. Твердження про те, що інтенсивність внутрішніх заворушень прямо залежить від глибини та швидкості суспільних перемін, видається банальною істиною. Але квантитативний метод іноді дозволяє визначати, а не тільки підтверджувати, глибину та швидкість перемін. Передусім дві криві, якщо ми визнаємо їхню точність, свідчать не на користь гіпотези впорядкованого процесу становлення чи то в напрямку замирення, чи, навпаки, в напрямку роздмухування войовничості, або процесу регулярного чергування більш або менш войовничих фаз. Така відсутність порядку становлення є непрямим доказом на користь певної конкретної інтерпретації феномена війни.

Інтерпретація, до якої нас приводять усі попередні аналізи, є, якщо можна так сказати, історико-соціологічною. Війна — це соціальний факт, але унікальний се-

* Надлам суспільних взаємин (англ.).

ред соціальних фактів; вона є водночас ствердженням і запереченням соціальності, соціального відношення між тими, хто воює. Коли вони належать до одного й того самого суспільства й усвідомлюють цю свою приналежність, вони сприймають збройну боротьбу як тимчасовий розпад своєї спільноти. Коли ж войовники належать до суспільств, що чужоземні у відношенні одне до одного, але споріднені, вони сприймають свою боротьбу як наповнену значенням і законну, але історик неминуче схиляється до того, щоб визнати її марною, оскільки вона має на меті укладення миру, який буде ненадійним і хистким протягом усього того часу, поки політичні утворення зберігають за собою право самостійно домагатися справедливості. В історичній перспективі, війни, що відповідають своїй суті й не зводяться до внутрішніх заворушень, є, принаймні в негативному плані, творчими (вони уникають завойовницького деспотизму). Не марними можна вважати імперські та громадянські війни, ті, які сприяють виникненню нових політичних утворень або змінюють кордони колишніх, ті, які визначають ідею або режим, які прийдуть до влади в новоутвореній політичній спільноті. Звідси легко пояснити, чому не існує порядку становлення: кульмінаційні піки войовничого насильства збігаються з фазами не марних війн¹, коли структура або принцип політичних утворень ставляться під сумнів, коли дипломатична система розпадається й починає вимальовуватися інша. Так звані періоди переходу між двома культурами — це ті, протягом яких внутрішні заворушення досягають найвищої інтенсивності. Якщо кінцеві причини насильства мають історичний і соціальний характер, становлення насильства не перебуває ні в якій відповідності з образом держав, їхньою долею та їхніми цінностями.

Простір, кількість, ресурси є умовами або частковими ставками. Але люди воюють тому, що вони ставлять ідеї на службу волі до могутності або волю до могутності на службу ідеям, тому що вони живуть у спільнотах, водночас споріднених і чужих одна одній, які не погоджуються ані підкорятися одна одній, ані взаємно нехтувати одна одну. Глибинні причини воєн були постійними упродовж історичної фази. Іntenсивність феномена війни була нерегулярною, з огляду на розмаїття обставин, які його підсилювали або пом'якшували.

4. Смысл людської історії

Нам залишається, проте, остання можливість прояснити схему становлення: причому йтиметься не про ті процеси, які відбуваються всередині великих утворень, які ми називаємо цивілізаціями, а між ними або принаймні між родинами цивілізацій. Ця гіпотеза не матиме сенсу, поки ми не звернемося до філософії Шпенглера, оскільки, згідно з ним, кожна цивілізація² існує сама-одна у світі, будучи виявом окремої душі, замкненої в біологічному циклі народження, зрілості та смерті. Тойнбі, той, навпаки, вважає, що можна розрізнити цивілізації первинні, вторинні й третинні, залежно від того, чи вони народилися від простих суспільств, від іншої цивілізації, що сама була первинною, або, нарешті, від цивілізації, яка вже зазнала, у своїй колиці, впливу іншої цивілізації. Західна цивілізація є третинною, оскільки вона вийшла з цивілізації еллінської (або класичної, згідно зі словником К. Райта), а та, у свою чергу, мала своєю матір'ю цивілізацію мінойську.

Порівняння між цивілізаціями, взятими глобально, з погляду міжнародних

¹ Не марних у історичному значенні: те, до чого вони призводять, може вселити нам гостру відраду.

² Шпенглер говорить про культуру, а не цивілізацію. З його погляду, цивілізація — це фаза за нападу культури. Але ми й далі застосовуватимемо наш словник і називатимемо цивілізаціями ті великі утворення, які він називає культурами.

взаємин або війни, є ще більш проблематичним, аніж порівняння між епохами чи містами-державами. Єдина спроба, в цьому плані, про яку нам відомо, була здійснена К. Райтом та його співпрацівниками, але вона, як на мене, хибує на методологію. Ось критичне запитання, на яке тут треба дати відповідь: чи можливо глобально виміряти «войовничість» тієї або тієї цивілізації? К. Райт виділяє чотири критерії¹: *привичаєність до жорстокості*, що виникає з релігійних ритуалів, спектаклів, спорту, *агресивність*, яка знаходить свій вираз у частоті інвазій, імперських воєн або воєн між державами, *суворість або вплив військової моралі*, що знаходить своє втілення у військовій дисципліні, й нарешті, *тенденція до деспотизму або до централізації*, наявність або відсутність конституційних обмежень застосуванню влади.

Водночас застосовуючи всі ці чотири критерії, команда, очолювана К. Райтом, установила таку класифікацію:

1. Найвойовничіші цивілізації: класична, татарська, вавилонська, сирійська, іранська, японська, андська, мексиканська.
2. Помірковано войовничі: хеттська, арабська, германська, західна, скандинавська, російська, юкатанська.
3. Наймиролюбніші: єгипетська, мінойська, православна, шумерська, несторіанська, ірландська, індійська, хіндуїстська, давньокитайська, китайська, майя.

Ця класифікація не дає змоги провести різницю між цивілізаціями первинними і вторинними або третинними, з'ясувати, чи просувається світ до більшої або меншої «войовничості». Серед найвойовничіших ми бачимо цивілізації, що належать до трьох різних епох. Не видно також жодного простого зв'язку з расовими або географічними характеристиками. Щонайбільше, тут можливо назвати кілька обставин, сприятливих для «войовничості цивілізацій»: гетерогенність народностей, легкість комунікацій, роль, яку відіграють пастуші або кочові племена. Цивілізації плато або гір схильні до войовничості.

По правді кажучи, я навіть сумніваюся в тому, чи є сенс застосовувати до цивілізацій термін «войовничість». У строгому розумінні, його можна було б зберегти для досліджень суто квантитативного характеру, подібних до того, яке здійснив Сорокін. Але документи не дозволяють нам поширити на різні цивілізації застосування одного такого методу. Що ж до чотирьох критеріїв, які пропонує К. Райт, то вони видаються значущими, якщо розглядати їх кожен окремо, але настільки різнорідними, що результат, одержаний унаслідок їхнього поєднання, напевно чи буде таким.

Візьмімо критерії 2 і 3, тобто частоту інвазій та воєн і суворість військової моралі, які видаються найближчими один до одного. Класичний контраст між Афінами і Спартою нагадує нам, що агресивність політичного утворення не є пропорційною суворості військового устрою або способу врядування. Устрій японської держави протягом двох сторіч режиму Токугава був, за своїм духом, військовим і неагресивним. Так само, хоча демократичні суспільства Заходу й запровадили громадське врядування, це аж ніяк не зробило їх неспроможними розв'язувати великі війни. Чи, може, вони розв'язували їх тому, що вільгельмівська та царська імперії все ще були просякнуті військовою мораллю? Чи, може, нам скажуть, що деспотизм радянського зразка, в Росії або в Китаї, є причиною агресивності й що мир запанує між державами з демократично-ліберальним режимом? Признаюся, що в мене такої переконаності немає. Ці тлумачення були в моді одне покоління тому назад. Сьогодні ж ми розуміємо набагато ліпше, які несподіванки можуть підготувати нам «витівки тверезого розуму». Суспільство ліберальної філософії, таке, як американське, не вихваляє війну заради неї самої, воно па-

¹ Там само, I, с. 122.

цифістське за своєю природою, але воно ж таки буває евентуально імпульсивним, розлюченим і якщо його, так би мовити, запросять до агресії, то воно піде аж до кінця, до повної й остаточної перемоги. Вибухам воєн сприяє саме гетерогенність режимів значно більшою мірою, аніж якийсь окремих режим як такий.

Ми не збираємося заперечувати, що існує різниця у «войовничості» між народами й державами, хоч би яким із чотирьох названих вище критеріїв вона визначалася — жорстокістю, агресивністю, суворістю військового устрою чи способом урядування. Також імовірно, що цивілізації видаються неоднаково войовничими — і справді є такими в квантитативному розумінні¹, — залежно від ролі, яку відіграють у них народи, схильні воювати, і яка визначається їхньою манерою життя та способом їхнього врядування. Що для нас важливо, то це розвіяти ілюзію, згідно з якою суспільство, де внутрішній устрій є громадянським, суспільство, яке відмовилося від жорстоких видовищ та видів спорту і яке забезпечує своїм громадянам та примножує конституційні гарантії, цим самим звільниться від власної агресивності й уже ніколи не вчинить агресії.

Цілком можливо, що в минулому існувала слабка кореляція між цими різними феноменами і що, розглянуті глобально, давньокитайська, а потім і китайська цивілізації були менш войовничими, в кількох поєднаних значеннях: їхні народи були менш схильними до агресії, вони не так часто розв'язували війни та ставали жертвами чужоземного вторгнення, вони не жили, в часи миру, за військовим устроєм, але ці характеристики не завжди мають місце разом. Двадцяте сторіччя було войовничим, якщо оцінювати його за кількістю та вартістю воєн, проте політичний лад був вільний від військового устрою, а в суспільстві панувала філософія, яку можна назвати пацифістською. Найруйнівніші війни не завжди розв'язуються націями, для яких поле битви є нормальною сферою діяльності.

Чи мусимо ми погодитися з похмурим висновком, до якого прийшов один етнолог у кінці минулого сторіччя: «Отже, війна не знає еволюцій?» Ш. Летурно присвятив цілу низку книжок еволюції великих суспільних феноменів — торгівлі, політики, економіки, власності. Він присвятив також одну книжку війні², але в її заголовку було відсутнє слово «еволуція». Усі суспільні феномени еволюціонують, казав він, крім війни.

Звичайно ж, еволюціоністська репрезентація послідовних форм торгівлі, власності або держави була, з багатьох поглядів, спрощеною або ілюзорною. Трансформації політики та економіки не є ані так добре впорядкованими, ані так чітко зорієнтованими. Але твердження Летурно залишається настійливим запитанням: чи війна є явищем не тільки ендемічним для всіх цивілізацій, для всіх епох, а й константним у своїй природі та у своїх формах? Чи завжди вона схожа сама на себе, оскільки вона є запереченням усього того, що людина намагається створити в собі й поза собою, сотні років трудячись у сфері культури? Чи війна — це таке собі раптове й гвалтовне повернення до дикунства, й тому вона завжди чинитиме опір будь-якій еволюції, будучи чужою всьому, що є властиво людському в людях?

У тому, що люди ХХ сторіччя спроможні на такі самі жахливі звірства — або й жахливіші — як і ті, що жили в V або X сторіччях до нашої ери, ми, сучасники концентраційних таборів, газових камер та атомних бомб, не маємо жодних підстав сумніватися. Ніхто не зможе заперечити й того, що солдати, очманівши від шалу битви, здатні таке творити, що їм би не позаздрили й люди, яких ми називаємо дикунками. Ми аж надто добре знаємо й те, що поліцаї та інквізитори винайшли справді досконалі й витончені знаряддя торгун. Якщо вбивство ближньо-

¹ Йдеться про частоту й інтенсивність збройних конфліктів.

² Letourneau Ch. *La guerre dans les diverses races humaines*, Paris, 1895.

го становить суть феномена війни, якщо смерть як така є її визначенням, тоді війна справді невіддільна змінам, завжди тотожна своїй одвічній сутності.

Один факт не може бути темою для дискусій: війни, в багатьох відношеннях, схожі на ті суспільства, які їх розв'язують. Ця схожість є *завжди* схожістю зброї та знарядь. Ця схожість є *майже завжди*, явною або неявною, схожістю суспільного розшарування та мілітарної системи. Схожість між знаряддями та зброєю в нашу історичну добу є різною. Схожість цивільного устрою та устрою військового закамфльована, відтоді як правлячі класи перестали бути військовими класами. Але ця видима своєрідність новітніх суспільств, організованих інакше в часи миру, ніж у часи війни, є лише зовнішнім виразом своєрідності більш глибокої: міжнародні відносини беруть участь у новітньому процесі раціоналізації. Проаналізована в усіх своїх аспектах, ця раціоналізація пояснює й індустріалізацію воєнних дій (звідки схожість між знаряддями праці та знаряддями зброї), і претензії політичної влади на те, щоб не мати нічого спільного з військовим устроєм.

Раціоналізація справді веде за собою *диференціацію* видів діяльності та функцій. За багатьох обставин, сила, застосовувана проти повстанців, у своєму матеріальному аспекті схожа на силу, застосовувану проти ворога. Але ми позначаємо першу й другу різними словами, тому що поліційні дії мають інше значення, аніж дії воєнні. Ця істотна дуальність здалася нам настільки очевидною, що ми поклали її в основу теорії. Ця дуальність існує в зародку в найпростіших суспільствах, але протягом історичної фази вона часто розмивалася, оскільки політична спільнота, створена збройною силою, нею ж таки й охоронялася. Більшість держав не чинила опору розчленуванню своїх збройних сил, що були опорою й гарантією безпеки правителів навіть у роки миру.

Гетерогенність цивільного устрою та устрою військового цілком узгоджується з історичним досвідом минулого сторіччя. Середній клас, який здобув провідне становище в європейських націях, радше прагне управляти трудовими процесами, аніж готувати війну. Він не вважає, що його влада опирається на силу, хоча сила залишається в його розпорядженні як засіб примусити широкий загал шанувати свою легітимність. І марксизм, і американська політична філософія обоє вийшли з цієї буржуазної ери: перший, вбудувавши в теорію не досить проаналізований досвід капіталізму, бачить у власності на засоби виробництва корінь влади та привілеїв, тоді як насправді володіння зброєю, в багатьох випадках, передує володінню знаряддями праці; американська політична філософія прагне узагальнити досвід іммігрантів, які здобули тріумф над природою і спільнота яких утворилася внаслідок індустріальної діяльності, а не збройних завоювань, тому вона спонтанно визнала радикальну антиномію між військовим устроєм і громадянським ладом.

Якщо осмислити міжнародні відносини в їхніх специфічних характеристиках, то тут мала місце подвійна раціоналізація, одна з погляду права, друга — з погляду теорії, формальної або соціологічної. Юристи опрацювали поняття, уточнили наслідки суверенітету, з'ясували, які наслідки випливають із того, що земну поверхню поділено між державами, а морський простір — ні, фіксували права та обов'язки воюючих і невоюючих сторін, примножили кількість міжнародних організацій, опрацювали конвенції, що укладаються між суверенними державами й фіксують правила, яким мають підлягати міжнародні відносини в приватній сфері або у сфері соціальної, не пов'язаній із державою. Але юридична раціоналізація не скасувала, навіть у рамках Організації Об'єднаних Націй та пакту Бріана — Келлогга (а може, навіть, усупереч існуванню Організації Об'єднаних Націй та пакту Бріана — Келлогга) легітимності застосування війни як засобу розв'язання міждержавних конфліктів. Щодо теорії, абстрактної або соціологічної, то вона

намагалася опрацювати імплікації та умови ефективності дипломатично-стратегічної поведінки, під загрозою війни або за умов очікування неминучої перемоги. Теорія Клаузевіца бере за гіпотезу наявності війни й намагається з'ясувати, як її треба вести. Теорія, опрацьована в цій книжці, має заголовок «Мир і війна між націями», тому що вона намагається надати раціональної форми дипломатично-стратегічній поведінці держав.

Юридична й теоретична раціоналізації надихаються одним духом, але ризикують увійти в конфлікт. Що більше перша намагається розв'язувати конфлікти, замінюючи силу на право, то серйознішими мають бути ставки, аби виправдати порушення юридичних заборон і повернення до предковичних засобів брутальної сили. Але війна, за самою своєю суттю, має тенденцію доходити до крайнощів. Відповідно до свого призначення, вона ніколи не ставить якісь межі насильству. Бо абсолютна перемога є її метою: для її досягнення інструментальна раціональність завжди готова задіяти всі можливі засоби. А що індустріальне суспільство надається до тотальної мобілізації, ті самі суспільства, які вихваляються своїм засадничим громадянським характером, мабуть, були єдиними в історії, які довели до крайньої межі милітаризацію суспільства на випадок війни.

Раціоналізація у своїй потрібній формі (диференціація, концептуальне осмислення, рефлексія на тему сутності та ефективності дипломатично-стратегічної поведінки) досі не змінила природи міжнародних відносин, що лишається такою самою, якою ми її спостерігаємо упродовж тисячоліть. Засоби битви були і є прообразом знарядь праці. Суперечлива природа суспільств, які прагнуть бути миролюбними і разом з тим розв'язують тотальні війни, знаходять свій вираз у розгнущаній пропаганді, в лицемірстві держав, у зіткненнях між філософіями зовнішньої політики. Кожна велика держава має свою доктрину миру, засновану на міжнародному праві або на соціалізмі.

Війна, поступово очищаючись від усіх елементів миру, рано чи пізно виродиться у винищення цілих народів і втратить свій людський смисл. Мир усе більше й більше визнається як єдиний варіант, що відповідає інтересам усіх воюючих сторін; війна виходить за рамки закону. Інструментальна логіка тотальної війни і юридична логіка війни, віднесеної в категорію злочинів, — чи увійдуть вони в суперечність? Чи пропонує нам перспективу порятунку опрацювання інструментальної раціональності? Завдяки застосуванню методів раціонального розрахунку до процесу воєнних дій війна нав'язала нам тотальну мобілізацію. Чи цей самий розрахунок не присилує нації до миру в епоху термоядерної зброї?

Розділ XII

КОРЕНІ ІНСТИТУЦІЇ ВІЙНИ

Якою є людина *за своєю природою* — миролюбною чи войовничою? Це запитання було поставлене в ті часи, коли філософи посилялися на *природу*, щоб обґрунтувати або пояснити *суспільні* явища. Але поняття природи набувало іншого значення залежно від терміна, якому воно протиставлялося. Ми вже кілька разів згадували, в першій частині цієї книжки, про *природний стан*, який може існувати між політичними утвореннями і який протиставляється громадянському стану. Цей останній існує між членами однієї спільноти, що підпорядковується законам, легітимній владі. Натомість люди до запровадження громадянського стану не знають ані правил, ані хазяїна й поводяться так, як спонукає їх до цього їхня природа і як вона дозволяє їм поводитися.

Власне, в теоріях філософів, які вивчають догромадянський стан, поєднуються дві ідеї: уявлення про людину, якою вона була б поза всяким суспільством як живе створіння або створіння, обдароване розумом, і ідея про людину, якою вона мала би право бути в тому випадку, якби кожен міг розраховувати тільки на себе. Опис природного стану, який ми знаходимо в Гоббса й Спінози, віддзеркалює цю подвійність: психологію людини, що її ми уявляємо поза суспільним контекстом, і мораль сили, яка була би прийнятною за відсутності усталених норм.

Ця природна людина, чи є вона такою самою людиною, якою була на світанку історії? Такою самою, якою вона буває ще й сьогодні в тих випадках, коли влада руйнується внаслідок революцій або у взаєминах між суверенними спільнотами? Або такою, якою їй призначено бути вкарбованим у неї раціональним чи надприродним покликанням? Іншими словами, чому протиставляється природне — *історичному, громадянському, раціональному чи надприродному*? Безперечно, що історична людина належить до спільноти й наділена раціональним розумом. Чи природа суперечна суспільності або раціональному розумові, чи, навпаки, вона прагне до суспільного життя, організованого раціональним розумом, як до своєї кінцевої мети? Залежно від того, яку ми гіпотезу приймемо, першу чи другу, поняття природи набуває протилежного смислу.

У виразі *природне право*, означення наводить нас на думку про універсальність, про те, що належить людині в її якості людини, коли ми абстрагуємося від конкретних характеристик, яких вона набуває в контексті різних суспільств. Право людей надихається *природним правом*, але воно ніколи не могло усунути *природного стану*. Саме тому, що суверени не встановлюють громадянського порядку, їхні зобов'язання та їхні прерогативи є тими, які впливають із людської сутності, універсальної й раціональної. Та оскільки ніхто й ніщо не гарантує їм дотримання їхніх прав, їм доводиться захищати їх самим.

Численні проблеми, які ставить перед нами поняття природи, сьогодні розпадаються на багато складових. Сьогодні нам доводиться шукати відповіді на запитання, старе, як сама історія, — якщо війна явище ендемічне, то це тому, що людина за

свою природою войовнича? — в біологів, психологів, етнологів та філософів, які дають на нього відповіді часткові та взаємно доповнювані. Або, навпаки, чи можна уявити собі миролюбне людство, природу якого годі змінити?

Внаслідок видимого парадоксу природний стан, що мислиться як війна всіх проти всіх, не виключає теорії вічного миру. Гоббс, який постулює, що люди природно перебувають у стані війни, покладає свої надії на абсолютну владу, яка примусить їх жити в мирі. Він не передбачає експліцитно миру між державами, тому що природний стан між ними не було подолано. Але перенесена гегельянською та марксистською філософією в проєкцію історії, боротьба не на життя, а на смерть, що стала боротьбою за визнання, є джерелом нічим не обмежених війн; вона, проте, не відбирає надію на планетарний мир (або на створення вселенської держави). Навпаки, Монтеск'є, який писав: «Як тільки люди опиняються в суспільстві, вони втрачають відчуття власної слабкості: рівність, яка існувала між ними, зникає, й починається стан війни»¹, рекомендує обмежувати тиранію рівновагою влади, а війни — поміркованістю. Якщо людина — агресивна, а суспільство — мирне, історія приводить до миру тією мірою, якою вона приходять до планетарного суспільства. Якщо корінь війни в самому суспільстві, мудрість велить нам пристосуватися до реального стану речей.

1. Біологічні та психологічні корені

Біологи називають агресивністю схильність живого створіння нападати на інше живе створіння² того самого виду або іншого³. Більшість живих створінь, але не всі, воюють між собою в межах кожного виду. Деякі з них не є агресивними, тобто не беруть на себе ініціативу нападати, але захищаються, коли хтось нападає на них.

Поведінка бійки (*fighting*) у світі тварин не може розглядатися, твердить біолог, ні як щось випадкове, ні як щось ненормальне. Агресія — це постійна й вочевидь корисна складова повсякденної поведінки багатьох тварин, і вона стає деструктивною та шкідливою (*harmful*) лише за виняткових обставин.

Хребетні всіх класів, риби, амфібії, рептилії, птахи, ссавці б'ються між собою. Примати, до яких входить і людський вид, агресивні неоднаковою мірою, від «gibbons in which both sexes fight so vigorously that they can exist only in small family groups, to the howling monkeys whose fighting never goes beyond vocalization in either sex»⁴ («гіббонів, у чиєму середовищі обидві статі б'ються між собою так запекло, що вони можуть існувати лише невеличкими сімейними групами, до галасливих мавп, чия агресія, для обох статей, ніколи не виходить за межі криків». — *Англ.*) Людський вид серед приматів розташовується на найвищому щаблі агресивності. Людина як живе створіння є істотою досить-таки забіякуватою, інакше кажучи, навіть слабого збудження або *стимулу* досить, аби штовхнути її на агресію.

Первинні *стимули* агресії у світі живих створінь є численними, а деякі з них породжують конфлікти й між людьми. Тварина, якій зробили боляче, реагує агресивно; миша намагається вкусити експериментатора, який прищемив їй хвоста. Багато живих створінь, скажімо риби або птахи, б'ються, щоб захистити простір, який іноді називають їхніми територіями. Європейська риба-колючка завзято б'є-

¹ *De l'Esprit des lois*, I, 3.

² Scott J. P. *Aggression*, Chicago, 1958, p. 1. «Used precisely, 'aggression' refers to fighting and means the act of initiating an attack». («У своєму точному значенні, «агресія» має стосунок до бійки й означає ініціювання нападу». — *Англ.*)

³ Як правило, біологи передусім розглядають агресивність, яка виникає між тваринами одного виду.

⁴ *Там само*, с. 6.

ться поблизу свого гнізда, але більш ніде. Тому ці рибки дуже рідко б'ються на смерть, хіба що їхні гнізда розташовані дуже близько одне від одного. Перебуваючи кожна на однаковій відстані від свого гнізда, колючки не нападають одна на одну, але поведуться погрозливо. Що ж до результату їхньої бійки, то він залежить від того, на якій відстані перебуває кожен із супротивників від свого гнізда. Той із них, хто перебуває до нього ближче, в кінцевому підсумку, перемагає, і його суперник утікає до своєї оселі¹. Так само ссавці деяких видів живуть у мирі доти, доки та чи та зграя не виходить за межі простору, який іззовні сприймається як «їхня територія»; у свою чергу, індивід, який належить до іншої зграї, зазнає нападу і змушений втікати, якщо він перетнув демаркаційну лінію. Іншими найчастішими стимулами агресії у світі тварин є їжа або самиці, хоча в різних видів усе це відбувається дуже по-різному.

Войовничість або схильність до агресії буває різною серед тварин одного й того самого виду залежно від статі, віку, а часто й індивіда. Самиці в середньому, в межах одного виду, менш схильні до агресії, ніж самці, але окремі самиці, які перебувають на найвищому щаблі жіночої агресивності, можуть переважати в цьому окремих самців, що перебувають на нижчих щаблях чоловічої агресивності. Кожен людський індивід спадково наділений певною агресивністю. Сьогодні ми знаємо, що рівень цієї агресивності можна збільшувати або поменшувати різними хімічними субстанціями. Лікарі запевняють нас, що вони спроможні або будуть спроможні, на певний час або назавжди, перетворювати будь-яку людину на лева або на ягня. Чи у тварин, чи в людей схильність до бійки, безперечно, має біологічне коріння.

Войовнича поведінка модифікується досвідом індивіда, її можна набуті і можна забути. Біологи здійснювали досліди на мишах і розвивали в них всілякі умовні рефлекси — рефлекси бійки, втечі, пасивності — у відповідь на той або той стимул. Засвоєння (*learning*) войовничої поведінки відповідає загальним принципам засвоєння, що їх школа Павлова опрацювала на інших видах поведінки. Дж. П. Скотт наполягає на одній особливості цієї поведінки: вона зникає дуже повільно, треба тривало часу, щоб пригнітити реакцію агресивності (що пояснюється фізіологічними та емоційними феноменами, які супроводжують агресивність).

Серед методів тренування навичок бійки, застосованих на мишах, особливо переконливим видається один. Тварина, що їй кілька днів поспіль створювали ілюзію видимого успіху, швидко забираючи супротивника, вкинутого до її клітки, завзято нападає на кожного суперника, який чинить їй опір. Чим частіше вона перемагає, тим агресивнішою стає. Саме легкі перемоги роблять тварину здатною битися, саме вони перетворюють її на відважного бійця. Протилежна звичка — або втікати з поля бою, або піддаватися сильному без боротьби — виробляється в індивідів, які регулярно дістають доброго прочухана.

Будучи спонтанною чи засвоєною в результаті навчання, войовнича поведінка часто видається для спостерігача-людини пристосовницькою. Чи то у випадку, коли пташка проганяє «чужинця», який наблизився до її гнізда, чи тоді, коли собаки або бабуїни б'ються за самицю, агресія спрямована на те, щоб усунути причину можливої небезпеки, зберегти за переможцем виняткову перевагу. Більше того, бійка в стані тварин іноді приводить до встановлення певного порядку, як війна до встановлення миру.

Коли дві курки вперше зустрічаються, вони, як правило, б'ються між собою, одна з них перемагає, а друга зазнає поразки. Наступного разу вони знову б'ються, але та, яка програє битву, цього разу втікає з поля бою значно скоріше. Через якийсь час між ними утверджується ритуал, суть якого в тому, що перша погро-

¹ Див.: Lorenz Konrad Z. *King Salomon's Ring*, London, Methuen, 1952. Аналогічна поведінка характерна й для інших видів.

жує, а друга втікає. Одна з них, як ми кажемо, домінує, а друга — підкоряється. І ця ієрархія сили, підтверджена досвідом битви, є стабільною, тривалою, мирною. Експериментаторам доводиться докладати неабияких зусиль, щоб поставити цю ієрархію з ніг на голову — наприклад, спонукати доміновану мишу знову стати до бійки.

Цій ієрархічній паціфікації, що є результатом битви, протиставляється спонтанна паціфікація між тваринами, які разом виростили, або між молоддю та дорослими особинами, що з ними живуть. Але ця примітивна соціалізація створює також, у світі тварин, диференціацію між своїми й чужими, між членами групи та іншими. Мирне співіснування інтрасупільного характеру часто вживається з ворожнечею стосунків між групами або між індивідами, які належать до різних груп.

У вищих хребетних зграя часто виявляє агресивність у відношенні до зовнішніх індивідів. Так, вовк проводить різницю між членами своєї зграї та всіма іншими. Значно рідше агресивність знаходить свій вияв у стосунках між зграями. Натомість у людського роду вияви агресивності невіддільні від колективного життя. Навіть у тих випадках, коли йдеться про напружені взаємини між окремими індивідами, на агресивність багатьма способами впливає суспільний контекст. Агресивність групи у відношенні до одного зі своїх членів, до чужинця або іншої групи як такої — ці три феномени нормально мають місце в будь-якому суспільстві. Ватага підлітків має свою внутрішню ієрархію, а іноді й свого козла розгрішення, вона виступає єдиним фронтом проти тих одинаків, котрі не бажають коритися дисципліні, а іноді спрямовує свою агресивність проти суперницької ватаги.

Утвердження властиво суспільних форм існування не є єдиною причиною нових вимірів, яких набуває феномен агресивності: головним елементом людських взаємин є розчарування та непристосованість, що виникають із агресивної реакції. Щодо розчарування — то це наш психічний досвід, і відкриває нам його наша свідомість. Хай там який людський індивід уже з перших років свого життя переживає хвилини розчарування; він страждає тому, що його погано годують або не досить люблять, і він дуже рідко має засоби пристосуватися через агресію до ситуації, в якій він почуває себе жертвою. Поведінка іншого травмує його, й він неспроможний вилікувати свою травму, вступивши в бійку зі своїм агресором, умисним чи мимовільним. Зовні він не показує своєї агресивності, але внутрішньо він далекий від того, щоб жити «в мирі», він весь тремтить від здушеної люті, від приглушеної в собі ворожості.

Психоаналітики проаналізували механізми, за якими з таких розчарувань народжуються психічні тривоги. Біологи або психологи, які тяжіють до об'єктивних методів, намагалися знайти еквівалент механізму «розчарування-агресія» у світі тварин або через досліди експериментального засвоєння навичок. Учням Павлова, як відомо, вдалося спровокувати поведінку, яку можна назвати невротичною. Коли два стимули (коло й еліпс), один з яких спричиняє позитивний рефлекс, а другий — рефлекс негативний, мають тенденцію зближатися в часі, настає момент, коли собака, нездатний провести різницю між двома сигналами, починає поводитись агресивно, гавкає й намагається вкусити експериментатора. Не маючи змоги ані втекти, ані пристосуватися до нової ситуації, він ладен гризти свого нашийника, готовий учепитися зубами у що й у кого завгодно. Інші досліди такого самого типу, монтаж двох суперечливих рефлексів, давали той самий результат, штучний невроз, якщо можна так висловитися, й агресивну поведінку непристосованості.

Насправді немає ніякої суперечності між психологічною інтерпретацією агресії в термінах засвоєння навичок та умовних рефлексів і інтерпретацією у фройдіанських

термінах розчарування. Проте не узгоджується з фактами ані той висновок, що агресія у світі тварин завжди має своєю причиною розчарування (легкі перемоги підсилюють потяг до бійки), ані той, що розчарування завжди знаходять свій вияв через агресію. Деякі тварини б'ються менше, коли їх позбавити їжі¹. Особисто я спочатку подумав би, перш ніж підписатися й під формулою, згідно з якою *розчарування знаходить свій вихід через агресію лише в ситуації, в якій індивід має звичку бути агресивним*², але мені видається істинним, що розчарований індивід стає значно дратівливішим: поріг агресивної реакції для нього нижчий, ніж для будь-якого іншого індивіда.

Істотне, однак, полягає не в тому. Біолог, іззовні, може визначити розчарування як неспроможність до реакції, яка відповідала б ситуації. Розчарування є насамперед, для кожного з нас, досвідом, який ми переживаємо тоді, коли нас чогось позбавлено, коли ми чогось хочемо, а нам його не дають, коли нас у чомусь пригнічують. Маленький братик, який забирає від первістка частину материнської любові, розбуджує в цього останнього почуття агресивної неприязні. Ця агресивність у більшому числі випадків неспроможна знайти свій вираз у формі «присотсування до нової ситуації». Часто вона або взагалі ніяк не виражається, або, через ідентифікацію, переходить на ту або ту невинну особу, або ховається у підсвідомості. Якщо непристосованість є спільною характеристикою для реакції миші, яка неспроможна ані кинутися в бійку, ані втекти, і для реакції дитини, позбавленої певної частки материнської любові, то не ідентичність чи подібність цих механізмів уявляється нам важливою, а те що люди, від своїх найперших років, живуть у таких умовах, у яких вони неминуче конфліктують між собою, нападають, так би мовити, одне на одного й вигадують безліч засобів, вербальних або уявних, якими вони можуть виразити свої ворожі почуття в такий спосіб, щоб не битися фізично.

Будучи найвойовничішим створінням у класі приматів, людина, така, якою нам відкривають її психологи, діє під тиском не завжди усвідомлюваних спонук, — сексуальності, прагнення до матеріальних надбань або до слави, — які примушують її до суперництва з до себе подібними, а іноді, з майже невблаганною неминучістю, до конфлікту з деякими з них. Безперечно, що людина не відчуває такої потреби битися, як, наприклад, потреба в їжі або в сексуальному задоволенні³. Ланцюг причинного зв'язку, який приводить до агресивних емоцій або актів, завжди тягнеться від якогось зовнішнього феномена. Немає жодних психологічних доказів про спонтанні імпульси до бійки, які виникали б у самому організмі людини. Людське створіння, якому випало б щастя жити в середовищі, що не давало б жодної нагоди, жодного мотиву битися, не страждало б від жодних проблем, ані психологічних, ані нервових.

Але навіть якщо не посилатися на інстинкти смерті, про які говорить Фройд, амбівалентність почуттів, суперництво між індивідами за всілякі вигоди є константними фактами досвіду, які відкривають *складову конфлікту* в більшості міжперсональних взаємин, якщо не в усіх. Людина б'ється з до себе подібним не з інстинкту, а в кожний такий момент вона є катом і жертвою іншого. Фізична агресія і прагнення нищити не є єдиною реакцією на почуття розчарування, але вони — одна з можливих відповідей на це й, мабуть, відповідь спонтанна. В цьому розумінні, філософи не помилялися, коли розглядали людину як істоту *за самою своєю природою* небезпечною для іншої людини.

¹ Див.: Scott J. P., p. 34.

² Там само, с. 35 (виділено автором).

³ Scott J. P., p. 62.

2. Соціальні корені

Самолюбство, як і бажання володіти, перетворює братів на ворогів, а союзників — на суперників. Будь-яке суспільство надає для цього суперництва безліч нагод і причин, від абсолютно нікчемних до грандіозних. Той, хто перебуває на найвищому щаблі могутності і влади, починає виявляти агресивні наміри супроти того, хто був зіпхнутий на нижчий щабель, як тільки цей скривджений знову захоче випхатися нагору. Все те добро, яке не можна поділити, могутність або слава, стає об'єктом неминучих чвар. У тих випадках, коли об'єктом конфлікту є добро, яке ділиться, компроміси можливі, але спокуса вдатися до насильства не зникає ніколи. Навіщо мені торгуватися з іншим, якщо, застосувавши силу, я можу заволодіти всім?

Війни — це специфічне суспільне явище, яке, мабуть, виникло в один з моментів людської історії: вони передбачають організацію насильницьких дій тими суспільствами, які входять у конфлікт. Але ми спостерігаємо конфлікти в усіх або майже в усіх людських спільнотах, і ці конфлікти часто вироджуються в насильство, навіть у насильство, більш або менш організоване, поза інституціями, які можна назвати інституціями війни.

У найзагальнішому розумінні, два індивіди або дві групи перебувають у конфлікті між собою, коли вони прагнуть володіти одним добром або досягти несумісних цілей. Конфлікт набуває характеру насильства, коли один із супротивників удається до фізичної сили, щоб примусити іншого підкоритися. Правда, говорять ще про насильство моральне, й ідея про примус, який діє на свідомість, теж включається в поняття насильства. Але саме фізична сила стоїть біля витоків насильства й порушує свободу особистостей. Моральне насильство, найогиднішим виявом якого є «промивання мізків», — це витончена форма, що походить від насильства у фізичному його розумінні¹.

Всередині новітніх суспільств ми спостерігаємо безліч як конфліктів, так і випадків насильства. Так, у Сполучених Штатах за рік відбувається вісім тисяч убивств, а два мільйони людей заарештовуються за серйозні правопорушення². Формально, я виділив би три види випадків насильства: бійку, вбивство та громадські або політичні заворушення. Двоє молодиків або дві компанії молодиків можуть зчинити бійку між собою після якої-небудь вечірки, так само й сусіди можуть зчепитися за межу. Такий конфлікт, який призводить до насильства, є міжперсональним, хоч він і відбувається в рамках суспільства. Насильство народного заворушення, іноді спонтанне, переходить у повстання або громадянську війну, коли воно має причину або ставить перед собою суто політичні завдання. Залежно від результату воно змінить свої характеристики: кримінальне на початку, повстання, яке здобуде кінцеву перемогу, ретроспективно стане джерелом нової законності. Насильство, спрямоване проти усталеного закону, несе на собі відбиток двозначності всіх історичних подій, які в одних викликають захват, у інших — ві-

¹ Це походження можна схематично описати так. Примус часто здійснюється насильством, з ефективним застосуванням фізичної сили. Примус здійснюється насильством і в тих випадках, коли воно зводиться лише до погрози застосувати силу. Той, кого силують, зберігає за собою можливість підкоритися і в такий спосіб уникнути кари, якою йому погрожують і яка, в окремих випадках, може бути карою смерті. І нарешті, примус може здійснюватися в набагато витонченіший спосіб, діючи на волю до опору *іншого*, розкладаючи, так би мовити, його свідомість. На цьому останньому етапі жертва колінує перед своїм катом. Обвинувачувані на московських процесях здебільшого поступалися перед примусом першого або другого виду, вони тільки вдавали, що судді-інквізитори «переконали» їх покаятися. Проте не випадає сумніватися й у тому, що в наші часи насильство над підкореними народами з боку завойовника є закамouflюваним. У 1871 р. ельзасці протестували проти анексії, в 1940 р. вони не мали можливості це зробити. 99% населення Прибалтики проголосували за приєднання їхніх країн до Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

² Scott J. P., *op. cit.*, p. 102.

дразу, залежно від політичних переважень. Злочини карного права — це ті, кваліфікація яких не зазнає змін, хоч би якими були перипетії боротьби між партіями. Убивство може бути виправдане тільки в тому випадку, якщо воно має якийсь політичний сенс. Так, щороку «резистенти» прикрашають квітами могилу того, хто вбив адмірала Дарлана, в той день, коли було страчено цього героя-злочинця.

У тому, що стосується конфліктів, можливі численні класифікації, які виходять за рамки нашого аналізу. Обмежмося кількома елементарними розрізненнями. Конфлікти можуть протиставляти або індивідів, або групи, вони можуть розв'язуватися законом або результатом боротьби (або конкуренції чи суперництва), вони можуть узгоджуватися із суспільним ладом або, навпаки, позначати його надлам. Те, що вражає в нашу епоху, то це — кількість і серйозність конфліктів, які, так би мовити, інтегровані у функціонування економіки та політики.

Розподіл ринку між продавцями, національного доходу між індивідами та класами залежить значною мірою від конкуренції, тобто від результатів, яких домагаються одні та інші в такій собі війні без застосування насильства. Та це ще не все: конфлікти між професійними синдикатами, тобто організованими об'єднаннями роботодавців і робітників або між робітничими професійними спілками та дирекцією того або того підприємства, також розглядаються як нормальне функціонування механізму, призначеного забезпечувати поділ благ (яких не завжди вистачає на всіх, але які можуть бути поділені).

Комерційна конкуренція та боротьба між синдикатами — це два види з жанру нормальних міжгрупових конфліктів, результат яких визначається самим суперництвом, а не законом. Вони також дають характерні приклади комбінації «конфлікт-співпраця», яка є сьогодні найзагальнішою моделлю суспільних взаємин. Виробники одного й того самого товару є не тільки конкурентами, а й компаньйонами. Їх поєднує спільний інтерес розвивати ринок, їх роз'єднує прагнення захопити якомога більшу його частину. Так само й робітники та промисловці спільно захищені в процвітанні їхнього підприємства, але мають протилежний інтерес у тому, що стосується розподілу прибутків. І навпаки, поведінка, що, на перший погляд, видається поведінкою співпраці, містить у собі елементи конфлікту, а надто між індивідами. Двоє кандидатів у керівники якоїсь партії є компаньйонами, вони працюватимуть у одному уряді в разі перемоги на виборах. Проте хочеться їм цього чи не хочеться, вони змушені підкорятися законам діалектики суперництва для забезпечення успіху своєї спільної справи.

Суспільні устрої, що опираються на організоване змагання, будуть тим менш тривкими, чим більш суперники забуватимуть про свою солідарність. Коли партії вже не дбають про те, щоб оберігати конституцію, яка надає їм право змагатися між собою за владу, коли представники різних класів вважають, що вони приречені смертельно ворогувати, тоді режим, як політичний, так і суспільний, починає хитатися. Не так просто сформулювати закон, який забороняв би партіям чи синдикатам «підривати» або «паралізувати» режим: самі ж такі партії або синдикати повинні свідомо від цього утримуватися, орієнтуючись на співпрацю, яка передусім змаганням їй надає йому смислу.

Боротьба між сторонами в судовому процесі, конкуренція між продавцями (в період достатку) або між покупцями (в період скрути), змагання між акторами політичної сцени (індивідуальними або колективними) не вироджуються в насильство, якщо ми визначимо його як застосування фізичної сили. Страйк часто розглядають як акт насильства у його порівнянні з діалогом або переговорами. Насправді — це засіб примусити супротивника зробити те, що на початку він відмовляється зробити; це, якщо хочете, випробування сил, яке здійснюється між групами, що належать до одного політичного утворення і, за визначенням, відмовляються від застосування фізичної сили — а тим більше, від застосування збройної сили —

задля досягнення своїх цілей. Жодне суспільство не дає дозволу на застосування хай там якої зброї для розв'язання своїх внутрішніх конфліктів. Але жодне суспільство також не може дати гарантії від вибуху відвертого насильства, навіть насильства організованого, в тих конфліктах, які воно толерує.

Соціалізація, як ми вже згадували, не пом'якшує індивідуальної агресивності, вона має радше тенденцію загострювати її. Ворожість якої-небудь групи у відношенні до чужоземців та до супротивників часто буває сильнішою, ніж ворожість індивіда у відношенні до іншого індивіда, оскільки живиться вона шляхетними почуттями, підсиленими кількістю тих, котрі їх переживають. Якщо конфлікти між групами всередині політичних утворень залагоджуються нормально¹, без того, щоб супротивники вдавалися до насильства, це аж ніяк не означає, що випадки ворожечі між окремими громадянами, супротивними партіями або провінціями виникають рідше або є менш напруженими (громадянські війни часто відзначаються особливою жорстокістю), це означає, що взаємини між членами однієї спільноти підпорядковуються нормам, звичасвим або узаконеним, що легітимна влада визнається всіма, що певне усвідомлення солідарності, попри все, існує між супротивниками і що в разі необхідності в суперечку завжди може втрутитися могутніша сила, організована сила армії або поліції. Але якщо бодай одна з цих умов буде порушена, виникає реальний ризик того, що насильство вибухне. Звичайно, буває й так, що колективне усвідомлення солідарності виявляється достатнім для підтримання миру та пошани до законів та легітимності. Але трапляється також, що якась меншина почуває себе настільки скривдженою у своїх інтересах, своєму ідеалі або в самому своєму існуванні, що жодні аргументи, крім аргументів сили, не зможуть привести її до послуху.

Якщо такими є принципи громадянського миру, то неважко зрозуміти, чому запеклі конфлікти між політичними утвореннями є явищем ендемічним. Свідомість власної солідарності між цими останніми розвинена дуже слабо. Вони не визнають ані спільного закону, ані спільної легітимної влади. А що кожне з них має власну армію, то вони можуть накинути одне одному свою волю тільки війною, а не якимись акціями поліційного характеру. Більше того, упродовж сторіч люди славили незалежність власної держави як найвище благо, вони оспівували подвиги героїв, які загинули, боронячи її. Добро, за яке воювали міста-держави, не завжди було добром такої природи, яке можна розділити, вдавшись до компромісу; це часто було добро, яке не ділиться, — незалежність і слава.

Всередині політично організованих спільнот соціалізація примножує причини, ставки, мотивації виникнення міжіндивідуальних та міжгрупових конфліктів, але вона примножує також інструменти ненасильницьких способів їхнього залагодження. Між політично організованими спільнотами вона примножує причини, ставки та мотивації виникнення конфліктів, але не створює їм жодної противаги. Радше навпаки, протягом століть люди думали, діяли, говорили так, ніби були глибоко переконані, що залагодження міжнародних конфліктів через застосування зброї є діями славним і цілком виправданим.

Нам можуть заперечити, що загострення конфліктів є результатом не соціалізації, а певних модальностей соціалізації. Згадаймо, наприклад, про антропологічні дослідження школи Маргарет Мід та Рут Бенедікт. Будучи водночас психологами й соціологами, антропологі пояснюють психологічно суспільства, й соціологічно — явища психічної природи. Вони говорять про *спонуки*, підпорядковані у своєму вираженні дисципліні інституцій, а ці останні, у свою чергу, детермінуються способом вираження *спонук*. Якщо їм вірити, то культури глибоко відрізняються між

¹ Нормально — тобто в дусі інституцій. Але ми вже переконалися, на матеріалі попереднього розділу, що внутрішні чвари спалахують не менш часто і бувають не менш запеклими, ніж війни.

собою в тому, що стосується змагання, війни, конфліктів, внутрішніх або зовнішніх у відношенні до суспільства. Одні спільноти нехтують війну, не вважаючи її достойним видом діяльності, тоді як інші вихваляють чесноти героїства на полі бою. Змагання, ставкою якого є престиж сили, посідає велике місце в культурах суспільств, які Рут Бенедікт називає діонісійськими, і майже ніякого в культурах аполлонівських суспільств.

Дві цитати, що їх ми запозичимо в Р. Бенедікт, проілюструють антиномію між цими двома типами культури. «Велика модель, за якою будують свої інституції люди племені квак'ютль і яку жителі цього регіону значною мірою поділяють із нашим суспільством, — це модель суперництва. Суперництво є видом боротьби, яка центрується не на реальних об'єктах діяльності, а на бажанні здобути перевагу над конкурентом. Людина тут не думає ані про те, щоб забезпечити потреби своєї сім'ї, ані щоб добути приємні або корисні блага, вона прагне тільки в чомусь випередити сусіда або надбати собі більше добра, ніж інші. Всякий інший об'єкт губиться з поля зору в цьому великому бажанні перемогти»¹. А ось протилежний приклад — опис Публоса. «Ідеальна людина для Публоса — це істота зовсім іншого порядку. Персональна авторитарність — це, либонь, те, що цінується в народі зунь найнижче. Людина, яка має потяг до влади або знань, та, котра прагне, як вони висловлюються з презирством, стати "проводирем народу", не здобуде нічого, крім осуду, й матиме всі шанси бути звинуваченою в чаклунстві, й так воно часто трапляється. Прагнення до влади в зунь — це злочин, а чаклунство — мотив для звинувачення того, кого в цьому підозрюють. Його підвішують за великі пальці рук, аж поки він не "зізнається". Це єдине, що зунь визнають за потрібне зробити з людиною сильною вдачі. Ідеальною людиною для зунь буде така, яка зберігає гідність і поводить себе чемно, яка ніколи не прагне випхатися вперед і ніколи не напитує собі осуду з боку сусідів. Усяка спроба зчинити сварку, навіть якщо людина має на це цілком слушні підстави, обертаються проти неї. Більше того, у спортивних змаганнях, наприклад таких, як перегони з бігу, забороняють бігти тому, хто здебільшого усіх випереджає. Зунь цікавляться лише такими іграми, в яких багато людей мають однакові шанси перемогти, а тому вважають, що бігун, який не знає собі рівних, лише зіпсує змагання: ото ж його участь у них небажана»².

Визнаймо, що зунь, певно, мають слушність, поводячись саме так, як вони поводяться. Визнаймо, що не тільки вони, а й інші народи могли або й сьогодні можуть жити таким колективним і миролюбним життям. Цей психосоціологічний метод висвітлює той важливий факт, що місце, яке певна культура відводить духові суперництва, змінюється, як змінюється суспільний спосіб вияву людських спонук. Певні суспільства можуть зробити миролюбним войовничого примата й не тому, що вони підносять його до життя, побудованого на засадах раціонального розуму, а тому, що девалоризація турбот про престиж і могутність пригнічує стимули агресивності. Біолог скаже нам, що «агресивності, у вузькому значенні неспровокованого нападу, треба навчатися»: так, можливо, існують невеликі суспільства, де люди просто не мають нагоди цього навчитися.

Правду кажучи, покарання, яким піддають «сильних особистостей», дає підстави радше припустити, що попри культурну девалоризацію агресивної поведінки, ці особистості все ж таки зустрічаються, навіть у зунь. Та це не так важливо: навіть як ми припустимо, що соціалізація може, за певних обставин, зменшити кількість нагод для вияву агресивності, усунути її мотиви, знизити її ставки, навіть як ми припустимо, що людина, котра зчиняє бійку лише за покликом інстинкту або з фізіологічної потреби, спроможна жити в мирі зі своїми ближніми в ме-

¹ *Echantillons de civilisation*, Paris, Gallimard, 1950, p. 271.

² *Там само*, с. 115.

жах вузької спільноти, ми не зможемо спроектувати ці миротворчі образи на все сьогоднішнє або майбутнє людство.

Новітні суспільства відзначаються високою конкурентністю. Конкурентні змагання — це гра, яка сьогодні посідає чи не провідне місце серед спортивних захоплень людства. І в тих випадках, коли чемпіони намагаються перемогти інших, і в тих, коли вони прагнуть подолати самих себе, і тоді, коли вони штурмують невідкорені вершини, і тоді, коли досліджують міжзоряний простір, одна й та сама воля до могутності прагне здобути тріумф і над силами природи, і над суперниками. В цьому плані режими радянського зразка не відрізняються від так званих капіталістичних. Перші відкидають комерційну конкуренцію, але усунути її зі свого життя вони неспроможні; вони замінюють її численними формами змагання, яке називають соціалістичним.

Але навіть якби новітні суспільства не були конкурентними за своєю суттю, девалоризація зусиль, спрямованих на утвердження власного самолюбства, не забезпечила б їм постійного миру. Адже всяке суспільство комплексної структури має політичний лад, більш або менш диференційований. А з усіх видів людської суспільної діяльності політика, за самою своєю суттю, найбільш просякнута духом змагання, бо ставкою тут для кожного є місце в ієрархії або частка влади, тобто благо, що не ділиться, благо, яке я можу добути, лише відібравши його в когось іншого. Всі людські взаємини, як ми вже згадували, включають у себе елемент співпраці й елемент конфлікту. Але, в кінцевому підсумку, економіка, оскільки її витоки у зв'язках із природою, за своєю суттю, орієнтована на співпрацю; політика, оскільки її сфера і її мета — стосунки людей між собою, за своєю суттю, орієнтована на конфлікт.

Індивіди ототожнюють себе зі спільнотою, до якої належать, вони вітають її перемоги й переживають її поразки не менш активно, аніж свої особисті успіхи та невдачі. Події, які впливають на колективну долю, примушують їх забувати про самих себе, про свої турботи, про свої внутрішні тривоги. Вони відчують біль від ран, завданих їхній спільноті, вони готові відреагувати на це агресією й насильством. Хоча правда й те, що суперництво між групами всередині нації може тривалий час відбуватися й за умов миру. Отже, політичне суперництво не є *фатально* насильницьким. Але воно, в кінцевому підсумку, визначає спосіб життя в спільноті, а отже, й істинну природу людини. Чи є така група, яка б раз і назавжди відмовилася вдатися до сили, навіть якщо одного дня виникне реальна загроза її ідеям або інтересам? Мир, національний або імперський, це спосіб надати інституційної форми миру, до якого прагне спільнота, що усвідомлює сама себе, усвідомлює свою єдність і своє бажання бути єдиною. Чи зможе людство коли-небудь відчути бажання бути єдиним, як і кожна окрема нація? Чи зможе воно підкоритися монополії легітимного насильства?

3. Суспільні типи воєн

Homo sapiens з'явився близько 600 000 років тому. Неолітична революція, виникнення культури обробітку землі та скотарства — ці процеси розпочалися якісь 10 000 років тому. Цивілізації розвинутих суспільств народилися десь за 6000 років від сьогодні. Тривалість періоду, який ми називаємо історичним і який є предметом нашого розгляду, становить не більш як одну соту частину від сукупної тривалості людського минулого.

Я розгортаю колективну книжку, що має назву «Людина до винайдення письма»¹, яка недавно вийшла друком у одній з наукових серій: слово «війна» не зустрічається там навіть у алфавітному покажчику. Отже, люди не воювали до неолітичної доби? Виходить, що ті наші предки, які жили впродовж тисячоліть

¹ Paris, Armand Colin, 1959 (Sous la direction de André Varagnac).

палеоліту, були іншими, аніж наші ближчі предки, тобто ті, котрі жили не далі як 6000 років тому?

Пригадаймо точний зміст такого означення: війна — це зіткнення між двома організованими видами поведінки, випробування сили між «командами», кожна з яких намагається подолати іншу, примножуючи силу кожного окремого бійця дисципліною. В цьому точному значенні війна не могла існувати до утворення «команд». Будучи суспільним явищем, вона, за своїм визначенням, передбачає існування суспільства. Коли ми уявляємо собі людей, які живуть родинами або зграями, на зразок вищих хребетних, ми зовсім не схильні приписувати їм поведінку, що її можна було б назвати поведінкою війни. Більшість тварин б'ються між собою, ми вже це бачили, але важко знайти такі види, котрі практикували б війну, якщо війна передбачає організацію колективних узгоджених дій. За визначенням, так би мовити, воюють лише ті тварини, яких ми називаємо соціальними, оскільки війна неможлива без соціалізації воївників. Бджоли та мурахи живуть спільнотами, які передбачають диференціацію функцій. Дивлячись іззовні на індивідів, що належать до цих спільнот, ми маємо враження, що вони координують свою поведінку, коли нападають на членів іншої спільноти, чия поведінка теж виглядає скоординованою. Зіткнення призводить до розпаду або знищення однієї з двох «армій» й до загибелі певної кількості індивідів.

То воювали чи не воювали між собою люди в палеоліті? І якщо воювали, то як? Антропологи не зважуються категорично відповісти на це запитання. Одні з них дотримуються думки, що предмети, характерні для епохи, яку називають ашельською (між 400 000 і 200 000 років тому), камені-рубила, застосовувались у битвах. Інші дивляться на ці камені не як на зброю, а як на знаряддя праці або інструменти для полювання. Але те, з чим полювали на звірів, могло бути використане й для полювання на людей. Натомість жоден із антропологів не знайшов доказів на підтвердження гіпотези, що до бронзового віку люди опрацювали якусь організацію або тактику битви.

Нам, звичайно ж, було б цікаво знати, як люди, котрі не користувалися металами, не знали ані культури обробітку землі, ані письма, поводитися одні у відношенні до інших. Відповідь на це запитання, хоч би якою вона була, мало що може сказати нам, сучасникам тотальних воєн ХХ сторіччя. Схильність індивідів до бійки або брутальності може й повинна оцінюватися з безпосередніх спостережень, і гіпотези про поведінку наших далеких пращурів тут нічим нам не допоможуть. Шанси на мир і ризик війни в нашу атомну еру не залежать від того, наскільки войовничими були люди кам'яної доби.

В жодну з епох зброя не може бути на вищому технічному рівні, аніж знаряддя праці, так само як і організація війська не може фундаментально відрізнитися від організації соціальної. Отож не дивно, що перші безсумнівні ознаки зброї та воєн ми знаходимо уже в бронзовому віці. «Індустрія та комерція бронзового віку, — пише американський антрополог Терні-Гай, — вимагали певного ступеня політичної стабільності. І саме в цю епоху виникає організована війна, що відрізнялася від наскоків та засідок, організовуваних переважно людьми, які були між собою крєвно споріднені. Перший доказ існування муштрованого війська ми знаходимо в Шумері». І трохи далі: «Якщо залізний вік надав людині більше впевненості в її боротьбі з навколишнім середовищем, то він же таки значно прискорив темпи та побільшив масштаби війни. І так сталося, що відтоді як прийшов вік металу й до сьогодні, найбільшою загрозою для безпеки людини була вже не природа, а інші люди. З цього погляду, у вік металу людська культура набула сучасного вигляду, хоч вона й не знала письма»¹.

¹ Turney-High H. H. *General Anthropology*, New York, 1949, p. 171 and p. 175.

Чи між тими тисячоліттями, протягом яких людині загрожували люті звірі, й тими небагатьма, коли головна загроза стала чигати на неї з боку інших людей, існувала проміжна фаза, що її, в якомусь розумінні, можна було б назвати райською: тобто коли людина вже мала у своєму розпорядженні достатні технічні засоби, аби захистити себе від лютих хижаків, але ще не була зтягнута в круговерть завоювань і поневолення, класової боротьби та гонитви за багатством? Деякі етнологи вважають, що такий золотий вік міг існувати десь на світанку неолітичного періоду; кілька архаїчних суспільств, які сьогодні вже конають, але, попри своє жалюгіддя, ще вмюють тішитися радістю життя, донесли до нас його відлуння.

Я не маю ніякої компетенції, щоб вирішувати, чи був насправді цей золотий вік і якщо був, то скільки він тривав. Чи був він привілеєм лише кількох невеличких суспільств, чи досить загальним явищем у певний момент людського минулого — це, зрештою, не має ніякої ваги ані для минулого, доісторичного чи історичного, ані для майбутнього. Але в невеликих суспільствах, які не знали металевих знарядь, ми поки що не виявили ознак, які характерні для суспільств, схильних до агресії та війни.

Архаїчні суспільства, що їх етнологи спостерігають уже протягом кількох століть, знають, принаймні в зародку, більшість видів поведінки, властивих для «міжнародних відносин»; вони проводять різницю між миром і війною, між дипломатами і воїнами. Не можна сказати, що інституція війни там менш складна й менш розгалужена, аніж у суспільствах, яким писемність дозволяє нагромаджувати інтелектуальні цінності та свідому традицію.

Розмаїття зачіпає тут усі головні аспекти феномена війни. Політичні утворення, які вступають у збройний конфлікт, залежно від обставин, належать або до різних етносів, або до одного етносу: іноді сутички відбуваються між групами, які об'єднані зв'язками спорідненості, іноді — між селами, іноді — між племенами, іноді — між конфедераціями.

Ставки цих конфліктів, збройних і організованих, також не здаються менш розмаїтими, аніж у війнах між цивілізованими спільнотами. Іноді таку ставку можна прирівняти до об'єкта інструментальної активності: це можуть бути люди на харч (у випадку людодства), відтяти голови, потрібні для релігійних церемоній, необхідність зберегти або розширити мисливські угіддя чи захопити рабів. Іноді битва набуває ритуального характеру, не маючи жодної видимої мети поза самим ритуалом, схожа на звичайні ігри, в яких проливається мала кров. В одних племенах усі чоловіки воюють, коли вибухає війна (яка іноді регулярно повторюється, в певні дати), інші племена мають касти воїнів, і лише вони беруть участь у битвах, причому вони ж таки, в більшості випадків, здійснюють домінуючий вплив на спільноту. І нарешті, архаїчні суспільства неоднаковою мірою плекають дух суперництва, вони неоднаково агресивні, неоднаково войовничі. Система цінностей та вірувань, характерна для кожної з них, надає більшої або меншої значущості воїнським доблестям, підносить престиж збройного успіху або, навпаки, мирного ладу, оспівує славу битви або розвінчує даремність насильства. Іншими словами, хоча в архаїчних суспільствах інституційне опрацювання феноменів дипломатії та війни має досить примітивний характер, усі характерні ознаки там уже присутні, видимі.

Чи можливо в цьому розмаїтті, яке відкривається нашим очам, виокремити типи? Професор Квінсі Райт¹ розрізняє чотири типи війни. Одні архаїчні суспільства воюють лише для того, щоб захистити себе. Другі воюють, але, як здається, не ставлять перед собою цілей політичного або економічного характеру; вони або хочуть помститися за завдану кривду, або вбити людей, чужих їхній спільноті, тому що їм потрібні людські черепи або трупи для відбуття своїх церемоній; іноді вони вою-

¹ *Op. cit.*, I, p. 546 and 560 — 561.

ють із любові до змагання або до спорту, не прагнучи нічого, крім престижу й слави. Суспільства, які практикують ці види війни, рідко мають військову касту. Битва відбувається не стихійно й неорганізовано, вона підпорядковується строгим правилами. Суспільства третьої категорії розв'язують війни для того, щоб добути собі землю, жінок або рабів. У війнах такого виду беруть участь воїни-професіонали, які опрацьовують тактичне мистецтво. І, нарешті, війна останнього виду — це така, яку ведуть військові класи для того, щоб зберегти свою владу або споруджену ними імперію. З виникненням військової аристократії та збільшенням за допомогою меча політичних утворень суспільства, які ми називаємо архаїчними, виходять на арену історії. Війна першого типу — це війна оборонна, другого — соціальна, третього — економічно-політична, четвертого — аристократично-завойовницька. Архаїчні суспільства розглядають війну або як лихо, або як ритуал, або як засіб завоювань та збагачення, або як інструмент панування. Суспільства, які ми називаємо цивілізованими, теж мусять обирати між цими чотирма категоріями воєн.

Ми не станемо розглядати перший тип, який більше стосується природи суспільств, а не воєн. За своїм визначенням, війна не може повністю відповідати цьому типові, тобто бути чисто оборонною для обох супротивників: один із них неминуче має виявляти дух суперництва або агресивності. Тут важливо зазначити, що в часи архаїчних спільнот, як і протягом тих тисячоліть, коли існують комплексні суспільства, певні групи не нападали на чужоземців, не плекали до них ненависті й не гнали їх геть, а отже, й не бачили глузду у війнах. Але водночас не можна забувати й про те, що ці приклади мирного співжиття, досить-таки рідкісні, мають надто прикметні ознаки, щоб із них можна було робити будь-які висновки загального характеру.

Три інші типи не є, на перший погляд, гомогенними: різниця між *війною соціальною* і *війною політико-економічною* ґрунтується, як здається, на тому, про які ставки йдеться, але в архаїчних суспільствах — не меншою мірою, ніж у суспільствах історичного періоду — буває не так легко з'ясувати ставки конфлікту. Отож випадки, які ми підводимо під поняття соціальної війни, далеко не завжди виглядають гомогенними. Іноді ті, хто воює, ставлять перед собою мету, яка, хоч і будучи релігійної природи (помста, спокута, добування черепів) не робить, проте, менш «раціональною» войовничу поведінку, аніж у випадку ставок, які ми називаємо політичними або економічними. Натомість коли битва не має іншої мети, крім визначити переможця й нагородити його престижем визнаної переваги, тоді вона належить уже до іншої категорії, — вона перетворюється на свою власну мету й наближається до гри або спорту. Сутички між групами кривної спорідненості або селами часто набувають характеру, проміжного між ритуалом і грою, регламентовані, як ця остання, наповнені значущістю, як перший. Іноді війна перетворюється на щось подібне до святкування, на таке собі заперечення повсякденного життя. Як ото під час карнавалу, узвичаєні заборони скасовуються, насильство проти чужинця стає дозволеним, усі члени групи беруть участь у колективній екзальтації, вирують пристрасті: уся спільнота перетворюється на такий собі шматок криці¹.

Характеристикою, спільною для всіх випадків *соціальної війни*, є, на мою думку, надання переваги, принаймні видимої, інституції над завданням або ритуалові над метою. Войовнича поведінка в цьому випадку не може бути пояснена в термінах *zweckrational**, якщо ми запозичимо поняття Макса Вебера, а в термінах *доблесті, традиції* або *емоцій*. Люди воюють за славу, за збереження усталено-

¹ Gaillouis Roger. *Quatre essais de sociologie contemporaine* (en particulier, *le Vertige de la guerre*), Paris, 1951.

* Цільворационального (нім.).

го порядку (який регулює відносини співпраці-суперництва між селами) або від надміру емоцій.

Різниця між війною соціальною і війною політично-економічною викликає те саме заперечення, яке багато разів формулювалося проти веберівського протиставлення між інструментальною раціональністю (*Zweckrational*) та іншими видами діяльності: тут ідеться не так про одну альтернативу, як про два аспекти людської поведінки. Війна, ставкою в якій є захоплення жінок або мисливських угідь, може бути також джерелом престижу, вона може регламентуватися, як спортивна гра, або послужити для розрядки пристрастей, як свято. З другого боку, війна за черепи, землю або рабів передбачає, поза інструментальною раціональністю, валоризацію, традиційну або афективну, самих завдань. Отож чимало архаїчних спільнот практикували одночасно по кілька з цих видів війни.

Та попри всі заперечення подібного роду, ця класифікація не позбавлена повчальності. Війни є водночас стилем відносин, способом урегулювання конфліктів між спільнотами, більш або менш відмінними, а також інституцією, інтегрованою в характеристичні системи вірувань та існування спільнот. Вони знаходять своє пояснення в культурі, притаманній кожній із цих спільнот, а ще більше — в діалозі цих культур, іноді близьких між собою, а іноді далеких одна від одної. Ці міркування однаково вартісні як для тих суспільств, що їм відомі битви за землю, рабів або жінок, так і для тих, що їм вони невідомі. Але дипломатично-стратегічна поведінка, коли вона стає обміркованою й свідомо інструментальною, набуває очевидної автономії, стає схожою на економічну поведінку, яка підпорядковується монетарній квантифікації. Хоча автономія інструментальної дипломатії-стратегії є менш повною, ніж автономія економічної діяльності, бажання перемогти задля самої перемоги щомиті розбиває розрахунки дипломатів та стратегів. Війна зберігає елементи ритуалу або регламентації, навіть коли вона є суттєво інструментальною, як у тих випадках, коли зобов'язання та заборони й далі впливають на перебіг воєнних дій, так і в тих, коли воюючі сторони неусвідомлено намагаються обмежити розгул насильства. Коли стародавні греки здобували перемогу, вони святкували її прямо на полі битви, замість переслідувати розбитого супротивника, либонь, вважаючи, що слава звитяги є найвищою винагородою для воїна.

Всяка війна, що відбувається в межах однієї цивілізаційної зони (або, якщо хочете, доти, доки супротивники зберігають усвідомлення своєї спорідненості), є соціальною інституцією; вона позначена значущістю, якої надають їй суспільства, вона є насильством людським, а не звірячим, вона регламентована, а не свавільна, але мірою того як вона все більш усвідомлено включає в себе політичні та економічні ставки, зовнішні у відношенні до битви та до сп'яніння тріумфом, вона все більше й більше підпорядковується міркуванням ефективності. Було б неможливим точно визначити, які саме засоби воїни відмовляються застосовувати в ту чи в ту епоху з міркувань моралі, але проблема формулюється не в цих термінах. Методи організації та битви існують у кожну з епох як *традиційна* інституція, яка повільно трансформує *раціональний* пошук ефективності в такий спосіб, що ми ніколи точно не знаємо, чи застосування освяченої звичаєм тактики та зброї пояснюється лінощами думки, чи пошаною до заборон.

Що ж до різниці між двома останніми видами воєн, то вона є не менш повчальною. Аристократично-імперська війна є не менш *інструментальною*, ніж війна політично-економічна, але вона визначає курс кумулятивної історії, замість повторюватися щоразу, як окремі спільноти вирішують винести свої незгоди на суд зброї. З цієї причини вона є ніби синтезом війни соціальної і війни політично-економічної.

А тепер поміркуймо. Яку функцію, неусвідомлену, можна приписати війнам першого виду, в яких домінує ритуалізація, релігійна або конкурентна? Очевидно, функцію стабілізаційну: група — клан, село, плем'я — набуває сильнішого усвідом-

млення своєї єдності, коли протиставляє себе іншим групам. Функція воєн другого виду також підказується самими фактами: трибунал сили приходить на зміну авторитету звичаїв. Лише битва може розсудити спільноти, кожна з яких підпорядкована своїм звичаям, але, виходячи з цього факту, вороже настроєна до звичаїв інших спільнот. У цьому плані війна перетворюється на останній засіб, а дипломатія — на засіб уникнути війни, розв'язати її або завершити. Раціональні інтерпретації зберігають цей аспект, інструментальний і розрахований, відносин між незалежними групами, переговорів та випробувань сили, компромісу або битви.

Війни, розв'язувані суспільствами, які, розширившись завдяки колишнім завоюванням, віддають військовому класові монополію на застосування зброї, мають водночас дві функції: вони цементують єдність воюючих спільнот, але вони дозволяють також розв'язувати проблеми кордонів, вирішувати, хто надалі владарюватиме над тією або тією провінцією, над тим або тим населенням. На відміну від воєн, що належать до двох попередніх видів, вони здійснюють також історичну функцію, а не лише соціальну або прагматичну. Без них становлення цивілізацій уявляється неможливим. Ними утворюються імперії, ними обвалюються трони. Нації рідко доходили до державницького виявлення своєї волі, не вдавшись до заступництва зброї.

Можливо, війна й суперечить призначенню людства: але досі вона була невіддільною від історичної долі людей.

4. Оптимістичні й песимістичні міфи

Якщо наш попередній аналіз був точний, війна має водночас біологічне, психологічне й соціальне коріння. Будучи найагресивнішою істотою серед приматів, людина завжди готова відповісти насильством на біль або кривду. Завжди позбавлена тих задовольень, до яких вона прагне, перебуваючи в постійному суперництві з подібними до себе, вона фізично й морально є схильною до бійки, плекає в собі гнів і відразу до тих, хто, зблизька чи здалеку, відбирає в неї любов, славу, гроші. Будучи членом спільноти, вона входить у систему племінних зв'язків, яка створює дистанцію між одноплемінниками й чужинцями, забороняє членам групи визнавати рівними собі тих, хто належить до іншої групи. На підвалинах своєї тваринної агресивності, людського самолюбства та системи племінних зв'язків суспільства організують виробництво як засобів праці, так і інструментів битви, вони розвивають дипломатично-стратегічні взаємини, від яких вони не можуть ухилитися і які ніхто не спроможний на тривалий час підпорядкувати власній волі. Отак, на перший погляд, виникає історична фатальність війни: непевні як щодо своїх кордонів, так і щодо своєї внутрішньої солідарності, політичні утворення просто не можуть не ставитися з постійною підозрою одне до одного й час від часу не воювати. Але якщо мудрець проклинає жорстокість збройних сутичок, то соціолог відповідає йому запитанням: якби не було воєн, чи спромоглися б люди вийти за вузькі рамки невеличких закритих суспільств? Більшість ідеологій, як ті, котрі стверджують, так і ті, котрі заперечують можливість усунути війну з людської історії, не розуміють певних елементів цього суспільного явища. Вони наголошують на тому або на тому аспекті чи феномені, який обґрунтовує застосування насильства або зміцнює віру в можливість зберегти мир, але вони відмовляються визнати, що війна за своєю суттю — це не просто прикра спадщина, яка дісталася нам від тварин, що вона має багато коренів, і не досить вирвати один із них, аби вона змерла.

З одного краю розташовуються біологічні міфи. Війна залишається вираженням фізичної брутальності, коли інстинкти смерті пробиваються на поверхню. Хіба не в цьому суть феномена агресивної войовничості, й хіба цивілізації не вдається іноді притлумлювати ці інстинкти, бодай на якийсь час? Соціальна та біологічна філософії досі постійно обмінювалися своїми здобутками. Концепція боро-

тьби за існування по черзі надихалася спостереженнями як за поведінкою людей, так і за поведінкою рослин і тварин. Маркс і Енгельс, наприкінці свого життя, намагалися витлумачити боротьбу класів у світлі дарвінської теорії. То що нам підказують факти, якщо ми розглянемо їх без будь-якої наперед сформульованої ідеї?

Вони говорять про те, що живі створіння поїдають одні одних, що тварини годуються рослинами, великі риби — маленькими рибками, вовки — ягнятами; про все це ми довідалися ще від учителів та з книжок, коли ходили до школи. Але ті, хто висуває подібні аргументи, як правило, не відзначають ще одного факту, який є не менш значущим: вищі тварини не вбивають одні одних у межах свого виду, вони не б'ються між собою на смерть. Буває, що вовки зчиняють між собою бійку, але існує інстинктивна заборона вбивати супротивника: переможений підставляє переможцеві горло і зберігає собі життя, бо цим символічним актом бійка закінчується¹. Хоча такі заборони існують не в усіх видах і часто вони відсутні саме в тих тварин, які вважаються миролюбними (у припутнів, горлиць, зайців, ланей, павичів), — тут переможений не врятує собі життя «актом капітуляції» (підставивши переможцеві незахищене горло). Якщо хтось хоче підкреслити жорстокість людини, порівнюючи її з хижим звіром (як це робить Шпенглер), треба ще вдало вибрати цього хижого звіра, брати для порівняння хижак, який живе самотою (наприклад, ягуара), а не в зграї, як вовк.

Усі дані, зібрані у світі тварин, слід застосовувати вельми обережно, коли йдеться про людей. Я б остерігся робити з явищ агресивності звірів та бійок у їхньому середовищі будь-які загальні висновки у відношенні людської та суспільної інституції війни. Проте це аж ніяк не спростовує того факту, що звірі тих видів, які людина вважає особливо лютими, оскільки їхня зброя становить для неї найбільшу небезпеку, ніколи не вбивають одне одного і що їх оберігає від самовинищення інстинкт, який вимагає щадити переможеного. Людська «зброя» набагато страшніша й ефективніша, ніж ікла або пазурі вовків чи левів; проте тут переможці далеко не завжди щадять переможених. А коли й щадять, то економічний розрахунок відіграє в цьому значно більшу роль, ніж інстинкт.

Боротьба за існування? То виходить, що людські суспільства перебувають у таких самих відносинах між собою, як і види тварин: одні з них мусять зникнути, щоб інші змогли вижити. Треба мати химерну уяву, аби тлумачити за допомогою цієї схеми великі конфлікти історичних часів. Адже в давньогрецькому світі було місце і для Афін, і для Спарты, було місце і для Риму, і для Карфагена в басейні Середземномор'я, було місце і для Англії, і для Німеччини в Європі ХХ сторіччя; є місце і для Москви, й для Вашингтона в планетарній системі другої половини сторіччя нинішнього. Жодне з цих суперництв не було неминучим у тому розумінні, що для когось із двох бракувало місця під сонцем. Проте гордість політично організованих спільнот не погоджувалася на поділ; діалектика боротьби не на життя, а на смерть визначалася людською логікою, а не логікою тварин.

У якомусь розумінні, сліпий механізм боротьби за існування діяв (і досі діє) у людських спільнотах. Кількість людей там у будь-який конкретний момент обмежувалася обсягом харчових припасів. Ця боротьба коштувала людям дуже дорого, якщо скласти до купи дітей, що померли в ранньому віці, бідолах, які стали жертвами епідемій, істот, котрі через голод не змогли народитися. Нестача, прямо або непрямо, гальмувала зростання населення, й живі, так би мовити, тріумфували над мертвими. Але ця фундаментальна вбогість від світанку історичних часів поєднувалася з виробництвом додаткової вартості, коли служник або раб виробляли більше продукції, ніж було потрібно для їхнього виживання. В такий спосіб суспільства поділилися на ієрархічні групи — ті, котрі панували (а їх було

¹ Див.: Lorenz Konrad Z., *op. cit.*, p. 195 sqq.

завжди меншість), забирали, щоб забезпечити собі дозвілля та розкоші, частину додаткової вартості, виробленої тими, хто був унизу. В цій перспективі привілейовані класи регулярно мали вигоду з прихованої боротьби за існування, зовнішнім виявом якої, ретроспективно для спостерігача, була боротьба класів.

Такий підхід до боротьби, яка точиться в людському суспільстві, й до боротьби за існування має радше характер аналогії, а не філософського узагальнення. Боротьба за існування, в строго дарвінському розумінні, приводить до природного добору, до виживання найприспосованіших. Проте механізм, який обирав кандидатів на виживання упродовж історичних сторіч, був соціальним, а не біологічним: додаткову вартість, яка утворюється працею інших, забирає собі людина озброєна або група, найсильніша з погляду військових переваг. Якщо вона й найобдарованіша, то тільки у мистецтві війни. А переваги воїна — це не ті переваги, які схильний вихвалити мораліст, і не ті, які найліпше служать інтересам людства. Більше того, ці переваги допомагають хіба що перемагати. А перемоги та завоювання стабілізуються в інституційний порядок, за якого житимуть наступні покоління і який не віддзеркалює нічиїх обдарувань. Арістотель не осуджував рабство як таке, але він констатував, що деякі раби мають душу володаря, а деякі володарі — душу раба. А тим більше, мало чим нагадує «природний добір» боротьба між двома містами-державами, між двома націями або двома імперіями. Карфаген загинув, але якби Ганнібал захопив Рим після перемоги під Каннами, чи мав би біолог бодай найменший мотив твердити, що здібніші зазнали поразки? Погодьмося на тому, що фортуна мінлива, й остерігаймося твердити, що суд історії завжди є настільки ж справедливим, як і невблаганним.

З іншого боку, Бергсон у своїй останній великій книжці «Два джерела моралі та релігії»¹ також спробував дати біологічне витлумачення війни. Певною мірою наслідуючи класичних філософів, він намагається спочатку визначити, що саме належить природі людини та людського суспільства, очищене від тих домішок, які може додати до нього історія. Природа обдарувала людину інтелектом конструювання. Замість наділити її готовими інструментами, як вона зробила для більшості видів тварин, вона вирішила, що хай ліпше людина сама виготовить їх для себе. З цього випливає, що людина має право на володіння своїми інструментами, принаймні доти, доки вона ними користується. Та оскільки вони відокремлені від неї, їх можна взяти; взяти їх уже готовими легше, аніж виготовити. Через кілька рядків Бергсон так завершує свій аналіз: «Джерелом війни є право на власність, індивідуальне й колективне, а що людство приречене володіти власністю, з огляду на свою структуру, війна є явищем природним. Военний інстинкт такий сильний, що він перший проступає на поверхню, коли здирають шкіру цивілізації, щоб оголити тіло природи»².

Природне суспільство — це суспільство, протилежне демократії. Режим у ньому монархічний або олігархічний. У світі комах розмаїття суспільних функцій пов'язане з різницею в організації; тут ми маємо справу з поліморфізмом. У природному суспільстві людей існує «діморфізм», який перетворює кожного з нас на вождя, наділеного інстинктом командувати, та підлеглого, створеного для того, щоб підкорятися³. Формулою цього суспільства є «влада, ієрархія, стабільність», кожен є членом лише свого закритого суспільства. Коли проголошують максимуму *homo homini deus*^{*}, то думають про когось зі своїх співвітчизників. Інша максима, *homo homini lupus*^{**}, застосовується до чужинців⁴.

¹ Bergson. *Les deux sources de la morale et de la religion*, Paris, Alcan, 1932.

² С. 37. Цю інтерпретацію явно запозичено в Ж.-Ж. Руссо, якого Бергсон глибоко шанував і з великим задоволенням щороку перечитував.

³ Там само, с. 299 — 300.

* Людина людині бог (лат.).

** Людина людині вовк (лат.).

⁴ Там само, с. 309.

Природне суспільство — войовниче, і справжні війни, війни вирішальні були війнами на знищення. «Треба було мати інстинкт війни, а що існували війни нещадні, які можна назвати природними, то відбувалося і безліч воєн випадкових, які розв'язувалися з єдиною метою — щоб не притупився інстинкт»¹.

Каузальні пояснення сучасних воєн, які пропонує Бергсон, явно сформулювалися під впливом концепцій, які були популярними в Європі між 1919 і 1939 рр. Це зростання кількості людей, пише він, штовхає сучасні суспільства влаштовувати великі побоїща. Дайте волю Венері, й вона приведе вам Марса. Народи, які бояться, що скоро їм забракне харчових продуктів та сировинних матеріалів, у яких вони мають потребу, які вважають, що їм загрожує голод або безробіття, такі народи здатні на все. Щоб вижити, вони почнуть нападати на своїх ворогів. Отоді й вибухають війни автентичні, війни, які відповідають своїй суті. А що в них застосовуються найновітніші види зброї, яку сучасна наука надає воюючим сторонам, то виникає загроза, що завтра ці війни зруйнують або знищать усе навколишнє середовище. «Наука просувається вперед такими темпами, що наближається той день, коли один із супротивників, застосувавши зброю, яку він тримав певний час у резерві, зможе здолати другого. Причому не виключено, що навіть сліду від переможеного не залишиться на землі»².

Мир, як і демократія, народжується з радикально протилежного натхнення. Нерівність — це закон для колективних і диференційованих істот, які утворюють закриті суспільства: демократична рівність проголошується, обстоюється духовним поривом, який спрямований проти загальної течії живої та суспільної природи, інстинктивної або інструментальної поведінки. Цей духовний порив є не тільки демократичним, а й миролюбним, він не знає турбот, пов'язаних із власністю та життєвими втіхами, він надихає послання, яке, будучи значущим для кожного, адресується всім. Можливо, працелюбна й розумна людина зможе обмежити війни, пом'якшивши причини, які їх провокують, — перенаселення, безумне прагнення до втіх. Але людство, неспроможне повернутися до природних суспільств, залишиться войовничим доти, доки релігії спасіння не об'єднають людей через усі кордони. І, мабуть, таке об'єднання буде неможливим, якщо поцейбіч смерті заклик Бога не перетворить живу та суспільну природу.

Деякі з ідей Бергсона можна легко прийняти. Один з константних елементів, без якого феномен війни стає незрозумілим, є дистанція, яку створює між до себе подібними приналежність до різних спільнот. Водночас Бергсон перебільшує значущість цього феномена і, здається мені, перекручує його смисл, припускаючи, що чужинець, *за визначенням*, — ворог. Чужинець *може* стати ворогом, тому що він не *повністю* до мене подібний.

Те, що війни виникають або принаймні набувають більших масштабів із побільшенням спільнот, що нерівність класів та індивідуальної власності пов'язані із завойовницькими війнами та з домінацією воїнів у суспільстві, — до цього додумався ще Ж.-Ж. Руссо, та й етнологи здебільшого це підтверджують. Та й хіба могло бути інакше, якщо політичні утворення виковувалися в битвах, а ціною перемоги незмінно була земля, раби й дороговцінні метали?

Бергсонівські тези, що видаються дискусійними, — це ті, які тлумачать у біологічних термінах одіссею людини, трудівника й солдата. Бергсон називає природним певний тип суспільства, тому що цей тип проголошується схожим на комашині суспільства з їхнім функціональним поліморфізмом. Історична людина, ремісник та інтелектуал, творець індустрії і культурних цінностей, залишається, з погляду Бергсона, *природною* доти, доки вона не вивищиться над собою, відгукнувшись на

¹ Там само, с. 308.

² Там само, с. 310.

поклик божественного. Лише істинний порив віри у відповідь на Добру Новину зможе стати сигналом розриву із законами життя, тобто з вимогами порядку та жорстокостями війни. Разом з тим Бергсон чомусь схильний не помічати властиво людського елементу історичних конфліктів — суперництва, опертого на самолюбство, прагнення до слави, бажання вирушити в хрестовий похід. Він вважає, що сутності феномена війни відповідають лише війни на винищення або, якщо сформулювати це в інших термінах, він знову ж таки ототожнює війни, людські й історичні, з боротьбою за існування. Економічні та демографічні інтерпретації збройних конфліктів, які були в моді двадцять років тому, схилили філософа до цієї помилки, що узгоджувалася з його метафізичним світоглядом. Оскільки історична людина зберігає свою спорідненість зі світом тварин, то, хоч би якими великими були імперії, хоч би якими грандіозними були успіхи техніки та науки, війни також залишаються природними й, так би мовити, тваринними, хоч би якими були історичні ставки, хоч би якою була витонченість дипломатичної та воєнної гри.

В реальній дійсності, історичні війни не були, протягом більшого часу, війнами на винищення. Варвари прагнули захопити землі, цивілізована держава прагнула усунути суперника: раціональний розрахунок командував радше поневолити переможеного, аніж убити його. Було б помилково виводити «війни в рукавичках» із категорії автентичних воєн. Історична людина прагнула тріумфу, слави або воєнної здобичі, прагнула поневолювати й експлуатувати. Винищення переможених суперечило і прагненню до слави, й економічному розрахунку, воно не тішило самолюбство й було чуже як інтересам посилення влади, так і інтересам збагачення. Воно було результатом або сліпого шаленства, або виродження в непримиренну ненависть історичної ворожнечі. Різанина переможених стане смыслом війни тільки в той день, коли наука водночас прискорить розмноження нашого виду й паралізує механізми гальмування цього процесу до такої міри, що вперше, у фізичному значенні цього терміна, на планеті не буде місця для всіх.

Філософи, що надихаються біологічними ідеями, одержимі тваринним походженням феномена війни; добромисні психологи, які хочуть миру на всій планеті, дошукуються властиво психологічних причин конфліктів між спільнотами, з тим, щоб відкрити «ліки проти войовничості». Їхні пошуки повели їх різними шляхами.

Один із них привів до відкриття національних стереотипів. Який образ інших народів створюють собі американські громадяни? Який образ росіян, німців, японців, китайців, французів існує в різних верствах американського народу? Відповідно до процесів, добре досліджених соціальною психологією, ці образи постійно змінюються з плином часу, до того ж існує велике їхнє розмаїття в межах одного суспільства залежно від того, яка група їх собі створює.

Другий шлях веде до розрізнення психологічних типів, до встановлення частоти появи цих різних типів у тій або в тій нації. Психосоціологічний тип визначається водночас опініями й напрямками думок. Один, наприклад, вірить у переваги силової політики, вважає, що війни неминучі аж до кінця часів, а збереження смертної кари необхідне для стабільності суспільного ладу; другий дотримується переконання, що тактика переговорів та компромісів має поступово витіснити силові методи розв'язання проблем, що покарання смертю — це пережиток варварських часів. Вербальні реакції більш або менш відповідають цим психічним напрямкам думки, способам утримання рівноваги стимулів. Поняття «авторитарної особистості» сполучає й поєднує сукупність опіній та специфічний спосіб поведінки. Політичні партії, режими, нації більш або менш виразно характеризуються перевагою якогось одного типу, у свою чергу, більш або менш строго визначеного.

Для нас не так важливо детально розглядати ці дослідження соціальної психології, що є незаперечно легітимними, хоча відношення між типом опінії і типом поведінки часто бувають темними, ускладненими. Визнаймо, що відсоток цих рі-

зних психологічних типів не буде однаковим у різних партіях. Контингент націонал-соціалістичної партії, наприклад, має свої специфічні властивості, і не тільки в соціологічному плані, а й у психологічному. Чи матимемо ми таку саму картину, коли поглянемо на конституційні партії, коли порівняємо лівих і правих, робітничий клас та інші суспільні верстви?

Хоч би якими були відповіді на ці запитання, що їх мають дати самі факти, істотно не забувати про те, що психологічні причини воєнних конфліктів у цивілізаціях вищого порядку опосередковуються інституціями. Спосіб життя кочовиків, які жили в степах або пустелях, визначав тактику їхнього бою, а отже, і їхню агресивність та їхні завоювання. Особистість Гітлера була, мабуть, агресивною внаслідок пережитих розчарувань. Серед прихильників Гітлера число індивідів, чию поведінку визначали гіркі спогади, було, либонь, більшим, ніж у всьому народі; визнаймо це. Але політична візія Гітлера знаходить своє пояснення в ідеологічному універсумі, як і прихід до влади демагога пояснюється подіями нашого сторіччя. Психологія додає свій вимір до історичного пояснення, чи буде воно подійного типу, чи соціологічного, але вона його не замінює: вона йому підпорядковується. Істотно «психологічні» причини виходять на поверхню лише в історичному одинні та в історичному контексті. Можливо, що притаманна Гітлерові агресивність справді вплинула на його поведінку, а разом з тим, і на курс історії. Але свої концепції фюрер запозичив із книжок: мільйони німців довірили йому свої надії або впізнали себе в його мріях.

Чи викладені вище міркування пропонують якісь «ліки проти войовничості»? Вони лише вказали на три хвороби, що потребують лікування, — *племінний егоїзм, колективну агресивність, манію мілітаристської та героїчної моралі.*

Невпізнання до себе подібного в чужинцеві є одним з коренів, як суспільних, так і психічних, дистанції між спільнотами, а отже, й воєн. Слід усіляко боротися проти хворобливих відхилень у тому, що стосується національного самолюбства, розвіювати міфи про «вічну Німеччину» або про «жорстоку Японію». (До того ж, у нашому сторіччі події приходять на допомогу лікарям: важко повірити в стереотипи, які майже щороку змінюються внаслідок розпаду альянсів та перетворення колишніх ворогів на союзників і навпаки.)

Лікарі політичного організму — американські антропологи — передбачили пом'якшення соціальних заборон у Японії або в Німеччині, ослаблення сімейного авторитаризму, що призвело до рівноваження неусвідомлених спонук у кожній людині, а це знайшло свій вираз у настільки миролюбній поведінці, якої досі тут ніколи не бачено. Якщо агресивність є наслідком розчарувань, які приносить культура тим, хто в ній живе, тоді її можна погамувати не так промовами та договорами, як реформуванням системи освіти та модифікацією шкали цінностей.

Нарешті, ми можемо відкинути або спростувати філософії, які високо оцінюють агресивну поведінку або інституції війни. Віднині народи співатимуть хвалу не перемозі, а миру, не насильству, а досягнутому на переговорах компромісові, не воїнові, а мудрецеві. Таким чином, Японія з країни імперських традицій перетворюється на країну, яка відмовляється переозброюватись.

Помилуємося ще раз лукавством розуму. Національні стереотипи не загрожують більше миру, оскільки вчорашні вороги стали сьгоднішніми союзниками і навпаки. Щоб пом'якшити ворожнечу між сьгоднішніми суперниками, треба було б розмити ідеологічні стереотипи, тобто переконати Совети в перевагах західного режиму й нагадати жителям Заходу про високі якості режиму радянського. Але ідеократична держава не може сама критикувати ідеологію, яка править їй за підвалини. Якщо один із таборів фанатичний, то чи лібералізм другого сприятиме встановленню рівноваги? Що ж до спроби боротися проти пригнічення спонук та виявів агресивності застосуванням ліпших прийомів освіти та гнучкішої системи зобов'язань, то якщо суспільство створить для індивідів і груп задовільні умови, то вона

зможе сприяти пацифікації внутрішнього порядку в спільнотах. Від такої пацифікації до міжнародного миру стелиться довга дорога й вона не завжди пряма.

Біологи не подають нам надії; психологи й антропологи відкривають перспективу повільного перенавчання людства; що ж до вчених, які досліджують проблеми колективного несвідомого, то їм лишається тлумачити війну як *історичний винахід*, початкові мотивації якого забуто, й пропонувати людям альтернативу повернення до свідомості або самогубства. «Доти, доки витокі наших ірраціональних дій залишатимуться прихованими, — пише американський соціолог Льюїс Мамфорд, — сили, які штовхають нас до деструкції, здаватимуться нестерпними. Чи не найтяжчою з первісних помилок цивілізованої людини, чи не найбільшою загрозою в нашій нинішній ситуації є те, що ми сприймаємо деякі зі своїх найбільш автодеструктивних дій як нормальні й неминучі?»¹. Війну треба було б розглядати в тому самому плані, що й індивідуальне вбивство, вважаючи її колективним злочином або виявом безумної поведінки. Те, що вона супроводжувала людство впродовж віків і те, що вона загрожує самому його існуванню, таким є факт, ганебний як для людського духу, так і для людської совісті, який спочатку треба було б пояснити, а потім усунути.

Теорію Л. Мамфорда можна поділити на кілька окремих тверджень. Вона відштовхується від аналогії між ситуацією, в якій людство перебувало на світанку історичних часів, і ситуацією сьогодишньою. Вона запозичує в Перрі² гіпотезу, згідно з якою війну було винайдено в єгипетському суспільстві, звідки вона поширилась і на інші цивілізації. Далі вона намагається пояснити за допомогою константних даних усюдишність інституції війни. І нарешті, вона проголошує радикальну абсурдність війни в атомну добу й шукає в ірраціональних імпульсах глибинну причину того чару, який ми досі в ній знаходимо.

Ось спочатку про подібність між світанком неолітичного періоду й світанком атомної доби:

«Існує вузький паралелізм між нашою епохою, що видимо характеризується необмеженою експансією всіх її сил, і епохою, яка позначила появу перших цивілізацій, у Єгипті та в Месопотамії. Горда своїми нинішніми здобутками, сучасна людина має, либонь, усі підстави думати, що таке бурхливе визволення фізичної енергії та людських спроможностей раніше ніколи не мало місця. Але якщо ми добре помірковано, то відкривається, що це тільки ілюзія, хоч і втішна для нашого самолюбства: ці дві епохи могутності, новітня й стародавня, поєднані багатьма подібними характеристиками, водночас добрими і поганими, які відокремлюють їх від інших фаз людської історії. Як ото прелюдією до настання атомної ери було використання у великих масштабах гідравлічної, вітрової та термічної енергії, так і перші кроки до цивілізації привели до неолітичного одомашнення рослин і тварин. Ця сільськогосподарська революція дала людині продукти харчування, енергію, безпеку та надлишок робочої сили й усе це в таких масштабах, яких не знала жодна попередня культура. Серед здобутків, які позначають цей перехід від варварства до цивілізації, можна назвати початки астрономії й математики, перший астрономічний календар, човен на вітрилах, плуг, гончарний круг, ткацьке ремесло, іригаційний канал, ручні верстати. Емоційні та інтелектуальні спроможності цивілізованої людини ще більше підсилюлися внаслідок винайдення писемності, опрацювання перманентного документа у формі скульптури, малярства, монументів та будівництва міст-держав, оточених фортечними укріпленнями.

¹ Цю цитату, так само як і наступні, взято зі статті, яку Л. Мамфорд написав для *Saturday Evening Post* і в якій він виклав свої концепції. Статтю було передруковано в збірнику, що мав назву: *Adventures of the Mind*, published by Richard Thruelsen and John Kobler, New York, 1960.

² Див.: Perry W. J. *The growth of Civilization*, New York, 1923 and Wright, *op. cit.*, t. I, appendice VI, p. 471 sqq. (Теорія унікального походження війни.)

Цей високий стрибок досяг свого апогею близько 5000 років тому. Така мобілізація і таке посилення могутності більше не мало місця в людській історії аж до настання нашої ери».

В ті далекі часи влада священна і влада світська зливалися в одній особі всемогутнього царя, який перебував на вершині суспільної піраміди. Цар був водночас секулярним вождем і верховним жерцем або навіть, як у випадку єгиптян, живим богом. Його воля була законом. Царська влада, підкріплена божественним правом, претендувала на магічну силу, а піддані, щоб увійти з нею в контакт, у свою чергу, вдавалися до колективних магічних ритуалів. Ці дві сили, об'єднавшись, могли ефективно здійснювати те, чого не вдалося б зробити ані самій царській владі, якби вона застосовувала тільки методи залякування, ані астрономічним спостереженням з їхніми можливостями точних передбачень. Величезні когорти людей марширували й діяли як одна людина, підкоряючись наказам царя, виконуючи волю богів та вождів. Із виникненням та вдосконаленням ефективної бюрократії, добре вимуштрованого війська, системи стягування податків та примусової праці перші тоталітарні режими вже набули характеристик, типових і гнітючих, які притаманні подібним режимам нашої епохи.

Людина перших цивілізацій із повним правом була нажахана силами, які вона створила й випустила на волю, як і люди сьогоднішнього дня нажахані силою ядерної енергії. Зростання фізичної могутності та вдосконалення методів політичної влади не супроводжувалися комплементарним розвитком моральної свідомості. Цар уособлював спільноту. Він був необхідною сполучною ланкою між пересічною людиною та космічними силами, які треба було задобрити і яким належало коритися. Щоб уникнути гніву богів, про який повідомляло те або те природне лихо, треба було принести в жертву самого царя. А щоб цар міг уникнути цієї долі, застосовували ще один магічний ритуал. Цареві обирали заступника, якому віддавали всі почесті та обдаровували всіма привілеями царської влади, перед тим як він мав зіграти свою головну роль жертви, обіцяної на олтар богів. У часи лихоліть виникала потреба у великій кількості таких «заступників царя», і їх шукали поза межами спільноти, вдаючись до насильства.

«Те, що спочатку було тільки односторонньою виправою для захоплення бранців, згодом перетворилося на колективні каральні заходи з одного боку та напади у відповідь — з протилежного, які разом набули інституційної форми війни. Біля її джерел ми знаходимо цю релігійну варварську санкцію: вона організовувалася лише для принесення людської жертви, яка мала врятувати спільноту. Отже, війна — це особливий продукт цивілізації; вона — результат зусилля, організованого з метою добути бранців для принесення магічної людської жертви. З плином часу збройна сила набула майже незалежного існування, й посилення могутності перетворилося на мету в собі, на такий собі елемент “здоров’я” держави. Але під грубим шаром раціоналізаційного лаку війна залишається забарвленою в кольори первісного дитячого забобону, згідно з яким життя та процвітання спільноти можуть бути збережені лише принесенням спокутної жертви. Подальші зусилля цивілізованої людини приписати походження війни якомусь первісному тваринному інстинкту, який підштовхує людей до вбивчої агресії проти індивідів власного виду, можна розглядати лише як марну спробу раціоналізації. З цього погляду, слова антрополога Броніслава Малиновського звучать як остаточний і вирішальний висновок: “Якщо ми визначимо війну як битву між двома незалежними й політично організованими групами, тоді для неї не залишається місця на примітивному рівні”».

Усе або майже все в цій теорії видається мені сумнівним або несумісним із фактами. Пояснення сучасної війни неусвідомленим жахом, який поймав людину неолітичної доби, точно виводить нас до тієї самої ірраціональної думки, на яку автор складає відповідальність за страхи сьогодишньої людини.

Справді, немає підстав сумніватися, що війна, визначена як битва між двома незалежними й політично організованими групами, є відносно недавнього походження, але ж інакше й бути не могло, оскільки самої політичної організації людство не знало до неолітичної ери. Але концепція В. Дж. Перрі, згідно з якою війна — це єгипетський винахід, не узгоджується ані з історичними фактами, ані з результатами спостережень за життям архаїчних суспільств, які відбувалися протягом трьох останніх сторіч. Доколумбівські цивілізації практикували війну, нічого не запозичивши у стародавніх єгиптян. Їм не було потреби навчатися у фараонів або жерців, які споруджували піраміди й приносили спокутні жертви. Зрештою, малоімовірно, що інституція війни розповсюдилася від якогось первісного винаходу або що її винайшло те або те суспільство. Для того щоб якась інституція змогла поширитися на весь світ і існувати впродовж віків, треба, аби для цього були фундаментальні, константні причини. Чи ці причини є суспільними, зрозумілими як для самих дійових осіб історії, так і для спостерігачів? Чи вони радикально ірраціональні, неусвідомлені? Л. Мамфорд непомітно переходить від першої гіпотези до другої. Первісна модель цивілізації, пише він, тієї форми, якої вона набула в місті-державі, оточеному фортечними мурами, у своїх істотних рисах, дожила, не змінюючись, до наших днів. Правлячі класи вихваляли жертвенність війни, оскільки вони прагнули утримати свою владу. Виходячи з цієї гіпотези, війна мала би бути нормальною складовою відносин між політичними утвореннями, оскільки ці останні будували б свій внутрішній лад на стабілізаційному результаті насильства. Проте нам немає потреби вдаватися до ірраціональних мотивацій, запозичених із далекого минулого й записаних у колективному несвідомому, щоб зрозуміти тривалість і стабільність інституції війни: природа закритих суспільств та відносин між ними цілком це пояснює.

Друга гіпотеза є зовсім іншою, якщо не протилежною. Частота воєн упродовж новітніх часів, загроза атомної війни, деструктивнішою за будь-яку іншу, начебто свідчать про глибоку ірраціональність інституції війни. І ця ірраціональність виходить не з якихось первісних відхилень, а з глибин людини, що мучиться від комплексів вини й тривоги, розбуджених у ній тією майже божественною владою над силами природи, якої вона зуміла досягти і якою так пишається.

Мрії, які населяли уяву наших далеких пращурів, стали майже реальністю. Лише злиття могутності світської з могутністю священною зробило можливим винайдення атомної бомби та балістичних ракет. Потрібні були як фізичні ресурси тотальної держави, так і інтелектуальні ресурси вчених, щоб людство змогло підкорити собі і ядерну енергію, і космічний простір. Тією спроможністю до руйнації, яку стародавні єгиптяни приписували богам, сьогодні володіє будь-який генерал, американський або російський. Але водночас зі зростанням потужності своєї зброї та з посиленням комплексу своєї вини людство дедалі більше страждає від неврозу тривоги.

Ці страхи видаються тим більше ірраціональними, що давня структура закритих суспільств перебуває у стадії цілковитого розпаду. Часи міст-держав, оточених фортечними мурами, ворожих один одному суспільних класів, час експлуатації людини людиною добігає кінця. В економічному й політичному розумінні, термоядерна війна була б безумством. Отож ми повертаємося сьогодні до того самого пункту, з якого вийшли сучасні цивілізації, але ще на нижчому рівні дикунства: замість принести символічну жертву, щоб умиротворити богів, ми збираємося принести всіх себе в тотальну жертву і лише для того, щоб заспокоїти свою тривогу.

Це правда, що мрії наших далеких предків стали реальністю. Можливо також, що людство відчуває себе винним за свої промстеівські подвиги, хоча страх, свідомий і раціональний, який переживає людина науки перед лицем небезпеки термоядерної війни, видається мені більш реальним, ніж колективний комплекс вини й тривоги. Я не маю підстав сумніватися, що зростання продуктивних спроможностей призведе до повалення мурів між народами й класами, мірою того як перемагатиме логіка економіки. Але з того, що мир не буде гарантований простим фактом того, що війна уявляється все більш і більш ірраціональною, згідно з розрахунками вартості та прибутку, здивуються лише ті, хто не розуміє природу історичної людини, громадянина однієї з багатьох держав, людини, наділеної не тільки раціональним розумом універсального покликання, а й своїм окремим існуванням. Проблема миру між суверенними й озброєними спільнотами є важкою, якщо не нерозв'язною, сама по собі, й тут немає жодної потреби прикликати атавістичний жах. Атомна й термоядерна зброя робить війну ще більш безглуздою, але вона ж таки значно ускладнює досягнення миру навіть між тими державами, які хотіли б виявити мудрість.

Людина є твариною агресивною, але штовхає її в бійку не інстинкт, і хоч війна і є виявом людської забіякуватості, проте вона не є її *необхідним* виявом. Вона була її постійним виявом протягом історичної фази, починаючи з того моменту, коли суспільства організувалися й озброїлися. Рішуче й повністю усунути небезпеку застосування насильства — це суперечить людській природі: в будь-якій спільноті непристосовані порушуватимуть закон і нападтимуть на людей. Конфлікти між індивідами та групами зникнути не можуть — це суперечило б природі індивідів і груп. Але нікому не вдалося довести, що ці конфлікти мають виражати себе через інституцію війни, таку, якою ми її знаємо вже тисячі років, з організованим військом, яке застосовує все руйнівніші й руйнівніші види зброї.

Чи можливий мир — тобто відсутність легальних воєн між суверенними спільнотами? Чи він імовірний? Ми поставимо перед собою це запитання, після того як проаналізуємо сьогоднішній світ. Обмежмося тут, у кінці цього розділу, єдиним висновком, який нам пропонують біологи.

Складність досягнення миру пов'язана більше з людською, ніж тваринною суттю людини. Миша, яка дістане прочухана, підкориться сильнішому, й ієрархія домінації залишиться стабільною. Вовк, який підставляє своєму супротивникові незахищене горло, буде ним пощаджений. Людина ж часто воліє радше збунтуватися, ніж принизитись, радше втратити життя, ніж поступитися своєю правдою. Тому ієрархія господаря й раба ніколи не буде стабільною. Завтра господарі вже не потребуватимуть слуг і матимуть потугу знищити всіх, кого вважатимуть зайвим.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Історія

**ПЛАНЕТАРНА СИСТЕМА
В ТЕРМОЯДЕРНИЙ ВІК**

У двох попередніх частинах ми намагалися зорієнтувати наше дослідження на сьогоднішній день. Чи йшлося про концепти, чи про детермінанти, абстрактний та історичний аналіз приводив до оригінальності нинішньої кон'юнктури.

З самого початку нашого дослідження, у кожному з трьох перших розділів, ми говорили про зброю масового знищення. Чи ж ядерна та термоядерна зброя якось впливає на взаємозв'язок між стратегією й дипломатією (змушуючи коригувати класичну формулу Клаузевіца: війна — це продовження політики іншими засобами)? Які ж засади сили чи могутності в наш час? Які цілі ставлять перед собою дійові особи на міжнародній арені?

При дослідженні міжнародних систем ми зауважили планетарне розширення й біполярну структуру царини дипломатії та створення блоків довкола двох ядерних держав. Діалектика миру й війни веде сьогодні до «холодної війни», тобто до постійного комбінування *заякування, переконування та підривної діяльності*.

Посилання на сьогоднішній день трапляються не менш часто і в другій частині. Нинішню кон'юнктуру цілком можливо тлумачити у світлі концептів Макіндера, розглядаючи суперництво Радянського Союзу й США як новий епізод вічного діалогу землі і моря, континентальної імперії з імперією морською, коли обидві розрослися відповідно до обширів сучасного світу. Однак повітряний простір надає нового виміру цьому діалогові, а наукове освоєння простору завдяки транспортним, а ще більше комунікаційним засобам зменшує протистояння стилів, морського й земного. Балістична ракета однаково байдуже долає океани й пустелі, невдовзі «штучні супутники» змусять уточнювати висоту, на якій припиняється суверенність держав.

Не одне історичне століття долю націй і процвітання народів обумовлювало співвідношення кількості й ресурсів. З урахуванням технічних можливостей чисельність людей на певній території могла бути нижчою або вищою від оптимального добробуту та могутності. В минулому автори оплакували скоріше катастрофи, що призводили до знелюднення, ніж ризик перенаселення. Демографічний вибух ХХ ст. збігається з безпрецедентним, сумісним з достатком зростанням густоти населення.

У той же час природа економіки радикально змінює значення завоювань. Встановлення панування на додатковому просторі рідко відповідає потребам, реальним чи надуманим, народів, що терплять нестатки, якщо тільки не йдеться про винищення тамтешнього населення. Японцям живеться краще в межах своїх чотирьох островів, ніж колись у сфері спільного азійського процвітання. За умови досить вільного торговельного обміну промислово розвинута країна зацікавлена, принаймні на короткий строк, не брати на себе тягар інвестицій, необхідних для закладення основ індустріалізації.

До 1945 р. на амбіції цезарів не впливали міркування економістів-лібералів. Розпад європейських імперій після Другої світової війни узгоджується з тезою «імперія не оплачується». Але рішення Британії покинути Індію було зумовлене скоріше обіцянками, даними під час воєнних дій, та обставинами, ніж підрахунками витрат і вигод. Вихід з Індії потягне за собою відмову від усіх азійських володінь. Хвиля визволення народів неможливо наростає в міру її просування. Опір

Франції в Індокитаї та Алжирі міг би при потребі нагадати, що моральні цінності та пристрасті народів надалі не підпорядковуються логіці (або уявленням про неї) індустріального суспільства.

Чи західна цивілізація, взята в розумінні Тойнбі, еволюціонувала до всесвітньої імперії на зразок тих, що їй передували в часі й загибелі? Чи організація Північноатлантичного пакту є власне світовою (американською) імперією? Можна погоджуватись або не погоджуватись з тим, що атлантична зона рівнозначна світовим імперіям, але своєрідність кон'юнктури сумніву не викликає, оскільки радянська імперія протистоїть країнам Атлантичного пакту посередині того, що було німецьким райхом. Власне об'єднання «цивілізацій» в єдину систему і характеризує період, що настав після Другої світової війни.

Надалі нашу епоху необхідно розглядати в загальнолюдському контексті, а не в контексті націй чи «цивілізацій». Війна в строгому розумінні кривавого конфлікту між регулярними військами організованих держав не може сягати далі, ніж існування самих «політичних організацій» і «регулярних військ». Нехай корені війни як інституту лежать в недалекому минулому (кілька тисяч років), незаперечним і водночас малоцікавим є той факт, що сама цивілізація (або те, що нею називають) теж виникла недавно. Фактично, відтоді як у руках людей з'явилися металеві знаряддя для забезпечення себе засобами існування, вони стали найбільшою небезпекою для самих себе. Власне, війна не належить до переважно біологічного феномена: серед вищих тварин не помітно зразків поведінки, характерних для періоду війни. Саме суспільні тварини воюють організованими групами. Власне «соціальні утворення» породжують між тваринами одного й того самого виду відокремленість, ворожість, ненависть і нещадну боротьбу.

Обидві сторони дійшли до того самого результату: кон'юнктура 1960 року, де домінують дві головні події — *технічна революція*, породжена вражаючою здатністю як знищувати (термоядерна зброя), так і створювати (марнославно завоювань), та *планетарне розширення царини дипломатії*, породжене водночас реально існуючою гетерогенністю (розмаїття принципів державної легітимності, параметри політичних утворень) та юридичною гомогенністю (ООН, рівність і суверенність держав).

Передбачуване нами докладніше дослідження міжнародних відносин в атомну еру має дві основні мети. Передусім воно скероване на розкриття нових характерних рис стратегії й дипломатії в епоху термоядерної бомби. А завдяки попередньому дослідженню про концепти й детермінанти воно також прагне дати опис конкретної кон'юнктури. Втім, досягти обидві цілі можна лише одночасно.

Так звана зброя масового знищення *дещо* змінила напрям відносин між так званими суверенними державами. Та ні людську природу, ні природу політичних утворень вона не змінила. Тож необхідно з'ясувати, що ж змінилося, спершу на високому рівні абстрагування, тобто теоретично, поступово повертаючись до реального стану.

Розглянемо спочатку *гетерогенність планетарної системи*, обумовлену поширенням дипломатичної системи на всю планету, де головними протагоністами виступають промислово розвинуті держави. В усі епохи міжнародні відносини розгортались між «політичними утвореннями», між «військовими суверенітетами», між «центрами автономних рішень». Які ж дійові особи виступають сьогодні: держави, визнані ООН, блоки, створені військовими союзами, чи ідеологічна спорідненість? Чи, радше, якою мірою і в якому сенсі дійовими особами виступають держави та блоки?

Далі ми зупинимось на тій з двох оригінальних рис кон'юнктури, котра автентично революційніша: візьмемо термоядерну зброю і проаналізуємо її роль і значення з використанням методу, близького до методу моделей. Уперше люди го-

туються до війни, якої не хочуть і яку сподіваються не розв'язувати. В чому полягає значення стратегії залякування, або стратегії, скерованої на заборону певних дій потенційному ворогові, якому погрожують здійсненням того, що самим осоружне?¹

Відповідь на питання, сформульовані у двох перших розділах, повинна випливати з розділів XV та XVI. Утворення блоків ніяк або майже ніяк не зумовлене впровадженням атомної зброї. Воно стало механічним наслідком ситуації, що виникла після Другої світової війни. Сильнішими з цієї бурі вийшли дві держави: попри всі спустошення, Радянський Союз, оскільки він єдиний мав величезну армію після демобілізації англоамериканців у 1945 — 1946 рр., і Сполучені Штати, адже їхня територія не була заторкнута, промислове устаткування значно розвинулось, вони єдині володіли атомною зброєю. Створення зони радянського впливу на сході Європи спровокувало перегруповання на Заході, що своєю чергою призвело до відповіді у вигляді зміцнення зв'язків між народними демократіями й СРСР. Діалектика блоків як така є класичною, вона відповідає передбачуваній логіці біполярної рівноваги. Проблема полягає в тому, щоб з'ясувати, якою мірою така діалектика є, була і буде залежною від нової стратегії залякування.

На наступному етапі аналіз торкнеться неприєднаних країн, які, так уже склалося, відносяться до малорозвинених. І в Європі, і в Північній Америці блоки об'єднують більшість розвинених країн. Розв'язавши війну, вони забезпечать перемогу тим, що перебуватимуть поза зоною бойових дій. Та навіть не зацікавлені в самознищенні, вони фатально залишаються суперниками поза зоною безпосереднього зіткнення. Кожен, по суті, хоче, щоб неприєднані країни прихилились до нього, або стали під його прапор, або розвивались за його моделлю. Інакше кажучи, країни третього світу посилюють парадоксальність взаємозв'язку між блоками, які обачно не повинні битися на смерть, але не можуть домовитись.

Тож, підсумовуючи в розділі XVIII, ми зможемо проаналізувати сутність основного конфлікту нашого часу стосовно двох потужних держав. Наскільки вони схожі між собою? Якою мірою вони є водночас і братами, і ворогами? Як кожна з них тлумачить своє суперництво? Як його тлумачать треті особи, союзники тієї чи іншої країни, а також країни, що не приєдналися?

¹ Висловлювання «що самим осоружне» навмисно нечітке. При аналізі XIV розділу цей вислів буде уточнено.

Розділ XIII

ОБМЕЖЕНИЙ СВІТ, або Гетерогенність планетарної системи

Із 1945 р. міжнародна система охоплює п'ять континентів, власне, все людство. Не буває так, щоб на якусь подію в Кореї чи Лаосі не відгукнулись в СРСР та США. Дипломатичний світ нагадує собою резонансну коробку: відгомін людської діяльності і подій посилюється і відлунує в безмежжя. Потрясіння, що трапилось в одній точці планети, поступово передається в інший її край.

Роль, яку відіграють дві великі держави, закріплює єдність системи. Присутність американських радників та солдатів на 38-й паралелі, на прибережних островах Кемуа й Матсу, в Західному Берліні символізує всюдисущість військової потуги США, а також взаємозалежність європейських та азійських театрів дій. Вона дає змогу уявити карту дипломатичного простору за схемою Макіндера: Американська республіка займає лише острів порівняно з євразійською масою, так як британські острови порівняно з Європою. Вона прагне зберегти вплив на прибережну смугу євразійського масиву як на заході Європи, так і на сході Азії. Проникнення комуністичних ідей та організацій в Африку й Америку стало відповіддю на створення американських баз довкола радянської території. Завдяки пропаганді та авторитетові своєї доктрини, могутня континентальна держава долає зведені суперником бар'єри, завдаючи йому клопоту навіть у зонах, які через свою віддаленість здавались забезпеченими від її посягань.

І, нарешті, ООН, хоч що там думають про її ефективність, вважає себе всесвітнім товариством, до якого по праву належать усі держави. Відсутність континентального Китаю приписується впертості американської дипломатії, відсутність Німеччини — наслідкам останньої війни.

Отже, планетарна спільнота виявляє риси, характерні для міжнародної системи: всі події, незалежно від того де вони мають місце, впливають одні на одних. З краю в край політичні утворення організуються в єдину ієрархію, причому два з них займають на світовому кону місце, яке могутні країни займали на європейській сцені; всі держави укладають юридично-дипломатичні відносини. Транснаціональні інституції відкриті для індивідів усіх рас. Сьогоднішні Олімпійські ігри народилися внаслідок імітації древніх ігор у Греції. Вони ніколи не ставали на заваді війнам між полісами, будучи, однак, свідченням єдності між полісами чи, краще б сказати, між громадянами полісів. Єдність, яку, як вважається, Олімпійські ігри несуть у плані взаємин між індивідами, а ООН у плані відносин між державами, демонструє єдність роду людського.

З першого погляду планетарне розширення міжнародної системи не має нічого спільного зі зброєю масового знищення і термоядерною двополюсністю. США спроможні вести військові дії в Кореї і В'єтнамі, на Ельбі й Далекій Півночі, навіть якщо бомбардувальники транспортуватимуть лише класичну зброю. Так са-

мо ідеологія та підривна діяльність сягнули б Панамської республіки й Куби, навіть якби СРСР не мав ні балістичних ракет, ні термоядерних бомб.

Історичною причиною планетарного розширення міжнародної системи стала Друга світова війна. Кон'юнктура прагнень Гітлера і Японії змусила Велику Британію, а особливо США розділити свої сили між двома театрами бойових дій. Перед американськими воєначальниками постали ті самі проблеми, що й перед німецьким командуванням у 1914 — 1918 рр. Два фронти імперії Вільгельма знаходилися в Європі, США мали один фронт на Райні, інший — на Філіппінах. Унаслідок краху німецької та японської імперій присутність американців на кордонах радянської імперії якщо й не стала постійною, то неминуче стала тривалою.

Раніше чи пізніше, константи кон'юнктури мали привести до планетарного розширення системи. Сучасні транспортні й комунікаційні засоби знижують бар'єри, зведені раніше відстанню. Радянський Союз має два обличчя, одне повернуте до Європи, інше — до Азії, так само Сполучені Штати з одного боку дивляться на Атлантичний океан і Європу, з другого — на Тихий океан і Азію. Відтоді як СРСР та США почали грати перші ролі на міжнародній сцені, вони розширили її на обшир усєї планети. Зрештою, впродовж історії *параметри* дипломатичної сцени в загальних рисах пропорційні *статурі* дійових осіб. Відстань, на яку поширюється могутність держави, залежить від її ресурсів. Константою при цьому є те, що природа політичних утворень, обсяг сил, сконцентрованих у кожному з них, визначають розширення дипломатичного поля. Грецькі поліси були приречені на провінційну політику, хіба що вони об'єдналися б чи підкорилися єдиному володареві. Диспропорція між розмірами європейських держав і неозорістю їхніх імперій зумовлена винятковими обставинами. Зате міжнародна система стає логічно планетарною, коли кожна з двох великих держав здатна мобілізувати й озброїти дванадцять мільйонів осіб і виробити десятки мільйонів тонн сталі.

Зброя і характер можливої війни відбиваються на ході дипломатії, хоча вона передусім залежить від дійових осіб, від їхніх інтересів, ідей та практик. Так як демократична політична система визначається наявністю дійових осіб, тобто партій, так і міжнародна система визначається наявністю дійових осіб, тобто держав. В обох випадках на чи поза сценою діють напівтаємні чи не відповідні типу домінування дійові особи. В одних випадках — це групи тиску або фахові профспілки, в інших — транснаціональні, наднаціональні чи міжнаціональні угруповання.

Сполучені Штати Америки й Габон (півмільйона мешканців), Радянський Союз і Лівія є членами ООН, відтак однозначно членами міжнародної спільноти, рівнозначними державами з точки зору права. Важливо не стільки підкреслити це відоме всім спостерігачам *розмаїття*, як з'ясувати його природу, тобто проаналізувати гетерогенність, характерну для планетарної системи.

1. Співдружність і гетерогенність

За відправну точку візьмемо той факт, що всі політичні утворення більш-менш чітко відстоюють однакову концепцію держави, загальноприйняту на словах. Ця концепція синтезує три історичні ідеї: *демократичну легітимність, нейтральність* держави щодо вірувань, обумовлених індивідуальною свідомістю, реалізація влади через посередництво *бюрократії*.

Демократичний характер легітимності має дві сутності. Народи вже не належать своїм володарям, вони належать самі собі і є суверенними. В нашому столітті обмін провінціями між монархами немислимий. Компроміси або обміни — одночасний перехід двох рівнозначних територій з-під підданства однієї держави до іншої — заборонені, принаймні офіційно, як демократичним, так і радянським ре-

жимам. Усі правителі претендують на те, що вони є виразниками прагнення, принаймні глибоко захованого, своїх підданих.

Демократична легітимність становить підґрунтя національного існування, а не лише політичних режимів. Інакше кажучи, неявно, інколи не без лицемірства, допускають, що індивіди, племена, жителі якоїсь провінції мають право вибрати громадянство, порвати з державою, яку вони не вважають своєю, щоб утворити нову незалежну державу чи приєднатися до якоїсь іншої. Так званий принцип самовизначення, або права народів розпоряджатися собою, є наслідком, позірно логічним, демократичної легітимності. Цей принцип не викликає особливих труднощів там, де століття історії витворили народи, свідомі своєї ідентичності, зробили можливим плебісцит громадян, які щодня поновлюють присягу на вірність державі. Там, де європейці накинuli своє колоніальне панування, цей принцип виправдав так звані націоналістичні повстання, сприяючи перемозі партій і людей, які їх очолили. Однак існує ризик, що одразу після відходу колонізаторів цей самий принцип сприятиме роздробленню держави-спадкоємиці, перешкоджаючи формуванню національного організму. Формування націй в Європі відбулось не без застосування примусу монархами. Очевидно, облудно сподіватися, що африканські держави зможуть без насильства зліотувати в одну націю племена (чи етнічні групи), які ще зберігають спогад про минулі битви.

Якщо узагальнити, то право народів на самовизначення мусить припускати прагнення народів стати нацією, тобто формування в них політичної свідомості. Коли порога політичної свідомості досягнуто, це право виступає передусім проти історичних імперій (адже жодна з них не ґрунтується на волевиявленні населення): так розпались імперії австро-угорська й турецька, але не царська — цього досить, щоб нам нагадати, якщо є потреба в такому банальному уроці, що існують поступки принципам, іноді державні конструкції виживають після руйнування їхнього принципу, знайшовши йому заміну. Якщо ж порога політичної свідомості не досягнуто, існує ризик, що право будь-якого етнічного угруповання розпоряджатися собою може виправдати настання племінної анархії.

Демократична легітимність і право на самовизначення не завадили підкоренню Східної Європи режимами радянського зразка, які самі підлягали московському правлінню. З цього не можна робити висновок, що історичні ідеї були чи є марними, неефективними. Формально Радянський Союз не ліквідував суверенність східноєвропейських держав. Юридичне існування держав зберігає можливість визволення, шанс на збільшення внутрішньої та зовнішньої самостійності в майбутньому. Більше того, завойовник не може вдовольнитись посиленням прав завойовника. Він вступає в дискусію з Заходом, з елітами держав-сателітів. Він хоче довести Заходові, що тимчасове придушення бажань народів відповідає історичній необхідності, місії класу, яка полягає у врятуванні людства. Московські керівники пояснюють братнім партіям, що рівність соціалістичних країн повинна поєднуватись з верховенством Радянського Союзу, авангардом соціалістичного табору, за зразком партії — авангарду пролетаріату. Історичні ідеї є однією з причин, котрі обумовлюють розвиток подій, вони не є ні єдиною причиною, ні просто епіфеноменом: люди неохоче поступаються своїми інтересами заради ідей, проте, навіть ідучи всупереч своїм ідеям, вони ігнорують їх не повністю. Повний цинізм частіше властивий теоретикам як реакція на їхні глибокі почуття, ніж людям дії, яким необхідно вірити в те, що вони роблять, і які шукають глибокої переконаності в доброму сумлінні.

Нейтральність, або світський характер, держави в Європі є наслідком релігійних воєн. Теоретично було й досі є два засоби попередження громадянських конфліктів між Церквами і віруючими: один полягає у нав'язуванні підданим релігії короля чи певної території, другий — у ставленні до релігії як до особистої спра-

ви кожного. Перший метод, застосований у Німеччині, аби припинити криваву анархію, поступово перейшов у другий в міру толерантного ставлення до вірних, які не належали до державної Церкви, але підкорялись законам і були помірковані при виконанні свого обряду. Коли Німеччини стали Німеччиною вільгельмівською, виходом з розмаїття конфесій був або конфлікт (*Kulturkampf*), або рівність Церков. У Європі епоха конфліктів між Церквами, між державою і Церквою завершилась на початку ХХ сторіччя, але визнання різних конфесій, право індивіда сповідувати або не сповідувати релігію, нейтральність держави знайшли різноманітні інституційні вияви, і ці вияви призвели до конфліктів, серед яких на сьогодні вирішені ще далеко не всі.

Чи, збираючи податки, держава одержує досить коштів для утримання Церков (як у Німеччині), чи, як у Франції, вона байдужа до фінансових потреб Церков, котрі самі знаходять способи їх вирішення? Чи залежно від бажання батьків у початкових школах ведеться католицьке, протестантське або світське навчання? Чи держава погоджується розподіляти наявні кошти між католицькими й світськими школами залежно від ролі і тих, і інших? А можливо, держава цікавиться лише світськими школами, не забороняючи, але й не фінансуючи релігійні? Жодне з трьох рішень — німецьке, бельгійське і французьке — несумісне з нейтральністю держави чи з формулою: «Релігія — справа особиста». Вибір того чи іншого рішення веде до нескінченних дискусій щодо принципів і доречності і в кожному окремому випадку зумовлений вчорашніми і сьогоднішніми обставинами.

Сьогодні не всі народи здатні мати нейтральну державу: або релігія є визначальною для їхньої національності (Пакистан), або за традицією радикальне відділення цивільної влади від віри немислиме. З цієї точки зору, дуже цікавим прикладом є Ізраїль. Євреї, які емігрували в Палестину, не всі є нащадками народу Соломона й Давида за походженням, у них спільна лише віра, проте, чи тому що деякі з них були невірними, чи тому що в умах домінує історична ідея нейтральності держави, вони прийняли рішення про світський характер держави Ізраїль.

Світський характер держави ставить проблему загального плану: на чому ґрунтується лояльність громадян з гіпотетично різними релігійними віруваннями? Сучасна держава передбачає диференціацію політичного плану, специфічну свідомість національності, яка була б вище сімейних чи місцевих уподобань, вище віри в трансцендентне. Така свідомість зовсім не властива мусульманському населенню, поділеному на секти й племена, якому складно ідентифікувати себе з іракською чи йорданською державою; її ще менше у народів Чорної Африки, котрі несподівано виявились незалежними у рамках кордонів, успадкованих від колоніальних режимів.

В Європі національна свідомість, відділена від релігійної свідомості, набула політичного змісту, ідеї нації, цінностей, які вона втілює, та ладу, який їй підходить. Держава не може бути нейтральною стосовно всіх цінностей, не деградувавши до чисто управлінського інструменту. Вона виступає уособленням і виконавицею єдиного покликання, яке нація повинна виконати у світі. Більш-менш чітко «національне покликання» уособлює певну концепцію якщо не уряду, то бодай устрою. Тож громадяни вважають можливим порушити клятву вірнопідданості, якщо революція потрясає інституції настільки, що національне покликання змінює свою сутність. Німецький патріот «зраджує» Третій райх, щоб не «зрадити» цінності, яким він хоче залишитися вірним.

Тоталітарна держава не відрізняється від держави ліберальної в тому плані, що остання є «охоронцем ночі», а перша «охоронцем віри». Дискусія між ідеологіями й партіями, яку толерує ліберальна держава, в ідеалі мала б проходити в рамках, прийнятих усіма громадянами: повага до тих самих національних цінностей

і до демократичної легітимності — основи й гарантії самої дискусії. Радянський тоталітаризм в ідеалі не мав би виключати вузькоспецифічну дискусію щодо ефективного управління економікою, розподіл пожертвувальних та завоювальних промислового будівництва, втілення соціалістичного ідеалу. Однак поступово більшовики переплутали національне покликання й легітимність своєї держави з марксизмом-ленінізмом настільки, що громадяни вже не мають права ставити під сумнів саму доктрину та її тлумачення можновладцями.

Могла б виникнути спокуса сказати, що держава стала нейтральною в релігійному плані, тому що віднині політико-економічні ідеології стають ставкою в історичних полеміках. З одного боку, така формула прийнятна: ліберальною є держава, яка приймає ідеологічну дискусію, а тоталітарною та, що невіддільна від ідеології. Але в ліберальній державі не бракує ідей: вона дає змогу дискутувати громадянам, які гіпотетично віддані національному покликанню, поважають демократичну легітимність, а відтак і правила чесної дискусії. Якщо такої національної єдності і одностайності щодо принципу легітимності немає, то ліберальній державі і самій спільноті загрожує дезінтеграція.

Поза зоною західноєвропейської цивілізації, націй (у розумінні народів, які досягли диференційованої свідомості національного покликання) небагато. Народи нових держав є радше не націями, а більш-менш різномірним населенням. Африканські держави здебільшого дрібні (за винятком Нігерії), але в них немає ні етнічної, ні мовної єдності. Індія є величезною країною з 400-мільйонним населенням. Цілком можливо, що індійцям властиве «усвідомлення спільної цивілізації», яке може виявитись у «політичній свідомості щодо національного покликання», але таке усвідомлення цивілізації позбавлене окремих елементів національної свідомості: мови, устрою, легітимності тощо.

Тож у більшій частині світу завдання формування націй випадає державі. Як в Африці, так і в Азії та Європі держава — це насамперед адміністрація: функціонери керують державними службами, представляють державу в іноземних столицях, підтримують порядок. Збирачі податків, дипломати, поліцейські виконують три функції кожної держави, три функції, котрі держава доручає спеціально набраним людям, яких сама й утримує.

Теоретично, функціонери беруть участь у нейтральності держави, тоді як в однопартійній державі політичні діячі є виконавцями і слугами доктрини, в ліберальній державі вони визначаються шляхом дискусії і конкуренції, щоб управляти державними справами згідно з ідеологією, яка її тимчасово включила в рамки спільних переконань. Проте ні тоталітаризм, ні лібералізм не відповідають точно потребам держав, де народам бракує згуртованості і усвідомлення спільного покликання. Тоталітарна форма надає політичній свідомості скоріше ідеологічного, ніж національного забарвлення. Ліберальна форма надає вільного ходу всім центробіжним силам. Практично єдина, без ідеологічного, радше національного, ніж ідеологічного спрямування партія є проміжною формою, що поширюється в Африці та на Близькому Сході.

Партія, яка боролась за незалежність, або та, чий керівник став героєм антиколоніальної боротьби, природно стає державною партією, з рядів якої вибираються адміністративні і політичні діячі (поки що через брак кваліфікованих працівників між одними й другими чіткої різниці не існує). Державна партія не проголошує себе єдиною легітимною, вона не нав'язує ідеологію, але обмежує права опозиції й перешкоджає формуванню іншої партії, котра могла б конкурувати з нею за владу.

Те, що в нашому столітті, яке пишасться своїми демократичними переконаннями, представницькі установи і ліберальні цінності поступилися так явно, може здивувати лише тих, хто, цитуючи Монтеск'є, плутає народну владу і свободу на-

роду, точніше тих, кому не відомі парадокси нашого часу. Політичні ідеї або принаймні політичні висловлювання прагнуть обійти всю землю; неоднорідність населення щодо рівня розвитку, історичних традицій, релігії і національної згуртованості сягає крайніх меж. Згідно з філософією, що домінує в ООН, дійовими особами на міжнародній сцені виступають суверенні держави, чії принципи й ідеали відповідають принципам й ідеалам національної держави — європейської, демократичної, світської й адміністративної в своїй основі. Втім, іноді фасад національної держави зводиться до прапора, декількох послів, делегації в ООН та кількох сотень випускників університетів. Планетарне поширення системи проявляється водночас у поширенні, власне, тих самих висловлювань та в розмаїтті ситуацій.

При перегляді списку держав, представлених у міжнародній організації, одразу ж з'являється враження гетерогенності історичних реалій, що їх позитивне право охрестило націями, проголосивши їх рівними і суверенними. Китай нараховує сотні мільйонів осіб, тоді як у Люксембурзі чи Габоні їх усього сотні тисяч. А ось чотири держави (Китай, Індія, СРСР, США) мають більше половини світового населення.

Така гетерогенність у просторовому й кількісному плані вражає найбільше, хоча вона, можливо, найменш значуща, принаймні для того, хто хоче збагнути *суть* міжнародних відносин. Така кількісна, так би мовити, гетерогенність найчастіше відображає гетерогенність соціальних організмів, тобто населень, що підпорядковані єдиному суверену. Це аж ніяк не означає, що соціальні організми великих держав завжди роз'єднані, а соціальні організми малих держав завжди згуртовані. Навпаки, соціальний організм Лівії роз'єднаний, а Японії і навіть Китаю — згуртований. Але розмаїття етнічних груп у кількомільйонній африканській державі, як і культурна однорідність сотні мільйонів японців належать до спадщини століть. Той факт, що обидві співвідносяться в поглядах і на словах з національною державою європейського плану, сам по собі символізує поширення серед усього людства власне тієї політичної концепції, що неодмінно застосовується до радикально відмінних суспільств, одні з них досягли, більшою чи меншою мірою, національної свідомості, тоді як іншим була відома лише спільнота племені та підпорядкованість імперському закону.

Світова громадськість, або те, що прийнято так називати, схильна забувати, що кожна з сотні держав ООН має за собою зовсім відмінне минуле і управляє зовсім різними політичними організаціями. Зате вона постійно говорить і побивається з приводу нерівності «суспільств» у їх «розвитку», тобто індустріалізації, й у виробництві на душу населення, а отже, рівні життя. Нав'язлива думка про *нерівність* розвитку у поєднанні з незнанням різномірності політичних організмів виражає і пояснює упевненість, на жаль, ілюзорну, що розвиток і основні інституції індустріального суспільства можна при бажанні перенести і то дуже швидко, так як перевозять машини і навіть заводи. Насправді, щоб перенести в Екваторіальну Африку колективні поведінки, котрі дадуть кожному індивіду змогу виробляти додаткову вартість, необхідно, звичайно, потрясти звичаї й збурити революцію в суспільстві й умах.

Така соціальна революція, неминуха так чи інакше, здійснюється сьогодні за зразком одного з двох економічно-політичних режимів — радянського і західного, між якими ділиться розвинута частина суспільства. Це не означає, що згадані два режими, такі, як вони існують у Сполучених Штатах і в Радянському Союзі, єдино можливі (вони щонайбільше пропонують два типи-ідеали), ще менше вони вказують на два шляхи, між якими мусять вибирати малорозвинуті країни (фактично вони здебільшого не можуть і не повинні вибирати шлях США в минулому чи шлях СРСР у цьому сторіччі).

Однак планетарна єдність людства у поєднанні з концентрацією економічно-військової потуги у двох гігантських державах надає радянській і американській опозиції режимів та ідеологій характеру основоположної альтернативи. Діалог Вашингтона та Москви, єдиної партії та узаконених конфліктів, плану та ринку хибно набирає в очах діючих осіб і глядачів сенсу боротьби не на життя, а на смерть.

Відтак, єдність дипломатичного простору є не просто матеріальною, вона не приписується силі держав-материків, техніці руйнування, транспортним та комунікаційним засобам, вона підтримується спільністю політичного слівника, що уособлює часткову спільність історичних ідей. Але така часткова спільність охоплює надзвичайне розмаїття соціальних організмів, вона виявляє скандальну нерівність економічного розвитку, її розривають суперечності між режимами й ідеологіями. Планетарна система значно гетерогенніша, ніж системи минулого, якщо судити за реаліями націй: вона прагне до більшої однорідності, якщо судити за юридичним формалізмом ООН, за протестами проти слабкого розвитку, за універсалістськими амбіціями соціальних доктрин. Людство вперше переживає одну й ту саму історію, воно схильне не зважати іноді на те, що йому заважає, іноді на те, що йому підказує об'єднатися.

2. Європейські блоки й азійські союзи

Опис міжнародної системи за методикою дипломатичної історії почнемо з констатації: з моменту настання миру ще не укладалось стільки союзів, ніколи досі не було стільки міждержавних (Поштовий союз), транснаціональних (універсальні Церкви) чи наддержавних (Вища європейська рада) організацій та військових угруповань, попри те що теоретично призначення ООН в тому, щоб покласти край політиці сили. Сполучені Штати, які довго опирались різним зовнішнім зобов'язанням, стали колекціонерами пактів.

Кон'юнктуру визначають дві коаліції, названі незрідка *блоками*, на чолі однієї стоять Сполучені Штати, на чолі іншої — Радянський Союз, одна офіційно заснована Північноатлантичним пактом, інша — Варшавським договором. Все відбувається так, наче обидві великі країни об'єднали довкола себе держави, яким вони протегують, або держави-сателіти.

Немає потреби уточнювати, «хто почав». Початком формування блоків стало непорозуміння між Сталіним і Ф. Д. Рузвелтом щодо суті визначення «уряди, дружні до Радянського Союзу». Згідно з марксистсько-ленінською теорією, справді дружнім може бути уряд, де домінують члени комуністичної партії. Кожна особа і кожна партія, опозиційні до влади комуністів, вважались або могли вважатись фашистами. Сьогодні відомо, що Сталін і його послідовники думали саме так. Виходячи з західного уявлення про демократію, Рузвелт і Черчілль передбачали вільні вибори, представницькі інституції, різні партії. Можливо, порівняно з Рузвелтом у сера Вінстона було менше ілюзій щодо радянських керівників, та він сподівався, що опір і ворожість народів обумовлять нестійкість російського панування в Східній Європі.

Немає потреби повертатись до етапів встановлення у Східній Європі режимів на зразок радянського, які йому підпорядковувались. Досить зауважити, що советизація Східної Європи відбулася в *атомний вік*, хоча з ним вона аж ніяк не пов'язана. Хай якою була відповідна частка, яку приписують власне комуністичним амбіціям, турботі про безпеку та панславістичним прагненням, фактом є те, що советизація Східної Європи була не запобіжним заходом проти атомної небезпеки, а кроком, який відповідає практиці імперіалістичної та ідеологічної експансії.

Атлантичний пакт став класичною відповіддю на класичний вчинок. Так як пі-

сля першої світової війни Франція хотіла англо-американських гарантій, бо участь двох могутніх англосаксонських держав була необхідною для перемоги, з настанням миру західноєвропейські держави так само прагли залученості американців, адже Сполучені Штати внесли вирішальний внесок у визволення Старого континенту. Щоправда, Північноатлантичний пакт передбачав агресію не проти ворога, а проти вчорашнього союзника. І все ж він був лише виразом думки, що відповідала попереднім пактам. Віднині Американська республіка повністю належала до європейської системи. Вона мала життєвий, двічі заявлений інтерес попередити формування гегемонії чи імперії в Європі незалежно від того, якого кольору цезар — коричневий чи червоний. По-назадницькому входячи в майбутнє, державні діячі були схильні вірити, що завдяки Північноатлантичному пакту вдасться уникнути війни, адже, якби він існував раніше, можливо, вдалося б уникнути попередньої. Створення атлантичного штабу після початку Корейської війни знаменувало новий етап у формуванні блоків. Як тільки настав мир, страх перед поширенням у Європі «обмеженої гарячої війни» одночасно з військовою необхідністю інтеграції сил союзників під єдиним командуванням, усвідомленою в двох світових війнах, змусили європейців і американців до створення того, що в будь-якому разі стане необхідним у перший день воєнних дій. Відтак, Атлантичний пакт поступово перетворився в політично-військову співдружність, тіснішу від співдружності, що могла існувати між Францією і Великою Британією в 1914 — 1918 рр., її можна порівняти хіба з англо-американською співпрацею 1941 — 1945 рр. Укладений 1954 року Варшавський договір ніяк не змінив попереднього стану справ: радянське командування не чекало укладення Варшавського договору для встановлення свого верховенства над арміями держав-сателітів (єдиного об'єднаного штабу не існувало).

Військові співдружності обох блоків зумовлені обставинами, в деяких моментах унікальними, які, однак, не означають розриву зі звичним розвитком міжнародних відносин. Створення атлантичного штабу було логічним з огляду на ризик широкомасштабної війни, з урахуванням очевидної мети (вберегти Західну Європу від вторгнення в разі війни), військових даних як тимчасових (слабкість європейських держав), так і довготривалих (нездатність національних армій до оперативних дій через обмеженість території і швидкості пересувань у повітрі й на землі). Ризик, мета й військові дані пов'язані з основним фактом, який є безпосередньою причиною створення військових блоків: пряме зіткнення двох великих держав у центрі Європи, що є одночасно *місцем і ставкою* їхньої зустрічі.

Розміщені в іншій географічній зоні, менші за розмірами Велика Британія і Франція мали б класичні військові сили сьогодні, атомні завтра, які відповідали б вимогам національного захисту. Вони могли б відлякати агресора (що не має термоядерної зброї) здатністю захищатися від нападу класичною зброєю. Наразі автономність європейських держав обмежена тим, що вони розміщені близько до пануючої материкової держави, є ставкою значної вартості і здатні об'єднатися лише під керівництвом США.

Одразу після війни поділ Німеччини й советизація Східної Європи створювали постійно конфліктну атмосферу. Переможці не могли дійти згоди щодо територіального врегулювання, тож ідеологічне змагання й нестримна пропаганда створювали напругу між двома світами. В 1949 — 1950 рр. державні діячі й народи ще недостатньо розуміли й погоджувались, що відсутність миру в розумінні, яке це слово мало в ХІХ сторіччі, не означає вірогідності війни. Атлантичний і Варшавський пакти укладено, і *атлантичний, і радянський блоки утворено з метою ведення «холодної війни» в часи, коли побоюються «війни гарячої»*. Обидва блоки залишаються інструментами «холодної війни», маючи, однак, метою *передбачення «війни гарячої»*.

Особливі умови формування європейських блоків не існують більше ніде в

світі. Державам Південно-Східноазіатського пакту (СЕАТО)¹ і колишнього Багдадського пакту (СЕНТО)² бракує спільності цивілізації та політичних інституцій. Подібна спільність існує між Сполученими Штатами, Австралією і Новою Зеландією, але британським домініонам не загрожує вторгнення. моря відділяють їх від будь-якого агресора: їм досить договору про взаємодопомогу без постійної військової організації. Договори США з націоналістичним китайським урядом у Формозі, з Південною Кореєю і Японією укладено за класичною моделлю: якими б термінами не користувались редактори, фактом є те, що протегована держава надає бази для держави-покровителя. Союз забезпечує переваги кожній з договірних сторін доти, доки надані покровителю бази забезпечують протегованій державі рідше гарантії від можливого нападу, ніж ризик, що військова присутність союзника втягне її в конфлікт, який її не стосується.

Ніде, окрім Європи, не знайдемо й обставин, у яких формувався радянський блок. Радянський Союз нав'язує свою волю державам Східної Європи лише завдяки престижеві країни, що здійснила рятівну революцію і залишається осередком нової віри. Радянська армія або присутня тут, або стоїть десь неподалік. Вона ввійшла в Угорщину, мало бракувало, щоб вона зробила це в Польщі, при потребі вона зробить це знову. Нерівність сил між старшим братом, з одного боку, і кожним молодшим братом — з другого, така, що радянський блок у Європі, не будучи монолітним, цілком певно, є одноголовим. В Азії радянський блок двоголовий.

Це міркування нам нічого не дає стосовно рівня координації, міцності й тривалості союзу між Радянським Союзом і Китаєм. Воно бодай визнає той незаперечний сам по собі факт, що радянські керівники залишають за собою можливість вдаватися до військової сили для підтримки єдності блоку в Європі, проте в Азії становище зовсім інакше. Китай надто великий, надто сильний, надто гордий, аби піддатися волі навіть старшого брата. Кремлівським діячам доводиться вести діалог з представниками Забороненого містечка. Їм не бракує ні аргументів, ані матеріальних засобів для переконування, але вони не володіють споконвічним інструментом примусу. В Азії Радянський Союз має союзника, а не сателітів³, Сполучені Штати мають союзників, вони не створили політично-військової співдружності, відносини між їхніми союзниками не завжди добрі (Південна Корея і Японія).

Зіткнення двох держав в Азії носить характер вічної боротьби ведмеда і кита, землі і моря. Сполучені Штати мають образ могутньої, переважно морської держави, що розмістила бази на поясі островів від Японії до Тайваню через Окінаву й Філіппіни. На континенті США мають лише один плацдарм — Південну Корею.

Якщо звернутись до текстів, то угоди, укладені американцями, діляться на три категорії залежно від точності й розлогості взятих зобов'язань. До першої категорії належить Північноатлантичний пакт, підписаний 4 квітня 1949 р. і чинний з 24 серпня 1949 р.⁴, та Міжамериканський договір про взаємодопомогу, підписаний 2 вересня 1947 р. і чинний з 3 грудня 1948 р.⁵. В пункті 5 першої та в пункті 3 дру-

¹ *South East Asia treaty organisation* (Організація Південно-Східноазіатського договору).

² *Central treaty organisation* (Організація центрального договору).

³ Північна Корея й Північний В'єтнам — не сателіти, бо в них є два старші брати. Радянський Союз і Народний Китай уклали угоди про взаємодопомогу з Північною Кореєю весною 1961 року.

⁴ На договорі дванадцять підписів: США, Канада, Ісландія, Норвегія, Велика Британія, Голландія, Данія, Бельгія, Люксембург, Португалія, Франція, Італія; ФРН, Туреччина й Греція ввійшли пізніше.

⁵ До його членів належать: США, Мексика, Куба, Гаїті, Домініканська Республіка, Гондурас, Гватемала, Сальвадор, Нікарагуа, Коста-Ріка, Панама, Колумбія, Венесуела, Еквадор, Перу, Бразилія, Болівія, Парагвай, Чилі, Аргентина, Уругвай.

гої угоди міститься вирішальне формулювання: договірні сторони «agree that an armed attack against one or more of them in Europe or North America shall be considered an attack against them all» («домовляються, що збройний напад на одну чи декілька з них в Європі та Північній Америці буде розглядатись як напад на них усіх» — англ.)¹. Формулювання не вказує з усією строгістю, що для кожної з договірних сторін такий напад буде *casus belli**. В Північноатлантичному пакті додано: «and consequently they agree that if such an armed attack occurs, each of them, in the exercise of the right of individual or collective selfdefence, recognized by article 51 of the Charter of the United Nations, will assist the party or parties so attacked by taking action as it seems necessary, including the use of armed force, to restore and maintain the security of the North Atlantic Area» («відповідно вони погоджуються, що в разі збройного нападу кожна з них на виконання права індивідуального та колективного самозахисту, визначеного статтею 51 Хартії Організації Об'єднаних Націй, допомагатиме стороні чи сторонам, що зазнали нападу, вдаючись до необхідних, на її думку, дій з застосуванням збройної сили включно, для відновлення й підтримання безпеки Північноатлантичного регіону» — англ.)². Змуснені прийти на допомогу атлантичній чи американській державі, що зазнала нападу, США не зобов'язані, якщо строго притримуватись букви договору, оголошувати війну агресору й залучати всі свої сили. Хоча обидва договори набули, по суті, такого значення, зокрема Північноатлантичний, консолідований спільним штабом і формуванням єдиного війська з настанням миру.

До другої категорії відносяться угоди з Філіппінами (підписана 30 серпня 1951 і чинна з 27 серпня 1952 р.), з Австралією й Новою Зеландією (1 вересня 1951 і 29 квітня 1952 р.) та пакт про колективний захист Південної Азії (США, Франція, Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія, Філіппіни, Таїланд, Пакистан), підписаний 8 вересня 1954 і чинний з 19 лютого 1955 р. Остаточне формулювання, що повторюється в кожному з цих трьох документів, менш категоричне, ніж формулювання в договорах першої категорії. Замість заяви, що напад на одну з держав-членів вважатиметься нападом на всіх, сказано: договірні сторони визнають, що напад в регіоні, визначеному цим пактом, поставить під загрозу їхню власну безпеку. Як, скажімо, у Південноазіатському пакті:

«Each party recognizes that aggression by means of armed attack in the treaty area against any of the parties or against any State or territory which the parties by unanimous agreement may hereafter designate, would endanger its one peace and safety, and agree that it will in that event act to meet the common danger in accordance with its constitutional processes» («Кожна сторона визнає, що агресія у вигляді збройного нападу в зоні, визначеній договором, на будь-яку зі сторін чи на якусь державу чи територію, яку сторони за обоюсторонньою згодою можуть вказати у майбутньому, піддасть небезпеці її мир і безпеку, і погоджуються, що в такому разі будуть діяти, аби зустріти спільну небезпеку відповідно до конституційних процесів» — англ.)³. Інакше кажучи, за будь-яких обставин кожна держава вільна у виборі заходів у протистоянні агресії.

До третьої категорії належать договори про взаємний захист з Японією, Південною Кореєю і Китайською республікою (Формоз). Остаточне формулювання

¹ Формулювання Міжамериканського договору дуже подібне: «an attack by one State against one American State shall be considered as an attack against all the American States» («напад якоїсь держави на одну з американських держав вважатиметься нападом на всі американські держави» — англ.).

* Причиною війни (лат.).

² Текст Міжамериканського договору такий самий за винятком того, що вираз «including the use of armed force» («включаючи застосування збройної сили» — англ.) там не фігурує.

³ Статті 4 угод з Філіппінами, Австралією й Новою Зеландією містять еквівалентне формулювання з єдиною обмовкою: в ній йдеться лише про напад на договірні сторони.

таке саме: напад на територію однієї з договірних сторін становитиме загрозу для миру й безпеки іншого¹. Причому партнери США надають бази для розміщення американських військових сил.

Спираючись на текстах, ці три категорії договорів можна класифікувати двоюко: в Північноатлантичному пакті, як і в пактах про взаємну допомогу з Південною Кореєю, Японією і Китайською республікою, йдеться про військове співробітництво між договірними сторонами на базах, наданих їм державами-союзниками. На відміну від них договори другої категорії (наприклад, пакт з Південно-Східною Азією) передбачають військові консультації, без створення спільного штабу чи перебування американських збройних сил на чужих базах. Утім, категорії 2 і 3 можна об'єднати й протиставити першій, оскільки лише в договорах першої категорії вжито категоричне твердження: збройний напад на одну з договірних сторін розглядатиметься як напад на всіх.

Чи ж поза таким формальним аналізом можливо вирізнити функції цих різних союзів? У наш час такі союзи можуть виконувати дві зовсім відмінні функції: вони прагнуть або відрадити ймовірного агресора, або впливати на внутрішню політику держав-союзниць (звичайно, обидві функції не взаємовиключні). По-друге, їхня мета — полегшити координацію дипломатій і протиставити ворогові єдиний фронт.

Оскільки обидві функції радикально відмінні, а кожна з них пов'язана з особливостями нинішньої системи, американські союзи легко критикувати, або посилаючись на традиційну концепцію союзів, або ж не розуміючи специфічну функцію кожного з них.

Розглянемо спочатку союзи першого типу, які переважно скеровані на те, щоб відрадити агресора, наприклад, пакт про взаємну безпеку з Японією. Їх може критикувати або покровитель (США), або протегований (Японія). У вік термоядерної двополюсності союзи становлять настільки ж небезпеку, наскільки й підтримку для власника смертоносної зброї. Згідно з найпоширенішим досі тлумаченням міцність союзу залежить від його вигідності для обох сторін. Велика держава обіцяє захистити малу; остання приєднує свої сили до сил великої. Французи й англійці обіцяли прийти на допомогу Бельгії, і та виставила дюжину дивізій. У наші часи, якщо припустити тільки ймовірність термоядерної війни, мала держава не надасть ніякої військової підтримки (окрім баз, які потрібні дедалі менше завдяки технічному розвитку балістичних ракет). Тож оглядачі, для яких опорою союзів може бути тільки взаємодопомога, починають побоюватися, що покровитель втратить інтерес до протегованих, як тільки у нього зникне потреба в повітряних чи балістичних базах.

Таке міркування хибне. Мета договору про взаємодопомогу з Японією та Південною Кореєю — переконати ворожі держави, що вони не зможуть безкарно напасти на територію, протеговану урочистим зобов'язанням США, де знаходяться американські війська. Функція залякування продовжує існувати й тоді, коли покровитель не потребує більше баз, наданих йому протегованим.

Навпаки, покровитель і протегований з'ясовують, які небезпеки для одного й другого може приховувати їхня солідарність. Деякі партії в Японії заявляють, що не варто боятися агресії з боку Радянського Союзу чи Китаю, тобто потреба в пакті відпадає, адже його єдиним результатом є підтримка антиамериканських настроїв. Нехай Японія буде нейтральною, кажуть вони, тоді японський народ відчуватиме до американців лише дружні почуття. Відтоді як їхня територія стала та-

¹ В японському договорі формулювання трішки відрізняється: йдеться не про взаємний захист, оскільки за конституцією Японія не має права на армію. Розглядається лише напад на японську територію, а не на американські володіння в Тихому океані.

кож вразливою, Сполучені Штати, зі свого боку, ставлять собі запитання, якою мірою залякування, що не спирається на рівновагу локальних сил, обумовлює непотрібний ризик, підводячи їх до ймовірності вибору між капітуляцією та реалізацією смертельної для всіх погрози. Та навіть у випадку «союзів для залякування» відлуння пакту на внутрішню політику протегованої держави є, очевидно, основним міркуванням. Виведення американських військ з Японії підсилює б проамериканські партії, відібравши аргумент в опозиції, або нейтральні та прогресистські партії, створивши в них враження дипломатичної поразки Вашингтона і означаючи зміну прихильності. Подібні аргументи тим паче є визначальними, коли йдеться про союзи, що несуть не так функцію військову, оборонну чи залякувальну, як дипломатичну (створити представницьку коаліцію) та політичну (підтримати в країнах-союзниках партії, прихильні до США і Заходу).

Пакт з Південно-Східною Азією досі виконує обидві функції. Він має визначати рамки спільної, ймовірно військової діяльності проти проникнення комунізму. Він дає президентові США можливість приймати рішення, не потребуючи згоди Конгресу. В той же час його призначення, зокрема, в тому, щоб переконати загрожені уряди, що США їх не покине. В Африці й Латинській Америці, де націям не загрожує пряма агресія комуністичних держав, укладені США угоди можуть виконувати лише психологічно-дипломатичну функцію: попередити сповзання держав до нейтралітету або до радянського табору, підтримати партії та людей, прихильних до Заходу.

Вартість і корисність таких договорів (пакти про взаємодопомогу чи угоди про військову допомогу) між США і тією чи іншою державою Азії, Середнього Сходу або завтра Африки залежать від численних обставин. Зброя, надана прозахідному урядові, в деяких випадках зміцнює його вплив. В інших випадках непопулярність уряду, зумовлена його союзом із Заходом, більш ніж розхитує матеріальну підтримку так, що кінцевий баланс виявляється дефіцитним для того, кого так хотіли підтримати.

Місцева кон'юнктура в підсистемі обумовлює і сутність американського втручання. Воно буде тлумачитися як легітимне в контексті планети чи як нелегітимне в масштабах регіону? Чи вважає Неру, що пакт з Південно-Східною Азією зміцнив оборону вільного світу чи сприяв «холодній війні» в зоні, яка могла і повинна була залишатись осторонь від світового конфлікту? Зброю, яку американці надали Пакистанові, повернуто проти радянського блоку чи проти Афганістану та Індії, адже питання про Кашмір так і не вирішено?

Втім, такі союзи та пакти про військову допомогу ефективні або плачевні залежно від політичної кон'юнктури в країні. Хіба уряд, чия влада закріплює союз та підтримка США, є єдино можливим за виключенням комуністичної партії? Хіба він найпопулярніший серед некомуністичних партій? Небезпека полягає в тому, що втручання американців щораз більше обумовлює антиамериканські настрої опозиційних партій, включаючи ті, що віддають перевагу нейтралітету щодо приєднання, не схилиючись в сторону комунізму. Який найкращий метод попередження советизації Лаосу: підтримка груп, відданих Заходові, чи прихильників нейтралітету?

Політика альянсів Радянського Союзу набагато простіша. До 1939 р. Москва уклала пакти про ненапад із сусідніми країнами, навіть з тими, які мала поглинути в Другій світовій війні. Договір про взаємодопомогу з Францією став недійсним після підписання договору про ненапад з Третім райхом у серпні 1939 р. Договори про взаємодопомогу з Великою Британією і Францією, підписані 1943 і 1944 р., дуже швидко втратили чинність і були денонсовані Москвою після Паризьких угод, що передбачали приєднання Федеративної Німеччини до Північноатлантичного пакту.

Після війни СРСР має договори про взаємодопомогу, скеровані проти Німеччи-

ни (чи проти її країн-союзниць) і проти Японії (чи проти її країн-союзниць), лише з державами комуністичної орієнтації, державами Східної Європи, комуністичним Китаєм, Північною Кореєю і Північним В'єтнамом. Усі договори про взаємодопомогу не створили, а просто утвердили фактичну ситуацію. На час корейської кампанії Радянський Союз не мав договору про співробітництво з режимом Пйонг-Янга. НДР включено в мережу пактів про взаємодопомогу лише 1954 р. на час підписання Варшавського договору. До 1939 р. ізольований і насторожений СРСР грав на пактах про ненапад і взаємодопомогу для поліпшення своєї дипломатичної позиції. Після 1945 р. він укладає договори лише для зміцнення зв'язків з братніми державами.

3. Система і підсистеми

Аналіз політичних утворень виявив безліч можливих класифікацій залежно від прийнятого критерію. А от опис угруповань, утворених діючими особами, навпаки, виявив *одну* основну, видиму на карті відмінність. Планетарна система включає дві зони, одна тягнеться від Владивостока до Сан-Франциско, проходячи через Москву, Берлін, Париж, Нью-Йорк, і розділена на два блоки, у центрі кожного — монополіст термоядерної зброї. В іншу зону входять держави приєднані та неприєднані (їхня заангажованість або незаангажованість мають різні відтінки), що не об'єднані в блоки.

Поширена формула біполярної системи буде правильна, якщо триматися зони, що включає два блоки: Радянський Союз і Сполучені Штати — дві великі держави, навколо яких групуються середні й малі держави, що перебувають в довколишньому просторі. Але вона не підходить до всієї планети, якщо її розглядати як *одну* систему.

Все, здавалося б на перший погляд, відбувається так, наче обидва блоки, куди входять індустріалізовані країни з нерівномірним рівнем розвитку, протистоять у подвійному суперництві: одне безпосередньо в Європі, де головною ставкою є доля Німеччини та спрямованість лінії розподілу, інше — непряме, де ставкою є економічний і політичний устрій решти світу, під рештою світу маються на увазі, зокрема, економічно слабозрозвинені країни. Попри всю його стислість, з цього аналізу одразу ж проглядає абсурдність «гарячої війни» між двома блоками: обидва угруповання, між якими поділився багатий прошарок людства, здатні самознищитись з єдиною метою визначити, яким методом скористається інша частина людства для подолання споконвічної бідності. Спільна зацікавленість у нерозв'язанні термоядерної війни зумовлює не лише несловиме співробітництво між США та СРСР, а й позначається на відносинах між двома блоками.

Окрім британських домініонів, котрі попри своє географічне положення належать до зони західної цивілізації, інші континенти, такі як Азія, Африка, Америка, були в 1945 р. радше об'єктом, ніж суб'єктом історії. Через 15 років міжнародну кон'юнктуру змінили три події: перемога компартії в Китаї, розпад європейських імперій в Азії й Африці, поширення впливу Радянського Союзу по всьому світові, включаючи регіони, що були угіддям Заходу чи США після Другої світової війни (Близький Схід, Південна Африка). В певному сенсі можна стверджувати, що *третій світ* є основною ставкою у суперництві двох блоків. Але діяльність двох великих держав мусить пристосовуватись до ситуацій, які значною мірою визначають власне країни, що є ставкою у суперництві. Одне слово, третій світ став одночасно і суб'єктом, і об'єктом.

Між дипломатичною поведінкою і внутрішнім устроєм кожної держави третього світу строга кореляція відсутня. Країни, які виходять за межі нейтралітету в напрямку радянського блоку, схильні до створення установ та використання по-

рядків на зразок СРСР чи Китаю. Втім, навіть така тенденція проявляється нечітко, принаймні доти, доки партія, що заявила про свою підтримку Москви чи Пекіна, не захопить владу. ОАР використовує радянську зброю, але тримає у в'язницях лівих та крайніх лівих борців, з комуністами включно, комуністів передусім.

Країни третього світу, що схилиються до Заходу, не вирізняються ні рівнем розвитку, ні типом устрою — ліберальним або демократичним. Найчастіше причинами альянсів азійських держав з США є геополітичне становище, слабкість групи, що знаходиться при владі, зовнішня загроза, локальний конфлікт, бажання отримати військову або економічну допомогу. Дружба, словесна чи дипломатична, з СРСР залежно від випадку різною мірою пояснюється озлобленістю щодо Заходу, тактикою шантажу (за звичайнісінький нейтралітет доведеться дорожче платити тому, хто погрожує перейти в інший табір), наміром роззброїти крайню ліву опозицію, засипаючи її словами й дипломатичними маневрами.

На такому рівні абстрагування, аналізуючи, не враховують параметри реальності. Дві великі держави або два блоки перетинаються, конкурують, суперничають у чотирьох кінцях планети, однак регіональні кон'юнктури скрізь різні. Система планетарна, проте вона ділиться на підсистеми. Обидві великі країни присутні в Європі, Азії, Південній Америці та на Близькому Сході; Об'єднана Арабська Республіка не присутня в Південній Америці, навіть якщо президент Нассер приїздить з візитом до президента Сукарно. Звичайно, поняття *присутності* не є точним. У певному сенсі завдяки ООН всі, навіть найменші держави, скрізь присутні і вступають у відносини з усіма іншими. З точки зору пропаганди чи дипломатичного туризму цілком можливо говорити про «блок неприєднаних», хоча таке визначення суперечливе й позбавлене суті: неприєднані стали б заангажованими, якби утворили блок; спільного зацікавлення великих держав у нерозв'язанні війни та в антиколоніалізмі замало, аби разом диктувати єдину політику.

Попри всю двозначність поняття підсистеми, попри всю невизначеність меж подібних підсистем, покажемо на прикладі, що стоїть за цим терміном. Незважаючи на перемир'я, яке Ізраїль підписав зі своїми сусідами, на Близькому Сході триває стан війни. Арабські держави не «визнали» держави, створеної євреями, цілком імовірно вони, не вагаючись, знищили б її, якби мали військову перевагу, яка дала б їм змогу за кілька днів домогтися свого. Рівновага локальних сил є вирішальним чинником кон'юнктури. Однак регіональну рівновагу не можна розглядати відірвано від ситуації в світі. Попри перемоги, здобуті ним у Синаї, Ізраїль не зберіг жодного клаптика окупованих земель (проте сьогодні Ейлат відкрита для плавання, а кордони, що їх символічно охороняють голубі каски, спокійні).

Великі держави з метою уникнення війни, якої вони остерігаються, а ООН з вірності своїм принципам забороняють регулярним арміям переходити кордони, негайно припиняють сутички солдатів в одностроях (з різних причин вони не зважають на партизанів або просто їх терплять). Утім, ні великі держави, ні ООН не повернуть до життя загиблих і не зможуть довго відмовлятися від визнання доконаного факту. Уряд Надя зник, його керівника розстріляли, а «зрадника» Кадара приймають з усіма гідними його рангу почестями в ООН, де він безупинно промовляє про принципи Хартії. Рівновага локальних сил залишається необхідною умовою порятунку Ізраїлю: вона виключає створення ситуації доконаного факту, несподівану ліквідацію держави-ставки.

В інших регіонах, які можна б назвати підсистемами, ми не знайдемо такої, характерної для Близького Сходу прикмети — стан війни і рівновага локальних сил. Значення регіональної системи, або підсистеми, проілюструємо на іншому прикладі. Кубинська революція одним махом змінила кон'юнктуру в Західній півкулі. Навернення Китаю до комунізму, розробка термоядерної зброї в СРСР, запуск

спутників, жодна з цих — *weltgeschichtlich**, як кажуть німці,— подій так не вразила керівників держав і народи Південної Америки, не похитнула настільки глибоко престиж і авторитет США, як революція Кастро та виклик, що його революційний устрій маленької держави кинув «великій». З'явилась нагода для прояву прихованих антиянківських настроїв у Південній Америці, попри ворожість до крайніх засобів та до демагогії кубинського вождя, правителі бояться зачепити почуття мас, захоплених подвигом бородатого Давида, що протистоїть Голяфові в доларових обладунках.

Чому в Латинській Америці земля здригнулася після Кубинської, а не після Китайської революції? Причини прості і вічні: ні транспортні засоби, ні засоби знищення не ліквідували людського сприйняття відстані, взаємного загострення відчуття історичної спорідненості та просторової близькості. Можливо, в Бразилії чи Перу лишень мріють зробити те, що здійснив Фідель Кастро. В усякому разі всі народи Латинської Америки відчують, що кубинський досвід повчальний і вказує на можливий шлях. Революції, здійснені далеко народами інших рас, не викликають таких самих пристрастей. Людство, можливо, єдине, але народи нечітко усвідомлюють свою єдність. Регіональні спільноти міцніші, ніж спільнота загальнолюдська.

Загалом, підсистема набуває реальності в міру того, як навіть за відсутності локальної рівноваги військових сил, держави й народи, стихійно солідарні щодо своїх доль, розрізняють те, що діється в межах, і те, що відбувається поза їхньою географічно-історичною зоною.

Застосувати цей другий критерій не так і просто, адже в деяких регіонах географічна, расова та історична солідарність видається не такою міцною, як солідарність віддалена, економічного чи ідеологічного штибу. Наприклад, років десять тому японцям здавалося, що Токіо ближче до Вашингтона, Лондона і навіть Парижа, ніж до Пекіна. Включена в мережу союзів і баз, чому завдячувала могутністю на морі, Японія легше спілкувалася з англосаксонським світом, ніж з близьким до неї Китаєм — осередком культури, яку вона перейняла, збагатила і, зрештою, трансформувала відповідно з власним генієм. Схоже, нині цей парадокс пом'якшується, якщо не зникає. Він пояснюється прямим ударом обох великих держав (чи, точніше, однієї великої та радянсько-китайського союзу): в Європі цей удар призвів до виникнення блоків, в Північній Азії зумовив тимчасовий розрив між союзниками кита і ведмеда.

Третій критерій підсистеми впливає з суперництва власне між двома великими державами, зі ставки, яку воно має в кожній частині світу, та способу, в який воно підтримується тією або іншою. Європа не є підсистемою завдяки лише рівновазі між двома коаліціями чи усвідомленню спільності цивілізації: прямий удар двох великих, створення воєнних блоків творять з Європи підсистему, або, якщо хочете, театр дипломатичних дій, що має певну самостійність. Учасники відчують себе заторкнутими значно суттєвіше тим, що діється всередині, ніж тим, що діється поза регіоном.

Так само в Північній Азії прямий удар морської й материкової потуги обумовлює специфічність кон'юнктури. А от у Південно-Східній Азії навпаки: саме відсутність прямого удару є основною. Зовнішня небезпека тут китайська, а не російська. США об'єдналися з деякими державами (Пакистан, Таїланд), ризикуючи відштовхнути від себе тих, які прагнуть нейтралітету (Індія, Індонезія, Цейлон). Сполучені Штати безпосередньо чи завдяки пактові з Південно-Східною Азією намагаються підтримати Лаос і В'єтнам від проникнення комунізму. В такому разі кон'юнктура включає одночасно локальні суперечності (Індія — Паки-

* Всесвітньо-історичних (нім.).

стан), американські союзи з найслабшими державами, ймовірно, суперництво, що має історичне значення (Індія — Китай), потенційну напругу між приєднаними й неприєднаними державами.

Зовсім інша ситуація вимальовується в Африці. Ще надто рано формулювати категоричне судження про силу почуття спільноти, яку відчувають озахіднені еліти (приклад Конго підказує, що в масі племінна свідомість досі переважає над національною). Зближення й ворожість між новими державами лише починають окреслюватися. Малі й Сенегал ворожі одна до одної, бо намагалися об'єднатися, причому перша країна «прогресивніша» за другу. Держави, що перебували під французьким та англійським впливом, не становлять двох угруповань, проте виховання, отримане урядовцями там і сям, проявляється, очевидно, в способі діяти, а ще більше в способі висловлюватися. Частка теперішньої дипломатії є переважно вербальною, вона виливається у своєрідну постійну дискусію.

В Африці немає військової присутності ні США, ні СРСР. Перші не мають тут тієї самої мети, що в Азії чи Південній Америці: їм досить нейтральності держав, а схилання до Заходу видається небажаним і небезпечним. Радянський Союз застосовує звичні методи: пропаганда, підготовка активу у спеціальних школах, запрошення студентів, моральна й матеріальна допомога урядам, що їм симпатизують чи просто конфліктують із Заходом. Утім, навіть якщо він доможеться свого і якась африканська республіка проголосить себе «народною», такий результат не відповідатиме советизації європейської країни. Африканська республіка, можливо, й навернеться до нової віри, якщо нею керуватимуть неофіти. Але вона не зазнаватиме такого тиску, підпадаючи під ті самі санкції, що й сателіти, близькі до тимчасової духовної столиці. СРСР не змушує держави Африки та Південної Америки ставати «народно-демократичними» чи «соціалістичними», як було і досі з Польщею та Угорщиною. Вони не настільки поступаються своєю автономністю. Якщо комуністична еліта хоче наблизитись до Заходу, якщо її скидає інша група, зміна вірнопідданості не наштовхується на такий самий спротив, об який розбилася героїчна спроба Угорщини.

В Африці мета великих держав полягає в тому, щоб витіснити з неї суперника. США намагаються вберегти якнайбільше нових республік від комунізму, і не для того, щоб розмістити там бази, і навіть не для того, щоб не втратити ринки чи поклади корисних копалин, а просто, щоб перепинити хвилю, яка може накрити землю. Сама по собі кількомільйонна країна аж ніяк не цікавить жодну з великих держав. Проте щоразу зміна вірнопідданості означає виграш в авторитеті для однієї і втрату престижу для іншої. Престиж підкріплює могутність, як могутність зміцнює престиж.

Інакше складаються справи в останній підсистемі, що піддається вирізненню, — підсистемі двох Америк. Донедавна США могли вважати Західну півкулю своїм угіддям, яке знаходиться за межами зон, за які ведеться «холодна війна». Здавалося, що політика добросусідства та організація американських держав гарантують їм безпеку й верховенство. Звичайно, комуністична пропаганда розгорталася в більшості американських республік, навіть після того як заборонена КП перейшла в підпілля. Але уряди, незалежно від того демократичні вони чи деспотичні і якого відтінку деспотизм, зазвичай дотримуються вказівок Вашингтона — Організації Об'єднаних Націй. Жоден з них не був комуністичним чи прокомуністичним, жоден, попри добрі чи погані стосунки з США, не практикував «активний нейтралітет» і «шантажування сильного слабшим».

Власне, ознакою того, що якийсь регіон став полем або ставкою в «холодній війні», є оберненість звичайного зв'язку між сильним і слабким. «Допоможіть мені, або я поступлюся перед комунізмом» — такий аргумент без кінця повторюється в різних варіаціях, коли так звані прозахідні уряди звертаються за допомо-

гою до великої держави. «Те, в чому відмовляєте мені ви, я отримаю з іншого боку» — ось формулювання, яким уряд, що претендує на нейтральність, вважаючи себе міцним, шантажує Захід. «Я не проти вашої допомоги, але не піду на жодну поступку, аби її отримати. Тим гірше для мене і для вас, якщо маси тягнуться до комунізму» — такий аргумент нейтральної держави типу Індії.

Сполучені Штати дали 500 млн. доларів латиноамериканським державам після успіху Кастро 1960 року. Урок не міг пропасти марно: існує небезпека, що фіделізм створить школу. В усякому разі, якщо припустити, що страх, який США відчуває перед фіделізмом, викликає в них непереможну схильність до щедрості, то кому ж не захочеться підтримувати такий страх?

Можна твердити, що радянська погроза використати міжконтинентальні балістичні ракети в разі американської агресії проти Куби є причиною і символом поширення «холодної війни» і на Західну півкулю. Справді, доки не буде підтвердження досвідом, неможливо бути певним, що СРСР не наважиться на військове втручання¹ навіть у відповідь на якусь американську акцію. В усякому разі, той факт, що відносини глобальних сил віднині такі, що Радянський Союз може, принаймні дипломатично, розміститися поблизу берегів США, так як останні роками стоять неподалік радянських кордонів, не є єдиною чи основною причиною нового розвою внутріамериканських відносин.

У Латинській Америці соціальна криза не менш серйозна, ніж деінде, уряди там не міцніші, претензії до США там гостріші, хоч би через їхню близькість і верховенство, а також через діяльність великих компаній. Аби отримати більшу допомогу, Латинській Америці бракувало одного, але вирішального аргумента: комуністичної або прогресистської загрози. Кастро його висунув і вгадав.

Зникнення «угідь», є, якщо хочете, видом уніфікації дипломатичного простору. Кожна з великих держав керує блоком; обидві вільно змагаються поза блоками, дотримуючись, однак, певних правил стриманості й обережності. Незаперечною уніфікація, яка, втім, не стирає розмитих меж між підсистемами, що їх географія підказує, а записана в людських серцях історія підтверджує або стирає.

4. Доля національної територіальної держави

Тип держави, яка втілює історично домінуючу в наші часи ідею, є, як ми казали, державою національною: народ, який виявляє прагнення до незалежності, стає нацією, організованою в державу. Хоча багато хто говорить про занепад або кінець національної держави.

Позірна суперечність зникне у світлі аналізу того, що мають на увазі під національною державою ті, що заявляють про її занепад. Так, Дж. Г. Герц говорить радше про територіальну, а не національну державу. Територіальна держава, характерна для класичного періоду в Європі від часу завершення релігійних воєн і до Другої світової війни, визначається передусім єдністю дій політичного утворення, суверенного в межах, накреслених на карті кордонів. Модерна держава — це «*centralized area unit whose sovereignty, independance and power all resulted from its territoriality*» («централізоване просторове утворення, чия суверенність, незалежність та могутність випливають з його територіальності» — *англ.*)². Суверен — король або його буржуазні спадкоємці — має здатність нав'язувати свою волю по всій території. Інакше кажучи, він забезпечує собі монополію військової сили всередині країни. В той самий час за її межами він сприймається як

¹ Особисто я не думаю, що таке втручання не відбулося б, якби американські морські піхотинці висадилися після або разом з емігрантами.

² John H. Herz, *International relations in the atomic age*, New York, Columbia University Press, 1959, p. 58.

як представник спільноти, від імені якої має право й обов'язок виступати, оскільки охороняє її незалежність завдяки військової силі, нездоланній для бунтівників і здатній протистояти ворогові. «*For throughout history, we notice that the basic political unit has been that which actually was in a position to afford protection and security to human beings, peace within, through the pacification of individual and group relationships and security from outside interference or control*» («Упродовж усієї історії ми зауважуємо, що основним політичним утворенням було те, яке справді здатне забезпечити захист та безпеку людей, внутрішній спокій шляхом примирення взаємозалежності індивідів і груп, а також захист від зовнішнього втручання й контролю» — *англ.*)¹.

У разі війни першочергове завдання держави у військовому плані полягало в захисті території: щоб попередити або зупинити вторгнення, споруджувались фортифікації. В мирний час на національній території присутні лише військові сили нації. Суверени не мали ні права, ні можливості втручатися у внутрішні справи інших держав. Відмінність між дипломатією і внутрішньою політикою була закріплена дробленням простору. Сьогодні, зрозуміло, держава втратила деякі основні риси, властиві їй на зорі модерних часів, що надавали повнозвуччя поняттю територіальності.

З настанням миру у повітряному просторі держав стали пролітати супутники. Політ літака У-2 вважався незаконним, а політ супутника навпаки: на якій же висоті зникає суверенність? У разі атомної війни держава буде нездатна захистити своїх мешканців, свій простір, свої міста. В мирний час вона погоджується на перебування союзних військ, символізуючи цим утрату військової автономії. В роки «холодної війни» ідеї, борці і навіть партизани перетинають кордони, однаково проникні як для транснаціональних рухів, так і балістичних ракет.

Усі ці незаперечні факти можна віднести до трьох рубрик: знецінення національної держави внаслідок розвитку військової техніки; плутанина між внутрішніми і зовнішніми справами внаслідок наявності транснаціональних ідей та партій; виникнення між- і наднаціональних, економічних, політичних та військових організацій (Атлантичний блок, НАТО, Спільний ринок).

Гаразд, національна держава знецінилася через балістичні ракети. Але хіба вона знецінилась тому, що національна? Насправді знецінено будь-яку територіальну державу, бо термоядерна бомба забезпечує своєму власникові здатність знищити ворога перш, ніж його роззброїти або взагалі не роззброюючи. Власне зброя масового знищення докорінно змінила традиційне поняття оборони. Незалежно від розмірів території, незалежно від основного принципу політичної спільноти, вибухнувши над великим містом, термоядерна бомба може спричинити смерть двох-трьох мільйонів; балістичні ракети чи бомбардувальники переносять нищівну зброю з одного кінця планети в інший. Те, що воєнна техніка звела національну державу на нижчий рівень, — факт незаперечний, однак було б помилкою посылатись на нього, аби виправдати створення якоїсь наднаціональної організації, федеративної Європи чи атлантичного об'єднання, адже ці, значно ширші організації також нездатні захистити ні території, ні громадян.

Проникність кордонів для транснаціональних ідей та партій також незаперечна, але вона, як ми бачили, є наслідком або виразом гетерогенності системи. Територіальна держава абсолютної монархії в період після релігійних воєн та перед революційними війнами відкинула гетерогенність, заборонивши людям вибирати релігію, суверенам вмішуватися у відносини між іншими володарями та їхніми підданими, церквам підтримувати свій прозелітизм та суперечки через кордони. Кожна держава на свій лад урегульовувала цю проблему: якщо порядок забезпе-

¹ *Ibid.*, p. 40 — 41.

чував мир і не порушував спокій сусідів, він вважався легітимним. Заради миру варто було пожертвувати індивідуальним правом вибору Церкви, ця жертва була непростю до ти, доки люди вважали, що від цього вибору залежить порятунок душі.

Французька революція порушила однорідність європейської системи. За двадцять п'ять років французи бачили зраду, зміни вірнопідданості, пруських офіцерів на царській службі в роки, коли пруський король «працював» з Наполеоном, «емігрантів», що воювали проти французьких військ, генерала-республіканця, що став королем Швеції у війні проти своєї рідної країни, ще одного генерала-республіканця, смертельно пораненого французьким ядром, який був поруч з монархами, що об'єднались проти його батьківщини, німців, яких вабила «свобода» і «якобінство», та французів, що сумували за старим режимом. Умовою непроникності кордонів та цільності політичного організму є загальна згода держав щодо легітимності режимів та легальності урядів. У XIX столітті потенційна гетерогенність не виявила всієї своєї здатності. Священний союз проти революціонерів був нетривалим (проте і 1848 року цар застосував принцип Священного союзу, прийшовши на допомогу своєму австрійському братові, щоб придушити угорське повстання). Поєднання традиційної дипломатії й транснаціональних рухів дивним чином сприяло обмеженню конфліктів. Королі вдовольнилися воєнним арсеналом, що поступався наявним ресурсам та технічним можливостям. Транснаціональні рухи — лібералізм, соціалізм, націоналізм — виявилися або слабкими (І Інтернаціонал набув історичного значення лише в ретроспективі), або потрапили під керівництво осіб скоріше консервативних, ніж революційних (саме Бісмарк домогся німецької єдності заради і завдяки Пруссії). Націоналізм вів ідеологічну війну проти держав, прагнучи об'єднати їх у вищій єдності, бо не міг ставити таку грандіозну мету, як рухи універсального масштабу.

Гетерогенність сьогоднішньої планетарної системи доводить до краю наслідки суперництва між державними ідеологіями, коли кожна держава пов'язана з концепцією правильного порядку (економічного, соціального, політичного), заперечуючи тим самим історичну чи гуманну легітимність режимів, що ґрунтуються на протилежному принципі. Планетарне розширення системи перешкоджає прийняти метод примирення, застосований наприкінці релігійних воєн: закріпити ідеологічний розподіл через дроблення простору, зробити кордони однаково непроникними як для ідей, так і для ворожих солдатів. Зрештою, так могло б бути, якби у світі були тільки ці два блоки. Нині ідеологічний конфлікт не можна стримати або вирішити розподілом простору з тієї простої причини, що навіть у продуманому договорі обидві великі держави нездатні дати одна одній гарантії щодо поширення своїх ідей.

У зоні обох блоків гетерогенність властива передусім *режимові*, нації й держави посилаються на той самий принцип легітимності, а ступені розвитку не є надто нерівні. Звичайно, напочатку СРСР був багатонаціональною імперією, він і надалі підтримує відмінність між національностями (українська, грузинська, вірменська) та спільне радянське громадянство. Згадана відмінність реальна, вона зумовлює розрив параметрів між багатонаціональною імперією та національними державами. Проте теоретично¹ народи Радянського Союзу мають право на розкол і належать до Союзу лише з власної волі. Американські громадяни різних національностей схильні розчинитися в «прийомній нації». Попри все масштаби території й розмаїття походження наближають США радше до радянської, ніж європейської моделі.

¹ Само собою зрозуміло, що це чистісінька фікція. Вона просто означає, що радянські керівники визнають право на самовизначення.

По зазоноу двох блоків гетерогенність значно глибша, бо вона вражає власне політичні організми. Як ми й казали, новонароджені африканські республіки надто малі, щоб мати засоби для розвитку сучасної економіки та захисту вітчизни, незлютованої через різномірність племен. Африканські держави належать до донаціональних або наднаціональних, якщо так можна сказати, в тому плані, що держава не має перед собою згуртованої нації, тоді як питомо національні держави Європи почуваються зведеними в нижчий ранг обома великими державами і прагнуть об'єднатися у між- і наднаціональні організації¹. Між цими двома крайностями — Гвінейською республікою, що має 3,5 млн. громадян і прагне до повної незалежності, та західноєвропейськими державами, котрі, налічуючи до 50 млн. осіб, відносять себе до вищого розряду, — знаходяться десятки держав Латинської Америки й Азії, одні такі ж малі, як африканські, інші — більші за великі держави, одні — такі ж згуртовані, як Франція й Німеччина (Японія), інші — настільки ж різномірні за расами, релігіями й мовами, як СРСР (Індія). Здається, досі різномірність індійського населення не дуже знижувала лояльність щодо федеральної держави. Проте комуністи вже не раз розпалювали мовні суперечки з очевидним наміром підірвати єдність «багатонаціональної нації» та міць федеративної держави. Такі невеликі держави, як Бірма, Таїланд, Цейлон, включають «національні меншини» (еквівалент того, що ми так називаємо в Європі).

Ідеологічна гетерогенність системи проявляється в кожній підсистемі і в кожній державі по-різному: іноді суперництво двох великих держав ведеться прямо й грубо, при наявності двох партій, а то й двох урядів, кожен з них прив'язаний до однієї з великих, імітуючи устрій свого покровителя чи натхненника². Але найчастіше партії є виразниками реальних обставин, зумовлених наявністю племен, вони соціальні або національні і властиві державі чи певній зоні цивілізації; тож партії шукають і знаходять або одержують, не шукаючи, підтримку котроїсь з великих держав³. Гетерогенність двох держав всередині підсистеми (Малі й Сенегал) є одночасно виявом національних (або племінних) реальностей та реальностей ідеологічних (регіональних або світових). Новим державам загрожують як дії, скеровані проти їхнього устрою, так і дії, скеровані проти їхньої національної єдності. Все відбувається так, наче вони переживають національні конфлікти європейського XIX століття разом з соціальними конфліктами XX століття.

Чи з цього слід робити висновок, що територіально-національна держава померла, так і не народившись, у зонах, що лежать за межами західної цивілізації? І так, і ні. Територіальна держава відкрита для проникнення ідеологій і партизанів, вона не знала епохи фортифікацій, ідеологічного нейтралітету й невтручання у внутрішні справи. Вона — *volens-nolens* — бере участь у суперечках великих держав, перш ніж скористатися перевагами закритої держави й досягти зрілості. Та попри або внаслідок внутрішніх чи привнесених суперечок вона сама прагне реалізуватися. Всі нові держави справді прагнуть держави *територіально-національного* типу: територіальної в тому плані, що в межах своєї території суверен має право робити все, що йому заманеться, національної в тому розумінні, що суверен прагне бути не власником земель, не володарем тих, хто на них мешкає, а виразником народу. У травні 1961 р. представники 20 африканських держав зібра-

¹ Наднаціональні організації передбачають зміщення суверенності, а міжнаціональні — просто співпрацю держав. Власне, межа між цими двома різновидами нестійка.

² Власне, якщо комуністична партія легко наслідє свого натхненника, то проамериканська партія зробити цього не може, хоча б через присутність сильної партії радянського штабу.

³ Слід би додати, намагаючись імітувати або імітуючи, всупереч своєму бажанню, одну з моделей політичних чи економічних інституцій.

лися в Монровії, щоб розробити кодекс добросусідства, а також спосіб відносин десь посередині між Старим світом і «холодною війною».

Історично національна держава ще далеко не пережила себе, для більшої частини людства вона є цілком на видноколі, метою, якої треба досягти. Нові держави створені на ґрунті націоналізму, тобто одна чи кілька груп населення відмовились, аби ними управляли представники інших рас з інших континентів. Націоналізм не завжди породжений націями, якщо під цим розуміти або спільність культури, або колективне бажання політичного існування, або одне й друге водночас.

Чи ті нові держави, що нараховують лише кілька мільйонів населення, приречені від початку, нездатні до існування і є скоріше юридичними химерами, ніж історичними реаліями? Я втримаюсь від покvapливого висновку. ООН існує, спираючись на певні ідеї національно-територіальних держав. Керівники держав, хай які вони там слабкі, зберігають у певній ситуації здатність надавати законного або незаконного забарвлення з точки зору міжнародного права воєнній інтервенції однієї з великих держав на їхню територію, надаючи або відмовляючи одній з великих у стратегічно важливій позиції. Щоправда, платою за таку подвійну здатність є якраз психологічно-політичне втручання великих у внутрішні справи малих держав. Та оскільки міжнародне право забороняє, а обачність відраджує від застосування військової сили (регулярних армій), рішуча й об'єднана еліта, згуртований народ становлять певну силу стосовно великих держав у тому плані, що можуть не приєднуватися до жодного з двох блоків, тримаючи зайняту ними територію поза межами «холодної війни». Інакше кажучи, держава, нездатна захистити себе з військового боку, не є нездатною до виживання завдяки біполярній структурі міжнародної системи та ідеям, що їх визнали (не без долі лицемірства) ООН та світова громадськість.

Чи нездатність малих держав вижити пов'язана з економікою? Кожна епоха, без жодного сумніву, має оптимальний *вимір* для держав. Однак немає певності, що цьому оптимуму властивий загальний характер, що в якусь певну епоху певний вимір можна було б вважати по всій землі найвигіднішим з точки зору виробництва, економічного росту, рівня життя. Зрештою, ми знаємо, що поняття економічної переваги неоднозначне. У якийсь момент оптимум добробуту не збігається з найвищим рівнем показників росту. Такий самий рівень життя можна досягти завдяки іншому розподілу робочої сили між секторами. Ми лише запропонуємо або нагадаємо деякі, позірні незаперечні, положення.

Існує мінімальний вимір, поза яким загальні, чисто політичні витрати держави пропорційно до кількості населення є високими. З цієї точки зору країни, що мають менше мільйона жителів, належать до нераціональних, хоча в деяких випадках місцеві ресурси (нафта в Габоні, залізо в Люксембурзі) дають населенню засіб і бажання утвердити свою незалежність. У Західній Африці загальні адміністративно-урядові витрати були б зменшені при злитті кількох республік. Однак ті, що обдаровані природою щедріше, втратили б від злиття з більшим об'єднанням, навіть якби воно привело до підвищення наявних доходів для кожного громадянина значно більшої держави (високі податки на Березі Слонової Кості частково витрачалися б і в інших регіонах західноафриканської держави).

Втім, облишмо наразі важливу, хоча не вирішальну під певним кутом зору проблему загальних витрат держави стосовно населення. Головне питання полягає в тому, щоб окреслити найсприятливіші рамки розвитку. Розпад економічної єдності Центральної Європи мав плачевні наслідки в міжвоєнний період, бо призвів до розриву віддавна існуючих зв'язків. Проте економічні успіхи, досягнуті всіма європейськими країнами, включно з такими невеликими, як Австрія, котрих раніше вважали нездатними вижити, свідчать про надзвичайну гнучкість промисло-

вої системи та небезпеку постійно надавати значення урокам, одержаним за особливих обставин.

Погляньмо на нові держави Африки й Америки: найсприятливіші для розвитку рамки обумовлюють щонайменше два типи міркувань — політичні та економічні. Вони досить часто не узгоджуються. Для модернізації необхідні монолітність нації та влада держави. Не доведено, що в Африці, де маса населення має значно сильнішу солідарність етнічної, ніж національної або державної приналежності, балканізація країни буде гіршим варіантом, ніж імперіалізм. Звичайно, малі країни не такі монолітні. Навіть серед мільйонного населення існує розмаїття племен. Принаймні прозахідна еліта, що бере на себе відповідальність за державу, відносно монолітна й значно ближча до підданих, має більше шансів утримати без застосування надмірної сили авторитет своєї влади. Навіть Сенегалові й Судану не вдалося створити федеративну державу. Можливо, фаза федеративних держав неминуча для подолання племенної традиції й формування державної лояльності (тобто почуття відданості до далекої й абстрактної реальності — нації чи держави).

Тепер розглянемо два аргументи протилежного значення: національні інтереси з кортежем пристрастей і забобонів невдовзі стають такими, що їх важко позбутися. Краще було б одразу перейти від племен до великих об'єднань. На таке зауваження можна відповісти, що взагалі бажано перестрибнути етап малих держав, однак це неможливо, принаймні в епоху, коли застосування сили вважається аморальним. Інше зауваження економічного плану: який розвиток є можливим у таких вузьких рамках? Немає сумніву, що теоретично ширші рамки були б бажанішими. Втім, чи йдеться про поліпшення ґрунту або культур, засобів комунікації або просто оцінку покладів корисних копалин, початкові етапи розвитку державам-карликам не заборонені. Перепони можуть накопичитися власне на подальших етапах.

Чим менша держава, тим більше її розвиток потребує спеціалізації. Чим більша необхідність вибору галузей промисловості плановиками, тим більше вибрані галузі будуть залежні від зовнішніх ринків. Чимало нових держав покладають на чиновників обов'язок кинути виклик і зорієнтувати індустріалізацію. Вузькість кадрового складу додається до труднощів перехідного етапу в африканських умовах та планування часто випадковими людьми в адміністративних органах. Цілком очевидно, що в економічному плані бажано обмежити «балканізацію Африки». Відтак, на нинішньому етапі першочерговою вимогою залишається національна монолітність. Маленька країна зі слухняними керівниками значно краща за велику державу, якій щохвилини загрожує дезінтеграція (тим паче, що спільний ринок або міжафриканські угоди можуть приглушити недоречності численних малих держав).

З огляду на це буде парадоксально лише на позір зробити позірний висновок, що в Африці мала держава інколи життєздатніша, ніж велика. Традиційно життєздатною вважається лише та держава, яка здатна бодай якось захищатися. Та навіть таке формулювання викликає певні застереження. Коли малі держави були неспроможні протистояти великим, то останні неодноразово з різних причин приходили до згоди щодо подальшого їх існування (найчастіше причиною ставала неможливість прийти до згоди стосовно поділу територій). Маленька держава, яка займає стратегічно важливе становище, позбавляє всі великі держави переваг, котрі собі забезпечила б одна з них, зайнявши її територію; або мала держава створює нейтральну, буферну зону між кордонами великих держав. Тож досить часто мала держава завдячує своїм існуванням не так здатності до оборони, як інтересові великих (інтерес залишити її жити). Здатність до військового захисту є лише допоміжним інструментом національної незалежності.

Сьогодні великі держави мають більше, ніж будь-коли, засобів знищення малих, власне, вони можуть знищити їх, їхні міста й населення, навіть не вдаючись до роззброєння. Але доки не встановлено монополії на термоядерну зброю, а, можливо, навіть виходячи з гіпотези термоядерної монополії, в другорядних конфліктах зброя надпотужної дії не використовується. Жодна з великих держав не намагається налякати малу, розмахуючи «термоядерною шаблою». Великі прагнуть завоювати малі держави скоріше підривною діяльністю, ніж залякуванням атомною зброєю чи загарбанням. Тож здатність протистояти підривній діяльності і є функцією національної монолітності та урядової влади, а не обсягу корисних копалин. Злютованість нації та її провідників — найкращий захист проти найімовірнішої в наш час агресії. В цьому плані обороноздатність нових держав у мирні часи і на цей раз обернено пропорційна до їхніх розмірів.

Це ще не все. У планетарній системі причини, що схилили великі держави Європи поважати незалежність малих, грають на користь численних держав, а то й цілих регіонів. Великі можуть імпліцитно домовитись про неприєднаність Африки, так як Велика Британія, Франція і Німеччина домовились про нейтральність Бельгії. Суперництво великих ошасливило малих, коли останні мають сприятливі географічні умови.

У світлі цього аналізу набуває певної логічності навіть пониження в ранзі європейських держав тоді, коли карликові держави множаться. Карликові держави не є суб'єктами великої політики, європейські держави, навпаки, не можуть не бути суб'єктами, бо вони багаті й потенційно сильні. Вони не погоджуються на смиренність чи порятунок у нейтралітеті і не зважають на остаточне створення наднаціонального об'єднання, котре єдине зможе забезпечити собі повну автономність. Колишнім великим європейським державам, що вагаються між ностальгією за величчю, спокусою незаангажованості й прагненням наднаціональної інтеграції, бракує ресурсів, необхідних для першорядних протагоністів, зате їх вистачає, аби знайти безпеку у відмові.

Можливо, курс на озброєння матиме вирішальний вплив на остаточний статус цих держав, надто малих порівняно з тим, чого в них є багато, і надто великих щодо того, чого в них мало.

* * *

Планетарне розширення дипломатичної системи, універсальність індустріального суспільства, тріумф американської філософії міжнародної юриспруденції виходять на своєрідну кон'юнктуру, яку ми саме описуємо. Впродовж століття колишні великі держави Європи належали до середніх, вони єдині долали поріг величини держав-материків. Могутністю відзначаються тільки ті, що домоглися поступу у розвитку промисловості: вороги, протистоячи один одному в усіх точках планети, взаємно зацікавлені, щоб не битися, вони об'єднуються проти війни. Поза зоною цивілізації, де формується сучасне суспільство, всі народи прагнуть домогтись таких самих засобів багатства й могутності. Проте малорозвинені країни не є об'єднанням, навіть негативного забарвлення. Одні великі, інші малі, одні сповідують радянську ідеологію, інші — західну, одні нейтральні, інші — заангажовані з того чи іншого боку, тож згадані три альтернативи не знаходять в них достеменних відповідей. Відмінності між малорозвиненими країнами очевидні й вражаючі як стосовно раси й культури, так і стосовно способу життя. Можливо, з часом гетерогенність цивілізацій, залучених віднині в єдину систему, приведе до значно складніших наслідків, ніж протистояння двох устроїв чи двох доктрин, про сповідання яких заявляє більшість народів, однак вона тимчасово прихована формуванням двох блоків, кожен з яких висуває свою

ідею (спосіб існування індустріального суспільства), та формальною рівністю держав, представлених в ООН.

Бажаючи завоювати симпатії колишніх колоніальних народів, обидва блоки один перед одним палко викривають расизм і, окрім кількох європейських держав, колоніалізм. «Варвари», що колись підкорялись європейцям, виходять з імперій не для того, щоб повертатись до їхніх традицій чи викроювати королівства рішучими ударами меча, вони намагаються організувати своє політичне життя за моделями, запропонованими їхніми колишніми господарями, і одразу визнаються юридично рівними старим державам і сьогоdnішнім велетням. Ніхто не ризикує висловити думку, що рівність держав на Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй не визначає рівновартості цивілізацій, так як і рівність душ перед Богом не стирає нерівності людей з огляду на розум чи мудрість.

Розділ XIV

ПРО СТРАТЕГІЮ ЗАЛЯКУВАННЯ

Залякування як спосіб взаємин між двома особами чи колективами такий же давній, як людство. Ймовірність ляпаса відраджує дитину рвати книжку з батьківської бібліотеки, так як і ймовірність штрафу відраджує автомобіліста зупинятися в голубій зоні після вказаної на циферблаті години. Якщо батько погрожував ляпасом, залякування практикувалось експліцитно. Загроза штрафу передбачена правилами, вони тим ефективніші, чим більша кількість агентів, що ведуть перевірку. Ризик нещасного випадку відраджує автомобіліста, байдужого навіть до адміністративних санкцій, їхати на червоне світло. Інакше кажучи, в суспільному житті індивід остереігається здійснювати якийсь вчинок під страхом імовірних наслідків, покарань, передбачених *законом*, чи, зрештою, здійснення висловленої кимось іншим *погрози*.

Між двома політично суверенними й озброєними утвореннями механізм залякування може спрацювати і при відсутності експліцитної погрози. У ХХ столітті ні в кого не виникло сумнівів, що в разі нападу Швейцарія захищатиметься. Швейцарія примножила докази своєї рішучості жертвами, скерованими на озброєння й підготовку своєї армії. Військової сили Швейцарії досить, аби намір загарбання території дорого обійшовся ймовірному агресорові. Здатність цієї країни відмовити від нападу залежала одночасно від матеріальних засобів, накопичених урядом, та мужності й монолітності, яку керівники чужих держав приписували народу.

По суті, нейтральна держава розраховує на залякування: вона не прагне нав'язати свою волю іншим державам, хіба що хоче відмовити їх від нападу на неї. Сила залякування лежить десь посередині між оборонним і наступальним потенціалом у прийнятому нами розумінні цих двох понять¹. Він не є строго оборонним, оскільки держава, яка залякує іншу, може втрутитись в якусь географічно віддалену зону. Він не є строго наступальним, бо прагне попередити, а не спровокувати дії іншої.

Сила залякування стає чисто оборонною у випадку, коли держава прагне лише попередити скеровану проти неї агресію. Нейтральна держава використовує залякування лише задля самої себе, задля своєї користі. Військова могутність, повністю скерована на оборону, відповідає вимогам такої дипломатії, тобто дипломатії оборони. Вона має тим більше шансів на успіх, чим вищою вважається воєнна здатність нейтральної держави та чим менші вигоди агресор матиме від завоювання.

Військові засоби, необхідні для залякування в минулому, були оборонними для нейтральної держави, але не для могутніх держав. Лінія Мажіно не втримала Німеччину від нападу на Чехословаччину чи від анексії Данціга. Звичайно, вона все-

¹ Див. вище: частина I, розділ II.

таки не була позбавлена ефективності у випробуванні волі, що передує збройним конфліктам. Припустімо, що в Берліні й Парижі лінія Мажіно вважалася відправною базою для наступу французької армії, а водночас гарантією того, що бої йтимуть не на території Франції. В міру того як фортифікації доповнювали ресурси Франції, сприятливо змінюючи вірогідну карту бойових дій, загроза широкомасштабної війни, завдяки якій Велика Британія і Франція намагались відмовити гітлерівську Німеччину нападати на Польщу, могла ефективніше вплинути на Третій райх. Та все ж, досить часто могутня держава повинна мати армію, здатну перейти в наступ, аби відрадити іншу від нападу на її союзника. Оборонна дипломатія, тобто дипломатія, яка прагне втримати *statu quo*, не передбачає, як ми бачили, армії виключно з захисною функцією.

1938 року Франція намагалась переконати Гітлера не нападати на Чехословаччину: Гітлер не піддався, тож французи й англійці воліли капітуляцію чехів, не ризикуючи виконати свої зобов'язання, тобто свою погрозу. 1939 року Велика Британія виступила з ініціативою підписання з Польщею договору про взаємодопомогу, сподіваючись залякати Гітлера, такою відкритою демонстрацією своєї рішучості, яка ні в кого не могла викликати сумніву. Англія не відмовилась від слова: підписавши пакт з Польщею, вона спалила кораблі, залишивши в разі німецького нападу на Польщу для себе лише один вибір між безчестям і війною. Вибір випав на війну.

Попри всю сумарність ці історичні екскурси нагадують при потребі, що механізм залякування виник не в атомний вік. Залякування, що його британські автори називають пасивним, — попередження нападу на власника інструменту залякування, — можна порівняти з залякуванням нейтральних країн: його єдиним користувачем є суб'єкт залякування. Активне залякування можна порівняти з залякуванням, яке Франція і Велика Британія хотіли реалізувати 1939 року на користь Польщі. Сьогодні, як і вчора, залякування залежить від матеріальних засобів, наявних у розпорядженні держави, яка прагне зупинити іншу, і від рішучості, яку країна-об'єкт залякування вбачає в державі, що їй погрожує санкціями. Сьогодні, як і вчора, головна проблема залякування залишається як психологічною, так і технічною. Як держава, дипломатично скерована на оборону, може переконати іншу, дипломатично скеровану на наступ, що здійснить свою погрозу? Нині, як і вчора, двома найпоширенішими засобами є ті, що символізують англійські гарантії Польщі 1939 року та оборонні заходи Швейцарії: урочисте зобов'язання, після якого майже неможливо відступити, і доказ через рішучий акт.

У чому ж новизна залякування в ядерний вік? Відповідь сама спадає на думку: новизна полягає в матеріальних наслідках реалізації погрози. Гітлер знав, що Франція і Велика Британія палко бажають уникнути Другої світової війни, яка навіть після переможного завершення ще більше ослабить Францію і призведе британську імперію до дезінтеграції. *Погроза виглядає менш переконливо, чим більше її реалізація суперечить інтересам тих, хто її висловлює.* Однак 1939 року її виконання не було ні абсурдним, ні неймовірним, бо для урядовців і, напевно, більшості громадян обох країн вочевидь бажанішою була власне війна, а не капітуляція, що призвела б до тріумфу гітлерівської імперії. Наперед було відомо, що війна дорого обійдеться, але не стане катастрофою. Не виключалось, що одна сторона вийде переможницею. У будь-якому разі керівники Лондона й Парижа вважали мир без війни бажанішим за переможну війну, інакше кажучи, після переможної війни ситуація буде гіршою, ніж напередодні війни, проте вони також думали про необхідність протидії Гітлерові, інакше ситуація буде гіршою, ніж та, що виникне в результаті збройного опору. Гітлер мав підстави не вірити в погрози, але французи й англійці могли не без рації здійснити свою погрозу. А як виглядають справи відтоді, як з'явилися атомні, а тоді вже й термоядерні бомби?

Можливо, читач знає, що так звану зброю масового знищення не можна порівняти з досі існуючою зброєю, якою людство послуговувалось упродовж минулих тисячоліть, але він, напевно, не уявляє достеменно, на скільки порядків небезпечніша революція у військовій справі. «*The individual weapons against cities and population masses are thousands of times more powerful than they were only ten years ago, and millions of times more powerful than twenty years ago. One single bomb can harbor a force greater than all the explosives used by all belligerents in World War II or even greater than all the energy ever used in any form in all previous wars of mankind put together. Yet this form is concentrated in a device which can be transported in a conventional aircraft of which there exist thousands. And, in the world as a whole, there are dozens, probably hundreds, if not thousands, of such bombs*» («Особливі види зброї проти міст і населення в тисячу разів потужніші, ніж усього десять років тому, і в мільйони разів потужніші, ніж двадцять років тому. Одна бомба може мати потужність більшу, ніж усі вибухові речовини, використані всіма воюючими сторонами у Другій світовій війні, або навіть більшу, ніж уся енергія, використана будь-коли і в будь-якій формі в усіх попередніх війнах, які взагалі вело людство. До того ж, ця енергія зосереджена у пристрої, який можуть транспортувати звичайні літальні апарати, яких є тисячі. В усьому світі є десятки, можливо, сотні, якщо не тисячі таких бомб» — *англ.*)¹. Ще ніколи досі банальний вислів «різниця в кількості веде до різниці в якості» не був проілюстрований так яскраво. Ніколи так очевидно не проявився прискорений поступ історії. І десяти років не минуло між кілотонними (тисячі тонн тротилу) і мегатонними (мільйони тонн тротилу) бомбами. Після епохи бомбардувальників ті самі досягнення у створенні носіїв відкрили епоху балістичних ракет. Тепер швидкість польоту за годину обчислюється не в сотнях, а в тисячах кілометрів. Час, потрібний ракетам для подолання простору між континентами, рахується тепер не годинами, а хвилинами (тридцять між СРСР і США). Хіба ж у людства могла не з'явитися впевненість у настанні нової ери? Президент Ейзенхауер дав найпростіше тлумачення, яке відповідало потребі сподіватися: «*There is no alternative to peace*» («мир не має альтернативи» — *англ.*) або «війна неможлива».

Звичайно, обидва висловлювання неточні і певним чином суперечливі. Якби термоядерна війна була неможливою, хіба можна було б залякати когось погрозою, про виконання якої годі й думати? В цьому якраз і полягає парадокс «термоядерного залякування»²: якщо погрозу здійснити неможливо, хіба можна її використовувати як засіб залякування? Якщо погроза використовується, то і суб'єкт, і об'єкт залякування вважають її реалізацію вірогідною.

Можуть зауважити, що невірогідність тут не матеріальна, а моральна. Скажуть, виконання погрози, звичайно, цілком імовірно, інакше залякування не спрацює. Однак усі держави, що володіють цією жахливою зброєю, відчують палке бажання її не застосовувати. Вони вперше в історії готуються до війни, якої не хочуть вести. Вони ні на мить не забувають, що їхній обопільний інтерес (він полягає в тому, щоб не воювати, тобто не взаємознищуватись) переважає над ставками у конфліктах, що протиставляють їх у всіх кінцях планети. Власники «термоядерного арсеналу»³ стають дедалі обачнішими в міру набуття щораз більшої здатності знищувати. Від часу ударів помсти в Хіросімі й Нагасакі все відбувається так, наче людство присягло застосовувати лише зброю вчорашнього, зберігаючи на складах зброю завтрашнього дня.

¹ Morgenstern O. *The question of national defense*, New-York, 1959, p. 9 — 10.

² Ми пропонуємо це спрощення формулювання, аби щоразу не повторювати розгорнутий опис залякування погрозою нанести удар термоядерними бомбами.

³ Так ми називаємо комплекс, що складається з термоядерної зброї і ракетноносіїв, а також допоміжних і основних служб бойової готовності, комунікації і командування.

Немає сумніву, що найочевидніший ефект термоядерного озброєння полягає у тому, щоб відрадити обидві великі держави від тотальної війни, схилити їх до стриманості, відвернути кожну з них від намагання завдати шкоду життєвим інтересам іншої. Оптимістична теза про мир через страх (або принаймні про обмеження воєн завдяки страхові перед термоядерним апокаліпсисом) може спиратися на досвід останніх п'ятнадцяти років.

Утім, подібний досвід надто нетривалий, аби підтвердити або поставити під сумнів теорію, тим паче, що протягом більшого відтинку цього періоду СРСР перебував вочевидь у стані меншовартості, принаймні в атомній та термоядерній дуелі з США. Впродовж першої фази США тримали монополію на атомну зброю (до 1950 — 1951 рр.). Під час другої фази Радянський Союз мав атомні, згодом з 1955 р. — термоядерні бомби, але носіями ракет залишались стратегічні бомбардувальники, їх було менше, ніж у США, до того ж вони злітали з майданчиків, значно віддаленіших від цілі. І лише з запровадженням міжконтинентальних балістичних ракет, тобто з 1959 чи 1960 року, між СРСР і США створилась реальна паритетність здатності взаємознищення. *Рівновага страху*, про яку йшлося стільки років, насправді існує віднедавна¹.

Автори, зокрема американські, розробили теорію *термоядерної стратегії залякування*, проте за відсутності досвіду вона повністю умоглядна. Ніхто напевно не знає, в якому випадку держава вважатиме вірогідною адресовану їй погрозу. Більше того, прогрес в озброєнні настільки швидкий, що міркування, засадничі для певного стану термоядерного арсеналу, втрачають свою актуальність через кілька місяців чи років. Існує ризик, що теорії, як і зброя, досить швидко зводяться нанівець. Тож для розрізнення пропозицій, вагомих для певного періоду, від пропозицій, що залежать від перехідного періоду озброєння, вважаю за необхідне проаналізувати спершу типові ситуації, ймовірні між двома державами, що володіють термоядерним потенціалом.

Немає потреби посилається на теорію ігор, аби виправдати метод моделей. Теоретики тактики зобразили безпосередньо моделі битви (Канни, Лойтен). Теоретики термоядерної стратегії повинні так само намалювати моделі взаємин між дуополістами².

1. Три моделі

Впавши в центрі Москви, Нью-Йорка чи Парижа, термоядерна бомба призведе до смерті двох-трьох мільйонів осіб, зруйнує більшу частину міста, а радіоактивні осадки випадуть на сотні кілометрів довкола. Негайна реакція кожного на такі варіанти: термоядерної війни не буде. Ніколи вислів старого Геродота не стане таким незаперечним: жодна людина не настільки позбавлена розуму, аби віддати перевагу війні, а не мирові.

Тоді випливає подальше міркування: така очевидність передбачає, що після першого удару жертва термоядерного нападу повинна зберегти здатність відповісти ворогові ударом такої самої потужності, як і завдані їй руйнування. Інакше кажучи, при наявності двох держав-володарок термоядерного потенціалу можливі дві екстремальні ситуації. Або держава, яка завдає удару першою, знищує свою суперницю й уникає руйнувань. Або ж та з двох держав, що завдасть удару другою, збереже засоби для відплати, пропорційної завданям агресором збиткам.

¹ Така рівновага існувала роками, якщо врахувати спільність інтересів Європа — США. Європа залишалась заручницею, її справді могли знищити, як міг бути знищений і Радянський Союз.

² Ситуації залишатимуться не менш складними, коли термоядерний потенціал буде не у двох, а в півдужини власників.

Першу ситуацію назвемо *безкарність злочину* (звану ситуацією *двох гангстерів*), а другу — *рівнозначність злочину й кари*, котра, ймовірно, стає ситуацією спільного самогубства. Які ж обставини обумовлюють реалізацію тієї чи іншої моделі? Коли дуополісти протистоять один одному, як два гангстери? Чи навпаки, коли можна розраховувати на рівнозначність нападу й відповіді, тобто першого й другого удару?¹ Найпростіший аналіз виявляє дві вирішальні обставини: вразливість і невразливість термоядерних установок, фізичні й людські характеристики (розміри, скупченість міст) території кожної держави.

Суть першого показника прочитується легко. Якщо уявити, що один з дуополістів проявляє ініціативу щодо застосування термоядерного арсеналу, то, діючи розсудливо, він повинен цілитись у термоядерні комплекси ворога. Власне, знищивши їх, він триматиме свого суперника у своїй владі. І навпаки, якщо той збереже свій термоядерний потенціал, тобто засоби відплати, то він, своєю чергою, може зазнати руйнувань, яких завдав сам. Вразливість термоядерного потенціалу створює ситуацію *двох гангстерів*. У міру зменшення його вразливості ситуація наближається до варіанту *рівноваги злочину й кари*.

Втім, однієї невразливості термоядерного арсеналу не досить, аби жертва агресії могла пропорційно відплатити за завдані їй збитки. Навіть якби Ізраїль чи Франція мали невразливий термоядерний арсенал такого самого порядку величини², що й кожна з двох великих держав, покарання може бути рівновартісним злочинові в абсолютних, а не у відносних показниках. Франція й Ізраїль перестали б існувати після першого удару, а їхня відплата була б посмертною. Відплата була б жажливою, але вона не коштувала б життя агресорові, тоді як жертва агресії не живе.

Щоправда, дехто може зауважити, що після певного обсягу руйнувань люди вже не бачать різниці між більше і менше. Розум не робитиме різниці між загибеллю третини, половини, чотирьох п'ятих чи дев'яти десятих населення впродовж кількох хвилин. У всіх цих випадках для державних діячів і для людей з вулиці йтиметься про «абсолютну катастрофу», своєрідний кінець світу, і ніхто не матиме мужності заглянути, що буде потім.

Власне, я не знаю, чи державні діячі бачать або бачитимуть різницю між більше і менше, переступивши певний поріг неймовірних руйнувань. Зате я певен, що при абстрактному аналізі нелегітимно в принципі заявляти, що відносний обсяг руйнувань не має значення після досягнення певного рівня. Панові Джоу Енлау приписують, сподіваюсь, безпідставно, передбачення, що після термоядерної війни залишиться кілька мільйонів англійців, кілька десятків мільйонів росіян чи американців та кілька сотень мільйонів китайців. Цифри легко змінити, аби чіткіше окреслити цю думку: при однакових руйнуваннях буде винищено 50 млн. населення на невеликій території, а населення в 900 млн. осіб на величезній території відродиться через кілька років чи десятиліть, яким би жажливим не було випробування.

Крізь чисті моделі термоядерної дуелі чітко проглядають два концепти перемоги, які засадничо не відрізняються від концептів, висунутих традиційною теорією. Абсолютна перемога передбачає, що одна зі сторін, обеззброївши іншу, буде здатна твердо диктувати умови миру. Новизна полягає в тому, що віднині обеззброєння потребує лише знищення засобів відплати, тобто термоядерних установок. Немає значення, чи обеззброєний дуополіст збереже флот і армію, укріплення й військові кораблі. Теоретично дуополіст, нездатний на відплату, муситиме капітулювати, бо може зазнати суцільних руйнувань без засобів захисту чи відплати. Що

¹ На англійському жаргоні «*first strike*», «*second strike*».

² Тож чи є потреба уточнювати, що така гіпотеза нереальна.

ж до відносної перемоги, то вона не обов'язково буде результатом переговорів чи договору, сприятливого для однієї з воюючих сторін. По суті, вона буде визначена завдяки невідповідності втрат, завданих кожній з них. Перемога ймовірно буде одержана під час воєнних дій, причому цілком припустимо, що після обміну не вирішальними термоядерними ударами дуелянт, що бачитиме перевагу суперника, намагатиметься обмежити свої втрати, погоджуючись на мир з поразкою.

У кожній з двох чистих моделей небагато шансів реалізуватись, принаймні доки досліджувані нами дуополісти будуть двома великими державами планетарної системи. Насправді невірогідно, що перший удар повністю знищить засоби відплати. Але так само неймовірно, що велика країна, на територію якої скинуто кілька десятків термоядерних бомб по 5 — 6 мегатонн, зможе відповісти ударом, що буде рівнозначним злочині. Коротше, найімовірнішу модель, що лежить посередині між двома чистими моделями, можна б назвати *нерівнозначністю злочину й кари*.

До оптимістів-теоретиків¹ термоядерного залякування належать ті, які або не знають інших моделей, окрім моделі *еквівалентності злочину й кари*, або відкрито визнають незначність менше та більше поза певним порогом. До теоретиків-песимістів² належать ті, що не виключають імовірності ситуації, близької до ситуації безкарності злочину і, в усякому разі, надають надзвичайно великого значення нерівнозначності злочину й кари.

Уявімо, що кожен дуополіст³ знає, що, завдавши удару першим, він зазнає втричі менше втрат, ніж коли він залишить ініціативу супротивникові. За таких умов відносна перемога належатиме тому з двох, хто завдасть першого удару, і кожному про це відомо. Звичайно, навіть переможець буде жорстоко уражений, при наявності вибору він волів би стан не-війни відносній перемозі. Разом з тим він віддав би перевагу відносній перемозі, а не поразці. Коли б він підозрював, що для супротивника відносна перемога значно бажаніша, ніж не-війна, він поквапився б випередити його, бо всупереч легенді Фонтенуа перемога належатиме тому, хто вистрілить першим. Іншими словами, якщо говорити абстрактно, будь-яка ситуація нерівнозначності між злом і покаранням, особливо тоді, як така нерівнозначність зумовлена вразливістю термоядерного арсеналу, створює ризик того, що американські автори називають *preemptive blow* — попереджувальний удар, завданий на випередження того, хто, як підозрюють, готовий напасти. Війна на випередження не є «превентивною» війною. Остання роз'язується холоднокрівно у сприятливий, як здається, момент, аби уникнути порушення співвідношення сил або використати сприятливі обставини. Перша — у період кризи, і не тому, що прагнуть до перемоги, а не миру, а тому, що в будь-який момент чекають нападу.

Теоретики-песимісти можуть у крайньому разі визнати, що нерівнозначність між злочиним і карою не завдасть одній з великих відрадити іншу від безпосереднього нападу на неї. Адже руйнування, завдані ударами у відповідь, нехай і менші, ніж руйнування внаслідок атаки, перевищують обсяг, що його керівники держави-агресора вважають допустимими. Принаймні вони не впевнені, що відплата подолає поріг непоправного. Але могутня держава, що здатна лише відраджувати від прямого нападу на неї, відкотиться на рівень держав середньої руки або невеликих у минулому держав. Якщо США можуть відрадити СРСР від нападу на неї, але не на Західну Європу, вони логічно будуть змушені вдатися до стратегії «фортеці Америки». Державу, чия сила залякування оберігає лише її са-

¹ Ті, хто вірить у «мир через страх».

² Ті, хто всерйоз сприймає ризик термоядерної війни.

³ Для спрощення ми беремо симетричну ситуацію. Звичайно, асиметрія можлива також, коли не-вразливим є термоядерний арсенал однієї, але не другої.

му в епоху термоядерної стратегії, можна б порівняти з нейтральними державами в епоху пороку.

Якщо абстрагуватися, вирішальне запитання виникає саме в цьому місці аналізу, тобто тоді, коли намагаються з'ясувати вплив співвідношення термоядерних сил на здатність залякувати. Дієслово «залякувати» має два значення і потребує двох додатків: залякувати кого та відраджувати від чого? Чи Сполучені Штати можуть відрадити СРСР не нападати на них? А на Західну Європу? Чи Південну Корею? У разі безпосереднього нападу американське рішення про відповідь на нього не викликає сумніву: але яка частка термоядерних установок уникне ворожих бомб? І навпаки, припустимо, радянські війська зайняли Берлін, одночасно радянський уряд урочисто зобов'язується не розпочинати ніяких дій проти США, що ж тоді відбуватиметься? Який президент США накаже SAC¹ відповісти, знаючи, що цей наказ приведе до загибелі десятків мільйонів американців? Таке саме запитання можна сформулювати, уявивши напад із застосуванням класичної зброї проти якоїсь західноєвропейської країни чи проти всієї Західної Європи. У разі нападу, скерованого не проти власника термоядерних установок, — скажімо, в разі крайньої провокації, — швидкий удар у відповідь залежить від рішення держави, що володіє інструментом залякування. Але яким повинен бути стан озброєння, аби таке рішення виглядало правдоподібним і поміркованим?

Існуюча теорія полягає в комбінуванні трьох моделей (безкарність злочину, рівнозначність злочину й кари та нерівнозначність злочину й кари)², та трьох способів залякування (безпосередній напад, гостра провокація, прихована провокація). Становище двох гангстерів є, по суті, найменш стабільним. Але при абсолютній симетрії³ воно буде настільки нестабільне, що не зможе тривати довго. Одна з двох великих держав негайно виявить ініціативу з приводу ліквідації суперника, аби звільнитися від жахливої загрози. Навіщо жити з невідступною думкою про можливість катастрофи, якщо, вдаривши першою, її можна назавжди відвернути? На щастя, така «ідеальна», цілком можлива на папері ситуація ніколи не стане реальною. Жодна з двох великих держав, Сполучені Штати й Радянський Союз, ніколи не матиме одночасно здатності — і певності, що володіє такою здатністю, — знищити всю оборонну систему свого супротивника. З іншого боку, якщо ми візьмемо майбутнє двох держав — Ізраїлю та Єгипту, то навіть припустивши, що вони опиняться в ситуації двох гангстерів один щодо іншого, вони муситимуть рахуватися з реакцією інших могутніх термоядерних держав.

Може трапитись і так, що лише одна з двох держав здатна відчутно ослабити термоядерний потенціал другої або ж обидві, проявивши ініціативу, можуть відчутно ослабити термоядерний потенціал одна одної. В усіх цих гіпотезах ми відмовляємось від моделі безкарності злочину і входимо в реальний світ нерівнозначності злочину й кари. Ця нерівність може мати дві причини: або кожна з двох здатна атакувати термоядерний арсенал ворога (*counterforce strategy**), якщо візьме ініціативу на себе, або нерівнозначність злочину й кари пов'язана скоріше з дезорганізацією країни взагалі і термоядерного потенціалу зокрема, ніж з ослабленням термоядерного потенціалу того, хто вдарить другим після масованої атаки супротивника.

Які ж висновки правомірно зробити з подібної ситуації нерівнозначності? Спершу уявімо симетричну ситуацію. Ми кажемо, що нестабільність буде тим більша,

¹ *Strategic Air Command* (Командування стратегічними військовоповітряними силами).

² Не тому що ці поняття класичні, просто я вважаю, що ці формулювання резюмують основне в поточних аналізах.

³ Нестабільність ще більша, якщо уявити асиметричну ситуацію. Якщо А має силу лише для нанесення удару, то Б схильний напасти, бо, завдавши удару першим, зможе знищити ударну силу ворога. Але А також схильний до нападу, аби наперед помститися за те, що інший міг би йому вчинити.

* Стратегія контрсили (англ.).

чим очевиднішою буде нерівнозначність, що дедалі більше наблизитиметься до ситуації двох гангстерів. І навпаки, в міру віддалення від неї спокуса вдарити першим стає слабшою. Нерівнозначність злочину й кари виявляється не настільки обтяжливою, як надмірність покарання, що навіть поступається злочиніві. День, коли кожен з двох термоядерних арсеналів стане невразливим для іншого, а відплата порівняно з нападом може применшити лише дезорганізація соціального середовища, упевненість у наявності здатності помститися звільнить дуополістів від нав'язливої думки про термоядерний Перл Гарбор, безжально віддаючи їх раціональному страху тотальної війни.

Але якщо спокуса проявити ініціативу пригасає, якщо відраджування від прямого нападу посилюється, то залякування провокацією, навіть екстремальною, ризикує бути підірваним. По суті, відрадити дуополістів від взаємної провокації може страх, що конфлікт, навіть другорядний, здатний поступово розгорітись і дійти до застосування крайніх засобів (*escalation* згідно з технічним висловом, взятим з англо-американської літератури). А вразливість термоядерного потенціалу збільшила б ризик крайнього засобу. В разі гострої кризи дуополісти тим більше схилитимуться до необхідності завдати попереджувального удару, чим більше усвідомлюватимуть недостатність покарання порівняно зі злочином. І навпаки, якщо в жодного з дуополістів немає більше засобів атакувати термоядерний потенціал ворога, якщо обидва можуть вдатися тільки до нападу на міста (*countercities strategy*), тоді потроху згасає нав'язлива думка, що інший може випередити. Кожен, заспокоєний своїми засобами відплати, сумнівається, що інший ризикне піти на злочин, який приведе до рівнозначного покарання. Оскільки застосування крайніх засобів стає менш імовірним, зникає ефект залякування термоядерним потенціалом, яким навіть не розмахують. Інакше кажучи, в міру того як покарання зрівноважується зі злочином, стабільність, до якої так прагнуть у своїх взаєминах дуополісти, виключає розростання другорядних конфліктів, зменшуючи тим самим імовірність термоядерного апокаліпсису й збільшуючи вірогідність обмежених війн. Не можна ж *одночасно* вести жажливу війну й забезпечувати загрозу такої війни проти будь-якої провокації.

Чи це означає, що як тільки термоядерний потенціал в безпеці, тобто стратегія, скерована на ворожий потенціал (*counterforce strategy*), стає неможливою, то держави, навіть великі, здатні лише на залякування першого типу, тобто відраджування від прямого нападу на власника інструменту відплати? Я так не думаю. Ось з яких двох причин. Навіть при відсутності стратегії, скерованої на ворога, залишатиметься перевага вдарити першим, бодай для того, щоб дезорганізувати ворожу систему комунікації й командування і привести в готовність власну мережу оборони. Причому кожна з великих держав може повідомити іншій, що деякі території, певні ставки варті для неї не менше, ніж власна територія й власне існування.

Якщо абстрагуватись, цілком правомірно стверджувати, що відносна невразливість термоядерного потенціалу та приблизна рівнозначність злочину й кари збільшують невірогідність тотальної війни і тим самим ризик обмежених воєн. Утім, не слід робити висновок, що великі держави більше не протегуватимуть своїм союзникам або постане необхідність розповсюдження термоядерної зброї. Стратегія залякування — це випробування волі, умови якого, але не результат, визначаються технічним рівнем зброї та ракетноносіїв.

2. Значення більше і менше

Бути заляканим означає віддати перевагу ситуації, створеній бездіяльністю, перед ситуацією, що виникне з діяльності, ведучи до передбачуваних наслідків, тобто реалізації явних або неявних погроз, висловлених на міжнародному рівні. Держава тим більше сприйнятлива до залякування, чим більше вона вірить у ре-

альність погрози (якщо не прийме її до уваги), коли здійснення погрози може мати небезпечні наслідки для неї самої і, нарешті, коли перспектива утриматися видається їй прийнятнішою. Тож успіх залякування залежить від трьох чинників: *психологічного* (чи тому, хто залякує, вдасться переконати потенційного агресора у серйозності його намірів?), *технічного* (що трапиться в разі здійснення погрози?) і, *нарешті, політичного* (які здобутки і втрати може мати держава, яку залякують, з одного боку, від активності, з другого — від стриманості?).

Технічний чинник зазнає змін з розвитком озброєння, політичний залежить від дипломатичних обставин, а також від зброї, психологічний включає два попередні та результат, здебільшого наперед невизначений — випробовування волі. Перехрещення трьох різних міркувань веде до того, що конкретні дослідження стратегії можуть повторити долю досліджуваного озброєння, старіючи так само швидко, як і воно. Саме тому ми відділили аналіз моделей від прийнятих абстрактно пропозицій досліджень, які претендують на відображення реального світу, хоча самі втричі більше недостовірні (адже технічні дані змінюються, політичні кон'юнктури ніколи точно не повторюються, а поведінка людей непередбачувана).

Яка ж суть термоядерної погрози, або, інакше, що відбудеться, якщо війна, якої не бажають, але якою погрожують ворогові з метою його залякування, таки почнеться? Наслідки атомних вибухів описані в офіційній праці, опублікованій Державним департаментом і Комісією з атомної енергії¹. Найбільш вражаючі цифри наведено в цій таблиці:

	Хіросима	Нагасакі
Кількість населення.....	255 000	195 000
Зруйновано кв. миль.....	4,7	1,8
Вбито чи зникло.....	70 000	36 000
Поранено.....	70 000	40 000

Автори також називають нормальний рівень втрат (вбитими чи пораненими) серед міського населення з густотою 1 особа на 1000 квадратних футів. Цей рівень становитиме 40 осіб після вибуху великої хімічної бомби (1 тонна), 260 тис. після вибуху хіросімської бомби і 130 тис. після бомби в Нагасакі.

У праці не подано числа ймовірних втрат, якщо термоядерна бомба від 1 до 5 мегатонн впаде на яесь велике місто світу. Правдоподібно, число жертв, як і тих, хто виживе, залежатиме від багатьох чинників (типу бомби, «чиста» вона чи «брудна», висоти, на якій здійснюється вибух, точності попадання, стану пасивної оборони, різновиду сховищ, можливості провести кілька днів чи тижнів у сховищах для тих, хто вижив, тощо). При відсутності організації пасивної оборони, якої наразі ніде не існує, місто, на яке впаде термоядерна бомба, буде практично зруйноване і повністю паралізоване.

В Хіросімі бомба в 20 кілотонн зруйнувала 4,7 квадратної милі. З опублікованої в тій самій праці² таблиці можна уявити площу руйнувань внаслідок вибуху термоядерної бомби (одна мегатонна). Руйнування, викликані 20-кілотонною бомбою на відстані 1,2 милі від нульової точки, матимуть місце на відстані 5 — 6 миль від нульової точки. Тобто, повністю знищена територія буде у 20 — 30 разів більшою. Причому негайна і довготривала радіоактивність викличе проблеми зовсім іншого порядку величини.

Можливо, навіть названі цифри далекі від правди: якщо, каже Каміль Ружерон, візьмемо за основу заяву пана Хрущова, що однієї термоядерної бомби досить для

¹ *The effects of nuclear weapons.*

² *Ibid.*, p. 195.

спустошення такої країни, як Данія чи Нідерланди, то американські оцінки території, зруйнованої бомбою в 20 мегатонн, слід помножити на десять: «У результаті вибуху американських бомб 1954 року, проведених на вершечку пілона, і навіть тих, що були випробувані на висоті кількох тисяч метрів, руйнування були зумовлені ударною хвилею, їхнє випромінювання зростало в кубічній прогресії залежно від потужності, яка на відстані кількох кілометрів залишається значнішою, ніж ударна хвиля, затихає під впливом абсорбції атмосферою за законом «експоненції», тобто там, де відстань входить експонентою у змінну, яка цю абсорбцію відображає, радіус спустошень від вогню після вибуху високопотужних бомб значно менший радіуса спустошень від ударної хвилі. Висновок стає оберненим, якщо провести вибух на великій висоті, наприклад, 25 — 30 км при потужності 20 мегатонн. Гадаю, ми були першими, вказавши на це у грудні 1954 р. у статті, де я захищав такий спосіб бомбової атаки на сільськогосподарські об'єкти. Замість того щоб десятки кілометрів проходити через повітря такої самої щільності, що й ґрунт, дуже косі промені, котрі сягнуть на дуже далеку віддаль від місця вибуху, пройдуть через шари, де абсорбція зовсім незначна. Єдиний чинник зменшення вогневої дії порівняно з відстанню залежить від фундаментального закону фотометрії, згідно з яким світловий або тепловий потік, що виділяється з одного джерела, розподіляється на поверхні, яка збільшується як квадрат відстані. Тобто радіус руйнувань від вогню зростає залежно від висоти вибуху як корінь квадратний потужності, тоді як радіус руйнувань від вибухової хвилі зростає лише як корінь кубічний. В цьому й полягає основний чинник переваги вибуху на висоті. Не слід забувати і про деякі інші чинники, що про них ми не раз згадували: виділення теплової енергії, яка виникає майже у вакуумі, де ударна хвиля несе в собі енергію, якою в її механічній формі можна знехтувати, можливість долучити теплові ефекти, що не спричиняють пожежі при одночасних вибухах, радіус «тяжких» руйнувань через пожежу (негайне спалахування сухих горючих матеріалів) сягне понад 200 км при вибухові 20 мегатонн, тобто в десять разів більше, ніж «тяжкі» руйнування від ударної хвилі. За браком точного підтвердження, примноження вибухів на великій висоті є достатньою вказівкою, що обрано саме такий шлях»¹.

Тексти такого плану можуть паралізувати мислення. Невтаємничена людина відчуває недовіру й жах. «Такої війни не може бути». Вона готова вірити то промові вченого, який лякає її кінцем світу в разі термоядерної війни, то словам стратега, останній змушує її вірити у всесвітній мир, що ґрунтується на страхові, який можлива катастрофа викликає у всіх.

Обидва дискурси не є безумними самі по собі. Якщо термоядерна бомба потужністю кілька мегатонн (а відтепер, можливо, кілька десятків мегатонн) може спричинитися до кількох мільйонів смертей, впавши на місто й уразивши велику зону, то цілком припустимо, що одного дня, не такого вже й віддаленого, якась могутня країна зможе створити зброю, застосування якої буде еквівалентним генцидіві (внаслідок знищення всього населення країни-ворога), або навіть, згідно з гіпотезою Германа Кана, вигадати *Doomsday machine**, машину апокаліпсису, запуск якої покладе край людській авантурі. Та такий дискурс передчасний. На сьогодні жодна держава не має подібної машини. Жодна держава не має засобів, аби, розпаливши війну, яку вона готує, винищити населення країни-ворога. Звичайно, кожна з двох великих має досить атомних та термоядерних бомб, щоб зни-

¹ *Revue de defense nationale*, май 1958. Відтоді думки Каміля Ружерона підтвердилися. На пресконференції 1 жовтня 1961 р., говорячи про руйнування, що настануть від заряду в 100 мегатонн, рупор *Atomic Energy Commission* уперше заявив, що пожежа в результаті вибуху бомби на висоті уразить 30 тис. кв. км, тобто в дванадцять разів більше, ніж вибухова хвиля. Див.: *New York Times*, 2 October 1961.

* Машина судного дня (англ.).

щити три мільярди людських істот, якби бомби розкидалися лише з цією єдиною метою. По суті, атаки двох термоядерних потенціалів, незалежно від націленості на ворожі установки чи міста, призведуть до матеріальних збитків і людських втрат, що не матимуть нічого спільного з вартістю минулих війн, хоча матеріально не будуть ні «внищенням ворога», ні «спільним самогубством», ні «кінцем історії».

Саме фізик з *Rand Corporation* Герман Кан¹ порушив табу і змусив державних діячів, професійних стратегів чи любителів, усіх громадян глянути відкрито на те, що всі відмовлялись розглядати: що ж трапиться, якщо вона, «страхотлива війна», «війна рідкісна», «термоядерний апокаліпсис» таки почнеться? Після досліджень, проведених групою вчених, він дав відповідь, яка, на мою думку, спершу бентежить, потім переконує і, нарешті, залишає у стані непевності. Термоядерна війна, яка могла б початися 1960, 1965 чи навіть 1970 року, стала б трагедією не знаного досі жаху, але не поставила б хрест на долі людства.

Цю тезу ілюструє перша таблиця:

Кількість загиблих	Роки, необхідні для економічної відбудови
2 мільйони	1 рік
5 "	2 роки
10 "	5 років
20 "	10 "
40 "	20 "
80 "	50 "
160 "	100 "

Таблицю доповнює інше міркування: «*Despite a widespread belief to the contrary, objective studies indicate that even though the amount of human tragedy would be greatly increased in the postwar world, the increase would not preclude normal and happy lives for the majority of survivors and their descendants*» («Незважаючи на широко розповсюджену переконаність у протилежному, об'єктивні дослідження показують, що хоча обсяг людської трагедії у післявоєнному світі значно зросте, зростання не виключатиме можливості нормального й щасливого життя для більшості тих, хто виживе, та їхніх нащадків» — *англ.*)². Наслідки підвищення радіоактивності будуть плачевні, але не смертельні.

Демонстрація першої таблиці залежить від різниці, яку автор робить між зоною А і зоною Б Сполучених Штатів. Перша складається з 53 міських агломерацій, де мешкає близько третини населення, половина «багатства» (капіталу), більше половини промислового потенціалу і приблизно три чверті воєнної індустрії. В зоні Б знаходиться майже все сільське господарство і частка в більшості галузей від однієї п'ятої до однієї третьої промислового потенціалу. Припустивши, що зону А зруйновано, експерти спробували підрахувати, за який час зона Б зможе відновити все, що було знищено. Вони прийшли до висновку, що за умов застосування завчасу деяких запобіжних заходів та за певних сприятливих обставин це завдання може бути виконане за кілька років.

Кількість років залежатиме, звичайно, від числа людських втрат. Якщо йти за цим автором³, то кількість смертей значною мірою залежатиме від заходів активної і пасивної оборони. Тоді як під час атаки на SAC та на 50 перших міських аг-

¹ *On thermonuclear war*, Princeton, 1960, p. 20.

² *Ibid.*, p. 21.

³ *Ibid.*, p. 114.

ломераций кількість загиблих може сягнути 90 млн. за відсутності будь-якої пасивної *civil defense* (цивільна оборона — *англ.*), її можна знизити до 30 — 70 млн. при застосуванні деяких запобіжних засобів щодо радіоактивних осадів та до 5 — 25 млн., якщо ці заходи поєднуюватимуться з евакуацією міст на 70%.

Із цих аналізів випливає простий висновок: якщо тільки припустити, що навіть термоядерна війна — це ще не «кінець світу», то стає нерозумно робити ставку на залякування, зовсім не цікавлячись, що трапиться, якщо воно виявиться безрезультатним. Така байдужість безумна, тим більше, що розмах руйнувань і людських втрат може бути значно менший завдяки засобам активної і пасивної оборони.

Подібному аргументу здорового глузду суперечить лише почуття, яке ми відчуваємо самі: термоядерна війна буде такою жахливою, що геть байдуже, що стається потім, байдуже, чи трупів стане на кілька мільйонів більше чи менше. Таку емоційну реакцію на підрахунки експертів можна виправдати псевдорозважливим чином, аргументуючи ось так: вище певного обсягу руйнувань люди перестають розрізняти або відчувати значення різниці. Власне, цей аргумент і є спільним коренем усіх оптимістичних теорій миру через страх, саме він слугує остаточною основою теорії «мінімального залякування», вона й підтримує довіру до рівноваги страху, що заохочує поширення термоядерного озброєння і відбиває бажання щось робити для активної чи пасивної оборони, яка веде до альтернативи — *залякування чи захист*. Власне, всі ці поведінки стають бодай відносно раціональними, якщо визнають те, що ми всі схильні визнати, але не головами, а нашими серцями: поза певним порогом нерівнозначність злочину й карі вже не береться до уваги.

Повернемось до моделі дуополістів, що володіють термоядерним потенціалом. Побутує теорія, що це «спільне самогубство»: які б не були переваги того, хто виявить ініціативу й завдасть удару першим, акти відплати агресору будуть «нищівними» для нього, а відтак еквівалентними втратам, яких зазнав той, на кого вправ перший удар. Поняттям «нищівна відплата» стирається психологічно-політична значущість нерівнозначності між злочином і карою.

Так само уявімо протистояння не двох великих на сьогодні держав, а однієї з великих і якоїсь іншої країни чи групи країн, що мають термоядерний потенціал і володіють незрівнянно меншим простором (наприклад Франція або пара Франція — Німеччина): чи рівновага страху буде ідентичною тій, що сьогодні існує між двома державами-материками? Перша відповідь полягає в тому, що рівновага неодмінно буде інакшою, бо через близькість ворога інструменти відплати європейців вразливіші, ніж американські інструменти. А тепер подумки знімемо цю підвищену вразливість. Брак простору в Європі достатній, аби обумовити основну відмінність: завдавши удару першим, власник іншого термоядерного потенціалу зможе зробити так, що відплата йому буде посмертною. Висловлюючись абстрактно, скажемо, що приблизна рівність між атакою і відповіддю передбачає однакову спроможність витримати удар з обох сторін. Хай яке в неї озброєння, Франція чи пара Франція — Німеччина завжди поступатиметься Радянському Союзові через великий розрив площі обох територій.

Це не означає, що ми хочемо остаточно відмовитись від так званої теорії мінімального залякування¹. Може трапитись так, що внаслідок зростаючої невразли-

¹ Під мінімальним залякуванням розуміємо здатність держави відповісти на агресію й завдати ворогові певних руйнувань, не маючи, однак, змоги послабити удари, які ворог здатен їй завдати. В крайньому разі, при досконалій невразливості обох потенціалів до такого залякування будуть змушені навіть обидві великі держави. Другорядні держави, як Франція чи Велика Британія, в перспективі мають лише мінімум залякування. Звідси й намагання теоретиків національних сил (наприклад генерала П.Галлуа) твердити, що всім державам, великим у тому числі, властиве лише мінімальне залякування, заперечуючи тим самим вірогідність стратегії контрсил.

вості термоядерного потенціалу, жодна могутня держава не матиме засобів, здатних зруйнувати чи навіть відчутно ослабити термоядерний потенціал суперника, і, відповідно, зможе завдати удару, хоч і не уникне відплати, або зможе помститися, але не ухилиться від першого удару. Згідно з логікою цієї гіпотези значно розширяться межі обмежених війн, що не потребують застосування термоядерної (або атомної) зброї. До того ж мінімальне залякування буде симетричним лише за умови ідентичності або бодай подібності у спроможності обох сторін як завдати удару (першою чи другою), так і витримати його.

Теоретики якнайширшого розповсюдження атомної і термоядерної зброї незрідка припускаються помилки, уявляючи подумки тільки модель рівнозначності злочину й покарання. Вони припускаються цієї помилки, сплутуючи будь-яке покарання з покаранням смертельним і вважаючи нищівними будь-які вияви відплати. Вони, ймовірно, надають концепції фактичної рівності злочину й кари своєї рідної раціональності, замінюючи рівність пропорційністю. Той, у кого «мала» атомна потужність, виявляється і «малою» ставкою. Якщо він може забезпечити «малу» відплату ворогові, він буде захищений, оскільки пропорційність відплати щодо ставки буде еквівалентною рівнозначності злочину й кари. Таке міркування, вочевидь, не враховує численні обставини: мала держава не може ініціювати обмін ударами, що приведе до її знищення, тоді як велика може змусити її поступитися за допомогою погрози, здійснювати яку зовсім не потрібно.

Поняття «нищівних утрат», яке породжує почуття безпеки (ніхто не використовуватиме цієї зброї), сприяє поширенню і певної байдужості щодо так званої пасивної, або цивільної, оборони, як і щодо заходів, скерованих на полегшення відбудови після ймовірної термоядерної війни. Аргумент — цивільна оборона неможлива — дає привід для дискусії.

Цей самий аргумент може бути використаний проти активної оборони (винищувальна авіація, ракети земля-повітря або повітря-повітря). Під час останньої війни оборона вважалась ефективною, якщо збивали 5 — 10% ворожих бомбардувальників. Оскільки кожен з них мав виконувати завдання неодноразово, то авіація не могла винести 10%-й рівень утрат за кожним вильотом. Але якщо кожна термоядерна бомба знищує місто, то бомбардувальник виконає своє завдання, якщо влучить у ціль. Тож власті з обох сторін не сприймають подібне міркування про марність активної протиповітряної оборони. Вони цілком слушно наполягають на необхідності й перевазі оборони, навіть недосконалої. Можливо, ракети земля-повітря не зупинять бомбардувальників в американському чи російському небі, але вони змушують, або вже змусили, розглянути необхідність заміни бомбардувальників балістичними ракетами або встановити на них установки для запуску (ракети *Skybold*), щоб не було потреби наближатись до цілі, маючи можливість завдати удару здалеку. Більше того, активна оборона, малоефективна проти неушкодженого термоядерного потенціалу, який наче на параді діє згідно з розробленими планами, виявиться, можливо, ефективною, при намаганні відплатити, коли арсенал вже ослаблено й дезорганізовано. Бомбардувальники, обтяжені електронною апаратурою, яка паралізує функціонування «пристроїв самонаведення» ворожих ракет та снарядів, матимуть менший радіус дії або будуть позбавлені частини свого корисного вантажу. В усякому разі, функція й успіх активної оборони полягає в тому, щоб змусити ворога піти на додаткові витрати, адже кожне оборонне нововведення потребує наступального нововведення.

Чому ж має бути інакше в цивільній обороні? Те, що не все населення можна уберегти у сховищі, не означає, що неможливо зменшити ймовірні втрати. З першого погляду видається безумним, що держава, яка майже повністю скерована на залякування, виділяє мало коштів на захист мешканців міст та сіл, хоча б для того, щоб підсилити «вірогідність» термоядерної загрози. Ще кілька років тому я

гадав, що така, позірно нераціональна поведінка пояснювалась лише своєю, необдуманною й органічною відмовою розглядати всерйоз вірогідність того, до чого власне готувались.

Не відмовляючись від такого пояснення, котре, на мою думку, містить частку правди, сьогодні я помічаю й інші моменти. Міські бомбосховища, надійність яких не гарантована, дуже дорогі, майже непомірні, навіть для найбагатшої у світі й в історії держави. Тож сотень мільярдів, витрачених на влаштування цих глибоких, цементованих, обладнаних усім необхідним для тривалого перебування сховищ, можливо, буде недостатньо для порятунку маси міського населення у разі несподіваного нападу: мільйони людей не встигнуть зайти у сховища між моментом оголошення тривоги і вибухом. Для ворога спокуса вдарити зненацька зростає швидше, ніж безпека цивільних людей.

Більше того. Держава, яка прийме рішення про спорудження таких сховищ (або підготовку планів евакуації міст), поставить супротивника перед дилемою: або вживати аналогічні заходи, або погодитись на тривале приниження (навіть не кажучи про не таку вже неможливу ймовірність, що така програма може видатись іншому провокацією, а то й доказом твердого наміру щодо війни). Якщо через кілька років, витративши десятки мільярдів, дуополісти досягнуть приблизної рівності відповідних можливостей пасивної оборони, жоден з них нічого не виграє щодо можливостей залякувати іншого. Щонайбільше кожен зменшив би кількість заручників, полишених на волю іншого. Втім, обидва поліпшили б свої шанси на виживання в разі війни, зменшивши обсяг матеріальних і людських утрат. Побожування вдаються до крайніх засобів у бюджетах національної оборони, що не призведе до змін у рівновазі страху, частково пояснює доцільність байдужості до заходів пасивної оборони, недорогих і досить ефективних (легкі сховища від радіоактивних опадів, зосередження найнеобхідніших для відбудови матеріалів і машин, плани евакуації міст, просвіта населення тощо). З приводу цього керівники, зокрема на Заході, діють так, наче термоядерна війна настільки нелюдська, що марно приховувати її жахіття й смішно клопотатись тим, що буде після війни.

Схоже, що завдяки цьому вивертowi поведінки держав певною мірою визначає теорія недискримінації *більше і менше*. Обидві великі держави ведуть гонку озброєнь і борються за технічний прогрес фактично для активної оборони. І перша, й друга майже повністю ігнорують можливості пасивної оборони. З'ясувати психологічні мотиви таких позірно суперечливих поведінок цілком можливо, та, як на мене, вважати подібну суперечність розсудливою неможливо.

3. Етапи діалектики залякування

Якщо відкинути софізм, котрий зумовлює байдужість до *більше і менше*, одразу виникає два типи запитань: який дійсний ступінь невідповідності між злочином і покаранням при різних кон'юнктурах, визначених абстрактно або справді реалізованих? З іншого боку, якими теоріями дуополісти керувались останнім часом або будуть змушені керуватись у найближчі роки?

Найбільш вражаючим прикладом першого типу запитань є полеміка, викликана знаменитою статтею А. Дж. Вольштеттера «*The delicate balance of terror*» («Вразливий баланс страху» — *англ.*)¹. Ознайомившись з реальною ситуацією SAC в 1957 — 1958 рр., розглянувши кількість використаних баз (близько двадцяти п'яти), кількість балістичних ракет, необхідних для найвірогіднішого виведення з ладу кожної з цих баз завдяки прицільності ракет, автор прийшов до висновку, що удар у відповідь, на який будуть здатні американські термоядерні установки, не обо-

¹ *Foreign Affairs*, January 1959.

в'язково буде «нищівним», а за деяких обставин він навіть не зможе призвести до втрат, що їх Радянський Союз зазнав у війні 1939 — 1945 рр. і навіть у перший рік цієї війни.

Нам бракує необхідних знань для ведення технічної дискусії у намаганні з'ясувати, якою мірою рівновага страху є «вразливою» чи «крихкою». А. Дж. Вольштеттер розглядав лише бази SAC. Він припускав, що повітряні бази американської авіації в Європі, Азії та Африці, теж знищені або ж не призначені для розміщення стратегічних бомбардувальників, не можуть відчутно зміцнити обороноздатність. Більше того, він не враховував авіаносців, чий бомбардувальники також є носіями атомних і термоядерних бомб.

В усякому разі, описана у статті (січень 1959 р.) ситуація зовсім змінилася ні, коли ми пишемо (червень 1961 р.); вона буде ще інакшою, коли ці рядки опублікують і прочитають. Баз SAC стало більше, вони краще укріплені. Прицільність балістичних ракет зростає, одночасно росте точність попадання, необхідна для знищення бази. Традиційна діалектика снаряда й броні тримається й поновлюється сьогодні в суперництві сили удару й сили відплати, в намаганні набути стратегічні засоби проти ворожих термоядерних установок та намаганні забезпечити невразливість своїх установок. З одного боку, зростає кількість ракет, вибухова потужність термоядерних боеголовок, прицільність, з іншого — баз стає щораз більше, вони дедалі більше розпорошені, очевидно мобільніші, краще охороняються.

Значить, у 1960 році експерти *Rand Corporation* надто панікували, як я схильний думати? Одночасне знищення 25 баз SAC у США, 300 — 400 баз, що використовувались для бомбардувальників B47 та винищувачів-бомбардувальників — носіїв атомних бомб, а також авіаносців, припустимо бодай теоретично, було б шедевром організації і технічної координації, ймовірність якої не могли б так легко наперед припустити ні радники радянського вождя, ні сам вождь.

Більше того, було б безглуздо припускати, що радянське керівництво захоче робити те, на що воно буде здатне. Звичайно, спочатку ви схильні визнати рацію за п.Оскарор Моргенштерном, коли він висуває принцип, що ми повинні коригувати свою поведінку, з огляду на об'єктивні можливості ворога, а не з намірів, які ми йому приписуємо. Ми не можемо знати, чи Москва щось планує, чи ні, чи вона передбачає термоядерний Перл Гарбор, але ми можемо й повинні діяти так, наче вона не має таких засобів. Порада мудра, але мотивація непереконалива.

Відмінність між *здатністю* й *наміром* ворога постала б з усією очевидністю перед нами, якби ми могли знати, яка його здатність і чи він сам здатен точно й напевно оцінити її. Але кількість ракет, необхідна для знищення бази, сама впливає з підрахунку ймовірностей. Власне ймовірність того, що така комплексна операція, як одночасна атака 50 баз, ведеться згідно з наперед розробленим планом, погано опрацьована сама. Якщо додати, що поінформованість однієї з великих держав про стан озброєння суперника сама по собі ненадійна, можемо зробити висновок, що жоден з дуополістів не певен, що він достеменно знає можливість як власні, так і свого ворога.

Жоден із західних експертів, навіть з найбільш песимістичних, не висуває думки, що в певний момент Радянський Союз буде здатним знищити *весь* американський потенціал для удару у відповідь. Дехто лише твердить, що перший удар може ослабити силу американського удару-відповіді настільки, що Радянський Союз постраждає менше, ніж у червні-липні 1941 р. від гітлерівського нападу. Проте між мільйонами смертей за чотири роки чи навіть за чотири тижні і мільйонами загиблих за чотири години існує суттєва різниця. Причому, якщо технічний прорахунок або людська помилка можуть обернутися мільйонами жертв, то непевність, що поєднується з такими діями, стане важким тягарем для сумління тих,

хто повинен приймати рішення. Я не можу уявити керівників, які холоднокрівно підуть на такий ризик, спираючись на ненадійні розрахунки. Я ще менше припускаю, що керівники, сформовані більшовицькою доктриною, погодяться будь-коли, хіба що їх до цього примусять обставини, прийняти таке рішення.

Керівники Радянського Союзу мислять історію не в біологічних термінах. Вони борються не проти американського народу, вони не прагнуть знищити або підкорити його. Вони вірять у поступове й обов'язкове поширення устрою, першу модель якого вони створили самі. Вони впевнені, що вітер історії дме у вітрила їхніх передбачень та сподівань. Навіщо їм ставити під удар усе, що вони збудували, лише для того, щоб прискорити еволюцію, якої аж ніяк не уникнути? Навіщо їм робити це тепер, коли, можливо, підйом Китаю викликає в них занепокоєння, хоча йому й не місце в інтелектуальному середовищі марксизму-ленінізму? Кодекс поведінки Політбюро завжди засуджував непотрібний ризик, званий *авантюризмом*. А термоядерний авантюризм ще менш виправданий, ніж будь-який інший.

Навіть американські автори, які найбільше наполягали на крихкості рівноваги страху, ніколи не приходили до висновку, що кремлівські діячі холоднокрівно готують термоядерний Перл Гарбор. Вони ставили передусім педагогічну й прагматичну мету. Вони намагалися, щоб особи, відповідальні за оборону США, вживали заходів для зменшення вразливості інструменту, що завдасть удару у відповідь (примноження, розпорошення, зміцнення баз). Вони намагалися розсіяти приємну ілюзію, що рівноваги страху досягнуто безклопітно й безпечно і, як тільки її встановлено, вона існуватиме й надалі. Вони передусім намагалися, щоб усі усвідомили суттєву різницю між атакою і ударом-відплатою. В першому випадку стратегічна авіація залишається неушкодженою, вона діє згідно з розробленими планами, кожна установка наперед знає своє завдання; оборона ворога ще не в стані тривоги або ж на сполох ударили в останній момент. З іншого боку, уявімо, що половина, а то й дві третини баз зруйновано балістичними ракетами ворога, на саму країну впало двісті балістичних ракет, кожна з яких несе термоядерну боеголовку потужністю в кілька мегатонн. Як працюватимуть комунікації? На які цілі будуть спрямовані збережені установки? Скільки ворожих перепон у стані бойової готовності вони зможуть подолати? Нерівнозначність злочину й покарання вочевидь імовірніша за рівнозначність. У крайньому разі, якщо подумки уявити з одного боку сили SAC, зосереджені на незначній кількості малоукріплених баз, з іншого — 200 — 300 міжконтинентальних ракет, то було б розважливо говорити не про становище двох гангстерів, а про обставини, за яких з урахуванням відмінності між атакою і відсічкою очевидна перевага ініціативи над стриманістю, коли ворогові залишається шанс завдати удару першим.

Мені видається сумнівним, аби така ситуація могла бути реальною. В часи, коли сили SAC зосереджувалися на двох десятках баз, Радянський Союз, здається, мав сотню міжконтинентальних балістичних ракет, необхідних для досягнення ймовірності, достатньої для виведення з ладу баз і установок. Навіть якщо одночасне знищення середніх бомбардувальників і винищувачів-бомбардувальників на близьких до Радянського Союзу базах, а також авіаносців і не ставить нерозв'язних проблем, воно таїть у собі труднощі й величезний ризик в разі значного відхилення між дійсними результатами й розрахунками.

Якщо ми відійдемо від періоду 1959 — 1960 рр., якого власне стосувалось дослідження А. Дж. Вольштеттера, то яким було по суті співвідношення залякування між Радянським Союзом і Сполученими Штатами? Співвідношення весь час було асиметричним — на користь Сполучених Штатів — аж до моменту створення міжконтинентальних балістичних ракет у СРСР. До 1949 р. лише США мали атомні бомби (хоча їх було небагато). До 1955 р. обидві великі держави володіли термоядерними бомбами, але стратегічна авіація США була значно численнішою,

технічно краще оснащеною, краще тренованою, ніж авіація СРСР, більше того, Сполучені Штати мали значно більше баз, вони були розпорошеніші, ближчі до цілей, ніж у супротивника. Завдавши удару першою, американська авіація мала можливість спустошити більшість радянських міст; проте радянська авіація, навіть завдавши подібного удару першою, не мала б можливостей такого самого порядку величини.

Втім, з цього не конче випливала однакова нерівномірність щодо відповідних можливостей залякування. Адже у випадку загального конфлікту завдяки перевазі своїх військових сил Радянський Союз міг захопити Західну Європу і заволодіти стратегічними пунктами на Близькому Сході. Чи ж попри відмінність у спроможностях двох типів — атомних і термоядерних — установок загроза захоплення Західної Європи встановлювала рівновагу страху? На папері ми відповіли б «ні». Набагато важче категорично стверджувати, що відбулося б насправді. Попри все в жоден момент в 1945 — 1957 рр. Радянський Союз не видавався ні паралізованим, ні наляканим спроможністю стратегічної авіації США спустошити його міста. Це не вплинуло й на перебіг громадянської війни в Китаї. Атомна загроза не змогла попередити північнокорейську агресію, перешкодити китайській інтервенції, прискорити укладення перемир'я. Зміни стилю радянської дипломатичної стратегії після 1953 року зумовлені правдоподібно смертю Сталіна, суперечками й особистими якостями спадкоємців, а не зміною співвідношення атомних і термоядерних сил.

Щоправда, в 1950 — 1960-х роках в деяких зонах планети світова кон'юнктура зазнала глибоких змін. Завершився розпад французької і англійської імперій в Азії, здобули незалежність французькі, англійські і бельгійські колонії в Африці. На Близькому Сході, де в 1959 р. майже виключно панував Захід, арабські країни протиставляють один блок іншому. Провал франко-британської експедиції 1956 року символічно ознаменував завершення епохи. В Західній півкулі під самісіньким носом дядечка Сема чеські автомати й радянські танки висадились у Гавані, щоб озброїти «повстанську армію» соціалістичної Республіки Куба.

Те, що за останні десять років Радянський Союз розширив свою діяльність на регіони, які вважались «угіддями» Заходу, є незаперечним фактом, що не викликає сумніву. Проте ми ніяк не можемо вловити зв'язку між зміною співвідношення ядерних сил і сміливістю радянських акцій. Я особисто сумніваюсь, що тут існує тісний зв'язок. Перша угода про поставку зброї між Москвою і Каїром датується 1955 роком; ніколи ще стратегічна авіація США, яка мала термоядерні бомби, не була такою загрозливою. Можливо, на цей час радянська стратегічна авіація поклала край невразливості американської території, але якщо брати лише дві великі країни, вона не встановила рівноваги страху, що вимагає принаймні рівних можливостей руйнування. Лише невиразна погроза вдатися до балістичних ракет в разі американської агресії проти Куби очевидно поєднується з діалектикою залякування, так як її розумів пан Хрущов.

Як тільки одна з великих держав освоювала засіб спустошити міста іншої, вона визначала обставини, за яких і розігрувалось атомне (або термоядерне) залякування. В 1945 — 1958 рр. Сполучені Штати могли, принаймні теоретично, самі визначати випадки атомної війни, окреслити межі, порушення яких вело б до реалізації погрози. Як тільки обидві великі країни виявляються однаково спроможними, кожна з них намагається визначити випадки атомної війни й окреслити межі, порушення яких може призвести до реалізації погрози. Залишається з'ясувати, як кожна з них реагуватиме, якщо інша вийде за межі неявної чи явної погрози. Якою буде відповідь Кремля, якщо президент США кине морських піхотинців на штурм Куби?

Взагалі здається, що логіка взаємного залякування мусить спричинитися до паралічу термоядерного потенціалу, ймовірно до незалучення регулярних армій, зокрема армій двох великих країн, у локальні конфлікти, домінуючу роль проник-

нення й підривної діяльності в країнах третього світу. Схоже, що саме такою і є доктрина радянських керівників. Вони хочуть нейтралізувати ядерний потенціал свого супротивника і, якщо можливо, домогтися невтручання американських збройних сил на спірні території. Згідно з комуністичною концепцією світу такого невтручання досить, аби гарантувати перемогу «національно-визвольних армій» та союзних партій в соціалістичному таборі.

Якщо покладатись на декларації керівників та на опубліковані у військових журналах дослідження щодо термоядерної війни, то схоже, що офіційна радянська теорія включає наступні ідеї, поширені також на Заході. Масована атака, навіть розпочата зненацька, не знищить достатню частину термоядерного потенціалу ворога, аби агресор міг уникнути покарання. Термоядерна війна буде жахливою і завдасть людству несамовитих страждань, але вона не стане кінцем світу. Обмін балістичними ракетами не стане кінцем війни: попри всі втрати держави продовжуватимуть боротьбу засобами, які вони зможуть зберегти¹. Різниця між обмеженою і тотальною атомною війною буде штучною; якщо одна з великих держав використає ядерну зброю, уникнути застосування крайніх засобів буде неможливо². Зрештою, Радянський Союз, упевнений в тому, що історія сама по собі еволюціонує в напрямку комунізму, заявляє про свою готовність до загального роззброєння, а при відсутності такого роззброєння готовий використовувати свої термоядерні можливості лише з метою нейтралізації американської потуги й попередити агресії Заходу³.

На підставі якої доктрини організовується національна оборона США? Найперша мета — це, звичайно, забезпечення якнайповнішої невразливості термоядерного потенціалу. З 1960 р., з початку дискусій про хитку рівновагу страху, вжиті заходи скеровано в трьох напрямках: розпорошення й захист повітряних баз, запровадження перших підводних атомних човнів з боєголовками «Полярис» та виконання широкої програми випуску таких підводних човнів (41), успіхи, досягнуті у виробництві ракет з твердим паливом (*Minuteman*), для запуску яких потрібно всього кілька хвилин і які ховають у пускових шахтах.

Віднині обговорюються два питання: одне фактичне, інше теоретичне. Тож чи упродовж наступних 1961 — 1964 рр. асиметрія в термоядерних можливостях існуватиме на користь СРСР? Якщо припустити реально існуючий розрив у кількості балістичних ракет (*missile gap*) в Сполучених Штатах і в Радянському Союзі, як усе відіб'ється на рівновазі терору? Друге питання значно ширше: якою повинна бути дипломатично-стратегічна доктрина Заходу, якщо припустити, що досягнуто бодай відносною невразливістю термоядерних установок, якщо припустити, що ця невразливість підтримуватиметься з обох сторін упродовж гонки озброєнь та технічних нововведень. Реальний розрив у кількості балістичних ракет був тею не лише журналістських спекуляцій, а й виборчої кампанії 1960 року в США. Ці спекуляції були породжені визнанням верховенством Радянського Союзу щодо кількості балістичних ракет на якусь певну дату (1960, 1961, 1962 та 1963 рр.). Цей факт не доведено, або, якщо хочете, він не визнаний усіма експертами. Припустімо, він правдивий: яке тоді його значення?

Читач, який досі стежив за нашим аналізом, одразу зрозуміє, що на поставлене таким чином запитання відповіді немає. Сама по собі кількість носіїв певного типу, що є на службі з одного чи другого боку, несуттєва. Важить лише співвідношення

¹ Чи справді радянські автори вірять в цю «*broken-back war*» (війна зворотного руйнування — *англ.*), чи просто пишуть так, наче в неї вірять? Важко щось сказати напевно.

² Варто б поставити те саме запитання, що й до попереднього речення. Цілком можливо, що совети вважають відповідним їхнім інтересам робити вигляд, що вони не допустять обмеженої атомної війни. Але якби питання таки постало, вони її справді не допустили б?

³ З радянської точки зору інтервенція проти антикапіталістичної чи антиімперіалістичної революції розцінюється як «агресія».

військової могутності при залякуванні. А це співвідношення залежить від багатьох чинників, як технічних, так і психологічних. Яку ж частку ворожих засобів відплати може знищити термоядерний потенціал кожної держави, завдавши удару першим? Який обсяг руйнувань змогла б завдати кожна з них у відповідь на несподівану атаку? Кількість бомб набуває справжнього значення завдяки впливові на здатність вразити або завдати відповідного удару. Такий вплив точній оцінці не піддається, тож президентові й держсекретареві з оборони завжди складно прийняти рішення про наявність (або ж відсутність) «розриву в кількості балістичних ракет»¹.

Уявімо — і це видається нам правдоподібним,— що не сьогодні-завтра ситуація стане симетричною. Жодна з двох великих держав не зможе, навіть завдавши удару першою, знищити термоядерний потенціал настільки, щоб уникнути немилосердної відплати. В такому разі, кожна мусить додати до своєї здатності завдати термоядерний удар і відплатити тим самим ще й здатність вести обмежені війни. Оскільки обмін ударами (стратегічна авіація та балістичні ракети) обом завдасть «непоправних» утрат, обидві готові вести широкомасштабні воєнні дії, не вдаючись до крайніх засобів.

Проте залишається непевність щодо самої доктрини й суті. Чи поєднання здатності до помсти після прямої атаки і здатності вести обмежені війни самодостатні, чи для виконання своєї ролі могутньої держави обидва дуополісти повинні створити засоби, аби розважливо проявляти ініціативу щодо застосування атомної зброї? Відтак, якщо ні один, ні другий дуополіст вже не здатен уразити ворожий термоядерний потенціал (*counterforce strategy*), якщо ні один, ні другий не організували пасивної оборони, аби зменшити ймовірні втрати, інакше кажучи, якщо злочин і покарання схильні до рівноправності і до спільного самогубства, тоді справді державний діяч може розважливо застосувати свій ядерний потенціал хіба що у відповідь на пряму атаку.

Якщо Сполучені Штати відмовляються або завдати удару по ворожих термоядерних установках, або вберегти своє населення, то війна, до якої вони, схоже, готуються, погрожуючи нею супротивникові, виявиться лише безтямним обміном сліпими руйнуваннями. Якщо їм не відомо або неточно відомо місцезнаходження пускових установок, то чи буде ефективною стратегія, скерована проти ворожого ядерного потенціалу? Мешканці міст стають сучасними заручниками: чим численніші й безпомічніші заручники, тим більше дуополіст схильний до мирних намірів. Але за таких обставин чого варта підтримка, яку велика держава начебто надає своїм союзникам? Чи залякування не спрацьовує виключно на користь власника термоядерного потенціалу? І хіба логіка союзництва не суперечить логіці озброєння?

4. Гра залякування

Розглянемо нинішню ситуацію такою, якою вона вимальовується з опублікованих інформацій, вона принаймні видається правдоподібною. Сполучені Штати мали серйозні нагоди знищити найбільшу частину засобів помсти² Радянського Союзу ще до введення балістичних ракет. Сьогодні ж, навіть якщо вони візьмуть

¹ Після написання цих рядків (початок 1961 р.) ситуація знову зміниться і стане практично обереженою. США матимуть або будуть близькі до того, щоб мати кількісну перевагу балістичних ракет, настільки значну, що навіть після удару ворога вони зможуть розробити стратегію протидії, тобто зосередитись на першій фазі, тобто на ворожих військових об'єктах, повітряних базах і ракетних пускових установках. Власне, на такій базовій гіпотезі ґрунтується стратегічна доктрина, викладена 1962 року секретарем з оборони Р. С. Макнамарою. За цією доктриною радянські ракетні пускові установки мають бути відомі й погано охоронятися. Припустімо, що американські експерти мають рацію, тоді виходить, що взаємної невразливості об'єктів, якою спекулюють роками, ще не досягнуто і вона набагато безпорадніша, ніж уявляється.

² З тих, що «покарали» б США, а не Західну Європу.

ініціативу на себе, сила американського удару не вбереже американські міста від масових руйнувань.

З іншого боку, якщо ініціативу візьме СРСР, він знищить частину американського термоядерного потенціалу, пускові ракетні установки середньої дії у Великій Британії, Італії й Туреччині, більшість аеродромів у Західній Європі. Але збережена частина американських установок, можливо, ще буде здатна завдати удару у відповідь, який кремлівські лідери вважатимуть «нестерпним». Нинішня ж ситуація — відсутність війни й присутність США з неураженою термоядерною потужністю — для них прийнятніша, ніж ситуація, що може скластися після агресії, ситуація обумовлюватиметься розмахом утрат, яких можна сподіватися у відповідь, та ймовірністю їх реалізації.

У такій грі жоден із суперників не розв'яже тотальну війну навмисно, хіба що буде безумцем або схибленим на впевненості, що зможе завдати ворожій обороні нищівнішого, ніж він здатен, удару. Рациональність поведінки вимагає, звичайно, точних розвідувальних даних. Неточна інформація може спровокувати ірраціональну поведінку на думку того, хто знає правду. Проте за нинішньої кон'юнктури невпевненість у результатах термоядерного обміну сприятлива для попередження початку апокаліпсису: важко уявити обставини, за яких котрась з двох великих держав порухе вірогідність уникнути відплати достатньою, аби виправдати рішення почати війну.

При наявності термоядерної двополюсності спільний інтерес великих держав має два аспекти: уникнути взаємознищення (забезпечивши перемогу третій стороні), не сприяти ї, якщо можливо, завдати поширенню вирішальної і страшної зброї. Впродовж десятиліття все відбувається так, наче шомиті обидві великі держави (особливо США) свідомі того, що їхній спільний інтерес уникнути війни переважає над суперечністю їхніх інтересів, хоч якими важливими вони й були б, так наче вони взаємно стурбовані тим, щоб відтягнути момент, коли вступ Франції і Китаю в термоядерний клуб покладе край двополюсності. Попри соціалістичну солідарність Радянський Союз допоміг Китаю не більше, ніж Сполучені Штати Франції, незважаючи на Атлантичний пакт. Ні альянси, ні воєнні дії ніколи не були остаточними в історії. В термоядерну епоху нової форми набувають і прояви солідарності між ворогами, і протистояння між союзниками.

Що робитимуть дві переважно дружні держави, які мають термоядерну зброю? Проблема аж ніяк не вигадана: можливо, вона ще поставе в діалозі СРСР — Китай. Ці дві держави не зможуть одночасно відмовитись від свого потенціалу, не втративши могутності стосовно інших. Вони не зможуть підпорядкувати свій потенціал єдиному керівництву, не втративши свою військову самостійність. Вони не зможуть розмахувати зброєю один проти одного, не поступившись проявами дружби. Вони не зможуть тримати курс на технічні нововведення, не викликаючи тривоги, котра, підсилена діалектикою підозри, може, зрештою, привести до ворожості через страх. У такому разі, страх, викликаний озброєнням, перетворить дружбу на неприязнь. Єдиним виходом, окрім поєднання суверенностей, може стати угода про стабілізацію озброєння і зменшення таємничості, тобто це має бути еквівалент угоди, до якої прагне якщо не Радянський Союз, то бодай Сполучені Штати.

Проте цілком очевидно, що термоядерна двополюсність мусить мати однакові наслідки незалежно від рівня ворожості між двома протагоністами. Нині дві великі держави мають різні політично-економічні устрої, кожен з яких несе історичне або моральне засудження іншого. Між ними немає погодженості про кордони між зонами їхнього впливу, вони розуміють, що залежно від обставин третій світ, а це сотні мільйонів людей у держав, що не приєдналися до того чи іншого блоку, — може схилитися до одного чи другого табору. Хай там як, а в них неоднора-

зово була нагода в цьому переконатися. Як же термоядерна диполіарність впливає на функціонування біполлярної системи та на обмежені конфлікти?

Передусім слід уникати невиправдано точних міркувань. На думку одних, тотальна війна буде такою жакливою, що ніхто не зважиться її розв'язати. З цього вони роблять позірно логічний висновок про можливість і навіть імовірність географічно обмежених воєнних дій. Інші використовують той самий аргумент жакливості тотальної війни, заявляючи, що навіть обмежені війни невірні через ризик використання крайніх засобів (*escalation*): більше немає розриву тягlosti між класичною і атомною зброєю. Одна з них не така потужна, як інша. Тож досить тіні апокаліпсису, аби попередити будь-яке використання сили саме тому, що на драбині насильства шаблі розміщені настільки точно, що ніхто не певен, чи, ступивши на перший, йому поступово не доведеться піднятися до самого верху.

Обидва міркування, якщо їх розуміти буквально, несумісні, ті, хто їх висловлює одночасно, суперечать самі собі, навіть того не підозрюючи. Той, хто наголошує на неймовірній жакливості термоядерної війни, не має права щомиті згадувати про ризик діяти до крайнощів. Звісно, цілком закономірно твердити, що навіть незначна небезпека застосування крайніх заходів схиляє протагоністів драми до обачності, відраджує їх від застосування, навіть обмеженого, військової сили (і це справді так). Та зовсім інша річ, коли неймовірну абсурдність тотальної війни поєднують з ризиком застосування крайніх засобів, аби з тріумфом заявити про панування миру через страх.

Ризик застосування крайніх засобів залежить від трьох чинників: передусім, як ми бачили, від співвідношення сил залякування між дуополістами, далі від природи обмеженого конфлікту (географічна локалізація, зочевидна або латентна ставка в конфлікті тощо), і, нарешті, від підходу державних діячів до проведення дипломатично-стратегічних заходів. Перший чинник, проаналізований нами на рівні моделей, зводиться переважно до визначення переваги, яку матимуть дуополісти, завдаючи першого удару. Чим більша перевага, тим більше кожна з двох великих держав схильна підозрювати іншу щодо її намірів у кризовий період. І навпаки, чим більше кожен з дуополістів певен у невразливості власного потенціалу, тим менше він прагнудити поринати в діалектику підозрінь і проявляти ініціативу, боячись (або так думаючи), що інший якраз збирається це зробити.

Мені здається, що успіхи, досягнуті з обох боків щодо невразливості ядерних потенціалів, уже тепер ослаблюють загрозу, обумовлену взаємними підозрами, котрі, розростаючись, можуть привести до фатального рішення. Тож наразі крайні засоби є вищою мірою невірними або щонайменше мислимыми залежно від того, чи воєнні дії ведуться в Лаосі, чи в Берліні, чи ставкою є внутрішній устрій бідного й малозаселеного королівства в Південно-Східній Азії, чи, потенційно, доля Західної Європи, коліски західної цивілізації, яка уперше прагне домогтися історичної єдності людства, залишаючись одним із трьох великих регіонів концентрації промисловості на планеті.

Ні співвідношення сил залякування, ні місцезнаходження, ні ставка в конфлікті не визначають механічно перебігу кризи і не дають змоги наперед точно оцінити ймовірність переходу до крайнощів. Кожна дипломатична криза є низкою подій, тобто людських діянь, відповідальність за які несе кілька осіб. Кожна криза — це випробовування волі, де блеф неодмінно грає свою роль. Дуель залякування не завжди веде до передбачуваної розв'язки. Відтоді, як, окрім своєї, володар термоядерних установок хоче протегувати іншій території, він вимушений надати в очах імовірного агресора правдоподібності своєму рішення, яке, можливо, й не буде розважливим. Якщо ж припустити відносну невразливість обох ядерних потенціалів, то, можливо, за будь-яких обставин і для Радянського Союзу, і для Сполучених Штатів все-таки безглуздо розв'язувати термоядерну війну.

Ця ситуація зумовлює безкінечні спекуляції, бо вона викликає в уяві різноманітні, навіть найгірші ситуації, це або війна, якою погрожують ворогові, сподіваючись її не почати, або втрата ставки внаслідок капітуляції, яку мала б попередити погроза. Уявімо масовану атаку радянських військ у Франції чи в Західній Європі, поєднану з евакуацією радянських міст та шантажем щодо США (вони не будуть заторкнуті, якщо не втручатимуться, і будуть знищені, якщо дотримуватимуться своїх зобов'язань): хіба президент Сполучених Штатів віддасть SAC наказ, що означатиме загибель мільйонів, десятків мільйонів американців? Або таке: на скільки мільйонів (можливих) смертей пішов би президент США, бажаючи допомогти своїм союзникам? «Вірогідність» погрози тим слабша, чим сильнішого удару у відповідь зазнає той, хто нею розмахує, якщо він почне її здійснювати. З такими міркуваннями легко на прикладі показати європейцям, що американці вже не зможуть їм протегувати, їм доведеться пожертвувати Нью-Йорком, Чикаго й Вашингтоном, якщо вони не захочуть залишити Лондон, Париж чи Бонн напризволяще.

Мене такі міркування не переконують, я вважаю їх софістичними. Якщо термоядерна війна може призвести до мільйонів чи десятків мільйонів жертв, вона, напевно, нерозважна за будь-яких обставин для кожної з двох великих держав. Уявімо гіпотетично, що агресія вже почалася (Париж бомбардували, але пообіцяли не чіпати Вашингтон), цілком правомірно зробити висновок, що американці не втручатимуться; але якщо виходити з гіпотези, що американську погрозу висловлено з належною урочистістю, то прийдемо до висновку, що агресії не буде. Питання полягає в тому, щоб знати, яку точку відліку слід вибрати.

Тож особисто мені здається, що відправною точкою згідно зі «здоровим глуздом» є та ситуація, яку собі насправді уявляють дві великі держави: доки жодна з них не бере на себе ініціативу провокувати свого суперника, доти впевнена, що уникла жахить термоядерної війни. Оскільки ці жахиття неймовірні, досить створити ризик, навіть незначний, аби одна з великих, така честолюбна, як можемо судити, в своїх завоюваннях, воліла утриматись (якщо стриманість нічим не загрожує їй самій). Всі погоджуються, що агресія вкрай нерозсудлива, аби до неї вдаватися, отже, вибравши оборону, не потрібно непокоїтись про проблему відплати і про вибір між капітуляцією і реалізацією термоядерної погрози, якщо проти все суперник таки виявив ініціативу щодо найбільшої провокації. Базова гіпотеза така: у діалозі між двома великими державами термоядерна зброя використовується лише для оборони; кожен розмахує нею, щоб заборонити іншому ті чи інші дії, ніхто нею не розмахує, щоб «приховати» агресію і не дати іншому захистити найважливіші позиції.

Які ж ініціативи забороняє залякування з метою оборони? Для оборони яких територій використовують термоядерну погрозу? На ці запитання не завжди можна дати категоричну відповідь. Стратегія залякування не позбавлена двозначності. Відповіді двох великих держав не завжди є і не завжди повинні бути чітко передбачуваними. Доречно не брати наперед ніяких зобов'язань щодо другорядних ставок, але недоречно демонструвати байдужість, яка очевидно не вистійть під зрушенням подій. В усякому разі, коли суб'єкт залякування надає життєвого значення території, він висуває політико-мілітарну систему, яка робить прийнятним його жакливе рішення, а воно, так би мовити, зобов'язує його самого здійснити свою погрозу, якщо інший на неї не зважить.

Система, призначена для того, щоб зробити прийнятним в очах імовірного агресора страхітливе саме по собі рішення, має подвійний характер — технічний і психологічний. Техніка дозволяє розробити механізм відплати, який за певних обставин функціонуватиме *майже* автоматично. Автоматизм не повинен бути абсолютним, аби не було ризику випадкової війни через технічну помилку. Наказ про

запуск в дію термоядерного потенціалу повинні віддавати кілька осіб або навіть одна особа, яка стоїть на вершині політично-військової ієрархії. Втім, потрібно, щоб у разі масованої атаки авіація й ракети були організовані так, аби удар-відповідь був максимально вірогідним, попри ті чи інші втрати, завдані військовому потенціалові.

Одночасно суб'єкт залякування намагається переконати іншого щодо ціни, яку він визначає для ставки в конфлікті. З цією метою він примножує слова і вчинки, підписує угоди, ставить військові гарнізони на території, яку хоче захистити, розміщує там установки для запуску ракет середньої дальності. Документ, війська, установки для запуску символізують зобов'язання великої держави, зобов'язання честі, яке не може не видаватись іншій великій державі безповоротним, вимогливішим, ніж будь-який розрахунок раціональності.

Наголошувати на важливості *ставки*, зв'язати себе *честю*, зробити неминучим вияв народних *емоцій* у випадку агресії (американські гарнізони розділять долю європейських) — всі ці заходи належать до категорії *зобов'язання*. Суб'єкт залякування певним чином сам себе змушує не відступати. Чим урочистіше зобов'язання, тим принизливішою буде капітуляція. Хто ще повірив би словам США, якби вони покинули Європу в часи небезпеки? Питання вже не в тому, щоб знати, чи «гра варта свічок». Суть у тому, що агресор більше не може сподіватися на відступ супротивника. Рішення, теоретично, можливо, й ірраціональне, стає майже вірогідним, а з огляду на ставку, зобов'язання, пристрасті — раціональним.

З цього не випливає, що велика держава може з власної волі захищати будь-яку позицію, вдаючи, що діє через зобов'язання честі. Вагомість ставки залишається необхідною, хоча й недостатньою умовою, аби неймовірна погроза видалась правдоподібною. Радянська погроза заборонити Сполученим Штатам воєнну операцію на Кубі ймовірним застосуванням балістичних ракет не дуже правдоподібна (що не означає, що вона *ніяк* не вплинула на мешканців Білого дому). Така сама погроза американців з приводу Лаосу буде ще менш прийнятною. Взагалі другорядні території поза зоною зіткнення двох блоків повинні захищатись лише зброєю, що використовується в обмежених війнах. Термоядерна погроза використовується щонайбільше імпліцитно, виходячи з того що будь-які воєнні дії несуть у собі ризик, хай який незначний, застосування крайніх заходів.

Велика країна, яку хочуть залякати, має дві тактики, щоб обійти зобов'язання супротивника: тактику *артишока* й тактику *доконаного факту*. Перша — військовий варіант методу, застосованого комуністами в Східній Європі з метою захоплення усієї влади, — полягає в тому, щоб *розділити агресію на стільки частинок, на скільки потрібно, так щоб жодна акція не викликала різкої відповіді*. В той день, коли СРСР укладе мирний договір з НДР, відбудеться лише зміна контролюючої: хто ж розпочинатиме війну через печатку на офіційних паперах? Першу тактику можна поєднувати з другою, тобто з тактикою доконаного факту: припустімо, що одного разу, прокинувшись у понеділок зранку, жителі Західної Європи дізнаються, що вночі окуповано Данію. Початкова ситуація стає оберненою: віднині агресор займе оборону, а стороні, що оборонялась, доведеться змушувати іншу відступати.

Щоб провалити обидві тактики, сторона, яка обороняється, повинна мати класичне озброєння, аби передусім уникнути виникнення доконаних фактів, а тоді на кожен демарш агресора відповідати демонстрацією подібної могутності. Коли залякування стає двостороннім, звернення до термоядерної зброї неunikнено стає крайнім засобом. Це не значить, що погроза виявляється неявною на першому ступені застосування сили. Просто, так би мовити, фізично неможливо запустити в дію термоядерний арсенал інакше, ніж у відповідь на масовану атаку. Тож ядерну зброю, котра виступає як дипломатичний засіб у міру її невикорис-

тання по суті, обидва табори доповнюють класичною зброєю, яка хоч і робить можливим застосування ядерного потенціалу, збільшує, однак, імовірність його незастосування.

Діалог залякування видавався нам асиметричним на користь сторони, що перебуває в обороні, бо ми припускали, що остання взяла зобов'язання, інша ж ні. До того ж потрібно, аби ця також не вклала частину свого престижу у вимогу. Втрата гідності, яка для однієї стане результатом «неспроможності здобути», важитиме, можливо, не менше, ніж та, яка виникне в другій від нездатності зберегти.

Ситуація подвійної ангажованості припустима, вона, можливо, частково реалізувалась у суперечці за Берлін. Радянська напівзаангажованість на користь зміни є способом викриття як блефу попередньої заангажованості Заходу на користь статусу кво. Оборона позиції, яку локально захистити неможливо, через погрозу термоядерного удару у відповідь була логічною, коли той, хто погрожував, не був під контрзагрозою. Вона вже не сягає такого самого рівня відтоді, як залякування стає взаємним. Яким же чином захисник може примусити ставку підніматися, підвищуючи свій внесок?

Коли з обох боків узято однаково ефектні зобов'язання, все відбувається так, наче два авто мчаться назустріч одне одному, кожен водій сподівається, що в останню мить інший загальмує або зверне вбік. Справді, цілком вірогідно, що один з двох вирішить краще втратити свій внесок, ніж життя. Та в цій грі, що називається «пуле», виграє не кращий, а рішучіший.

По суті, берлінська криза є першою, що підказує ситуацію подвійного зобов'язання. За інших обставин існувала чітка відмінність між суб'єктом та об'єктом залякування, між стороною, що захищалась, та стороною, яку підозрювали в наступальних намірах, їй варто було утриматись від будь-яких ініціатив, щоб утішатися безпекою. Так ось, щоб увиразнити небезпеки дипломатичної дуелі в термоядерний вік, теоретики вигадали елемент, від якого ми відмовились на попередніх сторінках: бездіяльність, котра, за нашими гіпотезами гарантувала безпеку, могла за певних обставин нести в собі і небезпеку.

Повернімося подумки до угорської кризи в жовтні-листопаді 1956 р. Придушення Угорської революції було лише трагічним епізодом дипломатії в межах радянського блоку доти, доки не втрутились Сполучені Штати. Але якби вони вжили деяких заходів щодо можливої інтервенції, то московські керівники мусили б вибирати або боялися б, що їх змусять до вибору між поразкою першої величини (ймовірно, дезінтеграція радянського блоку) та війною. За такої кон'юнктури визначення ролей було двозначним: з точки зору моралі й міжнародної законності Радянський Союз відігравав роль агресора. З точки зору політики могутності втручання США у відносини між великою державою та її сателітом могли розцінити як агресивне. Хто був би суб'єктом? А хто об'єктом залякування? Хто мав би поступитися?

Досі обидві великі країни ретельно остерігалися непотрібного ризику. Сполучені Штати залишили угорців з їхніми клопотами і їхнім господарем. Минуло понад два роки відтоді, як пан Хрущов «зобов'язався» змінити статус Берліна. Загалом обидві великі держави погодились між собою щодо засобів, котрі можна легітимно застосовувати в будь-якому регіоні і за будь-якого розвитку обставин. Проте випадки подвійної заангажованості залишаються можливими і, залежно від того чи термоядерні установки надто чи мало вразливі, державні діячі й теоретики повинні визнати або спокусу ініціативи внаслідок нерівнозначності злочину й покарання, або можливість великих обмежених воєн, тобто потребу в класичній зброї, оскільки обмін балістичними ракетами був би нерозважливим для всіх.

5. Неможливість точного розрахунку

Виникає питання, чи залякування, яке вважається найвищим поняттям дипломатії-стратегії в термоядерний вік, належить до традиційних, теоретичних чи практичних категорій міжнародної політики?

У нашу епоху, як і в попередні століття, держави залишають за собою право на самостійні рішення, рішення про мир і війну включно. Вони й надалі ставлять суперечливі цілі, вони спонтанно вважають свої інтереси опозиційними, підозрюють одні одних в найчорніших намірах. Міждержавні відносини більше, ніж будь-коли, є випробуванням волі. Якщо політикою могутності (*power politics*) називається мирна чи войовнича торгівля між державами, котрі, не визнаючи ні закону, ні арбітра, намагаються взаємно стримувати, зваблювати, переконувати одні одних, то політика нашої доби більше, ніж будь-коли, відповідає цій багатовіковій моделі.

Змагання з метою матеріального й морального верховенства, невідривне від політики могутності, сьогодні значно постійніше й інтенсивніше, ніж учора. Показники економічного росту, озброєння, супутник й місяцехід, якісний рівень інституцій і людей, всі досягнення, всі ідеї тлумачаться як інструменти боротьби або як аргументи дискусії між двома світами — західним і комуністичним.

Інтегрувати реалії термоядерного віку в класичну теорію важко лише тим, хто не розрізняє ресурси, військову силу й могутність, плутаючи політику могутності й політику мілітарної дії. Вони схильні запитувати себе, чи дипломатія-стратегія, остаточна мета якої насправді незастосування військової сили, хоча нею й погрожують, така сама за своєю суттю, як і дипломатія, що розглядає війну як розв'язку операцій в кредит.

Намагання не допустити до виконання погрози, якою розмахують, — намагання, яке пояснюється величезною кількістю наявної зброї, — неодмінно модифікує дипломатичну гру. Нині спостерігається менша, ніж досі, пропорційність між засобами сили держави та її здатністю нав'язувати іншим свою волю. (Така принаймні ситуація доти, доки триває термоядерна двополіусність: навіть при наявності монополії сумнівно, що держава пануватиме, погрожуючи винищити непокірне населення.) Нині спостерігається менша, ніж досі, пропорційність між силою та безпекою. Ніколи ще США не були такими могутніми, як ніколи раніше вони не відчували такої непевності. Ніколи дипломатія не вступала в таку різючу суперечність з теорією, згідно з якою єдиною й найвищою метою держав має бути максимальне накопичення статків як ними самими, так і їхніми союзами. Не було б стільки союзів, якби всі вони базувались на розрахунку військових сил. Сполучені Штати ризикують, обіцяючи протекцію сусіднім країнам від загрози, що йде від євразійського континенту, тим більше що вони не набувають додаткових засобів з урахуванням імовірного випробування сил.

Основна відмінність між термоядерною ерою та ерами доатомними полягає, як відомо, у вартості тотальної війни, тобто війни, що ведеться всією наявною зброєю до остаточної перемоги. Віднині державу можна зруйнувати, населення винищити під час воєнних дій, навіть не роззброюючи. В цьому плані правомірно, що єдиним можливим захистом від ворога з термоядерними бомбами є здатність завдати удару у відповідь. Без такої здатності оборона, активна чи пасивна, надто недосконала, аби якась держава могла протистояти термоядерному залякуванню. Державі, що не може відповісти на удар, доведеться погоджуватись на будь-який ультиматум, висунутий державою — власницею ядерного потенціалу.

Це не означає, що людство остаточно вийшло з *епохи оборони* і ввійшло в *епоху відплати*. Засоби захисту, армії та фортифікації завжди були інструментами залякування, а активна й пасивна оборона від повітряних і балістичних, атомних і

термоядерних атак надалі залишається елементом залякування. Бомбосховища для населення як стратегія проти ворожої сили (*counter force strategy*) є елементами стратегії залякування. Втім, правда й те, що відтепер обидві великі держави виділяють більше коштів на підготовку ударів у відповідь, ніж на оборону (в широкому розумінні цього поняття), і поступове згортання оборони на користь відплати (нехай навіть посмертної) стає прийнятним. (Тимчасово еволюція відбувається в протилежному сенсі.)

Поведінка стратегії термоядерного залякування звичайно відзначається певною оригінальністю порівняно з поведінкою класичної стратегії. Хоча схема залякування за і проти, що передує прийняттю дипломатичного рішення, формально залишається такою самою.

Уявімо керівника держави, котрий розглядає своєчасність розв'язання або нерозв'язання війни, наприклад Наполеона перед походом у Росію. Прагнучи діяти розважливо, він повинен оцінити: 1) вагомість поставленої мети; 2) вартість війни з урахуванням різних імовірних ходів її розвитку; 3) відповідно ймовірність згаданих ходів; 4) ймовірність досягнення мети. Найбільшу невпевненість у цих роздумах викликає ймовірність різних можливих ходів розвитку операцій. Чи мав шанс Наполеон змусити Олександра визнати себе переможеним? Можливо, Наполеон сподівався, що в хвилину небезпеки воля царя ослабне і він погодиться на переговори з власної волі. Проте він прорахувався через непередбачуваність перебігу таких кампаній, через роль випадку в битвах, а також через відсутність кількісної оцінки позитивних результатів перемоги й наслідків поразки.

А тепер уявімо дві держави, що мають термоядерні установки, одна з них прагне завоювати позицію, що належить до зони впливу іншої, хоча й не є її територією. Як міркує агресор? Він себе запитує: 1) яка вартість наміченої цілі; 2) в що йому обійдеться операція залежно від того, як по-різному реагуватиме інший; 3) яка ймовірність різних реакцій; 4) яка вірогідність досягнення мети при різних імовірностях, що можуть виникнути внаслідок можливих реакцій іншого. В чому ж цей розрахунок — власне роздуми пана Хрущова перед Берліном — відрізняється від попереднього — розрахунку Наполеона перед тим, як перейти російський кордон?

Пан Хрущов здатний не більше за Наполеона дати кількісну оцінку значення, яке веде за собою або яке він надає виведенню американських військ, що стоять у Західному Берліні. Він, очевидно, не може навіть встановити зв'язок, існуючий в його системі переваг, між трьома варіантами: виведення військ, невиведення військ після кризи, невиведення військ без кризи. Він, звичайно, віддає перевагу третьому положенню перед другим, проте не здатен уточнити, чи взаємозв'язок між 1 і 2 є настільки ж значним, що й між 3 і 2. Він не здатен і на те, щоб точно визначити вартість залежно від різних реакцій, зате в нього немає жодних сумнівів щодо його здатності завоювати свій об'єкт¹. Сумнів стосується переважно реакцій супротивника. Наполеон знав, що війна почнеться після переходу через російський кордон, але він не знав, чи Великій армії вдасться зламати волю царя. Агресор термоядерного віку не певен щодо того, яка війна розпочнеться внаслідок якоїсь локальної ініціативи. Непевність існує не так щодо перебігу кампанії, як щодо психології ворога, який гіпотетично має термоядерний арсенал.

Щоб прийняти «раціональне» рішення, агресор повинен бути здатним визначити, якою буде «раціональна» відповідь ворога. Перш ніж прийняти рішення, він намагається реконструювати міркування свого ворога. Той повинен взяти до уваги: 1) вартість об'єкта, на який націлився агресор; 2) вартість різних ударів у від-

¹ Ситуація локальної зверхності не завжди випадає агресорові, проте в системі термоядерної біполярності це ситуація, коли агресії слід боятися найбільше. Агресор не нападатиме, не маючи бодай локальної зверхності.

повідь; 3) можливі, безпосередні й побічні результати цих ударів. Якщо втратам і здобуткам агресора та його жертви, а також вірогідності різних ударів у відповідь¹ надати числових значень, то звичайно можна визначити момент, коли агресія стане «раціональною», тобто оплатиться. Так само велика країна, що захищається, може підрахувати ймовірну ефективність її залякування, намагаючись реконструювати розрахунки здобутків і втрат агресора з урахуванням можливих ударів у відповідь. Утім, навіть математичне вираження не доводить, що в реальному житті дійові особи здатні визначити ці вартості та вірогідності.

Візьмемо агресора *A*, сторону, яка захищається, *D* та спірні території *B*. В *A* є вибір лише між масованою атакою класичними силами на *B* або недіяльність (бездіяльність); у *D* в разі агресії — між масованими ударами у відповідь та пасивністю. Причому припускається, що вартість *B* для *A* й *D* рівна 20, а вартість тотальної війни — 100 для кожної з них. Тож отримуємо такі результати:

A

		Напад	Ненапад
<i>D</i>	Удари у відповідь.....	10 100	-100 —
	Відсутність ударів у відповідь.....	90 100	+20 0
	<i>Очікувана вартість...</i>	+8	0

Якщо припустити, що в разі нападу існує 10 шансів зі 100, що *D* відповідь масованими ударами, то різниця між 90 шансами зі 100 виграти 20 і 10 шансами зі 100 програти 100 буде позитивною і дорівнюватиме 8². *A* оцінив вірогідність удару у відповідь, обрахувавши «очікувані вартості» свого супротивника. Але тут можливі два розрахунки. Або ж він намагається розрахувати вірогідність, яку *D* приписує нападowi *A*, або ж розраховує, яким буде розрив між вартістю ударів у відповідь і вартістю бездіяльності. Оскільки цей розрив значний, агресор може міркувати так: поставлений перед фактом агресії і приречений на втрату ставки в будь-якому разі (-20) та на значні втрати, якщо він відповідь масованими ударами у відповідь (-100), захисник погодиться на обмеження своїх утрат. Сам захисник, подумавши про своє майбуття, прийде до висновку, що агресія можлива, хоча він попри все може сподіватися, що агресора зупинить навіть найменша ймовірність реалізації погрози³.

Приклад у цифрах, запозичений нами в американського автора, має ту важливу особливість, що виявляє одну з причин, через яку розрахунки залякування не можуть бути точними, тобто мати цифрове вираження. Відношення між вигідністю локальної агресії і вартістю тотальної війни не має спільного виміру з відношенням -100 до +20. Суттю термоядерного залякування є безмірність можливої вартості дуже невірогідної ймовірності (дуже невірогідної по суті, тому що вартість ударів у відповідь є значною навіть для того, хто завдасть удару першим). Якщо подумки уявити, що агресія стала реальністю, легко помітити, що сторона, яка захищається, повинна віддати перевагу обмеженим утратам перед вартістю ударів у відповідь (вартість як для ворога, так і для неї самої). Помилкою було б забувати, що власне агресор першим створює для себе ризик подібної катастрофи, тож, відпові-

¹ Див.: Snyder Glenn H. *Deterrence and power*, Journal of conflict resolution, vol.IV, n.2. Автор повернувся до цього аналізу в книзі: *Deterrence and defense*, Princeton, 1961, p.17 і далі.

² $-100 \times \frac{1}{10} = -10$; $+20 \times \frac{9}{10} = +18$

³ Я значно спростив аналіз автора.

дно, його від цього відрадить навіть найменша ймовірність масованих ударів у відповідь. Якби замість того щоб дати собі –100 як вартість одного удару у відповідь в разі агресії, давали –100 000, то вірогідність відповіді знизилась би до 1 шансу з 1000, не привівши до «раціонального» рішення про агресію.

По суті, обидві великі держави обличили стратегію, спрощеним відображенням якої була щойно використана нами схема. В агресора немає вибору між двома вчинками — масованою атакою і бездіяльністю — так як і захиснику не доводиться вибирати між масованими ударами й пасивністю. Обидві великі держави *розважливо* розглянули обидві альтернативи, нестерпні саме через суть таких розрахунків (величезна вартість, дуже низька вірогідність). Підтримуючи альтернативу все або ніщо, супротивники ризикують мимоволі спровокувати те, чого обидва намагались уникнути. Відтепер розрахунок ускладнюється: можливих ударів у відповідь є п'ять (локальна оборона класичною зброєю, локальна оборона атомною зброєю, обмежені атомні удари у відповідь, масовані удари у відповідь та пасивність). Пасивність стає майже настільки невірогідною, як і в доатомну еру, як тільки захисник забезпечить собі різномірну допомогу. Проте від цього моменту розрахунок стає надто складним, аби бути можливим, бодай теоретично. В що обійдуться різні види війни агресору й захисникові? Яким буде їхній перебіг? Яка вірогідність застосування крайніх заходів? Якою мірою втрати одного відрізнятимуться від утрат іншого?

Розмаїття можливих ударів у відповідь зменшує вірогідність масованих ударів; воно забирає в агресора впевненість щодо можливості завоювати ставку і підвищує вартість локальної операції. Зі свого боку, захисник змінює дані раціонального розрахунку, даючи ефективні зобов'язання і змушуючи себе робити те, від чого він в останній момент волів би відмовитися.

Чи з цього слід робити висновок, що в термоядерний вік знаменита формула Клаузевіца «війна — це продовження політики іншими засобами», яку ми в принципі взяли за відправну точку цієї книжки, більше не чинна? Аргумент тих, що гадають, що формула Клаузевіца справді не має сенсу, відколи для знищення великого міста досить однієї термоядерної бомби, висловлений чітко, звучатиме ось так: немає ставки, яка б урівноважила, навіть для переможця, руйнування в результаті термоядерної війни. Якщо для *всіх* воюючих сторін утрати перевищують вигоди, війна стає нераціональною для обох таборів, відтак, тлумачачи її раціонально, не можна назвати продовженням політики.

На жаль, цей аргумент не зовсім слушний, принаймні в нинішні часи. Передусім, вартість і користь від війни не піддаються точній оцінці. Можна порахувати втрати й здобутки воюючих сторін в людях і матеріальних ресурсах. Згідно з таким розрахунком більшість війн між термоядерними потугами є і будуть нераціональними. Але як оцінити значення для однієї й другої великої країни того факту, що одна позбулася загрози, якою для неї була інша? Як оцінити для народу без вільного простору той факт, що він подвоїв, а то й потроїв свою територію? Нераціональність війни шляхом зіставлення інвестицій і прибутку впливає або зі справедливого, але непевного почуття, або з заміни економічного розрахунку політичним.

Більше того, навіть таке почуття і такий розрахунок не завжди відповідають реальності. Якщо ситуація двох гангстерів є неправдоподібна між двома великими державами (неправдоподібна, але не виключена), вона вже не є такою між великою і малою або між двома малими державами. Велика може повністю або частково знищити засоби, що завдають удари у відповідь, малої держави: погроза, якою розмахує велика держава, домагаючись капітуляції малої, чи навіть здійснення цієї погрози аж ніяк не суперечать традиційній розважливості дипломатично-стратегічних рішень. Навіть імовірно, що абсолютна перемога великої чи

малої країни обійдеться дешевше, отже, буде раціональнішою, ніж подібні перемоги в минулому.

Залишається слухним, що для обох великих держав обмін термоядерними бомбами не буде, власне кажучи, «продовженням політики іншими засобами». Але загроза цієї війни, яку хочуть не розв'язувати, інтегрована в стратегічно-дипломатичну поведінку обох великих і навіть усіх держав (у міру того як вони розраховують на взаємну паралізованість обох термоядерних потенціалів). Тож ми не виходимо за окреслені Клаузевіцем рамки про перманентне суперництво держав, про почергову мирну і войовничу торгівлю, про посилення на можливе використання сили в мирні часи. Більше того, ця неодмінна й раціональна єдність стратегії й дипломатії ніколи не була настільки нерозривною, як нині, коли термоядерні установки практично постійно перебувають у бойовій готовності, скеровані одні проти одних навіть тоді, коли керівники держав проводять наради¹.

І все ж таки зброя масового знищення відкриває перспективи історичної революції, в рамках якої зміниться сама сутність відносин між державами. Уявімо, що кожна з них має настільки невразливі установки для відплати, що за будь-яких обставин здатна завдати будь-якому агресорові смертельного удару. Уявімо навіть, що, зважившись на ще один крок, вона здатна винищити все людство, зробити планету непридатною для життя. В цей момент більше не існуватиме різниці між більше і менше, між злочином і покаранням, між великою і малою державами. Кожна держава матиме право вето на існування всіх інших². Можна б припустити, що суперництво політичних утворень триватиме і нижче порога фатального насильства. Втім, я не думаю, що подібне суперництво залишиться психологічно й соціально можливим. Жоден член системи не погодиться постійно залежати від усіх інших; а всі не погодяться постійно перебувати під владою кожного з них. У міру того як людство наблизатиметься до такої системи, воно усвідомить, що мусять або відмовитись від дипломатично-стратегічної гри, або від життя. Однак передбачити, яким буде вибір між двома варіантами, неможливо.

¹ Пригадаймо, як усі американські установки були приведені в бойову готовність під час приїзду в Париж керівників чотирьох держав та урядів на конференцію на найвищому рівні, яка не відбулася (травень 1960 р.).

² Ця гіпотеза відповідає одній з шести систем, описаних Мортеном А. Капланом в уже цитованій нами книжці.

Розділ XV

СТАРШІ БРАТИ, або Дипломатія всередині блоків

Термоядерна біполярність та планетарне розширення дипломатичної системи обумовлюють своєрідність нинішньої кон'юнктури. Згадані два чинники визначають ієрархію дійових осіб і взаємини між ними. Дуополісти мають привілейоване становище, вони єдині володіють статусом могутньої країни в традиційному значенні цього терміна, тобто лише вони здатні безпелеяційно вибирати між війною і миром. Але така здатність наближається щораз більше до ілюзорності, бо вибір війни, загальної чи тотальної, правдоподібно, завдасть відчутних утрат обом. Надмірну силу вже не можна використовувати розважливо.

І все ж таки, це не ліквідує різниці між великими, середніми і малими державами. Вона певним чином більш акцентована, ніж будь-коли раніше, але дедалі менше визначає співвідношення прагнень. Сильному ще ніколи не було так складно нав'язати свою волю слабшому. Перефразовуючи поета: сила, яка не діє, — це справді сила? Переговори між кожною великою державою та її союзниками (або сателітами), між блоками, між блоками і неприєднаними державами не приведуть до результатів, еквівалентних тим, що виникнуть за воєнних дій. Слабка сторона логічно поступається сильній, або тому що така люб'язність відповідає неписаним правилам гри, або тому що на задньому плані друга сторона заявляє про свій намір і свою спроможність вдатися при потребі до іншої мови. Дипломатія відмовилась від люб'язності з часів Леніна й Гітлера, сьогодні погроза вдатися до інакшої мови здебільшого не сприйматиметься серйозно.

У загальних рисах, мені здається легітимним розрізнати три категорії відносин: між членами блоку, між блоками, між блоками та рештою світу. Ці три категорії можна також назвати: відносини між союзниками, між суперниками (або вірогідними ворогами), між двома опозиційними таборами і рештою людства (ця решта не гомогенна). Роль сили в кожній категорії відносин зовсім інша. У спрощеній теорії союзники радше переконують, ніж примушують один одного; вороги зберігають в резерві засоби примусу; ті, що не задіяні безпосередньо у ворожих діях між двома блоками, намагаються в той самий час зменшити ризик для самих себе й одержати максимальні переваги. Та ці формулювання можуть послужити лише вступом: історична реальність набагато складніша.

1. Атлантичний блок

Обидва блоки не гомогенні. Відносини між державами залежать, з одного боку, від внутрішнього устрою: колективна організація демократичних держав не може не відрізнятися від колективної організації радянських держав (хай який там порядок спадкоємності допускається у формуванні обох блоків).

Оскільки критерієм блоку є військовий союз, відтак повна чи часткова втрата кожним членом мілітарної суверенності, структура блоку визначається відповідно на наступні питання: 1) яку військову автономність зберігають держави-члени? 2) яку автономність зберігають держави-члени у використанні своєї військової сили поза зоною колективної організації? 3) яка участь держав-членів у визначенні дипломатичної та стратегічної політики стосовно іншого блоку? 4) яку автономність зберігають держави-члени щодо визначення своєї політики в позаблокових зонах? 5) яку автономність зберігають держави-члени у своїх відносинах всередині блоку, зокрема в регіональних угрупованнях, без участі керівної держави? 6) яку автономність зберігають держави-члени у визначенні своєї внутрішньої політики, тобто свого устрою й поточних рішень?

Атлантичний блок включає атлантичне командування і часткову інтеграцію армій, які залишаються національними за призовом, керівництвом, кадрами, за духом і зброєю. Так і не досягнуто стандартизації озброєння, про необхідність якої говорилося безліч разів: жодна з основних країн не хоче жертвувати своєю промисловістю; відбір певного типу зброї підкоряється, або начебто підкоряється, міркуванням, які не всі строго технічні (принаймні в очах представників держави, чий зразок не пройшов). Міністерства війни і кар'єри офіцерів залишаються чітко національними. Можливо, в штабах, на колегії оборони НАТО починає формуватися атлантичний дух, але наразі він не домінує.

Що ж дозволяє і що забороняє в мирні часи ця колективна організація? Вона дозволяє державам-членам вивести війська з-під атлантичного командування, коли цього потребує їхня політика в позаблокових зонах. Франція скористалась такою свободою для придушення алжирського бунту. Тобто військова спільнота обмежується Європою. Якщо франко-англійська експедиція в Суец провалилася, то в цьому не винен ні Атлантичний пакт, ні відмова від військової автономності, яку він допускає, а протистояння двох великих держав.

Зате схоже, що військова спільнота перешкоджає застосуванню збройної сили у можливих конфліктах між державами-членами. Бази й території для навчання німецької армії знаходяться здебільшого у Франції. Колективні маневри, спільні плани й підготовка матеріально й морально виключають імовірність воєнних зіткнень між арміями партнерів. Однак, у будь-якому разі, держави вже не конфліктують, або принаймні вторинні конфлікти, які могли б їх протиставити, виглядають нікчемними перед радянською загрозою. З Атлантичним пактом чи без нього західноєвропейські держави відчуватимуть себе солідарними доти, доки уряд і більшість громадської думки боятиметься поширення радянської могутності шляхом вторгнення чи проникнення.

Збройна сила країн-членів, яка використовується в Африці чи Азії, може бути застосована і в громадянських війнах. У 1958, 1959, 1960 і 1961 роках багато хто з французів висловлював думку про можливість військового перевороту. Незалежно від того чи військові частини й кораблі інтегровані в мирний період, чи їх інтеграція передбачена у воєнний час, союзу не досить, аби вберегти цивільну владу від імовірності бунту генералів та адміралів.

Звичайно, присутність американських дивізій в Європі, американського флоту на Середземному морі служить скоріше для того, щоб «справляти враження» (трохи менше «ніж залякувати») повстанців в одностроях. Американський уряд міг надати допомогу, щоб повернути військове командування до дисципліни. Атлантична спільнота створює рамки, не дуже сприятливі для *pronunciamentos**. Вона не заперечує їх за законом і не перешкоджає по суті.

Навзамін такої відносної автономності національним арміям Атлантичного па-

* Військових заворушень (*ital.*).

кту довелось відмовитись від багатьох прав, чого теоретично вимагає рівність партнерів. Оскільки американці єдині мають вирішальну зброю, стратегічну авіацію, термоядерні бомби, ядерні боеголовки снарядів і ракет близької дії, вони єдині розробили програми бомбардування. У Вашингтоні існує *standing group**, яка вивчає військові проблеми союзу, до неї входять представники чотирьох основних могутніх країн. Власне, диспропорція сил між США, з одного боку, і кожною європейською країною, з другого, така, що рішення неминуче приймаються американським керівництвом, а плани, що впливають з цих рішень, розробляються штабами, де домінує американський, іноді англо-американський вплив (попри все особливі відносини зберігаються між Сполученими Штатами й Великою Британією).

Політика атлантичної спільноти щодо іншого блоку формально обговорюється на пленарних засіданнях Атлантичного пакту. Вона регулярно обговорюється дипломатами чотирьох основних членів союзу. Коли йдеться про Берлін, канцелярії Бонна, Лондона, Парижа й Вашингтона перебувають у постійному контакті. Хто прийматиме рішення, якщо якогось дня настане криза? Звичайно, США, скаже «реаліст». Можливо, так, якщо йтиметься про чисто військовий захід, що ризикує завершитись бойовими діями; навіть у такому випадку теоретичне право вето — вважається, що союз діє згідно з принципом однаковості — не втрачає свого значення. Західна Німеччина чи Франція здатні паралізувати бажані для Вашингтона ініціативи. Що ж стосується дипломатично-стратегічної поведінки при спробі блокування колишньої столиці, своє слово скажуть чотири великі західні країни, воно вагоме, тож не можна передбачити, чия думка переважить і, зрештою, яке рішення буде вирішальним: є приклади, коли американське керівництво в глибині душі хоче, щоб союзники його «стримали». Якщо вони підтримують його бажання, якщо прем'єр-міністр Її Величності благає президента не ризикувати, то хто ж визначить, як розподіляється відповідальність між одним і другим.

При такому розкладі неможливо сформулювати загальні й категоричні пропозиції. Відношення між США і його союзниками певним чином аналогічне відношенню між цивільною й військовою владою в 1914 — 1918 рр. Теоретично верховенство першої не піддавалось сумніву, тоді як незрідка перемагала сильніша воля другої (Ж. Жоффер горував над керівниками уряду). За відсутності узаконеної влади над своїми партнерами Сполучені Штати мають силові засоби, однак можуть застосувати їх лише зі згоди чи за підтримки своїх союзників. Кінець кінцем, при кожній нагоді відповідальні державні чи урядові діячі впливають на розподіл впливів і відповідальності. Втім, у вирішальний момент останнє слово буде за США, адже вони єдині мають найголовнішу зброю. «Вирішальні моменти» в дипломатії бувають нечасто, атлантичний союз досі не знав жодного.

Само собою зрозуміло, що США, і тільки Сполучені Штати, здатні один на один вести переговори з Радянським Союзом. Запрошення панові Хрущову, ініціатива якого належала Ейзенхауеру, який не порадився ні з генералом де Голлем, ні з М. Макмілланом, нагадує, — цілком очевидно, — що Сполучені Штати мають засоби діяти самостійно. Але розмова не дала жодних результатів. Коли йдеться про конференцію у верхах, той, хто каже *ні*, здатний перешкодити тому, чого прагнуть його союзники. Союз між демократичними країнами — це зразок польсько-го парламенту, де грає *liberum veto* (в певних межах).

Хто ж виграє в Атлантичному пакті — європейські країни чи Сполучені Штати? Франція, Західна Німеччина, Велика Британія, кожна поодиноці або й усі разом не зможуть протистояти Радянському Союзові. Об'єднавшись із США, вони збільшують свою здатність сказати «ні» СРСР і, ймовірно, вплинути на нього.

* Постійна група (англ.).

Власне не атлантичний пакт, а їхня слабкість позбавляє їх колишньої незалежності. США, зі свого боку, зацікавлені мати подібний інструмент: зацікавлені в плані дискусії та пропаганди в міру того, як весь Захід стає блоком, вільним світом супроти Радянського Союзу; зацікавлені в плані дії або юридичного оформлення дії. На що спиратиметься присутність американських військ у Європі без багатостороннього договору про взаємодопомогу, що визначає його принцип і рамки? Інакше кажучи, навіть відсуваючи військові аргументи, котрі можуть знецінитись у будь-яку мить завдяки розвитку техніки, і європейські, й американські партнери відчують перевагу укладення союзу і його перетворення в спільноту, європейці — тому що потребують американських гарантій, окрім того, пакт дає їм змогу впливати на Вашингтонських керівників; США — тому що потребують допомоги європейців, аби розгорнути свої сили і закріпити своє «зобов'язання»¹.

Атлантичний пакт є чимось більшим, ніж традиційний союз у межах зони блоків, і чимось меншим, ніж традиційний союз поза цією зоною. Французький уряд невтомно вимагає розширення пакту на весь світ. Генерал де Голль надав нової форми цій вимозі, говорячи про директорію трьох, що нестиме відповідальність за дипломатичну поведінку атлантичного альянсу на всій землі. Така концепція схильна до трансформації атлантичного блоку, блоку в рамках обмеженої зони, в «дійову особу» на світовому кону. США не погодились на таку інтерпретацію пакту, і навіть французи, які начебто цього вимагали, насправді не приймають її наслідків. Колективна діяльність на світовій сцені вимагала б своєрідного дипломатичного злиття, яке генерал де Голль, перейнятий ідеєю абсолютної незалежності — «не залежати ні від кого, «ні до кого не прив'яжуть мене», — відкине першим. А оскільки Велика Британія і Франція хочуть зберегти автономність своїх дій в Африці й Азії, чому ж би США мали прислухатися до порад своїх європейських союзників? Адже Атлантичний пакт стосується обмеженого простору.

Атлантична директорія змогла б функціонувати — припустимо, що інші партнери пакту на це погодяться — лише при наявності домовленості про цілі й засоби між членами директорії. Втім, однієї директорії буде недостатньо, щоб подолати розходження між Вашингтоном, Лондоном і Парижем одразу після націоналізації Суецького каналу (хоча, можливо, директорії вдалося б уникнути початку воєнних дій). Американські керівники, які звичайно не схвалювали політики Франції в Алжирі в 1955 — 1960 рр., керівників Четвертої або П'ятої республіки не переконали б. Останні не схилилися б добровільно перед «англо-американською більшістю». За відсутності домовленості партнери Атлантичного пакту відчують спільну зацікавленість у своїй незалежності поза зоною зіткнення інтересів блоків.

Партнери Атлантичного блоку, самостійні поза зоною зіткнення блоків, залишаються самостійними як в управлінні внутрішніми справами, так і в регіональних угрупованнях. Давайте домовимось: боротьбу сторін, з одного боку, обумовлює суперництво великих держав та вплив «покровителя» й «ворога» на громадську думку. Ці феномени неминуче впливають з біполярної структури, а опозиція між ідеологіями двох великих держав примножує наслідки біполярності. Але народу, що не піддається пропагандам і є недосяжним для радянської армії, нічого боятися американської могутності. Здатність США впливати на перебіг внутрішньої політики своїх союзників та нейтральних держав буває більшою чи меншою залежно від гомогенності еліт та націй. У Швейцарії вона нульова або майже нульова. Там, де демократам загрожує компартія чи прогресивна думка, не можна уникнути звернення до грошей, пропаганди та американської допомоги.

Чи залежні від американської підтримки уряди примушують чи поступово спо-

¹ У розумінні, яке надане цьому слову в розділі XIII.

нукають до виконання прийнятих у Вашингтоні рішень? Реальність значно складніша: уряди, які зізнаються в слабкості своєї влади і непопулярності свого режиму, часто отримують більше, ніж уряди, яким гомогенність нації дозволяє протистояти підривної діяльності й шантажу. Говорячи про небезпеки, які випали на їхню долю, урядовці Четвертої республіки отримували іноді те, чого урядовці П'ятої республіки не отримали б, афішуючи свою велич. Зрештою, після того як європейська економіка була відбудована завдяки плану Маршалла, американські представники перестали нею перейматися, вони здебільшого нездатні тиснути з дня в день на уряди союзних країн.

Що стосується угруповань усередині блоку, то США їм сприяли, а не паралізували. Вони не сприймають своїх відносин з Європою в поняттях панування чи гегемонії. В економічному плані підйом Європи применшив їхню відносну могутність. Федерація шести була б потенційно першорядною державою, здатною конкурувати з двома великими державами в економічному, можливо, політичному і насамкінець у військовому плані. І нехай той чи інший американець набув смаку до влади, а керівники Вашингтона цілком певно намагаються зберегти *leadership*, здатність керувати, якщо не командувати. Імперія — монополія влади завдяки монополії військової сили — не є ні об'єктом обдуманого дії, ні суттю таємних амбіцій Сполучених Штатів. Одразу після Другої світової війни Американська республіка хоч-не-хоч взяла на себе турботу про переможених і союзників, однаково позбавлених військових та економічних ресурсів. Цій ноші вона надала характер зобов'язання з огляду на радянську загрозу (реальну чи ілюзорну). Вона сформулювала це зобов'язання традиційною мовою союзів. Вона намагалася, щоб, наслідуючи її приклад, союзники забезпечили собі засоби обходитися без неї. Чи Сполучені Штати — керівники, прості громадяни — жалкуватимуть, що їм доведеться піти з Європи, коли вона стане досить сильною і сама забезпечуватиме свій захист? Підтримка, яка надається європейській Шістці, вимагає категоричної й негативної відповіді, хіба що слід припустити крайній цинізм. Та, можливо, таке запитання не потрібне. Навіщо нам запитувати себе, навіщо американцям запитувати себе, чи жалкуватимуть вони за могутністю, яка поки що не втрачена? Досить сказати, що Атлантичний пакт — це не імперія в традиційному розумінні цього слова, бо військова уніфікація не розвинулась в політичне утворення, а посідачів сили більше турбує, ніж тішить, монополія, з якою вони не знають, що робити.

2. Радянський блок

Паралельний аналіз іншого блоку одразу виявляє контрасти й подібності. Після деяких вагань на початку Радянський Союз зайняв радикально ворожу позицію до регіональних угруповань всередині європейського блоку.

У 1947 р. Димитров і Тіто¹ за схваленням, а можливо, й підказкою Сталіна заводять мову про балканську федерацію. Обидва діячі вважались найрішучішими, найортодоксальнішими комуністами. Можливо, регіональна організація видавалась Москві корисною для зміцнення радянського впливу в країнах, де підпорядкування не було ще досконалим. У січні 1948 року «Правда» публічно засудила ідею федерації, суворо закликавши обох діячів до порядку. Впродовж усього радянського періоду «двосторонність» була обов'язковою, договори зв'язували Радянський Союз з тією чи іншою державою Східної Європи або дві східноєвропейські держави між собою. Класичною моделлю були договори про дружбу та взаємодопомогу, в них спеціально передбачалось спільне протистояння новоозброєній

¹ З приводу балканського проекту Димитрова й Тіто див.: Brzezinski Z. K. *The Soviet bloc*, Cambridge, 1959, p. 55 — 56.

Німеччині або будь-якій державі, що приєднається до німецької агресії. Єдиним винятком була Східна Німеччина, яка з іншими державами блоку підписувала лише договори про дружбу, іноді про культурну співпрацю (з Польщею 1 серпня 1952, Румунією 9 жовтня 1950, Болгарією 5 травня 1952 р.). Радянський Союз підписав договори про дружбу і взаємодопомогу з усіма східноєвропейськими державами, окрім Східної Німеччини, а договір про культурну співпрацю з жодною. Культурна співпраця з Радянським Союзом була обов'язковою для всіх держав Східної Європи, тож не було потреби закріплювати її дипломатичним інструментом.

Варшавський договір, підписаний 14 травня 1955 р., знаменував перехід від двосторонньої до багатосторонньої тактики. Він передбачає спільну військову організацію під командуванням радянського генерала, він надає своєрідну легітимність присутності радянських військ на території чужих країн (хоча ця легітимність остаточно оформилась лише після подій 1956 року)¹. Нарешті, вперше в договорі про взаємну допомогу на рівні інших східноєвропейських держав фігурувала НДР. Варшавський договір імітує Атлантичний пакт, але СРСР досі не толерує еквівалента Римської угоди.

Формальна подібність двох пактів, творців двох блоків, не повинна приховати від нас другу відмінність. Військова політика радянського блоку щодо іншого блоку безапеляційно визначається Радянським Союзом. Варшавський договір не має штабу, подібного на штаб НАТО. Порівняно з Заходом СРСР тримає монополію не лише на термоядерний потенціал, він також має майже монополію на класичні види зброї, що одразу можуть вводиться в дію. Загроза, що висить над Європою, це загроза десь 25 сучасних, моторизованих і механізованих дивізій Червоної армії, розміщених у Східній Німеччині.

Не можна сказати, що самостійність національних армій Східної Європи повністю ліквідована. Роль угорської армії в жовтні-листопаді 1956 р., і роль, яку польська армія збиралась відіграти, якби радянські дивізії продовжили своє пересування до Варшави, доводять, що в солдатських душах ще кілька років тому східноєвропейські держави існували як свої. Те, що згідно з радянськими планами ці армії начебто не мають наступальної функції в конфлікті з іншим блоком, означає, що їхня лояльність не підтверджена. Влада старшого брата значно суворіша, тому що ширість згоди — зокрема згода населення — сумнівна. Комуністичні партії Заходу (зокрема підпільні осередки) є відомою п'ятою колонією. На Сході відкритої п'ятої колони не існує. Ніхто не робить з цього висновку, що на місці немає ворогів.

Радянський Союз визначає дипломатію стосовно іншого блоку майже так само одноосібно, як і стратегію. Представники східноєвропейських держав віддано дотримуються в ООН лінії, визначеної представниками Москви. Не схоже, щоб учора Сталіну, а пану Хрущову завтра доводилось питати чиюсь думку або прислухатись до чийсь поради, якщо потрібно створити чи ослабити блокаду Берліна. Втім, не варто надто заглиблюватись. Досить лише залишити державам адміністративний апарат і позірність юридичної суверенності, як керівники цих держав намагатимуться діяти, а іноді будуть здатні чинити саме так. Цілком очевидно, що керівники Східнонімецької республіки не візьмуть на себе *ініціативу* розірвати комунікації між Німеччиною Бонна і Західним Берліном або навіть стріляти по танках та літаках союзників у намаганні прорвати блокаду. Але держависателіти² можуть застосувати одержані інструкції так чи інакше, впливаючи тим самим на перебіг кризи.

¹ Див.: Brzezinski Z. K., *ibid.*, p. 170 — 171.

² Під час війни Р. П. Гастон Фессар витворив поняття державця-раба, щоб означити уряд Віші, що керував французькими справами, але був полонеником німців. Уряди Східної Європи є не рабами, а сателітами, добровільно або з принуки.

Більше того. Радянський блок є *ідеократичним*, він заявляє про панування єдиної доктрини, керівники урядів прагнуть в основному до дружби в силу природи самого устрою, що ґрунтується і будується відповідно до священної доктрини. Тож політика — дипломатія і стратегія — щодо іншого блоку повинна логічно випливати з доктрини. Оскільки справжню інтерпретацію доктрини в певний момент давав сам Радянський Союз чи навіть одна людина, ідеократичний характер режимів і радянського блоку посилював монополію рішень, яку Москва залишала за собою. Як тільки тлумачення доктрини стає предметом публічного обговорення, оскільки в межах СРСР та всередині блоку виникають суперечливі тлумачення, сателіти віднаходять частково здатність діяти самостійно через той простий факт, що їх звільнено від дисципліни слова, до якої їх змушував Сталін. Ми не годні сказати, якою мірою пан Хрущов та його послідовники «вражені» «екстремістською»¹ чи «поміркованою»² мовою, властивою для еліт-сателітів Тирани й Панкова, Варшави й Бухареста. Ми недостатньо знаємо, відображенням яких розходжень інтересів чи методу є теологічні дискусії. Всі ті, що мають право брати участь у теологічних полеміках, стають співучасниками діалогу, завершенням якого стає «лінія» блоку. Тобто за будь-яких обставин у рішеннях враховується стратегія моменту, власне лінія доктрини, яку завдяки своєму керівнику чи керівникам визначив блок.

Для східноєвропейських країн проблема дипломатії і стратегії щодо зовнішніх регіонів ледве чи виникає. Саме завдяки своїм колоніальним володінням країни Західної Європи мають дипломатію, відмінну від дипломатії блоку. І все ж таки, Польща Гомулки, яка повністю солідарна з Радянським Союзом в ООН та на словах (письмово чи усно), залишила за собою певний простір для маневрування стосовно культурних та економічних відносин з іншим блоком. Вона отримує допомогу США і дає своїм студентам, професорам і письменникам змогу подорожувати і вчитись на Заході.

Врешті-решт, вирішальним питанням для східноєвропейських держав є питання свободи, яку їм залишено для впровадження доктрини в практику і управління щоденними справами. Між 1945 і 1956 роками чітко проглядаються її чотири фази. Перша з часу прибуття радянських військ і до засудження Югославії 1948 року включає подвійну відмінність між народними демократіями і Радянським Союзом (уже соціалістичною державою) та між різними народними демократіями, кожна з яких адаптує універсальні істини до місцевих обставин. Упродовж першої фази Югославія Тіто має крайні ліві погляди, вона суворо критикує ненасильство західних партій (італійської і французької), небажання деяких східних партій рішуче стати на шлях будівництва соціалізму та наполегливе підкреслювання ними відмінностей національних обставин. У цей період югославська партія, ладна ризикувати, аби досягти своїх зовнішніх цілей (Триест), упевнена в народній підтримці завдяки своїй ролі в війні, не погоджується на тривале відставання порівняно зі старшим братом і не хоче гаяти час у невизначеній зоні народної демократії.

Друга фаза — фаза суцільної сталінізації 1948—1953 рр., символами якої є показові процеси Райка, Костова, Сланського. Під подвійним тиском югославської схизми і «холодної війни» проходить подвійний процес упокорення. В кожній країні компартії завершують знищення слідів плюралістичної демократії, а заодно ліквідацію комуністичних керівників, яких підозрюють або яких можна запідозрити в націоналістичних ухилах (або просто здатних символізувати націоналістичний ухил). Будучи повноправними господарями, комуністичні партії повністю підкоряються Москві; польською армією керує радянський маршал, в поліцейські органи впроваджено агентів радянських секретних органів, що їх контролю-

¹ Авантюрною або сектантською, якщо її засуджують.

² Опортуністичною, якщо її засуджують.

ють, посол СРСР день у день стежить за управлінням справами, тоді як більшовицька партія СРСР забезпечує теоретичний й фанатичний вплив на партії-сателіти. Все відбувається так, немовби державці-сателіти звершували одночасно свою тиранію і своє рабство¹.

Третя фаза триває від смерті Сталіна і до польського й угорського повстань. Людина, яка панувала завдяки терору і з якою керівники держав-сателітів були пов'язані своєрідною вірністю, більше не існує. Борючись за владу, наступники погоджуються на ослаблення пружини, на повернення ладові часткової гнучкості як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Дисципліні слів, котра напередодні смерті Сталіна набула гротескної й жажливої довершеності, офіційно покладено край. На XX з'їзді партії послідовники, які стали його спадкоємцями, викривають зворотний бік декору, непотрібну жорстокість того, кого вони боялись і прославляли. Викривають процеси 30-х років, а також, хоч і не так відкрито, процеси післявоєнних років. Суперечки між фракціями в СРСР проєктуються на аналогічні суперечки в країнах народної демократії. Перехрещення суперництва між радянськими керівниками, з одного боку, і керівниками національних партій, з другого, веде до непослідовних дій (повернення Надя, згодом друга немилість), що призводить до вибуху 1956 року в Угорщині.

Остання фаза, яка триває донині, коли ми пишемо, позначає не повернення до сталінізму, а намагання втримати єдність блоку й деякі набутки «відлиги». Московські керівники, серед яких ніхто не викликає у своїх вірних і супутників такої поваги і жаху, які викликав Сталін, не хочуть відмовлятися ні від теоретичної однорідності соціалістичного табору, ні від верховенства Радянського Союзу. Втім, обидва принципи мають різні відтінки тлумачення й застосування.

Нехай соціалізм передбачає єдину партію, нехай комуністична партія буде представником робітничого класу, ці догми не підлягають дискусії. Але в легітимному проміжку адаптації до обставин, при поспішній колективізації сільського господарства, в боротьбі за темпи росту, за процентне співвідношення інвестицій, за розподіл інвестицій між важкою і легкою промисловістю знаходиться місце для політико-теологічних контрверсій, коли кожен співрозмовник виправдовує свою позицію посиленням на сакральні тексти. Прихильники колективізації сільського господарства, вищого рівня росту, верховенства важкої промисловості вважаються «твердими», іноді їх називають «лівими». Але в 1957 р. група Натоліна в Польщі, тобто ті, що вціліли і тужили за сталінізмом, стали називатися правими. Більше того, такий керівник є водночас «твердим» стосовно економічної політики (важка індустрія) і відносно ліберальним щодо культури, пан Хрущов викриває Маленкова за його економічну політику, але не відмовляється від «відлиги». І, нарешті, ні у старшого, ні у молодшого брата немає строгої відповідності між фракціями. Очевидно, пан Хрущов підтримує в Польщі Гомулку, чію лінію (наприклад у сільському господарстві) він не потерпів би ні в Радянському Союзі, ні в іншій державі Східної Європи.

Послаблення сталінської централізації відповідає багатьом намірам московського керівництва, воно відповідає історичній майже необхідності, водночас політичній і психологічній. Ніхто зі спадкоємців не міг виконувати роль Сталіна, бо жоден не володів харизмою, яку деспотам надають діяння і злочини, пролита кров та кам'яні, бетонні й металеві пам'ятники, що звелись у небо. Абсолютна влада Кремля мала сенс лише стосовно обожнювання папи-імператора. Надалі вона ставала ірраціональною, тому що спиралася на постійний примус щодо людської природи. Після того як еліти країн-сателітів міцно облаштувалися, як було відсторонено представників минулого, керівники східних держав не могли не відчувати бажання ско-

¹ Процеси є лише показовим епізодом чисток, що практикувались усіма комуністичними партіями. (Brzezinski, *Op.cit.*, p. 97).

ристатися владою, яку за ними визнавало юридичне визначення національної незалежності і соціалістичний принцип рівності держав. При відсутності нав'язливого прагнення могутності заради могутності, інакше кажучи, бажання приневолювати інших людей заради насолоди своєю всемогутністю, радянська еліта не мала б незручних причин втручатися в управління щоденними справами чи в суперництво між окремими особами всередині держав-сателітів (якщо тільки ці особи так само віддані спільним інтересам блоку).

Самостійність, надана елітам-сателітам, імовірно приглушує непопулярність устрою, підсилюючи його національний характер. Гомулка має значно більший вплив серед поляків, ніж Циранкевич мав у роки, коли нинішній генеральний секретар партії був у в'язниці. Пом'якшення відносин між старшим братом і його протеже відповідає, звичайно, інтересам обох. Як тільки керівник блоку більше не сумнівається у вірності державців-сателітів, він логічно мав би надати їм усе, що сприяє їм їхній популярності у народів, які скоріше змирились, ніж навернулись до комунізму. Режим Гомулки може бути найкращим вирішенням і для Радянського Союзу, і для польського народу, але він може бути таким і для самих Сполучених Штатів. Стабілізуючи польсько-радянські відносини, він дає шанс майбутнього: Польща не перетвориться в провінцію СРСР.

Проте, хрущовський метод — не без ризику. Сполучені Штати не мають потреби нав'язувати ідеологічну дисципліну на Заході: доти, доки серед керівників країн-союзниць немає ні комуністів, ні нейтралів, атлантичний блок тримається, бо не вимагає чогось більшого, ніж військової єдності та координації дипломатичних дій щодо східного блоку, що з неї випливає. На сході керівники Радянського Союзу не можуть відмовитись від певної ідеологічної дисципліни, не скомпрометувавши чи не реформувавши власного устрою. Свою легітимність Комуністична партія виводить зі своєї доктрини: право тлумачити цю доктрину їй дає верховенство, якого вона вимагає. Розбіжності національних тлумачень не повинні виходити за досить вузькі рамки. Де пролягають ці межі? Впевнено на це запитання не відповість, очевидно, ніхто. Яка віддалена мета комуністів? Яке в них бачення майбутнього, тобто кінцевої мети світу? Яка буде структура міжнародних відносин, якщо капіталістичних держав більше не буде? Це не пусті запитання, адже відповідь залежить від *мети*, на яку насправді націлені комуністичні керівники. Радянська імперія не буде так, як імперія гітлерівська, спиратись на панування народу-господаря та на винищення чи закабалення нижчих народів. Багатонаціональна імперія СРСР простягається на величезному просторі, тож у неї немає потреби розширювати свою територію ще більше. А що буде поза зоною конфлікту двох блоків: одночасний занепад усіх держав чи злиття в єдину державу? Соціалістичні режими ставатимуть щораз подібнішими, чи нації накладатимуть на них дедалі виразніший відбиток притаманних їм культур?

Тим часом на цій фазі, фазі конфлікту між двома блоками, клопіт кремлівських керівників має бути не таким віддаленим, значно нагальнішим: якщо потрібно, єдність радянського блоку в Європі може бути *нав'язана* (репресії в Угорщині завдали удару пропаганді московського гуманізму і надали небувалої сили пропаганді страху: віднині зрозуміло, що, при потребі, сателіти будуть силоміць приведені до послуху). Єдність дій між Радянським Союзом і Китаєм *повинна обговорюватись* без натяку, навіть прихованого, на воєнну погрозу. Звичайно, порівняно з ворожими Сполученими Штатами Китай завдячує СРСР технічною допомогою та атомним прикриттям. Зі свого боку Радянський Союз вважав би катастрофою відвертий розрив з ним, подібний до того, що трапився 1948 року між Белградом і Москвою. Вірогідно, обидві великі комуністичні держави зможуть ще деякий час досягати компромісів і офіційно підтримувати свою дружбу. Ми підозрюємо деякі розбіжності щодо ставки: наприклад, радянський блок мусить надавати однакову

допомогу всім афро-азіатським державам, аби лишень вони *об'єктивно* діяли проти Заходу, чи приберігати свою прихильність, принаймні в першу чергу для прогресивних режимів, які стають на шлях народної демократії? Чи повинен він врахувати, що президент Нассер переслідує і ліквідує комуністів? Чи радянський блок зацікавлений у міжнародній розрядці? Йому варто наголошувати на можливості мирного співіснування чи на фатальності війни? Хай би якими були ці ставки, навіть якщо Китай і СРСР вирішать або приховають своє протистояння, у межах радянського простору вони разом відновлюють певну свободу політико-теологічних дискусій, свободу, яку так палко використовували в часи Леніна і поступово задушили за сталінських часів, яку його наступники були змушені терпіти щораз більше, ведучи суперечки за спадщину, і яку китайці протиставляють радянському блоку самим фактом свого існування. Перебування в одному ряду російсько-радянського блоку в Європі і трьох комуністичних режимів в Азії (Китай, Північна Корея, Північний В'єтнам), причому один з них у державі, де найчисленніше населення на Земній кулі, змінює взаємини всередині європейського блоку. Східна Німеччина й Албанія можуть, принаймні на словах, взяти так званий китайський стиль розмови, тоді як чехи строго дотримуються формулювань кремлівських діячів, а поляки відхиляються від російської ортодоксії в протилежному від китайців напрямку.

Ми не маємо змоги дізнатися достеменно, як проходять переговори між великими комуністичними країнами, як приймаються рішення тією й іншою чи обома, ні про вплив теологічних суперечок на стратегічну поведінку. Власне, автономність, надана державцям-сателітам, призвела до розмаїття в процесі й навіть суті соціалістичного будівництва, зрештою існування другої великої комуністичної держави частково відновлює свободу ідеологічних дискусій для всіх держав блоку. Таку свободу старший брат Заходу сприймав би байдуже, а от старший брат Сходу не може спостерігати без тривоги, адже кремлівські діячі до неї не призвичаїлись (або досі не призвичаїлись) і сприймають ідеї¹ всерйоз.

3. Економічна організація

Блоки виникли внаслідок краху європейських держав, завдяки зустрічі в центрі Старого континенту двох «визвольних» армій. За своєю природою блоки політичні, за своєю суттю вони більше військові, ніж політичні. Але наше суспільство належить до індустріальних, а ідеологія, в ім'я якої Радянський Союз створив режими на взірць свого, є історико-економічною. Вона провіщає непереможний і невпинний рух людства до економічного устрою, названого спочатку соціалізмом, а згодом комунізмом. Держави кожного блоку мають економічні устрої, що відповідають домінуючій у них ідеології, простір для варіацій, звичайно, значно ширший на Заході, ніж на Сході, хоча після 1953 року східноєвропейські держави, теоретично підлягаючи вимогам учення, дедалі більше різняться між собою, навіть в управлінні економікою. Основним результатом формування блоків в економічному плані був розрив єдності світового ринку (такий вираз вживають автори-комуністи). У післявоєнні роки торгівлі відносини держав-сателітів зазнали змін залежно від міжнародної кон'юнктури. З одного боку, ці зміни були зумовлені самим устроєм: важко розробити план, не передбачаючи одночасно експорту, такі передбачення непрості, коли покупці належать до країн з вільною економікою, інакше кажучи, є компаніями, які в кінцевому рахунку залежать від споживачів. Але переорієнтація зовнішньої торгівлі² відображала і бажання радянських

¹ Те, що вони так називають.

² У 1951 р. частка радянського блоку в зовнішній торгівлі народних демократій (імпорт і експорт) сягала 92% для Болгарії (12% до війни), 67% для Угорщини (13), 58% для Польщі (7), 79% для Румунії (18), 60% для Чехословаччини (11).

людей. Соціалістичні держави мали організувати міжнародний ринок за законами планування, в самій країні мали побудувати економіку, що відповідала б радянським нормам.

Теоретично розглядають дві моделі міжнародного соціалістичного ринку. Або ж першість буде віддано наднаціональному планові, розділами якого стануть плани національні, на зразок того як регіональні плани стають розділами національного. Або спершу складаються національні плани, укладаються двосторонні угоди між урядами блоку і тоді міжнародний ринок стає мережею двосторонніх угод. Перша модель видається кращою на папері, але, строго кажучи, неприйнятна. Друга має характерні вади, що їх сталінізм доведе до безглуздя.

Якщо пріоритет надається національним планам, останні мали б у кожному окремому випадку адаптуватися до національних обставин. Та в 1948—1953 роках панувала, по суті, тенденція до примноження «Радянських Союзів» у меншому масштабі, коли кожен ставив акцент на важкій промисловості, кожен розвивав чорну металургію, мав свої металургійні й машинобудівні підприємства. Символом подібного очманіння стала Угорщина: металургія розвивалась там завдяки імпортованому вугіллю і залізу, власне, вартість імпортованих матеріалів перевищувала ціну готових виробів і напівфабрикатів угорських заводів за межами країни.

І хоча пріоритет національних планів зберігався і вони все ще були позначені поняттям «Радянські Союзи в мініатюрі», збільшення кількості двосторонніх угод і робота Ради Економічної Безпеки (створена у відповідь на план Маршалла та Організації європейської економічної співпраці, але тривалий час бездіяльна) сприяли поділу праці в рамках радянського блоку. Всі східноєвропейські держави розвинули галузі важкої індустрії — виробництво засобів виробництва, металургійну, хімічну, верстатобудівну промисловості, які займали значне місце в загальному виробництві. За останні роки Організація європейської економічної співпраці (ОЄЕС) змогла нав'язати на Сході певну спеціалізацію цих видів промисловості. Відтепер не всім доводиться виробляти всі види машин.

Таку спеціалізацію зумовила і спільна або координована діяльність радянського блоку на позаєвропейських теренах. Віднині позики та пожертви стають основною картою в радянській грі з малорозвиненими країнами. Відтепер Східна Німеччина, Чехословаччина і навіть Польща стають досить вагомими експортерами засобів виробництва. Кожна з цих країн має нові або традиційні відносини з певною країною чи зоною планети. Всі беруть участь у комерційному наступі, що має політичні цілі і скерований на відвоювання ринків третього світу у західного блоку.

Подібна міждержавна економічна організація всередині блоку не відбувається без переговорів і суперечок. Ми знаємо, і тут не може бути сумнівам, що предметом дискусій були ціни на вироби, якими обмінювались соціалістичні держави. 1956 року Польща ретроспективно домоглася підвищення ціни на вугілля, яке продавалося СРСР. Очевидно, велися й інші суперечки, навіть тоді як соціалістичні держави заявляли, що дотримуються світових цін. Та чи не були вони сприятливіші для однієї соціалістичної країни за рахунок іншої?

З розподілом завдань між країнами блоку також не все гладко. Жодна не хоче пожертвувати бодай одним з головних виробництв. Жодна не погоджується на надто велику залежність від іншої, хоча всі залежать від сировини Радянського Союзу. Схоже, що в рамках, окреслених Радянським Союзом, відносини держав-сателітів між собою і зі старшим братом підпорядковуються закону *переговорів*. Представники держав зустрічаються, дискутують, намагаються порозумітися, не заторкуючи своєї співдружності — блоку, утвореного з економік однакового устрою, незалежних від світового капіталістичного ринку, — проте кожен прагне забезпечити собі переваги шляхом традиційної гри у вимоги й поступки. З 1956 р.

Польщі навіть вдається отримувати кредити одночасно від СРСР і США, неоднозначний характер управління пана Гомулки дає йому додаткову змогу вести переговори як *стосовно однієї, так і стосовно другої великої держави*: обидві вважають, що дещо лібералізований комунізм значно кращий за повернення, можливо, криваве, до сталінізму.

Економічні відносини між Радянським Союзом і державами-сателітами розвивались у двох протилежних напрямках. У 1945 — 1953 рр. вплив СРСР посилювався, а експлуатація сателітів, навіть тих, яких не можна було розглядати як колишніх ворогів, зростає. Планування на рівні блоку, розподіл праці між партнерами залишаються сюжетами та темами для пропаганди. З 1953 р. СРСР ослаблює свій вплив, залишаючи національним політикам поле для маневрування, терпить у Польщі повільний хід колективізації сільського господарства, дає імпульс діяльності РЕВ, від експлуатації (спільні підприємства з перевагою радянської сторони, відшкодування репарацій, занижена оцінка товарів, вироблених сателітами) він переходить до допомоги (довгострокові позики). Як на Сході, так і на Заході старший брат приходять на допомогу державцям-сателітам, чия влада опинялась під загрозою через незадоволення народу. Власне, СРСР перемиг ревізіонізм рублем, як США комунізм і нейтралізм долларом.

Перша фаза на Заході була протилежною першій фазі на Сході. Сполучені Штати допомогли відбудувати європейські країни, в 1948 р. запровадили план Маршалла, який мав одночасно прискорити відбудову й попередити комуністичну експансію. В цей час американська концепція була цілком опозиційною радянській концепції. План Маршалла схилив європейські нації до організації в єдине ціле, він навіть заохочував це об'єднання, виразом якого стала ОЄЕС, запровадити «торгову дискримінацію» щодо американських товарів. Європейські країни створювали сприятливі умови одні одним, відмовляючи в них старшому братові, тоді як ворожа пропаганда звинувачувала його в імперіалізмі й неоколоніалізмі. Щоб заповнити «проломину в доларах» Сполучені Штати змусили своїх союзників до співпраці, створивши «вагомого співрозмовника» в особі європейської спільноти. В цей самий час, 1948 — 1953 рр., Сталін вдавався лише до двосторонніх угод з кожним своїм сателітом окремо.

США мислили економічними категоріями: підйом Європи неможливий, якщо країни повторять помилки 30-х років і повернуться до практики національного планування, адміністративного управління зовнішньою торгівлею, коли кожен намагався продати якнайбільше і купити якнайменше. *Економічно кожна держава-сателіт повинна нагадувати мікроскопічний Радянський Союз. Європейське співтовариство повинне взяти за модель Сполучені Штати*. Останні прагли домогтися, щоб їхня допомога стала непотрібною, тобто європейські країни мали відновити втрачену незалежність (економічну, а не військову); мета радянської політики — домогтися остаточної економічної залежності сателітів, чій потреби в сировині міг забезпечити лише СРСР.

Американська політика була успішною, можливо, її успіх перевершив навіть сподівання ініціаторів. Підтвердження успіху подвійне. В 50-х роках рівень економічного росту Європи був вищий, ніж у США, зокрема континентальна Європа розвивалась значно швидше, ніж англосаксонський світ, Велика Британія і Сполучені Штати. Старий континент переживає тривалу фазу масового виробництва товарів споживання, лихоманку автомобілів, холодильників, телевізорів. Ще більш незаперечним доказом є успіх, зумовлений накопиченням золота й доларів Західною Німеччиною та Італією. Дефіцит платіжного балансу подолав Атлантичний океан: доларів уже не бракує, їх забагато. За десять років США втратили більше 6 млрд. доларів золотом. Результатом плану Маршалла й американської політики стало відновлення світового ринку, а результатом радянської політики

— створення світового соціалістичного ринку. Але останній прив'язує держави до старшого брата, а перший забезпечує щораз більше автономності щодо домінуючої економіки.

Економічні відносини між західними державами є предметом численних, постійних переговорів. Дипломатія торгівлі стала майже ізольованою цариною, де вільно почуваються функціонери-фахівці, а міністри лише звіддала спостерігають за дискусіями, що ведуться малозрозумілою для профанів мовою.

Протягом першої фази, фази плану Маршалла, основним предметом переговорів між європейцями був розподіл доларів і поступальна розробка правил лібералізації обмінів та створення Європейського союзу платежів. Завдяки посередництву міждержавної організації уряди відтворили систему багатосторонніх платежів, руйнуючи адміністративну систему управління імпортом. Одночасно місії плану Маршалла проводили відповідну роботу в кожній країні, націлюючи уряди на боротьбу з інфляцією, лібералізацію торгівлі, збільшення інвестицій. Це був традиційний тип переговорів. Кожен з учасників прагнув завоювати прихильність старшого брата чи когось з його партнерів. Кожен почергово виставляв інших свідками своїх слабких місць і заслуг, могутності ворогів і послуг, наданих спільній справі. Кожен прагнув переконати своїх співрозмовників, ніхто не міг примусити ні менших, ні старшого брата. Єдиним парадоксом на цих переговорах було те, що при розподілі допомоги, теоретично пропорційної потребам, винагорода могла бути надана поганому управлінню, оскільки потреби в валюті незмінно зростали у відповідності з інфляційним тиском.

Додаткова складність виникла весною 1950 р. у зв'язку з французькою пропозицією про створення «Європейської співдружності вугілля й сталі». Віднині переговори про наднаціональні організації принагідно, залежно від кон'юнктури, поєднуються з переговорами про умови торгових обмінів і міжнародних платежів. Партнери Європейської співдружності у складі Шістки започаткували між собою особливі відносини: вища влада бере на себе певні повноваження, наднаціональні на папері, але вона складається з осіб, які не відмовились від свого громадянства і почуваються відповідальними як за інтереси своєї рідної країни, так і за інтереси наднаціональної інституції. Причому, остання підпадає під вплив, який національні уряди чинять на неї зсередини і ззовні.

Після підписання Римської угоди гра набрала додаткових параметрів. Європейці, що не входили до Шістки, різною мірою були вороже налаштовані до Спільного ринку, який за своєю суттю передбачав диференціацію між його учасниками і неучасниками. І одні, й другі намагались прихилити до себе старшого брата, тоді як неучасники пробували більш чи менш приховано переманити того з учасників, чия лояльність щодо Спільного ринку здавалась нетривкою.

Які ж риси властиві економічній дипломатії всередині атлантичного блоку протягом 50-х років? Військова могутність ніяк не впливає на здатність якоїсь держави нав'язати свою волю іншим на переговорах, де йдеться виключно про економічні ставки. Тепер держави не посилають канонерки у відповідь на захоплення належних їм національних багатств на території чужої держави: їх зустріли би обстріл берегових батареї і довелося б споряджати експедицію. Між союзниками країнами про це не може бути й мови. Певна річ, держава з потужним військовим потенціалом зазвичай має значні ресурси, обсяг яких природно впливає на перебіг переговорів. Але і в цій сфері співвідношення сили й могутності набагато глибші, ніж це може уявляти короткозорий реалізм.

Звичайно, коли держава одержує більшу частину валюти, необхідної для фінансування імпорту, з продажу якогось продукту (оливо, бавовна чи кава), вона залежить від свого основного клієнта більше, ніж він від неї. Але аналізовані нами переговори відбувалися в промислово розвинених країнах з різноплановою економі-

кою. Ніхто не залежав від одного або від головного клієнта, ніхто не був змушений через дефіцит платіжного балансу просити позику у старшого брата. Переговори велись одночасно про тарифні пільги, запровадження міжнародної системи платежів і формування регіональних угруповань. Переговори про зниження мита за своєю суттю належать до торгів, де велика країна має значно ширше поле для маневрів, бо пільги, еквівалентні пільгам малої держави, значать для неї значно менше. Але з цього ж факту випливає, що мала держава може скористатися з торгів, бо суттєві для неї вигоди виглядають мізерними для країни, населення якої більше у двадцять разів.

Щоправда, мала країна нездатна належно відповісти на несправедливі, на її думку, заходи, вжиті великою країною чи спільнотою країн середнього розміру. Заборона швейцарського ринку капіталів для Шістки викликала більше посмішок, ніж хвилювань. Коли президент США намагається обмежити надходження швейцарських годинників, посилаючись на статтю про захист національної промисловості в стані занепаду, єдиною зброєю Швейцарії є протест, нагадування про ліберальні принципи, проголошені старшим братом західного світу. Моральна зброя не завжди несефективна.

Дипломатична боротьба, в основі якої лежить Римська угода, а головними протагоністами виступають Франція й Англія, має місце посередині між двома типами відносин — економічними та політичними, — які ми вирізняємо всередині блоків. Шістка розробила договір, що передбачав створення протягом 15 років Спільного ринку зі спільним зовнішнім тарифом та уніфікацією законодавства. Вільний обіг товарів, капіталів та людей — результат останнього заходу — підпорядковувався повазі до спільних законів, створенню спільних інституцій. Декотрі натхненники Малої Європи не приховували, що Спільний ринок був радше засобом, ніж метою — засобом економічної інтеграції, що своєю чергою є засобом політичної федерації.

Велика Британія і невеликі європейські країни (Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія, Австрія, Португалія) неприхильно ставились не так до політичної мети цієї акції, як до економічних засобів. На думку Лондона, вона мала деякі вади: по-перше, згідно з міжнародним законом¹ вона встановлювала тарифікаційну дискримінацію: під кінець перехідного періоду німецькі товари вільно надходять у Францію, тоді як за англійські товари потрібно сплачувати митні збори, передбачені зовнішнім спільним тарифом. Хоч і незначна в перші роки, подібна дискримінація одразу веде до певного наслідку — споживачі й імпортери адаптуються до дискримінації раніше, ніж вона стане досить відчутною, і створюють різницю цін, показову саму по собі.

По-друге, в 50-і роки материкові країни були країнами з найвищим показником росту. Конкуренція інтенсифікується після відкриття кордонів, даючи, можливо, додатковий імпульс розвитку економік на континенті. Чи не вийде так, що британська промисловість, захищена слабким або нульовим тарифом на сировину і підвищеним тарифом на готові товари й засоби виробництва, буде обійдена в гонці за продуктивністю?

У будь-якому разі, Шістка мала б становити першорядне економічне утворення, найбільшого світового імпортера сировини з перспективою перетворення в першого експортера готових товарів. Якщо ці країни вестимуть переговори разом, на взірць єдиної держави, вони незабаром наберуть такої ваги на сцені економічної дипломатії, яка буде незрівнянно вищою за значення Великої Британії, принаймні рівною вагомості всього Сполученого Королівства загалом.

Найрозвиненішу і найпередовішу економіку серед Шістки має Німеччина, во-

¹ Текст ГАТТ.

на неодмінно стане найпотужнішим, найдинамічнішим партнером. Та чи не матиме вона завтра вирішального впливу на органи й функціонування Європейської співдружності? Якщо остання перетвориться у федерацію, то чи не відкриється шлях для переважання Німеччини на заході Європи? Мирна перевага, звичайно, не буде схожою на гегемонію вільгельмівської Німеччини чи на створену Гітлером імперію: проте, вона викликала подібні спогади та почуття.

Ворожість малих європейських країн до Спільного ринку пояснюється просто. Ні нейтральні країни (Швеція, Швейцарія, Австрія), ні країни, політично заангажовані, але традиційно обернені до заокеанського світу, не хотіли стати повністю членами головним чином континентальної конструкції, політичні наслідки чого Москва могла б розглядати як несумісні з нейтралітетом. Однак Швейцарія і Австрія належать до материкових країн, які обмінюються переважно з країнами Шістки. Вони відмовлялись вибирати між *тарифною дискримінацією*, яку на них накладає неучасть, і *згодою на вимоги інтеграції*, що є невідворотним наслідком участі, обидві альтернативи видаються їм однаково непривабливими.

Немає сумніву, що європейське об'єднання у вигляді Спільного ринку в рамках Шістки напочатку вело до поділу між тими, хто співпрацював в ОЄЕС в тіні плану Маршалла. Ви ділите, посилаючись на об'єднання, з гіркотою й іронією казали британці. Як можна об'єднатися, не відокремивши тих, хто вирішив приєднатися, і тих, хто задоволений існуючим *statu quo* і різними модальностями міжурядової співпраці? — запитувала у відповідь Шістка.

Велика Британія і невеликі європейські країни були справедливо ворожими до Спільного ринку. Франція була справедливо ворожою до проекту створення зони вільного обміну. В межах такої зони готові виробити мали б таку саму свободу обертання, що й у рамках Спільного ринку, проте учасники зони не були б схильні ні до запровадження єдиного зовнішнього тарифу, ні до інтеграції економік (чи уніфікації законодавства), ні до єдиної політики в сільському господарстві, ні до єдиних законів.

Звичайно, існувала можливість переговорів, котрі привели б до обміну поступками. За основу можна було взяти первісний проект Великої Британії, він був ідеальною формулою для Лондона, уряд її Величності погодився б зробити кілька кроків у напрямку французьких пропозицій, якби паризький уряд погодився, зі свого боку, підписатися під положенням про зону вільного обміну.

Проте останній не погоджувався¹ і не міг погодитись на це через дві основні причини: французькі промисловці, не без страху передбачаючи конкуренцію на Спільному ринку, все-таки хотіли спробувати свої сили. Але вони побоювались і відмовлялись від негайного розширення діяльності. Ризик конкуренції в межах Шістки можна було обрахувати, невпевненість була обмеженою, тоді як зона вільного обміну здавалась їм сповненою непередбачуваних небезпек. Французький уряд мав іншу, ще неприємнішу причину опиратися одночасному впровадженню двох організацій. Якщо зона вільного обміну буде створена в *той самий час*, що й Спільний ринок, то головною реальністю стане саме зона. Саме в штаб зони прийдуть найкращі, хто бажає зробити кар'єру. Економічна інтеграція — спільна політика в сільському господарстві, уніфікація законодавства, — з реалізацією якої Шістка мала стільки клопоту, буде паралізована і поступово відкинута. Погодитись на зону вільного обміну в той момент, коли Спільний ринок входить в дію, означає, зрештою, звести європейське об'єднання до зони вільного обміну готівими виробами, розвивати міжурядову співпрацю ОЄЕС у напрямку зони вільного обміну, дискримінаційної без політичної мети стосовно решти світу.

Йшлося про справжній конфлікт інтересів між союзниками. Шістка — з одно-

¹ Хоча на початку переговорів він виступав за таке положення.

го боку, Велика Британія і малі континентальні країни¹ — з другого надалі були об'єднані в Атлантичному союзі: і для тих і для інших основною залишалась радянська загроза НАТО, було виразником їхньої солідарності, а сила залякування США — їхнім спільним захистом. Але залежно від економічно-політичних угруповань між меншими братами позиція кожного буде більш-менш престижною, а співвідношення сил у рамках блоку — більш-менш прихильним до Великої Британії чи континенту.

Якщо всі дані контроверзи відомі, в чому тоді полягала дипломатична боротьба? Вона включала два основні елементи: власне переговори, зусилля, спрямовані на те, щоб змінити думку партнерів, супротивників і старшого брата. Перебіг переговорів супроводжувався намаганнями переконати. Зусилля французів були скеровані, зокрема, на старшого брата і партнерів; зусилля англійців — на старшого брата, а партнери Франції — Німеччина й Голландія — мали сильну партію прихильників зони вільного обміну, а не Спільного ринку.

Переговори й переконування в дечому збігалися; і тут, і там співрозмовники (учасники переговорів і пропагандисти) мали *обговорювати*, вони звертались не до необізнаного натовпу, а до компетентних державних службовців або політиків. Вони висували доречні аргументи, відповідали на слушні зауваження. Навіть якщо французькі представники з самого початку знали, що їхня остаточна відповідь буде негативною, вони не могли одразу сказати *ні*, аби не настроїти проти себе своїх партнерів з Шістки і, можливо, старшого брата. Адже англійська теза ґрунтувалась на пропозиції, що сама по собі заперечень не викликала: Спільний ринок *ділив* на дві групи Європу ОЕСЕС. Французьку відмову могли прийняти у Вашингтоні, Бонні й Гаазі лише після того, як буде доведено, що зона вільного обміну несумісна зі Спільним ринком.

У намаганні переконати англійці висували три основні аргументи: речники Лондона закидали Сполученим Штатам тарифну дискримінацію, це зневажливий термін, що застосовується до переваг, які одна країна надає іншій всупереч правилу найбільш привілейованої нації, намагаючися викликати ворожі почуття щодо тарифної диференціації, яка за своєю суттю невіддільна від будь-якої зони вільного обміну чи будь-якого спільного ринку. Вони також нагадували США про знищення європейського єднання, причиною якого став план Маршалла, а інструментом — ОЕСЕС. Звертаючись до «лібералів» Німеччини й Голландії, вони підкреслювали нераціональність для країн, що ведуть світову торгівлю, зв'язувати себе з такою країною, як Франція, що має протекціоністські традиції (поза тим, пропаганда нашіптування змушувала французів думати про безумність тісного зв'язку з Федеративною Німеччиною, учорашнім ворогом, завтрашнім гегемом).

Французькі зусилля переконати США були подібними і протилежними. Відповідь на аргумент дискримінації була простою: щодо американських товарів зона вільного обміну не менш дискримінаційна, ніж Спільний ринок. Вона дозволяла тринадцяти країнам практику дискримінації щодо американських товарів, яку британці закидали Шістці. Будь-яке комерційне угруповання створюється через тарифну дискримінацію стосовно третіх осіб, Сполученим Штатам *в економічному плані* більш неприємна зона, що охоплює всю Європу, ніж Спільний ринок, обмежений Шісткою. На закид про розділення Європи Шістка відповіла аргументом про об'єднання континентальної Європи. Хіба після всебічної підтримки європейської армії Сполучені Штати зможуть відректися, відмовляючись підтримати Спільний ринок, котрий ставить перед собою ті самі цілі, але іншими засобами? А партнерів, зокрема німців, французькі пропагандисти переконували, що Німеччи-

¹ Звичайно, крім нейтральних країн.

на назавжди приречена грати другорядну (а то й третью) роль у світовій економіці, не поділеній на регіональні групи, де домінуватимуть англо-американці. Зате завдяки Шістці німці дістануть доступ до великої політики. Завдяки вагомості своєї торгівлі та позитивному сальдо своїх рахунків Спільний ринок буде здатним виходити як незалежний суб'єкт на малорозвинені ринки в Африці, Азії та Південній Америці. У військовому плані Шістка тимчасово буде звичайним партнером атлантичного блоку. В економічному плані вони будуть здатні протистояти Сполученим Штатам, в усякому разі вони виступлять як суб'єкт на такому ж рівні і так само гідно, як США.

Переговори тривали півтора року. Експерти виявляли труднощі одні за одними: свідоцтва про походження товару, обов'язкові через відмінності в зовнішніх тарифах, відносини Великої Британії зі Співдружністю, аграрна політика, спільні інституції, уніфікація законодавства, тарифна самостійність (чи країни зможуть зберегти право змінювати свої зовнішні тарифи без згоди партнерів?). Але, власне кажучи, ці розмови так і не набули притаманного справжнім переговорам характеру з торгами і обміном поступками. Свідомо чи ні, французька тактика намагалася показати партнерам очевидну неможливість створення зони, не ризикуючи піти на розрив. Під кінець 1958 р. ініціаторами розриву стали самі британці: їм не вдалося ні відмовити партнерів Франції, ні залучити США на свою сторону.

Яка ж суть цієї дипломатичної боротьби? Тепер вона видається радше конфліктом внутрішньої політики, ніж суперечкою між суверенними державами. Вже через сам факт об'єднання задля найкращого і задля найгіршого супротивники були позбавлені звертання до найрадикальнішого засобу. Британці не могли заборонити Шістці створити Спільний ринок, що відповідав міжнародному закону ГАТТ. Вони мали переконати американське керівництво, що Спільний ринок суперечить як інтересам Європи, так і США, мали запевнити або громадську думку, або уряди Голландії й Німеччини, що в Спільному ринку домінуватиме французький протекціонізм, або ж французьку громадську думку, що Спільний ринок приведе до німецької гегемонії. Через нездатність переконати одних і запевнити інших британцям довелося прийняти факт Спільного ринку, тобто розрив між Шісткою й іншими, і, можливо, почати шукати інший шлях для відновлення єдності континентальної Європи. Створення невеликої зони вільного обміну вказувало на один шлях¹, тоді як простий вступ Великої Британії у Спільний ринок означить інший².

Окреслена нами схема не має радикальних відмінностей від схеми конфліктів між численними партіями, коли кожна з двох основних сторін може виграти, лише приєднавши нейтральні країни або переманивши партнерів супротивної сторони. Віднайти точний еквівалент щойно проаналізованої нами конфігурації всередині держав, можливо, не так і легко. Ставкою і остаточним результатом боротьби за Спільний ринок було відділення чи невідділення Шістки і не-Шістки. Власне фінальним результатом боротьби між політичними партіями завжди є урядова коаліція, мажоритарне рішення, якщо не буде розриву конституційного процесу. Сторони мусять жити разом, тоді як Шістка певним чином вимагала права на розлучення.

Подібність ще очевидніша в методах і в стилі: учасники цих дипломатичних переговорів, як і політичні партії, вели діалог, що нагадував інтелектуальну суперечку і турнір спритності водночас, що вівся за неписаними правилами, обумовленими обставинами. Ніхто не має права застосовувати військову силу, ніхто не

¹ Він є головним чином засобом тиску на партнерів Франції, зокрема на Німеччину, якій загрожує торгова дискримінація на скандинавських ринках.

² У липні 1962 р. уряд М. Г. Макміллана обрав саме цей шлях.

може успішно скористатись навіть погрозою комерційної війни: громадська думка осуджувала погрози, оскільки удари у відповідь засадничо не узгоджувались з духом союзу між супротивниками, їх не виправдало б ніяке порушення Шісткою хартії ГАТТ. Рапіри мали і надалі повинні мати захисні наконечники. Гравці були резонерами, переможці найвправнішими і найрішучішими. Якби партія міністра Ергарда перемогла партію канцлера Аденауера, якби Шістка не змогла розробити спільну аграрну політику, якби американська адміністрація припинила підтримку Шістки, боротьба змінила б свою суть, фортуна — табір.

4. Конфлікти між блоками

Політичні баталії між партнерами атлантичного блоку поділяються на чотири категорії: конфлікт між двома партнерами, які раніше ворогували (ставкою була територія Саар), конфлікт між партнерами про заходи, які слід ужити з метою організації блоку, в якому зацікавлений колишній ворог (перезброєння Федеративної Республіки), конфлікт між партнерами щодо варіантів вибору, до яких слід удатися з приводу ініціативи іншого блоку, конфлікт з приводу регіонів поза блоком, де партнери не ведуть узгодженої політики. Немає певності, що слово *конфлікт* завжди точно: іноді йдеться лише про розходження при виборі найкращого рішення, вони нагадують розходження між різними адміністраціями або партіями тієї самої країни.

Я не торкатимусь конфліктів третього типу, які однаково залежать як від дипломатії між блоками, так і від дипломатії всередині блоків. Що стосується трьох інших типів, то, не вдаючись до докладного аналізу, я спробую з'ясувати природу, правила і модальності мирної боротьби.

Конфлікт довкола Саару після Другої світової війни був, образно кажучи, другим виданням. За Версальським договором Франція отримала управління Сааром та експлуатацію шахт як компенсацію за зруйновані німцями шахти на півночі країни. Через п'ятнадцять років плебісцит вирішить долю цього регіону, багатого на вугілля і промислові ресурси.

Після Другої світової війни, коли потреба в вугіллі була вкрай гострою, французькі представники попросили й домоглися¹ тимчасового відторгнення Саару. Матеріальні умови життя саарців у перші роки після капітуляції Третього райху були значно кращими, ніж умови життя їхніх співвітчизників у Федеративній Німеччині. В той же час французька адміністрація знайшла засіб запровадити демократичну форму правління: сторони починали змагання за західними правилами за умови, що основа держави, тобто саарська автономія, обговорюватись не буде.

Від самого початку проявилась вразливість цього задуму. Пануюча в західному світі ідеологія не дозволяла Франції ні анексувати Саар, ні нав'язати йому авторитарний режим. Попри те що уряд мав складатись з саарців, вони могли вільно обговорювати все, крім приєднання до Західної Німеччини. Доки контраст між переможеними і переможцями, між злиденністю окупованої Німеччини і відносним комфортом пригноблених саарців залишався очевидним, доти комбінований устрій демократії й проконсульства тримався без особливих проблем. Ситуація змінилась, коли явилось «німецьке чудо», а Франція й ФРН, ставши на шлях примирення, відчувли взаємне бажання ліквідувати цю суперечку.

Можливо, саарці прийняли б європейський статус, якби він був пов'язаний з Європейською співдружністю захисту. Однак вони, цілком імовірно, проголосували б за повернення до Німеччини, якби їм відкрито запропонували вибір. За нор-

¹ Радянський Союз відкинув це прохання, що стало причиною розриву між СРСР і Францією на Московській конференції у січні 1947 р.

мальних обставин населення, яке живе на кордоні й свідоме своєї національності, не може не висловитись на користь інтеграції до національної держави. Поєднання відторгнення-демократія не змогло вистояти перед проведеним належним чином референдумом. Навіть сформульована в тексті франко-німецької угоди 1955 року погроза, згідно з якою в разі відмови від європейського статусу *statu quo* підтримуватиметься й надалі, не завадила саарцям проголосувати за Німеччину. Вони розважливо вирішили, що сама по собі угода не може бути використана проти формального вияву бажання саарців. Так і вийшло.

Саарський конфлікт — не типовий приклад міжнародного конфлікту. Він скоріше нагадує конфлікт між союзниками, а не між ворогами, хоча мав місце в часи ворогування між обома країнами. Він передусім є повчальною ілюстрацією владності неписаних правил. Франція не могла, не відрікшись від себе, не порушивши ідей, прихильницею яких вона себе вважала разом з атлантичним блоком, відмовити саарцям скористатися перевагами свободи, тобто найпершою свободою — вибрати свою національність. Після проведення референдуму заборона пропаганди й партій, прихильних до повернення в ФРН, відпала сама собою. Можливо, якби французи ризикнули провести референдум до 1950 року, то наслідки були б зовсім іншими. Проте я сумніваюся, що вони виявилися б остаточними. Історично, маючи відповідні засоби, якими вона могла б скористатися, французька політика логічно мала зазнати поразки: втім, поразка виявилась почесною, оскільки не поставила під загрозу французько-німецьке примирення, а Франція без гіркоти прийняла волевиявлення населення.

Суперечка — чи варто говорити про конфлікт чи контрверзу? — щодо озброєння Федеративної Республіки була також різносторонньою. З одного боку, йшлося лише про розходження думок стосовно стану оборони та зміцнення блоку. Після війни у Кореї та під впливом США партнери по атлантичному блоку вирішують звернути увагу кожен зосібна і всі разом на переозброєння. Яким буде статус Німеччини? Чи Боннська республіка надалі залишатиметься об'єктом, театром можливої битви? Чи вона, своєю чергою, стане партнером у блоці?

Згідно з традиційним способом мислення відповідь сумнівів не викликає. Знову озброїти Боннську республіку, ставитись до неї вже як до союзника, а не як до ворога, означає зміцнити блок, поповнити німецьким контингентом тих, хто несе варту на демаркаційній лінії, на кордоні західного світу. Але рішення про переозброєння викликає цілу бурю у Франції.

Німеччина — вчорашній ворог. Війна, розпочата Третім райхом, була ще така недавня. Спогади ще не відійшли в забуття, ворожість лише почала пригасати. Французькі міністри підкреслюють, що ще не настав час, коли французи й німці виступлять пліч-о-пліч під одним прапором. Про озброєння Німеччини можна поговорити, висуваючи слушні аргументи, залишивши ці справедливі почуття збоку. Як на таке рішення відреагує СРСР? Чи не вбачатиме він у цьому прояв агресії? В усякому разі, хіба надання зброї німцям з Бонна не зведе остаточно непроникну стіну між федеративною і демократичною республіками? Хіба це не збільшить напруженість? Інакше кажучи, французькі дипломати могли дискутувати зі своїми колегами з США як партнери доброї волі, намагаючись зважати на переваги й вади, ймовірні наслідки і можливий ризик від вчинку, що відіб'ється на всьому блоці. І, нарешті, представники Франції могли тривожитись тим, як озброєння німців, тобто надання їм статусу союзників, відіб'ється на співвідношенні сил усередині блоку. До 1950 року на континенті Франція була єдиною могутньою державою середнього розміру на материках, що входила до блоку. Після 1950 року, якщо буде прийнято американський проєкт, їй доведеться рахуватись з такою самою могутньою, як і вона, країною. Інакше кажучи, чи це озброєння *прийнятне* в очах французів? *Своєчасне* стосовно СРСР? *Сприятливе* щодо становища Франції в блоці?

Неможливо точно визначити вплив кожного з цих трьох аргументів на громадську думку та рішення керівників. Не йдеться про те, щоб докладно простежити тривалу дискусію між французькими фракціями, з одного боку, між французьким і американським урядами, з другого. Останній без особливих труднощів змусив усіх своїх партнерів по блоку прийняти *положення* про переозброєння Німеччини. Зрештою, Франція, хоча не без вагань і протестів, також підписалась під цим положенням, але його модальності залишались невизначеними. Проект європейської армії, запропонований Парижем за підказкою «європейської партії», додав нового розмаху суперечкам у Франції та за її межами.

Північноатлантичний пакт давав кожному учасникові право вето на рішення блоку, зокрема на рішення про озброєння Німеччини. Законно, а також практично США з труднощами могли знехтувати протистоянням Франції. Втім, зі свого боку, Франція з трудом могла скористатись правом вето всупереч спільному бажанню всіх партнерів блоку. Хоча це бажання було радше формальним, ніж справжнім. Інші партнери прийняли американський проект, не всі поділяли нетерплячість Вашингтона і не обурювались французькою обструкцією. У цьому випробуванні прагнень які засоби мали старший і малий норавливий брат?

Перший, цілком очевидно, не міг застосувати військову силу. Теоретично він міг би притримати або зменшити допомогу, яку надавав згідно з планом Маршала, однак така спроба *примусу* викликала б гостру реакцію, і не лише у Франції, а й у Сполучених Штатах та інших країнах блоку: США зв'язані ідеологією рівності між союзниками — офіційною ідеологією західного світу. Вони могли скористатись погрозою: або погрозою *agonizing reappraisal**, перегляду американської присутності в Європі, або погрозою підписати двосторонню угоду з Бонном поза атлантичним альянсом, знехтувавши французькою відмовою. Французька думка не сприйняла всерйоз погрози «болісної переоцінки»: французи небезпідставно вважали, що США захищають Європу, виходячи з власних, завбачливо продуманих інтересів, тобто погроза піти геть була лише шантажем. А от імовірність двосторонньої угоди з Бонном було сприйнято всерйоз, тож французький парламент погодився на вступ Федеративної Республіки в атлантичний союз.

У французьких урядовців було чимало аргументів. Вони примножували свідчення доброї волі, однак рішення про переозброєння Німеччини вимагало схвалення парламенту. Але міністри не владні нав'язати Національній асамблеї ратифікацію Європейської співдружності оборони чи якась інше формулювання, що дозволило б дати зброю Боннській республіці. Проект європейської армії, а переозброєння Німеччини сприяло б подоланню ще одного етапу на шляху європейського об'єднання, отримав захоплену підтримку американської адміністрації. Вона була готова чекати, щоб не зіпсувати шанси створення європейської організації, значення якої набагато перевершувало військові потреби кон'юнктури. В той же час паризький уряд підкреслював, що він несе тягар далекої й непопулярної кампанії в Індокитаї. Його слабкість стала його силою. Коли він нагадував американським керівникам про небезпеку «краху», якщо старший брат надто тиснути на споруду в тріщинах, він не блефував, або його співрозмовники не вважали його блефуючим. Він не погрожував зробити те, чого, як знали його співрозмовники, не бажав робити (так було з Дж. Ф. Даллесом, що говорив про «болісну переоцінку»), він говорив про нещастя, що впадуть на нього, і його співрозмовники знали, що він справді не годен їх попередити. Шантаж сильного слабшим в даній ситуації був ефективнішим, ніж шантаж навпаки, адже слабший не погрожував прийняттям фатального рішення: він повідомляв про нещасну долю, що спіткала його.

* Болісна переоцінка (англ.).

Попри все Сполучені Штати з часом домоглися від французького парламенту схвалення озброєння Німеччини та її вступу в НАТО. Інакше не могло й бути, адже здавалося, що ніщо вже не дає надії на возз'єднання райху. В той же час англійський уряд побоювався економічних і торговельних переваг, які Західна Німеччина мала від низької суми свого військового бюджету, а також американської реакції на вперте французьке вето. Блок, в юридичному статуті якого записано принцип *liberum veto*, функціонує тільки за умови, що партнери врешті підпорядковуються неписаним правилам; зокрема, слабші не повинні зловживати ні своїм законним правом чинити обструкцію, ні можливостями шантажу, які вони мають при своїй слабкості.

Розбіжності думок між британцями й американцями щодо берлінської кризи чи корейської кампанії не варті називатися конфліктами, принаймні там, де йдеться переважно про опозицію щодо ефективних заходів у даній ситуації. Не можна сказати, що під час берлінської блокади та китайської інтервенції британці й американці мали надто різне розуміння поставлених цілей. І ті, й інші хотіли врятувати Західний Берлін, не розв'язуючи воєнні дії. Можливо, в Кореї американці більше, ніж британці, хотіли прийти до об'єднання всієї країни завдяки воєнній перемозі, проте засадничо і одні, й другі мали однакову близьку мету: відсунути північнокорейську агресію; вони також виступали проти тотальної війни з комуністичним Китаєм. Які рішення прийняти, на який ризик піти? Відповіді Лондона й Вашингтона на ці запитання не обов'язково збігалися.

Ці полеміки не живились міркуванням самолюбства чи бажанням слави, які під час воєнних дій призводять до стількох суперечок між генералами. За своєю суттю вони не відрізнялися від тих, що виникають між різними службами, різними партіями чи навіть між людьми якогось політичного утворення. В атлантичному блоці, на мою думку, британці прагнуть звести свої суперечності з американцями до дискусій. У французів протилежна тенденція подавати їх як розходження між державами.

Починаючи з грудня 1941 року, всі британські уряди переконані, що союз з американцями необхідний спершу, щоб виграти війну, згодом щоб забезпечити безпеку Великої Британії. «Лідерство американців» вони сприймають як щось неминуче. У відповідності з цим рішенням (чи смиренністю) британська тактика відзначається тими самими заходами: спершу спроба переконати американських керівників прийняти найкращу, на думку Лондона, політику, ймовірно впливаючи на громадську думку та на органи, що її формують. А коли американські керівники приймуть рішення, нехай і суперечне бажанням Лондона,— чесно йти за лідером, не втрачаючи сподівання, що події та критики відкриють йому очі. Саме через дискусію, лояльність і присутність британці намагаються подіяти на США і зробити їх прихильними до їхніх інтересів та концепцій.

У французів немає ні таких засобів, ні таких методів. Уряди Четвертої і П'ятої республік маневрують згідно з зовсім іншими стилями. Їхня спільна риса — нечасте звернення до *дискусії* і часте використання *обструкції*. Обструкція Четвертої республіки незрідка спиралась на шантаж слабкістю, а П'ятої республіки — на претензії на велич. Але супротивники озброєння Німеччини з-поміж французьких урядовців Четвертої республіки рідко коли намагалися переконати своїх американських співрозмовників, що блок мав би міг прийняти іншу політику (об'єднання нейтральної Німеччини, переговори з іншим блоком). Вересневим меморандумом 1958 року генерал де Голль поставив вимогу створення дирекції атлантичного блоку у складі трьох осіб, проведення консультацій щодо застосування Сполученими Штатами атомної зброї в будь-якій точці планети, він заявив, що його співпраця в атлантичному блоці залежатиме від відповіді на ці вимоги; він не дуже намагався переконати співрозмовників у легітимності своїх ви-

мог, пропонуючи якийсь практичне втілення висловлених положень, що задовольнило б усіх. Він поставив вимоги, підтримавши їх відтоді дипломатичним еквівалентом «страйку з захоплення підприємств». Перебуваючи під час війни у Лондоні, позбавлений матеріальної опори, але сильний, бо був утіленням нації і символізував ідею, він при звичаївся нав'язувати свою волю партнерам не шляхом переговорів і торгів, а доконаним фактом (Сен-П'єр-і-Мікелон), погрозою відставки чи повернення додому в Браззавілі чи в Москві, викликом союзникові-суперникові (Сирія, Штутгарт). Відтоді як генерал де Голль став керівником реальної й ослабленої, а не відсутньої й ідеальної Франції, союзники-суперники не вагаючись приймають виклик за різних обставин. Французи були змушені покинути Сирію, і не без приниження, якого могли уникнути, якби пішли відтіля добровільно, передбачаючи неминуче.

З двох, англійської і французької, тактик одна схильна акцентувати, інша — пом'якшувати відмінність між блоком (чи союзом) і політичним утворенням. Дотримуючись певного стилю, англійці намагаються дискутувати й вести переговори з американцями на зразок того, як дискутують між собою англійська й американська партії (або так, як у Сполучених Штатах армія, флот і авіація ведуть свої суперечки в тіні або на міській площі). Втім, обидві тактики відображають два парламентські стилі: французькі партії практикують обструкцію, тобто відмову від політики, не пропонуючи ніякої політики взамін, виявляючи повну, удавану, а то й справжню байдужість до наслідків паралічу, тобто відсутності будь-якої політики.

Це не означає, що в блоці до французьких інтересів ставились гірше, ніж до якогось іншого партнера. Відтоді як радянський блок став ворожим і був єдиною загрозою існуванню некомуністичної Європи, у Франції з'явилася така сама вища, як і в її партнерів, зацікавленість у зміцненні атлантичного блоку, входження Федеративної Німеччини у цей блок, перемоги США в Кореї, у перемозі, яка, піднімаючи престиж старшого брата, сприяла безпеці всіх союзників. Відмінність Франції від інших держав блоку, що стала виразнішою при П'ятій, а не при Четвертій республіці, полягає в тому, що Францію більше турбує, як не розчинитися в коаліції. Тому, хто міркує прагматично, два положення видаються першочерговими: чи прийняте блоком рішення вигідне для блоку як такого? Як воно впливає на інтереси самих членів? Керівники Четвертої республіки могли посилатися на те, що озброєний Бонн створить ризик радянського нападу або ослабить французьку позицію в союзі. Проте, схоже, що паризьких можновладців турбує ще й збереження або створення видимості дипломатії, незалежної від Вашингтона й цілого блоку.

Сьогодні, при правлінні генерала де Голля, ця турбота домінує, стаючи просто нав'язливою. Коли мова зайшла про конференцію у верхах, керівник держави, здається, підпорядкував свою згоду попередньому візитові пана Хрущова в Париж. Прагнучи показати, що він владен визначати дату, було, на його думку цілком достатньою причиною, щоб погодитись або забажати кількамісячної відстрочки. Незалежність у прийнятті рішення стає не засобом досягнення певної мети, а ціллю в самій собі.

Генерал де Голль ніколи не називав, яких переваг від директорії атлантичного блоку сподівається для Франції, якою він передбачає політику блоку в Африці та Азії. Стосовно Берліна він підтримував тезу стійкості, яку захищали канцлер Аденауер та фракція американської адміністрації, а англійський уряд і інша фракція американської адміністрації критикували. Досі генерал де Голль не протидіяв партнерам по блоку й старшому братові при вирішенні конкретних проблем і прийнятті певних рішень. Він протестував проти розподілу командних посад, проти інтеграції військ під атлантичне командування, проти англосаксонського

керівництва. Він не запропонував якоїсь оригінальної політики, але вимагав більшої незалежності для Франції при прийнятті військових рішень і ширшої участі в керівництві блоком.

Британці воліють впливати на старшого брата і скоріше з іронією, ніж зі здивуванням споглядають, як керівник якоїсь держави висуває вимоги, що не можуть бути задоволені. Якби вони його прочитали, то охоче пригадали б доповідь генерала де Голля, яку ми вже цитували: «Як завжди, новий порядок витвориться в горнилі битв, він, зрештою, буде даний кожній нації залежно від здобутків її зброї». В мирний час краще було б сказати «залежно від здобутків», оскільки зброя є всього лиш одним зі здобутків. Ніяка обструкція не змусить старшого брата піти на те, чим він не вправі поступитися. Що стосується політико-військової самостійності, то вона або є, або її *насправді* немає. Дипломатія може витворювати химери, але не може перетворити їх у реальність.

5. Конфлікти між партнерами поза блоком

Атлантичний союз — це більше, ніж союз європейських держав, але це менше, ніж союз у світовому масштабі. Така безпрецедентна парадоксальна комбінація є логічним наслідком планетарного розширення дипломатичної царини.

Цю саму ідею можна висловити інакше. В Європі атлантична співдружність намагалась діяти як блок. В Азії, Африці й Південній Америці країни атлантичного союзу діють на свій розсуд, хоча за деяких обставин поєднують свої дії. Південно-Східноазіатський пакт має серед своїх членів двох основних європейських союзників Сполучених Штатів — Велику Британію і Францію. Втім, участь останньої не більш як символічна.

У будь-якому разі відмова американців надати атлантичному союзові світового масштабу пояснюється диспропорцією між їхніми ресурсами і зобов'язаннями, з одного боку, і ресурсами й зобов'язаннями їхніх союзників, з іншого. В 1949 р. сюди додатково долучилась іще одна причина: європейські союзники залишались метрополіями так званих колоніальних імперій. Американська громадська думка була спонтанно неприхильна до колоніальних імперій, що їх дипломатія і пропаганда засуджувала під назвою колоніалізм. У 1945 — 1960 рр. британська, голландська, французька і бельгійська імперії в Азії й Африці розпалися, і коли я пишу цю книжку, лише Алжир¹ залишається ставкою збройного конфлікту. Атлантичний союз неодноразово зазнавав ударів, але лише раз зазнав потрясіння внаслідок різних позицій США, з одного, і європейських метрополій колоніальних імперій, з другого боку.

Під час війни США під впливом Ф. Д. Рузвелта охоче виступали лібералами. Висловлювання президента про Британську імперію, його розмови з султаном Марокко були відомі наближеним, а пізніше були опубліковані. В перші повоєнні роки США, не стаючи відверто на сторону колоніальних держав і заклопотані передусім відбудовою Західної Європи, змушували себе до надзвичайної обережності щоразу, коли в ООН ставилось так зване колоніальне² питання. В 1945 — 1948 рр. вони прихильно сприйняли посередництво між Республікою Індонезія і Голландією. Лише під кінець 1948 р. вони різко відгукнулись на «поліцейську акцію» голландської армії. Представники США відверто виступили в ООН, засуджуючи Голландію, яка вдалась до сили, порушивши рішення Ради Безпеки. На пропозицію сенатора Ванденберга, Сенат проголосував за резолюцію, що заборо-

¹ Криза португальської імперії (Ангола, Мозамбик) уже почалася.

² Див.: *Alliance policy in the cold war* (Baltimore, 1953), опубліковану Арнольдом Вольфером, зокрема розділ «The United States and the colonial debate».

няла фінансову допомогу країні, яку засудили в ООН і проти якої міжнародна організація вживатиме санкцій. Індонезія здобула незалежність, Голландія покинула свої володіння, США остаточно воз'єднали табір, що складався з антиколоніальних і радянських держав.

Упродовж 50-х років на порядку денному як в ООН, так і на історичному кону стояла Північна Африка, спершу Туніс і Марокко, а з 1955 року — Алжир. Спочатку дискусії стосувались питань компетенції: конфлікт між Францією і Тунісом (або Марокко) залежить від ООН чи від Франції, яка за угодою про протекторат забезпечувала дипломатичне представництво протегованих країн, і чи останні не втратили права звертатись до організації, яка складається виключно з суверенних держав? Французька аргументація некомпетентності набирала, зокрема, гостроти стосовно Алжиру, оскільки департаменти території на південь від Середземного моря вже ціле століття як не становили держави, вважаючись скрізь у світі нерозривною частиною французьких володінь.

Не висловлюючись конкретно в юридичних суперечках, не схвалюючи колоніалістичних тез, американська делегація здебільшого голосувала не з антиколоніальним блоком. Ось висновок Робера Гуда: «З трьох основних голосувань про засадничі речі, що стосувались Північної Африки в 1951 — 1957 рр., Сполучені Штати не втримались лише один раз, з могутніми колоніальними країнами вони голосували десять разів (у цих десяти випадках антиколоніальний блок голосував за протилежне рішення), а з антиколоніальним блоком лише двічі. Обидва рази за схвалення поміркованих пропозицій, запропонованих латиноамериканцями з приводу Марокко й Тунісу, за ці пропозиції проголосували тільки після того, як було відкинуто надто різкі пропозиції афро-азіатських представників. Багато хто з останніх голосував за помірковані пропозиції лише на знак протесту, Велика Британія і Голландія взагалі утримались»¹. 1959 року Сполучені Штати утримались в останній момент, не проголосувавши проти резолюції, що не схвалювала французьку політику в Алжирі. Їхня стриманість викликала обурливі відгуки у Франції.

Інакше кажучи, в 1952 — 1960 рр. США вдалося не виступати прямо й відкрито проти Франції, попри щорічні дискусії в ООН з приводу Північної Африки. Здобуття незалежності Тунісом, а пізніше і Марокко було зумовлене тиском місцевих обставин і помилками Парижа, тож ні уряд, ні французька громадськість не могли дорікнути США, що вони — головні винуватці такого перебігу подій.

Проте, США таки були мішенню для докорів з обох сторін. Хоча вони не голосували разом з антиколоніальним блоком, вони, однак, не підтримали французів з усією переконливістю і стримано виявили свою прихильність до націоналістів, висловились за «ліберальне» рішення, вони виступили проти внесення в порядок денний одного питання або афро-азіатської пропозиції лише з причин доречності, бо довіряли Франції, прагнучи здійснення своїх благородних цілей. Звичайно, напівсолідарність США з європейськими союзниками обурювала афроазіатів, але ні ті, ні інші не вважали її непростимою².

Це правило напівзаходів має два протилежні винятки у плані голосування з європейцями і симпатії до афроазіатів: майже беззастережна підтримка, починаючи з 1950 — 1951 рр., французів в Індокитаї та антифранко-англійська позиція в момент експедиції в Суец. Перше рішення пояснюється посиленням на комуніс-

¹ *Ibid.*, p. 250.

² Несхвалення позиції Голландії наприкінці 1948 року частково пояснюється застосуванням нею збройної сили, а також слабкістю Голландії та засобами тиску вашингтонських керівників. Сполучені Штати були змушені більше рахуватися з вразливістю Франції: 1) вона була необхідна для атлантичного союзу; 2) до 1954 р. Франція воювала в Індокитаї; 3) позиція французьких урядів була нестабільною і непевною.

тичну загрозу, друге, попри те що воно привело до радянсько-американського єднання, — міркуваннями про суперництво блоків.

В 1945 р. США спочатку були неприхильними, пізніше стали стриманішими стосовно відновлення французького впливу в Індокитаї. Коли наприкінці 1946 року між військами в'єтнігу й Франції вибухнула війна, ні громадська думка, ні вашингтонський уряд не підписалися під тезами, з захистом яких виступили наші представники: боротьба Франції не фігурувала в почесному списку вільного світу, доки національний герой Хо Ші Мін вимагав свободи для всього В'єтнаму. Наближення китайських комуністів до в'єтнамського кордону, початок корейського конфлікту змінили «об'єктивну» суть цих подій: Хо Ші Мін, який приєднався до Мао Цзедуна і Сталіна, став інструментом комуністичного імперіалізму, націленого на завоювання всього світу. Але оскільки Хо Ші Мін завдячував своїм престижем і популярністю націоналізмові, символом якого він був стільки років, опір, аби бути успішним, мусив відібрати у ворога-комуніста монополію на націоналізм. Оскільки з в'єтнігом говорити відмовлялись, бо він був комуністичним, виникла необхідність дати іншій людині те, в чому відмовляли давньому борцеві з Комінтерну. Ще не маючи певності в американській підтримці, Франція вдалася, хоча й не без вагань, до такої політики. В 1951 — 1954 рр. США, сплачуючи вартість війни, тисли на уряд в Парижі з вимогою надати справжню незалежність державам-союзникам.

Спільна французько-американська політика страждала від внутрішніх суперечностей, що заважали її успіхам. Особи, які у Франції були антиколоністами, не були достатньою мірою антикомуністами, аби прийняти війну, єдиною метою якої була незалежність некомуністичного В'єтнаму. Ті, що розуміли суть цієї війни, були націоналістично настроєні, відтак захищали імперію. Офіцери, з якими я розмовляв в Індокитаї, ледве терпіли присутність спостерігачів американських комісій. Ніхто не погодився б воювати лише для того, аби звільнити місце в'єтнамцям-націоналістам і некомуністам, тобто ймовірно з проамериканськими й антифранцузькими настроями. Найбільше, що міг собі дозволити сказати пан Бідо, це те, що втрата Індокитаю, по суті, призведе до руйни всієї імперії і що, перепиняючи шлях комунізму у В'єтнамі, Франція одночасно рятує свій спадок.

Інша, значно серйозніша суперечність загрожувала всій справі: в розпал війни незручно за наказом створювати імперіалізм-замінник. Коли партія або людина є виразником волі нації (ця воля набувала самосвідомості лише у меншій частині населення), майже неможливо, щоб інша партія чи людина відібрали монополію, що живиться почуттями народу. В усякому разі, навіть якби Бао Даї прагнув би більше, ніж у дійсності, домогтися успіху, якби він був палкішим і честолюбнішим, він уособлював би традиційну легітимність у революційному столітті.

Після Женевських угод Нго Дінь Дьєну вдалося встановити національний, напівавторитарний і антикомуністичний режим на півдні. Якби Франція сприяла його приходу до влади під час війни, воєнні намагання В'єтнаму, незалежного й опозиційного до в'єтнігу, виявилися б, можливо, ефективними. Але доки французький уряд не погоджувався на повну незалежність асоційованих держав, він не вважав націоналістів, відтак супротивників французького панування, справжніми союзниками. Якщо й був бодай найменший шанс відібрати у в'єтнігу монополію на націоналізм, то відмова французького уряду зробити метою війни почесну ліквідацію імперії принесла його в жертву. В усякому разі, в'єтніг, упевнений у підтримці комуністичного Китаю, мав засоби відвоювати, завдяки зброї й переговорам, принаймні половину країни.

Інший виняток з правила посередництва — американська реакція на французько-англійську експедицію в Суец — є, на перший погляд, зовсім інакшим. Іде-

ться не про спробу примирити підтримку колоніальної країни, симпатію до прагнення народів до незалежності і протистояння радянському імперіалізму: змушені вибирати між французами й англійцями та Ізраїлем, з одного боку, Єгиптом, якого підтримували афроазіати, й комуністичним блоком, з другого, США рішуче вибрали табір своїх ворогів і нейтральних держав.

Причини вибору такої позиції різноманітні: прагматичні й ідеалістичні, спонтанні й продумані, особисті й державні. Президент Ейзенхауер, який вів виборчу кампанію на другий строк, відреагував на англо-французьку ініціативу як на випад, скерований проти нього особисто. Можливо, у діях паризьких і лондонських міністрів він вбачав вияви недоброзичливості до його кандидатури. Теоретично, а значною мірою практично американська дипломатія ґрунтується на забороні застосовувати силу, коли під цим розуміються збройні сили, регулярні війська, що порушують кордони іншої країни. За різних обставин Сполучені Штати не відповідали военними санкціями на націоналізацію американських підприємств (Мексика безкарно націоналізувала філіали американських нафтових компаній). Попри всю невизначеність самого поняття агресії, французько-британський ультиматум, бомбардування єгипетських аеродромів аж ніяк не могли бути виправдані жодним адвокатом, що виступав би в Раді Безпеки чи на Генеральній Асамблеї. Одразу стала очевидною ймовірність таємної домовленості між урядами Парижа і Єрусалима. Навіть якщо цієї французько-ізраїльської змови, цієї «оборудки», й не було, ніщо не давало франко-британцям підстави брати на себе роль поборника справедливості, втручатися, аби розділити воюючих і напасти на ту з двох держав, чия територія була окупована.

Щоправда, Ізраїль міг би відповісти, що перехід кордону феодами, спеціальними командос в дрібній війні замахів і руйнувань також був агресією. Немає сумніву, що стосовно Ізраїлю Єгипет винний у діях, що відносились до непрямої чи підпільної агресії,— це поняття записане в низці договорів про ненапад між двома державами й старанно проаналізоване юристами¹. Хоча, по суті, з 1945 р. міжнародна практика толерує організацію герільї на території сусідньої держави, коли партизани вважаються захисниками благородної справи (незалежність пригноблених народів), чи коли керівники погоджуються на такі анархічні виступи, побоюючись надміру узаконеної жорстокості.

Дилема, перед якою опинилось американське керівництво, була ясною і водночас драматичною. Підтримати чи вибачити франко-британцям означало відштовхнути афро-азіатську громадськість і заперечити традицію незастосування сили. Засудити франко-британців означало безкоштовно віддати перемогу комуністичному блоку, похитнути атлантичний блок і, можливо, сприяти утвердженню Радянського Союзу на Близькому Сході. З двох рішень, коли кожне є певним чином прикрим, президент Ейзенхауер вибрав, здається, навіть не дуже й вагаючись, друге. Його підтримала переважна більшість, лише «реалістична» меншість була стримано-застережливою. Багатьох американців охопив такий самий ідеалістичний ентузіазм, що й 25 червня 1950 року. Цього дня США взяли за зброю з єдиною метою — змусити поважати міжнародний закон. У листопаді 1956 року повагу до закону вони знову поставили вище своєї дружби.

В багатьох відношеннях епізод в Суеці виявляється патологічним. Його не було б, якби взаємини між американським держсекретарем і британським прем'єр-міністром були трохи довірливіші, якби хибно витлумачені спогади про 1936 та 1938 роки не захопили президента французької Ради, якому так нетерпеливись знайти десь назовні засіб закінчити нескінченну війну в Алжирі.

¹ Туніс і Марокко також несуть вину за подібну агресію стосовно Франції в Алжирі, див. вище розділ IV, підрозділ 5.

Британці швиденько ліквідували й одразу забули цю авантюру, яка суперечила мудрості й смиренності, що проявлялися з 1945 року. Ті, які відчували ностальгію за імперією і зраділи несподіваному пробудженню дипломатії минулих сторіч, невдовзі розчинились у невідомості, найкращих з них вітала й приймала консервативна партія, на чолі якої стояла людина, що схвалила експедицію й здобула урок з провалу.

Якщо відійти від випадку з Алжиром, то успішна деколонізація обіцяє, що надалі співпраця між партнерами блоку в Азії й Африці буде легшою. Економічний підйом Західної Європи, дефіцит розрахункових балансів в Америці змушують цю велику державу просити в партнерів допомоги для успішного ведення своєї політики щодо третього світу. Цілком навіть можливо, що в Південній Америці саме європейці відмежувалися від імперіалізму янки, як і США відмежувались від європейського імперіалізму в Азії.

Розділ XVI

НІЧІЯ В ЄВРОПІ, або Дипломатія між блоками

Дипломатична кон'юнктура в Європі є прямим наслідком світової війни. Ні суперництво між двома великими державами, ні термоядерна біполярність не потребували створення двох військових блоків та поділу Європи лінією, що пройшла посередині території, що належала райхові, і через місто, що було столицею сучасної Німеччини. З 1946 р. Старий континент стає театром «холодної війни», раніше він був основним тереном «війни гарячої». Після знищення гітлерівської імперії Радянський Союз опинився один на один зі Сполученими Штатами — досі об'єднані проти переможеної, такими вони тепер не були і не могли бути, бо йшлося про заповнення порожнечі.

У 1945 — 1946 рр. стало зрозуміло, що кожна визволена Червоною армією країна попала під опіку комуністичної партії, яка здійснювала революцію зверху, знищуючи прихильних до Заходу людей і партії і запроваджуючи установи й методи на взірєць старшого брата, вчора «визволителя», сьогодні «покровителя».

Чи міг Радянський Союз діяти інакше, тобто дати повну свободу дій боротьбі партій і поважати незалежність профспілок у західному розумінні терміна? Цілком певно, він не був змушений ні фізично, ні політично советизувати Східну Європу через посередництво партій, які під загрозою його армії заявляли про свою прихильність до нього. Найкращим доказом того, що процес советизації не був фатальним і не розпочався автоматично в день, коли над державними установами замайорили прапори з серпом і молотом, є Австрія. Перебуваючи майже десять років під окупацією чотирьох держав, Австрія зберегла соціальну структуру й політичні установи західного зразка. Навіть у зоні радянської окупації голоси розділялись між прозахідними партіями, лише невелика частина голосувала за комуністичну партію. Так само могло б бути і в радянській зоні Німеччини, однак злиття комуністичної і соціал-демократичної партій в 1946 р. знаменувало рішення советизувати східну частину райху.

І хоча Москва і російські окупаційні власті не зазнавали ніякого примусу, спокуса була надто сильною і певним чином нездоланною. Хіба для «справжнього віруючого» запровадження комуністичного режиму не було завершенням визволення від війни, навіть якщо зіпсовані капіталізмом і несвідомі своєї долі маси не бажали звільнення, яке їм несла влада партії?

Ленінська концепція не забороняла своєму авангардові (партії) застосовувати трохи насильства, щоб залучити більшість пастви. Сталінська концепція визнавала не менше достойності й ефективності як за революціями зверху, так і за народними повстаннями. Чи Радянський Союз залишився б відданим своїй вірі, якби не скористався нагодою в розвитку подій створити не так зону безпеки, як поширити довшою соціалізм на зразок *made in USSR*?

Рішення, яке слід було прийняти, — який устрій встановити у визволених Червоною армією країнах? — могло бути лише загальним. Комуністична Угорщина чи Чехословаччина не могли бути відділені від старшого брата капіталістичною країною. Тож і Східну Німеччину також слід було повернути в нову віру. Якщо Німеччину, у якій ампутовано території на схід від лінії Одер — Нейсе, не советизувати, вона неодмінно стане антирадянською. Хіба може бути краща гарантія від пробудження німецького імперіалізму, як Демократична Республіка, чії керівники будуть тим відданіші старшому братові, чим менше їх підтримуватиме народ?

Створення в Східній Європі групи держав, керівництво якими згідно з імпортованими з СРСР методами покладалось на партії, підпорядковані наказам Кремля, не могло сприйматись в очах Заходу інакше як імперіалізм. Хоча Сталін і його соратники ніколи не виявляли наміру кинути Червону армію на штурм Західної Європи і поставити США перед dokonаним фактом появи російських солдатів на берегах Атлантичного океану, це було можливо і, певною мірою, навіть вірогідно. Зате цілком певно, що в прагненні укріпити свої завоювання й послабити опір країн на захід від залізної завіси Сталін не відмовився повісити над Заходом погрозу, яку він обачно остерігався реалізувати. Тоді як англо-американці демобілізувались, у центрі Європи, за двісті кілометрів від Райну, стояли озброєні, зі щораз оновленим спорядженням російські дивізії, готові за наказом з Москви за кілька днів зайняти досі вільну зону на маленькому мисі Азії.

У 1946 — 1949 рр. обидва блоки носили лише політичний характер, причому один був роззброєний. Підписання Північноатлантичного пакту однозначно закріпило гарантію американців, яку СРСР, можливо, вважав уже набутою. Корейські події стали поворотним моментом, прискоривши перетворення двох європейських угруповань у військові блоки. Починаючи з 1950 р., Захід працює над організацією системи захисту, яку неодноразово доводиться переглядати й реформувати внаслідок гонки озброєнь і технічного прогресу. Територіальний статус не змінився і через десять років після створення НАТО. Вільний світ вижив, це означало, що атлантичний союз зміг досягти своєї мети захистити (попередити агресію), але діалектика підготовки до війни не полегшила, а лише ускладнила досягнення згоди про модифікацію чи навіть прийняття *statu quo*.

1. Від одностороннього залякування до рівноваги страху

Обидва європейські блоки диспропорційні. Порівняно з атлантичним блоком радянський блок діє як єдине утворення. Якби вибухнула війна, це утворення розлетілося б, очевидно, на шматки. 1956 року польська й угорська армії залишились вірними керівникам своєї держави, а не Кремлю й міжнародному комунізмові. Доки триває мир, дипломатичні (блокада Берліна) і стратегічні (утримання кількох дивізій у Східній Німеччині) рішення приймаються у Москві і тільки в Москві. Розмаїття інституцій (сільське господарство) та ідеологічних позицій (ліві Болгарія і Східна Німеччина протистоять поміркованій Угорщині та майже ревізійністській Польщі) впливає, можливо, непрямо, на керівників СРСР: останні не зобов'язані консультуватися чи прислухатися до державців-сателітів, перш ніж прийняти рішення. Сполучені Штати змушені консультуватися і прислухатися до керівників з Парижа, Лондона й Бонна. Атлантичний блок діє в Європі як союз, попри військову співдружність, яка, по суті, є безпрецедентною коаліцією.

Диспропорція відчутніша тим більше, що у військовому плані радянський блок вжив наступальних заходів (це не означає, що він збирається нападати). В 1949 — 1950 рр. радянська армія в Східній Німеччині нараховувала близько 25 повністю укомплектованих дивізій з регулярно модернізованим озброєнням. Захід міг протиставити цьому війську лише кілька неуккомплектованих розрізне-

них дивізій, що не мали єдиної організації і об'єднаного командування. З початком воєнних дій у Кореї і поширенням страху перед війною Захід вирішив зробити Європу здатною до захисту.

В 1950 р. США мали монополію на атомну зброю (першу радянську бомбу випробували 1949 року). Плановики передбачали момент — 1953 — 1954 рр., — коли монополія поступиться дуополії. Їхня мета полягала у створенні атлантичного блоку, здатного, на думку одних, врівноважити радянську могутність за межами СРСР та, на думку других, розгромити Червону армію в разі широкомасштабної війни. Це не означало, що воєнні плани, навіть найчестолюбніший з них, формування 96 дивізій, що передбачались у Лісабоні в 1951 р., спирались на гіпотезу широкомасштабної війни, яка з обох сторін вестиметься тільки класичною зброєю. Якщо не в військових командирів, то в державних діячів спогади про останню війну поєднувались зі спрощеним баченням наступної. На цей раз було важливо не допустити захоплення Європи, — інакше доведеться б визволяти лише труп, — тож потрібна була досить численна й добре озброєна атлантична армія, щоб «зупинити» ймовірну агресію чимдалі на схід (*forward strategy**).

Через деякий час, 1954 року, попри досягнуті успіхи кількісний склад атлантичної армії був далекий від вимог експертів. Не було досягнуто навіть заниженої цифри — 30 дивізій. Озброєння Федеративної Німеччини ще не почалося. Керівники урядів дозволили військовому командуванню передбачати застосування тактичної атомної зброї в разі радянського нападу, навіть якби він відбувався з застосуванням тільки класичної зброї.

На цей час обидві великі держави мали атомний потенціал і знали про можливість виготовлення термоядерної бомби, але взаємне залякування було асиметричним на користь США. Завдяки кількісній і технічній перевазі стратегічної авіації, завдяки кількості, розпорошеності й близькості їхніх баз до радянських центрів Сполучені Штати були здатні завдати руйнувань, що не йшли ні в яке порівняння з тими, які їхній суперник міг би ймовірно завдати у відповідь. Вважаючи себе мало вразливими, США практикували, принаймні на словах, дипломатію на краю прірви — *brinkmanship*, і розробляли теорію масованих ударів у відповідь.

Загальне порушення рівноваги було меншим, ніж можна б сподіватися, виходячи з російсько-американської нерівності засобів у здатності руйнувати. Адже Європа була цілком вразливою, вразливою як при наступі збройних частин з використанням класичної зброї, так і при повітряних атаках з тротиловими й атомними бомбами. Якби почалася тотальна війна, Європа була б сплюндрована або (і) окупована. Тож логічно, що вона завмирала від жаху щоразу, як американські керівники заводили розмову про масовані удари у відповідь. Європейці служили заручниками. Атлантичний блок не міг бути сильнішим за найслабшу в ланцюгу ланку. Він не міг піти на більший ризик, ніж найменш рішучі й найбільш вразливі союзники. В 1950 — 1953 рр. у Вашингтоні британський вплив вважали схильним до розважливості. Неоднозначність небезпеки була спільною основою європейського пацифізму й американського *brinkmanship*.

Через два-три роки про масовані удари у відповідь уже не йдеться: обидві великі держави мають термоядерні установки. Здається, досягнуто взаємної нейтралізації зброї масового знищення, яку європейські плановики передбачали ще в 1950 році. Але політико-військові наслідки радикально відрізняються від передбачень. Ніхто більше не припускає, що обидві великі країни, однаково здатні завдати страшних руйнувань, зможуть воювати з учорашньою зброєю, не застосовуючи сучасної. Одні втрачають інтерес до створення оборонного щита на землі, інші ж хочуть його зміцнити.

* Стратегія готовності (англ.).

1957 року після провалу Суецької експедиції британський міністр оборони Дункан Сандіс підготував або наказав радникам підготувати Білу книгу, в якій максимально чітко і просто викладено одну з можливих доктрин. У Європі, принаймні писалося в Білій книзі, не може бути середини між миром (у розумінні незастосування збройних сил) і тотальною війною, всі доктрини «обмежених відплат» чи «градуйованого залякування» небезпечні. Вони зменшують «вірогідність» загрози термоядерної відплати. Власне, якби воєнні дії почалися в Європі, вони фатально завершилися б застосуванням крайніх засобів. Відтак, зростає ризик саме того, чого намагаються уникнути, створюючи фіктивно проміжну гіпотезу між двома крайніми точками альтернативи — мир і тотальна війна, бо ця проміжна гіпотеза приведе обов'язково до другої точки альтернативи. У відповідності зі згаданою доктриною все або ніщо — офіційною доктриною британців десь до 1959 р. — йшлося про відміну обов'язкової військової служби, а в 1962 р. передбачалося зменшення особового складу з 690 000 до 375 000 осіб. Кількість британської армії на Райні одразу зменшилась з 77 до 64 тис., ця тенденція зберігається і в наступні роки.

Така позиція викликала стихійний протест громадськості, а також заперечення численних експертів. Врешті-решт, ніякі військові приготування, ніяка офіційно пропагована теза не нададуть правдоподібності тому, що вочевидь суперечить здоровому глузду й інстинктові самозбереження. Велика Британія й США не розв'яжуть апокаліпсис з приводу незначного випадку, не будучи впевненими, що ворог планує глобальний напад або хоче перевірити, на які поступки можуть піти члени атлантичного договору, щоб не зазнати краху. Жах перед термоядерною війною навіть у того, хто її розв'язує, настільки великий, що подібне рішення може бути прийняте лише при наявності великої ставки і під невідпормним тиском. Тож атлантичний блок повинен відмовитись від абсурдної химери альтернативи (мир або тотальна війна) і забезпечити собі засоби, які у випадку обмеженої провокації чи агресії дадуть змогу уникнути і капітуляції (чи пасивності), й апокаліпсису.

Власне, вагання, чи коливання, між цими двома крайніми доктринами досі залишалось вербальним і, так би мовити, абстрактним, теоретичним, у зоні впливу обох блоків не трапилось жодної, ані найменшої агресії. Втім, відсутність агресії не є чимось містичним. Якщо не торкатись Берліна (а колишня столиця райху рано чи пізно стане причиною і ставкою першорядної кризи), не видно, де і чому СРСР повинен задіяти свої збройні сили. Військова кон'юнктура — хай якою вона була у двох крайніх доктринах — сприяла відмові від будь-якої агресії (в розумінні порушення кордонів регулярними військами). Найефективнішим інструментом відраджування від незначних агресій була не слабкість армій НАТО, не Біла книга уряду Її Величності, а переваги вдарити першим. Доки для США існує або вони вважають вірогідною небезпеку втратити вагому частку свого термоядерного арсеналу в разі несподіваного нападу, доки нерівнозначність злочину й кари могла підштовхнути їх завдати удару першими, доктрина Білої книги 1957 року мала значні шанси бути правильною, хоча й з інших, ніж вона пропонувала, мотивів. Проте в міру наближення до рівноваги страху і навіть зверхності СРСР щодо кількості балістичних ракет, стратегія залякування виявляється також незадовільною. Загалом психологічна за своєю суттю, вона залишає певну непевність в думках і покровителя, і протегованого.

Перший розмірковує, яким територіям, окрім своєї, він може і повинен протегувати, тобто за яких обставин агресор сприйме погрозу відплати всерйоз; він хоче визначити, якими засобами відплати, починаючи з класичної й закінчуючи термоядерною зброєю, він повинен володіти, аби його не примусили вибирати між капітуляцією й апокаліпсисом. А протегований боїться двох речей. Він роздумує,

чи залякає ворога зобов'язання покровителя, тому він схильний, аби зобов'язання було якомога урочистішим, а відповідь дедалі автоматичніша. Проте він одночасно побоюється, що жах тотальної війни буде настільки великим, що скептицизм відступить перед якнайкрасномовнішими заявами, а покровителя змусять виконати те, чого всі так страшенно бояться. Одне слово, протеговані хотіли б, щоб ворог був переконаний у серйозності погрози, а покровитель, попри все, зберігав за собою свободу не виконувати своєї погрози.

Сама природа непевності породжує нескінченну полеміку, кожен експерт має рацію доти, доки не запропонує власне рішення, котре піддається критиці так само, як і те, що він відкинув. Погроза масованих ударів у відповідь є лише блефом, заявляють декотрі добре відомі військові письменники (наприклад Лідделл Гарт). Ворог не вірить у такі погрози, знаючи, що він також здатен завдати руйнувань, приблизно однакових з тими, яких зазнає сам. Якщо на Сполучені Штати не нападуть, президентові не просто буде дати фатальний наказ SAC¹, знаючи, що він призведе до загибелі багатьох десятків мільйонів американців. Але як тільки радянські дивізії перейдуть демаркаційну лінію, в дію вступлять солдати, авіація, балістичні ракети США. SAC перебуватиме в стані тривоги, готовий попередити удар ворога. Хто може знати, чи війна залишиться обмеженою? Погроза масованих ударів з неба з метою відплати з будь-якого приводу є блефом, однак тих, хто виступає проти цього блефу, бачимо і серед тих, які незрідка сумніваються щодо можливості локалізувати війну, що вибухне в Європі. Якщо можливість локалізувати війну в Європі викликає в них сумніви, чому б радянському керівництву не засумніватися у цьому також? А це означає, що термоядерна погроза «прийнятна».

Ставка в Європі є значною, класичні збройні сили з обох сторін численні: що означатиме обмежена війна, якщо все залишиться без змін? Хіба один з таборів міг би погодитися на перенесення демаркаційної лінії? Подібні міркування приводять до думки про вірогідність невідворотного поширення війни в Європі. В такому разі, чому б не повернутися до початкового визначення масованих ударів у відповідь, яке розсіює ілюзію, що воєнні дії на Старому континенті можуть не привести до застосування крайніх засобів, внаслідок чого з'являється більше шансів відвернути будь-яку, навіть вторинну агресію, що вестиметься звичайною зброєю?

Всі ці міркування видаються правдоподібними, створюючи тривожну безпеку в нинішній Європі. Захід справді не може розв'язати апокаліпсис через якийсь незначний випадок. Отже, він повинен мати війська й авіацію, здатні перешкодити появі доконаних фактів і одночасно збільшити значення ставки, якщо агресор продовжуватиме наступ. Правда й те, що загроза масованої відплати, якою не розмахують, сприяє відверненню другорядних чи локальних агресій, оскільки агресор не може не боятись розширення воєнних дій, особливо в нинішні часи вразливості термоядерного арсеналу. В день, коли буде досягнуто однозначної угоди про обмеження воєн (наприклад невикористання атомної та термоядерної зброї), ймовірність обмежених конфліктів зросте тим більше, чим більшою буде взаємодвіра учасників договору.

За такої кон'юнктури європейці завжди матимуть привід непокоїтись (американці також). Якщо вони такі повірять в обмеження воєн, то боятимуться стати полем битви, тоді як великі держави оберігатимуть одна одну. Якщо вони сумніва-

¹ Під час номінації пан Христіан Гертер сказав перед комісією Сенату: *«I cannot conceive of any President involving us in an all-out nuclear war unless the facts showed clearly we are in danger of all-out devastation ourselves, or that actual moves have been made toward devastating ourselves»* («Я не можу уявити жодного Президента, який втягнув би нас у тотальну термоядерну війну, доки факти чітко не засвідчать, що нам загрожує небезпека тотального руйнування або що кроки, які ми вже зробили, ведуть до самознищення» — *англ.*).

тимуться щодо обмеження конфліктів, то боятимуться, що, врешті-решт, велика держава буде відповідальною за руйнацію тих, кому вона обіцяла підтримку (але не захист, бо підтримка спиралась на залякування, а провал залякування веде до знищення протегованих). Згідно з гіпотезами чи спекуляціями, європейці прагнуть, аби американці були спокійніші та боездатніші, твердо дотримувались своїх зобов'язань або їх не брали.

Які ж заходи розробили НАТО на ділі з урахуванням усіх цих непевних моментів? Сполучені Штати діяли так, наче хотіли заспокоїти союзників і переконати СРСР у своїй рішучості, вони примножували докази своєї заангажованості, поповнивши, зокрема, атомне озброєння своїх дивізій (атомні пускові установки, ракети земля-земля) установками для запуску балістичних ракет середньої дальності. Ці установки розміщені у відомих ворогові місцях, в них можуть влучити при повітряних нальотах або балістичними ракетами середньої дальності, вони ніяк не *укріплені (hardened)*. Відтак, вони мало що додають до загальної здатності США чи атлантичного союзу до залякування, вони, *по суті*, мають подвійну функцію: символізують зобов'язання та ускладнюють обмежену агресію. Хіба радянські війська зможуть перейти через демаркаційну лінію, не ліквідувавши цих засобів відплати (відплати, яка може бути обмеженою, не тотальною)?

Одночасно американське командування хотіло б зміцнити і «щит», тобто армію. Але воно наштотується на дві перепопи: однією є Велика Британія та Франція, сповнені рішучості стати атомними державами; іншою — більшість європейських країн, які відмовляються від витрат і від жертв, можливо, саме тому, що незаперечна залежність від американських засобів залякування породжує в урядів і громадськості Старого континенту відчуття марності будь-яких зусиль. Отже, за останні три роки атлантичний блок так і не адаптувався до змін військової кон'юнктури. Впевнений в тому, що вразливість американців зменшує вірогідність термоядерної загрози, він мав би заодно посилити докази американської ангажованості й розширити палітру можливих ударів у відповідь. Він зробив перше (частково), але не друге, головна причина недовершеності в тому, що атлантична військова співдружність є коаліцією, а не блоком.

Три європейські держави заслуговують, аби їх розглянули окремо, — Велика Британія, Франція і Західна Німеччина¹. Під час воєнних дій Велика Британія брала участь у дослідженнях, що привели до створення перших атомних бомб. Вона була першою державою, яка виділила значні кошти для набуття знань і технічних засобів, необхідних для використання ядерної енергії в мирних і воєнних цілях. Наприкінці 50-х вона володіє стратегічною авіацією, що складається з бомбардувальників, званих V, здатних летіти дуже високо з надзвуковою швидкістю та транспортувати термоядерні бомби. Чи в такому випадку Велика Британія володіє здатністю залякувати? В крайньому разі вона має те, що англійські автори називають «пасивним залякуванням»: у разі безпосереднього нападу частина термоядерного арсеналу матиме *шанс* зберегтися й завдати агресорові удару у відповідь (ефективність відплати залежатиме від того, яка частина термоядерного потенціалу вціліє після ворожого удару). Але на дипломатичних терезах таке пасивне, досить сумнівне залякування важить небагато. Завдяки зобов'язанням американців щодо Великої Британії Кремль не може завдати масованих ударів по Британських островах, не напавши одночасно на Сполучені Штати. Оскільки існує *ймовірність* нанесення американцями удару у відповідь, єдиною раціональною дією СРСР при бажанні напасти залишається глобальна атака на весь західний термоядерний арсенал. Інакше кажучи, від прямої атаки на Британські острови ворога

¹ Серед інших цікавий приклад Норвегії, вірного й рішучого повноважного члена атлантичного союзу, яка не погоджується на розміщення на її території союзницького війська в мирний час.

струмує не сам по собі британський термоядерний потенціал, а власне сукупність засобів відплати Заходу, зокрема США. З іншого боку, якщо Велика Британія опиниться в дипломатичній ізоляції, то її термоядерний потенціал мало чим прислужиться супроти радянського шантажу, оскільки не існує єдиного виміру втрат Великої Британії й Радянського Союзу в разі обмеженої війни між цими країнами. Якщо Велика Британія й Радянський Союз опиняться віч-на-віч, то останній, можливо, відмовиться від прямої атаки, що передбачає ризик часткових руйнувань, зате першій доведеться піти на величезні поступки, аби уникнути тотальної руйнації, яку не зможе компенсувати навіть посмертна помста, здійснена рештками стратегічної авіації.

Термоядерний потенціал Великої Британії сприяє скоріше її впливові в межах коаліції й престижеві на світовій сцені, ніж ефективності залякування. По суті, політика оборони, прийнята урядом Її Величності, є частиною глобальної політики, яку метрополія колишньої імперії наполегливо проводить з 1945 року (Суецька експедиція є винятком, що підтверджує правило: вона роз'єднала націю). Опертям цієї політики є передусім союз з американцями. Оскільки британський флот більше не панує на морі, уряд Її Величності повинен залишатись постійним, вірним, бездоганим союзником держави — володаря океанів. Це не означає, що він погоджується на статус сателіта; концепція зовсім інакша, власне повністю приймаючи союзницькі зобов'язання, Велика Британія забезпечує собі найкращий шанс впливати на перебіг історії й переконувати американських урядовців. Оскільки атлантичну співдружність очолюють незмінно Сполучені Штати, то, як ми бачили, другорядні союзники мають вибір між двома тактиками, що є виразом і символом двох стратегій: або впливати на події через посередництво лідера, або залишити за собою право на прийняття самостійних рішень. Уряд Її Величності не переймається розмірами своєї самостійності, він не втрачає надії, що американські рішення відповідатимуть його порадам та побажанням.

Термоядерний потенціал є раціональним елементом у цьому союзі. Він гарантує британським ученим співпрацю з Американським агентством з атомної енергії, передачу принаймні частини наукових і технічних «таємниць», співпрацю штабів щодо постійного вдосконалення і ймовірного введення в дію інструментарію залякування. Цим самим Велика Британія домагається від США більш незаперечних зобов'язань порівняно з будь-якою іншою державою, а водночас неявної обіцянки консультиватися¹ у кожній складній ситуації. У світлі цього аналізу стає очевидно, що запитання, чи вціліє термоядерний потенціал британців після першого удару ворога, не таке вже й важливе, як видається з першого погляду.

Франція, зокрема Франція де Голля, є зовсім іншим прикладом. Жоден французький уряд не матиме такої здатності², як британський, впливати на американську адміністрацію безпосередньо або через пресу й громадську думку. Більше того, мета генерала де Голля (він категоричніший, ніж його попередники, хоча дуже на них схожий) полягає не стільки в тому, щоб підвести США до прийняття рішень, які, на його думку, кращі для блоку й для Франції, як у тому, щоб залишити за собою право й засоби чинити так, як йому заманеться, незалежно від блоку, навіть у зонах, підпорядкованих союзу. Згідно з такою метою сила залякування Франції повинна відповідати рівню національних амбіцій, тобто бути ефективною супроти ймовірної загрози застрашування чи агресії з боку СРСР. Законом-програмою передбачається, що в 1965 р. наступальні сили складатимуться з 50 «Міраж IV», що здатні доправити атомні бомби до Москви. Це винищувачі-бомбардувальники, які набирають швидкість, удвічі вищу за швидкість звуку, і

¹ «No annihilation without representation» («ніякого знищення без представництва» — англ.).

² Можливо, краще сказати: не думає, що зможе мати.

вважаються здатними подолати оборону ворога. Але скільки їх уціліє після масованої термоядерної атаки великої країни? Скільки вцілілих літаків зможе досягти визначеної цілі?

Німеччина є ще інакшим прикладом. Згідно з Паризькою угодою вона зобов'язалась не виготовляти атомної зброї, уряд Бонна наразі не прагне ухилитися від обмежень, нав'язаних йому цим договором. Територія Федеративної Республіки вузька, вона близько сусідить з потенційним ворогом. Навчальні табори та склади федеративної армії знаходяться у Франції: було б нераціонально розміщувати заводи по виробництву атомних та термоядерних бомб у Західній Німеччині. Тоді, коли у боннських урядовців з'явиться бажання мати власні засоби залякування, вони, не знайшовши продавця, щоб їх купити, спробують виготовити їх за згодою з європейськими союзниками і на їхній території.

Інакша ситуація з тактичними атомними бомбами: якщо вони є на озброєнні атлантичної армії, чому б їх не мати і німецьким дивізіям, які нині становлять основу цієї армії? Американці забезпечили себе термоядерним інструментарієм залякування, але вони не можуть надавати своїм союзникам атомні боеголовки і навіть тактичну зброю у вільне користування з огляду на законодавство, за яке проголосував і яке підтримує Конгрес. Утім, вони не можуть робити різниці між німецькими й іншими атлантичними дивізіями. Всі повинні бути здатні до використання атомної зброї, якщо воєнні, навіть обмежені дії в Європі обов'язково передбачають застосування ядерних вибухів. Чи так воно насправді? Чи Захід зацікавлений в тому, щоб передбачати використання тактичної атомної зброї в усіх випадках?

У попередніх міркуваннях ми намагались лише виявити проблеми, які атлантична співдружність повинна вирішувати, щоб вистояти супроти Радянського Союзу за нинішньої кон'юнктури в озброєнні.

Першою є проблема незалежності чи не-незалежності засобів залякування. Чи ж західні країни мають перевагу йти до створення колективної сили залякування чи багатьох національних сил? Якщо перший напрямок кращий, як переконати європейців і яких поступок вони повинні вимагати в обмін за тимчасову відмову від національних ударних сил?

Другою проблемою є військова організація союзу, виходячи зі стратегічно-політичної концепції. Чи слід передбачати армію, що веде великі битви без застосування тактичної атомної зброї? Якщо прийняти цю гіпотезу, то якими аргументами можна переконати європейців і яку спільну стратегію слід розробити наперед?

2. Залякування національними силами чи силами співдружності?

Припускаючи, що американська загроза відтепер не така переконлива, теза про національний інструментарій залякування може стати раціональною лише тоді, коли з ним почне рахуватися ворог. Та поки що і десять наступних років така умова залишиться нереалізованою. Уявімо собі абстрактно дуель наодинці між малою і великою державами. Перша не візьме на себе ініціативу застосування атомної зброї, бо така ймовірність стане для неї тотальною катастрофою, хай як там складуться події. Тож вона мусить забезпечити свою обороноздатність, тобто атомний або термоядерний арсенал, здатний вціліти після удару великої держави, а тоді оминати ворожу систему оборони в стані готовності. Зайве твердити, що жодному французькому бомбардувальнику не вдасться здійснити подібний подвиг, але цілком очевидно, що нерівнозначність злочину й кари буде настільки величезною, що в цьому випадку було б кумедно вдаватися до тези про «нечіткість між більше і менше».

Так звана теорія «пропорційного залякування» є спробою врятувати цю тезу у випадку дуелі між малою і великою державами. Звичайно, кажуть теоретики пропорційного залякування, спільного виміру між втратами Франції, що стане жертвою радянського нападу, і втратами внаслідок її удару у відповідь бути не може. Але ставка Франції сама по собі обмежена. Велика держава розважливо візьме на себе лише ризик, пропорційний ставці. А ризик отримати кілька атомних бомб на кілька міст непропорційний такій ставці, як Франція.

Як загальна теорія така аргументація викликає численні зауваження. Передусім стосовно малої держави велика перебуває, ймовірно, в ситуації гангстера стосовно жандарма, чий револьвер готовий вистрілити. Вдаривши першою, вона знищить малу і неураженою вийде з цієї авантюри. Припустімо, що невелика держава зберегла здатність до відплати, тобто після першого удару її атомний арсенал зруйновано неповністю. Чи для великої держави ризик зазнати відплати завжди буде вищим від ставки, якою є мала держава? Ніхто не може оцінити таке співвідношення абстрактно. Здатність великої держави використовувати наступально свій термоядерний потенціал суттєво зросте тоді, коли вона на ділі доведе, що без вагань виконає свою погрозу. Можна уявити собі обставини, за яких варто буде піти на ризик посмертної помсти малої держави, прагнучи покарати зухвальця й посіяти жах.

І нарешті, хибним є уявлення, що велика держава мусить вибирати між бездіяльністю і масованою атакою. Велика держава не може змусити іншу велику танцювати під її дудку, бо залишатиме суперникові перевагу ініціативи. Але вона може змусити до цього малу державу (якщо та гіпотетично буде в ізоляції). На які поступки не піде остання, знаючи, що протидія означатиме знищення держави й майже повне винищення населення?

Можуть, однак, заперечити, що дуель великої і малої держав не може відбуватись за таких умов. Я й не збираюся цього заперечувати. Мала держава, Велика Британія чи Франція, ніколи не опиняться віч-на-віч з СРСР: навіть якщо США пішли з Європи вони завжди залишатимуться одним з елементів, на які радянська стратегія мусить зважати у своїх відносинах з Європою. Щоб принизити малу, велика держава не повинна йти на ризик свого ослаблення стосовно іншої великої. В оцінці значущості англійської чи французької атомної здатності слід виходити не з нереальної гіпотези протистояння її одній Радянському Союзові, а з біполярної кон'юнктури нашого часу.

Можна б подумати, що національні засоби залякування необхідні, аби попередити шантажування Радянським Союзом європейських держав зокрема. Такої безпеки, на мою думку, не існує. СРСР може вести дипломатичну гру з будь-ким з Атлантичного пакту, але не може шантажувати атомною атакою доти, доки американські війська стоять у Федеративній Німеччині, доки національні контингенти інтегровані в атлантичну армію, що було зроблено після проголошення миру.

Пан Хрущов (або його наступник) може відкрити перед канцлером Аденауером (або його наступником) перспективу об'єднання Німеччини, пообіцяти мирний договір за умови офіційного визнання існування двох Німеччин. Одночасно він може запропонувати президентові Французької республіки повернутись до історичного союзу, скерованого проти відновлення німецького імперіалізму. Держави — члени Атлантичного пакту не застережені від спроб переманювання, адже вони не відмовились від дипломатичної незалежності. Як на мене, вони застережені від воєнного шантажу, бо відмовились від військової незалежності. Вимагати під загрозою термоядерної атаки від Федеративної Республіки виходу з Атлантичного пакту чи відмови від якогось типу озброєння означає ризикувати можливістю одержати перший удар.

Інакше кажучи, наразі європейські держави не можуть забезпечувати свою без-

пеку індивідуально, в тому особливому сенсі, що засоби залякування вважаються здатними гарантувати безпеку. Вони зберігають вибір між двома шляхами, один веде до сучасного варіанту нейтралітету, другий — до сучасного різновиду коаліції (вона не виключає наявності національних атомних сил на другому плані).

Інтелектуальний і політичний рух, що увиразнився на з'їзді лейбористської партії 1960 року, де проголосували за рішення на користь одностороннього атомного роззброєння, вказує один з можливих шляхів. Американська «гарантія», яку символізують і утверджують повітряні бази для американських ескадриль та пускові установки для балістичних боеголовок середньої дальності, легко виявляється палицею на два кінці. Вона притягує чи відвертає радянські бомби? Кожен припускає, що у разі війни американські бази «притягують» радянські бомби. Питання полягає в тому, щоб знати, чи вони «відвертають» війну. Якщо припустити, що вони не притягують війну, то чи не вдасться другорядним країнам залишитися за межами ймовірних бойових дій?

Таку аргументацію легко кваліфікувати як цинічну: вона відповідає способу поведінки, яку історія виявляє характерною для держав. Чому мала держава не прагне до безпеки, користуючись конфліктом між великими, заручившись одночасно гарантією однієї (а то й обох) великої у мирний час і шансом залишитись осторонь, коли вибухнуть бомби? Держави не можуть прийняти такої аргументації не через її моральну пересічність, а через загрозу нейтралітетові і часткову втрату престижу, що з цього може випливати.

В Японії та Великій Британії ця проблема не ставиться саме в таких формулюваннях. Японія була ворогом США в часи імперської величі. Сьогодні, маючи 110 мільйонів, зосереджених на невеликій території, вона не має змоги вести велику політику, зате зберегла ресурси, потрібні для економічного процвітання й високого рівня життя. Урядовці, приречені на дипломатію миру, можуть без нісенітниць, без надмірних ілюзій вірити, що безпека, яку надає американська гарантія, буде, хай там що, забезпечена, тоді як, позбувшись американських баз, Японія стане менш провокативною в очах СРСР та Китаю і зможе підтримувати кращі відносини з комуністичними державами. Нині саме соціалісти, більш-менш близькі до «попутників», ведуть кампанію проти пакту зі Сполученими Штатами. Однак, зрозуміло, що, не відчувачи ніяких симпатій до комунізму, консерватори воліють нейтралітет, а не американський союз в міру того, як перший дає їм ті самі переваги, що й другий, але меншим коштом¹.

Причини дебатів у лейбористській партії та серед інтелектуалів у Великій Британії зумовлені не так порівнянням вартості й рентабельності (європейської співдружності й американських баз), як, на мою думку, пацифізмом і моральним протестом проти можливих жакіть термоядерної війни та використання подібної погрози дипломатами. Громадськість здебільшого традиційно вірить американському союзові, не роблячи строгого розрахунку ризику й вигідності. Однак ця мимовільна вірність підтримується розсудливим переконанням: наразі вже не йдеться про самооборону — як засобу залякування чи оборони в давньому значенні цього терміна — Великої Британії віч-на-віч з СРСР вже не йдеться. Велика Британія має стати союзницею могутньої країни, що панує на океанах, вона більше не може розраховувати, як робила це століттями, на взаємне ослаблення європейських держав, залучених в постійне змагання й почергові війни.

Справа з У-2 додала аргументів прихильникам нейтралітету практично в усьому світі. Вперше, якщо сприймати слова пана Хрущова всерйоз, виходило, що держава може стати жертвою навіть за відсутності широкомасштабної війни та її союзу з США. Після польоту літака-шпигуна над радянською територією №1

¹ Ми абстрагуємось від впливу договору чи нейтралітету на еволюцію внутрішньої політики.

Кремль погрожував «обмеженими ударами у відповідь» по повітряних базах відльоту й повернення. В такій ситуації США або стерплять ці удари, тоді державі-союзниці не залишиться нічого іншого, як гоїти свої рани, або ж США, своєю чергою, локалізовано відплатять Радянському Союзові, розуміючи ризик поступового розширення воєнних дій. В обох випадках союзник буде задіяним у конфлікті, що його не стосується і в якому він нічого не виграє. Подібні міркування дотепер скромно залишались на задньому плані саме тому, що урядовці в Пакистані чи деінде не вірили, що пан Хрущов перейде до дій, а США повторить експеримент з У-2.

У материкових європейських держав не було навіть спокуси нейтралітету без зброї. Головною причиною цього став поділ Німеччини й Берліна. Попри економічне чудо політичне становище Боннської республіки хистке: по той бік демаркаційної лінії створено демократичну республіку на чолі з комуністами. Звичайно, режим НДР непопулярний ще й сьогодні. Цілком очевидно, він не втримається, якщо відійдуть ті, що його принесли й встановили. І доти, доки на території НДР перебувають 25 російських сучасних дивізій, доки Радянський Союз тисне на Західну Європу, вимагаючи остаточного визнання *statu quo*, Федеративна Республіка правочинно почувається zagrożеною. Вона існує й може вижити лише завдяки гарантії й волі США.

Оскільки Федеративна Республіка вибрала шлях посиленої американської zaangażованості, іншим державам материка доводиться йти по цьому самому шляху, втім, усі, окрім голлістської Франції, були готові до ідентичного вибору, навіть якщо мали змогу вибрати щось інше. Потрібно лишень з'ясувати, до яких військових змін та перемін їх спонукає й зобов'язує зростаюча вразливість Сполучених Штатів. Досі не вжито жодного з двох заходів, що могли б видатися раціональними: ні щодо зміцнення щита, ні щодо створення в Європі оборонного потенціалу, здатного вціліти після радянського нападу. Зміцнення щита стало б прихованим визнанням того, що рівень атомної відплати неодмінно піднімається від моменту, коли той, хто погрожує, виявляється нездатним розгромити арсенал ворога, тобто уникнути повсюдних руйнувань. Створення обороноздатного потенціалу в Європі під командуванням НАТО або під європейським командуванням символізувало б військову, хоч і відносну самостійність Старого континенту, вона була б відповіддю на так званий французький аргумент (в термоядерний вік країни вже не можуть охороняти одна одну, кожна повинна охороняти себе сама).

По суті, сама континентальна Європа досі не змогла набути автономної й достатньої спроможності залякування (ця спроможність визначається ймовірністю того, що в разі несподіваного нападу ворога оборонні сили зуміють завдати агресорові «непоправних» руйнувань¹. Пускові установки й аеродроми розміщені поблизу СРСР, отже вони вразливі. Бомбардувальники й ракети середньої дальності втрачають свою ефективність як перші наступальні засоби (або виявляються мало-ефективними), коли необхідно відповісти на одержаний удар. І все ж, вони не є непотрібними. Зростання кількості й розкиданості баз ускладнює несподівану глобальну атаку. Зосередження в одному місці атомної зброї сприяє попередженню локальних агресій з використанням класичної зброї.

Однак атлантичний блок ще не знайшов засобу, щоб примирити необхідність національного розподілу завдань у межах союзу і бажання англійців та французів мати національні сили залякування. Тож із часом згуртованість коаліції потребує прийняття спільної воєнної доктрини, яка, своєю чергою, вимагатиме взаємних поступок.

¹ Само собою зрозуміло, що це класичне, так зване строге, визначення залишає простір для оцінки: які руйнування вважати непоправними?

Нині речники як США, так і Франції відмовляються прийняти часткову істинність тези, за яку вони сперечаються. Американські експерти цілком резонно твердять, що в найближчі десять років Франція не здатна мати незалежні сили відплати, тобто залякування. Однак вони помиляються, забуваючи, що володіння навіть незначним атомним чи термоядерним потенціалом надає певного авторитету в рамках союзу, певного престижу на світовому кону та певної дипломатичної самостійності. Не одні французи вважають, що завтра буде важко знайти могутню країну без ядерної зброї, як учора могутня країна не могла обійтися без важкої промисловості й танкових дивізій. Навіть якщо термоядерний потенціал дипломатично не використовується ні проти великої, ні проти малої країни, він фіксує статус держав, їхній ранг в ієрархії дійових осіб на дипломатико-стратегічній арені. Тож, прагнучи домогтися координації військових програм, Сполученим Штатам доведеться піти на поступки Франції стосовно атомних таємниць, носіїв та командування союзом.

Участь європейців у розміщенні засобів залякування і відплати несе принаймні психологічну функцію. Доки тільки США повноправно володіють вирішальною зброєю і самостійно розробляють плани і приймають рішення, європейці не зацікавлені у власній обороні, бо мають відчуття, що вона від них не залежить. З часом це призводить до прикрих наслідків як для покровителя, так і для протегованих. Останні не сприяють навіть розвитку класичної зброї, якої потребує спільна безпека. Перший, врешті-решт, починає відчувати економічно й морально нестерпний тягар залякування й оборони. Наявність європейської чи атлантичної сили залякування відповідає подвійній потребі: зацікавити європейців власною долею і не розпорощувати засоби відплати та залякування.

Було розглянуто й навіть частково втілено дві можливості такого розподілу засобів залякування: двосторонні угоди, де головним є пункт про «два ключі», і багатостороння угода, яка дасть атлантичному союзу змогу володіти й самому розпоряджатися термоядерним потенціалом.

Так звана система двох ключів включає за згодою двох урядів — уряду країни, на чій землі розміщені пускові установки, та Сполучених Штатів — право запуску балістичних ракет. Тим самим уряд європейської країни отримує обіцянку консультувати з ним у разі міжнародної кризи, але не отримує гарантії, що з ним консультуватимуться перед кожним використанням атомної зброї в будь-якій точці світу. Однозначна обіцянка консультацій не гарантує членам Атлантичного пакту непоширення в Європі конфлікту, що виник в іншому кінці світу, відповідальність за який частково нестиме американська політика. Втім, яким би правочинним не було це зауваження, його не слід сприймати трагічно: жодне рішення не є цілком задовільним. Європейські країни мають вибір між самотністю без засобів залякування і компрометуючою єдністю з США. Якщо європейська країна обирає друге, вона фактично ризикує бути втягнуеною в конфлікт, який її не стосується. Але цей ризик приглушується спільною зацікавленістю обох великих держав у нерозростанні локального конфлікту, він також приглушується правом вето, яке країни-союзниці мають щодо застосування засобів відплати, розміщених на їхній території.

Система двох ключів недосконала, хоча вона краща за системи, які тимчасово діють на шляху заангажованості¹. За нинішнього стану технічного розвитку пускові установки на рідкому паливі не вціліють після несподіваної широкомасштабної атаки. Вони не забезпечують протегованому можливості вільно розпоряджатися цією зброєю і протистояти шантажеві великої ворожої країни, вони не зобов'язують велику дружню країну консультуватися в разі кризи, хоча й створю-

¹ Шлях відходу — це шлях не-союзу і «без'ядерності». Зобов'язання дає і покровитель, і протегований.

ють додаткову, не вирішальну, але суттєву причину, аби покровитель рахувався з інтересами протегованих, а ворог вважав малу державу невіддільною від союзу.

Створення інструментарію залякування під командуванням атлантичного штабу є позірною ще одним етапом на шляху поділу. Згідно з нинішніми планами підводних човнів, озброєних ракетами «Поларіс», атомним та термоядерним арсеналом командуватиме генерал, головнокомандувач союзу. Саме формулювання одразу виявляє труднощі. Генерал є американцем. Хіба того дня, коли постане питання про застосування, він підкориться комусь іншому, крім президента США, навіть якщо згідно з угодами він повинен консультиватися з представниками країн-союзниць, а за певних обставин приймати рішення самостійно?

І на цей раз критикувати дуже легко. Генерал, командир НАТО, *не може* підлягати вето п'ятнадцяти урядів, *не повинен* підпорядковуватись наказам тільки президента США, він не є *компетентним* виконувати чисто політичні зобов'язання, перш за все приймати рішення про мир та війну. Якщо наполягати на чіткому, без недоречностей формулюванні, слід, звичайно, відмовитись від проекту передачі сил залякування в розпорядження атлантичного штабу.

Втім, гнучкі формулювання були б прийнятні, якби європейці прагли виключно більшої безпеки та урочистіших і незаперечніших зобов'язань американців. Та ситуація інша.

Генерал де Голль не погодиться на атомну монополію США, навіть якщо його вдасться переконати, що це найефективніша гарантія для Франції й усього Старого континенту. Він відмовляється від статусу протегованої держави, який в його очах дорівнює статусу сателіта. Він прагне, принаймні до часткової, автономності національної оборони. Тому він аж ніяк не зацікавився пропозицією про атомні сили НАТО. Оскільки британський уряд також був неприхильним до цієї «атлантичної сили», боячися розпорощення ядерної зброї, і хотів зберегти національні сили, проект було закинута ще до опрацювання. 1962 р., виходячи з доктрини Макнамари¹, президент Кеннеді наполягає на доконечності американської монополії, тоді як французи й англійці не відмовляються від національних сил.

3. Зброя класична й тактична атомна зброя

Дискусія про доречність застосування тактичної атомної зброї в обмеженій війні невтомно ведеться впродовж останніх років, причому аргументи за і проти міняються з року в рік залежно від технічного прогресу, який, виявляючись сприятливим для тієї чи іншої сторони, пропонував ту чи іншу концепцію. Я не збираюся переглядати тут усю контроверзію², хочу лишень окреслити ідеї, які видаються мені вирішальними і, безумовно, впливають на стратегічно-дипломатичні концепції.

Те, що автори нині називають *обмеженою війною*, є війною не широкомасштабною (на зразок війни непланетарної, в міру того як сьогоднішня система є планетарною і в міру того як широкомасштабна війна, що заторкувала б відповідно всю систему, цікавила б усіх на планеті) і водночас війною, в якій воюючі сторони використовують лише частину своїх сил. Обидві характеристики обмежених воєн не

¹ Ця доктрина включає примноження проміжних ланок в разі кризи між *ніщою* капітуляції і *всім* термоядерного апокаліпсису. Звідки й наполягання на необхідності розширити звичайні сили, не застосовувати одразу тактичної ядерної зброї і навіть дозувати удари ядерною зброєю, їх першими цілями мають бути військові об'єкти ворога, міста супротивника слід оминати доти, доки він сам не виявить такої ініціативи.

² Резюме можна знайти у статті Генрі А. Кіссінджера «*Limited War: conventional or nuclear: appraisal*», що опублікована 1960 р. у спеціальному випуску «*Deedalus*» і передрукована в книзі: *Necessity for choice*, New York, 1961.

є оригінальними: Велика Британія задіяла не все своє військо в Південній Африці, так само як і Росія послала в Маньчжурію не всю армію. Навіть якщо віддаленість, труднощі транспортування та постачання і не змушували до такої стриманості, обом імперіям, морській і материковій, доводилося рахуватись з іншими ворогами, тогочасними й можливими. Новим в атомний вік є те, що в різнорідних війнах використовується неоднакова зброя.

Корейська війна дає приклад кампанії в географічно обмеженому просторі, під час якої обидва табори використовували лише хімічну зброю. Достатньо уявити термоядерний апокаліпсис — одна з великих держав посилає свої бомбардувальники й балістичні ракети на штурм оборонних сил ворога, інша відповідає руйнуванням міст агресора — аби означити інший крайній варіант. З одного боку, трирічна кампанія, мільйони тонн сталі¹, перетворені на набой, що посилаються на ворога, викликаючи десятки тисяч смертей, з іншого — обмін ударами, що триває всього кілька годин, упродовж яких гинуть десятки мільйонів унаслідок використання зброї, чия вартість не перевищує кілька мільярдів доларів, а кількість витраченої безпосередньо чи опосередковано сировини становить усього кілька тонн сталі. Обмін термоядерними бомбами став сучасним уявленням про те, що Клаузевіц називав «застосуванням крайніх засобів».

Однак абсурдний жах такого застосування не дозволяє теоретикам стратегії та дипломатії обмежуватися таким сумарним протиставленням. Між обміном термоядерними ударами і корейською кампанією можливі численні проміжні ланки. Пошук таких проміжних ланок зосередився на одному питанні: яку зброю можна використовувати в конфлікті, який не повинен перерости в широкомасштабний? Немає жодної певності, що це найкращий спосіб постановки запитання, адже сумісність тих чи тих засобів з обмеженістю бойових дій залежить від багатьох обставин. Можливо, розглядаючи виключно збройні засоби, напевно, доведеться відмовитись від задовільної відповіді, будь-яка відповідь, що матиме не досить визначену ймовірність, залишатиметься непевною або двозначною.

Притримуватимемось загальної постановки проблеми: чи слід застосовувати тактичну атомну зброю в другорядних конфліктах? Відповідь залежить від відповіді на два наступні запитання: яка ймовірність того, що тактичне застосування атомної зброї спровокує застосування крайніх засобів? Чи від такого тактичного застосування має переваги якийсь один табір і який? І на ці запитання фахівці як військові, так і цивільні дають суперечливі відповіді, які однаково бездоказові.

Всі погоджуються з такою простою думкою: невикористання атомної вибухової речовини є найкращим захистом проти застосування крайніх засобів. Істинність цього міркування ґрунтується на психологічній правдоподібності. Правильно чи ні, люди зверху донизу соціальної драбини відзначають радикальну відмінність між різними видами класичної² та атомної зброї. Доки в дію входить лише перша, урядовці і ті, ким вони керують, справедливо вважають, що обом сторонам власне прагнення до стриманості. Відмінність між двома типами зброї залишається закономірною, попри відновлену сьогодні тяглість між хімічними й атомними вибуховими речовинами (найменш потужні з другої категорії справді менш потужні, ніж найпотужніші з першої). Мотивом, завдяки якому подібна дискримінація залишається раціональною, є те, що вона найпростіша, вороги можуть одночасно визнати її, не маючи потреби спілкуватись чи укласти однозначну угоду. Тож локалізація конфлікту, в якому буде задіяна та чи інша велика держава, а то й обидві,

¹ Від війни 1939 — 1945 рр. і до Корейської війни щільність вогню зросла, як це було з 1914 — 1918 до 1939 — 1945 рр.

² Або звичайної. Англійський термін «*conventional*». Слід би чіткіше протиставити хімічну й атомну зброю.

зможе стати вислідом лише неявної згоди. Навіть якщо керівники держав, чії війська протистоять одні одним, знаходяться в *speaking terms**, навіть якщо матеріально й морально вони можуть розмовляти між собою, їхні слова завжди менш переконливі, ніж дії. Саме діями одна сторона повинна переконати іншу у своїй стриманості.

Відтак, стає *очевидно*, що застосування крайніх засобів лякатиме менше, якщо жодна з воюючих сторін, що мають атомну зброю, не братиме на себе ризик її застосування. Однак було б помилкою робити з цього *очевидного* міркування неправильний або сумнівний висновок: *неможливо* перешкодити застосуванню крайніх засобів у географічно локалізованому конфлікті, якщо якась зі сторін вдасться до ядерних арсеналів. Вірогідність застосування залежить передусім від вразливості засобів оборони. Чим вони вразливіші, тим більше одна з великих непокоїть про безпеку своєї оборони, тим більше вона схильна тлумачити ворожі вчинки як доказ агресивності намірів протилежної сторони, тим більше спокусу її випередити вона відчуває. Але поза таким загальним взаємовідношенням між стабільністю взаємного залякування і вірогідністю обмеження локальних воєнних дій включається низка інших обставин. Що є ставкою в цьому конфлікті? Які країни в ньому задіяні, обидві великі безпосередньо чи одна через посередництво союзників та сателітів? Який перебіг боротьби? Які переваги забезпечує собі сторона, що виграє на полі битви? Яку мету вона ставить?

Те, що невикористання атомної зброї підвищує шанси уникнути застосування крайніх засобів (відповідаючи інтересам обох сторін), ще не означає, що порушення атомного табу за різних обставин буде нераціональним. Одна з воюючих сторін може подумати, що незастосування атомної зброї поставить її в несприятливі умови, а застосування не створить серйозної небезпеки розростання воєнних дій. Незастосування може стати неможливим, або тому що одна сторона не має інших локальних засобів уникнути поразки, або застосування цієї зброї іншим видається неминучим (чи просто вірогідним), тож ініціатива на випередження ініціативи іншого набуває майже раціонального характеру (діалектика випередження справді може зіграти роль як у тактичному, так і стратегічному використанні ядерної зброї).

Інакше кажучи, відповідь на перше запитання буде така: застосування тактичної атомної зброї підвищує небезпеку застосування крайніх засобів, причому неправочинно узагальнювати точні параметри такої небезпеки: надто багато обставин виникає в кожному конкретному випадку, які здатні відчутно вплинути на перебіг кризи і поведінку супротивників. Те саме з другим запитанням: кому з двох великих держав чи з двох блоків вигідне тактичне використання ядерної зброї? Як на мене, воно не має чіткої відповіді. Головною причиною є те, що досі не було битви між військами з використанням атомної зброї, вся воєнна історія перед нами, щоб нагадувати про слабкі місця й помилки уяви: в минулому вистачало технічних та тактичних нововведень, не дуже значних в ретроспективі, аби боротьба набрала несподіваного повороту. До 1914 р. жоден штаб не готував мобілізації промисловості. Хіба експерт не ризикує, коли силкується уявити дії танкових підрозділів у більших чи менших зонах, спустошених або заражених атомними вибухами!

Чи потреба в особовому складі зросте внаслідок утрат, чи зменшиться завдяки потужності вогню? Припустивши, що скупченість буде заборонена, як захисники зможуть вберегти країну від спустошення бомбами, а водночас і від проникнення й окупації ворожими підрозділами? Чи використання лише класичної зброї сприятливе для США з його розвиненою індустрією, чи для СРСР, який здатний виста-

* У дружніх стосунках (англ.).

вити більше солдатів? Хіба спостерігач зважиться на категоричне передбачення, коли, якщо вірити панові Г. А. Кіссінджеру, кожна з трьох служб¹ США сповідує іншу доктрину обмеженої атомної війни? «Авіація бачить її у формі володіння певним повітряним простором, армія вважає, що життєво важливо знищити тактичні об'єкти, які можуть впливати на наземні операції, з центрами комунікації включно, морський флот прагне передусім ліквідувати портові установки».

З огляду на ці спекуляції з певністю можна зробити лише банальні висновки: тактичне використання ядерних вибухових речовин має тенденцію до стирання різниці між обмеженням і необмеженням зброї, руйнувань, а відтак самих воєнних дій. Те, що обмеження воєнних дій досягнуто завдяки невикористанню деяких видів зброї, безпрецедентно, втім, така своєрідність добре узгоджується з традицією. Впродовж історії переможець найчастіше не ліквідував переможену державу і не винищував населення; хоча в разі абсолютної перемоги (роззброєння переможеного) був би фізично здатним це зробити. Відтепер атомна зброя дозволяє винищити вороже населення, ще не завоювавши й не роззброївши його. Тож нормально, що держави прагнуть воювати, не доходячи до взаємознищення: в наш час невикористання термоядерної зброї є еквівалентним відносній стриманості, яку цивілізовані держави встановлюють для себе після перемоги.

Можна, однак, запитати, чи застосування атомної зброї справді розширить руйнацію в так званій локальній війні? Мені відомо, що декотрі автори ставлять під сумнів навіть це міркування. Аргумент, згідно з яким атомні бомби не обов'язково такі потужні, як хімічні снаряди, не дуже вагомий. Навіщо порушувати «атомне табу», якщо не використовувати зброю зі значно вищим коефіцієнтом дії порівняно з класичною зброєю? Аби виправдати порушення табу, слід застосувати ракети та бомби, потужніші від ракет і бомб з хімічною вибухівкою, не суперечачи близькості населення чи солдатів-друзів до місця вибуху. Залишається аргумент, згідно з яким тривала кампанія, наприклад корейська, може врешті-решт обійтися дорожче, ніж короткочасна кампанія з застосуванням атомної зброї. Подібна гіпотеза не є неможливою. Вона передбачає, що воюючі сторони зауважать непорозуміння або агресор, навчений різкою відповіддю, відмовиться від свого задуму, не чекаючи, доки виявиться переможець чи переможений. Загалом, залишається вірогідним, що тактичне застосування атомної зброї² підвищує і ризик розростання, і матеріальну й людську вартість операцій.

Чи такі міркування мають безпосередній стосунок до проблеми захисту Європи? Чи потрібно і чи можна не давати атомну зброю німецькій армії?³ 1954 року штаб НАТО отримав розпорядження враховувати атомну зброю при розробці планів оборони Європи. Таке рішення продиктовано як недостатністю особового складу, так і надміром атомного озброєння. Оскільки мініатюризація бомб і зростання складів дозволяють застосувати ядерний вибух на полі битви, чому ж не замінити людей машинами, заповнивши порожнечі потужністю вогню? Проте та сама діалектика, яка викликала сумніви з приводу доктрини масованих ударів відплати, викликає тепер сумніви щодо тактичного застосування атомної зброї. Ворог також може погрожувати масованою відплатою, з тактичних міркувань він теж може застосувати атомну зброю. Чи засіб, який видавався сприятливим, доки був одностороннім, залишається таким і надалі, коли інша сторона відповідає та-

¹ *Daedalus*, p. 806.

² Якщо тактичне застосування включає знищення морських та повітряних баз, то як далеко сягатиме поле битви під час атаки на бази? І як у цей момент розрізнити тактичне й стратегічне застосування?

³ Німецькі дивізії мають тактичну атомну зброю, як і інші контингенти атлантичного війська, за системою двох ключів. Атомні боєголовки можуть бути застосовані лише зі згоди американських властей.

кою самою погрозою? Тактичне застосування атомної зброї згладжувало потребу в особовому складі доти, доки доступ до цієї зброї мав лише Захід. Що ж діятиметься тоді, коли обидва табори діятимуть однаково?

Ряд військових авторів, не вагаючись, виносять з набутої внаслідок тактичного застосування атомної зброї рівності той самий урок, що й з рівності внаслідок стратегічного застосування. Загроза відплати недієва відтоді, як стає взаємною. Так само і погроза застосувати атомну зброю в локалізованих наземних боях стане недієвою, коли така сама здатність з'явиться у потенційного ворога. Незалежний експерт Лідделл Гарт¹ повертається до своїх улюблених доктрин. При якісній рівності сторона, яка обороняється, здатна зупинити наступ, що ведеться зі значно переважаючими силами. Атакуючому необхідна перевага 3 до 1, щоб подолати лінію оборони, на якій стоїть мобільна і добре озброєна армія. Захід помиляється, ставлячи лише на погрозу, яка, по суті, є не чим іншим, як блефом і рано чи пізно змусить НАТО до ганебної капітуляції чи до абсурдної катастрофи.

Виступ на захист зміцнення атлантичного війська переконливий. Процвітаюча нині в розкошах Західна Європа мусить бути здатною постійно утримувати напоготові кілька десятків військових з'єднань. Безпрецедентно, що один з центрів людської цивілізації відмовляється, так би мовити, боронити сам себе, що країни з числа найбагатших у світі заявляють про нездатність створити спільними зусиллями досить міцну армію, щоб протистояти одному *підрозділу* радянського війська, що віддалений на 2000 — 3000 кілометрів від своїх баз.

На шляху раціональної організації оборони Заходу існує чимало перепон, вони скоріше психологічні й політичні, ніж технічні. Заохочення зусиль, скерованих на озброєння, зокрема озброєння класичного типу, незначне, бо обмежена війна в Європі є не те що неможливою, а маловірогідною, ця невірогідність зумовлена наявністю термоядерного потенціалу. Зміцнення наземних військ надало б дипломатії й стратегії блоку більшої гнучкості. Маючи кілька десятків дивізій, атлантична армія могла б утрутитись в Угорщині. Але якщо гама варіантів вибору у Заході зменшує ризик виникнення якогось дня фатальної альтернативи між капітуляцією і катастрофою, вона збільшує ризик другорядних агресій і, можливо², окремих бойових дій. Доки доктрина все або нічого (тотальний мир або тотальна війна), доктрина британської Білої книги 1957 року залишалась дієвою, вона викликала дивне відчуття стурбованої безпеки — глухої стривоженості, яку заступала упевненість (добре обґрунтована), що ніхто не хоче апокаліпсису.

І оскільки, хай там що, європейська безпека спирається передусім на термоядерний американський потенціал, оскільки, хай там що, СРСР прагне обминати зайві небезпеки, військові приготування та зміцнення щита відповідають дипломатичним функціям або жахливим, хоча й маловірогідним припущенням. Аргументи експертів не проникають за рампу, бо вони неоднозначні і не можуть розвіяти ілюзю безпеки, сформовану альтернативою: мир або спільне самогубство.

Тоді коли в якійсь з європейських держав поживляються національні амбіції, всередині блоку виникає напруження. Голлістська Франція відмовляється бути повністю залежною від американського протекціонізму. Армія Федеративної Ні-

¹ Див.: Hart Liddell. *Deterrence or defence?* London, 1960.

² Пишу «можливо», бо висновок не очевидний, хоча одразу він видається переконливим. Справді, цілком можливо твердити, що зміцнення класичних видів озброєння позбавляє ворога надії вирвати певні переваги завдяки другорядним агресіям, тим самим може його відмовити від таких агресій. Відплата атомною зброєю стане значно правдоподібнішою при наявності засобів дати відповідь на нижчих рівнях. Не думаю, що можна догматично зробити вибір з-поміж подібних, більш-менш правдоподібних міркувань. Не забуваймо, що подія залежить від того, що відбувається в умах керівників *іншого*, ми можемо висувати гіпотези, не маючи впевненості в тому, що стосується механізмів мислення та стратегічних розрахунків ворожого командування.

меччини, найсильніша на континенті після того, як в Алжир відправлено основний склад французької армії, домагається й одержує таку саму зброю, як її союзники й вороги. Володіння атомною зброєю, яку можна використати в тактичних цілях, відповідає як військовій потребі, так і потребам моральної рівності. Хіба німецькі солдати можуть воювати, якщо їх позбавили зброї, яку мають сусідні дивізії? Партнери атлантичного блоку не погоджуються ділити дивізії на ті, що користуються тільки класичними видами зброї, і ті, що навчені послуговуватись атомною зброєю. Причому в другу категорію входять тільки американські дивізії.

З іншого боку, якщо всі дивізії всіх атлантичних націй будуть організовані з метою використання атомної зброї, командування наперед відчужує, так би мовити, свою свободу вибору. В атомний вік більше, ніж будь-коли, військові приготування, проведені в мирний час, обумовлюють рішення, що їх державні діячі приймають у момент кризи. Починаючи з 30 липня 1914 р., механізм мобілізації бере гору над слабкими мирними потугами державних діячів. Якщо всі атлантичні дивізії обладнані атомними установками, якщо у відповідь таке саме озброєння мають радянські дивізії в Східній Німеччині, якщо обидві армії, що стоять одна проти одної, розгорнуто з огляду на неунікненість його застосування, подія справді може реалізувати передбачення. Рішення буде нав'язане державним діячам штабами, які, щоправда, діють у рамках, окреслених тими самими діячами.

Наразі все відбувається так, наче атлантичний блок сподівається мати одночасно вигоду від двох можливих доктрин: попередити навіть малозначні агресії, створюючи у ворога враження, що атомну зброю буде застосовано за будь-яких обставин, і залишити за собою свободу вибору, якщо агресія таки матиме місце. Певною мірою, такі вигоди не є строго несумісними одна з одною. Підтримування сумніву стосовно намірів завжди належало до раціональної частини стратегії. Суперник не може і не повинен знати напевно, якою буде реакція на деякі можливі ситуації. Причому військовий потенціал не повинен знищити свободу стратега. Якщо атомну зброю мають усі, всі нею скористаються. Ми також маємо погодитись платити за цю непевність, тобто за ризик непорозуміння. Якщо ворог не знає, як ми відреагуємо на деякі наміри, він може помилитися, розраховуючи на нашу пасивність або, навпаки, на атомну відповідь. Якщо він помилиться щодо одного, то викличе різку відповідь з нашого боку. Якщо помилиться щодо другого, то сам вдасться до різкої ініціативи на випередження.

Упродовж століть класична зброя ніколи успішно не виконувала функції залякування, але їй досить часто вдавалось оберігати територію від загарбання, а населення від воєнного лихоліття. Уявляти кампанію з застосуванням класичної зброї означає повертатись до стратегії оборони. Погрожувати атомною зброєю для нанесення удару у відповідь означає відмовитись від оборони й поставити на ефективність залякування. Готуватись до обмеженої атомної війни, означає ставити на залякування, не відмовляючись повністю від оборони. Поля битви лежатимуть у румовищах, міста головних воюючих сторін будуть врятовані. По суті, загроза локальної кампанії з застосуванням атомної зброї грає роль проміжного залякування між погрозою класичної відповіді і погрозою термоядерного удару у відповідь та оборонну роль, також проміжну між двома крайніми погрозами. Чи таке проміжне визначення поєднує переваги й недоліки двох крайніх визначень? Запитання тимчасово залишається теоретичним.

4. Нарощування військової потуги

Тема даного розділу — дипломатія між блоками, хоча ми, здавалося б, продовжували розглядати дипломатію всередині блоків. Цей парадокс пояснюється просто: у післявоєнний період дипломатія між блоками була зведена до мінімуму, те-

риторіальний статус був незадовільним, але стерпним для обох, тож діяльність кожної великої стосовно іншої великої держави полягала здебільшого у вжитті заходів з одного боку демаркаційної лінії. Створення окупаційної зони трьох держав, пізніше Федеративної Республіки Бонна й грошова реформа (1947 р.) утвердили існування двох Німеччин, відтак поділ Європи. На північнокорейську агресію атлантичний блок відреагував створенням інтегрованого штабу й переозброєнням. Радянський блок створив подібний штаб на папері, підписавши 1954 р. Варшавський договір. Переозброєння Федеративної Німеччини, партнерки атлантичної співдружності, наприкінці 1954 р. стало показовим моментом того самого процесу, суть якого полягала в інтеграції Західної Німеччини до європейської співдружності Шістки й до атлантичного союзу.

У перше повоєнне десятиріччя Радянський Союз за жодних обставин не вів переговори зі Сполученими Штатами чи Заходом з приводу «врегулювання німецької проблеми» чи модифікації *statu quo*. В 1947 р. керівники США й Великої Британії, упевнившись, що Москва хоче зберегти у Східній Німеччині радянський устрій, поставили за мету попередити поширення комуністичних ідей та інституцій на Західну Німеччину. Закон суперництва між двома блоками диктував ставлення до Західної Німеччини згідно з принципами, проголошеними демократіями західного зразка, тоді як Східна Німеччина потроху була перетворена в народну демократію. Однак Німецька Демократична Республіка (*Deutsche Demokratische Republik*) і далі сплачувала репарації, її включили в договір про взаємодопомогу як учасницю Варшавського договору тільки 1954 р. Федеративна Республіка також домоглася статусу рівноправності лише через кілька років. Період дискримінації завершився 1950 р., коли президент Трумен і держсекретар Дін Ачесан запропонували ідею переозброєння Німеччини. Більше не йшлося ні про зменшення промислового потенціалу, ні демонтаж устаткування, ні навіть про репарації. Федеративна Республіка входила до ОЄЕС, отримувала свою частку допомоги Маршалла, окрім безпосередньої допомоги, яку їй надавав американський окупант. Єдина складність, на думку Вашингтона, полягала в тому, щоб залучити спершу Францію, згодом інші європейські країни до політики, яку англійські й американські урядовці вважали необхідною у відповідь на советизацію Східної Європи. Московське керівництво не могло перешкодити Заходові діяти в межах своєї зони, але було здатне паралізувати його діяльність, використовуючи неодмінні розходження між демократичними й суверенними державами. Головною перепорою на шляху озброєння ФРН був опір значної частини французів і, відповідно, уряду в Парижі. Тривала суперечка про Європейське оборонне співтовариство стала одним з епізодів «холодної війни» в дипломатії між блоками. США хотіли мати додаткову карту не стільки щоб нею грати, а щоб тримати її в запасі. СРСР постарався завадити її набуттю, численними погрозами й обіцянками мобілізуючи своїх вірних і впливаючи на незаангажованих. Один тиснув нагадуванням про «болісну переопіку», інший — про жахливу відплату.

Немає потреби докладно аналізувати засоби, використані обома країнами, аби перешкодити ратифікації Європейського оборонного співтовариства парламентами. Загалом можна сказати, що свідомі чи несвідомі речники московської тези застосовували як традиційні аргументи антигерманізму, так і нові, підказані й адаптовані згідно з кон'юнктурою. (Як СРСР відреагує на озброєння Німеччини? Як діятиме Федеративна Республіка після озброєння? Чи можна давати зброю незадоволеному урядові, який спершу прагне об'єднати обидві Німеччини, а тоді відібрати всю або частину території, анексованої Польщею?) Цікаво, що приватно радянські представники висловлювали думку про нейтралітет Німеччини, який в результаті переговорів між обома блоками міг стати заміником озброєння двох Німеччин.

Особисто я ніколи не вірив у можливість такого компромісного рішення. Захід погодився б на нейтралізацію Німеччини лише за умови запровадження передусім або взамін вільних виборів у НДР, тобто її десоветизації. Час минав, радянські установи дедалі більше вкорінювались у Східній Німеччині, тож такий обмін ставав щораз неможливішим. Режим, який вважає, що за ним усесвітня перемога, і який посилається на свою причетність до історичної долі, ніколи добровільно не погодиться на сенсаційний відступ. Як відіб'ється в Чехословаччині чи в Угорщині зняття Ульбріхта і його прибічників? Які гарантії Захід міг дати СРСР стосовно того, що Німеччина, об'єднана під режимом західного зразка, дотримуватиметься дипломатичного й військового нейтралітету, відмовившись від нейтралітету ідеологічного? В Центральній Європі на лінії прямого протистояння двох великих держав важко не стільки уявити, як реалізувати проміжні рішення — однопартійний, не підпорядкований Москві устрій та устрій на півдорозі між одно- і багатопартійністю.

Втім, Сполучені Штати також не без тривоги ставились до формули нейтральної і об'єднаної Німеччини, яка, в їхніх очах, мала дві головні вади: вона майже унеможлиблювала організацію локальної оборони на Старому континенті і вводила ще одне невідоме в складне рівняння. Якою буде політика об'єднаної Німеччини, потенційно наділеної ресурсами могутньої країни і приреченої на нейтралітет за рішенням переможців-союзників, неприхильних одні до одних, за бажанням старших братів-ворогів? В епоху ідеологічних конфліктів заміником найтралітету стає поділ. Одночасно він гарантував обом великим державам ліквідацію змінної величини: відсутність німецьких прагнень доти, доки обидва режими претендуватимуть на їх втілення.

Хоч і не без труднощів, Заходу вдалося подолати всі перепони на шляху, вибраному 1947 р. В 1960 р. ФРН стає найбільш процвітаючою країною вільного світу. Саме вона має найзначніші резерви (понад 7 млрд. доларів). Саме її просять підтримати долар, що похитнувся, а заодно надати допомогу малорозвиненим країнам, вона має найчисленнішу й найкраще озброєну на всьому континенті армію, її устрій видається найміцнішим, більше десяти років при владі перебуває мажоритарна партія (християни-демократи) і канцлер. Хіба політика, започаткована 1947, знову продовжена 1950 і визнана 1954 р., не досягла своєї мети в 1960-му? Західну Німеччину врятовано від злиднів і злоби, захищено від проявів комунізму, інтегровано в Європу й Захід. Заворухнення почались саме на сході, робітники повстали саме в Берліні, саме в Угорщині Радянській армії доводиться придушувати першу антигосподарну революцію століття, яка стала переможною після вуличних боїв завдяки відступництву армії й значної частини компартії. З 1946 р. Захід виграв всі політичні баталії в Європі: блокада Берліна провалилась, франко-німецьке примирення стало доконаним фактом, демократичні устрої ведуть перед в європейському чуді процвітання в 1950 — 1960 рр. Югославія вийшла 1948 р. і не повернулась на своє місце в сім'ю соціалістичних держав, попри нарікання пана Хрущова. Комуністичний режим не вкорінився ні в Польщі, ні в Угорщині: народи терплять, не вважаючи його своїм. Саме в Польщі я вповні відчув, що може означати марксистське поняття відчуження: людям чужі суспільні відносини, в яких вони живуть, влада, яку вони терплять, колективні творіння, які вони звершують усупереч своїй волі.

Та попри ці перемоги спостерігачі міжнародної сцени щонайменше екзальтовані відчуттям успіху. Красномовні, певною мірою сенсаційні успіхи економік Італії і Франції не ослабили відчутно комуністичні партії обох країн. Франція попадає в капкан Алжирської війни, режим П'ятої республіки, який прийшов до влади завдяки повстанню армії, загрожує або дальше тривання конфлікту, або невдячні умови ймовірного миру (незалежна Алжирська республіка). На захід від демаркаційної лінії панує розкіш, проте й на сході економічні успіхи також знач-

ні. Звісно, поки що вражають більше показники росту, ніж рівень і стиль життя. Кількість німців, які з Демократичної Республіки переходять до ФРН, у кілька разів перевищує число німців, які в пошуках роботи й кращої долі вирушають із заходу на схід. Якби вони могли вибирати, більшість робітників, інтелектуалів, простих громадян зі Східної Європи воліли б західну, а не народну демократію. Але — власне це і є вирішальним — вони усвідомлюють, що не матимуть такої свободи вибору в передбачуваному майбутньому.

Невтрочання Заходу в жовтні — листопаді 1956 року, а також нещадні радянські репресії остаточно й трагічно підтверджують спроможність і рішучість СРСР втримати всупереч і наперекір усьому владу Москви у Східній Європі. Діалектика воєнних приготувань веде до зміцнення загальної рівноваги страху завдяки локальній рівновазі військ і озброєння як класичного, так і атомного. Атлантична дипломатія хоче бути наступальною, вона відмовляється прийняти советизацію Східної Європи, проголошує право європейців, що перебувають під комуністичним режимом, вільно обирати свою долю, підбурює поневолені народи до опору. Проте одночасно атлантичний блок веде переважно оборонну дипломатію-стратегію. Метою атлантичної армії і SAC є лише залякування агресора: агресій, справді не було¹. Але якщо така політика була скерована на створення сприятливих умов для врегулювання німецької і європейської проблеми, вона явно провалилась. Хіба вона може бути успішною, доки США і європейці відмовляються йти на будь-який ризик?

Несподівано всередині атлантичного блоку відновились суперечки: чи існує заміник діалектиці воєнних приготувань, адже коли у відповідь на заходи іншого кожен блок діє так, що рівновага виявляється щораз на вищому рівні озброєння чи атомізації зброї, якої жоден блок не застосовує і не використовує, так чи інак, часову перевагу для досягнення своєї мети? Чи можна зменшити ризик вибуху, відмовившись від ядерної зброї в деяких зонах? Чи не можна б передбачити територіальний регламент, прийнятний для обох таборів, в угоді про озброєння?

Формулювання «без'ядерні зони» виникло й було запропоновано як на Сході, так і на Заході. Сер Ентоні Іден висунув 1955 р. ідею про зону в центрі Європи, де була б зменшена густота військ, не було б ніякої атомної зброї, як зону вододілу між арміями, яка перебувала б під строгим контролем і дала б змогу знаходити нові форми співпраці між блоками. Польський міністр закордонних справ також запропонував план, який в дипломатичних анналах носить його ім'я — план Рапацького, де пропонувалось зробити центр Європи без'ядерним.

Ці проекти так і не стали темою серйозних переговорів, Захід, зокрема уряд Бонна, боявся, що формула такого типу, хай яка вона обтічна, в зародку приховує нейтралітет усієї Німеччини. Подібний нейтралітет неприйнятний для Заходу, хоча б через різну величину території обох блоків. Радянський Союз може відійти на кілька сотень кілометрів від лінії оборони без суттєвих втрат. Атлантичний блок не може пожертвувати кількома сотнями кілометрів, адже тоді йому доведеться відмовитись від будь-якої військової організації.

Загалом кажучи, трохи наївно вважати, що сама по собі наявність гармат та ракет, здатних запускати снаряди з атомними боеголовками, породжує загрозу війни. Гонка стратегічних озброєнь як така небезпечна, в міру того як вона включає встановлення автоматичних механізмів відплати, а за певних обставин і скорочення часу на прийняття рішення президентом США. Тактична атомна зброя спрацьовує не сама, класична, зрештою, теж. Більше того, безпосередній контакт між арміями дає змогу попереджувати інциденти, нещасні випадки і непорозуміння: власне

¹ Само собою зрозуміло, агресії, напевно, не було б так чи інак, навіть без сукупності підготовчих заходів.

північнокорейська агресія відбулася у вакуумі, що виник після відходу американських військ. Відсутність військ небезпечніша, ніж їх присутність. Я добре знаю, що деякі спостерігачі побоюються й нагадують про ймовірність повстання у Східній Німеччині, а також про неможливість того, що в такій ситуації і при наявності національної армії Західна Німеччина залишатиметься пасивною. Такі спекуляції видаються мені абсолютно невірогідними: умови життя у Східній Німеччині поліпшились, вони не настільки погані, щоб призвести до заворушень, а керівники компартії солідарні зі старшим братом і нездатні шукати порятунку у зраді чи в приєднанні до протилежного табору.

Більше того: якщо припустити ризик народного повстання у Східній Європі, то в разі створення більшої чи меншої без'ядерної й демілітаризованої зони він незмірно виріс би. Власне, суть таких заходів полягала б у припиненні взаємної паралізованості обох блоків, що зменшило б військовий аспект імовірних політичних перемін. 1956 р. Радянський Союз не був готовий стерпіти в Угорщині ні встановлення багатопартійного режиму, ні проголошення нейтралітету австрійського зразка. Але якби два блоки не були в безпосередньому контакті, якби зникла небезпека, що якась народна демократія, зрадивши старшого брата, перейде в інший табір, тоді, можливо, СРСР погодився б на певні переміни, які він брутально придушує сьогодні.

Такі спекуляції виявляють переваги й недоліки політики, якою Захід міг би поступово замінити нинішню політику. Коли демаркаційна лінія чітко проведена і на захід від неї стоять американські війська, московське керівництво не має ілюзій щодо безпеки агресії, а «пригноблені народи» не мають більше ілюзій про сподівану допомогу. Якщо не брати до уваги давньої столиці райху, то нічого не відбувається і не може відбуватися з того чи іншого боку, бо політичний заколот, що зріє в глибині, придушено й накрито військовим каркасом. Для прискорення політичної відлиги необхідно взяти на себе ризик ліквідувати штучний холод, поширений військовими організаціями двох блоків.

Якщо цей аналіз точний, то всупереч громадській думці військова стабілізація обох блоків є політикою обачності й *statu quo*. Нейтральна, без'ядерна зона, різні модальності виведення військ, якщо тільки вони не ведуть до нейтралізації Західної Німеччини без компенсації з боку СРСР, є авантюрними діями з метою надання певної плинності подіям. Такою була б, *a fortiori*, суть виведення російської й американської армій з Європи.

Одночасне виведення, що стане предметом загальних переговорів, не обов'язково приведе до відновлення військового вакууму на зразок того, що існував 1945 р. 100 мільйонів французів і німців на захід від демаркаційної лінії цілком здатні разом мобілізувати 30 дивізій, необхідних на думку експертів. Вони навіть здатні при співучасті своїх європейських партнерів (і, ймовірно, англосаксонців) нагромадити певні сили для залякування¹. Таким чином, навіть без присутності американських військ Європа не залишиться беззахисною. Зобов'язання американців на користь Західної Європи втратило б свою урочистість, хоча фактично воно не було б ліквідоване. І якщо уявити ще й повернення радянських військ на територію СРСР, ймовірність масованої атаки на демократичну Європу стане абсолютно неможливою.

Серйозному підходу діячів європейських держав до розгляду такої переорієнтації — відмова від нарощування потуги військових фронтів з метою сприяння політичній відлизі — заважає те, що нова дипломатія-стратегія буде сповнена сумнівами. Чи зможуть східноєвропейські народи трансформувати народно-демо-

¹ Можна зрозуміти і формулу, запропоновану Г. Кенненом. Європа могла б покласти на ополченців і на пасивний опір у випадку окупації. Та не можна вимагати так багато від європейців.

кратичні режими, не поваливши їх? Чи в разі народного повстання Радянський Союз вдасться до революційного Священного союзу проти контрреволюції, як зробив це в Угорщині? Якими стануть відносини між двома Німеччинами? Яку дипломатію вестиме мирно об'єднана Німеччина? Все стає можливим, навіть російсько-німецький договір за рахунок Польщі, якщо тільки подумки відмовитись від нарощування військової потуги обох блоків і протистояння обох великих держав у центрі Європи. При нинішньому стані умів європейці не схильні йти на ризик. Діалог про військові заходи, дійсні чи надумані, можливо, триватиме й далі.

Але не без кризи, перебіг якої невідомий. Власне пан Хрущов, а не Захід, має *засіб* продовжити партію — це Берлін. Західні гарнізони в Західному Берліні є символом спільної перемоги над Третім райхом, символом німецької єдності, урочисто проголошеної переможцями, символом юридичного невизнання НДР Заходом, тобто політичного невизнання советизації Східної Німеччини і Східної Європи загалом. Саме цього символу прагне і повинен підтримувати Захід, саме його прагне й повинен ліквідувати Радянський Союз.

Вихід з берлінської кризи визначатиме умови, в яких почнеться наступна фаза європейської партії. Однак завтра, як і сьогодні, дилема може залишатись точнісінько такою самою: Захід повинен зробити вибір між *нарощуванням військової потуги й політичними змінами*. Якщо він не відмовиться від першого, то не зможе сподіватися останніх. Будь-які політичні переговори класичного типу можуть створити лише *можливість політичних змін ціною зростаючої загрози*. Чи вистачить у європейців віри в себе й довіри до німців, щоб прагнути, а не боятися політичних змін, більше покладатися на власну обороноздатність і менше на покровительство американців?

Наразі відповідь на ці запитання негативна. Однак не виключено, що одного дня і навіть раніше, ніж вони цього сподіваються, події змусять європейців зіткнутися з ризиками, від яких вони нині відмовляються.

* * *

Аналіз «європейської нічії» приводить нас до позірно парадоксального результату. Суперництво в озброєнні стає гарантією безпеки в міру того, як воно гарантує *statu quo* і виключає непорозуміння. А от спостерігачі найчастіше ставлять запитання, чи суперництво в озброєнні не створює небезпеку війни, якої не хоче жоден табір, а протистояння інтересів не виправдовує. По суті, ці два начебто суперечливі тлумачення не є несумісними.

Ризик війни породжується, можливо, гонкою технічного прогресу, його не породило ні створення НАТО, ні Варшавський договір. Нарощування військової потуги забезпечує дуополістам володіння ситуацією, не виключено, що полишена сама на себе Європа стала б розбурханою й непередбачуваною.

При узагальненому підході нарощування військової потуги, що локально попереджає ще серйозніші небезпеки, видається одним з аспектів суперництва щодо озброєння, яка може призвести до того, чого обидва табори прагнуть уникнути. Будучи часткою світової гри, вона підживлює тривоги так само, як і інші модальності накопичення ядерної зброї.

Чи існує третій шлях? Звичайно, нарощування військової потуги без гонки озброєнь або офіційне визнання *statu quo* обома блоками начебто могли б поєднати переваги обох прийнятних поведінок. Однак Європа не може випасти з гонки озброєнь, доки кожна з двох частин включена у військову систему. Проте Західна Європа також не може добровільно підписатися під статусом, на який, зрештою, погоджується. Наразі вона воліє безпеку в безпорадності, ніж тривоги й загрози у здобутій незалежності.

Розділ XVII

ПЕРЕКОНУВАННЯ І ПІДРИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ, або Блоки і ті, що не приєдналися

Серед сотні держав, представлених в Організації Об'єднаних Націй, три чверті не належать ні до Північноатлантичного, ні до Варшавського пакту. Віднині поняття неприєднаності належить до дипломатичного словника. Генеральну Асамблею ООН, власне все людство, можна уявити розділеною на три групи: блок західний і блок радянський, які лоб у лоб стикаються на Старому континенті, як два цапи на вузькому містку, і не мають можливості рухатися вперед, а держави, старі й нові, великі й малі, що знаходяться поза цим прямим ударом, є справжньою ставкою в суперечці чи історичному конфлікті між Вашингтоном і Москвою, між світом західним і радянським.

Поняття неприєднаності зумовлює певну двозначність. Чи воно стосується всіх держав третього світу? Чи досить не належати ні до радянського, ні до західного світу, аби по праву бути членом цього третього блоку, що так цікаво визначається свободою дій її членів? Наше основне завдання полягає в тому, щоб проаналізувати різні терміни — неприєднаність, нейтралітет, нейтралізм — для розрізнення різних поведінок, прийнятих країнами третього світу¹.

Африканським та азіатським державам відомі локальні незгоди, подібні до суперечок, які століттями велись європейськими державами. Сполученим Штатам так і не вдалося помирити Південну Корею і Японію, хоча обидва колишні вороги належать до одного з ними союзу. Відносини між Південним В'єтнамом і Камбоджею після здобуття незалежності далеко не добросусідські, причина тут місцевого значення, а ставка неістотна для великих держав. Кашміру ставиться в вину напруженість між Індією і Пакистаном: принаймні напочатку, в 1948 р., вона не мала нічого спільного з прерогативами планетарного плану двох держав — спадкоємиць британського Раджу, ні з радянською чи американською діяльністю.

Дипломатія позаблокових країн цікавить нас з огляду на те, що вона є невіддільною частиною міжнародної системи. Справді, африканські, азіатські й латиноамериканські держави дедалі більше інтегруються в міжнародну систему й ООН, одні з власної волі, інші всупереч своєму бажанню. Обидві великі держави виявляють бодай негативний інтерес до будь-якої *Рупітанії*: вони не стільки заклопотані тим, аби здобути їхню відданість, як попередити схиляння до іншого табору. Суперництво двох блоків перетворює третій світ на об'єкт постійного змагання, ставкою в якому є дипломатичний і моральний вибір, від якого неприєднані країни не можуть ухилитися.

¹ Термін «третій світ» вживається скоріше в культурному, ніж дипломатичному розумінні. Він охоплює частину людства, що залишилась поза обома блоками. Деякі західні країни (Швеція, Швейцарія) до західного блоку не належать, не належачи, однак, і до третього світу.

Як об'єкт змагання третій світ стає суб'єктом історичної драми лише тому, що обидва блоки взаємно паралізують один одного і здебільшого не відважуються вдатися до силових засобів. Так, могутні країни допомагають слабшим замість того, щоб їх експлуатувати, вони відмовляються від примусу і намагаються їх переконувати. Це не означає, що дипломатія великих держав щодо країн, що не приєдналися, подібна на турнір щедрості або на дискусію між економістами, коли перемому здобуває той, хто дає більше або краще виступає. Поза «допомогою малорозвиненим країнам», поза контроверзами щодо рівня зростання, поза, а то й у рамках дискусій та резолюцій ООН революціонерам вдається порушити дипломатичну карту планети саме завдяки підривної діяльності, а то й повстанцям.

1. Неприєднаність, нейтралітет, нейтралізм

У самій Європі є три категорії держав, що їх можна назвати нейтральними. Швейцарія і Швеція практикують збройний нейтралітет традиційного типу, Фінляндія й Австрія — беззбройний нейтралітет, нейтралітет Югославії відзначається певною своєрідністю.

У Швейцарії і Швеції існують цілком західні, демократичні інституції. Обидві належать до міжнародних організацій економічної співпраці і не приховують своїх симпатій. Від Норвегії і Бельгії вони відрізняються своїм невходженням до військового союзу, яким є Північноатлантичний пакт. Зате вони мають значні збройні сили порівняно з чисельністю свого населення. Швеція просунула справу пасивної цивільної оборони, підготовчі роботи по евакуації міст, спорудження підземних бомбосховищ значно далі, ніж усі інші країни з двома великими включно.

Австрія стала на шлях постійного нейтралітету в момент підписання мирного договору, але на відміну від Швейцарії і Швеції вона має лише невелике військо, на яке покладається підтримання внутрішнього порядку, а не протистояння ймовірній агресії великої держави. За своїми інституціями й уподобаннями вона належить до західного світу. У Фінляндії теж існує конституційно-плюралістичний устрій, вона не належить до жодного військового блоку, однак через близькість старшого радянського брата є напівнезалежною; перш ніж прийняти важливе дипломатичне рішення, вона шукає схвалення Москви (наприклад приєднання до невеликої зони вільного обміну) і погоджується на необхідні поступки, аби не розгнівати могутнього сусіда.

Югославія є унікальним випадком у Європі і навіть у світі; вийшовши з радянського табору, вона надалі твердить про приналежність до марксизму-ленінізму. Устрій знаходиться у віданні «однопартійної держави», хоча його суворість відчутно ослабла. Відлучена Сталіним Югославія отримала американську допомогу, тоді як вона була під блокадою радянського табору. Після 1954 р. вона отримує допомогу і від нього. Навіть при бажанні, маршал Тіто не здатен відректися від своїх схизматичних переконань і знову стати вождем-сателітом держави — члена радянського блоку. У нього не таке становище, щоб погрожувати якійсь з великих держав відверто ворожим демаршем, він не може стати «хорошим західняком», як і повернутись у стан «хорошого радянського». І все ж Сполучені Штати знаходять подвійну вигоду в допомозі, безкорисливо наданій інаклюдній Югославії: вони консолідують лад, якому віддають перевагу перед устроєм московської ортодоксії, вони демонструють свою добру волю до державців-сателітів, котрих, можливо, зваблює приклад маршала Тіто.

Поза Європою еквіваленту традиційної нейтральності (Швейцарія і Швеція) не існує. Головною є відмінність між нейтралітетом (Індія) та більш-менш позитивним нейтралізмом (Нассер); майже всі нові держави заявляють про свою не-

приєднаність і не бажають включатись у «холодну війну» між блоками, однак шкала неприєднаності починається з прихильності Тунісу до Заходу¹ і завершується майже приєднанням Куби до радянського блоку.

Індійський прем'єр-міністр Джавахарлал Неру займає принципово ворожу позицію до військових альянсів, він сприймає їх скоріше як причину зростаючого напруження, ніж гарантію безпеки. Зокрема, з цілком очевидних причин він жалкує про створення й критикує пакт Південно-Східної Азії та військову допомогу, яку США надають Пакистану. З точки зору нового Делі, ця допомога змінює співвідношення локальних сил у суперечці за Кашмір, а не здатність опиратися комунізмові.

Економічно й політично, за своїми інституціями й ідеологією Індія ближча до західного, ніж до радянського блоку. Більша частина торгівлі Індії припадає на Захід. Більшість студентів з Індії їдуть учитися в західні університети. Саме від Заходу вона одержує якнайбільшу допомогу.

Офіційні представники Індійської республіки говорять по-різному: мова Крішні Менона позначена словником прогресистів, вона ближча до поміркованого соціалізму й принципового моралізму у виступах самого прем'єр-міністра. Франко-англійську експедицію в Суец засуджено суворіше, ніж придушення Угорської революції Радянським Союзом чи заворушень у Тибеті Китаєм. Можливо, подібна несправедливість зумовлена скоріше не симпатією, а страхом перед світом тоталітаризму.

Об'єднана Арабська Республіка з колишнім полковником Нассером на чолі є ще одним різновидом нейтралізму. В самій країні безжалюбно переслідують, ув'язнюють, незрідка страчують комуністів та прогресистів. Назовні держава й режим начебто зв'язані з Радянським Союзом, який постачає їй зброю, купує бавовну (навіть якщо потім перепродує її на світовому ринку), споруджує дамби й заводи. Проте *формально* ОАР і СРСР — не союзники і Москва не має монополії на економічну чи технічну допомогу. Позбувшись європейського впливу в Єгипті, націоналізувавши Суецький канал, ОАР *об'єктивно* прислужилася радянській стратегії з урахуванням того, що пріоритетна мета Радянського Союзу в будь-якому регіоні світу полягає в настроюванні народів і урядів проти Заходу. Однак президент Нассер не відмовився від своєї свободи дії, він не є полонеником ні всередині революційних сил, ні поза радянським блоком. До радянської допомоги завтра він зможе долучити допомогу американську, не поступаючись своїми принципами й не відхиляючись від накресленої ним самим лінії. Нассерівський шантаж Заходу не виражається у погрозі «Допоможіть мені, інакше я перекинусь до комуністів», його погроза, яку люб'язно підтримав пан Хрущов, звучить зовсім інакше: «Допоможіть мені, інакше радянський блок дасть, нічого не вимагаючи взамін, мені те, в чому відмовляєте ви». Неру отримує допомогу з обох сторін, нікого не шантажуючи. Президент Нассер домагається такого ж результату, шантажуючи Захід явно, а Радянський Союз неявно («Захід прийме мене, як блудного сина»).

Гвінея пана Секу Туре і Куба Фіделя Кастро відносяться до «активних нейтралістів» іншого зразка. У Гвінеї панує фактично однопартійний устрій. Щоправда, всі африканські республіки прагнуть до однопартійного режиму, а всі політичні діячі Африки схильні користуватись більш-менш прогресивним словником (принаймні тоді, коли йдеться про відносини між європейцями й кольоровими народами). Але гвінейська партія сповідує структуру й методи комуністичної партії, а представники Гвінеї в ООН підтримали Лумумбу в Конго так палко, що не поступались вірним Москви. Втім, це не означає, що пан Секу Туре повніс-

¹ Цей розділ написано до кризи в Бізерті у липні 1961 р.

ттю солідаризується з радянським блоком. Він зацікавлений у дальших контактах з Заходом, щоб імовірно отримувати допомогу й мати нагоду шантажувати: щоб якась країна могла погрожувати стати комуністичною, вона повинна бути такою не до кінця.

З Кубою все інакше: встановлення ладу, близького до радянської моделі, поблизу США, в географічній зоні, яка раніше вважалась повністю під впливом янки, є цілком очевидно історичною подією, чого не можна сказати про гвінейське рішення відповідати «ні» на вересневому референдумі 1958 р. Фідель Кастро, чий прихід до влади супроводжувався прихильністю значної частини громадськості при матеріальній підтримці деяких прошарків у США, за два роки піднявся до рангу ворога №1 Американської республіки. Так, як Тіто кидав виклик Сталіну, він кидає виклик дядечку Сему. Тут наявні три головні критерії заангажованості — режим, близький до радянських однопартійних режимів, словник, ворожий до США і прихильний до соціалістичного блоку, і добровільна підтримка радянських починань на рівні дипломатії. Порівняно з будь-якою іншою державою Фідель Кастро в певному сенсі перебував якнайдалі від зони прямого зудару блоків, оскільки віднині він не здатен змінити свій вибір.

Імовірно, фіделівська революція позначила поворот в історії Західної півкулі. Знаходячись поруч з велетнем, країни Латинської Америки, близькі до Американської республіки, діяли за звичаєм, погоджуючись на гегемонію сильнішого і постійно відчуваючи внутрішнє невдоволення, яке час від часу проривалося назовні. Вони ще не скористались шансами, які змагання між блоками може дати країнам, що не приєдналися, і не зрозуміли безсилля дужчого, який не має права або відмовляється від свободи застосування сили. Може трапитись так, що інші південноамериканські країни наслідуватимуть приклад Фіделя Кастро, який сам пройшов школу в Нассера: якась зона відмовляється від статусу «угіддя» і стає «театром холодної війни», як тільки на малу державу перестеє впливати близькість і ресурси великої, адже перша переконана, що інший дуополіст обереже її від збройного втручання, а при потребі надасть і економічну допомогу.

Якщо проглянути дипломатичні поведінки, символами яких є імена Неру, Нассер, Тіто, Фідель Кастро, одразу виявиться, що на шляху від індійського *нейтралітету* до кубинської *заангажованості* через єгипетський і югославський *нейтралізм* відмінності принаймні такі ж суттєві, що й подібності. Нейтралітет Індії відображає особистість Неру, вірного західним цінностям та антиколоніальній боротьбі; нейтралітет Єгипту відображає антизахідний, але не прорадянський націоналізм арабського світу; нейтральна Югославія є виявом авантюри лівого комуніста, котрий не змирився з гнітючою протекцією старшого брата, а нейтралітет Куби є відображенням повстання інтелектуалів лівого спрямування і латиноамериканської країни проти капіталістичної експлуатації. Всі країни, що заявляють про свій нейтралізм, майже всі держави третього світу діють спільно у викритті колоніалізму. Але коли йдеться про їхні інституції, про розуміння суті світового конфлікту й їхньої неприєднаності, справжні симпатії до Москви чи Вашингтона, їх розділяє дещо більше, ніж просто відтінки, хоча всі вони заявляють про своє прагнення до «міжнародної розрядки» та «роззброєння».

Вибір певного нейтралітету чи нейтралізму не залежить ні від ступеня, ні від природи недостатнього розвитку: саме політичні обставини, психологія еліт і народів і визначають модальність неприєднаності чи приєднаності щодо того чи іншого блоку. Випадки з щойно згаданими нейтральними країнами ілюструють висловлене міркування, його підтверджує ставлення нових держав до колишньої метрополії як у плані дипломатії, так і стосовно фундаментальних цінностей.

Британські колонії в Азії здобули незалежність після Другої світової війни, не маючи потреби, принаймні після 1945 року, її виборювати. Індія і Цейлон зберег-

ли інституції на кшталт Британської імперії, які, попри зовнішні труднощі, з честю функціонують, особливо в Індії. В Бірмі чимало років тривала громадянська війна, хоча її населення вважається мирним. Пакистан так і не зумів організувати вільні вибори, змагання партій чи справжнього обговорення в парламенті. Тимчасово нейтральне управління покладено на військо британського формування. Очевидно, немає ніякої кореляції між суттю інституцій і вибором політичних позицій. Очолований маршалом Пакистан зв'язаний з Заходом Південно-Східно-азіатським пактом; Індія, яка пишається своїм парламентським устроєм, хоче бути членом Співдружності і одночасно неприєднаною. Перемога на виборах лівих партій в Цейлоні зумовила евакуацію військових баз британцями, наближеність словника до прогресистів, але не відмову від неприєднаності.

3-поміж французьких колоній в Азії лише Камбоджа зуміла знайти своєрідну єдність у справжньому нейтралітеті індійського типу. Гаслом уряду Південного В'єтнаму є антикомунізм, він веде постійно боротьбу проти партизанів, яких організовує й підживлює комуністичний режим Ханоя. А от у Лаосі існує три групи, кожна діями й засобами боротьби обирає один з трьох підходів, згідно з якими 1945 р. розділились французькі інтелектуали: Патет Лао — комуніст, одна частина армії виступає за рішучу політику антикомунізму, принц Суванна Фума¹, зведений брат комуністичного лідера (Суваннувонга), намагається примирити націю, пропонуючи політику нейтралітету в міжнародній діяльності і уряд примирення в самій країні.

Всі республіки Чорної Африки домоглися незалежності, оминувши фазу «визвольної війни». Дипломатична політика урядів цих нових держав майже виключно залежить від уподобань однієї людини (в крайньому разі, кількох осіб), яка очолює партію більшості чи єдину партію. Звичайно, уподобання цієї людини чи цих людей зумовлені економікою країни і бажанням населення, проте ніхто не сумнівається, що керівник, чи його звать Секу Туре, чи Гуфует Буані, вчора міг радити сказати «так» чи «ні» на конституційному референдумі у вересні 1958 року, а сьогодні може вибирати між підтримкою общинних зв'язків чи повною незалежністю, виступати, наслідуючи західних демократів, більш-менш активних нейтралістів чи близьких до комуністів прогресистів. Держави Чорної Африки, що були під французьким впливом, всі малорозвинені в загальному розумінні цього слова, не приречені, принаймні якийсь час, на сповзання від незалежності до прогресизму, проходячи етапи нейтралітету чи нейтралізму: при бажанні, політичні керівники, які стоять на чолі «визвольної боротьби», здатні не поривати з колишньою метрополією і, не стаючи на міжнародній сцені на сторону того чи іншого блоку, по суті, залишатись економічно й інтелектуально солідарними з Заходом.

Ні Туніс, ні Марокко не порвали з Францією, незважаючи на тривалість алжирського конфлікту. Ще в 1961 році середня освіта велась французькою мовою, а майбутній туніський університет мав стати переважно франкомовним. Те саме і в Марокко. Щоправда, «французькі колонії», що існували на території колишніх протекторатів, «розтанули» після здобуття незалежності. На 1 квітня 1960 р. з Республіки Бургіба виїхало 114 тис., або 63%, французів. Інтенсивність від'їзду була меншою в Марокко, де на цю ж дату залишалось 200 тис. з 315 — 330 тис. французів (пропорція від'їздів становить 35 — 40%). Попри швидке зникнення «французької спільноти», що сформувалась на ісламській землі, Туніс і Марокко і далі ведуть торгівлю, зокрема в рамках французької зони. Понад 50% (51% в 1959 р.) марокканського імпорту надходить з Франції, понад половину (62% в 1958, 56% в 1959 р.) марокканського експорту надходить у Францію.

¹ Схоже, що з кінця 1960 року він об'єднався зі своїм зведеним братом-комуністом.

Відтак, маємо три зони французьких колоній: держави Індокитаю, республіки Чорної Африки й Північної Африки. Біля джерел нинішньої ситуації в Індокитаї лежить той факт, що керівники націоналістичного руху — в'єтмінгу — були комуністами. Французькі урядовці виявилися нездатними зробити вибір між компромісом з в'єтмінгом, попри відданість його керівників Москві, угодою з націоналістами-некомуністами (наприклад, нинішнім в'єтнамським президентом Нго Дінь Дьємом) і одночасною боротьбою проти комунізму й націоналізму. В результаті — поділ В'єтнаму і розшматування Лаосу, завдяки мудрості принца Нородома Сіанука лише Камбоджі вдалося зберегти єдність народу і дипломатичний нейтралітет.

Склад і буржуазне керівництво націоналістичними рухами обумовили головну обставину в Тунісі й Марокко. «Верховний борець» — однаково добрий оратор як по-французькому, так і по-арабському. Дуже далекий від комунізму, він хоче¹, щоб Туніс був незалежним, але зв'язаним як із Заходом, так і з арабським світом. Буржуазії, сформованої на французькій культурі, в Марокко менше, ніж у Тунісі, а багато політичних і профспілкових лідерів, які не володіють французькою, не зазнали інтелектуального впливу колишнього покровителя. Можливо, щодо арабського й ісламського націоналізму незалежне Марокко буде солідарнішим, ніж Туніс. Але й тут вибір дипломатичної поведінки залежить в основному від політичних обставин — способу здобуття незалежності, складу партії, яка вела боротьбу за звільнення, відносин з колишньою метрополією, ставленням народу, зокрема еліти, до транснаціональних рухів (арабізм, комунізм) та блоків.

Підсумуємо висновки нашого аналізу. Якщо неприєднаними слід називати всі держави, які не належать явно до жодного військового блоку, а третім світом — країни, що не входять до західного й радянського світу, то ні неприєднані країни, ні третій світ не відображають єдності ні інституцій і цінностей, ні дипломатичної поведінки. Вибір табору, різні відтінки нейтралітету й нейтралізму обумовлюються численними причинами, радше політичними, ніж економічними, серед яких формування еліт належить до найосновніших. У нашому столітті маси повсюдно потенційно активні. Саме меншість реалізує революційний потенціал. І якщо тут і там згадані меншості перейнялися справою комунізму й Москви, то все решта — створення партії, спрямування натовпу, націоналізація приватної власності, авторитарне планування — прийде.

2. Дипломатія долара й рубля

Уперше в історії багаті народи допомагають або роблять вигляд, що допомагають, знедоленим народам, нічого не вимагаючи взамін. Уперше в історії вважається, що тепер сильний має допомагати слабшому. Вперше в історії ті, що одержують, висувають свої вимоги, відкидаючи вимоги тих, що дають. Уперше в історії останні прикидаються, що бояться, аби суперник не виявився щедрішим. Проте сутність людей і держав не змінилась.

У попередньому розділі ми проаналізували економічну організацію блоків. Європейські країни на захід від залізної завіси, спустошені внаслідок війни, зазнають тиску радянського блоку, який саме формувався. Впродовж кількох років Сполучені Штати інвестували туди у вигляді пожертв і позик двадцять мільярдів доларів. План Маршалла, оригінальний за своїм розмахом, легко пояснити новими обставинами *традиційного* суперництва держав: прихильність держав визначається внутрішнім устроєм, а своїми жертвами старший американський брат сприяв людям і партіям, що сповідували його справу.

¹ Або хотів до кризи в Бізерті.

У перший післявоєнний період, як ми бачили, досвід Західної Європи становив чудовий контраст з досвідом іншої Європи. Патологічність сталінської імперії проявляється в трьох аспектах: *вона опускає залізні завіси між сателітами*, кожен з них стає замкнутим сам у собі, приреченим на відтворення в ліліпутівському масштабі радянської моделі; *вона ігнорує економічний розподіл праці між провінціями*, всі угоди між соціалістичними країнами двосторонні, непомітно жодних намагань розумно скоригувати їх у гармонійне ціле; *вона віддає левову частку завойовнику*, руйнуючи тим самим претензії старшого брата на роль місіонера нової віри. Починаючи з 1956 р., все відбувалося так, наче СРСР визнав несумісність економічної експлуатації й ідеологічного навернення. Віднині він діє як старший брат, егоїстичний, але освічений.

Спільні компанії були ліквідовані, виплата репарацій закінчилась, умови торгівлі (які час від часу стають предметом публічних контроверзій) вже не здавалися навмисно несправедливими. Причому, завдяки своїм революціям Угорщина й Польща одержали кредити Москви. Дипломатія рубля в Європі не мала ні такого значення, ні такого розмаху, як дипломатія долара. Загальна сума кредитів країнам-сателітам в 1945 — 1956 рр. досягла лише 727 млн. доларів. У період з лютого 1956 по травень 1958 р. загальна сума кредитів цим же країнам досягла 966,5 млн. доларів¹, до яких треба додати 1770,5 млн.доларів повернених боргів. Близько 2 млрд. доларів кредитів, наданих країнам блоку в 1945 — 1960 рр., зовсім не значні порівняно з 20 млрд. плану Маршалла. Але розрив між ресурсами і рівнем життя у старшого брата і в менших братів на Сході зовсім інший, ніж на Заході. На сьогодні відносини всередині блоків в економічному плані подібні: через план чи вільний обмін обидва блоки намагаються раціонально організувати виробництво й торгівлю, кожен потенційно створює світовий ринок, всередині якого реалізується принцип поділу праці.

Аргумент, яким в реалістичних параметрах виправдовувалась щедрість плану Маршалла, вартує ще очевидніше у випадку з малорозвиненими країнами. Чим бідніша країна, чим далі вона від порога сукупного росту, тим більше вона потребує зовнішньої допомоги. По суті, економічна допомога ефективніша, коли ті, що її одержують, уже мають адміністративний, матеріальний, політичний та інтелектуальний потенціал, необхідний для економічного прогресу, що власне відбулося в Західній Європі. Впродовж кількох років вона потребувала валюти. Американські пожертви забезпечили її валютою, одночасно еквівалент доларів збільшив інвестиції. З 1950 — 1951 рр. Європа здатна діяти вже сама. Коли *соціальні умови зростання не забезпечені, допомога видається економічно необхідною*, але вона часто буває безрезультатною.

До недавніх пір економічна допомога вважалась монополією США. Після смерті Сталіна, зокрема за останні шість років, СРСР також вступив у боротьбу. Як не парадоксально, траплялося, що одна країна отримувала одночасно допомогу від двох таборів. Звідки у цих таборів інтерес до підтримання одного й того самого режиму? Цей парадокс можна пояснити, якщо його розглянути в масштабі планети.

Для розуміння того, як радянська стратегія вже кілька років використовує економічну зброю, за відповідну точку необхідно взяти два міркування. Звичайно, політичні мотиви обумовлюють радше зовнішню торгівлю, яку повністю взяла на себе держава, ніж зовнішню торгівлю, яку ведуть приватні компанії й окремі особи. З цього не випливає, що *будь-яке* відкриття кредитів (радянська допомога зазвичай надається у формі довгострокових кредитів з незначною процентною ставкою — 2 — 2,5%) має за собою більш-менш зловісні наміри проникнення чи

¹ Berliner J. J. *Soviet economic aid*, New York, 1958, p. 50 і далі.

підривної діяльності, але спостерігач схильний вбачати у *всіх* угодах, укладених Радянським Союзом з малорозвиненими країнами, хитромудре тлумачення, політичну вигоду, яка *завжди може* випливати зі згаданих угод, навіть якщо вона й не ставилась за мету.

З іншого боку, схоже, що радянські керівники визнали важливість, принаймні психологічну, економічної допомоги як аргументу в суперечці або як зброї в боротьбі, де ставкою стає відданість малорозвинених країн у майбутньому. Очевидно, вони хотіли, щоб великий Радянський Союз набув репутації кредитора з не меншими і значно щедрішими, ніж у великого Американця, засобами. Відкриття кредиту країні, що не приєдналася, означає на ділі довести наявність прибутку і дозволяє сприяти поліпшенню долі найбільш упосліджених народів завдяки жертвам, принесеним російським народом сорок років поспіль. Завдяки цьому Радянський Союз утверджується серед багатих народів, а даючи без жодних застережень, стає відомий своєю незацікавленістю. В цьому випадку економічна допомога виявляється інструментом *переконування*, а не *підривної діяльності*.

Відтак, стає зрозумілим внесок СРСР у розвиток Індії. І якщо Захід упевнений, що, будуючи металургійні заводи, він сприяє підтримці ліберальних інституцій, то чому СРСР чинить так само, коли він, на думку всіх спостерігачів, ставить цілком протилежну мету? Вважаю, що пояснення тут подвійне: спорудження металургійного заводу радянськими техніками ставить батьківщину соціалізму на одну ногу врівень з батьківщинами капіталізму. Операція оплачується в плані престижу, в інших аспектах вона маловартісна. Згідно зі своєю філософією керівники Радянського Союзу повинні вірити, що економічний розвиток веде до соціалізму не менше, ніж стагнація. До того ж суми, надані Радянським Союзом Індії, незначні: 200 мільйонів доларів більше чи менше аж ніяк не змінюють шансів нинішнього досвіду (кредити, відкриті до кінця 1957 року, сягають 362 мільйонів).

На думку спадає інше тлумачення¹: економічна допомога стане засобом проникнення, вона дасть змогу просочитись думкам та шпигунам. Я зовсім не вірю в таке пояснення: чому радянські капітали виконуватимуть те, чого ніколи не робили капітали американські? В кожній країні найкращими пропагандистами є комуністи-націоналісти. Мережа шпигування завжди відокремлена від офіційної організації партії. Можливо, деякі радянські інженери належали до інформаційної мережі, так як чимало дипломатів доповнюють свою громадську роль підпільною діяльністю. Але економічна дипломатія Радянського Союзу не переймається такими другорядними міркуваннями. Будівництво металургійного заводу в кредит не є засобом зміцнення таємного апарату розвідки й діяльності.

Індія є практично унікальним прикладом серед країн, що отримали радянську допомогу. Ця допомога зосереджувалась на кількох країнах з очевидним політичним підтекстом. Допомога мала метою або *відвернути* країну від західного альянсу і *поєднати* її з радянським блоком, або зробити її *залежною* від радянського блоку, спочатку економічно, потім політично, і, нарешті, вона, можливо, готує *підривну діяльність* і захоплення влади або *зміцнення* прокомуністичного режиму.

Сирія і Єгипет були в числі основних країн, що одержували допомогу від СРСР (397 млн.доларів при відкритті кредитів на загальну суму 1581 млн.² до кінця 1957 р.). Постачання зброї в Єгипет, хай які там умови оплати, було рента-

¹ Мені можуть закинути, що я без дискусії оминаю тлумачення через незацікавленість. СРСР допомагав Індії з гуманітарних переконань. Я оминаю таке пояснення не через ворожість до Радянського Союзу, а тому що на керівників будь-якої держави, зокрема держави ідеократичної, зважають з огляду на їхні функції за законами політики.

² 670 до кінця 1960 р. і, здається, без продажу зброї.

бельною операцією для обох сторін. Єгипет утверджував свою незалежність, як Югославія утверджувала свою: перша, приймаючи радянську, друга — американську зброю. Радянський Союз домігся очевидного успіху, показавши, що Близький Схід не є вже «угіддям» Заходу. Мала країна набувала можливості змусити співати іншу.

Дипломатичне використання договорів про торгівлю, навіть якщо останні передбачають відкриття кредитів, не є новинкою в міжнародній грі. В той чи інший момент усі капіталістичні країни визначали свої торгові відносини з урахуванням політичних цілей або вкладали свої капітали на користь своїх альянсів. До 1914 р. ринок капіталів у Парижі був відкритий або закритий для держав, залежно від того чи вони видавалися ймовірними союзниками і чи дотримувалися вказівок з набережної Орсе. Російські позики у Франції, використані для будівництва стратегічних шляхів, скорочували строки введення в дію армії-союзниці в разі війни проти Німеччини. Третій райх, єдиний здатний купити деякі різновиди експорту балканських та придунайських країн, намагався приєднати ці країни до свого статусу. Ні досвід Франції, ні досвід Третього райху не підтверджують беззастережно ефективність подібних методів.

Перед 1914, як і перед 1939 р. торгові й фінансові зв'язки радше закріплювали, ніж створювали, спільність інтересів і протистояння. В переломний момент відданість кожного визначається географічним становищем, народними почуттями, національними цілями, завбаченнями вислідів боротьби. Тенета угод, сплетені доктором Шахтом, не завадили Югославії битися проти Третього райху. Румунія визнала себе переможеною, коли гітлерівська армія панувала в Європі. Угорщина розраховувала на німецький ревізіонізм, аби вдовольнити власні амбіції.

Ніхто не довів, що сьогодні має бути інакше. Перші радянські пропозиції мали певний розголос, бо започатковували нову фазу й дивували. Втім, Бірма не була завойована морально, бо СРСР запропонував купити урожай рису в рік, коли вони не знаходили покупця на капіталістичному ринку. Радянська методика — скоріше позика, ніж дарунок, цілковита свобода вибору робіт, на які підуть кредити, виявилась, напевно, цікавішою, ніж деякі підходи західної методології (вивчення експертами проектів, під які просили допомогу). Інші елементи порівняння можуть повністю перевернути чи модифікувати названі переваги. Радянські вироби, що їх країни отримують взамін (продані чи одержані в обмін товари, відкриті кредити), задовольняють не завжди.

Економічна допомога виявляється достатнім засобом забезпечення відданості малої держави лише за однієї умови: допомога повинна становити значну частку національного доходу країни, якій допомагають. Цієї умови було дотримано в двох випадках — в Афганістані й Сирії. Перший внесок у 115 млн. доларів дорівнював 23% національного доходу; 184 млн. доларів, наданих Сирії, становили 46%¹ національного доходу, який оцінювався в 400 млн. доларів. У цьому випадку економічно-політична залежність ризикує відкрити шлях советизації. Цілком можливо, що Афганістан відтепер належить до сфери радянського впливу, хоча ніщо не є остаточним, доки керівники країни не втратили здатність порвати з їхнім «доброзичливцем» і повернутися до іншої великої держави.

В останні роки створення режимів, ідеологічно прихильних до радянського блоку, але без наявності войовничих комуністів, дало СРСР нагоду запропонувати інший різновид допомоги. В той момент, коли Гвінея та Куба несподівано втрачають звичних клієнтів і поставщиків, з'являється інша велика держава й надає допомогу жертві блокади (США зробили те саме для Югославії, відрізаної від ра-

¹ Відсотки стосуються загальної суми кредитів, відкритих в 1953 — 1957 рр. і не обов'язково витрачених.

дяньського блоку, до якого вона раніше належала). СРСР, Китай і східноєвропейські країни відкрили Кубі кредити загальною сумою порядку 400 мільйонів доларів (в 1959 — 1960 рр.). Зокрема, радянський блок купує кубинський цукор, постачає нафту й машини. Додамо, що ця торгівля ведеться у вигляді обміну. В конвертованій валюті Москва оплатила тільки 20% першого мільйона тонн кубинського цукру.

У чому ж відмінність радянської практики надання економічної допомоги від західної? Розглянутий нами останній різновид — допомога дисидентам іншого світу — спільний для обох блоків: питання лише в тому, щоб знати, котра з двох матиме найбільшу нагоду допомогти дисидентам. Ефектна допомога з мотивів престижу властива скоріше СРСР, ніж Заходу, бо Сполучені Штати не мають потреби афішувати своє багатство: країни, що не приєдналися, не сумніваються в багатстві Американської республіки. Сполучені Штати мають два різновиди допомоги, еквівалент яких відсутній в іншій стороні: *підтримка оборони*, або долари, надані урядам Південної Кореї, Чан Кайші у Формозі та Південного В'єтнаму на утримання армії, вартість якої перевищує місцеві ресурси; з іншого боку, зокрема, *власне економічна допомога* країнам, що не приєдналися, подібна на допомогу Радянського Союзу країнам свого блоку, однак її мета не в тому, щоб відкрито демонструвати щедрість (Індія, так би мовити, є одержувачем *потлачу* між СРСР і США), а пришвидшити економічний розвиток, він вважається необхідним для збереження більш-менш ліберальних інституцій, що були б аналогічні західним, а заодно схильні до справжнього нейтралітету.

Що ж до «підтримки оборони», то контраст між двома таборами обумовлений фінансуванням: безкоштовно Радянський Союз не надає навіть зброї¹, тоді як Сполучені Штати самі платять за озброєння режимів, котрі повинні остерігатися як внутрішньої, так і зовнішньої загрози. Що ж до економічної допомоги, то, крім порядку величини, різниця полягає в стратегічно-політичних концепціях; поза своїм блоком СРСР ставить, зокрема, близькі цілі, підбурювання нестійких країн або зміцнення схильних до позитивного нейтралізму, тоді як американську стратегію почасти надихає елементарний марксизм: самі по собі успіхи малорозвинених країн гратимуть на користь Заходу. За цією теорією країни, де спостерігається ріст промисловості, менш піддаються комуністичній пропаганді. Захід, зокрема США, витратили мільярди на територіях, що їх СРСР називає «колоніями та напівколоніями», не завжди сподіваючись на вияви подяки й дружби за державні чи приватні інвестиції. Втім, може трапитись, що завтра історик так само іронічно сприйматиме радянську допомогу КНР: чи досить місця двом старшим братам в рамках одного й того самого блоку? Чи котрийсь не захоче, як писав Г. Орвелл, бути рівнішим за іншого?

Чи ми не пропустили один з аспектів економічної експансії радянського блоку? Чи кредити, відкриті тією чи тією радянською державою, не мають подібно до кредитів Великої Британії і Федеративної Республіки близької мети — завоювати ринок, а в дальшій перспективі — зменшити зону «світового капіталістично-го ринку», прискоривши тим самим «завершальну кризу» капіталізму?

Радянський Союз і його партнери виробляють у великій кількості засоби виробництва, тобто товари, яких малорозвинені країни жадають найбільше. Саме по собі розширення торгових обмінів між радянським блоком і країнами, що не приєдналися, не є ні інструментом «холодної війни», ні елементом економічної допомоги, воно є виявом успіхів радянського блоку. В міру його просування по шляху індустріалізації й виснаження найбагатших покладів корисних копалин, він імпортує щораз більше або сировини, чия собівартість за кордоном нижча,

¹ Є деякі свідчення про безкоштовні поставки зброї на Кубу в 1960 р.

ніж його власна, або готових товарів, які доповнюють виготовлені ним вироби. Запитання, власне, стосується намірів радянських плановиків: чи відмовились вони від давнішої концепції звести до мінімуму залежність соціалістичного блоку від капіталістичного світу, чи, прагнучи прискорити його занепад, вони сподіваються позбавити його в чисто комерційному змаганні постачальників і клієнтів?

Передусім відзначимо, що, крім країн, які отримали від Радянського Союзу великий порівняно з їхнім національним доходом кредит (Афганістан, Єгипет, Югославія)¹, 90% і більше зовнішньої торгівлі малорозвинених країн припадає не на СРСР. Один лише Єгипет продав 1956 року радянському блоку понад 30% (34%) свого експорту, далі йде Югославія — 24%. Тільки Югославія й Афганістан одержували від цього блоку більше 20% свого імпорту.

З другого боку, так звані малорозвинені країни становлять лише скромну частку у зовнішній торгівлі СРСР, хоча сама зовнішня торгівля незначна з урахуванням національного доходу Радянського Союзу й блоку. Малорозвинені країни² поглинали в 1948 р. 20%, в 1953 — 8%, 1956 — 23% всього радянського експорту в позаблокові країни. Стосовно загального обсягу імпорту СРСР з позаблокових країн, імпорт з малорозвинених країн сягав 35% в 1948, 13% — 1953 і 21% в 1956 р.³ В європейських країнах радянського блоку коливання такі самі, але менш виражені: 1948 р. в експорті цих країн малорозвинені займали 22%, такий самий обсяг маємо 1956 р. після його падіння (16%) в 1953 р.; імпорт з 28% в 1948 р. падає до 17% в 1953 і сягає 25% в 1956 р. Щоб економічна конкуренція радянського блоку довела Захід до краху, радянські плановики мали б прийняти доктрину, під якою вони досі не підписувались, — погодитись, що постачання і збут значною мірою залежать від недержавної економіки. Плановики не можуть поставити одночасно за мету відносну автаркію радянського блоку і придушення капіталістичного блоку⁴, позбавленого клієнтів і постачальників у малорозвинених зонах. З цих двох цілей вони віддають перевагу першій.

Звичайно, не виключено, що СРСР здатен ефективно тиснути на ціни на тому чи тому ринку, скажімо, нафти й олова, чи навіть «збити» курс масовою й несподіваною пропозицією. Я не виключаю, що такі міркування іноді диктують поведінку осіб, відповідальних за радянську зовнішню торгівлю. Однак, вважаю, що подібні міркування звичніші для мислення капіталістів, ніж більшовиків. Лише діловий американець здатен повірити, що Кремль прагне розорити Сполучені Штати пониженням світових цін чи інфляційним зростанням американських цін.

Така сама фактична ситуація, яка не дозволяє вірити, що шляхом економічної конкуренції СРСР прагне витіснити капіталістичний блок з малорозвинених регіонів, дозволяє зрозуміти, чому радянська допомога виявляється, а незрідка видається ефективнішою, ніж допомога Заходу. Наразі втручання СРСР зустрічають приязно майже завжди, бо воно розбиває американську чи західну монополію. Ось чому в керівників країн Азії, Африки й Латинської Америки з'являється додаткова карта стосовно капіталістичних країн: вони дають зрозуміти, що можуть попросити й одержати на Сході те, чого не дочекаються від Заходу. Звичайно, економічна допомога не означає автоматично політичної відданості, а радянська

¹ Це цифри кількарічної давності. До названих нами країн слід, напевно, додати Гвінею і Кубу.

² Дж. Дж. Берлінер, в якого я запозичив ці дані, включає в цю категорію такі країни: Єгипет, Гана, Іран, Ірак, Ізраїль, Ліван, Марокко, Нігерія, Судан, Сирія, Туреччина, Югославія, Бірма, Цейлон, Індія, Індонезія, Малайзія, Пакистан, В'єтнам, Аргентина, Бразилія, Куба, Уругвай.

³ Ось абсолютні цифри для 1956 року: експорт — 183,6 млн. доларів від загального обсягу 806,3; імпорт — 166,1 від загального обсягу 780 млн.

⁴ Щоправда, обидві цілі були б сумісні, якби більша частина третього світу перейшла в радянський табір.

щедрість обмежена. Захід міг би не зважати на подібну погрозу, однак попри все він не може не сприймати її всерйоз або тому, що нею розмахують урядовці, здатні дійти до Москви, нічим не поступаючись, або тому, що вони заявляють про свою нездатність відбити комуністичну загрозу. В обох випадках урядовці мало-розвинених країн мають сильний аргумент, який тривіально можна висловити так: «Якщо комуністи переможуть, ви постраждаєте більше, ніж я».

Верховенство Заходу в кількісному відношенні видається переважним. Шістнадцять країн¹ (Югославія, Індія, Єгипет, Сирія, Афганістан, Індонезія, Цейлон, Камбоджа, Бірма, Туреччина, Аргентина, Парагвай, Непал, Судан, Ліван, Ємен) отримали від радянського блоку 1581 млн. доларів кредиту, з яких 342 млн. були по суті витрачені на кінець 1957 р.; в 1945 — 1957 рр. ці самі країни отримали від США 781 млн. доларів кредиту і 816 млн. в дар, що загалом становить 2597 млн. доларів. У 1956 — 1957 рр. загальна сума американських кредитів і допомоги перевищувала обсяг кредитів радянського блоку, хоча саме в ці роки він запровадив нову політику².

Ще більш вражаюче свідчення американської щедрості можна показати, використовуючи іншу статистику³. Загальна сума дарунків і кредитів, наданих мало-розвиненим країнам Сполученими Штатами з 1945 р., становить 12 865 млн. доларів: 835 — Югославії, 3404 — Близькому Сходу, 925 — Південно-Східній Азії, 5706 — іншим регіонам Тихого океану й Азії (за винятком Японії), 1945 — республікам Латинської Америки. Лише в 1957 р. загальна сума становила 1628 (розподіл між регіонами: 45, 343, 145, 847, 248). Однак ці цифри потребують пояснень і коментарів. Значна частка подарованого є еквівалентом надлишків сільського господарства, за які Індія і Югославія платять грішми своєї країни, США залишає цим урядам свободу використання цього еквіваленту для потреб економіки. Значна частина економічної допомоги країнам Азії пішла на «підтримку оборони». 1956 р. з 763 млн. доларів, витрачених на Далекому Сході, 724 становили власне «підтримку оборони». Підтримка оборони на Близькому Сході, в Африці й Південно-Східній Азії становить 287 з 449 млн. доларів.

Навіть відкинувши графу «підтримка оборони», легко роздути загальну суму США й вільного світу, долучивши американські приватні довгострокові інвестиції (1268 млн. доларів в 1956 р.), позики Міжнародного банку реконструкції та розвитку (183,7 млн. доларів у 1957 р., 1530 в 1954 — 1957 рр.). Тож, додавши наведені статистичні дані, частку програми технічної допомоги ООН, фінансовану США, урядові програми економічної допомоги, запропоновані іншими урядами вільного світу (750 млн. доларів) і, нарешті, приватні інвестиції з інших країн атлантичного блоку, одержимо загальну суму, близьку до 5 млрд. доларів (4800 — 4900), порівняно з сумою 120 — 200 млн. від радянського блоку.

Я не твердитиму, що 200 млн. доларів радянської допомоги значно дієвіші в психологічно-політичному плані, ніж 5 млрд. доларів західної допомоги. Однак істина в тому, що 5 млрд. є абстракцією, сумою, яку встановив калькулятор. Ця загальна сума нікому не відома, про неї не говорить жодне агентство пропаганди.

¹ *Ibid.*, p. 32 — 34.

² Згідно зі статистичними даними, опублікованими в *New York Times* 10 червня 1961 р., кредити, надані радянським блоком загалом, сягають 5 млрд. доларів на кінець 1960 р. Кредити, відкриті 1960 р., становили близько 1 млрд. доларів. Якщо ця цифра справжня, вона свідчить про значне зростання порівняно з 1955 р. (189 млн. доларів, надані у кредит Радянським Союзом) і 1957 р. (411), різниця зовсім незначна порівняно з 1956 р. (960). Зате кредити витрачаються досить помірно, десь по 200 млн. доларів у рік. У дослідженні Національної ради французьких підприємців подається цифра 3 млрд. економічних кредитів (не рахуючи зброї) на кінець 1960 р. тільки від СРСР, що практично відповідає оцінці *New York Times*. Зате у французькому дослідженні називається цифра витрат у 2,8 млрд. доларів.

³ *Ibid.*, p. 267.

А коли реклама і пропаганда чогось не знають, то його не існує: лише позірність є реальністю. Більше того: навіть якби ці цифри були опубліковані, громадська думка країн, що не приєдналися, вирахувала б з них підтримку оборони, приватні інвестиції (адже вони розраховані на прибуток) та позики й дарунки колоніальним і напівколоніальним країнам, бо їх бруднить колоніалізм. Після всіх цих відрахувань сума в 5000 млн. доларів значно зменшиться, принаймні більше ніж на дві третини, а можливо, й на чотири п'ятих. Однак навіть у 1957 р. — в рік, коли радянська допомога була суттєвою, — чисто економічна допомога США й атлантичного світу в кілька разів перевищувала допомогу суперника (без урахування приватних інвестицій і наслідків колоніалізму). Але на відміну від західної радянська допомога є концентрованою й показною. Причому ніколи не зайве нагадати, що мирне змагання — це не турнір щедрості, де надмірні витрати гарантують перемогу. Меланезійський *потлач* або зустріч королів у Таборі золотої парчі: Захід був би впевнений у перемозі, якби в цьому полягала суть змагання; але конкуренція — це не суперництво дарунків і не дискусія економістів.

3. Діалектика підривної діяльності

У 1815 р., після двадцяти п'яти років війни, європейські державці, члени гомогенної системи, уклали Священний союз. Вони були зацікавлені скоріше в ослабленні Революції, ніж в ослабленні один одного. Спільність інтересів королів взяла гору над суперництвом держав. «Холодна ж війна» є протилежною ситуацією. Кожен блок прагне налаштувати маси проти режиму, що панує у ворожому блоці. Демократичні й радянські держави не можуть і не хочуть погодитись, ідучи за прикладом протестантських і католицьких правителів, розмежувати відповідно зони впливу й підтримувати мир, відмовившись від навернення тих, що знаходяться по другий бік демаркаційної лінії. При відсутності спільного прагнення до стабільності, постійне намагання вести пропагандистську й підривну діяльність обумовлене гетерогенністю системи.

Такі намагання стали настільки звичними для Європи, що ми цього навіть не усвідомлюємо. Радіопропаганда, звернена до народів, виявилась вочевидь ефективною проти Третього райху і стала звичайною інституцією. Кожна країна звертається до слухачів інших країн на зразок того, як Бі-Бі-Сі зверталась до окупованої Європи або «Французи до французів». ВВС, «Голос Америки», «Радіо Свобода» прагнуть поширити й консолідувати почуття ворожості до комуністичної влади, підтримати надії на визволення або просто ознайомити з життям на Заході, в усякому разі їхня мінімальна мета — позбавити правителів-сателітів виключного права на інформацію, монополії на ідеології й тлумачення історії. А оскільки радянські режими вимагають виключного права й монополії, вони вважають західну пропаганду на радіохвилях підривним заходом і ставляться до неї відповідно (глушать). Зате Захід, який не претендує ні на виключне право, ні на монополію, не намагається заглушити «Голос Радянського Союзу», глушіння суперечило б їхній доктрині ще й тому, що *інший* на місці висловлюється в будь-якому разі через посередництво тих, які абсолютно безкорисливо поділяють його доктрину.

При першому наближенні гетерогенність системи видається в цьому плані сприятливою для Заходу: він не переймається втратою монополії, якої ніколи й не потребував і яка не відповідає логіці його інституцій, тоді як радянська держава марно намагається заглушити голос «третього», який стає між ним і масами. Захід не перешкоджає жертвам капіталізму шукати притулку там, де не існує «експлуатації людини людиною», але потік емігрантів далі плине зі сходу на захід.

Щоправда, якщо внаслідок «змагання ідей» радянський режим похитнеться або його буде зметено, старший брат зберігає наостанок можливість застосуван-

ня військової сили (старший західний брат не може вдатись до останнього засобу, принаймні в Західній Європі). Поза цими екстремальними ситуаціями, власне комуністична пропаганда є лише різновидом зброї,— і одним з найменш ефективних,— з радянського арсеналу, так як і власне комуністичні організації є лише різновидом організацій,— і не завжди найважливішим,— серед тих, що підпорядковані Москві. Кампанії проти озброєння Німеччини, проти атомної зброї, за французько-радянську дружбу — це лише три серед незліченної кількості зразки техніки — назвемо її *проникнення*, за допомогою якої радянська політика намагається завоювати симпатиків і вірних у середовищі, що як таке не прихилились до справи комунізму. Додаткові акції й «паралельні організації» дають подвійну користь: опозиція, яка проявилася б у будь-якому разі проти акції, бажаної для західного уряду або ним організованої, розширюється; некомунисти, навіть цього не усвідомлюючи, починають боротися в певній асоціації, де всі керівники або комуністи, або пішаки в грі, яку ведуть комуністи.

Попри всі ці переваги підсумок гетерогенності в Європі значно врівноваженіший, ніж більшість спостерігачів схильні думати, принаймні в плані психологічно-політичної війни. Власне, присутність Заходу між Кремлем і радянським громадянином настільки ж реальна, а можливо, й ефективніша, ніж присутність Радянського Союзу між Капітолієм і Вестмінстером, з одного боку, й американським чи британським громадянином — з іншого. Вплив *третьої особи* не пропорційний свободі, якою він може скористатись, щоб його голос почули. Голос Заходу важить багато, тим більше, що він на три чверті заглушений. Якщо голос СРСР набирає такої ваги у Франції, то саме через те, що мільйони французів відчувають або думають, що відчувають, або хочуть відчувати ворожість до існуючого порядку. Те, що їх організовує або ними маніпулює комуністична партія, має як вади, так і переваги, доки вони нездатні захопити владу в державі. Підтримка компартії на виборах мільйонами французів спотворює функціонування демократії, оскільки цю партію виключено, так би мовити, зі спільноти, вона недоторкана. Проте, подібне виключення, своєю чергою, дозволяє вести прозахідну політику, яку ці самі виборці можуть і паралізувати, обираючи представників з-поміж «нейтралістів» чи «соціалістів».

Поки що після п'ятнадцяти років «холодної війни», або діалектики пропагандистської й підривної діяльності, радянський громадянин видається настільки мало схильним до бунту проти режиму, званого комуністичним, як американський громадянин — проти режиму, званого капіталістично-демократичним. Загалом радянський блок програв битву ідей в Європі. Всерйоз ніхто не сумнівається, що й сьогодні в разі проведення вільних виборів при наявності багатьох партій усі східноєвропейські країни повернулися б до конституційно-плюралістичного устрою. Втім, європейські народи з обох боків демаркаційної лінії вже не сумніваються, що таких виборів не буде. Досі не забуті події 1956 року підтверджують, що там, де пролетаріат «звільнено», контрреволюційних по суті повстань не потерплять. На Старому континенті комунізм виявляється не так надією людей, як невблаганним законом історії.

Підсумок гетерогенності й діалектика підривної діяльності інакші у відносинах між блоками і третім світом. Останній відкритий для пропаганди обох світів, проникнення людей та ідей звідти й звідти (принаймні доти, доки комуністи не стали майстрами гри). Він не є *арбітром* (цілком можливо, що режим, найкращий для розвинених країн, не підходить для країн малорозвинених), але він сприяє *історичному арбітражеві*, коли жоден блок не може перемогти іншого без війни, не залучивши неприєднаних на свій бік. Він є не *tertius gaudens**, який іронічно

* Третій, що радіє (лат.).

спостерігає за суперечкою або боротьбою між двома великими країнами, а власне об'єктом діалогу, який то нагадує суперечку (який метод індустріалізації найкращий?), то смертельний герць. Він — об'єкт, але одночасно й суб'єкт, бо великі країни здебільшого не можуть прямо скористатись силовими засобами. Тож, найімовірно з першого погляду, один з двох співрозмовників-борців здається більш адаптованим до природи й правил цього конфлікту, який є радше політичним, ніж воєнним, радше прихованим, ніж відкритим, радше бурхливим, ніж мирним.

Підривна діяльність полягає в тому, щоб викликати або пригасити невдоволення народів, підбурювати маси проти урядів, провокувати й використовувати заворушення, бунти й повстання для ослаблення держав-суперниць і поширення деяких інституцій більше, ніж деяких ідей. Для досягнення повного успіху вимагається дотримання певних умов: у державі, що зазнала нападу, маси мусять бути невдоволені, а меншість готова перейти до дій, сповідуючи ідеологічні теми, пропаловані революціонерами в/і за межами країни. Держава, яка веде підривну діяльність, повинна мати агентів чи організацію, що здатні трансформувати заворушення в повстання або повстання в революцію, скерувати революцію в напрямку, що відповідав би її інтересам та задумам. Радянський табір добре оснащений як ідеологічно, так і організаційно для ведення підривної діяльності, сприятливі обставини для якої склалися в більшості країн третього світу.

Радянська ідеологія чудово адаптована до потреб і прагнень тих, що наполовину сформовані на Заході (досконала версія ідеології може бути опрацьована великими умами, які прагнуть зробити свою віру якщо не мудрою, то бодай зрозумілою). Образи, що їх безпосередньо відчуває чимало революціонерів в Азії, Африці й Латинській Америці, наперед збігаються з баченням світу у подачі марксистсько-ленінської пропаганди. Комуністична партія на Кубі не брала майже ніякої участі в революції, яка скинула Батісту, але революційний динамізм привів Фіделя Кастро і його команду туди, куди їх хотіла скерувати Москва.

Перш ніж прийти до влади, комуністична партія (підпільна секта або партія мас) умудряється паралізувати режими свободи й позбутися лібералів та соціалістів, здатних сприяти економічному розвитку. Після захоплення влади вона стає єдиною партією, яка озброєна ідеологією, спрямовує маси й нав'язує інтелектуальну ортодоксальність, надаючи владі стабільності, завзятості й якщо й не реальної, то бодай позірної ефективності¹.

Американці також вдавалися до підривної діяльності через ЦРУ. Саме ЦРУ сприяло падінню режиму полковника Арбенза у Гватемалі, який видавав себе за комуніста чи симпатика комунізму. Саме воно підмовило кубинських біженців і організувало плачевну спробу висадитися в «затоці Свиней». Але за своєю природою підривні акції таємних служб відрізняються від подібних акцій з залученням вірних однієї віри й активістів однієї партії.

При спрощеному тлумаченні можна сказати, що антипідривна стратегія США скерована передусім на економічну допомогу (в цьому плані вона має марксистське підґрунтя). Вона була паралізована відсутністю в багатьох країнах дієвих адміністраторів та управлінців, тож долари скоріше сприяють корупції людей, ніж економічному прогресу.

Іноді підривна діяльність сама по собі забороняє застосовувати економічний інструмент опору. І нехай, як у Лаосі й Південному В'єтнамі, лютують партизани, американська допомога йтиме значною мірою на армію, настільки ж зменшаться наявні ресурси для інвестицій. Причому ворожі дії між комуністами й неко-

¹ Політична ефективність безсумнівна. Ефективність економічна, якщо розглядати результати радянського сільського господарства через сорок років, щонайменше дискусійна чи неоднозначна залежно від сектора.

муністами майже неunikнено приведуть до конфлікту між останніми, між прихильниками національного примирення чи нейтралізму і прихильниками «абсолютної перемоги». Особи, що перебувають при владі, звертаються до надзвичайного військового стану у намаганні ліквідувати чи обмежити свободи. Інакше кажучи, підривна діяльність, породжена на національному ґрунті або привнесена ззовні, перешкоджає забезпеченню політико-економічних умов розвитку, сприяє патерналістським чи традиційним деспотизмам, які, своєю чергою, всупереч бажанню підштовхують модернізаторів і лібералів до повстання.

Мені не хотілося б обговорювати думки, піднесені сьогодні до рангу догм. Справді, народи третього світу більш-менш усвідомлюють свою бідність і багатство привілейованого прошарку роду людського. Справді, між прагненнями сотень мільйонів людей та умовами їхнього життя існує величезний розрив. Справді, цей розрив сприяє підривним діям і Захід хотів би звести його до мінімуму. І, нарешті, правда, що спосіб індустріалізації є в певному сенсі ставкою в суперечці між двома блоками. Однак, уже в міру того як ми підписуємось під таким економічним тлумаченням, з нього випливає певне верховенство політики. Адже, аби протистояти підривній діяльності завдяки економічному росту, необхідно встановити й підтримувати режими, здатні забезпечити такий ріст.

Ніде або майже ніде в світі влада більше не спирається на традиції й на минуле. Там і тут є королі та принци, королевичі й принцеси, чії титули прийшли з минулих століть. Та ці спадкоємці або потроху втрачають свій престиж і владу, або відновлюють їх, самі визначаючи себе стосовно майбутнього. Нащадки імператорів у Малі й Гані сьогодні очолюють прогресистські партії. Принц Сіанук в Камбоджі стоїть на чолі нейтралістської партії, він забезпечує єдність свого народу стосовно блоків, тоді як спогад про предків гарантує йому своєрідну шану, її не часто виявляють особам, котрі всім завдячують самим собі й обставинам.

Оскільки влада скерована переважно в майбутнє, войовничо революційні партії й режими часто, принаймні з першого погляду, мають перевагу. Вони подають себе засадничо логічними, доводячи до краю наслідки принципів. Оскільки всі експерти визнають необхідність планування наполовину, перші, щоб прискорити «старт», пропонують повсюдне планування. Оскільки ніхто не заперечує необхідність готовності народу до жертв і навіть ентузіазму, вони здатні мобілізувати маси значно швидше й ефективніше за інші партії. Комуністи — великі любителі спрощувати. І якщо політична ефективність визначається умінням незначної кількості нав'язати свою волю великій кількості або підвести велику кількість, яка вірить, що підкоряється лише собі, до виконання волі малої кількості, то методика комуністичної діяльності справді виявляється неймовірно дієвою.

Зате деспотизм, наприклад, Сігмана Рі чи Діема або напівдеспотизм Мендереса в Туреччині є крайніми засобами. Вони належать до поміркованих лівих, вони, модернізатори, занепокоєні збереженням ліберальної спадщини Заходу, відносять демократів доброї волі до комуністів, навіть не забезпечуючи взамін порядок й адміністративну компетентність. Важко скласти загальну думку про порівняльні досягнення ліберальних і деспотичних режимів у Південній Америці. Однак загалом здається, що порушення конституційного закону не сприяє розвитку, що озброєні люди при владі працюють для економічного прогресу не краще, ніж обранці народу чи асамблей.

Це не значить, що за останні сто років не можна вирізнити кількох деспотів, котрі відповідали б визначеному Арістотелем типові «тирана-модернізатора», якого вітають бідні й паплюжать привілейовані, або тирана, який буде грандіозні монументи. Робітничі профспілки дуже довго підтримували Перона, у нього досі мільйони прихильників. У Бразилії регулярно обирали Варгаса після того, як він через кілька років незаконного перебування при владі відновив конституційний

режим. Але деспотів консерваторів і реакціонерів значно більше, ніж деспотів-модернізаторів, Перон був скоріше «демагогом», ніж «модернізатором».

Деспотизм без наявності єдиної партії не є гарантією режиму, здатного успішно реалізувати першочергові завдання індустріалізації. Деспотизм при наявності єдиної некомуністичної партії ризикує стати на фатальний шлях, який у міжвоєнний період обрали фашистські партії. У країнах, де відносно численний політичний клас сучасного гатунку, для утвердження єдиної партії потрібна ідеологія. Не можна залучити маси й завербувати борців, не можна підтримувати дисципліну апарату, не маючи кілька надійних ідей, здатних викликати ентузіазм за великою справою чи чогось святого. Що, крім націоналізму, може стати суттю однопартійної некомуністичної ідеології? Можливо, певний націоналізм таки необхідний для «економічного злету», для моральної згуртованості народів, об'єднаних у держави, доки в індивідів сформується почуття спільноти. Однак завжди існує ризик, що національний запал переросте в запеклість, і чи не обернеться він проти Заходу, принаймні в Латинській Америці?

Різномірність устроїв стане ознакою некомуністичного третього світу впродовж наступних десятиліть, було б кумедно й водночас нерозумно йти хрестовим походом проти демократичної ортодоксальності, так наче Захід зраджував би сам собі, відмовляючись нав'язувати скрізь лад, на його думку, найкращий сам по собі або саме для нього. У боротьбі, що ведеться в самих країнах, радянський блок має незмінну мету: допомога партії, яка заявляє про свою прихильність до нього і прагне встановити лад за комуністичною моделлю. Попри таку незмінну мету дипломатія якщо не Китаю, то бодай Радянського Союзу не вагаючись підтримує в деяких країнах націоналістичні партії, ворожі як до Заходу, так і до марксистсько-ленінського режиму. У західного блоку незмінної мети, подібної до мети супротивного блоку, немає, адже жодна партія не гарантує будівництва «плюралістичної демократії», так як комуністична партія гарантує будівництво «народної або соціалістичної демократії».

Тож, окрім тактичного опортунізму, який проявляється у двох таборах, західний блок змушений адаптовувати власні інституції до вимог різних націй, що радянський блок легітимно здійснює після взяття влади. Комуністична партія, що наслідує організацію більшовицької партії, запроваджуючи після захоплення влади таку ж монополію на пропаганду, освіту й владу, фактично переносить сутність російського режиму. Перуки на головах суддів у Гані, «молоточок» спікера на засіданні асамблеї є лише символами: перенесення цих символів ілюструє, не підтверджуючи, намір підтримувати західну традицію. Однак парламентська дискусія й представництво є лише інституційними формами: і тільки практика відображає сутність устрою. Чи гратимуть партії у цю гру так, як належить грати?

Однак з цього не випливає, що комуністичні партії або партії, що застосовують комуністичні методи, необхідні чи невідворотні у фазі «злету» або на нинішньому історичному етапі. Звідси лише випливає, що Захід не впевнений у можливості знайти в кожній країні прийнятне в їхніх очах рішення, тобто партію, групу чи людину, здатних до модернізації без приєднання до радянського блоку. Допомогу, надану «деспотам-немодернізаторам», не завжди можна виправдати відсутністю інших кандидатур, придатних для виконання владних повноважень. Однак залишається правильним, що іноді подібний вибір зводиться до двох варіантів, про один жалкуєш одразу, про другий — з часом, перший є устроєм комуністичним чи прогресистським, другий — деспотичним, нездатним забезпечити вимоги модернізації. Як не фатально, американська і навіть західна дипломатія віддає перевагу другому — такий вибір настільки невідворотний, як і прикрий.

Три переваги, що їх радянський табір має на ниві підривної діяльності, не

підлягають обговоренню. Однопартійні тоталітарні режими порушують правила мирного змагання, оскільки відмовляють супротивникам у свободах, якими користуються самі. Майже революційна ситуація у великій частині третього світу прихильна радше до партій, які встановлюють порядок будь-якою ціною, ніж до партій, заклопотаних рівновагою між державною владою і громадянськими правами. І нарешті, при необхідності вибирати — еліти більшості неприєднаних країн віддають перевагу економічному розвитку, а не представницьким інституціям, заводам перед свободою, вони погоджуються на деспотизм, аби лиш він був модернізуючим.

Нечасто трапляються країни третього світу, які практикують конституційно-плюралістичну демократію, що відповідає британській чи американській ортодоксальності на початкових фазах росту. Втім, Капітолій і Кремль є символами двох світів, а не двома варіантами неспокитної альтернативи. Навіть у Європі немає жорсткої відповідності між внутрішніми інституціями й захопленням влади на світовому кону. *A fortiori* слід розсіяти побоювання, що всі країни третього світу, де керують деспотичними, на нашу думку, методами, морально й дипломатично до радянського блоку не належать. Навіть країни, чий устрій можна віднести до «однопартійних», складають досить широкий спектр, починаючи від прозахідного Тунісу й закінчуючи Гвінеєю. Куба стала найбільш прорадянською з республік третього світу, перш ніж створила єдину партію.

4. Діалектика нейтралітету

П'ятнадцять років «холодної війни» (1945 — 1960 рр.) діляться на дві фази, особливо чіткі в плані відносин між блоками й неприєднаними країнами. На першій фазі сформовані в Європі блоки, очевидно, намагалися залучити на свою сторону прихильників в інших частинах світу, так немовби і один і другий ставили за мету створити в інших зонах планети ситуацію, подібну до тієї, яку залишила Старому континенту в спадщину Друга світова війна. З одного боку, починаючи з 1947 — 1948 рр., американська дипломатія примудряється зав'язати союзи зі всіма народами, які на це погодились, надаючи їм зброю, теоретично призначену для захисту проти зовнішньої агресії, фактично (зокрема в Латинській Америці) вона використовується для підтримання місцевих урядів. З іншого боку, ідеологічно-дипломатична лінія Радянського Союзу залишала можливість не трьох, а двох варіантів: протистояння двох таборів, двох типів країн і режимів на нинішньому етапі світової революції і переходу від капіталізму до соціалізму, на думку Москви, нові, так звані звільнені держави, які не приєдналися до соціалістичного табору, насправді залишались під ярмом неокolonіалізму, ставши добровільно чи примусово агентами імперіалізму. Нейтралітет Індії на початку 1953 р., ще до смерті Сталіна вважався «аморальним» в очах Джона Фостера Даллеса, він був формою поневолення Заходом або альянсу з ним, згідно з реченнями Кремля.

Ніхто не досяг своєї мети в цьому дивному змаганні, де, здавалося б, кожен блок робить усе можливе, аби забезпечити легкий успіх іншому. Відмова Індії й арабських країн Близького Сходу укласти дипломатичні стосунки з Заходом означала успіх СРСР, однак останній поквапився заперечити її сутність, приписуючи своєму суперникові здатність (якої той фактично не мав) домагатися підпільними маніпуляціями того, чого не могла досягти відверта дипломатія. Втім, ніхто з двох не зміг кинути в обійми іншого тих, чієї відданості він прагнув і чію стриманість викривав. І знову поведінка Індії Дж. Неру є символічною. Вона трималась нейтралітету, попри різні й подібні звинувачення в «аморальності» й «покірності імперіалізму».

З 1953 р. лінія радянської дипломатії-ідеології поступово змінюється. Спадкоємці Сталіна поставили собі за нагальну мету роздробити системи альянсів і впливу Заходу. Замість того щоб виступати проти країн, які проголошували себе нейтральними й хотіли залишатися поза зоною конфлікту двох блоків, вони схвалиють їхнє бажання, заявляючи про свою готовність надавати їм економічну допомогу. Поїздки панів Булганіна й Хрущова в Азію стали доказом і символом такої зміни. І не тому, що у своєму вченні вони відмовились від тез, які стосувалися обох блоків, їхньої непримиренної боротьби й подальшого приєднання всіх країн до того чи іншого. На нинішній фазі нейтралітет було визнано законним і вірогідно аутентичним явищем. Звичайно, таке тлумачення відповідало радянським інтересам і сприяло задумам блоку, адже воно давало всім пов'язаним із Заходом країнам шанс відірватись від друга, покровителя чи зверхника, не ризикуючи потрапити в інший союз.

Захід довго вагався, перш ніж самому пройти подібне перетворення. 1954 року після розгрому в Дьенб'єнфу було укладено пакт про оборону Південно-Східної Азії, Радянський Союз назвав цей пакт агресивним, а нейтральні країни (Індія, зокрема) нарікали, бо він, на їхню думку, міг спричинитися до «холодної війни» в Південно-Східній Азії. Після смерті Сталіна на Близькому Сході було підписано і так званий Багдадський пакт, Йорданія не приєдналась до нього через заворушення, а США схвалили, не входячи до його складу. Після революції, яка коштувала життя королю Іраку й Нурі Саїду, в пакті залишилися тільки мусульманські неарабські країни (Туреччина, Іран і Пакистан).

Виміряти переваги й недоліки таких «багатосторонніх союзів» нелегко, ми й не маємо такого наміру. Вони непопулярні на Близькому Сході (це доведено заворушеннями в Йорданії й Іраку), вони дратують сусідні країни, які воліють залишатися нейтральними, вони ускладнюють одночасно добрі відносини з прозахідними й неприєднаними країнами, коли перші вимагають плати за вірність, другі погрожують зверненням до іншої сторони в пошуках того, що не знаходять на Заході. Однак внутрішньослабкі режими іноді мають підтримку регіонального союзу та докази зацікавлення з боку держави світового рівня. Тож у відповідь остання отримує місце для військових баз.

Судячи з побутуючого у Вашингтоні жарту, в Південно-Східній Азії пакт було укладено між президентом і Конгресом рівною мірою, як між Сполученими Штатами і їхніми союзниками в Європі й Азії. Зобов'язання, хоч і нечітке, США щодо Таїланду, Пакистану, Південного В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі (три останні знаходяться під протекцією договору, який вони самі не підписали) дозволяє президентові пропонувати й виправдовувати перед Конгресом і громадськістю втручання з застосуванням крайнього військового засобу в цій частині світу, одночасно воно, можливо, консолідує внутрішньонестійкі режими і дає нагоду приєднати Францію й Велику Британію до колективної акції. Залишається з'ясувати, чи присутність європейських союзників, потрібна для надання колективного характеру акції, не приведе в разі кризи до ймовірної бездіяльності. Слід також з'ясувати, чи США можуть підбадьорювати й допомагати нейтральним країнам, не викликаючи незадоволення, озброюючи перших і не відчужуючи останніх.

Попри стійкість, зрештою, неунікненну, методу військових альянсів Сполученим Штатам доводиться згідно з діалектикою змагання поступово адаптовувати відповідь до виклику, не протиставляючи вимогу заангажованості Заходу радянській пропозиції незаангажованості. Зміна позиції американців, що мала місце після радянської переміни, відбувалась поступово під тиском обставин¹. 1956 р.,

¹ Зміна позицій не стала повсюдною. Сполучені Штати стурбувала б заява латиноамериканців про неприєднання або нейтралізм.

після кризи ізраїльської експедиції в Синай і висадки французів і британців на каналі, США спробували, за їхнім же висловом, «заповнити порожнечу», що виникла після відходу європейських держав. Але цю порожнечу не могли заповнити військові союзи, від яких рішуче відмовлялись арабські країни, Єгипет, Сирія і Йорданія, а громадськість засуджувала в самому Іракові. Там, де населення — еліти й маси — надто озлоблене щодо Заходу, аби терпіти будь-яку солідарність з ним, найбільше, на що він може сподіватися, що ці країни не перейдуть з одного табору в інший і зупиняться десь посередині, не сповзаючи до нейтралітету або від нейтралізму до просоветизму. Інакше кажучи, дезінтеграція «імперій» і зникнення «угідь», прискорені, але не спровоковані дипломатією послідовників Сталіна, не дають Заходу змогу не прийняти в деяких випадках нейтралітет.

Діалектика змагання передбачає використання лозунгу одного табору іншим. Коли якась країна прив'язана до Заходу, радянська дипломатія вихваляє перед нею переваги нейтралітету. Коли ця країна начебто схильна приєднатися до соціалістичного блоку, настає черга Заходу приступити до захисту й ілюстрації нейтралітету. Звичайно, нейтралітет охоплює різні реальності, обидва табори вживають часто те саме слово, але думають про різне. І хоча відомо, що кожен табір віддає перевагу певному різновиду нейтралітету, не виключено, що за певних обставин обидва табори погодяться щодо якогось певного нейтралітету, хоча він більше відповідає ідеології й інтересу одного, ніж другого.

Радянський Союз підписав у Європі договір, що обумовив звільнення австрійської території, закріплюючи нейтралітет Австрії, чий внутрішній устрій був ліберальним, а погляд звернений на Захід. 1958 р. Захід намагався підтримувати внутрішню рівновагу співдружностей одночасно з дипломатичним нейтралітетом Лівану. Неприєднання ісламо-християнського Лівану до позитивного нейтралізму і неприєднання до радянського блоку Єгипту, що сповідував позитивний нейтралізм, і були метою Заходу, який змирився з тим, що слід зосереджуватись не на бажаному, а на можливому.

Випадок з Лаосом у 1960 — 1961 рр. позначив подальший етап, можливо, це просто оригінальний зразок нейтралітету, що став одночасно аспектом світового конфлікту й засобом його уникнення, результатом змагання між блоками й намаганням уникнути діалектики змагання. Згідно з положеннями договору, який поклав кінець війні в Індокитаї, Лаос не повинен входити в жоден військовий союз. Франція зберігала там дві бази й одну місію для вишколу лаоської армії. Оскільки дві північні провінції були фактично зайняті й керовані прокомуністичним рухом *Патет Лао*, з 1954 р. альтернатива існувала або як громадянська війна чи поділ, або як інтеграція руху в коаліційний режим, «партизани» влились у королівське військо, головнокомандувач, принц Суваннувонг став членом коаліційного уряду. Спроба формування коаліційного уряду тривала з 1954 до 1958 р., принц Суванна Фума, зведений брат «червоного» принца Суваннувонга, став символом національного примирення й керівником так званої нейтралістської фракції. Участь усіх тенденцій у владі є, на його думку, умовою нейтралітету Лаосу в дипломатичному плані.

У 1958 р. американська дипломатія, побоюючись, аби під прикриттям національного (або уявно національного) примирення комуністи не проникли в державні органи й не захопили ключові посади, сприяла формуванню уряду виразно прозахідного спрямування. Прихильники Патета Лао знову пішли в партизани, а принц Суваннувонг опинився у в'язниці.

Стомившись від громадянської війни й корупції в урядових колах, щедро посипаних американськими доларами, командир парашутистів Конг Лі влаштував 1960 року державний переворот на користь принца Суванна Фума й нейтралістського уряду (національне примирення — у внутрішній і нейтралітет у

зовнішній політиці), відповіддю на який через кілька тижнів став новий державний переворот генерала Фумі Носавана на користь прозахідного уряду принца Бун Ума. Патет Лао і нейтралісти бились разом проти прозахідної частини королівського війська. На Женевській конференції 1961 р. всі її учасники, СРСР, Захід і держави, що не приєдналися, висловились за нейтралітет і коаліційний уряд. Захід відмовився від військової інтервенції, він не зважився виступити на користь поділу країни (зрештою, він не зміг би його нав'язати), вбачаючи в дипломатично визнаному нейтралітеті зло менше порівняно з повною військовою перемогою Патета Лао й нейтралістів¹.

Коаліція трьох — комуністичної, прозахідної й нейтралістської — груп уперше послужила б внутрішньою базою для дипломатії нейтралітету. Такий нейтралітет дивно відрізнявся б від нейтралітету Індії і Камбоджі, якщо припустити, що він тримався б (що мало ймовірно, адже комуністичній і нейтралістській групі властива здатність ліквідувати чи зводити нанівець вплив третьої). Проте приклад Лаосу має подвійне значення: він ілюструє можливі шляхи вирішення громадянських воєн всередині країни, що є членом міжнародної гетерогенної системи, і дає зразки першого застосування принципу *трійки*, запропонованого паном Хрущовим 1960 р., — обов'язкової наявності трьох груп (двох блоків і неприєднаних).

Більшістю країн, де є групи заколотників, прихильні до того чи іншого блоку, до тієї чи іншої ідеології, управляє згідно з авторитарними чи демократичними методами та чи інша ідеологія: у Франції керують національні партії, в Індії — партія Конгресу. У Франції, як і в Індії, компартія є легальною, вона бере участь у виборах, має представників у місцевих і національних зібраннях, але не займає ключових позицій і не впливає на поведінку дипломатії. Хай яка там сутність, ідеологія й практика партії, партій чи людей, які керують Об'єднаною Арабською Республікою, Камбоджею, Югославією чи Малі, нейтралітет чи нейтралізм цих різних країн є не результатом рівноваги між про- і антикомуністами, а *одного* спільного прагнення людей і партій до незаангажованості чи особливої видозміни незаангажованості. Досі відкритий і гострий конфлікт між про- і антикомуністами завершувався поділом. Якщо ж — що невірогідно — справжній нейтралітет Лаосу забезпечуватиме уряд, встановлений за принципом *трійки*, з'явиться можливість третього рішення між поділом і перемогою однієї фракції.

Принцип *трійки*, рівного представництва трьох (двох блоків і неприєднаних), має, звичайно, зовсім інше значення, залежно від того чи він застосовується в секретаріаті міжнародних організацій, чи в коаліції, яка повинна взяти на себе відповідальність за маленьке лаоське королівство. Втім, незалежно від того, йдеться про Лаос чи ООН, виникає те саме запитання: а чи існує третя група як така? Чи властива їй єдність? Чи ж вона неупереджена як арбітр і безпристрасна як суддя? Чи різні члени групи надають однакового значення поведінці, яка називається (або може називатися) тим самим словом?

Наші попередні аналізи дозволяють відповісти на подібні запитання. Неприєднаним країнам (хай яким широким буде це поняття) чи країнам третього світу не властива спільність інтересів ні в плані інституцій, ні в плані ідеологічних пріоритетів, ні дипломатичної діяльності на світовому кону. Якщо неприєднаними прийнято називати всі держави, які не підписали союзу з тим чи тим блоком (або державою — членом якогось блоку), то Туніс і Гвінея, Індія і Куба також входять до їх числа. Цілком очевидно, що дипломатична й моральна сутність неприєднаності, так як її розуміють держави, глибоко відмінна.

¹ Можливо, договір з СРСР був засобом попередження інтервенції Китаю у майже відвертому конфлікті з Москвою.

Дж. Неру вірить у політичні цінності й інституції Заходу, хоча в нього незрідка виникають сумніви щодо вірності Заходу собі самому. Неприєднаність, на його думку, є внеском у розрядку чи мир і підтвердженням свободи дії і духу, коли кожен проблему слід вирішувати зосібна, за властивими їй даними, аби прийнята раніше позиція не вплинула й не спотворила рішення. В цьому розумінні нейтралітет Індії між двома блоками-супротивниками претендує на неупередженість.

Інакше стоїть справа з Югославією, Об'єднаною Арабською Республікою, Гвінеєю та Кубою. Жодна з чотирьох країн не заявляє про схильність до західних інституцій та цінностей, три заявляють про приналежність до марксизму-ленінізму, періодично одна з них пристрасно викриває те, що Сталін і його спадкоємці зробили з нього в СРСР, дві інші так само палко приймають його доктрину й практику. Четверта, ОАР, далі нападає на Захід, хоча в самій країні не помітно ніякої поборжливості до прихильників прогресистських та радянських ідей.

Неприєднаність цих чотирьох країн є виразом прагнення не потрапити в конфлікт, який їх безпосередньо не стосується, і аж ніяк не бажання моральної відстороненості чи справедливості. Судячи з виступів їхніх представників, ні ОАР, ні Гвінея, ні Малі, ні Куба не знаходяться на півдорозі між блоками, вони однаково відкриті для аргументів того й іншого, однаково готові враховувати інтереси кожного з них. Позитивний нейтралізм є зобов'язанням на користь політики, яка не зовсім точно збігається з політикою блоку, але й не намагається бути і не є неупередженою.

Потрібно, однак, аби навіть неприєднаність, яка прагне до неупередженості, була такою насправді. З легко зрозумілих причин африканці, азіати й араби значно чутливіші до реальних чи уявних злочинів колоніалізму, ніж радянського імперіалізму. Алжирська війна обурює їх більше, ніж придушення Угорської революції мечем і вогнем. Неєвропейців, зокрема кольорові народи, мало обходить те, що під прикриттям війни СРСР нав'язав країнам Східної Європи і третині німців устрій, який народи не вибрали б і відкинули б навіть сьогодні, якби їм дали волю. Колоніалізм, на думку перших, починається тоді, коли у підданих і правителів різний колір шкіри. Викриття расизму не досить, аби його позбутися.

Відтак, неприєднані країни не можна вважати блоком, вони не можуть діяти колективно, ні бути арбітром. Коли в конголезькому хаосі їм довелося вибирати серед кандидатів на владу, вони розділилися на дві, а то й на три групи, одні беззастережно чи з деякими обмовками підтримували СРСР у його суперечці з генеральним секретарем ООН, інші, навпаки, більш-менш переконливо схвалювали пана Гаммаршельда й секретаря ООН. Дипломатія кожної неприєднаної країни є одночасно виразом локальної ситуації, внутрішнього устрою, ідеологічних переконань, страхів і уподобань. Зона неприєднаності вірогідно розшириться, адже в кожному регіоні світу принаймні одна з великих держав заявляє про свою палку прихильність до нейтралітету. США хочуть «тримати Африку поза межами холодної війни», але їхні почуття стали б різномірнішими, якби Латинська Америка вийшла з неї, заявивши про свій нейтралітет.

Діалектика нейтралітету рідко коли веде до миру, але вона визначає ідеологічні й дипломатичні модальності мирного змагання, переконування й підривної діяльності.

Розділ XVIII

БРАТИ-ВОРОГИ

Думка про те, що дві великі держави однієї міжнародної системи є одночасно братами й ворогами, мала б виглядати скоріше банальною, ніж парадоксальною. Власне, кожна панувала б одноосібно, якби іншої не було. Тож у претендентів на той самий трон завжди є щось спільне. Одиниці однієї міжнародної системи належать до тієї самої зони цивілізації. Вони неодмінно приписують собі однакові принципи і продовжують суперечку, ведучи одночасно боротьбу.

Суперечка між Вашингтоном і Москвою не менш постійна, ніж боротьба. І та, й інша відзначаються оригінальними рисами, які, як на мене, в цілому виводять на такі спостереження: обидві держави вбачають між собою більше відмінності, ніж схильні припускати спостерігачі — треті особи. Треті особи вважають їх ворогами, незважаючи на їхню спорідненість; таке міркування не є хибним, проте має схильність не помічати частку підсвідомого або неявну спільність інтересів, котра відтінює їхнє ворогування. Кожна воліє підтримувати термоядерну двополосність, а не розпорошувати зброю масового знищення, обидві бояться тотальної війни більше, ніж обмежених успіхів недруга.

1. Діалог двох держав та інші

Алексіс де Токвіль був першим, хто сто років тому надав класичної форми антитезі *Вашингтон* чи *Москва*. Не будемо цитувати цей затертий від ужитку текст, просто нагадаємо обставини, очевидні на початку минулого сторіччя, котрі й підготували, хоч не обумовили фатальність нинішньої двополосності.

Обидві великі країни володіли простором і ресурсами, перш ніж набути численні сучасні засоби примусу. У них був і залишається резерв розвою в просторі. Освоєння цілих земель Центральної Азії стало символом завоювання, яке народи Західної Європи й Далекого Сходу давно завершили. Впродовж XIX століття приріст населення в Західній Європі поглинав міста й заводи; зростаюче чисельно населення в Росії й Сполучених Штатах розширювало горизонти, посуваючись на захід і на схід, колонізуючи вільні простори. Царське військо захоплювало ще й землі давніх цивілізацій, жителі Заходу проганяли індіанців, а уряд Вашингтона купував або відбирав у Франції, Іспанії й Мексики Луїзіану, Флориду, Техас, Каліфорнію. Якщо дивитись з такої спрощеної перспективи, то обидві держави одержали історичний шанс сформуватися в столітті, коли розвивається індустріальне суспільство, поширити своє владування на величезні, доти не культивовані простори, в епоху, коли інші народи виснажувались у намаганні підкорити населення далеких теренів чи на кілька кілометрів пересунути прикордонні стовпи. Ми вже зазначали¹, що СРСР і США мали резерв просторів, про це

¹ Див. частину II, розділ VII.

свідчить низька продуктивність гектара — продуктивність сільського господарства або економіки взагалі.

Збігом у часі науково-технічної революції і захоплення територій пояснюється першочерговість практичних завдань, освоєння земель і копалень, пошуки ефективного виробництва й прибутку. Переважання турботи про торгіву та промислову діяльність, яку він спостерігав в Америці 1830 р., Токвіль приписував своєрідному характерові населення, іммігрантів з Європи, та пуританським тенденціям при контакті з незайманою природою — середовищем, відкритим для пригод і для постійного облаштування. Традиційна культура, успадкована нинішніми росіянами, не породила подібного прагнення до економічно-технічного прогресу. Хоча Петро Перший взявся за модернізацію країни саме з метою запозичення на Заході інструментарію збагачення й зброї для забезпечення могутності. Намагання надогнати Америку й збудувати соціалізм поширило сьогодні культ машин і одержимість наукою й науковим прогресом. Можливо, в СРСР більше, ніж на Заході і навіть в Америці, усвідомлюють науковий характер нашої епохи: завдяки своєму минулому американці схильні поєднувати торгівлю й промисловість, плутати технічну й економічну рентабельність, вважаючи ринок, конкуренцію й прибуток характерними ознаками економічної системи. З радянської точки зору, важить тільки виробництво, тобто технічний прогрес, який, своєю чергою, обумовлений науковим прогресом. Розширення виробництва і зростання продуктивності у Сполучених Штатах вважаються або здаються побічним продуктом гонки за прибутком, у Радянському Союзі вони є безпосередньою метою державного плану й колективного ідеалу.

Тим самим ми висунули думку про одночасну спорідненість і ворожість. В ідеалі сучасна економіка може підлягати двом видам регулювання — планові й ринкові. Або розподіл ресурсів між різними галузями, тобто склад національного продукту і розподіляння прибутків визначаються планом, який складають політичні керівники держави з допомогою економістів і адміністративного апарату; або ж самі громадяни своїми особистими й незліченими покупками обумовлюють тут і там розподіл колективних ресурсів між секторами, а доходи кожного визначаються або директорами підприємств, або ж успіхом чи провалом на ринку. Все це, звісно, лубочні картинки. На Заході держава також бере безпосередньо на себе певні завдання, що становлять громадський інтерес і не можуть бути виконані за законами конкуренції задля прибутку, і опосередковано через бюджет, кредитну й монетарну політику, вона впливає на кон'юнктуру, обсяг і навіть на інвестиції. Антитеза між двома режимами регулювання зберігає, однак, одну хоч грубу, зате очевидну істину, яку підтверджують символічні, так би мовити, факти: 1960 р. радянські споживачі мають більш ніж достатньо телевізорів, тоді як заводи випускають лише 200 — 300 туристичних авто на рік. Держава сама вирішує — і її думка не страждає від суперечних їй — що більшості населення повинні бути доступні телевізори, а не автомобілі.

Антитеза власності приватної і власності державної також надається до відображення в ідеологічних і рекламних формах. Засоби виробництва належать або приватним особам і анонімним компаніям, або державі. Але й тут тлумачення фактів вимагає певної делікатності. Юридично великі американські корпорації є власністю десятків тисяч акціонерів, однак організаційна робота перебуває в руках експертів і адміністраторів, верховна влада здійснюється кількома особами, які фактично скоріше кооптують один одного, ніж їх обирають на засіданнях акціонерів. У цьому плані можна заявляти, що сконцентровані засоби виробництва більше ніде нікому не належать, так як раніше замок належав сеньйорові, а поле належить селянинові. Право використання і зловживання тепер стосується лише споживчих товарів. Управління засобами виробництва повсюдно стало суспільною

функцією, її виконують одна чи дві особи, що служать колективу. Попри все, хай яка там часткова істинність делікатного тлумачення, культ приватної власності і *free enterprise**, а також розвінчання капіталізму й експлуатації людини людиною, що веде до одержавлення всіх підприємств, становлять два однаково можливі й цілком протилежні варіанти організації промисловості, вони споріднені, бо засоби виробництва з технічного боку однакові, ворожі, бо юридичні відносини між індивідами, між індивідами й державою докорінно відрізняються.

Аналогічну, стилізовану тезу можемо висунути і в політичному плані. Маємо дві партії, що постійно конкурують задля милості суверена, щочотири роки вони влаштовують матч-видовище, ставкою в якому є президентство. Незліченні групи тиску, робітничі профспілки, асоціації підприємців, релігійні громади, добровільні об'єднання громадян для проведення якоїсь акції локального чи планетарного значення, з метою будівництва школи чи заради всесвітнього миру, маніфестують, протестують, рекомендують, намагаються допомогти в цьому (поліпшення умов життя людей з кольоровою шкірою) або перешкодити в тому (дискримінація расових і релігійних меншин). З іншого боку, єдина партія висуває історико-соціально-доктрину в ранг істини на рівні держави й керує від імені пролетаріату, який вона уособлює, виконуючи історичну місію, яку сама собі визначила. Офіційно визнаються різні релігії й «національні культури», урочисто проголошено рівність рас і народів, однак питання єдиної партії та її легітимності обговоренню не підлягає.

Але й тут контраст не виключає подібності. Політичне життя в США є базаром на площі, але під виручою позірністю панує громадянський конформізм. Більшість громадян підкоряються однаковим правилам і сповідують однакові цінності. З іншого боку, гладенька поверхня монолітної партії приховує суперечки — конфлікти про заходи, до яких слід удатися і (або) ортодоксальне тлумачення — між фракціями й окремими особами, віднини вони загострили через суперництво соціалістичних держав, їхні суперечки теологічні за суттю, а їхня ставка є водночас теологічною й практичною.

Спорідненість-ворожість двох великих держав має, звичайно, два тлумачення, одне наголошує на глибокій спорідненості, друге — на неспокутуваній вороженості. При першому наближенні здається, що треті особи схильні зважати на перше, а дуополісти на друге. Недооцінювати значення конфлікту наразі означає тим самим забезпечити собі чисте сумління в нейтралітеті. Говорити про двох варварів значить неявно екзальтувати чесноти третіх осіб, неприєднаних, упертих союзників Європи — колиски цивілізації, розквіт якої став можливим лише завдяки великим американським і російським просторам.

Але опозиція між тлумаченням спорідненості, що властиве глядачам, і тлумаченням ворогування, що властиве діючим особам, хибна внаслідок спрощеності. В деяких відношеннях ця опозиція може стати оберненою. При початковому аналізі цілком правильно, що кожна з великих держав сприймає себе інакше, як інша, вона не може надалі відмовитись як від власної інтерпретації себе самої, так і підписатися під гетеро-інтерпретацією суперника. Радянська пропаганда викриває американський плуралізм і ритуали демократії як «ілюзії» та «містифікації»: «монополісти», керівники капіталізму, які тримають реальну владу у своїх руках, експлуатують маси і скеровують американську дипломатію до імперіалізму. Своєю пропагандою СРСР намагається «розвінчати» американську дипломатію, розкрити реальність, цілком відмінну від того, що видно зовні. На це американці відповідають, що на рішення, прийняті, цілком очевидно, однією чи кількома особами (хіба може бути інакше?), впливають бажання та думки великої кількості.

* Вільне підприємство (англ.).

Американська пропаганда додає, що власне диктатура пролетаріату насправді є диктатурою партії (тобто незначної кількості) *над* пролетаріатом. Це формулювання запропонував Карл Каутський на світанку більшовицького режиму, минуло сорок з лишком років, а воно досі залишається центральною темою тлумачення-звинувачення радянського режиму його ворогами — лібералами й соціалістами. Як можна назвати «демократією» чи «визволенням» послух мас перед нечисленною партією, якою нагорі керує одна чи кілька осіб, перед партією, яка забезпечує собі монополію влади, забороняючи громадянам обговорювати свої документи й вільно обирати тих, на кого вони теоретично покладуть тягар їх представництва?

Інакше кажучи, темою діалогу пропаганд стало запитання: хто насправді демократ? Демократи ми, відповідають радянські люди, адже ми знищили експлуаторів, монополістів і капіталістів, у нас панує пролетаріат. Ми демократи, відповідають американці, наші громадяни вільно можуть голосувати, газети критикувати, робітники страйкувати, генерали протестувати. Такий самий діалог триває і довкола теми безкласового суспільства, обидві країни вихваляються, що відтепер дорога відкрита талантам, але різні рівні життя й престижу не ліквідовані ні з одного, ні з другого боку.

В цьому діалозі пропаганд жодна з двох держав не може не виправдовуватись і не розвінчувати свого суперника. Однак на трохи вищому рівні проникливості жоден американський чи російський пропагандист не тримається за офіційну версію самовиправдання й звинувачення іншого. Замислимося на хвильку: заслуги обох систем у деяких відношеннях протилежні тим, які їм приписують офіційні речники. Звичайно, авторитарне планування полегшує життя керівникам, коли йдеться про пришвидшення росту завдяки збільшенню відсотку інвестицій чи зосередження ресурсів у якомусь господарському секторі. Самостійність споживачів (тією мірою, якою вона існує) обмежує і гальмує владу держави. Те, що один втрачає в демократії, інший втрачає, можливо, в економічній ефективності чи в історичних здобутках. Відкрита дискусія про вірність демократії закриває іншу напівтаємну дискусію, яку ведуть співрозмовники іншого типу, чутливіші до фактів, ніж до ідей, і більш заклопотані знати, за ким майбутнє, ніж хто по праву відстоює вищі цінності.

Цей діалог, темою якого є відносна дієвість двох устроїв, не завжди набуває характеру обоюдно паплюження. Економісти збираються напівпідпільно, аби порівняти ідентичні, подібні чи відмінні підходи до вирішення тих самих проблем, вони намагаються об'єктивно виявити переваги й недоліки рішення кожної з великих держав, іноді навіть прагнуть з'ясувати, чи не краще було б поєднати обидва підходи. Кілька років тому вчені, зокрема вчені-атомники, виявили, що до подібних результатів вони прийшли подібними шляхами. Що ж стосується діалогу вчених про політичну причетність їхньої науки, то з'ясувати точну міру достовірності значно складніше¹.

Парадокс такої об'єктивної конфронтації режимів полягає в тому, що марксизм надає їй можливого ідеологічного забарвлення. Існує дві версії марксизму, які рівноправно посилаються на Маркса, одна наголошує на виробничих силах в технічному й соціальному значенні цього слова, інша — на виробничих відносинах, на відносинах власності зокрема. Перша версія *зближує* обидва режими, адже в них справді однакові виробничі сили, друга *віддаляє* їх один від одного, бо виробничі відносини й статус власності тут і там різні. Перша — напівпідпільна на Сході і стверджується з більш-менш рішуче численними соціологами й економістами на Заході; друга — офіційна на Сході, вона відповідає бажанням еко-

¹ Маємо на увазі наукові конференції про проблеми озброєння (звані Пугвашські конференції).

номістів, прихильних до ліберальної ортодоксальності, хоча останні перевертають судження про цінності (на думку марксистів, колективна власність сприятлива, ліберали вважають її диявольською).

Який з цих трьох діалогів — про демократію, ефективність, виробничі сили й відносини — цікавить найбільше третіх осіб? Помилка, якої не слід робити (і яку часто роблять) — уявляти, що існує єдина відповідь на це запитання, вона визначається верховенством суперечки про відповідну *моральність* обох режимів. Залежно від частини світу позаблокові народи мають зовсім різні уявлення про обидві великі держави, сприйняття кожним народом обох великих і їхнього конфлікту обумовлюється передусім фактичною ситуацією.

Пригадаймо реакції європейців у перші повоєнні роки. Давні європейські держави, які ще вчора були могутніми, а сьогодні опинились у ряду протегованих, вагалися між очевидною перевагою американської гегемонії над російським пануванням та ностальгією за незалежністю і мрією про неприєднаність. Це породжувало цікавий розподіл завдань: державні діячі, підтримані більшістю виборців, створювали, підтримували й зміцнювали атлантичну солідарність. А багатьом інтелектуалам, в т. ч. справжнім лібералам, подобалось говорити про двох великих, рівних у своїй могутності й відсутності інтелектуальної культури.

Визнання братерства ворогів у Європі залишалось вербальним, воно було моральним алібі приєднаності, якої не можна уникнути, якщо її здебільшого не прагли, то бодай приймали. Лише дехто намагався видобути з цього політичні наслідки. Ні комуністи, ні антикомуністи не могли підписатися під зближенням обох великих держав. Комуністи були змушені дотримуватись ортодоксальної доктрини ще непохитніше, адже громадська думка була переважно ворожою до типових інституцій радянщини. Якщо наявність єдиної партії, ліквідація виборчої, особистої й інтелектуальної свобод не були *одночасно* визволенням пролетаріату і кінцем експлуатації людини людиною, тоді подібність між двома варіантами індустріального суспільства, якою б реальною вона не була, схилила скоріше не до нейтралітету чи нейтралізму, а до американського союзу. Адже США пропонували переваги розвитку без суворості примусу. Антикомуністи, не заперечуючи подібності між двома великими державами, також відкидали тезу про «братерство велетнів»: знецінюючи політичні та інтелектуальні свободи, демократичні партії знецінили б самі цінності, боротьбу за які вони вважали своїм обов'язком.

Лише кілька прихильників незаангажованої Європи намагалися висновувати політичні наслідки з порівнянь, які їм подобалось робити між двома державами. Якщо, врешті-решт, соєтизм і американізм не мали чого заздрити один одному й домагалися однакових результатів, навіщо тоді Європі ставати на чийсь бік, якщо вона принаймні може утриматись? Однак хрестоносці нейтралізму наштовхувалися на брутальний, суттєвий факт: присутність російської армії за 200 км від Райну. Чи буде Європа в більшій безпеці, якщо вона, нездатна захищатися, будуватиме своє майбутнє тільки на приписуваній більшовикам відразі домагатися успіхів шляхом вторгнення? Зростаюча вразливість США, термоядерні можливості СРСР повернули частково актуальність партії нейтралістів, яка веде у Великій Британії пропаганду на користь одностороннього роззброєння¹. Не думаю, що ця партія набуде історичного значення на наступній фазі.

Властиві Європі обставини як такі відсутні в будь-якому іншому регіоні світу. Жоден інший континент не поділено між двома військовими блоками. Ніде не помітно такого контрасту між демократією й тоталітаризмом, багатопартійністю й однопартійністю. Саме Європа стала осередком типу суспільства, представниками якого вищою мірою віднині є обидві великі країни. Найбільше до європейської си-

¹ Див. вище розділ XVI.

туації наближається ситуація в Японії, яка має реальні причини зберігати вірність союзові з американцями і здатна поєднувати надзвичайно високий рівень економічного розвитку з наявністю представницьких інституцій, не без ідеологічної прихильності, якщо не до комунізму, то бодай прогресизму серед інтелектуалів, та з прихованою гордістю за культуру, якій загрожують варвари.

В Азії перш за все помічається подібність двох великих держав; схожість, зрештою, очевидна, якщо обмежитись лише констатацією фактів: ті ж самі амбіції щодо виробництва й продуктивності, розповсюдження по широких просторах США й СРСР однакових, типових явищ, урбанізація та індустріалізація, однакові заводи й подібні хмарочоси, однакові термоядерні бомби й подібні балістичні ракети. Контрастуючи з традиційними суспільствами Азії і Європи, російський і американський вороги виявляються братами.

В Азії, на відміну від Європи, такий підхід до тлумачення суперництва двох великих держав проявляється в нейтралітеті. Втім, він не є ні головною причиною, ні обов'язковим виявом нейтралітету. Він є ідеологічно-філософським виправданням поведінки залежно від історичного контексту. Доки Індія Дж. Неру не відчуватиме комуністичної загрози, тобто загрози китайської експансії, доти не матиме мотиву, що змусить її до прийняття рішення. З моральної точки зору найприйнятніше виправдання такої відмови полягає в тому, щоб звинуватити обох супротивників або приписати їм однакові заслуги чи провини.

Керівники нових держав Африки вже послуговуються мовою того чи іншого з трьох співрозмовників — демократичною, радянською чи нейтральною. Ця мова, хай там що, є результатом запозичення з суперечки на світовому рівні, а не впливає з місцевих реалій. Майже всі африканські республіки на півдні Сахари орієнтуються на однопартійний режим. Напевно, така партія виявиться не скрізь однаковою залежно від того, чи її керівники розмовляють мовою Сходу чи Заходу. Однак мова відображає ідеологічні переконання керівників, зв'язки, які вони хотіли б зав'язати з тією або іншою великою державою чи світами, це скоріше дипломатичний орієнтир, ніж внутрішня практика. Африканці поки що не наполягають на «братерстві ворогів», хоча, на думку африканських суспільств, відмінності й опозиції між західним і радянським режимами можна з повним правом вважати незначними.

І нарешті, в Південній Америці роль могутньої імперіалістичної держави раз і назавжди віддана Сполученим Штатам. Вони займають пануючу позицію в Західній півкулі, США багатші й сильніші за всі держави Центральної й Південної Америки разом узяті¹. Саме американські корпорації вкладають капітали у Латинську Америку, започатковують розробку природних ресурсів і, схоже, перешкоджають спорудженню заводів і розвитку переробної промисловості там, де уряди й керівні класи не здатні забезпечити гармонійний розвиток. Упередженість, прихильну до соціалізму й ворожу до капіталізму, підсилює досвід Південної Америки, існує ризик, що вона може викликати гостре усвідомлення злочинів капіталізму і майже суцільну байдужість до проявів радянської жорстокості. Подібний феномен, тільки з протилежним знаком, мав, можливо, місце в регіонах, де панування СРСР проявляється особливо жорстко, наприклад у 1945 — 1956 рр. у Східній Європі: в Польщі віце-президента США вітали вигуками, а в Латинській Америці — заворушеннями й помідорами. Спокусливо з цинічною покірливістю заявити, що популярність великої держави обернено пропорційна близькості в просторі. Турніри моральності, влаштовані речниками обох таборів, рідко коли впливають на уподобання третіх осіб.

¹ Хоча під кінець століття вони будуть менш заселені.

2. Ворожість і братерство

Чому ж, будучи братами, ворогують, залишаючися смертельними ворогами, дві великі країни, що протистоять одна одній з обох боків *Potsdamer Platz* і в льодових пустках Великої Півночі, обмінюючись викликами, гідними пера Гомера, і розмахують зброєю, страхітливою як для того, хто її має, так і для того, на кого вона націлена?

Передусім, США й СРСР поєднані між собою *ворожістю позицій*. В будь-якій міжнародній системі відносини — союз або ворогування — визначаються, з одного боку, розрахунком сил і вимогами рівноваги, коли всілякі міркування дружби й неприязні між суверенами, керівниками та народами відкидаються. Вибір Великої Британії й Росії проти вільгельмівської Німеччини на початку століття відповідав власне цій логіці суперництва щодо могутності, попри родинні узи між трьома пануючими родами в трьох країнах: роль порушника грала власне вільгельмівська Німеччина, яку мала перемогти Велика Британія. Так само США й СРСР виявили, так би мовити, своє ворогування, як тільки зі сцени зник Третій райх, який їх тимчасово об'єднував. Аби дві великі держави однієї системи не відчували взаємної ворожнечі, вони повинні панувати разом. Приклади подібного дива історії не відомі.

Подібна «ворожість позицій» майже несамохіль посилюється різним чином. Кожне міжнародне утворення, як відомо, цілком правомірно підозрює наміри іншого. Безпека ґрунтується тільки на силі або на рівновазі сил. Чим більше політичне утворення, тим більше воно загрожене і відчувається загроженим, бо в разі поразки може зазнати покарання, що буде пропорційне жертвам, на які пішли вороги, аби його перемогти. Версальський договір відображав страх, який викликала Німеччина, і ціна перемоги була більшою, ніж «злочини» переможених. Кожна з великих не може не боятися умов, які їй нав'яже ворог в уявний день зведення рахунків.

Унаслідок появи зброї масового знищення традиційний парадокс міжнародної політики — пошук безпеки завдяки рівновазі сил створює або підтримує занепокоєння, взаємні підозри, тривогу в найслабшого і гордість в найсильнішого — зазнав модифікації, але не глибокої трансформації. В минулому безпека одного вела до небезпеки іншого, оскільки перший потребував верховенства, яке іншому видавалося загрозою. Якщо Німеччина вважала себе в безпеці стосовно Франції, бо була найсильнішою, то Франція мала відчувати себе в небезпеці, нездатність протистояти вірогідній агресії спонукала її розраховувати на поміркованість ворога.

І навіть якщо мета безпеки завдяки рівновазі як така не була недосяжною, вона завжди залишалась хисткою через мінливість людських справ. Закон «нерівномірного розвитку» стосується всіх епох: він є причиною того, що пошуки безпеки завдяки рівновазі стають сізифовою працею.

Стратегія залякування в її звичайному розумінні начебто показує вихід. Справді, досить припустити, що навіть після несподіваного нападу найслабша сторона зберігає здатність завдати агресору «непоправних» руйнувань, як традиційна загроза нерівності зникає. Зброя залякування, якою вона виявляється сьогодні на лубочній картинці, дає Сізіфові шанс викотити свій камінь на вершину гори. Чого вартий нерівномірний розвиток, якщо слабший залишається здатним завдати смертельного удару сильному?

Насправді ж усе не так. Ще вчора керівники СРСР не могли вважати себе в безпеці, доки їхні міста були вразливі, тоді як США мали шанс обмежити втрати, завдані їхнім містам. Американське керівництво може вважати, що їхній країні загрожує небезпека, доки СРСР здатний завдати несподіваного удару і зруйнувати частину, можливо, навіть значну, термоядерного арсеналу США. Інакше кажучи,

пошуки стабільності шляхом взаємного залякування не стали щасливішими за пошуки безпеки завдяки рівновазі сил. Сізіф далі котить свій камінь. Взаємне залякування ще не досягло, якщо це взагалі можливо, фази стабільності. Якщо одна з великих держав має термоядерні, а друга лише атомні бомби, якщо одна має сховища для трьох четвертих свого населення, а друга ні, якщо одна має міжконтинентальні балістичні ракети, а друга лише бомбардувальники, якщо одна може використовувати у воєнних цілях космічні супутники, а друга ні, тоді нерівність підриває рівновагу страху. Рівновага не вимагає, аби ймовірні руйнування, яких агресор зазнає від жертви внаслідок ударів відплати, дорівнювала тим, які може завдати сам агресор. Однак нерівність не повинна бути значною.

Щоправда, нестабільність була радше психологічною, ніж політичною. Великої війни не було, і в цьому плані залякування було ефективним. Однак і одна, й друга по черзі, а то й обидві разом почувались zagrożеними. Як можна бути впевненим у майбутньому, коли володієш сам і знаєш, що й ворог володіє такими видами зброї, коли й однієї одиниці досить, аби зруйнувати ціле місто й знищити два-три мільйони людей? Ворожість позицій ще більше ускладнила гонка обох великих держав за технічним прогресом, яку вони почали практично всупереч власній волі, підкоряючись логіці суперництва, якою жодна не може знехтувати.

Окремі прояви ворожості чітко пов'язані з технікою взаємного залякування. Над територією СРСР регулярно пролітали У-2, до кордонів радянського повітряного простору наближались інші літальні апарати з метою збору інформації, необхідної для будь-якої так званої антисилової стратегії (*counterforce strategy*), ціллю якої був ворожий термоядерний арсенал. (Інформація перестає бути необхідною, як тільки відмовляються від встановлення місцезнаходження авіаційних майданчиків і пускових установок і обмежуються погрозами містам.) Аби уникнути повної руйнації при несподіваному нападі, бомбардувальники з термоядерними бомбами на борту здійснюють більш-менш регулярне патрулювання. Коли на екранах радарів з'являються підозрілі цятки, значить бомбардувальники летять до СРСР¹.

І навпаки, завдяки парадоксу, що відповідає теорії залякування, ті самі види зброї, які змушують дуополістів ворогувати, зобов'язують їх не давати ворожості волі й «обмежувати» її вияви. В разі війни дуополістам доведеться діяти безпосередньо один проти одного. (Будуть уражені і союзники США, бо частина американського термоядерного арсеналу розміщена на їхній території. Інакше СРСР не буде зацікавлений у спустошенні європейських міст.) Оскільки кожен дуополіст є ціллю для іншого, обидві великі держави схильні ненавидіти одна одну, уникаючи зла, яке були б змушені собі завдати, якби довелось битись, тож вони поступаються перед розумом, котрий наказує їм не воювати. У них є спільний життєвий інтерес не вдаватись до зброї, якою вони погрожують.

І не тільки тому, що вони обидві ризикують виявитися переможеними у своїй боротьбі, а тому що перемождою — абсолютною чи відносною — можливо, не вдасться скористатися плодами перемоги. Адже єдиною вигодою залежно від ризику й принесених жертв мала б бути ліквідація будь-якого ворога, верховенство над усіма спірними територіями. Але США не можуть навіть сподіватися, що ймовірно усунення СРСР надовго забезпечить їм абсолютну безпеку: через брак колективного рішення, через відсутність відповідних інституцій вони будуть нездатні заборонити іншим державам набути своєю чергою зброю й носії, які є складовою частиною сил залякування. Теоретично СРСР буде озброєний не гірше, ніж США, аби після розгрому суперника підтримати роззброєння людства. Мені здається, що

¹ Американська авіація розробила систему безпеки (*fail safe*), яка дозволяє «відкликати» (*recall*) апарати, що вже летять до СРСР, якщо вони не одержали в польоті остаточного наказу про атаку.

попри все минули ті часи, коли СРСР як переможець без труднощів скористався б термоядерною монополією. Китай, своєю чергою, включився в гонку, і комунізм виявляється заслабким, аби подолати націоналізми й зміцнити світову імперію. Планетарна система досі двополюсна, і в 1960 р. двополюсність у військовому плані, можливо, ще виразніша, як за весь період після 1945 р. (технічні працівники досі не опрацювали сили залякування для бідних країн). Утім, у Вашингтоні, як і в Москві — у Вашингтоні більше, ніж у Москві — вже не відмовляються від думки, що в майбутньому, можливо, не такому й далекому, *ворог* офіційно стане *побратимом* в протистоянні іншій великій країні.

Навіть якщо остання не нагадуватиме ворогам про їхнє братерство, обидві великі держави матимуть ще одну причину відмовитись від смертельної війни: в нашому столітті найбільш тоталітарній державі важко тривалий час поєднувати *панування й експлуатацію*. Завойовники ХХ сторіччя порушують умови життя пригноблених народів більше, ніж у минулому. Однак вони не можуть забезпечити собі честі битви й перепочинку за прикладом «зверхників» античного світу: трудівники й воїни є водночас технічними працівниками. Єдиний спосіб тримати переможених у покорі — заборонити їм доступ до кваліфікованих професій, забезпечивши представникам народу-зверхника монополію на посади в наукових та адміністративних органах. Так чинять білі в Південній Африці. Так, можливо, діяли б нацисти у Східній Європі, висновуючи логічні висліди з доктрини, згідно з якою *слов'яни*, народжені рабами, неповноцінні й призначені для вічного рабства. Доктрину про засадничу нерівність людей, яку індустріальне суспільство в гомогенних спільнотах засуджує, расисти можуть перенести на відносини між спільнотами: на цей раз нерівноправними стають уже не класи, а раси, незаперечна нерівність людських груп¹ на нинішньому етапі соціального й інтелектуального розвитку дає хисткі, але вражаючі аргументи доктринерам.

Ні радянських людей, ні американців не приваблює поновлення практики античного рабства. Перші почали з того, що обібрали «визволені» ними країни². Других звинувачують в експлуатації, коли вони купують сировину за дуже заниженими цінами або перешкоджають (чи здається, що перешкоджають) створенню локальних галузей промисловості. Однак доти, доки їм не бракує ні простору, ні корисних копалин, великі країни міркують не так, як расисти. Внаслідок перемоги кожна з них позбулася б ворога, а разом з тим співучасника. Той, хто виживе в дуелі, один нестиме відповідальність за нещасну половину людства. Великі країни майже відкрито визнають свій спільний інтерес не воювати. Вони також визнають, хоч і не без вагання, спільну зацікавленість допомагати в розвитку третього світу. І певним чином, діють так, наче визнають цю фактичну солідарність, а заодно принципову ворожість.

Економічну допомогу, яку кожна з великих надає деяким країнам третього світу, можна *завжди* пояснити, а часто, як ми бачили³, й пояснюють, стратегією «холодної війни». Прискорюючи реконструкцію Європи, Сполучені Штати зводили перепону комуністичній експансії, зміцнювали систему союзу і військовий блок Заходу. Будівництво сталеливарного заводу в Індії за участю радянських технічних працівників і кредитів мало свідчити про могутність і щедрість соціалістичної Батьківщини. Кредити Єгиптові, Малі та Гвінеї призначені для підтримання країни, що стала на шлях народних демократій, або країні, яка ще вчора була залеж-

¹ Антрополози можуть твердити, що життя племен є так само розвинутим, як життя цивілізованих народів, але хай яка там сутність подібних тверджень, «примітивні» або «малорозвинені» народи стоять на нижчому рівні в видах діяльності, котрі в нашу епоху вважаються найвищим досягненням людства.

² Див. розділ XV, підрозділ 3.

³ Див. розділ XVII, підрозділ 2.

ною від західного капіталу. Не помилюся, якщо скажу, що щедрість обох великих держав є субпродуктом їхньої ворожнечі.

Захисники, суперники, суперечливі моделі, несумісні покровителі — стосовно третього світу обидві великі країни є ворогами, а не братами, за винятком нечасних обставин, коли вони погоджуються, бодай тимчасово, з нейтралітетом держави (у подвійному сенсі як дипломатичної й ідеологічної незаангажованості). Обидві великі є ворогами, — навіть якщо вони й подібні, — бо присутність однієї призводить до ліквідації іншої (тут знову нейтральних залишаємо збоку). Зовсім не важливо знати, чи представники того або іншого табору роблять одне й те саме (вони не роблять одне й те саме). Досить, щоб самі вони витісняли один одного, аби ворогування стало фатальним.

Ще доречніше говорити про братів-ворогів з приводу фашистських і комуністичних рухів 30-х років. Ці рухи користувались аналогічними засобами, набираючи активістів, однаково схильних до брутальності й відданих фанатизмові того самого типу, які іноді кидаються з одного фанатизму в інший. Комуністи й фашисти охоче викривали тих самих людей і ті самі середовища (капіталізм, плутократію, формальну демократію). Звичайно, ідеологічно вони були антиподами, один заявляв про всевітній, другий — про расовий ідеал. Кожен звинувачував іншого в служінні його ворогам, комунізм звинувачував фашизм у тому, що він агент великого капіталу, фашизм звинувачував комунізм у тому, що він агент «єврейства» та світової «демократії». Але незалежно від щирості, від частки правдивості в їхніх інвективах, і той, і той були жорстокими і революційними, і той і той нищили партії, представницькі установи, вільну дискусію, особисті свободи. Третя особа не могла вгамувати ворожнечу комуністів і фашистів, нагадуючи цим ворогам, що вони брати. Навіть припускаючи, що конфлікт не мав морального значення, насправді було так, що комуністи перебували у в'язницях, коли фашисти були при владі (і навпаки). Подібність методів діяльності й управління аж ніяк не приглушувала ворожнечу, що жила такою діалектикою.

Але СРСР і США — брати не в тому самому сенсі, що фашисти й комуністи: вони не застосовують однакові методи й не ставлять метою однаковий стиль життя й управління. Така відмінність призводить до радикальної диспропорції. Керівники західних партій зникають, гинучи у в'язниці чи у вигнанні, в усякому разі в політичному небутті, коли до влади приходять комуністи. Тоді як останні найчастіше залишаються на волі й продовжують політичне існування під режимами західного типу¹. В цьому випадку ворожість не виявляє елементу братерства бодай у вигляді однакових підходів щодо кінцевої мети чи в ім'я суперечливих ідей.

Однак ворожість двох великих не є тотальною навіть стосовно третього світу. На словах обидві заявляють, що економічний розвиток третього світу відповідає як їхнім прагненням й інтересам, так і загальним інтересам людства. В цьому плані вони погоджуються щодо мети, яку багаті народи повинні ставити стосовно бідних народів. Тим самим допомога, яку надають обидві великі, не видається тільки субпродуктом «холодної війни», засобом переконування, проникнення чи підривної діяльності.

Чи правда, що економічний розвиток бідних народів відповідає егоїстичному інтересові кожної з двох великих держав? У кожному разі, добре, щоб вони були в цьому переконані або робили вигляд, що переконані. Чи є в них підстави в це вірити? Так, звичайно, доти, доки у всіх вистачає земель для освоєння і корисних копалин для переробки. Теоретично економічний прогрес третього світу може за-

¹ Цей висновок підходить не до всіх країн навіть у Європі. В Західній Німеччині комуністична партія нелегальна.

грожувати або постачанню сировиною, або військовому верховенству промислово розвинених народів. Однак наразі останні не сприймають обидві загрози всерйоз.

І нарешті, з політичної точки зору, обидві великі країни можуть цілком логічно вірити, що від поширення індустріалізованого суспільства й поліпшення умов життя можна більше виграти, ніж програти. Однак, констатувавши перші вражаючі результати в індустріально малорозвинених країнах, радянські люди підтримували, однак, марксистську догму про неминучу еволюцію капіталізму в соціалізм. Узагалі, вони не припускають, що комунізм перемаже лише в тих країнах, де капіталізм має якісь вади. Американці, зі свого боку, охоче підписуються під оберненим і спрощеним марксизмом: економічний прогрес сам по собі є найкращою протиотрутою від комунізму.

Така узгодженість, як здається, неодмінно ґрунтується на ілюзії з того чи іншого, а то й з обох боків. Але напівприхована теза про братерство друзів — і про братерство, яке зростає разом з економічним прогресом, — дає такої узгодженості менш ілюзорне підґрунтя. Радянські люди вважають, що з часом капіталізм поступово наближатиметься до соціалізму. Американці гадають, що, старіючи, соціалізм (чи советизм) стане ліберальнішим. Якби вони були праві, то чи не можна було б віднайти братерство під ворожістю? Якщо вони залишать на майбутнє клопіт авторитетно вирішити ці дві тези або визначити частку істинності того й іншого, то чи не виявиться знову, що їх об'єднує переконання, що до згоди вони прийти не можуть, але не повинні себе знищувати?

Хіба за таких умов варто говорити, що ворогування Вашингтона й Москви обумовлене ідеологічним конфліктом? Може, навпаки, слід сказати, що вона обумовлена відповідним становищем обох великих на міжнародній арені, їхніми несумісними амбіціями, фатальністю гонки озброєнь? Попередній аналіз свідчить, що обидві крайні тези однаково бездоказові. Ідеологічний конфлікт є невіддільною частиною тотального конфлікту, це не означає, що в день, коли обидві великі визнають своє братерство, вони перестануть відчувати себе ворогами.

Хай яка подібність існує між інституціями обох великих, вони як керівники коаліцій повинні підкреслити те, що їх розділяє. Двополюсність не створює, а лише увиразнює ідеологічне суперництво. З 1945 р. ідеологічна двополюсність уже не призводить до ворожості позицій, як і не є її результатом. Однак збіг «ворожості позицій» й «ідеологічної неприязні» належить до основних чинників кон'юнктури, що пояснює деякі її особливості. Ідеологічний конфлікт забороняє вести торги класичного або цинічного типу. Захід не може покинути напризволяще два мільйони берлінців, не втративши гідності. СРСР не може погодитись на вільні вибори в Східній Німеччині, не скомпрометувавши себе. Кожна з великих є в'язнем власної пропаганди і своїх переконань, і не може, хіба що відмовившись від самої себе, обміняти одну територію на іншу, одну поступку тут на іншу поступку там. Королі могли обмінюватись провінціями. Вашингтон та Москва не можуть віддати «комуністичній тиранії» чи «в капіталістичне рабство» частину «вільного світу» або «соціалістичного всесвіту».

Ідеологічний характер конфлікту пояснює і роль переконування й підривної діяльності в битві, де третій світ є ставкою або театром дії. Один з найкращих способів залучити африканську чи азійську країни до радянської справи полягає в тому, щоб переконати тих, хто ними керує чи керуватиме, що радянська справа найкраща, тобто «морально шляхетна», «перемагаюча» або «відповідає інтересам країни» («союз з СРСР вигідніший, ніж союз з США, радянські інституції краще адаптовані до місцевих потреб, ніж американські»). Це не означає, що інтелектуали та політичні діячі в нормі діють «з ідеологічних міркувань», якщо під цим розуміти, що вони діють виключно з огляду на ідеї, не турбуючись про можливі переваги та наявні сили. У ХХ сторіччі політичні ідеології визначають, як мислити,

вірити й діяти. У лівого інтелектуала в Японії, Франції, на Кубі чи в Бразилії — маю на увазі лівого інтелектуала-некомуніста, навіть не *попутника*, просто «прогресиста» — легко впізнана мова й структура мислення, він упереджений у своїй прихильності до методики планування і своєму неприйнятті капіталізму й «корпорацій», він завзято захищає свободи від консервативного уряду і з легким серцем поступається ними, як тільки деспотизм заявляє про сповідування лівих чи революційних поглядів тощо. Такий спосіб судження повинен відповідати глибоким потребам, адже навіть вищі уми виявляють в цьому наївність і суперечливі погляди. В цій площині ідеологічна боротьба є одним з головних елементів поліморфної війни між двома блоками за умови принаймні розуміння глибокої суті цієї ідеологічної боротьби.

Вона включає змагання в красномовстві та статистиці, порівняння темпів росту, економічних інституцій та демократичних заслуг, властивих кожній з великих країн. Подібні дискусії речників обох великих на суді третього світу не є несуттєвими. Перевага одного чи другого в тому чи іншому аспекті суперництва поволі схиляє симпатії чи зорієнтовує передбачення — останні впливають на поведінку неприєднаних не менше, ніж перші. Втім, дискусії є лише елементом справжнього змагання, ставкою в якому є не так дух мас, як керівних меншостей. А дух цих меншостей сформовано ідеологією в широкому значенні цього терміна: після кількахвилинної розмови в будь-якій країні світу стає зрозуміло, до якого роду належить співрозмовник і хто він такий: комуніст, прогресист, демократичний ідеаліст чи консерватор. Кожен з цих термінів визначає ментальну поведінку, яка включає одночасно тлумачення фактів і судження про цінності. Було б наївно уявляти, що й тут і там боротьбу ведуть, впливаючи на її наслідки, «агенти Вашингтона» чи «агенти Москви». Однак ментальна поведінка борців і керівників справді може впливати на наслідки боротьби, а сама вона формується власне в Московському чи Гарвардському університетах.

Якщо «ментальні поведінки» розкласти, цілком можливо додати ще одну ілюстрацію до тези братерства ворогів. Прихильники Москви наголошують на ефективності радянського способу індустріалізації; у відповідь прихильники Вашингтона викривають придушення інтелектуальних і особистих свобод. На що перші, своєю чергою, зауважують, що свободи є лише зловісною насмішкою в малорозвиненій країні, де фактично панують, експлуатуючи її, зарубіжні корпорації, злиті з місцевим сервільним капіталізмом. Темою змагання, що ведеться термінологією звинувачень і захисних промов, є найефективніший метод досягнення економічних і соціальних змін, що їх обидві сторони вважають необхідними.

Однак така форма змагання, хоч і вартісна при абстрактному підході (всі хочуть знати, чи можливо індустріалізувати малорозвинені країни, не жертвуючи представницькими інституціями, чи план не кращий за ринок на перших етапах економічного розвитку), в цьому випадку залишається поверховою і вторинною: домінує гетерогенність ментальних структур, характерна для комуніста-борця (чи прогресиста) та прозахідного чи проамериканського активіста. Найпростіший спосіб показати згадану гетерогенність — сказати, що в першого *ідеологія є*, а в другого *її немає*.

Звичайно, і той і той мають певну ментальну структуру. Американський громадянин не менш виразний своєюм способом думати, вірити й діяти порівняно з радянським громадянином. Та відмінність все ж зберігається, і вона вирішальна. Комуніст тлумачить історичний світ, а то й увесь космос, з людством включно, з загальної точки зору, що охоплює минуле, теперішнє й майбутнє. Таке тлумачення прагне нероздільно бути знанням про реальність і оцінкою цінностей, воно ж окреслює напрямки майбутньої діяльності. Концепція комуніста, меншою мірою прогресиста, вкладається в позірну гармонійну систему. У прозахідного активіста

подібної системи немає: він розрізняє факти й цінності, загальні умови розвитку й особливі обставини, котрі роблять один метод бажанішим за інший, він виявляє риси подібності феноменів економічного розвитку на якомусь певному етапі і ймовірно застосування різних методів залежно від епохи й континенту. В кращому разі він виступає як соціолог проти ідеолога, в гіршому — ідеолог без системи, прив'язаний до провінційних інституцій (парламент, партії), які, позбавлені свого соціального контексту, ризикують стати фарсом. Представницькі інституції, а ще більше відмова від державної ортодоксальності в Європі закорінені в традиції й почуттях народу. Радянський режим, нав'язаний 1945 року країнам Сходу старшим російським братом, розірвав історичні зв'язки з Заходом, він часто змушує до непотрібних жертв, формуючи логіку шаленства нової віри. Можемо ставити запитання, чи західнодемократичні режими виявилися дієвими у Східній Європі? Однак немає сумніву в тому, що, створюючи свій блок, СРСР приневолював людей, тоді як США, навпаки, допомогли європейцям врятувати свою свободу й зберегти спосіб правління, якому переважна більшість віддавала перевагу порівняно зі способом управління, який у разі перемоги встановила б віддана совєтизму меншість.

В Азії, на Близькому Сході, в Африці й Південній Америці все було не так. СРСР найчастіше відсутній або далеко, США і європейці були тут або неподалік. Пріоритетним, на думку еліт, завданням є розвиток економіки, а не встановлення чи відновлення показового устрою. СРСР має колонії в Центральній Азії, однак вони знаходяться всередині континентальної маси, цільної території, на яку поширюється влада Москви. Культурна автономія, імперське (царське чи радянське) громадянство, придушення буржуазного націоналізму забезпечують єдність Союзу, а чутки про заворушення, якщо вони й бувають, назовні не проникають. Власне європейці панували над сотнями мільйонів людей в Азії, саме вони домінували на Близькому Сході через посередництво урядовців, яким вони платили, саме вони створили свої колоніальні імперії в Африці.

Обидві великі держави могли проявляти більш-менш відкрито своє братерство у ставленні до націоналістичних рухів у європейських колоніях. Американська республіка, народжена в революції, скерованій проти британської метрополії, відчувала моральну солідарність з повстаннями проти європейських імперій, за умови, що буде забута різниця між європейськими колоністами, що оселились за морями, і населенням Африки та Азії, яке інші європейці підкорили своїм законам, коли їм бракувало вільних земель. Турбуючись про атлантичний альянс, США не наважувались зайняти рішучу позицію на користь націоналістів у їхній боротьбі проти голландського, англійського чи французького панування. Вони проявляли до них певну симпатію, недостатню, аби їх задовольнити, але достатню, щоб переконати європейців в антиколоніальному братерстві двох великих держав.

Зникнення європейських імперій, яке через кілька років спостерігається повсюдно, стає чинником зміни ідеологічних відносин на світовій сцені. Залежно від ідей, що домінували в певну епоху, європейські імперії, хай які їхні досягнення, підлягали осуду, їх невтомно засуджує радянська пропаганда, представники третього світу в ООН і значний прошарок суспільної думки в європейських метрополіях. США почувались упослідженими порівняно з СРСР через свій союз з Європою, яка дозволяла проявляти лише поміркований антиколоніалізм, тоді як радянський антиколоніалізм міг бути екстремістським. У боротьбі пропаганда поміркованість вважається менш ефективною, як наступальність. Більшість американських дипломатів зітхнули з полегшенням, спостерігаючи за перебігом подій: нарешті їм більше не доведеться виправдовувати те, що в глибині душі вважали не гідним виправдання, і просити про відстрочку, аби «Франція могла за-

провадити ліберальні проекти, про які нам повідомили її представники...» Відтак, як писав Кант, пташці здається, що вона летіла б швидше, якби не наштовхувалась на опір повітря, яке її підтримує.

Справді, в змаганні пропаганд дезінтеграція європейських імперій відбирає в СРСР їхній найвагомійший аргумент, звільняючи США від тягаря, що ставав дедалі важчим. Ніхто не забороняє вважати поступом створення п'яти десятків незалежних націй в Азії й Африці, і навіть заміну вчорашніх чи довоєнних прозахідних режимів нейтралістськими, наприклад в Іраці й Єгипті. Такий спосіб тлумачення близький американцям доти, доки йдеться про зони, що недавно перебували під європейським пануванням чи впливом, а назавтра європейці приймуть, не дуже тим переймаючись, таку саму ситуацію в Південній Америці. Хіба режим Фіделя Кастро, хай який він авторитарний, не кращий за режим Батісти? Навіщо обурюватись бажанням держав Латинської Америки залишатись за межами «холодної війни», не стаючи ні на той, ні на той бік?

Знедолені маси та інтелектуали, обурені союзом великих землевласників і армії з американськими корпораціями (не важливо, реальний він чи позірний), вважають себе жертвами «колонізації», якій вони приписують злочини, такі самі, які націоналісти Азії й Африки приписували англійській і французькій колонізації. Марно сподіватися, що антиімперіалістична пропаганда призупиниться в день, коли не стане імперій (звичайно, окрім радянської). Громадськість лівого спрямування й інтелектуали розцінюють зарубіжні інвестиції, володіння землею й заводами окремими особами або компаніями іншої держави як різновид імперіалізму.

Якщо будь-який вплив капіталістичної країни є імперіалістичним, — а саме так це розуміє комуністична пропаганда, — Захід перестане бути «імперіалістичним» в день, коли він утратить будь-яку здатність діяти поза зоною власної цивілізації. Дезінтеграція європейських імперій не виявить братерства великих, вона дасть їхній ворожечі нову нагоду проявитися. Ідеологічні, позірно парадоксальні угруповання, як союз Заходу й мусульман проти радянської імперії, не є немислими, але сьогодні їх не видно, навіть на видноколі.

Прийнятною і, на жаль, менш невірогідною була б напівучасть радянських людей і європейців проти «імперії янки» в Латинській Америці.

3. Організація Об'єднаних Націй

Ми аналізували дипломатію всередині блоків, між блоками, між блоками й неприєднаними країнами без очевидного посилення на ООН. Цілком певно, що міжнародна організація відіграє певну роль, але яку?

Блоки створюються без порушення Хартії, в міру того як вона не заторкує «природного права на оборону» і дозволяє створювати регіональні оборонні союзи. Однак нав'язування радянського устрою країнам Східної Європи суперечило духу Хартії, в усякому разі так, як його розуміли представники Заходу. Революції зверху були безпосереднім результатом окупації (або визволення) цих країн російською армією, вони є прикладом того, що колись називали «непрямою агресією»: користуючись присутністю своїх військ, велика держава ставить при владі в малій країні людей або партію, які повністю віддані її справі. Можна б згадати техніку квіслінгів, якби біполярна структура системи не змушувала дві великі держави раз у раз наслідувати одна одну у взаємній боротьбі.

Це не означає, що режими ставляться однаково до народів. Якби Червона армія не зайняла Польщу й Угорщину, ці дві нації не запровадили б у себе устрій радянського типу, а компартії, цілком очевидно, не вдалося б захопити владу ні силою, ні хитрістю. Зате на Заході, попри військову присутність Великої Британії й

США, західна демократія — плюралізм партій, вільні вибори, особисті свободи — відповідали очікуванням більшості народу й політичного класу. Вона по праву була легітимною, бо відповідала пануючій концепції легітимності, засадничо легітимній, бо цю концепцію було застосовано чесно.

Втім, гетерогенність стосовно народів та ідей є не останнім словом в аналізі. Попри народний опір режими Східної Європи відповідали марксистсько-ленінській концепції легітимності. Це концепція з доволі нечітким розумінням демократії: комуністична партія вважається авангардом пролетаріату, виразником і представником народних мас, вона є виразником волі пролетаріату, бо виконує історичну місію, навіть якщо пролетарі повстають проти неї. Зрештою, на цій філософії ґрунтується легітимність східних режимів, її можна порівняти¹ з легітимністю, яку західні режими висновують з вільних виборів і згоди громадян.

Процес формування блоків проходив поза ООН з тієї простої причини, що Організація Об'єднаних Націй виникла, коли вже було опущено залізну завісу. ООН нічого не могла вдіяти, щоб допомогти східноєвропейським країнам, оскільки серед правителів, яких західні уряди визнали законними, домінували комуністи, які повернулись або прийшли до влади за підтримки Червоної армії. Будь-яка акція міжнародної організації суперечила б букві Хартії, оскільки вона забороняє «будь-яке втручання у внутрішні справи» в ім'я суверенності держав. Після встановлення певного режиму, незалежно від його авторитарності й того, що відчують маси, його оберігає принцип міжнародного закону — повага до суверенності держав і корінна відмінність між внутрішніми справами й дипломатичними питаннями.

ООН мала нагоду розглянути питання міжблокової дипломатії. Коли повстанці в Угорщині зуміли захопити владу й сформували легальний уряд (він продовжив справу уряду, який перед цим міжнародна організація визнала легальним), Генеральна Асамблея ООН справедливо визнала незаконними уряд Кадара і дії Червоної армії. СРСР звинувачували в агресії згідно з тим, що уряд Кадара і його звернення до Червоної армії вважали наслідком радянської конспірації чи махінації. Але оскільки контрреволюційний уряд Імре Надя вважався нелегітимним всередині історичної системи комуністів і разом з тим незаконним за умовами приходу до влади, то «робітничо-селянський» уряд Я. Кадара за своєю суттю автоматично ставав легітимним і вдруге законним.

Урок наведеного прикладу зрозумілий. ООН не може допомогти народові, який усупереч своїй волі одержує уряд радянського типу, встановлений Червоною армією або за її підтримки. Міжнародний закон найчастіше охороняє легальний уряд від інтервенцій ззовні. Навіть якщо трапиться так, що народний рух скине деспотизм, це ще не означатиме виграш: на заклик «робітничо-селянського уряду» СРСР може послати військо, і це втручання, незаконне з точки зору міжнародної організації, але легітимне в системі радянської доктрини, легко втримається на голосуванні Генеральної Асамблеї. Аби змусити Радянський Союз, ймовірно, слід бути готовим оголосити йому війну. Це не спадає на думку навіть найзапеклішим ідеалістам.

Найпоказовішим прикладом втручання ООН в один з епізодів відносин між блоками (хоча він відбувався не на Старому континенті) стала корейська криза. Коли військо Північної Кореї перейшло 38-у паралель, Рада Безпеки, скликана одразу на пропозицію американського представника, наказала північнокорейському уряду вивести війська, а після його відмови закликала держави-члени прийти на допомогу жертві, тобто урядові Південної Кореї. Обставини були надзвичайно сприятливими для першої спроби ООН шляхом застосування сили змусити державу-

¹ Це не означає, що ми вважаємо їх рівноцінними.

агресора поважати міжнародний закон. Економічні санкції проти Італії виявились неефективними у намаганні забезпечити триумф права; військові санкції 1950 р. призвели до обмеженої війни без переможця й переможеного. Хіба можна нерозгром агресора вважати перемогою права?

Відсутність СРСР¹ дала Раді Безпеки змогу легалізувати військові дії, ініціативу яких США проявили б, навіть якби ООН не існувала чи була паралізована правом вето. Це не означає, що події були б точнісінько такими самими, якби міжнародна організація не втілила мрію Ф. Д. Рузвелта. Переконати Конгрес і громадськість США, посилаючись на міжнародний закон, виявилось нескладно. Ентузіазм був би не таким палким, якби президентові Трумену та держсекретареві Ачесону довелось пояснювати мотиви, вагомі, але прозаїчні, які диктували їхнє рішення: нагальна потреба утвердити в очах світу, європейців зокрема, значущість американської гарантії, втрата гідності й престижу стала б фатальною, якби Південна Корея — єдиний корейський уряд, визнаний ООН, — була знищена Північною Кореєю, що кинула виклик ООН (відмовившись випустити спостерігачів, які мали гарантувати свободу виборів тощо). Можливо, несамохить, можливо, обмануті заявами державних діячів США, котрі не називали Корею поміж американських оборонних позицій в Азії, кремлівські можновладці кинули 25 червня 1950 року виклик Сполученим Штатам, який ті не могли не прийняти, не зазнавши краху. Виклик було прийнято.

Той факт, що війська, які складались переважно з американських і південнокорейських дивізій, були названі військами ООН і теоретично здійснювали політику, прийнятую Генеральною Асамблеєю, був не без вторинних наслідків. Присутність британського, турецького й французького контингентів надавало війську, що билось на боці Південної Кореї, характеру міжнародного легіону. З точки зору пропаганди саме США мали «перевагу і майже перемогу», мобілізувавши громадськість і світову організацію. Однак вирішальні рішення приймала не ООН, а воюючі сторони на нарадах і на полі битви. Наказ перейти 38-у паралель дав президент Трумен наступного після висадки в Імчоні дня після зустрічі президента з генералом Макартуром: рішення було ратифіковано голосуванням на Генеральній Асамблеї. Наступ на Ялу значною мірою ставлять у вину самому генералу Макартуру². Уряд Народного Китаю не зупинило побоювання, що ООН засудить його як агресора. Вигадка з приводу того, що регулярні дивізії складалися з «добровольців», виникла зі спільного для обох таборів прагнення уникнути узагальнення конфлікту, тобто оголошення війни за всіма правилами. Коли США відмовились від цілковитої перемоги, вони забули, що Північна Корея і Китай були агресорами, або цього не врахували. Вони вели переговори про компромісний мир так, як зробили б це з будь-якою державою. Думки, що агресія є злочином стосовно міжнародного закону, було недостатньо, аби привести їх до рішення вести війну до кінця. Доля Кореї вирішується на полях битви, а не на трибуні Генеральної Асамблеї. ООН впливала на стиль, на моральну оцінку події, але не на причини, перебіг і наслідки кампанії.

Важко припустити повторення корейської кризи: більшість держав-членів завагається вв'язуватись у збройний конфлікт проти сателіта, навіть невеликого, СРСР і Китаю. Зі свого боку, обидві комуністичні держави практикують радше проникнення, ніж агресію класичного типу, тобто перехід кордону регулярними військами.

¹ Його відсутність пояснювалась по-різному. Найімовірнішою я вважаю помилку в розрахунку. Москва знала про північнокорейські наміри, радянський представник розраховував повернутися після того, як буде захоплено всю Південну Корею, аби нікого не було скомпрометовано.

² Я знаю від Діна Ачесона, що сам президент і члени штабу були проти цього наступу.

Збіг угорської кризи й кризи в Суеці, безсилля ООН супроти СРСР, вторинна, але корисна роль, яку ООН відіграла в ліквідації суецької кризи, ілюструють можливість й межі «універсальної дійової особи» в нинішньому світі. Звичайно, рішення Генеральної Асамблеї ООН не може зобов'язати до капітуляції котрусь з двох великих держав. З іншого боку, Велика Британія і Франція не змогли б протистояти об'єднанню двох великих і третього світу, навіть за відсутності міжнародної організації. Коли Булганін розмахував ракетами, США уже зайняли позицію проти своїх союзників. Відтоді як сила американського відряджування більше не врівноважувала силу радянського залякування, французам і британцям доводиться поступитися.

Це не означає, що рішення Генеральної Асамблеї не має наслідків: демократичні держави чутливіші до думки світової громадськості та своїх друзів, ніж держави радянського типу, які завжди готові виправдати метафізикою історії свої дії, якими б жорстокими вони не були. Існування ООН було для США додатковою причиною не терпіти ізраїльську кампанію в Синаї й висадку франко-британських військ. І нарешті, відправка «голубих касок» зокрема полегшила морально й матеріально очищення єгипетської території іноземними військами; міжнародна військова сила сприяла відновленню миру й тим самим паралізувала ймовірні заходи радянського блоку. Тоді як французька громадськість проклінала ООН, у пана Хрущова з'являється вороже ставлення до неї й, зокрема, до генерального секретаря, яке він приховував не дуже довго.

Однак ООН мала найбільший вплив на відносини між блоками і третім світом, зокрема між європейськими метрополіями і їхніми протекторатами чи колоніями. Було б абсурдно казати, що імперії були загублені в Нью-Йорку. Незалежно від того, який термін ужито: «звільнення народів» чи «розпад європейських імперій», — цей історичний процес має, очевидно, багато глибоких причин (ослаблення метрополій, прагнення народів до незалежності, ефективність партизанської війни, антиколоніалізм двох великих держав), але ООН надала трибуну представникам країн, відданих справі антиколоніалізму, поширила відгомін пропаганди проти імперіалізму, вплинула на стиль, а можливо, й прискорила поступ деколонізації.

Вона надалі дає країнам Африки, Азії, а завтра й Латинської Америки шанс грати у «велику політику» (*die grosse Politik*). По суті, історія пишеться не в Нью-Йорку, режими, освячені міжнародною законністю, народжуються й зникають один за одним власне в самих країнах завдяки хитрощам проникнення й підірвувальній діяльності. Ні розроблений ООН план поділу, ні накази про припинення вогню не забезпечили б існування держави Ізраїль чи навіть виживання євреїв у Палестині без перемоги військ Гаґана. Однак певною мірою історія пишеться і в Нью-Йорку, представникам невеликих держав нелегко позбутися ілюзії, що ця міра досить значна.

Оскільки резолюція Генеральної Асамблеї приймається більшістю у дві третини, великі країни змушені загравати з малими, щоб вирвати обіцянку позитивного голосування. Рівноправні з великими згідно з законом Асамблеї, малі держави пишаються можливістю вирішувати своїм голосом історичні проблеми. Хіба президенти африканських держав мали б нагоду виїхати зі своїх столиць, назви яких досі не відомі європейським школярам, пізнати світ і взяти участь у світовій дипломатії, якби не було ООН? Потенційно міжнародна організація об'єднує все людство, вона прагне до створення весвітньої спільноти, є виразом його нинішніх поділів і символізує покликання до єдності.

Упродовж останніх років під прикриттям деколонізації й «балканізації» Африки так звана афро-азіатська група розширилась настільки, що дехто починає уявляти блок неприєднаних країн, який врівноважив би ворожі блоки, служачи посередником, арбітром чи суддею, і зумів би вивести якийсь регіон чи якусь країну з

лещат «холодної війни». Це зовсім не так. Третій світ є поняттям скоріше географічним, ніж політичним. Що ж до самої неприєднаності, то вона має різні модальності. Тим, які відносять себе до неприєднаних, не обов'язково мати однако-ву думку чи однаковий інтерес за всіляких обставин, незалежно від того чи виникла проблема стосується чи не стосується суперництва двох великих держав¹.

Конголезька криза підтвердила значення, а також розділеність неприєднаних в очах «оонівського» парламенту. Боячись прямого зіткнення з СРСР, Сполучені Штати поклали на ООН невдячне завдання попереджати щоразу хаос і советизацію, а генеральному секретареві ще більш невдячний обов'язок реалізовувати нечітко сформульовані рішення та рекомендації Ради Безпеки й Генеральної Асамблеї. Намір був добрим, а бажання вивести конголезьку державу з «холодної війни» розважливим. Однак у міру того як Радянський Союз визначив протилежну мету, заміна США Організацією Об'єднаних Націй в результаті лише прискорила конфлікт між Москвою й генеральним секретарем ООН замість очікуваного зудару між Москвою і Вашингтоном.

По суті, конголезької держави не існувало. Жодна людина, жодна партія не були спроможні нав'язати свою волю всій країні й забезпечити функціонування державних служб. Власне, вибір існував між своєрідним мандатом (*trusteeship*) ООН, поверненням бельгійських фахівців з підпорядкуванням конголезькому урядові, який хотів їх використати, і, нарешті, приходом до влади спеціалістів зі Сходу. Нейтралітет нової держави, як відомо, тим складніший, чим вона слабша й менш згуртована. Нейтралізація Конго здавалась дуже бажаною ще й тому, що держави не існувало, вона, власне, була неможливою через ту причину, яка робила її бажаною. ООН і пан Гаммаршельд наштотувались на цей парадокс.

Згідно з Хартією, ООН не повинна втручатись у внутрішні справи країни, чию суверенність щойно визнано. Вона мала завданням забезпечити безпеку людей і відхід бельгійських військ. Однак ця сукупність даних була звичайно суперечливою. Якщо уряд Конго був нездатним гарантувати безпеку людей, він був негідним міжнародного визнання, наданого йому з такою легкістю. Якщо ООН мала забезпечити громадський порядок, вона неодмінно була змушена втрутитись у «внутрішні справи країни». Лише своєю присутністю багатонаціональний контингент впливав на перебіг суперечок між політиками Конго, відповідно на шанси прихильників СРСР та Заходу, «федералістів» та «унітаристів». В той день, коли прем'єр-міністра центрального уряду, законного на момент вступу ООН в дію, скинули й заарештували ті, які по праву мали певну фактичну владу (президент республіки і полковник Мобуту), радянські держави за підтримки «прогресистських» держав Африки й інших континентів виступили проти ООН, тобто проти генерального секретаря. Назривала криза, подібна до корейської: комуністичний блок виступив проти міжнародної організації, винної, по суті, в тому, що допомагала одному табору проти іншого.

Під час кризи одні неприєднані країни підтримували Касавубу, інші Лумумбу, ще інші були за примирення між обома лідерами. Якби з благословіння великих держав таке примирення відбулося, можливо, всі неприєднані також виявилися б чудодійним чином згодні — ця згода була б простішою ще й тому, що не була необхідною. Насправді позитивні нейтралісти ОАР, Гвінея й Малі, до яких приєднались Гана й Марокко (останнє через Мавританію й, очевидно, з міркувань внутрішньої політики)², підтримували до кінця Лумумбу, гостро критикуючи генерального секретаря. Втім, останній таки мав підтримку більшості серед неприєднаних і Генеральної Асамблеї.

¹ Див. розділ XVIII, підрозділ 4.

² Консервативний за суттю уряд був сильнішим за ліву опозицію на найменш небезпечному терені, а саме словесної оонівської дипломатії.

Об'єднуючи обидва блоки й неприєднані країни, ООН не могла мати «загальної волі». Меншість схиляється перед «мажоритарною» волею лише за умови збереження її життєвих інтересів. «Голубі каски» на кордонах Ізраїлю і Єгипту підтримують мир і розділяють борців, які з різних причин прагнуть бути роз'єднаними. США було вигідно покладати на афроазіатів клопіт тиснути на Голландію і Францію, залишаючи собі роль посередника між антиколоніалістами і європейськими державами-колонізаторами. Це означає, що і блоки, і неприєднані, і великі, і малі держави ведуть себе в ООН так, як і деінде. Кожен висловлює там свої думки й пристрасті і прагне прислужитись своїм інтересам. Міжнародна організація не змінила, лише трохи ускладнила міжнародну дипломатію. Оригінальна як інституція, вона не є такою ні у своїх принципах, котрі виявляються суперечливими, ні у мові, скоріше лицемірній, ніж ідеалістичній, ніж у своїй діяльності, тим ефективнішій, чим віддаленіший основний конфлікт нашого часу.

4. Конфлікти і вмиротворення

Чи за п'ятнадцять років міжнародна кон'юнктура еволюціонувала до певної стабільності, чи, навпаки, до інтенсифікації «холодної війни»? Чи вона, зрештою, незмінна, з чергуванням напруження й розрядки, з більш-менш гострими кризами, які регулярно ліквідовуються двома великими державами з використанням обмежених сил?

Візьмемо відправним пунктом останню гіпотезу. Фактом є те, що обидві великі, або два блоки, співіснували п'ятнадцять років, їхні відносини були позначені низкою криз: Берлін (1948 — 1949), Корея (1950 — 1953), війна в Індокитаї (1953 — 1954), Суец і Угорщина (1956), Ірак, Йорданія і Ліван (1958) та нова берлінська криза, що почалась наприкінці 1958 р. і залишалась латентною. Цілком очевидно, поведінка обох великих під час кожної кризи визначалась твердим рішенням не вести обмежену війну. Контрверзії на Заході з приводу берлінської блокади й корейської кампанії стосувались не мети (обмеження конфлікту), а ризику, на який можна піти, не створюючи серйозної загрози розширення бойових дій. Чи було необережністю бомбардування аеродромів у Маньчжурії? При такій гіпотезі північні корейці або китайці відповіли б бомбардуванням портів Південної Кореї та японських баз? Чи було необережністю форсувати берлінську блокаду, посилаючи озброєну колону? Чи була необережністю висадка кількох тисяч морських піхотинців у Лівані та кількох тисяч англійських парашутистів у Йорданії? Якщо поглянути на прийняті рішення ретроспективно з одного й з другого боку, то з'являється відчуття, що — попри американське рішення перейти 38-у паралель і рішення, прийняте скоріше Маккартуром, ніж Труменом, повести VIII армію аж до Ялу — найбільше стриманості виявили США. Саме Радянський Союз виявив ініціативу щодо берлінської блокади, саме він, якщо й не спровокував, то принаймні був толерантним до північнокорейського наступу у червні 1950 р. Саме китайці скеровували й постачали дивізії в'єтмінгу, що здобули перемогу в Дьєнб'єнфу. Саме СРСР у момент Суецької експедиції погрожує Франції й Великій Британії «ракетамі» й «добровольцями». Саме він намагається розмістити військову базу й установки для запуску балістичних ракет на Кубі, попри той факт що Карибське море можна вважати морем, розміщеним усередині американської зони, так як Угорщина була в межах радянської зони.

І хоча, як на мене, Радянський Союз найчастіше виявляв наступальність і відвагу, навіть у 1945 — 1955 рр., коли зверхність американського атомного потенціалу була незаперечною¹, він завжди залишав запасний вихід. І ніколи не

¹ Не виключено, що Америка ніколи не була настільки могутньою, як у 1953 — 1959 рр. SAC досяг найвищого рівня могутності. Стратегічна радянська авіація була слабкою, ракет поки що було небагато.

спалював за собою мостів. Так, він не робить офіційної заяви про берлінську блокаду, а по черзі говорить про технічні проблеми в водопостачанні, на залізниці, на дорогах. У будь-який момент в разі різкої реакції Заходу в нього була можливість відступити, не втрачаючи гідності, він не робить спроб призупинити повітряну торгівлю, хоча технічно це було нескладно. В цьому випадку правилом гри, якого дотримувались обидва табори, була заборона застосування збройних сил. Радянські винищувачі не нападали на великі транспортні літаки, котрі були б незахищеними, щоправда, зі свого боку, Захід не намагається пройти по землі. Можливо, спершу це правило не було досить чітким ні в тому, ні в іншому таборі. Воно впливало з місцевих обставин і зі спільного бажання супротивників не втратити володіння ситуацією. Якби Захід послав озброєний караван, СРСР, можливо, й не стріляв би. Але якби він вистрілив, Захід мав би подвоїти ставку. Так само якби СРСР зупинив повітряні перевезення, він змусив би Захід вибирати між поразкою, надто очевидною, аби її можна було стерпіти, та зверненням до зброї. Повітряний міст став компромісним рішенням, прийнятним для обох дійових осіб.

Таке саме спільне прагнення до обмеження проявилось і в іншому правилі гри в Кореї. Американці не винесли бойові дії поза кордони Кореї, китайці разом з корейцями і радянські люди діяли так само. Не було ні бомбардування китайських баз у Маньчжурії, ні американських баз у Японії. Радянські підводні човни не намагалися обірвати зв'язки між Японією і Кореєю. За мовчазною згодою остання була перетворена в закрите поле, де обидві великі держави залагоджували суперечку. Дотримання цього правила — його можна б окреслити як географічна локалізація ворожих дій — веде до нічиєї, такий кінець не був обов'язковим (на дві американські дивізії більше весною 1951 і навіть весною 1952 р. здобули б локальну перемогу, не розширюючи театр воєнних дій і не застосовуючи атомну зброю). І тут обидві сторони виробили й дотримувались цього правила вже під час подій. Воно мало не так заслугу раціональності, як простоти: його можна було ідентифікувати, без явної передачі супротивниками.

Війна в Індокитаї була інакшою, оскільки ні СРСР, ні Китай не були безпосередньо в ній залучені, а США обмежились підтримкою, надавши фінансову допомогу і зброю Франції й уряду, ворожому в'єтмінгу у В'єтнамі. Вирішальний момент настав весною 1954 р., коли французький гарнізон в Дьєнб'єнфу програв першу битву і був приреченим. Оскільки американці не втручалися, Франції довелося відмовитись від боротьби, платою за перемир'я стане принаймні советизація половини країни. США прийняли рішення на користь невтручання, а Китай і СРСР не висували умов, котрі відчутно відрізнялися б від тих, яких вони могли домогтися до або й після перемоги в Дьєнб'єнфу.

Фактично криза весною 1954 року була скоріше випадковою, ніж навмисною. Після смерті Сталіна члени президії, зайняті конфліктами спадкоємності, прагли ослаблення міжнародного напруження. Вони вмовили Китай не підтримувати своїх вимог у Кореї щодо примусового повернення всіх в'язнів, і, можливо, погодилися б на індокитайське перемир'я, переговори про нього велись одночасно з переговорами про корейське перемир'я. Така затятість французького уряду при підтримці сліпої волі американського уряду і обумовила продовження бойових дій, давши в'єтмінгу, якому допомагав Китай Мао Цзедуна, шанс ефектного успіху — успіху, який змінив вагомість і значення миру, навіть якщо він і не змінив відчутного положення.

До кризи 1956 р. — Угорщина й Суец — призвели не самі великі держави. Націоналізація Суецького каналу стала епізодом арабського повстання проти впливу чи присутності Заходу. Немає ніякої потреби приписувати ініціативу Москві: будь-який єгипетський уряд міг би розробити такий план, тим паче що концесія

закінчувалась через дванадцять років. Реакція британців була дивна й непередбачувана: чому уряд Її Величності зробив спробу відновити військову окупацію щойно залишеної зони? Реакція французів пояснюється простіше, враховуючи, що французькі урядовці і надалі шукали вирішення алжирської проблеми.

І хоча принагідно Радянський Союз, Франція й Велика Британія широко використовували збройну силу, значення кризи, на думку двох великих¹, випливає, скоріше, з подвійної американської відмови: відмови втрутитись, щоб «визволити» сателіта, і відмови дозволити своїм союзникам військову акцію проти країни третього світу. Обидві відмови мають однакову причину: страх перед необмеженою війною. Обидві пояснюються реалістичними термінами, один обережний, але морально нікчемний, другий можна виправдати обережністю, а також ідеалом.

Цілком певно, було обережно, можливо, розважливо і, звісно, безславно пасивно спостерігати за придушенням Угорської революції. США, без сумніву, вчинили обережно, заборонивши французам і британцям військову окупацію зони Суецького каналу, очевидно, розважливо вважаючи, що протистояння двом колишнім великим європейським державам значно «вигідніше» в плані відносин з неприєднаними, ніж небезпечно для згуртованості атлантичного блоку. Але формула, використана Д. Ензейхауером у день франко-англійського ультиматуму і напередодні радянської інтервенції в Будапешт, «не може бути двох законів, один для друга, інший для ворога», іронічно обернулася проти американського президента: з допомогою ворога США застосовував до своїх союзників суворий закон і терпів, протестуючи лише на словах, безкарність ворога, винного у відкритій агресії.

Один американський автор² запропонував цілком цинічне тлумачення кризи Суец — Будапешт. У годину загибелі старші брати розкрили — у двох розуміннях цього слова — своє братерство³. В глибині душі кожен вважав вигідним для себе, аби інша велика держава навела лад у межах свого блоку. США не могли стерпіти, аби Франція і Велика Британія проявляли ініціативу, яка могла б спровокувати розширені бойові дії. Попри свою симпатію до угорських борців за свободу урядовці США немовби звинувачували їх у тому, що їх змусили вибирати між малопочесною стриманістю й малообережним втручанням. Схоже, що в цій альтернативі вони, не вагаючись, вибрали перше.

Через два роки, під час революції в Іраку й заворушень у Лівані і Йорданії, силові засоби застосовуються ще менше. Цього разу військові кораблі послали Сполучені Штати. Втім, вони їх послали на прохання законного, визнаного всіма державами й ООН уряду. Причому морські піхотинці не билися, вони остерігалися втручатись у громадянську війну, яка тривала не один тиждень, періодично пожвавлюючись. Вони втручались своєю присутністю, будучи доказом готовності США діяти в разі потреби, морально підтримуючи легальні власті Бейрута. Якби навіть уряд Кадара, який, за радянською версією, закликав «старшого брата» допомогти відновити «робітничо-селянський уряд», був законним (а це насправді не так), то між обома втручаннями існує корінна відмінність: одне войовниче, воно мало метою і отримало як результат придушення революціонерів, інше сприяло примиренню таборів без пролиття крові, примиренню, що було необхідним для самого виживання Лівану.

З цього огляду криз цілком можливо зробити оптимістичний висновок. Засто-

¹ Ми проаналізували цю кризу у попередньому розділі в площині відносин між партнерами блоку, див. розділ XV, підрозділ 5.

² С. А. Маккліленд на конференції в Центрі міжнародних досліджень у Принстоні. Доповідь називалась «*Acute international crisis in the cold war: A system theoretical note*» («Гостра міжнародна криза в «холодній війні»: теоретичне міркування про систему» — англ.).

³ Вони виявили його самі й показали всьому світу.

сування збройної сили принаймні однією з великих проти іншої, щораз обмежується. Тривалість кризи стає дедалі коротшою. Берлінська блокада розтяглась на місяці, немов би обидві не знали, як вийти неушкодженими з розв'язаного ними випробування сили. Корейська війна тривала три роки, причому впродовж двох останніх років переговори, за офіційними повідомленнями, наштотувались на єдину перепону — повернення в'язнів на батьківщину (повноважні представники комуністичного Китаю відмовлялися своїм американським в'язням у праві обрати свободу). Кризу Суец — Будапешт ліквідовано за кілька днів, кризу Ірак — Ліван — Йорданія — за кілька тижнів. Кількість і калібр застосованої зброї зменшується з кожною новою кризою.

На таке оптимістичне тлумачення з повним правом можуть зауважити, що *тенденційний закон обмеження застосування сили* можна застосувати тільки щодо прямих відносин між двома великими державами чи двома блоками. Радянський Союз застосовував дяжину дивізій проти Угорщини, більше ніж потрібно для придушення, однак завдяки своїй масованій навалності воно було не таким тривалим і значно дешевшим. Американське втручання на Близькому Сході було символічним. Воно стало еквівалентом дипломатії канонерок, адже йшлося не про те, аби змусити уряд поступитись завдяки якійсь дії як символу застосування сили, а про те, щоб підтримати законний уряд певною дією — символом підтримки силою.

Підписатися не роздумуючи під цією тезою — тенденційне зниження застосування сили — завжає передусім те, що кожна криза має характер події, порівняння своєрідних криз створює видимість тенденції, хоча цілком можливо, що її штучно створює спостерігач. В Угорщині росіяни ввели в дію велику армію, бо такою була військова вимога кон'юнктури. Американські морські піхотинці не зробили жодного пострілу в Лівані, така стриманість відповідала локальній кон'юктурі. Справжнє питання в тому, щоб знати, чи обидві великі навчилися урегульовувати свої суперечки найменшим коштом і чи вони готові максимально обмежити обсяги жорстокості.

Я справді думаю, що попри розгнuzдану пропаганду й виклики, гідні пера Гомера, США і СРСР навчилися розуміти один одного, і вже не приписують легковажно взаємні войовничі наміри. Якщо припустимо, що члени президії боялися, аби США не розв'язали превентивної війни¹, вони вже давно заспокоїлись. Війна не була б превентивною: випередити сьогодні означає кидатись у воду, боячись, що намокнеш. Бажаючи не ставити більше під сумнів обопільне бажання обмежити конфлікти, обидві великі держави менш схильні до істерії й паніки, коли з помилки когось з союзників чи нейтральної країни виникає кризова ситуація, коли якась країна чи устрій ризикують змінити свою прихильність.

Щоправда, зміна прихильності відбувається цілеспрямовано, колишня колоніальна країна стає незалежною, спочатку нейтральною, потім нейтралістською, іноді прогресистською. Скільки часу США дотримуватимуться правил гри, які вони нав'язали своїм союзникам, якщо прихильність змінюватиметься частіше, відбуваючись, зокрема, в межах власне американської зони (в Латинській Америці), а не в зонах колишнього європейського впливу?

Правила гри, здавалося б, такі самі, як і в Хартії ООН: незастосування сили. Але оскільки поняття агресії не вдається визначити ні теоретично, ні практично, взято лише пряму агресію — перехід кордону регулярними військами. Тим самим було легалізовано всі інші види агресії, адже їх допускають. Відтоді набір і підготовка партизанів, які повинні скинути уряд чужої країни, — те, що СРСР вважав

¹ Не думаю, що Сталін цього боявся: в період, коли Сталін боявся нападу німців, у 1933 — 1941 рр. він вів себе інакше, ніж у 1945 — 1953 рр.

типовим прикладом агресії, коли боявся подібної практики, замість того щоб самому нею скористатись,— стають звичною справою. Туніс не приховує, що дає притулок алжирським фелагам, французи марно скаржилися б на туніську агресію. Транснаціональна організація партизанської війни проти європейських імперій одержала благословення ООН і США. (Останні також вдавалися до такого виду спорту, успішно в Гватемалі, безуспішно на Кубі.)

Незаконність втручання регулярних військ і законність транснаціональної організації партизанської боротьби мають єдину протизагугу — законність звернення визнаного уряду про допомогу за кордон. ООН ставилась толерантно до єгипетських фєдаїнів, а ізраїльська кампанія в Синаї, як і франко-британський ультиматум Єгиптові були засуджені. Зате американська інтервенція в Ліван і британська інтервенція в Йорданію законні, адже іноземні війська прийшли на прохання законних урядів. Оскільки з точки зору міжнародного права втручання з-за кордону вважається законним, коли воно зумовлене зверненням законної влади, то суперництво великих держав відбувається в межах держав, мета кожної полягає у сприяттні людям, які в разі потреби покличуть на допомогу.

Як бачимо, міжнародне право, що спирається на суверенність і рівність держав, є не відображенням, а запереченням нинішньої реальності. Розроблене для європейських держав, які в певному сенсі взаємно визнавали право на існування, воно поширилось на весь світ, тоді як у самій Європі повагу до нього підривали ідеологічні конфлікти, з яких і випливала гетерогенність системи. В наш час міжнародне право схиляє постійно до лицемірства, великим доводиться приховувати те, чого вони не можуть не робити, а саме: втручатися у внутрішні справи держав-членів ООН. Ніхто не утримується від втручання, але кожен прагне втрутитися так, аби формально задовольнити правило невтручання: головною умовою успіху є наявність у кожного табору відданого йому уряду. Коли обидва табори досягають своєї мети, країна третього світу виявляється або розділеною, як Німеччина, або опиняється в стані громадянської війни. Іноді країна ділиться, і в тій частині, що не схильна до комунізму, триває громадянська війна (Південна Корея, Південний В'єтнам).

Само собою зрозуміло, що правила гри стосовно третього світу — легалізація транснаціональної організації партизанської війни, зобов'язання замаскувати втручання у внутрішні справи держав, суперництво великих у прихильності кожної з них до законного, відданого їй справи уряду — не були встановлені ні декретом тієї чи іншої держави, ні угодою між обома державами. Ці правила були, так би мовити, виявлені історією дипломатії за останні п'ятнадцять років. Юридичний формалізм полягає в поширенні на всю планету права, виробленого в/для однорідної системи. Гетерогенність системи вже в самій Європі змінила його характер, бо СРСР, посилаючись на принципи суверенності й рівноправності держав¹, не визнавав його сутності, в міру того як був і хотів бути революційною державою, чия ідея матиме повсюдне поширення. Як держава, СРСР вибрав найтрадиційнішу й найпрямолінійнішу теорію суверенності. Оскільки уряд СРСР складався з членів Політбюро компартії й фактично керував Комінтерном, він організовував підривну діяльність у державах, з якими підтримував дипломатичні відносини, що відповідали *jus gentium europaeum**. Некомуністичні держави мали вибір між толерантністю до такої подвійної гри і розривом дипломатичних відносин. З цілком зрозумілих причин всі вони віддали перевагу першому варіанту альтернативи.

Зміцнення Радянського Союзу після Другої світової війни, збільшення числа но-

¹ Calvez Jean-Yves. *Droit international et souveraineté en URSS*, Paris, Colin, 1953.

* Тут: узвичасним нормам поведінки європейської людності (*лат.*).

вих держав безмірно розширили поле й шанси такої подвійної гри. Продовжуючи вільсонівську традицію, Ф. Д. Рузвельт очікував вирішального внеску ООН у підтримку миру. В ній він вбачав і засіб попередження повернення США до ізоляціонізму. В нинішній практиці логічно пояснюється поєднання міжнародного права, схильного до «криміналізації» війни, й громадянської війни на міжнародному рівні (або транснаціональної організації з підривної діяльності): регулярні війська кордонів уже не переходять, вони розміщені на території чужих країн або прибувають туди на прохання законних урядів; в межах кордонів останні мають суверенність, яка не є марною, бо дає урядовцям невеликої держави змогу безкарно набувати права громадян великої держави, однак узамін за таку свободу дій вони мають сподіватися, що великі постійно намагатимуться тиснути на їхні рішення.

Чи не виходить так, що правила гри для радянського табору сприятливіші, ніж для західного? Чи останній не мав би постійно викривати транснаціональну організацію партизанської війни замість того, щоб наголошувати на незастосуванні сили (яка, по суті, є лише незастосуванням сили регулярного війська)? Індустриалізовані держави й ліберальні режими повинні задіювати регулярну армію, а малорозвинені країни й революційні партії несамохіть вдаються до тероризму й партизанщини.

Таке спостереження незаперечне, однак не так просто знати, чи могло б бути інакше. Чи міжнародна організація визнала б легітимність дій каральних експедицій у відповідь на діяльність партизанів, яких постачають ззовні? Чи змінився б перебіг подій, якби вона визнала легітимність відповідних дій (прихід грецької армії в Болгарію чи Югославію ще до розриву останньої з СРСР)? Можна б сказати, що загроза репресій, які регулярне військо вестиме проти матеріально-технічних партизанських баз, в деяких випадках мав би певну ефективність. Принаймні вона попередила б міжнародне визнання права на непрямую агресію. Але в Китаї, Індонезії, Індокитаї і Північній Африці партизани були виразниками революційної ситуації, яку не могла б приборкати і якась інша міжнародна законність.

Тож і надалі тенденційне обмеження застосування сили торкається лише застосування організованої сили, регулярних військ. Можливо, що сьогодні країн, де партизани обумовлюють нестабільність, ненабагато більше, ніж п'ятнадцять років тому. Тим часом комуністичний порядок встановився у ряді країн, які в 1945 р. були у стані війни: в інших місцях націоналістичні повстання здобули незалежність, встановлені режими є більш-менш хиткі; і, нарешті, в країнах, які були «угіддями» Заходу, існують устрої, котрим загрожують бунтівники, схильні до нейтралітету чи нейтралізму.

Глобальне судження про еволюцію п'ятнадцяти останніх років — примирення, інтенсифікація конфлікту, переривчастість — не може бути ні простим, ні категоричним. Була переривчастість більш-менш гострих криз та періоди спокою: ніщо не вказує на завершення подібної переривчастості. Кризи останніх років виявились менш тривалими, значно менш напруженими, вони засвідчили своєрідне звикання до конфлікту, наче супротивники глибше проникають у відповідні наміри й діють згідно з обставинами.

Проте людство ще досить далеке від нового порядку: навпаки, революційне збудження, спровоковане або використане комуністичними партіями, іноді від них незалежне, поширюється у країнах третього світу. Можливо, завтра США більше не дотримуватимуться правила незалучення регулярних військ, яке вони нав'язали своїм союзникам (це доводить листопадова криза 1962 року на Кубі).

Навіть якщо вони його дотримуватимуться, примирення не настане доти, доки залишатимуться три основні причини того, що прийнято називати «холодною війною»: *поділ Європи, гонка озброєнь і доля третього світу*. Названі причини є однаковою мірою або й більше наслідком того, чим є обидві великі країни чи два

табори, ніж того, що вони *роблять*. Примирення вимагало б погодженості щодо розмежування зон впливу, що несумісно зі світовими претензіями кожної ідеології. Самим своїм буттям, поза будь-якою підривною роботою, соціалістичний блок дає модель розвитку для третього світу. Захід не може не остерігатися сяйва радянського прикладу, адже навернені автоматично стають його ворогами.

Успіхи вірогідні лише стосовно гонки озброєнь. І не в тому річ, що не було підписано й не було ратифіковано жодного договору, навіть договору про припинення атомних випробувань, схоже, що кожен дуополіст поступово заспокоївся щодо намірів іншого, водночас кожен жахається засобів знищення якими він, а відтак і інший, володіє або володітиме. Основним фактом кон'юнктури 1960 р. залишається рівновага страху, бажання обох великих держав не розв'язувати війни, до якої вони готуються. Основний, але негативний факт: велетні паралізовані, але *паралізовані один стосовно другого*. За відсутності прямого зіткнення між ними й невикористання найбільш руйнівної зброї, вони можуть сприймати всю планету як поле, відкрите для їхньої діяльності, і нехтувати кордонами, через які проникають ракети, котрі не використовуються, і постійно перетинають радіохвилі й підривні агенти.

* * *

Мета Заходу полягає не в тому, щоб знищити радянські режими, а в тому, щоб переконати комуністів, що місця вистачить для різних устроїв, котрі не вважатимуть себе ворогами. Мета радянського блоку — знищити капіталістичні режими, використовуючи революційні рухи, рухи національного та соціального визволення. Одна з великих націлена якщо не на абсолютну військову, то бодай на політичну повну перемогу, інша — на мирне співіснування, яке для неї є метою, а не лише засобом, як у її суперниці.

Чи радянські керівники думають і чинять згідно з офіційною доктриною непримиренної ворожості, чи згідно з прихованою доктриною зростаючої подібності між двома світами? Особисто я вважаю, що *наразі*, навіть в епоху пана Хрущова домінує офіційна, а не непевна доктрина.

Щоправда, страх перед тотальною війною можна віднести на рахунок певного обуржуазнення. Російська революція відбулась понад сорок років тому. Улюбленці режиму, самі народні маси мають певну власність. Страждання виявились на рівні звершень. Весь російський народ вороже ставиться до авантюр, що характерно і для американського народу. В цьому плані поведінки великих держав стосовно одна одної схожі між собою більше, ніж поведінка комуністичного Китаю щодо США. Так само СРСР часто діє в зоні третього світу скоріше як ворог США, ніж революційна держава. Він продовжує надавати допомогу ОАР, хоча режим президента Нассера нещадно розправляється з комуністами.

Ми не заперечуємо можливого впливу радянського обуржуазнення на поведінку зарубіжної політики. Ми лишень думаємо, що цей вплив тимчасово другорядний. Термоядерна війна надто жаклива, аби люди з Кремля пішли, охоче або необачно, на ризик. Шанси на просування в третьому світі надто сприятливі, аби вони погодились на будь-яку форму стабілізації. Радянському керівництву і навіть панівному класові потрібні марксистські категорії, щоб мати моральне опертя для їхньої влади, вони надто довго мислять у відповідності з цими категоріями, аби поступитись скептицизмові. Вони продовжують вірити в неодмінну ворожість двох блоків, як і у фатальність власної перемоги. Ще раз: кожна велика держава діє за своїми межами відповідно до своєї сутності. США експортують більше капіталів, ніж ідей, СРСР — більше ідей, зокрема ідеологів, ніж капіталів. Американці мріють про договір між обома державами, радянські люди вважають при-

мирення неможливим. Примирення неможливе тим більше, що одні хотіли б, а інші не хочуть у нього вірити.

Лише одна можлива і навіть вірогідна, з невизначеними строками подія могла б істотно змінити кон'юнктуру: усвідомлення Радянським Союзом небезпеки, яку становить Китай. Для тих, хто вважає *нації* і *раси* дійовими особами в історичній драмі, ця подія не просто можлива, вона цілком певна і записана на початку великої книги історії. Колись Китай, який уже тепер нараховує 700 — 800 млн. громадян, захоче розпросторитись на південь чи північ. Росії — володарці величезних, майже пустельних просторів, потенційно загрожує перенаселений Китай, *якщо ставкою у великих конфліктах є володіння територією*. Російський народ належить до білої раси і до зони християнської цивілізації. Жовті маси «знедолені й незліченні»¹. Хіба можуть росіяни залишатись без кінця ворогами своєї раси й своєї релігії?

Власне, впродовж історії ні раси, ні релігії не сприяли єдності політичних утворень і не могли попередити війни. Поліси або держави, що вели запеклі війни, майже завжди належали до тієї самої цивілізації. Можливо, завтра Китай і СРСР стануть ворогами: сумніваюсь, що причиною такого ймовірного ворогування стане колір шкіри. Перегрупування рас в держави-континенти перебуває за нашим політичним горизонтом.

Зате помітні ознаки розпаду радянського світу. Після XXII з'їзду КПРС стала явною незгода між керівниками Кремля й Забороненого містечка, між паном Хрущовим і його соратниками, з одного, і Мао Цзедунем і його соратниками, з другого боку. Російські виступи на адресу Албанії скеровані проти китайського велетня, а китайські виступи проти югославського ревізіонізму спрямовані на старшого російського брата.

Судячи з аргументів співрозмовників, великі комуністичні держави мають не-однакову концепцію про правильну стратегію щодо Заходу й третього світу: китайці рекомендували б активнішу антиімперіалістичну дипломатію, в третьому світі вони хотіли б підтримувати комуністичні партії, на відміну від пана Хрущова, який надає допомогу всім урядам, *об'єктивно* ворожим до Заходу.

Чи ця контроверзія є причиною чи наслідком напруження між Москвою й Пекіном? Хіба росіяни й китайці висувують одні проти одних ідеологічні положення через те, що національні інтереси обох держав не збігаються? Може тому, що пан Хрущов прагне утвердити свою владу, а Мао Цзедун не погоджується? Можливо, тому, що обидві нації знаходяться на різних етапах будівництва соціалізму і поведінка кожної обумовлюється вимогами внутрішнього режиму? Немає можливості і, напевно, й потреби вибирати між цими гіпотезами, вони скоріше доповнюючі, ніж суперечливі, в цьому ідеократичному світі.

Обмежимося констатацією того, що США нічого не зробили, аби викликати цей квазірозрив (так само як СРСР не несе відповідальності за Кубинську революцію). Дві великі комуністичні держави надалі запекло змагаються у викритті капіталізму, урочисто заявляючи про свою відданість марксизму-ленінізму: Захід помилятиметься, якщо в цьому не повірить їм на слово.

¹ Вираз генерала де Голля.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Праксеологія

**СУПЕРЕЧНОСТІ
ДИПЛОМАТИКО-СТРАТЕГІЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Будь-яка *теорія*¹ має в собі нормативні приписи. Але згідно з природою людської поведінки, теорією якої є систематичне розуміння, перехід від пропозицій факту до імперативів набуває нових рис, а ці імперативи є більш чи менш сумнівними *порадами* або ж *настановами*, що ґрунтуються на закономірностях чи очевидностях.

Клаузевіц десь зауважує, що стратегія не має в собі теорії на взірць тактики, бо проблеми, що стоять перед стратегами, куди складніші й не висувують тих самих закономірностей, що їх ставлять проблеми перед тактиками. Як Наполеон зумів би перемогти Олександра? Чи мав він слушність, а чи помилявся, коли шукав ключа до перемоги? Якщо припустити, що він зазнав поразки, то чи був у нього інший засіб, який давав йому ліпший шанс? Ці запитання ніколи не отримують певної відповіді. Жоден військовий командир до Наполеона не запитував себе про можливість ведення воєнної кампанії проти Росії за таких умов. До цього можна додати, що теорія про стратегію тривалий час обмежувалася переліком деяких принципів, що були тільки невиразними формулами: *принцип концентрації сил* (уникнути розпорошення), *рубіж* (вибрати якийсь план і триматися його, незважаючи на натиск супротивника), *переслідування* (щомога розвивати отриману перевагу), *наступ* (перехопити ініціативу в сприятливу мить і якнайповніше скористатися з неї, щоб подолати супротивника), *безпека* (вбезпечити свої сили й свої комунікаційні лінії від несподіваної атаки), *несподіваний напад* (збити з пантелику ворога в його власних намірах), *заощадження сил* (використати якнайповніше всі наявні сили).

Ці правила аж ніяк не дозволяють визначити у своєрідному контексті, яка ж із цих стратегій найліпша. Певною мірою вони суперечливі: важко дотримуватися водночас принципів наступу та безпеки, принципу концентрації та заощадження сил. Картезіанський імператив — ступивши на якийсь шлях, іти по ньому до кінця, не повертаючись більше назад, — видається, залежно від випадку, вкрай абсурдною затятістю або ж виявом мудрої ухвали.

Чи завжди є контраст між стратегічною невизначеністю та тактичними настановами? Справді, мені здається, що стратегічна невизначеність була не меншою (принаймні до атомної доби), та технічний поступ знову робив предметом вивчення безліч тактичних закономірностей. Як настанови з числа тих, що їх сформулювали теоретики XIX століття з приводу ведення боїв чи встановлення укріплень, могли залишитися прийнятними для моторизованих військ 1940 — 1945 рр.? Відповідь на це запитання може дати тільки детальний аналіз, який, у всякому разі, не звівся б до двох банальних фраз: деякі настанови впливають із стану, що його визначають стрільба й пересування військ; інші ж утверджуються завдяки незвичному розвитку руйнівних засобів та транспорту.

Стратегічна невизначеність склалася нині через дві непереборні причини: на ухвали, які доводиться приймати, відчутно впливає загальне становище, цебто ті єдині елементи, які висуває поєднання рушійних сил; навіть більше, ухвала орієнтується на менш чітко визначену мету, ніж та, яку передбачає тактик.

¹ Ми маємо тут на увазі тільки теорії суспільних наук.

Рішення Наполеона напасти на Росію й таке саме рішення Гітлера були прийняті кожне окремо, але вони були схожі між собою, мов близнюки, і, незважаючи на подібність театру бойових операцій, події, що розгорнулися 1811 та 1941 р., мабуть, залежали більше від історичних обставин, ніж від географічного середовища (співвідношення сил, можливостей англійців, опору росіян тощо). Що більше дія стосується загального становища або ж обмежується ним, то менше вона може стосуватися тих елементів становища, які повторюються. Рішення Черчілля послати танкову дивізію на Суецький канал у той самий момент, коли сама Англія зазнала нападу, було спричинене чимось таким, що загалом можна назвати безпрецедентним.

Друга причина, яка видається менш очевидною, має ще вагоміші наслідки. Тактичні настанови стосуються мети, яка часто-густо не вимагає визначення: мета бою полягає в тому, щоб перемогти ворога, цебто не дати йому захопити себе зненацька, підтримувати в належному стані лінію комунікації, перетяти ворожий фронт, скористатися з успіху тощо. Ці різні вислови доводять, що навіть для командира на рівні тактики мета не завжди одна й та сама й однозначно визначена. Та в міру того як рівень командування зростає від командира відділення до командира генерального штабу, накази стають куди вагомішими з політичного погляду та широти мети, й поширюються вони не тільки на місцеві бої, й на цілу кампанію або й на саму війну взагалі.

Багато спостерігачів були б схильні, на перший погляд, відкинути попередні міркування й утвердити тактичну невизначеність (слід мати на увазі багато місцевих обставин) та стратегічну визначеність (єдина мета — перемога)¹. Історія XX століття не раз нагадує нам, що є безліч способів вигравати війну, що ці різні способи нерівнозначні між собою й що кінцева перемога не належить тому, хто диктує мирні умови.

Стратегіко-дипломатичне або зовнішньо-політичне управління не може більше визначатися тільки як стратегічне управління. Воно має в собі дві невизначені цілі, на які ми щойно вказали, — посилення на незвичайні та єдині елементи кон'юнктури, множинність цілей. Але воно переслідує, або так здається, що переслідує, ще й інші цілі. Насамперед у той момент, коли відбувається перехід від констатацій до настанови, цілком виразно спливає на поверхню парадокс міжнародних взаємовідносин: міжнародно-тактичні взаємовідносини є соціальними взаємовідносинами, що їх силоміць спричиняє *можливий і законний* засіб. Отже, застосування сили не є саме собою аморальним (сила на службі в справедливості завше видавалася за моральність). Але кожен учасник, якщо він є суддею, й, може, єдиним суддею, законності своєї справи, то повинен відчувати, що йому загрожують інші такі самі учасники: й міжнародна гра стає битвою, в якій той, хто дотримується правил, ризикує стати жертвою своєї (відносної) моральності. Тож постають два види запитань: міжнародна політика диявольська чи ні? Які законні засоби можна застосовувати, знаючи, що держави ревниво ставляться до своєї незалежності? З іншого боку, чи можна замислювати й випереджати міжнародну політику? Чи можна підпорядковувати державу якомусь закону, скажімо, законів колективної безпеки або ж законів всесвітньої імперії? Чи можна покласти край тому, що називають міжнародною анархією, цебто домаганням держав судити самих себе? Інакше кажучи, суть міжнародних взаємовідносин порушує дві прагматичні проблеми, що їх я назву *макіавеллівською* та *кантіанською проблемами*: проблемою законних засобів та проблемою загального миру.

У першому розділі цієї частини (XIX) я досліджую проблему, класичну особ-

¹ Цей вислів належить генералові Жіро. Американці також мають такий самий вислів, що належить генералові Макартуру: немає альтернативи перемозі.

ливо в американській літературі, що її ставить суперечність реалізму та ідеалізму. Яке врядування є моральним у світі, де не панує закон? У наступному розділі я запитую себе, чи поява атомної зброї змінить традиційну моральність дипломатико-стратегічної діяльності, чи названі ідеалістичними доктрини цілковитого умиротворення не стали єдиною формою мудрості? Я доходжу висновку, що, на щастя чи на нещастя, нічого такого не відбулося: в затінку термоядерного апокаліпсису, так само як учора в затінку танкових дивізій або позавчора в затінку легіонерів чи фаланг, державні діячі й прості громадяни мусять діяти обережно, не маючи жодної ілюзії чи надії на цілковиту безпеку.

Припустивши, що суперництво двох блоків залишиться на певний час непримирним, у двох наступних розділах я зроблю спробу змалювати стратегію, яка б дала найліпші шанси досягти двох цілей, які переслідує Захід: не допустити тотальної війни, не поступитися. Розділ XXI передбачає розглянути суто військовий аспект, розділ XXII — політичний аспект стратегії. В цих двох розділах я намагаюся зробити висновки, які випливають із формальних аналізів першої частини, так само, як із соціологічних закономірностей другої та історичних описів третьої частин.

Нарешті, в двох останніх розділах я знову досліджую, у світлі сучасного досвіду, ті самі засади міжнародного порядку чи, радше, безладу: чи можливо підпорядкувати держави пануванню закону? Який національний «суверенітет», яка «незалежність» збереже держави в якійсь федерації чи в якійсь світовій імперії? Чи держави й далі існуватимуть? Чи світова держава ще заслуговуватиме називатися державою?

Інакше кажучи, два перші розділи присвячені проблемі засобів у реальному світі, останні — проблемі остаточної мети: миру. Два розділи, розташовані посередині частини, намагаються уточнити, яке управління відповідало б сьогоднішнім вимогам, не суперечачи сподіванням майбутнього. Але ці наші прагнення мають свої межі: дипломатико-стратегічний стан, цебто стан нас усіх, суперечливий, якщо історія є несамовита, а наш ідеал мирний.

Розділ XIX

У пошуках моралі

I. ІДЕАЛІЗМ ТА РЕАЛІЗМ

Ми спробували проаналізувати міжнародні взаємовідносини незалежно від моральних розмірковувань та метафізичних концепцій, узявши за відправну точку множину держав, тінь можливої війни, що ширяє над ухвалами урядів, звичні чи законні правила, що їх більш чи менш дотримуються високі сторони, але що їх ніколи вони не витлумачують як такі, що виключають застосування сили з метою збереження «життєвих інтересів» та «національної честі». Цей аналіз, на нашу думку, був нейтральний, позаяк він переслідував мету зрозуміти *факти* (таким був розвиток упродовж століть взаємовідносин між державами), та *суб'єктивний сенс* (державні діячі, громадяни, філософи завше визнавали *природну різницю між внутрішнім порядком у державах-містах та порядком між державами-містами*).

Дипломатико-стратегічне управління видалося нам своєрідною сумішшю. Воно є управлінням соціальним, його активні учасники, за винятком крайніх випадків, визнають гуманність один одного, навіть спорідненість між собою, й гадки не мають, щоб якимось негідно поводитися один з одним. Але воно є соціальним тоді, коли сила стає вирішальною в разі конфлікту й визначає засади того, що угоди закріплять як норму. Отже, в тому випадку, коли над дипломатико-стратегічним управлінням панує ризик приготування війни, воно підпорядковується — й не може не підпорядковуватися — логіці суперництва, воно забуває — й мусить забути — християнські чесноти в тому разі, коли ці останні суперечили б вимогам суперництва.

Подвійний характер взаємовідносин між політичними утвореннями впливає з праксеологічних та філософських дискусій. Активні учасники — політичні утворення чи їхні представники — завше силкуються виправдатись. Але чи повинні вони почуватися зобов'язаними перед тими засадами, юридичними або етичними, на які вони спираються або згідно з якими вони діють, чи мають вони діяти згідно з розрахунком наявних сил, а чи керуватися слушно нагодою? Яку роль відводять вони націям, державним діячам, чи повинні вони керуватися принципами, ідеями, мораллю, потребою?

1. Від ідеалістичних ілюзій до розважливості

У березні 1936 р. за наказом канцлера Гітлера німецькі війська ввійшли до Райнської області. Ця подія, безперечно, була порушенням Версальської угоди, так само як і Локарнської угоди. Одначе речник Третього райху міг захищатися, посилаючись на те, що роззброєння лівого берега було несправедливе, позаяк Франція укріпила свій кордон. Рівність прав¹ — ідеологія, яку сповідують усі, — надавала видимості

¹ Насправді важко визначити достеменний сенс рівності прав. Конкретно кажучи, права кожного індивідуума чи колективу різні.

справедливості вчинкові, який суперечив усталеним нормам. Чи державний діяч або мораліст, який не є учасником дискусії, повинен ставати на бік *законності* або *справедливості*? Або ж, констатуючи, що повторна окупація лівого берега Райну компрометує систему альянсу й ставить Чехословаччину та Польщу в залежність від Третього райху, чи мав би він забажати військового виступу, аби підтримати демілітаризовану зону, без якого безпека Європи була немислима?

Сучасний історик нічого не наважиться відповісти на ці запитання. Ми знаємо, що німецькі війська мали наказ відступити в тому разі, коли б пішли в наступ французькі війська. Спроба схвалити насильницьке порушення норми, незважаючи на рівність прав, була б виправдана, бо вона, либонь, запобігла б чи, в усякому разі, відсунула б війну 1939 р., адже то є морально законним відмовити в рівності прав тому, хто використовує ту саму рівність, щоб відмовити в ній іншим.

Якби Франція 1933 р. прислухалася до поради, яку їй дав маршал Пілсудський, — застосувати силу, аби скинути Гітлера, який шойно прийшов до влади, — вона порушила б *принцип* невторчання у внутрішні справи інших держав, не визнала б *права* Німеччини вільно вибирати для себе лад і лідера, її засудили б з обуренням американська громадська думка, моралісти та ідеалісти, які поквапилися б підтримати не націонал-соціалізм, а народну волю або правило невторчання. Насильство, вчинене над німецькою нацією, було б позначене тавром ганьби, й історики ніколи не дізналися б, від якого нещастя врятувало б людство знищення Гітлера.

Ці іронічні зауваження щодо минулого, якого не сталося, не переслідують мети спонукати читача нишком до якоїсь моралі дії, а намагаються висвітлити деякі природні наслідки, властиві взаємовідносинам між державами. Ці останні не відмовилися чинити правосуддя самі над собою й залишатися єдиними суддями того, чого вимагає від них їхня честь; виживання політичних утворень залежить, згідно з останнім аналізом, від рівноваги сил, а державні діячі мають *право* піклуватися *передусім* про націю, доля якої їм довірена. Необхідність національного егоїзму логічно походить з того, що філософи називають *природним станом*, який панує між державами.

Взаємини між державами аніскільки не можна порівняти зі взаєминами між тваринами в джунглях. Політична історія не є чисто *природною*. Дипломатико-стратегічне управління має тенденцію виправдовуватися ідеями, воно схильне керуватися *нормами*, підпорядковуватися *принципам*. Називають *циніками* тих, хто бачить у ідеях, нормах та принципах тільки личину сильної волі, без реальної дієвості. Звинувачують у *ідеалістичних ілюзіях* тих, хто не визнає, що *будь-який міжнародний порядок має підтримуватися силою*. Ідеалістична ілюзія набуває різних форм залежно від характеру імперативів чи названих цінностей. *Ідеологічний ідеалізм* розглядає ту чи ту ідею, наче критерій, винятковий і самодостатній, справедливий і несправедливий, наприклад, право народів розпоряджатися самим собою або ідея націй. Ми залюбки наводимо дві різні концепції — *право* та *ідея*, позаяк те й те ефективно застосовувалися й застосовуються нині й словесна розпливчастість передає неминучу невизначність думки.

1871 р. німці зовсім не стверджували того факту, що нібито ельзасці у своїй більшості не бажали залишатися французькими підданими, вони відповідали (коли не обмежувалися самим розмахуванням переможною шаблею), що насильство над ельзасцями вчинив Людовік XIV два століття тому й що куди більше важить приналежність до германської культури, ніж волевиявлення, випадкове й минуше, одного покоління. 1919 р. чехи не претендували на те, аби судетські німці виявили бажання належати до Чехословаччини, але проголошували, що коли судетців позбавити території, на якій вони живуть, то вони будуть приречені на поневолення. Свобода тих чи тих неминуче мусить бути принесеною в жертву, а чехи були численніші за судетців.

Перетворення історичної ідеї на територіальний статут не відбувається без певного сумніву чи то тому, що сама ідея має багато інтерпретацій (якою має бути доля ельзасців германської культури та французького волевиявлення?), чи то тому, що вимоги безпеки заважають чесно її застосовувати (Богемія без оточення судетців виявляється незахищеною). Цинік спробує зробити висновок, що в цьому випадку ідея править тільки за прикриття апетитів чи інтересів, але він не матиме слухності. Ідеологічний ідеалізм не відповідає реальності: жодна держава не має *одну* ідею за якийсь абсолют, який увесь треба віддати в жертву; тут навіть є певна небезпека: невизнання стратегічних чи економічних потреб додає хисткості становищу, навіть якщо воно нібито відповідає самій ідеї. Та більшість держав вагається відверто зневажати ідею, на яку вони спираються, вдаючись у ХХ столітті до анексії народів, призвичаївшись (і бажаючи цього) утворювати незалежні нації¹.

Юридичний ідеалізм полягає в тому, що ухвалюються рішення чи надається чинності стратегії за якимсь правилом, більш-менш визначеним. Дж. Ф. Кеннен безліч разів викривав цей "законний ідеалізм" та інші зовсім недавні ідеалізми, навіть ті, які залишили чималий слід у міжнародному праві, починаючи з критики, зробленої реалістами².

«Автори визнають заслуги критиків, таких визначних оглядачів, як Джордж Кеннен, що висловлювалися проти тенденції занадто довіряти законним процесам. Американська міжнародна політика часто формувалася без приділення достатньої уваги ролі сили та ролі національних інтересів. Ми не бажаємо заохочувати наївність того типу, яку називають "законним ідеалізмом" і яка полягає в довірі до тих абстрактних правил, які не мають засадничої підтримки. Ми згодні з тим, що нації часто-густо діють у партизанський спосіб, аби досягти негайних політичних цілей». Однак автори одразу ж додають: «Але ми визнаємо, що велика частина міжнародного управління теоретично узгоджена з нормативними критеріями, якщо навіть вона задля цього суперечить найближчим інтересам і якщо власний довготерміновий інтерес хоче й повинен надати політичну підтримку управлінню, яке відповідає міжнародному праву».

Законні чи напівзаконні формули, якими американські дипломати виказували певну політику або приховували відсутність тієї політики, вельми численні, до того ж добре відомі: принцип відчинених дверей у Китаї, невизнання змін за допомогою сили, оголошення поза законом війни як політичного інструменту, колективна безпека. Дві перші формули не претендують на те, щоб модифікувати головні риси політики між націями, тимчасом як дві останні схиляються до цього, але всі чотири мають один і той самий характер: вони становлять собою абстрактні фрази, що подаються як нормативні, але вони позбавлені будь-якої ваги, бо не висловлюють ніяких реально випробуваних людською свідомістю вимог і не підтримані ні силами, ні засадами. Тож ці формули не становлять собою прийнятні відповіді, ефективні розв'язання проблем, окремих чи вічних.

Принцип відчинених дверей призначався для того, щоб зберегти незалежність і територіальну цілісність Китаю, це була мета, що відповідала національному інтересові та ідеалові Сполучених Штатів. Однак важкість полягала не тільки в імперіалістичних амбіціях європейських потуг, а й у дезінтеграції колишнього китайського порядку та у відсутності центрального уряду в Пекіні, здатного підпорядкувати собі всі провінції й здобути пошану в зарубіжних державах. А що нова

¹ Переможці виокремлюють тільки три можливості: винищення, депортація, приведення до влади п'ятої колони або утворення держави-сателіта. *Історична ідея* справляє певний вплив на управління державами, вона гарантує їхнє виживання.

² Kaplan M. A. and Katzenbach N. de B. *The political foundations of international law*, New York, 1961, p. 10.

династія не отримала б беззаперечного мандату неба, то неодноразове європейське втручання з метою одержання привілеїв чи зон впливу мусило б щоразу долати перешкоду «принципу відчинених дверей».

Ще сміховиннішим є принцип невизнання змін, упроваджених за допомогою сили. Анексовані народи не мають жодної вигоди від осуду, зробленого урядом Сполучених Штатів після завершеного факту. Люди знають, що врешті-решт міжнародне право повинно підпорядковуватися фактові. Територіальний статус, у кінцевому підсумку, взаконюється під час своєї дії. Кожна велика потуга, яка хоче завдати перемогам суперника, має озброюватися, а не вимагати заздалегідь його морального засудження та його справжньої поміркованості (таке значення має невизнання змін, зроблених за допомогою сили).

Оголошення поза законом війни в пакті Бріана — Келлогга чи принцип колективної безпеки висувають засадничу проблему, яку ми дослідимо в іншому розділі з метою дізнатися, чи можливо задумати й реалізувати юридичну систему, яка ефективно гарантувала б безпеку держав та відбирала б у цих останніх право чинити правосуддя одні над одними? Але один факт незаперечний: між двома минулими великими війнами такої системи не було й не було жодного шансу на її існування.

Ті самі автори, що їх ми цитували вище, пишуть: «Зусилля, докладені для того, щоб оголосити війну поза законом, привели до найвищого моменту людської ницості — пакту Бріана — Келлогга»¹. А в іншому місці: «Наявність чи відсутність засадничих засобів для того, щоб забезпечити дотримання юридичних принципів, визначає, чи існує якась правова система, а чи ні. Муніципальні трибунали мають змогу звернутися по допомогу до поліції або, якщо в цьому виникне потреба, до всієї збройної потуги держави, аби виконати свої вироки. Політична рука уряду зобов'язана підтримувати законний процес. А муніципальна правова система, яку не підтримує взаємодія політичного корпусу, не існуватиме. Твердження, згідно з яким пакт Ліги Націй та Паризький пакт поставили агресивні війни поза законом, видається перебільшеним, коли його вимірювати реальностями міжнародної спільноти нашої доби. Це були вияви “wishful thinking”, цебто беззаконня»².

Було б нелегко, залежно від поставленого тут критерію, визначити норми міжнародного права, які заслуговують бути прийнятими за суто юридичні. Але в світі пакту Бріана — Келлогга висновок видається мені безперечним: ні моральний стан спільноти націй, ні міжнародні інституції не давали якоїсь підстави оголосити війну поза законом. Той, хто зважиться гарантувати мир, сказавши, що війна суперечить законам, нагадуватиме лікаря, який узявся б лікувати недуги, заявивши, що вони суперечать прагненням людства.

Спроектований на політику між націями, таким, як він є, осуд агресивної війни як такої має в собі традиційні труднощі для його застосування. Якби для того, щоб підтримати статус-кво й запобігти нападу, планованого Третім райхом, Франція перехопила ініціативу 1933 р., то, либонь, формально її звинуватили б у агресії (1936 р. цю ініціативу можна було б подати як юридичну санкцію, накладену на порушення Локарнської угоди), але ця агресія мала б обмежену й консервативну мету. Навпаки, того дня, коли Німеччина, переозброївшись, узяла на себе ініціативу, вона замислила змінити статус-кво, але, порушивши угоди, вона не була звинувачена такою самою мірою морально, позаяк статус-кво був несправедливий. Інакше кажучи, важко засуджувати морально чи з історичного погляду ініціативу застосування зброї з двох причин: ця ініціатива може бути єдиним засобом,

¹ Там само, с. 43.

² Там само, с. 291.

щоб запобігти нападіві в смертельному масштабі; жоден трибунал, судячи справедливо, не спроможний сказати, які марні зміни є вкрай необхідними, й зобов'язати дотримуватися цих ухвал.

Так само, якщо подумки взяти військово автономну державну систему, треба розглянути безліч обставин, аби можна було застосувати принцип колективної безпеки. Треба, аби спершу держави дійшли згоди щодо визначення агресора, цебто щоб вони були згодні підписатися під статусом-кво як таким або щоб вони вважали справедливою одну й ту саму думку з приводу вчинків, які перебувають у конфлікті. Визнавши з погляду права та справедливості якусь державу єдиним агресором (наприклад, Італію), треба, щоб інші держави були достатньо зацікавлені в збереженні юридичного порядку, аби вони згодилися піти на ризик та імовірні жертви з метою відстояти інтерес, який не є вузьконаціональним і який усе ж таки є їхнім довготерміновим інтересом (якщо припустити, що держави, які не є співучасниками конфлікту, зацікавлені в збереженні юридичного порядку). Зрештою, слід визнати, що коаліція держав, спрямована проти агресора, настільки переважає в силі винну державу, що в цієї останньої немає іншої ради, ніж капітулювати або вступити в безнадійний поєдинок. Якщо держава-агресор є так само сильною, як коаліція держав, що обстоюють право, колективна безпека призведе до перетворення війни, можливо, здатної стати обмеженою або локальною, на війну загальну чи тотальну. Якщо певне число держав відмовиться взяти на себе обов'язки, яких вимагають санкції, спрямовані проти агресора, колективна безпека паралізує оборонні альянси, не замінивши їх якимсь світовим альянсом.

Критика ідеалістичної ілюзії не є тільки прагматичною, вона є й моральною. Ідеалістична дипломатія часто впадає в фанатизм, вона ділить держави на добрі й погані, на мирні (*peace-loving*) та войовничі, вона уявляє собі мир таким, що його можна домогтися шляхом покарання перших та тріумф других. Сподіваючись порвати з політикою сили, вона перебільшує її шкоду. Чи то держави дотримуються своїх принципів і, посилаючись на привід покарання агресорів, ведуть війну до переможного кінця, чи то, коли це зачіпає їхні інтереси або ускладнюються обставини, вони покладаються на зручну нагоду. Сполучені Штати не завагалися «втрутитись у внутрішні справи Колумбії», щоб спричинити або посприяти утворенню держави Панама, готової надати їм вічний суверенітет на зону каналу. Щоб домогтися (несправедливо) російської інтервенції проти Японії, Ф. Д. Рузвельт згодився з вимогами Сталіна, навіть з тими, які можна було вдовольнити тільки на шкоду китайського союзника (уряд якого, щоправда, не виступав проти цих концесій).

Держави, які вступили в нескінченне змагання, в якому розігрується саме їхнє існування, не поводяться однаковим чином повсякчас, але вони й не поділяються раз і назавжди на добрі та погані. Рідко буває так, щоб усі несправедливості були по один бік і щоб один табір був чистий. Наш перший обов'язок — не тільки політичний, а й моральний — полягає в тому, щоб побачити політику між націями такою, якою вона є насправді, аби кожна держава, цілком законно заклопотана своїми інтересами, не була засліпленою щодо інтересів інших держав. У сумнівній битві, в якій права держав-учасниць не є однозначними, але в якій зрідка якась з учасниць не має жодної провини, найкращою поведінкою — найкращою щодо вартостей, які сам ідеаліст волів би втілити в життя, — є та, яка керується *розважливістю*. Бути розважливим означає діяти згідно з певною обставиною та конкретними даними, а не керуючись духом системи чи пасивно дотримуючись якоїсь норми або лженорми, це віддати перевагу обмеженню насильства перед покаранням так званого винуватця або перед так званою абсолютною справедливістю, це поставити перед собою конкретні досяжні цілі, які б відповідали віковому законодавству міжнародних відносин, а не обмеженим цілям і, можливо, позбавленим

значущості, таким, як-от: «світ, де демократія була б у безпеці», або ж «світ, з якого зникла б політика сили».

Дві цитати, взяті в пана Дж. Ф. Кеннена, показують аналогічну концепцію позиції, водночас сприятливої для миру (або обмеження війни) й відносно моральності, на яку здатні держави: «Ми маємо бути садівниками, а не механіками в нашому способі підходу до світових справ». І далі: «Це завдання світового миру якнайкраще розв'язати не шляхом вживання жорстких юридичних заходів, а радше шляхом застосування традиційних засобів політичної обачливості. Джерела міжнародної напруженості ніколи не бувають загальними; це завше є окремі випадки. Вони повсякчас почасти непередбачувані. Якщо ми хочемо ізолювати й ефективно обмежувати конфлікти, що виникають, треба почасти підходити до них з поглядом історичної справедливості, а також почасти не втрачаючи з поля зору співвідношення сил. Не забуваймо, що такі конфлікти звичайно зачіпають людей зі слабкими нервами, якнайбурхливіше збуджуючи їхні політичні емоції. Мало людей матимуть колись абстрактну святобливість до принципів міжнародного права, людей, які здатні погамовувати пориви, що їх спроможна викликати війна»¹.

2. Ідеалізм політики сили

Висновок попереднього підрозділу — розважливість є найвищою чеснотою державного діяча — мені видається, сказати б, очевидним, бо він ґрунтується на двох незаперечних фактах: особливий характер кожної ситуації (той, що засуджує дух системи чи дух принципу) й часте звертання держав, що перебувають у конфлікті, до сили², звертання, яке, незважаючи на способи «криміналізувати» війну, й далі відповідає писаному й звичайному міжнародному праву. Тож ми протиставили не *розважливість* та *ідеалізм*, а *розважливість* та *ідеалістичну ілюзію*, була б ця ілюзія юридичною чи ідеологічною.

Але так само мені здається, що ми лише ледь заторкнули філософські та моральні проблеми. Якого сенсу надаємо ми змаганням між державами? Чи політика з позиції сили є тваринною а чи людською, нищою чи величною? Чи воля держав домогтися справедливості є злочинною, а чи, навпаки, вартою захоплення? Чи вічний мир є якимсь ідеалом, можливо, нездійсненим, а чи навіть не є ідеалом? Або ще, чи треба надавати позитивної, а чи негативної вартості суверенітетові держав, їхньому постійному суперництву, їхнім випадковим війнам?

Думка німецького історика Генріха фон Трейчке, та, яку він висловив наприкінці минулого століття й яка була опублікована в книжці під назвою «Політик»³, показує одну з двох можливих позицій щодо політики сили. Ця остання нібито є не якимсь тягарем, а автентичним виявом Провидіння: людина втілює своє покликання тільки в державі й через державу, а держави реалізують свою сутність тільки через захоплення одні одних, тож війна є не варварством, а священним випробуванням, що справедливо керує долею народів.

Проілюструймо цитатами ті речення, що їх ми допіру висловили.

«Держава — це народ, об'єднаний на законних засадах як незалежна потуга. Під народом ми маємо на увазі певне число родин, які тривалий час живуть разом. З цього випливає, що держава є первісним і необхідним утворенням, що вона існуватиме так довго, поки матиме свою історію, й що вона є таким самим го-

¹ *Realities of American Foreign policy*, Princeton, 1954, p. 92, Thompson Kenneth W., *Political realism and the crisis of world politics*, Princeton, 1960, p. 60 — 61. Кеннен висловив аналогічні ідеї в *La diplomatie américaine* (1900 — 1950), Paris, 1952.

² Пакт Бріана — Келлогга визнавав злочинною «агресивну», а не будь-яку війну. Тому держави-агресори не розраховували на пакт, щоб бути захищеними.

³ Видана Максом Корніуліусом, Ляйпциг, 1897.

ловним чинником, як і мова»¹. Людина, за словами Арістотеля,— політична тварина. Політичний імпульс у людині поєднується із схильністю до створення держави. Ідея гуманності не одразу ж була дана людям: це християнство підказало їм, що вони брати й сестри. Сьогодні ж ще «людина почувається спочатку німцем чи французом, і тільки потім — людиною як такою (*Mench überhaupt*)». «То неправда, з погляду філософії чи історії, що люди приходять у життя спершу як такі, а тільки відтак як співвітчизники»². Якщо політичні схильності вроджені в людині й мають розвинутиися, то не слід розглядати державу як доконечне зло, зовсім навпаки, вона вкрай потрібна за своєю природою (*höhe Naturnotwendigkeit*).

Держава — це особистість, спершу в юридичному сенсі, відтак — у моральному та історичному. Як особистість вона має волевиявлення (*Wille*), найважливіше з усіх волевиявлень, до того ж це волевиявлення не завжди збігається з прагненням людей. Отже держава існує тільки в часі завдяки переданню спадщини, нагромадженій поколіннями. «Бувають обставини, коли в пам'яті спливають тіні минулого, спрямовані проти збитої з пантелику теперішньої волі (*gegen den verirrtten Willen der Gegenwart*), і утверджуються більше, ніж ця остання. Ми в Ельзасі апелюємо до неї всупереч волі, збитій з пантелику франсійонами в Гайлер-фон-Кайзерсберзі й розраховуємо, що цей дух воскресне»³.

Якщо держава — особистість, то, згідно із здоровим глуздом (*Vernunft gemässe*), має бути багато таких держав. «Так само, як у людському житті одне “я” припускає наявність іншого “не-я”, стоїть справа й у житті держави. Держава є потугою (*Macht*) лишень для того, щоб триматися поруч з такими самими незалежними потугами. Війна й правосуддя (*Rechtspflege*) — найперші завдання навіть для варварської найбрутальнішої держави. На жаль, ці завдання можна зрозуміти тільки розглядаючи множину держав, що співіснують. Ось чому ідея світової імперії (*Weltreich*) є огидною (*hassenswert*); ідеал якоїсь держави всього людства (*Menschheitsstaat*) аніскільки не є ідеалом»⁴.

Множинна держава є не тільки необхідним наслідком сутності держави, вона є також виявом людського багатства, свідченням певного задуму Провидіння. Жоден народ самотужки не реалізує весь обсяг культури, кожен народ є, до певної міри, частковим, обмеженим. «Проміння Божого сяйва щедро розсівається посеред різних народів; кожен народ демонструє інший образ і іншу ідею божественності»⁵.

Нації, які надають культурі індивідуального виразу, обмінюються своїми багатствами: співіснування культурних народів ґрунтується на християнському законі «давати й отримувати». А що вони визнають і застосовують цей закон, то сьогочасні народи не зникнуть, як зникли народи античності. Але вони не виконають сповна свого відповідного покликання й не доможуться суверенітету. «Суверенітет у юридичному розумінні, цілковита незалежність держави по відношенню до будь-якої іншої потуги (*Gewalt*) на землі належить такою мірою до сутності держави, що можна сказати, що він становить критерій своєї природи. Там, де є людський колектив, який переміг суверенітет, є держава»⁶.

«Суверенітет не піддається поділові, він не може бути більшим чи меншим.

¹ «Der Staat ist das als unabhängige Macht rechtlich geeinte Volk. Unter Volk kurzweg verstehen wir eine Mehrheit auf die Dauer zusammenlebender Familien. Mit dieser Erkenntnis ist gegeben, dass der Staat uranfänglich und notwendig ist, dass er besteht, solange es eine Geschichte gibt, und der Menschheit so wesentlich wie die Sprache» (S. 13).

² Там само, с. 19.

³ Там само, с. 24.

⁴ Там само, с. 29.

⁵ Там само, с. 35.

⁶ Там само, с. 35.

Смішно говорити про наддержаву (*Oberstaat*) чи міні-державу (*Unterstaat*). Густав Адольф казав: «Я не визнаю нікого над собою, крім Бога та шаблі переможця. Ще раз наголошую, що майбутнє не можна об'єднати під єдиною державною владою, ідеалом є створити суспільство народів (*Völkergesellschaft*), яке за допомогою вільно укладених угод обмежує його суверенітет, не знищуючи саме це суспільство»¹. Але це суспільство народів доти, допоки існуюватимуть держави й триватиме історія, не матиме якогось іншого верховного суду, крім зброї. Угоди обмежують суверенітет держав, але держави самі накинули собі це обмеження й не взяли на себе якогось остаточного зобов'язання, вони завше нишком поводитимуться обережно: *rebus sic stantibus*. У той момент, коли оголошується війна, всі угоди, укладені між країнами, що вступили у війну, перестають існувати. Одначе держава як суверенне утворення має незаперечне право (*unzweifelhaft*) оголошувати війну, коли їй хочеться (*wann er will*), тож так само й розривати угоди.

Хіба держава могла б діяти інакше? Бути суверенною — це самотужки визначати обсяг своєї влади, це на власний розсуд ухвалювати питання війни та миру. Коли постає якась життєво важлива проблема, тоді немає жодного неупередженого судді й навіть неможливо збагнути цього суддю. «Якби ми припустилися безглуздя (*offene Frage*), розглядаючи питання Ельзасу так, ніби воно не врегульоване, й доручили б його розглянути якомусь судді, то хто серйозно повірив би, що цей останній зможе бути неупередженим? Тож є справою честі для держави самій розв'язувати це питання»².

Якщо справжній суверенітет визначається незаперечним правом вдаватися до зброї, то єдиною справді суверенною є могутня держава. «Якщо держава могутня, то вона єдина, що реально відповідає своїй ідеї»³. І Трейчке в стилі, який мало відповідає нинішньому способу мислення, додає: «Звідси випливає й усе те, що є, безперечно, сміховинним у малій державі. То не слабкість, яка сама собою є сміховинною, а слабкість, яка намагається видатися силою». Між Німеччиною, поділеною між школою, яка зберігала ностальгію за малими державами, та школою, яка прославляла справу Бісмарка, історик без вагання й стриманості схилиється до другої: саме у «великій потузі» втілюються найвищі цінності.

Велику потугу в останньому аналізі виправдовують тим, що вона єдина може утримувати перше місце у воєнних випробуваннях. Тож тільки війна заважає індивідуумам цілком загубитися у своїй приватній діяльності, тільки війна нагадує людям про їхнє політичне покликання й встановлює перевагу держави над суспільством, тільки війна обмежує загарбницький матеріалізм і посилює турботу про шляхетні цінності. «Війна — це політика сили. Правда завше утверджується тільки тоді, коли якийсь народ стає справжнім народом завдяки війні»⁴. «Держава не є сама собою якимсь високим добром, вона є умовою тривалого існування народів. Тільки в державі моральна еволюція (*Sittlich*) людини досягає свого завершення»⁵. Тож «без війни не було б держави»⁶. Всі відомі нам держави народилися під час війни. Захист громадян зброєю залишається найпершим і найголовнішим завданням держави. Якщо вічний мир не є ціннішим ідеалом, ніж світова імперія, ми не повинні його оплакувати, позаяк війни були, є й будуть плідними. «Великий поступ культури людства неодмінно збудеться всупереч варварству та безглуздю (*Unvernunft*) і тільки за допомогою шаблі. Серед культурних народів (*Kulturvölker*) війна також залишається формою судового процесу, за допомогою

¹ Там само, с. 37.

² Там само, с. 38.

³ Там само, с. 43.

⁴ Там само, с. 60.

⁵ Там само, с. 63.

⁶ Там само, с. 72.

якого держави набивають собі ціну»¹. Марно Пруссія силкувалася переконати малі держави, що саме вона має бути верховодою в Німеччині: її доказ став переконливим тільки на полях бою в Богемії та на Майні.

Чи суд зброї — останній суд? Чи світова історія є судом над світом? Трейчке позитивно відповідає на ці запитання, але не без застережень чи відтінків. «Жоден народ не був так справедливо знищений, як Польща»². Взагалі державна еволюція — зовнішня й конче потрібна форма, якої набирає внутрішнє життя народу; тож народи набувають державної форми, яка є мірилом їхньої власної моральної сутності. Але ця історична справедливість недосконала, бо ті, хто виносить їй вирок, також є винуватцями. І закон числа, а не тільки моральна сила, верховодить над долею держав.

Так само, тільки через певний час вирок, винесені богом війни, виглядають як вирокі Господні. «Така держава, як прусська, яка, згідно із схильностями свого народу, була внутрішньо вільнішою й розважливішою, ніж французька, могла під впливом тимчасового заціпеніння наблизитися до свого занепаду»³.

Виправдовуючи політику сили з її символічним виявом війни як необхідної умови найвищого чеснот та героїзму, німецький історик не згоджується з вульгарним макіавеллізмом. Чесна й законна політика є звичайно ефективнішою й вигіднішою. Вона вселяє довіру в інші держави. Брехня аж ніяк не є типовою якістю чи необхідним засобом у дипломатії. Вимога того, аби політика підпорядковувалася моральному закону, визнається також практикою⁴. Тож взагалі нема чого посилатися на суперечність між політикою та мораллю.

Не тому, що іноді політика не повинна йти назустріч позитивному правові, угоди не можуть визначити абсолютний імператив. А головна ідея, крім можливих конфліктів між обов'язками права та потребами дії, полягає в тому, що моральний закон (*sittliches Gesetz*) християнської духовності спонукає держави виконувати своє покликання, цебто піклуватися про свою могутність. «Згадаймо, що сутністю цих великих колективних особистостей є могутність і що, зрештою, моральним обов'язком держави є піклування про свою могутність»⁵.

«Індивідуум може й повинен жертвувати собою задля нації. А держава, яка жертвує собою задля чужого народу, не тільки не є моральною, а й суперечить ідеї утворення самої себе (*Selbstbehauptung*), що є найвищим у державі». З усіх гріхів держави є слабкість, «гріх проти святого Духа політики»⁶. Річ у тім, що адвокати хотіли б, аби конфлікти між державами розв'язували суди, бо юристи ставляться шанобливіше до угод, ніж до суспільного добра, бо теорія суперечності між політикою та мораллю знайшла своїх прихильників. Хоч би мораль стала більш політичною, а політика — більш моральною, все одно та й та визнають, що міркування про поведінку держав мають спиратися на природу й мету цих колективних особистостей.

Така політична сила не може вічно застосовувати засоби, що їх рекомендує чи допускає християнський катехізис. Особливо стосовно варварських чи підкорених народів ці засоби іноді бувають неминуче жорстокими, навіть такими, коли підступність відіграє законну роль у дипломатичних маневрах. Але політика сили, поміркована й розумна, не кидається по-наполеонівському в необмежені операції, несумісні з взаєминами сили, в операції, що є водночас аморальними й приреченими задалегідь.

¹ Там само, с. 73.

² Там само, с. 22.

³ Там само, с. 97.

⁴ Там само, с. 97.

⁵ Там само, с. 100.

⁶ Там само, с. 27.

Висновок роздумів Трейчке не цинічний, принаймні якщо ми не розуміємо їх буквально. В останньому розділі твору так звана натуралістична доктрина сили надзвичайно спростовується: «Держава переслідує мету підтримувати внутрішній порядок: як вона може цього досягти, якщо за своїми межами вона не хоче пов'язувати себе з будь-якою законністю?»¹ Державі, яка принизливо зневажала б вірність і віру (*Treue und Glauben*), постійно загрожували б вороги. Держава — це потуга не задля себе самої, а задля того, щоб захищати й утілювати в життя найвищі цінності. Війна сама для себе не закладає права. Держава повинна мати прихований сенс щастя. «Якщо хтось образив її прапор, вона мусить вимагати вибачення, і якщо ця держава не домагається цього вибачення, вона мусить оголосити тій війну»². «Ні за яку ціну вона не повинна відмовлятися від пошани (*Achtung*), на яку вона має право у співтоваристві держав»³.

Незважаючи на піклування про честь і престиж (поняття доволі чужі для американської філософії), останнє слово німецького історика схоже на останнє слово американського дипломата. «Йдеться про те, щоб зрозуміти, як божественний розум поступально виявив себе в цьому розмаїтті реального життя, а не підкорити собі історію. Велич державного діяча полягає в тому, щоб він умів тлумачити ознаки часу й був здатний розгадувати хоча б приблизно, як розвивається історія в якийсь конкретний момент. Ніщо так не пасує політичному діячеві, як скромність. Стоячи перед безліччю складних взаємовідносин, в які йому треба вступати, він не повинен нікому дозволяти ставити себе на непевні й темні шляхи (*unge-wisse, dunkle*). Він тільки має прагнути досяжних цілей і зберегти цілком виразно й упевнено свою мету перед очима».

Чи скромність, обмеження цілей, виваженість різних міркувань перед тим, як приймати якусь ухвалу, поради бути обережними не наближаються до настанов, що їх ми запозичили в Г. Ф. Кеннана наприкінці попереднього підрозділу? Зрозуміти свою добу, розв'язати ті конфлікти, що постають перед тобою, брати до уваги розстановку сил, не намагатися змінювати обличчя держав і міжнародну політику — таким є завдання дипломата-садівника на думку колишнього посла в Москві. Німецький історик та американський дипломат надихаються зовсім різною філософією, але вони приходять до певних подібних між собою настанов.

Близькість їхніх поглядів радше значуща, ніж парадоксальна, за умови, коли не забувати, що Трейчке видає себе за ідеаліста, а Кеннан не відкидає епітет «реаліст», яким його наділили коментатори з різними почуттями. Той і той указують на обережність, але перший посилається на політику запальної сили, що відповідає покликанню людей та держав, а другий — на політику сили, що ґрунтується на покірливості, спрямованій на те, аби уникнути найбільших лих.

3. Від *Machtpolitik* (політики сили) до *power politics* (політики сили)

Було б легко, добираючи інші цитати, висвітлити більше націоналізм чи цинізм Г. фон Трейчке.

Наприклад, ідея про різні народи, осяяна божественним променем, могла б закласти підмурок для вчення про скромність та терпимість. Але насправді німецький історик робить з цього урок гордості. «Кожен народ має право повірити, що саме в ньому деякі сили божественного розуму знаходять свій найкращий вияв.

¹ Там само, т. II, с. 544.

² Там само, т. II, с. 551.

³ Там само, т. II, с. 551.

Народ не приходять до усвідомлення самого себе, якщо він не переоцінить себе». Трейчке додає, що німцям бракує цієї потужної гордості. До речі, він наводить приклад переможців, які, незважаючи на свою культурну перевагу, не є настільки численними, аби підпорядкувати собі підкорене селянство. Наприклад, такою є ситуація німців у Латвії та Литві. Він без вагання робить висновок: «Не залишилося ніякого іншого розв'язання, як тримати підданих у стані якомога більшого безкультур'я (*möglichste Unkultur*), аби вони не стали небезпечними для нечисленних господарів»¹.

Німецький історик не сумнівається в тому, що європейські нації не залишаються активними учасниками історії, такими, що мають чи матимуть право взятися за шаблю, щоб виконати своє покликання й створити найвищі цінності культури. Він і гадки не мав, що завтра може виникнути якийсь інший тип супердержави або що на інших континентах розквітне культура, яка буде рівнозначною культурі Європи. «Європа й далі залишається серцем світу, й, позаяк ми відтепер знаємо цілу планету, можемо передбачити, що саме так буде й у майбутньому»².

Сьогодні більше нема потреби розвіювати ілюзії германського чи європейсько-марнославізму. Напівцинізм, до якого іноді призводить політика сили, натхнена ідеалізмом, видається нам майже наївним у світлі вікового досвіду. Що нас цікавить ще в думці Трейчке — це надмірне виправдання й майже перебільшення державного суверенітету, силового суперництва, ролі війни. Ми знову повернемося в інших розділах до деяких проблем, що їх ставлять це обстоювання та ілюстрація політики сили: неподільність суверенітету, неможливість якоїсь супердержави (*Oberstaat*). Нам важливо знову повернутися до німецької філософії минулого століття, аби зрозуміти, наскільки відрізняється від неї сьогоднішня американська філософія.

Перетявши Атлантичний океан, ставши *power politics*, *Machtpolitik* Трейчке знала, передусім, духовної мутації. Вона стала фактом, а не цінністю. Автори, які, на загальну думку в Сполучених Штатах, належать до реалістичної школи, визначають, що держави, які надихаються волею сили, перебувають у постійному суперництві, вони не в захопленні від цього й не вбачають у цьому ані крихти божественного плану. Відмова держав коритися спільному закону або якомусь арбітражу видається цим авторам незаперечною, зрозумілою, але водночас величною, бо вони вважають, що ніхто не має права вдаватися до шаблі задля досягнення величі. «Рациональне завдання народу, який становить державу й усвідомлює сам себе, полягає в тому, щоб підтримувати свій рівень у спільноті народів і в такий спосіб вносити свою частку у велику культурну справу людства»³. Отже, Трейчке виправдовував за допомогою покликання культури політичне завдання кожного народу. Я не гадаю, що американські реалісти, такі, як теолог Райнгольд Нібур, дипломат Г. Ф. Кеннан чи професор Г. Дж. Моргентау, будь-коли встановили такий тісний зв'язок між силовою волею та твором культури. Я спробував би знайти суперечність між німецькими доктринами *Machtpolitik* та американськими теоретиками *power politics*, цитуючи славетне висловлювання, виковане Максом Вебером, щоб проілюструвати контраст між пуританами на світанку капіталізму та нинішніми людьми. «Пуритани хотіли бути людьми фаху, ми ж зобов'язані ними бути». Німецькі націоналісти хотіли політики сили задля неї самої, американські ж реалісти змушені констатувати наявність цієї політики й згодитися з її законами.

Теолог Райнгольд Нібур видає себе за натхненника так званої реалістичної школи. Тож його оптимістична критика ліберальної філософії ґрунтується на за-

¹ Там само, т. II, с. 127.

² Там само, т. II, с. 534.

³ Там само, т. I, с. 127.

садах певної концепції людської природи. Людина зіпсована гріхами. Вона егоїстична й жорстока. Колективні істоти, які утворюють держави, гірші за істоти індивідуальні. Перші подеколи практикують християнські чесноти, другі — ніколи. Аморальність держав у боротьбі одних з одними така велика, що їхні громадяни можуть мати законне почуття діяти морально, коли вони віддають себе на вівтар держави чи навіть іноді жертвують собою задля неї. Але так само, як держава є глибоко аморальною¹, корисливою та насильницькою, громадяни залишаються бранцями своєрідного родового егоїзму, навіть тоді, коли вони дотримуються колективізму. Беручи за взірць і за критерій етичних цінностей поведінку Христа, Нібур наполягає на кричущій суперечності між християнськими чеснотами та політичною діяльністю, особливо дипломатією. Немає жодної держави, яка була б створена чи яка б підтримувалася без застосування сили. Саме зіпсутість людини гріхами виразно виявляє себе в жорстокому плині історії, й хай продажні філософи — ті, які вірять у можливість досягнення миру за допомогою права, чи ті, які засуджують будь-яке застосування сили, не намагаються цього не визнати.

Звісно, не так уже й важко знайти тексти, що виходять з-під пера німецьких теоретиків і що пов'язують між собою війну та гріх, а також тексти, написані американськими теоретиками, що високо підносять розважливність державного діяча. Трейчке, зокрема, пише: «Доти, допоки людська істота залишатиметься такою, якою вона є, з гріхом та пристрастями, війна не зможе зникнути з поверхні землі»². Зі свого боку, Р. Е. Огсуд у своїй книжці «Обмежена війна»³ оголошує аморальною будь-яку війну, мета якої є чи могла б бути трансцендентною. Військова сила не тільки є неефективною як інструмент досягнення грандіозних трансцендентних цілей, вона, безперечно, є морально небезпечною. Вона становить собою небезпеку того, що застосування сили з наміром досягти грандіозних цілей може вилитися в звичайнісіньку самоціль, яку не здатні будуть більше контролювати ні моральні, ні практичні обмеження, а тільки пануватиме над нею отрута абстрактних ідеалів»⁴.

Застосувати силу, аби гарантувати безпеку демократії в світі (*the world safe for democracy*), або встановити панування закону в політиці сили шляхом покарання винних та організації якоїсь Ліги Націй,— це означало б звернутися до заходу, який ризикує стати тим більш насильницьким, що він ставить перед собою високу мету усунення насильства й що дійсність ніколи не підкориться його високим прагненням. Звідси авторський висновок: «У цьому розумінні нації зробили б більше, якби вони відмовилися від застосування війни як інструменту будь-якої політики, крім національної»⁵. Отже, національний егоїзм, не стаючи священним, виступає як найбільш моральна поведінка й не тільки найрозважливіша.

Ці тексти, цитати з яких можна було б наводити ще й ще, залишають, як мені здається, непорушною протидію інтелектуального клімату, метафізики, тобто теологію між німецьким доктринером кінця минулого століття та сучасним американським теоретиком. Банальний вислів (війна не зникає з поверхні землі, допоки людина буде зіпсована гріхом), що його мимохідь вживає Трейчке, який був християнином, не виказує глибокого сенсу теорії, не стає висновком, який мали б зробити слухачі з лекцій метра. По-іншому повчальними, велемовними, переконливими є довгі тексти, де проголошується виховна цінність війни, ідеал розрваного вічного миру. Завтра, коли почнеться війна, це означатиме, що то сам Гос-

¹ Ось ті якості, якими він її наділяє: *lust, for power, pride, contempt toward the other, hypocrisy, moral autonomy*.

² Там само, т. II, с. 554.

³ Чикаго, 1957.

⁴ Там само, с. 17.

⁵ Там само, с. 21.

подь пошле її людям, аби вилікувати їх від їхнього засліплення, щоб вони не відмовлялися від утіх, щоб навчити їх найвищих чеснот відданості й самопожертви, про що вони забули. Жоден американський реаліст не говорить такою мовою. Тим більше, вони дошукуються «моральних еквівалентів війни»¹, коли сподіваються на перемогу пацифістів.

Що ж до виправдання національного інтересу, то воно подекуди має протилежне значення. Р. Нібур, Г. Моргентау, І. Ф. Кеннан, Р. Е. Осгуд не підносять «священного егоїзму» держав. Вони побоюються, щоб цей егоїзм не став іще гіршим, брутальнішим, менш розважливим, якщо він сховається за грандіозними й невиразними гаслами. Під приводом покарати агресора якась держава веде війну до кінця, до цілковитого знищення ворожої їй держави, настільки аморальної, наскільки вона вважає себе моральною, настільки егоїстичної, що вона гадає, ніби сама дотримується трансцендентного принципу. Інакше кажучи, якщо реалісти доходять того самого висновку, що й Р. Е. Осгуд — сила повинна застосовуватися *тільки* задля національної політики, — то це не тому, що вони мають намір зіставити з колективним егоїзмом священну цінність (як до цього був схильний Трейчке), а тому, що гаданий ідеалізм, на їхню думку, чи то приховує силове волевиявлення, тим більше небезпечне, що воно не усвідомлює саме себе, чи то зазнає катастрофи, позаяк сила несумісна із суттю політики між державами. Вчення такого теолога, як Нібур, або таких професорів, як Осгуд чи Моргентау, *прагматично й етично нероздільне*: державні діячі *мають* турбуватися про інтерес спільноти, за яку вони взяли на себе відповідальність, але вони *не повинні* ігнорувати інтересів інших спільнот. Тож *реалізм* — визнання національних егоїзмів — більше полегшує сприйняття свідомістю кожної людини інтересів та ідей інших людей, ніж ідеалізм чи культ абстрактних принципів. Ще Нібур, якщо не Моргентау, здається, додавав, що ідеалізм не повинен бути цинічним і що «засіб, покликаний підносити претензійний ідеалізм, який гадає, що він знає про майбутнє та про людей куди більше, ніж це дано знати смертним, не є егоїзмом. Це турбота водночас про себе й про іншого, де “Я”, хоч би воно було індивідуальне чи колективне, зберігає поштиву пошану до думки людства, яка походить від скромного усвідомлення меж власного знання та власної можливості»². І ще, нації егоїстичні, але «суть справедливості має завадити розважливості стати занадто обережною, цебто занадто опортуністичною в своєму способі визначати інтерес»³.

Вислів «я, індивідуальний чи колективний», вказує нам на другу мутацію *Machtpolitik*, а саме на забуття або принаймні на найменше наголошення на пріоритеті зовнішньої політики. Держава, каже нам Трейчке, — це терези (справедливості) й меч (війни). Але вона передусім меч, бо тільки раз може силоміць накинути справедливість, саме мечем вона здатна примусити інших коритися. Американські реалісти в полеміці, спрямованій проти лжеідеалізму, перейняли індивідуалістською й моралістською філософією своєї батьківщини, обирають за відправну точку чи то природу людини (корисливу, насильницьку), чи то природу політики, яка не спрацьовує без сили (*power*), — мети чи засобу суперництва між «я» індивідуальними та колективними.

Слово *power* англійською мовою має дуже широке (або дуже невиразне) значення, яке можна перекладати, залежно від випадку, трьома нашими словами: *влада, потуга, сила*. *Power*, передусім у загальному значенні, передає здатність діяти, виробляти, знищувати, впливати; нарешті, воно показує здатність законно ке-

¹ Заголовок, як ми пам'ятаємо, книжки Вільяма Джеймса.

² Я взяв цей текст із збірки уривків з висловлювань під таким заголовком: «R. Niebuhr on politics», виданої Гаррі Р. Девісом та Робертом С. Гулом, 1960, с. 332.

³ Там само, с. 334.

рувати (приходити до влади, застосовувати владу); воно означає також здатність особистості (індивідуальної чи колективної) накидати свою волю, свій приклад, свої ідеї іншим людям; зрештою, воно означає сукупність засобів, матеріалів — моральних, військових, психологічних (чи тих і тих з цих засобів), що їх мають у собі три здатності, які ми допіру назвали, щоб виказати себе.

Не слід вважати безпідставним сприйняття концепту *power* як концепт фундаментальний, оригінальний, цілковито політичний, цебто як організоване співіснування між індивідуумами. Справді, всередині держав, як і на міжнародній сцені, автономні волевиявлення виступають одні проти одних, кожне з яких переслідує свою власну мету. Ці волевиявлення, які не є спонтанно узгоджені між собою, намагаються взаємно стримувати одне одного. Бісмарк захотів об'єднати Німеччину під верховенством Пруссії, незважаючи на опір Наполеона III, так само як Дж. Ф. Кеннеді забаг стати президентом Сполучених Штатів попри опозицію Р. Ніксона. Але це зіставлення, на мою думку, приховує найголовніше, а саме те, що члени однієї спільноти підкоряються законам і підпорядковують свої конфлікти певним правилам, тимчасом як держави, які обмежують за допомогою зобов'язань, узятих на себе, свою волю дії, завше, аж до сьогодні, залишали за собою право вдаватися до збройної сили й самим визначити те, що вони розуміють під словами «честь», «життєві інтереси», «законна оборона». З цього погляду американська реалістична школа видається мені відсталого щодо традиційної думки Європи.

Одержимі прагненням спростувати філософію контракту, версію лібералізму, згідно з якою *homo politicus* міг би бути дисциплінованим завдяки своєму шанобливому ставленню до закону та моралі, реалісти в такий спосіб спрямовують антропологію проти неї самої, силу (*power*) — проти закону (або моралі). Вони визначають політику силою (*power*), а міжнародну політику — відсутністю якогось арбітра чи полісмена. Ще один християнин, але виходець з Англії, звертається до традиції, пишучи: «In international affairs it is the situation hobbesian fear which so far as I can has hitherto defeated all the human intellect»¹. («У міжнародних справах ситуація одержимості страхом, наскільки я можу бачити, досі завдавала поразки всім виявам людського інтересу». — *Англ.*)

Ні Р. Нібур, ні Г. Дж. Моргентау не ігнорують — чи треба це додавати? — того факту, що конфлікти між громадянами всередині спільноти розгортаються згідно з певними правилами (найвище з них називається організацією в сучасних суспільствах) або розв'язуються судами. Протистояння між «монополією законного насильства» та «більшістю військових суверенітетів» аж ніяк не є для них незнайомим. Наполегливість, з якою Г. Дж. Моргентау нагадує нам, що виживання (*survival*) становить і має становити найголовнішу мету, що є рівнозначним прихованому допущенню ситуації одержимості страхом, між державами, цебто головної відмінності між міжнародною та внутрішньодержавною політикою. Тож не залишається нічого, як відзначити, що це зізнання радше припущення, ніж ясне визначення.

Не так уже й неможливо, як мені здається, зрозуміти цю розпливчастість аналізу, якщо не думки. Американські реалісти, за їхніми словами, ставлять себе поза ідеалістами й позаду них. Вони думають *усупереч* їм, вони критикують опис, що його ідеалісти пропонують світові, або настанови, що їх висловлюють ці останні. Вони самі, повною мірою не усвідомлюючи цього, піддалися наслідуванню прикладу тих, проти кого виступають. Тож ідеалісти приймають цілком чи почасти постулат про те, що нема й не повинно бути великої відмінності між політикою внутрішньою та політикою міжнародною. Держави перебувають на службі в індивідуумів, а не навпаки. Вони повинні коритися (навчити коритися) зако-

¹ Butterfield Herbert. *Christianity and history*, London, 1949, p. 99.

нові, що його засвоїли громадяни. Коли ухвалено міжнародний закон, то будь-яке звертання до сили всупереч йому буде поліційною акцією, як це є сьогодні всередині держав.

Навіть більше, в плані соціології чи історії було б марним намагання прокласти чітку межу між застосуванням військової сили державами, аби утвердитися, та застосуванням цієї самої сили проти зовнішніх ворогів. Становлення й розпад імперій або навіть націй припускають, що ворог, зовнішній на початку протистояння, стає, зрештою, співвітчизником або що, навпаки, співвітчизники воюють між собою, бо якась частина з них бажає відокремитися й утворити, в свою чергу, незалежну окремішність. Ця безперервність факту не вступає в суперечність з присутньою відмінністю, але, щоб показати цю відмінність, треба було б звернутися до методів, чужих для американської школи: чи то до аналізу абстрактного значення людської діяльності, а чи то до розмірковування про саму історію. Бачення людства, починаючи від племен і проходячи через національні держави аж до світової імперії, спотворене необгрунтованим узагальненням. Розширення зон суверенітету — це тільки зміна масштабу всередині якоїсь історії, природа якої залишається незмінною; державна уніфікація людства означала б перетворення історії, а не в історії.

А що реалістична школа обмежується критикою моральних чи юридичних ілюзій, то ці концептуальні сумніви є вкрай серйозні. Та коли реаліст виступає в ролі теоретика, коли він силкується подати не грубий образ, а відретушований портрет, раціональний начерк політики між державами, тоді в нього виникає потреба в чітко визначених відтінках.

Двома ґрунтовними поняттями в Г. Дж. Морґентау є *сила* та *інтерес нації*. Але чи *сила* розглядається як конче потрібний засіб у будь-якому заході? Чи як мета, якої прагне індивідуальне або колективне «я»? Чи, може, вона є пріоритетною метою держав, бо ці останні, аби вижити, можуть розраховувати тільки на себе? Було б дуже легко навести приклади на користь кожного з цих тлумачів.

Коливання між цими трьома тлумаченнями просто разюче на перших сторінках «Politics among nations»¹. Там написано, що «international politics, like all politics, is a struggle for power. Whatever the ultimate aims of international politics, power is always the immediate aim». («Міжнародна політика, як і будь-яка політика, є боротьбою за владу. Що ж до кінцевих цілей міжнародної політики, то влада завжди є її найближчою метою». — *Англ.*) Поняття «найближча мета» сумнівне: якщо сила не є остаточною метою, то найближча мета може розглядатися тільки як засіб. Далі він пише: «The aspiration for power being the distinguishing element of international politics, as of all politics, international politics is of necessity power politics»². («Позаяк прагнення влади є визначальним елементом міжнародної політики, як і будь-якої політики, то міжнародна політика є політикою сили». — *Англ.*) Та коли правда, що прагнення влади відіграє ту саму роль у міжнародній політиці, що й у будь-якій політиці, оригінальність політики сили між націями зникає. Чому відтоді як поняття «міжнародна політика» є ідентичним з поняттям «домашньої політики» (*with its domestic counterpart*), не може запобігти війні перша чи друга?

Нарешті, якщо порівняти хрестоносців, які хотіли визволити Святи Місця, Вудро Вілсона, який хотів *make the world safe for democracy* («зробити світ безпечним для демократії». — *Англ.*), націонал-соціалістів, які хотіли відкрити Східну Європу для німецької колонізації, запанувати над Європою й підкорити собі світ, якщо згодиться з тим, що ті й ті є дійовими особами на сцені міжнародної політики, бо всі вони обрали силу, аби досягти своєї мети, тоді сила є тільки засобом і не ви-

¹ Нью-Йорк, 1949, с. 13.

² Там само, с. 15.

значає ні природи міжнародної політики, ні природи цілей, що їх поставили перед собою дійові особи. Це останнє тлумачення могло б підтвердитися такою цитатою, взятою з іншого твору: «The interests to which power attaches itself and which it serves, are as varied manifold as are the possible social objectives of the members of a given society»¹. («Інтереси, до яких схиляється влада й яким вона служить, є настільки розмаїтими й багатограними, наскільки є можливими соціальні цілі членів цього суспільства». — *Англ.*)

Але в тому разі, коли сила є тільки засобом, міркування, що правлять за підмушок теорії Г. Дж. Моргентгау, ставляться під питання. Всі суспільні порядки, либонь, мають однакову природу зарубіжної політики. Суть національного інтересу була постійною впродовж тривалих періодів історії. Звідки ця постійність? Річ у тім, що всі елементи, ідеальні й матеріальні, які утворюють сутність національного інтересу, підпорядковуються (*at the very least*) вимогам, які не схильні швидко змінюватися, «від яких залежить виживання нації та збереження її ідентичності».

Чи то правда, що держави, хоч би яким був їхній суспільний лад, провадять «однаковий спосіб дипломатії» (*the same kind of foreign policy*)?² Це твердження вельми сумнівне. Хіба дипломатія Наполеона, Гітлера та Сталіна належала до того самого розряду, що й дипломатія Людовіка XVI, Аденауера чи Миколи II? Якщо ми відповідаємо *так*, тоді цю думку не можна заперечити, але водночас вона мало чому нас вчить. Спільні риси будь-якої дипломатико-стратегічної поведінки цілком формальні, вони зводяться до егоїзму, до розрахунку сил, до різноманітної суміші лицемірства та цинізму. Але ступені відмінності такі значущі, що достатньо з'явитися якомусь Наполеонові чи Гітлерові, аби за сприятливих революційних обставин вплив історії було перекинуто.

Водночас упадає в око фальшивість другого речення: інтерес націй нібито не змінюється швидко, бо вимоги виживання держави є відносно сталими. Навіть коли надати виживанню вузького значення і якоюсь мірою матеріального — уникнення винищення населення та збереження незалежності держави, — то інтерес націй може, всі це знають, через кілька років зажадати цілковитого розриву союзницьких угод, бо друзі перетворюються на ворогів (Радянський Союз, що 1942 р. був вірним союзником Заході, 1946 р. перетворився на смертельну небезпеку), а вороги — на друзів (дружба Заходу з Німеччиною Аденауера прийшла на зміну неприязному ставленню до Третього райху). Навіть більше, в різнорідній системі опоненти ідеології ворожого табору, цілком очевидно, не дотримуються однакової концепції національного інтересу, що й уряди, вони вдалися б до зовсім іншої дипломатії, якби прийшли до влади.

Чи принаймні можна сказати, що елементи, які входять до визначення національних інтересів, підпорядковані вимогам виживання? Якщо йдеться про якусь фактичне речення, то воно є відверто фальшиве. Наділімо всі держави, великі й малі, волею до виживання, хоч ця воля була б напрочуд нерівна залежно від місця та часу (королівства, розташовані на території Німеччини всередині минулого століття, мали тільки саму слабку волю до виживання як таку: ні монархи, ні народи не вважали втрату незалежності за катастрофу). Але уявімо цю волю: вона не визначає якоїсь остаточної мети чи критерію вибору. Всі великі держави під-

¹ У «The theoretical aspects of international relations», виданій Фоксом В. Р. Т., Нотр-Дам, 1959, с. 26.

² «They assume that the kind of foreign policy which a nation pursues is determined by the kind of domestic institutions in possesses and the kind of political philosophy to which it adheres. All of recorded history militates against the assumption». («Вони припускають, що той вид зовнішньої політики, який здійснює нація, визначається тим, до чого вона схильна. Вся писана історія воює проти такого припущення». — *Англ.*) У «Diplomacy in a changing world», виданій Кертесом Стівеном Д. і Фітссимонсом М. А., університет Нотр-Дам, 1959, с. 12.

дали небезпеці своє виживання задля досягнення подальшої мети. Гітлер віддав перевагу, для себе та для Німеччини, шансові утворення імперії перед безпекою самого існування його країни. Він прагнув імперії — або зосередження сили — лишень як засобу безпеки. Марно було б робити спроби однозначно визначити завдання держави стосовно чи то сили, чи то безпеки, чи то першої й другої. Що то за життя, яке не служить найвищій меті? Навіщо ж безпека, яка супроводжує пересічність?

Зрештою, саме поняття «виживання» також має безліч тлумачень. 1960 р. Франція, яка хоче вижити, — західна країна з інститутами плюралістсько-конституційного типу. Якби її втягнув у себе радянський світ, вона втратила б свою західну «самобутність», але зберегла б, либонь, головну частку своєї історичної культури. Ні в одному таборі, ні в іншому вона не зможе відстояти свою цілковиту «незалежність» у тому розумінні, щоб мати змогу самій приймати найголовніші ухвали, але вона була б менше автономною на Сході, ніж на Заході. Нарешті, як з одного боку, так і з іншого, якби вона вступила у велику стратегічну гру в цю термоядерну добу, то піддала б своє населення ризикові страхітливих, а може, й фатальних утрат. Задля того, щоб виживання визначалося незалежністю самобутності політичного ладу, незалежністю історичної культури чи, зрештою, збереження звичайного життя індивідуумів, дипломати вживуть інших заходів. Навіть якби всі вони вели «однакову зовнішню політику», навіть якби всі вони мали за остаточну мету державну безпеку чи приймали б як найпершу вимогу цю саму безпеку, за яку на них покладено відповідальність, вони повинні були б іще за безлічі обставин вибирати між збереженням ладу та незалежності.

Г. Дж. Моргентау не присвятив багато часу й зусиль аналізу цих засадничих концепцій, бо він також більше виходить з праксеології, ніж з теорії. Він також хрестоносець, але хрестоносець реалізму. Посилатися на національний інтерес — це спосіб визначати не якусь політику, а позу, виступати проти ідеології вічного миру, міжнародного права, християнської чи кантівської моралі, проти представників особливих груп, які плутають власні інтереси з інтересами спільноти в своїй сукупності й у протягності часу. Якби державні діячі не прислухалися до утопістів, якби вони намагалися запобігти війнам або ж обмежити ворогування, якби вони віддавали перевагу компромісові перед сваркою, якби вони вели переговори з усіма державами й були байдужими до суспільного ладу своїх союзників чи своїх ворогів, наскільки менше людство страждало б від неминучого суперництва між колективними виявами сили!

Може, й справді було б правильно сказати Вілсонам та Рузвелтам, що вони помиляються стосовно самих себе й цілого світу, що ними також рухає якийсь невиразний сенс й ледь усвідомлений національний інтерес Сполучених Штатів, що їхня діяльність була б куди ефективнішою, якби їхня думка виходила з ідеалістичного туману й підпорядковувалася суворому законові рівноваги. Може, урок певного реалізму не був би зовсім марним, коли він адресується людям доброї волі, які ризикують погрішити надлишком, а не браком ілюзій. Може, реалістична школа відзначилася б потрібною реакцією, спрямованою проти наївної концепції міжнародного порядку, який нібито підтримується сам собою без будь-яких інших засад, що ґрунтуються на законі, реакцією, спрямованою проти лжеідеї про те, що нібито достатньо застосувати певні принципи (право народу розпоряджатися самим собою), аби мирно залагодити конфлікти. На жаль, змішуючи теорію та праксеологію, не визначивши чіткої відмінності між вічними рисами та особливостями міжнародної політики, реалістична школа вийшла на ідеологію, яку можна порівняти хіба що з тією, яку вона обрала собі за мішень для своєї критики.

Що було правдою в усі епохи, то це те, що необхідне посилення на силу та не-

визначена відмінність кон'юктур спонукають державних діячів бути *обачливими*. Але обачливість не порядкує ні поміркованістю, ні компромісним миром, ні переговорами, ні індиферентністю внутрішніх порядків ворожих чи союзницьких держав. Римська дипломатія не була поміркованою; мир, накинтий північанами південцям, виключав будь-який компроміс. Переговори з Гітлером найчастіше були безплідними або шкідливими. В різномірній системі жоден державний діяч не може наслідувати приклад Франца І, уклавши союз з Великим Турком, або приклад Рішельє, підтримуючи протестантські принципи. Сьогодні справжній реалізм полягає у визнанні впливу ідеології на дипломатико-стратегічну поведінку. В нашу добу замість без уяву повторювати, що всі держави, хоч би якими були їхні внутрішні засади, мають «однакову природу зовнішньої політики», треба було б наполягати на правді набагато ґрунтовнішій, ніж суперечливій: ніхто не розуміє дипломатичної стратегії якоїсь держави, якщо він не знає її суспільного ладу, якщо він не вивчив філософії тих, хто нею керує. Брати за принцип те, що вожді більшовицької партії нібито діяли в національних інтересах своєї держави, як будь-який інший уряд Росії, це означало б приректи себе на необізнаність із практикою та амбіціями Радянського Союзу.

Сьогоднішня схильність західних політиків не плутати ідеологію та дипломатію набирає в нашу добу парадоксального характеру. Радянський Союз обіцяє вічний мир по закінченні світової кризи, коли соціалізм остаточно перемаже капіталізм. Чи може Захід нічого не обіцяти? Чи може він не посылатися на певний тип засад усередині держав, на певний тип взаємовідносин між державами? Чи може він мовчки змиритися з фатальною війною, тимчасом як комуністичний світ проголошує «співуче завтра»?

Це справжній реалізм, той, який враховує всю дійсність, який диктує дипломатико-стратегічну поведінку, адаптовану не під ретушований портрет того, якою була б міжнародна політика, якби державні діячі були мудрими в своєму еґоїзмі, а також, коли б ця політика ввібрала в себе всі пристрасті, божевілля, ідеї та жадність війни.

4. Прудон та право сили

Тріумфальна гордість Другого райху наприкінці минулого століття пояснюється, за словами німецького критика, політикою сили. «Тільки хоробрі народи мають упевнене існування, майбутнє, розвиток; слабкі й боягузливі народи знищуються, і це справедливо. Саме у вічному суперництві різних держав криється краса історії»¹. Трагічний досвід двох великих війн, національна філософія спонукають американських авторів змиритися з політикою сили, але підкреслювати в ній радше жадіття, ніж красу. Історичні обставини штовхають до усвідомлення остаточного безладу; німецький історик посилається на ідеалізм, американський теолог чи соціолог веде мову про реалізм. Але цей безлад має ще інше значення й куди глибше: чи політика сили як така є протилежністю моралі? Діалог між німецьким ідеалістом та американським реалістом — це вияв внутрішньої суперечності дипломатико-стратегічної дії.

Засуджувати політику сили — це засуджувати весь плин політичної історії. А як її визнати, не визнаючи певного права — того, що передує правові, яке ґрунтується на злагоді, — на силу?

Філософія німецького історика приголомшує нас тим більше, що вона нас не переконує, бо вона ґрунтується на нерівності індивідуумів та народів. Тож відкинувши расистські гітлерівські нісенітниця, ми без будь-якого вагання зробили

¹ Treitschke, *op. cit.*, I, p. 30.

спробу сприйняти протилежну догму — про рівність індивідуумів, народів та рас. Однак це було б обережні, аби знову не віддати себе в жертву моді.

Індивідууми народжуються неоднаково обдарованими, народи бувають різні. Нерівність індивідуальної обдарованості відома кожному вихователю, а біологія підтримує цей факт і дає йому своє пояснення. Ця природна нерівність, до речі, не суперечить ні рівності прав та обов'язків, ні рівності шансів. Помилка Г. фон Трейчке полягає в тому, що він, не відзначивши цієї природної нерівності, недооцінив внеску технічного поступу й подумав, що більшість людей ніколи не отримає понад потрібний мінімум для вдоволення своїх елементарних потреб: «Маса завжди буде масою; немає культури без наймитів (*Dienstboten*)»¹. Саме матеріальній праці майже всі люди завше присвячують майже весь свій час. Під впливом традиційної концепції суспільства перебільшувати незаперечну частку соціальної та економічної нерівності за будь-якого ладу він схильний також, керуючись національними мотивами, оспівувати велич Німеччини й знецінювати інші культурні народи, тож він ковзає від історичного розмаїття народів (що є незаперечним) до природної нерівності народів, хоч і невідомо, чи, на його погляд, ця нерівність вписана в спадковість, чи є тільки наслідком обставин.

Я не певен, що наука сьогодні здатна дати певну відповідь на проблему. Розмаїття культур — у тому сенсі, якого надають антропологи цьому вислову, — є фактом водночас найменш дискусійним і найбільш загадковим. Первісні суспільства, так звані архаїчні, без писемності, суспільства, які існували за шість тисяч років до історичних суспільств (або до цивілізацій) і які ще й сьогодні подекуди існують, репрезентують собою сотні різних різновидів. Етнологи вирізняють серед них понад шістсот видів, кожен з яких характеризується оригінальною сукупністю, що становить їхні способи життя й мислення. На поведінку індивідуумів у кожному суспільстві впливає система цінностей та виховання такою мірою, що людська психіка, здається, варіює від суспільства до суспільства, а це не виключає, що засадничі імпульси залишаються тими самими.

Чи схильності, записані в генах індивідуумів, походять від особливостей культури, а чи, навпаки, особливості культури, цей наслідок безлічі обставин, надали індивідуумам своєїрідної другої природи, яка не передається спадково, а відтворюється за допомогою виховання в кожному поколінні? Те, що виховання сприяє формуванню особистості, навіть первісної, членів кожної групи, — факт, який не підлягає сумніву; те, що ця особистість упродовж століть, ще й сьогодні, відбиває генетичні схильності більшості членів групи, не можна, як мені здається, ні стверджувати, ні заперечувати з неспростовними доказами.

Якщо ми перейдемо від архаїчних суспільств до європейських націй (французів, німців, італійців), потім до рас, визначених антропологами, а відтак до ширших людських сукупностей, які характеризуються кольором шкіри, різноманітність стає очевидною, вплив історичних обставин — незаперечним, роль генетичних схильностей — ще загадковішою. Серед будь-якого населення, яке налічує мільйони індивідуумів, неодмінно є люди різного обдаровання, різного темпераменту, різного характеру (хоч би якого значення надавали цим термінам), але далеко не з однаковим числом перелічених характеристик. Те, що населення — якоїсь нації чи якоїсь раси — має більш чи менш високий процент осіб, які генетично успадкували свій талант, нікого не вражає, але тим більше й не збиває з пантелику. В усякому разі, формула про ці генетичні схильності буде забарвлена, якщо не визначена, соціальним середовищем, яке також зазнає історичної зміни.

Рідко буває так, коли розглядаєш таку імовірність стосовно найширших сукупностей, що їх характеризує колір шкіри. Якщо припустити, що віра в рівність

¹ Treitschke, *op. cit.*, I, с. 50.

людських рас також перевершує науково утвержені істини, то ця віра принаймні має сприятливіші умови для того, щоб досягнути до протилежної віри, й спирається на визнані факти: формування впродовж історії всіх рас, індивідуальна й колективна залежність існування від зовнішніх умов, крайня нерівність, очевидячки, природна, що її спричиняють панування й гноблення. Молоді німці, проходячи в червні 1940 р. шляхами Франції, справді нагадували касту сеньйорів; ті самі німці, полонені й зігнані в юрби на російських просторах, скидалися на справжніх рабів. Це перемога створила панів, а не панування приносило перемогу. Перш ніж брати за умови спадкову нерівність людських груп, дайте їм бодай приблизно однакові шанси.

Але треба також остерігатися, аби не переплутати дві по-філософському різні речі: згідно з першою відмінності культури не передаються її носіям біологічної спадковості, а згідно з другою ці відмінності не підвладні будь-якій ієрархії, бо архаїчне суспільство так само досконале, як і так звані цивілізовані суспільства, а правова держава не стоїть ні вище, ні нижче за деспотичну державу й християни не заслуговують жодного привілею порівняно з людоджерами. Оцінка вишого й нижчого, насправді людського діяння, ніколи не досягає по-справжньому наукових визначень. Але якщо людство нічого не виграло, вийшовши за межі замкнених суспільств, якщо маніпулювання природними силами й накопичення знань не мають якоїсь ваги, то політика з позиції сили не мала б ніякого сенсу, але тоді вся історія мала б таку саму долю. Ми абсурдно узаконуємо, озираючись назад, плин людської авантури й ризикуємо в перспективі штовхнути в ту саму оману майбутні століття. Якщо відкинути такий історичний нігілізм, якщо повернути певний сенс розвиткові міст-держав та імперій, то ми не будемо зобов'язані так одностайно аплодувати всім вирокам історії й проголошувати, що добро завше бере гору, так ніби немає інших чеснот, крім войовничих, так ніби боротьба держав є інструментом відбору, немилосердного, але конче потрібного.

Одне слово, залишається фактом те, що тисячі років держави, міста-держави й імперії, утворювалися й розвивалися завдяки війні й під час неї. Неможливо також відтворити будь-яку історію, в якій люди не вбивали б одні одних, так само як уявити собі, що чоловіки й жінки злягалися б цілком випадково задля плотської втіхи, не знаючи при цьому кохання. Боротьба народів і держав була складовою частиною руху ідей та цивілізації. Вона була настільки ж руйнівною, наскільки ж і творчою. Міста-держави, що належали до однієї зони цивілізації, марно воювали між собою до цілковитого спільного виснаження сил. Переможці плондрували міста, перетворювали на рабів тисячі людей, що були носіями якоїсь єдиної культури. Ніхто не може достеменно встановити той глобальний і чеснотливий порив. Нам не залишається нічого іншого, як сказати, що війна не завше була безглуздою й злочинною, вона щоразу мала свій сенс і своє призначення.

В Організації Об'єднаних Націй прес-аташе держав, згідно зі своєю професією, відкидають застосування сили. Однак держави, що стали спадкоємцями колоніальних адміністрацій, раз у раз твердять, що неможливо об'єднати різні племена в єдину націю, не вдаючись до примусу. Всі ці держави надихаються по-сучасному всім тим, що колонізатори принесли їм минулого століття. Еліта, яка, сказати б, перейнялася західним духом, була свідком насильства, виплеканого традиційною культурою, тепер вона вдається до такого самого насильства над своїми ж співвітчизниками, ще прив'язаними до племінних звичаїв. Колонізація завше накидає свій тягар небезпеки та жорстокостей. Коли зважити, що історія є такою, якою вона є, то чи варто жалкувати, що європейці накинули архаїчним племенам свою цивілізацію й зруйнували їхню культуру, за якою етнологи зберігають ностальгію?

Функція війни між народами однакової цивілізації може бути тільки сучасною полі-

тичною: для визначення кордонів, для становлення держав, для розподілу сили та престижу між політичними утвореннями, для тріумфу якоїсь ідеї. Як інакше минулого століття німці та італійці могли б здійснити своє об'єднання, як не за допомогою війни? А в цьому столітті скільки народів завдячують своїй національній свободі тільки своєму рішучому зверненні до зброї! Коли йдеться про існування самих держав, я боюсь, що П. Ж. Прудон не мав слушності, висловлюючи таке: «Чого вартий доказ громадян, які опускають свої бюлетені в урну, порівняно з доказом солдатів, які проливають свою кров?»¹

Якщо ми цитуємо Прудона, то це тому, що французький соціаліст і мораліст, виходячи із зовсім іншої філософії, ніж німецький історик, визнає також у певних межах право² сили. Трудяща людина має право на продукт праці, розум має право «відкидати все, що йому видається фальшивим, обговорювати вірогідні думки, публікувати свою думку, кохання за своєю природою накладає на закоханих певні взаємні обов'язки». Так само є «право сили, на підставі якого найсильніший має право за певних обставин брати гору над слабкішим, винагороджуватися якнайдорожче»³. Всі ці права є виявом «найпостійнішої і найгрунтовнішої нашої любові, пошани людства в нашій особистості й в особистості нам подібних»⁴.

І наче для того, щоб іще більше роздратувати читача, П. Ж. Прудон наводить на підтвердження своєї тези аргумент, який звичайно грає проти неї: «Вовки, леви, так само як і барани та бобри, не воюють між собою: з цього зауваження вже давно створили сатиру, спрямовану проти нашого роду. Як же, навпаки, не помічають того, що наша відмінність є ознакою нашої величі; що якби якимсь неймовірним чином природа зробила з людини спритну й товариську тварину, анітрохи не войовничу, то вона з перших же днів скотилася б до рівня худоби, сукупність якої кує сама для себе своє призначення; вона, либонь, утратила б з гордістю за свій героїзм свою революційну здатність — найчудовішу й найпліднішу з усіх інших здатностей»⁵.

Якщо ми облишимо ці велелевні тиради, то завважимо, що висловлювання Прудона мають у собі простий аргумент. Усі юристи-міжнародники виступають проти права на силу. Сила, кажуть вони, не може створити права. Але право, що впливає з угод між державами, походить із сили, бо без неї держави ніколи б не існували. Проголошувати абстрактну несправедливість сили — це узаконювати первісну несправедливість усіх юридичних норм, незбагнених за межами держав. Чи ще одна річ з двох: або є право сили, або вся історія — це ціла мережа несправедливостей.

Чи можна сказати, що становлення держав, упродовж якого неминуче панувало право сили, віднині завершено? Прудон відповідає, що війна справедлива з двох поглядів, адже політична війна в чистому вигляді залишається єдиним способом розв'язання чотирьох видів проблем⁶: «1) приєднання однієї нації до складу іншої нації; однієї держави — до іншої держави; поглинення одне одним або злиття двох політичних суспільств...; 2) відновлення національностей...; 3) релігійна несумісність...; 4) міжнародна рівновага, делімітація держав...» А що в нашу добу релігія не є принципом держав, то третього випадку — «війна між окремими частинами народу, поділеного за релігійними мотивами, народу, якому бра-

¹ Proudhon P. J. *La guerre et la paix. Recherches sur le principe et la constitution du droit des gens*, Paris, 1861, II, p. 318.

² Йдеться про те, що називають «суб'єктивним правом»: сила має право на..., вона дає право на...

³ Там само, I, с. 198 — 200.

⁴ Там само, I, с. 197.

⁵ Там само, I, с. 225.

⁶ Там само, I, с. 39.

кує терпимості», — просто більше немає, принаймні в цій формі (але ідеологічна секта силоміць накидає свою віру решті народу). Зате формування націй чи імперій, організація систем з метою підтримання рівноваги залишається причиною конфліктів, які не допускають мирного розв'язання.

Хай ніхто не гадає, що Прудон чи висунуте ним право сили виправдовує перемогу. Зовсім навпаки, Наполеон був переможеним, і переможеним справедливо, бо його витівка, спрямована на здобуття перемог, була несправедлива, вона суперечила правові сили. «Суто амбіційні війни, які провадив Людовік XIV, були безплідні, а та сама війна, спрямована проти його нормально створеної імперії, мабуть також була безплідною»¹. Й не без прозорливості він виступає проти *вирівнювання кордону* (Ніцца та Савоя), на що згодилася Європа, а також проти алжирської війни: «Тільки Алжир став нашою перемогою; але ця перемога після тридцяти років, як після першого дня, перетворилася на військову окупацію. Нічого важчого немає для асиміляції цивілізованих народів, ніж варварство й пустеля. Франція витратила в середньому на рік, щоб зберегти цей трофей, п'ятдесят мільйонів грішми й втратила двадцять п'ять тисяч чоловік»².

Нам неважливо дотримуватися чи не дотримуватися мови Прудона. Посилання на філософію справедливості має нагадати нам про речі незаперечні по суті, але легкозабуті. Жодна велика держава не пройшла свого становлення, не вдаючись до примусу, не вбираючи в себе менші спільноти. Якщо застосування сили є цілковитою провинною, то всі держави позначені своєрідним первісним гріхом. Відтоді, не ігноруючи жахіть війни, — й Прудон не помиляється, викриваючи їх, — кожен, хто хоче зрозуміти історію, не повинен триматися обіруч за суперечність, яка є між силою та юридичними нормами, він повинен розрізняти різні способи, за допомогою яких застосовувалася сила, визнавати історичну, якщо не юридичну, законність застосування сили за певних обставин, цебто певні порушення наявного права (міжнародне право, власне, консервативне, воно накладає зобов'язання на одні держави стосовно інших, а подеколи ставить під питання саме існування держави). Бісмарк не об'єднав би Німеччину, не примусивши до цього об'єднання німецькі королівства: проте він не посилався та ту саму моральну настанову, що й Гітлер, який силкувався підкорити собі цілу Європу. Одне слово, *державницька* настанова про дипломатико-стратегічну поведінку невіддільна від історичної настанови про цілі політичних діячів та обставини, за яких вони досягли успіху чи зазнали поразки. Триматися за альтернативу права й сили — це скидати на купу й засуджувати гамузом будь-які революційні спроби. Тож ця історична настанова непевна (ніхто не знає майбутнього) й, безперечно, часто упереджена. Та це не є приводом для відмови від будь-якого применшення права.

Ми не хотіли б припускати, що процес формування й розпаду держав внаслідок війни повинен тривати так само довго, як і формування людини: ми залишаємо проблему майбутнього для пізнішого дослідження. Ми не твердимо також, що було б добре саме собою для народів, якби держави мали рівне усвідомлення свого суверенітету. Ми не обмежуємося самим тільки твердженням про те, що нібито сила в широкому розумінні визначила народження й смерть держав. Відтепер замість вважати будь-які історичні творення злочинними (чи невинними) треба з метою моральної оцінки управління враховувати водночас інтереси та ідеї, принципи та безпеку. Доти, доки виживання нації не гарантуватиметься всіма силами якогось суду чи неупередженого арбітра, співвідношення сил має зважуватися етико-історичним судом, що мав би розглядати справи зацікавлених сторін.

Цей наш доказ заперечив один автор так званої ідеалістичної школи

¹ Там само, I, с. 328.

² Там само, I, с. 329 — 330.

Ф. Дж. К. Нортроп. Він прагне відродити традицію Локка — Джефферсона — Лінкольна, спрямувавши її проти традиції Макиавеллі — Гоббса — Остина, проте він визнає, що людство поділене з погляду концепції права та моралі. Як накинути міжнародне право розколотому людству. Один текст, узятий з останньої книжки Нортропа, коротко подає принцип примирення між метафізичним плюралізмом та єдністю міжнародного права:

«1) Усі люди, й не тільки американці чи фізично найміцніші чоловіки, отримали від Бога природне право бути вільними; 2) Сполучені Штати будуть негативно нейтральні у війнах між націями, якими верховодить чужа політика з позиції сили, але вони будуть позитивними, — навіть подаючи фізичну допомогу, як це було під час війни Куби проти Іспанії, — стосовно народів, які борються за свою незалежність, проти націй, що керуються політикою сили; 3) законна система чи окрема нація зазнає певного тривалого впливу та певної дії сили не завдяки жандармському кийку, який також подеколи слід застосовувати, а завдяки вимогливим моральним принципам, які вільно вона прийняла й які наповнюють серце та розум її народу й народів цілого світу. Отже, 4) то не фізична сила, як гадали Макиавеллі, Гоббс, Остин та їхні сучасники, робить мораль і право ефективними, а вільно сприйняте право сприяє застосуванню сили законною системою чи нацією, сили справедливої і дієвої. Внаслідок цього 5) ніяке застосування сили будь-якою нацією за своїми межами не може бути виправданим і не має жодних шансів на тривалий успіх, не може не зашкодити власній меті, якщо воно не підпорядковане моральним принципам та юридичним засадам, що мають таке призначення: гарантувати іншому народові, що вільно дає на це згоду, його природне й політично законне право керувати своїми власними справами»¹.

Може, ідеологія чи довготривале бачення того, якими мали б бути взаємовідносини в світі між державами, — це саме та філософія, що є невіддільна від Сполучених Штатів, конче потрібна їм у їхній діяльності на світовій арені. Та чи вона розв'яже вирішальним чином насушливі проблеми? І чи взагалі можна її застосувати?

Перше міркування — всі люди мають право бути вільними — можуть прийняти всі, хто згоджується з концепцією, хоч би якою невиразною була вона, природного права. Проте воно не дозволяє визначити зміст цієї свободи або співвідношення між свободою індивідуума всередині спільноти та незалежністю самої спільноти. Яке населення має право утворювати суверенні нації? Чи треба приносити в жертву права людини задля національної незалежності чи навпаки? Такий вибір може стати неминучим: він поставав перед людьми безліч разів у нашу добу.

Друге міркування — нейтралітет у разі конфлікту, спровокованого виявом сили, підтримує народи, які воюють за свою незалежність, — прирікає Сполучені Штати на згубне примирення між духом ізоляції та духом хрестового походу. Політика держав рідко є такою чи такою політикою з позиції сили або боротьбою народу за свободу. Політика між націями є політикою змішаного типу, яку достеменно можна зрозуміти тільки в двозначному комплексі. Будь-яка міжнародна криза має вимір з погляду «політики сили». Угорське повстання 1956 р. — повстання народу проти чужоземного гноблення — не могло оцінюватися будь-яким діячем як абстрактне поняття, що відбивало рівновагу між дисидентськими блоками Угорщини, яка намагалася вийти з Варшавського пакту. Якби американські керівники сліпо дотримувалися принципу сприяння народам, які борються за свою свободу, вони ризикували б спровокувати війну.

Ф. Дж. К. Нортроп з гордістю згадує ухвалу президента Ейзенгауера під час британської ескалації, яка «forced to choose between siding with his best friends or

¹ *Philosophical anthropology and practical politics*, New York, 1961, p. 183.

putting his nation unequivocally against the unilateral use of force and on the side of the world community's international law, chose the latter course, as did the majority of nations in the UN» («силкувалися обрати між тим, чи то стати на бік своїх найкращих друзів, а чи то категорично налаштувати свою націю проти однобічного застосування сили й поставити її на бік міжнародного закону світової спільноти, обрати за найліпший курс приклад більшості держав, що входять до Організації Об'єднаних Націй». — *Англ.*)¹ З наївністю чистого сумління він навіть не згадує, що саме в той момент Сполучені Штати залишали напризволяще угорців, «fighting for their independence against nations guided by power politics» («які боролися за свою незалежність проти держав, що керувалися політикою сили». — *Англ.*) Європейці саме в той момент цитували Лафонтена: «Залежно від того, чи ви будете сильні, чи знедолені».

Міркування третє та четверте — то не сила надає ефективності законній чи моральній системі, то переконання людей роблять ефективною законну чи моральну систему — мають у собі часточку правди. Норми не можуть походити з народної злагоди, вони повинні бути вкорінені в розум і серце людей. Ні поліцейський кийок, ні солдатські багнети не засновують міцного й шанованого порядку. Але незаперечним є той факт, що закони можна накидати силоміць і що народи, зрештою, приймають ідеї переможця чи партії, яка захопила владу. Російський народ 1917 р. не сприймав моральної чи законної системи більшовиків. Усередині багатьох держав упроваджується безліч норм без застосування сили. Держава (чи уряд), що покірливо виконує вирок якогось суду, який засудив її, наочно показує цим самим, що іноді право може накидатися без підтримки сили. Але такі явища відбуваються всередині спільнот. Президент Сполучених Штатів виконує ухвалу Верховного суду, французький міністр — ухвалу державної ради (інколи). Було б необачно робити висновок, що держави виконують ухвали будь-якого міжнародного суду без жодного примусу.

Так само останнє міркування, яке засуджує застосування сили за межами країни й засвідчує в такий спосіб безплідність, принаймні якщо ця сила не перебуває на службі свободи народів, видається нам водночас сумнівним і оптимістичним. Комуністи всередині своєї законної й моральної системи цілком виправдовують застосування сили для зміцнення й піднесення свого ладу. Не варто зайве говорити про те, що таке застосування сили приречене на поразку. Принаймні якщо не розглядати — а це не є думкою Нортропа — того, що становлення народних демократій було б формою визволення, тоді незрозуміло, як могло б статися так, що «підпорядкування моральним і законним принципам, демократично утвердженням», могло б бути немислимим без застосування ефективної сили, принаймні на тривалий термін.

Щоб узгодити моральний принцип з юридичним утворенням міжнародної спільноти, американський філософ, зрештою, рекомендує мирне співіснування різних світів, кожен з яких має свою моральну чи законну систему. Міжнародний закон гарантував би шанобливе ставлення до різних чинних законів: «It would guarantee to each ideology and nation of the world protection of its particular norms in its own living law geographical area». («Він гарантував би кожній ідеології та державі світу захист її особливих норм у її власній правовій географічній зоні». — *Англ.*)² Що Нортроп забуває, так це те, що незастосування сили належить до морально-законної системи, цебто системи Сполучених Штатів, до певної філософії, яка ґрунтується на угоді й злагоді, а не до радянської системи чи марксистської філософії. Тож це не пошана якогось міжнародного закону, авторитет якого ніким не

¹ Там само, с. 205.

² *The Taming of nations. A study of the cultural bases of international policy*, New York, 1952, p. 272.

визнається, спонукає кремлівських діячів не застосовувати силу за межами своєї країни, все це відбувається з огляду на обачливість. А обачливість не заборонить їм вдатися до сили, це може зробити тільки відкрита війна, перехід через кордони регулярних військ. Отже, ми виходимо із світу, де панує мир завдяки законіві, й повертаємося до реального світу, де війна відсутня радше завдяки страхові, ніж спільній волі, й де розгортаються таємні ігри підривної діяльності.

* * *

Держави складають суспільство єдиного типу, яке накладає норми своїм членам і, проте, терпить звертання до військової сили. Доти, доки міжнародна спільнота зберігатиме цей різнорідний і, певною мірою, суперечливий характер, мораль міжнародної діяльності буде також сумнівною.

Відносини між державами є випробуванням волі залежно від мирного чи кризового часів. Тож народи не можуть ігнорувати бойову мораль, яка робить індивідумів відважними, дисциплінованими, самовідданими, виховує в гурті шанобливе ставлення до військової служби й турботу про честь. Чому французи так палко дискутували — й досі дискутують — про червневий перемир'я 1940 р., не беручи до уваги воєнні й політичні наслідки? Річ у тім, що перемир'я ставило питання честі: чи Франція, вийшовши з війни, дотримується даного нею слова? Чи порушить вона найвище правило, яке пов'язує борців-союзників? Коли Сполучені Штати виступали в Організації Об'єднаних Націй проти франко-англійської експедиції в Суецькому каналі, сила-силенна французів та англійців почувала себе так, ніби їх «зрадив» їхній союзник. А цей союзник вважав себе подвійно невинним: мовляв, його задалегідь не попередили; та навіть якби й попередили, то він, либонь, волів би підпорядкувати мораль битви моралі закону.

Мораль битви легко перероджується на мораль *місця*. Ті, хто зневажає закони спільноти, не є вже такими страшними людьми «без сорому й сумління». Покірливість начальників, *бандитська* дисциплінованість свідчать про примітивний сенс дисципліни й честі, який не заважає застосовувати будь-які засоби проти інших бандитів і спрямовувати колективну поведінку на безсоромні цілі. Держави, як і люди, не є делікатними у виборі засобів і не лишаються вірними обов'язкам, що їх вони беруть на себе. Мораль битви зберігатиме свій сенс доти, допоки війна залишатиметься останнім словом у міжнародних взаєминах, але вона ніколи не запропонує жодної перспективи тривалого чи загального миру.

Мораль закону — це антитеза моралі битви, бо закон важить багато для всіх, тимчасом як угоди, вкладені між державами чи гангстерами, переважно пов'язані з окремими особами. А що міжнародний закон залишається консервативним, а держави ніколи цілком не згоджуються з узятими на себе зобов'язаннями, то зрештою жоден суд, судячи по справедливості, не рекомендує необхідних змін, а держави, які спираються на мораль закону, часто-густо радше є лицемірними, ніж чеснотливими. Пошана до закону дуже легко пояснюється національним інтересом. Якби ця сама пошана була постійною, вона множила б кількість війн і робила б їх непоясними.

Двозначність міжнародної спільноти не дає змоги простежити до кінця часткову логіку — чи то логіку права, чи то логіку сили. Єдина мораль, яка вивершується над мораллю битви та мораллю закону, є та, яку я назвав би мораллю мудрості, що намагається не тільки розглянути кожен випадок у його конкретних особливостях, а й не опустити жодного з принципових і доречних аргументів, не забути ні про співвідношення сил, ні про волевиявлення народів. А що оцінювання, з погляду мудрості, доволі складне, то воно ніколи не буває неспростовним і не вдовольняє цілком ні моралістів, ні вульгарних послідовників Макіавеллі.

Той, хто волів би вчинити якнайліпше, вчинив би якнайгірше. Державний діяч *не повинен* забувати, що міжнародний порядок підтримується тільки за умови, що його підтримують сили, здатні врівноважити поривання невдоволених чи революційному налаштованих держав. Якщо цей діяч не візьметься підрахувати наявні сили, то не виконає покладені на нього зобов'язання, тобто порушить моральність свого фаху й свого покликання. Він припуститься не просто прорахунку, а зробить грубу помилку, позаяк піддасть небезпеці людей і цінності, доля яких йому довірена. Егоїзм не є священним, проте він накидається державам, яким ніхто не гарантує виживання. Але той, хто волів би вчинити якнайгірше, не вчинив би якнайліпше. Реаліст на кшталт Шпенглера, який заявляє, що людина — це хижий звір, і запрошує її відповідно поводитися, не зовсім знає людську природу. Навіть у взаємовідносинах між державами виказували себе пошана до ідей, любов до цінностей: турбота про обов'язки. Рідко спільноти діяли так, ніби ніщо не пов'язувало їх між собою.

Мораль мудрості, найкраща водночас у плані фактів та цінностей, не розв'язує суперечностей стратегіко-дипломатичної поведінки, вона в кожному конкретному випадку силкується знайти найбільш прийнятний компроміс. Та якщо розвиток міст-держав та імперії триватиме, то чи історичні компроміси між насильством та моральними прагненнями є ліпшими за крайні засоби? Чи в термоядерну добу вистачить самої лише політики, аби зменшити частоту й обсяг насильства? Прудон проголошував право на силу, але він так само й сподівався на настання ери миру. Тож чи тепер, коли людство володіє засобами самознищення, війни мають бодай якийсь сенс, якщо вони не ведуть до миру?

Розділ XX

У пошуках моралі

II. ПЕРЕКОНАННЯ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

«До закінчення століття чи то людське життя на нашій планеті, чи то населення катастрофічним чином скоротиться й скотиться до варварства, чи то людство підпорядкується одному урядові, монополному власникові всіх вирішальних видів зброї»¹. Так висловився лорд Рассел у першому числі німецького журналу «Дер монат» за 1948 р. Тож нам залишається сорок років, нам і нашим дітям, якщо ми віримо блискучому філософові, аби вибрати одну з цих трьох перспектив. Та якщо таким є вибір, то чи розумно грати в гру залякування? Й чи розумно для малих держав наслідувати приклад великих держав, чи розумно для великих держав і далі провадити політику могутності, яку наявні види озброєнь роблять безглуздою?

Наприкінці попереднього розділу ми зробили висновок про те, що мораль мудрості, більше компроміс, ніж синтез між мораллю битви й мораллю закону, є найкращою. Та чи так буде завше в термоядерну добу?

1. Атомна зброя та мораль

Чи термоядерна зброя ставить перед моралістом проблему, відмінну за своєю природою від тієї проблеми, яку ставили перед ним так звані класичні війни? Позитивна відповідь цілком нормально ґрунтується на двох аргументах: характері, якого набрало б ворогування, та довготривалих наслідках цього ворогування для всього людства. Війна зберігає людський характер тільки за тієї умови, коли вона є випробуванням сили, волі й розуму. Одні люди виступають проти інших людей, вони ризикують своїм життям з метою довести свого ворога до немічності. Звісно, війни не були впродовж історії дуелями «без шахрайства». Хитрість завше видавалася за законність, навіть тоді, коли вона була більше підступністю, ніж винахідливістю. Війни між цивілізованими й «варварськими» народами, коли технічна перевага гарантує перемогу перших або фізична могутність — перемогу других, численні війни між гетерогенним населенням завше були чесною якогось випробування й не освячувалися ні Божим судом, ні тріумфом когось найдостойнішого. Треба мати певну ретроспективну довіру до історичного Провидіння, аби стверджувати, що «варвари» брали гору, коли «цивілізовані» мали потребу духовно відродитися, коли ці останні поневолювали варварське населення, яке, всупереч власній волі, мусило цивілізуватися.

¹ «Entweder wird das menschlich Leben auf unserem Planeten überhaupt aufgehört haben, oder seine Bevölkerung nach einer katastrophalen Verminderung in den Zustand der Barbarei zurückfallen, oder die Welt unter einer einzigen Regierung vereinigt sein, die den Monopol für alle wichtigeren Kriegswaffen besitzt».

Проте війни між державами, які належать до тієї самої зони цивілізації, можуть вважатися справедливими або несправедливими стосовно тієї чи тієї сторони, що воюють між собою, залежно від участі кожної в *розпалюванні ворожнечі*, залежно від *цілей*, що їх переслідує та чи та сторона, залежно від *можливих наслідків* перемоги того чи того табору. Чи відмінності, хоч би якими сумнівними вони були в минулому, мають певний сенс і в термоядерну добу? Чи бодай якась термоядерна війна могла б колись вважатися справедливою?

Така війна посилила б тенденцію, що стала очевидною від 1940 до 1945 р., не обирати собі за ціль тільки фронтовиків. Розширення зон бомбардування було спровоковане й певною мірою виправдане двома аргументами: більше не є аморально, а може, навіть і ефективніше, знищувати заводи, на яких виробляється зброя, ніж саму зброю. Потенційна воєнна сукупність може й повинна знищуватися, щоб зламати волю опору ворога: місце роботи, як і самі робітники, становлять частку цього потенціалу, по них треба завдати удару відповідно до потреб війни, яку мораліст цілком має право відкинути, але наслідками якої він не може знехтувати, якщо він у принципі згодився з нею. До цього першого аргументу — ціла нація бере участь у війні, тож вона є цілком законним об'єктом протистояння — додається другий. Оскільки воля опору є волевиявленням усього народу, й не уряд, ні армія не можуть далі воювати з того моменту, коли маси втрачають відвагу й довіру, то стає вигідніше деморалізувати саме ці маси, навіть якщо потенціалу війни ними фізично не досягнуто. Тож, у свою чергу, цілло стає мораль народу-суперника: з цього погляду гуртової психології логічно впливають бомбардування зони британцями, нагнітання німцями жаху.

Справді, цей спосіб виявився неефективним, але *етичне* засудження самого способу викликає не менше тривоги: в якій точці зупинити розширення цілей? Якщо воює вся нація, то чому логічно цю всю націю не варто взяти за ціль? Практика бомбардування без будь-якого вибору повинна засуджуватися радше з мотивів обережності. Чи не приховує вона в собі небезпеки більше тому, що не наближає самої перемоги? Якщо обидва табори вдадуться до такої практики бомбардування, вони збільшать ціну війни, хоч ніхто з них не забезпечить собі істотної переваги. Чи буде так само під час атомних чи термоядерних бомбардувань?

Термоядерні бомбардування, якщо вони більше не будуть лише погрозами, а стануть реальністю, могли б бути багатьох типів. Абстрактно кажучи, я розрізняю такі типи: 1) *Роттердам*: якась потуга, що володіє ядерною зброєю, знищує місто держави, яка не має такої зброї, чи то для того, аби покарати ту останню за якийсь попередній вчинок, чи то для того, щоб домогтися її капітуляції й водночас, щоб нагнати на неї жах. 2) *Обмежені покарання*: велика держава вирішила б зупинити агресію чи покарати агресора, вдаривши по місту держави, яка завинила (після чи до евакуації населення). 3) *Традиційна війна*: якщо припустити, що дві великі держави вступили в поєдинок, то кожна з них цілком логічно муситиме знищити термоядерний арсенал іншої. Населення цих країн потерпіло б залежно від величини зони, в якій відбулися б вибухи, але воно не було б прямою ціллю. 4) *Застосування погрози, що не сприймається серйозно*: мала держава може зіграти в залякування, погрожуючи великій державі завдати їй за певних обставин термоядерних ударів. Якщо велика держава не повірить у реальність цієї погрози, мала держава може бути загнаною в глухий кут цих погроз до чи після покарання, яке вона накличе сама на себе. 5) *Вуличні сутички*: може так статися, що великі держави, коли виникне конфлікт, утратять будь-яку стриманість і просто намагатимуться завдати якомога більшої шкоди ворогові; кожна з цих держав силкуватиметься зруйнувати міста супротивниці, сподіваючись, що протистояння припиниться не завдяки переговорам чи недвозначній угоді, а завдяки виснаженню тієї чи тієї сторони, яка воює, внаслідок чого переможець ви-

живе або буде здатним якнайшвидше підвестися з руїн. б) *Знищення*: якщо одна з великих держав ще має зброю й ракети-носії, а інша вже не має їх, то перша може скористатися з нагоди знищити свою суперницю, навіть якщо та остання визнає себе переможеною.

Дехто зауважить, що ці відмінності не мають ніякого сенсу, позаяк вибухова сила термоядерної зброї така, що в кожному разі руйнації будуть вельми великі. Я не гадаю, що це зауваження чогось варте: справді, руйнування будуть великі, але вони варіюватимуть залежно від політико-стратегічних намірів сторін, які воюють.

1962 р. міністр оборони Макнамара у своїй промові, виголошеній в Енн-Ерборі, послався на можливість вести війни методами минулого, цебто переважно проти військових розташувань. Тож ці відмінності, хоч би якими абстрактними видалися вони, не позбавлені свого значення.

Розгляньмо ці шість типів бомбардувань і спитаймо себе, чи й чому були б вони як такі більш аморальні, ніж бомбардування зони, застосовані англійцями та американцями з чистим сумлінням під час останньої великої війни. «Тип Роттердам» звичайно вважається моральним чи аморальним залежно від того, чи суб'єкт у ньому є агресором, а чи жертвою, інакше кажучи, залежно від підстави воюючої сторони, яка є ініціатором бомбардування. Я добре знаю, інші моралісти розцінять такий спосіб, навіть на службі в справедливості, як поганий: спосіб терору занапащує того, хто використовує його на рівні держави-агресора. З усіх воєнних дій у нашу деструктивну добу одна якась брутальна дія, яка призвела б до швидкої капітуляції агресора, була б, либонь, виправдана.

Два наступні типи — обмежені каральні заходи, традиційна війна із взаємним застосуванням один проти одного термоядерних ракет — не були б кінче більш руйнівними для спільнот, ніж операції, які проводилися впродовж багатьох років за допомогою так званої класичної зброї. Якщо зважитися на такі похмурі порівняння, то немає певності, що якийсь найвищий суд згодився б, як це відповідало б моралі, на загибель двадцяти мільйонів радянських громадян між 1941 та 1945 рр. й засудив би, як несумісну з людським і Божим законом, загибель якихось п'яти мільйонів чоловік, які то тут, то там стали б жертвами обмежених каральних заходів, що було б ціною, заплаченою за припинення протистояння.

Справді, глибоке й неусвідомлене почуття того, що буцімто існує якась природна різниця між ядерною та класичною зброєю, почуття, яке я поділяю й вважаю, що бажано його підтримувати, має, як мені здається, три джерела. Передусім люди реагують на цю безпрецедентну зброю, як вони реагували на інші інновації, починаючи з пороху (аморально посилати смерть на відстань, рицар не вдався б до такої підступної зброї), або задушливі газу. Це реагування людей у минулому ніколи не ставало на перешкоді поширенню так званої диявольської зброї, але за цієї умови таке реагування мені видається гідним: людство усвідомило, що атомна, а тим більше термоядерна бомба ставить *якісно* інші проблеми — політичні й моральні, — ніж тротилові бомби. Якісна відмінність передусім є наслідком кількісної відмінності: тонна бомб (тротилових), скинутих на Німеччину, спричинила, в середньому, між 1940 та 1945 рр. загибель кількох осіб (приблизно 0,2 особи на тонну, якщо взяти приблизне число з 300 000 загиблих та 1,5 мільйона тонн). Атомна бомба потужністю 20 кілотонн (20 000 тонн тротилу) спричинила в Хіросімі загибель десятків людей, а термоядерна бомба в кілька мегатонн, упавши на острів Сіте, спричинила б загибель мільйонів осіб. Від тонни вибухівки «продуктивність» уже зростає в десять разів, але, як ми бачили, термоядерна бомба має вибухову силу, вищу за звичайну потужність усіх бомб, скинутих впродовж останньої світової війни. Зміна масштабу, насправді вибухової сили, призводить також до зміни масштабу руйнувань і втрати людських життів. Якщо ця змі-

на масштабу не проявила себе в трьох перших типах, то тільки тому, що ми її анулювали із стратегічним наміром, який нам знадобився: протистояння було б коротким, обмеженим якийсь малим числом обмінів ударами, сторони, що воюють між собою, не цілилися б у міста. Ці припущення не абсурдні й наводять на думку, що будь-які застосування цієї зброї не є рівнозначними апокаліпсису, але вони пояснюють інстинктивний страх людства. Зміна масштабу вибухової сили та руйнувань є такою, що віднині звертання до крайніх засобів було б напевне смертельним для одного табору, а часто-густо й для обох.

Три останні типи, що їх ми перелічили,— застосування погрози, яке було б раціональне, коли б воно не було виконане, необмежений обмін термоядерними ударами, знищення держави, яка не має засобу покарання у відповідь,— так само, як і три перші, жажливі, бо вони так само й абсурдні (принаймні типи 4 та 5). Що викликає обурення й гнів у такого оглядача, як Б. Рассел, то це те, що держави застосовують одна проти одної таку погрозу, яку вони, власне, не були б спроможні втілити в життя. Згідно з порівнянням, яке безліч разів використовувалося в англосаксонській літературі, все відбувається так, ніби в грі в «ставку»: двоє автомобілістів летять прямо один на одного, кожен з яких розраховує, що інший в останню мить зверне вбік, інакше обидва автомобілі розіб'ються на друзки, і той з двох, хто звертає першим, програє ставку. Та якщо жоден з двох автомобілістів не зверне, розраховуючи, що це зробить інший, аби уникнути катастрофи, то ця катастрофа може статися, незважаючи на спільні наміри водіїв її уникнути. Облишмо питання про те, чи то є якоюсь дипломатією, яка призвела б до уникнення цього подвійного блефу чи цього подвійного шантажу. Обмежмося констатацією того, що потужність термоядерної зброї така, яка, змінюючи масштаби руйнувань, змінює водночас і моральну природу війни. Чи це може стати єдиною підставою для знищення мільйонів людських істот, навіть якщо держава, яка діє в ім'я цих мільйонів істот, завинила в агресії?

Практико-моральні роздмухи, здається, досягають достоту протилежних, залежно від того, чи вони пов'язані з трьома першими принципами, чи з трьома останніми. Ця очевидна суперечність легко розв'язується, позаяк новинка термоядерної зброї є *якісною* внаслідок *кількісної* зміни. Достатньо усунути вплив цієї кількісної зміни за допомогою відповідної стратегії, як своєрідність моральної проблеми зникне. Того дня, коли каральні інструменти буде розсіяно над океаном, коли війна набере форми битви між підводними човнами, які переслідують одні одних, того самого дня війна, термоядерні інструменти якої знищуватимуть одні одних, може стати менш дорогою, ніж учорашні війни, що їх плекали індустріальні суспільства вугіллям, сталлю та нафтою. Хоч би якими сумними були в своєму абстрактному вияві ці два різні висновки, вони не менш гостро піднімають наступне питання. Можливе виправдання трьох перших типів припускає обмеження застосування страхітливої зброї. Але скептик зробить спробу поставити під сумнів саму навіть можливість цього обмеження. А чи звернення до крайніх засобів не буде фатальним, якщо почнуть вибухати атомні чи термоядерні бомби?

Згодьмося чесно, що за браком досвіду ми про це нічого не знаємо. Звичайно висуваються два правдоподібні аргументи протилежного сенсу. Якщо почнеться війна, кажуть одні, державні діячі втратять холоднокровність і дадуть себе підкопити непогамовним гнівом (звернення до крайнощів завше фатальне). Навіть якщо війна почнеться, твердять інші, то державні діячі (якщо вони самі не стануть жертвою перших ударів) постараються якомога швидше зупинити криваве божевілля. Одне слово, сам ядерний вибух робить менш можливим звернення до крайніх засобів у разі так званої раціональної поведінки керівників, він робить його вірогідним лише тоді, коли керівники, тільки-но почнуть гриміти атомні гармати, виявляться неспроможними в так званій раціональній дії. Особисто я радше вірю

в стійкість страху, отже в мудрість, але надто багато обставин мають визначити розвиток події, щоб напевне можна було її передбачити.

Наслідок цього аналізу можна було б викласти ще такими словами: термоядерна зброя, яка робить імовірним цілковите знищення ворожої держави — території та населення, — може бути застосована, якщо послатися на традиційні правила міжнародних взаємовідносин, тільки за тієї умови, що вислів Руссо «воюють з державами, а не з народами» ще зберігає бодай крихту свого сенсу, або ще за умови обмеженого застосування цієї зброї, коли йдеться про «тип Роттердам», про «тип обмежених покарань» або про «тип атак, спрямованих проти термоядерного арсеналу», а мета зводиться до того, щоб домогтися капітуляції держави-нападниці або щоб її покарати, а не знищити її міста й жителів. Три наступні типи можна було б охрестити «помста», «криваве божевільля» або «винищення». Внаслідок помсти, ймовірно посмертної, малої держави, яка воліє загинути, ніж капітулювати, пропонує філософам вічну тему розмірковувань: якась держава, цебто кілька чоловік, які все вирішують за всіх, може (чи повинна) на кшталт командира фортеці віддати перевагу героїчній загибелі перед капітуляцією, якщо ця загибель є загибеллю самого народу.

Запитання, водночас політичне й моральне, ставиться так: до якої міри можливе це обмежене застосування ядерної зброї? До якої міри треба стримувати себе, аби погроза обмеженого застосування цієї зброї не призвела одного дня до самого втілення в життя цієї погрози? Проблеми більше не було б, якби можна було поставити таке запитання: чи виправдані є застосування цієї зброї за конкретних обставин і згідно з певною стратегією? Але чи володіння цією зброєю багатьма державами та її дипломатичне застосування (у вигляді стратегічного залякування) не спричинить нестерпний морально злочинний *ризик*, цю тотальну катастрофу, про яку не раз говорили багато філософів та вчених?

У такий спосіб ми приходимо через це вікно до другого аргументу, на якому ґрунтується теза про те, що в нашу добу безумовна відмова від такої війни є єдиною реалістичною й поміркованою політикою, що неодмінно слід знати можливі наслідки термоядерної війни для всього людства. Адже генетичне багатство людства також було б уражене. З покоління в покоління народжувалися б неповноцінні діти, нещастя яких приписувалося б войовничому божевільлю їхніх предків.

Чи то з *морального* погляду є гірше піддавати небезпеці здоров'я людей, які ще не народилися, ніж здоров'я живих? Я не знаю, але я схильний вважати, що різниця тут знову ж таки кількісна й, сказати б, матеріальна. Хоч би якими значущими були руйнування, викликані війною, відбудова, як ми знаємо з досвіду цих останніх п'ятнадцяти років, можлива й може відбутися настільки швидко, наскільки велике число людей уціліло із своєю технічною здатністю для цього, хоч би якими були втрати, спричинені війною, в якій було б застосовано атомну зброю, відродження націй залишається принаймні можливим за умови, що здоров'я майбутніх поколінь непоправно не піддане небезпеці. Термоядерна війна, справді, була б незрівнянна з будь-якою іншою війною в тому разі, коли б вона призвела до занепаду генетичного багатства людства. Майбутні люди, так би мовити, визначені трильйонами генів, що їх носять у своїх хромосомах три мільярди нині живих людей. Більшість генетичних мутацій, спричинених радіацією, за словами біологів, є тератологічною. Чи термоядерна війна не збільшить катастрофічно число таких мутацій?

Біологи все ж таки не дають вичерпної відповіді на це запитання. Але більшість людей, гадаю, підписалися б під міркуванням, яке я взяв у Германа Кана: *будь-яка ядерна війна не конче* була б рівнозначною самознищенню людства:

«Якось я натякнув у публічному виступі, що легко було б розпочати війну, під час якої вціліла людина отримала б близько 250 рентгенів. Це у двадцять п'ять ра-

зів більше за ті десять рентгенів, передбачених у доповіді Академії наук, як поріг небезпеки. Згідно з підрахунками, що ми їх зробили, десять рентгенів спричиняють 0,04 відсотка вад. Згідно з широко прийнятою теорією, яка припускає лінійну пропорцію між дозою опромінення та завданою шкодою, 250 рентгенів завдали б у 25 разів більше шкоди, ніж 10 рентгенів. Це означало б, що 1 відсоток дітей, які могли б бути здоровими, були б ушкодженими: одне слово, число серйозно ушкоджених дітей зросло б з причини війни в 25 разів порівняно з нинішньою пропорцією. Ось яку дорогу ціну довелося б заплатити за війну. Що ще жахливіше, то це те, що ми мусили б і далі сплачувати таку саму ціну, яка дедалі знижувалася б упродовж 20, 30 чи навіть 40 поколінь. Та навіть у цьому випадку ще далеко до цілковитого знищення людства. Могло б статися так, наприклад, що американські керівники зважилися б, між іншим, піти на більший ризик, щоб на 1 відсоток більше наших дітей народжувалося з природними вадами, аби тільки це не дозволило віддати Європу до рук советської Росії. Або ж могло б статися так, що за певних обставин росіяни згодилися б піти на ще більший ризик, якби в такий спосіб вони могли знищити Сполучені Штати.

У цьому місці мого виступу якась панія з числа слухачів підвелася й вельми гострим тоном мовила: “Я не хочу жити у вашому світі, де 1 відсоток дітей народжуватиметься ушкодженими”. Моя відповідь, боюся, була радше брутальною. “Це не мій світ”, — відповів я й потім зауважив, що коли вона не хоче жити у світі, де 1 відсоток дітей народжуватиметься ушкодженими, то вона перебуває зараз у досить прикрий ситуації, позаяк уже нині 4 відсотки дітей народжуються ушкодженими. Ця історія ілюструє той факт, що мир також має свої трагедії й що ми схильні у своєму щоденному житті не знати про цей постійний ризик. За винятком того, коли занедажує хтось із нашої родини, батьки або близькі друзі, більшість людей просто не знає такого виду ризику в довколишньому світі, в якому ми живемо й виховуємо своїх дітей.

Я чітко уявляю собі, що якби ми жили у світі, де жодна дитина не народжувалася б ушкодженою і якби нам казали, що внаслідок якоїсь нової події 4 відсотки дітей народяться з серйозним ганджем, ми мали б цей світ за нестерпний. Безперечно, ми не змогли б повірити, що люди були б готові народжувати й виховувати дітей, якби існував ризик, що 25 відсотків з числа цих дітей мали б серйозні вроджені вади. Однак це є в світі, в якому нині ми живемо. Ми не тільки терпимо ставимося до цього відносно високого відсотка трагедії, ми не далекі від того, аби взагалі про нього нічого не знати¹.

Бертран Рассел пропонує нам визнати, що ліпше капітулювати, ніж вдатися до термоядерної війни, яка занастала б долю цивілізації, цебто самого людства. Але він не розрізняє чітко ці поради: порада радше капітулювати, ніж *піти на ризик* війни, яка *привела б* до загибелі самого людства, порада радше капітулювати, ніж *піти на ризик* війни, яка *могла б привести* до самої загибелі людства, порада радше капітулювати, ніж *вдатися* до війни, яка могла б стати загибеллю самого людства, нарешті порада радше капітулювати, ніж *вдатися* до війни, яка стала б загибеллю самого людства. Часто складається таке враження, що Бертран Рассел і переважна більшість тих, хто думає так, як він, плутають ці чотири поради або всіх їх зводять до четвертої. *Ризик* війни, яка *могла б стати* самогубством усіх сторін, що беруть участь у ній, вони підмінюють певністю про неминучість такої війни. Тож якщо війна справді має привести до зникнення всього людства, то яка держава, якщо вона принаймні не божевільна чи не закохана в небуття, втягне в неї іншу державу, маючи альтернативу капітуляції чи війни?

Питання, що ставляться тут, досить патетичні, водночас вони й вельми склад-

¹ Kahn H., *op. cit.*, p. 46 — 47.

ні, оскільки формулюються зі слів *ризик* та об'єктивних можливостей. Чи велика держава, маючи потрібні засоби, повинна виготовляти види зброї, здатні без будь-якого винятку сплюндрувати величезні простори, цебто зробити життя неможливим на планеті або винищити всіх людей? Чи держави середніх розмірів, які не мають потрібних коштів, щоб придбати собі літаки чи балістичні ракети, здатні доставляти бомби або ядерні головки до цілі, повинні компенсувати цей свій нижчий рівень розвитку шляхом виготовлення якомога «найбрудніших» бомб, вибух яких на великій висоті охопив би неосяжні простори, обпалюючи їх або заразивши радіоактивними нуклідами? В який спосіб слід маневрувати залякуванням, аби зробити ризик таким, за якого погроза втілилася б у дійсність? У якому напрямі треба діяти, щоб ризик зменшився до мінімуму, — йти шляхом угоди чи російсько-американських угод?

2. Два шляхи та припинення ядерних випробувань

Наприкінці 1960 р. одна знаменита людина, високий урядник та романіст, сір Чарлз Персі Сноу, звертаючись до своїх колег учених¹, виголосив такі слова:

«Ми стоїмо перед чітко окресленою альтернативою й не маємо багато часу. Або ми згодимося з обмеженням ядерної зброї, або ні. Це обмеження почнеться просто як символ завдяки укладенню угоди про тимчасове припинення ядерних випробувань. Сполучені Штати не отримають “безпеки” на 99,9 відсотка, чого вони домагалися. Цього неможливо досягти. Я не приховуватиму від вас, що це припущення таїть у собі певний ризик. Він цілком очевидний, і жодна порядна людина цього не замовчуватиме. Ось одне з двох припущень. Воно має в собі не ризик, а впевненість. Гонка атомних озброєнь між Сполученими Штатами та СРСР не просто триває далі, а пришвидшується. До цієї гонки приєднуються й інші країни. Не більше ніж через шість років Китай та інші країни матимуть свої склади з ядерними бомбами. Не більше ніж через десять років деякі з цих бомб почнуть вибухати. Я кажу це, зважаючи свої слова настільки, наскільки це можливо. Така моя впевненість. Тож з одного боку ми маємо крайній ризик. З іншого ж — ми впевнені в крахові. Людина зі здоровим глуздом між ризиком і впевненістю не вагається»².

Чи подання проблеми стосовно альтернативи, викладеної словами про обмежений ризик, та іншої, яка приховує в собі впевненість у крахові, достеменно, повне й правдиве? На жаль, я змушений відповісти на ці три запитання «ні». Той факт, що сір Чарлз фізик і посилається на знання, яких гуманитарій не має, робить ще серйознішим спотворення даних. Є один аргумент, який править за основу розмірковування, що ми його допіру навели. «We almost, most of us are familiar with statistics and the nature of odds. We know with the certainty of statistical truth, that if enough of these weapons are made — by enough different states — some of them are going to blow up. Through accident, or folly, or madness — but the motives don't matter. What does matter is the nature of the statistical fact»³. Скільки треба держав, бомб та часу, аби статистичний факт став незаперечним? Я не гадаю, що було б легко підрахувати можливість «нешасливого випадку, божевілля чи безглуздя». Але припустімо сам факт, позаяк учений накидає його нам незаперечно. Чи

¹ З нагоди Нью-йоркського конгресу Асоціації працівників науки.

² Я взяв цей текст промови з газети «Нью-Йорк таймс» за 28 грудня 1960 р.

³ «Майже всі ми обізнані зі статистикою й природою випадковості. Ми знаємо настільки, наскільки статистика може бути істинною, що коли виготовити вдосталь цієї зброї, аби озброїти достатню кількість різних держав, то деякі з них будуть знищені. Це може статися внаслідок нещасливого випадку, безумства чи божевілля, але тут мотиви не мають ваги. Вагу має лише статистичний факт». (Англ.)

має він слушність, роблячи висновок, що на шляху роззброєння ризик є обмеженим, а на шляху гонки озброєнь «крах є неминучим»? Цей висновок подвійно помилковий.

Що сір Чарлз показав чи принаймні ствердив, то це те, що кілька бомб неодмінно вибухнуть. Цілком можливо літературною мовою охрестити «крахом» кілька вибухів. (Бомби, що впали на Хіросиму та Нагасакі, спричинили крах, але спроба американців висадитися в Японії, з погляду матеріальних руйнувань та втрати людських життів, також була б для них крахом.) Виступаючи проти «крайнього ризику» та «неминучого краху», сір Чарлз вважає, що за відсутності роззброєння крах неминучий. Інакше кажучи, він переходить від вибуху кількох бомб (звичайно, вибуху, кимось спричиненого) до тотальної термоядерної війни. Тож не є ні очевидним (хоча цілком можливим) те, що вибух термоядерних бомб викличе «криваве божевілья»¹.

Що ж до можливих наслідків угоди про обмеження гонки озброєнь, що її одна з двох великих потуг порушила б, то вони не конче були б меншими, ніж наслідки вибуху кількох ядерних бомб. Навіть більше, коли йдеться не про якийсь крах, а про певний крах, не про вибух кількох бомб, а про тотальну термоядерну війну, залишається тільки встановити, на якому шляху ми маємо шанси зменшити її імовірність. Ризик термоядерної війни не буде радикально усунуто ні завдяки політиці озброєння, ні завдяки політиці роззброєння. Його можна було б уникнути, звісно, теоретично, тільки шляхом створення світової держави: таку державу не можна створити сьогодні шляхом укладення угод між побратимами-ворогами, вона може постати лише внаслідок перемоги тієї чи тієї держави². Всі великі потуги, хоч би які угоди вони вкладали між собою, збережуть свій військовий суверенітет, і, якщо їм доведеться воювати, вони спробують вдатися до термоядерної зброї, навіть якщо вони заздалегідь підписали б угоду, яка забороняє її застосування.

Порівняння двох визначень альтернативи не зводиться до альтернативи *впевненості* й *ризик*у, ні до альтернативи *краху* й *обмеженого ризику*. Є ризик, більш чи менш великий, краху, що його спричинить тотальна термоядерна війна, хоч би який шлях було обрано. Якщо поширення атомної зброї таїть у собі, за словами сіра Чарлза, впевненість у кількох вибухах, то залишається дізнатись, який ризик таїв би в собі шлях роззброєння. Тут не місце вточнювати природу й широту цього ризику. Розглянемо тільки угоду про припинення ядерних випробувань, яке сір Чарлз у своїй промові схильний подати як неймовірне, перетворюючи його на символ шляху, який веде до обмеження озброєнь та до порятунку, тимчасом як інший шлях веде до «неминучого краху»³.

¹ У пізнішому виступі, опублікованому в «Комментері» (жовтень 1961 р.), сір Чарлз сам визнав наявність цих відмінностей.

² Щонайменше треба було б попросити Сполучені Штати вже зараз капітулювати, аби усунути цей ризик.

³ Сір Чарлз подає інше «певне знання», яке збуджує деякий сумнів. «For scientists know, and again with the certainty of scientific knowledge that we possess every scientific fact we need to transform the physical life of half the world. And transform it within the space of people now living. I mean, we have all resources to help half the world live as long as we do, and eat enough. All that is missing is the will». («Бо вчені знають — і знову ж таки з упевненістю наукового знання, — що ми володіємо науковими фактами для того, аби перетворити життя половини світу. Й перетворити його в тому просторі, в якому зараз живуть люди. Я хочу сказати, що ми маємо всі ресурси, щоб половина світу могла жити так довго, як живемо ми, й мати вдосталь їжі. Єдине, чого нам бракує, — це воля». — *Англ.*) Треба надати слову «воля» вкрай широкого сенсу, щоб це речення набрало не характеру якоїсь правди (якої воно не матиме в жодному разі), а своєрідної правдоподібності. Якщо йдеться про технічні засоби продовжити людське життя й підвищити виробництво продуктів харчування, то людство напевне володіє ними. Якщо ж йдеться про політико-економіко-соціальну можливість перетворити умови гігієни та харчування половини людства, то я дивуюсь, що сір Чарлз афішує впевненість, яку вчені, що займаються цими проблемами, ніколи не виявляли.

Угода про припинення ядерних випробувань могла б бути визнаною двома великими державами в їхньому спільному інтересі, в інтересі уникнути війни й зберегти в своїх руках вирішальну зброю. Як ми знаємо, вони всіляко утримуються допомагати своїм союзникам — Китаю — з одного боку, Західній Європі — з іншого. Комуністична солідарність, як і західна солідарність, поширюються аж на атомну зброю включно. Тож вивчення переваг та вад такої угоди висунуло принаймні три види зауважень стосовно кожної з двох великих держав. Якими були б наслідки таємного проведення випробувань (цебто порушення угоди) іншою великою державою щодо рівноваги сил і якою є можливість такого порушення? Якими були б наслідки такої угоди щодо взаємовідносин кожної великої держави та її союзників (1960 р. взаємовідносини Радянського Союзу з Китаєм, Сполучених Штатів із Францією)? По-третє, якими були б наслідки такої угоди щодо взаємовідносин між двома великими державами та перспективи подальшого роззброєння?¹

Експерти дійшли спільної мови з погляду двох точок, які є вельми важливі для практико-морального аналізу, до якого ми тут вдаємося. Підземні випробування ядерних вибухів у шахтах чи печерах, природних чи спеціально викопаних з цією метою, не можуть за нинішнього стану приладів бути виявленими. Найвища межа випробувань, які нині можна виявити, може піднятися завдяки різним засобам приглушення; нині вона дорівнює приблизно 20 кілотоннам. Підземні випробування могли б посприяти вдосконаленню зброї малого калібру, зменшенню ваги боеголовки при збільшенні вибухової сили (інакше кажучи, щоб зменшити співвідношення вага — вибухова сила)², можливому виготовленні іншої зброї (нейтронної бомби або протиракетної ракети). А що прилади щороку записують сейсмічні коливання, так звані підозрілі коливання, які важко відрізнити від ядерних випробувань, то цілі команди вчених мусять ходити по поверхні землі (*on the spot*) й спостерігати природу цього явища. Ризик того, що буде виявлене якесь випробування, таємне й незаконне, може призвести до збільшення числа передбачених інспекцій. Можливість порушення угоди якоюсь із держав, що підписали її, залежить від розрахованої переваги цих таємних випробувань, від тієї імовірності, що система контролю буде ефективною, та від політичних перешкод у разі виявленого порушення. З усіх цих різних зауважень найважливіше зводиться до наївного запитання: яку військову користь може мати держава від продовження (чи від відновлення) ядерних випробувань, які, за спільним визнанням, не можна виявити? Можна тільки сказати, що угоді не загрожує велика небезпека за цієї конкретної умови, коли вона технічно не має важливого значення. Якщо таємні випробування сприятимуть поступу істотного чи вирішального значення, то одна з держав³ спробує «шахраювати». А це спонукає робити дещо тривожний висновок про те, що така угода матиме куди більше фізіологічне, ніж військове значення. Можна було б ударити об заклад на чесне слово державам, які підписують цю угоду, не дуже довіряючи імовірності поваги до свого підпису й залишаючись байдужими до можливого її порушення.

Але так само головна непевність зміщується: непідписана, але ймовірно шанована угода⁴ про тимчасове припинення ядерних випробувань не відбирає в двох

¹ Уже після того як ці рядки було написано, укладено угоду про часткове припинення ядерних випробувань. Проте я залишаю сторінки такими, якими вони є: читач порівняє аналіз із сучасною дійсністю (1966 р.).

² Збільшити вибухову силу при збереженні попередньої ваги боеголовки.

³ Мабуть, не треба пояснювати тут імовірність, що цією державою буде Радянський Союз, словами, до яких вдаються США. Досить подумати про важкість для Сполучених Штатів оберігати таємницю.

⁴ Під час переговорів радянські випробування не проводяться в атмосфері, але ніхто не знає, чи ці випробування не проводяться під землею. Як про це дізнатися, якщо їх не можна виявити?

великих держав ні засобів нападу зненацька, ні засобів відповіді на агресію страхітливими покараннями, крім того, вона змогла б завадити одній з двох великих держав або й обом вдосконалювати певні види зброї (зосібна зброї малого калібру). Який вплив справила б угода про остаточне припинення випробувань ядерної зброї на світову ситуацію, цебто (кажучи простіше) на взаємовідносини двох великих держав з їхніми союзниками й між ними самими?¹

Ми мало знаємо про взаємовідносини між Радянським Союзом та Китаєм. Але ми майже напевне знаємо, що багато китайських фізиків працює в атомних лабораторіях Радянського Союзу, підписують з російськими фізиками наукові публікації, але що сам Китай отримав від Радянського Союзу тільки один реактор давнього типу. З боку Заходу Сполучені Штати також подали лише обмежену допомогу атомним програмам своїх європейських союзників, жодної — у військовій частині з французької програми. Вони досить тісно співпрацювали з Великою Британією й дістали вигоду від статті законодавства, яка дозволяє обмін інформацією з достатньо розвинутими країнами. Здається, що є приблизна симетрія: кожна велика держава залюбки сприяє підготовці вчених союзницьких держав, цебто поступу в справі мирного використання атомної енергії, вона силкується, не дуже відверто порушуючи правило солідарності всередині блоку, сповільнити, якщо не перешкодити, здобуття незалежності своїми партнерами в царині атомної чи термоядерної зброї.

Проте певна асиметрія існує, з цього погляду, між Радянським Союзом та Сполученими Штатами або, либонь, слід було б сказати, між Європою та Азією. Радянський Союз не надав Китаю атомних засобів, щоб той міг дати відсіч американським провокаторам. Він проголосив раз і назавжди шляхом укладення угоди про взаємну допомогу, що в разі війни між народним Китаєм та Сполученими Штатами він виступить на боці першого проти останніх. Цього альянсу достатньо, щоб «убезпечити» Китай від американської агресії або відбити бажання в Сполучених Штатах вдатися до будь-якої відвертої агресії. Але вона не дозволяє народному Китаю взяти ініціативу у ворогуванні широкого розмаху, навіть проти островів Кемой та Мацу. Радянський Союз, зберігаючи для самого себе атомну зброю, не дає змоги ні своєму союзникові, ні його ворогові покласти край своїм сваркам за допомогою сили. Але він дає, цілком очевидно, Китаю додаткові можливості підштовхувати якомога швидше його програму ядерного озброєння.

В Європі Сполучені Штати, як ми бачили², зробили спробу досягти водночас двох цілей: зберегти своє володіння ядерною зброєю, а також створити для своїх союзників ту перевагу, яка допомогла б їм заволодіти цією зброєю. Засоби, які застосовувалися для досягнення цих двох цілей, варіювалися впродовж десяти років, залежно від технічного поступу.

Країною, яка мала більший привід вдатися до атомного озброєння 1961 р., була не Франція, а Китай. Комуністичний режим має намір надати Китаю рангу великої потуги на світовій сцені. Китай не має ніяких шансів досягти найближчої мети — знищити уцілілий на Формозі націоналістичний режим — доти, аж доки від дістане згоду увійти до Атомного клубу. Радянський Союз був куди прихильніший до свого головного союзника, ніж Сполучені Штати до своїх європейських союзників. Підписана між Сполученими Штатами та Радянським Союзом угода про припинення ядерних випробувань не завадила б Китаєві й далі докладати зусилля, аби набуття власної атомної зброї. Якщо б ця угода переслідувала мету заборонити поширення атомної зброї, то вона була б малоефективною. Вона, щонайбільше, спо-

¹ Ми залишаємо остеронь взаємовідносини з державами, що не приєдналися. Ці останні, справді, підтримують будь-яку угоду про роззброєння. Якщо угоду підпишуть великі держави, жодна з них не здобуде особливої вигоди в суперництві за вплив на держави, що не приєдналися, бо вони обидві мали у цьому свою заслугу.

² Див. вище, розділ XVI.

вільнила б рух. Великі держави, — а Китай у потенції є однією з них, — не дозволять, щоб ними без кінця маніпулювали двоє монополістів. Навіть другорядні потуги не так просто змиряються з постійною ситуацією, що для них є якісно нижчою.

Угода про припинення ядерних випробувань могла б бути ефективною стосовно союзників, але тільки за однієї умови: що дві великі держави урочисто чи конфіденційно зобов'язуються дотримуватись недоторканості країн, які не підписали угоди. Але це зобов'язання, в свою чергу, було б важко взяти на себе, а ще важче було б його дотримуватися. Радянський Союз не може визнати, що він боїться набуття комуністичним Китаєм атомної незалежності. Сполучені Штати так само готові, в крайньому разі, висловитися проти набуття атомної незалежності якоюсь державою, навіть союзницею, але вони навіть не передбачають звернутися до зброї чи до погрози, аби відрадити Францію виготовляти атомні бомби. Інакше кажучи, угода про припинення ядерних випробувань засвідчила б про спробу вдатися до політики, абстрактно осяжної й, може, розважливої: дві великі держави нібито забороняють усім іншим державам виготовляти атомну зброю, але ця політику паралізує протистояння між двома блоками та нездоланний парадокс відкритого альянсу ворогів проти своїх відповідних союзників.

У такий спосіб ми підходимо до останніх запитань: який вплив справила б ця угода на взаємовідносини між двома великими державами? Чи створення системи інспектування, навіть чудової ефективності, позначило б початок нової доби, відкриття Радянського Союзу для міжнародних інспекторів, послаблення вікової фанатичної турботи про таємницю, перший крок, хоч би який незначний він був, до відкритого світу?

Ці запитання не мають певної відповіді. Серед експертів одні, особливо фізики, твердять, що перша угода, хоч би якою обмеженою вона була, мала б значення й вагу, які набагато перевершили б матеріальні витрати чи отримані гарантії. Інші безжально викривають прихований сенс угоди. Врешті-решт, дві великі потуги нібито пообіцяли одна одній вдовольнитись нині наявною в них зброєю, аби завадити іншим державам отримати у своє розпорядження таку саму зброю. Угода не порушуватиметься за умови, коли з обох боків експерти не віритимуть у можливість гонки озброєнь, яка мала б прогресувати завдяки новим випробуванням. Що могло б бути позитивним аргументом на протигагу цим обмеженням та цій непевності? Людство побачило б у цій угоді, навіть символічний, доказ того, що дві великі держави мають волю й здатні порозумітися. Але цей аргумент — убивчий доказ оптимістів — легко відкидають песимісти: почуття, що зроблено значущий крок до роззброєння чи до миру, було б ілюзорним. Представники західних країн нібито пишались оманливою безпекою. Насправді ж, у головному нічого не змінилося б.

Цей аналіз не переслідує мети переконати, що Сполучені Штати мали б підписати угоду про припинення атомних випробувань за будь-яку ціну, навіть підписавшись під принципом трійки (секретаріатом, на який покладалися б обов'язки наглядати й гарантувати дотримання угоди, керував би комітет з трьох членів, — одного радянського, одного західного та одного з країн, що не приєдналися). Цей аналіз має своїм завданням висвітлити природу дипломатико-стратегічного обговорення в нашу добу й веде, як і аналіз попередніх підрозділів, до висновку, що міркування одних будуть банальні, а міркування інших заводитимуть в оману: обговорення не стало нічим іншим, як переважно тим фактом, що руйнування в разі війни могли б бути надзвичайними.

Бертран Рассел посиляється на *вкрай раціональну* капітуляцію, подаючи її як один із засобів якоїсь альтернативи, протигагою якої були б певність тотальної термоядерної війни. Сір Чарлз змінює значення угоди про припинення ядерних випробувань, подаючи її як один з двох шляхів, відкритих перед людством, другий з яких веде до *неминучого краху*.

Справді, своєрідність обговорень, що їх ми проаналізували, не є те, що єдиний спосіб бути реалістом полягає в тому, аби віднині почати підпорядковуватися аргументам моралі. Жодна з двох великих держав, якщо вона не капітулює, не може відмовитися від сили залякування, цебто від страхітливих погроз стерти з лиця землі міста чи вбити мільйони невинних людей. Але цю погрозу можна виправдати лише за умови, що це буде найвищою погрозою, коли кожен силкуватиметься створити такі обставини, які ніколи не призведуть до реального втілення цієї погрози. Тож мета макіавелліста збігається в цьому плані з метою мораліста: той і той хочуть зменшити ризик термоядерної війни і, якщо термоядерну зброю буде застосовано, запобігти крайнощам.

Але, зауважмо, що коли прихильники прагматизму та прихильники моралі схилиються зближуватися між собою, то це не означає, що обачливість стане як така гарантією справедливості, річ у тому, що ми віддаємо перевагу життям мільйонів людей перед справедливістю. Ми не наважуємося повторювати «*fiat justitia, pereat mundus*»¹, бо небезпека того, що світ загине сьогодні, більше не є риторичним висловом.

3. Вибір малих держав

Угода про припинення ядерних випробувань непрямо цікавила всі інші країни, які, коли б вони її підписали, заборонили б самі собі доступ до Атомного клубу. Чи таке рішення накладається й задля яких мотивів урядами Франції чи Індії?

Франція, яка виступає проти виготовлення атомних бомб з моральних міркувань, мала б також, цілком логічно, рекомендувати розривати союзницькі угоди з тією чи тією великою державою, яка володіє атомною спроможністю, тобто з атлантичним союзом. Якщо ці держави вважатимуть невинуватим, з погляду сумління, дипломатичне застосування термоядерної погрози, то вони тим більше не згодяться гарантувати безпеку своєї батьківщини на цій погрозі, до якої вдається їхня союзна держава. Навіть більше, британці та французи, які хочуть розірвати з етичних мотивів свою солідарність із стратегією термоядерного залякування, не повинні обмежуватися тільки відмовою від виготовлення атомних бомб та розташування на своїй території літаків або балістичних ракет, вони повинні в міру можливого відмовитися від вигод цієї стратегії. Може, вони не можуть не використувати, принаймні почасті, ці вигоди, навіть якщо ці останні випливають із союзницьких зв'язків. Перш ніж ризикнути на агресію, кожна з двох великих держав спитала б себе, в *усякому разі*, про те, як зреагує *інша*. Розірвання союзницьких угод, укладених у затінку стратегії залякування, було б не меншим символом волевиявлення, яке перевершує політичний порядок: ліпше пристати на всі види ризику, ніж удатися до погрози «винищення невинних».

Цілком можливо виступати на користь клубу держав, які не мають атомної здатності, або остаточного закриття Атомного клубу в іншому плані, з аргументами іншого типу. Але цього разу йдеться про «політику відповідальності», про перевагу захисту, який могла б забезпечити більша держава, а не про відмову від будь-якого захисту й довіри до «пацифізму» націй та імперій. Проаналізуймо дані вибору для Франції, як ми проаналізували дані вибору для Сполучених Штатів².

Керівника держави середніх розмірів, наприклад Франції, обсядають три типи

¹ «Хай переможе право, хай загине світ!» (Лат.)

² Ми утрималися від висновку про те, що Сполучені Штати мали б чи ні підписувати угоду про припинення ядерних випробувань, так само ми утримаємося робити висновок, що Франція повинна чи ні й далі дотримуватися своєї програми: тут ми запитаємо себе про *природу* проблем, поставлених перед державними діячами, й постараємося вточнити характер ухвал, що їх вони мають приймати.

радників: реалісти, часто-густо англосакси, переконують його в ім'я інтересів людства не дозволяти число держав, які володіють жахливою зброєю; інші реалісти, французи, переконують його надати Франції засоби для відбиття агресії й змогу фігурувати серед великих потуг цього світу; нарешті, реалісти й моралісти переконують його не витратити величезні суми на озброєння, яке було б марним для Франції й небезпечним для людства.

Державний діяч спробує спершу поставити запитання англосаксонському реалістові. Якою мірою набуття Францією атомної та термоядерної зброї збільшить ризик загальної чи тотальної війни? Легко сказати, що чим більше число бомб, тим більшими є шанси «нещасливого випадку». Але якщо під нещасливим випадком розуміють якийсь технічний нещасливий випадок, то цей останній може статися й у випадку мирного використання ядерної енергії. В усякому разі, число бомб, виготовлених двома великими державами, обліковується тисячами; статистично кілька сотень бомб, виготовлених у Франції, не збільшать відчутно ризик «технічного нещасливого випадку», принаймні якщо тільки французи не стануть менше вживати запобіжних заходів або будуть менш компетентні, ніж росіяни, американці та англійці. Очевидячки, нещасливий випадок, на який залюбки посилаються радники першої школи, радше політичний, ніж технічний. Але чи справді доти, доки Франція складатиме часточку атлантичного союзу й поки зброя цього останнього розташовуватиметься в Західній Німеччині, французькі бомби збільшуватимуть ризик «політичного нещасливого випадку»?

Щонайменше, що можна сказати, то це те, що речення «дступ Франції до Атомного клубу істотно збільшує ризик «політичного чи технічного нещасливого випадку» не доведене, воно навіть здається, на перший погляд, малоймовірним¹. Тож чи радники першої школи спробують відповісти президентові республіки, що небезпека йде менше від виготовлених бомб, ніж від прикладу, який подає Франція. Мала атомна здатність політично й географічно інтегрованої країни до якогось блоку відчутно не змінює ні сили союзу, ні ризику нещасливого випадку — божевільного чи безглузлого. Та що станеться, коли Західна Німеччина та Італія, а відтак Єгипет та Ізраїль просунуться, в свою чергу, вперед на цьому самому шляху? Що французький державний діяч спробує відповісти, якщо приклад Великої Британії не менш «винний» у цьому плані, ніж приклад Франції. Чому Францію, а не Велику Британію обрали для звинувачення? Або ж коли світ схильний підтримувати монополію двох, то в такому випадку Сполучені Штати й Велика Британія припустилися чималої помилки, ця остання набула термоядерної спроможності, а перші практикують у цій царині тісну співпрацю в науковому плані з третім членом клубу. Встановлюючи ієрархію всередині атлантичного союзу — лідер блоку, привілейований союзник, протеговані держави, — Сполучені Штати самі провокують французів проводити свої дослідження на такому рівні, із приводу яких вони висловлюють жаль і засуджують їх.

Навіть більше. Якщо Сполучені Штати вважають, що збільшення числа держав, які володіють атомною зброєю, суперечить інтересам союзу та людства, вони зобов'язані переконувати своїх союзників чи принаймні все зробити для того, аби їх переконати. Одначе зусилля переконувати має у собі два види елементів: *аргументи й засоби тиску* (обіцянки й погрози, але цього разу погрози, як і обіцянки, важко використовувати).

Аргументи належать переважно до третьої школи, тієї, яка запевняє, що «мала ударна сила» є не вигідною. Але зараз ми побачимо, що аргументи не є вирішаль-

¹ Чи збільшується ризик війни «з божевільня чи безглуздя», як казав сір Чарлз? Так, залежно від принципу: що більше є людей, психічному здоров'ю яких потрібен мир, то більше цей мир перебуває під загрозою. З кількісного погляду цієї загрози сумнів вичерпаний.

ними. Вони мають потребу бути підпертими обіцянками. Потапки в межах нинішньої внутрішньої атлантичної дипломатії¹ Сполучені Штати «радіють» Франції «в ім'я найвищого інтересу людства» відмовитися від своєї програми. Що пропонують вони навзаєм? Навіть не найбільш розвинуту наукову співпрацю в царині мирного використання атомної енергії. Я добре розумію, що американські державні діячі могли б сказати, що вони домагаються певної переваги не для самих себе, а для союзу та всього людства. Однак якщо й припустити, що вони мають слушність, їхні співрозмовники не будуть переконані. Відмовившись від власної атомної програми, французькі державні діячі мали б таке відчуття, ніби вони пожертвували «національними інтересами», у вузькому й традиційному значенні слів, в ім'я атлантичної чи загальнолюдської спільноти. Держава, сила якої приречена відігравати провідну роль, має запропонувати якусь компенсацію за цю жертву, компенсацію наукову (допомогу для будівництва якогось підводного човна) або бодай політичну (обіцянку консультувати, взяти на себе певні обов'язки в разі виведення американських військ).

Залишається зазначити, що американські учасники переговорів могли б сказати: чому ми маємо платити французам, аби вони й далі провадили політику, яка відповідає їхнім власним інтересам? Отже, це аргументи третьої школи, по суті реалістичні, якщо вона наповнена реалістами, які є чи мають бути рішучими: раціональна ударна сила була б марною. Але ми вже бачили, що це проблема вкрай складна².

Простішими словами можна сказати, що ударна сила, аби стати інструментом залякування, має бути каральною силою, щоб не бути занадто уразливою для першого ворога. Навіть більше, потрібно, аби ракети-носії й організація атомних чи термоядерних установок були такими, щоб необхідний зв'язок підтримувався навіть після можливої атаки. Нарешті, здатність покарати супротивника має бути достатньою для того, щоб «примусити поміркувати» уряди держав, які володіють першорядною атомною зброєю. До цих трьох умов, певне, декотрі аналітики додадуть четверту: що руйнування, яких зазнає мала держава в разі війни, не будуть еквівалентні повному знищенню.

Легко довести, що Франція не матиме в 1965 — 1970 рр. незалежної здатності на покарання; і чи матиме її в 1975 — 1980 рр.? Чи ударна сила, неефективна в застосуваннях до Радянського Союзу, матиме бодай якусь користь для Франції? Французька програма 1960 р. складається з двох частин: одна, наукова, є неможливою, якщо Франції випаде якогось дня мати технічну й промислову базу для атомної зброї, друга спрямована на створення ударної сили якомога швидше. Припустімо, що ця друга частина була б ірраціональною, то для Франції залишилося б тільки виконувати відтепер наукову частину своєї програми, якщо за п'ятнадцять років вона має володіти здатністю виготовляти атомну й термоядерну зброю та балістичні ракети.

Чи може вона набути такої здатності? Одні експерти стверджують це, інші заперечують. Якщо послатися на суми, які витратили Сполучені Штати на винайдення та виробництво балістичних ракет і водневої бомби, то відповідь буде негативна. Але такі підрахунки викликають заперечення. Час і потрібні витрати на науковий та технічний поступ можуть бути меншими для тих, хто йде другим, має визначену мету і зібрав безліч інформації на шляху просування. Також не виключено, що таку саму військову проблему — бути здатним завдати ворогові значу-

¹ 1962 р. президент Кеннеді грубо засудив французькі зусилля створити національну ядерну силу, що суперечить (є недружним) інтересам атлантичного союзу, але, здається, він навіть не зробив спроби залякати генерала де Голля якимись аргументами.

² Див. вище, розділ XVI, підрозділ 2.

щик руйнувань — можна було б розв'язати за допомогою різних технічних засобів — більш чи менш дорогих.

Американські вчені вхитряються виготовляти «чисті бомби», цебто такі, які після свого вибуху залишають мінімум радіоактивних нуклідів. Мала держава, яка хоче, незважаючи ні на що, здобути певну військову автономію, має всю перевагу виготовляти й повідомляти, що вона виготовляє «брудні бомби», навіть якщо її власне населення має стати жертвою радіоактивних опадів (позаяк вона будь-що опиниться беззахисною перед ударами великої держави). З іншого боку, французькі техніки того дня, коли вони відмовляться від точності стрільби й рішуче виберуть стратегію бомбардування міст, а не термоядерних ракет супротивника, можливо, виготовлять ракети-носії нижчої вразливості. В тому разі, коли ставиться перед собою завдання тільки сплюндрувати певну поверхню супротивника брудними бомбами, які вибухають на великій висоті, либонь, цілком можливо, що така країна, як Франція, зуміє вишукати кошти, не збанкрутувавши.

Чи Франція матиме, проте, силу залякування? Все залежить від того, що буде потрібне, аби охрестити «силою залякування» «ударну силу». Якщо буде потрібна здатність пом'якшити удари ворога чи то за допомогою удару по термоядерних ракетах супротивника, чи то за допомогою впевненого захисту свого населення, то Франція не матиме в доступному для огляду майбутньому здатності залякування: французька територія занадто ущільнена, життєві органи нації занадто сконцентровані. Того дня, коли Радянський Союз поставив би ультиматум, французький уряд, залишений сам на сам, у більшості випадків мусив би схилитися до капітуляції, позаяк ставилося б на карту фізичне виживання французького народу. Незважаючи ні на що, Франція могла б, либонь, відповісти на крайню провокацію жестом розпачу, може, навіть удатися до несподіваного нападу.

Подальший етап розмірковувань для французького президента — це порівняння між перевагами й вадами цієї напівздатності залякування для країни, атлантичного блоку, людської спільноти. Аргументація проти зусиль, які нині докладаються, постала б у таких словах: якщо Франція піде по цьому шляху, за нею підуть інші держави; через той факт: що країн, які володіють атомною здатністю, є багато, вона піддасть себе серйознішим небезпекам за ті, яких вона могла б, уникнути або пом'якшити їх завдяки власній зброї. В усякому разі, ресурси, використані для термоядерного озброєння, дали б вищий «дохід», якби вони були вкладені в класичне озброєння.

Протилежна теза ґрунтувалася б передусім на двох аргументах. Неможливо дізнатися, якою буде залежно від технічного розвитку політика, стратегічна й дипломатична, Радянського Союзу. Набуття термоядерної здатності є принаймні гарантією й, позаяк ідеться про життя й смерть, конче потрібною гарантією з іншого боку. Навіть якщо відповідної безпеки можна буде досягти завдяки угоді з великою державою, француз не пропустить нагоди подумати, що жодна держава *не повинна* відмовлятися від власного захисту, якщо є засоби вчинити інакше. І тут є своя двозначність: володіння атомними бомбами може розглядатися як перевага сама собою, хоч би якою була їхня ефективна користь, у міру того як автономія держави є метою, а не засобом. Рішення генерала де Голля, очевидячки, визначалися менше розрахунками вартості й продуктивності, менше порівнянням, ніж безпекою, що її дає власна сила залякування, та безпекою, що її дає атлантична організація, ніж доктриною, викладеною в промові у військовій школі: держава, яка не бере на себе відповідальності за національну оборону, більше не є державою.

Доктрина в такій формі цілком анахронічна, позаяк, з цього погляду, були б тільки дві справжні держави — Сполучені Штати й Радянський Союз, а інші могли б бути захищені тільки завдяки взаємним паралічем великих держав. Навіть

більше, набираючи свого логічного значення, ця доктрина заохочувала б усіх лідерів держав прагнути автономії, яку надавала б атомна спроможність.

Коли всі ці застереження будуть сформульовані, залишаться, згідно з цим аналізом, два неусувні сумніви, один з яких пов'язаний із непередбаченістю технічного й політичного майбутнього, а другий — з множиною законних цілей.

У плані захисту зусилля, спрямовані на створення майже автономної здатності до покарання, цебто до залякування, будуть раціональними чи безглуздими залежно від: 1) технічних наслідків, яких буде досягнуто, та 2) дипломатичної кон'юнктури впродовж наступних десяти — двадцяти років. Якщо ця кон'юнктура буде приблизно такою самою, якою вона є сьогодні у своїх засадничих рисах, то, либонь, ліпше буде не витратити сотень мільйонів старих франків щороку на набуття сили, яка буде ефективною лише всередині термоядерної системи атлантичного союзу. Зате не можна буде цілком виключити різні непередбачені можливості, наприклад, виведення американських військ з Європи або ще радикальніша зміна у взаємовідносинах між трьома справді великими державами (Росія, Китай, Сполучені Штати), — вірогідність яких надала б напівздатності залякування стратегіко-дипломатичного значення.

І це ще не все. Зусилля Франції становлять новий факт, з яким Сполучені Штати й Велика Британія не можуть не рахуватися. Якщо Велика Британія вступить до Спільного ринку, то їй дедалі важче буде зберігати свою позицію привілейованого союзника, який сам має змогу співпрацювати з американським комісаріатом у царині атомної енергетики. Вона майже неминуче буде змушена співпрацювати з Францією та з її партнерами по європейській спільноті. З цього погляду, з'являється змога, цебто ймовірність якоїсь «європейської сили залякування», яка спонукає до політичної єдності й яка стане виявом сили, що координуватиметься з американською силою. Така формула — велика американська сила, європейська сила середньої потуги — не створює жодної додаткової небезпеки й вона має очевидні переваги внаслідок того, що вона зменшує неузгодженість між великою державою по той бік Атлантики та малими державами Старого континенту.

Навіть якщо вислухати всі ці різні аргументи, то й далі існуватиме глибока непевність, яка впливає з множини цілей. Держави, як і індивідууми, прагнуть не тільки життя, а й честі, не лише безпеки, а й свого певного місця. Вони часто віддають перевагу небезпеці в автономії перед миром під захистом сильнішого. Чи вони «нерозумні»? Чи капітан, який потопав зі своїм кораблем, нерозумний? Якщо так, то побажаймо, аби людство не переставало бути нерозумним!

4. Вибір великої держави

Макс Вебер залюбки наводив як приклад моралі переконаності пацифіста або поведінку революційно налаштованого синдикаліста. Сьогодні він послався б на «однобічників» — прихильників однобічного атомного роззброєння. Ці останні, здається мені, справді репрезентують сьогоденний вид безумовного пацифізму.

Випадки англійського та американського однобічників зовсім різні. Перший, як ми це бачили насправді¹, схильний до тлумачення поняття «роззброєння», яке позбавляє його будь-якої моральної заслуги, але робить його менш неприйнятним з погляду політики. Справді, припустимо, що Велика Британія вирішує знищити свою ядерну зброю й вийти з Північноатлантичного пакту. Велику Британію не полишають напризволяще її ворогам. Упродовж історії нейтральні держави або ті, що не приєдналися, часто-густо отримували захист від великих держав, не маючи з ними ясної союзницької угоди. Доти, доки є дві держави, які володіють тер-

¹ Див. вище, розділ XV.

моядерною зброєю, жодна з них не пануватиме в світі, й усі члени неатомного клубу можуть плекати ілюзію, що їхня безпека не вимагає звертання, навіть дипломатичного, до цієї жажливої зброї.

Не буде несподіванкою, якщо одного дня залякування стане двостороннім, усі союзники Сполучених Штатів запитають себе, чи «американське зобов'язання» штовхне їх у більшу небезпеку, ніж принесе їм безпеки. Або, щоб сформулювати те саме запитання в інший спосіб, запитають себе, чи не могли вони отримати ту саму чи майже ту саму безпеку від агресії, зберігши ліпший шанс уціліти в разі війни. Європейці настільки схиляються покладатися на американське зобов'язання, що вони вельми переконані, ніби залякування може запобігти війні й агресії. Того дня, коли це переконання похитнеться, вони почнуть ставити собі запитання.

Чи ця дипломатія нейтралітету буде ліпшою для Великої Британії або континентальної Європи? Не бракує аргументів протилежного сенсу¹, які полягають у тому, аби спростувати попередні аргументи: розпад союзу збільшить небезпеку вибуху, не збільшуючи істотно імовірності залишитися поза конфліктом, якщо цей останній перейде в тотальну війну. Ніхто не може точно зважити шанси цих різних імовірностей. Адже ці шанси варіюватимуть згідно з поступом військової техніки та міжнародної кон'юнктури. Доти, доки Берлін та Німеччина будуть поділені й американські підрозділи квартируватимуть у Європі, офіційний поділ між Старим і Новим Світами зовсім не змінить історичної солідарності, яка виявила б себе під час війни неможливістю для одного бути нейтральним, коли інший почав воювати.

Хоч би там що, — й знову ж таки це логіка вибору, яка нас цікавить, а не зміст того самого вибору, — нейтралітет такого типу, виправданий на цих підставах, був би політикою відповідальності, а не політикою переконання. Чи були б переконаними моралістами ті, хто запросив би Сполучені Штати або Радянський Союз односторонньо роззброїтися, чи хто у Великій Британії схилив би британців віддати перевагу окупації їхньої країни ворогом перед атомною війною або, позаяк усяка війна в нашу добу ризикує спровокувати застосування атомних бомб, віддати перевагу такій окупації перед будь-якою війною.

Навіть цей останній вибір — віддати перевагу окупацією своєї країни ворогом перед війною — піддається реалістичному тлумаченню, яке зробив, наприклад, комендант С. Кінг Голл. Бунти проти колоніальної влади в цілому світі показали, якою мірою громадянська непокоря, ненасильницький опір, тероризм та партизанка ефективні — дорогі для імперської сили, яка, будучи неспроможною налагодити порядок, приречена витратити на цю ніколи нескінченну справу суми більші за ті, що їй їм дає експлуатація підкореного народу. Достатньо того, аби якийсь народ, навіть незброєний, зважився зробити життя неможливим для завойовника, як цей останній відкриє для себе марноту своїх перемог².

Ця теорія, оскільки вона вважається реалістичною, спонукає до рішучих заперечень, бо вона одні факти розглядає, а іншими нехтує. Передусім вона припускає, що часи різанини чи винищення людей остаточно минули, що народ, який роззброїться, не зазнає ні депортації, ні перетворення на рабів, ні суто простого викорінення. На жаль, немає жодної підстави підписатися під цим актом довіри. Росіяни інтернували десять тисяч польських офіцерів до концтаборів, вони їх винищили там, перш ніж відступити. Сталін запропонував Рузвелтові та Черчіллю

¹ Навіть якщо аргументація на користь нейтралітету була б, згідно з вірогідністю, сильнішою, багато англійців вибрали б попри все протилежне з різних причин, пов'язаних з тією самою природою дипломатико-стратегічної діяльності: послаблення західної здатності в переговорах з Радянським Союзом, відмова від активної ролі на міжнародній арені, не зовсім почесний чи принаймні не такий славний характер рішення залежати від когось у своєму захисту тощо.

² Кеннан Дж. Ф. у своїх «Правилах читання» виклав теорію цього порядку.

розстріляти кілька десятків тисяч офіцерів вермахту. Німці закрили всі польські університети й практично навіть скасували середню освіту. Освічені класи імперій інків та ацтеків винищили загарбники, які прийшли з Іспанії, і індіанські маси, позбавлені своєї традиційної культури, скніли впродовж століть, без підстав для життя, переможці ж, що стали привілейованим класом колоніального суспільства, поводитися з ними, як з недолюдками. Нема потреби посилатися на індустриальне знищення шести мільйонів євреїв, аби зробити висновок, що *ціна поневолення для якогось народу та якоїсь культури може бути куди вищою за ціну війни, навіть атомної*.

На другому місці ефективність пасивного опору, такого, який практикували індійці під керівництвом магатми Ганді, спрямована озброєними людьми на дотримання певних правил. Під час війни, коли британці наважилися застосувати без обмеження силові засоби, індійці мобілізували країну на боротьбу, незважаючи на спротив партії конгресу та на слабке бажання напівактивного опору. Страта лідерів націоналістичних рухів у сприятливий момент не зупинила б, а лише відчутно сповільнила б національно-визвольний рух у світі.

У французькій Північній Африці цей рух розгортався швидше, бо французький закон був там занадто тиранічний порівняно з тим, що було в ній ліберальним, і занадто ліберальним, порівняно з тим, що було в ній тиранічним. Тож там стало неможливо підтримувати чужоземне панування в ім'я демократії й терпіти націоналістичне похваллення. Напіврепресії тільки ще більше розпалили б пристрасті й дали б додатковий елемент для заколоту. Але в Угорщині совети показали, що за умови великих витрат та повного використання сили армії цілком можливо в ХХ столітті погамувати народну волю, майже одностайну, до опору та до визволення. Успіх Ганді чи антиєвропейських заколотів у нашу добу має інші причини, тут не спрацьовують витрати на підтримання репресій проти партизанів.

Щоправда, в Угорщині совети після того, як вони самі себе обтяжили репресією, не втілювали прямо влади, вони передали її Угорській комуністичній партії. Справді, якщо ми припустимо, що завтра Велику Британію чи Францію окупує чиясь армія, так звана червона, на спогад про її минуле, то радянські керівники створили б так званий «робітничо-селянський» уряд, на спогад про 1917 р., складений з комуністів та колабораціоністів, лівих чи реалістичних діячів, які з повним правом вважали б свою діяльність конче потрібною для фізичного виживання французького чи англійського народів. За такої імовірності збройний опір національному комуністичному урядові без перспектив зовнішньої допомоги швидко припинився б, і переможцеві не довелося б провадити дорогі й нескінченні операції проти партизанів.

Мені заперечать, що не можна *водночас боятися різанини, уярмлення й конверсії*¹: щоб переможці могли змінитися, вони не повинні бути занадто уярмленими чи *вирізаними*. Правду кажучи, в минулому іспанські завойовники не нехтували сукупністю цих трьох способів: народи, позбавлені своєї культури, водночас евангелізувалися. В нашу добу таке сполучення важче реалізувати, бо вікова релігія обіцяє цим народам щастя на цьому світі, а не на тому, й вона проголошує рівність індивідуумів та народів. Тож правда, що через короткий час ризик полягатиме особливо в *конверсії*, яка призводить до втрати національної незалежності та свобод, несумісних із советизмом. Різанина та уярмлення в давньому стилі європейців у Америці та Африці могли б бути менш імовірними навіть на короткий термін, але їх ніколи не можна зовсім виключити.

Для американця було б куди важче відстоювати справу однобічного роззброє-

¹ Поко́ра режимові, створеному на кшталт режиму переможця.

ня за допомогою реалістичних слів¹. Передусім тому, що за такої умови частковий захист, що його забезпечує всім державам, союзним і нейтральним, термоядерна зброя Сполучених Штатів, зник би. Тільки Радянський Союз, володіючи ядерною зброєю, був би спроможний без ризику погрожувати іншим державам. Жодна держава не могла б протиставити радянській силі еквівалентну силу. Радянська Росія мала б фізичні засоби для знищення цілих держав, народів, культур, а самій їй не загрожувало б ніяке покарання. Той, хто пропонує однобічне роззброєння, повинен, якщо він хоче бути моральною людиною, відверто відповісти з цього приводу на таке: чи слід було б віддавати перевагу цьому певному всесиллю Радянського Союзу перед постійною небезпекою, яку створює термоядерна подвійна монополія?

Ця подвійна монополія не веде *неминуче* до тотальної війни, а можлива війна не призведе до *фатальної* загибелі однієї з двох сторін чи обох разом, а чи цілого людства. Йдеться про порівняння певних лих термоядерної монополії з можливим крахом обох монополістів. Знову ж таки порівняння не дає даних, водночас достеменних і позбавлених сумніву. Ніхто не знає, якою є вірогідність термоядерної війни протягом десяти — двадцяти наступних років чи вірогідність того, що за відсутності однобічного роззброєння дві великі держави дійдуть згоди чи то про спільне роззброєння, чи то про передання вирішальної зброї під контроль нейтральної міжнародної влади. Одне слово, згода між двома термоядерними монополістами, либонь, не є вирішальною й може призвести до не менш грізної монополії, ніж монополія держави, озброєної віковою релігією.

Облишмо ці вірогідності остеронь. Чи варто віддавати перевагу негайній певності термоядерної монополії, наданої Радянському Союзові, перед постійним ризиком термоядерної монополії двох чи гонкою озброєнь? Особисто я не вагаюсь відповісти «ні» на таке запитання. Вибір однобічного роззброєння не став відповідальним вибором залежно від технічних новацій, він залишається відмовою політичного порядку, моральною ухвалою індивідуума, рішенням, яке не може стати державною ухвалою.

Непевність майбутнього, яку нібито можна усунути завдяки капітуляції², існувала б і в інших формах. Народові Сполучених Штатів не загрожувало б термоядерне бомбардування, бо Радянський Союз мав би інші засоби знищення людей, їх уярмлення чи перевтілення. Нездатні оборонитися, Сполучені Штати не зберегли б ні рівня свого життя (чи принаймні вони не мали б певності зберегти його). Майбутнє не переставало б бути непевним, а теперішнє втратило б певність. Якщо хтось із читачів заперечить, що, мовляв, інші держави поважали б ту державу, яка наслідувала б приклад їхньої стриманості, то хай він доведе, як ці держави змінили б свою душу того дня, коли одна з них подала б приклад зречення зброї — не гідний зневаги, а величний. Не треба приписувати державам якусь особливу розбещеність, достатньо припустити, що вони залишилися такими, якими були впродовж усієї історії. Народ Сполучених Штатів, не маючи зброї, не міг би вбезпечити ні землю, яку він обробляв, ні міста, які він збудував, ні ті багатства, якими він послуговується. Навіть якщо то правда, що те багатство нічого не означає без людей, які його накопичували й які його підтримують, потрібен дивний опти-

¹ Нас можуть спитати, чому ми ставимо проблему стосовно Сполучених Штатів, а не стосовно Радянського Союзу. Підставою для цього є те, що ідеологічна одностайність, накинуто радянським режимом, робить на Сході це питання цілком теоретичним. Ніхто там не може захищати справу одностайності. Навіть більше, формація, яку отримали радянські громадяни, робить їх нечувливими до ненасильницької пропаганди.

² Однобічне роззброєння рівнозначне капітуляції. Той, хто припускає, що всі держави наслідують приклад, поданий першою великою державою в роззброєнні, просто йолоп і не заслуговує того, аби з ним серйозно дискутувати.

мізм, щоб можна було уявити собі, що люди інших рас і з інших континентів не плакали б ілюзії щодо величезної здобичі, запропонованої переможцями.

Ще раз можна сказати, що протиставлення певності й ризику фальшиве. Єдиною певністю, яку принесло б одностороннє роззброєння¹, була б упевненість у безсиллі. Але ж безсилля для будь-якої спільноти означає крайню непевність. Раб, який залежить від примх свого господаря, не має безпеки. Держава без зброї, передана під владу озброєної держави, не має безпеки.

Єдина різниця полягає в тому, що самому людству теоретично більше загрожувало б вимирання того дня, коли термоядерна монополія була б встановлена на користь когось одного. Ще залишалося б довести, що ця монополія остаточна й що вчені не створять інших засобів руйнування, нині невідомих, здатних відновити небезпеку, яку відвернула капітуляція. Та припустимо навіть, що ця монополія буде тривалою, щобто визначеною: ризик вимирання людства поки що є найменшим і, якщо він зросте, водночас зросте зусилля, докладене до того, щоб уникнути війни й виробити інший вид міжнародних взаємовідносин. Погодитися з тим, що кремлівські діячі пристануть на всесилля сьогодні, щоб негайно усунути вкрай малий шанс вимирання людства в ще непередбаченому майбутньому, це однаково, що визнати себе винним у тому, що Й. Бенда, зрештою, називав найгіршою зрадою клерків: безглуздя.

* * *

Тільки шлях роззброєння пропонує шанс порятунку, якщо вірити сіру Чарлзу Сноу. Радше окупація, ніж війна, заявляє Кінг-Голл. Радше триумф Радянського Союзу, ніж застосування термоядерної зброї, проголошує лорд Бертран Рассел. Жоден із цих трьох блискучих діячів не згодився б з тим, щоб їх кваліфікували «переконливим моралістом». Двоє з них вчені й схильні твердити, що політика, яку вони рекомендують, є відповідно найліпшою, тобто тільки раціональною. На попередніх сторінках я намагався висвітлити софізми чи лівизну даних, за допомогою яких вони подають як очевидну невідпорну аргументацію, проти якої легко висувати заперечення принаймні рівнозначної ваги. Бунт проти жаків можливої війни надихає їхню позицію: припустити, що війна не дає їм змоги вибрати найгірше розв'язання, робить їх глухими перед доказами тих, хто здійснює інший вибір.

Таким є, як мені здається, урок, що випливає з боротьби думок нашої доби. Співвідношення між мораллю переконання та мораллю відповідальності не відрізняється сьогодні від того, яким воно було впродовж століть. Державний діяч, який прислухався б до свого серця, не турбуючись про наслідки своїх вчинків, не виконав би обов'язків, покладених на нього, й був би так само аморальним. Непротивленець, який беззастережно відмовляється носити зброю, байдужий до наслідків за свою відмову для самого себе та своєї країни в тому році, коли його приклад наслідуватимуть інші, може, й покладесться на мир, але він виходить з політичного світу й повинен визнавати законність санкцій, яких буде вжито до нього. Мораль громадянина або ватажка людей ніколи не може бути тільки мораллю відповідальності, навіть якщо переконання, прозорі в порядку корисності, надихають це його найліпше дослідження й ставлять перед ним мету.

Що є правдою в нашу добу термоядерних бомб, то це природна схильність надавати відповідального спрямування в рішеннях, ухвалених з мотивів сумління, а

¹ Само собою зрозуміло, що ми тут розглядаємо тільки повне одностороннє роззброєння. Деякі односторонні ініціативи можуть бути корисні в справі роззброєння, бо вони можуть викликати, без підписаної угоди, аналогічні відповіді іншої великої держави.

не з розрахунку ризику та користі. Зрештою, чи слід дивуватися? Ніколи вислів «Жодне з лих, що їх намагаються уникнути за допомогою війни, не було таким великим лихом, як сама війна» не був більш правдоподібним, як сьогодні: проте він не є правдивим. Термоядерна зброя дає змогу знищити населення ворога під час воєнних дій. Але знищення після капітуляції завше було одним з можливих виявів перемоги. Капітуляція одного з двох монополістів не конче поклала б край небезпеці.

Людство не могло оволодіти мистецтвом класичної сили, не ставши господарем свого життя і смерті. Дипломатико-стратегічна, як і технічна, діяльність, може бути розумною тільки за тієї умови, якщо вона буде добре розрахованою. Але її розрахунки стосуються реакції іншої розумної істоти, а не опору металів. За браком достеменних критеріїв, вона не може визначити того, якою була б раціональна реакція іншої істоти. Вона може й мусить сподіватися, що ця реакція буде розважливою.

Розділ XXI

У пошуках стратегії

I. ОЗБРОЮВАТИСЯ ЧИ РОЗЗБРОЮВАТИСЯ?

Наявність термоядерної зброї не змінює природи моралі дипломатико-стратегічної діяльності: таким є висновок попереднього розділу.

Цілком напевне він робить смішною традиційну риторичку про відновлювальну діяльність війни або про відвагу народів. Він цілком виразно виявляє відмінність між умовами військової сили та умовами творчої життєвої снаги або гармонійного поселення. Держава, яка завдяки володінню термоядерною зброєю та балістичними ракетами володіє засобами для того, щоб тероризувати, цебто винищувати решту людства, не набула великих заслуг, що дозволили б визначити її як світову імперію. Мабуть, треба бути великим оптимістом (ще вчора це не видавалося абсурдом), щоб слідком за П. Ж. Прудоном твердити, що народ не має права утворювати незалежну державу, якщо він не здатний боронитися. Таке саме міркування навело б на думку про те, що лише кілька держав-гігантів можуть законно претендувати на незалежність.

Якщо термоядерна зброя, може, змінила сенс війни, воєнних чеснот і незалежності держав, якщо тексти, які ми взяли в Г. фон Трейчке, відверто належать до іншого століття, а не до епохи Хіросіми та Нагасаки, то практико-моральні проблеми, поставлені перед державними діячами, аж ніяк не стали іншими; навпаки, вони стали ще складнішими, а не простішими. Всі ті, хто діє індивідуально чи колективно, завше мали схильність розглядати в короткочасі свої особисті інтереси, а не в довгочасі й не інтереси спільноти, до якої вони належать, цебто схильність бачити переваги, що їх їм дає певна ініціатива, й ігнорувати заперечення, що їх неодмінно викличе ця ініціатива. В термоядерну добу спроба учасників учинити так ризикувала б стати смертельною. Державний діяч, який ухвалює у Франції рішення виготовляти атомні бомби, повинен, якщо він хоче бути справжнім реалістом, запитати себе про можливі наслідки подальшого розширення Атомного клубу, а не тільки про вигоду, яку почерпне Франція з того, що вона стане його четвертим членом. Державний діяч, який спонукав би конгрес Сполучених Штатів схвалити широку програму пасивної оборони, мав би спитати себе про контрзаходи, що їх не проміне вжити Радянський Союз. Нарешті — й це найпростіша й водночас найважливіша думка, — *мета кожної великої держави полягає в тому, щоб перемогти іншу державу без війни, а не перемогти її «so oder so»*¹

Спільна зацікавленість двох великих держав, так само як і спільна зацікавленість² людства зрозуміти, що термоядерна війна ще за своєї відсутності є вельми обтяжливою й неодмінно стане ще обтяжливішою, ніж обмежені ставки кожного

¹ Будь-що (нім.).

² То не зовсім правда, що це зацікавленість *будь-якої* людини. Либонь, китайці дивилися б без крихти жалю на російсько-американську війну.

конфлікту. Жоден державний діяч не може визначити національний інтерес, за який він відповідає, не включивши до нього тієї вигоди, яку вдасться почерпнути його країні з відсутності війни. На жаль, той з цих двох діячів, хто щоразу усвідомлював би диспропорцію між ставкою та вартістю можливої війни, був би приречений сам подавати у відставку щоразу, коли б виникав чи здавалося б, що виникає, ризик вибуху війни, тож він був би приречений програвати одну за одною ставки всіх часткових конфліктів. Але якщо кожна з цих ставок скромна, то чи такими вони є всі разом?

Єдиний спосіб подолати цю суперечність — згодитися з диспропорційними ризиками в особистій ставці або ж піти на ризик програти всі особисті ставки — це для обох великих держав¹ створити такі умови, щоб вони не могли розмахувати термоядерною погрозою чи принаймні щоб кожна з них могла розмахувати нею тільки за таких рідкісних обставин, з такими значущими ставками, що інша не могла б припуститися помилки вийти за їхні межі. Як створити такі умови? Я бачу два шляхи: шлях роззброєння (звісна річ, у широкому розумінні, що його не вдовзі вточню) та стратегіко-дипломатичний шлях, який зменшує роль залякування й посилює роль оборони. Ці два шляхи перехрещуються, й нелегко простежити один і другий до кінця.

1. Мир за допомогою страху

Винайдення зброї масового знищення навіяло концепцію можливого миру — якщо й невічного, як я вже вказував на це мимохідь, і ставку на який робили безліч авторів упродовж цих останніх років з більшою чи меншою серйозністю: концепцію миру за допомогою страху.

Думка не нова. Понад століття тому було кинуте формулу «війна вб'є війну», й вона знаходила то тут, то там довіру, правду кажучи, впродовж періодів відносного миру. Спростована новим шаленством воєнного страховиська, не вдовзі надія знову ожила завдяки появі засобу вбивати швидше й більше людей: термоядерна бомба зробила якісну революцію в кількісному збільшенні вибухової сили, вона надала цій класичній темі такої актуальності, якої в неї ніколи не було. Ф. Енгельс помилявся, коли гадав, що поступ військової техніки майже скінчився, інші політики минулого століття помилялися, коли розраховували, що кулемет і гармата завадять бійні, теоретики міжвоєнного періоду помилялися, проголошуючи, що в разі вибуху другої світової війни настане кінець цивілізації: всі ці помилки ще не доводять, що ми не маємо слушності, покладаючись на термоядерне залякування, аби запобігти третій світовій війні.

Теза «мир за допомогою страху» має в собі три різні версії, які не завжди ясно вирізняються, але які логічно й історично можна розрізнити. Крайньою тезою була б теза *можливого зародження й тривалості* миру за допомогою страху: поширення атомної чи термоядерної зброї поступово спотворило б між державами той самий вид миру, який нині панує між Сполученими Штатами та Радянським Союзом. Іншою версією була б версія миру між державами, які володіють термоядерною зброєю, ці останні відмовлялися б воювати одна проти одної навіть за допомогою самої класичної зброї, побоюючись, що така війна могла б набрати крайньої форми. Нарешті, третя версія, найскромніша, обмежувалася б твердженням, що термоядерної війни не станеться, бо обидві сторони, навіть якщо вони володіють цією зброєю, відмовляться, побоюючись репресивних заходів, її застосувати.

З цих трьох версій перша є невірогідною, але тільки вона подається як доктрина миру. Дві інші еквівалентні гіпотезам про можливий розвиток подій залежно

¹ Або тієї з двох великих держав, яка схиляється поступитися.

від актуальної кон'юнктури. Вони вказують на завдання мислимої стратегії настільки, наскільки висловлюють гіпотези на майбутнє. В усякому разі, вони перебувають у межах загальноприйнятої дипломатії-стратегії.

Крайню версію миру за допомогою страху зовсім не можна сприймати серйозно. Але вона зачаровує певну категорію мізків, вона володіє правдоподібністю, фальшиво-логічною, вона нібито виступає в так званій раціональній формі. Тож не зовсім є марнотою вказувати, чому її не можна прийняти.

Якщо досить двом державам «піддати атомному бомбардуванню» одна одну, щоб вони більше не воювали між собою, то чому б не надати таких засобів усім державам? Тоді напевне запанував би вічний мир. Скептики почувають себе так, ніби їх звинувачують у невтішному бажанні «врятувати війну» шляхом її гуманізації (деатомізації). Помилка цього розмірковування подвійна: мир між двома володарями термоядерної зброї не гарантований. Якщо припустити, що такий мир імовірний, то неможливо робити його загальним надбанням, всіляко сприяючи атомному озброєнню.

Почнімо з другого міркування. Імовірність миру між двома володарями термоядерної зброї ґрунтується на гіпотезі про те, що дійсність схожа на модель «рівності злочину й покарання», а не на двох інших можливих моделях (двоє гангстерів, диспропорція покарання). Тож атомна зброя посприє радше виникненню у взаємовідносинах між двома державами, принаймні впродовж найближчої фази часу, схильності й тривоги двох гангстерів, ніж гарантії справедливості. Державу, територія якої мала, буде сплюндровано, перш ніж вона зможе, бодай посмертно, помститися за це (ще за умови, що інструмент покарання не знищить ракети, націлені на людей та їхні міста).

Збільшення числа держав — членів Атомного клубу додало б два інші чинники нестабільності: можливість вибуху, навмисного чи ні, війни між великими державами внаслідок дії, самохить чи несамохить, якоїсь малої держави, загострило б імовірність війни, спровокованої так званим нерозважливим рішенням якогось державного діяча.

Гіпотеза миру за допомогою страху між великими державами розкладається на цілу серію міркувань. Жодна з вигод, які дала б перемога, не є рівнозначною вартості обміну термоядерними ударами. Кожен з двох монополістів розмірковує так і знає, що інший не міркує інакше. Кожен живе невідчепною ідеєю, що той другий нападе на нього. Жоден не тримає пальця на гашетці. Кожен вірить у свою спроможність помститися й у те, що він називає розважливістю свого ворога. Такий вид безпеки не зможе завадити безкінчному розширенню Атомного клубу. Член якогось блоку, який натиснув би на гашетку невеликої ударної сили, був би спроможний за певних обставин і з допомогою певних ініціатив спричинити ворогування між великими державами всупереч волі цих останніх. Інакше кажучи, міжнародна структура з двох монополістів приховує в собі менше невідомого, ніж структура більшого числа військових суверенітетів. Дві дійові особи мають ліпший шанс керувати дуеллю згідно зі своїми намірами, ніж чотири чи п'ять дійових осіб, учасниць конфлікту, з різними можливими блоками.

Якщо багатовладдя робить менш імовірною подію, яка не відповідає волі великих держав, то воно робить вірогіднішою так звану нераціональну чи безвідповідальну поведінку якогось дипломата-стратега. Ми не змогли в жодному місці цієї книжки дати однозначне визначення раціональної поведінки й навіть показати то тут, то там, чому визначенням, які ми намагалися робити, бракувало чіткої мети. Трохи далі¹ ми зберемо різні аргументи, що їх ми зустрічали на нашому довгому шляху. Але відмовляючись від лжедостепенності й повертаючись до розмов-

¹ Див. нижче кінцеву примітку.

ної мови, ми скажемо просто: побоювання, що майбутні володарі атомної чи термоядерної зброї не поведуться «раціонально», має свої підстави.

Нелегко дізнатися, чи дипломатичне застосування термоядерної погрози взагалі буде колись «раціональним». Може, було б раціонально вдатися до цієї погрози в тому разі, коли б перший удар, завданий ворогом, знищив більшу частину наших термоядерних арсеналів. Та принаймні припустимо, що відповідальні особи двох великих держав і двох термоядерних озброєнь спокійні, розважливі, що вони не піддаються імпульсам, що до останньої миті вони зважуватимуть свої вчинки, перш ніж віддати накази, наслідком яких могли б бути мільйони смертей. Ми припускаємо також, що ні з одного боку, ні з другого такі накази не можуть бути відданими на низькому рівні керівної ієрархії, що ланцюг командування, як і мережа зв'язку, витримає випробування міжнародної кризи. Такі припущення мають менші шанси бути справжніми для п'яти держав, ніж для двох, для п'яти, не так строго організованих, менш при звичаєних поводитися із сучасною технікою, ніж два монополісти.

Попередні зауваження мають чітко обмежені сенс і мету. З двох суперечливих тез, обидві з яких мають своїх прихильників — мир за допомогою зародження термоядерного залякування та небезпеки, що сприяли б розширенню атомного клубу, — я, не вагаючись, першу назвав би ілюзорною, лжеспокусливою, вона має в собі звабу, характерну для софізмів. Одне слово, *треба рятувати саме війну*, інакше кажучи, рятувати можливість випробування збройних сил між державами, а не вічний мир, який слід встановити за допомогою постійної загрози термоядерного голокосту.

Може, варто піти ще далі й поставити таке запитання: чи мир, установлений за допомогою терору, є, ймовірно, реальною моделлю, вічним миром (чи навіть просто тривалим)? Мортон А. Каплан з чотирьох моделей міжнародної системи, ще нереалізованих, але можливих, вибрав ту, що її він називає *unit veto system*, — *системою вільної відмови*. Так само, як єдиний голос «проти» паралізував польський сейм, кожен політичний діяч — і не тільки провідний — мав би не права, а здатність паралізувати будь-якого політичного діяча, по-справжньому погрожуючи йому смертю. Кожна держава була б здатна залякати будь-яку іншу державу, бо вона мала б засоби чи то застосувати смертельні репресії до агресора, чи то приректи на загибель ціле людство. Перша гіпотеза вимагала б, щоб малі держави були спроможні зробити свій термоядерний арсенал невразливим, щобто найчастіше розташовувати його за межами своєї території, закопувати його в землю або ховати в глибинах океанів. Інша гіпотеза — гіпотеза про якусь машину останнього суду — *Doomsday machine*, довго, якщо не завжди, вимагала б перевищення ресурсів малих чи середніх держав. Очевидячки, навіть великі держави не зважаться збудувати небезпечну машину для всіх тих, хто в разі «технічного збою» поховав би долю людства й водночас долю того, хто змайстрував ту машину.

Тож декласування малих держав великими не видається явищем нетривалим. На історичному обрії ще не видно інверсії на користь малих держав. Звичайно, стає зрозуміло, що ці останні, придбавши зброю, у відповідь на агресію загрожували б великій державі серйозним сплюндруванням. Але вони залишилися б відкритими для маневру залякування, бо такою великою була б різниця втрат, такою поганою була б ситуація через надто малу їхню територію. Щоправда, є інші технічні засоби, зокрема хімічні, бактеріологічні, які можна застосувати для масового знищення людей. Не виключено, що ці технічні засоби менш дорогі, ніж термоядерні, особливо балістичні ракети, й вони, зрештою, дають малим державам шанс володіти зброєю, якісно подібною до зброї, якою володіють великі держави. Та, здається, це не є їхньою близькою перспективою.

Додамо до цього, що міжнародна система *liberum veto*, ймовірно, не була б

тривалою. Великі держави її розцінили б з повним правом як нестерпну. Жодна міжнародна система ніколи не була зрівнювальною й не може такою бути. За відсутності певної влади зменшення числа політичних діячів до мінімального передбачуваного порядку немислиме.

Якщо доктринна версія миру за допомогою страху є, коли подумати, неспроможною, то цього не можна сказати про дві помірковані версії — версію, згідно з якою володарі термоядерної зброї не накинуться прямо один на одного, навіть з класичною зброєю в руках, або ж, щонайбільше, воюватимуть між собою тільки з допомогою класичної зброї. Тут ідеться про гіпотези, що ґрунтуються на малому досвіді, а також на цілях, що їх можуть собі поставити обидва монополісти. Найліпшим методом для оцінки ступеня стабільності миру за допомогою страху є запитати себе про обставини, за яких обидва монополісти, з волі одного з них або без зумисного наміру жодного з них, могли б застосувати один проти одного зброю, якою вони погрожували один одному, але яку не бажали використовувати.

Американські автори склали список типових випадків, у яких «рідкісна війна» могла б вибухнути, незважаючи на страх, який вона нагонить. У тій чи тій формі вони подають цей список приблизно таким:

1) Стабільність миру за допомогою страху допускає приблизну рівність злочину й покарання. Тож цієї стабільності не можна досягти остаточно. Вона без угаву ставиться під питання залежно від «якісної гонки озброєнь». Одна з великих держав може досягти такої переваги, яка потрібна їй, аби знищити свого суперника доступною для неї ціною або ще коли вона вважає себе спроможною накинати свою волю суперникові так, щоб він не наважився вчинити опір. У першому випадку вона взяла б на себе ініціативу; в другому — один з двох монополістів, перебуваючи на нижчому становищі, відповів би на крайню провокацію оборонною ініціативою, але фатальною для обох. Скажімо, що порушення рівноваги страху за допомогою технічного винаходу, як кажуть американці, *technical breakthrough*¹, спотворило б ризик війни, який важко визначити, але реальний, війни, до якої готуються, але яку не хочуть починати.

2) Навіть якщо одна з великих держав не забезпечує собі істотної переваги над своїм суперником, може статися так, що обидві опиняться в становищі двох гангстерів, коли кожна вірить у те, що перевага першого удару дуже велика, й робить різницю між (відносною) перемогою та поразкою, між виживанням та загибеллю. Широта покарань, які нагонять страх, ще надто велика, тому жодна з них не наважиться холоднокрівно запустити в дію свою термоядерну установку. Але кожна з них спробує зробити це, якщо вона підозрюватиме свого супротивника в тому, що він ладен на такий вчинок. Тож достатньо якогось непорозуміння з приводу наміру свого суперника, аби будь-який з двох монополістів мав так званий раціональний привід зробити те, що страх нібито мав би заборонити. Цей другий випадок, звичайно охрещений *війною з непорозуміння*, має за умову певну нестабільність рівноваги, тобто першість на ініціативу.

3) Нарешті, навіть за гіпотези, що рівновага страху зберігається, «нешасливий випадок» може статися; неточне тлумачення показників, що їх дає якийсь інструмент, вибух бомби, яка може справити враження нападу, розлад у системі зв'язку або в ієрархії командування, примха якогось офіцера нижчого ступеня, який має змогу віддавати накази під власну відповідальність, може спровокувати вибух війни тощо. Інакше кажучи, «нешасливий випадок» може бути технічним або соціальним.

4) Четвертий випадок — це той, коли можуть бути вжиті крайні заходи внаслідок збройного конфлікту, до якого можуть бути втягнуті обидві великі держави.

¹ Технічний прорив (англ.).

Цих крайніх заходів (*ескалації*), мабуть, треба найдужче боятися, оскільки перевага першого удару така велика, що кожен з двох монополістів більше боїться ініціативи свого ворога. Тож ці крайні заходи мали б у собі певний елемент *непорозуміння* чи *несамовитості*.

5) Остання імовірність зводиться до того, коли вибух могла б спровокувати якась третя держава, незалежно, чи вона володіє термоядерною зброєю, чи не володіє. Якщо вона володіє нею, то може мимоволі чи ні втягти великі держави в якусь непоясниму війну, якої ці останні не бажають, але яка відповідала б інтересам *tertius gaudens*. Якщо ж вона не володіє цією зброєю, один з двох монополістів може застосувати або погрожувати застосувати проти неї свою термоядерну зброю і в такий спосіб спричинити напад на його суперника.

Ніхто не може твердити, що цей перелік вичерпний і що перелічені випадки, концептуально відмінні, можуть так чи інакше переплутатися в дійсності. Якою є ймовірність кожного з цих припущень? Я не певен, що бодай хтось з оглядачів, хоч би був він математиком чи політологом, спроможний дати відповідь водночас достеменно й певну. Насправді не йдеться ні про суто математичну імовірність (якщо збільшувати число термоядерних бомб, то того чи того дня якась термоядерна бомба вибухне з нещасливого випадку), ні про суто політичну імовірність (у разі сварки між двома державами, озброєними термоядерною зброєю, неминучим є те, що врешті-решт та чи та або й обидві постараються покласти край сварці за допомогою війни). Ця імовірність змішаного характеру, вона залежить від технічних чинників (наслідки гонити за технічним поступом) та психополітичних. Вона, природно, відрізняється від усіх відомих гонок озброєнь.

Облишмо поки що запитання, може, даремне: чи йдеться про ілюзорні страхи, про такий страх, що його нагонить термоядерна війна, яка гарантує ефективний захист проти такої самої війни? Обмежмося об'єднанням висновків двох аналізів, один з яких присвячений доктринерській версії миру за допомогою страху, а другий — двом прагматичним версіям. Перша версія привела нас до такого міркування: неможливо зберегти загальний і тривалий мир за допомогою поширення серед усіх держав термоядерної зброї. Друга версія привела нас до такого міркування: страх не гарантує миру навіть між двома державами, які лише самі володіють термоядерною зброєю. Але ми, либонь, не заперечили такого міркування: страх перед термоядерною зброєю спонукає дипломатів до поміркованості. Ми додамо додаткове міркування до цього останнього: якби було можливо знищити атомну чи термоядерну зброю, то в такій міжнародній системі, якою вона є нині, широкомасштабна війна була б більш можливою. Є всі підстави думати, що широкомасштабна війна, маючи в своєму розпорядженні балістичні ракети та термоядерні бомби, була б жакливішою за всі інші минулі війни, але немає жодної підстави гадати, що планетарна система була б мирнішою, ніж часткові системи минулих століть, якби великі держави не володіли жакливою зброєю.

Ця засаднича суперечність примушує тих, хто (таким є автор цієї книжки) бажає применшити роль сили в міжнародній політиці, запитати себе про функцію роззброєння в стратегії, спрямованій на мир або, якщо ваша ласка, на зменшення обсягу історичного насильства.

2. Мир за допомогою роззброєння

Ми вивчили й, наскільки це було можливо, розвіяли ілюзію про мир за допомогою страху. Ми хочемо так само, перейшовши до іншої крайності, вивчити й розвіяти ілюзії про мир за допомогою роззброєння.

З давніх-давен використовувалися три такі постулати: роззброєння, зменшення або обмеження озброєнь. Перший спирається на ідею про світ, у якому держави

відмовилися б від засобів ведення війни, цебто здали на брукт свої панцерники та авіаносці, підірвали б свої гармати та укріплення, розформували б свої полки й зберегли б тільки потрібні поліційні сили, як кажуть, для підтримання порядку. Огюст Конт, невиправний екстреміст, не вагався передбачити постійне перетворення армій на кіннополіційну варту. Це бачення майбутнього, можливого чи імовірного, завше було утопічним у зневажливому значенні цього слова, в тому сенсі, в якому подавався світ, що відрізнявся від реального світу, несумісного з природою людини та суспільств, і це бачення не вказувало навіть шляху до якоїсь досяжної мети.

Зовсім немає потреби довго доводити, що держави, такі, якими ми їх знаємо 1960 р., поділені на добрі й погані (або, якщо ваша ласка, на нації доброго суспільства), переконані в своїх взаємно ворожих намірах, не сповнені ні здатності, ні бажання відмовитися від воєнних засобів, інакше кажучи, від здатності боронити свої інтереси й накинати іншим свою волю за допомогою погрози або зброї. Ієрархія великих і малих держав зникла б у цьому омріяному світі; навіть нерівність «поліційних сил», необхідних «для підтримання порядку», ризикувала б відновити ієрархію й викликала б нескінченну дискусію про співвідношення «поліційних сил», допустимих загальною й всеохопною угодою про роззброєння. Система без силової ієрархії, верховного суду та силової монополії просто неможлива. Це, якщо хочете, ідеальний тип, позаяк його не можна реалізувати.

Одне слово, теорію миру за допомогою роззброєння для попередніх століть розроблення зброї масового знищення було неможливо застосувати з таких причин: державні діячі ніколи не вважали, що мир — або, якщо хочете, невикористання зброї — був для них важливіший за той чи той інтерес (територія, ресурси, трофеї). Тож під миром за допомогою роззброєння підписалися б тільки ті, хто заздалегідь утратив сподівання вистояти або перемогти перед воєнним трибуналом. Чи можна припустити, що монархи згодилися б передати розгляд своєї сварки до суду, який не був би судом зброї, то яким би міг бути суд справедливості, що замінив би воєнний трибунал? Нарешті, відмінність між силою, потрібною для підтримання трону, та силою, необхідною для підкорення провінцій, не була досить чіткою, аби сама ідея перетворення всіх видів армії на поліцію мала якийсь сенс. Умиротворення взаємовідносин між державами не може відбутися раніше за умиротворення взаємовідносин між громадянами (або партіями чи провінціями) всередині держав. На тому чи тому етапі всяка політика була насильницькою, й не тільки міжнародна політика.

Чи внутрішньодержавне або внутрішньоблокове умиротворення дозволило б бодай замислити, якщо не втілити в дійсність, умиротворення міждержавних чи міжблокових взаємовідносин? Треба, як мені здається, з жалем, але рішуче відповісти на це запитання: «Ні!». Всередині найдавніше сформованих націй, — такою є французька нація, — жодна соціальна група, жодна політична партія не відмовилася від застосування сили, щоб захистити свої доходи чи свій ідеал. «Поліційні сили», потрібні для «підтримання порядку» проти селянської жакерії чи якоїсь комуністичної революції, не повинні бути крихітними. Та ще чимала частина людства не дійшла національної свідомості чи то тому, що індивідууми залишаються бранцями родових звичаїв по цей бік держави та нації, чи то тому, що політичні утворення, сформовані сьогодні, невпевнені в собі й своєму майбутньому (або вельми великі й розпорошені — Індія, — або дуже малі й слабкі — Габон, Мавританія). В обох цих випадках так само важко передбачити невизначене підтримання статусу-кво, як і видозмінення його без насильства. Чи можуть нації виникати, не протистоячи одна одній, утверджувати своє буття, не відкриваючи для себе якогось ворога?

Припустімо попередньо, що якийсь трибунал справедливості теоретично мо-

же, залежно від волі людей та економіко-соціальних обставин, винести присуди, які попереджають або зупиняють пролиття крові, які дозволяють націям формуватися й усвідомлювати самих себе, не воюючи проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Такий трибунал допустив би угоду між великими державами водночас про співвідношення сил і про визначення справедливості та несправедливості. Якби виник конфлікт між двома монополістами водночас у плані сили й у плані ідеї, третій світ був би приречений також піти по шляху насильства з єдиною надією, що в їхньому спільному інтересі (інтересі уникнути тотальної війни) обидві великі держави силкуватимуться обмежити ворогування, яке може спалахнути то тут, то там.

Нарешті великі держави змушені, щоб підтримувати свій ранг, зберігати істотну кількість класичної зброї, а роззброєння, від якого чекають миру, стосувалося б передусім і особливо атомних та термоядерних бомб, з одного боку, та ракет-носіїв — з іншого. Тож тут виникає суперечність, що її створює техніка, але спростовує ґрунтовна апорія політики.

Знищення атомної чи термоядерної зброї є такою самою важливою справою, як і перевірка застосування імовірної угоди з цього питання, а порушення цієї угоди мало б принести вельми високі дивіденди. Згадаймо Вашингтонську угоду про обмеження морських озброєнь: тоді не було передбачено жодного заходу, аби гарантувати дотримання взятого зобов'язання. П'ять держав — Сполучені Штати, Велика Британія, Японія, Франція та Італія — не мали довіри одна до одної так само, як і в справі поширення новин. Вважалося, що було неможливо таємно збудувати панцерник. Комісії з контролю за німецьким роззброєнням не завше були ефективними. Незважаючи ні на що, до того моменту, коли відверто розпочалося переозброєння Третього району, Німеччина залишалася слабкою з військового погляду, тож Франція сама чи з допомогою мережі союзників була б спроможна накинути їй свою волю, якби вона сама мала ту волю.

Щодо атомних бомб чи ракет-носіїв, то неможливо мати іншу розумну гарантію, крім дотримання угоди, згідно з якою дві великі держави зобов'язалися б їх знищити. Ніхто не знає, де в Радянському Союзі та Сполучених Штатах складені термоядерні бомби. Навіть якби контролери отримали дозвіл вільно пересуватися по величезній території обох великих держав, вони не мали б жодних шансів розкрити всі сховища зброї в тому разі, коли та чи та держава має рішучий намір зберегти, порушуючи угоду, певний склад термоядерних бомб. Нині засоби приховування таємниць набагато більші за засоби інспектування.

Так само неможливо знищити ракети-носії. Дедалі важче стає виявляти підземні ракетні пускові установки. В разі знищення балістичних ракет атомну чи термоядерну бомбу зможе транспортувати будь-який цивільний літак, модифікований чи ні. Нарешті, приготування до хімічної чи бактеріологічної війни приховуються ще дужче. Головні держави володіють складами газових бомб, які діють на нервову систему й спричиняють чи то майже негайну смерть, чи то довший або коротший у часі параліч. За відсутності атомних, термоядерних чи радіологічних засобів хімічна зброя масового знищення людей залишилася б найнебезпечнішою.

Тож збільшення числа всіяких шахрайств не відбувалося б повільніше, ніж зростали б труднощі контролю. Припустімо, що одна з великих держав, підписавши угоду, яка передбачає знищення всіх атомних і термоядерних бомб, зуміла приховати кілька сот цих бомб: либонь, у неї з'явилося переконання чи ілюзія, що вона стала господинею світу. Угоду про обмеження морських озброєнь було підписано, бо дотримання її всіма учасниками майже гарантувалося, тож побічні порушення її мали б тільки пересічні наслідки. Угоду ж про цілковите атомне роззброєння ніколи не буде підписано, бо проконтролювати її виконання неможливо.

й наслідки імовірних шахрайств були б жахливі. Ніхто не наважиться покластись на порядність суперника, якщо ухилення від дотримання даного слова не може компенсувати світова імперія.

Така переконлива аргументація з'явилася майже в усіх тих, хто розмірковував про ці проблеми, вона зводиться до того, що теза миру через роззброєння більше не має прихильників, так само як і теза миру (загального чи тривалого) за допомогою страху. Також дивно було б уявити собі, що індустріальні суспільства житимуть у мирі, бо вони більше не матимуть засобів воювати, так само як і уявити собі, що вони житимуть у мирі, бо не матимуть усіх засобів, аби знищити одні одних у якусь мить. Інтелектуальна помилка, очевидячки, зворотна, по суті є одна й та сама в обох випадках. Теоретик миру за допомогою страху уявляє собі якусь рівність між державами завдяки здатності слабкішого завдати потужного смертельного удару. Теоретик миру через роззброєння уявляє собі рівність за допомогою неспроможності сильнішого стримувати слабкішого. Ні та, ні та рівність не є досяжними. Ні та, ні та рівність не є чи не могла б бути прийнятною для великих держав.

Ці обидві доктрини мають ще одну спільну точку зору: вони призводять до збереження міжнародної системи, в якій мир гарантувався б автоматично, сказати б, без утручання людей та їхніх вільних ухвал. Аби світ термоядерного *liberum veto* не видався пекельним, він набуває раціонального *homo diplomaticus* у будь-якій кількості. Щоб всесвіт держав без зброї поставав у безпеці, він набуває громадян і держав, які вирішили більше не вдаватися до сили під тим приводом, що вони нібито здали на брухт чи втопили в глибинах океанів традиційну чи сучасну зброю. Було б не законно, абсурдно брати в дужки політичних діячів, кожного зокрема чи гуртом, громадян або дипломатів. Немає непогрішного трюку — озброєння чи роззброєння, — який гарантував би людству, поділеному й запальному, остаточний мир.

Якщо загальне й повне роззброєння не є більшою таємницею вічного миру, ніж узагальнення рівноваги страху, то політика озброєння, як і страх перед термоядерною війною, не може не впливати на ризики конфліктів та на характер, якого набувають ці останні. Так само, як після розвіяння ілюзій про мир за допомогою страху, ми підтримали ідею, що страх перед війною може бути початком мудрості так само, як, розвіявши ілюзію про мир через роззброєння, ми не виключаємо, що політика роззброєння могла б бути одним із чинників миру та війни.

Доти, допоки існує плюралізм військових суверенітетів, буде неможливо стверджувати, що скорочення озброєнь саме собою є сприятливим чи несприятливим для підтримання миру. Обмеження якогось типу озброєнь (панцерники) радше зміщує змагання, а не усуває його. Якщо одна з великих потуг (Сполучені Штати) скоротять за мирного часу своє озброєння до такого рівня, коли він буде набагато нижчий за її потенціал, вона заохотить держави-суперниці не визнавати тієї сили, яку вона здатна мобілізувати, або тієї рішучості, яку вона виявить під час ворогування. Так само, якщо один з таборів не переозброїться або не переозброїться досить швидко, тимчасом як ворожий табір кинеється в широку програму озброєнь, ця згода на нижче становище часто стає природою квапливого озброєння, а не причиною запобігання вибуху. В міжнародних системах, приклад з яких нам пропонує історія, рівновага сил ніколи, врешті-решт, не ставала на перешкоді війнам, але згода на нерівновагу інколи пришвидшувала або провокувала особливий конфлікт, який не був неминучим або не був неминучим у той момент, коли він виник.

Історично політика роззброєння, яка, здається, була сприятливою для зменшення насильства, є політикою обмеження, яка не виходила з якогось одностороннього рішення чи ухваленої конвенції, а була предметом імовірної угоди між голов-

ними учасниками. Вашингтонський морський договір чи договір, який Велика Британія підписала з Гітлером 1935 р., згідно з найпоблагливішим тлумаченням, не справив ніякого впливу, ні сприятливого, ні несприятливого, на плин подій. Дві війни, що їх сподівалися уникнути, запобігши гонці озброєнь, — війна між Сполученими Штатами та Японією, війна між Великою Британією та Третім райхом — відбулися, хоч навіть дати їхнього початку, очевидно, не визначалися угодами. Зате впродовж XIX століття європейські держави більш чи менш свідомо ніколи не мобілізували — ні за часів миру, ні за часів війни — всіх ресурсів, що теоретично були в їхньому розпорядженні.

Хай ці угоди, гадані чи напівусвідомлювані, про обмеження озброєнь сприяли ефективніше тому, що ми називали «скороченням обсягу історичного насильства», пояснять самі себе. Коли держави можуть чи хочуть мобілізувати лише частину ресурсів, що теоретично є в їхньому розпорядженні, це чи то внутрішній лад гальмує цю мобілізацію, чи то уряд не вірить у близьку небезпеку, чи то вони не надають передбачуваним конфліктам важливого значення. В усіх трьох випадках ворожнеча буде менш частою й менше коштуватиме людських життів та матеріальних затрат.

Зате нерівність сил, створена через роззброєння чи найменшого одностороннього переозброєння, заохочує невдоволену державу чи табір, який виявив ініціативу переозброєння. Що ж до угод про обмеження озброєнь, то вони є симптомами побоювань, що їх відчують уряди чи народи. Народи з приводу роззброєння відбуваються частіше, коли народи бояться війни й невиразно завважують серйозність протистоянь у міжнародному плані. Хай ці наради досягають успіху чи ні, вони виликовують страшну недугу, цебто ворожнечу між державами.

Політика озброєнь, хоч би вона зводилася до посилення чи скорочення, не повинна оцінюватися абстрактно, а залежно від кон'юнктури¹. Вона не може називатися доброю чи поганою сама собою, а тільки співвідносно до обставин, до існуючого територіального статусу, до амбіцій певних політичних діячів, співвідносно до сил, що склалися між ревізіоністськими та консервативними державами. Чого вартий цей принцип у добу термоядерних бомб та балістичних ракет? Справді, він залишається чинним, але його застосування стає складнішим і має в собі певні нові аспекти.

Традиційна політика озброєнь інколи ставила перед собою мету відвернути війну, але вона завше ставила перед собою мету будь-що виграти її, якщо та війна вибухне. Нині політика озброєнь, яку проводять дві великі держави, здається, ігнорує, чи щось близько до цього, турботу про перемогу й має тільки одну мету — увічнення невійни (чи принаймні термоядерної невійни). У міру того як залякування цілком зводиться до оборони, все відбувається так, ніби дійові особи сплутали мир з перемогою й втратили цікавість до майбутнього в тому разі, коли б залякування не увінчалось успіхом. Але не можна сказати, що ця стратегія була б розумною й політика роззброєнь має схилитися до зменшення обсягу насильства, навіть чи особливо тоді, коли війна вибухне.

Колись хтось нібито сказав, що вислів «зменшення обсягу насильства» означає зменшити частоту й інтенсивність війн. Але вже впродовж історії інтенсивність війн іноді ставала настільки великою, наскільки частота ставала рідшою. До 1914 р. європейські суспільства жили в мирі, принаймні на своєму континенті, впродовж майже півстоліття. Безпека індивідуума всередині держав забезпечувалася ліпше, ніж будь-коли раніше. Змагання партій відбувалося майже без звертання

¹ Само собою зрозуміло, що це рішення вимагає, аби ми судили про політику озброєнь залежно від імовірності війни чи миру й обсягу насильства. Економічно й морально скорочення озброєнь можна назвати добрим як таке.

до фізичних сил. Навіть страйки, цей інституційний засіб, за допомогою якого одна соціальна група намагається заперечувати іншу, рідко призводили до сутичок і ще рідше до загибелі людей. Умови життя, міцність адміністрації, які сприяли умиротворенню соціального існування, сприяли, тільки-но слово надавалося зброї, мобілізації людських і матеріальних ресурсів. Політична влада, яка заволодіває засобами накидання миру громадянам, водночас заволодіває засобами для ведення боротьби за межами країни.

Давня суперечність між частотою та інтенсивністю відтепер змінилася завдяки наявності термоядерної зброї. Стратегія залякування, така, якою її подає британська біла книга від 1957 р., або така, як її виправдовує в систематичний спосіб генерал Галлуа, припускає таку *можливість*, що термоядерна війна ніколи не відбудеться, й таку *імовірність*, що ця війна, якщо вона вибухне, була б рівнозначною спільному самогубству.

Але, за невеликим винятком¹, усі спостерігачі зрозуміли, що погрозою війни, яка стала б загальним самогубством, не можна розмахувати за будь-якої обставини. Що більшим є страх термоядерної війни, то менш допустимою є погроза нею, то менш невірогідним стає ймовірність збройних конфліктів, у яких атомна чи термоядерна зброя не була б застосована.

Такою є насправді в нашу добу перша дилема, яка накидається державним діячам: чи хочуть вони врятувати війну а чи людство від певної війни (термоядерної, наприклад)? Чи хочуть вони стерти відмінність між класичною зброєю та атомною, сподіваючись, що цю останню, в разі будь-якого конфлікту, ніхто не наважиться застосувати? Або ж переконані, що держава ще не дозріла для того, аби мирно залагоджувати свої сварки, вони залишають за собою шанс ворожнечі, в якій обидві сторони воювали б за допомогою класичної зброї задля обмежених ставок? До цього часу представники Заходу припускали можливою першу частину альтернативи в Європі, а другу — в решті світу. Взагалі друга видається мені найрозумнішою концепцією. Перша страждає на серйозну суперечність: *не можна стверджувати, що термоядерний голокості занадто жажливий, аби хтось його розпочав, і водночас розраховувати на ефективність цієї погрози за будь-якої обставини*. Якщо перше твердження правдиве, то знайдеться державний діяч, який не повірить у погрозу, що її, однак, інший робить серйозно.

Повернімося до двох міркувань, що їх ми намагалися сформулювати в цьому підрозділі: неможливо уявити собі міжнародну систему такою, якою вона є, з контролем за роззброєнням, що відібрала б у двох великих держав їхню зброю масового знищення; неможливо уявити собі остаточне усунення збройних конфліктів, навіть між членами Атомного клубу, за допомогою стратегії залякування, цебто за допомогою погрози застосувати термоядерну зброю. Впровадження в дію традиційної мети: «зменшити обсяг насильства» припускає важкий пошук такої політико-військової поведінки, завдяки якій дві великі держави надавали б собі максимум шансів не бути втягнутими мимо своєї волі у війну, в яку вони не бажають утруватися, і водночас щоб жодна з двох держав не була заохочена в продовженні «холодної війни». Американські автори викували нове поняття, аби визначити військовий аспект цієї поведінки, яка відповідала б спільним інтересам ворогів, оберігаючи обох від якоїсь війни, якої вони побоюються, не прирікаючи ні того, ні того на поразку.

Вислів «контроль за роззброєннями» був би двозначним, позаяк він наводив би на думку про контроль за угодами, укладеними між державами, тимчасом як аме-

¹ Найпомітнішим винятком є виняток генерала Галлуа, який, до речі, претендує завадити виникненню будь-яких війн, надавши всім державам атомну й термоядерну зброю. Він розкриває цю тезу за допомогою аргументу пропорційного залякування.

риканські автори хочуть визначити цим висловом сукупність заходів, однобічних чи координованих, сукупність угод, гаданих чи наявних, за допомогою яких держави силкуються зменшити обсяг насильства в термоядерну добу, щобто, зокрема, відвернути термоядерну війну. Але відвернути термоядерну війну — це максимально зменшити ризик термоядерної війни, спричиненої якимсь невиваженим вчинком, непорозумінням, нещасливим випадком, технічним чи людським, диявольським підступом якоїсь малої погуги. Ризик — це функція глобальної кон'юнктури, співвідношення сил і збройних систем, що їх мають у своєму розпорядженні обидві сторони. І це ще не все: заходи, спонукувані «контролем за роззброєннями», передбачають також зменшення обсягу насильства в разі локальної війни, незважаючи на те, чи тактична атомна зброя буде застосована, а чи ні; нарешті, вони передбачають також «обмежити насильства», навіть за припущення, що балістичні ракети з термоядерними боеголовками будуть замінені, переважно підтримуватиметься зв'язок між ворогами зі сподіванням припинення ворожнечі чи то завдяки угоді між двома державами, чи то завдяки капітуляції однієї з них.

Бувши так задуманим, контроль за озброєннями був би ліпше визначений словами «політика озброєнь» або «мистецтво озброєнь», або ще «політика озброєння та роззброєння». Головною ідеєю є ідея неминучої солідарності між тим, що робиться за мирного часу, та тим, що відбувається за воєнного часу, між військовими приготуваннями та дипломатією, між тим, що роблю я, і тим, що робить мій ворог, між заходами національної оборони та імовірністю війни (або певної війни). Ця головна думка може виплисти з двох принципів Клаузевіца, які ми наводили в першому розділі цієї книжки, а саме: тривалості взаємовідносин, мирних чи завойовничих, між двома державами, наслідків взаємної дії¹ та небезпеки, заперечення на заперечення, звертання до крайнощів. Але ці два принципи набирають іншого, трагічного сенсу в нашу добу, ніж це було в минулому, позаяк ціна часу й руйнівна здатність зброї якісно змінилися. Держави завжди воювали за допомогою зброї, яку вони нагромадили за мирного часу. Але від 1914 до 1918 рр. вони мали час провадити свою мобілізацію після початку ворожнечі, втручання нейтральних держав схилило світ до рівноваги. Хоч завтра буде зброя класична чи атомна, часу бракуватиме. Щоб уникнути звертання до крайнощів, треба, аби ворогування тривало недовго: баламут має створити завершений факт, аби негайно опинитися в позиції оборонця й примусити консервативну частину прийняти виклик чи зважитися програти ставку. Для стратегічних бомбардувальників потрібні години, щоб дістатися від Москви до Вашингтона (або навпаки). Для балістичних ракет тривалість польоту обліковується хвилинами (тридцять хвилин). Що ж до руйнувань, які викликають страх, то вони вже були великими до 1939 р., але поступ є природним, а не ступеневим, бо сила вибуху перейшла від кількох тонн до кількох мільйонів тонн.

«Контроль за озброєннями», коли припустити, що цей вислів не зовсім точно перекладено французькою з англійської, допускає, чи може допустити, заходи скорочення озброєнь, але він може також допустити заходи збільшення озброєнь: триста невразливих балістичних ракет з обох боків надають більшої «стабільності» рівновазі страху, ніж сто. Те, що американці називають *arms control*, — це пошук національної оборони, який здійснюють одна чи багато держав, дружних чи суперницьких, з метою забезпечити кожній державі й усій сукупності держав максимум безпеки проти різних загроз війни, не зменшуючи безпеки кожної щодо імовірної агресії. Одне слово, йдеться про змішану політику озброєння та роззброєння, метою чого було б панування всього людства над інструментами смерті. Якби існував тільки єдиний військовий суверенітет, людство, принаймні теоре-

¹ Або діалектики антагонізму.

тично, легко досягло б цього панування. Чи це панування досягне для людства взагалі на такий тривалий термін, як це сподівається кожен із суверенних суб'єктів, розглядаючи заходи, які пропонуються йому щодо *його* власної переваги в змаганні, яка є більшою, ніж щодо спільного інтересу системи, здебільшого інтересу уникнути спалаху термоядерного насильства?

3. У пошуках стабільності

На так поставлену проблему — яка політика озброєнь дає кращі шанси провадити «холодну війну» без того, щоб ця війна не переросла у війну термоядерну, — американські автори майже одноставно дали дві головні відповіді: обмежити число членів Атомного клубу, забезпечити невразливість каральних апаратів, аби відібрати в імовірного агресора будь-яку надію на безкарність.

Коли я пишу цю книжку, в 1960 — 1961 рр., переговори про припинення ядерних випробувань уже тривають багато років, і я передбачав їм поразку. Справді, після трирічного фактичного мораторію Радянський Союз провів нову серію ядерних випробувань наприкінці 1961 р., а Сполучені Штати невдовзі наслідували приклад советів. Якісна гонка озброєнь пришвидшилася, але 1963 р., після осінньої кубинської кризи, що сталася 1962 р., переговори відновилися й дуже швидко завершилися підписанням угоди про припинення ядерних випробувань — проте угоди часткової в двох розуміннях: підземні випробування не заборонені, позаяк угода вимагала б наземних інспектувань, від яких совети затято відмовилися; з іншого боку, з попереднім попередженням за три місяці будь-яка із сторін, що підписала угоду, може денонсувати її. Розвиток подальших подій — довгі безплідні переговори 1958 — 1961 рр., мораторій на випробування, проголошений односторонньо кожною з двох великих держав, раптове відновлення ядерних випробувань у СРСР, швидке підписання угоди того дня, коли московські керівники приймуть таку ухвалу, — є значущий і повчальний.

Я не повернусь до розгляду підстав, на яких президент Кеннеді та його радники бажали підписати угоду про припинення ядерних випробувань (перешкодити чи затримати розширення Атомного клубу, впровадження першої системи перевірки чи інспектування, створення сприятливого клімату для широких угод). Ми пояснили також, чому французькі керівники, навіть якщо вони визнають свої зобов'язання перед людською спільнотою, могли з чистим сумлінням розцінити, що перевага для *їхньої* держави є більшою за невідповідність для загальноприйнятої системи. За яким правом можна зачиняти двері клубу після входження третього члена, а не четвертого чи п'ятого?

Теорія зачинення дверей Атомного клубу, незважаючи на її очевидну раціональність, є, принаймні в теперішній кон'юктурі, майже нереальною. В усякому разі, ця теорія зажадала б, аби держави в атомну добу враз змінили свою поведінку, яка за своєю *природою* відрізнялася б від поведінки, притаманної їм упродовж минулих тисячоліть. Дві держави, зокрема Франція та Китай, які 1963 р. твердо вирішили набути ядерну зброю, не підписали московської угоди. Перша китайська атомна бомба вибухнула 1963 р., й багато держав третього світу надіслали свої привітання Мао Цзедуну, незважаючи на звичне неприязне ставлення до ядерної зброї.

Женевський дипломатичний марафон 1958 — 1961 р. був спробою укласти угоду між ворогами, спрямовану проти їхніх союзників; спробою логічною, позаяк вороги справді мали спільний інтерес зачинити двері Атомного клубу, не дуже афішуючи свого наміру чи не примушуючи інші держави схилитися перед їхнім рішенням. Чому ця спроба зазнала поразки 1961 р. й почасти увінчалася успіхом 1963 р.? 1961 року я завважив три справжні причини поразки.

Угода про припинення ядерних випробувань не могла бути застосованою без згоди Китаю. Я завше запитував себе, чому нова династія Піднебесної імперії або, якщо віднести це посилення до зухвалого минулого, чому якась комуністична партія, за допомогою власних зусиль перемігши в громадянській війні, згодилася б остаточно відмовитися від нині вирішальної зброї, тієї, яка визначає чи здається, що визначає, ієрархію дійових осіб на міжнародному кону. Кремль від 1951 р. мав інтерес прикривати Китай від ризику шляхом укладення угоди про взаємну допомогу, але він не був зацікавленим надати йому засоби стратегічної оборони у Формозькій протоці, засоби, які, слугуючи суто китайськими цілям, могли б утягти Радянський Союз у конфлікт зі Сполученими Штатами.

Китайці розкрили перед світом свої сварки з кремлівськими політичними діячами, що велися з 1961 р., з приводу атомних озброєнь, угоди від 1957 р. та односторонньої денонсації Москвою цієї угоди 1959 р. (через рік після воєнних операцій у Формозькій протоці). Мови, якими говорили американські та російські керівники зі своїми союзниками — Францією та Китаєм, — були напрочуд або радше логічно схожими між собою. «Як Радянський Союз зможе відмовитися надати допомогу китайській програмі, якщо я надам свою допомогу вашій програмі? До речі, моєї сили залякування цілком вистачить, аби забезпечити вашу безпеку», — казали одні. «Радянської сили стримування цілком вистачить для безпеки сукупності соціалістичного табору, а Сполучені Штати дедалі менше опиралися б перед проханням “німецьких реваншистів”, ми надали б їм привід чи виправдання їхніх дій», — казали інші. Кожна з двох великих держав захищає справу непоширення ядерної зброї перед своїми союзниками, посиляючись на можливе заперечення свого побратима-ворога в тому разі, якщо вона сприятиме цьому поширенню. Логічно чудова й навіть розважлива поведінка, якщо бажаєте. Розважлива чи ні, але відповідь Франції та Китаю є також логічною. Я ніколи не зміг би повірити, що така могутня держава, така горда нація, як Китай і китайці, остаточно згодяться опинитися в такому низькому становищі.

Між 1961 та 1963 рр. поведінка китайців не змінилася, але китайсько-радянський конфлікт став гострішим. Керівники обох країн припинили підтримувати навіть зовнішній вигляд єдності. Лайки Кремля сипалися не тільки на Албанію, вони поширилися й на «китайських авантюристів». Так само Югославія більше не править за козла розгрішення для пекінського прес-аташе. Будь-яка угода про припинення ядерних випробувань між Вашингтоном та Москвою відтепер розглядалася б Мао Цзедунем та його командою як недружній акт. Либонь, кремлівські політики вагалися підписати цю угоду доти, доки вони сподівалися на примирення. 1963 р. вони втратили цю віру.

Друга причина провалу переговорів, що несподівано виникла 1961 р., полягала в технічному «відставанні» Радянського Союзу. Серія випробувань 1961 р., справді, підтверджує, що радянські вчені та інженери хотіли поліпшити своє озброєння, зокрема завершити виготовлення ядерних бомб потужністю багато десятків мегатонн. Тож цей поступ вимагав випробувань у атмосфері, які неможливо приховати. І в Сполучених Штатах усе це не могло відбуватися інакше. Чимало вчених, генералів, конгресменів критикували мораторій без угоди й без інспектування, вони також бажали відновлення випробувань чи то з метою поліпшення нової зброї, чи то з метою її радикального оновлення (завершення виготовлення антиракет). 1963 р. не без суворих дебатів у комісіях конгресу московська угода була ратифікована великою більшістю. Питання зводилося до того, щоб дізнатися, яку вагу має ця угода, інакше кажучи, чи дві великі держави зобов'язувалися не виготовляти тимчасово того, що, в усякому разі, вони не мали б жодних підстав виготовляти? Жодна з двох великих держав не відмовляється вдосконалити свою зброю, жодна остаточно не позбавляє себе свободи провадити випробування в атмосфері того дня, ко-

ли це їй буде потрібно. Обидві держави й далі провадять підземні випробування ядерної зброї. Очевидячки, угода не заважає, чи не гальмує, впровадження ніяких інновацій, над якими працюють техніки: літаки з вертикальним злетом, доведення до завершення антиракети, супутники спостереження чи зв'язку, потужніші бомби за вагою тощо. Може, угода сповільнює, а не зупиняє якісну гонку озброєнь, яка розгортається між двома великими державами.

Навіть більше, неприязне ставлення росіян до системи інспектування — третя причина, на яку безліч разів посилалися коментатори, що хотіли пояснити відмову, з якою 1960 — 1961 р. виступали радянські представники, від поступок, що їх вимагало б підписання угоди, — не припинилося. Того дня, коли кремлівські політики зважилися підписати угоду, вони воліли повернутися до своїх виступів, що їх вони робили безліч разів, і радше «легалізувати» підземні ядерні випробування, ніж згодитися на наземні інспектування, за відсутності яких виявлення підземних ядерних випробувань, як стверджують техніки, було б неможливим.

Ця подія ще має багато різних значень. На початку переговорів система інспектування, передбачена американцями в разі підписання обмеженої угоди, що зводилася тільки до припинення ядерних випробувань, передбачала набір висококваліфікованого персоналу, встановлення на місцях станцій спостереження, річні витрати сотень мільйонів доларів. Коментатор спробував сказати собі: якщо справа стоїть так лише з цією одиною угодою, то що буде в разі укладення всеохопної (про всі види озброєнь) і загальносвітової угоди (коли її підпишуть усі держави)? Якесь ефективно контрольоване роззброєння могло б коштувати не набагато менше за саме озброєння, писав, либонь, не без певної іронії, один американський автор, професор Оскар Моргенштерн. Реагування невченого на таке твердження ризикує звестися до гіпотези, яка передбачає, що не станеться ніякого роззброєння, реагування, якщо його проаналізувати, виявляється безглуздим. Чому держави не стали б витратити так багато грошей, щоб озброїтися проти війни, як вони витрачали, озброюючись одні проти одних?

Це реагування не менше відрізнялося від реагування на громадську думку, яка не підтримувала роззброєння та скорочення військового бюджету. Навіть більше, можна побоюватися, що державні діячі також бачать певну суперечність між міжнародною угодою про обмеження озброєнь та мільярдами доларів, необхідних для перевірки її дотримання. Несприяття советами комплексної системи інспектування, либонь, ґрунтується не тільки на причині невідчепної ідеї таємничості, побоювання шпигунства, воно, можливо, походить від почуття своєрідної суперечності між метою та інструментом, між угодою, яка має бути символом домовленості, та системою інспектування, яка неминуче символізує ворожість та підозру.

У всякому разі, московська угода стосується тільки тих випробувань, які не вимагають міжнародної системи перевірки. На допомогу дипломатії прийшла техніка. Московська угода від 1963 р., як і морська угода від 1921 р., не може бути порушена потайки. Тож ніщо не свідчить про те, що протистояння між росіянами та американцями з вирішального питання про перевірку підписаних угод вдалося подолати. Згідно з широковживаним жартом, американці віддають перевагу інспектуванню роззброєнь, а росіяни горлають про повне роззброєння, але відмовляються від ефективного проведення перевірки. До того ж протистояння стає зрозумілішим залежно від логіки інтересу: совети побоюються інспектування, позаяк вони мають вигоду від таємничості, якою вони себе оточують¹. Американці ж, менш здібні чи менш сповнені бажання приховувати свої починання, не передбачають роззброєння, яке не супроводжувалося б обміном зв'язку.

¹ Може, вони плакають певні ілюзії з цього приводу. Супутники замінили літак типу У-2, до того ж вони набагато ефективніші.

Отже, матеріально московська угода має тільки обмежене значення. Вона не забороняє всі види ядерних випробувань, не зупиняє якісну гонку озброєнь, не дозволяє випробовувати першу систему міжнародного інспектування. До того ж вона не набрала в очах світової громадськості символічної ваги: вона тільки засвідчила про солідарність двох великих держав проти небезпеки тотальної війни, про солідарність куди сильнішу за відповідні союзи, які має та й та держава.

Відправним пунктом американської тези, як ми це бачили, було те, що війна є немислимою, такою, що її ніхто не хоче вести, що вона не схильна вибухнути. Проте чи то через технічний нещасливий випадок (вибухає якась бомба, і супротивник помилково розцінює цей вибух), чи то через бюрократичний нещасливий випадок (дві держави зав'язали між собою сварку й жодна не хоче відступати, аби не втратити свого обличчя), чи то, нарешті, через психологічний нещасливий випадок (невизначення намірів іншої) дві великі держави можуть бути втягнутими в битву, яку вони готують, якою вони погрожують одна одній, але якої вони палко бажають уникнути.

Можна запитати себе, чи марксистсько-ленінці, виходячи із своєї філософії, побоювалися такої імовірності так само, як американці завше були схильні думати про політичні проблеми за допомогою технічних термінів? Як історія зберегла б той раціоналізм, якого їй надає радянська доктрина, якщо атомні спустошення стануться через якийсь нещасливий випадок, а не через нагромадження сил, цебто через зацькований капіталізм, приречений іти до апокаліптичної катастрофи?

У всякому разі, від 1955 до 1963 р. все відбувається так, ніби кремлівські політики гадали почерпнути політичну вигоду зі страху, який вселяла в людство термоядерна війна. Коли пан Хрущов силкувався відвернути Сполучені Штати від нападу на Кубу, погрожуючи балістичними ракетами (сподіваючись, що офіційні коментатори знизять значення його слів), він хвалився якоюсь перевагою, матеріальною чи моральною, якої насправді він не мав. Справді ж бо, Радянський Союз був не спроможний подати соціалістичній республіці Фіделя Кастро допомогу на місці. Він не мав іншого вибору, як удатися до обмежених дій у іншій точці землі або звернутися до зброї масового знищення. Коли настав час правди, в жовтні-листопаді 1962 р., кремлівські політики віддали перевагу відступу в ескалації. Вони відмовилися розташовувати на кубинському узбережжі неподалік від Флориди військову базу запуску балістичних ракет середньої далькості.

Ця перша й до сьогоднішнього дня єдина конфронтація між двома великими державами, здається, схилила московських керівників у бік американської доктрини. Бувши віднині переконаними, що за певних обставин президент Сполучених Штатів візьме на себе найвищий ризик, пан Хрущов та його спадкоємці відверто вирішили заспокоїти світ. Більше не постає питання ні про підписання окремої мирної угоди з *Німецькою Демократичною Республікою*, ні про розмахування з будь-якого приводу погрозою вдатися до балістичних ракет. Між запуском першого супутника та кубинською кризою 1962 р. Радянський Союз, очевидно, вірячи в перевагу свого динамізму та своїх збройних засобів, провадив оборонну дипломатію. 1966 р. міжнародний клімат глибоко відрізнявся від клімату, який був п'ять років раніше.

Незважаючи на праці Річардсона¹, немає доказу того, що гонка озброєнь стала б у прямий спосіб причиною великої війни. 1914 р. європейські держави змусили до збройної боротьби не величина оборонного бюджету, не вага, з якою цей останній тиснув на економіку. Збільшення бюджету великою мірою викликало не-виразне почуття, що конфлікти між протилежними коаліціями загостряться й що

¹ Див. вище, розділ XI, підрозділ 4.

їх того чи того дня розв'яжуть за допомогою зброї. Навіть більше, морське суперництво між Німеччиною та Великою Британією стало однією з причин взаємних доктрин між цією останньою та Франко-Росією, причиною ж визначення фронтів, на рахунок якого можна віднести частину відповідальності за вибух війни 1914 р. Навіть більше, сьогоднішня якісна гонка озброєнь цілком природно відрізняється від усіх учорашніх кількісних гонок. Нинішній випадок унікальний: якими є серйозні побоювання, що виникали вчора, виникають сьогодні або могли б виникнути завтра?

Одні побоюються, що дві великі держави, витративши мільярди доларів додатково, опиняться, зрештою, в тій самій точці, і кожна з них буде здатною завдати суперниці жахливого удару, але вона не уникне покарання з боку свого ворога, навіть не вступаючи у відкритий двобій. Ця імовірність, хоч би якою слушною вона була з етичного погляду, не була небезпечною в політичному плані, оскільки вона не порушила б рівноваги страху. Ми не сліпці до абсурдності з погляду Сіріуса щодо мільярдів доларів, витрачених на виготовлення зброї, яка через кілька років піде на брухт. Як і всі, кожен з нас шкодує за тими людськими виробами та пам'ятниками, які можна було б створити завдяки цим мільярдам. Але бюджет, відведений для озброєнь, у розвинутих країнах обох блоків, мабуть, тільки гальмує, а не піддає небезпеці зростання національного продукту. Індія та Пакистан більше терплять від свого військового суперництва, ніж Сполучені Штати й Радянський Союз. Ці останні ще далеко від того, коли тягар витрат стане для них нестерпним.

Переважає більшість оглядачів побоювалася чи побоюється менше економічних наслідків, ніж психологічного ефекту гонки озброєнь. Ця остання не ризикує підтримувати й загострювати міжнародний клімат підозри та страху. Одного дня люди не зможуть сказати: «Besser ein End mit Schrecken als ein Schreck ohne End»¹.

Справді, ці побоювання притлумилися впродовж останніх років. Переходячи від однієї крайності до іншої, громадська думка й навіть експерти схилиються 1966 р. підтримувати стабільною рівновагу страху, на рівні, вищому за саму термоядерну зброю. Оплакують або й зовсім відкидають обмежені війни, мають за свосерідне певне досягнення мудрості двох великих країн, їхню рішучість не вступати в смертельну війну, їхнє приєднання до доктрини гнучкої відповіді. Ядерна зброя — це найвищий засіб; великі держави застосовують її тільки того дня, коли на карту буде поставлено їхні життєві інтереси. Тож кожна виявляє рішучість не зашкодити життєвим інтересам іншої.

Цим пояснюється те, що світова громадська думка 1966 р., здається, мало стурбована, незважаючи на в'єтнамську війну. З воєнного погляду біполярність існує, дві великі держави, сказати б, призвичаїлися одна до одної, вони засвідчили про свою обережність. Радянський Союз удовольняється певним числом міжконтинентальних ракет, яке, за його даними, є меншим за число самих ракет, що ними володіють Сполучені Штати. Зі свого боку західні країни істотно не нагромадили своїх класичних сил у Європі. Хоч Сполучені Штати офіційно цього не проголошують, їхні керівники зовсім не покладаються на високу здатність першого удару, ні на ефективність стратегії протисили. Нарешті, досі ні та, ні та велика держава не розгорнула ні оборонних протиракетних баз, ні баз пасивної оборони широкого масштабу.

Як довго протриває ця фаза безпеки, яка настала після фази страху 1959 — 1961 р.? Ніхто не може цього сказати з впевненістю, але дві обставини, либонь, будуть вирішальні в цьому плані: чи завтра гонка озброєнь знову поживавиться?

¹ «Радше жахливий кінець, ніж нескінченний страх» (нім.).

Чи розширення Атомного клубу спонукає великі держави докласти додаткових зусиль, щоб відновити перевагу, й посприє розповсюдженню нових занепокоєнь?

Державний секретар США досі чинив опір сенатським комісіям, які бажали налагодити оборону проти балістичних ракет. Проти такої великої ударної сили, якою є Радянський Союз, технічно реалізована оборона, за його словами, була б малоефективна. Нападник мав би спосіб «перенаситити» цю оборону, збільшуючи число своїх ракет, тимчасом як оборонець не зумів би збільшити необхідною мірою число своїх антиракет. У цій новій версії боротьби снаряда та кіраси перший цього разу взяв би гору з економічних причин.

Однак було б зовсім інакше в тому разі, коли б оборона спрямовувалася проти малої сили, наприклад, проти такої, яку матиме Китай років через десять. Тож теперішня дискусія в Сполучених Штатах спрямовується менше на оборону від ядерної сили Радянського Союзу, ніж від китайської сили. Та хоч би яким був стратегічний намір американської оборони проти ракет, Радянський Союз не дозволить випередити себе в цій царині (може, він сам уже випереджає американців). Логіка якісної гонки озброєнь вимагає, власне, щоб великі держави підтримували якомога довше свою перевагу шляхом підвищення своєї здатності завдати удари, боронитися чи витримувати удари, поки держави середніх обсягів набудуть із багаторічними запізненнями такі види зброї, на які вони самі колись мали монополію.

Незважаючи на нинішнє послаблення напруженості, обидві великі держави дуже важко зважуються на будь-яке зниження здатності завдати удар першою, застосувати репресії у відповідь, відбити чи витримати удари супротивника. Радянський Союз компенсує менше число міжконтинентальних ракет за рахунок значущого числа ракет середньої далькості. Вочевидь, він був змушений, якщо не приречений, сповільнити гонку озброєнь з економічних мотивів: щоб не дозволити випередити себе, він мусив виділити для оборони вищий відсоток національного продукту.

Єдине, що стримує всі держави, які ввійшли до Атомного клубу, — це пасивна оборона, яка ніби символізує безглуздя розгнужаної та нібито національної техніки. Витрачають мільярди, аби зменшити відсоток втрати бомбардувальників, які долали б мережу винищувачів та ракет земля — повітря, але не витрачають навіть сотні мільйонів доларів у Сполучених Штатах, щоб підготувати населення до імовірності того, що дало б змогу йому передбачити або зменшити втрати в разі, якщо, незважаючи ні на що, катастрофа станеться. Зізнаюсь, що попри так звані раціональні пояснення, які нам запропонували, ця стриманість видається мені безглуздою. Щоправда, залишивши населення міст і навіть сіл без захисту, супротивники обмінюються в такий спосіб заручниками, засвідчують один одному свою волю до миру. Правда й те, що коли одна з великих держав розгорне широку програму пасивної оборони, зіграє закон двогострого леза: друга велика держава кинеється наслідувати приклад своєї суперниці й постарается відновити рівновагу на вищому рівні. Але чому цей останній аргумент — наприкінці гонки суперники опиняться пліч-о-пліч — зуміє переконати лише в єдиному разі, коли йдеться про цивільну оборону, тимчасом як він є ще вагоміший, може, набагато, в питанні про наступальну чи оборонну зброю, бомбардувальники чи балістичні ракети та повітряну оборону або протиракетну оборону? Сполучені Штати, якщо й не весь Захід, були б набагато більше здатні, ніж Радянський Союз, виділити мільярди доларів на спорудження підземних сховищ та продуктових складів. Кажуть, цивільна оборона не була б ефективною. Звісно, вона могла б усього-навсього пом'якшити широту катастрофи, надати мільйонам людей більший шанс вижити. Але чому скорочення відсотка жертв серед населення менше, ніж скоро-

чення відсотка бомбардувальників чи ракет, яким удалося б подолати оборонну мережу супротивника? Витрачають величезні суми, ні з чим не рахуючись, аби зменшити цей останній відсоток і зовсім не цікавляться першим.

Розширення Атомного клубу, набуття так званими другорядними державами ядерної сили може викликати нове пришвидшення якісної гонки озброєнь, спонукати великі держави докласти нових зусиль, аби створити чи то протиракетну оборону, чи то навіть якусь ненадійну систему захисту для цивільного населення. Чи крім впливу, який вони здатні справити на змагання, атомне й військове, між двома великими державами, малі ядерні сили поставлять під питання стабільність страху між Сполученими Штатами та Радянським Союзом? Відносну стабільність міжнародної системи?

Я не повертатимусь до слабких місць загальної теорії про «мир за допомогою страху». Але події, що відбулися впродовж останніх років (1961 — 1966), пропонують перший досвід поширення атомної зброї і дозволяють зробити певні висновки. З багатьох побоювань, що їх відчували американські теоретики, деякі сьогодні, здається, наполовину розв'язалися.

З двох держав, які проникли до Атомного клубу 1961 р., одна, Франція, не посприяла зміцненню ні своєї власної безпеки, ні безпеки Заходу своєю стратегічною ядерною зброєю й не піддала небезпеці рівновагу страху між Радянським Союзом та Сполученими Штатами (або між радянським та західним таборами). Із суто політичних причин, а також з причин китайсько-радянського розколу й наростаючих суперечностей між східноєвропейськими державами західні європейці перестали 1966 р. відчувати чи навіть перейматися побоюванням перед радянською агресією. Щонайбільше їх непокоїть те, що на Старому континенті може позначитися напруженість конфлікту у В'єтнамі. Офіційні тлумачі з найвищого французького командування, хоч вони й далі проголошують себе вірними анахронічній доктрині масових репресій, ні на кого не нагонити страху, навіть на народ, що вбезпечувати його за допомогою залякування вони взяли на себе місію: насправді ніхто нині не вірить у збройний, частковий чи масований, напад з боку Сходу, ніхто не вірить, що паризький уряд застосував би в критичний момент доктрину, яку він проголошує.

Узагальнімо вагу французького випадку: поширення ядерної зброї (якщо цими словами означити розростання Атомного клубу), коли припустити, що воно саме собою варте жалю, є, залежно від конкретного випадку, неоднаково небезпечним для стабільності рівноваги — місцевої чи загальної. Коли йдеться про якусь державу, поведінка якої не конче є менш раціональною, ніж поведінка великих держав, про державу, яка до того ж розташована всередині однієї із зон життєвих інтересів однієї з них, ядерна небезпека є чималою. Вона може з'явитися у момент кризи й гри на краю безодні.

Поки що французька сила, як і англійська, є більш статутним символом, ніж військовим чи дипломатичним інструментом, принаймні щодо можливого ворога (вона є дипломатичним інструментом стосовно союзника). Інакше може бути тільки того дня, коли б удалося залагодити європейське питання й коли б радянські війська повернулися в межі Радянського Союзу, а американські війська полишили б Старий континент.

Випадок з Китаєм зовсім інший. Випробувальний вибух кількох ядерних бомб ще не є володінням оперативною ядерною зброєю. Ми можемо тільки спекулювати майбутнім й не розглядати ще наслідків вступу другої держави, яка проголошує себе марксистсько-ленінською, до Атомного клубу. Чи денонсація 1959 р. Москвою угоди про атомну співпрацю, підписаної 1959 р. між Радянським Союзом та народним Китаєм, стала причиною або наслідком китайсько-російського розриву? Цілком імовірно, що ця денонсація була водночас причиною й наслід-

ком, моментом діалектики, яка привела держави-союзниці за ідеологією та інтересами до типової ворожнечі, притаманної великим потугам, загостреної амбіціями, спільними й властивими для всіх ідеократичних держав, до втілення єдиної версії, що відповідає їхній догмі. Те, чи прагнення народного Китаю набути ядерну зброю має чи не має певне значення в розколі комуністичного блоку, для нас важить менше, ніж такий незаперечний факт: Радянський Союз та Сполучені Штати твердо вирішили, й цілком на це здатні, вжити запобіжних заходів проти небезпеки так званої *каталітичної* війни, великої війни, яку другорядна чи сатанинська третрорядна держава могла б розв'язати — окремо чи ні. Держави, які володіють термоядерною зброєю, не вступають у збройну боротьбу в той спосіб, в який вступили в неї європейські держави в липні-серпні 1914 р., коли причиною цього послужили вбивство австрійського герцога та ультиматум Відня Белградові.

Заперечення великими державами поширення термоядерної зброї подвійне. В міру того як зростає число держав, які володіють ядерною зброєю, дипломатичне поле дробиться. Правдою залишається те, що будь-яка криза, азійська чи африканська, відлунує в Європі, але неправда, й дедалі менше буде правдою те, що збройний конфлікт у якійсь точці світу неодмінно стане загальносвітовим. Обмеження застосування зброї доповнює локалізацію ворожнечі. Хоч би якими були стратегічні відтінки, що їх застосовують одні й інші, практика буде дедалі гнучкішою (гнучка відповідь). Відповідно до ваги мети та серйозності агресії застосування сили буде більше чи менше, обидві сторони, що воюють між собою, піднесуться більш чи менш вище над масштабом насильства.

Можливо, в певних регіонах світу, наприклад у Європі, ці дві доктрини більше відрізнятимуться одна від одної ідейно, ніж практично. Там, де мета є життєво важливою для всіх держав-учасниць, де накопичення атомної зброї таке велике, що атомний вибух видається майже неминучим у разі збройного конфлікту, відмінність між доктринами схильна розпливатися туманом між погрозою масових покарань та погрозою гнучкої відповіді в супроводі погрози вдатися до крайнощів. Навіть за такої кон'юнктури головний принцип стратегії, єдиний, що на певний термін зберігає шанси людства вціліти, полягає в тому, що ядерна зброя повинна застосовуватися в крайньому випадку. Тінь цієї зброї ширяє на міжнародній сцені, дійові особи знають, що якогось дня її можуть ефективно застосувати, хоч головна мета її — впливати на поведінку державних діячів, аби зробити їхній військовий фах так само марним, як і незначущим. Але ця стратегія залякування досягатиме успіху на тривалий час лише за умови, що вона не ґрунтуватиметься на абсурдних погрозах з відсутністю почуття міри. Роздрібнення дипломатичного поля, як і доктрини поділених на градуси репресій, становлять собою, як те й те, своєрідний парад, спрямований проти небезпек, що їх приховує в собі поширення ядерної зброї, для великих держав напевне й, може, для всіх інших також.

Великі держави не менш вороже налаштовані проти набуття іншими державами ядерної зброї з легкозрозумілих мотивів. Переговори про роззброєння, які в момент, коли я завершую писати цю книжку, схилилися до тимчасового припинення ядерних випробувань, сьогодні ставлять собі за мету легалізувати непоширення ядерної зброї. Зайвий раз вони розтягуються на роки, навіть не можна з впевненістю дізнатися, що очевидні розбіжності з такої чи такої статті угоди є реальною причиною чи просто приводом для відмови советів чи американців її підписати.

Цього разу перешкода більше політична, ніж технічна. Саме собою зрозуміло, що ні Сполучені Штати, ні Радянський Союз, ні Велика Британія не передадуть у повну власність атомну зброю своїм союзникам чи якійсь нейтральній державі. (І це саме можна сказати про Китай та про Францію.) Жодна з цих держав не допоможе іншій державі у виготовленні цієї зброї. Але Сполучені Штати хочуть

зберегти за собою, аби підтримувати Атлантичний альянс і особливо союз із Федеративною Республікою Німеччиною, право на певні методи співпраці (щоб різнобічна сила залишалася тільки в них самих), в яких совети воліють, щиро чи ні, бачити тонку форму розосередження, якщо непоширення ядерної зброї.

Може, угода про непоширення ядерної зброї була б, зрештою, підписана, як була підписана в дещо послабленому вигляді угода про тимчасове припинення ядерних випробувань. Але як у одному, так і в іншому випадку йдеться великою мірою про лицемірство. Державам, яким заважало б провести випробування в атмосфері, треба тільки не підписати угоду або денонсувати її. Великі держави підписали угоду, коли дійшли висновку, що ці випробування почасти були непотрібними. 1966 р. угода про непоширення ядерної зброї не розв'язала б жодної з реальних проблем і зовсім не змінила б поведінки держав, які володіли ядерною зброєю. Зате ці останні ще не почали розмірковувати над відповідями, що їх вони дадуть державам, які відмовилися б набути якийсь вид ядерної зброї й попросили чогось натомість. Яку гарантію готові дати Сполучені Штати Індії, якщо вона не виготовлятиме атомних бомб? А завтра Японії?

Кандидатів до Атомного клубу 1966 р. набагато менше, ніж їх було десять років тому, і це з багатьох причин, дві головні з яких полягають у вартості виготовлення й у скептицизмі з приводу ефективності, навіть дипломатичної, цього озброєння для другорядної країни. Може, побоювання атомного шантажу пом'якшиться тоді, коли поширення ядерної зброї зупиниться саме собою. Поки що чи то йдеться про їхні взаємовідносини, чи то про їхні відносини з іншими державами великі держави змогли порозумітися тільки в тому, щоб заборонити самим собі робити те, в чому вони більше не відчують потреби, й заборонити іншим те, що вони самі зробили.

4. Межі угоди між ворогами

Сполученим Штатам протистоять дві школи — одна сприятлива для загального роззброєння, особливо ядерного, друга ж сприятлива для «освоєння озброєнь» у тому значенні, що його ми надаємо цьому вислову, освоєння, яке не веде до повного чи загального роззброєння і яке, на думку представників іншої школи, радше нагадає підтримання озброєнь, ніж їхнє знищення чи бодай скорочення.

Попередні підрозділи цієї книжки були натхнені ідеями другої школи. Якщо згодиться з одностороннім роззброєнням за будь-яку ціну або уявити собі міжнародну систему, яка радикально відрізняється від системи, що її ми знаємо, систему, в якій держави жили б у безпеці, без зброї та конфліктів, ці ідеї стануть переконливими і, я сказав би, майже очевидними. Справді, вони передаються такими міркуваннями. Роззброєння чи скорочення озброєнь не є метою як такі, а засобом — засобом зменшення ризику війни без збільшення небезпеки зазнати поразки, якщо війна будь-що вибухне. Якщо ця формула правильна для обох таборів чи для двох великих держав, то угода про обмеження озброєнь має шанс бути підписаною тільки за умови, що не зміниться співвідношення сил між ними, що вона не принесе ні тій, ні тій стороні політичних переваг. Навіть більше, позаяк не слід гадати, принаймні в найближчому майбутньому, що мир настане внаслідок знищення озброєнь та наступної неможливості воювати, що угоди про зменшення озброєнь пом'якшать страх перед термоядерною війною, який тимчасово сприяє станові невійни. Зрештою, ці ймовірні угоди не відрізняються за своєю природою від ухвал, що їх односторонньо приймають держави з метою пом'якшити небезпеку війни, яку спричинили б нещасливий випадок або погроза досягти якоюсь із них власних цілей чи залякати супротивницю.

Аргументація школи «освоєння озброєнь», тобто угоди про скорочення, обме-

ження чи інспектування, — це тільки один з аспектів загальної політики роззброєння, що має бути віднесеним до глобальної кон'юнктури, щоб бути об'єктивно оціненим; ця аргументація є, на мій погляд, неспростовною залежно від вимог політики відповідальності. Але (цю поступку треба зробити перед іншою школою) досі вона не привела до жодного заходу роззброєння.

1961 р. провал переговорів про припинення ядерних випробувань, здавалося, мав символічну вагу. Мінімум інспектування, що його домагалися Сполучені Штати, перевищував максимум, на який згоджувався Радянський Союз. Через п'ять років угоду про часткове тимчасове припинення ядерних випробувань було підписано, але вона не включала в себе підземних випробувань, що їх не можна з цілковитою певністю виявити за допомогою апаратури, розташованої на великій відстані. 1966 р. предметом переговорів стала угода про непоширення ядерної зброї. Згідно з нею, великі держави зобов'язалися б будь-що не робити того, що вони не мали наміру робити. Вони брали б на себе зобов'язання зробити ще важчим для інших держав набуття ними ядерної зброї. Бувши в такий спосіб виправданою, доктрина про непоширення ядерної зброї не може не видатися інструментом політики великих держав, засобом для них підтримувати своє майже монопольне становище.

Згодившись з обмеженням доступу до Атомного клубу, аби уникнути ядерної війни, чи великі держави зможуть недвозначно, за допомогою добротної й виваженої угоди, дійти згоди про якості військової рівноваги? Американські аналізи щодо цього тільки збільшили число досліджень та проектів. «Розрядка» почалася без укладення будь-якої угоди про роззброєння чи обмеження озброєнь.

Великі держави не відмовляються виробляти зброю, яку вони не бажають застосовувати, їм куди важче порозумітися з півслова, ніж оголосити про свої добрі наміри. Те, що між ними відбувається без слів, проходить куди важче, ніж те, про що вони оголошують.

Розгляньмо, наприклад, проблему взаємного залякування. Мета — заспокоїти одну одну стосовно своїх намірів, нікому не віддаючи переваги в теперішньому становищі. Гіпотеза, яка часто-густо не висловлюється, полягає в тому, що два табори однаково зацікавлені в розвіюванні занепокоєння, що обидва вони досить серйозно сприймають ризик війни, яка може вибухнути через нещасливий випадок, непорозуміння чи бажання одного з них випередити суперника, тож вони воліють відмовитися від імовірних переваг, які той чи той табір може витягнути тут чи там зі страху перед ескалацією. Ця гіпотеза зовсім не видається мені доведеною. Ще вчора (1960 р.) Радянський Союз гадав, що він програє, коли буде покладено край страхом. Може, Сполучені Штати жалкують сьогодні (1966 р.), що вони більше не мають ядерної переваги, яка дозволила б їм маніпулювати з вигодою для себе ризиком нападу.

Однак припустімо, що дві великі держави згодилися віддати перевагу стабільному залякуванню перед нестабільним. Кожна з них знає, що інша володіє невразливим термоядерним арсеналом, кожна знає, що ця ворожа зброя націлена на її міста, а не на її ударну силу, те що її суперниця не має більш агресивного наміру, ніж його має вона сама. Може, така ситуація й існує певною мірою, але щоб переконатися, що ця ситуація справді існує й не зазнає змін, треба було б упровадити систему інспектування, але впровадження її вимагало б нових нескінченних переговорів.

Припинення якісної гонки озброєнь так само важко замислювати, обговорювати й гарантувати, як і припинення ядерних випробувань. Оперативна розвідка з космічного простору відкриває, певна річ, небачені можливості з військового погляду. Вже відомо, що розвідувальну роботу літаків типу У-2 чи апаратів спостереження, які літають на великій висоті, замінили супутники. Можна собі уявити й інші способи застосування супутників. Неможливо посилити способи взаємно-

го стримування за допомогою техніки, яка нині виношується, або шляхом укладення будь-якої угоди про співпрацю в царині космосу чи про заборону військового використання космічного простору. Сьогодні навіть не стоїть питання про це. Та коли воно постане, буде вже надто пізно.

Уявімо собі, що хтось хоче стабілізувати стримування, обмеживши число балістичних ракет, якими володіють обидві сторони. В мене викликають захоплення американські експерти, котрі серйозно запитують себе, яке число наявних ракет буде найкращим — 300, 500 чи 1000. Ці теоретичні суперечки мають єдиний інтерес: вони примушують прихильників роззброєння визнати, що максимум безпеки не конче збігається з мінімумом зброї. Але поза цією виховною чеснотою ці суперечки є тільки інтелектуальними іграми без зрозумілого взаємозв'язку з будь-якими переговорами. Щоправда, агресивна держава, яка зважилася б знищити засоби покарання іншої держави, мала б забезпечити собі значущу чисельну перевагу в зброї (принаймні 3 до 1, а може, й більше). Якщо число балістичних ракет, на яке кожна з двох держав мала б право, було б надто мале, достатньо було б якогось дрібного шахрайства, щоб порушити рівновагу. Зате якщо кожна велика держава мала б право, згідно з угодою, на 500 ракет, то тільки масове шахрайство, завдяки якому вдалося б довести число ракет до 1000 штук, дало б їй шанс послабити репресивний термоядерний арсенал супротивниці. Але хто може уявити собі американських та радянських делегатів, які поважно дискутують про те, чи кожна велика держава матиме тільки 200, 300 або 500 ракет, чи кожна з них зобов'язується не будувати підземні сховища для свого населення, не розмішувати свої термоядерні бомби на своїх супутниках і, зрештою, бути таким самим наївним, як прихильники роззброєння за будь-яку ціну й за будь-якої умови.

Хто знає, скільки балістичних ракет матимуть через кілька років Сполучені Штати й Радянський Союз? Де розташовані пускові установки? Якби інспектування переслідували мету гарантувати роззброєння, то ще можна було б змиритися з ними, але якщо в них мета просто штучно підтримувати ситуацію, яка, на думку державних діячів, уже має великі шанси на своє існування, то ці зусилля виявляться надмірними й сміховинними. Є ще кілька куди більших важкостей (може, не таких уже й нездоланих), щоб поєднати взаємні знання інструменту стримування з таємницею, яка принаймні для однієї з них є чинником невразливості.

Коротко кажучи, я не бачу жодного з елементів, який зачіпає рівновагу взаємного стримування, обіцяє стати об'єктом обговорюваної угоди, гарантованої системою перевірки, інспектування лабораторій, аби завадити вдосконаленню наявної зброї (вибухова сила більша на певну вагу, менш дороге виробництво), або впровадження нових озброєнь (нейтронної бомби, хімічної чи бактеріологічної зброї), інспектування територій з метою виявлення запускових установок балістичних ракет, либонь, не є фізично чи технічно неможливими, але вони не сприймаються Радянським Союзом і, до речі, суперечать принципів рівності переваг чи незручностей. Розкриття таємниці коштувало б дорого Радянському Союзу й майже нічого Сполученим Штатам.

Чи з'являться більші шанси досягти мети після того, як буде докладено зусиль для втілення в життя загального плану, який охоплює всі види озброєнь і передбачає проходження всіх послідовних етапів аж до так званого кінцевого стану (мінімум озброєнь, що відповідає внутрішній безпеці держав)? Теоретично глобальний метод давав би перевагу над аналітичним методом: мета, якщо державні діячі по-справжньому бажають роззброєння, не була б не вартою докладуваних зусиль та зроблених пожертв.

Однак й досі немає певності, чи переговори щодо повного роззброєння колись сприймалися серйозно тією чи тією великою державою, чи вони були чимось іншим, ніж, до речі, другорядною війною пропаганд, суперництва, аби пере-

конати громадську думку, що не вона, а та інша є відповідальною за гонку озброєнь. Звісно, скептицизм викликає, либонь, випадкові, а не постійні причини. Доки Радянський Союз та його союзники мали чи, здавалося, що мали, в Європі значущу перевагу в класичній зброї, рівновага вимагала імовірного звертання до тактичної атомної зброї, цебто американської переваги в ядерних озброєннях. Тож радянська перевага в класичній зброї не є ні нездоланною, ні неминучою на Старому континенті не більше, ніж американська перевага в міжконтинентальних ракетах, якої остаточно ще не досягнуто. Але ця проблема й далі ставитиметься в тій чи тій формі: як обмежити чи скоротити певний вид зброї в такий спосіб, аби можна було підтримувати різні види рівноваги — географічну рівновагу, як і рівновагу в царині багатьох видів зброї?

Припустімо, що Радянський Союз скоротив свої озброєння до такого рівня, після якого встановилася рівновага класичних сил. Але чи того дня, коли постала б грандіозна мета — втілення глобального плану поетапного роззброєння, упали б якимось дивом перешкоди, що стояли на шляху укладення часткових вигод? Таким є сенс заяв, що їх не раз робив пан Хрущов, згідно з ними, того дня, коли Захід згодиться з принципом повного роззброєння, він згодиться з будь-яким інспектуванням — інспектуванням, що в світі озброєнь є не що інше, як шпигунство. Що заважає представникам Заходу відповісти панові Хрущову в такому самому дусі, заявивши, що вони також є прихильниками цілковитого роззброєння?

Причиною цього є насамперед те, що стиль західної пропаганди відрізняється від радянського стилю. Західні державні діячі сповнені огиди до «великої» брехні чи до відверто неприйнятних пропозицій. Вони безліч разів викривали ту саму несумлінність советів, які включили до своїх планів деякі статті, неприйнятні для іншого блоку. Вони не зважались підписатись під принципом цілковитого роззброєння, реалізацію якого вони розглядають поза питанням. У радянському наполяганні домогтися прилучення Заходу до цього принципу вони нібито відкривають байдужість до самої можливої угоди й виняткову турботу про пропаганду.

Інакше кажучи, те, що досі виявлялося неможливим зокрема, мені видається імовірним взагалі. З приводу кожної фази слід визначити, яке саме інспектування спонукає до скорочення чи обмеження озброєння, пересвідчитися, що рівновага глобальних сил підтримується й рівновага стримування зберігається. Система, передбачена для перевірки припинення ядерного озброєння, наводить на думку про систему, яка поєднувала б повітряні спостереження (щоб визначити розташування пускових установок) з наземним інспектуванням заводів, лабораторій, гарнізонів, уже на кажучи про інспектування флотів підводних човнів. Я повинен зізнатися цілком чесно, що монументальна праця, виконана американськими авторами на тему «освоєння, скорочення або обмеження озброєнь», мене переконала (всупереч наміру цих останніх) у крайній неможливості укладення будь-якої угоди. До цього висновку, який назвуть песимістичним, я хотів би, однак, додати три застереження.

Заходи про скорочення озброєнь можуть бути ухвалені односторонньо. Цілком імовірно, наприклад, що та чи та велика держава того дня, коли вона виявить тверду волю зменшити свій склад нагромаджених атомних чи термоядерних озброєнь, запропонує передавати їх певними частками щомісяця чи щороку якомусь міжнародному органу за умови, що її суперниця вчинить так само. Нерівність складів від початку їхнього створення не завадила б роззброєнню завдяки «діалектиці односторонніх ухвал». Кожна держава зберегла б — і не тільки приховала б, що вона зберігає, — склад, якого було б достатньо, аби ще мати значущу здатність до репресій, отже, щоб не опинитися під владою своєї суперниці.

Я не гадаю, що ця діалектика роззброєння, яку можна порівняти з діалектикою, хоч цілком протилежною, гонки озброєнь, могла б завтра вступити в силу й

привести людство до світу без зброї. Але й це друге застереження, яке ми хочемо зробити, — ця кон'юнктура має в собі поєднання двох взаємностей — взаємності озброєнь та взаємності роззброєння. Перша грає на повну силу в лабораторіях, а друга грає на повну силу у відмові будувати сховища, обидві разом визначають військовий бюджет великих держав.

Якщо слід віднести до освоєння озброєнь усі заходи, вжиті з одного боку й з іншого боку, щоб запобігти термоядерній війні й уникнути розростання до крайнощів місцевого конфлікту, то водночас треба відзначити, що всі держави практикують це «освоєння озброєнь», навіть не замислюючись над цим, так само як пан Журден не замислювався над тим, що він говорить прозою. Тож стратегія-дипломатія Заходу, як і Радянського Союзу, переслідує мету не довести справу до «гарячої війни», не програти «холодної війни», не розширити місцевих війн. За таких цілей стратегії-дипломатії політика озброєнь є не тільки прагненням запобігти *війні* чи її *виграти*, якщо вона вибухне, а й складнішим прагненням зменшити обсяг насильства, тобто, залежно від випадку, завадити будь-якому звертання до сили з погрозою вдатися до термоядерних репресій і перешкодити розширенню будь-якої війни завдяки рівновазі стримування.

Безліч зауважень щодо освоєння озброєнь невіддільні від суперечок між представниками Заходу про найкращу політику озброєнь. Наприклад, однією з цілей оволодіння зброєю, одним із застосувань ідеї зменшення насильства є локалізація та обмеження імовірних збройних конфліктів. Але цей намір можна підтвердити, на думку ворога, тільки надбанням класичної зброї в достатній кількості. Інакше кажучи, лише завдяки перерозподілу витрат між класичною та термоядерною зброєю — перерозподілу, який було б зроблено й треба було б зробити односторонньо, — кожен табір упливає чи то на імовірність місцевих конфліктів, чи то на обмеження цих самих конфліктів.

Звісно, всі цілі набуття зброї не можуть бути досягнутими за допомогою самих тільки односторонніх ухвал за відсутності укладеної угоди. Але за бажання якомога повніше усунути ризик війни, що міг би виникнути внаслідок технічного або людського нещасливого випадку, або внаслідок наміру завдати випереджального удару чи просто непорозуміння, односторонні заходи, поєднані з логікою взаємодії, відкривають куди ширші перспективи, ніж будь-які переговори. Це експертам вибирати такі системи озброєнь, щоб не вибухнула бомба без ввімкнення підривного механізму людиною чи через неправильне витлумачення показань відповідних приладів. Це державним діячам заздалегідь розмірковувати над засобами взаємного забезпечення своїх намірів, підтримання зв'язків у кризовий період, щоб зберегти за собою шанс визначити, перш ніж вичерпати наявні склади зброї, війну, в якій могли б бути застосованими термоядерні бомби. Не було б безглуздо, як це нам твердять американські автори, подумати навіть про обставини, за яких капітуляція могла б посприяти врятуванню якоїсь частини населення. Але ось тут надлишок раціональних хитрощів ще погано відрізняється від своєрідної наївності. Обмеження конфліктів вимагає побоювання їхнього розширення: неможливо одному таборі переконати інший про свої наміри, не створивши іншої небезпеки. Було б корисно, але, либонь, зробити це неможливо, заздалегідь дізнатися, як державні діячі Москви та Вашингтона могли б учинити опір божевільню вбивства й обмежити застосування зброї, яка таїть у собі надзвичайну силу.

Нарешті — це третє застереження — імовірність того, що набуття зброї мало або зовсім не спирається на прийняті угоди про скорочення озброєнь, не повинна подаватися як остаточна. Технічні труднощі інспектування величезні, вони остаточно й як такі не розв'язані. Інспектування ніколи не дасть абсолютної безпеки проти шахрайства та війни, але озброєння не дасть її тим більше. Тут, як завжди, рішення можна порівняти з ризиком. Поки що керівники двох великих держав

більше побоюються ризику роззброєння та інспектування, ніж ризику теперішнього миру за допомогою рівноваги страху. Мотиви такої оцінки ризику різні, але вони, як мені здається, зводяться до простого викладу: совети бояться інспектування-шпигунства, американці ж відчують крайню підозру до советів та їхніх намірів. Ні ті, ні ті не дуже побоюються, незважаючи на попередження, що їх щедро розсипають експерти, термоядерної війни. В усякому разі, це побоювання розпливчате й розраховане на тривалий термін. Побоювання ж майбутнього інспектування чи шахрайства бере гору.

Може, серйозна криза перекинула б у головах вашингтонських та московських керівників цю ієрархію небезпек та цей вибір ризиків.

* * *

Чи гонка озброєнь є причиною політичного конфлікту, а чи політичний конфлікт є причиною гонки озброєнь? Це класичне запитання не має, як ми вже зазначали, категоричної відповіді. Гонка озброєнь випливає з пошуків безпеки за допомогою сили, вона символізує діалектику ворогування за мирних часів, вона є невоєвничою формою звертання до крайнощів. Тож вона здатна за певних обставин загострити ворогування, з якого вона вийшла, посилити почуття небезпеки, що ним переймається кожен із суперників. Кожен озброюється, бо інший теж озброюється, і ні той, ні той не може покласти край прогресуванню гонки озброєнь: ця ситуація, цілком очевидно, абсурдна для того, хто відмовляється зрозуміти логіку поведінки дійових осіб, може справді бути створеною не так завдяки підозрі, яку кожен відчуває до іншого, як завдяки зброї, що її цей останній набуває, менше завдяки намірам, що їх кожен приписує своєму суперникові, ніж завдяки руйнівним засобам, якими той володіє. Либонь, такою є теперішня кон'юнктура.

Прихильники «роззброєння» чи «набуття зброї» не конче згоджуються з тезою, згідно з якою небезпека полягає в єдиному й головному чиннику — термоядерна зброя. Справді, одні обмежуються твердженням, що ця зброя не усуває небезпеки війни й може надати їй характеру безпрецедентної катастрофи. Інші твердять, що позиційна ворожнеча сили чи ідеології між двома великими державами не виправдала б «гарячої війни» й що Сполучені Штати та Радянський Союз ненавидять одне одного на самій думці про те зло, що вони могли б завдати одне одному; нарешті, інші не відносять на рахунок зброї ні насильство, спричинюване конфліктом, ні ворожі пристрасті, але констатують, що вдосконалення зброї створює додаткову й окрему причину війни, яка внаслідок цього самого вдосконалення перевершила б своїми жахіттями всі ті лиха, яких люди впродовж століть завадали одні одним.

З цих трьох аргументацій усі три мають у собі бодай частку правди. Якщо припустити, що зброя масового знищення не збільшує ризику війни, то вона, очевидно, збільшує вартість імовірної війни, вона надає більших обсягів конфліктові, більшої гостроти пристрастям, може, навіть породжує сам ризик вибуху (непорозуміння, нещасливий випадок тощо). Непевність впливає на кількість: чи побоювання того, що війна може вибухнути, перевисає й за грань небезпеки, створеної зброєю та інноваціями?

Хоч би яким був рівень небезпеки, я не бачу, як людство нині могло б її уникнути. Жодна з великих держав не пообіцяє не брати на себе ініціативи вдатися до атомної чи термоядерної зброї: така обіцянка вимагала б від західних країн певного зусилля класичного переозброєння, від якого вони, — либонь, помилково — відмовляються.

Ні, дві великі держави не діють так, ніби небезпеки не існує. Навпаки, вони діють почасти так, ніби вони послуухалися прихильників «набуття зброї», силкую-

ться захищати свої інтереси, зменшуючи обсяг насильства, запобігти розширенню конфліктів, застосовувати тільки класичну зброю, коли звертання до зброї стане неминучим, взаємно запевняти одна одну в кризовий період у своїх мирних намірах. Але всі ці угоди поки що гадані, вжиті заходи односторонні й вони не кладуть край тому, що більшість експертів розглядають як найсерйозніший аспект нинішнього планетарного суперництва: якісна гонка озброєнь.

Я визнаю всю серйозність, водночас трагічну й абсурдну, цієї гонки. Але я запитую: якщо не станеться якоїсь революції в людських серцях і в самій природі держав, за допомогою якого дива можна буде врятувати сам космос від військового використання? Як Сполучені Штати й Радянський Союз згодні б відмовитися від власних програм і надалі мати тільки спільних союзників? Як великі держави могли б відмовитися переходити від бомб у кілька мегатонн до бомб у кілька десятків мегатонн?¹ Чому б їм не впровадити нейтронну бомбу, начинка якої становила б не ядерну вибухівку й яка вбивала б людей, не руйнуючи споруди?

Звісно, дві великі держави перейнялися б почуттям безпеки, якби рівновага взаємного стримування стабілізувалася з відомим числом ракет. Рівновага стримування не заслуговувала б більше називатися рівновагою страху. Чому дивуватися, що ця рівновага не стала об'єктом угоди в правильній і належній формі, тимчасом як Сполучені Штати навіть не змогли переконати своїх союзників відмовитися від цієї зброї.

Може, впродовж майбутніх років технічний поступ справді стабілізує взаємне стримування. Не слід розраховувати на дипломатів, щоб досягти цієї стабілізації.

¹ Принаймні якщо експерти не оголосять бомби в 100 мегатонн «непотрібними».

Розділ XXII

У пошуках стратегії

II. ВИЖИВАТИ — ЦЕ ПЕРЕМАГАТИ

Мета Заходу полягає не тільки в тому, щоб уникнути термоядерної війни, а й щоб перемогти або не бути переможеним. Якби ставилася єдина мета — уникнути термоядерної війни, то раціональним рішенням, таким, яке давало б найліпший шанс досягти цієї мети, була б капітуляція. А що Захід не капітулює, незважаючи на термоядерні бомби та балістичні ракети, якими розмахує пан Хрущов, то це тому, що ставка боротьби варта ризику чинити опір.

Це останнє міркування, застосоване до якогось особливого випадку, либонь, видалося б парадоксальним, цебто абсурдним. Чи свобода двох мільйонів берлінців *варта* ризику термоядерної війни? Жодна особлива ставка насправді не буде рівнозначною «програному парі» чи «тонкому обману». Але починаючи з того моменту, коли ми згоджуємося поступитися, кожна особлива ставка стає чимось більшим, ніж сама ставка, бо вона почасти зачіпає долю сукупності. Йдеться не просто про долю двох мільйонів берлінців, про яких ставиться питання, а про можливий вибір західних німців (між об'єднанням під радянським захистом та свободою для двох третин обранців долі), цебто про долю Західної Європи взагалі, тобто, за останніми аналізами, про сам Захід та те, що він собою становить.

Але, заперечить мені скептик чи цинік, «чи порятунок Заходу» заслуговує бути забезпеченим ціною мільйонів, десятків мільйонів жертв? Це заперечення є лжерациональне. Справді, Захід не буде врятовано, якщо вибухне термоядерна війна. В добу оборонної стратегії, очевидячки, вдалося б урятувати за допомогою війни одну націю чи одну цивілізацію, *але їх аж ніяк не вдалося б урятувати шляхом капітуляції*. Тож ідеться про те, щоб переконати нас самих і переконати інших у тому, що цінності, які загинули б разом з ладом та цивілізацією Заходу, виправдовують небезпеку, що її ми створюємо для десятків мільйонів людей і що її капітуляція *тимчасово* розвіяла б.

1. Ставка

Нелегко в столітті, в якому ми живемо, розумно обґрунтувати те, що за інших часів видалося б очевидним. Важкість впливає не тільки з тих величезних втрат, до яких призвела б термоядерна війна, вона викликала б з боку сили-силенної саванників католицької церкви заяви, згідно з якими традиційні концепції, такі як концепції справедливої війни, відтепер стали б непридатними. «Покарати атомом» якесь населення, що складається з «невинних людей» — чоловіків, жінок та дітей, — бо ті, хто ним керує, завинили в агресії, було б справжнім поглумом. Справедливість (політична) справи не дозволяє застосовувати такі жадливі засоби. Знову ж таки єдина відповідь на заперечення полягає для Заходу в тому, щоб не потрапити в становище, в якому він мав би виступити ініціатором застосуван-

ня такої зброї. Проблема, яку ми ставимо, зводиться до іншого: чи можемо врятувати щось таке, що виправдало б наші жертви та втрати?

Дехто одразу ж заперечить, що сам факт висування такого запитання є певним зізнанням. Якщо якийсь «хрестоносець “холодної війни”» також вирішить висловити свої сумніви й публічно запитати себе, чи то не ще одна ознака з безлічі інших, що кожна цивілізація на своєму схилі більше не вірить сама в себе? Сам той факт, що ми поставили таке запитання, означає, на мою думку, все навпаки. Тільки фанатик і варвар можуть не спитати себе про виправдання війни в столітті, коли одна термоядерна бомба може вбити більше людей, ніж усі снаряди, бомби й кулі німців убили французів за кілька років останньої війни. Чи є хтось, хто перед втратами термоядерної війни не запитав би себе якогось дня: чи є бодай одна причина, що була б співмірна втраті? Якщо такий є, то він не гідний називатися людиною.

Те, що ми запитуємо себе відверто й що, з іншого боку, ми не маємо запитувати себе, — той контраст, який є найкращим вступом до нашої теми про «оборону за вихвалання Заходу». В XVIII розділі я розглянув «побратимів-ворогів», відкинувши якомога далі зусилля нейтралітету. Я не дотримувався позиції західного добровольця; навіть більше, я не приставав на бік жодної позиції, ні тієї, яку займає європеєць, критикуючи Сполучені Штати, з якими він, попри все, солідарний, ні на бік позиції індійця, який віддає перевагу Заходу перед радянським світом, але побоюється першого більше, ніж другого, ні на бік жодної з позицій, численних і багатобарвних, різних країн, що не приєдналися. Справді, з такою великою претензією, що її варто було б приховати, я поставив себе на місце «звичайного глядача», який розуміє й оцінює сукупність, складену з усіх можливих позицій. Але я не є достоту тим «звичайним глядачем», який, зрештою, не сприймає кризь свою призму частку найголовнішого — того сенсу, якого люди та держави надають своєму існуванню.

Доти, доки ми порівнюватимемо структуру й функцію політичної та економічної влади, з одного боку, а з іншого — залізну завісу, нічого легше не буде зробити (а це вкрай потрібно), як назвати переваги й вади чи то авторитарного планування, чи то ринку, який своїми втручаннями підриває держава, чи то монополістичної та ідеологічної партії, чи то плюралізму партій, які конкурують між собою згідно з конституційним законом. Особисто я вважаю, що навіть у соціологічному плані щодо цінностей, на які спрямовані зусилля двох таборів, західний порядок загалом переважає порядок радянського типу, переваги цього останнього зводяться тільки до сили (здатність підтримувати високий рівень інвестицій, зосереджувати інвестування на окремих життєво важливих секторах тощо). Але я також готовий визнати, що така моя оцінка переваги може зазнати впливу моїх забобонів чи пристрастей. Зрештою, я припускаю, що найкращий лад взагалі або в абстракції не завше є *конче* можливим. Не виключено, що найкращий лад за заданої кон'юнктури буде іншим, ніж той, коли виходити з порівняння між двома типами ідеалів. Коли припускаються помилки підприємці, цілі кредитні механізми, коли сама держава та її бюрократія здатні проводити індустріалізацію, режим ідеологічно-монополістичної партії є, очевидячки, менш сумним засобом виконання історично необхідного завдання.

Однак цей спосіб розгляду, який, бувши навіть застосованим до економічних порядків, викликає певне занепокоєння (зрештою, суспільний лад визначає життя людей і життя економічних суб'єктів), нехтує головний обсяг явища, коли накладається на політичні порядки. Лад єдиної партії та лад багатьох партій можуть напевне аналізуватися й розумітися, як два типові розв'язання однієї проблеми, як два логічні й прийнятні тлумачення демократичної законності, як два методи виконання одних і тих самих функцій. Позаяк влада походить з народу або ж цей ос-

танній вибирає тих, хто ним керуватиме, з числа кандидатів, то плюралізм можливих виборів буде доказом свободи; або ж він схвалює шляхом голосування влади однієї партії, яка витлумачує й виконує справжню волю мас (чи класу, воля кого історично є вирішальною). В цих двох ідеальних випадках діалог підтримується між керівниками та керованими; в обох випадках керовані можуть сповнюватися почуттям, що вони коряться своїм представникам, а керівники усвідомлюють законність своїх титулів; у обох випадках партія чи партії забезпечують поповнення кадрів політичного класу.

Ходімо ще далі. Жоден із двох ладів, абстрактно кажучи, не гарантує діалог між керівниками та керованими, жоден радикально не перешкоджає розривові зв'язків, появі деспотизму меншості, всесилля якогось харизматичного вождя, взаємного відчуження народу й влади. Коли участь народу у виборах є нижчою за певний поріг, то ці вибори, навіть справді вільні, консолідують олігархію. Коли ж ворогування між народами та монополістичною партією переходить через певний поріг, не залишається нічого від демократичної фікції.

Обидві теперішні форми демократичної законності знають цей спосіб повертатися до одного й того самого плану в ім'я неупередженості не менше за ті цілі, задля яких ми виступаємо «за» чи «проти» певних політичних інститутів. Політичні інститути ще більше, ніж економічні, є тільки певним аспектом або сектором свого існування як такого. Тож ці два види політичних порядків так само, як індивідуальні чи колективні, є вкрай відчуженими між собою. Вони не розкладаються на якісь частки на драбині, що веде від найнижчого до найвищого щабля, а протистоять один одному, як негативне позитивному.

Демократична законність, прихильниками якої проголошують себе обидва блоки, не може й не повинна реалізувати себе в будь-якій спільноті за допомогою одних і тих самих інститутів, а самі інститути з честю визнають себе прихильниками цієї законності тільки за умови, що вони сповідуватимуть ту чи ту ідею *конституційності, репрезентативності чи свободи особистості*. Керівники обираються й діють згідно з правилами — забрати владу до своїх рук може не будь-хто, а той, хто отримав владу, не може робити будь-що, — маси відчувають, що їх репрезентують керівники, а ці останні відчувають себе представниками перших, нарешті кожен громадянин у межах, накреслених законами, має право діяти й думати згідно зі своєю фантазією; такими є, на мою думку, додаткові три ідеї в ідеальній демократії, але неможливі в будь-якій реальній демократії, вони становлять демократичну законність. Якщо жодна з цих трьох ідей навіть приблизно не реалізується, то лад бреше, проголошуючи себе демократичним. І зовсім мало важить те, чи він бреше, знаючи чи не знаючи того: тут наявна містифікація.

Режим єдиної партії, на кшталт радянської комуністичної, залишається на своїй батьківщині неконституційним. Там немає механізму передачі влади в разі смерті керівника № 1. Нема очевидного зв'язку між тим, що відбувається, та тим, що передбачає конституція, яка, буди ухваленою під час великої чистки 1936 р., гарантувала дотримання всіх інтелектуальних та особистих свобод. Ще й сьогодні члени президії парламенту навряд чи є повноцінними представниками центрального комітету партії, а цей останній репрезентує членів партії тільки у вельми невиразному сенсі. Я не хочу сказати, що члени партії налаштовані вороже до центрального комітету й перебувають у непорозумінні з ним; я тільки хочу сказати, що нинішні керівники вибирають з-поміж себе тих, хто згодом має репрезентувати мільйони членів партії, а не ці останні обирають своїх представників. Нарешті, радянські громадяни позбавлені безлічі конкретних свобод — подорожувати за кордон, слухати будь-яке зарубіжне радіо, писати романи чи малювати картини в своєму вільному стилі, — свобод, що їх мали колись мільйони підданих менш чи більш виразних деспотів і в яких відмовила «вільним» пролетарям перемога соціалізму.

Називати демократичними режими так званої народної демократії — це означає спотворювати зміст слів або, скажімо трохи обачливіше, це припустити, що ті самі слова не мають такого самого значення на Сході, як на Заході. Але чи це справді так? Угорці та поляки яскраво засвідчили 1956 р., що вони завше надавали «чистого сенсу словам свого племені». Справді, совети не вважають ні публічно, ні приватно, ні офіційно, ні підпільно свободою те, що ми вважаємо несвободою.

Режими на кшталт радянського виправдовуються передусім висловами «для народу», а не «за допомогою народу». Абсолютна влада партії або, якщо хочете, керівна роль, що її відіграє авангард пролетаріату, подається не як вияв демократичного ортодокса, а як історична необхідність. Між класовими чужорідними та однорідними¹ суспільствами майбутнього диктатура здійснюється партією в ім'я пролетаріату. Так само неконституційність переходу влади від однієї особи до іншої або необрання представників влади анітрохи не видаються символом законності чи найвищого волевиявлення. Найліпшим доказом цього є данина, зроблена у вигляді ганджу чесноті — у формі сталінської конституції 1936 р., одностайні вибори або з'їзд партії. Чи хтось скаже, що це були поступки, зроблені пропаганді чи буржуазній ідеології? Але ці поступки, якщо їхньою метою є конституції чи вибори, довели б ще, що радянські керівники не сумніваються в тому сенсі, якого їхній народ, як і інші народи, надають демократичній законності. Росіяни не більше, ніж американці, не ставлять знаку рівності між усесиллям партії та свободою: поліційний терор є терором, а не втіленням гуманізму. Соціалістичний реалізм, такий, яким його накидав Жданов, був тиранічним, а не визвольним.

Теорія, в яку вірять, як мені здається, члени партії та її керівники, справжня теорія системи брехні, — це історична теорія. Якщо плюралізм партій і свобода виборів віднесені на карб буржуазії, то це ще не означає, що єдина партія й фабриковані владою вибори вважаються найвищою формою демократії як такої. Але плюралізм партій на Заході, згідно з історичним баченням марксизму-ленінізму, приховує в собі деспотизм монополістичного капіталізму, й, мовляв, тільки комуністична партія здатна розбити цей деспотизм і відкрити шлях до безкласового суспільства.

Тож історична філософія, яка править за підґрунтя для цих категоричних вироків та ніякових виправдань, фальшива. А що їхня філософія не узгоджується з фактами, то совети заходжуються послідовно споруджувати надзвичайну систему брехні й примушувати покірний чи поневолений народ жити в умовах постійної брехні. Неминучий відступ капіталізму, що визначається приватною власністю на засоби виробництва, перед соціалізмом, який характеризується плануванням та владою партії, тісно пов'язаної з пролетаріатом, після зникнення всіх відчужень із знищенням приватної власності та капіталізму запанує суспільство без класів та без держави того дня, коли буде збудовано соціалізм, — такими є основні гасла, які складають риштування ідеологічної конструкції. Тож усі ці гасла майже абсурдні. Партія не є пролетаріатом, хіба що в якійсь міфології; скасування приватної власності не спричинює скасування економічних та соціальних нерівностей. Хоч би якою ефективною була організація економіки, вона не зітре політичного порядку, потреби в наявності держави. А що комуністи зробили щось інше, ніж думали зробити, ставили перед собою недосяжні цілі, які суперечать природі людей та суспільств, то вони почали брехати, як, либонь, ніколи не брехав жоден історичний рух до них. Відмова від комунізму — це для мене передусім відмова від накинutoї брехні.

Я уявляю собі усмішку скептика, зневагу «лівого інтелектуала», переконаного,

¹ Ми вживаємо слів «чужорідне» та «однорідне» цього разу у вульгарному сенсі, що їм його надає розмовна мова, а не в точному сенсі однорідної чи чужорідної системи.

що радянський табір, позаяк він сам себе називає соціалістичним, несе надії людства. Щоб загострити свою ситуацію, я доведу свою думку до кінця: інтелектуали, котрі мають себе за «гуманітаріїв», що проголошують себе послідовниками традиції Просвітництва й що зберігають свою симпатію до радянського табору або ж відмовляються робити якусь різницю між двома гігантами (чи варварами), видаються мені такими, в кого спотворений моральний сенс. Той, хто з-поміж суспільства тоталітарної сутності та суспільства ліберального спрямування обирає перше або помічає між ними обома лише відтінки, став сліпим до фундаментальних цінностей.

Хай мене зрозуміють добре. Західні суспільства недосконалі й, може, в тому чи тому аспекті менш досконалі, ніж радянське суспільство. Зокрема, якщо порівняти Сполучені Штати та Радянський Союз, то, можливо, першим куди важче застосувати принцип расової рівності, ніж другому. Ніщо не забороняє такому оглядачеві відчувати більшу огиду до рекламного радіо та телебачення з-за океану, ніж до заполітизованого радіо та телебачення з-за залізної завіси. Але критика американської цивілізації є невіддільною часткою цієї самої цивілізації, чого не можна сказати про радянську цивілізацію, — й особливо те, що тут аж ніяк негатив режиму не перетворений на позитив за допомогою діалектичного фіглярства. Сперечаються про частку влади, яку утримують у своїх руках монополії (чи великі підприємства). Але жодному американському теоретикові не прийде в голову думка про те, що чим більше монополії мають влади, тим ширшою є демократія. *З іншого боку, такі перевернуті цінності є підґрунтям для влади, позаяк партія уподібнюється до класу, а панування партії — до завершеності свободи.* Звідси культ партії (або культ кількох осіб, що уособлюють її, або єдиної людини, яка стала її втіленням) відповідає водночас психології і логічній потребі. Слід перетворити партію, аби, корячись їй, індивідуум відчував, що він кориться з найближгороднішої причини. Чому диктатура партії була б неможливою за лібералізації пролетаріату, якби історія не передала партії ту місію, яку Маркс та перші марксистичні свого часу відвели для класу? Та, ставши священною, партія здобула змогу розширити своє законодавство до безмежжя. Соціальна людина є тотальною людиною, а партія є господинею й володаркою соціальної людини. Режим, який претендує формувати тотальність людини, є «тоталітарним», він тиранічний з природи, а не з нещасливого випадку, оскільки він спирається на фальшиву філософію.

Я ще чую, як читач-скептик протиставляє мені попередніх істориків. Французька революція у такі-то моменти або в особі таких-то своїх представників також була «тоталітарною». Вона теж воювала з церквою, сама була релігійним натхненням (у невиразному значенні слова «релігія»). Її також викривала католицька церква як таку, що не відповідала традиційним вченням. Вона вичерпала свої сили, як усі історичні рухи. Засади, які вона, зрештою, принесла, — рівність прав, індивідуальні свободи, світове громадянство, представницький уряд, — були далекими від того, щоб заборонити католицькі догми, вони виявилися співзвучними з християнським духом (принаймні з певними тенденціями цього духу). Чому б не могло бути цього разу так само з радянською революцією? Зрештою вона породила певні засади — планування економіки, пришвидшена індустріалізація, соціальні права індивідуумів, — з яких усі сьогочасні лади щось запозичають. Що ж до марксистсько-ленінської ідеології, то вона поступово виходитиме з ужитку. Радянські люди поклонятимуться статуї Карла Маркса з такою самою байдужістю, як християнин, який, переставши бути віруючим, і далі хреститься, заходячи до церкви.

Такий спосіб мислення в недалекому минулому став чи майже став правилом у колі *інтелігенції* Заходу. Він полягає в тому, щоб відтепер ставити себе на місце тих, хто оцінюватиме події, які ми переживаємо, як минулі. Він додає до цього

певний різновид вульгарного марксизму, знецінюючи ширий *намір* якогось історичного руху й вважаючи єдиними реальними засадами ті, які виходять від нього. Іншими словами, нас запрошують не сприймати серйозно радянський тоталітаризм, позаяк він є тільки «почесним ідеологічним пунктом» економічного планування й неодмінно зникне за часів наших внучатих небожів.

Не гоже заперечувати, що тоталітарна віра чи воля скінчить тим, що вичерпає себе, особливо коли вважати, що тоталітаризм суперечить постійним імпульсам людської природи. Але з цього можна було б тільки вичленувати догматизм сутності, а претензія на створення якоїсь тотальної, якоїсь нової людини не що інше, як надбудова або міф. Радянське суспільство є невиразною сукупністю засад і метафізичних намірів тих, хто його збудував. Цілком імовірно, що деякі з цих засад можуть вижити, випорожнені від наміру, який нами рухає й спотворює їх. Але сьогодні не можна сприймати це як уже dokonаний факт. Завдання полягає в тому, щоб боротися з тим, що засуджується, а не згоджуватися наперед з привілеями чистого глядача, так ніби наше близьке майбутнє вже стало далеким минулим. Це я приймаю ухвалу, а не мої онучаті небожі. Якщо вони не сприймуть як трагедію тоталітарну загрозу, то, може, я посприям би зробити можливою їхню байдужість самим тим фактом, що я відвернув би загрозу. Але посилатися на майбутню байдужість — це насправді шукати вибачення за боягузтво чи за ухиляння.

2. Мета

Але, скаже мій опонент, цебто я сам, чи можу я знехтувати уроки досвіду? Скільки істориків поділяють сьогодні братовбивчу лють спартанців та афінян або ж, ближче до нас, наших батьків, які здолали німців у 1914 — 1918 рр.? Скільки істориків оспівують чесноти Римської імперії, незважаючи на засоби, що їх застосовували переможці; а чи самі переможені народи через кілька мирних поколінь не були пов'язані зі своєю долею так, що зберігали впродовж варварських століть ностальгію за зниклою імперією? Війна на смерть між спорідненими військовими частинами в одній і тій самій зоні цивілізації чи переможна війна: немає жодного іншого прикладу, крім оцінок спостерігачів, які дивляться в минуле, прикладу, що збігався б з пристрастями дійових осіб. Чому мало б бути інакше з нашою битвою й чому ми не повинні брати цього до уваги?

Справді, ми повинні брати це до уваги й достеменно усвідомити те, що ми побороємо, те, чому ми воюємо. Ми часто, аналізуючи теперішню кон'юнктуру, відзначали факти асиметрії. Захід не ставить поза законом тих, хто відверто пристає на бік ворожого табору. Захід, коли не брати до уваги кількох винятків, не дав утягти себе за логікою суперництва в імітацію свого ворога, він не вдався до тих самих обмежень свобод громадянина, що їх радянські режими розглядають як нормативні й неминучі. Захід говорить багатьма голосами, Радянський Союз — одним-єдиним; кожна західна країна перед лицем міжнародної кризи виставляє напоказ свою непевність та свої вагання; Радянський Союз безліч разів змінює тон, він чергує погрози та обіцянки: всі способи координуються єдиною волею.

Ця асиметрія з'являється на найвищому рівні, на рівні воєнних цілей та стратегії. Керівники радянського блоку, ми не маємо жодних підстав сумніватися в цьому, й далі мислять згідно з настановами марксистської думки, такої, як її ревізували Ленін та Мао Цзедун. Конфлікт між двома блоками має для них тільки один аспект: у момент світової революції він повинен призвести до неминучого переходу від капіталізму до соціалізму. Сполучені Штати є єдиною потугою, здатною врівноважити силу Радянського Союзу, але вони також є найвищим виявом капіталізму, водночас вони є *національним* ворогом Росії та *ідеологічним* ворогом соціалістичного світу.

Тож суперництво двох великих держав, згідно з марксистсько-ленінською філософією, не може вподібнитися до великого суперництва між двома кандидатами на трон чи на імперію, воно вливається в процес революційних перетворень, дипломатичним виявом яких воно є в короткі періоди. Питання не стоїть про те, щоб покласти край цьому суперництву за допомогою угоди, яка ґрунтувалася б на перерозподілі зон впливу чи на принципі «жити самому й дати жити іншим». Мирне співіснування є й може бути лише особливою формою, що впродовж історії втілює в собі «тривалий конфлікт» (*protracted conflict*). Західні керівники схильні визнати, може, й підсвідомо, першість миру; тож перед лицем конфлікту шукають у ній його морального розв'язання чи залагодження. Марксистсько-ленінці, навпаки, до остаточного й повного соціалізму визнають фатальність (живодайну) конфлікту. Перші ладні вдовольнитися миром без перемоги: хай тільки совети відмовляться знищувати Захід і цей останній залюбки залишить їх жити за власним розсудом, він, не відчуваючи особливих докорів сумління, залишить їм народи, що їх Червона армія «визволила» чи «перемогла». Однак совети навіть гадки не мають про те, чи міг би бути мир перемоги. Доти, доки існуватиме капіталістичний блок, мир не буде в безпеці (оскільки капіталізм — це імперіалізм за своєю природою) й боротьба неодмінно триватиме — не тому, що цього прагнуть люди, а тому, що так має бути згідно з історичними законами. Якщо такою є асиметрія цілей, то чи Захід не програв цю боротьбу заздалегідь?

Таким є переконавання американської школи, одна з останніх книжок якої, а саме книжка Роберта Страуса-Гупе, Вільяма Р. Кінтнера та Стефана Т. Поссоні, називається «*A forward strategy for America*» («Передова стратегія Америки»)¹. Кілька цитат з неї підказали стратегічну мету, що її, згідно з висновками цих авторів, мав би поставити перед собою Захід. «Пріоритетною метою всякої американської “великої стратегії” є радше вбезпечення та згуртування нашої політичної системи, ніж підтримання миру. Втілення цієї мети може вимагати чи ні встановлення в цілому світі систем, які були б сумісні з нашою, але це втілення неодмінно вимагає підтримки чи встановлення вільних систем, сумісних з нашою в певних ключових частинах світу»².

Оскільки виживання політичного ладу Сполучених Штатів є пріоритетною метою, то стратегія відступу до фортеці Америка залишається незрозумілою, бо Сполучені Штати не змогли б убезпечити свої ліберальні засади в світі, підпорядкованому радянському чи тоталітарному ладу того чи іншого штибу.

Та чи Сполучені Штати повинні вдовольнитися цією відносною перемогою: отриманням можливості забезпечити виживання своєї держави?

«Перед нами постає потреба прийняти засадничу ухвалу: чи повинні ми згоджуватися з комуністичною концепцією співіснування в тій чи іншій формі, або ж чи повинні ми провокувати остаточну поразку комунізму? Якщо ми обираємо другий спосіб поведінки, то мусимо вирішити, чи ми маємо робити ставку на поразку комунізму за допомогою таких несподіваних обставин, як вічна ерозія або революція, й чи ми повинні збільшувати зусилля, щоб досягти цієї мети. Ми мусимо вирішити, чи пасивна й вичікувальна стратегія не ризикує насправді затримати падіння комунізму, пришвидшивши падіння нашого суспільства. І, нарешті, ми маємо вирішити, чому ми справді хочемо перемогти комунізм. Чи тому, що ми прагнемо замінити його «економічний порядок» якимсь іншим? Чи намагаємося повалити певну політичну систему, стерти з обличчя землі інтелектуальний концентраційний табір комунізму й допомогти народам комуністичного блоку отримати право на самоврядування? Чи ґрунтуємо ми нашу політику на віруванні, згі-

¹ New York, Harper, 1961.

² *A forward strategy for America*, p. 402.

дно з яким комунізм, незважаючи на його теперішню ворожість, міг би бути менш непоступливим, ніж система, яка може прийти йому на зміну, якщо припустити, що ми житимемо достатньо довго, аби побачити цього спадкоємця? Колись відкинувши всі ці ідеологічні відлуння, наша політика має ґрунтуватися на такому засновку: ми не повинні терпіти виживання політичної системи, яка водночас має ростючу здатність і невблаганну волю знищити нас. Ми не маємо іншого вибору, як пристосувати нашу стратегію під Катона»¹.

І далі йде цілком ясне формулювання:

«Ми вважаємо, що постійне співіснування таких засадничо протилежних систем, як закриті та відкриті суспільства, неможливе, що завтрашній укрαι звуужений світ не зможе більше терпіти, щоб його невизначено довго оточували залізна та бамбукова завіси, адже американський Союз із часів Лінкольна не міг жити напіврабським і напіввільним»².

У цих двох цитагах відбити, принаймні почасти, всі проблеми, що їх підіймає пошук стратегії для Заходу. Легко й водночас справедливо поставити передусім питання про те, що виживання Сполучених Штатів — ладу й нації — це пріоритетна мета. За яких умов можна досягти цієї мети? І ось автори, що їх ми цитуємо, представники наступальної школи, одразу ж додають, що невизначене співіснування закритих і відкритих суспільств неможливе. На жаль (чи на щастя), прикметник «невизначене» чи «постійне» позбавляє таке міркування будь-якого сенсу. Очевидячки, американська федерація не змогла б довго підтримувати співіснування штатів з рабським ладом та штатів без рабства: війна за Відокремлення не була неминучою за тих часів, коли вона відбулася; якби вона була затрималася, то, либонь, рабство було б поставлене поза законом без війни, й раби поступово ставали б вільними людьми. Але посилення на ситуацію в Союзі 1861 р. нічого нам не говорить про конфліктне майбутнє між двома блоками. Конфедерати й янки належали до федерації, задля підтримання чи повалення якої вони ставили перед собою мету. Обидва нинішні блоки належать до єдиної міжнародної системи, а не до єдиної політичної спільноти. Тож у разі ідеологічного конфлікту рупори кожного ладу схильні вважати за рабів громадян держави з протилежним режимом. виправлене формулювання — міжнародна система не може довго бути напіврабською й напіввільною — було б рівнозначне такому міркуванню: Кожна біполярна й різнорідна система неминуче виходить на непокутувану війну, яка усуває одного з кандидатів на імперію. Ми вже знаємо, що так було безліч разів у минулому, але ми знаємо також, що уроки, які ми беремо в історії, залежать від вибору прецедентів. Якщо ми пошлемося на імперії, то завважимо, що тривале співіснування було правилом (парфи й римляни, мусульмани й християни). Якщо ми пошлемося на зони цивілізації, зрештою об'єднані, то побачимо, що цілком нормально звідкілясь бралися Катон, який проголошував: «*Delenda est Carthago*», та військові командири, котрі дотримувалися цих постулатів. Але який з двох прецедентів найбільше наближається до теперішньої кон'юнктури? Відверто кажучи, жодне з двох порівнянь не є для нас таким повчальним, як аналіз теперішності.

Радянський та західний блоки відрізняються в безлічі відношень від імперій, співіснування яких було тривалим. Народи Східної Європи тимчасово змирилися з умовами, в яких вони живуть, але їх ніщо з ними не пов'язує. Офіційне збереження державного суверенітету, виживання національних і навіть націоналістичних почуттів не дає змоги кремлівським політикам поставити пломбу на законність та час. Радянська імперія залишається неміцною, її роздирають суперечності, вона підтримується за допомогою сили, яку ще ні злагода, ні закон не консо-

¹ Там само, с. 405 — 406.

² Там само, с. 35 — 36.

лідували чи зміцнили. Американська імперія також не вбезпечена від можливої кризи. Скільки часу західні німці віддаватимуть перевагу своїй свободі перед спробою об'єднати Німеччину? Чи після імовірного падіння Західного Берліна й офіційної згоди на поділ Німеччини та Європи громадяни Федеративної Республіки залишаться вірними європейській та атлантичній спільноті? І чи французи й англійці, сповнені ностальгії за величчю згаслої потуги, нарешті домовляться про політичний статус та військову організацію, що забезпечили б стабільність Європи та Заходу?

Але слабкість двох імперій — тільки одна з причин нестабільності їхнього співіснування. Обидві імперії не належать до однієї і тієї самої політичної спільноти, як американські південці й північани, але вони не є так само віддалені одна від одної, як мусульмани від християн. Кожна з обох ідеологій агресивно скерована одна проти одної. Люди, підпорядковані одному з режимів, можуть собі уявити, як вони житимуть, якщо потраплять під інший режим. Нарешті, техніка, особливо вона, посилює взаємний страх, бо вона скасовує, сказати б, простір і час. 1914 та 1939 р. державні діячі мали в своєму розпорядженні багато днів, щоб ухвалити рішення, які запанували б над миром чи війною. Військові приготування (неможливість часткової мобілізації в Росії) обмежили в критичні моменти свободу вибору. А нині потрібно не більше як півгодини, аби балістична ракета пододала тисячі кілометрів, які відділяють Москву від Вашингтона. Тепер усього кілька хвилин відводиться людині — президентові Сполучених Штатів, — яка за непевних обставин мала б прийняти ухвалу, що, в усякому разі, стала б жахливо негуманною.

Якщо ґрунтувати неможливість тривалого співіснування на діалектиці страху, то треба буде логічно разом з Бертраном Расселом робити висновок, що монополія на стратегічну зброю пропонує єдиний вихід з теперішньої кризи. Те, що одна з великих держав має відкрите суспільство, а друга закрите, тільки створює обтяжливу обставину. Головне, що балістичні ракети та термоядерні бомби дають будь-якій державі, що володіє ними, змогу знищити будь-яку іншу державу за кілька хвилин чи за кілька годин і що така небезпека з пліном часу буде нестерпною для обох великих держав, кожна з яких спрямовує цю погрозу одна проти одної. Цей аргумент особливо далекий від аргументу Лінкольна, й він приводить у розпач, бо накидав би останній вибір між капітуляцією Заходу та термоядерною війною.

За цих обставин найґрунтовніший аргумент на користь тези про те, що співіснування двох блоків неможливе, зводиться до якісної гонки озброєнь, до здатності, яку має кожен з двох монополістів раптом завдати один одному небачених руйнувань. Однак цей аргумент несумісний зі «стратегією за Катonom». Руйнації Радянського Союзу чи радянської імперії можуть замислюватися як фізичними чи як політичними. Замислені як фізичні, вони вимагали б застосування зброї масового знищення: така стратегія за Катonom надто ризикуює призвести до спільного самогубства, щоб бути холоднокровно схваленою людьми доброї волі. Якщо руйнування будуть лише політичними, то вони майже рівнозначні меті, яку ми відвели для американської стратегії: виживання американських інституцій буде гарантоване тільки тоді, коли Кремль більше не намагатиметься їх знищити. *Кожен не навидить те, через що інший неодмінно стає його ворогом.*

Навіть у такому разі симетрія позірна, ніж дійсна, або ж принаймні часткова, що впливає з діалектики боротьби. Російська нація не має підстав вважати американську націю за ворога, й, навпаки, в американській нації нема підстав вважати російську націю за ворога — крім того факту, що обидві вони є великими потугами міжнародної системи. Вступивши в змагання, кожна з обох уявляє собі з більшим чи меншим правом, що вона була б у безпеці або господарем світу, якби

іншої не існувало. Саме цим ми показали в зародку випадок *ворожості без неприязні* або ліпше сказати: неприязні, що впливає з ворожості.

Але відсутність неприязні між народами не означає відсутності цієї самої неприязні між урядовими меншинами. Режими й ідеї протистоять одні одним і, як впливає з цього факту, ті, хто їх утілює, почувають, з одного боку, що їм загрожують, і справді їм загрожують ті, хто їх утілює з іншого боку. «Холодна війна» великою мірою є руйнівним заходом, що його вживають так звані народні демократії проти так званих буржуазних демократій і, навпаки, останні — проти перших. Але цього разу це радше позірність асиметрії, що є оманливою. Навіть якщо так звані буржуазні демократії мають пасивний вигляд і сприймають «холодну війну», що її ведуть проти них марксистсько-ленінці, не відповідаючи їм тим самим, насправді вони вже самим своїм існуванням, своїм рівнем життя та свободами, що їх вони зберегли за індивідуумами, є агресивні.

Чи ця війна режимів вимагає якоїсь стратегії за Катоном? Відповідь повинна бути категорично негативною. *Формула стратегії за Катоном не має сенсу згідно з тим, що Захід збирається знищити не сам Радянський Союз чи радянську імперію, а тільки радянський режим, а цей останній згідно з тим наміром, у який його втягла ідеологічна логіка, збирається побороти всі режими, які повстають проти марксистсько-ленінського евангелія.* Посилаючись на стратегію за Катоном, дехто намагається переконати, що з метою виграти політичну чи ідеологічну боротьбу проти Радянського Союзу чи проти радянської імперії Захід змушений буде радикально знищити цю останню, а може, й навіть той перший. Насправді Захід переслідує мету в політичному плані — усунути не самі радянські інститути, а тільки ідеї та практику, які зобов'язують чи спонукають кремлівських політиків вювати проти світу еретиків, вірити в те, що вони відстоюють справу, кінцева мета якої є всесвітнє поширення того, що вони називають соціалізмом. Хай совєти відмовляться від монополії на надію, хай вони перестануть брехати іншим і самим собі, хай вони визнають свою державу такою, якою вона є — різновидом між іншими сучасними державами, — і мирне співіснування прийде на зміну «холодній війні», дискусія — руйнації, діалог аргументів — діалектиці ідеологій.

Але, заперечить мені прихильник стратегії за Катоном, роз'єднання неможливе між суперництвом сили й суто політичним суперництвом, кожен з двох суперників є по черзі засобом і метою один щодо одного. Повалити за допомогою руйнування якийсь лад, сприятливий для Заходу, — це послабити один з таборів і посилити інший: у цьому розумінні ідеолого-політична боротьба перебуває на службі суперництва великих потуг. Набута радянським блоком сила посилює випромінювання його ідей та авторитет його прикладу. Тож інші країни можуть прийняти марксистсько-ленінське евангеліє тільки тому, що Москва — столиця держави, яка сильніша з військового погляду. Всі заходи координуються радянськими стратегами — військовими, економічними, дипломатичними, ідеологічними — з метою, яка є невіддільним тріумфом режиму та держави, яка створила цей режим. Якщо такою є мета, якщо такими є заходи одного з блоків, то як інший міг би згодитися побороти світову претензію радянської ідеології, не маючи волі розгромити радянську державу як таку (навіть якщо ми, як люди, бажано, аби засадничі свободи були закріплені в будь-якій точці світу за всіма тими, кого було їх позбавлено)? Я гадаю, що ці відмінності, на противагу пристрастям боротьби, не менш потрібні, бо тільки вони самі пропонуватимуть шанс умиротворення без тотальної війни, без *knock out* — перемоги одного з претендентів.

Звичайно, Захід має за свого політико-ідеологічного ворога радянський режим, який постановив, що конституційно-плюралістичні порядки приречені на смерть згідно із законом історії, який намагається пришвидшити виконання вироку. *Але Захід перестав би мати за ворога радянський режим того дня, коли б цей остан-*

ній перестав відмовляти йому в праві на існування. Марксистсько-ленінські ідеологи, заперечать мені опоненти, не зможуть згодитися дати це право на існування Заходу, не зрікшись самих принципів своєї віри. Цілком напевне у цьому сенсі Захід не хоче смерті радянської ідеології, як ця остання прагне смерті Заходу. Але радянська ідеологія померла б того дня, на наш погляд, коли б вона визнала своє власне обмеження. Чи це визнання можливе а чи неможливе, близьке чи віддалене, — ось те фактичне питання, яке ми залишаємо тимчасово відкритим. Що для нас тут важливо, то це визначення мети, яку повинна ставити перед собою стратегія Заходу; цю мету визначають два слова: виживання і мир, виживання фізичне завдяки відсутності термоядерної війни, виживання моральне завдяки врятуванню ліберальної цивілізації, мир завдяки взаємній згоді обох блоків на їхнє існування та на право на їхнє існування. Виживання в мирі означало б водночас перемогу Заходу, бо він переконав би свого ворога відмовитися від його знищення, а ця відмова можлива тільки, у свою чергу, завдяки перетворенню марксистів-ленінців на таких, які скромніше й правдивіше інтерпретували б самі себе. Того дня, коли це перевтілення відбудеться, ми станемо переможцями, а наші вороги не будуть надто переможеними. Ця перемога була б тим більше плідною, що її вдалося б отримати без пролиття крові, і вона готувала б примирення.

3. Міра небезпек

Ви живете в світі ілюзій, відповідь мені прихильник стратегії за Катоном. Хіба ви не бачите, що Радянський Союз наступає, а Захід відступає? Якщо так триватиме й далі, то саме Захід ризикує бути переможеним без війни, радянська імперія ковтатиме його в міру того, як звужуватиметься простір, яким він володіє, і як він утрачатиме свої джерела постачання та свої ринки.

Сучасникові важко встановити сучасний діагноз історичній ситуації за її хисткою природою. Вихід з якоїсь кризи, наприклад берлінської, може змінити європейський клімат, тож співвідношення сил між двома блоками може зберігатися тривалий період. Сама природа битви, в яку ми втяглися, безпрецедентна, така, що чимале число думок традиційного типу позбавлене свого значення.

Міжнародна система всередині ХХ століття планетарна й біполярна. У світі немає жодного регіону, якого не торкнулися б взаємовідносини з двома великими державами, немає держави, яка не є чи не могла б бути представленою в Організації Об'єднаних Націй. Водночас ця система біполярна, бо дві великі держави володіють, і володіють тільки вони самі, 1961 р. *більшою кількістю* фізично вирішальної зброї, ніж вони володіли 1945 р. Та й та мають засоби, якими можна сплюндрувати цілу планету, стерти з лиця землі міста, знищити населення. Та якщо Північна півкуля переважно покрита двома блоками, то Південна залишається поза протистоянням блоків. Можна стверджувати, що саме це є метою такого протистояння, але ще ніхто не довів, що навіть коли одна з великих держав візьме гору в Північній півкулі, то решта людства сама собою потрапить під її панування. Військова перевага однієї з двох великих потуг, справді, є перевагою унікального типу, бо вона ґрунтується на техніці, термоядерних бомбах, бомбардувальниках, балістичних ракетах. Однак ці засоби руйнування досі є тільки засобами сили, жодна з великих держав не застосовувала свій термоядерний арсенал, аби приголомшити якогось союзника, сателіта чи неприєднану державу. Термоядерний арсенал, на відміну від англійського флоту минулого століття, не виступає проти тих, хто його не має, здається, він тимчасово не переслідує іншої мети, як нейтралізувати один одного.

Конфлікт між Сполученими Штатами та Радянським Союзом у Північній півкулі не визначений жодною з класичних причин — простором, числом, ресурса-

ми. Кожна з великих держав володіє величезним простором, зберігає поле широкого зростання, вирощує продукти харчування на своїй території і знаходить у своїх надрах більшість сировини, в якій має потребу її промисловість. Старі країни Західної Європи — Західна Німеччина, Велика Британія, Італія — не мають такого самого потенціалу зростання, що його мають Сполучені Штати. Хоч вони мають інтенсивне сільське господарство, але їм доводиться ще імпортувати продукти харчування. Але в найближчому майбутньому — через кілька десятиліть років — континентальне сільське господарство (Німеччина, Франція, Італія) й далі внаслідок наукової революції отримуватимуть певний зиск і водночас зазнаватимуть труднощів. Загрозою для них буде радше надвиробництво продукції, ніж недовиробництво. Країни-імпортери — Велика Британія, Німеччина — віддаватимуть перевагу закупівлі на світовому ринку, а країни, що мають надлишки цієї продукції, такі як Франція, обурюватимуться, що не знаходять збуту для своїх надлишків. Цей вид кризи не матиме виходу у війні чи через війну. Конфлікти, що їх визначають простір чи ресурси, сьогодні є маргінальними на Близькому Сході (Палестина) або в Північній Африці (Сахара).

Не можна сказати, що війна на смерть, якби вона спалахнула, була б такою безглуздою. Кожна з великих держав може вірити, насправді помилково чи слушно, що вона була б напевне в безпеці й, може, господарем світу, якби не існувало її суперниці. Сенс «холодної війни» не є таким самим, згідно з тлумаченням Москви чи Вашингтона, але сенс війни на смерть, незважаючи на різні слова, був би за своєю глибиною таким самим для обох великих держав. Якби Радянського Союзу не було, то можна було б подумати, як легко було б Вашингтону орієнтувати на конституційні порядки закону революцію мас, спрямовувати її проти колоніалізму, феодалізму та експлуатації! Якби більше не було Сполучених Штатів, то як легко було б орієнтувати революцію народів на її раціональне завершення — соціалізм! Якби не було Радянського Союзу, то американський термоядерний арсенал не перебував би щомиті в стані тривоги, він слугував би тільки для заборони іншим — ще не зовсім мудрим дітям — надмірно захоплюватися застосуванням сили. Якби більше не існувало Сполучених Штатів, радянський термоядерний арсенал не відігравав би більшої ролі, позаяк людство не забарилося б прилучитися до соціалізму й між братніми державами запанував би мир.

Тож ціна перемоги в цій гігантській дуелі була б, хоч би що там казали, величезною, незмірною, вона виправдала б *майже* всі жертви, оскільки вона зовні злилася б з метою страху, із ситуацією, що склалася між державами. Хай би одну з великих держав було знищено й амбіції всіх цезарів udовольнилися б, мрія божевільних, як і мрія мудрих, здійснилася б: настав мир на землі навіть для людей з поганими намірами. Межі імперій збіглися б цього разу з кордонами людства. Суверенітет сили, здобутий у перемозі, підтримувався б не адміністрацією, огидною для народів, а контролем, скромним і невблаганним, за заводами та лабораторіями.

Якщо жодна з двох великих держав не розглядає цю високу боротьбу так, ніби вона є неминучою чи імовірною, то це не тому, що ставка недостатня, а тому, що ризик надто великий. Ризик останньої боротьби в будь-якій міжнародній системі завше був великим. За часів, коли вояки вбивали один одного тільки врукопашну, боротьба на смерть могла вже означати спільне самогубство. Війни, що їх ведуть промислові суспільства впродовж першої половини нашого століття, не мали цього характеру, вони послабили роль перших головних осіб, посприявши піднесенню периферійних держав, вони залишили живими лише дві-три великі держави, вони відкрили добу всесвітньої історії. Ніхто не відає, чи або коли доба всесвітньої історії завершиться світовою державою.

Природа зброї ще тримає кандидатів на імперію по цей бік найвищого випро-

бування, вона схильна також усувати чи, в усякому разі, *пом'якшувати вплив перипетій «холодної війни» на співвідношення сил у можливій війні на смерть*. Якщо Сполучені Штати й Радянський Союз почали б бомбардувати одне одного термоядерними бомбами, то яке значення мали б лінія кордону між цими двома імперіями та обома зонами впливу, яке значення мало б число африканських республік, які оголошують себе народно-демократичними! Припустимо, що сукупність Південно-Східної Азії — Лаос, Камбоджа, Південний В'єтнам, Таїланд, Малайзія — обернуто на комуністичну чи завойовано комунізмом: «втрата» цих країн, якщо вжити вислів, поширений у Сполучених Штатах, була б позірною, але вона додала б престижу радянському таборові, нагадувала б снігову кулю, вона роздула б шляхом нового опортунізму масу приєднаних. *Nothing succeeds like success*¹. Коли б усе це сталося, залишилося б сказати правду, що країни Південно-Східної Азії, перейшовши до іншого табору, істотно не змінили б співвідношення між наявними ресурсами з того й того боку, принаймні ресурсами, які можна було б застосувати в термоядерній війні.

Ідея, яку ми хочемо обміркувати, абстраговано сформулювалася б такими словами: *немає прямого й однозначного співвідношення між кількістю ресурсів, матеріальних та людських, і військовою силою, що її репрезентує термоядерний арсенал*. Якби порушилася рівновага між термоядерною здатністю, то марно той чи той блок намагався б за нинішнього стану у світі відновити її, вербуючи собі нових союзників чи переманюючи їх з іншого табору. Співвідношення термоядерних сил — це явище, одного разу усталене, ударної й репресивної здатності, активного й пасивного захисту двох великих держав. Здатність і захист, у свою чергу, залежить від озброєнь та організації, цебто водночас від лабораторій і загальноприйнятних витрат. Може, американці створили б труднощі для советів, якби вони виділяли 80 мільярдів доларів на бюджет національної оборони. Нині совети й американці витрачають на озброєння, дослідження й складування приблизно рівну масу ресурсів. Хоч би якого рівня досяг валовий національний продукт Сполучених Штатів та Радянського Союзу впродовж майбутніх двох-трьох десятиріч, ні та, ні та велика держава не перевершить свою суперницю через брак матеріальних засобів чи грошей.

Чи можна сказати, що немає нічого спільного між поступом і відставанням двох блоків, з одного боку, й з іншого — співвідношенням бойових сил? Звісно ж, ні. Але варто проробити, щоб уточнити ці взаємовідносини, абстрагований аналіз. Вирізнимо три концепції: рівновагу страху, співвідношення термоядерних сил, співвідношення глобальних сил у термоядерну добу. Рівновага страху встановилася тоді, коли кожен з володарів зброї² набув тієї самої здатності, що й його суперник, відбити пряму агресію або екстремістську провокацію. Справді, ця здатність не залежить від самого інструменту, що його має в своєму розпорядженні кожен з гравців, а й від опору нервів, від згоди вдатися до ризику, від мистецтва примушувати серйозно сприймати малоімовірну загрозу. Якщо залякування є своєрідним взаємовідношенням між двома волевиявленнями, то рівновага страху є психотехнічною рівновагою. Сторонній спостерігач констатує — не без труднощів — рівновагу або нерівновагу інструментів залякування, він не може знати наперед, що відбудеться в момент випробування.

Співвідношення термоядерних сил впливає з конфронтації між термоядерними арсеналами й імовірними наслідками застосування цього арсеналу для того й

¹ Ніщо не буває таким успішним, як сам успіх (англ.).

² Ми відносимо двох володарів зброї до простої гіпотези. Якби цих двох володарів ядерного арсеналу було багато, то були б можливі різні комбінації. Ми повернемося за іншої нагоди до аналізу термоядерної гри за участю багатьох гравців.

того блоку. Той, хто завдяки приготуванням до пасивної оборони мав би ліпші шанси вижити, був би найсильнішим. Це співвідношення термоядерних сил ще важче визначити, ніж співвідношення колишніх збройних сил. На щастя, нам бракує досвіду й до того ж, вирішальним чинником, либонь, є рівність чи нерівність злочину та покарання, яку важко зважити заздалегідь.

Ні рівновага страху, ні співвідношення термоядерних сил не порушуються трітими країнами — союзницями чи неприєднаними, коли вони змінюють свій статус, виходячи з одного альянсу, аби стати нейтральними, або вступити до іншого табору після того, як вони стали нейтральними. Треба ще підкреслити одне застереження *загалом* і уточнити його таким коментарем: за умови, що розглядувані країни рішуче стояли б осторонь термоядерних систем двох великих держав. Справді ж, мережа військових баз довкола території Радянського Союзу далеко небезкорислива для військової сили Сполучених Штатів, навіть за імовірності війни із застосуванням ядерної зброї (бази полегшують розпорошення інструментів війни, вони є відправними пунктами чи естафетними етапами для бомбардувальників, вони дають можливість огляду чи спостереження за радянськими кордонами тощо). Термоядерний арсенал, згорнутий і сконцентрований у фортеці Америкка, як цього бажають совети й деякі американці, що втомилися від своїх світових зобов'язань, незрівнянно послабився б сам собою і як інструмент залякування.

Але залишається правдою те, що *звертання до союзників, аби відновити компромісну рівновагу, належить до минулого*. Взяття позицій Коринфа та Коркіру встановило рівновагу морських сил на світанку Пелопоннеської війни, зміни розташування французького флоту 1941 р. цілком вистачило б, аби поставити під питання хистке панування британського флоту. Якщо одна з великих держав мала б у своєму розпорядженні перевагу над іншою в протиракетних ракетах, то набуття нею якогось союзника чи переманення на свій бік ворожого сателіта не компенсували б відставання в курсі, спрямованому на поступ. У певному сенсі обидві великі держави перебувають самі, віч-на-віч, у цій дуелі, логічним виходом з якої була б нульова партія й можливим виходом з якої є загибель однієї з них чи обох разом.

Тож чи концепція глобальної рівноваги військових сил або глобальної рівноваги сил взагалі є вже настільки позбавленою значення? Можна скласти собі приблизну думку про військові засоби, що їх має в своєму розпорядженні кожен блок, аби спричинити місцевий або глобальний конфлікт за допомогою класичної чи всієї наявної зброї. Але ця оцінка глобальних сил того чи того табору ще проблематичніша, ніж це було в минулому, позаяк гіпотеза про війну, порівняну з війнами минулого, в якій обидві сторони мобілізували б усі свої сили й поступово задіяли б усю свою зброю, видається неймовірною (важко уявити собі *brocken-back war* — війну, яка спрямовувалася б проти країн, сплундрованих термоядерними бомбами).

Якщо цей аналіз точний, то два види передбачень для нас заборонені: передбачення, які ґрунтувалися б на порівнянні ресурсів, що їх мають у своєму розпорядженні обидва табори, та передбачення, які посилалися б на перевагу якогось виду озброєнь чи елементу. Співвідношення (вельми приблизне) між числом людей та машин, з одного боку, й військової сили — з іншого, характеризувало першу половину ХХ століття. З початком панування ядерної та електронної індустрії це співвідношення перестає видаватися, навіть грубо, правдоподібним. Мобілізація після спалаху ворожнечі стає неможливою. Лабораторії беруть гору над заводами, якість перемагає кількість. Повний обсяг американського національного продукту став би величезним тягарем у загальному балансі, якби дві великі держави відмовилися від свого взаємного пакту про самогубство й використали всі свої засоби, аби підготувати своє виживання в разі термоядерної війни.

Загальні слова про відповідні переваги суходолу та моря втратили свою вагу в той самий час, коли закон числа — людей та машин — перестав застосовуватися в боях осяжного минулого. Військові дослідники залюбки спекулювали на понятті «вирішальна зброя». Яка саме армія — піхота, кавалерія, артилерія, відтак авіація — справляла на полі бою найбільший вплив, вирішувала питання перемоги чи поразки? Ці спекуляції ніколи мене цілком не переконували, бо зброя, в якій один із співучасників мав приголомшливу перевагу, технічну чи тактичну, видавалася вирішальною до того моменту, аж поки відновлювалася рівновага, сукупність зброї ставала вирішальною або з'являлася якась інша оновлена зброя.

У минулому, коли самі армії змінювалися повільно, інструмент бою, такий як римський легіон чи важка артилерія, панував упродовж століть на полі бою. В нашу добу таке панування не могло б довго тривати. Сукупність танків та пікірувальної авіації становила собою вирішальну зброю 1940 р.: через два роки оборонна тактика пододала своє відставання її броньована зброя більше не видавалася панівною.

Так само книжки Макіндера показали, що вихід з боротьби між ведмедем та китом був щоразу іншим залежно від доби, що він залежав водночас від взаємної ефективності морської й наземної зброї та співвідношення між силами, наявними на морі та на землі. Морські сили впродовж суспільної історії справили значущий вплив, але для цього були виняткові обставини: європейські країни мали середні розміри, коаліції, що їх вони утворили шляхом тимчасових союзів, приблизно рівноважувалися. Ресурси інших континентів, що їх використовувала держава, чий флот панував у океанах, були величезні, за межами Старого континенту не існувало першорядної військової сили. Вдосконалення наземної мобільності, промислова концентрація, утворення німецької імперії, а відтак — російської поклати край англійській гегемонії. Нині ж масштаб політичних утворень, що беруть участь у боротьбі, безпрецедентний. Це — Сполучені Штати — держава-континент, — які є островом відносно *центральної землі*. Це советська імперія, що простяглася до середини Німеччини й виглядає як наземна потуга.

Обидві імперії самі володіють величезними сухопутними й морськими військами, й марно було б комусь з них оголошувати перемогу в океанах чи на земних просторах, так ніби прецеденти віддали перевагу тому чи іншому елементу. Справді, вирішальна зброя, якщо вона єдина, — це поєднання повітря (або міжпланетних просторів), засобів зв'язку та ядерного вогню. Ведмідь більше не замкнений у своїй земній в'язниці через брак виходів до вільних морів, кита більше не вбезпечують відстань та океани. Більше немає ні огорожі, ні безпеки ні для того, ні для того. Кожен може знищити решту людства. Кожен ризикує загинути, якщо він візьме на себе ініціативу вдарити першим.

Якщо такою є кон'юнктура, якщо є природа змагання, то чи Захід приречений загинути внаслідок поступу, якого досяг Радянський Союз за останні десять років?

З погляду територіального, впродовж 1945 — 1950 рр. відбулися, на думку недоволеного Заходу, значущі зміни: советизація Східної Європи, перемога комуністичної партії в Китаї. Ці дві події буквально сколихнули взаємовідносини між двома блоками. Внаслідок зменшення свого впливу на євразійських околицях Західна Європа відчула брак космічної глибини, потрібної для ефективного захисту. Встановлення нового ладу й виникнення в Азії могутньої держави зменшували на островах та на суходільних плацдармах американську присутність і нависали над Південно-Східною Азією загрозою панування, якщо не перемоги. Коли порівняти ситуацію в Європі та Азії в 1950 й 1960 рр., з інтервалом у десять років, то насамперед дивує те, що вона більше не погіршилася. Економічне піднесення Західної Європи перевершило сподівання найбільших оптимістів. Острівні держави

— Японія, Філіппіни, Формоза — сьогодні солідніші й процвітають дужче, ніж це було десять років тому. Навіть держави-спадкоємці Індокитаю — Південний В'єтнам, Камбоджа, Лаос, — виживання яких видавалося принаймні сумнівним наступного дня після Женевської конференції 1954 р., ще не були заплеснуті комуністичною хвилею (лише Лаос 1961 р. контролювався на три чверті комуністичними та близькими до комуністичних силами Патет-Лао та коменданта Хонг-Лі, які корилися наказам нейтрального принца Суванна Фуми).

Якими є факти, що постали впродовж попереднього десятиріччя і які вселили стільки песимізму в серця багатьох оглядачів? Я вирізняю серед них чотири: *технічні здобутки Радянського Союзу й узаконення здатностей залякування, кінець мисливських заповідників та схильність багатьох держав, колись пов'язаних із Заходом, проголосити себе нейтральними, відсотковий рівень зростання економіки, теоретичний чи реальний, у Радянському Союзі вищий, ніж у Сполучених Штатах, у Китаї, ніж у Індії, нарешті відчуття, яке шириться у світі, ніби вітер історії дме на схід, ніби майбутнє належить так званим режимам народної демократії.*

У військовому плані зміна співвідношення глобальних сил незаперечна. 1950 р. радянська перевага в класичній зброї була величезна, але американська перевага, кількісна й якісна, в атомній зброї, в носіях (бомбардувальниках) та в базах була очевидною.

Через десять років Радянський Союз уже володіє, в свою чергу, значущим складом атомних та термоядерних бомб, бомбардувальниками великого радіуса дії та балістичними міжконтинентальними ракетами. Віднині американська територія, як і територія Радянського Союзу, вразлива.

Це погіршення співвідношення термоядерних сил було неминуче. Радянський Союз сьогодні, а Китай завтра буде спроможний присвятити завданням, що їх вони вважають пріоритетними, всі ресурси, матеріальні й людські, якими вони володіють. Перехід від одностороннього залякування до рівноваги страху був заздалегідь накреслений на скрижалях Історії: ніщо й ніхто не зміг би цьому завадити.

1960 р. світова громадська думка, американська також, була ладна повірити, що перевага невдовзі перейде до іншого табору, що справді стрибок у збільшення числа балістичних ракет спрацює на користь Радянського Союзу. Та навіть якщо він володітиме більшим числом ракет, рівновага не дуже порушиться. Але насправді саме Сполучені Штати завдяки своїй економічній перевазі виграли гонку озброєнь і мають перевагу в числі носіїв (бомбардувальників та балістичних ракет). Державний секретар з питань оборони навіть заявив, що ця перевага ймовірно дозволила б Сполученим Штатам провадити протисилову стратегію, інакше кажучи, атакувати термоядерний арсенал ворога з першого чи навіть з другого удару.

Малоймовірно, що Сполучені Штати зберігатимуть, якщо припустити, що нею вони володіли ще 1965 чи 1966 р., здатність антисилової дії. Стабільність на найвищому рівні — рівні балістичних ракет і термоядерної зброї — відповідає логіці якісної гонки озброєнь. Але ця стабільність, у супереч поширеній громадській думці, не конче є на користь Радянського Союзу чи Китаю. То тільки економічно найбагатші країни можуть запропонувати собі розкіш повної колекції зброї. 1966 р. Сполучені Штати мають кошти й засоби для утримання експедиційного корпусу з 300 тисяч чоловік у В'єтнамі, не зменшуючи відчутно свого особового складу в Європі, не ставлячи під загрозу свою ядерну чи космічну програму.

У політичному плані ліквідація мисливських заповідників і поширення «холодної війни» на Близький Схід, до Африки та Латинської Америки є наслідком двох історичних рухів — дезінтеграції колоніальних імперій і діяльності, віднині світової, Радянського Союзу. А що країни, колись підпорядковані суверені-

тету якоїсь європейської країни чи інтегровані в якусь зону впливу, здобули внаслідок конфлікту між двома блоками певну свободу маневру, а що ці країни плачуть почуття, спрямовані проти їхнього колишнього господаря чи заступника, відверто виказуючи їх чи висловлюючи словами, то легко переплутати це розширення зон «холодної війни» з поразкою Заходу: від суверенітету до об'єднання, від зони впливу до змагання блоків, від об'єднання в ім'я неприєднання, від нейтралітету до активної нейтральності, від нейтралізму до приєднання до радянського блоку, — таким є шлях, що його всі народи, коли вірити советам, приречені пройти до кінця, таким є кошмар поразенства серед громадян Заходу.

Але це поразенство впадає в око лише тоді, коли воно засвоює разом із протилежними оцінками цінностей історичну філософію свого суперника. Саме марксистсько-ленінські плутають колоніальну імперію та імперіалізм, що вийшов з капіталізму, вони вважають, що капіталізм приречений відтоді, як він утратив свої колонії, вони твердять, що всі шляхи ведуть до Москви, вірять у своєрідний неблаганний детермінізм, в якому національні чи буржуазні революції є лише одним з моментів і в якому перемога комуністичної партії є кінцевим успіхом. Нам зовсім неважко, з погляду нашої філософії, пояснити, чому нові держави й народи, економіки яких недостатньо розвинуті, нелегко засвоюють політичні засади, близькі до засад Сполучених Штатів чи Великої Британії. Але ще раз наголошую, що саме марксистсько-ленінський догматизм ставить абсурдну дилему: або ж влада партії так званої робітничо-селянської, або ж влада буржуазного класу; він визначає однією й тією самою концепцією всі режими, які не є радянського типу, й не бачить іншого розв'язання всіх криз, хоч би якими вони були, ніж через цей тип режиму. Жодна арабська країна, незважаючи на своє вороже ставлення до Заходу й Ізраїлю, не приєдналася до радянського блоку чи не перетворилася на так звану народну демократію. В Африці навіть Гвінея та Гана й далі маневрують між цими двома блоками. В Латинській Америці Куба досі залишається єдиною країною, яка спонтанно здійснила революцію, вожді якої завдяки своїй антиамериканській пристрасі чи потребі, а чи ідеологічному вподобанню офіційно оголосили про своє приєднання до соціалізму й до китайсько-російського табору.

Цілком можливо — або ймовірно, якщо бажаєте, — що й інші країни впродовж наступного десятиріччя перейдуть до активної нейтральності, цебто до так званої народної демократії. Ось такими є поразки для Заходу, в яких не випадає сумніватися, позаяк стримувати радянську імперію є метою західної стратегії. Але якщо держави й народи розглядаються як пішаки на шахівниці, якщо переманювати на свій бік союзників чи сателітів є для кожного табору засобом посилювати себе й послаблювати свого суперника, тоді безліч з цих поразок не мають серйозних наслідків. Ні Лаос, ні Гвінея не посилюють економічного чи військового потенціалу того або того блоку. Для Заходу зміна вірнопідданських почуттів має військове значення чи то в плані «холодної війни», коли вона перетворюється на снігову кулю або ставить під загрозу регіональну здатність до опору, чи то в плані ймовірності тотальної війни, коли вона позбавить військових баз або доступу до американського термоядерного арсеналу чи передасть його в розпорядження ворогові.

Мені заперечать, що, мовляв, чим більшою є територія блоку, то тим більшими є його ресурси. Але це оманлива видимість. У деяких відношеннях союзницькі держави чи сателіти відтепер становлять собою тягар більший, ніж звичайну потребу допомоги: вони отримують від старшого брата більше, ніж самі йому дають. У міру свого розвитку вони мають тільки низький відсоток національного продукту, придатного для дипломатико-стратегічного використання. Щоправда, розширення світового соціалістичного ринку й звуження світового капіталістичного ринку дає для першого певні переваги, а для другого створює певні незручності. Коли припустити, що навіть увесь світ, крім Сполучених Штатів, приєдна-

ється до радянського табору, то цілком вірогідно, що Сполучені Штати все одно переможуть у політичній, військовій, а також економічній царині. Але ми далекі від такої кон'юнктури. Радянський блок зробив прогрес і далі робитиме його як у зростанні обсягу національної продукції, так і в царині товарообміну з країнами третього світу. Але ці останні й далі своєю торгівлею складають частку Заходу, а багато з них значущу. В передбачуваному майбутньому, цебто в майбутні десятиріччя, принаймні якщо не буде порушено територіальний статус планети, Заході не бракуватиме ні постачальників сировини, ні покупців виготовленої продукції.

Залишається аргумент неоднаковості рівня зростання. Наукове порівняння рівнів зростання вимагає більше обачливості, якої бракує промова пана Хрущова чи навіть статтям більшості західних економістів. Взагалі-то правда, що рівень радянського економічного зростання впродовж 1950 — 1966 рр. був відчутно вищий, ніж цей рівень Сполучених Штатів, чи то йдеться про валовий національний продукт, чи то про продукт, що припадає на душу населення. З різних причин рівень американського економічного зростання був відносно нижчий упродовж цього періоду, навіть у порівнянні з рівнем економік Європейського континенту. Суперечки з приводу рівнів економічного зростання (може, він сягає в Радянському Союзі 6 — 8 відсотків?), з приводу нинішнього співвідношення обсягів національних продуктів (чи російський національний продукт становить третину чи приблизно половину американського національного продукту?) можуть скінчитися незаперечним наслідком, настільки деякі фактичні дані погано відомі, настільки ці виміри вимагають умовностей (стосовно цін), кожна з яких не постає в незаперечний спосіб. Тож ліпше замість вступати в технічну суперечку, дотримуватися грубих, неспростовних фактів, яких вистачить для нашої теми.

Хоч би яким був поступ за десять років у споживанні радянських людей, рівень життя й ще більше комфорт та привабливість існування залишаються для маси населення незрівнянно нижчими порівняно з тим, що ми спостерігаємо на Заході. Житлові умови, пересічність харчування, організація торгівлі, такі, якими їх бачить будь-який відвідувач Радянського Союзу, дають удосталь підстав, аби підтвердити зміст попереднього міркування. Понад 40 відсотків ручної праці й далі застосовуються в сільському господарстві, аби ськ-так нагодувати 210 мільйонів чоловік. У Сполучених Штатах менше 10 відсотків населення виробляють надлишки сільськогосподарської продукції, які обтяжують бюджет і розподіляються в світі. Доти, доки існуватиме такий розрив у виробництві сільськогосподарської продукції не тільки в Радянському Союзі та Сполучених Штатах, а й з обох боків залізної завіси, Заході нема чого боятися претензійної загрози соціалістичного розвитку. Ті, хто вже кілька років тому уявляв собі Францію чи взагалі Європу такими, що нібито в свою чергу зводили залізну завісу, аби не дати змоги порівнювати «капіталістичну експлуатацію» та «соціалістичну свободу», самі не знали того, що вони казали, були це статистики чи ідеологи, збиті з пантелику цифрами чи пристрастями.

Зате відносне зменшення розриву між сукупністю промислової продукції Радянського Союзу й Сполучених Штатів, між радянським і атлантичним блоками є справді вірогідним. Радянські газети проголошують, що частка радянського блоку (включаючи Китай) у промисловому виробництві людства становила 1960 р. 37 відсотків і що через п'ять років вона перевищить його половину. Аргументація цього відсотка цілком нормально виводиться з вищого радянського рівня зростання промислової продукції. Цілком можливо, що в деяких секторах радянський блок виробляв 1970 р. стільки ж або навіть більше, ніж західний (Сполучені Штати й Західна Європа). Але виключається те, що він виробляв 1970 р. стільки ж, як і західний блок, чи то в промисловості у своїй сукупності, чи то на душу населен-

ня. Але припускати, що Радянський Союз надолужить своє відставання в сільськогосподарському виробництві, то це хіба що на папері, звісно ж, якогось дня він наздожене Сполучені Штати (найвірогідніше в наступному столітті, а не в нинішньому)¹.

Якщо ми заглянемо в майбутнє за два-три наступних десятиріччя, то чи можна сказати, що радянський поступ «загрожує» Сполученим Штатам або Західній Європі? Ці слова можна сприйняти двозначно: або Радянський Союз завдяки своєму зростанню матиме засоби, щоб присвятити більше ресурсів зовнішній політиці (зброя та допомога), або ж він стане завдяки своїм багатствам, своєму процвітанню незаперечним взірцем для громадян західних країн та країн, що не приєдналися. Кожна з цих «небезпек» є реальною, але жодна не є такою серйозною, щоб, як бажає пан Хрущов, ми подумали про неї. Того дня, коли Сполучені Штати визнають потребу витратити 60 мільярдів доларів на свою оборону, а не 45 мільярдів, вони спровокують у такий спосіб швидше зростання національного продукту й промислової продуктивності. Ця остання збільшується повільніше, ніж у Радянському Союзі, почасти через зменшення попиту. Якщо публіка не бажає купувати більше промислової продукції, якщо вона витрачає свої додаткові доходи на поліпшення своїх житлових умов, на розваги чи на подорожі, промислове виробництво прогресує повільніше, швидкість промислового виробництва визначається швидкістю двох інших поступів — зростання продуктивності праці та числа населення². Але здатність зростання в разі гонки озброєнь залишається незмінною в Сполучених Штатах. Ці останні не ризикують бути колись випередженими у військовому плані, що ж до економічної зброї, то Радянський Союз та його союзники завтра застосують її щедріше, ніж сьогодні. Психологічно-політична ефективність залежить від самих тільки цифр у доларах чи рублях, наявних чи позичених.

Якщо небезпека й є, то вона поки що справді є, і такою вона ще буде впродовж багатьох років, радше моральною, ніж військовою. Зростання радянської економіки є своєрідним аргументом великих дебатів, у яких кожен блок намагається переконати інший блок у своїй перевазі, цебто в легітимності своїх інституцій. Виходячи з порівняння двох реальностей, Захід не має чогось особливого побоюватися: хай там відсилають людей з країн, що не приєдналися, до Берліна й хай порівнюють долі людей, рівень їхнього існування та культури з того й того боків. Насправді Заходові нічого боятися навіть поступу, якого може домогтися Радянський Союз упродовж найближчих десяти років. Якщо рівень життя зросте й якщо сірість радянського життя матиме схильність набирати барвистих відтінків, то, може, кремлівські політики будуть щирішими у своїй волі до мирного співіснування.

Нарешті залишається остання «небезпека», створена невиразною і сильною думкою на Заході та в країнах третього світу, що нібито майбутнє належить Росії та режимам радянського типу. Що думка вже поширена то тут, то там, я в цьому не сумніваюсь. Але у Франції цією думкою перейняті здебільшого певні інтелектуали чи буржуазні кола, а не маси. Вона далеко не загальна, вона викликана пропагандою та ще більше пропагандистами, вона не зринає мимоволі в серцях лю-

¹ 9 липня 1961 р. пан Хрущов навів такі цифри: 1960 р. промислова продукція СРСР дорівнювала 60 відсоткам промислової продукції США. 1966 р. СРСР вироблятиме 106 відсотків, а 1970 р. 156 відсотків нинішньої американської продукції. Відвівши 2 відсотки для рівня промислового зростання Сполучених Штатів, пан Хрущов дійшов висновку, що СРСР випередить Сполучені Штати 1967 р., а 1968 р. перевершить їхній рівень на 3 відсотки. Він додає: «Приблизно такі самі статистичні дані можна навести щодо розвитку сільського господарства в обох країнах». Ця остання фраза показує, що йдеться тут про пропагандистські вправи, а не про статистичні дані.

² Населення Сполучених Штатів зростає так само швидко, як і населення Радянського Союзу.

дей, на світовому овиді. Зрештою двадцять років тому інший тоталітаризм знову згуртував опортуністів. Власне, такі згуртування ніколи не бувають остаточними. Радше варто їх побороти, ніж підраховувати їхнє число.

4. Стратегія миру

Запам'ятаймо водночас цілі західної стратегії такими, якими я їх окреслив у другому підрозділі, й дані ситуації такими, як я щойно подав їх у третьому підрозділі. Якими мають бути принципи західної стратегії від цих двох аналізів?

Захід реально буде в безпеці тільки того дня, коли радянський блок перестане переслідувати мету знищення режимів, які він називає капіталістичними, цебто насправді знищення самого Заходу. Західна Європа по-справжньому буде в безпеці тільки того дня, коли поділ Німеччини та Старого континенту взагалі буде подолано. Доти, доки російські війська розташовуватимуться за двісті кілометрів від Райну, ворота храму Януса залишатимуться відчиненими¹. Але ці два міркування треба доповнити двома іншими: позаяк Сполучені Штати не захотіли взяти на себе найменший ризик, аби визволити народи Східної Європи тоді, коли у військовому плані вони були сильнішими, то цілком логічно вони не повинні б ризикувати за часів, коли вони всіяко підтримують рівновагу. Одне слово, Захід, не будучи готовим вести термоядерну війну, не має жодного засобу, щоб «знищити» радянський режим чи імперію, він навіть не має засобу, щоб упливати на внутрішню еволюцію імперії, на взаємовідносини між Радянським Союзом та народним Китаєм.

Ці чотири міркування, взяті разом, видадуться сповненими глибокої суперечності в очах тих, хто грубо витлумачує діалектику антагонізму та бажає, аби ми подвійно відносили на карб наших ворогів ворожість, яку вони виявляють. Суперечність відразу ж зникне, тільки-но ми оцінимо переможним день, коли совети щиро відмовляться від свого наміру. А що це перетворення советів, що припустити, що воно колись станеться, ще далеко, то ми мусимо переконати себе, що конфлікт триватиме доти, аж доки трапиться щасливий (розпад радянського блоку) або нещасливий (розпад атлантичного блоку чи війна) випадок, найліпше, чого ми можемо сподіватися, — це було б сповільнення радянського просування до країн третього світу й прогресивна стабілізація співвідношення сил — політичних, не тільки військових — між двома блоками. Хочемо ми того чи ні, ми житимемо під загрозою війни доти, доки не буде угоди про володіння зброєю, під політичною загрозою доти, доки марксист-ленінці залишатимуться вірними своїй ідеї.

Марно посилатися на стратегію відступу, як це робив Джеймс Бернгам напередодні повернення до влади республіканців, або на *forward strategy*², як це роблять троє авторів, що ми їх цитували вище. Захід за своєю природою ніколи не мав політичної здатності до наступальної стратегії, а сьогодні він не має для цього матеріальної спроможності. Проте не виключається, що ослаблений Захід буде агресивніший або непримириміший, ніж Сполучені Штати, які, самі ніким не займані й всесильні, не були такими наступного дня після війни. Ми знаємо, що демократії мають схильність воювати, коли вони впадають у розпач, а не тоді, коли їм сприяє кон'юнктура.

Припустивши, що ми не маємо жодного способу «примусити» радянські суспільства відкритися чи «визволити» країни Східної Європи, ми повинні приготуватися жити в «напіввільному й напіврабському» світі тривалий час, не виклю-

¹ Ідеться про римський храм Януса, ворота якого зачиняються тільки за мирних часів. (Прим. перекладача.)

² Стратегія наступу (англ.).

чаючи того, що половина рабів світу самі собою зміняться. Тут не стоїть питання про те, аби підписатися під спрощеною теорією якихось марксистів чи псевдомарксистів¹, згідно з якою радянський лад *неодмінно* ставатиме демократичним у міру того, як зростатиме його життєвий рівень. Але питання не стоїть і про те, аби розглядати як догму, що радянський режим не може змінитися або що дипломатична стратегія Москви раз і назавжди визначена *настановами* Леніна чи Сталіна. З погляду філософії, поки що за часів, несприятливих для експерименту, кремлівські політичні діячі діють залежно від обставин. Захід може впливати на обставини, що їх Москва вважає раціональними для того, аби до них призвичаювалися.

Цю стратегію охрестять захисною або стратегією співіснування. І я не заперечую, що порівняно із стратегією, яка переслідувала б мету знищити Радянський Союз або радянську імперію, яка хотіла б раз і назавше усунути радянську загрозу, ця стратегія заслуговує того, щоб її назвати оборонною, позаяк вона забирає, сказати б, у ворога гасло співіснування з тією різницею, що вона тлумачить його інакше. Але вибір якоїсь стратегії має бути визначеним *також* аналізом співвідношення сил, і, поставивши собі за мету уникнути термоядерної війни й водночас врятувати ліберальну цивілізацію, мені видається бажаним не протиставляти універсалістській волі советів таку саму універсалістську волю. Саме відстоюючи права засадничого плюралізму проти марксистсько-ленінського монізму, Захід достеменно визначає свою місію проти тоталітаризму, не зводячи якогось аналогічного монізму, який був би протилежний тому, проти якого ми боремося.

За прийнятого справді співіснування між двома блоками першою вимогою є підтримання рівноваги глобальних військових сил. Або, достеменніше кажучи, найбільшою небезпекою для сучасного періоду є військова небезпека, а не, як повторює кожен, небезпека підривної діяльності або проникнення. Хай більшість коментаторів оцінюють інакше очевидні кризи та постійне й глибоке змагання. Щоправда, термоядерні бомби й балістичні ракети нічим не допомагають, аби зупинити радянську експансію в Південно-Східній Азії та на Близькому Сході. Правда й те, що ті, якщо такі є, хто розраховував на атомну стратегію, аби стримувати Радянський Союз скрізь у світі, помилилися, й що в цьому розумінні цілком можливо послатися на неспроможність атомної стратегії. Але, власне, стратегія залякування — політично-оборонна — має тільки негативний успіх. Переслідуючи лише мету збереження *статусу-кво*, вона видається безплідною відтоді, відколи почали твердити, що, в усякому разі, *статус-кво* можна було б забезпечити.

Пріоритет, що його я надаю розглядові з військового погляду, має таке значення: якщо радянський блок пересвідчиться, що він має незаперечну перевагу чи то з погляду пасивних або активних інструментів залякування, чи то з погляду сукупності військових засобів, небезпека ризикувала б стати смертельною; кремлівські політичні діячі повірили б у те, що для них настав момент вирішального бою або, ще вірогідніше, вони штовхнули б свою перевагу на те, щоб поставити Захід у безвихідь альтернативи капітуляції та війни. Боротьба між двома блоками переважно більшість часу не виливається на військові терени, бо й далі підтримується рівновага сил. Хай ця остання компромісна: все інше водночас випливатиме з неї.

Тож військова рівновага за можливої відсутності угоди про освоєння зброї припускає певне зусилля, постійне й потужне, в дослідженні та виробництві, далеко не бувши раз і назавше обмеженим мінімальною здатністю до репресій. Ця рівновага впродовж періоду, що відкривається, дедалі важче допускатиме можливість відчутного відставання, наприклад у класичній зброї. Імовірна еволюція через півтора десятка років у освоєнні дедалі жажливіших і менш вразливих термо-

¹ Наприклад, пана Ісаака Дойчера.

ядерних засобів спонукає собою, незважаючи на обурення советів, виникнення такої можливості, за якої класичну зброю можуть застосувати дві великі держави одна проти одної, не призводячи до крайнощів.

Верховенство розгляду всього цього, з військового погляду, не зводиться тільки до величини ризику, до якого призвело б будь-яке недбальство. Воно пов'язане з іншим верховенством і суперечить нині поширеній громадській думці про те, що в Європі та в театрі оперативних дій зіштовхуються два блоки, борючись за країни третього світу. Тут ще відбувається протистояння між значенням та невідкладністю дій. Упродовж років, що передували загостренню паном Хрущовим берлінської кризи, зовні в Європі не відбувалося нічого. Кожен з двох блоків організувався: територіальний статус обом блокам видавався незадовільним, але саме йому віддавалася перевага перед війною, що, здавалося, тільки вона була єдиним засобом, здатним щось змінити. Водночас війна в Індокитаї або націоналізація Суецького каналу, або війна в Алжирі, або розпад Бельгійського Конго, або заворушення в Анголі привертала увагу керівників Сполучених Штатів і більшості європейських урядів.

Але все це є «нульовою партією» в Європі, як і «рівновага страху» в планетарному плані: ні той, ні той наслідок не отримано автоматично чи напевне. *Успіх чи неуспіх можуть бути вирішальними тільки в царині озброєнь на Старому континенті.* Якщо Федеративна Республіка Німеччина, домагаючись свого об'єднання з рештою Німеччини, стала б орієнтуватися на Москву, Західна Європа була б занепашена, так само як і Атлантичний альянс. Доти, доки підтримується атлантична сукупність, усе можна буде врятувати; якщо атлантична єдність похитнеться, всі інші позиції Заходу постануть під загрозою.

Я бачу ще іншу підставу зменшити те значення, що його західні стратеги часто-густо надають захопленню позицій, на словах чи насправді, африко-азійських країн. Найближчим часом більшість з цих країн одна за одною змінювалися б вельми повільно, лише змінюючи свої вірнопідданські почуття, рівновагу ресурсів чи сил між двома блоками. Одне слово, якби більшість цих країн разом вступила б до того чи того табору, то це призвело б до порушення рівноваги у світовому масштабі, але вступ цих країн до того чи того блоку залежить від обставин і може бути змінним, він не має остаточно визначеного характеру, настільки є очевидним те, що жодна африканська чи латиноамериканська республіка не захоче потрапити під свавільну владу Москви того дня, коли вона перестане боятися європейського «колоніалізму», чи «імперіалізму янкі». Якщо два центри сил уцілюють на Північній півкулі, жоден з них не матиме тривалого панування над Південною півкулею, позаяк ті, на кого Москва чи Вашингтон дивляться як на свої суб'єкти, передусім не бажають бути цими суб'єктами, висловлюють сьогодні в різкій формі своє бажання бути неприєднаними або нейтральними.

Якщо припустити цю ієрархію значення, то в якому сенсі Захід зміг би поліпшити свою дипломатію-стратегію? Особисто я думаю, що вирішальною, але водночас і важкою відповіддю було б зміцнення зв'язків між західними країнами, подолання додаткового етапу в напрямі справжньої атлантичної спільноти. Протягом повоєнної фази атлантична сукупність, що розглядається як зона цивілізації, мала виконати три завдання: відбудова сплюндрованих регіонів (Західної Європи), відмова від колоніальних імперій, організація спільноти, яка відтепер вимагала неодмінної присутності в Європі Сполучених Штатів. Перше завдання було виконане так швидко й добре, що ніхто не наважувався на це сподіватися. Друге завдання виконувалося без реальної співпраці між Сполученими Штатами та європейськими державами-колонізаторами, перші намагалися не відштовхнути від себе ні своїх союзників зі Старого континенту, ні націоналістів, які виступали проти колоніальної сили. Озираючись назад, легко сказати, що якби тут було біль-

ше прозорливості, а там відваги, процес деколонізації обійшовся б не так дорого, залишив би менше злопам'ятства в серцях колонізованих, менше прикрощів у ексімперських народів. Але люди, особливо політичні діячі, уряди й громадяни, не завше згоджуються з подіями, що їх самі вони передбачають. Французькі міністри, в більшості, передбачали деколонізацію, але вони не поспішали розв'язувати це питання і, залежно від своїх точних передбачень, виробили й узгодили з Вашингтоном програму, розраховану на десять-п'ятнадцять років, надання незалежності колоніям чи протекторатам Північної Африки. Либонь, розгнuzдана лють колонізованих була неминучою, аби примусити колонізаторів серйозно сприйняти ідеї, на які ці останні нарікали, не узгоджуючи з ними своєї поведінки.

Сказавши все це, залишається чекати, аби деколонізація завершилася, не розірвавши ні союзу між колоніальними силами та антиколоніальними Сполученими Штатами, ні внутрішню єдність європейських потуг¹, які були вимушені змінити свою свідомість, свою місію². Після закінчення деколонізації Захід відчує полегкість і зазнає інших проблем, майже протилежних. У моральному плані він зможе в суперництві пропаганд піти в наступ і виступити проти радянського колоніалізму. Але ніде більше він не буде спроможний справляти винятковий вплив, ніде ідеї, агенти, підривна діяльність радянського блоку не будуть відсутніми, скрізь він муситиме рахуватися з новими державами, з їхніми пристрастями та несправедливістю, так само як зі своїм марксистсько-ленінським ворогом. Обміни звинуваченнями між французькою та американською громадською думкою щодо колоніалізму та антиколоніалізму (Що ви зробили зі своїми алжирцями? А що ви зробили зі своїми індіанцями?) відійшли в минуле (може, ці ролі перекинулися до Латинської Америки). Але натомість усі бази за межами союзницьких держав зберігаються на вельми хистких засадах.

Ці незручності компенсувалися б з лишком, якби країни Атлантичного союзу, позбувшись колоніальної застави, зуміли вести єдину дипломатико-стратегічну діяльність або принаймні завше координовану. Тож відносно послаблення Сполучених Штатів порівняно з їхнім ворогом та союзниками ризикує викликати зворотну дію. Економіки країн Спільного ринку більше не залежать від американської економіки, так само як ця остання не залежить від перших. З військового погляду Франція силкується набути після Великої Британії спроможності удару національних сил. Федеративна Республіка ніколи не дає себе переконати доктрині Макнамари. Там, де цей останній бачить гнучку стратегію, його боннські співрозмовники бачать перші кроки до роз'єднання.

Першою умовою того, аби Атлантичний союз існував і далі розвивався в атлантичну спільноту, має статися так, щоб вашингтонські керівники усвідомили, що час американської (чи англо-американської) директорії скінчився (час директорії трьох ще не настав). Теоретично, може, було б ліпше залишити за самими Сполученими Штатами право володіти й розпоряджатися ядерною зброєю всередині альянсу. Але перспектива остаточної відмови від вирішальної зброї суперечать самій природі держави та їхнім прагненням. Сьогодні вже менше йдеться про те, щоб запитувати себе, яка сама собою була б формула кращою уникнути деяких згубних наслідків, які може спричинити збільшення дорогих національних сил, малоефективних, що швидко старіють через нестримний розвиток технічного поступу.

В економічному плані президент Кеннеді кинув гасло про *компанію*. Але ще

¹ На жаль, Франція ще не поборолла випробування деколонізації: їй і далі загрожує небезпека громадянської війни між ультра й лібералами.

² Португалія, якщо пан Салазар і далі залишиться при владі, перебуває під серйозною загрозою докінчити свою власну руйнацію, борючись до кінця, аби зберегти фікцію лузитанської спільноти.

надто рано судити про те, як насправді відбуватимуться взаємостосунки між Спільним ринком, Великою Британією, співдружністю та Сполученими Штатами, однак уже цілком очевидно, що сенсаційне відродження Європи, далеке від того, аби розривати солідарність між західними торочками Старого континенту й Новим Світом, саме тепер ліквідує останні сліди ізоляціонізму. Шість членів Спільного ринку, які всі разом є найбільшим світовим експортером і імпортером, утворюють величезну економічну потугу, неупізнаного партнера як у розквіті, так і в дипломатії Сполучених Штатів.

У військовому плані мета зводилася б до гарантії постійності й урочистості американської присутності, що давало б європейцям змогу ефективної участі в стратегії залякування. Єдиним виходом із ситуації, мені видається, після того моменту, коли Велика Британія та Франція виробили національні програми, створення європейської сили, яка, інституційно не залежачи від американського апарату, діяла б тільки в координації з ним. Отже, Європа знову усвідомила б свою відповідальність, але американська гарантія не зазнала б істотного послаблення. Зміцнення зв'язків між європейцями пом'якшило б нерівність між *однією* великою державою й *багатьма* малими. Альянс видався б не моделлю американського протекторату, а спільного підприємства.

Що ж до зовнішніх зон, ладних прямо зіштовхнутися з блоками, аналіз попередньої частини нашої книжки показав, що не було ні незаперечного рецепту, ні загальногартісного пріоритету (економічної чи військової допомоги), ні ладу, що за своєю природою призвичаївся б до складних вимог економічного розвитку та західного інтересу. Більша частина того, що називають третім світом — Азія, Африка, Латинська Америка, — проходить фазу революційних заворушень, причиною яких у різних пропорціях є політика, економіка, демографія й мораль.

З національного погляду традиційні владні структури майже всі похитнуті. Традиція й минуле більше не становлять головні засади для застосування влади. Законність стала демократичною, але застосування на практиці цієї законності через вибори часто-густо наштовхується на непереборні труднощі. Обранці не дотримуються наказів виборців; цими наказами вони маніпулюють або їх фабрикують. Між двома формулами, які відповідають ідеї — ідеї конституційної влади з багатьма партіями та ідеї ідеологічної та монополістичної партії, поширюються пересічні експерименти, консервативні олігархії, що прикриваються або ні виборчим фасадом, деспоти з партіями чи без них, модерністи чи реакціонери, військовий вождь чи хунта офіцерів, що замінюють дискредитований або безсилий парламент.

З економічного погляду народи, або ще більше керівні меншини, майже всі бажать не залишитися за межами економічного розвитку, цебто індустріалізації (але то не залежить від американської дипломатії) чи потрібних для економічного розвитку наявних чи ні відповідних умов в якійсь із країн Азії, Африки або Латинської Америки. В крайньому разі, той, хто щось дарує, завше може спорудити кілька заводів: ці споруди не розв'яжуть жодної з проблем слабкорозвиненої країни, не притлумлять нетерпіння сліти й мас, не зглядять розбіжностей між числом людей та обсягом ресурсів.

Країни, які нині намагаються надолужити своє відставання й проробити ту саму революцію, завдяки якій щаслива третина людства перейшла від сільськогосподарської стадії до промислової, мають порівняно зі своїми старшими сестрами перевагу: техніка, потрібна для економічного перетворення, не є такою, якою вона була сто п'ятдесят років тому, а сучасна. Наявна наука не є наукою тільки про природу, а й про суспільство. Ми ліпше знаємо сьогодні, ніж учора, соціальні закономірності, ймовірні наслідки фіскальних заходів, вимоги програми інвестування. Країни, які перебувають на шляху розвитку, не просуються на незнайомий ґрунт.

Вигода йти після західних країн коштує дорого. Населення в деяких країнах потроїлося або й почотверилося (Індія), перш ніж там почався процес індустріалізації. Ефективність інвестувань у гігієну та медицину така низька, що рівень моральності може надто опуститися, не дозволивши економічному поступу збільшити ресурси в пропорційному співвідношенні. Це стосується головних країн Азії (Китай, Індія), Близького Сходу (Єгипет), Латинської Америки¹. Треба, щоб економічний поступ набрав швидкості демографічного зростання, аби поліпшилися умови життя людей, треба, щоб відсоток інвестування у співвідношенні до національного доходу досяг 10 — 15%, аби прогресування стало кумулятивним, аби щороку ставало дедалі важче не виділяти для щоденного споживання більшу частку національного продукту.

До цієї фундаментальної різниці між становищем європейців XVIII та XIX століть і сьогоднішнім становищем китайців, індійців, латиноамериканців додаються інші, наслідки яких не так легко помітити. Традиційні засади політичного й соціального порядку послабилися в Європі менше, ніж це відбулося в країнах третього світу в порівняльній фазі економічного розвитку. Маси були пасивні, вони не усвідомлювали того, що можуть бути інші можливості, їхні вимоги не виправдовувалися прикладом передових країн. Конкуренція двох великих держав і двох ідеологій триватиме доти, аж доки комуністична партія утримуватиме в своїх руках державу, непевність експлуатує пристрасті, спрямовує в бік громадянської боротьби енергію еліт. То не тільки неунікні обставини — тиск населення, опір колишніх привілейованих, вимоги мас — сприяють прийняттю радянської моделі розвитку, то сама комуністична партія за допомогою своєї опозиції гальмує розвиток, з якого вона не має вигод для своїх власних амбіцій.

Половина або дві третини людства перебували б у революційному русі, навіть якби не існувало Москви та марксизму-ленінізму, — в революційному русі, який не може не супроводжувати зусилля відсталих народів, щоб прийти до індустріального типу суспільства, два варіанти якого їм подають західні країни й совети — взаємні вороги, але за певних вимірів схожі між собою. Сполучені Штати ніколи не мали сили безапеляційно втихомирювати чи відводити цю революцію, хоч би як її називали, — *rising expectations* (можна було б сказати, революцію сподівань) або революцію мас, ідеться про світове явище, біологічно-економічні порушення рівноваги якого або соціальні заворушення є головною причиною й яке триватиме впродовж десятиріч, якщо не століть. Визначити очевидні факти й надихнути стратегам потрібну *скромність* у визначенні цілей є першим заходом, який веде до розумної політики.

Віднині припускається, навіть у Сполучених Штатах, що політичні (плюралізм партій і представницький уряд) та економічні (ринок, свобода підприємців і споживачів) інституції рідко пристосовані до вимог початкових фаз розвитку. *Тож Захід повинен віддавати перевагу не суспільним порядкам, близьким до його, а тим, які мають найліпший шанс швидше просувати вперед розвиток.* Ми ще повинні зберігати ілюзію про те, що успіх розвитку гарантуватиме позицію цих країн, прихильну до Заходу чи принаймні нейтральну. Та немає ніякої гарантії на цей рахунок. Є навіть такі обставини, за яких економічний поступ матиме тенденцію зміцнювати ті угруповання, що схиляються до радянського блоку, цебто вдаються до дій, які суперечать нашим цілям. Існує ризик, що так буде щоразу, коли Захід даватиме змогу плутати себе з консервативними чи реакційними класами, залишаючи для комуністів чи напівкомуністів мало не монополію на гасла «прогресивні».

¹ Переважаючи нинішнє число населення Сполучених Штатів (близько 200 мільйонів чоловік), населення Латинської Америки за темпу теперішнього свого зростання потроїться наприкінці століття.

Коли речі обертаються саме так, то вже марно було б сподіватися, що американський уряд віддасть перевагу саме антизахідному ладові, що пришвидшує свій розвиток, а не прозахідному ладові, який паралізує свій розвиток. Але цілком можливо переконати американських стратегів у тому, що жоден лад, хоч би якими були його засади, не слід називати комуністичним, аж поки партія, підлегла Москві, прийде до влади. Зрештою треба їх переконати й у тому, що лад, де при владі перебувають комуністи, в Африці чи Латинській Америці не є еквівалентним ладові, накинutoму будь-якій країні Східної Європи Червоною армією; в Азії, Латинській Америці революційні режими, навіть якщо вони рекламуються Московою, будуть зацікавлені не поривати із Заходом, бажаючи отримувати допомогу з двох боків. Інакше кажучи, замість діяти й особливо говорити, що нібито наша безпека буде під загрозою щоразу, коли «Рюритані» оголошуватиме свою відданість Москві, було б ліпше виказувати свій спокій і майже байдужість, заздалегідь відкидати шантаж комунізмом, до якого занадто прихильні бездарні уряди, помилково переконані, що американці більше, ніж вони, постраждають у разі перемоги Москви. Навпаки, ми мали б нагадувати за першої-ліпшої нагоди, що співвідношення військових сил у нашу добу не зазнало особливих змін внаслідок «холодної війни».

Такі настанови — ізолювати ворога, визнаючи як таку комуністичну партію, схвалювати будь-яку партію, соціальний лад, віддавати перевагу ефективним керівникам перед тими, які щедро роблять вірнопідданські заяви, допомагати розвиткові, бо то такий людський обов'язок і політична зацікавленість, але не розчаровуватися й не дивуватися, якщо Індія чи Бразилія дедалі більше перейматимуться націоналістичними настроями й ставатимуть нейтральними в міру того, як розвиватимуть свою промисловість, видаватимуться сповненими «мюнхенського духу». Але це тлумачення вкрай помилкове. Позаяк навіть за сто п'ятдесят кілометрів від флоридського узбережжя Сполучені Штати відмовляються послати своїх моряків (морських піхотинців), щоб повалити ворожий їм режим, ліпше варто використати наслідки від цієї відмови застосувати військову силу, а також розлад між перипетіями «холодної війни» та рівновагою страху.

Ці настанови анітрохи не забороняють ґрунтовно провадити «холодну війну» на трьох теренах — економіки, підривної діяльності та суперечки. На першому терені бажано зробити дві зміни — одна з них перебуває на шляху втілення, а друга ще погано пізнана. Оскільки допомога безплідна, якщо влада слабка й структура підтримуваної власності анархічна, то куди доцільніше зосередити ресурси, які завше будуть обмежені, там, де неминучі умови надання допомоги реалізуються чи можуть реалізуватися завдяки якомусь зовнішньому тиску. Подарунки або довготермінові позики є і мають бути елементом сукупної політики, за допомогою якої західні країни сприяють у міру своїх обмежених коштів індустріалізації Південної півкулі. Але віднині впродовж найближчих років комерційна політика Заходу щось додаватиме чи відніматиме від наявних ресурсів країн третього світу. Нікому нічого ніколи не вдалося щось удіяти щодо стабілізації попиту на сировину. Постає інша проблема, і вона стоятиме завтра, з посиленою гостротою: проблема ввезення до розвинутих країн мануфактурних виробів (текстилю), на які розраховують країни, що перебувають на шляху розвитку, аби отримати зарубіжну валюту. Нині торгівля набуває тенденції ставати дедалі вільнішою між західними країнами. Спільний ринок дав додатковий імпульс рухові, який уже розпочався. А що Сполучені Штати наштовхуються на дедалі більші труднощі в набутті чужоземної валюти, потрібної для здійснення подарунків чи позичок, то цілком імовірно, що їхня допомога поступово набиратиме форми довготривалих кредитів із зобов'язанням закупівлі товарів у країні-кредитора. З іншого боку, щоб міжєвропейський і міжатлантичний вільний обмін товаром не породжував не-

сприятливих наслідків для країн третього світу, то неминуче вживатимуться імовірні регульовані заходи — цінові гарантії на закупівлю сировини, відкриття ринків для товарів країн з низькою заробітною платнею, позички, пов'язані із закупівлею товару на визначеному ринку.

Економічна допомога вимагає часу для дії. Там, де підризна діяльність наближається до того, щоб узяти гору, тільки дії, спрямовані проти неї (або контргерилья), можуть відбити удар. З цього погляду небезкорисно буде нагадати кілька банальних істин, які надто часто забуваються. Підризна діяльність узяла гору на колоніальних територіях, бо технічні й тактичні заперечення спотикалися об вирішальний чинник: революціонери говорили тією самою мовою й належали до тієї самої раси, що й населення. Навіть у Алжирі, де мусульманське населення ніколи одноставно не підтримувало Національний фронт визволення, присутність європейської меншини, поселеної тут за правом переможця й відверто привілейованої, паралізувала моральні й політичні зусилля французької армії, щоб протиставити гасло гаслові — визволення особистостей визволенню Алжиру або вільний Алжир у союзі з Францією незалежному Алжирові. Чому там, де обставини не забезпечують підривної діяльності таку перевагу над придушенням, перші мали б виграти заздалегідь?

Щоправда, достатньо якоїсь незначної меншини, щоб збільшити число замахів і підтримувати клімат небезпеки. Щоправда, загони В'єтмінь, які прийшли з півночі, проникають до сіл, приголомшують селян і, зрештою, завойовують на свій бік населення, тимчасом як це останнє, яке не зазнало погроз і насильства, схилилося б у інший бік. Коротко кажучи, методи підривної війни не обмежуються тим, щоб виявити народну волю, яка існувала раніше, вони за безлічі обставин здатні її створити. Але достеменно кажучи, позаяк цієї волі не існує, заперечення підривної діяльності — придушення чи контргерилья, — якщо тільки воно вдасться до відповідних засобів, не має априорно менше шансів, ніж придушення, проти якого воно виступає. Чи ці відповідні засоби мають у собі, й до якої міри, запозичення у ворога його методи дії, паралельну організацію, непохитну дисципліну повстанського ядра, терор щодо юрб, які вагаються? Було б лицемірством заперечувати, що майже неодмінно супротивники, воюючи між собою, спонукувані своєю діалектикою імітувати один одного. Й радянський табір має подвійну перевагу: спонтанне утворення комуністичної партії негайно ж підпорядковується потребам підпільної боротьби (принципи ленінської організації відповідали цим потребам); захопивши владу в руки, комуністи відмовляють своєму ворогові в тих свободах, якими вони часто послуговуються.

Придушення завше необхідне, оскільки підризна діяльність перейшла у фазу партизанщини. Вона зрідка ефективна проти пропаганди, проникнення, спроб спокусити інтелігенцію, експлуатувати народне невдоволення, переконати тих, хто вагається щодо моральної та історичної переваги радянського блоку. Засадничий принцип, простий, як і всі стратегічні принципи, хоч його було б важко застосувати, зводиться до того, що всяка зброя має свій парад, що на всіх теренах оборона має створювати перешкоду наступові й що не можна безкарно нехтувати жоден операційний театр. Ми починаємо розуміти, що неможливо захистити за допомогою термоядерної погрози території, на яких імовірна перемога підривної діяльності. Але ми ще не зрозуміли, що надто виражене низьке становище в якомусь виді зброї небезпечне й що не можна побороти партизанщину шляхом економічної допомоги, так само як не можна подолати пропаганду за допомогою поліції. Звісно, є випадки, коли треба застосовувати й поліцію проти пропагандистів ворога: зрештою, марксист-ленінці не відмовляються від неї. Але поліція за тоталітарних режимів перебуває на службі пропаганди. Сама поліція без належної організації та переконаності з часом стає неефективною.

Сказати, що ми повинні йти за ворогом на всіх теренах, не означає, що ми повинні наслідувати його. Навпаки, коли йдеться про стратегію чи тактику, переконання чи підривну діяльність, асиметрія була б фатальною. Ми не хочемо знищити того, хто хоче знищити нас, але хочемо зробити його толерантним і мирним. Ми не хочемо перекопати людей, що тільки наші засади пропонують певну надію, а навпаки, перекопати наших ворогів, як і країни третього світу, що людство, відмовившись від дотримання певних принципів, має тенденцію до врізноманітнення. Країни з демократичними системами не можуть застосовувати ту саму тактику, що її застосовують країни з тоталітарним режимом і що, відкидаючи свої принципи, дорого платять за тимчасову вигоду. Вони не можуть і не хочуть сіяти революції, вони не можуть і не хочуть заборонити народам шукати свого порятунку, кожен згідно зі своїм талантом. Але доти, доки два світи залишатимуться такими, якими вони є, свобода, якою користуються громадяни західних країн, матиме згубне значення по той бік залізної завіси — революційне значення, від якого західні стратеги ніколи не відмовляться, але поступового зникнення якого вони самі бажають. Того дня, коли радянські люди матимуть ті самі права читати, писати, критикувати, подорожувати, що й люди західних країн, змагання стане посправжньому мирним.

* * *

Цей начерк стратегії видається оманливим усім — як школі оборонної стратегії, так і школі миру. Я не відкидаю аргументів ні першої, ні другої школи. Справжнє питання полягає в тому, щоб дізнатися, до якої міри державний радник надає собі право розуміти світ інакше, ніж він є насправді.

Особисто я думаю, що було б можливим протягом багатьох років після 1945 р. визволити Східну Європу без серйозного воєнного ризику. Ще 1956 р., у момент польських та угорських заворушень, західні країни мали шанс, з якого вони не зуміли скористатися. Але можливість, про яку ми бездоказово твердимо, була цілком матеріальною, вона припускала, що Сполучені Штати, Західна Європа були іншими, ніж вони були насправді, з іншими засадами, іншими лідерами, іншим станом духу. На жаль, те, що було можливим учора матеріально, а не політично, тимчасово перестало бути матеріально можливим. Зваживши співвідношення сил, кремлівські політичні діячі, либонь, віддали б перевагу війні перед утратою значущої частини своєї імперії. Територіально Захід не має засобів цілитися за межі своїх володінь.

Якщо Західудовольнятиметься приблизною рівновагою здатності залякування та глобальних військових сил, чинитиме опір на всіх оперативних напрямках, він може сподіватися уникнути серйозної поразки, він не може сподіватися на відчутну перемогу, за винятком тієї, яку йому могли б принести чи то перетворення советів, чи то розрив між росіянами та китайцями, на імовірність чого було б так само абсурдно розраховувати в найближчому майбутньому, як і назавше виключити.

Згідно зі школою миру, ця стратегія, яка будується на якісній гонці озброєнь, на продовженні «холодної війни» з придушенням підривної діяльності та контрпропагандою, видається войовничою й сповненою величезних небезпек. Як довго два блоки зможуть так воювати між собою на всіх континентах і всіма засобами, весь час погрожуючи один одному найстрашнішими покараннями й не втілюючи в дійсність свої погрози?

Перша школа робить закиди цій стратегії в ризикові можливості поразки, друга — в ризикові термоядерної війни, що його вона таїть у собі. Ці обидва докори цілком ґрунтовні. Захід ризикує бути поступово придушеним просуванням уперед

тоталітарних режимів, накритим хвилею підривної діяльності. Його може також сплюндрувати страхітлива зброя, якою його ворог володіє так само, як і він.

Але ризик придушення може бути відвернутим або пом'якшеним лише збільшенням ризику термоядерної катастрофи. А ризик воєнної катастрофи можна відвернути чи пом'якшити, згодившись з ще більшим ризиком бути загнаним у глухий кут капітуляції.

Тож поміркована стратегія, як мені здається, пропонує найліпший шанс відвернути водночас ці обидва види небезпек — небезпеки придушення, небезпеки насильницької смерті. Якщо ці дві небезпеки вдасться відвернути, то виживання Заходу буде гарантоване, виживання, яке в нашу добу є найкращим, якщо не єдиним, виявом перемоги¹.

¹ Мабуть, читач буде схильний висунути заперечення проти аналізу двох попередніх розділів так само, як і проти попередньої частини книжки: чи варто ще виставляти на центр світової сцени діалог двох великих держав? Чи міжнародна система ще біполярна? Коли припустити, що вона ще є такою сьогодні, то чи вона буде такою самою через кілька років?

І. На Заході Сполучені Штати залишаються панівною *потугою*, бо вони єдині мають у своєму розпорядженні термоядерний арсенал. Вони втратили частково економічний поступ, що забезпечував їм перевагу середина західного світу. Долар перебуває під загрозою внаслідок постійного дефіциту розрахункового балансу. Тимчасово 1961 р. у монетарному плані Сполучені Штати залежать від доброї волі своїх європейських союзників так само чи більше, ніж ці останні не залежать від свого американського протектора. Навіть більше, країни Європейського континенту мали рівень зростання від 1950 до 1960 р. у вищий, ніж Сполучене Королівство та Сполучені Штати. Звісно, валовий національний продукт Шістки залишається 1961 р. набагато нижчий за валовий національний продукт Сполучених Штатів для населення майже такої самої кількості (36 відсотків, враховуючи офіційні рівні обміну, імовірно половина, згідно з іншим способом підрахунку, коли враховуються цінові системи). Попри все це розбіжність після 1945 р., й особливо після 1950 р., стала меншою. Якщо припустити, що з цього боку Атлантики зростання відбуватиметься швидше й що Спільний ринок вбере в себе інші європейські країни, то невдовзі атлантична спільнота складатиметься з двох великих держав, які, щоб не бути рівними силами, *більше не належатимуть до двох якісно різних категорій*.

З радянського боку винятково важливим чинником після 1945 р. є не економіка, а політика. Економіка народного Китаю перебуває у фазі, яку можна порівняти з фазою довоєнних російських п'ятирічних планів з однією велим гострою обставиною: на самому початку співвідношення між простором і людьми, сільськогосподарськими ресурсами та числом ротів, які треба нагодувати, було таке, що народний Китай був приречений у разі таких провалів, які сталися в Радянському Союзі під час колективізації, відчутти загальний брак продуктів харчування. 1961 р. зарубіжні закупівлі продуктів харчування народним Китаєм досягли 6,5 мільйона тонн вартістю 360 мільйонів доларів. Недоїдання, здається, призвело великою мірою до сповільнення промислового зростання, може, навіть до зменшення промислового виробництва. Китай 1961 р. за виробництвом сталі, яке нібито становило порядком від 15 до 20 мільйонів тонн, ще не досяг масштабу великих держав — Радянського Союзу та Спільноти шести.

Інакше було в політичному плані. Радянський Союз не може застосовувати силові засоби, щоб стримувати пекінський уряд. Останній відчуває в собі силу не тільки завдяки населенню з якихось 700 мільйонів чоловік, а й завдяки революційному динамізму, що його він підтримує, та ідеологічній ортодоксальності, що її він силкується втілити в життя. Офіційний розрив китайсько-радянської дружби був би для пана Хрущова, як і для Мао Цзедуна, своєрідною поразкою. Доктрина не припускає міждержавних конфліктів між країнами з соціалістичним ладом. Кожна головна дійова особа цієї драми була б змушена звинуватити свого супротивника в схизматі або в еретичтві. В ідеологічному світі незгода між державними лідерами, яка ґрунтується на розходженнях національних інтересів, має вилитися в теологічну сварку.

Як позначиться на взаємостунках між двома блоками суперництво Пекіна та Москви? Важко детально це передбачити. Може бути так, що в деяких випадках взаємостунки стануть важчими, побоювання бути звинуваченими у ревізіонізмі штовхне кожную з двох великих комуністичних держав на надмірну агресивність проти імперіалізму. Якщо це не так і якщо Москва виявиться примирливішою в певному місці планети, аби запобігти китайській експансії, Пекін, можливо, намагатиметься заводити угоди між Москвою та Вашингтоном, не схвалюючи обіцянок, зроблених радянськими учасниками переговорів (наприклад, не виключено, що Північний В'єтнам за підбурювання Пекіна саботуватиме російсько-американські спроби укласти угоду про мир у Лаосі).

Само собою зрозуміло, що можливий і протилежний ефект, цебто певне зближення між Вашинг-

тоном та Москвою внаслідок напруженості між Москвою та Пекіном. Таким міг би бути в довгочасній логічній наслідок відкритого конфлікту між двома великими комуністичними державами. Але в короткочасному плані доти, доки режим Радянського Союзу вважатиме себе марксистсько-ленінським і, зрештою, не може публічно визнати імовірність національної ворожнечі між двома соціалістичними державами, багатовладдя всередині радянського всесвіту має стільки ж небезпек, як і перевага для Заходу та для збереження миру. Радянський Союз і далі захищає народний Китай перед Сполученими Штатами й має завадити падінню китайського режиму чи офіційному розпаду альянсу. З іншого боку, Китай, не отримуючи більше економічної допомоги від Радянського Союзу, вже не зобов'язаний шанобливо ставитися до старшого брата, а цей останній відтепер може погрожувати йому єдиною санкцією — відвертим розривом, якого пан Хрущов побоюється не менше, ніж Мао Цзедун.

Було б велими неприємно для країни, партії і людей, які були ініціаторами сьогочасної революції, залишити іншим престиж доктринерської чистоти. Пан Хрущов має побоюватися, що в тому разі, коли дві столиці вступають у змагання за митропольний титул нової віри, Пекін візьме гору над Москвою в очах борців Азії, Африки та Латинської Америки.

II. Сполучені Штати та Радянський Союз нічого не зробили для того, щоб посприяти своїм союзникам у набутті термоядерної зброї. Теза, спільна для всіх чи майже для всіх американських авторів, полягає в тому, що стратегія залякування, яку практикували б чотири-п'ять держав, мала б у собі більше ризику, ніж сучасна стратегія двох дійових осіб.

На сторінках, що їх ми присвятили теоретичному й практичному аналізу стратегії залякування, ми залюбки використали спрощені зразки. Ми взяли дві держави, що мають термоядерний арсенал (бо таким є насправді наш випадок), і часто-густо припущали симетричну ситуацію: наприклад, перевага вдарити першим гіпотетично була однаковою для обох великих держав. Ми не ускладнювали моделі і розглядали різні ситуації асиметрії, що були можливі між Радянським Союзом та Сполученими Штатами, аби не виходити за межі теми твору. Тож раз зрозумівши цей спосіб розмірковування, вже не було неможливим аналізувати наслідки ситуацій асиметрії. Що є важко, то це визначити наперед ситуації, які впливають з якісної гонки озброєнь і реагування урядів на ці ситуації.

Наприклад, мені вкрай важливим видається таке питання: чи через кілька років два термоядерні арсенали будуть настільки невразливими, що страх перед крайньою провокацією (цебто перед нападом, спрямованим проти території держави, яка не володіє термоядерним арсеналом) перестане бути припустимим? Або чи врочистість зобов'язань та велич невірогідного ризику, поєднаних з програмою пасивної оборони, нададуть якійсь великій державі змогу вбезпечити своїх союзників від агресії, переконати ворога, що в деяких випадках він міг би взяти на себе ініціативу в звертанні до ядерної зброї?

Американські автори плекають ілюзію того, що Китай і Західна Європа, інші держави, зрештою, остаточно відмовляться від атомної зброї. Такі держави, якими вони є, не готові залишити за двома великими потугами монополію на наявну нині вирішальну зброю, бачити в них уповноважених людства, які мали б місію своєрідного опікуництва над цим страхітливим інструментом.

Абстрактно кажучи, світ, де чотири-п'ять держав володіли б термоядерним арсеналом, не конче був би нестабільнішим, ніж світ, у якому існувало б тільки два арсенали. Можливі різні сполучення, згідно з тим, що ці п'ять держав усі незалежні одна від одної або поділяються на дві-три групи. Але, в усякому разі, наявність, крім двох великих держав, держави (блоку чи коаліції), яка також мала б істотну здатність на термоядерні покарання, зменшила б свободу дії теперішніх великих держав. Знищення іншої держави не надало б великій державі, навіть на папері, панівного становища у світі. Вона мала б застосувати проти своєї суперниці тільки частину свого арсеналу; за браком чого, навіть після імовірного триумфу, можна було б здатися на милість великої держави, що стала *tertius gaudens*. Можна нарікати на те, що відтепер наявність третьої великої держави — Китаю чи Азії, — яка навіть не володіє атомною зброєю, непрямо сприяє розрядці напруженості між двома великими державами.

III. Майбутньою перспективою є не та, до якої спонукає абстрактна модель з чотирьох-п'яти термоядерних арсеналів: через кілька років Китай, либонь, володітиме кількома атомними бомбами та літаками, здатними їх транспортувати. Велика Британія вже тепер має термоядерні бомби та бомбардувальники, здатні їх перевозити (але, мабуть, не здатні долати радянські оборонні укріплення або вціліти під час наступу). Франція матиме атомні бомби та близько 1965 р. літаки «міраж IV», може, близько 1970 р. — термоядерні бомби й балістичні ракети середньої далькості. Передбачувана ситуація 1965 чи 1970 р. не буде схожою на чисту модель п'яти дійових осіб, обларованих такою самою більшістю чи меншою здатністю. Дві великі держави й надалі залишатимуться господарями становища, а Китай, Велика Британія та Франція володітимуть ударними силами, що, в крайньому разі, можуть слугувати засобами залякування одне одного, але нездатними вчинити опір з великих держав чи то тому, що їхній арсенал не повинен уціліти за першого удару, чи то тому, що диспропорція була б надто велика між втратами, яких би вони зазнали (майже цілковите руйнування для двох європейських країн), і покарання, що їх вони були б спроможні застосувати.

Ходімо далі. Навіть якби країни Старого континенту об'єднали свої ресурси, аби разом виробити силу залякування, то вони все одно були б на нижчому становищі порівняно з двома великими

державами через тісноту європейського простору, який куди менший за російський чи американський. Одним з парадоксів часу є те, що розквіт країни більше не вимагає просторої поверхні землі, а військова сила й далі має в цьому потребу, позаяк протяглість території є однією з умов здатності витримати удари. Сила залякування, створена спільно шістьма державами або, ще ліпше, шістьма державами та Великою Британією, не була б уже такою неефективною. Зовсім навпаки, вона зробила б з Європи головну дійову особу. Непрямо Європу й далі захищала б американська сила, навіть якби американські дивізії більше не стояли в Німеччині; Радянський Союз не міг би здійснити агресію, навіть найменшу, проти чи то Сполучених Штатів, чи то Європи, не побоюючись відповідної реакції іншої західної держави.

У найближчому часі, либонь, набуття Китаєм певної атомної здатності відчутно змінить теперішню кон'юнктуру. Народний Китай напевне здобуде внаслідок цього в цілій Азії великого престижу. (Ще й Індія не забариться наслідувати китайський приклад.) Навіть більше, пекінський уряд плекає своє невдоволення: присутність за кілька кілометрів від його узбережжя, в Кемой та Мацу, ворожих сил, керованих учілілими від попереднього ладу командирами, матеріально підтримуваних чужоземною потугою, стала б нестерпною для будь-якого уряду великої держави. Чи Китай того дня, коли він набуде бодай якоїсь атомної здатності, сумирно згодиться бути пасивним?

Розділ XXIII

Поза політикою сили

I. МИР ЗАВДЯКИ ЗАКОНОВІ

Міжнародну політику завше всі визнавали такою, якою вона є,— політикою сили, за винятком у нашу добу кількох юристів, сп'янілих від концепцій, або кількох ідеалістів, котрі плутають свої мрії з реальністю. Але з нею ніколи не згоджувалися як такою. Юристи скаржилися, що вони були змушені ігнорувати або узаконювати війну, а моралісти звинувачували, по суті, дипломатико-стратегічну поведінку, при тому що ця поведінка навіть за мирного часу спирається на імовірність війни, цебто примусу й насильства.

Жахи воєн ХХ століття, термоядерна загроза надали відмові від політики сили не тільки актуальності та невідкладності, а й своєрідної очевидності. Історія *більше не повинна бути* спадкоємицею кривавих конфліктів, якщо людство й далі хоче продовжувати свої авантурні пригоди. Ніколи диспропорція не видавалася такою разючою, такою трагічною між можливою катастрофою та ставками міждержавного суперництва. Будь-яка класична стратегія,— включаючи й ту, що її описано на попередніх сторінках цієї книжки,— виглядає вкрай неадекватно порівняно з вимогами миру та безпекою війни. Вона зводиться до офіційної констатації факту безсилля, до своєрідного примирення з абсурдом.

Я не протестую проти цих почуттів; я їх поділяю. Люди налаштовані на історичне перетворення держав та їхніх взаємин. Ця налаштованість не безпрецедентна й не є загальною. Не бракує фанатиків, котрі ставлять перемогу своєї ідеології понад усе. Проте це явище належить до транснаціонального суспільства, воно згуртовує мільйони індивідуумів як людей, а не як громадян демократичної держави або членів революційної партії. Може, воно посприє прокладанню шляху в майбутнє, як це зробили в минулому інші протести проти того, що відбувалося за порядку прадавніх спільнот.

Принаймні ми повинні в межах цього довгого дослідження спитати себе, за яких умов політика між державами перестане бути політикою сили, цебто розгортатися в зацінку війни, і якою є імовірність, що ці умови реалізуються сьогодні або завтра.

1. Пацифізми

Макс Шелер у нарисі, який відтворює конфронтацію, що відбулася в січні 1927 р. у воєнному міністерстві¹, розрізнув вісім видів пацифізму, нумерація яких послужить для нас відправною точкою:

- 1) *Героїчний та індивідуальний пацифізм* неопору за принципом насильству.
- 2) *Християнський пацифізм*, напівпацифізм католиків, почасти нав'язаний дог-

¹ *Die Idee des Friedens und der Pazifismus* (посмертна публікація, Берлін, 1931 р.).

мою, почасти — природним правом та етикою, який, згідно з останніми дослідженнями, хотів би зробити з папи верховного суддю. Протестантська церква, яка намагається згуртуватися з метою діяти задля вічного миру, відстоює саме цей пацифізм.

3) *Економічний пацифізм*, пацифізм вільного обміну, найбільшим теоретиком якого був англійський філософ Герберт Спенсер і тези якого натхнені позитивістською думкою та системою утилітарних цінностей.

4) *Юридичний пацифізм, або пацифізм права*, що походить від сучасної доктрини природного права й застосування цього права до права людей (Гроцій, Пуфендорф) і який знову з'являється в різних формах — отець Сен-П'єр, Кант (вічний мир), утопічний соціалізм. Він переслідує кінцеву мету повного й систематичного роззброєння на морі та на суходолі й заміну *ultima ratio*¹ держав верховним судом, який регулює всі конфлікти юридичною ухвалою відповідно до суворої системи норм.

5) *Напівпацифізм марксистського комунізму та соціалізму*, який хоче досягти за допомогою примусу вічного миру завдяки скасуванню класової держави та тимчасовій диктатурі пролетаріату. В своїй російській формі напівпацифізм не кінче є мирним: він схвалює всі війни, що їх він оголошує й розпалює.

6) *Імперіалістичний пацифізм вселенської імперії* (римське умиротворення вселенської імперії, римський мир, спроба Наполеона, певна форма англосаксонського імперського пацифізму).

7) *Міжнародний пацифізм класу великої капіталістичної буржуазії* — в деяких великих потугах у Європі та Америці, який побоюється стати жертвою нової війни й хоче взяти на кпини радянську ідею війни, що веде до світової революції.

8) *Пацифізм культури космополітизму*, який бере свій початок від стоїцизму й який, згуртовуючи інтелектуальні еліти всіх країн, хоче домогтися вічного миру за допомогою інформаційної роботи, інтелектуальної та моральної реформи, виховання.

Такими є вісім форм пацифізму, що їх розрізнив між двома війнами німецький філософ, який у цьому самому нарисі писав: «Ідея економічної та політичної співпраці (відносного) між народами Європи більше не зникне. А якщо вона зникне, то буде лихо всій європейській культурі². Макс Шелер хотів, як мені здається, наголосити на різних прагненнях політичних та духовних рухів за мир: пацифізм надихається чи то відмовою від насильства, чи то традиційною вірою прозорих релігій, чи то економічним утилітаризмом, чи то волею якогось юридичного порядку, чи то новою вірою в марксизм-ленінізм, чи то таємною волею кількох осіб силоміць знищити плюралізм держав або військові суверенітети (воля, якій відповідає згода багатьох), чи то побоювання війни великого капіталу й бажанням цього останнього протиставити якийсь інтернаціонал марксистському інтернаціоналові, чи то, нарешті, критикою націоналізму й відданістю ідеї космополітизму. Вони кажуть «ні» війні — доктринер ненасильництва, християнин, прихильник миру, що його можна домогтися за допомогою права, соціалізму, вселенської імперії, міжнародної організації капіталізму, дії мудрих людей та виховання мас. Якщо порівняти прагнення цих різних пацифізмів, то тільки перша його форма, каже нам Шелер, є суто духовною тією мірою, якою ненасильництво згоджується радше саме зазнати насильства, ніж його вчинити. Інші пацифізми — це «ідеології за інтересами», вони переслідують мету миру не як цінність саму собою, а як таку, що сприяє інтересам якогось класу чи всього людства (торгівля корисні-

¹ Найвища ухвала (лат.).

² Там само, с. 28.

ша, ніж війна). Відмінність між якістю цих різних пацифізмів не здається мені такою простою. Щоправда, тільки той, хто ладен пожертвувати своїм життям, аби не знищити собі подібного, доводить, що він відмовляється від героїзму, виявленого в боях, бо він стоїть вище за нього. Але той, хто надихає на мир за допомогою права, перемоги пролетаріату чи культури, також натхнений якимсь ідеалом, навіть якщо цей останній відповідає інтересам лише кількох осіб чи всіх людей. Нарешті, якість прагнення не заплямована підрахунком причин і впливів.

Справжня відмінність між різними формами пацифізму видається мені іншою. Ці пацифізми поділяються, як мені здається, на два види: одні виступають проти війни, умовно чи бездумно, не маючи ні теорії причин війни, ні доктрини засобів миру; інші ґрунтують на теорії війн якусь дію, миру чи войовничу, з метою досягнення вічного миру. До першого виду належать пацифізми ненасильства, релігії та культури. Ненасильники, які доходять аж до відмови від військової служби, вірять у значущість страдництва, в довготривалу ефективність індивідуального протесту (й вони мають слухність). Вони не плакають ілюзій війни, навіть якісь окремі. Коли ненасильники організуються, коли вони влаштовують видовищні демонстрації проти можливого застосування атомної зброї, вони більше не моралісти з переконання, а моралісти з відповідальності, їх треба оцінювати саме так згідно з імовірними наслідками їхніх дій, а не згідно з їхніми намірами. Відмова тільки від атомної зброї впливає радше з політичних, ніж з етичних міркувань. Ця відмова має бути схваленою, якщо вона за своєю природою спрямована на зменшення обсягу історичного насильства, на те, щоб не ставити під загрозу цінності, які треба врятувати. І хай вона має такі можливі наслідки, які ніхто не міг би заперечити. Так само філософ чи вихователь, який бореться проти національних фанатизмів і силкується сприяти усвідомленню людської єдності, виконує саму собою добру роботу. Якщо ж він уявляє собі, що якась реформа виховання чи мільйони доларів ЮНЕСКО забезпечать мир, то він занадто наївний, щоб його приймати серйозно.

Зате прихильник вільного обміну, юрист, марксист, імперіаліст і капіталіст мають (чи принаймні можуть мати) якусь теорію війни й якусь доктрину миру. Якщо вони знають причини війн, вони мають поставити перед собою завдання усунути їх і водночас гарантувати вічний мир. Але ці п'ятеро теоретиків, у свою чергу, поділяються на дві групи: *прихильник миру за допомогою права та прихильник миру за допомогою імперії* хочуть змінити суть міжнародної політики, такої, якою вона була впродовж тисячоліть історії. Прихильники миру за допомогою вільного обміну, тріумфу на всій планеті безкласових суспільств, нарешті прихильники миру за допомогою організації між- чи наднаціонального виробництва та обмінів мають шанс домогтися успіху саме настільки, наскільки їхня соціологія війни є правдивою.

Ці дві школи пацифістів відповідають, як мені здається, двом можливим типам пояснення війни. Або ж природний стан між державами є такий, що, власне, війни відбуваються між ними рідше чи частіше й такою мірою, що мир може настати тільки завдяки верховенству закону над пануванням сили або ж завдяки існуванню вселенської держави з багатьма суверенітетами. Держави воюють чи то *за щось* (землі, людей, здобич тощо), чи то *через щось* або *через когось* (тиск населення, пошуки ринків, деспотичний, капіталістичний режими, амбіції багатих, генералів або торговців гарматами). Ці два типи пояснень не є ні суперечливими, ні несумісними, але вони мають одну ґрунтовну різницю. *Пояснення першого типу не виключають часткової правди пояснень другого типу. Пояснення другого типу фальшиві, якщо вони подані для доповнення. Інакше кажучи, є правдою те, що плюралізм військових суверенітетів приховує в собі можливість збройних конфліктів, цебто політику сили й війни. Відтепер будь-яка доктрина, яка розра-*

хована на зникнення деяких цілей і усунення деяких причин, аби забезпечити вічний мир, є як така помилкова.

Модні в наше століття теорії та доктрини економічні. Підстав для цієї «моди» багато, одні з них тривалі, інші залежать від обставин. Праця й війна — два види діяльності, що водночас контрастують між собою й доповнюють один одного. Людина зазіхає на панування над природою та собі подібними. Може, вона менше прагне панувати над собою подібними, ніж ліпше маніпулювати природними силами. Достатньо додати до цих поширених думок, що суспільства мають, і не можуть не мати, тільки єдину мету, яка зводиться до конкретного досягнення еволюції людства, аби позитивна й індустріальна доба прийшла на зміну добі теологічній і військовій. А що, справді, сучасні суспільства надають більше ваги виробництву, ніж суспільства минулого, то тлумачення війн через скупість трестів, капіталістів, торговців гарматами нагадують пояснення колишніх часів, що зводилося до прагнення королями слави чи примх їхніх фаворитів. Полювання на ринки збуту, на сировину чи на зиски замінює пошуки монархів нових провінцій, посполитих чи фортець. Ліберали вважають, що цілі конфліктів знецінилися б у Республіці обмінів і що, зрештою, держави більше не мали б мотивів воювати між собою. Капіталісти сподіваються на такий самий наслідок від між- і наднаціональної організації, марксистів — від остаточної перемоги в цілому світі пролетаріату та соціалістичних режимів.

Серед доктрин миру за допомогою усунення економічних ставок, які призводять до збройних конфліктів, марксистсько-ленінські найповніші. Монополії в капіталістичному світі, власне, всередині та за його межами жадібні до зиску, тож монополісти *мусять коритися* нестерпному примусу до експансії та прибутку; цілі, що їх переслідують монополії та держави, несумісні. В суспільстві, де прибуток перестав бути рушієм, матеріальний і моральний розвиток народів стануть метою, яку ставитимуть перед собою уряди. В цьому суспільстві більше не буде антагоністичних класів, причин «утечі вперед» імперіалізму, цебто причин війн. Іншими словами кажучи, марксизм-ленінізм пояснює війни водночас за допомогою *дійових осіб* і цілей, за допомогою суперечностей капіталістичного режиму та амбіцій, з одного боку, й за допомогою несумісності цілей, що їх змушені ставити перед собою держави, закріпачені монополіями, — з іншого. Так звана пролетарська революція змінила б природу дійових осіб¹ і призвела б до зникнення цілей, які породжують конфлікти.

Ця доктрина миру, навіть якщо ми згодимося з аналізами, на яких вона ґрунтується, ще не була б показовою, якщо принаймні припустити безпрецедентне перевтілення *вічного дипломата*. Справді, припустімо, що всі держави, організовані згідно з марксистсько-ленінськими концепціями, з плановою економікою та, так би мовити, пролетарською партією при владі, то чи ці держави відмовилися б цілком від армій? Чи всі вони були б упевнені у своїй безпеці? Чи жодна з них не зробила б спробу боронити свої інтереси або накинути силоміць свої ідеї або загрожувати силою? Щоб позитивно відповісти на ці запитання, треба зробити дві гіпотези: жодні з традиційних цінностей — земля, багатства, люди — не зберегли свого значення; жодна держава не має амбіції панувати чи побоювання бути поневоленою.

Перша гіпотеза має в собі частку правди, хоч би яким був економіко-соціальний лад. Справді, ми вже бачили, що доти, доки економічне зростання залишається можливим і свобода міжнародних обмінів дозволяє постачати людей і заво-

¹ Пояснення за допомогою дійових осіб належить водночас до двох можливих типів: пояснення намірів дійових осіб та пояснення сил, які підхоплюють дійових осіб так, що ці останні не встигають усвідомити цього, й запанувати над ними.

ди, панування над слаборозвинутими країнами часто-густо обходитиметься занадто дорого для розвинутих країн¹. Але навіть облишивши другорядні випадки із малозаселеними землями, що мають багаті надра, ігноруючи сварки з приводу різновидів обміну (*terms of trade*), цього нібито зникнення економічних цілей остаточно не досягнуто. Якщо китайське населення й далі зростатиме в теперішньому ритмі, якщо кількість його перевищить до кінця століття мільярд чоловік, то імовірно, що це населення та його уряд відчують украй великий брак території. Якщо припустити, що з економічного погляду буде віддано перевагу іншим рішенням перед перемогою, то ця остання ризикує видатися найліпшим виходом із становища. В Сибіру та в Південно-Східній Азії є слабкозаселені території.

Щоб держави, чия територія тіснувата співвідносно до числа ротів, які треба годувати, не спокушались на перемогу, щоб сусідні держави не відчували загрози, замало того, щоб ті й ті мали той самий суспільний лад і оголошували одні одних сестрами. Навіть братерство, що породжує спільну ворожість до капіталістичного світу, не запобігло ні югославському дисидентству, ні напруженості між Москвою та Пекіном. *Тим більше*, якщо ми подумки припустимо існування світу, в якому соціалістичні держави більше не мають ворогів, то чи можна виключити породжувані інтересами конфлікти, внаслідок яких поділ простору стане позавтра, як і вчора, випадковістю? Ці конфлікти не кінче провокуватимуть війни, але щоб їх не доводилося гасити за допомогою зброї, треба уявити собі, що якийсь трибунал проголошує право чи якийсь арбітражний суд розводить сторони, чи, зрештою, якась найвища воля накидає свою ухвалу. Дві перші гіпотези повертають нас до миру за допомогою права й до згоди держав більше не влаштовувати самосуд одна над одною, а остання — до світової імперії.

Вийшовши з соціологічних пояснень війни через причини чи цілі, ми прийшли до доктрини миру за допомогою підпорядкування державних суверенітетів законові або силі. Маршрут, який не зміг би нас здивувати: якщо держави збережуть право самі судити одні одних, вони не зуміють жити в остаточному мирі, принаймні якщо вони не стануть іншими, ніж вони були, або якщо світ сам помітно не зміниться. Природа індустріального суспільства відчутно пом'якшує економічні причини війн, і, якби всі держави мали однаковий економічний лад, либонь, нині не було б загрози спалаху великої війни між головними дійовими особами міжнародної системи. Але це умиротворення завдяки можливостям інтенсивного зростання остаточно не безпечує людство від конфліктів, що спричиняються жадою землі багатств: усе залежить, згідно з останнім аналізом, від числа або, ще достеменніше кажучи, від темпу, з яким зростає це число.

Якби ми виходили з миру, підтримуваного за допомогою закону чи сили, за допомогою незаперечної влади якогось трибуналу чи нездоланної волі якоїсь єдиної держави, то чи ми, рахуючись у зворотному напрямі, відкрили б знову небезпеку, яку створюють конфліктні економіко-соціальні причини? В якомусь розумінні так: диспаритети розвитку викликають усередині держави напруженості, які подеколи вибухають революцією. Чому було б інакше всередині вселенської держави або світової федерації? Але абстрактний аналіз не дозволяє вточнити, що характер розвитку вилився б у внутрішнє насильство у вселенській державі. Справді, все залежить від автономії та зброї, що їх зберегли б регіони й населення.

Тож різниця між двома виявами є особливо концептуальна. Якщо подумки припустити вічний мир без зникнення пристрастей ситуації, то слід водночас припустити радикальну зміну держав та зникнення можливих причин для сварок. Якщо припустити подумки вічний мир за допомогою панування закону або світової імперії без іншої гіпотези, то ризикам піддадуться ті, хто нині має внутрішні поряд-

¹ Вище ми показали, в якому розумінні та з якими застереженнями таке міркування є правдивим.

ки, посилені розмаїттям населення, підпорядкованого законові, й припустимою здатністю опору керуванню, що йде згори, від якогось трибуналу чи імперії, від уцілених гуртів національностей чи цивілізацій.

Ці висновки вказують нам, яким шляхом ми маємо йти. Доктрина миру повинна прив'язуватися не до цілей і не до дійових осіб, а до засад пристрасної ситуації: вимога держав права самим здійснювати судочинство одна над одною, цебто зберегти *ultima ratio* вдаватися до зброї. Наша мета — мир: чи можна встановити панування закону між націями?

2. Від Пакту Ліги Націй до Хартії Організації Об'єднаних Націй

Ми вже розглянули міжнародне право — *jus gentium* — чи то на абстрактному рівні¹, чи то в плані історії і практики², аналізуючи теперішню роль Організації Об'єднаних Націй.

Провідна думка нашого теоретичного аналізу збігається з принципом, який звичайно припускали юристи до 1914 р., а саме, що міжнародне право не забороняє державам звертатися до сили й що навіть це звертання становить один з аспектів їхнього суверенітету. Зрештою я констатував те, що назвав поразкою Ліги Націй, позаяк вона, виконуючи відповідну функцію й будучи зобов'язаною домагатися певного наслідку, мала гарантувати мир. Поразка мала водночас гучний і символічний характер. Ліга Націй, створена переможцями, приєдналася вже в самій преамбулі свого статуту до схвалення «певних зобов'язань не вдаватися до війни» й до встановлення «на самому початку міжнародних взаємовідносин, що ґрунтуються на справедливості та честі», «суворого дотримання зобов'язань угод». Консервативна тенденція всякого міжнародного права, що впливало з волі рівних держав, підкреслювалася цією навмисною невиразністю між дотриманням міжнародного права та дотриманням територіального статусу, що його встановили союзні потуги й потуги, які приєдналися. Переможці сподівалися, що угоди почерпнуть з цього надлишок авторитету, а переможені заперечували їм, твердячи, що авторитет Ліги Націй послабила юридично-моральна запора, яку надавали союзники «*Diktat*» у, цебто силі. Але ні ті, ні ті не змогли б уточнити, який статут міг би бути справедливим сам собою, не посилаючись на історичне право сили. Імперські спроби Японії, Італії та Третього райху розгорталися згідно з аморальним курсом політики.

Після 1945 р. поступово змогла встановлюватися міжнародна, біполярна й змішана, система. Вона визначалася у своїх головних угодах своїми політичними й технічними даними (зброя масового знищення, суперництво двох великих держав, утворення блоків, безперервна дія залякування та підривних актів тощо). Чи міжнародна система була б такою, якою вона є, коли б не існувало Організації Об'єднаних Націй? Я не знаю цього, я утримуюсь від якогось твердження; на мій погляд, очевидним є те³, що Організація Об'єднаних Націй не справила великого впливу на розвиток міжнародних взаємовідносин⁴.

Те, що ця подвійна поразка спричинена фактами, а не текстами, не дає приводу для дискусії. Але було б корисно дослідити, чи й якою мірою тексти по-справжньому змінили звичне міжнародне право, заборонили звертатися до зброї, на решті запровадили ефективну організацію колективної безпеки.

¹ Розділ IV, підрозділи 3, 4, 5.

² Розділ XVIII, підрозділ 3.

³ Але ті, хто вважає себе ідеалістом, мають майже обмежену здатність не бачити реальності.

⁴ Для нас не важливо точно зауважити переваги та недоліки ефективної, але обмеженої ролі для тих і тих, яку виконує Організація Об'єднаних Націй.

Те, що Пакт Ліги Націй і ще більше пакт Бріана — Келлога був новаторським порівняно з цим звичним і традиційним правом у XVII та XVIII століттях урочи-сто не проголосили б «в ім'я своїх народів, що вони засуджують звертання до війни, щоб розв'язати міжнародні незгоди, й що вони відмовляються від цього як від інструменту національної політики у своїх взаємовідносинах одні з одними»¹. Ніколи раніше ці держави не зобов'язувалися б розв'язувати конфлікти, хоч би які вони були, жодними іншими засобами, крім мирних². Залишається дізнатися, чи ці тексти є вшануванням ущербленої чесноти, чи засвідчують справжній прогрес індивідуальної чи колективної свідомості.

Нагадаймо передусім, що навіть пакт Бріана — Келлога не оголошував усі війни незаконними. Війна залишалася законною, якщо вона велася проти держави, що не підписала Пакту, або проти держави, яка хоч і підписала Пакт, порушила його, або згідно із зобов'язанням перед Пактом Ліги Націй. (Але ж кожна держава зберігала, за правом і фактично, величезний простір у тлумаченні зобов'язань перед Пактом.) Одначе, крім того, держави, що підписали Пакт, зберегли за собою два шляхи відхилення, якими йшли колишні практики: право на законну оборону (*self defence*) і можливість застосовувати силу, не оголошуючи війни. Право на законну оборону недвозначно визнавав пакт Бріана — Келлога, а цей останній не передбачав жодного органу, який визначав би й обмежував би застосування та наслідки цього права. Тож кожна держава майже завжди могла доводити з більшою чи меншою правдоподібністю, що вона обмежується в застосуванні цього права. Так учинила Японія. Було модно обирати одночасно інший шлях відхилення, цебто не оголошувати війни й відмовлятися кваліфікувати війну «китайськими інцидентами» Зрештою, так звані мирні сили, скажімо Сполучені Штати, вносили зміни в тому, що стосувалося «двозначної» ситуації: перед груднем 1941 р., не оголошуючи війни Німеччині, вони вжили заходів, сприятливих для одного табору й несприятливих для іншого, які не були сумісними із звичайною концепцією нейтралітету. Нейтралітет став модою неучасті так само, як китайський інцидент — різновидом війни.

Прогалини Пакту були ще більше очевидні. Стаття, яка благословляла впровадження своєї колективної безпеки, цебто стаття 16, параграф 1, була написана так: «Якщо член Ліги Націй вдається до війни всупереч зобов'язанням, узятим згідно зі статтями 12, 13 або 15 Пакту, він розглядається *ipso facto*³ як такий, що вчинив воєнний акт проти всіх членів Ліги Націй». Але в якому випадку війна вважається порушенням Пакту? Згідно зі статтею 12, члени Ліги Націй зобов'язувалися не вдаватися до війни впродовж трьох місяців після арбітражного чи судового вироку. Згідно зі статтею 13, вони зобов'язувалися не вступати у війну з державою, учасницею суперечки, що могло б ускладнити присуд арбітражу чи вирок. Нарешті, згідно зі статтею 15 (§ 6), вони зобов'язувалися не вступати у війну з державою, яка дотримувалася б рекомендацій протоколу, схваленого одно-стайним голосуванням (держави-учасниці конфлікту виключалися) Радою Ліги Націй.

Звичайно, держави зобов'язувалися розв'язувати свої сварки в арбітражному суді або через обговорення в трибуналі, а за відсутності такого — в Раді Ліги Націй. Але держави залишалися індивідуально вільними вирішувати, чи слід розглядати конфлікт у арбітражному або судовому обговоренні. Якщо сварка була політична й Рада розглянула її, то рекомендації Ради мали вагу тільки за умови, коли вони були схвалені одностайно. Якщо ж Рада не досягає одностайного схвалення

¹ Стаття 1 Пакту.

² Стаття 2.

³ Фактично (*лат.*).

протоколу, то «члени Ліги зберігають за собою право діяти, як вони вважатимуть за потрібне, аби відстояти право й справедливість» (ст. 15, § 7).

Інакше кажучи, в разі конфліктів, переданих на розгляд до арбітражу чи суду, незаконними війнами вважалися ті, які розв'язувалися б чи то до закінчення тримісячного терміну, чи то *проти* держави, яка підкорилася б ухвалам арбітражу чи суду. А що члени Ліги не схвалювали *зобов'язання* віддавати на розгляд свої незгоди до якогось арбітражу чи суду, то виникла імовірність того, що серйозні конфлікти, здатні спричинити війну, розглядалися Радою чи Асамблеєю Ліги Націй. Тож у цьому разі війна могла вважатися незаконною, якщо тільки вона розв'язувалася до всіх спроб мирно вирішити конфлікт або *всупереч* одностайно прийнятій Радою рекомендації; отже, принципи колективної безпеки — війна, розв'язана якоюсь державою з порушенням Пакту, — має розглядатися *всіма* державами, як війна, спрямована проти *кожної* з них, — застосовувався тільки в разі одностайності. Кожен член Ліги зберігав за собою право самому вирішувати, чи певна війна справді порушує Пакт.

Якщо вдавалося досягти цієї одностайності, то стаття 16 (§ 1) накладала (чи, здавалося, що накладала) економічні санкції, обов'язкові для всіх членів Ліги, але дозволяла Раді лише формулювати рекомендації щодо частки кожної держави у військових санкціях.

Теоретично можна було «заповнити прогалини Пакту» трьома способами. Перший полягав би в тому, щоб зробити обов'язковою для учасників арбітражу, суду чи політичну ухвалу (Ради чи Асамблеї Ліги). Другий зводився б до скасування правила одностайності, щоб Рада чи Асамблея завше були спроможні розв'язати конфлікти. Третій полягав би в тому, щоб відібрати в держав право кожній вільно визначати, чи сталося порушення Пакту й яку участь вона братиме в санкціях. Ці три реформи доповнювали одна одну. Щоб скасувати параграф 7 статті 15 про застережне право вживати необхідних заходів для підтримання миру та справедливості, треба було б надати Лізі Націй можливість розв'язувати конфлікти *по суті*. А що в більшості випадків одностайність членів була недосяжною, то Рада повинна б бути правоздатною залагоджувати сварки більшістю голосів. Нарешті, щоб присуд, прийнятий більшістю голосів, був політично ефективним, треба було б підсилити й уточнити статтю 16 (§ 1 та 2), обов'язки держав у разі порушення Пакту й у питанні санкцій.

Відомо, що стаття 16 спрямовувалася проти Італії через її конфлікт з Ефіопією. Подальший метод був такий: спершу конфлікт розглянула Рада, яка одностайно ухвалила відповідний протокол. Це голосування в Раді не розглядалося ні як таке, що накладало певні обов'язки на всіх членів Ліги, ні навіть як колективна ухвала. Голова Асамблеї вирішив, що жоден орган Ліги не має права приймати якусь таку ухвалу, згідно з якою всі члени мали б визнати, що один з них порушив Пакт. Кожен член Асамблеї був вільний заперечити думку, яку одностайно висловили члени Ради. Австрія, Угорщина та Албанія скористалися з цього права. Інші члени, згідно зі своєю мовчазністю, приєдналися до членів Ради. Така сама свобода індивідуальної ухвали зберігалася насправді за членами Ліги щодо санкцій, незважаючи на статтю 16 (§ 1).

Поразка спроби примусити Італію відмовитися від завоювання Ефіопії, що легко констатувати з плином часу, приписувалася не «прогалинам» у Пакті, а небажанню, яке виявили керівні потуги (Франція та Велика Британія на ту добу), вдатися до крайніх заходів. Ці крайні заходи приховували в собі ризик (слабкий) війни, але це саме могло б статися й тоді, коли б у Пакті не було прогалин. Сумнівні місця й прогалини в Пакті від статті 11 до статті 16 аж ніяк не паралізували дію Ліги Націй щодо італійської агресії 1935 р. чи німецької 1938 (Австрія та Чехословаччина), чи радянської 1940 р. (Фінляндія). Німеччина вже не входила 1938 р. до

Ліги Націй, а Радянський Союз було виключено з неї. Посилення зобов'язань Пакту не справило б ні найменшого враження ні на Гітлера, ні на Сталіна.

Якби держави-учасниці мали шире бажання поважати Пакт, то цілком вистачило б заборони розв'язання війни чи то до закінчення тримісячного терміну, чи то проти держави, яка дотримується присуду арбітражу, вироку суду або одностайно прийнятого Радою протоколу. Але ні Японія не мала наміру поважати територіальну цілісність Китаю, ні Німеччина — Австрії чи Чехословаччини. Жодна з цих трьох держав не згодилася б виконати вимоги «справедливого суду». Жодна не згодилася б виконувати зобов'язання, накладені протоколами Ліги Націй. Жодна не розглядала б як остаточний існуючий територіальний статус, жодна не надала б йому більшої пошани, ніж статусам минулого та майбутнього. Якби параграф 7 статті 15 було замінено, якби протоколи, навіть не одностайно схвалені Радою, мали силу закону, то держави-ревізійністи — Італія, Японія, Німеччина — не похитнулися б і, мабуть, треба було б їх змушувати за допомогою сили. Але ж держави, налаштовані конструктивно, не мали такої сили й вони самі не згодилися б ратифікувати дію закону, що позбавляв би їх вільного вибору чи то тоді, коли йшлося про розрізнення між тим, що належить до внутрішнього законодавства, й тим, що впливає з міжнародного права, чи то тоді, коли йдеться про власне політичний конфлікт з якоюсь іншою державою.

Хартія Організації Об'єднаних Націй ґрунтується, по суті, на тій самій філософії, що й Пакт Ліги Націй, цебто на правовірній і пацифістській філософії. Згідно з преамбулою, мета нової інституції полягає в тому, щоб забезпечити майбутні покоління від лиха війни, гарантувати, що збройна сила відтепер застосовуватиметься тільки в спільних інтересах. Одначе, навчені досвідом, редактори наполягають менше на скрупульозному дотриманні угод, цебто на статусі-кво, а більше — на умовах, за браком яких зобов'язання перед міжнародним правом не виконувалися б. Пошана до прав людини, підвищення економічного й соціального рівня народів є метою Організації Об'єднаних Націй так само, як і мир.

Що ж до головної проблеми цього мирного порядку, то Хартія також подає невивражені формулювання в статті 1, які пояснюють чи то спосіб, у який держави мали б поводитися, чи то принципи, згідно з якими мали б залагоджуватися конфлікти. В параграфі 4 статті 2 записано: «Члени Організації утримуються у своїх міжнародних взаєностосунках вдаватися до погрози або до застосування сили чи то проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, чи то до будь-якого іншого способу, несумісного з цілями організації Об'єднаних Націй». Так само, згідно з параграфом 3 тієї самої статті 2, всі члени «залагоджують свої міжнародні незгоди мирними засобами в такий спосіб, щоб мир між народами та міжнародна безпека, так само як і справедливість, не ставилися б під загрозу». Та насправді всі держави в той чи той момент погрожували силою. З іншого боку, якщо звертання до самих тільки мирних засобів сприятливе для миру, то воно не конче сприятливе для справедливості. Нарешті, якщо територіальна цілісність усіх держав повинна б поважатися, то жодна держава не мала б бути ампутованою чи поглиненою іншою державою під погрозою чи примусом. Але якщо якась держава дозволила скалічити чи знищити себе під погрозою чи примусом? Тоді формулювання розділу 1, як і формулювання Пакту Ліги Націй, неминуче спотворюються або ігноруються державами. Можна сказати, що вони викладають радше ідеал, ніж точні обов'язки, або ж: що вони накидають обов'язки державам тією мірою, якою вони уточнюються в VI та VII розділах, цебто в розділах, що стосуються мирного врегулювання конфліктів і, з іншого боку, дій щодо загроз миру, розриву мирних угод та щодо актів агресії.

Розділи VI та VII Хартії тяжіють до аналогічного наслідку статей від 10 до 16 Пакту. Водночас вони точніші, довші, детальніші, в деяких відношеннях більше,

в інших менше честолюбні. Вони честолюбніші в тому, що дають Раді Безпеки дозвіл приймати колективні ухвали, тобто накидати пошану державам-учасникам усіма засобами, мирними чи ні. Справді, в статті VII передбачено, що Рада Безпеки матиме збройні сили, що їх нададуть їй держави-учасниці. Але Хартія є водночас і менш честолюбною, позаяк Рада Безпеки може вжити відповідних заходів, передбачених статтею VII, тільки за умови, що п'ять постійних її членів будуть згодні з цим. Інакше кажучи, п'ять постійних членів мають право вето щодо ухвал Ради й навіть стосовно заходів, що їх могла б ужити Рада, аби зробити ці ухвали ефективнішими. Що ж до Асамблеї, то вона може більшістю в дві третини голосів ухвалити рекомендації на будь-яку тему, але не може діяти, аби примусити виконувати ці рекомендації. Від того, що Пакт Ліги Націй називав санкціями, від того, що Хартія називає «діями щодо загроз мирові, розривів миру та агресивних актів», від того, що англосаксонські юристи називають «*measures of enforcement*»¹, звільняється Рада безпеки, а не Асамблея.

У Хартії також є чимало ухильних застережень. Вона відтворює в параграфі 7 статті 2 застереження, яке фігурувало в параграфі 8 статті 15 Пакту: Організація Об'єднаних Націй не має права втручатися в справи, які відносяться переважно до національної компетенції держави (*which are essentially within the domestic jurisdiction*). Колоніальні потуги — Голландія, Франція — постаралися використати це застереження, аби заборонити Раді Безпеки або Асамблеї втручатися в конфлікти Індонезії чи Алжиру. Насправді Хартія давала Раді Безпеки право втручатися (посилаючись на статтю VII) тією мірою, якою виникала загроза міжнародному мирові. А Асамблея щороку записувала у свій порядок денний алжирське питання, незважаючи на марні спроби французької делегації завадити цьому записанню або обговоренню обіцяною вивести свої війська з Алжиру.

Стаття 107 дає, сказати б, карт-бланш ворожим державам. Текст статті такий невиразний, що він залишає необмежену свободу дії².

Либонь, укладачі Хартії бачили в ній тільки застережливі заходи на перехідний період. Але ця стаття набула винятково великого значення після того, як коаліція переможців розпалася й угоди про взаємодопомогу, підписані державами радянського блоку, недвозначно спрямовувалися проти імовірної німецької агресії чи агресії, вчиненої державами-союзниками Німеччини. Заходи, спрямовані проти колишньої ворожої держави, легко стають заходами, спрямованими проти колишнього союзника, який, порвавши з коаліцією, спробував посилити себе, пов'язавшись із колишнім ворогом.

Двома найважливішими ухильними застереженнями є статті 52 та 53 щодо регіональних організацій та стаття 51, яка підхоплює вислів про законний захист, уже вжитий пактом Бріана — Келлога. Та коли дотримуватися букви тексту, обидва застереження серйозно не обмежують прав Ради Безпеки. Серед регіональних організацій, про які думали укладачі Хартії, фігурувала Організація американських держав. Щоб ця Організація могла діяти автономно, підтримуючи мир, або щоб Рада Безпеки діяла за її посередництвом, жодна з цих двох імовірностей не могла призвести до «законного насильства» без дозволу Ради Безпеки (за винятком заходів, спрямованих проти колишньої ворожої держави). Зате широке поле для маневру в традиційній політиці надавала стаття 51, на яку союзники атлантичного блоку спиралися так само, як союзники радянського блоку спиралися на статтю 107. Достатньо додати, що законна колективна оборона вимагає приготу-

¹ Заходи примусу (англ.).

² «Жодне положення цієї Хартії не заторкує чи не забороняє суперниці держави, яка під час другої світової війни була ворогом однієї з будь-яких тих, хто підписав цю Хартію, дію, схвалену чи дозволену як наслідок цієї війни урядами, які відповідають за цю дію».

вання й що вона не може бути ефективною, якщо організується в той самий момент, коли відбувається збройний напад.

Юристи сперечалися про законність, згідно з Хартією, атлантичного союзу. Чи то згідно із статтею 51 або статтями 52 та 53 (регіональні організації) утворився цей союз? Слова «природне право законної індивідуальної чи колективної оборони» досить невиразні, щоб потурати невизначеним контрверзам. Але хоч би якою була хитромудрість тлумачення, навіть якщо юристи показують, що ніхто буквально й відверто не порушує Хартії, залишається той факт, що нинішня міжнародна громадськість переважно відрізняється від тієї громадськості, яка розуміла американських творців Хартії. Ці останні виступали проти зон впливу, рівноваги коаліцій, політики сили, застосування сили державою чи групою держав у своїх особистих інтересах. Вони розраховували на Організацію Об'єднаних Націй і, зокрема, на Раду Безпеки, щоб підтримувати мир. Ніхто не думав, що все так зміниться сьогодні. Якщо політика блоків є логічним розвитком чи виявом Хартії, то треба, аби ця остання була написана такими словами, аби вона могла заперечити те, що переслідували її автори.

Не вступаючи в суперечку з юристами з приводу законності дії, вжитої в Кореї (за відсутності й без згоди одного з постійних членів Ради Безпеки), з приводу статті Хартії, яка виправдала атлантичний союз і, навіть більше, з приводу славетної резолюції *об'єднуватися задля миру*, мені видається очевидним у історичному плані, що Хартія давала Раді Безпеки завдання ґрунтувати колективну безпеку та мир і що, зрештою, вона розраховувалася на згоду постійних членів Ради Безпеки. Ця згода виявилася неможливою, Рада безпеки ніколи не мала в своєму розпорядженні військових сил, що їх передбачали статті 45 та наступні, держави ухвалили акт, згідно з яким вето постійних членів забороняло Раді Безпеки вирішувати й діяти, вони дійшли висновку, що вони самі повинні готувати свою «законну колективну оборону». Цілком можливо, що текст статті 51, яка тлумачилася широко, зрештою узгоджує систему блоків з Хартією, яка була схильна виключити її. Але мені здається, що важко не віддати належного Юліусу Стоуну¹, коли він робить висновок, що «законна колективна оборона з'явилася не тому, щоб не виконувати Хартію, а, на жаль, тому, що Хартія не виконується». Колективна оборона — замітник, а не наслідок колективної оборони. Мотив голосування 1950 р. за те, щоб «об'єднуватися задля миру», аби узаконити «колективну дію», ґрунтується також радше на звичному праві захисту, що його зберегла Хартія, ніж на принципі сили, відданої на службу співтовариству держав.

Як пише той самий юрист, якого ми допіру цитували, Хартія мала дві грані. Право вето, законна оборона, дія проти колишніх ворогів становили традиційну грань і робили можливою класичну гру політики з позиції сили. Влада Ради Безпеки, накидаючи мир, представляла собою іншу грань і могла б упроваджувати світовий порядок. Конфлікт між двома великими державами паралізував Раду Безпеки, й сьогодні тільки традиційна грань вирізняється під яскравим світлом.

Було б по-дитячому звинувачувати Хартію й мріяти про реформу, яка відновила б надії 1945 р. Так само, як прогалини Пакту не несуть відповідальності за гітлерівські амбіції, право вето не є причиною суперництва двох великих держав.

У підсумку ніколи ідея колективної безпеки не перетворювалася на законні зобов'язання. Або ж кожна держава зберігала право вирішувати, чи звертання до війни було порушенням Пакту — й у цьому випадку безпека ставилася під загрозу, позаяк вона ґрунтувалася на плюралізмі індивідуальних ухвал; або ж Рада Безпеки мала право приймати колективну ухвалу й накидати її, хоч би навіть за до-

¹ Stone Julius. *Legal control of international conflicts*, London, 1954, p. 265.

помогою зброї, але ухвала вимагала згоди всіх постійних членів, цебто теоретично всіх великих потуг системи. Тож якщо великі потуги доходять згоди з колективною безпекою чи без неї, то не буває великих війн.

3. Головна недоскопалість міжнародного права

До чого призводить неспроможність міжнародного права виключити застосування сили поза обставинами, передбаченими законом? Таким є головне запитання, яке підносить боротьбу думок над природою *jus gentium*¹. Справді, важко зберегти юридичний порядок, який відповідав би його суті, не забороняв би суб'єктам вершити судочинство самим над собою, вдаватися до порушення, ухвалювати власні рішення в своїх егоїстичних інтересах. Особисто я вважаю переконливою на рівні концепцій асиміляцію в юридичному порядку, а також у мирному порядку, чим закінчує Г. Лаутерпечт свою книжку «Призначення права в міжнародній спільноті»².

«Цілком можливо, що, розглядаючи питання стосовно місця права та судів у міжнародній спільноті, юристи-міжнародники всіляко намагалися б відокремити юридичний зміст будь-якої пацифістської тенденції. Але якщо пацифізм ототожнюється з наполегливим відстоюванням панування права в міжнародних взаємовідносинах, тоді можна запитати себе, чи юрист, який усвідомлює справжню природу свого завдання, може сподіватися відокремитись від цієї природи, позаяк мир не є тільки моральною ідеєю. У якомусь сенсі (добре, що тільки в якомусь сенсі) ідея миру є морально індивідуальною, тією мірою, якою вона може пожертвувати справедливістю в ім'я стабільності та безпеки. Мир — це передусім законний постулат. Юридично — це своєрідна метафора для постулату єдності законної системи. Юридична логіка неминуче веде до засудження через закон анархії та приватної сили».

Справді, я гадаю, що в якомусь сенсі мир є законним постулатом, принципом єдності законної системи. Людські взаємини, підпорядковані законам, не приходять у собі насильства, але вони можуть виявити жорстокість, перебуваючи на службі закону, який застосовується супроти порушника заборон або за ухвалою законної влади.

Сучасні юристи, які надихаються то позитивними ідеями, то неокантіанством і розрізненням факту та норми, ще важче визнають цілком юридичним законний порядок між державами. Справді, в міру того як закон розглядається, наче якийсь наказ держави, відсутність держави, що стояла б найвище над суб'єктами міжнародного права, стирає властиво юридичний характер зобов'язань, яким були б підпорядковані держави. Що ж до чистої теорії про право, яке визначає юридичний порядок за допомогою регламентації насильства, вона утверджує реальність «юридичної спільноти», збудованої на міжнародному праві, тільки витлумачуючи війни й покарання як дії примусу, передбачені правилами міжнародного права³.

Відштовхуючись від моменту, коли війна та покарання тлумачаться як санкції, названі забороненими законом актами, не наштовхнувшись на непереборні пере-

¹ Міжнародне право (лат.).

² Оксфорд, 1933, с. 438.

³ «Слід визнати, що міжнародний юридичний порядок або спільнота, заснована на ньому, не є державою, вимушено децентралізованою, в міру того як саме слово «держави» повинно застосовуватися тільки до відносно централізованих порядків або юридичних спільнот. Але сам характер права чи юридичної спільноти є певним настільки, наскільки війна й покарання можуть тлумачитися як акти примусу, передбачені правилами міжнародного права, цебто там, де вони є санкцією заборонених законом актів і можуть бути тільки такими». (Kelsen Hans. *Théorie générale du droit international public*. Збірник лекцій Академії міжнародного права, т. XLII, 1932, с. 134).

шкоди, систему норм, які можна порівняти з національними системами. Але саме в цьому, як мені здається, й полягає ілюзія, адже принаймні в такий спосіб зведена споруда, навіть якщо вона була б логічно задовільна, була б надто віддалена від реального світу, щоб зберегти якесь значення.

Передусім тлумачення війн і покарань як санкцій словами «заборонені законом акти» — це тільки юридична фікція, що не відповідає тому *сенсу*, якого історики, уряди, солдати надавали застосуванню сили. Дипломати чи вояки ніколи самі не замислювалися над цим, як це робили службовці юстиції, уповноважені судами виконувати ухвалені присуди. Звісно, маючи визначення, яке Кельзен дає праву, можна сказати, що не було б міжнародного права, якби не було регламентування насильства та законної санкції в тому разі, коли виникають певні факти-умови. Але гіпотеза, згідно з якою насильство між державами є чи то правопорушенням, чи то санкцією, не є ні очевидною, ні доведеною, й Кельзен сам іноді зазначає, що він воліє віддати перевагу цій гіпотезі перед гіпотезою законності будь-якої війни з політичних, а не наукових мотивів.

Та це не все. В чистій теорії слід виокремити засадничу норму, яка сама не є якимсь правилом права, а є постулатом, який керує сукупністю системи. Тож у питанні міжнародного права жодна засаднича норма (*Grundnorm*), на яку можна було б посперитися, не є задовільною. Формула *pacta sunt servanda* (угоди дотримано. — *Лат.*) особлива, вона виправдовує пошанування угод та конвенцій, вона потрібна в міжнародному порядку, але навряд чи вона має якесь логічне походження. Якщо замість того, щоб проголошувати, що слід дотримуватися взятих на себе зобов'язань, проголошують як засадничу норму те, що держави мають поводитися, як вони поводитися згідно зі звичаєм, то це означає, що відбувається заміна пошани угод пошаною звичаю. Але якщо пошана законів має надто звужений сенс, то пошана звичаю має надто невиразний сенс. Який звичай повинні шанувати держави? Звертання до сили є часткою вікової поведінки держав: як засудити його в юридичній системі, яка вийшла із звичаю?

Навіть більше, міжнародне право не має жодного верховного органу для кваліфікації фактів і тлумачення норм. Як пише еретичний послідовник Кельзена¹, «згідно з традиційною концепцією й згідно з концепцією Кельзена, кожна держава є компетентним органом, який вільно вирішує свої справи в кожному окремому випадку, не маючи над собою ніякого юридичного контролю. Тож є велике число паралельних органів, які здатні висувати норми та примуси щоразу, коли виникає конфлікт, висувати норми, що суперечать одні одним. Згідно із загальним міжнародним правом, держава сама має змогу вирішувати, чи певна конкретна юридична норма прийнятна, чи якийсь факт істотний чи неістотний, чи він має кваліфікуватися, як війна, як інтервенція, як ніщо... Якщо держава *A* ухвалює одне з цих рішень, якщо вона ухвалює якусь норму, якщо вона кваліфікує якийсь факт тощо, то вона висуває юридичне правило, певну норму, що належить до міжнародного права. Але держава *B* так само воліє розв'язувати ті самі питання, і її ухвала також висуває певну норму. Щоразу, коли виникатиме міжнародний конфлікт, норма, висунута державою *A*, суперечитиме нормі, висунутій державою *B*, якщо й не сприятиме конфлікту... Функціонування наддержавного міжнародного права неможливе, логічно виключається». Або ж ще: «міжнародне право, таке, яким його замислила традиційна теорія, як наддержавний порядок, що суверенно пов'язує держави, не тільки неефективне, а й до того ж логічно неможливе, поза-як ці норми не замінюють згуртованої системи».

Якщо чиста теорія права зазнає поразки через неспроможність висунути оригінальну норму й гарантувати принцип виключення суперечності системи завдя-

¹ Папалігура Панайїс А., *там само*, с. 174.

ки верховному органу тлумачення, інші філософії права не досягнуть більшого успіху тією мірою, якою вони намагаються покласти в основу обов'язкову силу міжнародного права, яке накидалося б державам. Припустимо, разом з паном Гурвічем, наявність фактів, які самі собою були б нормативними, згодьмося, що є якесь суто соціальне право — вияв недержавних спільнот. Припустимо, ще, що міжнародне право є правом інтеграції, а не підлеглості. Залишається зробити головне: збагнути, до чого зобов'язує чисте, спонтанне право міжнародної спільноти? Де юрист знайде доказ того, що це «соціальне право» забороняє чи дозволяє звертання до сили? Коли юрист твердить, що «треба коритися волі міжнародної спільноти», дуже легко відповісти, що спільна воля суверенних держав існує тільки в уяві теоретика.

Нарешті, якщо теоретик бере за відправну точку держави й велике число «суверенних волевиявлень», то він примушує їх домогтися згоди суб'єктів права в більш-менш спритній формі, як, скажімо, самообмеження¹, або прихованої згоди. Таким теоріям легко можна заперечити, що вони не вивершуються над суверенітетом держав, поставленому у відповідній точці. Зобов'язання, що випливає з самої згоди, не є безумовним. А на чому ґрунтується принцип, що правила завдячують свою придатність самій тільки згоді?

Робимо висновок: жодна теорія про міжнародне право ніколи не була задовільною ні сама собою, ні щодо дійсності. Логічно, що теорія, яка підносила до абсолютизму суверенітет, не виправдовувала обов'язковий характер міжнародного права. З політичного погляду така теорія обмежувала владу закону й заохочувала міжнародну анархію. Теорія, яка підносила вагу наддержавного права, була нездатною знайти чи то «нормативні факти», чи то оригінальну норму, які можна було б порівняти з цими самими фактами або з цією самою нормою у випадку внутрішнього права. Навіть більше, відсутність якогось верховного органу тлумачення й нездоланної сили для вживання санкцій підривала логічну суворість теорії наддержавного права й робила її далекою від дійсності.

Постійні суперечки, поважні заперечення будь-якої теорії, взятої сама собою або в її політичному значенні, пояснюються, як мені здається, двозначним характером і, певною мірою, суперечністю міжнародного права та «міжнародної спільноти», виявом якої воно є. Міжнародне право, таке, яке воно існує сьогодні, походить від *jus gentium*, таке, яким воно було вироблене в Європі, особливо починаючи від XVI сторіччя. *Jus gentium* від самого початку мало два аспекти чи два значення: воно визначало спільні елементи всім національним законодавствам з одного боку, правила, які накидалися чи мали б накидатися у їхній взаємній торгівлі — з іншого. Спільні елементи для всіх законодавств видавалися за природні, цебто за такі, які відповідали *природі* людини або Господнім велінням, або світлові *Розуму*. Тож у міру того, як воно було природним у цьому сенсі, право людей застосовувалося саме собою в торгівлі монархів, позаяк воно не могло підпорядковуватися якомусь особливому законодавству. Звідси аналогічне застосування внутрішнього права, тобто цивільного права в проблемах, які виникають у взаємостосунках між монархами й кожна з яких розглядається як найвища й незалежна воля.

Але якщо ці взаємостосунки виходили з природного права, по-філософському замисленого вищим за право окремої держави (за те, що ми називаємо позитивним правом), вони видавалися також під час аналізу як природні в іншому сенсі, вони були «станом природи», що передував цивільному станові, який було ство-

¹ Сьогодні юристи залюбки кваліфікують як «абсурдну» теорію самообмеження Йеллінека. Вона видається мені набагато менш абсурдною, ніж багато сучасних теорій. Вона не відстоює відверто «обов'язкову силу» права. Але вона є виявом історико-соціальної дійсності.

рено за допомогою підпорядкування індивідуальних волевиявлень законам, які вийшли з найвищої волі. Теорії *jus gentium* від XVII до XVIII століття зазнавали впливу водночас концепції природного права (загального, божественного чи розумового) та природного стану. З вирішального погляду законності війни для двох учасників наслідки природного стану цілком ясно взяли гору над вимогами природного права. Війна є справедливою, якщо вона є санкцією проти якогось незаконного акту, якщо вона переслідує мету отримати сатисфакцію чи відшкодування, якщо вона є захистом від агресії, але, справедливо чи ні, є законною для обох сторін, бо між двома монархами нема ні суду, який би розсудив їх згідно з правом, ні нездоланної сили, яка накинута б їм це розв'язання.

Звісно, філософи XVII та XVIII століть усе ж таки не розуміли стану природи. Якщо люди налаштовані мирно, якщо вони прагнуть жити в суспільстві, право, вартісне для передгромадянського стану (цебто для взаємостосунків між монархами), не відрізнятиметься ґрунтовно від традиційного природного права. Але відсутність цивільного стану, суду й поліції аж ніяк не перешкодили монархам зберегти найширшою мірою в своїй торгівлі право самим вершити правосуддя. Можна згадати славетний опис природного стану, поданий у XIII розділі книги першої про Левіафана:

«Та навіть якщо ніколи б не було такого часу, коли окремі індивідууми перебували в стані війни одні проти одних, то за всіх часів королі й особи, наділені монархічною владою, з причини своєї незалежності сповнені постійних ревнощів і перебувають у стані й позі глadiatorів: їхня зброя націлена й очі спрямовані одні в одних; я хочу повести мову про їхні укріплення, їхні гарнізони та про їхні гармати, розташовані на кордонах їхніх королівств; і про їхніх шпигунів, які постійно шпигують за їхніми сусідами; це і є стан війни».

Гоббс пристосовує цей природний стан до взаємовідносин між державами й завершує свій опис такою ремаркою: «Але саме тому, що вони зберігають індустрію своїх посполитих, з цього стану не випливає злиденність, яка супроводжує свободу окремих індивідуумів».

Спіноза так само в III розділі своєї «політичної угоди» підхоплює думку про те, що незалежні міста-держави¹ природно є ворогами, як люди в природному стані (§ 13), що право на війну належить кожному місту-державі. Він не ганить ні підступність, ні сумісність² у взаємовідносинах між містами-державами. Тож він не бачить ніякої суперечності між природним станом, так замисленим, та природним апетитом, що його мають люди в цивільному стані», звідки випливає, що слід учинити лише так, аби цивільний стан назавжди було цілком скасовано (розділ VI, § 1).

Однак ті самі філософи, які розуміли природний стан зовсім інакше, ніж Гоббс, визнавали головну відмінність між внутрішнім порядком міст-держав та міжнародним порядком. У другій угоді «Про цивільний уряд»³ Локк пише:

«Люди, які живуть разом згідно зі здоровим глуздом, без будь-якого найвищого органу на землі, який мав би право їх розподіляти, це і є властиво природний стан. Але сила або сміливий намір застосовувати силу проти іншої особи там, де

¹ *Місто-держава*: в найзагальнішому розумінні «політично організоване людське угруповання».

² «Кожне з цих міст-держав, пов'язаних якоюсь угодою, зберігає право в своїх інтересах (кожне це робить настільки, наскільки воно може) позбутися страху й відновити свою незалежність і заважати іншому стати сильнішим. Тож якщо якийсь місто-держава скаржиться, що його ошукали, це не є законом для союзного міста-держави, а його власною дурницею, яку воно може засудити, воно доручило свій порятунок іншому незалежному місту-державі, для якого порятунок держави є найвищим законом (§ 14). І ще брутальніше: «... якщо якийсь монарх пообіцяв щось зробити для іншого монарха й якщо згодом обставини чи здоровий глузд підкажуть йому, що це може зашкодити його посполитим, він повинен відмовитися від зобов'язання, яке він узяв на себе» (§ 17).

³ Розділ III, параграф 19.

нема жодного найвищого органу на землі, до якого можна було б звернутися, попросивши допомоги, це і є воєнним станом; саме відсутність такої можливості звернутися по допомогу проти агресора дає людині воєнне право, і це навіть тоді, коли вона живе в суспільстві й коли йдеться про співгромадянина».

Локк також концептуально розрізняє виконавчу владу та федеральну владу¹. Перша має своїм завданням забезпечити виконання «муниципальних законів суспільства всіма тими, хто його складає»; друга — «гарантувати безпеку й інтереси публіки за її межами у взаємостосунках з усіма тими, хто може зробити їй добро чи спричинити зло».

Справді, додає Локк, ці обидві влади переплутані між собою, і не можуть бути іншими, але вони залишаються різними за своєю суттю. Оскільки влада миру та війни, ліг та союзів «і щодо всіх взаємостосунків з особами та спільнотами поза містом-державою набагато менше здатна бути керованою, ґрунтуючись на позитивних законах, які було ухвалено раніше і які й далі діють, вона неодмінно му- сить бути довіреною обережним і мудрим людям, яким належить керувати задля громадського добра». Обережною й мудрою, а не заснованою на законності — та- кими мають бути якості федеральної влади.

Чи Локк, який з цього погляду залежить від Гоббса, більше перебуває під впли- вом цього останнього, в чому не хоче зізнатися?² Це можливо, але впевненості в цьому нема. Адже наслідки природного стану — або, якщо хочете, відсутність ци- вільного стану — починаються навіть на тому, хто заперечує природну ворожість між особистостями, індивідуальними чи колективними. Справді, за відсутності судді та поліції кожен має бути готовим захищатися сам від *іншого*, позбавленого здорового глузду та сумління. Міждержавний порядок без верховного органу пра- ва чи дії залишає за відповідальними особами кожної співдружності націй завдан- ня вільно визначити заходи, потрібні для законної оборони.

Сучасна тенденція заперечувати природне право або принаймні заперечувати в ньому властиво юридичний характер мала б, як здається, спонукати юристів на- слідувати філософів XVII століття, робити наголос на природному стані (відсут- ності суду й поліції), в якому живе держава, тобто підкреслювати відмінність між внутрішнім і міжнародним правом, цебто заперечувати юридичний характер *stric- to sensu*³ того, що називають міжнародним правом. Справді, принаймні до недав- нього часу більшість фахівців з міжнародного права розмірковували зовсім інак- ше й вхитрялися показати, що міжнародне право було справжнім, починаючи від тих засад, які, либонь, нав'яли протилежний висновок. Будь-яка теорія, що оби- рає за відправну точку суверенітет *держав* і в той чи той спосіб прив'язує право до цього суверенітету, позбавляє міжнародне право певних визначальних право- вих властивостей.

Якщо фахівці з міжнародного права часто вагалися почерпнути із своїх прин- ципів такий наслідок і применшити (або піднести) міжнародне право до рівня по- зитивної моралі, яку визначають «цивілізовані суспільства», але позбавленої чіт- кого оформлення, систематизації та вкрай неодмінного характеру власне права, то я бачу в цьому три головні причини.

Передусім міжнародне право як у теорії, так і на практиці трактувалося юрис- тами, сформованими на дисциплінах внутрішнього права. Неминуче воно дедалі більше набирало юридичної форми. А щодо 1914 р. європейські держави накида- ли свої власні концепції права, зберігали за собою свободу вирішувати, які люд- ські спільноти заслуговували розглядатись як держави й, отже, захищатися *jus*

¹ Розділ III, параграф 147.

² Див.: Cox Richard. *Locke on war and peace*, Oxford, 1960.

³ Суворість змісту (*nam.*).

gentium, так само, як і, зрештою, економічний лібералізм обмежував сферу державного втручання й догоджав приватній власності, то було б парадоксом заперечувати законний характер міжнародного права навіть тоді, коли це право ніколи не було схожим на внутрішнє право. Як відсилати до позитивної моралі тексти й коментарі, так очевидно нав'язані юридичним духом?

Зрештою, велика частина міжнародного права, хоч би якою була його загальна теорія, заслуговувала розглядатися як право *stricto sensu*¹: спільне використання майна всіх чи окремої особи, взаємовідносини між державами, що їх транснаціональна спільнота зробила неодмінними (спільнота, яка в добу капіталізму видається чужою для держав), привілеї та обов'язки громадян держави, встановлені в іншій державі, всі ці проблеми, породжені співіснуванням на одній планеті територіально організованих спільнот, були підпорядковані постійно вироблюваному регламентуванню та беззастережному дотриманню його. Юристи сперечалися з приводу питання, чи внутрішнє право було вищим за міжнародне право чи, навпаки, останнє було вище за перше. Справді, суди майже завжди підтримували верховенство національного права, але так само логічно, що різне законодавство належало до того самого виду й що більшість норм міжнародного права могли розглядатися суддями, як інтегровані у внутрішнє право, яке менше турбувало громадську думку, ніж фахівців².

Нарешті, теорія наддержавного права, а після 1918 р. Ліга Націй здавалося, відкрили шлях, на якому визнана недосконалість міжнародного права була б остаточно подолана. Міжнародне право, казали тоді, перебуває на стадії так званих примітивних суспільств без верховного органу, який міг би виробити це право, без монополії на беззастережний примус. Той самий прогрес, який допоміг виникнути в державах системі юрисдикції та поліційній організації, посприяє поступовому законному розвитку міжнародного порядку.

Ніщо не виправдовувало такого оптимізму ні в плані фактів, ні в плані теорії. В плані фактів очевидним є те, що застосування сили супроти якоїсь держави нагадувало б тільки застосування сили всередині держав того дня, коли жодна держава не мала б більше матеріальних засобів протистояти «міжнародній поліції». За відсутності цього поліційна акція, як це було у випадку Кореї, не відрізняється від війни й ризику завершитися не покаранням винного, а небезпечним компромісом, який мало відповідав би духові санкцій.

У плані теорії так званий примітивний характер міжнародного права був тим більше викривальним, коли йшлося про право так званих цивілізованих держав. Тож ці останні, незважаючи на данину суверенітетові закону, оплаченого презирством того чи того міністра, не переставали діяти так, ніби вони заздалегідь відмовлялися визнати авторитет судів. Чи держави ладні підписати неодмінну арбітражну угоду? Вони поспішають додати, що арбітраж не застосовується до питань внутрішнього права й що розмежування цих питань належить їм (що призводить до застереження вибору обставин, за яких вступає в силу обов'язок). Чи вони відмовилися від цього першого застереження, на засадах якого вони зробили інше застереження шляхом розрізнення між незгодами, що їх приховує в собі юридичне врегулювання за допомогою суду чи арбітражу, та тими, що там відсутні. Це розрізнення, як часто це доводили³, сумнівне. Але воно має принаймні два політично виразних значення. Держави ніколи не згоджувалися й не згоджуються брати на себе безумовних обов'язків підпорядковувати якомусь арбітрові чи судові питання, що їх вони роз-

¹ У суворому сенсі (*lat.*).

² Див.: Corbett P. E. *Law and society in the relations of States*, New York, Harcourt and Brace, 1951, p. 43.

³ Lauterpacht H. *The function of law in the international community*, Oxford, 1953.

глядають як життєвий інтерес. Незгоди, здатні викликати війну, названі політичними й водночас такими, що їх не можна розв'язати за допомогою судових процедур. Не більше держави згоджуються бути безумовно пов'язаними між собою найвним правом, бо за певних обставин угоди та конвенції можуть бути чи здаватися несправедливими, й держави вагаються доручити суддям, які, до речі, так само вагаються брати на себе цей тягар, судити за справедливістю. Ця подвійна відмова є виявом самостійної волі; вона призводить до міжнародної анархії. Хай її ганять чи ні, вона була й залишається визначальною в самотності взаємовідносин між державами. Вона веде до спотворення геометричних уявлень, стану війни в міжнародному праві.

Війна не є незаконною, коли вона ведеться в революційний спосіб. Можна сказати, що «звертання до війни не було ні законним, ні незаконним, міжнародне право зазнавало чогось на взірць затемнення в той момент, коли робився вибір між миром чи війною»¹. Або ще в іншому місці²: «Те, що у внутрішньому порядку становить собою якусь “законну революцію”, в міжнародному праві виступає як своєрідна законна угода, яка переслідує мету через принцип ефективності передавати міжнародну представницьку здатність. Внутрішня законна система поламана, міжнародна законна система не поламана: тільки воно діє».

Доки війна буде законною чи допустимою, доти залишатиметься правдою те, що «звичайне міжнародне право відрізняється від внутрішнього міжнародного права принаймні в цьому. Воно передбачає власне руйнування простою силою своїх суб'єктів. Пробираючись кружним шляхом терпимості до війни, йдучи через місце, залишене для войовничих розв'язань, спираючись на підставу, визначену для перемоги та чинності угод, накинутих переможеним, можна замислити єдину державу, яка силоміць накидає свою законну владу всім іншим»³.

4. Війна між державами та всередині держав

Міжнародні взаємовідносини будуються на соціальних способах діяльності: дипломати чи воїни, за винятком крайніх випадків, коли «дика» людність нікого не визнає, не поводяться зі своїм ворогом як із суб'єктом, що його використовують за своєю примхою, або як з твариною, що її залюбки вбивають. Дипломатико-стратегічна діяльність соціальна в подвійному сенсі: вона розрахована на реакцію того, на кого орієнтується, вона завше намагається виправдатися, застосовуючи для цього свою вагу цінностей чи правил. Тож ми побачили вже, що міжнародне право, навіть у найвищих цивілізаціях, і далі несе на собі відбиток головної вади: за браком органу, вповноваженого його тлумачити, воно ризикує розкластися на стільки систем, скільки є держав, які його тлумачать, за відсутності могутньої сили на службі закону кожен суб'єкт насправді зберігає за собою право самим себе судити. Чому зберігається ця головна вада?

Щоб відповісти на це запитання, постараймося розрізнити всі ті категорії, до яких, власне, належать незгоди між державами. Тимчасово обличимо концепції метафізичного резонансу, до яких належить концепція суверенітету. Візьмімо тільки за відправну точку незаперечний факт того, що люди не підпорядковуються одним і тим самим законам на цілій планеті. Існують різні системи законів, кожна чинна в певній частині простору або для певної частини населення. Перша категорія незгод впливає з можливої суперечності між територіальністю та національністю права. Які зобов'язання одна держава має право накидати громадя-

¹ Stone Julius. *Legal control of international conflicts*, London, 1954, p. 297.

² Stone Julius. *Problems confronting sociological enquiries concerning international law*. Академія міжнародного права. Збірник лекцій, т. LXXXIX, Лейден, 1956, с. 133 (73).

³ Там само, с. 133 (73).

нам іншої держави, що живуть на своїй території? Якою мірою одна держава може позбавити корінних жителів іншої держави їхнього майна та їхніх свобод, застосовуючи своє власне законодавство, навіть якщо воно порушує звичай, визнаний як цивілізований?

Держави здійснюють взаємовідносини не тільки за посередництвом своїх корінних жителів, які відвідують інші країни, вони здійснюють їх також через посередництво міжнародних володінь — море, а завтра, може, й повітря в ще не зазначених межах суверенності. Деякі водяні шляхи, хоч вони й проходять через територію якоїсь держави, з цього погляду, конче потрібні для інших держав й використання їх гарантується для них або окремих з них міжнародними конвенціями, але можуть виникати конфлікти чи то внаслідок суперечливих тлумачень цих конвенцій, чи то внаслідок присутнього й простого порушення їх державою, яка фізично має засіб, щоб це зробити. Наприклад, єгипетський уряд завдає серйозної шкоди Ізраїлю, забороняючи кораблям, які плавають під прапором цього останнього, проходити через Суецький канал. Чи тут ідеться про конфлікт, який виник внаслідок тлумачення конвенції (між Єгиптом та Ізраїлем існує стан війни) чи внаслідок порушення статусу? Юристи сперечаються з цього приводу, але найчастіше вони підтримують думку про це останнє.

По-третє, держави перебувають у взаємовідносинах, бо економічне життя стає дедалі більш транснаціональним. За посередництва державних адміністрацій чи приватних експортерів або імпортерів відбувається обмін товарами через кордони. Тож хоч кожна держава може обмежувати свої обміни із зовнішнім світом взагалі чи іншими державами зокрема, хоч вона може законно заборонити закупівлю чи продаж такого чи такого майна, раптова й координована відмова багатьох держав торгувати з якоюсь іншою рівнозначна своєрідній агресії. Блокада Югославії державами радянського блоку була прикладом незгод цієї третьої категорії¹.

По-четверте, держави можуть вживати заходів, спрямованих проти діяльності, або миритися з цією діяльністю, на своїй території, націленою на повалення чи то суспільного ладу, чи то уряду в якійсь сусідній державі. Вбивство в Сараєві спричинило першу світову війну, воно було підготовлене в Сербії, тому сербський уряд звинуватили в тому, що він знав, якщо не сам організував, про це приготування. Перебування або розташування озброєних банд, призначених провадити партизанську війну на території сусідньої держави, розглядалося між двома війнами у визначальному переліку як випадки агресії.

Нарешті, держави перебувають у взаємостосунках і, ймовірно, в конфлікті через первісний об'єкт міжнародного права — розподіл простору. Вони можуть не згодитися з володінням якогось простору або загарбники якого не визнаються «суб'єктами права» членами юридичної спільноти цивілізованих держав. Навіть більше, вони можуть посваритися з приводу лінії кордонів, посилаючись по черзі на стратегічні (природні кордони) або моральні (право народів розпоряджатися самим собою) аргументи.

Така кваліфікація відверто вигороджує більшість, якщо не всі, міжнародні незгоди. У зворотному порядку попередньої нумерації незгоди передусім спрямовуються на поділ простору, цебто на саму сутність будь-якого державного порядку; зрештою, вони спричиняють політичну чи економічну ворожість, яку одна держава може виявити на своїй території до своїх сусідів, чи то організовуючи підривні дії, чи то уриваючи нормальну торгівлю, чи то нехтуючи законними інтересами інших у використанні того, що належить усім державам; нарешті, ці незгоди викликаються тим способом, у який одна держава поводить з матеріальним набутком та корінними жителями іншої держави.

¹ Імовірна блокада Куби є таким самим прикладом.

Незгоди, що зачіпають майно та осіб, найчастіше загладжуються полюбовно або за допомогою юридичних процедур, коли держави підписуються під одними й тими самими принципами. Якщо цієї юридичної спільноти немає, але якщо одна держава (чи група держав) найсильніша, вона накидає іншим пошанування своїх принципів. Так учинили європейські держави наприкінці минулого й на початку нинішнього століть, коли вони посилали свої канонерські човни, аби примусити неспроможні держави сплачувати борги, або покарати держави, які зберігали для самих себе на територіях неєвропейських країн адміністрацію митниць або правосуддя. Коли ж законодавство країн, що перебувають у конфлікті, надихається суперечливими ідеалами й коли жодна з цих країн не має ні сили, ні волі, аби примусити іншу, залишається тільки піти на дипломатичний компроміс або дозволити кожній державі діяти на своїй території за власним розсудом. Сполучені Штати не можуть нічого вдіяти з приводу американських журналістів, засуджених у Чехословаччині або Радянському Союзі за дії, які кваліфікуються там як шпигунство й які по цей бік залізної завіси були законними. Фідель Кастро більше не має наміру «справедливо» відшкодовувати збитки американським компаніям, так само як Радянський Союз — власникам російських акцій. Законне залагодження таких розбіжностей має за умову радше зближення законодавств, ніж поступ міжнародного права, воно вимагає юридичної єдності міжнародної системи. Отже, ми знаємо, що ця остання, поширившись на ціле людство, стала ще більш різномірною, ніж вона була в межах Старого Світу.

Незгоди другої категорії найчастіше можуть розв'язуватися в третейському чи звичайному суді. Вони рідко заторкують найвищі інтереси держав. Вони стають серйозними, коли виявляють потайну ворожість або коли поведінка однієї держави, незаконно засудженої іншою, ігнорувала право, бо вона відповідала якійсь віковій потребі (чи лжепотребі). Таким був випадок, наприклад, з порушенням повітряного простору Радянського Союзу літаком У-2. Звісно, національна образливість іноді спричинялася до морських інцидентів, на підставі тлумачення третейським судом права візиту або широти територіальних вод під час міжнародних криз. Держави стали менш образливими, бо відтепер вдаватися до зброї є небезпечніше. Якщо завтра зоряний простір стане приводом до серйозних сварок, то причиною цього буде не те, що держави є надто честолюбні, а те, що вони хочуть використати з військовою метою супутники.

Практика економічної ворожості — невиправдана відмова продавати чи купувати — насправді пов'язана з політичними конфліктами, вона є радше її виявом, ніж причиною. Між двома великими війнами поширилося невизране побоювання, що в «доступі до сировини» буде відмовлено деяким державам. Тоді невизрано посилилася на дві зовсім різні гіпотези: що одна держава не матиме вдосталь необхідної валюти, аби купити сировину, або що продавці сировини будуть спроможні заборонити її придбання деякими країнами. Ми знаходимо відлуння цих побоювань у Антимонопольній хартії. Може, того дня, коли запаси сировини почнуть вичерпуватися, власники останніх її покладів або багатих запасів покладів будуть здатні вдаватися до шантажу. Поки що відомі випадки, коли міжнародні картелі «експлуатували» споживачів. Ця мерзенна практика, яку безліч разів спостерігали всередині багатьох країн, не походить від конфліктів, погамованих за допомогою зброї.

Тож ми підходимо до найвищого суперництва, обмеження та режим політичних утворень яких становлять мету й причину. Такими є конфлікти, що їх Прудон відмовлявся підкорювати не якомусь іншому праву¹, а тільки праву сили. В деяких випадках, схожих на ті, які руйнують політичні утворення, ці конфлікти набирають іншого забарвлення.

¹ Суб'єктивне право, а не система норм.

Порівняння власності та суверенітету цілком банальне. Колись казали, що кожна спільнота володіє землею, як селянин своїм полем. Зрозуміло, що на світанку історичних часів плем'я, зберігаючи за собою певну площу пасовиська чи орної землі, водночас створило власність і територію. Та коли людські гурти перейшли до осілого життя, заселивши більшу частину планети, сварки за незаселену землю стали рідшими. Ці сварки ведуться здебільшого чи то за залучення якогось населення до складу тієї чи тієї держави, чи то за право якогось населення створити свою незалежну державу. Власне, такі конфлікти, що заторкують саме існування «політичних утворень», відрізняються від конфліктів між партіями, класами чи групами, які не ставлять під питання утворення, до яких належать вони самі.

Звичайно держави воліють не діяти невинувато, вони посилаються на історичні ідеї, що їх можна порівняти з моральними концепціями, які надихають реформаторів законів, як, скажімо, закону «про право народів розпоряджатися самими собою». Але цей приклад ілюструє велику різницю між етичними концепціями, які сприяють поступу внутрішнього законодавства, та історичними ідеями, яким моралісти хотіли б підпорядкувати поведінку держав. Те, щоб кожен міг обирати свою національність, видається, на перший погляд, незаперечним правом. Але хто обирає? І що обирає? Чи то населення певної провінції, чи то населення, яке говорить певною мовою, можна буде розглядати як суб'єкт вибору? В який момент зупинитися розпад великих спільнот, до чого може призвести необмежене застосування права самовизначення? Що буде з меншинами, які всередині «спільноти вибору» висловилися проти волі більшості? Ця думка не така проста. Вона не дозволяє розв'язати всі сварки, але дає змогу засудити насильство, спрямоване проти певного населення. Вона не може бути перетвореною на достеменні норми на той кшталт, як заперечення рабства чи скасування певних порядків (давнього суспільного ладу), що були оформлені юридично.

Історія пропонує випадки, але нечисленні, мирної дезінтеграції національної або імперської держави. Швеція та Норвегія розлучилися так, що перша не вчинила ніякого опору волі до незалежності другої. Наступного дня після другої світової війни Велика Британія згодилася надати незалежність Індії, Бірмі та Цейлону. Протилежні приклади є не менш частими навіть у нашу добу, коли деколонізація відповідає добре зрозумілому інтересові метрополій. Голландія змирилася з незалежністю Індонезії тільки під примусом бунту та Організації Об'єднаних Націй (або Сполучених Штатів). Індонезійська війна протривала вісім років; алжирський путч почався восени 1954 р. 1961 р. він іще не увінчався перемогою. Саме воюючи, націоналісти часто доводили про свою здатність оформитися в націю. Якщо імперська дезінтеграція рідко відбувається мирно, то, либонь, національна інтеграція, хоч би йшлося про Велику Британію, Німеччину, Францію, ніколи не була мирною. А перехід від одного ладу до іншого — революція — є завше насильницьким, хоч би скільки було пролито крові.

Пацифісти надихаються історією, позбавленою насильства, але вони не зважають на співвідношення революції та війни у світі, де нестримно розвивається рух народів за незалежність. Алжирські мусульмани повстають проти французького суверенітету, угорці — проти комуністичного режиму, що його запровадили Ракоші та його команда. Яким могло б бути навіть теоретично «юридичне врегулювання» почуттів, що зачіпали інтереси інших держав, позаяк успіх путчистів серйозно позначився б на світовому співвідношенні сил та ідеологій? З історичного погляду, такі конфлікти ніколи не могли й не можуть бути залагодженими в якомусь суді, що після їх розгляду виголошує вирок згідно з критеріями, які можна порівняти з цивільними та кримінальними. Теоретично обидва методи можуть підійти для того, аби зменшити обсяг насильства: чи то ізолювати театр путчу, чи то накинати обом таборам ухвалу якоїсь зовнішньої влади, тобто наднаціональної.

Міжнародне право європейської однорідної системи в минулому столітті приховано рекомендувало метод ізоляції, що його звичні правила невтручання робили більш чи менш обов'язковим у інтересах міжнародної спільноти. Американська практика невизнання урядів, що прийшли до влади шляхом державного перевороту, критикувалася в ім'я теорії невтручання. Уряди, які ефективно застосовували владу на суверенній території, мали визнаватися, хоч би яким було їхнє походження. Чи доводиться запитувати про законність їхнього приходу до влади, чим скінчиться фатальна неясність визнання суворо юридичного акту, який мав би бути декларативним (або неосновним), та ідеологічного й морального схвалення?

Але ми добре знаємо також, що ця доктрина ізоляції не може бути застосованою чи використаною, коли самодержці — королі чи комуністична партія — об'єднуються проти революціонерів чи контрреволюціонерів, коли кожен з блоків, серед яких розподіляється міжнародна система, побоюючись перемоги ворожої партії, змушений так чи інакше вдаватися до будь-якої громадянської війни. В минулому столітті ізоляцію за певних обставин пом'якшувала згода між великими потугами: міжнародна співдружність диктувала певне розв'язання, що не завжди було справедливе, але яке відновлювало мир. За нашої однорідної системи держави рідко доходять згоди чи то для того, щоб утриматися, чи то для того, щоб накинати своє розв'язання, спільно вироблене й прийнятне для всіх.

Незважаючи на труднощі, що їх створюють однорідність системи та транснаціональні ідеології, держави не перестають вдаватися за першої-ліпшої нагоди чи то до методу «ізоляції», чи то до методу «спільного розв'язання»: 1936 р. ні фашистська Італія, ні Третій райх, ні навіть демократії не дотримувалися угод про невтручання в іспанську громадянську війну (демократії порушували їх менше). Однак щоб уникнути міжнародного розширення конфлікту, вони створили своєрідний фонд невтручання. Називаючи «добровільними» дивізіони регулярної армії, що їх вони послали воювати до Кореї, уряди народного Китаю відверто висловлювали свою відмову проголосити війну, яка могла б підштовхнути обидві сторони, які воювали, до крайнощів. «Добровольці» становлять посередницьку формулу між угодою про невтручання (вона порушується шляхом таємного постачання зброї та людей) і офіційною інтернаціоналізацією внутрішнього конфлікту, який примусив би вступити в стан війни великі держави, які підтримували путчистів чи законну владу. Всі сучасні громадянські війни приховують у собі різного рівня «ізоляцію» та «інтернаціоналізацію».

Висновок, на мій погляд, очевидний, але вже скільки разів невиразний: річ у тім, що ми не можемо уявити собі насильницьку дипломатію, позаяк ми не усунули саме насильство міждержавної політики. Те, що відбувається всередині одного з членів міжнародної спільноти, не може не обходити інших членів цієї спільноти. Дехто оголошує себе байдужим тоді, коли зміни ладу та уряду істотно не змінюють активного міжнародного учасника та правила гри, цебто коли система залишається однорідною. Вони не можуть бути байдужими, коли заміна одного ладу на інший спричиняє зміну табору. Того дня, коли половина держав не матиме ні законного ладу (цебто схваленого як такий більшістю населення), ні стабільного ладу (цебто забезпеченого мінімумом безперервності та сили), внутрішня нестабільність і хисткість рівноваги посилюватимуть одна одну, й мир перетвориться на «холодну війну».

Мир між державами в однорідній системі виключає приховану угоду між самодержцями супроти путчистів та відступників, позаяк відступники одного блоку є правомірними іншого. Тож він вимагав би, щонайменше, взаємного утримання, але це останнє в свою чергу спантеличене технічним об'єднанням світу та загальним покликанням ідеологій нашого століття. Мирне співіснування належить до компетенції дипломатичного лицемірства, «холодна війна» вказує на реальний

курс міжнародних взаємостосунків. Хіба може бути інакше, оскільки міжнародного права, цієї регламентації певного виду соціальних взаємостосунків, замало, щоб навести порядок, коли саме суспільство анархічне?

5. Поступ чи відхилення міжнародного права

Чи треба робити висновок, що міжнародне право зазнає поступу чи відхилення? Обидві ці тези підтримали різні автори. Особисто я зізнаюсь, що не помічаю поступу, коли йдеться про транснаціональне суспільство, про міжнародну систему чи про усвідомлення людської спільноти.

Нині засоби транспорту й зв'язку незрівнянно розвинутіші порівняно з тими, що були в минулому. Число людей, які подорожують за кордон, на Заході значуще. Ніколи стільки людей не відвідували так багато чужих країн. Ніколи стільки людей, не полишаючи своєї батьківщини, не мали такої змоги бачити на малому чи великому екрані зображень зі стількох країн, куди вони довіку не поїдуть. Але було б вельми ілюзорно наводити відсотки осіб, які виїздили за межі своєї батьківщини, або число кілометрів, подоланих пересічно якимсь товаром, перш ніж бути спожитим, або статистичні дані тонно-кілометрів світової торгівлі як критерій, чинний для транснаціональної спільноти.

Передусім, навіть коли послатися на ці зовнішні й майже матеріальні ознаки, не бракуватиме суперечливих явищ та різних еволюційних напрямків. Транснаціональне суспільство нині планетарне, тимчасом як раніше воно ніколи таким не було. Але, виходячи з цього самого факту, можемо сказати, що інтенсивність торгівлі, руху людей та обміну товаром, така велика в маленькій Європі, наприклад, слабка у взаємовідносинах між Далеким Сходом та Європою. Обміни через кордони в радянському світі відібрані в приватних осіб, вони стали міжнародними, а не транснаціональними. На цій підставі вони менш вільні, більше підпорядковані інтересам держав, ніж це було в добу лібералізму. Режими так званої народної демократії, згідно зі своїми принципами, всіляко обмежують право своїх громадян подорожувати за рубіж. Кордони держав, які називають себе пролетарськими, засновані колочим дротом, уночі освітлюються прожекторами, наче концентраційні табори. Потрібно всього якихось десять годин, щоб прилетіти реактивним літаком з Москви до Вашингтона. Але який відсоток радянських громадян, які мають шанс отримати дозвіл на цю подорож?

Однорідність системи обмежує розквіт транснаціонального суспільства, якому могли б посприяти матеріальні засоби. Ця система руйнує моральну єдність людської спільноти. Вона не дає змоги індивідуумам це усвідомлювати. Зовнішньою формою солідарності є взаємодія, те, що відбувається в одній точці системи, відбувається й у всіх інших точках: у цьому сенсі всі чи майже всі політичні утворення солідарні між собою. Найвищою формою солідарності, вищою за просту взаємодію, було б саморегулювання або однакова оцінка всіма членами системи певної події. Жодного з цих двох різновидів немає в сучасній системі.

Однорідна багатополярна система має певну здатність до саморегулювання: основні учасники подій, побоюючись вселенської монархії, мають схильність обмежувати свою честолюбність, щадити одне одного в день зведення поррахунків та замінити послабленого учасника іншим. Однак, достеменніше кажучи, ця остання формула окреслює вузькі межі саморегулювання: жоден учасник не може довго розраховувати на нього в підтримці свого існування. Польщу було стерто з європейської карти до того, як європейську систему було зруйновано. Навіть це обмежене саморегулювання здається на відкуп великій війні або швидкому зростанню ресурсів одного з виконавців головної ролі.

Двополюсна різнорідна система, в якій фігурує велике число нестабільних

держав, не має жодної здатності до саморегулювання. Кожен головний учасник, цебто кожен блок знає, що йому не буде ніякої пощади від його суперника, якщо він не матиме більше засобів, аби захистити себе. Великі потуги не мають спільної зацікавленості підтримувати приблизну рівновагу, яка встановилася між ними, вони силкуються, кожна за свій рахунок, будь-якою ціною завдати своєму суперникові набути переваги в силі.

Сьогодні ще меншою, ніж учора, є правдою те, що якась подія отримує від одного краю планети до іншого ту саму оцінку, справедливу чи несправедливу, сприятливу чи несприятливу свободі. Люди реагують на природну катастрофу, як на якесь нещастя, що зачіпає все людство й людяність у кожній людині. Потопи чи голод у Китаї не викликають, як мені здається, почуття вдовolenня навіть у серцях найзапекліших антикомуністів. Так само я не гадаю, що найбільш фанатично налаштований комуніст радіє з того, що десь прорвало греблю, споруджену капіталістами. Але наскільки ці поділені емоції є рідкісні й слабкі порівняно з національними й ідеологічними почуттями, які об'єднують народи чи блоки й роз'єднують людство!

Я згоден також, що ці емоції є вельми суперечливі. Громадянин чи державний діяч іноді радіє успіху, здобутому якоюсь країною з іншого блоку, незважаючи на дипломатичну доречність. Першого радянського космонавта вітав, як представника Європи, один лідер держави, який за багатьох інших обставин гучно виказував свою атлантичну ортодоксальність. Вітальні вигуки британського народу на адресу того самого радянського героя, либонь, не були пов'язані з їхнім почуттям щодо іншого англомовного народу. Але те, що ці народні почуття не були узгоджені з дипломатичною грою, не робить їх такими вже людськими, суто людськими. Достатньо побувати на зустрічі національних команд, аби дізнатися, що ідентифікація індивідуумів у гурті є могутньою, а прив'язаність до простору чи до правил слабкою.

Ніколи, в жодній обмеженій системі, системі грецьких полісів, системі християнської спільноти, в системі європейської злагоди, цінності чи спільні інтереси не керували поведінкою головних учасників за *незвичайних обставин*. За мирних часів, аби залагодити другорядні проблеми, напівсвідомість спільної цивілізації не була без впливу. Її враз відкидали пристрасті, коли знову лунав заклик братися до зброї.

У нинішній планетарній системі спільнота має більше мотивів роздиратися й менше причин діяти, мов якась єдність. Кожна з великих держав силкується переконати своїх підданих та неприєднані держави, що лад іншої держави ненависний людям. Так само один і той самий факт видається мерзенним згідно з однією ідеологією й чудовим згідно з іншою. За репортажами, що передаються з Москви, вільні вибори за участю багатьох партій — це тільки камуфляж тиранії монополістів. Згідно з пропагандою Вашингтона, диктатура пролетаріату й вибори з дев'яносто дев'ятивідсотковим позитивним наслідком — це не що інше, як прикриття деспотизму єдиної партії. Спілкування між народами заблоковане суперечливими тлумаченнями, вкладеними в самі офіційні послання, хоча засоби передачі цих послань, у числі й швидкості, є незрівнянними із засобами минулого. В жодний спосіб не можна сказати, що члени транснаціонального чи міжнародного суспільства виявляють волю до того, аби людство було єдиним на кшталт національних спільнот. Люди й держави, мабуть, бояться, що людства не стане, цебто що воно зникне в якийсь апокаліпсичній катастрофі. Вони не думають про людську єдність як про якусь реальність чи про якийсь ідеал, у той спосіб, як вони мріють про добробут, експансію, славу народу, блоку, ідеології. Побоювання війни вселяє в бійців стриманість, але його замало, щоб їх помирити.

Якщо такими є соціальні взаємостосунки, до яких застосовується міжнародне право, то яким дивом це останнє могло б спричинитися до поступу?

Я припускаю, в крайньому випадку, що міжнародних концепцій буде дедалі більше, що царина узаконених взаємовідносин дедалі розширюватиметься, що дедалі більше число держав дотримуватиметься законів, вироблених у дедалі більшій кількості. Я не певен, що будь-яка з цих пропозицій є правильною, та коли навіть припустити, що всі вони були б такими, найголовніше не змінилося б. Ми не оцінюємо міжнародне право в спокійні періоди та за другорядних проблем. У разі криз, цебто під час міжнародних конфліктів, марно довелось б шукати симптомів поступу. Якщо нашою метою є мир за допомогою закону, то ми завше стоятимемо далеко від цієї мети. Якщо ж наша мета зводиться тільки до того, аби обмежити війну, законну для двох сторін, які воюють одна проти одної, ми стоятимемо ще далі від мети, ніж у будь-який момент після закінчення релігійних війн.

Міжнародне право, яке є чинним у всій планетарній системі, стало переважно *jus europaeum*¹. Застосування його обмежувалося передусім християнськими, а відтак європейськими націями, зрештою воно поширилося на так звані цивілізовані нації, потім — на мирні. Віднині «суверенна рівність», колись закріплена за привілейованими, цебто за великими державами, міжнародної спільноти, центр якої перебуває в Європі, неоднозначно надається всім державам, малим і великим, що вийшли з розпаду колоніальних імперій. Обов'язком держав, які беруть на себе відповідальність за «несамостійні народи, є діяти задля добробуту й розвитку цих останніх». Минули часи, коли якийсь депутат у палаті громад міг безсоромно й нестримно заявити, що Англія не домагається нічого іншого від індійського уряду, крім своєї вигоди. Ідеологія обов'язку багатих і цивілізованих народів стосовно тих народів, які не прилучилися до сучасної цивілізації, є більш ніж данина пошани, вона є усвідомленням історичного факту планетарного усвідомлення міжнародної системи.

Але поза цими фактами ніщо не вказує на поступ у головних точках. Щоб запанувало царство закону, треба аби держави відмовилися справляти судочинство самі над собою, аби громадяни та уряди прихильно ставилися до того, що їхні держави можна було б віддати до міжнародного суду. На жаль, пан Хрущов заявив, що він не завагався б виступити проти будь-якої ухвали, навіть одностайно прийнятої Організацією Об'єднаних Націй, якщо вона суперечила б інтересам Радянського Союзу. Сполучені Штати, незважаючи на свою прихильність до ідеології миру за допомогою права, вагаються дозволяти іншим, крім самим собі, визначати різницю між тим, що належить і що не належить до відання внутрішнього права.

На світі залишилося мало країн, здатних залагоджувати свої сварки за допомогою меча, але більшість з тих, які нездатні це зробити, жалкують за зниклою колишньою своєю могутністю. У Франції не вибухнуло ніякого морального обурення з приводу бомбардування Порт-Саїда чи операцій довкола Бізерти (липень 1961 р.). Громадська думка у Великій Британії була менш налаштована проти Ентоні Ідена та Суецької експедиції, ніж «інтелектуальна партія». Якщо право не може й ніколи не повинно занадто випереджати цінності, які справді відчуває спільна свідомість, то це означає, що ще не настав час забороняти за допомогою законів державам справляти судочинство одна над одною.

Не можна сказати, що нині держави порушують кодекс порядної міжнародної поведінки частіше, ніж це було вчора, але цей кодекс має меншу вагу, ніж він мав будь-коли раніше. Держави рідше оголошують одна одній війну, але багато з тих, які на практиці могли б оголосити війну в добрій і належній формі, більше не видаються такими, які були б несхильними підтримувати дипломатичні взаємостосунки.

Висновок, який не треба робити з цих зауважень, полягає в тому, що мир у на-

¹ Європейське право (*лат.*).

шу добу залежить від поступу міжнародного права чи навіть цей самий поступ міг би зробити істотний внесок у справу миру. Неважко уявити собі Конституцію, що наслідувала б національні конституції з виконавчою владою (реформованою Радою Безпеки), якусь законодавчу владу (Асамблею Організації Об'єднаних Націй), суд (Міжнародний суд) та якусь поліцію (військові сили, що підлягають виконавчій владі). Детальний план такої Конституції вже навіть виробили американські юристи¹. З погляду ментального досвіду він цікавий. Але було б хибно надавати надто багато значення наполегливим розвагам. Суперництво великих держав, суперечність інтересів, ідеологічна негуманність залишаються незаперечними фактами. Доти, доки вони існують, Рада Безпеки не матиме у своєму розпорядженні збройних сил, здатних подолати будь-який опір: великі держави не зобов'язуються коритися більшості якоїсь асамблеї (хоч би який був прийнятий у ній спосіб представництва). Вето є своєрідним символом, а не підставою. Велика держава не згодиться з якимись порядками, не дозволить себе примушувати.

Чи слід робити висновок, що мир за допомогою права є хибною ідеєю, яка суперечить природі людей та суспільств? Або що він є *умоглядною ідеєю*, в кантіанському розумінні цього вислову, цебто ідеєю, яка ніколи не могла б бути реалізованою, але яка надихає дію й указує мету?

Право — це регламентація соціального життя, яка походить від звичаю, виправдовує чи навіть концепцію справедливого й несправедливого, системне утворення й юридичну систему, засоби примусу якої дозволяють забезпечити нормальне дотримання її норм. Ця регламентація, з одного боку, походить із сили, яка створила державу чи суспільний лад, чи Конституцію. Але всередині спільнот первісна роль сили часто-густо стерта, забута, прихована; крайні форми первісності зникли або поступово пом'якшилися. Спільні цінності об'єднують тих, хто первісно був переможцем і переможеним.

З різних видів внутрішнього права саме конституційне право залишається найближчим до своїх бурхливих першоджерел. Воно є також тим правом, яке найважче переглядати мирним шляхом, тим, чинність якого найчастіше уривалася за допомогою застосування зброї тією чи тією партією. Право, яке мало б встановлювати мир між націями, нагадувало б конституційне право більше, ніж будь-яке інше, позаяк воно мало б розподіляти владу, якщо не багатство, між різними інстанціями міжнародної організації.

Якими є умови, за яких теоретично дія Конституції міжнародної спільноти була б можливою? Мені здається, що їх є три. Щоб держави згодилися підпорядковувати свою зовнішню поведінку пануванню закону, треба, аби самі уряди дотримувалися такої дисципліни стосовно своїх народів. Власне, абсурдно гадати, що комуністичні керівники, які зневажають принципи більшості й маніпулюють будь-якими виборами, дотримуватимуться мимоволі чи за звичкою ухвал, прийнятих більшістю голосів у міжнародному парламенті. Скажемо, переходячи на кантіанську мову, що конституції, принаймні головних держав, мали б бути *республіканськими*, ґрунтуючись на злагоді громадян та діяльності влади згідно із суворими правилами та законними процедурами. Якби цю першу умову вдалося вдовольнити, то друга так само мала б усі шанси досягти свого втілення. Держави усвідомили б свою спорідненість, система стала б однорідною, зрештою зародилася б національна міжнародна спільнота, яка в разі місцевих криз розважливо вибирала б між «ізоляцією» та «накинutoю ухвалою».

Проте якщо ця «міжнародна спільнота» є неможливою без однорідності держав, без спорідненості ідеалів, без спільності конституційної практики, то цієї кон-

¹ Грінвіл Кларк та Луї Б. Сон, Кембридж, Гарвард У. П., 1958. Книжка вийшла у видавництві «Прес юніверситер де Франс» 1961 р.: «Мир за допомогою закону».

че потрібної умови буде недостатньо. Треба ще, аби держави згодилися сказати: «Прощай, зброє», й без хвилювання воліли передавати на розгляд суду свої незгоди, навіть ті, що стосуються повернення земель та багатств. Чи можлива однорідна міжнародна спільнота, без гонки озброєнь, без термоядерних чи ідеологічних конфліктів? Абстрактно кажучи, так, але за різних умов. Припинення гонки озброєння не вимагає тільки того, щоб держави більше не підозрювали одна одну в чорних намірах, воно вимагає ще й того, аби одні держави більше не прагнули сили, за допомогою якої вони могли б накинати свою волю іншим державам. Колективні силові примхи повинні зникнути або радше бути переведеними на інший ґрунт. Що ж до конфліктів економічного порядку, — які не були прямою чи переважною причиною війн у минулому, але які роблять зрозумілими для нашого утилітарного розуму війни між традиційними цивілізаціями, — вони самі пом'якшилися в нашу добу: всі сучасні суспільства можуть більше розвиватися шляхом інтенсивності, ніж екстенсивності та перемоги.

Зберімо до купи подумки наслідки цього аналізу: чи однорідна система, держави, які більше не підозрюють одна одну, дотримання тих самих юридичних та моральних ідеалів, послаблення економіко-демографічних конфліктів були б схожими на такі самі чинники національних спільнот, де змагання індивідуумів та інтересів тільки зрідка мріяло б набути насильницької вдачі? Та чи цей світ, де, згідно з ідеєю здорового глузду, царство закону забезпечувало б мир, поділявся б на держави а чи нагадував би якусь планетарну федерацію, якщо не вселенську імперію?

Чи повинні ми з прихильністю до миру або з побоювання перед війною прагнути такої федерації чи такої імперії?

Розділ XXIV

Поза політикою сили

II. МИР ЗА ДОПОМОГОЮ ІМПЕРІЇ

Згідно з історичними прецедентами, виходом із теперішньої кризи мала б послужити вселенська імперія. Кожна з імперій, які називали себе вселенськими, об'єднала якусь зону цивілізації, поклавши край конфліктам, що їх спричиняло суперництво суверенітетів. Висновок за аналогією підказує, що вселенська імперія в другій половині ХХ століття мала б поглинути все людство.

Цей висновок, з яким ми познайомилися, коли простежували широкі перспективи, відкриті Тойнбі, ми не сприйняли, але й не відкинули. Позаяк ситуація має в собі такі самі різючі відмінності, як і схожості.

Передусім радше вікові війни прирекли на імперську єдність, радше населення Північної півкулі, ніж усе людство. Національне почуття таке сильне, що ніяка імперія не визнає себе як таку. Хай тільки російські та американські війська відступлять — перші в межі Союзу, а другі — за океан, і кожна з європейських держав зробить спробу відновити свою самостійність. Те, що є справжнім у Європі, ще більш істинним є поза її межами. Держави, які щойно народилися або відновили свою незалежність, ревно оберігають це своє цінне добро. Ідеологічні конфлікти обмежують зв'язки між народами обабіч залізної завіси, відштовхують усвідомлення стількох інтересів міжнародної спільноти. Якщо Москва вже тепер відчуває труднощі, підтримуючи цілісність свого блоку в Європі, то що буде, коли цей блок пошириться на більшу частину Північної чи й на обидві півкулі?

Наш намір зводиться не до спекуляції на шансах імперської уніфікації, а до аналізу вимог миру, досягнутого за допомогою утворення вселенської імперії, аналізу, який ми вже зробили в тому попередньому розділі, де йшлося про мир, здобутий за допомогою права. Різниця між двома відправними точками така: теоретики миру за допомогою права беруть множину держав і запитують себе, як підпорядкувати їх царству закону. Теоретики миру за допомогою імперії констатують, що плюралізм держав спричиняє війни, й запитують себе, як подолати їхні суверенітети.

1. Двозначність суверенітету

Досі ми вживали то тут, то там термін «суверенітет», чітко не визначаючи його, бо він правив нам тільки для визначення первісного факту міжнародної системи. Тож цей факт — політичні утворення в конкурентноздатних взаємовідносинах бажають бути суддями в останній інстанції свого інтересу й своїх дій — є історично незаперечним. Але довкола концепції суверенітету було вироблено стільки теорій, юридичних та філософських, що ідеал суверенітету набрав такого поширення, що неможливо не згадати про суперечки шкіл.

Суверенітет можна розглядати як засади водночас внутрішнього й міжнарод-

ного порядку. Держава є суверенною в тому сенсі, що на її території діють звичні правила, обов'язкові для всіх «цивілізованих держав» та прийняті конвенцією чи угодою зобов'язання, а система законів, що їх вона видає або з якою вона зливається, є останньою інстанцією. Тож ця система діє тільки всередині обмеженого простору, вона чинна лише для людей певної національності. Якщо ж суверенітет є абсолютний, то внутрішній і міжнародний порядки є різні, бо перший сприяє, а другий виключає підпорядкування єдиній владі.

Сьогодні юристи, філософи, теоретики міжнародних взаємовідносин наголошують на історичному характері доктрини суверенітету. Від XVI до XVIII століття мислителі перебувають у пошуках безумовної влади, тієї, яка не підпорядковувалася б жодній земній силі, жодному людському закону, водночас вони запитують себе, де вона перебуває і як вона виправдовує себе. Світ християнства розчиняється. Доктринери виробляють ідеологію історичного руху, завершенням якого стали абсолютні монархії та національні держави. Абсолютний суверенітет відповідав честолюбству королів, котрі прагнули звільнитися від обмежень, що їх накидали церква та імперія, ці середньовічні пережитки. Водночас він дозволяв застосовувати привілеї посередників — феодалних сеньйорів, регіонів, міст, корпорацій, — привілеїв, які мали дедалі більше підвалин, коли воля монарха ставала єдиним джерелом прав і обов'язків. Нинішні юристи, які виробляють «приховано нормативні» теорії, залюбки беруться до концепції суверенітету чи то тому, що на кшталт Кельзена та його послідовників вони не роблять різниці між юридичними та державними порядками, чи то тому, що, навпаки, вони применшують роль державного порядку в секторі широкого юридичного порядку. В першому випадку концепція суверенітету є мирною, бо в чистій теорії немає іншого сенсу, крім дієвості у відповідному просторі певної системи норм. У другому випадку шкідлива, позаяк наполягає, щоб юридичні настанови черпали свою обов'язкову силу з волі державної влади й щоб будь-який законний порядок був командним порядком. Зате реалістичні теоретики зовнішньої політики схильні зберегти концепцію суверенітету, щоб нагадати, що кожне політичне утворення видає закони саме для себе й не схиляється перед зовнішньою владою.

Так Генрі Дж. Моргентгау кваліфікує *highest law-giving and enforcing authority*¹ й розглядає її як по суті неподільну, бо поділена суверенна влада є, сказати б, своєрідною суперечністю, *in adjecto*², мов квадратне коло. Не може бути двох монархів усередині якоїсь політично організованої спільноти, так само як не може бути двох генералів на чолі однієї армії. Навіть усередині демократичних устроїв існує, незважаючи на зовнішню видимість, суверенна влада. «Так само, як і демократія, ця відповідальність приспана за нормальних часів і залишається ледь видимою крізь мережу конституційних комбінацій та правил законів, часто можна подумати, що вона взагалі не існує й що верховна влада, та, яка формує закон і накидає його, яка покладалася на одну людину — монарха, тепер розподілена між різними органами, що ними координує уряд у такий спосіб, що жодна з них не є верховною»³. Але це ілюзія. Марно докладаючи зусиль для того, аби створити з допомогою демократії уряд із самих законів, а не з людей, реформатори забували, що в кожній державі «повинні бути людина або гурт людей, які беруть на себе найвищу відповідальність за застосування політичної влади».

Суверенітет належить владі, водночас законній і верховній. Так пошук суверенітету є водночас чи впереміж пошуком умов, за яких влада є законною, й місця людей чи засад, у яких вона полягає. Перше питання на найвищому рівні є сутю

¹ Верховна законодавча та виконавча суверенна влада (англ.).

² Приблизно (лат.).

³ Morgenthau H. J. *Politics among nations*, p. 261.

філософським. Незаперечним фактом є те, що впродовж історії підгрунтя й тлумачення права керувати або права коритися трансформувалися. У нашу добу в усіх сучасних суспільствах уряди оголошують себе урядами *демократичної ідеї*, вони не претендують ні «володіти» територіями чи народами на кшталт монархів, ні мати з народження або за допомогою сили владу давати розпорядження. Але двояке тлумачення демократичної ідеї — багатопартійність, змагальні вибори, конституційні правила, з одного боку, а з іншого — авангард пролетаріату — відновлює двоякість фактів та «формул»¹. Обрані — ці тимчасові переможці законного змагання партій чи члени Президії, — також переможці, ці теж тимчасові, боротьби між путчистськими угрупованнями чи між окремими особами, законно розпоряджаються ті й ті своєю владою, якщо законність віднесена до формули, властивої кожному ладу. Ні демократична, ні радянська формула, ні навіть демократична ідея не є останньою відповіддю на запитання законної влади (демократична ідея, в свою чергу, покладається на філософію, щоб утвердити цю формулу). Але ми можемо не виходити за межі цих суперечливих формул та спільної ідеї.

Облишмо цей перший аспект пошуку суверенітету, розуміючи, що будь-яка філософія законності виправдовує встановлення певного ладу чи панування певних людей. Розгляньмо пошук всередині спільнот органу, який володіє так званою суверенною владою. Тут іще цей пошук не досягне безсумнівних наслідків, бо він час від часу спирається то на правову, то на фактичну владу.

У вислові *«суверенітет народу»* головна концепція стосується не справжнього володаря влади, а людської сукупності, звідки, згідно з логікою конституції, походить влада законів чи урядів. На рівні, ближчому до реальності, спадає на думку суверенітет Верховного суду Сполучених Штатів, бо так у разі конфлікту між громадянином та судами, між федеральним урядом та одним із п'ятдесяти сполучених штатів останнє слово належить не президентові країни, міністрам або парламентаріям, а суддям. Суверенітет суддів пов'язаний передусім з конституцією, прийнятою з первісної волі штатів, які об'єдналися у федерацію. Але Верховний суд у Сполучених Штатах не можна назвати суверенним у тому розумінні, в якому були королі за абсолютистських режимів. Говорячи словами Локка, Верховний суд не здійснює ні виконавчої, ні федеральної влади. Тож мені видається недоречним використовувати концепцію суверенітету, щоб визначити центр чи вогнище справжньої влади, бо ця остання насправді *поділена*.

Хай би в усіх державах, як пише Г. Дж. Моргентау, була «людина чи гурт людей, які беруть на себе найвищу відповідальність за застосування влади», в цих його словах криється частка правди, що нагадує теорію олігархії: за останнім аналізом, ухвали, які стосуються сукупності будь-якої спільноти, приймаються однією чи кількома людьми. Але якщо всупереч звичаю передати цій «владній еліті» суверенітет, то цей останній не можна буде назвати ні «абсолютним», ні «неподільним».

Поділ фактичної влади за будь-якого плюралістично-конституційного ладу впливає водночас з текстів законів, звичаїв та діяльності людей. Наприклад, у Сполучених Штатах, коли йдеться про мир чи про війну, ініціатива належить президентові в схваленні чи відмові (найчастіше ця остання неможлива, якщо вибухнула ворожнеча) конгресові без того, щоб конституція — сам текст чи практика — дозволила передбачити, який вплив справлять на стан зовнішньої політики в певний період особистість президента, його радників та діяльність різних груп тиску.

¹ Ми визначасмо тут *«демократичну ідею»* на найбільш абстрактному рівні, *формулою*, найближчою до дійсності, яка виправдовує багатопартійність або єдину партію.

Так само у Великій Британії влада належить кабінетові міністрів більше, ніж депутатам, доти, доки цей перший має згуртовану більшість у палаті громад. Звичай і практика схиляли терези на бік кабінету міністрів, хоч він не конче був у разі кризи верховною владою. В червні 1940 р. Консервативна партія, незважаючи на свою більшість, не могла й не хотіла керувати без співпраці з лейбористами. Чи цього разу найвищим органом були палата громад, корона, громадська думка, політичний клас? У Великій Британії, як і в Сполучених Штатах, одначе, кілька осіб вирішують і діють у період національної небезпеки, — президент по той бік Атлантичного океану, кабінет міністрів за Ла-Маншем, перший обраний згідно з конституційною процедурою, а другий формально призначений короною, яка має більшість у парламенті, — за мирного періоду, сукупністю політичного класу чи нації — в годину небезпеки. «Одна чи кілька осіб» — це ті, хто здійснює, за словами Локка, федеральну владу, цебто хто втілює взаємостосунки своєї спільноти з іншими спільнотами, вони не конче нагадують тих, хто на папері «*the supreme law-giving or law-enforcing authority*»¹.

Чи формула абсолютного й неподільного суверенітету, несправжнього щодо ефективної влади всередині політичних утворень, є справжньою, коли її застосовують політичні діячі на міжнародній сцені? Фактично незаперечним є те, що в заданому просторі цілком нормально діє певна система норм, і тільки вона є єдиною чинною, її творить певний законодавчий орган, і тільки він, утілює її певна юридична організація, й тільки вона. За правом внутрішній суверенітет означає те саме, що незалежність, але наполягання на суверенітеті навіть філософія, яка суперечить першості міжнародного права й відповідає практиці держав, ці останні зберігають за собою свободу тлумачити свої зобов'язання та забезпечувати свій захист.

Проміжні ситуації між незалежністю та цілковитим суверенітетом склалися безліч разів упродовж історії, зосібна в минулому столітті. Європейські держави не «визнавали» людські спільноти на інших континентах, як це вони визнавали одні одних між собою. Принцип «суверенної рівності», записаний у Хартії Організації Об'єднаних Націй, стосувався тільки народів Європи, цебто тільки великих європейських націй. Ми були присутні при поширенні на всі держави (навіть на спільноти, які заледве заслуговували так називатися) визначального принципу *jus gentium europaeum*.

У минулому столітті європейські держави не раз рятували свої народи в місцевих судах, доручаючи власним функціонерам керувати фінансами чи митницями іншої держави, що не сплачує своїх боргів, або навіть перебираючи на себе відповідальність за внутрішні справи іншої держави, яка дозволила накинути собі угоду про протекторат над собою. За всіх цих обставин неєвропейська держава переставала бути на своїй території *the supreme law-enforcing authority*. З якого ж моменту ця держава втратила свій суверенітет? Ніхто не згодиться з тим, що Туніс чи Марокко 1953 р. були суверенними державами, проте вони ще були державами-суб'єктами міжнародного права. Чи Куба була суверенною доти, доки поправка Платта, внесена до Гаванської угоди від 1901 р., надала Сполученим Штатам «*the right to intervene for the preservation of Cuban independence, the maintenance of a government adequate for the protection of life, property and individual liberty*»?²

Відповідь залежить, цілком очевидно, від критеріїв суверенітету, від того, як його визначають. Незважаючи на «поступки» та на передачу митниць до рук чу-

¹ Верховна влада, що видає закони, або ті, хто їх накладає (англ.).

² «Право втручатися в збереження Кубою незалежності, підтримки уряду, який міг бив захищати життя, власність та свободу особи» (англ.). Див.: Morgenthau, *ibid.*, p. 251.

жоземних урядовців, Китай у минулому столітті зберіг більшу частину своєї «федеральної влади», він і далі вів свої зовнішні взаємовідносини за посередництва власних підданих. Зате в разі суворого дотримання угод про протекторат Туніс і Марокко, спілкуючись з іншими державами тільки за посередництва французького резидента, зберегли б здебільшого внутрішню автономію; влада, на яку покладалося б і видавати закони й виконувати їх, була б переважно туніською та марокканською, а не французькою.

Цілком незаперечне те, що територіально організовані спільноти впродовж довшого чи коротшого часу втрачали певні атрибути суверенітету, відновлюючи їх згодом або, зовсім навпаки, втрачаючи їх остаточно й інтегруючись у якусь більшу спільноту. Туніс та Марокко відновили тимчасово втрачені атрибути суверенітету; швейцарські кантони та американські штати відмовилися від суверенітету. Неєвропейські держави й напівдержави домоглися скасування так званих нерівноправних угод і стали вільними у визначенні своєї конституції, свого законодавства, зовнішньої політики, складу своїх збройних сил, управління своїми фінансами (що не виключає того, що вони, як і інші держави, підпорядковуються зобов'язанням міжнародного права, угодам, конвенціям та звичаям).

Усе, здається, відбувається так, ніби, з одного боку, суверенітет, навіть зовнішній, насправді був поділений, але цей поділ, принаймні в нашу добу, був ненадійний і майже суперечливий, настільки, що з часом зовнішній суверенітет збувається або стирається. Люди, котрі претендують представляти якусь політичну спільноту, тобто певне людське угруповання, яке усвідомлює своє походження і яке рішуче домагається від інших визнання своєї самотності, цілком нормально й логічно будуть схильні вимагати рівності в правах, цебто вимагатимуть того самого права, що його мають інші держави, «суверенно» регулювати так звані внутрішні справи.

Підбиймо підсумок цього аналізу. Концепція суверенітету, крім свого суворо юридичного значення (чинність системи норм у певному просторі), прислуговується чи то для того, щоб виправдати всередині країни якусь ідею (або формулу) уряду, влади певних органів (суверенітет Верховного суду в Сполучених Штатах) або певних людей (суверенітет кабінету міністрів чи парламенту)¹, чи то, навпаки, для того, щоб замаскувати владу певних людей, наголошуючи на владі якогось колективного чинника (народу), або безособову владу (закони). Зовні суверенітет збігається з незалежністю, але сенс цієї незалежності надає їй самій суперечливого тлумачення; якщо держави суверенні, то чи треба казати, що вони підпорядковані зобов'язанням міжнародного права? Якщо ж вони йому підпорядковані, то чи можна сказати, що вони суверенні в тому розумінні, що цей їхній суверенітет застосовує верховну владу?

Щоб уникнути формальних труднощів, які випливають із суперечності між теорією суверенітету (абсолютного) та теорією міжнародного права (наддержавного), одна школа юристів бажала б цілком відкинути саму концепцію суверенітету. Особисто я залюбки відкинув би цю концепцію з причини сумнівів, які вона таїть у собі. Але юристи охоче уявляють собі, що вони усунули самі факти, які криються за концепцією, того самого дня, коли вони скасували саме слово «суверенітет». Але замало збудувати якусь теорію наддержавного міжнародного права, аби держави відмовилися від «суб'єктивних прав», що їх традиційно вони зберігають за собою. Недостатньо посилатися на передачу суверенітету, аби так звані наднаціональні організатори замінили національні реальності та владу.

¹ Коли за часів Четвертої Республіки юристи вели мову про парламентський суверенітет, вони хотіли засудити його, а не виправдати.

2. Суверенітет та способи його передавання

Яке юридичне й ідеологічне значення має нині вжитий у Хартії вислів «суверенна рівність» держав? Ці останні, будучи традиційно, згідно з філософією природного права, прирівняними до осіб, сприймалися «рівними» на кшталт індивідуальних суб'єктів внутрішнього права¹.

Перенесена на міжнародні терени, ця концепція навіювала пацифізм Вілсона та Ліги Націй: хай тільки «колективні особи», цебто нації, стануть вільними й рівноправними, як громадяни всередині демократичних держав, хай вони підпорядковуються, як і ті, пануванню закону, й мир ґрунтуватиметься на справедливості. Це перенесення було ілюзорним, позаяк не було ні верховного органу, щоб оцінювати факти або тлумачити закон, ні незаперечної сили, яка могла б накидати його, ні законодавчої влади, щоб переглядати закон, ні суду, щоб судити за справедливістю. Якщо пацифізм, що його черпали з філософії «вільних і рівноправних» народів, було трагічно відкинуто, то й ідеологія «суверенної рівності» так само після другої світової війни не виконала своєї історичної функції: вона виправдала визнання формальної рівності всіх народів, скасування всіх нерівних угод, мандатів та протекторатів, одне слово, *деколонізацію*. Міжнародне право, ставлячи питання про суверенну рівність держав, уплинуло на хід подій моральним чином, здобувши схвалення спільної свідомості, яка поступово усуває факти, що суперечать їй.

Коли утворюються держави, стаючи членами Організації Об'єднаних Націй, ідеологія «суверенної рівності» дає підставу для урядів відкидати втручання в їхні справи чи то в справі інших держав або міжнародної організації. Все, що традиційно впливає з внутрішнього права, не стосується тієї останньої. Заходи, вжиті на своїй території щодо майна та осіб, хоч би як вони суперечили звичаям цивілізованих держав, є винятковою компетенцією «суверенних держав».

Зате ця сама ідеологія залишила недоторканою відмінність між малими державами та великими державами, або між державами з обмеженим інтересом та державами із світовим інтересом, відмінність, право вето якої, надане накладати п'ятьом постійним членам Ради Безпеки, залишається символом. Ідеологія «суверенної рівності» покликана для малих держав розширювати свою внутрішню компетенцію, але вона не може похитнути привілейоване становище, посідати яке завжди претендували великі держави.

Хтось може заперечити, що впродовж останніх десяти років відбулася інша, протилежного сенсу еволюція: європейські держави шляхом укладання угод схвалили передавання суверенітету, що відкриває перспективу «федерального об'єднання», не вдаючись до насильства. Яким є юридичний статус Спільного ринку? Ось відповідь юристів, що її ми можемо взяти за відправну точку для аналізу:

«Чи Спільний ринок є якоюсь суверенною індивідуальністю? У тому сенсі, що він має виняткову верховну владу щодо виконання певних важливих урядових функцій на території, де діє угода про те, що він вступає у взаємостосунки, які зводяться до певних зобов'язань, з державами та іншими наднаціональними індивідуальностями за своїми межами, й що він володіє певними правами та імунітетами, які природно розглядаються як атрибути суверенітету, отже, в цьому сенсі він є, без найменшого сумніву, суверенною індивідуальністю. Якщо, з іншого боку, зважити, що суверенітет має в собі широку територіальну юрисдикцію, то Спільний ринок, з цього погляду, не є суверенним. Хоч би якими вельми важливими

¹ Рівність людей перед законом ніколи не виключала фактичних нерівностей, ні навіть нерівностей «суб'єктивних прав», що були наслідком відшкодування багатств чи сили. Народження нікому не забороняє застосовувати права, що їх надає власність заводів Сітроена, але той, хто володіє цією власністю завдяки впадкуванню чи законному придбанню, має насправді «суб'єктивні права», зовсім інші, ніж робітники, які підмітають долівку на заводах.

були царини, в яких він застосовує верховну владу, передусім він залишається радше функціональною, ніж територіальною владою»¹.

«Наднаціональність», коли повернутися до концепції, яка широко обговорюється в теперішніх дискусіях, характеризується в європейських організаціях трьома критеріями: відмова від принципу одностайності, пряме взаємовідношення між законодавчою чи регламентною владою Спільного ринку та громадянами чи підприємствами різних країн-членів, нарешті, угоди: вкладені Комісією чи Верховною владою із зарубіжними державами.

Відмова від права вето, тобто згода з правилом простої або кваліфікованої більшості за певних умов та певних застережень не означає відходу від текстів угод чи міждержавної практики. В багатьох міжнародних організаціях — Міжнародній поштової спілці, Організації цивільної авіації, міжнародних монетарних фондах — деякі ухвали приймаються більшістю голосів асамблеї, утвореної з представників держав, жодна з яких не має права вето й голосування кожної з яких урівноважується більш чи менш суворими критеріями. Тож поле застосування мажоритарного голосування, контраст між наднаціональним органом та Радою міністрів має набагато менше значення, ніж до цього спонукають пристрасті, сприятливі чи ні для «інтеграції», цебто для Верховної влади чи для Комісії, що повинні діяти, як найвищі об'єднані індивідуальності, а не як виразники багатьох недоторканих суверенітетів.

Щоправда, міжнародні органи мають прерогативи, що їх традиційно держави не надавали навіть створеним ними самими органам.

У питанні вугілля та сталі найвище законодавче право належить Верховній владі (в межах, визначених угодою), й це законодавство та регламентні заходи, потреба в яких впливає звідси, застосовуються прямо до індивідуумів і підприємств шести націй. Навіть більше, торговельні переговори Шістки провадитиме сама Співдружність, коли буде визначено спільний тариф. Тож торговельна й митна політика традиційно є частиною «державного суверенітету». Вона випадає чи випаде завтра з рук кожної держави із Шістки, окремо взятої.

Чи можливо включити європейські спільноти до колишніх концепцій внутрішнього чи міжнародного права? Цілком напевне завдяки винахідливості юристів це можна зробити. Згідно з доктринами чи преференціями, самобутність цих «наднаціональних» інституцій буде послаблена або посилена. Суверенітет держав-учасниць видасться збереженим, якщо стверджувати, що держави просто делегували деякі функції, адміністративні чи технічні, організамам, влада яких ґрунтується на незмінній угоді, яка сама впливає з волі держав, що її підписали. Суверенітет держав виглядатиме урізаним, якщо наполягати на ролі, яку відіграє або може відігравати Верховна влада або Комісія, чи то встановлюючи правила, які можна порівняти із законами, чи то ухвалюючи день у день заходи управління, схожі на заходи, що їх ухвалюють національні міністри.

Облишмо суперечки про юридичну концептуалізацію й спитаймо себе, якою мірою відбувається та якою мірою не відбувається «передача суверенітету». Звернімося знову до відмінності між двома визначеними Локком аспектами виконавчої влади, до виконання внутрішніх законів, взаємовідносин з іншими спільнотами. Річ у тім, що Співдружність відтепер веде справи чи то за допомогою одностайно прийнятих ухвал, чи то за допомогою ухвал, прийнятих більшістю, тобто шляхом утілення законів щодо певних об'єктів, а в майбутньому завдяки торговельним стосункам з державами, які не є членами цієї Співдружності. Ця передача є виявом спільного бажання держав-учасниць створити між собою транснаціональне, а в деяких вимірах наднаціональне суспільство, але в якому суть національних суверенітетів серйозно не порушувалася б.

¹ Kaplan Morton A. et Katzenbach Nicholas de B., *ibid.* p. 139.

Назвімо *суверенною* верховну владу, яка видає закони: жодні збори, передбачені трьома угодами (про вугілля-сталь, про євроатом, про Спільний ринок) не мають законодавчої влади. Жоден з виконавчих органів не має права виробляти закони, хіба що може тлумачити правила, закладені в угоді, аби досягти цілей, поставлених цією останньою. Щодо функцій виконавчої влади, то вони виходять за межі повноважень, наданих звичайно адміністративним інстанціям міжнародних організацій, але вони стосуються федеративної влади тільки в разі торговельних переговорів з чужоземними державами.

Назвімо *суверенним* конституційний орган, який у разі кризи чи виняткової кон'юнктури приймає ухвали, потрібні для оновлення інституцій чи задля загально-го добра в межах наявних інституцій. У такому разі ще жодна європейська спільнота не здійснює передачі суверенітету. Ні Атлантичний альянс, ні Спільний ринок не паралізували революційної здатності французів, навіть не відвернули воєнних операцій на кшталт суецької чи бізерської.

Назвімо *суверенними* одну людину чи кількох людей, котрі *по-справжньому* володіють верховною владою, котрі, згідно із звичайною чи винятковою практикою, ухвалюють рішення, що є доленосними для спільноти (виготовлення атомної бомби, визнання алжирської незалежності): тут ще суверенітет кожної держави з Шістки залишається недоторканим.

Нарешті, розгляньмо, як суверенний орган, що володіє *law-enforcing capacity*, цебто здатністю примушувати дотримуватися законів і карати за їх порушення: ні європейська виконавча влада, ні Верховний суд не мають у своєму розпорядженні засобів примусу. З цього не випливає, що ухвали найвищої влади чи присуди Верховного суду не будуть виконані. Індивідууми чи окремі угруповання дотримуються закону за безлічі обставин, позаяк, будучи зацікавленими в законах, вони звикли дотримуватися без погрози застосувати до них покарання й взагалі без потреби цього покарання.

Для нас не так важливо заходити далеко в аналізі взаємостосунків, передбачених угодами чи потверджених досвідом, між Верховною владою чи Комісією та Радою міністрів з приводу числа та значення ухвал, прийнятих більшістю голосів, з приводу відповідної частки компромісів між державами та шанобливістю до зацікавленості Співдружності. Для нас було важливо тільки нагадати, що передача суверенітету, якщо можна вжити такий вислів, зведена до малого (певних виконавчих та федеральних функцій, за своєю природою технічних і економічних) і що коли суверенітет визнається як верховна влада, що може в разі кризи приймати ухвали, то він цілком і повністю існує в національних державах.

Цей аналіз зовсім не розв'язує іншої проблеми — проблеми впливу, який з часом справлятиме Спільний ринок на держави Шістки. Чи після того як суверенітети держав-учасниць поступово розчленуються за допомогою їхньої «передачі», з'явиться якийсь найвищий суверенітет водночас з тим, як буде зібрано докупи елементи переданої державної влади? Чи народиться якась європейська держава, коли занепадуть національні держави? Чи та європейська держава перебере спадщину французької, німецької, італійської нації? Чи з'явиться європейське міністерство закордонних справ на ще невизначеній стадії з того процесу, внаслідок якого відбувається становлення Спільного ринку?

Я не гадаю — й тільки це для нас важливо, — що можна було б дати категоричну відповідь: створення Спільного ринку не впливає ні з юридичної, ні з історичної потреби заснування справжньої федерації. Юристи, які бажать відокремити право від держави й які переконані, що право може бути водночас позитивним і ефективним, не виходячи з керівництва влади, цього власника каральних засобів, схильні наполягати на первісності європейських інституцій. Зате юристи, для яких суверенітет є монолітним, бо за останніми дослідженнями він є волеви-

явленням, ставлять під сумнів наднаціональність, яка обмежується повноваженням адміністративної влади, якщо вона не веде до запровадження справжньої федерації.

Я не відокремлюю одну від одної ці приховано нормативні теорії, але вважаю, що друга поки що ближча до дійсності, ніж перша. Верховна влада вугільно-сталевого товариства жодного разу не застосовувала так звану наднаціональну владу, яку вона має на папері, вона ні разу не прийняла шляхом мажоритарного, а не одностайного голосування ухвал, обов'язкових для національних урядів. Брюссельська Комісія має на папері менше цих так званих наднаціональних владних повноважень. Але це не головне: припустимо, що Спільний ринок утворено згідно з правилами, передбаченими Римською угодою. Німеччина, Франція, Італія й далі провадитимуть свою зовнішню політику, матимуть свою індивідуальну політичну історію, окрему поліцію та армію. Сказати, що Спільний ринок *неодмінно* прямує до європейської федерації (або до якоїсь європейської федеративної держави), — це означало б припускати, що чи то економіка в нашу добу всім заправляє й, так би мовити, поглинає політичного діяча, чи то падіння митних бар'єрів саме собою повалить військові та політичні бар'єри. Ці обидва припущення хибні.

Спільний ринок, сформувавшись, не зміг би завадити Франції чи Німеччині діяти по-різному, цебто всупереч одна одній в арабських країнах чи на Далекому Сході. Він не підпорядковував би армію й поліцію наказам одних і тих самих людей. Він піддав би утворення цих різних націй небезпекам, що були б різними для кожної з них. Перемога на виборах комуністичної партії в Італії поставила б під загрозу державний лад Італії, а не Франції чи Німеччини, принаймні якщо Європейська асамблея не стала б для Шістки еквівалентом Конгресу п'ятдесяти американських штатів, інакше кажучи, принаймні якщо тут не народилася б якась федерація.

Якщо ми подумки уявимо собі політично об'єднані шість держав з того самого часу, коли вони самі об'єдналися економічно, то це означало б, сказати б, що ми скасували політичний порядок, приховано припустивши існування Атлантичного альянсу та суперництва двох блоків. Всередині атлантичного блоку Німеччина, Франція та Італія, опинившись, згідно з тим самим припущенням, перед радянською загрозою, діятимуть спільно під керівництвом Сполучених Штатів. Додатково до цього в межах, накреслених блоком, економічну інтеграцію, здійснену Спільним ринком, і отримуємо з цього завдяки помаху чарівної палички об'єднану Європу. Справді, нам забракло найголовнішого — спільної влади, що ґрунтувалася б на волевиявленні Співдружності, держави та нації, людської сукупності, що усвідомлює своє походження, сповненої рішучості це підтвердити перед лицем інших спільнот.

Я не кажу, що економічне об'єднання, таке, як його реалізує Спільний ринок, не сприяє створенню чи то «європейської нації», чи то «європейської держави». Це об'єднання цілком напевне посилює транснаціональне суспільство, воно створює зародки «федеральної адміністрації», воно призвичаює держави ухвалювати рішення, які зачіпають їхні інтереси на «європейському» рівні. Деякі класичні прерогативи суверенітету можуть вислизнути з рук національних держав у такий спосіб, що вони цього не усвідомлять. Але теза, яку я назву тезою «підпільного федералізму» або «безболісного федералізму», мені видається ілюзорною. Система зобов'язань, що її мережать європейські інституції, не поглине потайки ні змогу ухвалювати рішення, завдяки яким людська спільнота стає в опозицію, ні можливість вдаватися до *ultima ratio*, вона не викличе спільного волевиявлення у французів, німців, італійців бути відтепер автономними так, як європейці, а не як члени історичних націй. Законна влада, фактична влада, усвідомлення наднаціональності *можуть* з часом виплисти з економічної співдружності, але за умови, що цього хочуть народи й що їхні керівники діятимуть згідно з цим волевиявленням,

або ще за умови, що уряди діятимуть з метою створення федерації й що народи будуть згодні з цим.

Сподівання на те, що із Спільного ринку поступово й неминуче виникне європейська федерація, ґрунтується на великій ілюзії нашого часу: ілюзії, що економічна та технічна взаємозалежності між різними людськими частками остаточно знецінили факт «політичних суверенітетів» та існування відмінних між собою держав, які вважають себе автономними. Звісно, було б бажано з багатьох поглядів, щоб людина усвідомила свою самотність, щоб вона розглядала деякі проблеми (розробка та консервація природних ресурсів, демографічний вибух), так ніби вони поставлені перед єдиною спільнотою. Але залишається помилкою вважати (на жаль, хочемо ми цього чи ні), що багатство чи мир є неподільними (хоч день у день твердять протилежне великі й малі особистості). Злиденність індійських мас не ставить під загрозу добробут європейця чи пересічного американця. Добробут одного не є причиною злиднів іншого. Тим часом десь на кілька десятиріч наша планета здатна запропонувати достатньо ресурсів, аби всі люди за умови, що вони будуть освічені й здатні організовувати виробництво, могли досягти певного рівня пристойного життя. Але самого контрасту між голодом половини людства та надлишками сільськогосподарської продукції в західному світі було б достатньо, щоб, коли в цьому виникне потреба, стверджувати, що в масштабі планети немає еквіваленту національних спільнот.

Може, з часом маєтня нерівність стане небезпечною для самих привілейованих внаслідок поширення комунізму або навіть прямо внаслідок того відчуття, що його розбудить в упосліджених неминуче порівняння умов життя західних громадян з умовами всіх інших. Було б добре, якби цей аргумент використали для того, аби висвітлений егоїзм прийшов на допомогу глибокій ширості. Але найближчим часом заходів більше загрожуватиме зброя радянського блоку (який також належить до багатой меншини), ніж прикрощі з боку голодних юрб.

Нарешті, треба бути дивним сліпцем, аби стверджувати, що «суверенітет» чи «незалежність» більше нічого не означають. Навіть всередині радянського блоку присутність польської держави означає багато з погляду самої ідеї та самого цього факту в найближчому й довшому часі для польського народу. Між умовами існування колишніх прибалтійських держав та нинішніх держав-сателітів — Польщі, Румунії, Чехословаччини — є істотна різниця; русифікація (за допомогою системи освіти та переміщення населення) можлива в першому випадку й неможлива в другому; відхилення від ортодоксальної моделі, що їх робити дозволяє «польський суверенітет», незрівнянні з тим способом життя, який є в різних соціалістичних республіках Радянського Союзу. В жовтні 1956 р. Польща показала, що вона ще має в затінку велета власну політичну історію, тимчасом як ні Україна, ні Білорусія, ні колишні прибалтійські держави вже її не мають.

Розширення функцій держави, правило міжнародного права, яке забороняє відверто втручатися у внутрішні справи незалежних держав, націоналізація культури — ці три факти, характерні для нашого століття, зберігають національну незалежність, незважаючи на наднаціональні блоки та транснаціональні ідеології; все це має таке значення, яке можна оплакувати, але не можна недооцінювати. Та чи варто його оплакувати?

3. Нації та федерація

Досі ми опускали одне із значень суверенітету: якби б порівняти держави з особами. Ця персоніфікація держав, втілена з власної волі, відмінна від персоніфікації індивідуумів, була б помилковою й відповідала б водночас за теоретичні суперечності й історичні нещастя.

«Правда полягає в тому, що держави не є особами, хоч би як це було зручно часто персоніфікувати; вони є тільки інституціями, цебто організаціями, що їх люди утворили між собою, аби досягти певних цілей, найголовнішою з яких є заснування системи порядку, всередині якої могла б відбуватися діяльність спільного життя. Вони не мають такої самої волі, як її мають індивідууми, які самі керують своїми справами, і вони існують не в політичній порожнечі, а в тривалих політичних взаємостосунках»¹. Цей радикальний номіналізм, також приховано нормативний, видається мені по-філософському малозадовільним. Але чи міг би він бути прийнятним, якщо він не змінив би «головної недосконалості» міжнародного права? Звичайною мовою скажуть, що держави не відмовилися від вільного тлумачення ні своїх зобов'язань, ні від суду над собою. Нам можуть сказати номіналістичною мовою інституції таке: кілька осіб, які претендують говорити від імені якоїсь інституції, що її звичайно називають «державою», посилаються на «національну честь» або на «життєвий інтерес», щоб не підпорядкувати себе владі інших людей, які також претендують говорити від імені якоїсь міжнародної організації. Тож перші спрямовують поведінку інших людей, звичайно вдягнених в уніформу й здатних тримати в руках зброю. Отже, в разі конфлікту між двома групами людей одна й друга, посилаючись на помилкову персоніфікацію держави, не знайдуть його юридичного розв'язання. Теоретики юридичного права, які запровадили поняття держави-особи, по-своєму ближче стояли до історичної дійсності, ніж теоретики-позитивісти, які визначили суть права за допомогою законності покарання та висунули твердження, однак, що міжнародне право існує *stricto sensu*.

Ба навіть більше. Мені зовсім не видається незаконним визначити нації як «колективні особи». В кожній людині особистість є синтезом чогось біологічно даного та усвідомленої волі; вона твориться впродовж тривалого часу, внаслідок з'являється утворення, яке стає тим, на що його перетворили спадковість та мислення. Особистість походить водночас від природи² й розуму. За аналогією, можна так само послатися на «колективні особи» — нації.

«Нація,— пише Р. П. Фессар³,— це народ, який, усвідомлюючи певну спільність походження, культури й особливо інтересів, схильний об'єктивувати свою єдність, єдність особистої індивідуальності в очах її членів, репрезентувати її перед самими собою та перед іншими, щоб мати змогу за цілковитої незалежності орієнтуватися у виборі своєї долі». Це визначення не стосується всіх «політичних утворень», на які поділилося людство впродовж століть. Але сучасна нація в Європі створена з поєднання певної культурної співдружності⁴ та самостійної волі. Сучасні різні політичні утворення далекі від того, щоб здійснити це об'єднання, і відтепер постає очевидним інший тип, що відповідає ідеям століття: федеративна держава, в якій є багато шанованих спільнот культури, але яка зберігає волю до автономії для інших політичних утворень.

Коллективна особа нації, як і індивідуальна особа, народжується й помирає в часі, вона ґрунтується на багатьох умовах — матеріального, фізичного чи біологічного порядку, але вона утверджується тільки за допомогою свідомості, здатної думати й вибирати. Походячи водночас від природи та розуму, ці національні особи виражають багатство людської духовності. Розмаїття культур не є якимось нещастям, якого слід позбутися, а спадщиною, яку треба зберігати. Національна індивідуальність невидима, як бувають видимі людські індивідууми, але вона не менш знана завдяки спостереженню та аналізу. Вона діє тільки за посередниц-

¹ Brierly J. L. *The law of nations*, 5-те видання, Оксфорд, 1955, с. 55 — 56.

² Природа — цього разу в натуралістичному, біологічному значенні слова.

³ *Pax nostra, Examen de conscience internationale*, Paris, 1936, p. 420.

⁴ Ця «культурна співдружність» ніколи не є єдиною й однорідною. Навіть у Франції бретонці, ельзасці, баски, провансальці часто говорять своєю рідною мовою, яка відрізняється від французької.

твом осіб, але ці останні самі для себе, як і для інших, діють як виразники думки чи поведирі спільноти. Формула того, що держава є інституцією, встановленою людьми, прийнятна настільки, наскільки концепція інституції залишається сумнівною. Неправильно вважати, що мета цієї інституції полягає виключно в тому, щоб забезпечити регулярну й спонтанну діяльність усіх разом і кожного зокрема. Не можна вважати ні правдивим, ні бажаним і те, що колективні істоти не мають власної мети.

Звісно, згідно з останнім дослідженням, життя осіб є метою населених пунктів. Але це життя не є усамітнене, воно не відбувається поза «національними спільнотами», кожна з яких намагається втілювати в життя особливі цінності. Стерти відмінності між цими спільнотами означало б збіднити людство, якщо припустити, що така мета була б досяжна. Ідеал однієї частини людства, що усвідомлює свою солідарність, не суперечить факту існування іншої частини людства, яке, будучи поділеним на нації, усвідомлює свої особливості й знає ціну цим особливостям.

Навіть більше: сам цей факт теж є певним ідеалом. Для кожної людини сприяти здійсненню «національних цінностей» є обов'язком, а не рабським тягарем. Цей обов'язок не позбавляє її від обов'язків щодо всього людства. Кожна нація наповнює власним змістом цей ідеал, вона не заперечує (чи радше вона не мала б заперечувати) загальних формальних правил, які накладаються кожній людині як такій. Але чи індивідуум міг би бути зобов'язаним перед усім людством, не бувши зобов'язаним перед нацією, яка створила його таким, яким він є?

Хтось може заперечити мені, спитавши, чому береться до уваги саме нація, а не якась інша група людей? Мені здається, що за потреби відповідь на це запитання може дати вивчення груп, до яких належить кожен з нас. Родинне коріння — біологічне, але єдність родин, які збираються до купи, аби утворити народ, не є ні виключно расовою, ні суворо територіальною, вона є єдністю культури, своєрідним ансамблем вірувань та поведінки. З переходом архаїчних суспільств до історичних розвинулася діалектика культурних спільнот та політичної сутності, й цей розвиток триває і в нашу добу. Насильство породжувало й повалювало імперії. Озброєні гурти узурпували владу, вони закріпачували населення або класи. Однак, створені впродовж століть за допомогою сили та пролитої крові, деякі нації розгадали таємницю єдності (яка ніколи не була досконалою) між культурою та політикою, між історією та розумом. Нація має свою мову й своє право, що їх вона отримала від минулих століть і які є її своєрідним покликанням. Громадяни хочуть жити разом, виробляючи самим для себе власні закони, щоб зробити певний внесок у людську діяльність, внесок, який без них був би неможливим. У цьому розумінні нація, як пише Р. П. Фессар, має певне покликання, тимчасом, як клас його не має.

Хоч би яким точним було визначення, яке дають класові, робітники, котрі працюють руками, передусім характеризуються своїм однаковим становищем з погляду фаху та заробітної платні. Вони перебувають у контакт з сировиною, вони заробляють собі на життя не шляхом взаємостосунків між людьми, мають доходи, які всередині однієї нації не дуже різняться між собою, виявляють певну схожість громадської думки чи поведінки (або різна поведінка розрізняється згідно з певними відсотками), подеколи вони усвідомлюють подібність своїх умов і, виходячи з цього усвідомлення, організуються (або організується тільки певне число з них) з метою захищати те, що вони мають за спільний інтерес. Якщо цей інтерес економічний, якщо їхня організація профспілкова чи політична й якщо вона приймає національну єдність, то клас сам підпорядковується нації й не присвоює собі покликання в тому розумінні, що воно покладене тільки на нього¹. Зате ідео-

¹ Див.: Fessard G. *De l'actualité historique*, Paris, 1960; читайте, наприклад, т. III, с. 228 і далі.

логія, яка заперечує націю, утверджуючи клас, губиться в заплутаних суперечностях. Коли клас чи партія, яка виступає від його імені, візьме владу, щоб зникне — нація чи клас? Якщо зникне клас, то це означає, що він не має постійного покликання, крім того, щоб змінити економічний лад. Якщо зникне нація, то що буде з культурною спільнотою й звідки візьметься законна влада?

Справді, в тій частині світу, де доктрина, яка проголошує верховенство класу над нацією, теоретично взяла гору, нації існують із своїм власним культурним покликанням, хоч вони й позбавлені частини своєї автономії приматом більшовицької партії та держави, яку вона збудувала. Класи, які характеризуються подібністю умов, існують, хоч віднині вони не мають репутації антагоністичних і більше не мають права організуватися в групи тиску. Іншими словами, політичний привілей, наданий класам, походженням яких є праця, цебто стосунки з сировиною, зникає з революцією, задля якої й була замислена сама доктрина. Поняття суто ідеологічні в тому розумінні, в якому воно подає, як вічну істину, повалення ієрархії цінностей, інверсію головних взаємостосунків, які пояснюються тільки певною історичною акцією, задля якої вони й покликані.

Якщо нація — це ідеал як сам факт, якщо якась частина людства, позбавлена національного розмаїття, збідніла б, то націоналізм — волевиявлення сили чи гордості націй, які відмовляються підпорядковуватися певному законіві чи судові,— не може бути виправданим. У цьому й полягає насправді остання суперечність політичної долі людини. Свідомість уже не може задовольнятися самим тільки запереченням покарання нації з відмовою їй у праві самій визначати свою долю, так само як і в праві вершити суд самій над собою. Ці суперечності не розв'язали юристи, які вважають, нібито держава є тільки однією з інституцій, нібито людське суспільство мало ту саму зв'язаність, що й нації, нібито система правових норм людей мала той самий характер, що й система внутрішнього права, нібито заборона вдаватися до війни або до погрози мала для держав той самий позитив і ту саму ефективність, що й заборона вбивати чи красти для окремих індивідуумів. Ця суперечність реальна, вона з'являлася в тій чи тій формі від самого світанку історичних часів. Вона аж ніяк не вічна, але її поки що не розв'язано, якщо припустити, що її взагалі можливо розв'язати.

Історичним розв'язанням є федерація, цивілізований чи добровільний варіант імперії. Культурна спільнота збережена, вона відмовляється тільки від тих повноважень, в яких верховне утворення має потребу, аби забезпечити оборону і добробут усіх людей. Класичним прикладом є Швейцарія. Саме швейцарська конфедерація є «суверенною», має волю до незалежності, має військо й є еквівалентом особи на міжнародній сцені: свобода всередині для індивідуума й для груп жити згідно зі своїм ідеалом і шанувати своїх богів не менш неухильно збережена. Чому б цілому людству не створити якусь планетарну конфедерацію на кшталт швейцарської й не покласти на неї місію розв'язати проблеми, з якими неможливо впоратися на нижчому рівні — збереження природних ресурсів, умови обміну, послаблення чи обмеження організованого насильства?

Постають два види запитань щодо утопії про планетарну конфедерацію чи федерацію. Одні історико-соціологічні: якими є, в абстракції, умови їхнього існування? Чи ці останні є всередині ХХ століття можливими чи неможливими? Інші питання є суто філософськими: суперечить чи не суперечить утопія природі людей? Природі людських суспільств? Суті політики? Чи можна зачати людське суспільство за відсутності ворога?

На запитання першого виду може бути та відповідь, що впливає з аналізу попереднього розділу. До планетарної федерації є той самий шлях, що веде до миру за допомогою права. Вирішальним заходом могла б бути відмова від права здійснювати судочинство самим над собою, цебто від того, що було й що ще є суттю

«зовнішнього суверенітету». Але, в свою чергу, ця відмова, яку не накинули й не втілили ні Пакт Ліги Націй, ні Хартія Організації Об'єднаних Націй, марно рекламувалася б людьми доброї волі доти, аж доки розвинуться між членами планетарного суспільства такі самі взаємини, які пов'язують між собою членів — індивідуумів чи груп — кожного національного суспільства: суспільна свідомість, згода з певним юридичним і політичним ладом, що монополює володіє збройною силою. Повторимо ще раз: жодна з цих умов досі не розв'язана, жодна не обіцяє бути реалізованою в близькому майбутньому.

Звісно, філософ, який хоче плекати ілюзію про якусь раціональну історію, може навести деякі факти. Після гітлерівської маячні інтелектуальна мода перейшла до іншої крайності, вперед висунулися ті, хто гучніше виступить за рівноправність індивідуумів, рас, націй та держав — іноді аж до забуття того, що первісність індивідуальних обдаровань є менш суперечливим фактом. Якась сотня представників різних держав у Організації Об'єднаних Націй за кожної нагоди нагадують про обов'язки, що їх Хартія накидає урядам, а подеколи й керівникам міжнародних організацій як такі. Нарешті, обов'язок допомагати так званим слабкорозвиненим народам є свідченням спільного інтересу людства зменшити відмінності в рівні життя між багатими та бідними спільнотами, він може бути витлумаченим тими, хто шукає мотивів для оптимізму, як перший паросток «людської свідомості», своєрідне усвідомлення людьми як зародження якоїсь єдності.

На жаль, ці аргументи слабкі, в порівнянні з аргументами протилежного сенсу, ознаки людської свідомості майже непомітні поруч з виявами, які щоденно викачують себе, плеємної свідомості чи ідеологічного фанатизму. Знецінення національних спільнот, на чому наголошують деякі оглядачі, не послаблює плеємної свідомості, водночас посилюючи людську свідомість, а лише послаблює певний вид плеємної свідомості, посилюючи зовсім інший вид. «Нація» в Радянському Союзі чи Сполучених Штатах¹ більш різномірна, ніж у старих країнах Європи. Європейські нації більше не мають необхідних підстав, щоб відігравати першу роль; поділені на імперські зони — російську та американську, вони морально ослаблені, громадяни вагаються між «блоковим патріотизмом» та «традиційним патріотизмом», нездатні остаточно пристати на бік ні того, ні того. «Французький націоналізм» радше розриває, ніж послаблює той факт, що окремі французи бажать перемоги радянському блоку, а ті, що тягнуться до атлантичного блоку, зберігають ностальгію за незалежністю Франції. Число французів, які пристрасно прагнуть міжнародного суспільства, в якому суецьку та бізертську сварки було б передано на розгляд до суду, сміховинно мале.

Щоправда, ні одна, ні друга велика держава не виявляє на кшталт Третього райху амбіції на завоювання земель чи на поневолення людей. Ми знаємо чому. Чи Радянський Союз уявляє собі людство, на повернуте до комунізму, як об'єднане в єдину державу?² Цілком видимо, що ця віддалена мета чи радше мрія ще справляє, в усякому разі, мало впливу на його сучасну поведінку. Прагнення Радянського Союзу — це знищити ворога, тобто Сполучені Штати: ці останні в очах кремлівських політичних діячів є символом капіталістичного світу, який є злом і який мусить зникнути згідно з визначенням історії та задля добра людства, але вони також є єдиним центром сили, здатної вчинити опір радянській силі. Засноване на ідеологічній ворожнечі, так само як і на міжнародному протистоянні, суперництво двох великих держав не готує й не віщує якогось людського примирення. По-

¹ Зате національна свідомість у Сполучених Штатах і, може, в Радянському Союзі невіддільна від політичного ладу, тимчасом як француз не вважає, що Франція могла б бути невіддільною від будь-якого політичного ладу.

² Goodman E. R. *The Soviet design for a World State*, New York, 1961.

ступ, досягнутий раціональною організацією праці та керування, не зробив ні індивідуумів, ні спільноти розважливими.

Зайвий раз інтелектуали гуманітарного спрямування, тобто пацифісти, виказують певну ненависть до тих, хто не поділяє їхніх пристрастей. Вони оголошують капіталізм поганим самим собою, а соціалізм — добрим самим собою, вони проповідують класову боротьбу й не помічають того, що в нашу добу, коли всяка ідеологія втілюється в якийсь блок, вони сприяють можливості вибуху війни. Чи не робите ви так само, не визначаючи советизму? Щоправда, з одного боку, ми всі беремо участь у «холодній війні» й можемо абстрагуватися тільки відмовляючись від самих себе та своїх цінностей. Але існує фундаментальна асиметрія. Ми знаємо, що всі режими недосконалі, й, хоч вважаємо радянський режим більш недосконалим, ніж наш, не засудили його на смерть, а вимагаємо від нього відмовитися від брехні й зізнатися у своїй облудності. Хай совети згодяться визнати себе такими, якими вони є, й тоді розпочнеться по-справжньому мирне змагання. Зате марксистсько-ленінська теорія, така, якою її подають у Радянському Союзі й проповідують у світі, переважно войовнича, вона виключає згоду на спільний закон, що ґрунтується на принципі будь-якої світової організації.

Чи неможлива сьогодні світова організація є неможлива сама собою, оскільки вона суперечить природі людини чи соціальній людині? Саме на цьому наполягав Бергсон, а К. Шмітт хотів це довести, поставивши альтернативу друга й недруга як складову політики. Той і той мають слухність, як мені здається, підкреслюючи головну відмінність між *розширенням* політичних утворень та *об'єднанням* людства. Банальний аргумент екстраполяції — рівнозначний невизнанню цієї відмінності. Федерація Західної Європи, бажана чи ні, сприятиме мирові або міжнародній напруженості, але в жодному разі вона не змінить міжнародного порядку. Зате мені видається неможливим розпізнати суперечливий характер і, зрештою, неймовірність світової організації, що виходила б з альтернативи друг — недруг, поставленої як складовою політики.

Або ж, власне, візьмімо подумки багато «суверенних утворень»: у такому разі альтернатива друг — недруг є тільки виявом суперництва сили, взаємних підозрінь, прагнень до автономії. Кожне утворення, боячись усіх інших, відчуває загрозу то збоку одного, то збоку іншого. З цього постають спільні чи супротивні фронти. Але з цієї гіпотези альтернативи друг — недруг впливає «природний стан» між утвореннями, вона не доводить фатальної постійності.

Або ж ми подумки поставимо себе в якусь спільноту, члени якої в принципі згодилися дотримуватися законів. У цій гіпотезі існує суперництво між індивідуумами та групами. Але це суперництво, яке, згідно з нормою панівної влади, не розв'язується за допомогою сили, не створює непоясненого ворогування. Або ж, у всякому разі, це ворогування не робить неможливою світову організацію, позаяк воно не є несумісним з національними організаціями.

Залишається останнє тлумачення, менш хистке: ворогування є природним у стосунках між людьми, воно піддається регламентуванню тільки всередині політичного утворення, яке постає, чинячи опір, і визначається, в свою чергу, розмаїттям ворожнечі. Інакше кажучи, історична діалектика ніколи не усуває звертання до сили, а переносить його на вищий рівень. Якщо уявити собі світову організацію, яка, за визначенням теоретиків, не мала б більше зовнішнього ворога, то вона заново розпалася б внаслідок внутрішніх конфліктів.

Ця діалектика, по суті, є такою, якою ми спостерігали її впродовж історичних століть. Нова влада долала суперництво із старою, тільки вигадуючи чи знаходячи для себе ворогів. Саме боячись загрози Радянського Союзу, атлантичний блок домігся спільного волевиявлення. Саме для того, аби відновити часткову незалежність великих країн, європейські держави намагаються об'єднатися. Хай тільки

зникне з помахом чарівної палички конфлікт між гігантами: що тоді залишилося б від «європейської інтеграції» чи «атлантичного блоку»?

Самі ці приклади підтверджують і водночас відкидають будь-яке заперечення. Щоправда, деякі власті тільки й існують завдяки й задля певної ворожості. «Політичні особи», організовані нації в держави, іноді мають потребу в феодалній владі (в тому розумінні, якого Локк давав цьому останньому термінові), аби зберегти своє буття. Автономія цих осіб визначається лише опором зовнішнім силам. У складі людства, за пацифістською гіпотезою, безліч політичних утворень нібито мають схильність розпадатися; культурні спільноти, згуртованіші, ближчі до індивідуумів,— відновлювати свою незалежність, а необхідні функції для гарантування безпеки та добробуту немовби виконуються на найвищому рівні національної держави.

Головне, дізнатися, чи цей розпад політико-культурницьких утворень на користь менш широких культурних спільнот та світової економіко-військової організації означав би відновлення діалектики ворогування та альянсів. Теоретично доти, допоки людські гурти говоритимуть різними мовами й сповідуватимуть різні віри, вони матимуть численні нагоди критикувати й не визнавати одні одних. Чи слід називати ворогуванням ці взаємні непорозуміння? Чи людські гурти більше схилятимуться терпіти одні одних з того моменту, коли вже ніщо не загрожуватиме ні їхньому добробуту, ні їхній безпеці? Чи співіснуюватимуть мирно різні культури, якщо припустити монополію, схвалену всіма, вирішальної сили, якщо припустити, що будуть схвалені спільною угодою всього людства умови експлуатації планетарних ресурсів?

Боюсь, що це запитання видасться марним, настільки ці припущення далекі від реального світу, в якому ми живемо. Я залюбки згоджуюся з цим: одні розцінюють ці припущення як абсурдні, інші — як утопічні. Однак цей скептицизм не є цілком виправданим. Історія, в яку ми входимо й яка триватиме доти, аж доки природна чи воєнна катастрофа зруйнує досягнення науки та техніки й поверне людство до хліборобської та ремісничкої стадії, буде *світовою*. Вона не поділятиметься на «історії цивілізації», знову спираючись на концепцію Шпенглера та Тойнбі. Вона поглине сукупність людського роду.

Щоб ця історія була менш насильницькою, ніж історія націй та імперій, мають бути виконані три умови: *щоб термоядерна зброя (або еквівалентна їй) не була застосована, щоб було гарантоване справедливе відшкодування ресурсів та щоб раси, народи, нації, віри знаходили взаєморозуміння й поважали одні одних*. Якщо жодна з цих умов ніколи не буде виконана, то не буде помилкою сказати, що політичний порядок залишиться невіддільним від ворогування. Якщо подумки усунути перші умови, то чи існуватимуть дружба та ворогування як вияв агресивності, що її виказує будь-який людський індивідуум у ставленні до *іншого* — того, хто забороняє мені мирно втішатися можливістю втілювати абсолютну істину або високі цінності?

Це не риторичне запитання, але воно не вимагає відповіді. Позитивна відповідь була б закладом на перевтілення людської істоти. Негативна відповідь не залишила б іншої надії на мир, як тріумфу якоїсь раси, якогось народу, якоїсь церкви, цебто прирекла б нас пожертвувати чи то миром, чи то багатством розмаїття. Але доцільно, щоб це питання стояло на порядку денному, аби люди доброї волі не гадали, ніби достатньо передати термоядерну зброю в розпорядження якогось комітету ООН або навіть доручити якійсь експертній комісії завдання планетарного планування, щоб водночас зникли політичне ворогування та ідеологічне протистояння. Людські гурти не житимуть мирно в одній планетарній державі, якщо, згідно з визначенням Гегелем людської свідомості, кожен прагне смерті іншого.

Кілька років тому я завершив одну книжку закликом до скептицизму, яку критики переважно прокоментували в такий спосіб, що вони її не прочитали. Фанатизм, на який я звернув увагу,— це фанатизм ідеологів нашого століття, спрощенців та «судосконалювачів», які вірять, ніби вони володіють безпомилковим рецептом розквіту та справедливості й які ладні вдатися до будь-якого насильства задля досягнення цієї променистої мети. Сумніватися в цих абстрактних моделях не має нічого спільного з вульгарним скептицизмом. Це, навпаки, довіритися доказові, який потверджує недосконалість усіх соціальних порядків, засвідчує марне намагання накреслити схему ідеального суспільства. Це наше знання відкриває нам межі наших можливостей і рекомендує нам поступово поліпшувати, замість повертатися до нуля, те, що є справою століть.

Цей ідеологічний скептицизм у багатьох відношеннях відрізняється від терпимості, яка поволи запанувувала після насильницьких оргій, що їх розв'язали релігійні війни. Католики й протестанти не перестають вірити в правдивість їхнього тлумачення християнської ідеї, в авторитет їхньої церкви, але вони відмовилися від хрестових походів, від навернення до своєї віри інших людей за допомогою сили. Зрештою, вони згодилися, що тільки гідні похвали й називатися справжніми є добровільні навертання до нової віри. В ідеалі ця відмова від насильства свідчить не про віру, що вичерпала себе, а про віру, що очистилася. Насправді люди як такі часто-густо терплять віру з байдужості, а не з пошани до свободи.

Ідеологічний скептицизм почасти схожий на релігійний скептицизм: тимчасовий порятунок менше залежить від ліберальної чи спрямовувальної церкви, ніж елементи, спільні для всіх догм та всіх практиків. Але ідеалістичний скептицизм доходить аж до сумніву навіть у можливості зразкового порядку, тимчасом як справжні християни не сумнівалися ні в одкровенні, ні у втіленні, ні в таїнствах. Хрестових походів немає там, де віра є й не може не бути безумовною; безумовної віри немає там, де перевага будь-якої з них є непевною й де мета не може бути досконалою,— таким є моральне коріння миротворчої засади.

4. Федерація та імперія

Спустімося знову на землю. Ми сказали, що жодна з умов, украй потрібних для ефективності світової організації, нині не реалізована. Якщо ми перестанемо мріяти про далеке майбутнє, середньочасний мир, той, для якого нині суцці люди можуть щось зробити, не буде забезпечений добровільною відмовою¹ держав від силового суперництва та від застосування сили. Замість того щоб запитувати себе, чи мир сумісний з людською природою, ліпше було б поцікавитися засобами, які спонукали б держави поводитися розважливо, щобто більше не гратися страхотливою зброєю. Вихід із сучасної кризи теоретично є чи то через світову федерацію, яку поступово створювали б за допомогою угоди між державами, чи то через світову імперію, накинута за допомогою перемоги одного з кандидатів на верховну владу.

Чим відзначалися б, якби вони поглинули все людство, федерація та імперія? Згідно з концепціями, конфедерація (*Staaten-Bund*) та федерація (*Bundes Staat*) істотно різняться між собою. Перша зберігає політичний суверенітет держав-членів, щобто збройних сил; друга стирає зовнішній суверенітет держав-членів і зрештою утворює єдину дійову особу на міжнародній арені, посівши місце дійових осіб, які стали членами федеральної держави (Німецька імперія або Сполучені Штати). Як завше, посередницькі обставини роблять фактичну відмінність менш чіткою, ніж концептуальну відмінність.

¹ Якщо не станеться якоїсь катастрофічної події, яка не виключається, але й не передбачається.

На вселенському рівні така організація не відтворювала б достеменно ні федерації, ні конфедерації. Хоч би якими були права, що їх зберігають за собою п'ятдесят штатів, хоч би якою була ефективність звертання до Верховного суду в Сполучених Штатах, федеральна держава поступово розширює свої повноваження, а федеральні штати поступово обмежуються в адміністративних функціях. Важко, якщо не неможливо, замислити в близькому чи в передбачуваному майбутньому якийсь світовий уряд, що його можна було б порівняти з урядом Радянського Союзу або Сполучених Штатів. Він не зміг би й не повинен би займатися стількома справами, ні навіть накинути стільки спільних правил усім людям. Він не був би настільки конфедеративним у тому разі, коли б конфедерація залишила державам-членам їхні збройні сили та з деякими застереженнями право розпоряджатися ними.

«Світова організація» мала б відібрати в держав-членів якомога більшу частину їхнього військового суверенітету, це забираючи в них, ні навіть не намагаючись забрати управління національним існуванням. Тут і криється поки що нездоланна важкість, якщо не суперечність. Зразки «Світової конституції» запозичено в західних конституційно-плюралістських порядків¹. Вони припускають чи то існування держави, типу американської, створеної іммігрантами, які принесли із собою спадщину насильницької історії, але які звільнилися від неї, знову перебираючись на колонізовану землю, чи то вільне прийняття якоїсь законної дисципліни індивідуумами та гуртами людей, свідомих своєї спільноти. А що обставини, за яких діють ці конституції всередині держав, не виявляються на рівні людського роду, то можливими видаються два припущення: чи то таємна угода великих держав, щоб перетворити на нейтральну владу вирішальної зброї, прийде на зміну нинішній таємній і частковій угоді, чи то відбудеться роззброєння всіх держав або блоків завдяки перемозі одного з них.

Таємна угода з метою перетворення на так звану незаангажовану владу (або складену з представників усіх блоків та держав) вирішальної зброї не є зовсім нездійсненною. Вона становила б собою кінцеву форму того, що нині намагаються отримати за допомогою різних методів обмеження озброєнь. Але доти, доки спільне нещастя не буде підкорене мудрістю, дуже мало ймовірно, що найближчим часом великі держави зуміють «нейтралізувати» зброю, яка водночас забезпечує їм перевагу й плекає їхню тривогу.

Тож чи слід прагнути світової імперії, цебто сьогодні перемоги Радянського Союзу? Перш ніж удруге відповісти на таке запитання, яке, щоб приголомшити, не є марним (воно може бути поставленим якогось дня), спитаймо себе, чи відрізнялася б і чим світова імперія від світової федерації.

Впадає в очі перша відмінність: коли ми посилаємося на «світову організацію» або на «мир за допомогою права», або на «вселенську федерацію», ми уявляємо собі перехід від множинності до одиниці, від миру, забезпеченого рівновагою сили (або страхом), до миру, гарантованого правом або задоволенням, без посередництва смертельної боротьби чи якогось переможця. Федерація вимагає перетворення силових волевиявлень, перетворення одночасного й добровільного. А що не можна уявити собі, що в передбачуваному майбутньому росіяни чи китайці згодяться мати уряд, який не був би ні комуністичним, ні національним, так само, як і, з іншого боку, згодяться принаймні на поразку, то не можна й уявити собі, що американці чи європейці згодяться мати уряд, який підпорядковувався б кремлівським політикам або в якому ці останні брали б участь, тож «нейтральний» світовий орган (і, можливо, нейтралітет міг би гарантуватися в очах советів тільки справедливим представництвом блоків) мав би утримувати абсолютну владу в пев-

¹ Наприклад, конституційний зразок, що його накреслили Гренвілл Кларк та Луїс Сон у книжці, яку ми цитували вище: «*World peace through World law*».

них царинах, але суворо обмежену в її застосуванні. Він мав би не стільки гарантувати своєю функцією роззброєння (ефективний контроль за роззброєнням вимагав би створення величезної, дорогої й усеохопної адміністрації), скільки підтримувати незаперечну військову перевагу світової влади над будь-якою державою чи блоком. Така формула менше тяжіла б до відвернення ворогування, ніж до запобігання напруженості. Вона формалізувала б, узаконила б, закріпила б лад, що його оптимісти відносять віднині до міжнародної системи: згода двох великих держав не воювати одна з одною й перешкоджати своїм союзникам, сателітам чи неприєднаним державам устривати в смертельну війну, яку вони не бажають вести.

Ідея вселенської імперії зовсім інша. Вона припускає, що держава чи блок усунули своїх суперників і закріпили свою перемогу, інтегрувавши переможених на рівні, що його гарантує монополія на насильство. В нашу добу ця гіпотеза рівнозначна припущенню поразки чи капітуляції західних країн. Але яким буде планетарний імперський порядок? Припустімо, що режими, які сповідують одну й ту саму ідеологію, встановляться в усіх країнах. Достатньо досвіду Югославії та Китаю, щоб нагадати нам, якщо є потреба в цьому, що марксистсько-ленінський світ не є більш згуртованим, ніж християнство. Імперський мир, поширившись на всіх просторах цілої планети, цебто поглинувши народи різних мов, культур, умов життя, мав би, щоб бути тривалим, чи то належати до римського або феодального типу, чи то запозичити певні риси в того й того: либонь, культурні спільноти, вужчі, ніж сучасні нації, мусили б зберігати автономію, сумісну з безпекою та добробутом людини, і водночас керівна еліта імперії мала б поступово комплектуватися з представників усіх націй чи екс-націй. Імперія, яку хочуть збудувати на століття або й на тисячоліття, нагадувала б федерацію з двох головних поглядів: внутрішні спільноти зберегли б свою свободу, сумісну з умиротворенням, кар'єра людей, навіть політична, ні перед ким не була б закрита.

Але чи така імперія могла б постати з воєнної перемоги Радянського Союзу, з капітуляції Заходу? В довгочасні можливо. В короткочасні потрібна непохитна віра в природу людей, аби уявити собі переможців, які «нехтують своєю перемогою» й жертвують гордістю триумфу в ім'я примирення всіх. Навіть якщо переможці виявили б цю непередбачливу мудрість, вони не могли б не скасувати того, що, на їхню думку, є капіталістичними передсудами та, на нашу думку, сам сенс людського буття. Навіть більше: доти, допоки рівень життя західних людей — американців та західних європейців — буде пересічно вищим за рівень життя громадян радянських країн чи країн третього світу, втрата політичної автономії призвела б до зuboжіння, сама міра якого є непевною.

І це не все. Досі ми вивчали вселенську імперію, даючи техніко-економічні характеристики виняткового періоду, в якому ми живемо, припускаючи цілковитий достаток сировини та енергії, потрібних для народу, який має необхідні знання, важливість інвестицій, аби здійснити індустріалізацію в третьому світі, високий рівень зростання національного продукту в усіх уже розвинutih країнах, слабка рентабельність рабської праці, вартість колонізації за тих часів, коли вона не сягає кінця експлуатації та нелюдяності, зберігаючи високі посади для колонізаторів. У цьому безпрецедентному для історії людства періоді економічні цілі конфліктів менш значущі, ніж у будь-який минулий момент. І громадяни західних країн можуть упасти в ілюзію, що в найгіршому разі, будиши позбавлені своєї сили, вони муситимуть тільки збільшити свою допомогу розвитку третього світу.

Може, це було б саме так у тому разі, коли б можновладці діяли згідно з економічною доцільністю. Рівень життя, якого прагнуть досягти всі народи, не можна транспортувати в той спосіб, у який транспортуються золото чи діаманти. Жодна здобич, жоден триумф не забезпечують багатолюдну спільноту тим, що віднині називають багатством, цебто високим рівнем життя. Але цілком можливо пере-

возити плоди ефективної праці (радянський режим сприяє сплаті репарацій) і в такий спосіб забезпечити добробиток не тільки неробам, а й бездарам.

Зрештою, й особливо, теперішній період, той, упродовж якого утрата будь-якої колонії може без парадоксу бути прирівняною до економічного успіху, не є остаточним. Екстраполяція, навіть у масштабі кількох століть, зовсім неможлива. Населення на 1960 р. налічує якихось 3 мільярди людських істот. Згідно з помірними передбаченнями, воно подвоїться до кінця століття. До кінця ХХІ століття ми, йдучи по кривих, досягнемо цифр, які, мабуть, не перевищать виміри харчових та сировинних ресурсів, що їх людство зможе дістати собі, використовуючи знання, здобуті відтепер, *тим більше* знання, які будуть здобуті до кінця майбутнього століття, але які, певне, знову поставлять під питання рівновагу всередині націй, так само як і між самими націями. Ніхто з упевненістю не може передбачити економічний і політичний лад у Сполучених Штатах, де населення досягне 500 мільйонів душ, — число, набагато нижче за те, якого було б досягнуто через два століття за дотримання теперішнього рівня народжуваності, а ще менше — економіко-політичний лад у Китаї, населеному 3 мільярдами чоловік.

Облишко ці непевності й перейдімо до менш проблематичних цифр щодо найближчого майбутнього. За приблизними розрахунками, до 1980 р. населення Латинської Америки зросте з 190 до 340 мільйонів чоловік, населення Близького Сходу з 50 до 85 мільйонів чоловік, населення Африки — з 230 до 335 мільйонів чоловік, населення країн Азії (за винятком Японії та комуністичних країн) — з 730 до 1170 мільйонів чоловік, сукупне населення цих чотирьох регіонів — з 1200 до 1930 мільйонів чоловік, або ж зростання досягне приблизно 60 відсотків за двадцять років.

Віднині демографічне зростання є відносно незалежним від економічного поступу. Воно стало самостійним, неминучим з часу, коли рівень народжуваності, що його дозволяє природа, не зменшується за допомогою добровільної і передбачуваної діяльності індивідуумів. Поширення медичних знань, техніки гігієни сприяє зменшенню смертності в пропорціях, невідомих упродовж минулих століть. Приблизно 1730 р. тривалість життя в Західній Європі становила 25 років, нині ж вона становить 72 роки для чоловіків та 74 роки для жінок¹.

Водночас деякі факти, наприклад підвищення рівня народжуваності в Сполучених Штатах (там рівень зростання населення перевищує 1,5 відсотка на рік), знов поставили під питання звичайно отримані ідеї про величину родини, яку воліла б мати більшість заможного та омішаненого населення. Не виключено, що, починаючи з певного рівня життя, коли виховання всіх дітей стає гарантованим, батьки часто бажають мати чотирьох-п'яти дітей замість двох-трьох.

2000 року, незважаючи на крайню нерівномірність густоти населення, людство ставитиме перед собою проблему кількості, залежно від проблеми розвитку. Нинішня регенерація народів у просторі — за умови імовірного уникнення смертельної війни — розглядатиметься як факт, що спонукатиме підраховувати рівень економічного зростання та обсяг потрібних обмінів, аби найбільш упосліджені люди рік у рік отримували дедалі вищі доходи на душу населення. Очевидячки, цього вдасться домогтися для якоїсь частини населення третього світу, але не для всього. Якщо припустити, що радянський і західний світи досягнуть до кінця століття такого самого рівня зростання національного валового продукту, який вони мали між 1950 та 1960 рр.², то різниця в доходах на душу, а ще більше в рів-

¹ Fourastié J. *La Grande Métamorphose du XXe siècle*, Paris, 1961, p. 11.

² З 1952 по 1960 рр. рівень зростання національного продукту становив 8,7 відсотка в Японії, 8,3 — у Федеративній Німеччині, 5,7 — у СРСР та східних країнах, 4,1 — у Франції, 3,5 — у Сполучених Штатах. Ці рівні — наслідок водночас зростання заробітної плати й збільшення вартості продукції, виготовленої одним трударем. У Франції, де обсяг заробітку зовсім не збільшувався, рівень зростання національного продукту трохи вищий за рівень зростання доходу на душу населення.

ні життя між привілейованою меншиною та масою людства матиме схильність збільшуватися, навіть якщо та чи та частина цієї маси приєднається до панівної групи.

Це саме та фаза, в якій нині ми живемо й характеристики якої фахівці поступово визнавали впродовж останніх тридцяти років, фаза, що її громадська думка заledве починає розуміти й з приводу якої фахівці припускаються помилки, переоцінюючи її імовірну тривалість. Це фаза побудови індустріального суспільства, яка перекидає споконвічне співвідношення між числом трударів, зайнятих виробництвом харчів, та числом трударів, які можуть присвятити себе другорядній чи навіть третьорядній діяльності. Вчора сільськогосподарські працівники становили три чверті або чотири п'ятих робочої сили, а нині в найрозвиненіших суспільствах вони становлять не більше 5 — 10 відсотків. Навіть європейські спільноти, які за браком простору практикують інтенсивне сільське господарство, намагаються чи намагатимуться прогудувати себе, не зберігаючи більше 10 відсотків своєї робочої сили на полях.

Ідеолого-політичні проблеми, які цікавлять людство й що їх вчені намагаються об'єктивно обговорювати, мають подвійне походження: можливими є різні способи переходу від аграрного суспільства до промислового, так само як можливими є різні способи керувати цим суспільством (цебто ухвалювати рішення, які призводять до перерозподілу ресурсів та доходів); з іншого боку, всі спільноти (принаймні за посередництва своїх урядів) хочуть проробити ту саму зміну, вони нерівномірно просунулися по цьому шляху, а також мають неоднакові обдаровання для виконання цього завдання. Зведений до економіко-ідеологічного рівня конфлікт між блоками є конфліктом між двома способами виробництва. Що ж до напруженостей між Заходом та третім світом, то вони, позаяк колоніалізм перебуває в стані ліквідації, спричиняють відставання третього світу та його вагання щодо вибору життя.

Історично обидва способи не заслуговують того, щоб їх поставити на рівнозначну основу. Один з них служив творенню, а другий — лише наслідуванню. Планована в деталях владною адміністрацією економіка ніколи не перевернула б традицій і не поставила б перед собою мети інновацій, але коли деякі країни набувають наукових знань, застосують техніку, то цілком можливо, що систематизоване й планове наслідування просунеться вперед куди швидше, ніж запозичення, здійснене з ініціативи індивідуумів. Нині радянське суспільство є прикладом більш розвиненого індустріального суспільства, тут наукові дослідження можуть бути організованими в певних галузях, і відкриття залежать якоюсь мірою від застосованих засобів: ніщо не перешкоджає досягненню очевидних успіхів планових режимів у галузях, де вони зосередили свої ресурси, зокрема найріdkісніший ресурс — найкращі мізки.

За радянською пропагандою, Захід побоюється успіхів соціалізму, й побоюється їх тому, що ці успіхи призведуть до його руйнації. Ця пропаганда має в собі тільки напівправду. Захід справді побоюється певних успіхів, але він побоюється й певних невдач так званих соціалістичних країн. Країни, які за допомогою планового наслідування стають індустріальними суспільствами, справді домагаються більшого успіху в промисловості, ніж у сільському господарстві. Вони набувають засобів сили ще до того, як налагоджують бодай посередній добробут. У тій самій промові, в якій пан Хрущов відзначав подвиг другого радянського космонавта, він визнав певні труднощі з харчуванням у містах. Радше космонавти прилетять на Місяць, ніж колгоспники змиряться з колективною власністю. Тож так само, як боксер відчуває дедалі більшу втіху, коли він перемагає в бою, коли режим має тенденцію засвідчувати потребу показувати себе байдужим до тих видів діяльності, де він виглядає пересічним, й перебільшувати ті, в яких він виявив

свою перевагу. Чого вартий життєвий рівень, якщо серпасто-молоткастий прапор першим опиниться на Місяці!

Хоч би що про це казав пан Хрущов, немає жодного шансу на радикальну й несподівану зміну тут і там, на те, що рівень життя пересічного радянського громадянина (комфорт житла, якість харчування, транспортні засоби, колективні вигоди) досягне до кінця століття нинішнього американського рівня, я маю на увазі рівень життя сьогоденного пересічного американця, *тим більше*, він не перевищить рівень американця, який той матиме в 2000 р. Не виключено так само, як і не є ймовірно, що промислове виробництво Радянського Союзу перевершить промислове виробництво Сполучених Штатів чи то за загальним обсягом, чи то на душу населення. Але цілком можливо, що в царині важкої промисловості Радянський Союз випередить десь 1975 чи 1980 р. Сполучені Штати. Стало очевидним, що абсолютистський режим має більшу свободу у використанні своїх ресурсів: він може мобілізувати з метою посилення суперництва більше людей та машин.

Якщо планове наслідування промислового суспільства, відкидаючи ліберальні й гуманітарні ідеї Заходу, ризикує привести до верховенства сили над добробутом¹, разючої поразки наслідування, планового чи ні, падіння внутрішнього економічного рівня зростання порівняно із демографічним зростанням збільшило б у Африці, Азії та Латинській Америці число деспотичних режимів, які особливо були б налаштовані вороже проти Заходу (згодом, може, й проти радянського блоку). Поки що демографічне зростання в третьому світі сприймається як факт, і привілейовані народи намагаються дбати про рівень економічного піднесення. Деякі країни надмірно потерпіли від зниження народжуваності, інші країни побоюються, аби зниження рівня демографічного зростання не спричинило більш ніж пропорційне зниження рівня економічного піднесення, деякі церкви заперечують те, що проблема числа населення постане глобально: є *проблеми* населення, кажуть вони, національні проблеми — тут відносно перенаселення, там відносна депопуляція, але немає планетарної проблеми населення. Ніде чи майже ніде збільшення числа ротів, що хочуть їсти, *не конче* спричиняє скорочення індивідуального доходу, ні навіть сповільнення зростання цього індивідуального доходу.

Саме в такому плані розвивається «раціоналізований пацифізм» середини ХХ століття: панування одних над іншими не є рентабельним, а термоядерна війна й поготів. Цей пацифізм не виключає війни, бо великі держави мають потребу у взаєминах одна з одною й водночас з рештою людства не застосовувати, а зберігати про всяк випадок страхітливу зброю. Не виключаються також колоніальні війни, бо негативний підсумок для нації, взятої як спільнота, не є несумісним з позитивним підсумком для національних меншин, що живуть у колоніях чи навіть усередині самих метрополій. Бажання панувати над переможеними чи повернути їх до цивілізації або ідеології переможців переважає економічні прибутки від колоніальної експлуатації.

Але «раціоналізований пацифізм», що є сучасним з усвідомленням індустріального суспільства, в добу, коли це останнє перебуває на шляху поширення, але розвинулося тільки серед певної людської меншини, не є завершенням. Адже щонайбільше ніж через півстоліття буде *неможливо припустити водночас, що перерозподіл землі між народами — dokonаний факт і що рівень демографічного зростання є справою кожної окремо взятої нації, а не людства взагалі*. Відтепер допомога мала б надаватись деяким державам тільки за умови, що вони вживуть заходів для зменшення народжуваності свого населення. Але що означають слова «мала б» у цьому випадку? Пишучи ці слова, я розмірковував розважливо: на тлі

¹ Само собою зрозуміло, що цей ризик незрівнянно більший, коли йдеться про Китай, аніж Радянський Союз.

рівня збільшення ресурсів, якого можна досягти найближчим часом, зниження народжуваності полегшило б напруженість у фазі сукупного зростання, чого так прагнуть усі країни третього світу.

Поки що застосувати цю «розумну» політику важко з багатьох причин: церкви вперто не хочуть згодитися з цим, плутаючи історично виправдані необхідності з Господньою волею; біологічні засоби для зменшення народжуваності дорогі й недосконалі; «малтузіанський» захід найбільш потрібен там, де він найважче дається для втілення, цебто серед бідного населення, відданого традиції, яке не знає інших радощів, ніж родинні, й сприймає їх як ознаку Господнього благословення. Але марксистсько-ленінці також відмовляються сприймати очевидність, визнати, що має бути певна межа для числа людей, навіть у добу, коли наука збільшує ресурси, тож навіть не можна сказати, чи то вони сліпі перед цією очевидністю, чи то свідомо відмовляються її визнати.

Однак якщо сьогодні пристрасті, ідеології та протистояння не дають змоги розважливо розглядати світову проблему числа, то що буде завтра й що сталося б зі світовою імперією? Було б розумно, якщо народи й далі мають займати простір, який нині належить їм, заохочувати народжуваність у Франції й стримувати її в Алжирі, заохочувати в Аргентині й стримувати в Індії та Китаї, залишити її такою, якою вона є нині, в Радянському Союзі та Сполучених Штатах, позаяк ці дві великі держави мають запас простору й рівень економічного зростання вищий за рівень демографічного піднесення. Але наприкінці нашого століття, коли на планеті буде шість мільярдів чоловік, а наприкінці наступного століття його буде в три-чотири рази більше, проблема числа постане сама собою, хочемо ми цього чи ні.

Повернімося до цифр, простих і приголомшливих, що їх наводить Фурастьє¹ в своїй останній книжці. Припустимо, що людина ніяк не змінює ні фізичної географії Землі, ні її клімату: за цього припущення Земля має тільки 7 мільярдів гектарів, на яких людина може жити, «не почувавши себе в становищі політичної депортації чи наукового експериментування». Ця поверхня могла б витримати на собі до 15 мільярдів чоловік, якщо зважити на те, що частина Землі заповнена морями та горами. 7 мільярдів гектарів матимуть 2000 р. вищу густоту населення за теперішню густоту Франції (0,9 чоловіка на гектар проти 0,8). Якщо взяти густоту населення міста Нью-Йорк і поширити її на 7 мільярдів гектарів, то Земля могла б мати на собі 700 мільярдів чоловік, а на 15 мільярдах гектарів помістилося б 1500 мільярдів душ. Але з подвоєнням числа населення кожні сорок років першої цифри було б досягнуто 2270 р., а другої — 2310 р. Так само легко було б показати, що відсотковий рівень, на який нині зростає промислове виробництво, починаючи від 1950 р., не може триматися впродовж століть без того, щоб наслідки фізично не далися взнаки. «Якщо б французьке промислове виробництво й далі впродовж 140 років розвивалося за теперішніми темпами зростання на 7 відсотків на рік, то ми виробляли б 2100 р.: 12×2^{14} мільйонів тонн сталі, ця цифра близька до 100 мільярдів тонн, а світове виробництво сталі становило б приблизно 10 — 15 мільярдів тонн»².

Тож період, в якому ми живемо, винятковий однаковою мірою в тому, що стосується й демографічного, й економічного піднесення. Через кілька десятиріч, а може, через століття чи два треба буде домогтися того, щоб на зміну природним механізмам, які сповільнюють розмноження людей, прийшло добровільне регулювання. Так само стало б можливим домогтися економічного стабільного стану: розподіл робочої сили між різними видами робіт більше не змінював би нічого; старанність позначалася б на якості життя більше, ніж на кількості ба-

¹ Там само, с. 16.

² Там само, с. 58.

гатств; головні потреби (житло, одяг, транспорт, зв'язок) розглядалися б як пере-насиченими.

Якщо свідоме добровільне регулювання числа населення не відбудеться, або якщо народи виявляться нездатними згодитися із спільним регулюванням, тоді боротьба за простір набере такого насильницького характеру, якого вона не мала ніколи в минулому. Звісно, вселенська імперія була б у цьому випадку «раціональним» розв'язанням. Але для єдиного народу-господаря, який мав би змогу вільно розподіляти на власний розсуд простір і ресурси, серед яких відтепер був би найцінніший простір.

Чи історична людина, нарешті, стане доступною для здорового глузду й справедливості? В такому разі нації організовували б як слід своє життя на планеті й знайшли б інші царини для суперництва. Чи історична людина схожа принаймні на вовка, який шадить собі подібного, простягаючи до нього горлянку на знак капітуляції? Вселенська імперія стала б для цього найбільш прийнятним засобом, бо з часом господарі мали б надати рівноправність рабам. Але людина не завше піддається, як вовк, гальмуванню за допомогою співчуття: вона іноді поводить, як голуби, які є немилосердні до переможених: «Настане день, коли два гурти змовників під час війни матимуть змогу цілком знищити одні одних. Той день може настати тоді, коли все людство поділиться на два ворожих між собою табори. Як ми тоді поводитимемося — як голуби чи як вовки? Відповідь на це запитання визначить долю людства»¹.

¹ Lorenz Konrad Z., *ibid*, p. 199.

РАЦІОНАЛЬНА СТРАТЕГІЯ ТА РОЗУМНА ПОЛІТИКА

Знаменитий економіст Оскар Морґенштерн у книжці під назвою «Питання національної оборони» немилосердно засуджує стан політичної науки:

«“Політологи” витратили багато часу й зусиль, аби виробити сукупність знань, які особливо малопродуктивні для нас, щоб збагнути дилему, яка нині керує нашим життям, — сукупність знань, яка є дивовижною сумішшю конституційного права, історії та опису різноманітних політичних інституцій з щедрим супроводом категоричних громадських думок та багатозначних міркувань. Деякі рішучі висловлювання з’являються випадково, наприклад, ті, що їх сформулював Макіавеллі. Вони можуть бути чи не бути “добрими” й “гідними пошани”; принаймні вони становили спробу сформулювати правила, за допомогою яких люди могли б спробувати досягти своїх цілей у різних політичних ситуаціях. Серед суспільних наук лише економічна досі змогла досягти мінімуму оперативного значення. Ми знаємо, наприклад, як оподаткувати, не руйнуючи джерело податкового доходу, й ще багато інших речей. Ми не знаємо ще, як стабілізувати зайнятість, як розподілити податкові фіскальні навантаження між різними особами та як утілити інші завдання. Політична наука може нам допомогти створити якусь конституцію, здатну працювати, але яка не допоможе дізнатися, чи її можна застосувати в певній країні. В усякому разі, вона сприяє дуже мало, або й зовсім не сприяє, розв’язанню проблем, перед якими нині опинилося людство, найважливішою з яких є проблема збагнути, як жити в затінку рівноваги страху, як досягти стабільності й безпеки всіх учасників у найжахливішій боротьбі, перед якою людина ніколи раніше не поставала. Й ця наука нічого нам не говорить про те, яким чином можна відвернути дедалі ростуче порушення рівноваги, яке викликають у світі збільшення населення та поглиблення безодні, що пролягає між бідними та багатими країнами.

Хоч би якими були переговори з комуністичним блоком, вони зведуться до найделікатнішого й найважчого торгу (*bargaining*). Наче у видовищному двобої, опиняєшся тут також у поєдинку з проблемою прийняття ухвал у непевності, де непевність, про яку йдеться, не належить до простого й добре знаного виду, що можна розглядати за допомогою теорії імовірності, вона належить до вкрай складного виду, що є наслідком стратегічних маневрів ворога, який теж є жертвою такої самої важкості. Саме тут політична наука мала б найвідчутніше посприяти. Ніщо так не може стати в пригоді, як математичні мистецтва в поєднанні з теорією стратегічних ігор, але “політологи”, за незначним винятком, практично не віділили ніякої уваги цій теорії. Ще й досі політична наука не формалізувала порад, що їх дав Макіавеллі, з метою відкрити, чи система, пов’язана з правилами поведінки, може бути побудована на цих засадах»¹.

Текст, який ми так широко процитували, показує суміш достеменності й безладу, глибини й характерної наївності деяких вчених мужів у підході до зовніш-

¹ Morgenstern O., *ibid*, p. 263 — 265.

ніх проблем своєї дисципліни, особливо в підході до політичних проблем. Те, що політична наука не є *оперативною* в тому сенсі, в якому є такою фізика, або в тому розумінні, в якому є такими деякі частини економіки, — це незаперечно. Залишається дізнатися, чи головна вада полягає в бракові знань і вчених, а чи в самій структурі мети й діяльності.

Візьмімо приклад конституції. Важкість — яка конституція підходить тому чи тому народові? — відома мислителям з давніх-давен. Її ніколи не могли цілком подолати філософи чи політологи, та коли математики чи фізики спробували свого шансу, вони нічого ліпшого не домоглися. Абстрактно кажучи, визначають, чи конституція «workable»¹ у два способи: за допомогою формального, абстрактного аналізу, який можна порівняти з аналізом вільного ринку або «планування з вільним ринком продуктів харчування», чи з допомогою експериментального шляху (які саме насправді конституції діяли?). Найчастіше використовувалися обидва методи на конкурентних засадах. Але ні перший, ні другий методи не дають певних наслідків. Перелік різних методів, від яких залежить дія конституції, ніколи не був вичерпним. Досліджень було небагато, їх важко було тлумачити, і кожен випадок виявляє особливості, які ставлять під питання дєвість «уроків історії». Якщо навіть такий урок можливий (скажімо, небезпеки пропорційних виборів), знайдуться конституції, з яких можна буде наводити винятки, як правило, щоб виправдовувати їхню перевагу, в засадах якої лежить відвертий егоїзм (спосіб виборів може відповідати інтересам однієї партії й заперечувати інтереси ладу). Поведінка людей, які застосовуватимуть конституційний закон, непередбачувана через надмірний вплив, що його можуть справляти одна людина чи кілька: можна передбачити частоту злочинів чи самогубств, нерозважливність особи, обраної електоратом, ще менше обставини, за яких мудрість обраного може знайти свої втілення. Два перших президенти Республіки широко сприятимуть успіхові чи невдачі французької Конституції, виробленої 1958 р.

Чи можливо, наприклад, піддати *науковому* аналізу висловлювання Макіавеллі: чи добре для принца бути страшним для людей, а не улюбленим? Навіть не треба читати Пруста та маркіза де Кюстіна, аби дізнатися, що почуття народів до своїх тиранів надто двоякі. Та облишмо цей сумнів: що ліпше для держави — зневажати міжнародне право чи дотримуватися його? Обидва автори, які від сторінки до сторінки намагаються відповісти на це запитання, справляють таке враження, що вони заперечують один одного, наводячи одну за одною переваги, що їх забезпечують та й та практики². За браком визначення кількості я сумніваюсь, що

¹ Здатна функціонувати.

² «Churchill understood better than most... the importance of the reputation of virtuous behavior... A reputation for principled behavior is highly advantageous for a nation. Its agreements are respected and its offers more acceptable because they can be counted on». (*The political foundations of international law*, par Kaplan Morton A. and Katzenbach Nicholas de B., p. 344). І трохи далі, с. 348: «*Since the Soviet Union is both more revolutionary than the United States and more able, politically, to take the measures necessary to exploit the consequences of technological development, either in terms of hard political bargaining or the waging of war, its attitude toward the normative rules is naturally more instrumental than that of the United States. This places a harsh burden upon the United States, for it must now bear most of the costs and much of the burden of maintaining desirable normative rules of international law... Thus, the Soviet Union makes ever increasing demands that the western publics regard as justified because one cannot expect the Soviet Union to accept any other position.*» («Черчілль розумів ліпше за всіх... яку вигоду має репутація добросесної поведінки... Репутація принципової поведінки дає великі вигоди для нації. Укладені з нею угоди плануються, а її пропозиції приймаються охочіше, бо на них можна покластися». І трохи далі, с. 348: «Оскільки Радянський Союз як держава водночас революційніша за Сполучені Штати й більш спроможна, в політичному плані, вживати заходів, необхідних для використання наслідків технологічного розвитку чи то в сфері жорстких політичних торгів, чи то для підготовки до війни, його становлення до нормативних правил, природно, є більш інструментальним, аніж ставлення Сполучених Штатів. Це накладає важкий тягар на Сполучені Штати, бо вони мусять тепер узяти на себе більшість витрат і велику частину турбот із підтримання бажаних нормативних законів міжнародного права. Таким чином, Радянський Союз ставитиме усе більш і більш вимоги, а західна громадськість сприймає їх як цілком виправдані, бо ж немає жодних підстав сподіватися, що Радянський Союз може зайняти якусь іншу позицію.»)

наука може достеменно виміряти ці переваги. Щодо поради, даної узурпаторові, знищити всіх членів королівської родини, то кілька років тому її було дотримано в одній близькосхідній країні не без позитивних наслідків: новий принц ще при владі. Але навіть не гадаючи того, що «ніхто не міг би сказати до останнього дня, що він щасливий» і що довготривалі наслідки цих убивств іще не є очевидними, подібні висловлювання також належать моралістові.

Що ж до байдужості, яку політологи виявили б до теорії ігор, то вона далека від того, щоб бути такою великою, якою бачать її співавтори славетної книги «Theory of games and economic behavior» («Теорія ігор і економічний лад»), оскільки недавно один вчений автор, також фізик, П. М. С. Блекетт¹, навпаки, докоряв американським фахівцям у тому, що вони занадто багато застосовують теорію ігор, яка, за його словами, не дає майже ніякої користі в царині стратегії, позаяк ця остання й далі є компетенцією тільки військових. Особисто я не згодився б з думкою ні того, ні того автора.

Зближення гри й війни не починається від математичної теорії стратегічних ігор. Гейзінга в своїй знаменитій книжці «Homo Ludens»² безліч разів посилається на авторів, котрі, вивчаючи різні цивілізації, висвітлили ігровий елемент війни. Згідно з Гейзінгою, війна «може розглядатися як функція культури доти, доки вона ведеться серед гурту, члени якого визнають одні одних як рівних між собою або принаймні рівноправних»³. Коли це взаємне визнання є між бійцями, тоді війна виходить переважно *агонічною*, вона стає своєрідним випробуванням, у якому кожен силкується взяти гору над іншим радше задля самої слави перемагати, ніж задля вигод перемогти. Й історик не вагається написати: «Навіть у розвинутих культурних взаємовідносинах, і навіть якщо державні діячі, які готують конфлікт, роблять з нього справу влади, прагнення матеріальної сили найчастіше залишається підпорядкованим мотивам гордості, слави, престижу й видимого верховенства чи першості. Загальний термін “слава” дає найбільш реалістичне пояснення всіх великих переможних війн — від античних часів до наших днів, ніж будь-яка лицарська теорія економічних сил та політичних розрахунків»⁴. Лицарські війни чи війни в мереживах показують розмаїття водночас ігрового та агонічного наміру. Місце й момент битви схильні бути зафіксованими спільною угодою; обидві сторони вважають за честь не порушувати правил, бо перемога не мала б жодної ціни, якщо її було б досягнуто підступними засобами! Це випробування сил було не менш серйозним, і, хоч загибель ворога не конче потрібна для слави переможця, вона може статися сама собою під час боротьби.

Бергсон вважав, по-моєму помилково, що лицарські війни не були справжніми війнами, що вони були для людини тільки репетиціями й, сказати б, тренуванням з метою ведення війни, яка відповідала б її суті, наслідком і покликанням якої є пограбування та різанина. Особисто я волів би підтримувати Гейзінгу в тому, що змагання, суперництво за престиж є одним з людських елементів войовничого призначення, але що це останнє має в собі ще й елемент чистої й простої брутальності. В іграх, спорті та лицарстві переважає найперший чинник, який накидає кожному стриманість від насильства за допомогою додержання правил і збереження власної честі. Але на всіх рівнях цивілізації брутальність ризикує знести бар'єри, зведені культурою, а тваринна лють — погамувати людські почуття в душах бійців.

Гейзінга гадає, що війна має тенденцію віддалятися від формальної й обмеже-

¹ Encounter, April 1961, *critique of some contemporary defense thinking*.

² Перше голландське видання 1938 р..

³ Там само, с. 151.

⁴ Там само, с. 152.

ної гри в міру того, як індивідууми та гурти, що воюють, утрачають усвідомлення своєї спорідненості. «Якщо йдеться про битву проти гуртів, що їх, власне, не визнають за людей, бо мають їх за істот, позбавлених людських прав, обзиваючи їх «варварами», «чортами», «язичниками», «еретиками», ця битва залишатиметься в «межах» культури постільки, поскільки якийсь гурт сам обмежуватиме її, аби вдовольнити своє власне самолюбство»¹. Дійсність виглядає складнішою. Прагнення утвердити своє верховенство, яке випливає із змагання, може за деяких обставин спровокувати крайнощі навіть тоді, коли воюючі сторони — такими були грецькі поліси — й далі дотримуватимуться звичаїв та заборон. Дух змагання сам собою чужий прагненню здобичі та вбивчій люті, але подеколи він породжує як перше, так і друге, бо він відмовляється від пересічності компромісів чи переговорів. Навіть більше, хоч би якими близькими оглядачам здавалися соціальні гурти, які воюють, один з них легко стає «варваром» у очах іншого, й кожна людина дошукуватиметься за чужий рахунок якоїсь, сказати б, священної утіхи, а це є доказом того, що доля прихильна до неї: війна — це гра випадку, так само як і змагання.

Архаїчні суспільства, як і історичні, зазнали вагання між брутальністю та формалізованою боротьбою, між дотриманням правил та винятковим прагненням успіху за будь-якої умови, між суперництвом та жадобою влади й багатств. Інструментальна раціоналізація війни, завершення якої ми спостерігаємо нині, не створила небезпеки жорстокості й дегуманізації (може, як казав Гейзінга, сучасні тенденції підносити війну справді наберуть асиро-вавилонської концепції), але вона зробила її, як ніколи, серйозною. Саме зброя, а не відмова визнавати ворога, ризикує стерти всі ігрові пережитки войовничих засад.

Того дня, коли б почалося взаємне термоядерне бомбардування, будь-який слід гри справді зник би. Але дипломатико-стратегічне суперництво доти, доки воно розгортається в *затінку апокаліпсису*, є, навпаки, складнішим, ніж будь-коли воно було, бо таїть у собі нині чи в потенції, всі чинники, зазвичай роз'єднані.

Недавно автори однієї книжки² розрізнили слово «битва» (*fight*) на «гра» та «дискусія». В битві супротивники намагаються зробити один одному зло (*the object (if any) is to harm the opponent*) у грі, вони силкуються перемогти за допомогою розуму (*outwit*). Нарешті, в дискусії вони прагнуть переконати один одного чи переконати третіх людей, неприєднаних або нейтральних, у той чи той спосіб. Відмінність спокуслива на рівні концепцій, але, очевидячки, немає боротьби без елементу розуму, й переважна більшість ігор має складову сили: за поразки розумове суперництво виказує себе в чистому стані; зате навіть у вільній боротьбі чи в піднятті тягарів є певна складова розуму (або техніки). Дипломатико-стратегічне змагання є, за визначенням, сумішню боротьби та гри, бо воно бере на своє озброєння волю, яка намагається використати хитрість у боротьбі одного проти одного (як кажуть, набрати швидкості), але яка утримується вдаватись до *ultima ratio*. Так само ясно, що дискусія ніколи не буває чистою, й не тільки з причини вагання між зусиллям переконати та гвалтівними засобами свідомості, а й тому, що, неспроможні переконати, учасники дискусії не відмовляються від заперечення (кремлівські політики воліли б, аби «благодійники соціалізму» змогли переконати угорців). Великою ілюзією американських керівників і навіть професорів є те, що вони вважають змагання з російсько-радянського боку за полегкість для третього світу схожим на своєрідний турнір щедрості або на колоквиум економістів, у якому вирішальним аргументом є величини даних чи рівнів зростання на користь того чи того табору. Можна відзначити тільки те, що, залежно від століть і

¹ Там само, с. 151.

² Rapoport Anatol, *Arbor Ann. Fights, games and debates*, Michigan. Univ. Press, 1960.

обставин битва, стратегічний розум чи дискусія беруть гору над міжнародними відносинами. Між іспанцями Кортеса та ацтеками не було можливої дискусії. Ні який розум не міг урятувати угорців від радянських дивізій. Того дня, коли атомні бомби впали на Хіросиму та Нагасаки, японці могли тільки страждати.

Стратегічний розум та зусилля переконувати зменшуються до немічності лише в крайні моменти битви, коли м'язи вояків напружуються, мечі наштовхуються на щити або бомби чи снаряди падають на солдатів чи на міста. Цілком нормально за мирних чи воєнних часів, коли застосовують стратегію (проведення операцій) чи дипломатію (ненасильницькі засоби) або те й те, в дію вступає розум: кожен стратег, який приймає ухвалу, вичікує відповіді супротивника, й вичікування цієї відповіді впливає на його ухвалу. Проблема зводиться до того, щоб дізнатися, в якому сенсі математична теорія стратегічних ігор дозволяє робити ухвали, що їх державні діячі та військові командири традиційно приймали завдяки інтуїції, грубій оцінці шансів та ризиків.

Штампі теорії ігор роблять принаймні три послуги політикам. Вони примушують політиків до певної дисципліни думки, аналізу та переліку всіх можливих імовірностей за певної ситуації. Вони допомагають їм будувати ідеальні типи конфліктних кон'юктур (гра на двох гравців, на N гравців, на нульову чи на ненульову суму). Вони допомагають надати абстрактної форми *діалектиці антагонізму*: ухвали не приймаються ні перед лицем майбутнього, про яке ми нічогосінько не знаємо, ні перед лицем майбутнього, кожна подія якого нам невідома, але приблизна участь у якому різних класів нами znana. Стратегічні ухвали становлять собою своєрідний ланцюг, кожна з них спричиняє наступну, а ця остання намагається протидіяти попередній. Гравець у шахи просуває вперед пішака у відповідь на рух супротивного пішака: так само стратег жартує зі свого ворога.

Але, висвітливши природу дипломатико-стратегічної поведінки, політологи виконали необхідні завдання, виявивши відмінності між спрощеними моделями, які годилися для математичного підходу, та конкретними ситуаціями. Як мені здається, одні з цих відмінностей ступеневі, інші — природні. Загалом дипломатико-стратегічні ігри в історичному світі є на N гравців, а не на двох, вони не є іграми, сума яких нульова (інакше кажучи, те, що я виграю, не завше рівнозначне тому, що інший програє: є певна частка співпраці між супротивниками, елемент змагання між союзниками), рідко можна перелічити всі ймовірності, відкриті для вибору кожного учасника. Та хоч би якими серйозними були ці класичні труднощі, вони не мають того самого радикального характеру, що його має невизначеність *ставок та меж гри*. Щоб була якась гра, в строгому значенні цього слова, щоб було якесь математичне розв'язання, яке визначало б раціональну поведінку, треба, аби були початок і закінчення, завершене число ходів, зроблених кожним гравцем, якийсь здобуток, який піддавався б для оцінки, кількісної чи порядкової, кожним гравцем. Жодна з цих умов, власне кажучи, не виконана на полі міжнародних відносин.

Чи можна надати ставці якогось стратегіко-дипломатичного суперництва кількісної чи порядкової вартості? Саме з надією визначити кількісно цю вартість теоретики іноді зводили силу до вигоди, яка була, сказати б, загальним засобом дипломатичних цілей, як гроші є загальним засобом економічних цілей. Але, як ми вже бачили¹, це зведення дає привід для багатьох заперечень. Власне, засіб не є визначеним (ресурси, сили, могутність); він не є нейтральним, відокремленим від справжніх цілей діяльності, тимчасом як гроші відокремлені від конкретних прагнень кожного; зрештою, завше є якесь співвідношення, позаяк воно залежить від обрису співвідношення сил: могутність якогось політичного утворення залежить

¹ Див. вище, розділ III, підрозділ 4.

від зайнятої позиції всіх політичних утворень такою мірою, що абсолютне збільшення може, справді, відбуватися шляхом відносного зменшення.

Необхідно також надати приблизної вартості дипломатико-стратегічній меті: наприклад, хіба не очевидним є те, що Лаос для Сполучених Штатів, як і для Радянського Союзу, важить менше, ніж Берлін? Ми цього не заперечуємо. Але бракує тільки одного поняття, яке дозволило б зробити математично вартісне розв'язання, тобто раціонального припису. Спробуймо порівняти різні можливі виходи з лаотянської кризи: 1) Лаос увесь комунізується за відсутності військового втручання Сполучених Штатів; 2) Лаос увесь комунізується після військового втручання Сполучених Штатів; 3) Лаос поділяється на комуністичну й некомуністичну частини; 4) Лаосом керує так званий нейтральний уряд, в якому переважає комуністичний вплив. Чи згодиться американський уряд на співвідношення 3 до 4 чи 4 до 3? Либонь, він віддасть перевагу 1 до 2, але чи можна зафіксувати співвідношення відхилень 1 і 2, з одного боку, 3 і 4 — з іншого? Чи радянський уряд, зі свого боку, згодиться на 1 до 2 чи 2 до 3, інакше кажучи, чи волітиме він, аби Сполучені Штати показали свою нездатність захистити Лаос шляхом боязливого втручання або невтручання взагалі? Чи віддасть він перевагу поділові на якусь напівнейтральність? Кожен із гравців у цій відносно простій і ізольованій кризі навряд чи зміг би звести власну ієрархію переваг, яка перевершувала б ієрархію його супротивника. Що ж до визначення кардинальних цінностей або ціни відхилень, то в цьому можна тільки побачити розумову вправу.

Та навіть більше: нам можуть заперечити, що ціна ставки чи відносна ціна різних виходів змінюється під час кризи. Советизація Лаосу, якщо два батальйони моряків візьмуть участь у битві, становить куди більшу втрату, ніж ця сама советизація за умови, що американські солдати офіційно не захищатимуть Лаос. Тож просування пішака «морських стрільців» автоматично змінює гру й вартість різних виходів. Щоб повернутися до повної структури стратегічної гри, треба було б відкласти рух пішаків, які змінюють вартість результатів (*pay-off*) і обговорити дві різні гри, кожна з яких визначають вартості, залежно тільки від дозволених рухів (невтручання морських стрільців у одному випадку, втручання морських стрільців в іншому). Але кожна з цих двох ігор істотно відрізнялася б від реальної стратегіко-дипломатичної гри, позаяк ця остання має за *головну* характеристику можливе звертання до зброї й що це звертання в більшості випадків таїть у собі водночас силу-силенну випадковостей у розгортанні операцій та імовірну трансформацію вигод і навіть низку ієрархій переваг, то згодом наберуть військового характеру під личиною антагонізму. Якщо ви втрачаєте якусь провінцію внаслідок бою, то ви програєте сам бій і втрачаєте провінцію: іноді можна було б згодитися з втратою провінції, але ніколи ніхто не змириться з програшем бою. Не кваптесь кричати: «Безглуздя!» Піклування про самолюбство тісно пов'язане із змаганням. Чи то йдеться про дипломатію, шахи або американський футбол, не піддаватися волі іншого — це одна з цілей, які законно переслідує кожен гравець.

Навіть більше, ціна дипломатичної мети стає іншою внаслідок розгортання кризи, навіть без посилення на самолюбство: гра для держав ніколи не завершується, оскільки кінцева мета, сказати б, зводиться до того, аби ніколи не випасти з неї. Окремо взяті дипломатична гра чи певна мета виглядають штучними: вихід із ігрової партії змінює терміни проведення наступної партії, престиж великої держави похитнуто чи закріплено обраною позицією. Не стільки за врятування самої Південної Кореї, скільки за врятування своєї честі, своєї репутації, відданості своїм зобов'язанням воювали три роки Сполучені Штати в Кореї. Тож ціна мети невіддільна від глобального контексту, передбачуваних чи непередбачуваних наслідків, від способу, в який буде зіграно й завершено партію. Гравець не може оцінити програш чи виграш свого супротивника залежно від самого характеру

мети, він зобов'язаний не сприймати цілком ту оцінку, що її намагається накинути йому його супротивник, а лише брати її до уваги. Навіть для оцінення результатів (*pay-off*) психологія гравців невіддільна від математичного розв'язання.

Звісно, є певні стратегічні ухвали (не дипломатико-стратегічні), які пропонують еквівалент гри з математично достеменним розв'язанням. На науковій конференції, що відбулася в Сорбонні в другому триместрі 1960 — 1961 р., пан Вормс навів такий приклад: японський конвой мав пройти з Рабаула (Нова Британія) до Лае (Нова Гвінея). Можливими були два різні шляхи — північний, де видимість була відносно погана, та південний, де вона була ліпша. Число наявних ескадрилій примушувало американське командування зосередити свої розвідувальні літаки на одному з цих шляхів. Тож кожен із супротивників мав вибір між двома стратегіями, цебто між двома шляхами: американці — для зосередження своїх ескадрилій, японці — для проведення свого конвою. Якби американці зосередили свої ескадрильї на південному шляху (де видимість була добра) і якби японці також обрали цей шлях, конвой швидко було б виявлено й бомбардування тривало б майже на всьому маршруті, цебто три дні. Але якби японці обрали північний шлях, то виявлення їх затрималося б і бомбардування мало б провадитися тільки один день. Зате якби американці зосередили свої ескадрильї на півночі, вони мали б два дні для бомбардування в обох випадках чи то тому, що конвой, який проходить би на півночі, було б швидко виявлено, чи то тому, що, коли б він проходив на півдні, де видимість була добра, кілька американських літаків змогли б досить швидко виявити його, попри своє невелике число. Літера *A* позначає американську стратегію, а *J* — японську. Постає така матриця:

		<i>J</i>	
		Північний шлях b_1	Південний шлях b_2
<i>A</i>	Південне зосередження (a_1).....	1	3
	Північне зосередження (a_2).....	2	2

Американці зосереджують свою авіацію на півночі й виявляють там японський конвой. Американці забезпечили собі два дні для бомбардування, а японці обмежили до двох число днів можливого бомбардування. Обидва гравці виробили «стратегію обачливості».

Цей приклад чистої стратегії, а не стратегії-дипломатії припускає рівноцінність між числом днів бомбардування та наслідком гри (який усуває випадковість у розгортанні воєнних операцій). З іншого боку, були в цьому випадку одна «точка-сідло» (*saddle point*): обачливість одного наштовхнулася на обачливість іншого. Але легко можна знову повернутися до матриці й змінити в ній цифри:

		<i>B</i>	
		b_1	b_2
<i>A</i>	(a_1).....	0	2
	(a_2).....	3	-1

Маючи шанс виграти 3, *A* спробував обрати a_2 , але він ризикує втратити 1. Якщо він застосує стратегію обачливості, то обере a_1 , що йому забезпечить принаймні нічию. *B*, зі свого боку, спробує обрати b_2 , що дозволить йому виграти 1, якщо *A* зіграє a_2 . Але побоюючись програти 2, якщо *A* зіграє a_1 , він зіграв би на обачливість, обравши b_1 . Однак він зіграє b_2 , якщо підозрить *A*, в тому, що той зіграє a_2

з надією, що він, випередивши a_1 , зіграє b_1 . припустивши, що A зробить цей розрахунок, він розладнає плани останнього, зігравши b_2 . Але A , у свою чергу, може випередити цей розрахунок і розладнати його, й так до нескінченності. Інакше кажучи, за відсутності точки-сідла й коли йдеться про єдиний удар, гра не має раціонального розв'язання та психологічної інтуїції, смак ризику чи безпеки визначають розумну політику.

Теорія ігор, як відомо, пододала перешкоду відсутності *saddle point* за допомогою так званої змішаної стратегії¹. Цілком імовірно, що ідея оптимальної стратегії має в собі уроки в царині дипломатії: супротивник буде спроможний забезпечити собі перевагу, якщо він наперед дізнається про наше рішення в даній кон'юнктурі, тож найкращим способом завадити йому в цьому передбаченні був би безладний, цебто без очевидного порядку, вибір того чи того можливого рішення. Наступ із «закритого боку» в режі чи зміна напрямку м'яча в тенісі спираються на це правило (не відповідати завше в однаковий спосіб на визначену кон'юнктуру). Але оптимальна стратегія, як *раціональне розв'язання*, припускає сувору оцінку наслідків, що їх дала б для кожного гравця кожна з ухвал, так само як і розмежування самої гри. Часто-густо звертання до зброї (що складає одну з можливих стратегій) упродовжує коефіцієнт непевності, який створює розрив між формулою та дійсністю.

Дипломатичні кон'юнктури між двома термоядерними конкурентами в «холодній війні», у виборі між класичною та атомною зброєю спонукали американських авторів до безлічі аналізів типових ситуацій, підказали незаперечний метод, який зводиться до того, що не слід забувати про відстань, яка розділяє схему та історичний світ. Іноді розрахунки є розрахунками об'єктивної імовірності, що ґрунтуються на досягненнях зброї (виходячи з відомої точності балістичних ракет, протидії тисковим баз, скільки треба мати ракет, аби досягти 90 або 95-відсоткової імовірності знищення 50 американських баз міжконтинентальних бомбардувальників або 10 ракетних пускових установок?) Подеколи розрахунки переслідують викликати імовірну дипломатичну або військову реакцію стратега, надаючи значення меті (Берлін) і можливій вартості застосування чи то класичної, чи то атомної термоядерної зброї.

Розрахунки першого типу, самі собою цілком законні, мають бути виправлені за допомогою коефіцієнта непевності, що неможливо навіть приблизно визначити (якою мірою знання розташування й захищеності баз є точним? У якому разі реальний запуск відбувся б, як це відбувається під час навчання? Тощо).

Розрахунки другого виду видаються мені більш небезпечними, ніж корисними: вони надають суворой видимості ухвалам, видаючи їх за більш обмірковані, й особливо спотворюють природу та сам хід обмірковування. Передусім мета ніколи не буває визначеною, позаяк вона невіддільна від глобального конфлікту й сама мета не може бути відомою стратегам. Чим ризикують Сполучені Штати? Чи ста-

¹ Математики показують, що найліпша стратегія в попередній грі визначена в такий спосіб: різниця між клітинами першого рядка є 2, між клітинами другого рядка — 4. Співвідношення між цими двома відмінностями — $\frac{1}{2}$ чи $\frac{2}{1}$ — визначить частоту, за якою A повинен буде обирати a_1 та a_2 або $66\frac{2}{3}$ та $33\frac{1}{2}$ часу (A обирає щоразу навмання a_1 або a_2). Стратегія B визначена так само співвідношенням відмінностей між клітинами колон. А що ці відмінності одні й ті самі, B муситиме також грати часто b_1 та b_2 . Обидві змішані стратегії найкращі. Щоразу, коли B обиратиме b_1 , A виграватиме 0 двічі з трьох разів і 3 раз на три рази. Тож він виграватиме, в середньому, 1. Щоразу, коли B гратиме b_2 , A виграватиме 2 двічі з трьох разів і програватиме 1 раз на три рази, що дає $(2 \times \frac{2}{3} - 1 \times \frac{1}{3}) = 1$, і це є ціною гри. B може поліпшити гру тільки відійшовши від оптимальної стратегії, що призведе б до «психологічного кола», з якого ми вийшли.

Ця формула мала багато застосувань у царині військової техніки, і її можна навіть було б застосувати для розв'язання простих стратегічних проблем. Достатньо було б змінити задачу з двома шляхами та двома конвоями, усунувши «точку-сідло», щоб лише «змішана стратегія» давала яесь розв'язання, — це останнє, цілком очевидно, вимагає, аби відбулося повторення, щоб кожен гравець міг обирати навмання ту чи ту ухвалу, які йому пропонуються, з частотою, яка визначає співвідношення відмінностей вартостей у двох рядках чи в двох колонках.

нуть американці, в разі своєї поразки, рабами Росії? Чи мільйони китайців придуть жити до Нью-Йорка або Чикаго, як це вважає О. Моргенштерн?¹

Я не сумніваюсь, що хтось із членів «товариства за розумну атомну політику» відповість, нібито знаменитий економіст є жертвою власних марень і що ніколи ні росіяни, ні китайці й гадки не мали про таке переселення своїх людей. Либонь, вони й справді такої гадки не мали, але ніщо не може довести, що вона не прийде їм у голову того дня, коли після чи навіть без термоядерної війни Сполучені Штати капітулюють. *Абстрактними словами ми скажемо, що ставка між двома конкурентами залежить від розгортання самого конфлікту й що ні той, ні той дипломат-стратег не може розраховувати, що він ризикує втратити, бо жоден з них не може знати, як з ним поводитиметься його можливий переможець.* Навіть більше, якщо цей переможець утратив у війні половину своїх міст, ризик іще більший, ніж за припущення капітуляції без бою. Тож нині всі ставки в окремих партіях більш чи менш великі, згідно з наслідками, які для них відводяться в глобальній партії.

Неможливість оцінити фактичну ставку, бо окрема партія, яка, згідно з виробленою стратегією, не є однією й тією самою, узгоджується з тим фактом, що ні кожна окрема, ні кожна глобальна партія не є нульовими. Звісно, керівники Сполучених Штатів схильні гадати, що все було б набагато простіше, якби не існувало Радянського Союзу, а цей останній, зі свого боку, бачить лише єдину перешкоду на шляху світового поширення «соціалізму». Але доти, допоки існують дві великі держави, кожна зберігає спільні інтереси з іншою. Я не знаю, чи, як розмірковує один автор, американська відмова відкрити народному Китаю доступ до Організації Об'єднаних Націй є свідомою, чи несвідомою даниною підтримці влади Кремля над сукупністю світового соціалізму. Але двійка діє так, ніби вона прагне закриття Атомного клубу, ніби кожна з цих двох держав переслідує мету зберегти якомога довше двох конкурентів. Може, навіть, Сполучені Штати в довготривалому терміні віддаватимуть перевагу тому, аби існували дві соціалістичні держави, а не одна, може, вони бачать у одній чинник рівноваги проти другої або принаймні можливий погамовувач крайніх амбіцій іншої.

Від моменту, коли абсолютний антагонізм — ігри, сума в яких нульова, — поступається місцем суміші ворожості та змагання, парадокси математиків поступово схлипаються збігати з інтуїціями психологів. Ілюстрацією² для нас послужить класична в теоретиків ігор задачка, яку назвали «парадоксом бранців». Слідчий опитав двох підозрюваних, кожного окремо. Їх, підозрюваних у серйозному злочині, звинуватили в незначному правопорушенні. Якщо обидва вони мовчатимуть (a_2b_2), цебто відмовляться зізнатися в скоєному злочині, та отримають менш суворе покарання, ніж це передбачено за незначне правопорушення (-5). Але розгля-

¹ Там само, с. 289.

«Ніхто не може з певністю сказати, чи ворог проникне до нашої країни, якщо він здасться нам без бою. Але можна накидати деякі начерки цієї похмурої картини; а що вона буде справді похмурою, то в цьому нема жодного сумніву! Всі залишки військової могутності негайно будуть зруйновані. Ніщо не буде легко виконувати в цю добу, коли зброї стане менше й вона буде не такою потужною, але опиниться в руках керівної меншини. Керування буде передано до рук комуністичних уповноважених; до влади прийде добре натренована й покірنا дрібнота. Мешканці наших нетрищ переселяться до палаців, а ті, хто там мешкав, тепер опиняться в трудових таборах на Алясці й на півночі Канади. Автомобілі виготовлятимуть не для Сполучених Штатів, а для Азії. 100 000 000 китайців, либонь, а може, й 200 000 000 буде переселено до нашої країни, які заволодять будинками, що в них ми зараз мешкаємо. Згідно з їхніми критеріями, навіть коли вони скупчаться в нас, їхнє становище буде ліпше, ніж воно є в них нині. Наші заводи працюватимуть на «відшкодування» решті світу, тимчасом як ми опинимося в стані жалюгідного існування, достоту такого, яке зможе забезпечити безперервність служби нових покірних рабів (покірність яких буде легко гарантувати за допомогою виділення їм відповідних доз заспокійливого).

² Я взяв її формулювання з названої книжки А. Рапопорта.

немо, що сталося б, якби той чи той або обидва зізналися. Якщо A зізнається (a_1), а B не зізнається (b_2), то A уникне покарання (+10), а B отримає суворіше покарання (-10). Якщо зізнаються обидва, їх покарають обох, але не так суворо (-5), ніж того, який сам не зізнався б (-10). Тож таблиця буде такою:

		B	
		b_1	b_2
A	(a_1)	-5 -5	+10 -10
	(a_2)	-10 +10	+5 +5

Яким є найліпше розв'язання? Ясно, як мені здається, немає «раціонального» розв'язання. Якщо A чи B , будиши певні, що другий з них, вірний честі, не зізнається, то розв'язання збільшить його перевагу, хоч він і стане винним з погляду «моралі злочинного світу». Але якщо, аби зменшити ризик до мінімуму, той і той зізнаються, розв'язання є гіршим для суспільства (-10) за те, до якого призвела б мовчанка обох. У цьому разі достатньо було б дозволити спілкуватися між собою обом гравцям, аби зацікавити обох підозрюваних разом вибрати розв'язання, найкраще для суспільства,— мовчанку. Та це розв'язання не було б повним еквівалентом раціональної необхідності. Позаяк кожен, незважаючи на домовленість, міг би запідозрити іншого в обмані. Зрештою, все залежатиме від думки, яку складе собі A про поведінку B , і від думки B про поведінку A . «Найбільш моральним» розв'язанням (у розумінні моралі в злочинному світі) й найліпшим для суспільства (але не найліпшим для кожного з них) є спільна мовчанка. Якщо замість двох гравців ми взяли б трьох і шукали б якогось раціонального перерозподілу ставок, ми не знайшли б жодного розв'язання, ні навіть єдиного класу розв'язань. Яку частку отримає кожен гравець від певної суми, яка підлягає поділові, якщо кожен гравець буде вільним вступати в спілку з будь-ким із двох інших гравців? Усе залежить від психологічних взаємин, які встановлюються між гравцями, від таємних угод між двома з них, від обіцянок, що їх дав кожному той чи той супротивник-союзник, від загроз, що їх відчув кожен з боку двох інших. Ці суто психологічні поняття неодмінно втручаються в гру, в якій найліпше розв'язання для суспільства не збігається з найліпшим розв'язанням для кожного з гравців і в якій таємна змова між цими останніми неможлива.

Тож саме ці поняття теоретики термоядерної стратегії використали чи то спонтанно, чи то виходячи з простих формул теорії ігор. Позаяк будь-яке застосування термоядерної зброї невірогідне, то стратег може надати йому певної правдоподібності, лише підкреслюючи в різні способи найвищу ціну, яку він дає ставці (Берлін). Термоядерна стратегія не полягає в тому, щоб обмірковувати рішення, які треба зробити, знаючи наслідок, який випливе з незастосування цієї зброї (втрата тієї чи тієї позиції), так ніби цей наслідок мав би якусь задалегідь відому вартість. Ця стратегія полягає в просуванні пішаків, аби збільшити вартість того, що розігрується, престиж стратега буде скомпрометовано, якщо він згодиться програти те, до чого виявив крайню прив'язаність. Можна сказати, коли ваша ласка, що він нагадав тому, що розігрується в окремій партії, вартості, співмірної з ціною термоядерної війни, наголосивши, що програш цієї партії мав би серйозний вплив на досягнення глобальної партії, цебто на ставку, яка була б у масштабі термоядерної війни (коли б не віддавалася перевага капітуляції, цілковитій поразці перед обміном термоядерними ударами). Одначе було б ліпше не штовхати так далеко це кількісне формулювання: адже математики не дозволяють знайти раціональне розв'язання, коли втрата ризикує стати «нескінченною». Для гравців великої стратегіко-дипломатичної партії термоядерна війна рівнозначна нескін-

ченній втраті. Тож гравці можуть вийти з цієї гри тільки через капітуляцію, яка не тайла б у собі стільки ризику. В грі, в якій гравці не бажують згоджуватися з майже нескінченними ризиками, немає раціональної стратегії, є стратегії, таємних правил якої ми запрошуємо супротивника дотримуватися.

У термоядерну добу метою кожного гравця є уникати впадання в крайнощі, не програючи більш чи менш окремо взятої партії. Щоб обмежити програші, не впадаючи в крайнощі, кожен зобов'язується захищати життєві ставки й силкується переконати іншого, що це зобов'язання безповоротне, але він намагається довести, що це зобов'язання може бути прийнятним для супротивника тільки тоді, коли воно не призводить для цього останнього ні до втрати важливої позиції, ні до втрати обличчя. Така партія переважно є історичною й психологічною, кожна дія якої змінює дані початкової гри, а користь ставки ніколи не є сталою для супротивника, ніякий трансферт цієї користі не має конкретного значення. Вона більше не виключає з традиційної дипломатії розумну поведінку. Вона більше не вдається в нашу добу, як це було в минулі століття, до раціонального формулювання (цебто такого, яке накидалося б учасникові так, як накидається логіка теореми тому, хто розуміє її доведення). І зовсім навпаки, як мені здається, стратегія термоядерної доби більш віддалена від моделі раціональної стратегії, ніж стратегія тисячоліть доядерного озброєння. До 1955 р., цебто до появи двох термоядерних конкурентів, сама гра не здавалася нерозумною, тимчасом як сьогодні гравці, вочевидь, воліли б вийти з гри або покласти їй край у той чи той спосіб¹. Стратегія зобов'язання, погроз, ошуканства пов'язана з «особистістю» гравця більше, ніж будь-яка інша стратегія. Тож гравці демократичного табору з вільною пресою та політичним персоналом, який часто не усвідомлює природи партії, ніколи не були такими схожими на одну особу. Прийняті ухвали ризикують висвітлити неперехідні переваги того факту, що вони виражають компроміси всередині держав між індивідуумами чи уповноваженими корпораціями.

* * *

Розумна й нераціональна дипломатія-стратегія в термоядерну добу та в добу ідеологій ставить уряди й простих громадян перед іще більш патетичними моральними суперечностями, ніж це були суперечності минулого. Який американський президент віддасть наказ командуванню стратегічних повітряних сил атакувати, знаючи ціну термоядерної війни для самого американського народу? Чи прийняття ризику, відмова від заспокоєння, що були чеснотами для Гітлера, були б такими самими для якогось іншого Гітлера? Чи є вони чеснотами для людини, яка розмахає бомбою в 100 мегатонн?

Суперечність між мораллю та політикою, каже нам філософ, який дивиться на минулу історію з байдужою мудрістю, не така, якою її описує тлумач ідеї *держави* Фрідріх Майнеке. Мораль також народилася в історії, розвинулася в часі. Саме поступ наших концепцій спонукає нас суворо оцінювати практику держав і поступово її змінювати. Саме в конкретній моралі колективів реалізується — недосконало — загальна мораль. Саме в політиці й за допомогою неї реалізується конкретна мораль².

¹ Усунення нескінченного ризику, зупинивши гру, або через монополію озброєнь (що є іншим способом зупинити гру).

² Ерік Вайль з приводу книжки Майнеке «*Idee der Staatsträson*» у журналі «Критік» за липень 1961 р. на с. 664 — 665 писав: «... чисте насильство більше неможливе, і, якщо воно проявляє себе, згуртує проти себе й допомагає в такий спосіб історичному усвідомленню й своєму моральному поступові. Було б парадоксально, спираючись тільки на видимість, твердити, що проблеми насильства в історії не поставали б, якби її не випередила думка, що її ставить, і якби бракувало цій свідомості сміливості зрозуміти саму себе, визнати саму себе».

Щоправда, абсолютну суперечність між моральністю та дипломатико-стратегічною діяльністю в деяких теоріях створено часткове визначення, що його дають і тій і тій. Якби не було іншої моральності, ніж християнська, яка щедро жертвує собою, цілком очевидно, державний діяч, навіть християнин, не діятиме по-християнському, а *керівник підприємства й поготів*. Індивідуум, відповідальний за колектив, приватний і громадський, повинен у взаєминах з іншими вимагати належне, бо це належне не є його особистим, а тих осіб, котрими він узявся керувати й поклав на себе відповідальність за них. Жоден принц не має права робити із своєї нації Христа серед інших націй. Проте нація, яка прагне жити, цебто яка утверджує свою силову волю серед інших, не є аморальною. Песимізм американських реалістів часто йде від помилкової чи перебільшеної думки про те, що вимагає моральності.

Не менше значення має те, що *примус* досі залишається невіддільним від будь-якої політики, що примус у відносинах між державами виявляє себе через *погрозу* або *застосування збройної сили* й що індивідуум, зобов'язаний *служити законом своєї країни, схвалює чи ні він ту справу, за яку бореться*.

Звісно, примус не є незаконним як такий. Усі чи майже всі нації зобов'язані своїм існуванням примусові, і навіть американська, створена з цивілізованих індивідуумів на майже порожній землі, повинна забути війну за Відокремлення, аби повірити в свою улюблену ідеологію — ідеологію радикального протистояння між злагодою та пануванням, між ідеалістичною дипломатією та політикою сили. Так само політика всередині націй не змогла остаточно усунути конфлікт і насильство. Навіть коли конституційний порядок не порушується державними переворотами чи революціями, які відзначаються поверненням до своєрідного природного стану, впорядковане функціонування демократичних суспільств не виключає того, що та чи та частина керованих почувається, і подеколи цілком небезпідставно, пригніченою, по-справжньому підданою примусові й не бачить іншої надії позбутися цього, як бунт, тобто насильство. Принаймні можливо надати якогось сенсу політичному становленню всередині держав: заснувати владу на злагоді, забезпечити гарантію індивідуальних свобод законами, створити такі умови, щоб усі члени спільноти брали участь у використанні культурних цінностей та в громадському житті. Впродовж століть людина прилучається до людства: гідність кожного визнають усі, імперія закону дозволяє всім жити згідно із здоровим глуздом.

Чи помічаємо ми між націями бодай найменшу ознаку того, що становлення має якийсь сенс? Чи того, що держави ладні відмовитися від права вчиняти правосуддя одні над одними? Чи того, що великі держави більше схильні в ХХ столітті після народження Ісуса Христа, ніж в ХХ столітті до його народження, поважати малі держави й не надуживати своєю силою? Куди серйозніше те, що спільна свідомість ще й сьогодні видається мені готовою радше згодитись із формулою (яку можна вважати величною чи ганебною) *right or wrong my country* (справедливість чи неправда — моя країна), ніж вимогами, без яких мир за допомогою закону чи вселенська федерація є тільки небезпекою.

До речі, як мораліст засудить громадянина, який зобов'язується коритися порядкам своєї держави, хоч би якими вони були? Якщо історик має стільки труднощів, навіть з відступом часу, аби справедливо розподілити провини в збройних конфліктах, які зіштовхують людські спільноти, то як окремих індивідуум, обложений суперечливою пропагандою, позбавлений певної частки інформації, міг би претендувати розв'язати цю проблему? Чи не ліпше для нього раз і назавше дотримуватися присяги вірності, яку він склав потайки того дня, коли отримав привілеї та спадщину, що забезпечило йому приналежність до певної історичної спільноти? Сьогодні ми знаємо, до чого може призвести забуття такої клятви. Знаємо також, що бувають обставини, за яких мораліст, як і історик, констатує суперечність, суперечливий ви-

бір того чи того й відмовляється давати цьому оцінку. Німець, який ненавидів Гітлера, але виконував у війську свій обов'язок вояка, німець, який ненавидів Гітлера й працював на поразку Третього райху, перебували в протилежних таборах, хоч у глибині душі вони обидва мали те саме бажання не коритися й ту саму надію. Немає загального правила, яке дозволило б з упевненістю визначити, де починається й де закінчується індивідуальне право бунтувати проти держави, яка опинилася в руках узурпатора, проти режиму, який спотворює засадничі цінності спільноти.

Чи, попри крайні випадки, громадянин, який вважає алжирську війну радше несправедливою, ніж справедливою, повинен боротися з алжирськими націоналістами? Чи відмовитися вдягти військову форму, якщо його покличуть до війська? Чи підкоритися з боєм у серці? Як повинен поводитися опозиціонер, щоб служити ідеям, не нашкодивши батьківщині?

Такі самі випадки свідомості трапляються й всередині держав, заперечать мені: якщо державець тиранічний, лад деспотичний, якщо уряди надуживають навіть законною владою, індивідуум не боїться альтернативи покірності та бунту. Цілком напевне ця альтернатива невіддільна від політичного існування, бо всі види конкретної моралі наказують коритися законам та державцям, але жоден з них не забороняє повставати проти деяких законів та деяких державців. Альтернатива не має якогось іншого значення, коли ми розглядаємо суперництво націй.

Держава вимагає від громадянина, аби він ризикував життям задля неї. Коли справа держави плутається в очах громадян зі справою нації, готовність на самопожертву видається невіддільною часткою обов'язку, що є рівнозначним для кожного життю в суспільстві. Але того дня, коли Гітлер вимагає в німця ліберальної переконаності в звертанні до найвищого ризику, суперечність у власному сенсі постає трагічною: цьому німцеві треба зраджувати свої ідеї чи свою батьківщину, сприяти перемозі режиму, що його він ненавидить, або зневаженню спільноти, до якої він прив'язаний усією своєю душею. Навіть більше. Якщо він хоче бути розважливим, він мусить зізнатися самому собі, що деякі риси огидного йому режиму не кінче є шкідливими для тимчасової долі держав. Іноді видається правдивим те, що цей світ належить насильству.

Зупинімося на якусь мить на цьому аспекті сварки макіавеллізму чи державного розуму. Чи нації, які вдаються до неї в міжнародному змаганні, менш справедливі, брутальніші, цебто примітивніші й всередині й назовні? Гадаю, що важко й водночас неправильно було б відповісти категорично «так» чи «ні». Теза незмінної суперечності між тим, що є добрим для спільноти, й тим, що відповідає моральності, бездоказова, навіть якщо помилково визначити *корисність*, звертаючись виключно до сили спільноти. Коли кандидати на отримання влади чи її володарі діють усупереч правилам, що їх посполиті чи громадяни мимоволі вважають чинними, вони зневажають пошану до закону чи до моральності, що є джерелом сили для самої спільноти, й водночас руйнують свій власний вплив. Народ, який доходить до зневаги своїх законів і своїх керівників, звісно, не є сильним народом. Та коли якийсь порядок розвалився й треба його будувати заново, наче на пустельній землі, найліпший шанс домогтися успіху мають ті, хто менш володіє християнськими чеснотами¹, здатністю керувати, схильністю до брутальності та підступності, фанатичною вірою в самих себе та в свою справу. Переможці вірять в уряд, що складається з людей, а не в уряд, створений за законом.

До того ж неправда й те, що нібито тільки зухвальці, у вульгарному значенні

¹ Пан Брюс Локкард, британський посол у Росії після падіння царату, розповідає, що він побився об заклад на успіх більшовиків після того, як він був присутнім при одній повчальній сцені: Троцький завдяки силі свого слова та своєї особистості закликав до покори гурт напів'яних солдатів. Інші, зокрема меншовики та революційні соціалісти, мали більшість у російському народі. Вони вірили в закони, свободу, анархію. А більшовики відновили дисципліну в армії та запровадили смертну кару.

цього слова, приречені на успіх. П. Ж. Прудон не зовсім помилявся, вважаючи, що за умови надання силі розпливчастого й широкого сенсу через певний, не такий уже тривалий час силові права матимуть тенденцію збігатися із справедливістю, або ще, що сила не дає кожній нації чогось більше, ніж те, на що вона має право. Військова сила Франції дозволяла здобути перемогу в Алжирі, а не асимілювати алжирців: позаяк ця асиміляція перевершувала можливості Франції, тож перемога була марною й несправедливою. Але розраховувати на остаточне примирення (коли цьому буде кінець?) — це вірити в казки Діда Мороза. Військова сила дозволила впродовж історії здобувати й підтримувати перемоги, що їх (соціальна, моральна, духовна) сили не виправдовували. Може так статися, що якогось дня Радянський Союз заплатить за несправедливість, з якою він поводився від 1945 р. із східними європейцями, як Франція розплачується від 1954 р. за несправедливість, з якою вона поводитися ціле століття з алжирцями. Ми нічого не знаємо про це й не маємо жодної гарантії, що буде саме так.

Лад, який урізає конкретні свободи громадян, який присвячує значну частину національних ресурсів зовнішній політиці, має очевидні переваги над ладом, який залишає за індивідуумами прерогативи визначати коефіцієнт обернення в рухомість майна чи інвестування. Звичайно, якби громадяни, які володіють такою прерогативою, були чеснотливими, вони взяли б гору над деспотичним ладом. Те, чого цей останній домагається за допомогою примусу, чеснотливі громадяни здобували б за допомогою громадянського духу. В реальному світі добровільна мобілізація часто-густо буде гіршою за примусову мобілізацію. Народи втрачають свою імперію, коли вони втрачають прагнення панувати — формула, запозичена в одного британського дипломата, є виразом тільки частки правди: народи часто втрачають прагнення панувати, коли вони дізнаються про неможливість зберегти свою імперію. Але залишається правдою й те, що сьогодні, як і вчора, прагнення панувати необхідне для світової величі й що керівники Радянського Союзу дають нам доказ того, що бувають оборудки з принципами.

Тож суть міжнародних відносин залишається відверто постійною впродовж століть, конкретний характер війни й миру визначається за допомогою наявної зброї, характеру режимів, що зіштовхуються між собою, цілями конфліктів. Нині мир є менш спокійним, ніж він був століття тому, позаяк суперництво між державами та змагання між ідеологіями посилюють одне одне. Велика війна була б жахливішою, ніж у будь-яку іншу добу, не тому, що люди стали гіршими, а тому, що вони стали більш ученими.

Чи є бодай якась ознака поступу в порядку взаємовідносин між державами порівняно з тим, що їх можна помітити в порядку взаємовідносин усередині держав?¹

Чи є бодай якась ознака поступу в порядку взаємовідносин між державами порівняно з тим порядком, який можна помітити у взаємовідносинах всередині держави?

Цей оптимізм не зовсім небезпідставний. Серед тих, хто так вважає, одні наголошують на усвідомленні меншиною всього людства як певну єдність, що стоїть за своєю гідністю вище за будь-які окремі спільноти. Якщо вірити цьому, то це — економічна солідарність між усіма спільнотами, що є винятково важливим фактом і що примусить нації перебороти націоналізм і довести до завершення розумну організацію свого співіснування. Якщо цьому вірити знову ж так, то це — очевидна абсурдність війни, веденої сучасними засобами руйнування, що робить анахроні-

¹ Тут не йдеться ні про регулярний поступ, ні про якусь певність на майбутнє. Спостерігаються самі занепади. Я хочу сказати, що філософ може визначити, в чому полягав би соціальний порядок, бажаний для нинішньої моральної свідомості, й що політична історія набирає якогось сенсу стосовно цього ідеалу.

чним звертання до зброї великих держав. Що ж до визвольних війн, то вони належать до епох, які залишилися вже позаду європейських народів.

Жоден з цих аргументів не є невагомим. Родова свідомість взагалі незрівнянно сильніша за людську свідомість. Наростаюча складність стосунків між політичними утвореннями, той факт, що в ХХ столітті історія вперше є світовою, не заважають розривові зв'язків, коли таку ухвалу прийме якийсь тоталітарний режим, у якому сенс один ідеологічний світ говорить з іншим більше, але вони менше розуміють один одного й менше хочуть взаєморозуміння. Дві третини людства не є сучасниками привілейованих меншин, а чи стануть вони ними завтра? Коли вони стануть ними? Чи згодяться вони не стати ними? Колективна воля сили й слави в цьому непорушна, попри термоядерні бомби, що перебувають на службі в неї. Право на життя культурних спільнот, либонь, більше визнають нинішні завоювальники (за винятком Гітлера), ніж варвари. Чи вдалося б в разі перемоги тоталітарної держави зберегти існування різних спільнот, які, немов Карфаген, до кінця чинили опір переможцеві?

Я не наважусь твердити, що ми змогли б відкрити теперішню ефективність, *Wirklichkeit*, ідеї, яка надала б певного сенсу монотонній послідовності перемог та поразок, полівів та імперій. Я не певен, що люди справді хочуть миру на землі. Ясна річ, вони воліли б уникнути жахів війни, але чи бажають вони відмовитися від радощів колективної гордості, від триумфу тих, хто говорить від їхнього імені? Чи можуть вони довіряти одні одним, спільнота спільноті, такою мірою, аби згодитись позбутися засобів сили й доручити якомусь судові справедливості завдання розв'язувати свої конфлікти? Чи встановлять вони гуртом через століття розумну межу населення, за браком чого їм загрожуватиме майже цілковите перенаселення чи принаймні перенаселення, яке пожвавить боротьбу за ресурси, сировину, сам простір, боротьбу, порівняно з якою минулі війни здаватимуться сміховинними? Чи нарешті, й більш за все, люди наблизяться достатньо одні до одних у своїх системах вірувань та цінностей, щоб терпіти культурні відмінності так само, як члени одного політичного утворення терплять відмінності між провінціями?

Мені важко схвально відповісти на всі ці запитання. Я не заперечую двох новинок: здатність маніпулювати природними силами для виробництва та для руйнування, зародок певної людської свідомості, водночас моральної (всі люди є люди) та прагматичної (цілком у інтересах усіх людей є обмежувати конфлікти між частинами людства). Та чи ці два нові факти є доказом нової фази людської природи? Ми не можемо цього знати, ми можемо цього прагнути, ми маємо право сподіватися на це.

Але ми знаємо також, повертаючись знову до передбачень Бертрана Рассела, що війна й мир між націями здатні привести до різних завершень. Або людство забуде, чого воно навчилося, й повернеться до доіндустріальної доби. Або людство вийде з войовничого періоду внаслідок катастроф, і всі народи не виживуть, щоб пізнати добродетельності поствойовничої фази. Або людство й далі впродовж століть провадитиме трагічну гру в зацінку апокаліпсису, оскільки гігієна здатна засипати за кілька десятиріч порожнини, відкриті кількахвилинним обміном термоядерними бомбардуваннями. Або ж, нарешті, за бажаною, але малоімовірною гіпотезою, нації поволі подолають свої передсуди та егоїзм, фанатики перестануть утілювати політичні ідеології, свої абсолютистські мрії, і наука надасть людині, яке усвідомлюватиме саме себе, можливість розпоряджатися наявними ресурсами залежно від числа людей, Організація буде світовою; культурні спільноти будуть численні й малі. Могутні держави, завершивши свою місію, зазнадуть у середовищі умиротвореного людства.

Хай читач не надто поспішає посміхнутися. Людство ще перебуває в дитячому віці, якщо зіслатися на час, який йому залишається жити. «Сьогодні слід подума-

ти, не говорячи про погаслі раси, що *homo sapiens*¹ існує на землі від шістдесяти до ста тисяч років; що теперішній стан космосу дозволяє з'явитися на світ наступним поколінням упродовж мільйонів років. Обмеживши мільйоном років величину тривалості людського феномена, можна сказати, що ми прожили десятку частку й що нам залишається прожити дев'ять десятих зазначеного терміну. Отже, тривалість існування людства у співвідношенні з життям індивідуума становила б 10 000 до 1. Сьогоднішнє людство нагадувало б шестирічну дитинку поруч із старезним дідуганом. Мільйон років людства відповідає місяцеві індивідуального життя. Отже, ми, людство, маємо десять років. Упродовж своїх п'яти-шести перших років без батьків і вчителів ми змогли насилу розрізнати інших ссавців; відтак ми набули мистецтва, моралі, право, релігію. Ми вміємо читати й писати менш ніж один рік. Ми спорудили Парфенон менш ніж три місяці тому; два місяці тому народився Христос. Менш ніж два тижні тому ми почали ясно ідентифікувати науково-експериментальний метод, який дозволяє нам розпізнавати певну дійсність всесвіту; минуло два дні з того часу, коли ми навчилися користуватися електрикою та будувати літаки. Ми — це десятирічний хлопчик, відважний, дужий і обнадійливий; через рік ми зможемо писати диктанти без помилок і правильно використовувати потрібне арифметичне правило. Через два роки ми підемо до п'ятого класу й приймемо своє перше врочисте причастя. Через 100 000 років досягнемо свого повноліття»².

Було б негідно дозволяти пригнічувати себе нещастям нашого покоління та загрозам близького майбутнього до такої міри, щоб утратити будь-яку надію. Але було б не менше негідно віддаватися утопії й не визнавати чварів нашого стану.

Ніщо не може завадити нам виконати два обов'язки, які не завше сумісні між собою, щодо нашого народу й щодо всіх народів: один полягає в тому, щоб брати участь у конфліктах, які становлять піткання історії, а другий — у тому, щоб працювати на мир. Людство могло б бути вмиротвореним і жодна людина більше не говорила б по-французькому. Інші спільноти з національною схильністю зникли, не залишивши після себе й сліду. Через небагато років чи десятиріч людській істоті буде надано змогу знищити саму себе; буде також надано змогу одному народові знищити всі інші народи й захопити цілу планету.

Чи треба буде вибирати між доіндустріальною добою та населенням повоєнної доби? Чи в цю незнайому епоху людство буде однорідне, а чи різнорідне? Чи суспільства будуть схожі на якийсь термітник, а чи на вільне місто? Чи доба війн скінчиться оргією насильства, а чи якимось поступальним заспокоєнням?

Ми знаємо, що ми не маємо відповіді на ці запитання, але ми знаємо, що людина подолала б суперечності своєї діяльності тільки того дня, коли б вона поклала край насильству чи надії.

Залишмо іншим, більше наділеним здатністю плекати ілюзії, привілей подумки перенестися на край усіх цих подій і постараймося виконати той і той з обов'язків, покладений на кожного з нас: не випадати з войовничої історії, не зраджувати ідеалу; думати й діяти з твердою рішучістю, що відсутність війни триватиме до того дня, коли мир стане можливим — якщо припустити, що колись він справді буде таким.

¹ Розумна людина (лат.).

² Fourastié J., *op. cit.*, p. 260 — 261.

АВТОРСЬКИЙ ПОКАЖЧИК

- Аристотель, 30, 211, 212, 278, 333, 464, 508
Бенвіль Ж., 194
Бенда Й., 547
Бентам Дж., 241, 242, 249, 263
Берар Ж., 213
Бергсон А., 333, 334, 335, 648, 660
Бернгем Дж., 595
Блекетт П. М. С., 660
Боден Ж., 239
Бодо Н., 240
Ботеро Г., 239
Бутуль Г., 228, 231, 233
Бюжо Т., 222
- Вайль С., 214, 293
Валері П., 144, 165, 176, 198
Вебб В. П., 202
Вебер М., 40, 59, 104, 329, 512, 543
Веблен Т., 242, 265
Вермо-Гюші М., 202
Волрес Л., 38, 39, 47
Волштетгер А. Дж., 383, 384, 385
Вормс М., 664
- Гайм Р., 186
Гантінгтон Е., 186
Гаусгофер К., 268
Гегель Г. В. Ф., 124, 294, 649
Гейзінга Ж., 660, 661
Геродот, 208, 213, 373
Герц Дж. Г., 362
Гільфердінг Р., 244
Гоббс Т., 30, 90, 317, 318, 524, 621, 622
Гобсон Дж. А., 241, 244, 260, 261, 264
Г'юм Д., 91, 135, 136, 137, 139, 142, 152, 154
- Галлуа П., 559
Гобіно Ж. А., 268
Голь Ш. Де, 273, 401, 402, 419, 420, 421, 432, 438
Гроцій Г., 123, 608
Гурвіч Г., 620
- Дельбрюк Г., 53, 54, 163, 208, 215
Дюпон де Немур П.С., 240
- Енгельс Ф., 332, 550
Енджел Н., 241
- Жорес Ж., 244
- Кан Г., 379, 380, 532
Кант І., 42, 166, 254, 608
Каплан М. А., 552
Каркопіно Ж., 214
Каутський К., 474
Кейнс Дж. М., 14, 15
Кельзен Г., 619, 635
Кене Ф., 240, 241, 242
Кеннен Г. Ф., 504, 507
Кінтнер В. Р., 582
Кішлінг Р., 250
Кіссінджер Г. А., 441
Кларк К., 224.
Клаузевіц К. фон, 11, 45, 47, 49, 50, 61, 62, 73, 86, 89, 91, 99, 165, 167, 192, 316, 343, 397, 398, 439, 499, 560
Кольбер Ж. Б., 238, 240
Конт О., 163, 286, 287, 555
Курно А., 188
- Лангер В.Л., 255
Лаутерпечт Г., 618
Лафонтен Ж. Де, 525
Ленін В. І., 77, 175, 244, 256, 258, 260, 261, 262, 263, 399, 408, 581, 596
Летурно К., 314
Лідделл Гарт Б. Г., 430, 442
Ліппманн В., 273
Ліст Ф., 197, 242, 243
Локк Дж., 30, 524, 621, 622, 636, 637, 640, 649
Люксембург Р., 258, 259, 260
- Майнеке Ф., 668
Маківеллі Н., 80, 93, 142, 234, 238, 245, 293, 524, 526, 658, 659
Макіндер (сер Гелфорд), 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 207, 268, 343, 346, 590
Малиновський Б., 338
Малтус Т., 241
Мамфорд Л., 337, 339

- Маркс К., 187, 258, 263, 284, 286, 332, 474, 580
 Мелон Ж. Ф., 239
 Мід М., 324
 Монкретьєн А. Де, 238
 Монтеск'є Ш. Л. де, 30, 97, 100, 124, 137, 138, 157, 167, 174, 180, 184, 207, 223, 275, 292, 293, 295, 296, 318, 350
 Моргентгау Г. Ж., 31, 72, 512, 514, 515, 516, 517, 518, 635, 636
 Моргенштерн О., 384, 563, 658, 666

 Нібур Р., 512, 513, 514, 515
 Нортроп Дж. К., 524, 525

 Олагює І., 186
 Орвелл І., 458
 Осгуд Р. Е., 513

 Павлов І., 319
 Парето В., 20, 38, 40, 71, 105, 293
 Паскаль Б., 182
 Перрі В. Дж., 337, 339
 Перру Ф., 120
 Платон, 30, 211, 212, 278
 Пленге Ж., 81, 287
 Полібій, 213
 Поссоні С. Т., 582
 Прево-Парадол Л. А., 217, 222
 Прудон П. Ж., 519, 522, 523, 527, 549, 626, 671
 Пуфендорф С. фон, 608

 Райт К., 301, 302, 308, 309, 312, 313, 328
 Рассел Б., 528, 531, 533, 538, 547, 584, 672
 Ренан Е., 280, 298
 Річардсон Л. Ф., 306, 564
 Роббінс Л., 241
 Ружерон К., 378
 Руссо Ж. -Ж., 5, 8, 30, 124, 334

 Сен-П'єр (отець), 608
 Скотт Дж. П., 319
 Сміт А., 242, 246
 Сноу (сер Чарльз Персі), 534, 547
 Сові А., 202, 224, 227
 Сорокін П., 226, 307, 308, 309, 310, 311, 313
 Спенсер Г., 286, 608
 Спідмен Н. Дж., 72
 Спіноза А. Б., 30, 167, 317, 621
 Стейлі Е., 256
 Стоун Дж., 617

 Страус-Гупе Р., 582
 Стрейчі Дж., 261, 262
 Сюллі М., 245

 Таціт, 274
 Темпл (сер Вільям), 240
 Терні-Гай Г. Г., 327
 Тібодє А., 147, 152, 153
 Тойнбі А., 147, 152, 185, 214, 301, 302, 303, 304, 305, 312, 344, 634, 649.
 Токвіль А. Де, 62, 155, 275, 276, 278, 471, 472
 Трейчке Г. фон, 273, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 520, 549

 Феррі Ж., 250
 Фессар І., 644, 645
 Фішер І., 72
 Франс А., 73
 Фройд З., 321
 Фукідід, 135, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 192, 249
 Фуллер Ж. Ф. С., 245
 Фурастьє Ж., 656

 Чемберлен Г. С., 250, 268

 Шелер М., 285, 607, 608
 Шмітт К., 104, 205, 278, 648
 Шпенглер О., 84, 193, 301, 303, 304, 305, 312, 332, 527, 649
 Штайнмец Р., 72
 Шумпетер Дж., 242, 264, 285

 Юнґер Е., 287

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія, 54, 191, 352, 354, 355
Австрія, 11, 64, 101, 218, 219, 269, 273, 309, 366, 412, 413, 426, 450, 468, 614, 615
Аденауер К., 199, 416, 420, 434, 517
Адріатичне море, 191, 201
Азія, 7, 27, 28, 53, 54, 56, 57, 102, 125, 144, 158, 159, 161, 168, 186, 191, 203, 208, 209, 210, 212, 214, 217, 220, 232, 233, 248, 251, 252, 298, 299, 303, 305
Албанія, 27, 408, 496, 562, 614
Александр Македонський, 73, 136, 143, 208, 209, 213
Алжир, 55, 57, 58, 59, 60, 65, 66, 75, 95, 96, 122, 146, 160, 170, 173, 174, 219, 221, 222, 247, 303, 344, 402, 421, 422, 424, 425, 443, 523, 597, 602, 616, 627, 656, 671
Альянси (союзи), 7, 10, 21, 24, 26, 27, 28, 51, 53, 62, 63, 65, 66, 87, 98, 100, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 122, 127, 135, 136, 141, 142, 143, 146, 147, 150, 154, 155, 159, 163, 164, 167, 188, 190, 195, 201, 213, 214, 253, 270, 291, 296, 305, 336, 344, 352, 354, 356, 357, 359, 360, 361, 364, 389, 394, 400, 401, 402, 403, 411, 414, 416, 418, 419, 420, 421, 427, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 444, 448, 449, 450, 451, 456, 457, 461, 466, 467, 468, 469, 475, 476, 477, 479, 481, 483, 484, 503, 506, 519, 537, 538, 539, 540, 541, 543, 544, 564, 569, 589, 590, 597, 598, 599, 602, 617, 622, 641, 642, 649
Ангола, 597
Арбенз, 21, 463
Аргентина, 254, 460, 656
Арденни, 218
Афіни, 101, 103, 116, 135, 137, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 184, 192, 193, 210, 211, 212, 213, 222, 234, 247, 248, 279, 288, 313, 332
Африка, 12, 13, 21, 56, 57, 66, 84, 95, 144, 186, 188, 191, 195, 203, 219, 232, 252, 255, 256, 279, 284, 288, 305, 346, 349, 350, 351, 357, 358, 361, 365, 367, 368, 422, 451, 453, 454, 459, 470, 476, 483, 484, 487, 488, 591, 598, 599, 653
Ачесон Д., 486
Балкани, 12, 51, 63, 253, 254, 257
Балтійське море, 191, 201
Бао Даї, 423
Багіста, 463, 484
Бельгія, 356, 368, 450
Берег Слонової Кості, 366
Бідо Г., 423
Біженці, 164, 198, 463
Бірма, 365, 453, 457, 460, 627
Бісмарк О. фон., 88, 158, 159, 250, 364, 509, 515, 523
Блок, 7, 10, 19, 21, 28, 78, 112, 114, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 171, 195, 232, 289, 305, 343, 344, 345, 352, 353, 354, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 386, 389, 392, 393, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 432, 436, 440, 442, 443, 444, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 475, 479, 482, 483, 484, 485, 487, 488, 489, 491, 492, 495, 501, 524, 537, 538, 540, 542, 551, 565, 568, 572, 578, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 602, 603, 612, 616, 617, 625, 628, 630, 634, 642, 643, 647, 648, 649, 651, 652, 654, 655, 658
Болгарія, 404, 427, 494
Браззавіль, 420
Бразилія, 18, 22, 232, 299, 360, 464, 482, 601
Брюнінг Г., 268
Булганін Н., 467, 487
Бун Ум, 469
Бурбони, 114, 137, 138
Бургіба, 57, 60, 453
Бургундці
Ванденберг А.Г., 421
Варвари, 76, 118, 144, 149, 189, 210, 216, 303, 473, 476, 528, 577, 580, 661, 672
Варгас Ж., 464
Велика Британія (Англія), 10, 12, 13, 14, 20, 22, 28, 51, 54, 63, 65, 66, 75, 78, 82, 85, 86, 87, 89, 93, 96, 97, 102, 103, 110, 111, 113, 116, 126, 127, 128, 129, 136, 137, 138, 140,

143, 147, 159, 185, 188, 189, 190, 192, 193,
194, 197, 204, 205, 208, 218, 219, 221, 232,
233, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 270,
274, 275, 276, 289, 295, 296, 297, 298, 308,
309, 332, 343, 347, 353, 355, 357, 368, 371,
389, 401, 402, 410, 412, 413, 414, 415, 419,
421, 422, 429, 431, 432, 434, 435, 439, 444,
458, 467, 475, 477, 484, 487, 489, 491, 500,
515, 517, 540, 543, 544, 545, 556, 558, 565,
568, 587, 592, 598, 599, 631

Венесуела, 18, 22

Венеція, 75, 189, 193, 245, 299

Вілсон В., 50, 516, 518, 539

Вілгельм I, 10

Владивосток, 358

Габсбурги, 89, 283

Гагана, 487

Гаїті, 128

Гаммаршельд, 470, 488

Ганнібал, 136, 246, 247, 333

Гарвард, 25

Геббельс Й., 53

Геополітика, 24, 31, 183, 190, 192, 196, 198

Германці, 12, 193, 216, 274, 279

Гієрон, 136

Гінденбург П. фон, 54, 59

Гітлер А., 10, 36, 48, 53, 63, 75, 83, 85, 86,
87, 94, 96, 103, 108, 128, 192, 199, 210, 268,
269, 270, 271, 274, 283, 293, 296, 297, 298,
299, 336, 347, 371, 413, 500, 502, 503, 517,
518, 519, 523, 558, 615, 668, 670 672

Гогенцолерн, 268, 283

Гуни, 193

Гуссити, 208

Габон, 347, 351, 366, 555

Гана, 464, 465, 488, 592

Ганді, 123, 545

Гватемала, 463, 493

Гвінея, 365, 451, 457, 466, 469, 470, 479,
488, 592, 664

Гольє Ш. де, 27, 87, 88, 273, 401, 402, 419,
420, 421, 432, 438, 542

Гомулка В., 405, 406, 407, 410

Гуам, 54

Даллес Дж.Ф., 26, 418, 466

Данія, 21, 309, 379, 392, 412

Данціг, 370

Дарлан Ф., 323

Деспотизм, 143, 169, 174, 197, 201, 212,

214, 293, 312, 313, 361, 364, 465, 466, 482,
485, 578, 579, 630

Джеліко Ж., 58

Димитров Г., 403

Дипломатія, 22, 23, 24, 27, 28, 31, 32, 33, 35,
42, 47, 48, 61, 62, 63, 64, 66, 72, 77, 78, 79,
80, 87, 88, 101, 103, 106, 107, 108, 112, 113,
116, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 154, 159,
161, 171, 179, 180, 188, 189, 192, 248, 253,
254, 255, 256, 260, 268, 269, 271, 274, 275,
277, 283, 291, 293, 299, 328, 330, 331, 343,
344, 346, 347, 356, 361, 363, 364, 370, 371,
393, 394, 398, 401, 404, 405, 411, 412, 416,
420, 421, 424, 425, 428, 435, 439, 442, 443,
444, 446, 447, 448, 450, 452, 455, 456, 465,
466, 467, 468, 469, 473, 484, 485, 487, 489,
492, 493, 496, 506, 510, 513, 517, 519, 531,
541, 544, 551, 560, 563, 564, 573, 597, 599,
628, 662, 663, 664, 665, 668, 669

Директорія атлантична, 402, 419, 420

Договір (угода), 13, 14, 15, 17, 25, 26, 27, 28,
33, 49, 62, 63, 77, 86, 88, 96, 99, 101, 114,
119, 120, 121, 122, 124, 125, 131, 149, 150,
151, 157, 169, 182, 193, 194, 197, 205, 249,
275, 283, 336, 352, 353, 354, 355, 356, 357,
358, 364, 367, 371, 375, 386, 389, 392, 402,
403, 404, 409, 410, 411, 412, 416, 417, 418,
422, 423, 424, 429, 430, 433, 434, 437, 438,
439, 444, 446, 448, 450, 454, 455, 456, 457,
467, 468, 477, 493, 495, 502, 505, 509, 510,
517, 522, 525, 526, 529, 534, 535, 536, 537,
538, 539, 542, 543, 555, 556, 557, 558, 559,
560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568,
569, 570, 571, 572, 573, 575, 582, 595, 596,
612, 615, 616, 619, 621, 623, 624, 628, 635,
637, 638, 639, 640, 641, 642, 649, 650, 651,
660, 667

Іден (сер Ентоні), 446, 631

Ейзенхауер Д.Е., 372, 401, 424

Ейлер Л., 73

Ельзас-Лотарингія, 12, 49, 89, 93, 100, 113,
116

Епідавр, 149

Ергард Л., 416

Ескімоси, 185

Естонія, 121

Європа, 7, 8, 9, 10, 12, 15, 17, 19, 20, 21, 22,
24, 27, 28, 30, 32, 50, 51, 53, 54, 59, 60, 63,
65, 77, 78, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 101,

108, 110, 111, 112, 116, 118, 119, 126, 137, 141, 142, 143, 147, 153, 154, 159, 162, 163, 167, 168, 171, 176, 181, 185, 186, 191, 193, 194, 195, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 217, 218, 219, 220, 222, 226, 228, 230, 231, 232, 238, 248, 251, 252, 254, 255, 256, 262, 268, 269, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 288, 292, 296, 297, 299, 304, 309, 310, 332, 334, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 358, 359, 360, 362, 363, 365, 366, 368, 375, 376, 381, 384, 386, 389, 390, 391, 392, 400, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 412, 413, 414, 415, 418, 420, 421, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 433, 434, 436, 437, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 455, 457, 461, 462, 566, 467, 468, 470, 471, 472, 473, 475, 476, 479, 483, 484, 485, 493, 494, 503, 512, 515, 516, 523, 533, 536, 537, 543, 544, 559, 565, 568, 572, 576, 583, 584, 587, 590, 591, 593, 594, 595, 597, 599, 600, 601, 603, 608, 620, 629, 630, 631, 634, 637, 642, 644, 647, 648, 653
Єгипет (ОАР), 80, 168, 359, 424, 451, 456, 457, 459, 460, 468, 470, 488, 495, 540, 600
Ємен, 128, 460.

Жданов А., 579
Жоффер Ж., 401

Ізоляція (ізоляціонізм), 77, 100, 194, 277, 432, 434, 494, 524, 599, 628, 632
Ізраїль, 24, 80, 100, 349, 359, 374, 376, 424, 487, 489, 540, 592, 625
Імперіалізм, 12, 13, 16, 17, 20, 21, 22, 93, 97, 146, 175, 191, 194, 204, 230, 231, 242, 244, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 256, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 270, 277, 285, 367, 410, 423, 424, 425, 427, 434, 466, 470, 473, 484, 487, 582, 592, 597, 610
Імперія, 7, 11, 12, 20, 22, 24, 30, 32, 35, 42, 49, 51, 53, 57, 59, 62, 65, 77, 84, 89, 93, 96, 97, 98, 102, 109, 110, 113, 115, 116, 117, 118, 120, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 151, 158, 159, 160, 162, 163, 166, 169, 170, 189, 190, 192, 193, 195, 196, 199, 200, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 232, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 263, 264, 269, 270, 274, 276, 277, 279, 281, 282, 285, 288, 289, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 313, 329, 331, 333, 335, 343, 344, 347, 348, 353, 358,

364, 369, 371, 386, 403, 407, 413, 421, 423, 425, 426, 432, 439, 453, 455, 468, 479, 483, 484, 487, 493, 500, 501, 508, 509, 516, 518, 521, 523, 527, 539, 545, 549, 557, 562, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 591, 592, 595, 596, 597, 603, 608, 609, 611, 612, 631, 633, 634, 635, 645, 646, 649, 650, 651, 652, 656, 657, 669, 671, 672
Індія, 13, 97, 111, 159, 185, 221, 233, 249, 251, 252, 262, 288, 297, 299, 300, 301, 305, 343, 350, 351, 357, 360, 361, 362, 365, 449, 450, 451, 452, 453, 456, 458, 460, 466, 467, 469, 470, 476, 479, 539, 555, 565, 569, 591, 600, 601, 627, 656
Індокитай, 24, 57, 61, 65, 97, 170, 171, 175, 220, 222, 233, 344, 418, 422, 423, 454, 468, 489, 490, 494, 591, 597
Індонезія, 54, 170, 190, 360, 421, 422, 460, 494, 616, 627
Ірак, 7, 130, 467, 468, 489, 491, 492
Іран, 7, 467
Ірландія, 218
Іспанія, 22, 55, 114, 159, 186, 187, 188, 200, 249, 281, 292, 296, 297, 298, 309, 471, 524, 545
Італія, 21, 78, 84, 85, 100, 116, 126, 131, 138, 200, 218, 229, 233, 289, 299, 309, 389, 410, 445, 486, 506, 540, 556, 587, 612, 614, 615, 628, 642
Йорданія, 467, 468, 489, 491, 492, 493
Кадар Й., 130, 359, 485, 491
Канада, 21, 96, 159, 203, 204, 205, 206, 222, 249
Капітуляція, 28, 50, 53, 165, 169, 276, 332, 357, 571, 374, 391, 392, 397, 416, 429, 442, 487, 506, 529, 530, 532, 533, 538, 539, 546, 547, 548, 560, 573, 576, 584, 596, 604, 652, 657, 66, 667, 668
Капуя, 246
Карл V, 152
Карфаген, 57, 216, 247, 332, 333, 672
Касавубу Й., 488
Кастро Ф., 22, 23, 78, 360, 362, 451, 452, 463, 484, 564, 626
Кашмір, 357, 449, 451
Квак'ютль, 325
Кельти, 216, 279
Кемал Ататюрк, 163
Кеннеді Дж.Ф., 10, 14, 21, 25, 26, 438, 515, 561, 598

Китай, 13, 27, 28, 29, 52, 54, 61, 102, 110, 126, 128, 129, 130, 131, 142, 159, 168, 170, 190, 203, 204, 223, 229, 234, 271, 281, 299, 300, 301, 302, 305, 309, 313, 346, 351, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 385, 386, 389, 407, 408, 419, 423, 435, 451, 458, 465, 479, 486, 490, 492, 494, 495, 496
Клемансо Г., 91
Колонія, 12, 13, 20, 55, 56, 57, 60, 97, 98, 149, 150, 151, 198, 214, 219, 222, 234, 241, 249, 250, 251, 252, 255, 257, 262, 263, 281, 300, 386, 452, 453, 454, 458, 483, 487, 492, 498, 653, 655
Колумбія, 506
Комінтерн, 423, 493
Конг Лі, 468
Конго, 361, 451, 488
Конференція, 61, 77, 80, 99, 132, 194, 219, 401, 420, 469, 591, 664
Корея, 13, 18, 19, 29, 30, 51, 52, 59, 60, 62, 123, 130, 131, 198, 346, 354, 355, 356, 358, 376, 408, 417, 419, 420, 428, 449, 458, 485, 486, 489, 490, 493, 617, 623, 628, 663
Коринф, 148, 149, 150, 151, 152, 212, 251, 589
Коркіра, 148, 149, 150, 151, 251, 589
Кортес Ф., 210, 662
Костов, 405
Куба, 9, 21, 23, 26, 27, 347, 362, 386, 392, 451, 452, 457, 458, 463, 466, 469, 470, 482, 489, 493, 494, 496, 524, 564, 592, 637

Ларіум і Пентелік, 213
Латвія, 121, 512
Латинська Америка, 7, 22, 203, 204, 232, 233, 252, 357, 360, 362, 365, 452, 459, 460, 463, 465, 466, 470, 476, 484, 487, 492, 591, 592, 598, 599, 600, 601, 653, 655
Левктри, 213
Лесбос, 149
Литва, 121, 138, 512
Ліберія, 128
Ліван, 129, 130, 185, 460, 468, 489, 491, 492, 493
Лівія, 85, 347, 351
Ліга Націй, 78, 125, 126, 128, 134, 146, 505, 513, 612, 613, 614, 615, 616, 623, 639, 647
Лінкольн А., 524, 583, 584
Лумумба П., 451, 488
Людендорф Е. фон, 54, 55, 59
Людовік XIV, 91, 92, 144, 159, 162, 200, 285, 297, 503, 517, 523
Люксембург, 351, 366
Мавританія, 488, 555
Маган А.Т., 196
Мегарська постанова, 152
Магомет, 196
Мажіно А., 370, 371
Мазаріні Г., 143
Макартур Д., 51, 52, 142, 486, 489
Македонія, 117, 153, 212, 214, 234, 281
Макміллан Г., 401
Малайзія, 54, 588
Маленков М., 406
Малі, 361, 365, 464, 479
Мальта, 195
Манштейн Е. фон, 218
Маньчжурія, 102, 125, 126, 193, 198, 439, 489, 490
Мао Цзедун, 170, 423, 490, 496, 561, 562, 581
Марокко, 55, 58, 80, 95, 170, 183, 219, 251, 256, 257, 421, 422, 453, 454, 488, 637, 638
Маршалл Ж.К., 18, 19, 78, 403, 409, 410, 411, 413, 414, 418, 444, 454, 455
Массініса, 136
Матсу і Кемуаб, 346
Мексика, 18, 21, 111, 159, 210, 232, 424, 471
Мендерес А., 464
Менон К., 451
Меншість, 7, 117, 172, 333, 424, 454, 463, 483
Месопотамія, 185, 337
Метц, 93
Микола II, 268, 517
Мобуту Ж., 488
Мохаммед-Алі, 83
Мохаммед П'ятий, 57
Муссоліні Б., 84, 85, 271, 299, 303

Надь І., 123, 130, 359, 406, 485
Наполеон; Наполеон III, 48, 75, 91, 94, 111, 143, 155, 209, 210, 229, 296, 297, 310, 364, 395, 499, 500, 515, 517, 523, 608
Нассер Г., 359, 408, 450, 451, 452, 495
НАТО, 28, 65, 363, 400, 404, 414, 419, 427, 429, 431, 436, 438, 441, 442, 448
Натолін, 406
Нго Дінь Дьєн, 423
НДР, 7, 28, 131, 358, 392, 404, 436, 445, 448
Непал, 460
Нерівність, 22, 75, 76, 129, 138, 164, 172, 221, 243, 248, 250, 252, 261, 272, 273, 334, 351, 352, 369, 376, 428, 477, 478, 479, 519,

520, 521, 555, 558, 579, 589, 599, 643
 Неру Дж., 357, 451, 452, 466, 470, 476
 Нівель Р., 55
 Нігерія, 350
 Нідерланди (Голландія), 75, 189, 191, 202, 227, 233, 309, 379, 414, 415, 421, 422, 489, 616, 627
 Німеччина, 12, 15, 27, 28, 30, 33, 49, 50, 53, 62, 63, 64, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 96, 100, 101, 102, 103, 108, 112, 113, 118, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 138, 141, 143, 147, 153, 155, 159, 162, 181, 182, 191, 194, 197, 204, 205, 218, 219, 224, 225, 227, 230, 231, 233, 254, 257, 263, 267, 268, 273, 274, 281, 282, 283, 293, 295, 296, 297, 298, 305, 309, 332, 336, 346, 349, 353, 357, 358, 365, 368, 370, 371, 381, 401, 404, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 426, 427, 428, 431, 433, 434, 436, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 457, 462, 477, 481, 493, 503, 505, 509, 510, 515, 517, 518, 520, 523, 530, 540, 544, 555, 565, 569, 584, 587, 590, 595, 597, 613, 614, 615, 616, 627, 642.
 Нова Гвінея, 664
 Нова Зеландія, 354, 355
 Норвегія, 21, 233, 412, 450, 627
 Нородом Сіганук, 454
 Нурі Саїд, 130, 467
 Нюрнберзький процес, 126, 132

 Одер – Нейсе (лінія), 112, 327
 ОЕСС, 409, 410, 413, 414, 444
 Олександр I, 48, 75, 395, 499
 ООН, 9, 78, 133, 303, 306, 344, 346, 347, 351, 352, 359, 366, 369, 404, 405, 421, 422, 449, 450, 451, 460, 469, 470, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 494, 649

 Пакистан, 349, 355, 357, 360, 361, 436, 449, 451, 453, 467, 565
 Панама, 347, 506
 Парагвай, 460
 Париж, 13, 16, 27, 29, 60, 61, 111, 126, 191, 206, 209, 358, 360, 371, 373, 391, 401, 402, 418, 420, 422, 423, 424, 427, 444, 457
 Патет Лао, 453, 468, 469, 591
 Пацифізм, 227, 240, 277, 287, 309, 428, 435, 539, 543, 607, 608, 609, 618, 639, 655
 Перикл, 152
 Перон Х., 464, 465
 Перу, 360
 Петро I, 472

 Пілсудський Й., 503
 Пірр, 94
 Політис Н., 133, 134
 Польща, 9, 21, 63, 83, 86, 112, 116, 126, 128, 162, 194, 269, 309, 354, 361, 371, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 427, 444, 445, 448, 455, 476, 484, 503, 510, 629, 643
 Помпея, 187.
 Португалія, 21, 412
 Потідея, 151
 Пруссія, 77, 88, 98, 209, 309, 310, 364, 510, 515
 Пуеблос (Зуніс), 325

 Райк Л., 405
 Райн, Райнська область, 33, 62, 63, 96, 99, 101, 194, 200, 201, 222, 347, 427, 429, 475, 502, 503, 595
 Ракоші М., 627
 Рапацький А., 446
 РЕВ, 410
 Рим (Римська імперія), 57, 111, 118, 136, 138, 153, 158, 160, 210, 214, 215, 216, 221, 234, 245, 247, 248, 281, 285, 288, 293, 303, 305, 311, 332, 333
 Рішельє А. де, 143, 519
 Романов, 11, 283
 Рузвелт Ф.Д., 31, 50, 51, 53, 54, 65, 88, 352, 421, 486, 494, 506, 518, 544
 Румунія, 9, 63, 194, 254, 404, 457, 643

 Савойя, 309, 523
 Сальвадор, 24
 Самарканд, 299
 Санкт-Петербург, 53
 Сан-Франциско, 305, 358
 Сарр, 265
 Сахара, 185, 256, 476, 587
 Свята Земля, 92
 Священний союз, 114, 115, 122, 141, 364, 448, 461
 Сенегал, 361, 365, 367
 Сен-П'єр-е-Міклон, 88, 420
 Санто-Домінго (Домініканська республіка), 21, 249
 Сербія, 10, 11, 63, 101, 625
 Середземне море, 66, 95, 96, 118, 159, 161, 185, 186, 187, 188, 193, 195, 222, 303, 311, 332, 400, 422
 Сігман Рі, 464
 Сирія, 420, 456, 457, 460, 468
 Сізіф, 477, 478

Сланський Р., 405
Сократ, 293
Соломон, 349
Спарта, 101, 103, 116, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 184, 212, 213, 288, 313, 332
СРСР (Радянський Союз, Росія), 7, 9, 11, 12, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 50, 53, 54, 61, 62, 63, 64, 65, 75, 78, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 98, 101, 102, 112, 115, 116, 119, 121, 123, 127, 128, 129, 131, 134, 138, 143, 153, 156, 159, 165, 167, 168, 171, 172, 174, 191, 193, 194, 195, 197, 203, 204, 206, 218, 219, 232, 234, 250, 252, 253, 254, 260, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 283, 293, 296, 299, 300, 305, 309, 313, 343, 345, 346, 347, 348, 351, 352, 354, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 364, 365, 395, 372, 373, 375, 376, 381, 384, 385, 386, 387, 389, 392, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 417, 427, 428, 429, 431, 432, 434, 435, 436, 439, 440, 442, 444, 445, 446, 447, 451, 455, 456, 457, 458, 459, 462, 466, 469, 470, 471, 472, 473, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 499, 500, 517, 519, 533, 534, 536, 537, 538, 541, 542, 543, 544, 546, 549, 550, 556, 561, 562, 564, 565, 566, 567, 568, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 580, 581, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 593, 594, 595, 596, 615, 626, 631, 643, 647, 648, 651, 652, 655, 654, 663, 666, 671
Сталін, 36, 51, 86, 87, 127, 172, 174, 175, 265, 268, 269, 271, 352, 386, 403, 404, 405, 406, 410, 423, 426, 427, 450, 452, 455, 466, 467, 468, 470, 490, 506, 517, 544, 596, 615
Страсбург, 93
Суванна Фума, 453, 468, 591
Судан, 367, 460
Судети, 273
Суец, 79, 252, 400, 422, 423, 424, 451, 487, 489, 490, 491, 492
Сукарно А., 359
Схід (Близький, Далекий), 28, 53, 61, 84, 102, 110, 126, 220, 254, 350, 358, 359, 386, 424, 457, 460, 466, 467, 471, 483, 492, 587, 591, 596, 600, 629, 642, 653
США (Сполучені Штати), 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 50, 51, 52, 53, 54, 59, 62, 63, 65, 78, 82, 83, 84, 87, 100, 102, 111, 123, 125, 129, 130, 131, 142, 152, 159, 165, 167, 168, 171, 190, 199, 204, 206, 218, 232, 233, 249, 251, 254, 259, 270, 271, 276, 281, 299, 300, 309, 322, 343, 345, 346, 347, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 372, 373, 375, 376, 380, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 401, 402, 403, 405, 407, 410, 412, 414, 415, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 435, 436, 437, 444, 449, 460, 467, 471, 472, 476, 486, 504, 505, 506, 512, 515, 518, 524, 525, 526, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 546, 549, 450, 556, 557, 558, 561, 562, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 574, 575, 577, 580, 581, 582, 583, 584, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 597, 598, 599, 600, 601, 603, 613, 6126, 627, 631, 636, 637, 638, 642, 647, 650, 651, 653, 655, 656, 663, 665, 666
Таїланд, 355, 360, 365, 467, 588
Таллейран Г.М., 143
Тибет, 451
Тифліс, 299
Тіто, 403, 405, 450, 452
Токугава, 159, 189, 277, 302, 313
Третій райх, 65, 101, 103, 218, 269, 270, 273, 349, 357, 371, 417, 448, 457, 477, 505, 558, 628
Третій світ, 488
Трієст, 89, 201
Трумен Г.С., 52, 444, 486
Туніс, 55, 58, 60, 132, 170, 183, 251, 256, 422, 453, 454, 469, 493, 637, 638
Туре С., 451
Туреччина, 162, 309, 389, 460, 464, 467
Угорщина, 9, 10, 12, 21, 80, 114, 116, 123, 134, 138, 194, 354, 361, 406, 407, 409, 427, 442, 445, 447, 448, 455, 457, 484, 485, 489, 490, 492, 524, 545, 614
Ульбріхт В., 445
Фашизм, 85, 143
Фіви, 212, 234
Фідій, 293
Філіп Македонський, 136
Філіппіни, 54, 347, 354, 355, 591
Фінляндія, 128, 134, 450, 614
Фландрія, 89
Формоза, 13, 129, 354, 355, 458, 537
Франко Ф., 55, 170, 308

Франція, 7, 10, 12, 16, 20, 21, 22, 23, 27, 33, 35, 51, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 75, 78, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 126, 127, 128, 129, 132, 136, 137, 138, 143, 146, 158, 159, 162, 173, 175, 176, 185, 187, 188, 189, 192, 194, 195, 197, 200, 205, 210, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 227, 229, 232, 234, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 262, 265, 268, 271, 276, 281, 285, 289, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 309, 344, 349, 353, 355, 357, 365, 368, 371, 374, 381, 389, 391, 400, 401, 402, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 431, 432, 433, 434, 436, 437, 438, 442, 444, 445, 453, 457, 462, 467, 468, 469, 471, 477, 482, 483, 487, 489, 490, 491, 502, 503, 505, 518, 521, 523, 526, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 545, 549, 556, 561, 562, 567, 568, 587, 593, 594, 598, 599, 602, 614, 616, 627, 631, 642, 647, 656, 671
Фрідріх II, 53, 56
Фумі Новасан, 469

Хіос, 149

Хіросіма (і Нагасакі), 372, 378, 530, 535, 549, 662

Хо Ши Мін, 423

Хрущов Н., 25, 26, 27, 174, 271, 378, 386, 393, 395, 401, 404, 405, 406, 420, 434, 435, 436, 445, 448, 451, 467, 469, 487, 495, 496, 564, 572, 576, 593, 594, 597, 631, 654, 655

Цезар, 111, 214, 304

Цейлон, 360, 365, 452, 453, 460, 627

Цивілізація, 41, 42, 45, 90, 98, 107, 117, 118, 120, 127, 143, 144, 145, 157, 159, 160, 163, 179, 180, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 195, 198, 201, 205, 210, 212, 214, 226, 229, 230, 236, 246, 247, 248, 267, 271, 278, 279, 281, 291, 294, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 326, 330, 331, 333, 336, 337, 338, 339, 344, 350, 354, 358, 360, 365, 368, 369, 390, 442, 471, 473, 484, 496, 520, 521, 529, 533, 550, 576, 577, 580, 581, 583, 586, 496, 597, 612, 624, 630, 631, 633, 634, 649, 655, 660

Циранкевич Й., 407

Чан Кайші, 129, 131, 170, 458

Черчілль, 126, 352, 500, 544

Чехословаччина, 21, 63, 86, 194, 219, 268,

280, 370, 371, 409, 427, 445, 503, 614, 615, 626, 643

Чингісхан, 77, 196

Чикаго, 391, 666

Чилі, 22, 23

Чорне море, 191

Шахт Г., 457

Швейцарія, 7, 75, 79, 147, 188, 370, 371, 402, 412, 413, 450, 446

Швеція, 7, 79, 147, 309, 364, 412, 413, 450, 627

Шліффен А., 102

Шотландія, 190

Штреземанн Г., 268

Штутгарт, 420

Шумер, 327

Щецин, 201

Югославія, 271, 280, 289, 405, 445, 450, 452, 457, 459, 460, 469, 470, 494, 562, 625, 652

Японія, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 31, 53, 54, 59, 77, 87, 100, 102, 125, 142, 159, 189, 190, 199, 204, 227, 233, 288, 309, 336, 347, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 365, 435, 449, 460, 476, 482, 490, 506, 535, 556, 558, 569, 591, 612, 613, 615, 653

ЗМІСТ

Міжнародне товариство. Передне слово до восьмого видання	5
Передмова до четвертого видання	25
ВСТУП. Концептуальні рівні розуміння	30
<i>Переклад Зої Борисяк</i>	

ЧАСТИНА ПЕРША

Теорія

ПОНЯТТЯ І СИСТЕМИ

Переклад Віктора Шовкуна

Розділ I.	Стратегія і дипломатія, або Про єдність зовнішньої політики	45
	1. Війна абсолютна і війни реальні	45
	2. Стратегія і мета війни	49
	3. Виграти або не програти	53
	4. Окремі битви і стратегія	58
	5. Дипломатія і військові засоби	62
Розділ II.	Могутність і сила, або Засоби зовнішньої політики	68
	1. Сила, могутність, влада	69
	2. Елементи могутності	72
	3. Могутність у часи миру й у часи війни	77
	4. Невизначений характер міри могутності	81
Розділ III.	Могутність, слава та ідея, або Про цілі зовнішньої політики	89
	1. Одвічні цілі-завдання	90
	2. Історичні цілі-завдання	95
	3. Наступ та оборона	99
	4. Невизначеність дипломатично-стратегічної поведінки	104
Розділ IV.	Міжнародні системи	109
	1. Конфігурація співвідношення сил	110
	2. Системи гомогенні й гетерогенні	113
	3. Транснаціональне суспільство і міжнародна (міжнаціональна) система	118
	4. Узаконити війну чи оголосити її поза законом?	123
	5. Неоднозначності визнання та агресії	128
Розділ V.	Системи багатополярні та системи біполярні	135
	1. Політика рівноваги	135
	2. Політика багатополярної рівноваги	138
	3. Політика біполярної рівноваги	145
	4. Біполярна система грецьких полісів (міст-держав)	149
Розділ VI.	Діалектика миру і війни	157
	1. Типи миру і типи війни	157
	2. Ставки війни і принципи миру	161
	3. Агресивний мир	167
	4. Діалектика антагонізму	171

ЧАСТИНА ДРУГА

Соціологія

ДЕТЕРМІНАНТИ І РЕГУЛЯРНІСТІ

Вступ	179	
Розділ VII.	Про простір	182
	1. Про географічне середовище	183
	2. Схеми Макіндера	190
	3. Від географічного схематизму до ідеологій	195
	4. Географічний простір у добу науки	201

Розділ VIII.	Про кількість	207
	1. Невизначеність кількості	208
	2. Ідеал стабільності і демографічна та політична нестабільність	211
	3. Французький досвід	217
	4. Перенаселення і війна	225
	5. Від бензину до атома і електроніки	231
Розділ IX.	Про ресурси	236
	1. Чотири доктрини	237
	2. Історична інтерпретація доктрин	244
	3. Імперіалізм і колонізація	250
	4. Капіталізм та імперіалізм	257
	5. Капіталізм і соціалізм	264
Розділ X.	Нації і режими	267
	1. Політичні режими	267
	2. Національні константи	272
	3. Нації і націоналізми	277
	4. Військові організації та режими	283
Розділ XI.	У пошуках порядку становлення	290
	1. Доля націй	292
	2. Доля цивілізації	298
	3. Квантитативне дослідження	306
	4. Смісл людської історії	312
Розділ XII.	Корені інституції війни	317
	1. Біологічні та психологічні корені	318
	2. Соціальні корені	322
	3. Суспільні типи воєн	326
	4. Оптимістичні й песимістичні міфи	331

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Історія

ПЛАНЕТАРНА СИСТЕМА В ТЕРМОЯДЕРНИЙ ВІК

Переклад Зої Борисюк

Вступ	343	
Розділ XIII.	Обмежений світ, або Гетерогенність планетарної системи	346
	1. Співдружність і гетерогенність	347
	2. Європейські блоки й азіатські союзи	352
	3. Система і підсистеми	358
	4. Доля національної територіальної держави	362
Розділ XIV.	Про стратегію залякування	370
	1. Три моделі	373
	2. Значення більше і менше	377
	3. Етапи діалектики залякування	383
	4. Гра залякування	388
	5. Неможливість точного розрахунку	394
Розділ XV.	Старші брати, або Дипломатія всередині блоків	399
	1. Атлантичний блок	399
	2. Радянський блок	403
	3. Економічна організація	408
	4. Конфлікти між блоками	416
	5. Конфлікти між партнерами поза блоком	421
Розділ XVI.	Нічия в Європі, або Дипломатія між блоками	426
	1. Від одностороннього залякування до рівноваги страху	427
	2. Залякування національними силами чи силами співдружності?	433
	3. Зброя класична й тактична атомна зброя	438
	4. Нарощування військової потуги	443

Розділ XVII. Переконавання і підривна діяльність, або Блоки і ті, що не приєдналися	449
1. Неприєднаність, нейтралітет, нейтралізм	450
2. Дипломатія долара й рубля	454
3. Діалектика підривної діяльності	461
4. Діалектика нейтралітету	466
Розділ XVIII. Брати-вороги	471
1. Діалог двох держав та інші	471
2. Ворожість і братерство	477
3. Організація Об'єднаних Націй	484
4. Конфлікти і вмиротворення	489

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Праксеологія

СУПЕРЕЧНОСТІ ДИПЛОМАТИКО-СТРАТЕГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Переклад Григорія Філіпчука

Вступ	499
Розділ XIX. У пошуках моралі: I. Ідеалізм та реалізм	502
1. Від ідеалістичних ілюзій до розважливості	502
2. Ідеалізм політики сили	507
3. Від <i>Machtpolitik</i> (політики сили) до <i>power politics</i> (політики сили)	511
4. Прудон та право сили	519
Розділ XX. У пошуках моралі: II. Переконавання і відповідальність	528
1. Атомна зброя та мораль	528
2. Два шляхи та припинення ядерних випробувань	534
3. Вибір малих держав	539
4. Вибір великої держави	543
Розділ XXI. У пошуках стратегії: I. Озброюватися чи роззброюватися	549
1. Мир за допомогою страху	550
2. Мир за допомогою роззброєння	554
3. У пошуках стабільності	561
4. Межі угоди між ворогами	569
Розділ XXII. У пошуках стратегії: II. Вживати — це перемагати	576
1. Ставка	576
2. Мета	581
3. Міра небезпек	586
4. Стратегія миру	595
Розділ XXIII. Поза політикою сили: I. Мир завдяки законові	607
1. Пацифізми	607
2. Від Пакту Ліги Націй до Хартії Організації Об'єднаних Націй	612
3. Головна недосконалість міжнародного права	618
4. Війна між державами та всередині держав	624
5. Поступ чи відхилення міжнародного права	629
Розділ XXIV. Поза політикою сили: II. Мир за допомогою імперії	634
1. Двозначність суверенітету	634
2. Суверенітет та способи його передання	639
3. Нації та федерація	643
4. Федерація та імперія	650
Раціональна стратегія та розумна політика	658
Авторський покажчик	674
Алфавітний покажчик	676

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

Реймон Арон

МИР І ВІЙНА МІЖ НАЦІЯМИ

*Переклад з французької Віктора ШОВКУНА,
Зої БОРИСЮК та Григорія ФІЛІПЧУКА*

Відповідальний за випуск *А. Савчук*
Відповідальний редактор *О. Жупанський*
Художнє оформлення *І. Коптілова*
Оригінал-макет *В. Стригун*
Коректори *Г. Колінько, Н. Дроботун*

Формат 70×100 1/16. Папір офсетний №1.
Друк офсетний. Вид. № 34. Зам. 0-71

МП «Юніверс», 01021, Київ-21, вул. М. Грушевського, 34/1.

ВАТ Білоцерківська книжкова фабрика.
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Видавництво "Юніверс" пропонує:

Твори в семи томах М. Пруста, в Україні видаються вперше.

Вийшли у світ:

Т. 1. На Сваннову сторону. Роман. 368 с.

Т. 2. У затінку дівчат-квіток. Роман. 432 с.

Т. 3. Германтська сторона. Роман. 532 с.

Вийдуть незабаром:

Т. 4. Содом і Гоморра. Роман.

Т. 5. Полонянка. Роман.

Т. 6. Зникнення Альбертіни. Роман.

Т. 7. Віднайдений час. Роман.

Роман Ф. Кафки "Процес" є одним із найпомітніших творів у творчому доробку письменника.

В Україні публікується вперше. 288 с.

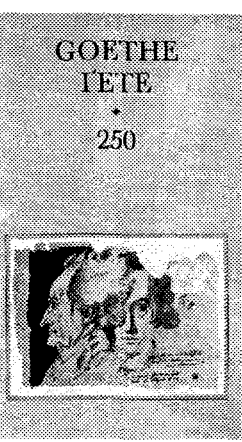
Світова казка

Англійські народні казки
Багатоілюстрована. 160 с.

Світова поезія

До антології ввійшли двадцять найкращих поетів нашого сторіччя: Гуго фон Гофмансталь, Райнер Марія Рільке, Георг Тракль, Пауль Целан тощо. Подібна антологія в Україні видається вперше. 224 с.

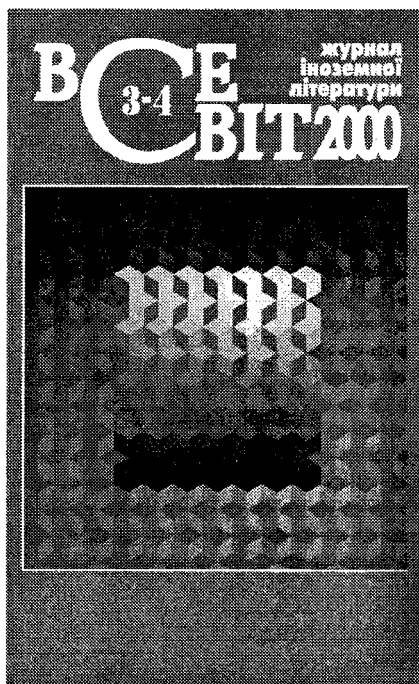

Книжки-розмальовки

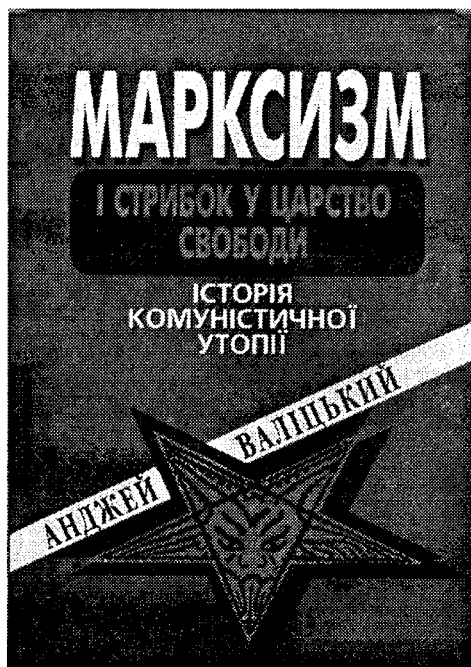
Видання можна замовити за адресою:

01021, м. Київ-21, вул. М. Грушевського, 34/1. МП «Юніверс», тел. 293-06-13;
253-27-10; факс: 253-28-88; (у. т. ч. і накладною платою через пошту).

Видання можна замовити
по тел. 293-06-13; 253-27-10, факс 253-28-88,
або за адресою: 01021, Київ-21, вул. Грушевського 34/1
Видавничий дім «Всесвіт»

К/258

16. V
D

ad